

МУНИС ВА ОГАҲИЙ

**ФИРДАВС УЛ-ИҚБОЛ
(БАХТУ САОДАТ ЖАННАТИ)**

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2010

УДК: 94(575)(093)
ББК 63.3(5Ўзб) 44.6
М – 87

Мунис ва Огоҳий. Фирдавс ул-иқбол. –Т.: «Янги аср авлоди», 2010. 520 б.

«Тарихий мерос» рукнидаги навбатдаги муҳим манба Хоразм тарихнавислик мактабининг намояндалари Мунис ва Огоҳий қаламига мансуб «Фирдавс ул-иқбол» асарининг Юрий Брегел томонидан 1988 йилда араб ёзувида нашр қилинган нусхасининг табдилидан иборат. Мазкур асар Марказий Осиёнинг ўрта асрлар даври ҳамда Хива хонлигининг XVII-XIX асрлар тарихини ёритишда беқиёс илмий ва манбашунослик аҳамиятига эга.

Китоб барча манбашунослар, тарихчилар, Ўрта Осиё, хусусан, Хоразм тарихи ва маданияти билан қизиққан китобхонлар учун мўлжалланган.

ББК 63.3(5Ўзб) 44.6

Араб ёзувидан табдил этган, кириш ва изоҳлар муаллифлари
Шодмон ВОҲИДОВ, Исмоил БЕКЧАНОВ ва Неъматжон ПОЛВОНОВ

Кўрсаткичларни
Ш.Т.ПОЛВОНОВА ва Ж.Н.ПОЛВОНОВ тузган

Тақризчилар:
Нурбой ЖАББОРОВ, филология фанлари доктори
Баҳодир ЭШОВ, тарих фанлари доктори
Бобур АМИНОВ, тарих фанлари номзоди

Масъул муҳаррир ва туркум муаллифи:
Шодмон ВОҲИДОВ

ISBN 978-9943-08-663-0

© Мунис ва Огоҳий «Фирдавс ул-иқбол». «Янги аср авлоди», 2010 йил.

ХОРАЗМ ТАРИХНАВИСЛИГИ ВА «ФИРДАВС УЛ-ИҚБОЛ» АСАРИ ҲАҚИДА

Маълумки, мўғуллар давридан бошлаб Хоразмда адабий турк тили шакллана бошлади. Ўзбеклар ҳукмронлиги даврида эса Ўрта Осиё давлатларидан фақат Хоразмда барча давлат ишлари ва адабий жараён турк-ўзбек тилида олиб борилган. Бунга Хоразм тарихнавислиги ёки солноманавислиги яққол мисол бўла олади. Хоразм давлатида барча тарихий асарлар турк тилида олиб борилган бир вақтда Бухорода барча ижод намуналари форс-тожик тилида эди. Қўқон хонлигида ҳам асосий манбалар форс-тожик тилида, баъзи асарлар эса турк-ўзбек тилида яратилгани маълум.

Ўрта Осиёда ҳукм сурган Шайбонийлар, уларнинг тарихи ва даврига атаб ёзилган тарихий асарлар Темур ва темурийлар даврига нисбатан анча кам етиб келган. Хоразмлик муаллиф томонидан туркий тилда Хивада яратилган Шайбонийлар даврига доир илк асарлардан бири «Чингизнома»дир.

«Чингизнома» асарининг бугунги кунда ягона нусхаси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ № 1552/V рақами остида сақланади¹. Муаллифи Ўтамиш ҳожи ибн мавлоно Муҳаммаддўст бўлиб, асарда у отасини «Муҳаммад Дўсти ҳазрати султон» деб ҳам танитган. У зодагонлар оиласига мансуб киши бўлиб, Хоразм хонлигининг асосчиларидан бири Элбарсхон (1512-1525) хизматида бўлган. Аждодлари эса XV асрнинг 80-йилларида Сирдарё қуйи оқимида улуси бўлган шайбонийлардан Ёлгорхон ибн Шайбонийхон хизматида эканлар. Ўтамиш ҳожи эса Элбарс саройида мунший ёки котиб вазифасида хизмат қилгани тахмин қилинади². Асарини у Шайбоний Эш Султон (965/1558 йили ўлдирилган) буюртмаси билан XVI асрнинг ўрталарида ёзган.

«Тарихи Ўтамиш ҳожи ибн мавлоно Муҳаммад Дўсти султон» – «Чингизнома» ҳақида бирламчи маълумотларни Е.Ф. Каль³, В.В. Бартольд⁴, А.З. Валидов⁵ берганлар. Кейинчалик қозоғистонлик машҳур олим В.П. Юдин мазкур манба асосида бир нечта мақолалар эълон қилиб, асарни рус тилига таржима қилиб, унинг табдилини ва матнига текстологик изоҳлар билан берган. Нашр муҳаррири академик Б. Аҳмедов ҳам унга кириш сўз ёзган ва асар, унинг муаллифи ҳамда тадқиқотчисига юқори баҳо берган. Бугунги кунга қадар мазкур нашр манбашуносликнинг ёрқин намунаси сифатида хизмат қилади. В.П. Юдин «Чингизнома» маълумотларини тадқиқот доирасига тортиб, унинг Дашти Қипчоқ, Олтин

¹ Асарнинг ўзбек тилидаги наشري: Ўтамиш Ҳожи ибн Муҳаммад Дўстий. Ўтамиш ҳожи тарихи. / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Фулом Каримов. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 48.

² Қаранг: Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Подготовила к изданию Ю.Г. Баранова. Комментарии и указатели М.Х. Абусаитовой. Алма-Ата, 1992.

³ Каль Е.Ф. Персидские, арабские и тюркские рукописи Туркестанской публичной библиотеки. Ташкент, 1889. – С. 52.

⁴ Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан (летом 1902). // Сочинение, т. VIII. М., 1973. – С. 119-210.

⁵ Валидов А.З. Восточные рукописи в Ферганской области // ЗВОРАО. Т.22. Ч. 2. 1915. – С. 320.

Ўрда, умуман Қозоғистон тарихига доир барча маълумотларидан фойдаланган⁶. Бироқ айтиш лозимки, асарнинг тили, муаллифнинг тарихнавислик усули ва тарихнавислик билан манбашунослик йўналишидаги маълумотлари тадқиқ доирасига ҳалигача тортилмаган.

Хоразмда чигатой-турк тилида яратилган биринчи тарихий асарлардан Ўтамиш ҳожининг «Чингизнома» асари эканини юқорида таъкидлаган эдик. Лекин унинг нусхалари Хоразмда тарқалмаганидан, унинг мавжудлигидан ҳатто Абулғозий Баҳодирхон хабарсиз бўлган. Аниқроғи бу асар Хоразмда унча маълум бўлмагани аниқ фактдир. Ундан яна бир нусхаси Закий Валидий Тўғон кутубхонасида бўлганини Ю. Брегель таъкидлаб ўтган⁷.

Хоразм тарихнавислик мактабига Абулғозий Баҳодирхон ўзининг «Шажара»лари билан асос солгани ҳам илмда асосланган. Абулғозихондан икки тарихий асар қолган. Биттаси «Шажарайи тарокима» (1658 - 1661 йиллар орасида ёзилган деб тахмин қилинади) аталиб, туркий қабилаларнинг, хусусан, туркман қабилаларининг келиб чиқиши ҳақида қимматли маълумот беради. «Шажарайи тарокима», Абулғозихоннинг ўз сўзларига қараганда, туркман муллалари, шайхлари ва бекларининг илтимоси билан ёзилган. Ушбу асарнинг танқидий матни, русча таржимаси, катта илмий тадқиқот билан бирга, 1958 йили академик А. Н. Кононов (1906 - 1986) тарафидан Санкт-Петербургда чоп этилган⁸. Мазкур асарнинг дунё хазиначаридаги етти нусхаси бизга маълум. Улардан иккитаси Россияда⁹ ва қолган бешта нусхаси Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номидаги ШИДа сақланади. Улар турли вақтларда кўчирилган бўлиб, фақат иккитасида котибларнинг номи ёзилган. Булардан бири Мирзо Амон ибн Эсон Хузори бўлиб, нусхани ражаб оий 1341 / 17 феврал-19 март 1923 йили Бухорода кўчирган (нусха рақами 1223). Иккинчи котиб Муҳаммадшарифхўжа Муҳаммад ўғли Мулло Бекжон Раҳмон ўғли илтимоси билан раби ал-аввал 1344/19 сентябр-19 октябр 1925 йили кўчиргани маълум бўлади (№ 1807)¹⁰.

Абулғозихоннинг иккинчи асари «Шажарайи турк» номи билан машҳур. Мазкур асарнинг асосий қисми 1663-1664 йилларда ёзилган. Унда Хоразмнинг XVI - XVII асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий тарихи баён этилади¹¹. Шажарайи туркнинг ёзилиш сабаблари ҳақида муаллифнинг ўзи шун-

⁶ Юдин В.П. Орды Белая, Синяя, Серая, Золотая...// Казахстан, Средняя Азия и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. Алма-Ата, 1983. – С. 106-165; Шу муаллиф. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии Тукатимуридов в казахских степях в XIV в. (К проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предистории казахского ханства). / Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Подготовила к изданию Ю.Г. Баранова. Комментарии и указатели М.Х. Абусанитовой. Алма-Ата, 1992. – С. 57-75; Шу муаллиф. Неизвестная версия гибели Урусхана (из полтической истории восточного Дашт-и кыпчака XIV в.) / Ўша жойда. – С. 76-82 ва б. Шу муаллиф.. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс. 2001. – 384 с.

⁷ Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden–New York–Kobenhavn–Köln, 1988. – P. XIII (Introduction).

⁸ Қаранг: Самойлович А.Н. Одни из списков «Родословного древа туркменского» Абульгази-хана // ДАН-В. 1927. – С. 39-42; Кононов Л. П. Родословная туркмен, сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. М.-Л., 1958. – С. 20-27; Собрание, I, 72, №171; Каль Е. Персидские, арабские и тюркские рукописи Туркестанской Публичной библиотеки. Т., 1889. – С. 52. – № 801. (г); Гуманский А.Г. Абуль-Гази-Бахадур-хан, Родословная туркмен, Асхабад, 1897 (по Ташкентской рукописи); Самойлович А.Н. По поводу издания Н. П. Остроумовым «Светоч ислама» // ЗВОРАО, XVIII. – С. 2-4; Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа. // Туркмения. Л., 1929. – С. 36. – Сочинения. Т. II. Ч.1. – С. 584-594; МИТТ. II. – С. 28-38; Шажарайи Тарокима. Истанбул. 1937; Кононов А.Н. Родословная туркмен (текст, перевод, комментарии и исследование). М. - Л., 1958.

⁹ Россиядаги нусхалари тавсифига қаранг: Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института Народов Азии. I. История. / Род ред. А.Н. Кононова. М.:Наука. 1965. – С. 92-94.

¹⁰ Ушбу нусхаларнинг бошқа кодикологик тавсифи ҳақида қаранг: Собрание восточных Рукописей АН Республики Узбекистан (СВР). История. / Составители: Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Т.: Фан, 1988. – С. 152-154.

¹¹ Абулғозийнинг ушбу асаридан 11 нусхаси Тошкентда (Ўз ФА ШИ) ва олтита нусхаси Санкт-Петербургда сақланади. Қаралсин: СВР. История. – С. 154-155; Ахмедов Б. Историко-географическая литература. – С. 72-78; Шу муаллиф. Тарихдан сабоқлар. – Б. 217-223; Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института Народов Азии. I. История. – С. 93-94; Яна қаранг: Лекции И.Н. Березина, записанные студентом В. Игнатьевым в 1866 г., 4-я лекция. / Архив востоковедов ЛО ИНА АН СССР, разряд III, опись 1. – № 31. В «Ученых записках ИВ АН СССР». VI, 1953. – С. 41 ва кейингилари (№29); Яна асарнинг бошқа нусхалари ҳақида қаранг: Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London. 1888. 282a; Pertsch W. Die Handschriften-Verzeichnisse der küniglichen Bibliothek

дай деган: «Аmmo ...бизнинг жамоатимизнинг Абдуллоҳхоннинг оталари бирлан бизнинг оталаримизнинг айрилган еридин то бизга келгунча тарихларини битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилали деб фикр қилдуқ. Ҳеч муносиб киши топмадуқ. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдуқ»¹².

XVIII аср давомида Хоразм заминида марказий ҳокимият заифлигидан, ўзбек уруғ ва қабилаларининг ўзаро ички низолари ҳамда урушлари мамлакатни анархия ҳолатига олиб келган эди. Бу вазият эса маҳаллий тарихни ёритиш учун имкон бермагани аниқ. Шундай бўлса ҳам, Мунис Шерғози хон даврида (1126-1140/1714-1727) Мавлоно Саййид Муҳаммад охунд томонидан ёзилган «Гулшани иқбол» (Иқбол/бахт гулшани) асарини тилга олади ва бу асар йўқолиб кетган, дейди¹³. Бу асар ҳам чигатой тилида ёзилганини Ю. Брегель тахмин қилади¹⁴.

XVIII асрнинг охирларига келиб вазият анча ўзгаради. Қўнғирот сулоласидан чиққан иноқлар ва хонлар (XIX асрнинг бошларидан) ҳамда ўзбекларнинг гегемон қабилаларининг бий ва беклари аста-секинлик билан ўтроқлашув жараёнига тортдилар. Улар ўзларининг олдинги аждодларидан фарқли равишда тарихга алоҳида аҳамият берадиган бўлдилар. Улар қўлга киритилган мавқе ва мақомларини энди легитимациялаш (қонунийлаштириш) воситаларини қидириб, унинг энг қулайи тарихнавислик эканини тушундилар. Бу эса Хоразмдаги маданий ҳаётнинг жонланиши, янги куч ва манфаатларнинг кенг ҳудудларда илдиз отиб, уни мустаҳкамлашидан дарак беради.

XIX асрда ҳам Хоразмда чигатой тилида ижод қилаётган шоир ва мутафаккирлар кўпчиликни ташкил қилган. Қўнғирот сулоласининг расмий тарихчиларидан бири Мунис эди. Унинг тўлиқ исми Шермуҳаммад мироб ибн амир Авазбий ибн Эшимбий Мироб ибн Ҳасанқули атолиқ ибн Ораз Муҳаммад бакавул ибн Давлатбий ибн Керай бий ибн Муҳаммаджон сўфи бий юз¹⁵ бўлиб, ўз сўзларига қараганда «Ит йилидан кейин келган Қўй йилида, Наврўз куни, пайшанба тонгида» оламга келган экан. Мунис асарида келтирилган барча маълумотлар шуни кўрсатадики, у 19 сафар (пайшанба куни шу кунга тўғри келади) 1192/19 март 1778 йили Хивадаги Қиёт қишлоғида туғилган. Мунис ўзбекларнинг юз қабиласига мансуб экани унинг шажарасидан маълум. Унинг аждодларидан бири Жиян бий Анушахон даврида (1074-1098/1663-1687) мироблик амали ёки мансабига лойиқ бўлган. Кейинчалик унинг авлодлари ҳам шу унвонга сазовор бўлгани маълум. Ҳатто Муниснинг акаси Муҳаммадниёз ҳам отаси Иваз/Аваз Миробдан сўнг 1221/1800 йили мироблик унвонига кўтарилган¹⁶. Мунис асарида биз унинг бошқа аждодлари қаторида онаси тарафидан бўлган қариндошларини ҳам тилга олганини билишимиз мумкин. Унинг онаси найманлардан бўлиб, Хўжайлида яшаган экан¹⁷.

Мунис ўз устозларидан Саййид Эшонхўжа (у Хивада Мунис билан қўшни ҳам бўлган¹⁸) ва Саййид Музаффархўжа мутаваллийни тилга олади¹⁹. Бундан Муниснинг яхши таълим олиб, форс ва араб тилларини ўргангани, шеър ва тарихнависликка лаёқатли бўлиб тарбия олганини билиш мумкин²⁰. Мунис биринчи шеърини, яъни «Фирдавс ул-иқбол»га киритилган маснавийсини 1216/1802 йили Аваз иноқ даврида ёзган²¹. Муниснинг биринчи девони эса 1219/1804 йили «Мунис ул-ушшоқ» номи билан тузил-

zu Berlin. Bd.VI. Verzeichniss der türkischen Handschriften, Berlin. 1889. B. 228. №204; Blochet E. Catalogue des manuscrits turcs de la bibliothèque Nationale de Paris. T. I. Paris. 1932. 232. №141; Таржималари: Desmaisons P. Aboul-Ghuzi Bihvdour-Khan. Histoire de Mogols et de Tatares..., St.-Pbg. I, 1871 (матни). II. 1874 (таржима); Абулгази. Шаджарайи турк. Перевод Тредьяковского. (Казань) 1770; Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази хана хивинского. Перевод и предисловие Г.С. Саблукова. Казань, 1906.

¹² Абулғозий. Шажарайи турк. Т.: Чўлпон, 1992. – Б.11.

¹³ Қаранг: Eckmann J. Die tschagataische Literatur. // Philologiae Turcicae Fundamenta, vol.II. Wisbaden, 1964. – P. 385,387.

¹⁴ Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. – P. XIV. (Introduction).

¹⁵ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. (Брегель нашри). – Б. 166.

¹⁶ Ўша жойда.

¹⁷ Ўша жойда. – Б. 271.

¹⁸ Ўша жойда. – Б. 76.

¹⁹ Уларнинг номлари Муниснинг шеърӣ мероси ичида келган. Қаранг: Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б. 163, 204, 381.

²⁰ Ўша жойда. – Б. 3. Яна қаранг: Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. – Тошкент: Фан. 1960. – Б. 19.

²¹ Ўша жойда. – Б. 163. Саййид Музаффархўжага битилган тарих.

гани маълум²². Мунис жуда вақтли сарой хизматида жалб қилинади ва у аввал хонзода Муҳаммад Раҳимбек хизматида бўлган. Отасига ўхшаб мироб сифатида хон ва хонзоданинг ҳарбий юришлари ва овларида ҳамроҳлик қилган. Бироқ сарой хизмати ва валиаҳдга яқинлиги унинг ва оиласининг моддий аҳволини яхшилашга олиб келмаган. Юқори табақаларга яқин бўлишига қарамасдан бу ижодкор анча моддий қийинчилик кўргани ҳам маълум. У уйланиши вақтида бой дўстларидан беш-ўн танга қарз олмоқчи бўлади. Лекин улар Мунисга бир қора пул ҳам беришмади. Охир у Муҳаммад Раҳимбекдан 100 ашрафий қарз олади. Мунис бу қарздан тезроқ қутулишини Худодан сўраб мурожаат қилганини асарида келтиради²³.

Мунис «Фирдавс ул-иқбол» асарини Элтузархон буйруғи асосида ёзар экан, ўз навбатида Муҳаммад Раҳимга ҳам надим бўлиб ундан ҳам моддий ёрдам ва ҳақ олиб турган, шу билан оиласини боқиб умргузаронлик қилган.

16 жумода ал-аввал 1221/1 август 1806 йили Мунис акаси Муҳаммадниёз мироб ҳалокатидан сўнг (у хон Элтузар билан бирга сувга чўккан эди) мироблик мансабига кўтарилди. Бу мансабга Мунисни 20 раби ассоний 1221/8 июл 1806 йили тахтга кўтарилган янги хон Муҳаммад Раҳим тайинлаган эди²⁴. Мунис вафотигача шу мансабда бўлиб, қолган 32 ўзбек қабилаларидан тайинланган амалдорлар билан хон ҳузурида бўлган. Аслида мироб – сув ва сугориш тизимини назорат этувчи амалдор сифатида фаолият кўрсатиши лозим эди. Бироқ Мунис маълумотларига қараганда, Хоразмда мироб кўпинча хон юришлари ва овларида доим унга ҳамроҳлик қилиб юрган аҳли узангилардан бирига айлангани маълум²⁵.

Мунис ўз замонасида жуда ҳам истеъдодли шахслардан эди. Буни унинг атрофидагилари ҳам тан олган. 1220/1805 йили ўрталарида Элтузар унга ўз сулоласи тарихини ёзишни буюради. Мунис ўзининг тарихий асарини «Фирдавс ул-иқбол» (Бахту саодат жаннати) деб номлади. Элтузар вафотидан сўнг у ёзишни тўхтатади ва Муҳаммад Раҳимхон I буйруғи билан уни яна давом эттиради. Кейинги танаффус 1234/1819 йил ўрталарида бошланди. Бунга сабаб, Муҳаммад Раҳим I Мунисга Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарини ўзбек тилига таржима қилишни буюради. Мунис мазкур асарнинг биринчи дафтари-ни, иккинчи дафтари-нинг бир қисмини Бадр урушигача таржима қилишга улгурди. 1240/1825 йилда Муҳаммад Раҳим I вафот этади. Янги хон Оллоҳқули ҳам унга таржимани тугатишни буюради. Мунис таржимонликка шундай берилиб кетадикки, «Фирдавс ул-иқбол» асарини давом эттиришга улгурмайди (асардаги воқеалар 21 сафар 1227/6 март 1812 йилгача берилганди, холос).

Ҳижрий 1244 йилининг охирлари/1829 йили июнида Мунис безгак эпидемияси натижасида вафот этади. У Оллоҳқули қўшини билан Хуросон юрушида қатнашиб ундан қайтаётганда Лутфобод шаҳри яқинида шу касалликка чалинди ва йўлда ҳалок бўлди. Шунинг учун ҳам «Равзат ус-сафо» асарининг таржимаси ва «Фирдавс ул-иқбол» асарини ҳам ўзи тугата олмай қолди. Мунис ишларини унинг шогирди ва жияни (укасининг ўғли) Огаҳий – Муҳаммадризо ибн Эрнийез бек (1809-1874) давом эттиради. Огаҳий шанба куни 10 зу-л-қаъда 1224/ 17 декабр 1809 йили дунёга келганди. Бу ҳақда Муниснинг ўзи Хўжайлида хаста бўлиб ётганида жияни Муҳаммадризо туғилганини хабар берган²⁶.

Мунис таржимон сифатида самарали ижод қилган олимдир. У форс тилидан ўзбек тилига биринчилардан бўлиб асарларни таржима қилиб, Хоразмда таржимонлик мактабига асос солди. Унинг ишларини Огаҳий давом эттириб, бу мактаб савиясини янада юқорига кўтариб, энг сермаҳсул ижод қилган таржимонга ҳам айланди. Огаҳий жами 20 га яқин асарларни форс тилидан таржима қилган. Улар орасида шарқ мутафаккирлари, олим ва адибларининг машҳур асарлари мавжуд²⁷.

²² Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. – Б. 17. Бу ҳақида Ю. Брегель, Ҳ. Ф.Хофман ва Дж. Экманн ҳам маълумот берадилар.

²³ Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. – P. XVIII. (Introduction).

²⁴ Ўша жойда. – Б. 243, 251(матни).

²⁵ Ўша жойда. – Б. 333,336, 368.

²⁶ Ўша жойда. – Б. 271.

²⁷Муфассал қаранг: Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи.-Т.: Янги аср авлоди, 2010; Матякубова М. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Хива хонлигида китобат ва кутубхона тарихи. Тарих фан. ном. автореф. – Т: ЎЗМУ, 2008. – 34 б. Унинг диссертацияси иловасида Хивада ёзилган, кўчирилган, таржима қилинган, чоп этилган асарларнинг рўйхати берилган – муаллифлар.

«Фирдавс ул-иқбол» асарининг муқаддимасида Мунис Элтузарнинг отасидан сўнг 1218 йили 26 зул-қаъда ойи/1804 йили мартида иноқ бўлгани ва тез орада 23 шаъбон 1219 (26 ноябр 1804) қўғирчоқ чингизий хонни тахтдан тушириб, ўзи хон маснадига ўтир аини ёзади²⁸.

Шундай қилиб, Шермуҳаммад Муниснинг тарихий асари «Фирдавс ул-иқбол» қадим замонлардан бошлаб, 1825 йилгача Хоразмда содир бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Мунис бу асарини Шарқ тарихчиларининг анъанасига мувофиқ ҳамд ва наът билан бошлаган. Сўнгра ўз ҳаёти ва асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида қисқача маълумот бериб, бевосита Хоразм тарихини ёзишга киришган. Бу асар муқаддима, беш боб ва хотимадан иборат. Аммо Мунис бу асарини ёзиб тамомлай олмаган (ҳижрий 1244/1829 йилда вафот этган). У қадим замонлардан бошлаб, Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг 7-йили (1812) гача бўлган воқеаларни ёзишга улгурган, холос. Шу йил воқеаларини баён этиш билан узилиб қолган «Фирдавс ул-иқбол» асарини Хоразмда содир бўлган воқеаларни ёзиш билан Огаҳий тўлдирган.

«Фирдавс ул-иқбол» асарининг тарих илмидаги аҳамияти шундаки, унда Хоразмнинг қадим давридан бошлаб, Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825йй.) давригача бўлган сиёсий тарихи хронологик тартибда баён этилади. Мунис қадим замонлардан бошлаб Абулғозихон давригача Хоразмда бўлган воқеаларни баён этаркан, Абулғози давридаги Хива ва Бухоро хонликларининг ўзаро муносабатларига ҳам тўхталиб ўтган. Шунингдек, асарда XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи чораги, яъни Қўнғирот сулоласи вакиллариининг Муҳаммадамин иноқ (1755-1790), Аваз иноқ (1790-1804), Элтузархон (1804-1806) ва Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) ларнинг Хоразмда ҳукмронлик қилган йилларидаги тарихий воқеалар баён қилинган, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга доир айрим маълумотлар ҳам берилган.

Мунис асарида Элтузарнинг биринчи тўртта ғалабасини баён қилади. Булар: қорақалпоқларга қарши юриш; ёвмутларнинг мағлубияти, Хўжайли мудофаа деворининг бузиб ташланиши; Қўнғиротнинг босиб олинишидир. Булардан аввалги иккитаси Элтузархон бўлмасдан олдин содир бўлган. Кейинги иккитаси Элтузархон кўтарилганидан кейин воқе бўлган. Хоннинг Қўнғиротни қамал қилиши I рабиъ ал-аввал 1220/ 30 май 1805 йилида бошланиб²⁹, 17 рабиъ ас-соний/20 июн 1805 йили хон истеҳкомни олгани билан тугаган³⁰. Шу воқеадан сўнг Мунис хон ҳузурига чақирилади ва яна бир маротаба Элтузар тарихини ёритиш учун охирги буйруқни олади³¹.

Элтузархоннинг бухороликлар билан уруш қилиб, фожиали ҳалок бўлишига қадар (3 июл 1806) Мунис бир йилдан сал кўпроқ муддатда Шерғози даври (1125/1712)гача бўлган тарихни ёзганди. Кейин танаффус узоқ вақт (мудлати мадид) давом этади³². Кейин Муҳаммад Раҳимхон (бир базм чоғида) унга ишни давом эттиришни ва унинг ҳукмронлик даврини ҳам ёзишни буюради³³.

Мунис Элтузархондан олдинги ҳукмдорлардан Эшмуҳаммад бий ва Муҳаммадамин иноқ даврларидан бошланган воқеаларни 1807 йил ўрталаридан ёзишни давом эттириб, анча вақти ва саъй-ҳаракатларини сарфлайди. Муҳаммад Раҳимхоннинг еттинчи йили баёнига келганда (унинг келтирилган охирги сана 21 сафар 1227/5 март 1812 дир³⁴) бирдан Мунис Муҳаммад Раҳимхондан «Равзат ус-сафо» таржимаси учун буйруқ олиб қайта «Фирдавс ул-иқбол»ни ёзишга киришмади³⁵. Юқорида айтилганидек, «Фирдавс ул-иқбол»ни Огаҳий ёзиб тугатган ва ундаги воқеалар баёни 1825 йилгача етказилган. Огаҳий Мунис қўлёмаси (авроқи паришон – тарқоқ варақлар; бу авроқи паришон ажзо – аъзолари тарқоқ варақлар³⁶) ни 20 йилдан кейин қайта тартибга келтириб, уни 1258/1842 йили тамом қилади.

Мунис аввалбошида асарини «Иқболнома» деб ном бермоқчи эди. Кейин уни «Фирдавс ул-иқбол» га алмаштиради. Бу ҳақида асарда у: «Ҳар тақдир била бу мухтасар шуруиға хомаи ибтидо сурилди, чун

²⁸ Ўша жойда. – Б. 5.

²⁹ Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. – б. 216.

³⁰ Ўша жойда. – Б. 216-217

³¹ Ўша жойда. – Б. 609.

³² Ўша жойда. – Б. 55, 167.

³³ Ўша жойда. – Б. 55, 405.

³⁴ Ўша жойда. – Б. 403.

³⁵ «Равзат ус-сафо» таржимасининг муқаддимасида Мунис таржимага 13 шаввол 1234/4 август 1819 йили киришганини ёзган.

³⁶ Охирги сўзлар «Риёз уд-давла»да келтирилади. 270* вар.

баҳори иқболи соҳибқироний била Фирдавсдек зийнат топиб эрди, баноан алайҳ(шунга кўра) «Фирдавс ул-иқбол»га мавсум бўлди»,³⁷ деган эди.

Асар «бисмиллоҳ»дан сўнг: «Олиймакон султонларнинг дабадабаи ҳашамати ва гардунтавон хоқонларнинг кавкаба (улуғворлик, шон-шавкат)и давлати ул подшоҳи алалитлоқ (мутлоқ, бутунлай)нинг қуллуғи билан интизом топарким, ...», деб бошланиб, кейин: «Муқаддима баъзи махсусоти аълохоқоний зикридаким осори иқболи соҳибқироний эрди», деган жумла билан бошланган муқаддима, бешта боб ва хотимадан иборат. Мунис биринчи бобда Одам атодан Нуҳ пайғамбар авлодигача бўлган ҳодисалар зикри; иккинчи бобда Ёфасдан Қўнғирот шўъбасигача бўлган мўғул ҳукмдорлар зикри; учинчи бобда Қурлос (Чингизийлар то Абулғози ибн Ёдгоргача) даврида содир бўлган ҳодисалар зикри; тўртинчида Қўнғирот Элтузархоннинг ота-боболари ва бешинчи бобда Элтузархоннинг туғилишидан бошлаб, бу асарнинг ёзилиб тамом бўлгунга қадар давр; хотимада авлиёлар, уламо, амирлар, беклар, шоир ва донишмандлар, ҳунармандлар ва бошқалар ҳақида ёзмоқчи бўлган.³⁸

Мунис Элтузархон даври (бешинчи боб)ни икки фаслга бўлмоқчи бўлади. Бирида Элтузархон, иккинчисида Муҳаммад Раҳимхон даврини баён қилмоқчи бўлади. Хотимани Мунис ёзиб улгурмади.

Асарнинг боблари тарихнавислик нуқтаи назари ва ҳажм жиҳатидан (дастхати ва нусхаларида) бир хил эмас. Бошидаги икки боб комплиятив аҳамият касб этган ва дастхатида 23 варақдан иборат. Учинчи бобдаги Чингизийлар даври уч қисмга бўлинган ва унинг учинчи қисми Хоразм Арабшоҳийлари даврини қамраб олиб, Абулғозий вафоти билан тамом бўлган ва жуда ҳам оригиналдир. Тўртинчи боб олдинги учта бобдан ҳам кўп – қарийб 80 варақни ташкил қилади. Бешинчи боб ҳам матннинг ¼ қисмини ташкил қилиб, асл маълумотлардан иборат. Юрий Брегелнинг хулосасига кўра, «Фирдавс ул-иқбол»нинг 7/8 қисми ўта оригинал ва қимматли маълумотлар билан тўладир³⁹.

«Фирдавс ул-иқбол» асари ўз структураси бўйича сулолавий тарихнавислик (ёки маҳаллий ва сулолавий тарих комбинацияси)нинг ёрқин намунасидир. Форс тарихнавислигидан яхши хабардор бўлган Мунис форсий историографиясининг асосий бўғинини ташкил қилган бу историософик усулдан яхши фойдаланди. Юрий Брегель Мунисни «Фирдавс ул-иқбол» асарининг яратилишида ҳеч қандай индивидуализм йўқ, бу асар Абулғозий ва мумкинки «Равзат ус-сафо» асари таъсирида ёзилгандир» дегани моҳиятан хатодир. Биринчидан, сулолавий тарихнавислик фақат форс тарихшунослигига хос эмас. У жанр ёки услуб жиҳатидан барча тарихий тафаккурга хос методдир. Иккинчидан, Мунис ўзидан олдинги тарихчилар асарлари ёки ижод ғояларидан фойдаланиши бу унинг ижодкорлигидан дарак беради. Учинчидан, Мунис шарқ тарихнавислик анъаналарини янги ҳудуд ва халқ сулолага татбиқ этган муаррихдир. Ва ниҳоят, Мунис ўз асарларини Абулғозий асарларидан фарқли ўлароқ жуда мураккаб, жимжимали, мусажжаъ насрда, ўқимишли шахслар ва юқори табақа намояндalари учун ёзишга ҳаракат қилган. Бу ерда уни форс ёки араб тарихнавислик услубларига тақлид қилган деса бўлади. Лекин бу ерда ҳам у туркий-ўзбек тилининг имкониятларини яна бир марта кўрсатишга ҳаракат қилгани маълум.

Абулғозий ва Мирхонднинг асари Мунис асарининг биринчи ва иккинчи боблари ҳамда учинчи бобининг иккита қисми учун манба сифатида хизмат қилган (асарда улардан, тўрт марта «Равзат ус-сафо»га ва икки марта «Шажарайи турк»ка ҳавола бор). Мунис «Фирдавс ул-иқбол»нинг кейинги бобларини сафавийлар даври тарихнавислиги ва Нодиршоҳ даври историографиясига таяниб ёзган⁴⁰.

Мунис асарида Муҳаммадамин иноқ, Аваз иноқ ва Элтузархон даврларидаги асосий воқеалари алоҳида номланиш билан қатъий хронологик тарзда берилган. Муҳаммад Раҳимхон даври эса унинг жулуsidан бошланади ва йилма-йил баён қилиниб, асарнинг ярмидан кўпроғини ташкил қилган (автографдаги 242^a-611^a варақлар). Шунда Муниснинг Абулғози вафотигача бўлган тарихи бошқа манбалар асосида ёзилгани (комплиятив қисми) маълум бўлди, қолган каттароқ қисми эса, таъкидланганидек, оригинал қисмини ташкил қилади. Мунис дастхатидаги қайд ва ишоралар, илова, ҳошия ва шарҳлар уни

³⁷ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б. 8.

³⁸ Ўша жойда.

³⁹ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б. XIX.

⁴⁰ Мунис сафавийлар даврига оид манбалардан «Аҳсан ут-таворих» ва «Тарихи оламорои Аббосий»дан фойдалангани маълум бўлади – муаллифлар.

муаллиф сифатида ўз манбалари маълумотларини текширганидан далолат беради. Муниснинг қўлёзма-сида унинг манбалари қаторида Мир Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё»си⁴¹, «Тарихи Жаъфарий»⁴², Саълабийнинг «Араис (ал-мажолис фи қисас ал-анбиё)»⁴³, «Низом ат-таворих»⁴⁴, Табарий асари⁴⁵, «Тарих»и Ҳофиз Абрўй⁴⁶, «Ҳукамо тарихи» (Шаҳразурийники)⁴⁷, Тарихи Муқаддасий⁴⁸, «Зафарнома» муқаддимаси⁴⁹ тилга олинади. Бироқ бу асарлар номи «Равзат ус-сафо» матни билан бирга «Фирдавс ул-иқбол»га кўчганини Ю. Брегель ҳам таъкидлайди. Лекин Муниснинг ўзи манбасининг манбаси ҳам унинг асари матнига ўтганини алоҳида таъкидламаган.

Мунис асарининг учинчи бобида «Зафарнома» Муқаддимасига⁵⁰, «Зафарнома»га⁵¹, «Мирсод ал-ибод(мин ал-мабдаъ ила-л-миъод)»⁵² га, бир марта «Тарихи оламорои Аббосий»⁵³ га мурожаат қилган ва икки жойда Ҳасан Румлунинг «Аҳсан ат-таворих»⁵⁴ ини тилга олган.

Мунис асаридаги кўп парчалар ва воқеалар баёнида аноним манбалар ва информаторларга ҳавола этиб «ривоят қилурлар», «муаррихлар андоқ айтурларким», «муаллиф бир нусхада кўрганким», «бошқа сўзга қараганда» каби сўзлар билан кифояланган. Баъзи жойлардаги бундай сўзлар тўғридан-тўғри унинг манбасининг айнан кўчирмаси бўлса, айрим ҳолатларда Мунис маълумоти бошқа манбалардан олингани тахмин қилинади. Бундай номи билан тилга олинмаган Муниснинг манбаларидан бири Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг «Тарихи гузида»си эканини Ю. Брегель ҳам аниқлаган⁵⁵.

Мунис ўз даври тарихи баёнига яқинлашган сари ёзма манбаларнинг йўқлигидан ниҳоят азият чекканини асарида таъкидлаб ўтади. Унинг шикоятчи Элтузархон давридан олдинги тарихга тегишлидир. Мунис Хоразм мулкида ҳукмронлик қилган чингизийлар тарихини Абулғозий ибн Арабхондан кейин биров ёзмаганини, Эшмуҳаммадбий ва Муҳаммадамин иноқ галабаларининг ҳеч бир жойда қайд этилмаганини афсус билан таъкидлайди. Ва «бу роқими бибизоат» (бу қудратсиз ёзувчи) ўз истеъдоди мадади ила ўша давр воқиа ва ҳодисотларни излаб, уларнинг аниқлигига ишониб, ёзиб олган»ини айтади. Лекин у кўпгина воқеаларга доир маълумотларни тўплай олмай анча вақт асарини ёзолмаганини ҳам айтган⁵⁶. Мунис қидирувлари ва изланишлари қандай натижаларга олиб келганини ёзмайди. Бироқ шу давр манбалари қаторида, айниқса, унинг қўнғиротлар даврига оид «Тарихи оламорои Аббосий» ва Ҳасан Румлу асарларидан фойдаланганини кўриш мумкин. Бу асарлардан олдин олинган маълумотлар Мунис томонидан қайта ишланган ва тўлдирилганини унинг автографидаги иловаларидан кўриш мумкин⁵⁷. Мазкур иловалар ва ҳошиялардан Мунис бир қанча бошқа манбалардан ҳам маълумот олганини билиб олиш мумкин⁵⁸.

Муниснинг баъзи маълумотларига ундан олдин ёзилган бошқа асарларда ҳам дуч келиш мумкин ва улардан Мунис фойдаланган бўлиши мумкин деган хулоса қилса бўлади. Булар қаторида зикр этилган

⁴¹ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. (Ю. Брегель нашри). – Б. 38.

⁴² Ўша жойда. – Б.40.

⁴³ Ўша жойда.

⁴⁴ Ўша жойда.

⁴⁵ Ўша жойда.

⁴⁶ Ўша жойда. – Б.41.

⁴⁷ Ўша жойда. – Б. 42. Бу асарнинг муаллифи Шаҳразурий эканини Ю. Брегель аниқлаган.

⁴⁸ Ўша жойда. – Б. 48.

⁴⁹ Ўша жойда. – Б. 56.

⁵⁰Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б 19.

⁵¹ Ўша жойда.

⁵² Ўша жойда. Асар муаллифи Нажмиддин ар-Рози Доядир.

⁵³ Ўша жойда. – Б. 32.

⁵⁴ Ўша жойда. – Б. 32,37.

⁵⁵ Қаранг.: Shir Muhammad Mirab Munis And Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. Introduction. – Б. XXII-XXIII.

⁵⁶ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б. 166.

⁵⁷ Мунис дастхатнинг 47⁶, 57^а варақларидаги изоҳлар бундан далолат беради.

⁵⁸ Улар ҳақида Ю. Брегель ҳам маълумот берган. Қаранг.: Shir Muhammad Mirab Munis And Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. – Б. XXXIV ва кейингилари.

«Равзат ус-сафо» ва «Шажарайи турк»дан ташқари «Тарихи Банокатий», «Жомий ат-таворих», «Зафарнома», «Тарихи жаҳонкушойи Нодирий»ни тилга олиш мумкин. Албатта, уларнинг баъзиларини Мунис ўз дастхатининг ҳошия ва иловаларида ҳам кўрсатган.

Мунис бошқа муаррихлардан фарқли ўлароқ (Абулғозий ва Ўтемиш ҳожига ўхшаб) халқ оғзаки ижодидан, В. Юдин таъбири билан айтганда, «дашт историография»си анъаналаридан кенг фойдаланган. Бу ерда унинг ахборотчилари кўп ҳолатларда аноним, баъзи ҳолатларда эса аниқ номлари билан қайд қилинган. Масалан, у Арангхон даврига (1099-1105/1688-1694) доир баъзи воқеаларни Саййид Исомиддинхўжа Саййид Муҳаммадпаноҳхўжа ўғлидан эшитганини ёзади⁵⁹. Шу даврга оид воқеалар баёнида маълумот берувчи сифатида яна унинг боболаридан бири бўлган Жиянбий Мироб номи ҳам тилга олинади⁶⁰.

Шерғозихоннинг Хуросонга юриши тафсилотларини Мунис бобокалони Эшимбий Миробнинг эронлик қули номидан болалиги пайтида эшитганини ёзган⁶¹. 1165/1751-52 йилда Хўрозбекнинг ўлдирилишини эса «садоқатли кишилардан» эшитганини таъкидлайди⁶². Темурғозихон ўлдирилишини Мунис ўша даврда яшаган бир одамдан эшитганини айтади (ўша жойда. – Б.72). Авазбек ибн Эшмуҳаммад бийнинг ҳаж тафсилоти ва унинг Нодиршоҳ даврида (бошқа яна 19 нафар зодагонлар билан) ўлдирилгани Муҳаммад Раҳимхон тилидан баён қилинади. Мунис бу тафсилотларни Муҳаммад Раҳимнинг беклиги вақтида эшитган экан⁶³. Муҳаммадамин иноқ номи билан боғлиқ баъзи воқеалар Муниснинг отаси Аваз Мироб номидан берилади⁶⁴.

«Фирдавс ул-иқбол» асарининг бешинчи бобида Мунис тарихий воқеаларни анча эркин ва муфассал баён қилишга ҳаракат қилган. Бу табиий, чунки бу давр тарихининг гувоҳи ва фаол иштирокчиси Муниснинг ўзи бўлган. Мунис ўзи иштирок этган воқеаларнинг биринчи санаси сифатида ҳижрий 1216 йилнинг зу-л-қаъда /1802 йилнинг мартини тилга олади⁶⁵. Шу бобнинг кўпгина қисмлари воқеа иштирокчилари номидан ёзилган. Бундай ҳолат асарнинг олти жойида, яъни гувоҳлар тилидан олинган маълумот (улар ёзма бўлиши ҳам мумкин эди) сифатида кўрсатилган⁶⁶. Бироқ бобнинг мазмунидан муаллифнинг гувоҳ ахборотчилари бундан-да анча кўплигини билиб олиш мумкин. Мунис ўз асарининг мазкур боби архив ҳужжатлари асосида ёзилгани ҳам яққол кўзга ташланади. Зеро, у хон ва унинг қўшини билан кўп жойларда бўлгани билан, баъзи жойларда содир бўлган воқеаларни шахсан кўрмаган эди. Шунда у бошқа иштирокчиларнинг ҳисоботлари, эсдалик ва номаларидан фойдаланган. Мунис асарининг уч жойида ҳужжатлардан нусхалар ҳам берган⁶⁷. Бундан ташқари Муниснинг ўз кундалиги бўлиши ҳам мумкинлигини Ю. Брегель тахмин қилади. Бу хулоса эса, фикримизча, жуда тўғридир. Акс ҳолда бир неча йиллардан сўнг (1713-1812 йиллар воқеалари 1807-1819 йиллар давомида ёзилган; бир жойда эса 1215/1800 йили воқеасини баён қилиб, Мунис («буни энди 1224 йили билдик» деб таъкидлайди⁶⁸) воқеаларни кундан-кунга (баъзан муайян куннинг аниқ вақтини кўрсатиб) ёзишнинг имкони бўлмас эди.

Мунис ишини давом этказган Огаҳийнинг ёзма манбалардан фойдаланиш имконияти кўпроқ бўлган. Айниқса, у хон архиви материалларидан кенг фойдаланганини «Фирдавс ул-иқбол»дан ташқари бошқа тарихий асарларида ҳам кўриш мумкин. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, Огаҳий 1812-1825 йиллар воқеаларининг гувоҳи сифатида ёзиши мумкин эмас эди. Чунки 1809 йилда оламга келган Огаҳий Муҳаммад Раҳимхон даврида ҳали жуда ёш эди (учдан 16 ёшга кирган у). Огаҳий Муҳаммад Раҳимхон вафотидан 15 йил ўтгач амакисининг ишини давом эттириш учун киришгани маълум. Огаҳий асосан ёзма ман-

⁵⁹ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б.51, 95.

⁶⁰ Ўша жойда. – Б. 52. (Бироқ у ахборотчи сифатида тилга олинмаган).

⁶¹ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б. 58, 59.

⁶² Ўша жойда. – Б. 68, 105.

⁶³ Ўша жойда. – Б. 96, 107.

⁶⁴ Ўша жойда. – Б. 106-107, 110-112, 129.

⁶⁵ Ўша жойда. – Б. 162, 173.

⁶⁶ Ўша жойда. – Б. 197, 228, 229, 230, 294, 364 бетларига қаралсин.

⁶⁷ Ўша жойда. – Б. 253 (Муҳаммад Раҳимхонга қўзғолончилар номидан ёзилган хатнинг нусхаси); – Б. 285 (Муҳаммад Раҳимхоннинг фармони); – Б. 371 (Муҳаммад Раҳимхонга икки Орол ўзбеклари қабиласининг номалари)

⁶⁸ Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – Б. 159.

балардан фойдаланиб, оғзаки маълумотларни (бу ҳақда фақат битта жойда эслатилган) қийинчилик «тараддулар била» қўлга киритганини таъкидлаган. Бундан ташқари Огаҳий Мунидан қолиб кетган бошқа ёзма манбалардан ҳам фойдаланиши мумкинлигини тахмин қилса бўлади. Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол»ида келтирилган ҳужжатларидан така уруғига берилган иккита ёрлиқ, қозоқлар бошлиғидан келган нома, Афғонистон ва Сарахсдан келган хатларнинг қисқа мазмуни, Бухоро юришида иштирок этган бошлиқларнинг рўйхати, Муҳаммад Раҳимхон ва амир Ҳайдар ўрталаридаги мактубларининг қисқа мазмуни, хоннинг Бухородаги хитой – қипчоқларига юборилган хати, амир Ҳайдар (қалбаки) номасининг матни ва ҳоказоларни ажратиш мумкин⁶⁹.

Огаҳий Мунига нисбатан баъзи юришларни жузъиёт (икир-чикир)лари билан батафсил баён қилган. Лекин гап шундаки, баъзи аҳамиятсиз лаҳзалар муфассал баён қилингани билан, баъзи аҳамияти катта бўлган ҳарбий юришлар фақат эслатиб ўтилади, холос⁷⁰.

Мунис ва Огаҳий тарих асарларининг бир хусусияти уларда келтирилган воқеалар саналарининг аниқлигидир. Бу эса Ўрта Осиё историографиясида уларнинг алоҳида аҳамиятга эга эканлигидан дарак беради. Уларнинг саналари ҳисобини ҳижрий йили ва ойларида, араб ва эроний ойлар номи билан, туркий мучал орқали, ҳафта номлари, намозлар вақти билан, халқ тақвими (наврўз, наврўзи Хоразм-шоҳий, наврўзи султоний), зоднак – буржлар рамзлари ва ҳоказолар билан беришади.

Асарда шеърий безак (стиходекорь) ҳам жуда кучли берилган. Мунис жами 2915 мисрадан иборат 683 шеърий парча беради. Огаҳий эса 514 мисрадан иборат 84 шеърий парчаларни киритган. Шеърий парчалар Мулло Саййидойи Бухорий, Низомий, Саъдий, Фирдавсий, Мирзо Нозим Ҳиравий ва олтитаси номаълум шоирларга тегишли. Асарда Мунис ва Огаҳийнинг ҳам тарих, маснавий ва қасидалари бор (21 та форс тилидаги таърих–хронограммадан 16 таси Мунисникидир).

Европада «Фирдавс ул-иқбол» муаллифлари Мунис ва Огаҳий ҳақидаги биринчи маълумотни Ҳерман Вамбери берган⁷¹. Бироқ унинг маълумотлари бироз чалкаш эканини Ю. Брегель кўрсатади. Ҳ. Вамбери 1863 йили Хивага келганда Мунис вафот этган эди. Огаҳий ҳам Вамбери билан учрашмагани аниқ. Ҳ. Вамбери хиваликлардан олинган маълумотларни йиғиб, Мунисга нисбат берилган жуда бир заиф шеърни немисча таржимаси билан келтирган⁷². Мазкур ахборотида Ҳ. Вамбери Мунис ва Огаҳий тарихий асарларидан хабардор эканини билдириб, яқин келажақда уларнинг адабий меросидан намуналар таржима этишни режалаштираётганини айтган.

Кейинги маълумот Александр Кунга тегишли. 1873 йили Хива хони саройининг талон-тарожида иштирок этган А. Кун (асли келиб чиқиши немис, Ўрта Осиёда Искандар тўра номи билан ўзини таништиришни хуш кўрган шарқшунос) 300 жилд қўлёзма китоблар орасида Мунис ва Огаҳий китобларини ҳам олган. У зудлик билан «Туркестанские ведомости»да шу ҳақида ахборот бериб, Мунис асарининг охириги боби мазмуни ва Огаҳий асарлари ҳақида маълумот берган⁷³. 5 декабр 1873 йили А.Кун Россия жуғрофий жамиятида ҳам маъруза қилиб, Мунис ва Огаҳийнинг хроникалари ҳақида маълумот бергани маълум⁷⁴.

Н.И. Веселовский «Очерк историко-географических сведений в Хивинском ханстве с древных времен до настоящего» асарида (Спб., 1877) А.Кун маълумотидан фойдаланиб, Мунис ва Огаҳий асарлари билан таниша олмади, чунки улар ҳали ҳам А.Куннинг қўлида бўлган эди. Лекин Н.И. Веселовский А. Амირханнянц (қуйироққа қаранг)га ёзган хатида Мунис ва Огаҳий томонидан ёзилган асарларга «унчалик аҳамиятга эга эмас» деб баҳо берган⁷⁵. Ҳ.Ҳ. Ҳоварт (Н.Н. Howort) ҳам 1880 йили ўз асарида А. Кун ихтиёридаги Хива солномаларини эслатиб ўтган⁷⁶.

⁶⁹ Қаранг: Ўша жойда. – Б. 433, 447, 457, 488.

⁷⁰ Ўша жойда. – Б. 445, 446. Огаҳийнинг бошқа асарларида ҳам шу жузъиёт (камчилик) кўзга ташланади – М.Э.

⁷¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Спб., 1865.

⁷² Мунис. Фирдавс ул-иқбол. – б. LIV.

⁷³ Кун А. Заметки о Хивинском ханстве. // Туркестанские ведомости. 1873. – № 40. – С. 158.

⁷⁴ Қаранг: // ЗИРГО, 1874, январ.

⁷⁵ Қаранг: Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. – Б. 58.

⁷⁶ Howort Н.Н. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Pt.II/2. London. 1880. – P. 961.

Хон саройидан олинган 300 жилд қўлёзмаларнинг баъзилари Петербургдаги Осие музейига берилди. Бироқ А.Кун ўз вафотигача (1888 йили) Мунис ва Огаҳий асарларини ўзида сақлаган. 1890 йили унинг ворислари китобларни Осие музейига сотишади. Г. Залеман эса А.Кун коллекциясини тавсифлаганида Мунис ва Огаҳий асарлари ҳақида ҳам маълумот беради⁷⁷. Шу вақтнинг ўзида пастор А. Амирханянц «Фирдавс ул-иқбол» асарини ўрганиб, муфассал тавсифини берган. Унинг бу тавсифи «Записки пастора Авр. Амирханянца об «Истории Хивы» асари ҳозир Санкт-Петербургда сақланади⁷⁸.

Рухоний Авраам Амирханянц «Фирдавс ул-иқбол» асарига жуда профессионал тарихчи ва манбашунос сифатида баҳо бериб, қуйидаги хулосаларни берган (Қ. Муниров таржимасида берилади):

- Мунис Абулғозий Баҳодирхоннинг тарихий асарларини давом эттирган;
- У Абулғозий ўз асарида мақсадига мувофиқ келмагани боис тушириб қолдирилган воқеаларни тўлдирди. Муниснинг асарида биз Абулғозийхон ҳукмронлик қилган даврдан илгариги ҳамда у хонлик қилган даврда бўлган, лекин Абулғозийхон томонидан келтирилмаган воқеалар ҳақидаги маълумотларни учратамиз;
- Хоразмда катта мансабга эга бўлган кишиларнинг ҳаёти ҳақида маълумот беради;
- Қумли саҳролар, Орол денгизи⁷⁹, Амударёнинг дастлабки оқими ва Ҳожимхон хонлик қилган даврда унинг ўзгариши ҳақида қизиқ географик маълумотлар келтирилади. Шунингдек, Шоҳобод ариғи, Банди султон ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд;
- Асардаги маълумотлар фактлар асосида ёзилган бўлиб, аниқ хронологик тартибга эга;
- Муаллиф ўз асарини ёзишда оғзаки ва ёзма материалларни диққат билан тўплаган;
- Асар соф классик илмий тилда ёзилган;
- Китобда келтирилган воқеалар бир-бири билан яхши боғланган⁸⁰.

А. Амирханянц ўз даврининг машҳур шарқшунослари проф. Березин, барон Демезон, академик Френъ ва Ильминскийларни чигатой тилида ёзилган манбаларни бостиришда, «...қўлларида шундай бир мукамал қўлёзма асар бўлса эди, ўзларини бахтли ҳисоблаган бўлур эдилар» деб хулоса қилган.

Мунис ва Огаҳий асарларини В.В. Бартольд ҳам жиддий ўрганган ва «Мунисшуносликка» асос солган. Академик В.В. Бартольд барча асарларида Хива йилномаларидан етарли даражада фойдаланиб, уларга юқори баҳо беради. У ҳатто 1914-1917 йиллари давомида «Фирдавс ул-иқбол» асари матнини ҳам таҳрир этиб нашрга тайёрлагани маълум. В.В. Бартольд 1929 йили эса унинг чоп этилиши яқинлиги ҳақида хабар ҳам беради⁸¹. Бироқ унинг режалари амалга оширилмаганидан хабаримиз бор.

Кейинчалик П.П. Иванов, А.Л. Боровков, З. Аксаков⁸², Я. Фуломов⁸³, Қ. Муниров⁸⁴ Мунис ва Огаҳий асарларидан ўз тадқиқотларида кенг фойдаланганлар.

Туркиялик олимлар Несип Асим⁸⁵ (1909) ва Абдулқодир Инан⁸⁶ (1933) собиқ иттифоқдаги Мунис ва унинг асари ҳақидаги ишлардан беҳабар ҳолда мақолалар ёзганлар.

«Фирдавс ул-иқбол» асаридан парчалар 1969 йили Қозоғистонда нашр этилган «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» (Алмати, 1969) китобига (таржимон Н.Н. Мингулов) ҳам кирган (560-567 бетлар).

⁷⁷ Salemann G. Das Asiatische Museum im Jahre 1890. Nebst Nachträgen // *Mitlanges asiathiques*. Vol. X. St.Pbg., 1894. – P. 274-280.

⁷⁸ Қаранг: Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. – Б. 60-61.

⁷⁹ Яна қаранг: Бартольд В.В. Аральское море. Сочинение, Т.III. – Москва, 1965. – С. 331.

⁸⁰ Записки пастора Авр. Амирханянца об «Истории Хивы» // Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) архиви. Разряд III. Опись 2. – № 34. – С.14-15.

⁸¹ В.В. Бартольднинг асарларида Хива тарихнавислари асарларининг ўрни ҳақида қаранг: Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. – Б. 62 ва кейингилари; Bregel Y. Introduction. – P. LII-LV.

⁸² Мазкур муаллифлар Хива тарихчиларининг туркманлар ва Туркменистонга доир маълумотларини таржима қилганлар. Қаранг: // МИТТ, II. 323-426; 427-476; 477-500; 500-562; 562-611; 611-638, бетлар.

⁸³ Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Тошкент: Фан, 1957.

⁸⁴ Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. – Тошкент, 1960; Шу муаллиф. Хоразмда тарихнавислик. – Тошкент, 2002.

⁸⁵ Necip 'Asim. «Firdaws al-iqbal» // *Turk Dergisi*. Vol 1. No2. Istanbul. 1328/1910. – P. 68-71, No3. – P. 81-85.

⁸⁶ Abdulkadir (Inan). XIX-unchi Asir Tьrkistan ьair ve tarihilerinden ьer Mehmet Munis. 1778-1829/ // *Azerbaiyan Yurt Bilgisi*. Vol. 2. Istanbul. 1933. No 13. – P. 17-20 (мақоланинг давоми йўқ).

Мазкур асар манбашунослигида Қ. Мунировнинг асарлари ҳамда «Фирдавс ул-иқбол»нинг илмий – танқидий матнини тайёрлаб, инглиз тилида изоҳлар ва кўрсаткичлари билан чоп этган Ю. Брежелнинг хизмати беқиёсдир. Бироқ шуни ҳам афсус билан таъкидлаш керакки, «Фирдавс ул-иқбол» ўзбек тилига тўлиқ чоп этилмаган. Шу асарнинг асл эгаси бўлган ўзбекистонлик тарихчилар, мутахассислар ва кенг китобхонлар оммаси ҳалигача ундан фойдаланиш имкониятидан маҳрум.

Мунис ва Огаҳий томонидан битилган «Фирдавс ул-иқбол» асарининг тўққизта нусхаси мавжуд⁸⁷ бўлиб, бу нусхалар, асосан, Россия ФА Шарқ қўлэмалари институти (собик Россия ФА Шарқшунослик институти Спб. бўлими) да 571^а (590^о), Е6 VIII, рақамлар остида, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида 5364/1, 821/1, 9979, 5071, 7422, 275/1 рақамлари остида ҳамда Хельсинкида⁸⁸ сақланади.

Асарнинг Санкт-Петербургда сақланадиган нусхаларидан 571^а (590^о) рақамдагиси маҳаллий Ўрта Осиё қоғозига, қора сиёҳда настаълиқ хатида кўчирилган. Сарлавҳалар эса қизил сиёҳда ёзилган. Нусха Мунис ва Огаҳийнинг автографидир⁸⁹.

Қавомуддин Мунировнинг эса мазкур нусха муаллифлар дасхати эмас, балки бир неча котиблар томонидан кўчирилган деган тахмини хато хулосадир⁹⁰. Нуханинг очиқ қолган варақлари кўп (269^{а,б}, 270^{а,б}, 290^{а,б}, 291^а, 439^{а,б}, 440^{а,б}, 442^а варақлар). 442 варақнинг ^б – бетидан бошлаб Мунис вафотидан сўнг, Огаҳий томонидан ёзилган қисми бошланади. Нусха намликдан зарар кўрган. Асарда ҳошиялар кўп кўзга ташланади. Ушбу нусха 613 варақдан иборат. Ўлчови 14,5x24,5 см⁹¹.

Мазкур фондда сақланаётган Е6- VIII (590^о) рақамидаги иккинчи нусха хати қора сиёҳ билан Ўрта Осиё қоғозига кўчирилган, сарлавҳалари қизил сиёҳда бўлиб, матн ҳам қизил рамка ичига олинган. Асарни кўчирувчи эса Мулло Нур Ниёз халифа ибн мулла Муҳаммадниёз хатиб бўлиб, у бу нухани 1856-57 йилларда кўчирган. Нусха яхши сақланган бўлса ҳам, унинг 150 та варағи намда қолганлиги сезилади. Асарнинг ҳажми 263 варақ, ўлчови 27x48 см⁹².

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган «Фирдавс ул-иқбол» асарининг нусхалари эса қуйидаги кодикологик хусусиятларга эга. 5364/1 рақамли нусха настаълиқ хатида, қора сиёҳ билан кўчирилган. Асар боблари ва баъзи ажратилган сўзлар қизил сиёҳда кўчирилган. Муқоваси чармдан ишланган бўлиб, бу Хоразм муқовасозлигига хос. Нусха Мулла Муҳаммадризо ибн Муҳаммадкарим девон томонидан 27 сентябр 1904 йилда Муҳаммад Раҳимхон II Феруз буйруғига кўра кўчирилган. Асар 244 варақдан иборат. Ўлчови 29x43 см⁹³.

Шу хазинадаги иккинчи нусха (821/1) тўлиқ ҳолда сақланган. Настаълиқ хатида қора сиёҳ билан кўчирилган. Боблар ва алоҳида ажратилган сўзлар қизил сиёҳда берилган. Матн 25 сатрдан иборат бўлиб, нусха 259 варақни ташкил этади. Ўлчови эса 26,5x43,5. Уни ҳам Мулла Муҳаммадризо ибн Муҳаммадкарим девон 1297/1879-/80 йили кўчирган⁹⁴. «Фирдавс ул-иқбол» асарининг мазкур хазинада яна тўртта нусхаси мавжуд⁹⁵.

«Фирдавс ул-иқбол» асари манба сифатида қуйидаги мавзу ва муаммоларни ёритишда катта аҳамиятга эга. Булар:

- 1) Хоразм тарихнавислигини давом эттириб, уни янги босқичга кўтарган;
- 2) Мунис кенг маънода ўзбек тилида биринчилардан бўлиб мусулмон историографиясини берган;

⁸⁷ Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон. – Б.126.

⁸⁸ Хельсинкидаги нусха ҳақида қаранг: Налин Н. Handbook of Oriental collection in Finland: Manuscripts, xylographs, inscriptions, and Russian minority literature. London–Malmu, 1979. – P. 100.

⁸⁹ Буни Ю. Брежел ҳам исботлаб беради. Қаранг: Shir Muhammad Mirab Munis And Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. Introduction.

⁹⁰ Муниров Қ. Кўрсатилган асари. – Б.37.

⁹¹ Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. I. – С.106-108.

⁹² Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. I. – С.106-108.

⁹³ СВР, VII. – № 5020, 5021.

⁹⁴ Юқоридаги асарда нуханинг кўчирилган йили 1267/1861 деб хато кўрсатилган.

⁹⁵ Тавсифини қаранг: СВР. История. – С.191-192. Унда 275/1 рақамли нуханинг тавсифи берилмаган.

- 3) Мунис асари ўша давр ўзбек тилининг барча жиҳатлари билан ўрганишда муҳим манба бўлади;
- 4) Хоразмда ҳукмронлик қилган шайбонийлар насаблари, улар ўртасидаги оилавий муносабатлар;
- 5) ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг давлат ва ижтимоий тузумларига доир маълумот;
- 6) Ўрта Осиёга келиб ўрнашган кўчманчи қабила ва элатларнинг тарихи, уларнинг янги конфедерациялар тузишдаги ўрни;
- 7) Ўлкадаги этник ва этносиёсий жараёнларни ёритиш, турк-эрон этномаданий жараёнлар;
- 8) Хоразм шайбонийлари, кейинчалик қўнғиротларнинг Эрон, Орол бўйлари, Дашти Қипчоқ ва Бухоро билан алоқалари, юриш ва уришлари ҳақида аниқ маълумотлар;
- 9) кўчманчилар ҳокимиятининг сакрализация масалаларига доир материаллар;
- 10) Аввал кўчманчилар кейинчалик ўтроқ аҳоли анъанасига асосланган марказий давлат-маъмурий аппарати ва бошқарувининг шаклланиши, унинг синкретик моҳияти;
- 11) кўчманчи турк ва мўғул қабилаларининг туркий аҳоли ўртасидаги ассимиляция ва ўтроқлашуви масаласига доир маълумот;
- 12) Хоразм шайбонийлари ва қўнғиротлар сулоласининг ҳокимиятни босиб олишган ҳудудларида ҳукмронлик легитимацияси масалаларига доир кузатувлар;
- 13) Хоразм шайбонийлари, арабшоҳлар (Абулғозий) даврида жорий қилинган ва амалда бўлган унвон ва мансаблар, уларнинг даражалари ҳақидаги маълумотлар.
- 14) Қўнғиротлар давридаги ҳарбий тарихи, аскария ва ҳарбий иши тўғрисидаги маълумотлар;
- 15) Асарнинг манба сифатида Хоразм тарихнависилик баҳо бериш учун аҳамияти;
- 16) Мунис тарихнависилик ва ижодий фаолиятига баҳо беришда асарнинг историографик моҳияти ва структуриал ва информатив (маълумот бериш) чегараларининг аҳамияти.

Асарнинг ўзбек тилидаги наشري ҳақида. Мазкур табдилга Ю. Брегель томонидан тайёрланган илмий-танқидий наشري асос қилиб олинди. Россия ФА Шарқ қўлғазмалари институти (Собиқ Россия ФА Шарқшунослик институти Спб. бўлими) да 571^а (590^б) ва Е6 VIII рақамлар остида сақланаётган нусхалар ва Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида 5364/1, 821/1, 9979, 5071, 7422, 275/1 рақамлардаги нусхалардан солиштириш ва матнни тўлдириш учун фойдаланилди. Табдил матнини Ю. Брегель томонидан тайёрланган илмий-танқидий наشري билан Исмоил Бекчанов солиштирган. Матндаги араб тилидаги жумлалар, оят ва ҳадисларни тўғри ўқиш, таржима этишга Нозимжон Иминжонов ва Ҳамидулла Аминов ёрдам бердилар.

Маълумки, манбашунослик соҳасида мутахассис бўлмаган айрим назариётчиларнинг «табдил» ишлари (масалан, таржимага нисбатан) камситувчи ўта нотўғри ва ноҳолис бир фикри ҳалигача илм оламида ҳукм суриб келмоқда. Бундай қарашга қуйидаги мисоллар ёрдамида салбий баҳо бериб, илмий ҳақиқатни юзага чиқаришга тўғри келади. Ўзбек классиклари асарларини араб, форс ва қадимий турк тилидан беҳабар тадқиқотчининг тўлақонли ўрганиши (хоҳ илмий тадқиқ этиш, хоҳ табдил қилиш) асло мумкин эмас. Чунки, матнда жой олган юзлаб сўз, ибораларнинг ана шу тилларда берилиши, у ёки бу асарнинг ҳозирги ўқувчи диққатига бутунлай яроқсиз ҳолда ҳавола этилиши бўлиб, табдил қилувчига ҳам таржимонлик ва ҳам илмий-тадқиқотчилик вазифаси масъулиятини юклайди. Зеро, гапдаги бирор нотаниш сўз (ваҳоланки улар сони ўнта сўздан иборат битта гапдагина олти-еттидан кам эмас) мазкур гапнинг ўқувчи назаридан мавҳум қолишига олиб келиб, дастлаб, бу сўз учун луғат ёзилиши, қолаверса, унинг ўзбек имлосидаги айни кўриниши – транскрипцияси яратилиши лозим бўлади. Демак, табдилчи айни пайтда ҳам таржимон, ҳам луғат тузувчи бўлиб, таржимага қараганда икки барабар кўпроқ ишни амалга оширомоқда. Табиийки, матндаги эски туркий сўзларнинг ҳам бугунги тилимиздан анча фарқли экани, шунингдек, уларнинг ўша давр хаттотлари томонидан араб имлосида яна ҳам ўзига хос шаклда ифода этилгани табдил қилувчи зиммасига учинчи бир вазифани ҳам юклайди. Кўринадикки, табдил иши осон бўлмай, уни адо этувчи бир пайтнинг ўзида таржимонлик, луғатнавислик ва эски ёзув хусусиятларини ўрганувчи олим сифатида фаолият кўрсатади. Бу эса асарни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида мутлақо амалга ошмай, таржимон хорижий тилдаги гапни матндан узоқлашмаган (аммо ҳар ҳолда асл матн қулига айланмаган озод) ҳолда, иш кўраверади. Мунис, Огаҳий каби ўта билимдон сўз санъаткорларининг асарлари табдили эса ишни яна ҳам мураккаблаштиради. Чунки, табдил қилувчи учун бу буюк адиб ва шоирларнинг сўз санъати олдидаги масъулияти жуда юксак бўлиб, улар асарлари-

да келган арабча сўзларнинг одатдагидан ташқари, аниқроғи, араб грамматикасидаги «Боб»лар қонуниятидан чиқиб, қоидаларни эркин қўлагани, форсча сўзларнинг эса кўпинча архаик шаклларда ҳавола этилгани ва гоҳида муаллифлар томонидан форсча, ўзбекча сўзларнинг арабийлаштириб берилгани сингари ҳолатлар устида ишлаш табдилчи фаолиятини бир неча бор юксакроқ ўринга кўтаради.

Маълумки, гарчи «Фирдавс ул-иқбол» тарихий асар бўлса-да, у Мунис ва Огаҳий каби улуғ сўз санъаткорлари қаламига мансублиги ҳамда ўша давр анъанасига кўра хос кишилар, яъни, муаллифлар тили билан айтганда, «фатонат аҳли (ўткир ақл ва зеҳн эгалари)», «махдум, мавлоно» каби олим ва фозил кишилар назарда тутилиб ёзилган. Шу сабабли асар тили, айниқса, Мунис таълиф қилган қисмлар жуда мураккаб бўлиб, арабча, форсча сўз, ибора, мақол ва шеърини парчалар билан тўлиб-тошган. Ҳозирги ўқувчининг ундаги бирон-бир матн парчаси, аниқроғи, ҳатто биронта гапни тушуниши амри маҳол. Бу каби асарлар табдили ҳозирги тилимиз ва кирилл алифбосида амалга ошиши учун уни тайёрловчи олдида бир нечта вазифани кўндаланг қилиб қўяди. «Фирдавс ул-иқбол» табдилини нашрга тайёрловчи олдида дастлаб нотаниш (асосан арабча, форсча) сўз ва жумлаларнинг ўзбек тилидаги луғатини тузиш ҳамда маъноларини бериш вазифаси турди ва бундай луғатлар сони ишимизда 2000 (икки минг)тага етди.

Табиийки, Қуръони карим оятлари ва арабча ҳадис, мақол, ҳикмат, айрим ибора кабилар Брегелнинг илмий-танқидий нашрида ўз ҳолича берилган бўлиб, кирилл алифбосига табдилимиз жараёнида уларнинг арабча транскрипцияси нашр ўқувчиси учун бироз ноқулайлик туғдириши мумкинлигидан келиб чиққан ҳолда ва асар матнига унчалик зарар етмаслиги, яъни асарнинг адабий-тарихий аҳамиятини пасайтирмаслигини ҳам назарда тутиб, оят, ҳадис ва бошқа арабча иборалар ўзбек тилида берилди. Тўғри, асарнинг айрим ўринларида сажъ усули (насрода қофиялаш) ишлатилган бўлиб, гоҳида Қуръон оятлари сўзлари ҳам ана шу бадий ифода жараёнига тортилган, бироқ бу каби ўринлар икки-учтадан ошмайди ва мазкур оятларнинг таржимада берилиши бадийликка путур етказмайди.

Асарда қадимий туркий сўзлар ҳам ишлатилган бўлиб, улар сони атиги бир нечтадир. Масалан, илайи (олди, ёни), асру (кўп), усрук, ўтру (рўпара), учур (давр, замон, пайт), тегру (...гача) кабилар.

Қўлёмалар (табиийки, илмий-танқидий нашрда ҳам)да «ўлдирди» ва «ўтирди» сўзлари бир хил кўриниш – «ўлтурди» шаклида берилган бўлиб, табдил матнида уларни «ўлдурди» ва «ўтирди, ўтурди» кўринишида айри-айри ҳолда бердик.

Ишимиз жараёнида «Фирдавс ул-иқбол»нинг мавжуд қўлёмза нусхалари билан Брегель нашрини солиштириш ҳам амалга ошиб, мазкур нашрдаги талай чалкашликлар аниқланди. Масалан, нашрда асар аслидаги «нишоло» (ширинлик) сўзи «зи шоло» ва «ри шоло», «сирпилиб» эса «сир билиб», «ер» эса «бир», «такомиший» (от чоптириб қувлаш) маъно бермайдиган «никкомиший» шаклларида ҳавола этилган ва бундай ўринлар анчагина учрайди.

Ўзбек тилидаги қўлёмза нусхаларни нашрга тайёрлашнинг қийин томонларидан бири шундаки, хат-тотлар «а» қисқа унлиси сўз охирида келган ҳолатларда уни имло қоидасига бўйсунган ҳолда «о» чўзиқ унлисини ифодаловчи шаклда берадилар. Чунки, шундай қилинмаса, «а» қисқа унлисини ифодалаган ҳарф сўз охирида «ҳ» бўлиб ўқилади, масалан, «анга» - «ангаҳ», «сенга» эса «сенгаҳ», «яна» – «янаҳ», «дема» - «демаҳ», «танга» – «тангаҳ» бўлиб. Шу сабабли анга, менга, сенга, дема каби сўзлар «анго», «манго», «санго», «демо», «танго» шакллари касб этган ҳолатда келади. Табиийки, «Фирдавс ул-иқбол» қўлёмаларида ҳам шу аҳвол мавжуд бўлиб, биз уларни гоҳида котиблар ёзган асл шаклда, гоҳида эса ҳозирги ўзбек тили талаффузи асосида бердик. Чунки, кирилл алифбосида бунинг хавфли жойи йўқ, ўқувчи ҳам товушларнинг эски ёзувда ифодаланган шакли билан танишади, ҳам уларни ҳақиқий ҳолатида ўқийди.

Ноширлар мазкур асарни нашрга тайёрлашда яқиндан ёрдам берган тақризчилар, муҳаррирлар, нашриёт ходимларига ўз миннатдорчиликларини изҳор этадилар.

МУНДАРИЖОТИ ФЕҲРИСТИЙ [ДЕБОЧА]

Муқаддима баъзи махсусоти⁹⁶ олийхоқоний зикридаким, осор⁹⁷ и иқбол⁹⁸ и соҳибқироний эрди. **Аввалғи боб** ҳазрат Одам *алайҳиссалом* ижоди⁹⁹ дин Нўҳ *алайҳиссалом* авлодиғача мазкур бўлди¹⁰⁰. **Иккиланчи боб** Ёфасдин *қўнғирот* уруғининг зикриғача.

Учинчи боб Қурлос авлодидан подшоҳлиқ мартабасига етганлар зикридаким, сўнгги Абулғозихон ибн Ёдгорхондурким, они ҳазрат соҳибқироний маъзул¹⁰¹ қилиб¹⁰², салтанат тахтига ўз жулус¹⁰³ и майманатмаанус¹⁰⁴ и била зийнат берди.

Аввалғи қисм Бурта Жунаҳдин Чингизхонғача қилилур.

Иккинчи қисм Чингизхондин Бердибекхонғача мазкур бўлур ва *Жўжи элининг ўзбак* лақаб топғони шарҳ топор.

Учинчи қисм Жўжи ибн Чингизхоннинг бешланчи ўғли Шайбонхоннинг наслидин Хоразм мамоликида салтанат қилгонлар зикрида.

Тўртинчи боб ҳазрат подшоҳ соҳибқироннинг або¹⁰⁵ и киром¹⁰⁶ ва ажлоди зу-л-эҳтиром¹⁰⁷ ининг зикридаким, ҳар қайси бир ахтари тобон¹⁰⁸ дур эморат¹⁰⁹ буржида ва ҳар бири бир гуҳари рахшон¹¹⁰ дур асолат¹¹¹ дуржи¹¹² да.

Қолжидойхондин *амир*¹¹³ Эш Муҳаммад *бий*¹¹⁴ ғача.

Муҳаммад Амин *иноқ*¹¹⁵.

Аваз *бий* *иноқ*.

Бешинчи боб жаноб салтанатмаоб¹¹⁶ ва ҳазрат хилофатинтисоб¹¹⁷ ларнинг насоим¹¹⁸ и баҳори воқеот ва равоиҳ¹¹⁹ и раби¹²⁰ и футуҳот¹²¹ ларининг гулафшон¹²² лиғи била рашки гулистон ва ғайрат¹²³ и ризвон-

⁹⁶ Махсусот – ўзига хос хусусиятлари.

⁹⁷ Осор – аломатлар, белгилар.

⁹⁸ Иқбол – бахт, саодат.

⁹⁹ Ижоди – бу ерда яратилиши маъносида.

¹⁰⁰ Мазкур бўлди – зикр қилинди, ёд этилди.

¹⁰¹ Маъзул – тушириш.

¹⁰² Маъзул қилмоқ – бу ерда тахтдан туширмоқ; ишдан четлаштирмоқ маъносида.

¹⁰³ Жулус – чиқиш.

¹⁰⁴ Майманатмаанус – бахтли, бахтга ёр.

¹⁰⁵ Або – ота-бобо.

¹⁰⁶ Киром – азиз, мукаррам.

¹⁰⁷ Зу-л-эҳтиром – ҳурматли.

¹⁰⁸ Ахтари тобон – ялтираган юлдуз.

¹⁰⁹ Эморат – амирлик.

¹¹⁰ Рахшон – ялтироқ.

¹¹¹ Асолат – аслик, аслзодалик.

¹¹² Дурж – зебу зийнат, жавоҳир солинадиган қути.

¹¹³ Амир – амр берувчи, олдинги нўён унвонига тенг. Кейинчалик бий ва бекларнинг мартабаси амирга тенглаштирилди.

¹¹⁴ Бий – қабила, уруғ бошлиғи. Амир мартабасига тенг лавозим.

¹¹⁵ Иноқ – Хива хонлигида энг юқори унвон. Улуғ иноқ ва иноқбек лавозимлари бўлган. Иноқ дўст, суҳбатдош ва яқин маҳрам маъносида бўлган. Иноқдан кейин мартаба бўйича отолиқ, кейин бий турган.

¹¹⁶ Салтанатмаоб – салтанат эгаси.

¹¹⁷ Хилофатинтисоб – халифаликка алоқадор.

¹¹⁸ Насоим – насим, ёқимли шабада.

¹¹⁹ Равоиҳ – «ройиҳа» (ёқимли ис; тароват) сўзининг кўшлиғи.

¹²⁰ Раби – баҳор.

¹²¹ Футуҳот – фатҳлар. Бу сўз «оллоҳдан етган файзу-баракат» маъносида ҳам келади.

¹²² Гулафшон – гул сочиш, гулга буркаш.

¹²³ Ғайрат – бу ерда рашк маъносида.

дурким, ҳоло ул бири мамолик¹²⁴ и уқбо¹²⁵ да маснаднишин¹²⁶ и боргоҳи раҳмат¹²⁷ ва оромгузин¹²⁸ и авранг¹²⁹ и мағфиратдур.

Аввалги фасл ҳазрат подшоҳи Жамшиджоҳ¹³⁰, хуршидкулоҳ¹³¹, гуфронпаноҳ¹³², раҳматжойгоҳ, қудват¹³³ ал-хавоқин¹³⁴, зубдат¹³⁵ ас-салотин¹³⁶, жалол ад-давлат ва-д-дин¹³⁷ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тагаммадуллоҳу бигуфрониҳи¹³⁸ нинг зикри жамил ва васфи жалили.

Иккинчи фасл ҳазрат подшоҳи соҳибқирон ва султони гардунтавон¹³⁹ нинг валодат¹⁴⁰ и ҳумоюн¹⁴¹ и-дин бу рисолаи саодат мақола итмом¹⁴² иғача ҳар вақое ва футуҳотеким, асар¹⁴³ и давлати султоний ва иқболи соҳибқиронийдин вуқу¹⁴⁴ топмиш ва вуқу топғусидур, зикр қилилур.

Аввалги қисм ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг айёми валодатидин ҳангоми аморатигача вақоеи касир ал-бадое¹⁴⁵ идин шаммае¹⁴⁶ баён силк¹⁴⁷ иға чекилур.

Иккинчи қисм ҳазрат подшоҳ соҳибқироннинг овон¹⁴⁸ и аморатидин замони хилофатигача футуҳоти касир¹⁴⁹ ал-воқеоти силки тақрир¹⁵⁰ ва самт¹⁵¹ и таҳрир¹⁵² га кирулур.

Учунчи қисм ҳазрат султони Сулаймон¹⁵³ маконнинг ибтидои салтанатидин бу китоби майманатинтисоб¹⁵⁴ итмомиғача ул ҳазратдин ҳар вақоеи касир ал-бадоеким, вуқу топибдур таҳрир силкига киюрулур.

Жулусининг биринчи йили

Жулусининг иккинчи йили

Жулусининг учинчи йили

Жулусининг тўртинчи йили

Жулусининг бешинчи йили

Жулусининг олтинчи йили

Жулусининг еттинчи йили

¹²⁴ Мамолик – мамлакатлар.

¹²⁵ Уқбо – охират.

¹²⁶ Маснаднишин – тахтада ўтирувчи.

¹²⁷ Боргоҳи раҳмат – илоҳий даргоҳ.

¹²⁸ Оромгузин – жой олган.

¹²⁹ Авранг – тахта.

¹³⁰ Жамшиджоҳ – Эрон давлати асосчиси шоҳ Жамшиднинг мартабасига ишора.

¹³¹ Хуршидкулоҳ – қуёшдек бош-кийим, яъни олтин тож кийган.

¹³² Гуфронпаноҳ – Худо раҳмат қилган.

¹³³ Қудват – раҳбарлик.

¹³⁴ Хавоқин – хоқонлар.

¹³⁵ Зубда – қаймоқ; бу ерда бошлиқ маъноснда.

¹³⁶ Салотин – султонлар.

¹³⁷ Давлат ва дин шавкати (яъни, шу иккаласига ривож берган киши.)

¹³⁸ Оллоҳ ўзининг кечирими билан ёпинтирсин.

¹³⁹ Гардунтавон – осмон даражали; тақдирдек қудратли.

¹⁴⁰ Валодат, вилодат – туғилиш.

¹⁴¹ Ҳумоюн – бахтли.

¹⁴² Итмом – тугалланиш.

¹⁴³ Асар – аломат, белги.

¹⁴⁴ Вуқу – юзага чиқиш, рўй бериш.

¹⁴⁵ Воқеоти касир ал-бадое – ниҳоятда нодир воқеалар.

¹⁴⁶ Шаммае – бирор қисм, қайсидир бўлак.

¹⁴⁷ Силк – чизик, қатор; ип.

¹⁴⁸ Овон – давр.

¹⁴⁹ Касир – қўп.

¹⁵⁰ Тақрир – баён.

¹⁵¹ Самт (аслида: самот) – чизик, қатор.

¹⁵² Таҳрир – ёзув.

¹⁵³ Сулаймон – ривоятдаги Сулаймон пайғамбар кўзда тутилмоқда.

¹⁵⁴ Майманатинтисоб – бахтта уланган (бахтли).

Жулусининг саккизинчи йили
Жулусининг тўққизинчи йили
Жулусининг ўнинчи йили
Жулусининг ўн биринчи йили
Жулусининг ўн иккинчи йили
Жулусининг ўн учинчи йили
Жулусининг ўн тўртинчи йили
Жулусининг ўн бешинчи йили
Жулусининг ўн олтинчи йили
Жулусининг ўн еттинчи йили
Жулусининг ўн саккизинчи йили
Жулусининг ўн тўққизинчи йили
Жулусининг йигирманчи йили

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим

Олиймакон султонларнинг дабдабаи ҳашамати ва гардунтавон хоқонларнинг кавкаба¹⁵⁵ и давлати ул подшоҳи алал итлоқ¹⁵⁶ нинг қуллуғи билан интизом топарким, олами носут¹⁵⁷ анинг боргоҳи салтанати оллида бир қазо¹⁵⁸ и муҳаққар¹⁵⁹ дур ва фазои малакут даргоҳи узмат¹⁶⁰ идин бир саҳни муқассар¹⁶¹. Ҳудус¹⁶² у қидам¹⁶³ икки гавҳари носуфта¹⁶⁴ дур иродат¹⁶⁵ и уммонидин, вужуду адам¹⁶⁶ икки гунҷаи навшукуфта¹⁶⁷ санъат¹⁶⁸ и гулистонидин. Маъмураи кавну макон¹⁶⁹ зобита¹⁷⁰ и қудратидин мазбут¹⁷¹, олами арвоҳ ва абдон¹⁷² робита¹⁷³ и ҳикматидин марбут¹⁷⁴, қитъа:

*Зиҳи¹⁷⁵ соне¹⁷⁶ и ким, ямм¹⁷⁷ сунъида,
Фалак бир жаноб¹⁷⁸ нагунсор¹⁷⁹ эрур.
Нужуму қуёш нақшин онда чекиб,
Туну кун алардин падидор¹⁸⁰ эрур.*

Вожиб ал-вужуд¹⁸¹ қим вужуди лоязолий бидоят¹⁸² ва ниҳоят либосидин муарро¹⁸³ дур ва зоти беми-соли назиру ширкат¹⁸⁴ иснод¹⁸⁵ идин мубарро¹⁸⁶, байт:

*Бемисоле ки бидоят йўқ анга,
Бешарике ки ниҳоят йўқ анга.*

¹⁵⁵ Кавкаба – улугворлик, шон-шавкат.

¹⁵⁶ Алал итлоқ – мутлақ, бутунлай.

¹⁵⁷ Носут – моддий олам.

¹⁵⁸ Қазо – мақом, ўрин.

¹⁵⁹ Муҳаққар – кичик, арзимас.

¹⁶⁰ Узмат – буюклик.

¹⁶¹ Муқассар – қусурли, айбли; кичик, калта, қисқа.

¹⁶² Ҳудус – янгилик.

¹⁶³ Қидам – қадимги, илгари рўй берган.

¹⁶⁴ Гавҳари носуфта – тешилмаган, яъни ишлатилмаган гавҳар.

¹⁶⁵ Иродат – ирода, қарор; яратиш, вужудга келтириш.

¹⁶⁶ Вужуду адам – борлиқ ва йўқлик.

¹⁶⁷ Навшукуфта – янги очилган.

¹⁶⁸ Санъат – яратиш.

¹⁶⁹ Маъмураи кавну макон – ер юзи.

¹⁷⁰ Зобита – тартиб, қонун.

¹⁷¹ Мазбут – тартиб-интизом топган.

¹⁷² Олами арвоҳ ва абдон – руҳий ва моддий олам.

¹⁷³ Робита – боғланиш.

¹⁷⁴ Марбут – боғланган, алоқадор.

¹⁷⁵ Зиҳи – яшасин, офарин. (баъзида киноя ўрнида – офарин-ей!)

¹⁷⁶ Соне/соней – яратувчи.

¹⁷⁷ Ямм – денгиз, уммон.

¹⁷⁸ Жаноб – томон.

¹⁷⁹ Нагунсор – тўнтарилган, ағдарилган.

¹⁸⁰ Падидор – кўриниш.

¹⁸¹ Вожиб ал-вужуд – мангу, абадий, ўлмас.

¹⁸² Бидоят – бошланиш.

¹⁸³ Муарро – яланғоч; эга бўлмаган.

¹⁸⁴ Назиру ширкат – ўхшашлик ва шериклик.

¹⁸⁵ Иснод – нисбат бериш.

¹⁸⁶ Мубарро – озод, қутулган.

Қодиреким, қудрати комиласи била адами дарёи бекарон¹⁸⁷ идин жавоҳири вужудким, иборати мавжудотдиндур, соҳили зуҳур¹⁸⁸ га чиқарур ва мавжудот корвонидин манозили фуқдон¹⁸⁹ ғақим, муроди адам саҳросидур, бошқарур. **Қитъа:**

*Кўр камоли қудрати ҳаққим, зулол¹⁹⁰ и хушгувор¹⁹¹,
Тийра¹⁹² тупроқу қаро тошдин намоён айлади.
Сув уза тупроқ бинойи сустини таъмир этиб,
Ул бино узра фалак қасрини гардон¹⁹³ айлади.
Тугедуриб фарзанди гардун маҳд¹⁹⁴ и тупроқ батн¹⁹⁵ идин,
Равзаи худ¹⁹⁶ и барин¹⁹⁷ мулкида султон айлади.
Гаҳ қуёшни жилвагар айлаб сипеҳр¹⁹⁸ айвонида,
Гоҳ они пардаи хок ичра пинҳон айлади.
Тўлдуриб шабнам кўзин ашк¹⁹⁹ и ҳавои шиқ ила
Ғунча оғзин кўргач ул ҳолатни хандон айлади.
Бир-бир азод²⁰⁰ и аносир²⁰¹ ни мувофиқ айлабон,
Тан аро таркиб берди, муниси жон айлади.*

Ҳакимеким, ҳикмати болиға²⁰² си била фалаки буқаламун²⁰³ нинг ложувардгун айвони бесутунин²⁰⁴ офтоби жаҳонтоб²⁰⁵ шамса²⁰⁶ си ва кавокиби савобит ва сайёр²⁰⁷ қуббаси била музайян қилди. Ва ернинг тийра тупроқин рашаҳоти саҳоб²⁰⁸ иноятидин баҳраманд этиб, гулу райҳон нашу-намоси била гулшан. **Рубоий:**

*Ҳикмат асарин улки ҳувайдо қилди,
Бир лаҳзада юз нақини пайдо қилди.
Ҳар нақше тасаввуротидин оғиз этиб,
Инсонун малак ақлини шайдо қилди.*

Иродати беиллати «ерда бузғунчилик қиладиган²⁰⁹» хокнишин²¹⁰ ин лутфи вофир²¹¹ ва карами мутақосир²¹² била «ер юзида ўзимга халифа-ўринбосар қиладиган²¹³ маснад²¹⁴ и хилофат²¹⁵ иға мутамақкин²¹⁶

¹⁸⁷ Бекарон – чексиз; ҳадду чегарасиз; қирғоқсиз.

¹⁸⁸ Зуҳур – кўриниш, пайдолик.

¹⁸⁹ Фуқдон – йўқлик.

¹⁹⁰ Зулол – тиниқ сув.

¹⁹¹ Хушгувор – тотли, мазали.

¹⁹² Тийра – қора.

¹⁹³ Гардон – айланувчи.

¹⁹⁴ Маҳд – бешик.

¹⁹⁵ Батн – қорин, кон.

¹⁹⁶ Худ – жаннат.

¹⁹⁷ Барин – энг юқори.

¹⁹⁸ Сипеҳр – осмон.

¹⁹⁹ Ашк – кўз ёши.

²⁰⁰ Азод (зид) – қарама-қарши.

²⁰¹ Аносир (унсур) – элементлар. (Метафизиклар ақидасича инсон ташкил топган унсурлар – тупроқ, сув, ҳаво, ўт-олов).

²⁰² Болиға – етуклик.

²⁰³ Буқаламун – хамелеон; ўзгарувчан.

²⁰⁴ Бесутун – устунсиз.

²⁰⁵ Жаҳонтоб – жаҳонни ёритувчи.

²⁰⁶ Шамса – қуёш тасвири.

²⁰⁷ Кавокиби савобит ва сайёр – собит турувчи ва кезувчи осмон жисмлари (планеталар).

²⁰⁸ Рашаҳоти саҳоб – булут томчилари.

²⁰⁹ Қуръони карим, 2 : 30.

²¹⁰ Хокнишин – тупроқдан ясалган; тубан, аянчли, чорасиз.

қилди. «Ва покларгина энг яхшилар олдида туради» мақбулин камоли истиғно²¹⁷ ва гояти жалолият²¹⁸ била «Энди жаннатдан чиқ, сен менинг даргоҳимдан қувилгансан²¹⁹» хоки мазаллат²²⁰ ида сокин этди. Ва инсон аснофи²²¹ га «биз Одам фарзандларини азиз-мукаррам қилдик²²²» ташриф²²³ и каромати била мумтоз²²⁴ лиқ берди. Атроф ва акноф²²⁵ и рубъи маскун²²⁶ тасарруфи била аларнинг ливо²²⁷ и давлатига сарафрозлиқ еткурди. Одил подшоҳлар торақ²²⁸ и давлатин жаҳонгушойлиқ²²⁹ эклили мурасса²³⁰ и ила зурва²³¹ зурвон-иқбол²³² дин ўткарди ва пурдил²³³ мужоҳид²³⁴ лар теғ²³⁵ и шижоатин бозу²³⁶ и нусрат²³⁷ қуввати била зафар ниём²³⁸ идин чиқарди. **Қитъа:**

*На қилса Тангри вожибдур кишига айламак таслим²³⁹,
Ки тортар кифрга қилмоқ анга чуну чаро²⁴⁰ зоҳир.
На инсон ҳикматин англар, на фаҳм айлар малак сунъ²⁴¹ ин,
Зиҳи²⁴² Холиқ, зиҳи Соне, зиҳи Султон, зиҳи Қодир.*

Ғароз мунча маснуёт ва махлуқот изҳоридин жамол зуҳурига мазоҳир²⁴³ тиламакдур, кайфияти ишқ ва моҳияти ҳусни зоҳир истамак. **Маснавий:**

*Агар ишқ, агар ҳусн зоҳир дурур,
Ғараз ўзи ашён мазоҳир дурур.
Йўқ эрса бу ким эътиборот эрур,
Адамдур бори, боқий ул зот эрур.*

²¹¹ Вофир – старли даражада, мўл-кўл.

²¹² Мутақосир – ҳаддан кўп.

²¹³ Қуръони карим 2: 30.

²¹⁴ Маснад – ўриндиқ, тахт.

²¹⁵ Хилофат – халифалик, подшоҳлик.

²¹⁶ Мутамаккин – ўтирувчи, макон топган.

²¹⁷ Истиғно – эҳтиёжсизлик.

²¹⁸ Жалолият – буюклик.

²¹⁹ Қуръони карим 15: 34; 28: 77.

²²⁰ Мазаллат – тубанлик.

²²¹ Асноф – тоифа.

²²² Қуръони карим, 17:70.

²²³ Ташриф – шараф.

²²⁴ Мумтоз – устун.

²²⁵ Акноф (канф) – томон.

²²⁶ Рубъи маскун – ер юзининг инсонлар яшайдиган обод қисми.

²²⁷ Ливо – байроқ.

²²⁸ Торақ – дубулга, тож.

²²⁹ Жаҳонгушойлиқ – юрт очиш, фатҳ этиш, яъни мамлакатларни эгаллаш. Гушой – очувчи.

²³⁰ Эклили (иклил) мурасса – қимматбаҳо тошлар билан безатилган (мурасса) тож.

²³¹ Зурва, зурват – энг юқори чўққи.

²³² Иқбол – бахту-саодат.

²³³ Пурдил – довжорак.

²³⁴ Мужоҳид – курашувчи.

²³⁵ Теғ – қилич.

²³⁶ Бозу – биллак.

²³⁷ Нусрат – ғалаба.

²³⁸ Ниём – қин, гилоф.

²³⁹ Таслим – итоат, бажариш.

²⁴⁰ Чуну чаро – нега? нима учун? баҳс; (Чуну чаросиз итоат этиш – ҳеч гапсиз бўйсунуш)

²⁴¹ Сунъ – яратувчилик.

²⁴² Зиҳи – яшасин, олқиш, офарин.

²⁴³ Мазоҳир (мазҳар) – белгилар.

«Одам фарзандларини азиз ва мукаррам қилдик»²⁴⁴.

Муножот: Илоҳо, кўнглум кўзгусиким, ашғолот²⁴⁵ и беҳуда ғуборидин тийра ва музалламдур, фуюзоти илоҳий²⁴⁶ сайқали била мусаффо қил. Ва нотиқ²⁴⁷ им тўтисиким, мақолоти хашволуда²⁴⁸ ҳужумидин алкан ва абкам²⁴⁹ дур, футуҳот²⁵⁰ и номутаноҳий²⁵¹ шукри била гўё қил. Бу даъвои маҳолғаким²⁵², қалам сурубмен, сармойи ҳусул²⁵³ ин қабза²⁵⁴ йи имконға кижор ва бу саҳройи бекаронғаким, қадам урубмен, масолик²⁵⁵ ибтидосин манозили поёнға еткур. Ҳар маъни шоҳид²⁵⁶ иғаким либоси алфоз ва иборот била зийнат берурмен, марғуб²⁵⁷ и хосу авом эт ва нуқуш²⁵⁸ и муҳаббатин сафоих²⁵⁹ и замоир²⁶⁰ ва саҳоифи қулуб²⁶¹ да бит. **Рубоий:**

*Ё раб, тилима каломи хуш жорий қил,
Маъни гуҳарини килк²⁶² им ийсор²⁶³ и қил.
Ҳар сўз ки саҳифа узра таҳрир этсам,
Кўрган киши кўнглини гирифтори қил.*

Хусусан, ҳазрати подшоҳи халадаллоҳу мулкаҳу²⁶⁴ равзаи тазйин мажлисиға ким, сифоти фархундаоёт²⁶⁵ и била бу мухтасар²⁶⁶ машҳун²⁶⁷ дур, маймун²⁶⁸ қил ва султони Жамжоҳ дома давлатаҳу²⁶⁹ фирдавсойин²⁷⁰ анжуманиғаким, авсофи хўжастасимот²⁷¹ и била бу рисола ширин мазмундир, ҳумоюн этгил. **Байт:**

*Муборак қил шаҳанишоҳи жаҳонға,
Ҳумоюн ҳазрати соҳибқиронға.*

²⁴⁴ Қуръони карим, 17: 70.

²⁴⁵ Ашғолот – ахлат.

²⁴⁶ Фуюзоти илоҳий – илоҳдан келувчи файзу баракат.

²⁴⁷ Нотиқ – гапирувчи. Бу ерда тил, сўз маъносида.

²⁴⁸ Хашволуда – хас-хашакли.

²⁴⁹ Алкан ва абкам – соқов ва лол.

²⁵⁰ Футуҳот – файз.

²⁵¹ Номутаноҳий – чексиз, бепоён.

²⁵² Даъвои маҳол – қийин иш.

²⁵³ Ҳусул – қўлга кирган нарсалар: ҳосил, ютуқ.

²⁵⁴ Қабза – ҳовуч, мушт, қўл.

²⁵⁵ Масолик – йўллар.

²⁵⁶ Шоҳид – суюкли ёр; «Шоҳид» сўзида ҳам гўзал келинчак ва ҳам суюкли куёв (ошиқ, талабгор) кўзда тугилади. Шу сабабли Огаҳийнинг «Шоҳиди иқбол» асари номи «бахту иқболға талабгор» маъносида келган.

²⁵⁷ Марғуб – ёқимли.

²⁵⁸ Нуқуш – нақшлар.

²⁵⁹ Сафоих (бир, сафҳа) – бет, юз; юза, сатҳ.

²⁶⁰ Замоир (бир, замир) – қалб, юрак.

²⁶¹ Қулуб (бир, қалб) – қалблар.

²⁶² Килк – қалам.

²⁶³ Ийсор – бағишлаш.

²⁶⁴ Мулкини мангу қил.

²⁶⁵ Фархундаоёт – бахт аломатли.

²⁶⁶ «Бу мухтасар» деганда ушбу асар кўзда тугитмоқда.

²⁶⁷ Машҳун – тўла, лиммо-лим.

²⁶⁸ Маймун – бахтиёр, мақбул.

²⁶⁹ Жамжоҳ дома давлатаҳу – давлати абадий бўлсин.

²⁷⁰ Фирдавсойин – жаннатдек тартиб топган. – Ойин – қонун, қоида, тартиб-интизом.

²⁷¹ Хўжастасимот – бахтиёр кўринишли.

Биҳурмат ин-наби ва олиҳи-л-амжод²⁷². **Наъг:** Дуруд²⁷³ и номаъдуд²⁷⁴ ул маҳбуб оқибатмаҳмудга²⁷⁵ ким, «[Эй Муҳаммад] Биз Сизни барча оламларга раҳмат қилиб юбордик²⁷⁶» оятидур анинг шаънида нозил, «агар Сен бўлмасанг олам яралмас эди» мидҳат²⁷⁷ идур анинг тавсифига шомил. Кўзи «ўнгу-сўлга оғмади»²⁷⁸ сурмасидин равшан, юзи «қуёш ва унинг ёғдусига қасам²⁷⁹» гоза²⁸⁰ сидин музайян, «мен Оллоҳ билан» боргоҳининг султони, «икки камон оралиғида яқин²⁸¹» майдонининг шўхжавлони. **Маснавий:**

*Ҳақ асрорига маҳрами, хос эрур,
Муҳити рисолатда гаввос эрур.
Русули хайл ва анбиё ичра шоҳ,
Қойу шоҳ, шоҳи малоики ситоҳ.
Муборак нигинида фарҳунда ном,
Ёзилгон «Муҳаммад алайҳи-ис-салом».*

Ул ҳазратнинг нури комил ас-сурури махлуқот фитрат²⁸² ининг мабда²⁸³ идурким «Оллоҳ дастлаб ну-римни яратди²⁸⁴» фаҳво²⁸⁵ сидин маълум бўлур ва силсилаи рисолати шароийа²⁸⁶ даъватининг зуҳурига мунтаҳий²⁸⁷ дурким «У Оллоҳнинг пайғамбари ва пайғамбарларнинг сўнггисидир²⁸⁸» муқтазо²⁸⁹ сидин мафҳум қилилур. Зоти хужаста сифоти мукавванот²⁹⁰ гулистонининг сарсабз²⁹¹ лиқига боисдур, вужуди зил-жуд²⁹² и раҳмат мазра²⁹³ сининг маҳсулоғига ҳорис²⁹⁴. **Қитъа:**

*Бу на соҳиб манзилатдурким, туфайли зотий²⁹⁵ дур,
Булбашар²⁹⁶ ким, оллида бўлди малонк саждагар.
Аҳли олам сори бир раҳмат дурур қилган нузул,
Ул сифатким зиндадил²⁹⁷ лар шаънига файзи саҳар.*

²⁷² Пайғамбар ва унинг етук авлоди ҳурмати.

²⁷³ Дуруд – салом, олқиш.

²⁷⁴ Номаъдуд – сон-саноқсиз.

²⁷⁵ Оқибатмаҳмуд – олқиш ва мақтов билан яқунланувчи.

²⁷⁶ Қуръони карим, 21 : 107.

²⁷⁷ Мидҳат – мақтовли, олқишли.

²⁷⁸ Қуръони карим, 53 : 17.

²⁷⁹ Қуръони карим, 91 : 1.

²⁸⁰ Гоза – сурма.

²⁸¹ Қуръони карим, 53 : 9.

²⁸² Фитрат – зот.

²⁸³ Мабда – бошланиш нуқтаси.

²⁸⁴ Ҳадис.

²⁸⁵ Фаҳво – маъно, мазмун.

²⁸⁶ Шароийа (бир.: шариат) – шариатлар.

²⁸⁷ Мунтаҳий – яқун, ниҳояланиш.

²⁸⁸ Қуръони карим, 33 : 40.

²⁸⁹ Муқтазо – мувофиқ, кўра, бўйича.

²⁹⁰ Мукавванот – яралиш.

²⁹¹ Сарсабз – гуллаб-яшнаган.

²⁹² Зижуд – саховатли.

²⁹³ Мазра – дала, экинзор.

²⁹⁴ Ҳорис – (илмий-танқидий матнда бу арабча сўз «сз» ҳарфи билан берилган ва у ҳолда «деҳқон» маъносини беради. Агар у «син» билан берилса «қўриқловчи»ни билдиради.)

²⁹⁵ Туфайли зотий – зотан яратилган.

²⁹⁶ Булбашар – башарият отаси.

²⁹⁷ Зиндадил – оллоҳ ёди билан хушвақт кишилар.

Синон²⁹⁸ и жонситон²⁹⁹ и ваҳмидин куффори нофаржом³⁰⁰ мубориз³⁰¹ ларининг шижоатасар жигарлари захмгин ва теги хунфишони бийм³⁰² идин убда³⁰³ и асном³⁰⁴ баҳодирларининг таҳаввур³⁰⁵ парвар бағирларини хунин, жаҳон хористон³⁰⁶ и баҳори ҳидоятининг руҳафзо насими ғунчагушойлиқидин гулшан ва замон шабистони чироғи шариатининг оламафрўз³⁰⁷ шўъласи партав орой³⁰⁸ лиқидин равшан. Маснавий:

*Бўлуб қаҳридин куфр эли хавфнок,
Онингдек ки хайли шайётин ҳалок.
Бўлуб меҳридин аҳли дин сарбаланд,
Нечукким гуруҳи малак аржуманд.*

«Мен фасоҳатлироқман³⁰⁹» гавҳари бирла фусаҳо³¹⁰ афсар³¹¹ ига зевар эркани маълум ва қуёшлиғига бурҳон³¹². «Асҳоби кан-нужум» сайри ломакониға пайваст, кушиш³¹³ и бахшишга ҳамдаст. Сунбулосо³¹⁴ зулфидин «лайлатулқадр» бир тори мишкин. Ангуштнамо³¹⁵ мўъжизотидин шаққулқамар³¹⁶ бир далили ҳайрат офарин³¹⁷. Назм:

*Эй ари, буржи хонақаҳинг ичра минбаре,
В-эй, лавҳ-лавҳи ҳикматинг илкида дафтаре.
Ҳам руҳ шамъи рўйингга парвонае эрур,
Ҳам Жабрайил дур ҳарамингга кабўтаре.
Эл бўлса ул даме ки шафоат майиға маст,
Ул зумра ичра қил менга ҳам лутф согаре.*

Аллоҳумма салли ала Муҳаммадин абдика ва расулика, ан-наби ил-оми ил-араби саййид ис-содиқ ва ала Оли Муҳаммад ва барик ва-саллим алайҳим. Баъд. Ва кулли заррат алфа алфа маррат ун маноқиб мута-оқибини ул тўрт имомғаким ҳалофат дуржининг раҳшанда гавҳаридурлар ва имомат буржининг дурахшанда ахтари. Ҳар соҳиби давлатеким алар муҳаббатин дуррати-т-тож³¹⁸ қилди, надомат туфроқин бошга сочмоқ ибтило³¹⁹ сидин айрилди ва ҳар зи басорат³²⁰ еким алар дўстлиқи била кўнгул кўзин ёрутди, ҳасрат ғуборидин хийра чашм ва тийра дил бўлмоқ балосидин Тангри омон тутди. Байт:

²⁹⁸ Синон – найза.

²⁹⁹ Жонситон – жон олувчи.

³⁰⁰ Нофаржом – бахтсиз.

³⁰¹ Мубориз – курашчи.

³⁰² Бийм – қўрқув.

³⁰³ Убда – сифинувчи, топинувчи.

³⁰⁴ Асном – санамлар, будлар.

³⁰⁵ Таҳаввур – қўрқмас, довжорак.

³⁰⁶ Хористон – тиканзор, чакалакзор.

³⁰⁷ Оламафрўз – жаҳонни ёритувчи; – Афрўз – ёритувчи.

³⁰⁸ Партаворой – нур билан безовчи.; – Орой – безак берувчи.

³⁰⁹ Ислом пайғамбарининг Қуръони карим тили бобидаги таъналарга «мен араб сўзамолларидан фасоҳатлироқ (чечанроқ)ман» деган сўзларига ишора. (Ю.Брегель нашрида бу ҳадисга нотўғри равишда Қуръони карим, 28-сурасининг 34-оятини нисбат берилган.)

³¹⁰ Фусаҳо – фасиҳлар, яъни чиройли сўз айтувчилар.

³¹¹ Афсар – тож.

³¹² Бурҳон – далил, ҳужжат.

³¹³ Кушиш – ҳаракат, интилиш.

³¹⁴ Сунбулосо – сунбулга ўхшаш.; – Осо – ўхшаш, каби.

³¹⁵ Ангуштнамо – нодир, оз.

³¹⁶ Шаққилқамар – ойни иккига бўлиш (расули ақрам мўъжизаларидан бирига ишора)

³¹⁷ Ҳайратофарин – ҳайрат яратувчи.; –Офарин – яратувчи.

³¹⁸ Тождаги дур.

³¹⁹ Ибтило – мубтало бўлиш; бало, офатта йўлиқиш.

³²⁰ Зи басорат – кўрар кўзликлар, басират аҳли.

*Ҳар ким ки бу тўрт бирига мункирдур,
Иймониға куфр пардаси сотир³²¹ дур.*

Манқабат: Ниёбат³²² маърака³²³ сининг шўх жавлони, раёсат маҳкамасининг нофизи фармони³²⁴, асқоби яқин³²⁵ афзали, арбоби дин акмали, «фақат иккови ғорда эди»³²⁶ оятининг сабаби нузули, Тангри ва расулнинг муқарриб³²⁷ ва мақбули, аъни, авранги зебдор ал-хилофа, амир ал-мўъминин Абу Бакр ибн Аби Қаҳофа *разийаллуллоҳу анҳу*. **Қитъа:**

*Худованди ки миллатга бериб зайн³²⁸,
Эрур ҳукмидин анинг дин низоми.
Ўтиргондек Қамар Кун манзилида³²⁹,
Рисолат шоҳининг қойим мақоми³³⁰.
Камоли сидқдин Сиддиқи акбар,
Нигини даҳр аро фархунда номи.*

Манқабат: Куфри беҳуда размлариға сиёсат майдонининг маъракаорой³³¹ идин хужаста базмлариға иноят базл³³² ининг хазинагушойи, шариат айвонининг хованди³³³, адолат девонининг худованди, *араб* мулкининг сабаби тафохири³³⁴, *ажам* ҳуккомининг мавжиби такассур³³⁵, аъни ҳазрат хилофатмаоб амир ал-мўъминин Умар ибн ал-Хаттоб *разийаллоҳу анҳу*. **Қитъа:**

*Шаҳеким тортибон тиги шижоат,
Арабдин то ажам қилди мусаххар.
Имомат баҳрининг дурри ятили,
Топиб андин адолат тожи зевар.
Қилиб кўб фарқ амру-наҳий ичра,
Эрур форуқ³³⁶ аъзамликда ашҳар³³⁷.*

Манқабат: Ҳилм жавоҳирининг кони, ҳаё гулбун³³⁸ ининг гулистони, каломи мўъжазнизомнинг жо-меи³³⁹, куфру нифоқ русумининг монеи, қурайш қабоилининг иззатмаоби, бани Уммия тавоифининг фархундаалқоби³⁴⁰, аъни ҳабиб ар-раҳмон амир ал-мўъминин Усмон ибн Аффон *разиюллоҳи анҳу*. **Қитъа:**

³²¹ Сотир – яширин.

³²² Ниёбат – ўринбосарлик, ноиблик.

³²³ Маърака – йиғин.

³²⁴ Нофизи фармон – буйруғи сўзсиз бажарилувчи мақомидаги шахс; фармон чиқарув.

³²⁵ Яқин – ишонч.

³²⁶ Қуръони карим, 9 : 40.

³²⁷ Муқарриб – яқин.

³²⁸ Зайн – зийнат; саранжом-саришталик, тартибу назм.

³²⁹ Бурж бўйича Ойнинг Қуёш ўрнида туриши кўзда тутилмоқда.

³³⁰ Қойим мақом – ўринбосар.

³³¹ Маъракаорой – йиғинни безовчи.

³³² Базл – сахийлик, саховат.

³³³ Хованд/худованд – хўжайин; бошлиқ; худованди эгам.

³³⁴ Мафохири – фахри.

³³⁵ Такассур – ардоқли.

³³⁶ Форуқ – доно; Ҳазрат Умарнинг лақаби.

³³⁷ Ашҳар – энг таниқли, машҳур.

³³⁸ Гулбун – гул ниҳоли.

³³⁹ Жомен – бирор нарсани ўзида йиққан.

³⁴⁰ Фархундаалқоб – бахтиёр исмли.

*Шаҳанишоҳи ки келди зоти онинг
Асоси салтанатга рукни солис³⁴¹.
Мушарраф бўлди зу-н-нурийнлиқга³⁴²
Бўлуб Аҳмад икки дурига ворис.*

Манқабат: Илм дарёсининг ғаввоси, тавҳид³⁴³ ҳарамининг маҳрами хоси, шижоат беша³⁴⁴ сининг гўрранда³⁴⁵ шери, жалодат маъракасининг шаҳсувор далер³⁴⁶ и, фақр мулкининг соҳиби нигини, ҳиммат тахтининг мураббанишин³⁴⁷ и, аъни, Асадуллоҳ ал-ғолиб *амир* ал-мўъминин Али ибн Аби Толиб *карра-маллоҳу вазжҳаҳу*³⁴⁸. **Қитъа:**

*Паямбар бирла онинг иттиҳоди
Нечукким жону таннинг иттисоли.
Тонг эрмас Муртазога бўлса машҳур
Ки бордур иртизо³⁴⁹ ичра камоли.*

Ризвонуллоҳи таоло алайҳим ажмаин. Аммо баъд. Бу ибороти маъниоро³⁵⁰ ҳуруфининг роқими ва бу жавоҳири гаронбаҳо³⁵¹ уқуд³⁵² ининг нозим³⁵³ и, хилофат мулозимларининг дуогуйи, салтанат давлатининг бақожўй³⁵⁴ и, маломат ғамхонасининг садрнишини³⁵⁵, надомат кошонасининг узлатгузин³⁵⁶ и, аҳқар ал-ибод ал-малик ал-ваҳҳоб³⁵⁷ Шер Муҳаммад ал-мулаққаб би-л-Мунис ибн *амир* Аваз *бий мироб*³⁵⁸ *гаффараллоҳу таоло саййиати аъмолиҳи ва тажавваз ани-с-содироти афъолиҳи* мундоқ арз қилурким, кичиклик овони ва йигитлик унфувон³⁵⁹ иким, ҳаёт оламининг навбаҳори ва умр навбаҳорининг айёми хўжастаосор³⁶⁰ идур, ул фасл ҳавоси ва бу мавсум тақозоси била бепарволиғ бодия³⁶¹ сида жунунтоз эрдим ва жаҳолат маъракасида арбадабоз³⁶², бошимда ишрат ҳавоси вофир эрди, кўнглумда нишот³⁶³ савдоси мутақосир. **Байт:**

*Тараб³⁶⁴ орзу қилмоқимдин на суд,
Ки чун орзу тутмос эрса вужуд*

³⁴¹ Рукни солис – учинчи устун.

³⁴² Пайғамбар Муҳаммаднинг икки қизига уйланганига ишора.

³⁴³ Тавҳид – яккахудолик.

³⁴⁴ Беша – ўрмон, тўқайзор.

³⁴⁵ Гўрранда – даҳшатли.

³⁴⁶ Маърака – майдон. Шаҳсувор – чавандоз. Далер – ботир, жасур.

³⁴⁷ Мураббанишин – чордана қуриб ўтирган.

³⁴⁸ Карамуллоҳи ваҷҳ – «Оллоҳ юзингни азиз қилсин», пайғамбарнинг ҳазрат Алига ҳеч бир жангда уруш майдонидан юз ўгирмагани учун қилган дуо-истаги.

³⁴⁹ Иртизо – қониқиш.

³⁵⁰ Оро – безовчи.

³⁵¹ Гаронбаҳо – қимматбаҳо.

³⁵² Уқуд (бир.: ақд) – тизим, тизма.

³⁵³ Нозим – тартибга солувчи; бу ерда бир тизимга тузувчи.

³⁵⁴ Бақожўй – мангулик изловчи.

³⁵⁵ Садрнишин – қалб, яъни тўрда ўтирувчи; - Нишин – ўтирувчи.

³⁵⁶ Узлатгузин – бир бурчакни ихтиёр этган; - Гузин – танловчи, ихтиёр этувчи.

³⁵⁷ Саховатли подшоҳ (Оллоҳ)га ибодат қилувчиларнинг энг кичик-камтари.

³⁵⁸ Мироб – сув амири дегани. Сувдан фойдаланиш тартиби, суғориш тизими устидан назорат этувчи амалдор.

³⁵⁹ Йигитлик унфувони – ёшликнинг айни гуллаб-яшнаган чоғи.

³⁶⁰ Хўжастаосор – бахт белгили.; - Асар, осор – белгили.

³⁶¹ Бодия – саҳро.

³⁶² Арбадабоз – бебош.

³⁶³ Нишот – қувонч, хурсандчилик.

³⁶⁴ Тараб – қувонч, кўнгил очиш, хурсандчилик.

– гоҳ арозил³⁶⁵ мухолитат³⁶⁶ идин хотирим ғампарвар эрди ва авбош муволифат³⁶⁷ идин замирим мукад-дар³⁶⁸, гоҳ уламо хизматидин сарбаланд эрдим ва фузало суҳбатидин баҳраманд. **Маснавий:**

*Арозил ичра гарчи мунҳаритман³⁶⁹,
Жаҳолат аҳли бирла мухталитман.
Вале илм аҳлига бошим дурур йўл,
Афозил доманидин олмайин қўл.*

Агар фалаки ғаддор³⁷⁰ нинг гуногун³⁷¹ ҳодисоти ҳужум қилса, шеър мушоираси билаким, маҳзунлар аниси ва маъмунлар жалисидур, рафъ³⁷² и малолат қилур эрдим ва агар замони нопойдор³⁷³ нинг рангоранг офоти ғулув³⁷⁴ этса, таворих мутоаласи билаким, авзон аҳли олам вуқуф³⁷⁵ ига сабаб ва кайфияти сулуки бани одам иттило³⁷⁶ ига боисдур, дафъи кулфат қилур эрдим, токим олам диёри идбор³⁷⁷ нузул³⁷⁸ ининг кудуратидин мубарро³⁷⁹ ва жаҳон ҳисор³⁸⁰ и иқбол вусул³⁸¹ ининг мусаррат³⁸² идин ишратафзо бўлуб, кишваристонлиғ тахти бир подшоҳи гардундаргоҳ қудуми ҳиммати била баланд бўлдиким, саодат гавҳари онинг тожиға зевар бўлмоқ била гаронмоя³⁸³ дур ва жаҳонбон³⁸⁴ лиғ тожи бир шаҳаншоҳи анжумсипоҳ³⁸⁵ торақ³⁸⁶ и давлати била зийнат топтиким, иқбол атласи тахтиға давож³⁸⁷ бўлмоқ била соҳиби қийматдур. Хилофат³⁸⁸ хутбаси бир шаҳриёри зулиқтидор зотиға муқаррар бўлдиким, дароҳим³⁸⁹ и давлат секка³⁹⁰ йи мидҳат³⁹¹ и била мўътабар бўлур ва салтанат хотам³⁹² и бир номдори адолатшиор оти била номий бўлдиким, руқъа³⁹³ и ҳукумат алқоб³⁹⁴ и жалолати била гиромий бўлур, қаҳрамонеким, теги сиёсати ваҳмидин адоват диёрининг саркаш³⁹⁵ лари сипар³⁹⁶ и ихтифо³⁹⁷ дин бош чиқара олмас ва

³⁶⁵ Арозил – разил, пасткаш одамлар.

³⁶⁶ Мухолитат – бирга ўтириб-туриш, дўст тутиниш.

³⁶⁷ Муволифат – улфат бўлиш.

³⁶⁸ Мукаддар – ғамгин.

³⁶⁹ Мунҳарит – улфат, шерик.

³⁷⁰ Ғаддор – хоин, сотқин.

³⁷¹ Гуногун – ҳар хил.

³⁷² Рафъ – кетказиш, ҳайдаш.

³⁷³ Нопойдор – вақтинча, ўткинчи.

³⁷⁴ Ғулув(в) – ҳаддан ошишлик.

³⁷⁵ Вуқуф – билиш, воқиф бўлиш.

³⁷⁶ Иттило – маълумот олиш.

³⁷⁷ Идбор – кулфат, бахтсизлик.

³⁷⁸ Нузул – тушиш.

³⁷⁹ Мубарро – озод, қутулган.

³⁸⁰ Ҳисор – қалъа.

³⁸¹ Вусул – етишиш, висол.

³⁸² Мусаррат – қувонч, шодлик, хурсандчилик.

³⁸³ Гаронмоя – қимматли.

³⁸⁴ Жаҳонбон – жаҳонни сақловчи, оламга муносиб эга.

³⁸⁵ Анжумсипоҳ – юлдузлар сонича лашкарли.

³⁸⁶ Торақ – тож.

³⁸⁷ Даввож – ёпинғич.

³⁸⁸ Хилофат – халифалик, подшоҳлик.

³⁸⁹ Дароҳим (бир дирҳам) – пул бирлиги.

³⁹⁰ Секка – танга.

³⁹¹ Мидҳат – эзгу ишлар.

³⁹² Хотам – узук.

³⁹³ Руқъа – хат, нома.

³⁹⁴ Алқоб (бир лақаб) – ном, унвон.

³⁹⁵ Саркаш – бўйин товловчи, бўйсунмас.

³⁹⁶ Сепар – қалқон.

³⁹⁷ Ихтифо – бекинадиган яшириниш жойи.

шиҳна³⁹⁸ и укубати биймидин залолат ҳисорининг мушаввиш³⁹⁹ лари мамар⁴⁰⁰ и изҳор⁴⁰¹ га йўл бошқара олмас. Ва соҳибқиронеким, ливои зафарпайкар⁴⁰² ининг дарахшон маҳча⁴⁰³ си «биз сизга очиқ-равшан ғалаба ато этдик⁴⁰⁴» сайқали билан мужалло⁴⁰⁵ дур ва ханжари нусрат жавҳарининг мурасса қабзаси «фатҳ оллоҳдан ва ғалаба яқиндир»⁴⁰⁶ тазҳиб⁴⁰⁷ и била муталло. Одилеким, меъмори адолатининг санъ-аткорлиғи бирла харобалар ободон бўлуб, зулм турктоз⁴⁰⁸ ининг ғоратидин раоё⁴⁰⁹ фориғбол⁴¹⁰ бўлди, бозил⁴¹¹ еким, саҳоби саховатининг матар⁴¹² борлиғи била ҳомун⁴¹³ лар гулистон бўлуб, фақр тунбод⁴¹⁴ ининг музаррат⁴¹⁵ идин фуқаро осудаҳол бўлди. Қасида:

*Осмон тахте ки кох⁴¹⁶ и адл ангадур тахтгоҳ,
Бошида хуришдраафат⁴¹⁷ дин эрур заррин кулоҳ.
Соябон⁴¹⁸ и қадридин гардун нишонедур ҳақир,
Анда олтун қуббалар нақши эрур хуришду моҳ.
Қадри оллида муалло чарх эрур адносарир⁴¹⁹,
Ҳиммати оллида оламдур муҳаққар боргоҳ.
Ҳукмига олам мутеву зотиға таслим этиб,
Давлати хоразмиоҳий мансабин лутфи илоҳ.
Лек чингизийлар истисол⁴²⁰ топиб қаҳридин⁴²¹,
Эйлаким, Чингиз теги ваҳмидин хоразмиоҳ⁴²².
Ҳар тараф еткурса от, юз филни айлар забун,
Ҳар қаён келтурса рух минг шоҳни айлар табоҳ.
Қилмасун нечун салотин хизматиға майлким,
Ким ки қилди қуллугин бўлди сикандардастгоҳ.
Бу на осори саодатдур ки етгач мақдами,
Кимие янглиг зари холис бўлур хоки сиёҳ.
Ламъа⁴²³ и тегиға аъдо тоб келтурмаки маҳол,
Шўълаи барқ оллида андоқки харвор⁴²⁴ гиёҳ.*

³⁹⁸ Шиҳна – миршаблар бошлиғи; жазо масъули.

³⁹⁹ Мушаввиш – ташвишда қолган.

⁴⁰⁰ Мамар – ўтиш жойи, йўл.

⁴⁰¹ Изҳор – бу ерда «юзага чиқиш», мамари изҳор эса «яшаш» маъносида келмоқда.

⁴⁰² Зафарпайкар – ғалаба гавдали, зафар кўринишли.

⁴⁰³ Маҳча – мусулмон давлатлари байроғи тепасида ўрнатилган ярим ой шакли.

⁴⁰⁴ Қуръони карим, 48 : 1.

⁴⁰⁵ Мужалло – жилоланган.

⁴⁰⁶ Қуръони карим, 61 : 13.

⁴⁰⁷ Тазҳиб – тилло суви югуртилган.

⁴⁰⁸ Турктоз – босқинчилик.

⁴⁰⁹ Раоё – халқлар, фуқаро.

⁴¹⁰ Фориғбол – тинч, озод.

⁴¹¹ Бозил – саховатли.

⁴¹² Матар – ёмғир.

⁴¹³ Ҳомун – саҳро, дашту биёбон.

⁴¹⁴ Тунбод – қаттиқ шамол, яксон қилувчи ел.

⁴¹⁵ Музаррат – зарар.

⁴¹⁶ Кох – сарой.

⁴¹⁷ Хуришдраафат – меҳрибонлик қуёши.

⁴¹⁸ Соябон – бу ерда давлат белгиларидан бири ҳисобланмиш «чатр»-соябон кўзда тугилмоқда.

⁴¹⁹ Адносарир – қуйи мақом, тубанлик.

⁴²⁰ Истисол – таг-туғи билан кўпорилиш.

⁴²¹ Бу ерда Хоразмда чингизий ўзбек ва қозоқ хонлари ҳукуматини тугатиб, ўзига хонлик унвонини берган қўнғирот иноқларидан Элгузархон кўзда тугилмоқда.

⁴²² Бу ерда Чингизхондан енгилган Муҳаммад Хоразмшоҳ кўзда тугилмоқда.

⁴²³ Ламъа – ялтираш.

⁴²⁴ Харвор – оғирлик ўлчови: 200 – 300 килограмм.; бу ерда бир уюм.

Адли мулк авроқин андоқ сода қилди зулмдин
 Ким, топилмоқ мумкин эрмас анда нақши додхоҳ⁴²⁵.
 Бодаи қаҳридин аъдо эйла беҳуш ўлдиким,
 То қиёмат топмас ўз ҳолига роҳи интибоҳ.
 Тег то чекти муонид⁴²⁶ лар вужуди дафъига,
 Чикмади маҳзун кўнгуллар тиркаш⁴²⁷ идин тири оҳ.
 Қуввати бозусидиндур ҳарб гарм⁴²⁸ ўлгон чоги,
 Бу сифатким, тегларнинг қомати бўлмиш дуто (ҳ).
 Тег қаҳридин адув топмас омон, топгай омон
 Ўзига ул дамки, истар гўша⁴²⁹ и авфин паноҳ.
 Ҳамлаи сарсарваш⁴³⁰ ига ҳеч ким бўлмас ҳариф,
 Тундбод ўтру⁴³¹ сйда не нав тургой барги коҳ⁴³².
 Қадри иқболин кўрунғким бўлди рўзий Тангридин,
 Дўстига авжи маснад, душманига қаъри чоҳ.
 Қаҳри зиндониди муфсид⁴³³ лар уқубат ўтига
 Ўртанур ул навким, дўзах аро аҳли гуноҳ.
 Ҳалқаи амрига иқболи жаҳонни киргузур,
 Ҳарб занжирини тебратмак эмас ҳожат сипоҳ.
 Чарх ҳам саркашлик этса қайдига бўлгой асир
 Ким, камандидур расо ул навким мадди нигоҳ⁴³⁴.
 Офтоби илтифотидин топар ер қадри чарх,
 Қаҳқашонлиг даъво айлар мақдамидин гарди роҳ.
 Лутфидин Кайвонсарир⁴³⁵ ўлди фазилатмандлар,
 Базлидин аҳли ҳунар бўлгон киби хуришиджоҳ.
 Панжаи эҳсони андоқ симу зар резми қилиб,
 Эйлаким, жаннатда Туби⁴³⁶ шохи ҳар сори миёҳ⁴³⁷.
 Саъий бирла аҳли дин топти ривоҷ ул навким,
 Кифр элига қолмади қувват жуз⁴³⁸ «оҳ умргоҳ».
 Даврида тузди бўри қўй бирла андоқ дўстлиг
 Ким, бурун душман демакликкадур маҳал иштибоҳ⁴³⁹.
 Адли даввосини фош этсам муҳақманким, эрур
 Эл дуоси бирла мулк осойиши икки гувоҳ.
 Ҳам қилиб такрор васфи жуд⁴⁴⁰ ин аҳли мадраса,
 Ҳам дуои давлатин вирд⁴⁴¹ айлаб аҳли хонақоҳ.
 Ё раб, айлаб бу шаҳаншаҳ фатҳ олам кишвар⁴⁴² ин,

⁴²⁵ Нақши додхоҳ – қозилик фаолияти, арзу-дод сўраш иши.

⁴²⁶ Муонид – душман.

⁴²⁷ Тиркаш – тир, яъни ўқ ёй ўқлари солинадиган садоқ.

⁴²⁸ Гарм – қизгин.

⁴²⁹ Гўша – бурчак.

⁴³⁰ Сарсарваш – қаттиқ шамол сингари.

⁴³¹ Ўтру – қарши, рўпара.

⁴³² Коҳ – сомон.

⁴³³ Муфсид – фосид, бузғунчи.

⁴³⁴ Мадди нигоҳ – кўз устидаги қош.

⁴³⁵ Кайвонсарир – Кайвон юлдузи тутган мақом.

⁴³⁶ Туби – жаннатдаги дарахт номи.

⁴³⁷ Миёҳ – сув. Бу ерда ёйилган маъносида.

⁴³⁸ Жуз – бошқа, ўзга.

⁴³⁹ Иштибоҳ – хато.

⁴⁴⁰ Жуд – сахийлик.

⁴⁴¹ Вирд – такрорлаш, дилдан ўтказиш.

⁴⁴² Кишвар – мамлакат, юрт.

*Комронлиг бирла бўлгой етти иқлим узра шоҳ.
Базми маҳвашларга бўлгой ширатафзой⁴⁴³ и қулуб,
Остони шоҳларга саждаоройи жаббоҳ⁴⁴⁴.
Мўр⁴⁴⁵ дек бадхоҳлар туфроқ аро айлаб ватан,
Давлатидин тоғай иқбол Сулаймони некхоҳ⁴⁴⁶.*

Ҳазрати аълохоқоний, муқарриби даргоҳи субҳоний, мураввиж⁴⁴⁷ и қавоиди салтанат, мумаҳҳид⁴⁴⁸ и асоси манзилат, аврангзеб⁴⁴⁹ и хилофат, маснадоройи жалолат, кайвонжоҳ, хуршидқулоҳ, адолатманқа-бат⁴⁵⁰, муалло манзилат. **Назм:**

*Фалак жойгоҳу муалло ҳашам
Қуёшдек сарафрозу заррин алам⁴⁵¹.
Тутуб ер юзин иқтидори онинг
Фузун⁴⁵² тоғлардин виқори онинг,*

аъзам⁴⁵³ и салотини олам, афзали хавоқини муаззам, шамс ал-аъзам ва-л-жалол, қутб ас-самоъ ал-ҳашмат ва-л-иқбол, рофеъ мақоми шариати саййид ал-мурсалин, босит⁴⁵⁴ и бисот ал-адл ва-р-рофат ала-л-оламин, қоме⁴⁵⁵ и бунёди куфр ва туғён, носиб⁴⁵⁶ и ливо⁴⁵⁷ и амн⁴⁵⁸ у амон, халифат аз-замон фи-ллофоқ, молики сарири хилофат би-л-ирс ва-л-истиҳқоқ, ал-муаййид мин индиллоҳ ал-малик ал-маннон, ал-мансур ала ал-адо би-т-тавфиқ ас-субҳон, аъни, подшоҳи соҳибқирон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абу-л-фатҳ Элтузархон мадаллоҳу таоло зилола жалолиҳу ала мафорик ил-аном ила йавм ил-қиям, чун бу давлати маймун⁴⁵⁹ и рўзафзун⁴⁶⁰ қуёшининг шаашша⁴⁶¹ си оламни ёрутти ва бу навбати ҳумоюнқўси⁴⁶²-нинг тантанаси фалақдин ўтти. Ҳар харобод бир восита била саҳоби иноятининг рашаҳотидин баҳраманд ва ҳар адоний⁴⁶³ ва ақосий⁴⁶⁴ бир васила била офтоби марҳаматининг партавафкан⁴⁶⁵ лигидин аржуманд бўлди. Хористонлар гулистон ранги-бўйин ошкор этти, гулистонлар равзаи ризвон тароватиға етти. **Маснавий:**

*Раоё бўлуб адлидин баҳраманд,
Сипоҳ аҳли инъомидин аржуманд.
Масокин топиб базлидин шодлиг,
Онингдек ки вайронлар ободлиг.*

⁴⁴³ Ишратафзой – ишратни оширувчи.; - Афзой – оширувчи, кўпайтирувчи.

⁴⁴⁴ Жаббоҳ (жабҳа – пешона) – пешоналар (сурадиган жой).

⁴⁴⁵ Мўр – чумоли.

⁴⁴⁶ Некхоҳ – яхшилик тиловчи.

⁴⁴⁷ Мураввиж – ривож берувчи.

⁴⁴⁸ Мумаҳҳид – тартиб берувчи.

⁴⁴⁹ Аврангзеб – тахтни безовчи.

⁴⁵⁰ Адолатманқабат – адолатни улуғловчи.

⁴⁵¹ Алам – байроқ.

⁴⁵² Фузун – кўп.

⁴⁵³ Аъзам – энг буюк.

⁴⁵⁴ Босит – ёйувчи.

⁴⁵⁵ Қоме – йўқ қилувчи.

⁴⁵⁶ Носиб – ўрнатувчи.

⁴⁵⁷ Ливои – байроқ.

⁴⁵⁸ Амн – хавфсизлик, тинчлик.

⁴⁵⁹ Маймун – бахтли.

⁴⁶⁰ Рўзафзун – кундан-кун яшновчи, юксакликка юз тутган.

⁴⁶¹ Шаашша – нурланиш.

⁴⁶² Навбати ҳумоюнқўси – тахтга чиқиш маросимида чалинадиган ноқора.

⁴⁶³ Адоний – энг қуйи табақа.

⁴⁶⁴ Ақосий – энг юқори табақа.

Ғаний⁴⁶⁶ ларға жамиат афзун бўлуб,
 Тазоид⁴⁶⁷ га амволи мақрун⁴⁶⁸ бўлуб.
 Адўвлар кўруб лутфидин марҳамат,
 Анго дўстлардек бўлуб якжиҳат.
 Жонибида ҳар бандае хокбус,
 Топиб қадри Искандари Файлқус.
 Ҳунар аҳли ул нав мумтоз ўлуб
 Ки жоҳ⁴⁶⁹ авжи узра сарафроз ўлуб.
 Аларким эди илмдан баҳраманд,
 Бўлуб етти кўкдин мақоми баланд.
 Суханварлар оллида қурбат⁴⁷⁰ топиб,
 Сўз ажнос⁴⁷¹ ича қадрү қиймат топиб.
 Кўруб аҳли назм ўзгача илтифот,
 Топиб базлидин ҳар дам ортүқ ҳаёт.
 Онинг лутфи бирла хосу ом,
 Улуг то кичик бўлдилар шодком.

Аммо, Фақирким ҳаводис черикининг лагадкўби⁴⁷² дин озурда ва навоиб⁴⁷³ сипоҳи ғалаба⁴⁷⁴ сидин афсурда эрдим ва ул даргоҳи гардуништибоҳ⁴⁷⁵ утба⁴⁷⁶ бўслиқи кўнглумга орзу ва ул остонаи фирдавс-нишона туфроқининг тўтиё⁴⁷⁷ син истамак кўзумга обрў эрди ва лекин камоли ажзу ғояти инкисор⁴⁷⁸ дин бу таманно изҳориға журъат қилмоқ маҳол кўрунди ва бу тақозо ифшо⁴⁷⁹ сиға майл кўргузмак мумтане⁴⁸⁰ ва вубол⁴⁸¹. Рубоний:

Ман кимману ул шоҳ висолин тиламак,
 Ишраткада⁴⁸² и равза мисолин тиламак.
 Саргаштаву музтариблиқ этти ҳосил,
 Зарротга хуршид жсамолин тиламак.

Ва сурати ҳолим бу маънии ғам фазоға мувофиқ эрдиким. Маснавий:

Нечук шаҳ базмига етгай гадое,
 Ки андоқ йўқ ҳақиру бенавое.
 Топорму йўл қуёш васлига хаффош⁴⁸³,
 Гуҳарга ёндошурму ҳар қаро тош.

⁴⁶⁵ Партавафкан – нур сочувчи.

⁴⁶⁶ Ғаний – бой-бадавлат киши.

⁴⁶⁷ Тазоид – кўпайиш, орғиш.

⁴⁶⁸ Мақрун (қарин) – яқин.

⁴⁶⁹ Жой – мансаб, улуғлик.

⁴⁷⁰ Қурбат – яқинлик.

⁴⁷¹ Ажнос – бўлақлар.

⁴⁷² Лагадкўб – тепки.

⁴⁷³ Навоиб – бахтсиз ҳодиса-воқеалар.

⁴⁷⁴ Ғалаба – кўпчилик, ҳаддан зиёдлик.

⁴⁷⁵ Гардуништибоҳ – осмонга ўхшаш, осмон баробар.

⁴⁷⁶ Утба – бўсаға, остона. Утба бўслиқ – бўсаға ўпиш.

⁴⁷⁷ Тўтиё – кўзга даво учун суртиладиган сурма кукуни.

⁴⁷⁸ Инкисор – руҳан тушкунлик.

⁴⁷⁹ Ифшо – ошкор этиш.

⁴⁸⁰ Мумтане – қийин, оғриқли.

⁴⁸¹ Вубол – оғир, малол келтирувчи.

⁴⁸² Ишраткада – маишатхона.

⁴⁸³ Хаффош – кўршапалак.

*Ғубор учмоқ била етмас фалакка,
Пари ҳамроз ўла олмас малакка.*

Бу нав ёс⁴⁸⁴ истилоси била хотирим уйи байтул эҳзон эрди ва мундоқ навмидлик яғмо⁴⁸⁵ си била қўнглум мулки вайрон. **Назм:**

*Хотир аро меҳнату гам бор эди,
Ранжу аъно⁴⁸⁶ жон аро бисёр эди.
Ғолиб ўлуб бошимга савдои ёс,
Бўлмиш эдим сокини саҳрои ёс.
Бир тун этиб ман сори давлат ружу⁴⁸⁷,
Ахтари толе манга қилди тулу⁴⁸⁸.
Яъни бошим узра этиб қосид⁴⁸⁹ е,
Манзили мақсуд сори қоид⁴⁹⁰ е.
Бошдин аёқ гарқои баҳри хабар,
Қайси хабар – борча башоратасар.
Ҳар қадамидин ки бўлуб гард фош⁴⁹¹,
Сурма қилиб кўзига ой ва қуёи.
Ҳар сўзи Исо нафасин билгуруб,
Хасталар ажсомига жон еткуруб.
Деди ки юрмак ишини жазм қил,
Шоҳ жанобиға туруб азм қил.
Еткур ўзинг дори хилофат сори,
Бошинг олиб бор дар⁴⁹² и давлат сори.*

Чун бу башорати давлатишорат насими соме⁴⁹³ им димоғин муаттар қилди ва хотирим гулистонин тозаву-гар, азимат⁴⁹⁴ ҳавосиға бол⁴⁹⁵ и суръат урдум, хуршиджалолат ҳузратига ўзумни зарравор еткурдим. **Назм:**

*Назарга боргоҳи бўлди пайдо,
Эмас ҳамсар⁴⁹⁶ анга чархи муалло.
Қилиб девори Чин нақшин муайян,
Кавокиб сурати сақф⁴⁹⁷ ида равшан.
Қанодил⁴⁹⁸ анда олтундин саросар,
Бўлуб ҳар шами бир хуришиди анвар.
Чарогонлиқ анингдек мажлисафрўз,
Ки эрди гўёким шоми Наврўз.*

⁴⁸⁴ Ёс – тушқунлик.

⁴⁸⁵ Яғмо – талон-торож

⁴⁸⁶ Аъно – азоб-қубат.

⁴⁸⁷ Ружу – юзланиш.

⁴⁸⁸ Тулу – балқиб чиқиш.

⁴⁸⁹ Қосид – чопар, хабар элтувчи.

⁴⁹⁰ Қоид – элчи, чопар.

⁴⁹¹ Фош – аён, ошкор.

⁴⁹² Дар – эшик.

⁴⁹³ Соме – эшитувчи, эшитиш ҳас-туйғуси.

⁴⁹⁴ Азимат – йўналиш, йўлга тушиш.

⁴⁹⁵ Бол – қанот.

⁴⁹⁶ Ҳамсар – бўйлашувчи, тенг.

⁴⁹⁷ Сақф – шифт.

⁴⁹⁸ Қанодил – қандиллар.

Тўшалган ҳар тараф қолин⁴⁹⁹ и заркаш,
 Сочоқ⁵⁰⁰ атрофида бори гўҳаркаш.
 Мажомир ичра турлук сандалу уъд,
 Чиқариб атр гўстарлик била дуд.
 Қурулгон садрида тахти зубаржад,
 Бийикликда мақоми фарқи фарқад.
 Анинг устида маснад ранг бар ранг,
 Ки гардун атласидин айлабон нанг.
 Ўтурмиш маснад узра шаҳриёре,
 Муаззам тахтгире тождоре.
 Муборак бошида эклили заррин,
 Жавоҳир бирла топиб зебу тазйин.
 Ўтога афсари узра келиб зар,
 Шуои меҳр янглиг жилвагўстар⁵⁰¹.
 Жабин⁵⁰² ида халофат нури пайдо,
 Юзида салтанат ранги ҳувайдо.
 Бошидин то оёқ олтун аро гарқ,
 Қилиб бўлмас они хуришддин фарқ.
 Шукӯҳидин синук гардун шукӯҳи,
 Саботидин сабук⁵⁰³ Албўрз куҳи⁵⁰⁴.
 Қошида қилгудек Баҳром⁵⁰⁵ қуллук,
 Даги дарбонлиқида Сом⁵⁰⁶ қуллук.
 Саховатда анга ҳар неча очмоқ
 Келиб базм аҳлига юз ганж сочмоқ.

Чун мундоқ суҳбати фирдавсназҳат⁵⁰⁷ га дохил⁵⁰⁸ бўлдум, ўзимни заррае гумон қилдимким, қуёш ҳузурда саргаштаи ҳавои изтироб бўлғай ва қатраи яқин билдимким, муҳит⁵⁰⁹ жунб⁵¹⁰ ида адам ва ноёб кўрунғай, мастлардекким, кучлик бода ҳиддат⁵¹¹ идин беҳуд бўлғай, убудият⁵¹² туфроқиға йиқилдим ва бандалик зийлуча⁵¹³ сининг гўша⁵¹⁴ син бўса қилдим. Чун адаб оёқиға турдим, таъзим расмин зуҳурға еткурдим. Насоими алтофи султоний, равойиҳи ишфоқи соҳибқироний ҳаракатға кириб, банданавозлиғ юзидин ташриф⁵¹⁵ инояти била мумтоз ва эҳсони беғояти била сарафроз қилиб, гуҳарафшони такаллум бўлдимким, **назм:**

«Эй қадимул хизмати даргоҳимиз,
 Сидқ майдонида хоки роҳимиз.
 Айлаган етти отанг чекмай илик,
 Етти абомиз қошида бандалик.

⁴⁹⁹ Қолин – гилам.

⁵⁰⁰ Сочоқ – дастурхон.

⁵⁰¹ Жилвагустар – жилолик ёйувчи.

⁵⁰² Жабин – пешона, манглай.

⁵⁰³ Сабук – енгил.

⁵⁰⁴ Албўрз куҳи – Эрондаги жуда баланд ва катта Албўрз-Элбрус тоғи.

⁵⁰⁵ Афсонадаги Эрон шоҳи Баҳроми гурга ишора.

⁵⁰⁶ Афсонадаги қудратли Эрон шоҳи Сомга ишора.

⁵⁰⁷ Фирдавсназҳат – жаннатдек тароватли. – Назҳат – тароват.

⁵⁰⁸ Дохил – ичкари кириш.

⁵⁰⁹ Муҳит – океан.

⁵¹⁰ Жунб – ён.

⁵¹¹ Ҳиддат – ўткирлик, кучлилик, наша.

⁵¹² Убудият – қуллик, итоат қилиш, бўйсунтиш.

⁵¹³ Зийлуча – гиламча.

⁵¹⁴ Гўша – бурчак.

⁵¹⁵ Ташриф (ташрифот) – тўн кийгиштиш.

Жаҳон мулки бедиллар кўнглидек харобобод ва ҳаёт биноси раънолар аҳдидек бебунёд⁵¹⁶ дур. Бас, мунингдек мулкда иқомат⁵¹⁷ қилмоқ ва бу нав бинода манзил тутмоқдин ғараз улдурким, кишидин зикри жамил ёдгор қолса ва яхши от пойдор. Бу муддао иморат таъмиридин ҳосил эрмас ва авлод таношил⁵¹⁸ иға ҳам шомил⁵¹⁹. Магар, сўз дебочасида боқий қолғайким, ул дебочанинг шероза⁵²⁰ и бақосига ҳаводиси даврон миқроз⁵²¹ и инқироз била зарар еткура олмас ва авроқ жамиат⁵²² ин тасорифи замон⁵²³ тундбоди тафриқа⁵²⁴ била совура олмас. **Маснавий:**

*Иморат ила хотиринг қилма шод,
Таносул бақосига ҳам эътимод⁵²⁵.
Бори оқибат мунадим⁵²⁶ дур боре⁵²⁷,
Агар сўнгра бўлсун ва гар илгари.
Эрур сўз анингдек мушайяд⁵²⁸ бино
Ки инқмас асосини сели фано.*

Баҳори хоҳишимиз бу маъниға чаманпардоз бўлурким, салотини мозий сунан⁵²⁹ и ва шуарон салаф даъб⁵³⁰ иға мувофиқ бир китоб музайян бўлсаким, хиёбони сутур⁵³¹ ида гулдастаи назм ва сунбули наср назокат обу рангиндин рашки гулзори алиййин⁵³² бўлғай, латофати иборат ва накҳат⁵³³ и маъни била ғайрати беҳишти барин бўлғай. Эмди керакким, бизнинг насаби ҳумоюнумизни сўз девонида курсинишин ва аждоди амжод⁵³⁴ имиз асомий⁵³⁵ син тарих хотам⁵³⁶ ида нақши нигин қилсанг ва ўз ҳолотимиз ва баъзи футуҳотимиз билаким, зийнати афсона ва носих⁵³⁷ и «Шаҳнома» дур, назм риштасига дурри макнун терсанг ва наср бисотиға гуногун зийнат берсанг, то бўлғайким, даврон саҳоифи фано тундбоди била паришон бўлуб, олам кошонаси адам сели била вайрон бўлғунча авсофи ҳамидимиз замон авроқиде боқий қолғай ва зикри писандидамиз жаҳон мажолисида салотин базмиға шуриш⁵³⁸ солғай. **Назм:**

*Гарчи кўбтур латифагу⁵³⁹ шуаро,
Нуктасанж⁵⁴⁰ аҳли фазл вақт аро.
Назм теги била жаҳон очгон,
Наср базми аро гуҳар сочгон.*

⁵¹⁶ Бебунёд – асоссиз, пойдевори сушт.

⁵¹⁷ Иқомат – истиқомат.

⁵¹⁸ Таносил – насл қолдириш.

⁵¹⁹ Шомил – ўз ичига олувчи.

⁵²⁰ Шероза – китоб муқоваси.

⁵²¹ Миқроз – қайчи.

⁵²² Авроқ жамиати – варақлар тўплами.

⁵²³ Тасорифи замон – давр эгаллиги.

⁵²⁴ Тундбоди тафриқа – тарқатиб юборувчи қаттиқ шамол.

⁵²⁵ Эътимод – ишонч.

⁵²⁶ Мунадим – йўқ бўлиш.

⁵²⁷ Боре – бирор марта.

⁵²⁸ Мушайяд – мустаҳкам.

⁵²⁹ Сунан – суннатлар, қоидалар, урф-одатлар.

⁵³⁰ Даъб – одат.

⁵³¹ Сутур – сатрлар.

⁵³² Алиййин – олий, жаннатий.

⁵³³ Накҳат – тароват.

⁵³⁴ Амжод – улуғвор.

⁵³⁵ Асомий – исмлар рўйхати.

⁵³⁶ Хотам – узук.

⁵³⁷ Носих – устидан чизик тортувчи, йўққа чиқарувчи.

⁵³⁸ Шуриш – ғавғо, тўполон; ҳаяжонга солиш, изтиробга келтириш.

⁵³⁹ Латифагу – нозик сўзли, ширин тилли.

⁵⁴⁰ Нуктасанж – маъноларни чертиб айтувчи.

*Лек сандин кўруб баче ихлос,
Сани бу хизмат ичра қилдуқ хос.
Нукта узра қаламдек айла шитоб,
То етушгай ниҳоятига китоб.*

Чун мундоқ марҳамат офтоби партави илтифот била бу хоксори тийра рўзгорнинг хотирин мунаввар қилди, беқарорлиғ ҳавосида зарравор болафшон⁵⁴¹ бўлдумким, на хотирим дафтарига жилди қудрат бор ва на кўнглум девониға шерозаи жамиат. Бас, бу паришонлиғлар била иш шууру⁵⁴² иға нечук майл қила олғайман ва хизмат уҳдасидин не нав кела олғайман. Бу аснода маҳрамлардин бировким, муқарриби ҳазрат султоний, мақбули даргоҳи соҳибқироний эрди, бу кайфият вуқу⁵⁴³ ин фаросат юзидин англаб, суруш⁵⁴⁴ и ғайбий ва мулҳим⁵⁴⁵ и лорайбийдек Мирзо Нозим Ҳиравий девонидин бу мисра тараннуми била дилдорлиғ кўргуздиким, **мисраъ**: Илтифоти подшоҳон кимиёи давлат аст⁵⁴⁶; Оре, салотин марҳаматида кайфиятедурким, гадони даражаи салтанатға еткурур ва сувратни маҳалли ҳаракатға келтирур. Ва мулук тарбиятида нишондурким, қузғунни тўтидек гуё қилур ва тўтини Масиҳосо. Ва ҳар кишиким мундин баҳраманд эрмас, ҳар нечаким гуҳари асилдур, тош силкига ҳам кирмас. Чун бу навои тарабафзо истимо⁵⁴⁷ иға мушарраф бўлдум ва ўзумни «алмаъмури маъзурун⁵⁴⁸» узриға мукаллаф⁵⁴⁹ топдим, ҳиммат кайфияти лол тилимни беихтиёр мундоқ ширин мақол қилдиким. **Маснавий**:

*Агар подшоҳ айласа илтифот,
Бўлурман балогатфазои нуқот.
Урай дасту по қувватим борича,
Қилай жустижу қудратим борича.
Неким келса тилдин дариг этмайин,
Илик чекмайин то бу иш битмайин.*

Чун рухсати инсироф⁵⁵⁰ ҳосил бўлди, бир гўша ихтиёр қилдим ва ул гўшада қарор тутдим. **Қитъа**:

*Тутубман гўшалик эл ҳужумидин ҳамул гўша,
Ман ошифтага андоққи саҳрои қиёматдур.
Яна табъимға даҳр ишголидин заъфе эрур тори,
Бале, савдоий ўлганга на имкони саломатдур.
Маломат қилмангиз, нуқсонима гар бўлсангиз воқиф,
Кишиким бўйла ҳоли бўлса, на жойи маломатдур.*

Ҳар тақдир била бу мухтасар шууруиға хомаи ибтидо сурулди, чун баҳори иқболи соҳибқироний била фирдавсдек зийнат топиб эрди, баноан алайҳ⁵⁵¹ «Фирдавс ал-иқбол»ға мавсум бўлди. Бир муқаддима, беш боб, бир хотимаға тақсим топти. Ҳазрат Эзиди комбахшдин умид улким, унвони ифтитоҳ⁵⁵² ин татамма⁵⁵³ и ихтитомға мавсул⁵⁵⁴ ва муқаддимаи оғоз⁵⁵⁵ ин хотимаи анжомға машмул⁵⁵⁶ қилғай. «*Ва мо тавфиқи илло биллоҳи*».

⁵⁴¹ Болафшон – қанот ёйувчи.

⁵⁴² Шуру – бошлаш.

⁵⁴³ Вуқу – юзага чиқиш.

⁵⁴⁴ Суруш – хабар келтирувчи фаришта.

⁵⁴⁵ Мулҳим – илҳом берувчи.

⁵⁴⁶ Подшоҳлар лутфи давлатдан келувчи бир бахтдир.

⁵⁴⁷ Истимо – эшитиш.

⁵⁴⁸ Топшириқ олган киши узрлидир.

⁵⁴⁹ Мукаллаф – вазифадор, масъулият олган.

⁵⁵⁰ Инсироф – тарк этиш, кетиш.

⁵⁵¹ Баноан алайҳ – шунга кўра.

⁵⁵² Ифтитоҳ – очилиш.

⁵⁵³ Татамма – туганиш, охирги қўшимча.

⁵⁵⁴ Мавсул – етишиш.

⁵⁵⁵ Оғоз – бошланиш.

⁵⁵⁶ Машмул – ўз ичига олиш, бирикиш.

Муқаддима – баъзи махсусоти аълохоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди.

Аввали боб: ҳазрат Одам алайҳиссалом ижодидин Нуҳ алайҳиссалом авлодиғача мазкур бўлур.

Иккинчи боб: Ёфас алайҳиссаломдин қўнгрот шўъбасиғача мўеул подшоҳларининг зикрида.

Учинчи боб: Қурлос авлодидин подшоҳлиқ маротибиға етганлар зикридаким, сўнгги Абулғозихон ибн Ёдгорхондур.

Тўртинчи боб: ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг аждоди икром ва аболи зу-л-эҳтиромининг зикрида.

Бешинчи боб: ҳазрат подшоҳ соҳибқироннинг вилодати ҳумоюнидин бу рисолаи саодат мақола ит-момиғача ҳар вақоиеким осори соҳибқиронийдин вуқу топмиш ва вуқу топғусидур зикр қилилур.

Хотима: авлиёи иззом⁵⁵⁷ ва уламои киром ва умарои зу-л-эҳтиром ва соҳиби давлат беклар ва закийтабъ шоирлар ва донишманд фозиллар ва Фалотун фитрат ҳунармандлар ва баъзи умур⁵⁵⁸ и ғариба-ким, ҳазрат подшоҳнинг айёми майманатанжомида вуқу топибдур, алар ҳикоётиға махсусдур.

Муқаддима баъзи махсусоти аълохоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди

Ҳар саодатмандким, азал девонида «Оллоҳ раҳмат-марҳаматини ўзи хоҳлаган кишиларга хос қилиб беради⁵⁵⁹» хилъати марҳаматиға махсус бўлуб, калимаи «оллоҳ ўз хулқи билан хулқлантирди» маншур⁵⁶⁰ и давлати била сарафроз бўлса, ҳар тадбиреким хотир⁵⁶¹ и хатир⁵⁶² идин бош чекар, таидоти⁵⁶³ раб-боний била мувофиқи тақдир бўлур ва амреким, замири муниридин зуҳур қилур, тавфиқоти субҳоний била хосу авомға мақбул ва мустаҳсин⁵⁶⁴ кўринур, андоқким. **Маснавий:**

*Шоҳи қавий толеву феруз бахт
Хусрави лаълафсару феруза тахт.
Сокини авранги фалакжоҳлиг
Форис⁵⁶⁵ и майдони жаҳониоҳлиг.
Носия⁵⁶⁶ иш кифрга қўйғувчи доғ
Ёқғувчи дин анжуманиға чирог.*

Ҳазрат хоқони аъзам ва султони олам, ал-мухтас би иноёт ал-малик ал-мустаон Абу-л-музаффар вал-мансур Абу-л-фатҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон халаддаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза алал-оламин барраҳу ва эҳсонаҳунинг зоти хужаста сифоти иноёти илоҳий била ораста ва фазоили номутаноҳий била пийроста бўлуб, салотини олиймақом ва хавоқини гардуниҳтишомдин мумтоздур. Ҳар раъй-еким, лавҳи хотирида нақш тутса, нусхаи тақдирға мувофиқ ва ҳар ишким, зуҳурға еткурса, мақбули халойиқдур. **Маснавий:**

*Бўлуб лутфи ҳақ шомил ал-ҳол анга
Насиб айламиш иззу иқбол анга.
Не иш хотириға хутур⁵⁶⁷ айласа
Замириға райе убур⁵⁶⁸ айласа.
Зийнатафзои базми ҳусул*

⁵⁵⁷ Иззом – улуғ.

⁵⁵⁸ Умур (бир амр) – ишлар.

⁵⁵⁹ Қуръони карим, 2 : 105.

⁵⁶⁰ Маншур – фармон қонун.

⁵⁶¹ Хотир – кўнгиш.

⁵⁶² Хатир – муборак.

⁵⁶³ Таидот – тасдиқ, маъқуллаш.

⁵⁶⁴ Мустаҳсин – таҳсинга сазовор.

⁵⁶⁵ Форис – отлиқ.

⁵⁶⁶ Носия – пешона; юз-чеҳра.

⁵⁶⁷ Хутур – йўл топмоқ.

⁵⁶⁸ Убур – ўтиш.

Топор эътибор ҳузури қабул.
 Ҳар ишгаким эл ҳаросон⁵⁶⁹ бўлур
 Анинг оллида барча осон бўлур.
 Қаён чекса лашкар масоф⁵⁷⁰ этмайин
 Бўлур фатҳ анга ихтилоф этмайин.
 Гуруҳе ки қилса хилофига майл
 Мағок⁵⁷¹ ичра манзил тутар мисли сел.
 Кўруб ё фалакдин ситамкоралиг
 Топор дашти гурбатда оворалиг.

Ҳар кишваргаким, асокири зафармаосири ҳаракат қилди, овозаи вусулидин абвоби фатҳ чеҳраи давлатига очилди ва ҳар диёргаким, мавокиб⁵⁷² и кайҳонпўй⁵⁷³ и қўзғолди, хабари нузулидин бисоти зафар саҳни жалолатига тўшалди. Ҳар хайл⁵⁷⁴ еким, саркашлик курон⁵⁷⁵ иға мутаҳассин⁵⁷⁶ бўлуб, изҳори адоват қилди, теги сиёсатидин адам саҳросида овораи гурбат бўлди. Ва ҳар қавмеким қадами тазарру била пешвоз чиқиб, будият бошин даргоҳи итоатға урди, шарафи инояти била фарқи музаллатин авжи иззатға еткурди. Ул жумладиндур, қароқалтоқ қабиласининг торожи, ямвутия гуруҳининг ихрож⁵⁷⁷ и, Хўжа-эли ҳисор⁵⁷⁸ ининг таҳриб⁵⁷⁹ и, Қўнгрот диёрининг тасхир⁵⁸⁰ и умури ғаройиб ва корзор⁵⁸¹ и ажойибким, ул ҳазратнинг умарову аркон ва лашкари бекаронидин арса⁵⁸² и зуҳурға чиқмиш, айн⁵⁸³ и офтоб майдо-ни авомда мисолин кўрмайдур ва дидаи қамар арсаи шуҳурда назирин мушоҳида қилмайдур. **Маснавий:**

Фалак кўз очиб беҳаду бешумор⁵⁸⁴
 Дамедур оламда тутмай қарор.
 Келиб даҳрга шоҳу шаҳзодалар
 Ўтуб оллидин хайли озодалар.
 Олиб тахти Жалшиди гардунсарир
 Сикандар бўлуб хусрави мулкгир.
 Мусаллат⁵⁸⁵ бўлуб элга Чингизхон
 Тутуб етти кишвар Темури Курагон.
 Бериб кўкда ун кўс⁵⁸⁶ и Абдуллоҳ⁵⁸⁷ ий
 Олиб ерни иқболи Нодиршоҳ⁵⁸⁸ ий.
 Мунингдек шаҳанишоҳи соҳибқирон
 Кўролмади, бермади бал⁵⁸⁹ нишон.

⁵⁶⁹ Ҳаросон – қўрққан.

⁵⁷⁰ Масоф – юзма-юз туриш, тўқнашув.

⁵⁷¹ Мағок – чуқур; лаҳад, қабр.

⁵⁷² Мавокиб (бир мавкаб) – подшоҳ атрофидаги отлиқ гуруҳ, отлиқлар дастаси.

⁵⁷³ Кайҳонпўй – осмон кезувчи. – Пўйидан – босиб ўтиш, кезиш.

⁵⁷⁴ Хайл – қавм, гуруҳ, халқ.

⁵⁷⁵ Курон (журан) – кўчманчи туркий халқларнинг арава ва ҳар хил тўсиқлар билан ясалган муваққат «қалъа»си.

⁵⁷⁶ Мутаҳассин (ҳасин – қалъа) – қалъага бекинниш.

⁵⁷⁷ Ихрож – қувиш, ҳайдаб чиқариш.

⁵⁷⁸ Ҳисор – қалъа, қўрғон.

⁵⁷⁹ Таҳриб – хароб этилиш.

⁵⁸⁰ Тасхир – эгалланиш, босиб олинниш.

⁵⁸¹ Корзор – уруш, жанг.

⁵⁸² Арса – майдон.

⁵⁸³ Айн – кўз.

⁵⁸⁴ Бешумор – сонсиз, чексиз.

⁵⁸⁵ Мусаллат – эгалик, қўлга киритилганлик.

⁵⁸⁶ Кўс – ноҳора.

⁵⁸⁷ Ўзбек хони Абдуллоҳхон II (в.1598 й.) кўзда тутилмоқда.

⁵⁸⁸ Эрон шоҳи Нодиршоҳ афшор (ўлд.1747 й.) кўзда тутилмоқда.

⁵⁸⁹ Бал – балки.

*Бу янглиг қила олмади корзор
Фаридуну Заҳхоку Асфандиёр.
Жаҳон арсаси ичра бўлмаи аён
Масофи мунингдек зафар иқтирон.
Анинг васфидин тил эрур тегдам
Ёзар чоғдадур хома жавҳаррақам.
Чаманзор афсонасидин китоб
Топиб ранги гул ҳар варақ боб-боб.
Агар тавсифидин бўлса ферузманд
Қилур нукта тасхири пасту баланд.*

Шашаи теги бир офтобдурким, ҳар муҳолифнинг самтуррас⁵⁹⁰ иға иртифо⁵⁹¹ топса, ахтари умрининг заволи мутаҳаққиқ бўлур. Ё бир ўтдурким, ҳар хасмнинг оташгоҳи масофида забона чекса, хирмани вужудин қуруқ ҳашакдек куйдурур. Ханжари буррони душман ҳаётининг инқито⁵⁹² иға бурҳонедур қоте⁵⁹³ ва хаданг⁵⁹⁴ и шўъла пайкони адув бақосининг хирманиға барқ⁵⁹⁵ едур ломе⁵⁹⁶. **Маснавий:**

*Синони ўқ илонидин нишона
Ўтуб аёдо юрагидин равона.
Келиб ул нав занжири каманди
Бўлуб анинг муҳолиф пойбанди.
Зафар дилдорига ёйе келиб қош
Чекарда фатҳ учун имо қилиб фош.*

Рижо⁵⁹⁷ восиқдурким, мажмуи рубъи маскун увн⁵⁹⁸ и илоҳий била қабзаи тасарруфиға тезроқ киргай ва жамини ақолими сабъа таиди илоҳий била тахти фармониға ботроқ дохил бўлғай.

Аммо, ҳазрат воҳиб ал-атоё ул ҳазратнинг замири ақдас ва хотири ашрафин ахлоқи ҳамида жавоҳири била мутаҳаллий ва афъоли писандида завоҳири била мутажаллий қилибдурким, ҳеч асари умури ношоист ҳаракот ва сукнот⁵⁹⁹ идин саҳван ва хатоан вужудға келган эрмас. **Маснавий:**

*Вужуди айб лувс⁶⁰⁰ идин мубарро
Нечукким тийраликдин журм байзо.
Сафо парварда мироти замири
Эмас ҳар гарднинг зулматпазири.
Агар юз йил шайётин қилса ҳийла
Юз урмас андин афъоли разила.*

Таваккали ул миқдордурким, агар дарё-дарё лашкар анга муқобил бўлса «ким оллоҳға таваккал қилса⁶⁰¹» фаҳви ҳасаба⁶⁰² ҳисориға орқа бериб, қатраи хавотир хотири ҳумоюниға сароят⁶⁰³ қилмас ва

⁵⁹⁰ Самтуррас – осмоннинг баланд чўққиси, қоқ тепа, зенит.

⁵⁹¹ Иртифо – юксаклик.

⁵⁹² Инқито – узилиш, кесилиш.

⁵⁹³ Бурҳони қоте – кескин далил.

⁵⁹⁴ Хаданг – ўқ-ёй ўқи.

⁵⁹⁵ Барқ – чақмоқ.

⁵⁹⁶ Ломе – ялтироқ.

⁵⁹⁷ Рижо – умид, ишонч.

⁵⁹⁸ Увн – ёрдам.

⁵⁹⁹ Ҳаракот ва саканот – юриб-туриш.

⁶⁰⁰ Лувс – ифлослик.

⁶⁰¹ Қуръони карим, Талоқ сураси, 3-оят.

⁶⁰² Фаҳви ҳасаба – улугвор маъно.

⁶⁰³ Сароят – ўтиб бориш.

агар майдон-майдон офат йўлида вуқу топса, муҳаймин⁶⁰⁴ и корсоз⁶⁰⁵ лутфиға суёниб, қадами журъатин рикоб⁶⁰⁶ и азиматға қўёр. Андоқким, чун тавоифи *ямвутия* ул ҳазратнинг савлатидин ҳаросон бўлуб, муқобил бўла олмай, фирор⁶⁰⁷ тариқин ихтиёр қилди, бовужуд⁶⁰⁸ ким, алар ўн беш мингдин кўпроқ эрди. Ул ҳазрат саккиз юз киши била Арнак даштида алар кейнидин етти ва алар касрат⁶⁰⁹ идин дағдаға⁶¹⁰ қилмай урушуб, мағлуб ва манкуб қилди. Ҳашамати ул қонундадурким, гардуни Зол⁶¹¹ и анинг даргоҳида ҳам қоматин либоси тавозе била музайян қилиб, Рустамона хидматлар зуҳуриға еткурур. Фалакжо Баҳром⁶¹² и анинг мавкаби олдида мулозамати била мафохир бўлуб, жонбозлиқ майдонида баҳодирона ишлар зоҳир қилур. Улувви ҳиммати ул мартабадаким, агар жаҳон-жаҳон мулк тасарруфиға кирса, асари фахр носияёи жалолатида зоҳир бўлмас. **Байт:**

*Бўлуб тожи ҳиммат била сарафроз
Бори мосуводин эрур бениёз.*

Бу бобда **тамсиле** хотирға етушти, анинг ирод⁶¹³ и бағоят мустаҳсин туштиким, Искандар олам тасхириға отланурда асру андишноқ эрди. Арасту ва Ариститолис⁶¹⁴ ҳақимким, вазири эрдилар, носияйи давлатида асари фикрат тафаррус⁶¹⁵ қилиб дедиларким: «Эй шоҳи олампаноҳ, алҳамдиллalloҳ ки асбоби давлат ва ҳашамат муҳайё, худум ва ҳашам бандалик мавқиф⁶¹⁶ ида собит қадам, хазона маъмур, мамлакат мавфур, жамоли бахт истидомат сифати била ораста, ниҳоли иқбол истиқомат шарафи била пийроста. Бас, мавжиби тафаккур недур?» Искандар деди: «Тааммул⁶¹⁷ қилурманким, арсаи жаҳон бағоят муҳаққардур. Шарм қилурманким, бу нав мамлакати мухтасар учун отланғайман?» Арасту дедиким: «Шак йўқтурким, бу жаҳон ҳукумати ҳиммати баландингға лойиқ эрмасдур. Мулки абадий салтанатин анга замм⁶¹⁸ қил, андоқким, зарби тег била фоний оламни забт қайдиға чекарсан, баракати адл била боқий жаҳонни дағи қабзаи тасарруфингға киргуз.» Искандар тасалли топиб, ҳақимни сарафроз қилди. **Қитъа:**

*Шаҳаншоҳи соҳибқиронким анинг,
Сикандардин ортуқ дурур ҳиммати.
Нетонг қилса мулкн Сулаймонни забт,
Искандардин афзун бўлуб давлати.*

Саховати ул ғоятдадурким, соиле мавжуд эрмаским, даргоҳи эҳсонидин маҳрум қайтғай ва фақире йўқким, хайётхона⁶¹⁹ и инъомидин хилъати давлат⁶²⁰ га мушарраф бўлмағай. **Маснавий:**

*Кафи жуди андоқ сочиб симу зар,
Ки ул нав ерга сочилмай матар⁶²¹.*

⁶⁰⁴ Муҳаймин – (оллоҳ сифоти) асровчи.

⁶⁰⁵ Корсоз – ишларни ўнгловчи (оллоҳ).

⁶⁰⁶ Рикоб – отнинг узангиси.

⁶⁰⁷ Фирор, фарор – қочиш.

⁶⁰⁸ Бовужуд – шунга қарамай.

⁶⁰⁹ Касрат – кўплик.

⁶¹⁰ Дағдаға – қўрқув, иккиланиш.

⁶¹¹ Гардуни Зол – кекса олам.

⁶¹² Бу ерда фалак мақомли Баҳромдан мақсад ҳам Баҳроми гўр, ҳам уруш тимсоли Миррих сайёрасидир.

⁶¹³ Ирод – айтиш, ҳикоя қилиш.

⁶¹⁴ Бу ерда иккита шаклдаги исмда бир киши кўзда тутилмоқда.

⁶¹⁵ Тафаррус – англаш, пайқаш, сезиш.

⁶¹⁶ Мавқиф – подшоҳлар турган жой.

⁶¹⁷ Тааммул – ўйланиш; бироз тўхталиш.

⁶¹⁸ Замм – қўшимча.

⁶¹⁹ Хайётхона – кийим тикув хонаси.

⁶²⁰ Хилъати давлат – бойлик кийими.

⁶²¹ Матар – ёмғир.

*Чекиб Ҳотам оллида шармандалик,
Танин туфроқ этмиш сарафкандалик.*

Адли ул масоба⁶²² дадурким, Абулғозихон⁶²³ замонидин бери умаро вазоиф⁶²⁴ и фуқаро амволидин мўайян бўлуб, кўб бидъати мазмума эл аросида шую⁶²⁵ топмиш эрди. Бу расмларни барҳам уруб, ҳеч кимда ёро⁶²⁶ йўқким, раиятдин бир дона зиёдалиқ била олғай. **Маснавий:**

*Эл қилиб сидқ бирла субҳу масо⁶²⁷,
Шаҳ бақоси-ю, давлатини дуо.
Қўзи-ю, қуртнинг мухोलитати,
Эйлаким ақрабо муволифати.
Асар айлаб баҳори осойиш,
Равзадек топти мулк оройиш.*

Сабот⁶²⁸ и ул навдурким, Қўнгрот устида ҳарб гарм бўлғандаким, душман ўқи муборак бошининг устидин ва атрофидин ўтар эрди, андоқ ваҳшатлиғ мавзеда еридин тебранмади, ул фурсатғачаким, лашкари нусрат асар сипоҳи мухолифга ғолиб бўлди. **Байт:**

*Шаҳеким сабот ўлгай атвор анга,
Зафардур ҳамиша мададкор анга.*

Тамкин⁶²⁹ и андоғдурким, ул ҳазратнинг беклик чоғидаким, фақир аксар авқот хизматиға егушур эрдим, мушоҳида қилибманким, баъзи кеча иъшо⁶³⁰ дин бомдоғгача юкунуб ўлтуруб, ҳолиға ҳеч тағйир⁶³¹ зоҳир бўлмас эрди. **Маснавий:**

*Зиҳи қувват, зиҳи тамкини вофир,
Ки бўлмай ҳолиға тағйир зоҳир.
Тамаккун била топмоқ жовидона,
Эрур соҳибқиронлигдин нишона.*

Афву инояти анингдекдурким, агар мужриме⁶³² куҳи гуноҳи била жанобиға юз қўйса, журми бир коҳдек назариға кирмай, ёзуқин бахш қилтур ва хилъати марҳамат била сарафроз этар. Андоқким, *Хўжазли* умарасидин Дўсим *бий* ва Ўтақул *отолиқ*⁶³³ ким, ўз андозасидин ташқари қадам қўюб, бу дудмон⁶³⁴ и олий-ға саркашлиқ қилтур эрди ва гуноҳи беандоза қилмоқдин мавжиби қатл бўлуб эрдилар, чун фуқаро ҳужумидин ноилож бўлуб, қалъадин чиқиб, ул ҳазрат отининг оёқиға юз қўйди, афв ва иноятиға сазовор бўлди. **Қитъа:**

⁶²² Масоба – даража, сифат.

⁶²³ Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхон (в.1664 й.) кўзда тутилмоқда.

⁶²⁴ Вазоиф (вазифа) – бу ерда маош, нафақа маъносида.

⁶²⁵ Шую (шое) – тарқалиш.

⁶²⁶ Ёро – куч, мажол, довюраклик.

⁶²⁷ Масо – оқшом, кеч, тун.

⁶²⁸ Сабот – сабр-чидам.

⁶²⁹ Тамкин – босиқ-вазминлик; тасаввуфдаги «тамкин» – бир ерда оғирлик билан қарор топиш хислати.

⁶³⁰ Иъшо – кечки пайт.

⁶³¹ Тағйир – ўзгариш.

⁶³² Мужриме – бирор айбдор.

⁶³³ Отолиқ – хон ёки валиаҳдга ота ўрнида бўлган амалдор(регент). Иноқдан кейинги мартаба. Бир тўпага бирлашган уруғ, ёки қабилаларни бошқарган. Абулғозий даврида улар тўрт нафар бўлиб, хон ёнида ўтиришлари, қилич ва пичоқ тақишлари мумкин эди.

⁶³⁴ Дудмон – хонадон, сулола.

Бу на афву иноят эрдиким
 Журми куҳи анга кўрунмас коҳ.
 Чун кўёр бош жанобига мужрим
 Қилур алтоф бирла афви гуноҳ.

Авсофи фаровон ва ситоиши бепоёндр. Тамомати ахлоқ ва афъолин мажмуи камолот ва афзолин-ким, зоти ақдасида ҳувайдодур таҳрир силкига чекмак ва тақрир ҳаддиға еткурмак амри маҳол, маҳз⁶³⁵ и хаёлдр. **Қасида:**

Чекиб ҳаққи азал субҳи килки қазо,
 Битиб барча ахлоқи неку анга.
 Фазоил келиб зотида жилвагар,
 Сукун бирла сайри саросар ҳунар.
 Неким яхшилик амри топмиш вужуд,
 Анинг зотиға барча қилмиш вурӯд⁶³⁶.
 Вурудини қилма гумон гараз,
 Эрур жавҳари бенишон араз⁶³⁷.
 Ҳулул айлабон жавҳаросо анга,
 Жибиллий дурур балки ажзо анга.
 Вужудига жавҳар ҳаё жавҳари,
 Замирида музмар вафо гавҳари.
 Топиб ҳилм иқлими андин низом,
 Магар эрди Усмонга қойиммақом.
 Топиб фарқидин зеб тожи адаб,
 Эрур ансабатидин ривож адаб.
 Шижоатда Рустам табаҳкор анга,
 Масоф ичра жубн⁶³⁸ аҳлидек зор анга.
 Сиёсатидин бир тараф роҳзан⁶³⁹,
 Бўлуб йўллар ийман⁶⁴⁰ нечукким ватан.
 Сафо табъига бермиш андоқ зиё,
 Ки хуришд миротида инжило.
 Хирад кўнглиға айла сайқал берур,
 Ки минг йил келур ишдин огоҳ эрур.
 Таанни⁶⁴¹ била ҳар ишким қилур,
 Ёмон, яхисин эл муайян билур.
 Кафи шафқатидин сочиб айла сим,
 Бўлуб шод отосизлигидин ятим.
 Қилур чоғда изҳори ҳусни калом,
 Дуо айлаб Исо алайҳиссалом.
 Агар қилса вақт аро қилу қол,
 Фалотун дам урмай бўлур гунгу лол.
 Каломига ҳар неча бежон эрур,
 Анинг дарки оллида осон эрур.
 Чу шоирлар ичра солиб лутфи шайн⁶⁴²,

⁶³⁵ Маҳз – фақат.

⁶³⁶ Вуруд – кириш; Бу ерда илоҳдан етувчи олий хислатлар.

⁶³⁷ Араз – (фалсаф. тушунча) оламдаги кўринмас мавжудот.

⁶³⁸ Жубн – кўрқоқлик.

⁶³⁹ Роҳзан – йўлтўсар, қароқчи.

⁶⁴⁰ Ийман – хавф-хатарсиз, ишончли.

⁶⁴¹ Таанни – дарҳол, кечиктирмай.

⁶⁴² Шейн – камчилик.

Таҳайюр⁶⁴³ қилиб Шоҳ Султон Ҳусайн.
 Нетонг мен бўлуб модихи шоҳ,
 Етушса Навоийдин ортқуси жоҳ.
 Агар бўлса дарё суйидин медод⁶⁴⁴,
 Дағи ҳама жинси гияҳдин зиёд.
 Варақ қилсалар етти афлокни,
 Яна етти қат сафҳайи хокни.
 Жаҳон аҳли топса Хизрдек ҳаёт,
 Бори бўлсалар котиби билсабот.
 Шууру этса васфига кўб рўзгор,
 Шитоб ичра зоҳир қилиб изтирор.
 Мингидин бири дағи бўлмай рақам,
 Тугангай медод, варақ ҳам қалам.
 Чу мундоқ эса борча авсоф анго,
 Недур, Мунисо, айламак можаро.
 Қалам чеккилу қил дуосига майл,
 Дуо ичра умру бақосига майл.
 Илоҳо, жаҳон мулки то бордур,
 Жаҳон аҳли то анда сайёрдур.
 Бақо мулкида ҳазрати подшоҳ,
 Тараб тахтини айласун мусаллам анго.
 Бўлуб саъйидин, шавкатдин фузун,
 Бори куфр роёт⁶⁴⁵ и бўлсун нигун⁶⁴⁶.
 Кетур соқий, ул жоми лаъли мазоб,
 Ки сўз юзидин файзе олур ниқоб.
 Бўлуб нашаси бирла масти сухан,
 Бўлай сўз таворихига хомазан.

АВВАЛҒИ БОБ

Ҳазрат Одам алайҳиссалом ижодидин Нуҳ алайҳиссалом авлодиғача мазкур бўлур

Одам алайҳиссаломату вассалам хилқатининг зикри ва баъзи ҳолатининг шарҳи. Чун иродаи Хо-
 лиқи бечун анинг муборак хилқати ва зуҳури давлатиға муқтазо бўлди, Жабраил аминға амр бўлдиким,
 бир қабзае туфроқ Одам тийнатиининг тахмири учун ер юзидин олиб, соҳат⁶⁴⁷ и қудрат ва сарпанжаи
 иқтидорға еткурсун. Жабраил алайҳиссалом дасти тасарруф узотиб, хоҳладиким, фармон муқтазоси би-
 ламал қилгай. Бу ҳодиса ер ҳайбатиининг ажзосиға зилзила тушуб, анга ҳол тили биладеди: «Аузи биллоҳи
 минника, туфроқ олмаким, бўлмағайким, бу махлуқ нофармонлиқ шевасиға иқдом кўргузуб, амри но-
 шоист вужудға келтургайким, ул сабабдин бори-гаолонинг мен мавжиби хитоб ва итоби бўлғайман».
 Жабрайил алайҳиссалом қайтиб, даргоҳи иззатда сурати воқеани арз қилди эрса, Микоил алайҳиссалом-
 га ҳукм бўлди. Ул дағи ердин ҳамул навъ они эшитиб қайтғач, Исрофил алайҳиссаломға фармон бўлди.
 Ул ҳам ул икковнинг дастури биладен⁶⁴⁸ ғондин сўнгра Азроил алайҳиссаломға буйруқ бўлдиким, туфроқ
 келургай. Ер анга дағи аларға қилғон муомала биладонт берди. Азроил алайҳиссалом айттиким, «итоати
 амри парвардигор сенинг онтингдин юқорироқдур» ва бир ҳовуч мухталиф ал-алвон⁶⁴⁹ туфроқ ер юзи-
 дин олиб, беҳиштға кюрди. Ва «Равзат ас-сафо»⁶⁵⁰ қавликим, Макка биладойиғ оросиға тўкти. Ҳар

⁶⁴³ Таҳайюр – ҳайратланиш.

⁶⁴⁴ Медод – сиёҳли қалам.

⁶⁴⁵ Роёт (бир роят) – байроқлар.

⁶⁴⁶ Нигун – қуйи, паст.

⁶⁴⁷ Соҳат – кенглик, майдон. Бу ерда; илоҳий даргоҳ.

⁶⁴⁸ Ёнмоқ – қайтмоқ.

⁶⁴⁹ Турли хил рангдаги.

⁶⁵⁰ Мирхонд ва Хондамирнинг «Равзат ас-сафо» асари кўзда тутилмоқда.

тақдир била андин сўнгра Одам алайҳиссалом туфроқиға қирқ кун иноят саҳобидин раҳмат ёмғури ёғиб, қудрат илки била тахмир топтиким, «химмарт тийнати Адама бияди арбайна сабоҳан⁶⁵¹» андин хабар берур. Чун Одам алайҳиссаломға инсон кисват⁶⁵² ин кюрдилар, ҳақ субҳона ва таоло ани усамо⁶⁵³ ҳусни таълимиға махсус қилдиким, «Одамга ер юзидаги барча исмларни ўргатдим⁶⁵⁴» анга долдур. Жамии малоика анинг илму фазлиға мўътариф бўлуб: «Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларингни биламиз⁶⁵⁵» узроҳлиқиға тил очдилар ва Тангри таоло ҳукми била анга сажда қилдилар. «Барча фаришталар Одамга сажда қилдилар, фақат Иблисдан бошқа⁶⁵⁶». Магар Иблиским, ул жин тоифасидин эрди, кўб тоат қилғандин малоика мартабасин топиб эрди. Чун сажда этмакдин ибo қилиб, амрдин бўйин тўлғади, шақоват⁶⁵⁷ и жовид⁶⁵⁸ ва лаънати абадий тавқи бўйниға тушдиким:

«Албатта жазо (қиёмат) кунигача менинг лаънатим бўлуб⁶⁵⁹» нафратидин маълум бўлуб. Қитъа:

*На султонсен ки, тахти мукаррамат манзилғаҳинг бўлғач,
Сужуд этмак санга хайли малоикдин аён бўлди.
Нечук меҳроб эрур қошинг ки анга қилмаган сажда
Фаришта эрса ҳам бешик лаъини жовидон бўлди.*

Ва ул ҳазратға беҳишт тахтгоҳи оромгоҳ бўлуб, чун абнои жинсидин мавжуд йўқ эрди, шариф кўнгли ўз жинсидин аниси лойиқ ва жалиси мувофиқ истидосиға майл кўргузди. Ул жиҳатдин ҳазрат воҳиб алатоё уйқу истилоси била анинг чап ёнидин Ҳаввони яратиб, анинг била муноқиҳат ақдин тузди ва ояин каримаи: «Эй Одам, сиз жуфтингиз билан жаннатда маскан тутинг⁶⁶⁰» фаҳвоси била Одам ва Ҳавво алайҳумо ассалом фирдавси аъло фазосида қарор тутуб, мажмуи нуамои беҳиштии шажараи манҳия⁶⁶¹ самарасида ўзгаким, баъзи ани буғдой дебдурлар, аларға мубоҳ⁶⁶² бўлди. Андоқким, оллоҳи таоло айтдиким, «фақат мана бу дарахтга яқинлашманг⁶⁶³» Ва шайтонким, Одам жиҳатидин малъуни абадий ва мардуди даргоҳи самадий бўлуб эрди, бу хусуматдин ноираи ҳасад нопок ботинида шўъла ўруб, товусдинким, хозин⁶⁶⁴ и жаннат эрди, иғво қилдиким, беҳиштга йўл бергай. Ул имтино⁶⁶⁵ қилиб, илон ихтилотиға далолат қилди. Ва охир илон воситаси била беҳиштға кириб, Одам ва Ҳаввоға буғдой емак васвасасин қилди. Чун иродатуллоҳ мунга тааллуқ топиб эрдиким, ер юзин Одам авлоди тутуб, ҳазрат саид ал-мурсалин ва хотам ун-набийин Муҳаммад расулуллоҳ саллиаллоҳу алайҳи васаллам шариф вужуди била олам зийнат топгай, Одам ва Ҳавво алайҳумоссалом ва Иблис ва товус ва илонни беҳиштдин чиқардилар. Дерларким, Одам Сарандибга, Ҳавво Жиддаға, Иблис Симнонға, товус Кобулға, илон Исфохонға тушуб, қиёматгача бани Одам била шайтон орасида аловат боқий қолди. Маснавий:

*Ким ки душман сўзига қилди амал
Йўқ ажсаб давлатига етса халал.
Одам Иблис сўзин этти қабул
Бўлди фирдавс мулкидин маъзул.*

⁶⁵¹ Одам алайҳиссаломнинг бадани ясалган лой-хамирни қирқ кун мобайнида қорди.

⁶⁵² Кисват – кийим, либос. Бу ерда: кисват кийдириш – жон киргизиш.

⁶⁵³ Усамо – исмлар, номлар.

⁶⁵⁴ Қуръони карим, 2 : 31.

⁶⁵⁵ Қуръони карим, 2 : 32.

⁶⁵⁶ Қуръони карим, 15 : 30 – 31.

⁶⁵⁷ Шақоват – бадбахтлик.

⁶⁵⁸ Жовид – мангу.

⁶⁵⁹ Қуръони карим, 38 : 78.

⁶⁶⁰ Қуръони карим, 2 : 35.

⁶⁶¹ Манҳия – таъқиқланган.

⁶⁶² Мубоҳ – руҳсат этилган; ҳалол.

⁶⁶³ Қуръони карим, 2 : 35.

⁶⁶⁴ Хозин – хазинабон, посбон.

⁶⁶⁵ Имтино – тийиниш.

*Бўлма гофил каюд⁶⁶⁶ и душмандин
Ким, хабарсиз эмас турур сандин.
Хосаким, душман қадим ўлгай
Жонга андин ҳамшиша бийм ўлгай.*

Одам алайҳиссалом йиллар дунё машаққати ва Ҳавво фурқатиға мубтало бўлуб, тавба ва тазаррулар қилди. Тавбаси ижобатға мақрун бўлуб, Маккаға келиб, Арафот ёнида Ҳаввоға учради. Ул ер андин «Арафот»ға мавсум бўлди. **Байт:**

*На хуш соат ки икки ёри маҳжур
Шароби васл бирла бўлса масрур*

Одам сафи(уллоҳ) Каъба уйин ясоди. Дағи Ҳиндустонға азимат қилдилар ва Жабраил таълими била Одам алайҳиссалом деҳқонликға машғул бўлуб, муддати мадид⁶⁶⁷ фароғат иктисоб⁶⁶⁸ иға ва тоат иштиғолиға авқот⁶⁶⁹ сарф қилдилар. Гоҳи Ҳинд савод⁶⁷⁰ ида сокин, гоҳи араб диёрида мутамаккин эрдилар, токим ҳазрати карими мутаол ул икковига киромий фарзандлар ва рашид нитождлар каромат қилди. Ва ҳар қачонким, Ҳавво ҳомила бўлса эрди, икки фарзанд келтирур эрди. Бир қориндин туғгон ўғулға яна бир қориндин келган қизни берурлар эрдиким, орада фарқи бўлғай.

Қобил ва Ҳобил ҳикояти. Аввал фарзандеким Ҳавводин мутаваллид бўлди, Қобил эрди Иқлима била. Ва сониян Ҳобил эрди Люда била. Ва Одам сафиуллоҳ Тангри фармони била Людани Қобилға, Иқлимани Ҳобилға бермак истади. Ва Қобил ўз синглисига ҳусни жиҳатдин мойил эрди, ризо бермади ва ота насиҳатиға кирмади. Ложарам⁶⁷¹, Одам алайҳиссалом икковига қурбон буюрдиким, ҳар кимнинг қурбони мақбул тушса, Иқлимани ул олғай. Ул фурсатда қурбон қилмоқ бу расмда эрдиким, қўй ўлтуруб ва ё ўзга макулот⁶⁷² жинсидин тоғ устида қўяр эрдилар. Осмондин қуш суратида ўт тушуб, ҳар қайсини куйдурса, қабул нишонаси ул эрди. Чун қурбон қилдилар. Ҳобил қурбони мақбул тушуб, Иқлимани анга бердилар. Қобил бу хусуматдин Ҳобилдек қариндошинким, жамоли сурий⁶⁷³ ва камоли маънавий била ораста эрди ва Одам алайҳиссалом ани бағоят севар эрди, фурсат топиб, шайтон таълими била уруб ўлтирди ва отасин анинг доғи фироқиға мубтало қилди. **Назм:**

*Қатл расмиким бани одам ародур пойдор,
Қолди Қобил бидъати мазмума⁶⁷⁴ сидин ёдгор.*

Аввал кишиким ноҳақ қон тўкти, Қобил эрди. Чун мундин бурун ҳеч ким ўлукни кўрмайдур эрди, Қобил мутаҳаййир бўлуб, Ҳобил жасадин кўтариб юрур эрдиким, не қилғай. Худойи таоло икки ғўроб⁶⁷⁵ никим, иборати қарғадиндур, анинг қошиға йибордиким, иккови урушуб, бири яна бирин ўлтурди. Қотил қарға туфроқни чангал ва минқори била қозиб, мақтул қаргани дафн қилди. Қобил бу воқеани мушоҳида этиб, Ҳобил жасадин туфроқға пинҳон қилдиким, Тангри таоло анинг тилидин бу каримани адо қилурким: «Менга ўлим бўлсин, шу қаргадан ҳам кам бўлдимми⁶⁷⁶» Ва Одам алайҳиссалом бу ҳодиса вуқуидин маҳзуну мағмум бўлуб, Қобилға лаънат қилди. Ва ул халқдин мутаваҳҳиш⁶⁷⁷ бўлуб, тоғу саҳроларда сар-

⁶⁶⁶ Каюд (кайд) – ҳийла-найранг; васваса.

⁶⁶⁷ Мадид – кўп.

⁶⁶⁸ Иктисоб – касб этиш, қўлга киритиш.

⁶⁶⁹ Авқот – вақтлар.

⁶⁷⁰ Савод – ўлка.

⁶⁷¹ Ложарам – ноилож, шу сабабли, шубҳасиз.

⁶⁷² Макулот – озиқ-овқат.

⁶⁷³ Жамоли сурий – ташқи ҳусн.

⁶⁷⁴ Мазмума – айбли, номақбул.

⁶⁷⁵ Ғўроб – қарға.

⁶⁷⁶ Қуръони карим, 5 : 31.

⁶⁷⁷ Мутаваҳҳиш – ваҳшат ва қўрқувга тушиш.

гардон кезар эрди. Иблис фурсат топиб, анга иғво қилдиким «Ҳобил ўтға ёшурун парастииш⁶⁷⁸ қилур эрди. Ул важҳдин анинг қурбонин қабул қилиб, сенинг қурбонингни куйдурмади. Ҳоло ҳам ўтға сажда қилсанг, сандин хушнуд бўлур». Қобил ўтға сажда қилиб, оташпарастлик расми бунёд бўлди. Ва чун Одам алайҳиссалом Ҳобил фироқидин кўб музтариб ва беқарор эрди, ҳазрати воҳиб ал-атоё Шис набини анга каромат қилди ва ул ҳазратнинг андуҳи сурурға мубаддал бўлуб, Иқлимани Шисга берди. Қитъа:

*Гарчи ул ёпти назардин маҳ рухсорасини,
Шукрим бу кўзима нур етурди охир.
Андин эрди ёшурун хотир аро дарду алам,
Мундин ўлди фарруху айш кўнгулда зоҳир.*

Истихрожи зуррияти Одам алайҳиссалом. Таворихда мазкурдурким, ҳазрати Одам ҳар йил Каъба тавофи учун Маккаи муаззамаға келиб, маносики ҳажни бажой келтурур эрди, то бир йил маросими зиёратдин фароғат топиб, Арафот орқасидаким, ул ерни «водии ан-нимон⁶⁷⁹» дерлар, уйқуға борди. Қодири зу-л-жалол анинг зурриятин ила қиём ис-соата сулби⁶⁸⁰ дин чиқариб, ўнг ва сўл тарафида қарор берди. Одам алайҳиссалом мином⁶⁸¹ ҳолатидин тийқаз⁶⁸² ва интибоҳ мақомиға келиб, ўнг ёниға назар қилиб, гуруҳе кўрдиким, нуронийдурлар. Жабраилдинким, ул ерда ҳозир эрди, алар ҳолатин сўрди. Жабраил дедиким, «бу тойифа асҳоби ямин ва муқарриби ҳазрати иззатдурлар, сенинг наслингдин». Ва сўл тарафига боқиб, қавме мушоҳида қилдиким, зулмонийдурлар. Жабраилдин алар кайфиятин савол этди. Жабраил айтдиким, «бу табақа асҳоби шимол ва маҳруми раҳматдурлар, санинг авлодингдин». Бу воқеада воқеаот кўбдур. Бу мухтасарда ийжоз⁶⁸³ жиҳатдин мунча била ихтисор топди. Ва Одам алайҳиссалом бу ҳолат мулоҳазасидин сўнг ўз авлодиға мабъус⁶⁸⁴ бўлди. Чун анга рихлат⁶⁸⁵ ҳангоми етди, Шис алайҳиссаломни валиаҳд қилиб, ҳаёт вадиат⁶⁸⁶ ин қобиз ал-арвоҳға топшурди. Ва умрин баъзи минг ва баъзи тўққуз юз ўттуз йил дебдурлар. Ва машҳурдурким, Одам алайҳиссаломни Шис алайҳиссалом гусл бериб, намоз қилди ва Ҳиндустонда дафн қилди. Ва Одам алайҳиссаломдин бир йил сўнг ё етти йил сўнг ҳазрат Ҳавво рихлат қилиб, Одам сафиуллоҳнинг ёнида мадфун бўлди. Аммо, Нуҳ алайҳиссаломнинг тўфонда аларнинг муборак жасадларин кемада асраб, тўфондин сўнгра Абу Қабис тоғида, баъзи дебдурларким, Байтулмуқаддасда дафн қилди. Ва Одам алайҳиссалом авлод ва аҳфодидин қирқ минг киши кўрди. Ва сулби фарзандлари йигирма бир ўғул ва йигирма қиз эрди. Ва дерларким, анга қирқ саҳифа нозил бўлди. Ва мўъжизоти кўбдур. Ҳандаса ва тиб ва мусиқий илми андин ёдгор қолди. Лақаби «сафиуллоҳ»⁶⁸⁷ дур ва кунияти Абулмуҳаммад ва Абулбашардур. Ва анинг сўзиким, «ҳар ким хотун сўзиға фирифта⁶⁸⁸ бўлди, мурод нахл⁶⁸⁹ идин бар⁶⁹⁰ емас». Рубоий:

*Одам ки ато ва аносиз топти вужуд,
Жаннатда макон тутуб, малак қилди сужуд.
Авлоди била оқибат айлаб падруд,⁶⁹¹
Туфроқ аро хоки тани бўлди нобуд.*

⁶⁷⁸ Парастииш – сиғиниш.

⁶⁷⁹ Уйқу водийси.

⁶⁸⁰ Қиёматгача бўлган авлодларини.

⁶⁸¹ Мином – уйқу.

⁶⁸² Тийқаз – уйғоқлик, бедорлик.

⁶⁸³ Ийжоз – мўъжаз, қисқалик.

⁶⁸⁴ Маъбус – элчи, расул, пайғамбар.

⁶⁸⁵ Рихлат – дунёдан кетиш.

⁶⁸⁶ Вадиат – омонат.

⁶⁸⁷ Оллоҳнинг ўзи соф лойдан ясагани учун айтилган лақаб.

⁶⁸⁸ Фирифта – алданган.

⁶⁸⁹ Нахл – дарахт.

⁶⁹⁰ Бар – мева.

⁶⁹¹ Падруд – хайрлашув.

Шис наби алайҳиссалом. Ҳусни сурат ва сафон сийратда Одам алайҳиссаломга мушобиҳ⁶⁹² эрди. Отаси ўрнига ўлтуруб, анинг авлодига муҳофизат қила бошлади ва нубувват тожи била сарафроз бўлуб, инсу жон тавоифига ҳукмронлиғ қилди. Ва анга эллиқ саҳифа нозил бўлуб, шариати Одам миллатига мувофиқ эрди. Аксари бани Одамким, ҳазрат Одамдин беҳишти бариннинг неъматиди фаровон ва роҳати жовидоний сифотин эшитиб ва суҳаф⁶⁹³ и самовий мазмунига муттали⁶⁹⁴ бўлуб эрдилар, Шис алайҳиссалом замонида тажарруд⁶⁹⁵ ва инқито тариқасин ихтиёр қилиб, саҳорий⁶⁹⁶ ва мағорот⁶⁹⁷ да мутафарриқ⁶⁹⁸ бўлдилар. Лаззати дунёвий таркин тутуб, риёзиёти шоқа⁶⁹⁹ била тоат ва ибодотга машғуллиқ қилдилар. **Байт:**

*Кунжи узлат беҳишт эрур, Мунис
Кеч жаҳондин дағи улусдин қоч.*

Ва Қобил авлодиким, қолин бўлуб жамиат топиб эрдилар, фасод ва инод⁷⁰⁰ муқтазоси била бани Одамга зарарлар еткурур эрдилар, чун Шис алайҳиссалом шижоат ва дилёрлиқда ўз ақронидин мумтоз эрди. **Маснавий:**

*Шаҳеким шижоатга мавсуф эрур
Шаҳомат⁷⁰¹ тариқида маъруф эрур.
На имкон дурур душмани зўргар
Анинг мулкун хайлига топгай зафар.*

Лашкар чекиб, муонид⁷⁰² ларни мақҳур ва паришон қилди. Ва Бобилда Сус шаҳри анинг меъмори райи била бино топди. Ҳазрат низом ал-миллат ва-д-дин амир Алишер «Таворихи анбиё»сида келтуруб-дурким, ул ҳазратнинг етти ўғли бор эрди. Улуғроқи Ануш эрди. Чун ёши тўққуз юз ўн икки йилга етди, Анушага бани Одам аёлот⁷⁰³ ин топшуруб, жаҳони фонийдин беҳишти жовидонга риҳлат қилди. Ва қирқ беш йил нубувват тахтида ҳукм сурди. Ва «Шис» сурёний тилда «Ҳийбатуллоҳ» демакдур **Рубоий:**

*Шис эрди пайгамбари ҳақ ва дағи шужо⁷⁰⁴,
Кофирлар ила айлади қўб ҳарбу низо.
Ёлғуз келиб эрди чун жаҳон манзилига
Ёлғуз дағи айлади жаҳон бирла видо.*

Ва анинг мўъжаз баён сўзларидиндурким: «Агар подшоҳ бир кун сипоҳ ва райят, дўсту душман ҳолидин гофил бўлса, андоқ воқе бўлғайким, бир ой тадорикин қилиб бўлмас». **Манзума:**

*Деди Шиским нисбати подшоҳ
Раоёга ул нав бўлғай паноҳ,
Ки бир лаҳза дилжўйлиқ шиидин
Тафаққуд⁷⁰⁵ била марҳамат кишидин.*

⁶⁹² Мушобиҳ – ўхшаш.

⁶⁹³ Суҳаф – (саҳифалар) илоҳий йўл-йўриқ мусҳафи.

⁶⁹⁴ Муттали – хабар топиш.

⁶⁹⁵ Тажарруд – ёлғизлик, узлат.

⁶⁹⁶ Саҳори – саҳролар.

⁶⁹⁷ Мағорот – ғорлар.

⁶⁹⁸ Мутафарриқ – тарқалиш, ёйилниш.

⁶⁹⁹ Шоқа – машаққатли.

⁷⁰⁰ Инод – бўсунмаслик.

⁷⁰¹ Шаҳомат – ботирлик, жасурлик, довдюраклик.

⁷⁰² Муонид – ёв, душман.

⁷⁰³ Аёлот – ерлар, ўлкалар, минтақалар.

⁷⁰⁴ Шужо – мард, қаҳрамон, ботир, жасур.

⁷⁰⁵ Тафаққуд – ҳол-аҳвол, кўнгил сўраш.

Алар шаънида бўлмагай гафлати
 Нечукким баданга нафас нисбати.
 Ки то халқ қилгай итоат анга
 Қилиб амр тутмоқда тоат анга.
 Яна дедиким шоҳи волоғуҳар⁷⁰⁶
 Неким мулкида аҳли фазлу ҳунар,
 Бори кўнглин олгай навозиш била
 Гаҳи иззату гоҳ бахишиш била.
 Ки то ўзгалар айлабон изтироб
 Фазоил ҳусулига қилгай шитоб.
 Баҳамдиллоҳ иқбол сармояси
 Халойиқ узра Тангрининг сояси.
 Амир Элтузархони ҳашмат паноҳ
 Жаҳон кишварига жаҳон подшоҳ.
 Бу кун тахт узра адлу дод айлабон
 Тафаққуд бисотин кушод айлабон,
 Анингдек бўлубдур раият навоз
 Ки олам элидур анга шиқбоз.
 Даме гофил эрмас улус ҳолидин
 Кесиб ўери илгини эл молидин.
 Топиб лутфидин аҳли фазл эҳтиром
 Бўлуб базлидин соҳиби иҳтишом.
 Ҳунар бирла фазл иктисобига майл
 Қилурлар замон аҳли андоққи сел.
 Илоҳо, анинг давлатин то жаҳон
 Жаҳон аҳли бошига қил соябон.
 На мақсуди бўлса етур комига
 Қуюб айш саҳбо⁷⁰⁷ сини жомига.

Ануш ибн Шис. Ани Анас ҳам дерлар. Таворих аҳлида ихтилоф борким, анинг онаси пари тойифасидин эрди ё инсон табақасидин. Аммо, «Ароис» китобида ривоятдурким, Анушнинг аноси ҳур эрдиким, ҳазрат холиқи бечун ани ото ва аносиз яратиб, Шис алайҳиссаломга берди. Ва Ануш муваҳҳид ва вали эрди. Ва одил ва сахий эрди. Ул жиҳатдин рифоҳият⁷⁰⁸ кўб бўлуб, ҳеч ким молу мавоши⁷⁰⁹ нинг ҳисобин билмас эрди. **Маснавий:**

*Шаҳе ким бўлуб маъдилат пешаси
 Сахову ато бўлса андишаси.
 Яқиндурки хайлига роҳат етар
 Бўлуб давлат афзун фароғат етар.*

Закоат ва садақа расмин ул пайдо қилди. Ва аввал кишиким хурмо яғочин экти, ул эрди. «Тарихи Жаъфарий»⁷¹⁰ да битилибдурким, анинг замонида бир аждаҳо пайдо бўлуб, халойиқга кўб зарарлар еткор(ар) эрди. Ануш бориб, ул асо бирла уруб ўлтурдиким, ҳазрат Одам беҳиштдин чиқармиш эрди. Ва дерларким, Мусо алайҳиссаломга етган ҳамул асодур. Анинг ўн икки фарзанди бор эрди. Аршад⁷¹¹ авло-

⁷⁰⁶ Волоғуҳар – асл зотли.

⁷⁰⁷ Саҳбо – май.

⁷⁰⁸ Рифоҳият – фаровон турмуш.

⁷⁰⁹ Мавоши – чорва моллари.

⁷¹⁰ Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг араб тилида ёзган «Тарихи Табарий» асари кўзда тутилмоқда. Мазкур асар Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балъамий томонида форс тилига таржима қилган бўлиб, Баёний ўша форсча «Тарихий Табарий»ни ўзбек тилига таржима қилган.

⁷¹¹ Аршад – тўнғич, энг катта; бошлиқ.

диким Қийнон эрди, ани валиаҳд қилиб, оламға виро қилди. Умрида ихтилоф бор – «Низом ат-тавори-х»да ёши уч юз йилдур ва «Табарий»да тўққуз юз ўн икки йил дебдур. **Байт:**

*Кўнгул даҳри дундин нечук баҳр олур,
Ки келган киши йўқ ки бормай қолур.*

Қайнон. Чун ота васияти била *риёсат* амри анга тааллуқ тутди, бани одамни гуруҳ-гуруҳ айириб, кент ва ҳисор иморатиға маъмур⁷¹² қилди. Ва юз йилга қариб салтанат муҳим⁷¹³ ми хабириға иштиғол кўргузуб, отаси тариқидин инҳироф⁷¹⁴ жойиз тутмай, анинг борғон йўлиға борди. Ҳофиз Абри «Тари-хи»да мастурдуким. анинг муддати умри саккиз юз қирқ йилдур. **Шеър:**

*Чу келдинг жаҳон ичра, кетмак керак,
Азимат адам сори этмак керак.*

Маҳлойил. Ота маснадиға ўлтуруб, анинг айёми давлатида бани Одам касрати ул мартабаға етди-ким, ватан танглигинин заҳмағда эрдилар. Ложарм, аларни олам атрофида пароканда қилиб, ўзи Шис *алайҳиссалом* авлоди била Рум дор ул-мулкида сокин бўлди. Баъзи дебдурларким, Бобилға борди. Умри саккиз юз олтмиш бешга етгандин сўнгра ўғли Яздни қойиммақом қилиб, ҳаёт мулки таркин тутди. **Қитъа:**

*Жаҳон бовуҷуди камоли назоҳат⁷¹⁵,
Кўнгулларга ул ваҷҳдин жойи гамдур.
Ки келган ҳануз этмайин анда ором,
Адам жониби марг⁷¹⁶ ила ҳамқадамдур.*

Язд ибн Маҳлойил. Зебо манзар, покиза гуҳар киши эрди. Анинг замонида бутпарастлик шое бўлди. Балиқ гўштин ва қуш этин емакни ул ихтиро қилди. Аввал кишиким ариғлар қоздуруб, сув чиқарди, ул эрди. Ҳазрат воҳиб ал-атоё анга қирқ ўғул ато қилди. Кичикроки Ахнук эрдиким. Идрис улдур. Умри тўққуз юз олтмиш иккига етганда Идрисни ўрнида ўлтуртуб, охират мулкига интиқол қилди. **Байт:**

*Гар юз яшасун киши ва гар минг,
Йўқ чораси оқибат кетаринг.*

Идрис алайҳиссалом. Иброний лафзида ани Ахнук дерлар. Ва юнон аҳли ақидасида Хўрмус ҳаким улдур. Ва ани «мусаллас ил-наъма» дерларким, учунчи пайғамбар ва учунчи ҳаким ва учунчи подшоҳ эрди. Кўп дарс айтур жиҳатидин «Идрис»га мавсум бўлди. Нақлдурким, чун аксари халқ Қобил авлоди била муҳаррамот иртиқобиға журъат қилиб, ароларида анвоъ⁷¹⁷ фиқу фужур шую топти, бори таоло ҳазрат Идрисни рисолат ташрифиға мушарраф этиб, ваҳий келдиким, ширк ва бутпарастлиғни дафъ қилғай. Черик тортиб, ғазот расмин ароға киюрди. Баъзи фасод ва инод тариқидин салоҳ ва садод сарманзилиға етиб, бархе⁷¹⁸ залолат майдонида қатлу асир бўлдилар. Ва ҳукамо тарихида мастурдуким, халойиқни етмиш икки турлук тил била даъват қилур эрди. Ва юз шаҳар бино етдиким, кичикроғи шаҳри Раҳодур. Ва анинг ҳукми била тўрт киши *риёсат*ға етдиким, бири Эйловус, иккинчи анинг ўғли Ловус, учунчи Эсифус, тўртунчи Амун отлиғ, анинг тарафидин ақтори оламда подшоҳлиғ сўрдилар. Ва

⁷¹² Маъмур – буюриш, тайин этиш.

⁷¹³ Муҳим, муҳом – ишлар.

⁷¹⁴ Инҳироф – четга чиқиш.

⁷¹⁵ Назоҳат – кўркамлик.

⁷¹⁶ Марг – ўлим.

⁷¹⁷ Анвоъ – турли хил.

⁷¹⁸ Бархе – айрим, баъзи.

худойи таоло анинг учун ўттуз саҳифа нозил қилди. Ва хат ва нужум илмин ул зуҳурға еткурди. Тикмак ва киймак расми андин ёдгор қолди. Олтмиш беш ёшда Матушалих мутаваллид бўлди. Машҳури ривоятдурким, малойика ани уч юз олтмиш бешга етганда осмонға рафъ қилиб, фирдавси аълода макон тутди. «Ва биз уни юксак мартабага кўтардик⁷¹⁹» андин хабар берур. Бу қиссани мабсут⁷²⁰ роқ китобдин маълум қилса бўлур. **Рубойи:**

*Идрис ки ҳикматда камоле топти,
Дарс айтур ишида қилу қоле топти.
Жаннатда агарчи тутти жовид макон,
Боре бу жаҳондин интиқоле топти.*

Матушалих ибн Идрис. Отаси борурда ани ўрниға валиаҳд қилиб эрди. Ҳимматлиғ ва доно киши эрди. Авлоди қалин бўлуб, яхши отлар анинг даврида кўп бўлди. Ўғлонлариға черик бошлатиб, Қобил авлоди устиға юбориб, мағлуб ва мустосил қилур эрди. То Ламукниким, ўғли эрди, валиаҳд қилди.

Ламук. Ани Ламакон ва Ламак ҳам дерлар. Ёши юз олтмиш сарманзилиға еткандин сўнг отаси замо-нида вафот топти. Анинг кейнича отаси Матушалих ҳам ўғли борған йўлга азимат қилди. Ёши тўққуз юз саксон эрди. Бази мингдин ортуқ ҳам дерлар. **Байт:**

*На ота, на ўғул жаҳон ичра,
Қолеуси умри жовидон ичра.*

Нуҳ алайҳиссалом. Пайғамбари мурсалдур ва Нажиуллоҳ анинг лақабидур. Ва аввалғи Улув ал-иззом⁷²¹ улдур. Икки юз эллик ёшиға етганда қомати қобилияти ташрифи рисолатға мушарраф бўлуб, олам халқиким, куфр ва исён йўлиға тушуб, тамарруд⁷²² ва тугён бодиясида саргардон эрди, тўққуз эллик йил аларни ҳидоят жониби йўл кўрсатиб, ислом манзилиға далолат қилди. Саксон кишидин ортуқ қабул қилмадилар. Ва куффор ийзо ва тамасхур⁷²³ лар қилурлар эрди. Ва ул вазъ ва насиҳат қилса, эшит-мали деб, қулоғин тутарлар эрди. Ва ани ношойист амрларға мансуб қилиб, фарзандлариға анинг адо-ватин васият қилур эрдилар. Дерларким, бир кун Қаси отлиғ кофир ўғли бирлаким, Жорудға мавсум эрди, ул ҳазратнинг олдиға келиб, васият бошладиким: «Эй, фарзанд, ҳозир бўлким, бу киши соҳир⁷²⁴ ва каззобдур. Зинҳор мунинг фирибанда сўзлариға илтифот қилма. Або ва аждодинг кийш⁷²⁵ идин тахал-луф жоиз тутма. То имкони бор, ийзо ва ҳақоратиға саъй қилким, бизнинг васиятимиз будур.» Бу ҳази-ён⁷²⁶ сўзлар асносида Жоруди мардуд бир овуч туфроқ олиб, Нуҳ алайҳиссаломнинг муборак юзиға урди. Нуҳ алайҳиссалом мунигдек воқеалардин мутаасир бўлуб, дуо қилдиким «Парвардигорим, ер юзида кофирлардан бирон ҳовли-жой эгасини қолдирмагин⁷²⁷». Тири дуоси ҳадаф ижобатиға мақрун бўлуб, Жабраил алайҳиссалом ишорати била сож яғочин экти. Йигирма йилда ё қирқ йилда, алал ихти-лоф ар-ривоятайн, яғоч улғайиб, кема ясамоқға маъмур бўлди. Абдулла ибн Аббос *разиуллоҳ анҳудин* ривоятдурким, ул кеманинг тул⁷²⁸ и уч юз олтмиш қори ва арз⁷²⁹ и уч юз ва иртифо⁷³⁰ и ўттуз уч эрди. Мунда ихтилоф кўптур. Аммо. Уч табақа ясалдиким, аввалғи қушлар нишимани бўлғай, иккинчи башар

⁷¹⁹ Қуръони карим, 19 : 57.

⁷²⁰ Мабсут – муфассал.

⁷²¹ Улув ал-иззом – энг иззатли (пайғамбар).

⁷²² Тамарруд – бўйсунмаслик, қаршилиқ.

⁷²³ Ийзо ва тамасхур – изза қилиш ва масхаралаш.

⁷²⁴ Соҳир – сеҳргар, кўзбўёқчи, алдоқчи.

⁷²⁵ Кийш – дин, мазҳаб.

⁷²⁶ Ҳазиён – ҳақоратли.

⁷²⁷ Қуръони карим, 71 : 26.

⁷²⁸ Тул – бўй.

⁷²⁹ Арз – эн.

⁷³⁰ Иртифо – баландлик.

маомин⁷³¹ и, учунчи сибоб⁷³² ва баҳойим⁷³³ маскани. Чун сув ердин қайнаб чиқиб, осмондин ёмғур ёғиб, тўфон зоҳир бўлди, ҳазрат Нуҳ ҳар жинс махлуқдин бир жуфт олиб, имон келтурган саксон киши бирла кемага кириб, тўфон балосидин омон қолдилар. **Мисра:** Бало тўфонидин йўқ бок, агар Нуҳ ўлса кешти-бон. **Алқисса,** қирқ кечаву кундуз тўфон тазоид ва тараққий топиб, ул мартабаға еттиким, тоғлардин қирқ қори ўтди. Балким, бу мисра мазмунига мувофиқ бўлдиким, **мисраъ:** Фалак фўлк⁷³⁴ и эрур бу баҳр гирдобида саргардон; Жўмхур⁷³⁵ и муаррихиндин мазкурдурким, сувнинг мунча галаба ва бийиклиги била Авж ибн Анақнинг тизидин юқори ўтмади. Баъзи дерларким, анинг нажотининг сабаби бовужуди ширкат ул эрдиким, Нуҳ алайҳиссаломға кема ясарда муовинат⁷³⁶ кўргузуб эрди. **Қитъа:**

*Кофир ки бўлди Нуҳға кишти ясарда ёр,
Тўфон талотумидин етмади зарар.
Мўъминға мўъминедин агар этса ёрлиг,
Мумкин ки дўзах ўти анга қилгай асар.*

Дерларким, кема Куфадин ҳаракат қилди ва Маккаи муаззамаға етиб, ҳарам атрофин етти қатла айланиб, беш ойғача оламнинг офоқ ва ақтор⁷³⁷ ин сайр қилиб, чун кема аҳлидин ўзга ҳеч махлуқ қолмай фано гирдобига ғарқ бўлдилар, тўфон таскин топиб, сув озалиб, Мавсулда Жудий тоғида қарор тутди. Нуҳ *алайҳиссалом* муҳаррам ойининг ўнида кемадин чиқиб, ҳамул ерда сокин бўлуб, ул саксон киши била бир кент бино қилдилар. Оз вақтда вабо иллоти орада пайдо бўлуб, дорилбақо азиматин тутдилар, магар Нуҳ ва уч ўғли ва завжалариким, офатдин солим қолдилар. Ўғлонларининг отлари Ёфас ва Ҳом ва Сом. Булардин бошқа Канъон деган бир ўғли бор эрди. Лекин кофир эрди. Тўфонда кемага кирмай, ҳалок бўлдиким, «ул сенинг аҳлингдан эмас⁷³⁸» анинг шаънида нозил бўлди. **Қитъа:**

*Камоли ҳасаб⁷³⁹ бўлмаса суд эмас,
Улус ичра бўлмоқ ҳумоюннасаб.
Кўтармас ёгинни насаб хокдин,
Чиқарур фалакка қуёшни ҳасаб.*

Нуҳ *алайҳиссалом*нинг умри минг олти юз бўлгондин сўнг ва баъзи дебдурларким, минг уч юзга етгандин сўнг ажал дарёсиға кема сурди. Ва дерларким, Жабраил ва Азроил *алаҳумоассалом* ул ҳазратдин охир ҳаётида савол қилдиларким, «ё атвал ал-анбиё⁷⁴⁰, мунингдек узун умр била бу жаҳон зиндагонлиқин нечук топдинг?» Жавоб бердиким **фард:** «Жаҳон бир уй экан икки эшиклик. Биридин кирдимۇ чиқдим биридин».

Ўғлонлари анинг қолиби муборакин Байтулмуқаддасда мадфун қилдилар. **Рубоий:**

*Йиллар қавмига кўргузуб Нуҳ тариқ,
Ҳам қавми рисолатиға қилмай тасдиқ.
Тўфонда бўлуб дуосидин барча ҳалок,
Охир ани ҳам қилди фано баҳри гарик.*

⁷³¹ Маомин – жой, ўриндиқ, маскан.

⁷³² Сибоб – ёввойи ҳайвонлар.

⁷³³ Баҳойим – чорва ҳайвонлари.

⁷³⁴ Фўлк – кема.

⁷³⁵ Жўмхур – барча.

⁷³⁶ Муовинат – ёрдам.

⁷³⁷ Ақтор – атроф.

⁷³⁸ Қуръони карим, 11 : 46.

⁷³⁹ Ҳасаб – инсоннинг қиладиган ишлари.

⁷⁴⁰ Эй пайғамбарларнинг узун умр кўргани.

Ва ривоятдурким, Одам *сафиюллоҳ* замонидин Нуҳ *нажиюллоҳ* замониғача икки минг беш юз йилдур. Ва Нуҳ давридин Иброҳим халилуллоҳ давриғача минг беш юз йил ва Иброҳим *алайҳиссалом* аҳд⁷⁴¹ идин Мусо *алайҳиссалом* аҳдиғача тўрт юз олтмиш йил. Ва Мусо *калимуллоҳ* вақтидин ҳазрат рисолатпаноҳ *саллаллоҳу алайҳивасаллам* фархунда айёмиғача юз саксон йил воқедур. Ва олам аҳли Нуҳнинг наслидиндур. Бу жиҳатдин ани иккинчи Одам дерлар. Ва ул ҳазрат тўфон офати ва вабо илллатидин сўнг оламни уч қисмға мунқасим⁷⁴² қилиб, Турон заминни тавобеот⁷⁴³ и била Ёфасға берди. Бу жиҳатдин ани Абу-л-турк дерлар. Ва Эронким, маъмураи оламдур, музофоти била Сомға тафвиз қилди. Бу сабабдин ани Абу-л-ажам дерлар. Ва Ҳиндустонни лавоҳиқот⁷⁴⁴ и била Ҳомға инъом этти. Бу ваҳҳдин ани Абу-л-ҳинд дебдурлар. Ва Ҳомнинг ранги қора эрди, жамии авлоди сияҳжурда⁷⁴⁵ бўлдилар. Ва анинг жиҳати бу эрдиким, Нуҳ алайҳиссалом бир кун уйуб, аврат узви очилиб эрди, Ҳом ани кўруб кулди. Ёфас ва Сом манъ этиб, ёптилар. Нуҳ алайҳиссалом уйғониб, маълум қилиб, Ҳомни ёмон дуо қилди эрса, ранги қарориб, пайғамбарлик анинг наслидин мунқате бўлди.

Сом ибн Нуҳ алайҳиссалом. Мақдисиёй ўз тарихида келтурубдурким, Сом пайғамбари мурсалдур. Ҳазрат Нуҳ аниким, камоли хирад ва касрати дониш, салоҳияти нафс ва нажобати зот била ўзга фарзандларидин мустасно ва мумтоз топиб эрди, хилофат ва валиаҳдлик мартабасин анга тафвиз қилиб ва асрори нубувват ва ғавомиз⁷⁴⁶ и рисолат маҳрамлиқиға еткуруб, сойир⁷⁴⁷ авлодиға анинг мутобеатин васият қилди. Ва Эронзаминниким, юқорида зикр топиб эрди, анга махсус этди. Ва кўпроқ анбиё ва Эрон мулуки ва мажму *араб* ва *ажам* анинг наслидурлар. Ва Сом беш юз йил умр топти. Ва баъзи дерларким, Яқуб *алайҳиссалом* замониғача бор эрди. Аммо, қавли аввал асаҳ⁷⁴⁸ дур. Ва анинг олти ўғли бор эрди. Баъзи тўққуз ҳам дебдурлар. Ва Каюмарс ва Арфахшидни анинг авлодидин тутубдурлар ва ўзгаси бу тартиб билаким: 1. Олим. 2. Усвад. 3. Тураж. 4. Ова. 5. Мард. 6. Арм. Буларнинг ҳар қайси вилоятнинг бир тарафиға бориб, иморат ва зироатға машғул бўлдилар. Ва авлоду аҳфодлари кўп бўлуб, ўн тўққуз луғатда сўз дедилар. Каюмарс барчасиға подшоҳ бўлуб, салтанат русумин ароға киюрди.

Ҳом. Ани ҳам баъзи пайғамбари мурсал дебдурлар. Ул Ҳинд диёриға ота рухсати била бориб, авлоди ул васе⁷⁴⁹ мамлакатға ёйилди. Анинг тўққуз ўғли бор эрди. **Ҳинд, Синд, Нубаҳ, Канъон, Куш, Қибт, Барбар, Занж, Ҳабаш.** Бу тўққуз кишининг авлоди кўп бўлуб, ораларида ўн саккиз луғат пайдо бўлдиким, бири яна бирининг луғатин яхши англамас эрдилар. Бу жиҳатдин ҳар луғат аҳли бир мулкка мутафарриқ бўлдилар. Дерларким, Хатти устиво⁷⁵⁰ дин ул ён ўн тўрт даражағача буқъалар бордурким, Ҳом авлоди ул мавзеда мутаваатиндурлар. Баъзи Бухтанаср ва Намрудни дерларким, Ҳомнинг Куш отлиғ ўғли наслидиндурлар.

ИККИЛАНЧИ БОБ

Ёфасдин Қўнгрот уруғининг зикриғача

Ёфас алайҳиссалом. Баъзи ани пайғамбари мурсал дебдурлар. Ва ҳазрат Нуҳнинг улуғ ўғлидур. Чун отаси ани Жуди тоғидин шимол ва машриқ мамоликигаким, анга суюрғол қилиб эрди, йибормакка мутаважжиҳ бўлди, ҳазрат Ёфас отасидин илтимос қилдиким, анга дуое ўргатгайким, ҳар қачон ёмғур ёғмоқ тиласа, ёғғай. Ҳазрат Нуҳ алайҳиссалом ижобан лилмултамиса бу маънида ҳазрат қози ул-лҳожотға муножот қилди, дуоси мустажоб бўлуб, Жабраил таълими била бир тошға исми аъзам битиб, Ёфас алайҳиссаломға берди. Ул тошни «яда» ва «ҳажар ал-матар⁷⁵¹» дерлар. *Турк* орасида ҳоло ҳам кўп

⁷⁴¹ Аҳд – замон, давр.

⁷⁴² Мунқасим – тақсимлаш.

⁷⁴³ Тавобеот – қарашли жой ёки одамлар ёки мол-мулк.

⁷⁴⁴ Лавоҳиқот – бу ерда: қўшимча ерлари.

⁷⁴⁵ Сияҳжирд, сияҳжурда – қора танли.

⁷⁴⁶ Ғавомиз – муаммолар.

⁷⁴⁷ Соиир – бошқа, ўзга.

⁷⁴⁸ Асаҳ (саҳих) – энг тўғри.

⁷⁴⁹ Васе – кенг.

⁷⁵⁰ Хатти устиво – экватор чизиғи.

⁷⁵¹ Ҳажар ал-матар – Ёмғир тоши.

бўлур. Ва Ёфас отасидин падруд қилиб, ўз мулкига келиб, саҳрнишинлар тариқаси била зиндагонлик қилди. Яхши расмлар ароға кияруб, ул ерларда Чин шаҳрин бино қилди. Икки юз эллик йил ул вилоятда умр ўткариб, ажал дарёсиға фарқ бўлди. Аммо, ёшининг муддати маълум эрмас. Анинг саккиз ўғли бор эрди. Авлоди бисёр кўп бўлуб, ҳар қайси ўз авлоди била Туронзаминнинг бир тарафиға бориб, шаҳарлар бино қилдилар. Отлари бу тартиб билаким – **Турк, Хазар, Сақлоб, Чин, Камори, Мунсик, Рус, Тозух.** Мирхонд «Равзат ас-сафо»да **Ғўз, Хулх, Садсон** анинг ўғлонларидин санаб, ўн бир дебдур. Бу тарихни ўқур маходим⁷⁵² га арз буким, таворихиким, бу ерларда битилибдур, мухталифи ақвол⁷⁵³ кўпдур. Бу сабабдин ўқур элга мавжиби тараддуд бўлмасун деб, мунча била ихтисор қилдим.

Турк. Ани Ёфас ўғлони ҳам дерлар. Бағоят адаблик ва оқил киши эрди. Ва Каюмарсга муосир⁷⁵⁴ эрди. Туркистон хонларининг аввалидур. Отасидин сўнгра сайр қилиб, бир ерга еттиким, ани Селук ва Иссиғкўл дерлар. **Назм:**

*Ажаб ер эрди сар басар марғзор⁷⁵⁵
Оқиб ҳар тараф чашмаи хушгубор.
Равон эрди дарёчаи мухтасар
Ки ҳайвон суйи⁷⁵⁶ га эди таънагар.
Очиб гуллари жаннат ичра чаман
Раёҳини бирла муаттар Хўтан.
Ҳавоси Масихо дамидин нишон
Бериб улкан элларга руҳи равон.*

Туркка ул мавзе мувофиқи табъ тушуб, авлод ва атбои била анда муқим бўлди. Бир неча муддатдин сўнг хийма-хиргоҳ⁷⁵⁷ тузатмак ихтиро қилди. Қўй ва сойир ҳайвонот терисидин қабо ва тоқия тикмак ибдо қилди. Ва атрок⁷⁵⁸ ичидаким, яхши расм бор, андин ёдгор қолди. Ва дерларким, Ғўз била анинг аросида яда тоши учун муҳорибот ва муқотилот воқе бўлди. Ва ул подшоҳе эрди одил ва фозил. Раоё⁷⁵⁹ ва фуқарони сояйи ҳимоятида мурфа ал-ҳол ва фориғулбол тутти. Ва тўрт ўғли бор эрди – **Тунг, Чигил, Барсижор, Имлоқ.** Ёши икки юз қирққа етганда, улуғ ўғли подшоҳлиқин умаро ва аркони давлатга васият қилиб, «барча нарсалар ўз аслига қайтгувчидир» муқтазоси била адам жонибиға мурожаат қилди. **Қитъа:**

*Чун Турк жаҳонда сурди хонлиг,
Адли била даҳр бўлди маъмур.
Охир тутубон ажал сипоҳи,
Қилди ватанни маҳбаси гўр.*

Тунг. Ани Фудак ҳам дерлар. Оқил ва давлатлиғ эрди. Чун отаси ўрниға ўлтурди, яхши расмларни ароға кияруб, адолат қондасин барпо қилди. Ажам подшоҳларининг аввали Каюмарс била муосир эрди. Бир кун овға чиқиб, бир саҳрода кийик кабобин еб ўлтуруб эрди. Бир луқма эт қўлидин ерга туштиким, ул ер туз кони эркан. Чун ани олиб еди, оғзиға аввалғидин лазизроқ тегди. Андин сўнг таомға туз қўшуб тановул қилди. Бу намакин расм ул кундин мўътоди табое бўлди. **Назм:**

⁷⁵² Маходим (махдум) – ўқимишли кишилар.

⁷⁵³ Мухталифи ақвол – турли хил қавл (сўз)лар.

⁷⁵⁴ Муосир – замондош, ҳамаср.

⁷⁵⁵ Марғзор – ўтлоқзор.

⁷⁵⁶ Ҳайвон суйи – жаннат суви.

⁷⁵⁷ Хийма-хиргоҳ – чодир.

⁷⁵⁸ Атрок – туркий халқлар.

⁷⁵⁹ Раоё (раият) – халқлар.

⁷⁶⁰ Мусаххар – тасхир этиш, эгаллаш.

*Таомеким эрур ҳар неча марғуб,
Анга туз бўлмаса мунзам эмас хуб.
Нечаким кундек ўлса ҳусни тобон.
Малоҳатсиз қўнгул олмоқ не имкон.*

Анинг умри икки юз қирқга еткандин сўнг ўгли Алмунжани хон қилиб, охират мулкин мусаххар⁷⁶⁰ этголи кетди.

Алмунжаҳон. Хусраве эрди маъдилатшиор ва хоне эрди фархундаосор. Масокинға базлу бахшиш била зикри жамил абқосиға сайъ ва кушиш қилиб, оталарининг русум ва қавоидин тутуб, анинг айёми давлатида райат ва лашкари амн маҳодида марфа ва осуда хотир эрдилар. Ва чун шайхухият⁷⁶¹ заъфи анинг мазожига истило топти, ҳукумат мансабин ўглиға топшуруб, узлат ва инзиво зовиясида ер тутти.

Деббоқуйхон. «Деб»нинг маъниси тахт еридур. Боқуйидин мурод улуғ демак бўлур. Ул хоне эрди касир ал-иқтидор ва шаҳриёре эрди хужаста атвор. **Байт:**

*Эди тожбахшу мамоликситон,
Садафдек кафи жуди гуҳарфишон.*

Ул дағи кўп йиллар салтанат русумиға оройиш бериб ва маъдилат қавондиға намойиш еткуруб, яхши ойин⁷⁶² лар зуҳурға келтурди. Чун вужудиға ажал турктози етушти, ўгли Куйукхонни ўрнида *нойиб*⁷⁶³ и маноб қилиб, борса келмас деган ҳисни ҳасин⁷⁶⁴ ға кириб, ҳисорий бўлди.

Куйукхон хоқони номвар ва султони маҳобатасар эрди. **Байт:**

*Чу андин жаҳон бўлди ферузманд,
Тараб қилди даҳр аҳлини нушханд.*

Ул ҳам абову ажлодининг сулукидин тажовуз қилмай, мудлати мадид адл тахтида ўлтуруб, назъ ҳолати⁷⁶⁵ да ўгли Аланжаҳонни валиаҳд қилиб, ажалнинг ногувор шарбатин ичти.

Аланжаҳон подшоҳи маъдилатосор ва шаҳриёри шижоатшиор эрди. Чун отаси ўрнида ўлтурди, жаҳонгирлик маросими ва кишваргушолиқ вазоифиға қиём кўргузди. Ва анинг замони ҳукуматида атрокнинг неъмат ва сарват⁷⁶⁶ и ортиб «дарҳақиқат инсон ўзини бой-беҳожат кўргач, албатта тугёнға тушар – ҳалдидан ошар⁷⁶⁷» муқтазоси била фасод тариқиға майл қилдилар ва ислом тўғри йўлидин озиқиб, куфр ва ширк бодиясида саргардон бўлдилар. Ва дерларким, Нуҳ *алайҳиссалом* замонидин то бу чоқғача Ёфас авлоди мусулмон эрдилар. Ва Аланжаҳоннинг икки ўгли бор эрди, эгиз туғған – Тотор ва Мўғул отлиғ. Чун, Аланжаҳон қариб, ўғлонлари йигит етти, юрт ва элни икки тақсим қилиб, яримин Тоторға ва яримин Мўғулға берди. Бу иккови отаси фавтидин сўнгра бир-бирининг иттифоқи била ҳар ким ўз мамлакатаида доро⁷⁶⁸ лиқ суруб, умр ўткордилар. Аввал Тотор табақасин айтоли. Иншооллоҳ мундин сўнг *мўғул* тойифасининг зикрига шуру қилурмиз

⁷⁶¹ Шайхухият – қарилик.

⁷⁶² Ойин – қоида, расму русум, йўл-йўриқ.

⁷⁶³ Нойиб – ўринбосар, муовин, ҳоким.

⁷⁶⁴ Ҳисни ҳасин – мустаҳкам қалъа.

⁷⁶⁵ Назъ ҳолати – ўлим талвасаси, ўлим тўшагида пайт.

⁷⁶⁶ Сарват – бойлик.

⁷⁶⁷ Қуръони карим, 96 : 6 – 7.

⁷⁶⁸ Доро (доштан: дор.) – эга бўлиш.

Тотор табақасининг зикри

Бу табақа саккиз кишидурким, ҳукумат амрига қиём кўргуздилар.

Тоторхон шоҳе эрди давлатёр ва хусраве эрди комкор⁷⁶⁹. Муддате ҳукумат амрига иштиғол кўргузуб, олам тангной⁷⁷⁰ идин охират саройиға интиқол қилди.

Буқоҳон отасидин сўнг эл ва улус подшоҳлиқиға машғуллик қилиб, муддатедин сўнг айёми салтанати мунқазий бўлуб, ўғли Йилижахон хонлиқ амрига мутасадди бўлди.

Йилижахон шавкат ва азаматда замон салотинидин мумтоз эрди. Бир неча фурсат жаҳонбонлиқ маснадиға мутаккий⁷⁷¹ бўлуб, отасининг кейнидин борди.

Этлихон ота васияти била муҳиммоти мулкийға дахл қилиб, улус истимолатиға машғул эрди. Чун, ҳақ фармони қабзи руҳиға нофиз⁷⁷² бўлди, ўғлиға мулкни топшуруб, қобизи арвоҳға жон таслим қилди.

Отсизхон малики маъдилатшиор ва волии сутувватосор эрди. Отасидин сўнг мутасадди салтанат бўлуб, бир неча йиллар ёвни ёвлаб, овни овлаб, охириламр ҳаёт тахтидин тахтайи тобутға нақл қилди.

Урдухон ҳоким⁷⁷³ и додгар ва хусрави райятпарвар эрди. Отаси фавтидин сўнг муддати мадид ва аҳди байд⁷⁷⁴ дўстларға мурувват, душманларға сиёсат қилиб, оталари борғон йўлга озим⁷⁷⁵ бўлди.

Бойдухон ота васияти била ҳукмронлиғ саририда ўлтурди. Мўғул авлоди била Тотор ўғлонлари аро-сида Бойду замониғача низо йўқ эрди. Ҳар ким ўз улусида мавосо ва мадоро тариқаси била подшоҳлиқ сўрар эрдилар. Чун Бойдухон тундхўй⁷⁷⁶ ва худрой йигит эрди, Мўғул авлоди била ёв бўлуб, бир-бирининг элин ва молин чопа бошладилар. **Шеър:**

*Шаҳеким эрур тундхўйи ажаб,
Мамолик аро солса шуру шаъб.
Агарчи элга турктозлик қилди,
Боре ажал турктозидин омон қолмади.*

Ўғли **Севинжхон** анга қойиммақом бўлди. Ва ул Тотор хонларининг охири эрди. Анинг замонида *тотор* била мўғул элининг аросида адоват ўти андоқ иштиол⁷⁷⁷ ва илтиҳоб топтиким, ҳеч нимарса била таскин топмас эрди. Ҳамиша мўғул голиб келур эрди. **Назм:**

*Адоват ўтидин, кўнгул, қил ҳазар,
Десанг жонима етмагай то зарар.
Адоват ўти эйла сузондурур,
Ки кул қилмай ўчмаки не имкондурур.*

Иншооллоҳи таоло, мўғул хонларининг сўнгги Элхон замонида Севинжхоннинг ишларин тафсилан айтурмиз.

Мўғул тойифасининг зикри

Бу тойифа тўққуз нафардурким, жаҳонбонлиқ тахтида ҳукм сурдилар. Аввали Мўғулхондур, охири Элхон. Жаноб фазойилмаоб мавлоно Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» муқаддимасида битибдурким, *атрок* аросида ҳар нимарсани тўққуз қилмоқ расми бу тўққуз хон ададин истихроҷ қилилибдур.

⁷⁶⁹ Комкор – мақсади ҳосил.

⁷⁷⁰ Тангной – торлиқ, қамоқ.

⁷⁷¹ Мутаккий – суяниш.

⁷⁷² Нофиз – чиқарилиш, содир бўлиш.

⁷⁷³ Ҳоким – ҳукмдор маъносида. Шаҳар, вилоят, туман ҳокимларини ҳам ҳоким дейишган.

⁷⁷⁴ Байд – кўп.

⁷⁷⁵ Озим – йўлга тушиш.

⁷⁷⁶ Тундхўй – қизиққон, тез жаҳли чиқар.

⁷⁷⁷ Иштиол – аланга олиш.

Мўғулхон олий ҳиммат ва соҳиби давлат подшоҳ эрди. Чун шаҳриёрлиқ тожи била сарафроз бўлди, эл орасида яхши расмлар ва писандида қондалар зуҳурга еткурди. Анинг тўрт ўғли бор эрди: 1. Қарохон. 2. Ўзхон. 3. Кўзхон. 4. Гўрхон; Ажал мавиид⁷⁷⁸ и етгандин сўнг улуғ ўғли Қарохонни васий ва валиаҳд қилиб, адам жониби сафар қилди. **Шеър:**

*Мўғулхон ки йиллар шаҳаншоҳ эди,
Адолат румузидин огоҳ эди.
Ажал теги етгач анга хунфишон⁷⁷⁹,
На қолди ўзини сўзидин нишон.*

Қарохон отасидин сўнг тамоми улусга хон бўлди. Ва Қорақурум ҳудудида Ор тоғи ва Кар тоғи навоҳисидаким, ҳоло Улуғ тоғ ва Кичик тоғ дерлар, яйлоқ қилиб, қишда Сир сувининг яқосини қишлар эрди. Ва анинг аҳдида мўғул қавми кофирлиқда андоқ росихдам ва собитқадам эрдиларким, агар отаси ислонин эшитса, ўғли ўлтурур эрди ва ўғли имонин англаса, отаси ўлтурур эрди. **Маснавий:**

*Ажаб вақтким кўфр топиб ривож,
Йўқ Иблис тазвирига эҳтиёж.
Улус ичра дин шавкати қолмади,
Ота ва ўғул шафқати қолмади.
Агар топса бирин ота ва ўғул,
Ки дин дилрабосига бермиши кўнгул.
Ситам ханжари бирла айлаб ҳалок,
Қилур барча аъзосини чок-чок.*

Ўғузхоннинг адам шабистонидин вужуд гулистониға наҳзат қилғони

Қарохоннинг улуғ хотунидин бир ўғул мутаваллид бўлдиким, **байт:**

*Юзи нури андоқ дарахшон эди,
Ки хуришд оллида ҳайрон эди.*

Уч кечаву кундуз онасининг сутин эммади. Ҳар оқшом ул қурратилайн⁷⁸⁰ онасининг тушида дер эрдиким «эй она, то мусулмонлиқ йўлиға қадам урмасанг ва Ҳаққ жалла ва аълоким, сани ва мани яратгон улдур, анинг ваҳдатига имон келтурмасанг, ўлмакка розиман эмчакингни оғзимға олмон.» Онаси ўғлидин кеча олмай, қўрқунчдин пинҳон мусулмон бўлуб, ўғлиға сут бериб, парвариш қилди. Чун, қурратилайни бир ёшиға етди, малоҳат ва хублуқда мушорилайҳ⁷⁸¹ бўлди. **Назм:**

*Жамолиға кўз солса ҳар дидавар
Беганмай қуёи сори қилмас назар.
Тили ким, янги нуктага майл этиб
Эшитган ҳавосида ўздин кетиб.
Ўюнга қачонким қилур изтироб
Берур Чин гизолиға юз гуштоб.*

Ул учурда мўғул расми бу эрдиким, то фарзанд (бир) ёшиға кирмагунча ҳеч отға мавсум қилмас эдилар. **Шеър:**

⁷⁷⁸ Мавиид – белгиланган муддат, вақт.

⁷⁷⁹ Хунфишон – қон сочувчи.

⁷⁸⁰ Қурратилайн – кўз нури, кўз қувончи.

⁷⁸¹ Мушорилайҳ – унинг ўзи (танҳо)

*Ҳарам сори бир кун Қарохон кириб,
Ўғул ётгон уй ичра тинҳон кириб.
Бешик ичра ўғлини кўрди ки ой,
Ҳамон ки тутмиш фалак узра жой.*

Бу суратдин бағоят мубтаҳиж⁷⁸² ва масрур бўлуб, улуғ тўй ва азим сур⁷⁸³ тартиб берди. Ва аёни ҳазрат ва аркони давлатга машварат қилдиким, «бу фарзанди аржуманд бир (йил) яшабдур, қайси отга муносиб кўрарсиз?» Бу аснода ул ўғлон қамоли фасоҳат била сўзга келдиким «менинг отим Ўғуздор». Ҳуззор⁷⁸⁴ и мажлис таажжуб қилиб, ҳамул от била атадилар. Ва дерларким, Ўғуздор модарзод валий эрди, хавориқ⁷⁸⁵ и одот андин кўп воқе бўлгондур. Ул жумладин бири буким, аввал сўзеким, анинг муборақ тилига жорий бўлди, лафзи «оллоҳ» эрди. Халқ фаҳм қилмай, янги тил чиқарганига ҳамл қилур эрдиларким, сўз айтурин билмайдур. Анинг учунким, лафзи «оллоҳ» арабийдур, халқи араб тилин эшитган эрмас. Чун, Ўғуздор булуғ ҳаддиға етушди, Қарохон кичик иниси Гўрхоннинг қизинким, ҳуре эрди, ҳусн беҳиштида машшотаи қудрат била оройиш топгон ва офтобе эрди малоҳат осмонида қамоли иртифоға етган. Анинг ақди никоҳиға киюрди. Ўғуздор ани исломға далолат қилиб, ул мутақаббил бўлмаган жиҳатдин анинг била бир бистарда ётмай, назари отифат⁷⁸⁶ идин йироқ солди. Отаси бу сир инкишофин қилгандин сўнгра яна бир иниси Кўзоннинг қизин анинг силки издивож⁷⁸⁷ иға чекти. Анга ҳам дин ойинидин ибо қилган сабабдин мувосо этмай, бошқа ётар эрди. Токим, бир кун Ўғуздор шикордин ёниб келур эрди, амм⁷⁸⁸ и Ўзоннинг эшигиға гузар⁷⁸⁹ и тушти. Кўрдиким, **назм:**

*Неча сарв қадду суманбулар
Сочи сунбулолуда, гулрулар.
Лаби жу(й)⁷⁹⁰ да манзил тутуб сарбасар
Бори жомашулиқ⁷⁹¹ қилур магар.
Алар ичра Ўзон қизи бор эди
Нужум ичра кундек намудор эди.*

Ани бир гўшага чақириб, онт бериб дедиким, «агар худойи иззу жаллға имон келтуруб, куфр ва ширкдин мубарро бўлсанг, ман сани олиб, жони шириндин азизроқ тутар эрдим». Қиз бу сўзни эшитиб, изҳори инқиёд қилиб дедиким. **Байт:**

*На ҳукм этсанг санинг фармонбар⁷⁹² ингман
Канизликда хизматпарварингман.*

Ўғуздор отасининг мулозиматиға етиб, ул қизнинг нисбатида майлони хотиридин шаммае изҳор қилди. Қарохон ани улуғ тўй қилиб, олиб берди. Ўғуздор ани кўп севар эрди. Хавотини собиқға бовужудиким, андин жамилроқ эрдилар, мутлақан илтифот қилмас эрди. Ўғуздор бир кун овға чиққанда, Қарохон бир жашн⁷⁹³ ораста қилиб, хавотин ва келинларин таклиф қилди. Ногоҳ сўз асносида Ўғуздорнинг бурунги икки манкуҳасиға адоват ва сўнги завжасиға муҳаббатининг сабабин истисфор⁷⁹⁴ қилди эрса,

⁷⁸² Мубтаҳиж – қувонган.

⁷⁸³ Сур – тўй, базм маросими.

⁷⁸⁴ Ҳуззор – ҳозир бўлган, қатнашаётган.

⁷⁸⁵ Хавориқ (хориқ) – одатдан ташқари, ғаройиб.

⁷⁸⁶ Отифат – меҳр, лутф.

⁷⁸⁷ Издивож – уйланиш.

⁷⁸⁸ Амми – амаки.

⁷⁸⁹ Гузар – ўтиш.

⁷⁹⁰ Жуй – ариқ.

⁷⁹¹ Жомашулиқ – кир кийим-кечакни ювиш.

⁷⁹² Фармонбар, фармонбардор – итоат этувчи, буйруқ-фармонни бажарувчи.

⁷⁹³ Жашн – тўй, зиёфат.

⁷⁹⁴ Истисфор – суриштириш.

бурунги келинлар худ рашкдин жонлариға етиб, сари изҳориға маҳал топмас эрдилар, фурсатни мугтанам билиб, арз қилдиларким, «ўғлингиз мусулмон эрмиш, бизларни ўз диниға даъват этти, қабул қилмадуқ. Ва кичик келин қуллода⁷⁹⁵ и исломға мутақаллид бўлмиш. Бизларни душман тутуб, ани дўст билмагининг сабаби будур.» **Шеър:**

*Чу мундог хилофат оралмизда бор
Нечук бўлгай ул ёр бизларга ёр.*

Қарохон бу воқеа вуқуидин ошифта ва мутағайир бўлуб, элнинг улуғларин йиғнаб, кенгаш қилдиким. **Байт:**

*Ўғуз динимизга мухалиф эмиш
Қилурмиз анинг бирла не нав иш.*

Ани сайдгоҳда тутуб, ажал домиға шикорвори гирифтор қилмоқға қарор бердилар ва ҳозир черикни йиғнаб, сайдгоҳда мутаважжиҳ⁷⁹⁶ бўлдилар. Мусулмон келин бу қазия⁷⁹⁷ дин огоҳ бўлуб, мусраа⁷⁹⁸ е юбориб, Ўғузхонни хабардор қилди. Ўғузхон билзарура урушға мустанд ва омода бўлуб, элга киши йибордиким, «отам менинг қасдимға черик тортибдур, мани деган ботроқ етушсун». Қарохоннинг иниларининг ўғлонлариким, кичикликдин Ўғузхон била бир ерда улғайиб, улфат ва муҳаббатлари истеҳком топиб эрди, мадад учун Ўғузхонға келиб қўшулдилар. Хон аларға «уйғур» лақаб қўйди. Яъни «отамдин айрилиб, манга уйди». *Уйғур* халқи ул тойифадиндур. Чун Қарохон анга етушуб ясов бошладилар. **Маснавий:**

*Икки лашкар ул нав қилди набард⁷⁹⁹,
Ки ёшурди гардун юзин тийра гард.
Бўлуб гард аро рахшлар барқхез,
Ёлин ул сифатким тутун ичра тез.
Баҳодирлар от узра тортиб нафир,
Фалак тоғи узра анингдек ки шер.
Синонлар бўлуб жилвагар ҳар тараф,
Қилиб аждаҳолар сафин бартараф.
Биров бош кесиб ханжари тез ила,
Биров қон тўқуб теги хунрез ила.
Ота ўглига теги буррон чекиб,
Ўғул ҳам ота қасдида жон чекиб.
Биров ер уза гарқи хуноб ўлуб,
Биров жон талошурда бетоб ўлуб.
Ажаб қизиди ҳангомаи корзор,
Магар бўлди маҳшар кунни ошкор.*

Кўп муҳориба ва муқотиладин сўнг калимаи «ҳақ нима яхши ва нима ёмон бўлишини билувчидир» муқтазоси била Ўғузхоннинг рояти зафароятиға нусрат ели эсиб, Қарохон захми жонситон била охираат мулкига ҳазимат қилди. **Назм:**

*Қарохон ки йиллар эди ҳукмрон,
Бўлуб аҳли Туронга ҳукми равон.
Чу ул истади куфр топгай ривож,
Бошини кесиб олди дин аҳли тож.*

⁷⁹⁵ Қуллода – бўйинбоғ, бўйинтириқ.

⁷⁹⁶ Мутаважжиҳ – юзланиш.

⁷⁹⁷ Қазия – ҳодиса, воқеа.

⁷⁹⁸ Мусраа – чопар, отлиқ киши.

Ўғузхоннинг салтанат тожи била сарафроз бўлуб, ғазву жиҳод майдонида сарандозлик қилғони. Ўғузхон отасидин сўнг оқо⁸⁰⁰ ва ини иттифоқи била подшоҳлик тахтида ўлтуруб, эл ва улусни ислом диниға даъват қилди. Мусулмон бўлғонларни бахшиш ва навозиш била мубтаҳаж ва масрур қилиб, имтино этганларни қатлу ғоратлар била манкуб ва мақҳур қилди. Ул чоғда Қарохонға мутааллик элдин бошқа эллар кўп эрди. Ҳар улуг элнинг бир хони бор эрди. Кичик эллар аларға қўшулуру эрди. Қарохоннинг ислом рибқа⁸⁰¹ сидин саркашлик қилғон эллари Ўғузхон сиёсатининг қўрқунчидин қочиб, ўзга элларға қўшулдилар. **Фард:**

*Будур расми маъҳуд даврон аро
Ки бўлғуси аҳли залолат жило⁸⁰².*

Ўғузхон ҳар йил мўғул мамлакатида ўлтурғон атрок ва бани аммоми била муҳориба қилиб, ғолиб келур эрди. Охириламр, муҳолифлар анинг қаламрав⁸⁰³ идин қочиб, тотор хониға илтижо қилдилар. Ва тотор халқи ул учурда Чурчитға қариб ўлтурурлар эрди. Чурчит бир улуг юртдур, қуллоъ⁸⁰⁴ ва кентларни кўп. Хитойнинг қутби шимолий тарафида воқедурким, ани Чин дерлар. Тоторхон ҳашамати тамом ва лашкари молокалом⁸⁰⁵ билаким. **Маснавий:**

*Бори фили зўр эрди-ю филтан
Келиб разм аро сафдару сафшикан⁸⁰⁶*

– Ўғузхоннинг устига келиб, уруштилар ва мағлуб бўлуб, фирор ихтиёр қилдилар. Ва Ўғузхон сипоҳи била изидин қувуб, ул вилоятларни олиб, ислом черикига кўп ғанимат⁸⁰⁷ тушдиким, нақл қилмоқдин ожиз келдилар. Бир сойби тадбир йигит бор эрди. Ароба ясаб «қанқ» от қўйди. Анинг мушоҳадасидин кўп эл ароба ясаб, ғаноимни юклаб қайттилар. Бу важҳдин ул мухтарей йигитни «қанқли» атадилар. Қанқли уруқи анинг наслидиндур. Ҳоло «қангли» дерлар. Ўғузхон етмиш икки йилгача мўғул ва тотор билаким, ўз ақрабоси эрди ва муҳолифатда муттафиқ эрдилар, урушти. Етмиш уч йилда мажмуин хатти инқиёд⁸⁰⁸ иға киргузуб, мусулмон қилди. Андин сўнгра юруб, Хитой ва Чурчитни олиб, Тонқутни ҳам мусаххар қилдиким, тожик ани «Тубит» дер. Андин сўнг Қарохитойни тахти тасарруфиға киюрди. Ул ҳам азим мамлакат бўлур ва Ҳиндустон била Хитой орасида ва муҳит кинорида воқедур. Суккон⁸⁰⁹ ининг чиройи қаро бўлур. Ва Хитойдин илгари тенгиз соҳилида бийрак тоғлар ичида кўп юрт ва эллар бор эрди. Итбароқхон деган анда подшоҳ эрди. Ул ноҳиятға черик тортиб борди. Чун бийрак эр эрди, Итбароқ ғолиб келиб, Ўғузхон ҳазимат топти ва икки рудхона⁸¹⁰ орасиға тушдиким, лашкарининг кейин қолғонлари етушгай. **Шеър:**

*Керак шаҳға топғоч ҳазимат⁸¹¹ сипоҳ
Бирор бийрак ер қилмоқ оромгоҳ.*

⁷⁹⁹ Набард – жанг.

⁸⁰⁰ Оқо – бу асарда ака ва хонга яқин бўлган қабила ва уруғлардан тайинланган юқори мансабдаги амалдорлар тушунилади.

⁸⁰¹ Рибқа, рабқа – ип, бўйинбоғ.

⁸⁰² Жило – кўчиб кетиш.

⁸⁰³ Қаламрав – тааллуқли ҳудуд.

⁸⁰⁴ Қуллоъ – қалбалар.

⁸⁰⁵ Молокалом, локалом – сонсиз, чексиз.

⁸⁰⁶ Сафдару сафшикан – сафни ёрувчи ва сафларни бузувчи.

⁸⁰⁷ Ғанимат (кўп.: ғаноим) – жангдаги ўлжа.

⁸⁰⁸ Инқиёд – бўйин эгиш, тобе бўлиш.

⁸⁰⁹ Суккон (сокин) – аҳоли.

⁸¹⁰ Рудхона, руд – дарё.

⁸¹¹ Ҳазимат – енгилиш; чекиниб қочиш.

*Ки то мунҳазим⁸¹² қолгон эл ҳар тараф
Қўшулғай анга бўлмайин бартараф.*

Бир ҳомилаким, эри ул босқида шаҳид бўлуб эрди, анинг тўлғоғи тутуб, уй йўқлиқидин бир чурук мужавваф⁸¹³ бўлган улуг ёғочнинг ичиға кириб, бир ўғул туғурди. Ўғузхон ул ҳолдин хабар топиб, шафқат юзидин ани фарзандлиқға қабул қилиб, анга Қипчоқ от қўйди. Ул чоғда мужавваф ёғочни «қипчоқ» дер эрдилар. Ул ўғлонни тарбият қилиб, йигит етгандин сўнг кўп черик бериб, Рус ва Олоқ ва Мажор ва Бошқир устига йиборди. Ва қипчоқ ул элларга мутасарриф бўлуб, Тийн ва Отил сувининг канорида мутаваттин бўлди. Ва уч юз йил ул ерларда доди адл бирла подшоҳлиқ сурди. Барча қипчоқ эли анинг авлодидур. Ўғузхон давридин Чингизхон замониғача Тийн ва Отил ва Ёйиқ сувининг яқосида қипчоқдин бошқа эл йўқ эрди. Тўрт минг йилғача ул ерларда ўлтурдилар. Анинг учун ул юртни «Дашти қипчоқ» дерлар. Ва Ўғузхон ўн етти йилдин сўнг Итбароқхонға ғолиб бўлуб, элин мусулмон қилиб қайтти.

Ўғузхоннинг Мовароуннаҳр ва Ҳиндустонға юруш қилғони. Ўғузхон жаҳонгирлик тақозоси била жамии атрок черикин йиғнаб, Талош ва Сайрам усти била Мовароуннаҳр келди. Ул диёрнинг подшоҳлари тоб келтура олмай, маҳкам қўрғонларға қаболиди. Ўғузхон муҳосира⁸¹⁴ ва муҳориба қилиб, олти ойда мажму Мовароуннаҳр ва Туркистон диёрин муте ва мусулмон қилди. Ва виллоётни мафтуҳаларға доруға⁸¹⁵ тайин этиб, Балх борди. Ани ҳам олиб, Ғур ва Ғаржистон ноҳиятиға юрди. Қиш эрди. Кун бағоят совуқ бўлуб, Ғурнинг тоғлариға қор кўп тушуб эрди. Хон ҳукм қилдиким, ҳеч ким асокири зафармоасардин тахаллуф қилмасун. Қор касрати ва совуқ шиддатидин баъзи мутажанда мавкаби ҳумоюндин қолиб эрдилар. Хон Ғурни олғондин сўнграким, баҳор бўлуб эрди. Арзи лашкар қилиб бир неча кишиким келди, алар келгандин сўнг хон ҳолларин истисфор этти. Алар қор жиҳатдин ярамай қолғонларин арз қилди эрса, хон ул жамоаға «қорлиқ» деди. Қорлиқ тойифаси алар наслидиндурлар. Ва «Равзат ас-сафо»да бу воқеани Ўғузхон Ғур ва Ғаржистондин ўз юртиға мурожаат⁸¹⁶ қилғонда ривоят қилиб дурлар, валлоҳу аълам. Ўғузхон андин сўнг Кобул ва Ғазнинни тахти фармониға киюруб, Кашмир устига сипоҳ чекти. Ул чоғда Кашмир волиси Яғмо отлиғ эрди. Яғмо саркашлиқ қилиб, бир йил урушти. Оқибат Кашмир мусаххар бўлуб, Яғмо бошлиғ лашкари мақтул бўлди. Ўғузхон бир неча муддат ул виллоятларға саранжом бериб, Бадахшон усти бирла Мўғулистонға борди.

Ўғузхоннинг Эрон ва Ироқғаким, маъмураи оламдур, сипоҳ тортғони Бир йил машриқзаминким, мамлакати аслийс эрди, офтобвор ул сарҳадни партави илтифоти била мунаввар қилиб, иккинчи йил Эронға черик торттиким. **Фард:**

*Сипоҳи ки анжумдин эрди фузун,
Тўкуб бори, андоққи Баҳром, хун.*

Чун, Талош шаҳриға нузул қилди, хон лашкар сўнгида киши қўюб эрдиким, ҳорғон ва очғонлардин хабардор бўлғай. Лашкаридин бир кишиким, аврати ҳомила эрди, ўғлон туғуруб, очлиқдин сути йўқ эрди. Йўлда шағоле кўрдиким, бир қирғовул тутти. Ани йиғоч бирла уруб, қирғовулни олди ва заифасиға кабоб қилиб берди. Ул ҳолда хоннинг қўйғон кишилари йўлиқиб, хоннинг олдиға олиб бориб келдилар. Хон анинг ҳолидин огоҳ бўлғоч, от ва озуқ бериб «черик била борма, қол оч» деди. Ҳоло «Халаж» дерлар. Халаж қабоили анинг наслидин муншааб⁸¹⁷ дурлар. Мовароуннаҳрда кўп бўлур. Оймоқ халқиға қўшулур. Хуросон ва Ироқ⁸¹⁸ да ҳам топилур. Ва илгари чоқда Ҳиндустоннинг баъзи виллоятида алардин подшоҳлиқ мартабасин топғонлар ҳам бордур. Ўғузхон Талошдин Бухоро келиб, Ому сувидин ўтуб,

⁸¹² Мунҳазим – енгилитиш.

⁸¹³ Мужавваф – ковак.

⁸¹⁴ Муҳосира – қамал.

⁸¹⁵ Доруға – шаҳар ҳоқимлари. Хива хонлигида кейинчалик миршаблар бошлиғини ҳам доруға дейишган.

⁸¹⁶ Мурожаат – қайтиш.

⁸¹⁷ Муншааб – бўлакларға ажралиб чиқиш.

⁸¹⁸ Ироқ – Ироқи Ажам, яъни Эрон кўзда тутилмоқда.

Хуросон борди ва Ироқи ажам⁸¹⁹ ва Ироқи арабни мусаххар қилди. Балким, Мисру Шом ва Румни ҳам тасарруфиға кигорди. Ул асрда Эрон мамоликида Ажам мулукидин ким подшоҳ эркани маълум эмас. Аммо, Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхон *наввара марқадаху*⁸²⁰ «Шажараи турк»да келтурубдурким «Каюмарс ўлуб, Ҳушанг ҳануз подшоҳ бўлмайдур эрди». Ўғузхон Эронни олди ва бу ҳам ул ривоятга тақвия қилурким, форс аҳлининг заам⁸²¹ и улдурким, Каюмарс фавтидин сўнг Ҳушанг зуҳуриғача юз дағи етмиш йилдин ортуқроқ Эрон дор ас-салтанаси подшоҳи нофизи фармон вужудидин холи эрди. Бўлғайким, ул овонда Ўғузхон Ажам мамлакатига муставлий⁸²² бўлмиш бўлғай. Лекин фақирға⁸²³ бу сўзлар мустаҳсин тушмай, гумон қилурким, бу воқеа Жамшиднинг улуҳият⁸²⁴ даъво қилғон замонида вуқу топмиш бўлғайким, кўп бузуғлиғ бор эрди. Бас, тарих аҳлиға бу сўз таҳқиқи лозимдур. Ва аълламу эндиллоҳи.⁸²⁵ **Назм:**

*Ўғузхонга чун етти таиди ҳақ,
Сипоҳига ул нав берди насақ⁸²⁶.
Ки ҳар сориқим лаиқари чекти тиг,
Ўшул ерни фатҳ айлади бедариг.*

Ўғузхон бир неча муддат таваққуф⁸²⁷ қилиб, вилоятларда ҳокимлар қўюб, ўз юртиға шавкати тамом ва ғаноими молокалом била қайтти.

Ўғузхоннинг Мўғулистонға келиб, тўй қилғони ва Ҳаққ раҳматига борғони. Чун Ўғузхон ақолими сабъани таҳти тасарруфиға киргузуб, маврусий вилоятиға келди, улуг тўй ва азим жашн тартиб бериб, бир хиргоҳ тиктурдиким, яғочлари олтундин эрди. Жавоҳири гаронмоя⁸²⁸ била тарсиъ⁸²⁹ қилилғон. Бу байт анинг васфидадурким, **байт:**

*Бир уй тикти олтундин ул шаҳриёр
Ким, ул уй фалак уйидин қилди ор.*

Ул тўйда тўққуз юз йилқи ва тўққуз минг қўй ўлтурди. Баъзи тўқсон минг қўй дебдур. Қимизу шароб ва ғайри залика муҳайё ва омода⁸³⁰ эрди. Ҳукм қилди то аъён ва ашроф анинг х(в)он⁸³¹ и базлиға жам бўлғайлар. **Маснави:**

*Анингдек базми олий берди тартиб
Ки, жаннатдек саропо бор эди зеб.
Тўшаклар барча қолини муламма,⁸³²
Жавоҳир бирла сартосар мурасса.
Муҳайё шишаларда жон шароби,
Нечукким, шира⁸³³ ларда бат⁸³⁴ кабоби.*

⁸¹⁹ Эроннинг Мозандарон ва Хуросонгача бўлган қисмини «Ироқи ажам» деб аташган.

⁸²⁰ Гўри нурга тўлсин.

⁸²¹ Заам – фикр, назар, эҳтимол.

⁸²² Муставлий – қамраб олиш, эгалик этиш.

⁸²³ Яъни тарихчи Мунисга.

⁸²⁴ Улуҳият – илоҳийлик (пайғамбарлик).

⁸²⁵ Оллоҳнинг ўзигина билгувчидир.

⁸²⁶ Насақ – тартиб ва назм.

⁸²⁷ Таваққуф – тўхташ.

⁸²⁸ Гаронмоя – қимматбаҳо.

⁸²⁹ Тарсиъ (мурасса) – қимматбаҳо тошлар билан безатилган.

⁸³⁰ Омода – тайёр, ҳозир.

⁸³¹ Х(в)он (ўқилиши: хон) – дастурхон.

⁸³² Муламма – зарли ипак.

⁸³³ Шира – лаган.

⁸³⁴ Бат – ўрдак.

Зумурруд тўшитлар узра фавокиҳ,⁸³⁵
 Фалак тўштида Парвинга мушобиҳ.
 Таом омода юз минг рангба-ранг,
 Табақлар саҳни мажлисни қилиб танг⁸³⁶.
 Фалак токим эрур даври замона,
 Биридин қўрмамиш эрди нишона.
 Йигилмай бир нафас х(в)они зарандуд,
 Ададсиз анда бирёни намаксуд.
 Фуломи моҳрўлар чусту чолок,⁸³⁷
 Туруб хизмат мақомида тарабнок,
 Ғино⁸³⁸ аҳли тараннум айлабон соз,
 Қилиб Исо киби жон бермак оғоз.
 Агар васфида Мунис очса юз тил,
 На мумкин етмак анжомига минг йил.
 Ул қурултойда олти ўғлигаким,

Кун, Ой, Юлдуз, Кўк, Тоғ, Тенгизга мавсум эрдилар, кўп мамлакатлар суюрғол қилди. Ва уч ўғликим «Бузуқ»га мулаққаб бўлуб эрдилар, сипоҳ бурунғор⁸³⁹ ин аларга тафвиз қилди. Ва уч кичик ўғликим «Уч ўқ»га мавсум бўлуб эрдилар, черик жувонғор⁸⁴⁰ ин аларга топшурди. Бу лақаблар сабаби улким, Ўғузхон Шом диёрин олғонда, шаҳзодалар шикорга бориб эрдилар. Шом навоҳисидин уч улуғ шаҳзода бир олтун ёй ва уч кичик шаҳзода уч заррин ўқ топиб, Ўғузхон олдиға келтурдилар. Хон ёйни ёй топғонларга, ўқларни ўқ топғонларга берди. Уч улуғ шаҳзода ёйни бузуб, тақсим қилдилар. Хон аларга «бузуқ» лақаб қўйди. Уч кичик шаҳзода уч ўқни олишдилар. Хон аларни «уч ўқ» деди. Яна васият қилдиким, ёй подшоҳ манзиласидадур ва ўқ элчи муқобиласида. Анинг учунким, ёй ўқни қаён юборса борур. Эмди керакким, мандин сўнг маснад⁸⁴¹ имда бузуқ улуғи Кунхон ўлтурғай. Андин сўнг Бузуқ наслидин ҳар кимнинг қобилияти бўлса, ул подшоҳ бўлғай. Ва бу васоёдин сўнг умаро ва бекларига ҳар кимнинг ўз қадрига кўра вилоятлар инъом қилди ва насоиҳ⁸⁴² жавоҳирин андоғ сочтиким, баҳраманд бўлмағон қолмади. **Шеър:**

Ўғузхон чу олди жаҳон кишварин,
 Қўюб тораки узра дин афсарин.
 Фигонким қилиб чарх зулм ошкор,
 Анга тахтини қилди лавҳи мазор.

Кунхон ибн Ўғузхон отасининг мавжиб⁸⁴³ и васияти ва аёни мамлакатининг сайъ ва иттифоқи била салтанат авжиға муртафе⁸⁴⁴ бўлди. Ва ул подшоҳе эрди соҳиби дил ва фаррух нажд. Ва шаҳаншоҳе эрди равшан рой ва маъдилат ниҳод. Адолат баҳори била мулк бўстонин сарсабзу райён қилди ва сиёсат изҳори била залолат⁸⁴⁵ шаҳристонин харобу вайрон. Ва уйғур жамоатидин Эрқулхўжаким, отасининг вазири ва оқилу донишманд киши эрди, анинг истисвоб⁸⁴⁶ и била салтанат муҳиммотиға файсал⁸⁴⁷ берур

⁸³⁵ Фавокиҳ (фаввока) – мевалар.

⁸³⁶ Танг – тор, жойсиз.

⁸³⁷ Чусту-чолок – чаққон, эпчил.

⁸³⁸ Ғино – соз-ашула. Ғино аҳли – созанда, муғаннийлар.

⁸³⁹ Бурунғор – қўшиннинг олд қисми.

⁸⁴⁰ Жувонғор – қўшиннинг ён томони.

⁸⁴¹ Маснад – ўриндиқ, тахт.

⁸⁴² Насоиҳ – насиҳатлар, ўғитлар.

⁸⁴³ Мавжиб – бўйича, асосида.

⁸⁴⁴ Муртафе – юксалиш.

⁸⁴⁵ Залолат – тўғри йўлдан адашиш.

⁸⁴⁶ Истисвоб – тўғри кўрсатма.

⁸⁴⁷ Файсал – ҳал, ечим.

эрди. Бир кун ул вазири сойиби тадбир Кунхонни хилватда топиб, айттиким «отанг умрлар ёз бўлса, соя роҳатин кўрмай, қиш бўлса, уйда турмай, жаҳон кишварин забт қилди ва лашкари фаровон йигнаб, хазоини бекарон сиз олти ўғулға қўюб кетти. Ҳоло ҳар бирингиздин тўрт шаҳзода бор. Мажмуи йигирма бўлур. Барчангиз муттафиқ бўлсангиз, кўп йиллар давлат зимом⁸⁴⁸ и қўлингиздин бормас. Қўрқарманким, мулку мол жиҳатидин орангизда мунозита ва муҳолифата пайдо бўлмағай. **Байт:**

*Дунё эрур арус маккоралиқда машҳур
Бир шева бирла солур юз муттафиқ аро шуур.*

Авло улким, ҳар кимга расме лойиқ ва мансабе муносиб муқаррар бўлса ва амвол ва галла⁸⁴⁹ лар тақсим топиб, аларга берилса». Кунхон Эрқулхўжанинг раайин қабул қилиб, улуғ қурултой тузди. Эрқулхўжа Ўғузхондин қолғон вилоёт ва хазоин ва амволни шаҳзодаларға улаштурди. Ҳар қайсиға бир турлук лақаб ва тамго ва нишон муқаррар қилди. Ва ҳар бирининг мансаб ва мартабасин мўайян этти. Андоқким мажолис ва маҳофилда ҳар ким ўз ерида ўлтуруб, оқо ва инилик, улуғлик ва кичиклик одобин риоят қилурлар эрди. Ул вазири беназирнинг ҳусни тадбири била алар орасида муҳаббат бунёди мушаййид⁸⁵⁰ бўлуб, муҳолифат абвоби боғланди. Бу жиҳатдин кўп қарн⁸⁵¹ лар салтанат давлати ул хонадонда боқий қолди. Ва Кунхоннинг муддати халофати етмиш йил эрди. **Назм:**

*Чу Кунхон аён қилди ойини дод
Жаҳон аҳли даврида топти мурод.
Анга даги чархи муҳолиф мазоқ
Вафо қилмайин зоҳир этти нифоқ.*

Ойхон ибн Ўғузхон адолатшиор ва хужастаатвор подшоҳ эрди. Оқоси Кунхоннинг офтоби ҳаёти мағриби мамот⁸⁵² га гуруб қилгондин сўнг салтанат буржиға иртифо топиб, мусибатзадалар қаронггу тунин партави илтифоти била мунаввар қилди. **Байт:**

*Чун кун тутти мағриб ҳисорида жой
Тулӯ айлади ҳадди машриқдин ой.*

Ота ва оқосининг йўсун ва ясоқ, ойин ва насақидин тажовуз қилмай, кўп муддат ҳукмронлиғ маснадида мутамаккин эрди. Оқибат рихлат кўси ўруб, лаҳад манзилгоҳиға наҳзат қилди. **Назм:**

*Хилофда Ойхон топиб иртифо,
Жаҳонга солур эрди кунде шио.
Фалак фош этиб гардиши мухталиф,
Маҳи умрини айлади мунхасиф.⁸⁵³*

Юлдузхон жаҳондори фархундаахтар ва шаҳриёри покизагуҳар эрди. Аммо, Ёзир, Ойхоннинг ўғлидур. Ва Ойхоннинг иниси Юлдуз эрмас. Ва баъзи дебдурким, Ойхоннинг иниси ё набираси эркани маълум эрмас. Ва ул бир неча йил хонлиқ суруб, ўғли Менглихонни қойиммақом қилиб, вафот топти. **Назм:**

*Тутуб Юлдуз авжи саодатда жо
Эди ахтари саъд даврон аро.*

⁸⁴⁸ Зимом – тизгин; ихтиёр.

⁸⁴⁹ Галла – пода.

⁸⁵⁰ Мушаййид – кучайиш, равнақ топиш, ривож.

⁸⁵¹ Қарн – аср.

⁸⁵² Мамот – ўлим.

⁸⁵³ Мунхасиф – қоронғулашиш; ойнинг тутилиши.

*Ани ҳам сипехри нўҳусат⁸⁵⁴ асар
Адам буржсида айлади жилвагар.*

Менглихон оқил ва одил киши эрди. Айёми давлатида адлу рофаат бисотин андоқ ёйдиким, кофай бароё ва омай раоё фароғат жомии била рифоҳат бодасидин сархуш бўлуб, ишрат додин берур⁸⁵⁵ лар эрди. Чун ажал қосиди ва Оллоҳ «бирон соат орқага сура олмайди⁸⁵⁶» ажал паёгомин еткурди, ўгли Тенгизхонга мулк аёлдин топшуруб, жаҳони фонийга видо қилди. **Маснавий:**

*Қилиб Менглихон адл тахтин мақом
Берур эрди олам ишига низом.
Чу етти анга даврдин инқилоб
Эди гарчи обод, бўлди хароб.*

Тенгизхон ота тахтида ўлтурди ва салтанат тантанасин Сурайё авжиға еткурди, **байт:**

*Шаҳи бахшандаву дарёдил эрди
Ҳунарманду кариму фозил эрди.*

Або ва аждодининг йўлидин тажовуз жойиз тутмай, муддати мадид хонлиқ муҳҳомиға қиём кўргузди. Кўп умр топиб, чун қарилиғ заъфи анинг мазожиға истило топти, ўгли Элхонни ўрнида насб қилиб, инзиво гўшасида бақия умрин тоат иштиғолиға сарф қилди. Муддати салтанати юз ўн йил эрди. **Қитъа:**

*Тенгизхон жўйбор⁸⁵⁷ и адл бирла
Мамолик гулишанин сероб қилди.
Етиб охир ажалнинг тунбоди
Ҳаётин гарқайи гирдоб қилди.*

Элхон ҳалим ва карим подшоҳ эрди. Анинг айёми салтанатида Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳукумати Тур ибн Фаридунга мутааллиқ эрди. Тоторнинг секкизинчи хони Севинжхонким, юқорида зикр топиб эрди, Турни Элхон муҳолифатида ўзига муттафиқ қилди. Ва ул чоғда кўп эл мўғул халқиға ҳасад элтиб, нифоқ қилтур эрдилар. Мажмуи Севинжхон била Турға ёр бўлуб, бир-бирининг муовинати била мўғул устига лашкар чектилар. Талоқии фариқайн даст бергандин⁸⁵⁸ сўнгра мўғул қавмиким, Элхондин хушнуд эрдилар, уруш маъракасида собит қадам бўлуб, андоқ мардона кушишлар қилдиларким, Тотор ва Туркистон лашкари мағлуб бўлуб, кўп киши қатл ва асир бўлди. Охириламр Тур ва Севинжхон ҳийла тариқаси била оғир юкни ва ёмон молни ташлаб қайтиб, мўғулдин икки фарсахлик йироқ туштилар. Ул манзилда бир кеча таваққуф қилиб, қуёш тулуидин аввал ҳайъати ижтимо била балои ногаҳондек мўғул устига қуюлдилар. **Назм:**

*На хуш ул шаҳеким жаҳонгир эрур
Ки манзури ойини тадбир эрур.
Нединким қилич бўлса ҳар неча тез
Қилиб бўлмас аҳли ҳиял⁸⁵⁹ га ситез.*

⁸⁵⁴ Нўҳусат – ёмон аломатли.

⁸⁵⁵ Бирон нарсанинг «додини бермоқ» аслида форс-тожик тилидаги «доди касеро додан» – «бирор кимсанинг арз-додига етиш, адолат қилиш» маъносини англатади. Яъни, ёр бўлиш, яхшилик қилиш. Ўзбек тилида уни нотўғри равишда салбий мазмунда «роса додини (адабини) берди» қабилида ишлатадилар. Мунис давридаги туркий адабиётда бу форс-тожикча ибора ўз ҳолича ишлатилган билан «арз-додига етди» маъносида тушунилган.

⁸⁵⁶ Қуръони карим, 7 : 34.

⁸⁵⁷ Жўйбор – ариқ; бу асарда баъзи ўринларда «сувдан обод боғу бўстон» маъносида ҳам келган.

⁸⁵⁸ Томонлар тўқнаши рўй бергач.

⁸⁵⁹ Ҳиял – ҳийлагарлик.

Ва ғофил топиб, андоғ қилич урдиларким, Элхоннинг ўғли Қиён ва Холининг ўғли Накуз ва икки заифаким, аларнинг манкуҳаси эрди, бу тўрт кишидин ўзга мутанаффисе⁸⁶⁰ ул маъракадин тирик қутулмади. **Рубоий:**

*Душман неча бўлса мунҳазим ё ожиз,
Саҳл англама, тутма гофил ўлмоқ жойиз.
Ўт ҳар неча ўчеун киби афсурда эрур,
То ўчмагуча ўтлиги кетмас ҳаргиз.*

Дерларким, Ўғузхон вафотидин бу мансуба вуқуиғача минг йилдин ортуқ ўтуб эрди.

Қиён ва Накузнинг душман дастбурд⁸⁶¹ идин солим қутулуб, Арканақунни жавҳари вужудлариға маъдан қилғонларн. Яъни, ўзлариға маамин⁸⁶² қилиб, аларнинг авлоди муру малах⁸⁶³ дек хуруж қилғони⁸⁶⁴

Ул учурда мўеул расми бу эрдиким, янги кадхудо⁸⁶⁵ бўлғон йигит элдин тошқори бир фарсахлиқ ерда уйи бирла бир йилғача ўлтурур эрди. Қиён ва Накуз ҳам янги уйланиб, бу расм била бир канора⁸⁶⁶ да ўлтурур эрдилар. Бу ҳодисанинг сўнгги кунни хабарсиз оталариға салом бергали келиб, кўрдиларким, ўлукдин ўзга нимарса йўқтур. **Маснавий:**

*Баданлар ётиб бошлардин жудо
Бўлуб жонлари бир-бирига фидо.
Очиб лола саҳро юзи қон била
Вале тоғ ўлуб жонсиз абдон била.
На зоҳир эрур хиймалардан нишон
На амволдин ҳам нишоне аён.*

Фалаки ғаддордин на мансуба⁸⁶⁷ ҳодис бўлғонин билдилар ва аъдо ғоратидин солим қолғон молу ҳайвонотни суруб, заифалари била бир канорға чиқтилар. Ва баъзидин манқулдурким, ул икки шаҳзода завжалари била бир кишининг қўлиға тушуб эрдилар, ўн кундин сўнг бир кеча қочиб, юртға келдилар ва қолғон молларни олиб, бир тарафға чиқтилар. Ҳар тақдир била маҳкам ва ийман ер ахтариб, бир тоғға етуштилар. **Маснавий:**

*Кўрунди ажаб тоғким қаҳкашон,
Анга рифъат ичра камардин нишон.
Чекиб қулла⁸⁶⁸ си чарх бошиға тег,
Қамар жирм⁸⁶⁹ ини шақ қилиб⁸⁷⁰ бедариг.
Ясаб ошиён қулласида малак,
Камарда қилиб сайр шерн фалак.
Очиб насри тойир⁸⁷¹ баса пару бол,*

⁸⁶⁰ Бирор нафас олувчи (жон).

⁸⁶¹ Дастбурд – ҳамла.

⁸⁶² Маамин – турар жой, макону маскан.

⁸⁶³ Муру малах – чумолию чигиртка.

⁸⁶⁴ Хуруж қилиш – ҳамла, ҳужум учун чиқиш.

⁸⁶⁵ Кадхудо – бу сўз иккита маънога эга: қишлоқ оқсоқоли, арбоби ва куёв. Бу ерда куёв маъносида келган.

⁸⁶⁶ Канора, канор – чекка, чет; соҳил, қирғоқ.

⁸⁶⁷ Мансуба – ўйин, тақдир.

⁸⁶⁸ Қулла – чўққи.

⁸⁶⁹ Қамар жирми – ой сатҳи, ой диски.

⁸⁷⁰ Шақ қилиш – ўртадан иккига ажратиш.

⁸⁷¹ Насри тойир – жаннат қушлари.

Учуб ўтгали топмай охир мажол.
 Қиё тошлари ул сифат тундтез,
 Ки ақл айлай олмас чиқарға ситез.
 Ва лекин мудаввир тушуб ҳалқавор,
 Фалак ҳалқасин айлабон шармсор.
 Ҳамул ҳалқа ичра жаҳоне ниҳон,
 Ниҳон Қоф аро ул сифатким жаҳон.
 Топилмай мамарр анда жўз бир дара,
 Басе тангу тор эрди-ю, носара.

Юз эмгак била ул дарадин ўтуб, марғзоре мушоҳида қилдиларким, «остидан дарёлар оқиб турадиган абадий жаннатлар⁸⁷²» фаҳвоси била салсабилваш чашмасолар ғояти салосат ва узубатда ҳар ёндин жорий. «Тугаб қолмайдиган ва манъ этилмайдиган кўпдан-кўп турли мева-чева⁸⁷³» муқтазоси била Туби сифат ашжор⁸⁷⁴ лардин ҳар тарафда гуногун самароти лазиз харвори ва шўхлар кўзидек жайронлар била машхун⁸⁷⁵ ва ошиқ бедиллар кўнгли янглиғ қушлар била мамлу. Ва атрофин паргор⁸⁷⁶ вор айланиб кўрдиларким, оламекур каримлар хулқидек васе ва келган дарадин ўзга ҳудуди бахиллар эшигидек масдуд⁸⁷⁷. Ва ул мавзега «Арканақун⁸⁷⁸» от қўйдилар. Яъни «камари тунд» демак бўлур. Ва ривоятдурким, Қиён била Нукузнинг солим қутулуб, бу тоғга киргонларин Тур ва Севинжхон маълум қилиб келиб, ул дарани масдуд қилдилар. Ва муддати мадид ул икки шаҳзода бу ерда зиндагонлиқ қилиб, ўғлонлари кўп бўлди. Қиён авлодиға «қиёт» дерлар. Ва Нукуз наслиға «нукуз» ва «дурликин» лақаб қўйдилар. Кўп даврлардин сўнг алар наслидин халқе касир ва номаъдуд пайдо бўлуб, амвол ва мавошилари ул мартабаға еттиким, муҳосиби ақл истеъдод⁸⁷⁹ идин ожиз келди. Ва гуруҳ-гуруҳ муншааб бўлуб, ҳар гуруҳ бир қабилаға аталди ва қавм-қавм айрилиб, ҳар қавм бир уруқ отин кўтарди. Тўрт юз йилдин кўпроқ ўтгандин сўнг касрат жиҳатидин Арканқунга сигмай, чиқмоқ маслаҳатин қилдилар. Анинг учунким, улуғларидин эшитур эрдиларким «Арканақундин ташқари кенг ерлар ва яхши вилоятлар бўлур эрмиш. Ул ерлар бизнинг қадимий юртимиз эрмиш. *Тотор* бошлиқ ўзга эллар бизнинг уруқни қатли ом қилиб, мулкимизни мутасарриф бўлгон эрмиш». Аммо тоғнинг бир тарафида темур маъдани бор эрди. Иттифоқ била ул ерга ўтун ва кўмур йиғнаб, қулон терисидин тўққуз юз курук тартиб бериб, ўт қуюб, дам бердилар. **Назм:**

Дам урдилар ул ўтга андоқки дуд,
 Қаро қилди хиргоҳи чархи кабуд.
 Шафақким фалак ҳар тун айлар аён,
 Қолибдур ул ўт шўъласидин нишон.

Қодири бечуннинг қудрати комиласи била темур сувдек эриб, бекулфати тараддуд йўл очилди. Аҳсани авқот ва асъади соотда Арканақун тоғидин ҳомун қироғиға чиқдилар. Ривоятдурким, *мўеул* ул кунни муборак тутуб, ийд қилурлар. Ул чоғда Қиён насли қурлос уруқидин Берта жина деган хонлари бор эдиким, Чингизхон ва *амир* Темур Курагон анинг наслидиндурлар. Ул атрофдаги элга элчи йибориб, баъзи мутеи итоат қилдилар ва бархи *тотор*ға муттафиқ бўлуб, изҳори муҳолифат этти. *Мўеул* чаповул уруб, қитол ва жидол била *тотор*ни ул диёрдин овора қилдилар ва қадимий манозилларида қарор тутуб, барча *атроқ*ға ҳукумат суруб ўлтурдилар. **Назм:**

⁸⁷² Қуръони карим, 9 : 72.

⁸⁷³ Қуръони карим, 56 : 34 – 33.

⁸⁷⁴ Ашжор – дарахтлар.

⁸⁷⁵ Машхун – тўлиб-тошган, ҳаддан кўп.

⁸⁷⁶ Паргор – айлана чизгич; циркуль.

⁸⁷⁷ Масдуд – тўсилган.

⁸⁷⁸ Туркий тилларда жойни айлана қилиб ўраш «арганак (арканак) тутиш» дейилади. Хоразмда ҳозир ҳам «арганак» айлана тўсиқ маъносини беради.

⁸⁷⁹ Теъдод – сон-санок.

*Бориб эрди иқбол, келди яна
Гулбоғи давлат очилди яна.
Қилиб аҳли ботил фирор ихтиёр
Яна тутти ҳақ ўз ерида қарор.*

Қўнгрот табақасининг Қиёнхон наслидин муншааб бўлғони ва баъзи қабилким, Қўнгрот ақрон⁸⁸⁰ идурларким, аларнинг зикри

Чингизия дудмонининг султони, Ўзбакия хонадонининг хони, хоқони аъзам, Дорой мукаррам Хон ибн хон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғозий Муҳаммад Баҳодирхон *наввара марқадаҳу* ва баъзи муваррихин ривоят қилурларким, Қиёнхон наслидин бир киши бор эрди. Оти маълум эрмас. Аммо, *қиёт* ва *нукуз* улусининг улуғи ул эрди. Баъзи ани Қиённинг набираси дебдур. Анинг уч ўғли бор эрди. **Журлиқ мерган, Қабой шира, Тусбудой.** Аммо, *Журлиқ мерган* ўқ отмоқ фанида андоқ моҳир эрдиким, бир кун иниси Қабой шира била урушти. Иккови ҳам отлиғ эрди. Ёйин қарбондин чиқариб, ўқин кезлади. Қабой шира эгилиб, отининг бўйнин паноҳ қилди. **Мисраъ:** Ажаб сепар ки бало ўқиға тутар ўтру; *Журлиқ* отмай, бир оз фурсатдин сўнг иниси бошин кўторди. Анинг қулоқида бир кумуш ҳалқа бор эрди. Оқоси қўрқутмоқ учун ул ҳалқани қасд қилиб оттиким, ўқ анинг ичидин ўтуб кетти. Мундин ҳам таажжуброқ ишлар андин кўп воқе бўлғондур. Анинг бир ўғли бор эрди Қўнқирот отлиғ. Донишманди соҳиби тадбир ва донои беназир эрди. Мажмуи қўнқирот дудмони анинг наслидиндур Ҳоло иккинчи «қоф»ни «кофи ажамий» битиб, «қўнгрот» дерлар. *Курловут* ва *бурқут* уруқи ҳам бу табақаи олийдин айрилур. Мақсуди асли бу табақадур, анинг учунким, хилофат буржининг меҳр⁸⁸¹ и дурахшандаси ва салтанат дуржининг гуҳари рахшандаси, жаҳондорлиғ тахтининг маснаднишини ва оламгирлиғ тожининг дурри самин⁸⁸² и. **Назм:**

*Сикандар шуккуҳу Фаридун ҳашам
Заррин ройи Дорой заррин алам.
Адолат саройида Нўширвон
Шижоатда Баҳроми чарх ошиён.*

Раас⁸⁸³ салотин ал-олам, тожи хавоқин ал-аъзам, аъло ҳазрати олий мартабат, аъни, подшоҳи соҳибқирон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абу-л-фатҳ Элгузар Муҳаммад Баҳодирхон *халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза ала-л-оламин барраҳу ва эҳсонаҳунинг* насаби маймуни бу дудмони ҳумоюнға стушур. Иншоллоҳу таоло, умр фурсат берса, тазкор⁸⁸⁴ иға шуру⁸⁸⁵ қилурмиз.

Аммо. Қабой ширанинги икки фарзанди аржуманди бор эрди Инкирос ва Алқанут отлиғ. *Инкирос* ва *Алқанут* уруқи аларға мансубдурлар. Туркистон ва Мўғулистонда кўп бўлур. Аммо, Тусбудойнинг ҳам икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Қаронут. Барча *қаронут* тоифаси анинг авлодидиндур. Иккинчи ўғлининг оти Қунқовут. Андин бир ўғул вужудға келди Мишар отлиғ. Анинг икки фарзанди бор эрди. Улуғининг оти Қурлос. Барча қурлос табақаси анинг наслидиндур. Бу табақа ғоятти касратдин ўзга тавоифға голиб келди. Қўнгрот вафотидин сўнг ўғлонлариким тифл⁸⁸⁶ эрди, қурлос элининг инон-ихтиёрин қабза иқтидорига олиб эрди, галаба жиҳатидин анинг авлоди батнан баъда батн⁸⁸⁷ ҳукумат сурди. Ҳеч ким интизо⁸⁸⁸ қила олмади. *Мўгул* Арканақундин хуруж қилғонда Берта Жина деган ул наслидин

⁸⁸⁰ Ақрон – яқинлар, қариндошлар.

⁸⁸¹ Меҳр – қуёш.

⁸⁸² Самин – қимматбаҳо.

⁸⁸³ Раас – бош, бошлиқ.

⁸⁸⁴ Тазкор – тазкира, зикр.

⁸⁸⁵ Шуру – бошланиш.

⁸⁸⁶ Тифл – ёш бола.

⁸⁸⁷ Батнан баъда батн – авлоддан-авлодга, авлод оша.

⁸⁸⁸ Интизо – тортиб олиш, бегона қилиш.

подшоҳ эрди. Чингизхон ва амир Темур Кўрагон насли анга етушур, андоқким, собиқан ишорат қилилиб эрди. Кичикининг оти Элчикан. Барча элчикан ва уймовут ва қунқимор ва арлот ва килкит ва бодой ва қишлиқ қабоили анинг наслидин муншаабдурлар. Аммо, замоири зибасоири арбоби киёсатга маълум бўлсунким, мўеул ва ўзбак аросида Журлиқ мерган ва Қабой шира ва Тусбудой учовининг авлодига мансуб уруқ ўзга мўгулдин мўътабардур.

Учунчи боб Қурлос авлодидин подшоҳлиқ мартабасига етганлар зикридаким, сўнгги Абулғозийхон ибн Ёдгорхондурким, ани ҳазрат соҳибқироний⁸⁸⁹ маъзул қилиб, салтанат тахтига ўз жулуси майманатмаануси била зийнат берди.

Бу боб уч қисмга мунқасимдур.

Аввалги қисм Берта Жунадин Чингизхонгача зикр қилилур

Ахбор ровийлари ва осор ҳовийлари кофурий саҳифага хомаи мишкин шамомани мундоқ сурубдурларким, мўеул таовоифи Арканақун тоғидин хуруж қилгонда Берта Жуна деган Қурлос наслидин подшоҳ эрди. Тотор бошлиқ аксар атрокниким, қадимий душман эрди, таидоти илоҳий била мағлуб ва мустаосил⁸⁹⁰ қилиб, кўб муддатлар ўтгандин сўнг оламга видо қилди. Андин сўнг ўғли Қўймарални хон кўтардилар. Ул вафот топгондин сўнг анинг ўғли Бижан қабон подшоҳ бўлди. Ул нақлу интиқол⁸⁹¹ қилгондин сўнг анинг ўғли Тимож ота тахтига ўлтурди. Ул ўлгандин сўнг анинг ўғли Қайчи мерган салтанат амрига қиём кўргузди. Ул фавт бўлгондин сўнг ўғли Қўчум бурал валиаҳд бўлди. Ул оламдин ўтгандин сўнг анинг ўғли Бўка бундун аёлат маснадига тақя қилди. Ул жаҳонга видо қилгондин сўнг анинг ўғли Сам совучи қойиммақом бўлди. Ул сафар қилгондин сўнг анинг ўғли Қолмижу мулк ихтиёрин олди. Ул охирага боргондин сўнг анинг ўғли Темуртош хонлиқ тожи била сарафроз бўлди. Ул ародин чиқгондин сўнг анинг ўғли Менглихўжа подшоҳ бўлди. Ул адам мулкига азимат тутгондин сўнг анинг ўғли Юлдузхон салтанат авжига иртифо топти. Анинг икки ўғли бор эрди. Ўз ҳаёт вақтида икковининг ҳам ахтари ҳаёти уёқти. Бировидин Дабунбаён отлиғ ўғул, яна бировидин Аланқувва отлиғ қиз қолди. Қизни ўғулга бердилар. Бир неча муддатдин сўнг Юлдузхоннинг кавкаби вужуди адам уфқида ғуруб топиб, набираси Дабунбаёнхоннинг офтоби иқболи салтанат буржидин тулу қилди. Умри ҳануз ўттузга кирмай вафот топти. Андин икки ёш фарзанд қолди. Билкуди, Бекжади отлиғ. Аланқувва Дабунбаён риҳлатидин сўнг мўеул элининг сарварлигига қиём кўргузур эрди. Бу аҳвол асносида бир кеча хиргоҳ⁸⁹² тунглогидин нуре кириб, анинг фарош⁸⁹³ иға борди. Гоҳо бу воқеа вуқу топар эрди, анга бу жиҳатдин ҳамл асари зоҳир бўлди. Чун атбо ва ақрабосига бу ҳодиса маълум ва равшан бўлди, анга маломат юзидин қатл ва ражм қилмоқга таҳдид кўргуздилар. Ул сураат ҳолин тақрир қилиб, иброи зиммат ва рафъ⁸⁹⁴ и мазна⁸⁹⁵ учун ашрофи қавмдин баъзиниким, содиқилқавл эрдилар, ҳаволии хиргоҳда мумкини имтиҳонда ўлтурғузди. Ва алар бир кеча ул нурни андоқким мазкур бўлуб эрди, ба раайулайн кўрдилар ва тарки изо қилиб, таъзимин орттурдилар. Тўққуз ой инқизо⁸⁹⁶ сидин сўнг жаноби ифбатмаоби уч фарзанди нурмонанд туғурди. **Маснавий:**

*Жаҳонни улки йўқдин айлади бор
Нетонг тугдурса отасиз.
Аланқувва кўр ки эрга жуфт бўлмай
Туғурди уч ўгул райбу риёсиз.*

⁸⁸⁹ Элгузархон ибн Аваз иноқ кўзда тутилмоқда.

⁸⁹⁰ Мустаосил – йўқотиш, таг-томири билан қўпориш.

⁸⁹¹ Нақлу интиқол – қўчиб ўтиш.

⁸⁹² Хиргоҳ – чодир, ўтов, қора уй.

⁸⁹³ Фарош (аслида: фарж) – аёл аврати.

⁸⁹⁴ Рафъ – йўқ қилиш.

⁸⁹⁵ Мазна – гумон, шубҳа.

⁸⁹⁶ Инқизо – тугалланиш, охирига етиш.

Бири Тўқун қатаган аталди. Қатаган уруғи андин муншаабдурлар. Ва бири Бусқун чолжига мавсум бўлди. Чолжумт жамоати апинг наслидурлар. Ва бири Бузанжар мунқоқ лақаб топти. Бу учовининг авлодига «нерун» дерлар. Ва дерларким, бу воқеа зуҳури Абу Муслим Марвазийнинг айёми хуружидадур

Бузанжархон фарт⁸⁹⁷ и киёсат⁸⁹⁸ ва камоли фаросат била ақронидин мумтоз эрди. Ва турк қабоилининг сарварлариким, мулуки тавоиф тариқасида сулук қилурлар эрди, анинг хизматида камари итоат боғладилар. Чун Бузанжархон жаҳонга видо қилди, андин Абқо ва Тўқто отлиғ икки ўғул қолди.

Буқахон маъдилат шиор ва писандида осор подшоҳ эрди. Муддатлар умури салтанат ва низоми мамлакатга интизом бериб, ўғлини қойиммақом қилиб, оламдин ўтти.

Дутуманинхон ота тахтига ўлтуруб, доди адлға машғул бўлди. Анинг тўқуз ўғли бор эрди. Секкизини жалойир халқиким, хитой чопғунидин қочиб мўғул диёрига тушуб эрдилар, орада низо тушуб ўлдирдилар. Қойду омон қолди. **Байт:**

*Чу Дўтуманин ерга бўлди ниҳон
Ота ўрнида тутти Қайдў макон.*

Қойдухон. Чун хонлиқ маснади анинг вужуди била зийнат топти, етмиш хонавор⁸⁹⁹ жалойирким, қонлиғ бўлуб эрдилар. жалойир мутаайин⁹⁰⁰ лари аларни тутуб, хон хизматиға йибордилар ва хон аларни қаттиғ уқубат била ўлдириб, фарзандларин банда⁹⁰¹ қилди. **Байт:**

*Мувофиқ эрса инсон ё мунофиқ
Мукофотин кўрар феълига лойиқ.*

Ҳазрати борий-таоло анга уч фарзанди саодатманд каромат қилди. Аввал Бойсунқур, иккинчи Жарқаланқум. Тойжумт эли анга мансубдур. Учунчи Жовчун. Чижумт қавми анинг наслидур. Қойдухон риҳлат қилгондин сўнг Бойсунқур подшоҳ бўлуб, кўп элни тахти инқиёдиға киргузуб, доди адлға машғул бўлди. Чун риҳлат чоғи етушти, ўғлин валиаҳд қилиб, оталари борғон йўлға борди.

Тўмнахон зишавкат ва олийҳиммат хон эрди. Анинг замонида улус осудаҳол ва форигбол бўлди. Ва анинг тўққуз ўғли бор эрди. Ёримшарбуқо, Симқочун, Боткелги, Ўдарбаён, Булжардўғлон, Чинтой. Буларнинг онаси бирдур. **Чоқсу.** Манқит уруқи Чоқсунинг наслидиндур. Дўғлон халқи Булжордўғлон авлодиндур. Аммо, **Қабилхон** ва **Қочули Баҳодирким,** амир Темурнинг насли анга етушур, бир онадин вужудға келдилар.

Қабилхон. Чун отаси адам диёриға азимат қилди, тахти аёлотға мутамаккин бўлди. Ва ул шахриёре эрди комрон ва жаҳондоре эрди гардунтавон. **Фард:**

*Ҳар шиким анга бўлди даркорлиқ
Ул иида фалак айлади ёрлиқ.*

Ва ул Чингизхоннинг учунчи жадд⁹⁰² идур. Мўғул ани Аланжикхон дерлар, яъни раиятпарвари можиди солис⁹⁰³ демак бўлур. Анинг овозаи адл ва сейт⁹⁰⁴ и шижоати хитой подшоҳи Олтонхонга етиб, раабу ҳарос⁹⁰⁵ анга муставли бўлуб, тадбир ва тазвир⁹⁰⁶ юзидин дўстлиқ тариқида элчи била

⁸⁹⁷ Фарт – кўп, ҳаддан ошиқ, зиёд.

⁸⁹⁸ Киёсат – ақл.

⁸⁹⁹ Хонавор – уйлик, оила, хонадон.

⁹⁰⁰ Мутаайин – аниқ, таниқли.

⁹⁰¹ Банда – қул.

⁹⁰² Жадд (кўпл.: аждод) – улуғ ота-бобо.

⁹⁰³ Учунчи улуғ саховат эгаси.

⁹⁰⁴ Сейт – овоза, донг.

⁹⁰⁵ Раабу ҳарос – ҳадик ва қўрқув.

⁹⁰⁶ Тазвир – тузоқ, алдов.

⁹⁰⁷ Мавоҳиб – совғалар.

мавоҳиб⁹⁰⁷ и бекарон ва атоёйи бепоеён йибориб, анинг ихзор⁹⁰⁸ ин истади. Қабилхон иниси Қочули Баҳодирни ўрнида қўйиб, Олтонхоннинг дидаи мақсадин жамоли ҳузури била равшан қилди. Ва ул эъзозу икром қилмоқдин дақиқае номаръий⁹⁰⁹ қўймади. Аммо, фириб юзидин эрди. **Маснавий:**

*Юзида дўстлиқ эрди намоён
Адоват кўнглида лек эрди тинҳон.
Йилон жисмидек эрди зоҳири нарм⁹¹⁰
Ичи эрди ва лекин заҳар ила гарм.*

Қабилхон Олтонхон макрин фаросат била топиб, ўз мамлакатига мутаважжиҳ бўлди. Олтон умаро сўзи била изидин элчи йибордиким қайтғай. Ва ул ҳийла била элчиларни қайтариб, суръати тамом била юруди. Ва Олтон яна изидин киши йибориб етушгач, аларни фирибomez сўзлар била Солжунни уйигақим, қадимий дўсти эрди ва манзили йўл устида эрди, тушуруб, дўстининг отиғақим, барқдин сариулсайр⁹¹¹ роқ эрди, миниб, йўлга кирди. Оз фурсатда ўз мулкига келиб тушгач, аларким, яна изидин қовиб келур эрдилар, етушди. Қабилхон аларни аёни улус кенгаши била теғдин ўткариб, хотиржам бўлди. Ва бир неча муддатдин сўнг ранжур бўлуб, интиқол қилди. Андин олти ўғул ёдгор қолди. Оналари *кўнгрот*дин эрди. Барчаси оқил ва далер эрдилар. Отлари **Ўкин Ярқоқ, Қубула қоон, Бартон Баҳодир, Қату мангу, Қадон Баҳодир, Будан қиён** эрди. Барча *қиёт* қабоили буларнинг авлодидур. Аввалғи *қиёт* оти йўқ бўлуб эрди. Ва дерларким, Ўкин ярқоқ хушсурат ва ширин шамойил эрди. Бир кун саҳрода сайр қилур эрди. *Тотор* жамоасидин беш-ўн киши йўлуқуб, ани тутуб, Олтонхон элига олиб борди. Ва ул элчилар қони учунким, отаси ўлдириб эрди, ани қатл қилди.

Қубула қоон олий ҳиммат ва соҳиби ғайрат подшоҳ эрди. Ота тахтида ўлтурғондин сўнг атроф мамоликка Баҳромсавлат тавочилар йибориб, лашкари жаррорин йиғнаб, Ярқоқ қонин олурға Хитой жониби мутаважжиҳ бўлди. Олтон дағи *тотор* ақвоми ва ўзга қабоилдин ниҳоятсиз черик мурааттаб қилиб, дор ал-мулк⁹¹² идин ҳаракат⁹¹³ қилди. Ва икки лашкар бир-бирига муқобил⁹¹⁴ бўлуб, *мўгул* қавми андоқ далерона кушиш⁹¹⁵ қилдиким, *хитой* сипоҳи мағлуб ва рўйгардон бўлуб, душман маориф⁹¹⁶ идин кўп киши қатл ва исор⁹¹⁷ силкига кириб, ғаноими фаровон Қубла қоон ва *мўгул* черикига туштиким, нақл қилмоқ⁹¹⁸ дин ожиз келдилар. **Назм:**

*Бировким анга берса бахти мадад
Не гам душмани бўлса беҳаду аъд.
Қаён қўйса гом⁹¹⁹ ин бўлур шоҳроҳ
Қилур манзил мақсадин жилвагоҳ.*

Хурраму шодон ўз манзилига мурожиат қилдилар. Қубла қоон бир неча йилдин сўнг абову аждоди боргон йўлга борди.

⁹⁰⁸ Ихзор – чақириш, ҳузурига ундаш.

⁹⁰⁹ Маръий – риоят; номаръий – риоят қилмаслик.

⁹¹⁰ Нарм – юмшоқ, мулойим.

⁹¹¹ Сариулсайр – тезюрар, учқур.

⁹¹² Дор ал-мулк – пойтахт.

⁹¹³ Ҳаракат – турган ердан қўзғалиш, жилиш, юриш.

⁹¹⁴ Муқобил – дучма-дуч, рўпарама-рўпара, тўқнаш.

⁹¹⁵ Кушиш – ҳаракат, интилиш.

⁹¹⁶ Маориф – таниқли.

⁹¹⁷ Исор, иср, асорат – асирлик.

⁹¹⁸ Нақл қилмоқ – элтиш, кўтариб кетиш.

⁹¹⁹ Гом – қадам.

⁹²⁰ Мутаҳаввир – ботир, мард.

Бартон Баҳодир. Оқосидин сўнг салтанат амри анга тааллуқ топти. Ва ул асру шужо ва мутаҳаввир⁹²⁰ эрди. Ложарам, хонлиқ лақаби «баҳодир»лиқ лафзиға мубаддал⁹²¹ бўлди. Анинг тўрт фарзанди бор эрди. Аммо, Ясукай баҳодир шижоат ва киёсатда алардин мунфард ва мумтоз эрди. **Байт:**

*Чу Бартон адам сори бўлди равон
Ясукай ота мулкида бўлди хон.*

Ясукай Баҳодир. Анинг айёми ҳукуматида Эрумжи барлос валади Қочули баҳодир вафот топти. Анинг мансабин Ясоғу чечанғаким, асанн⁹²² ва аршади авлоди эрди, муқаррар қилди. Ва Ясукай Баҳодир сипоҳи бекарон йиғнаб, *тоторниким*, душмани қадим эрди, чопти ва аларнинг масокин ва автонин наҳб⁹²³ ва горат ўтиға ёқиб, ул диёрда дайёр⁹²⁴ е қўймай, Тамучин ва Қаролувқа отлиғ икки *сардор*⁹²⁵ ларин дастгир қилиб, шавкати тамом ва истихзори молокалом била ўз манзилиға нузул қилдилар. Ясука баҳодирнинг беш ўғли бор эрди. Аввал Тамучинким Чингизхон улдур. Иккинчи Жўжи қор. Учунчи Қочун. Тўртинчи Тамука. Бешинчи Белкути ўтчикан. Буларнинг авлодин мўғул «Бўрчиған қиёт» дер⁹²⁶.

Иккинчи қисм Чингизхондин Бердибекхонғача мазкур бўлур ва Жўжи элининг ўзбак лақаб топғони шарҳ топар.

Бу табақа ўн нафардур. Муддати салтанатлари сана беш юз тўқсон тўққуздин етти юз олтмиш икки-ғача юз дағи бир йилдур.

Чингизхон ибн Ясукай. Анинг валодати Ялун ялдуқ деган мавзеда сана беш юз қирқ тўққузда мувофиқи Тўнгуз йили зи-қаяданинг йигирмиланжи куни воқе бўлди. Ва толеъи Мезон эрдиким, буржи бодийдур. Ва сабъайи сайёра ҳамул буржда эрдилар. Ложарам, бу ижтимоининг асароти⁹²⁷ дин анинг айёми тасаллутида бениёзлиқ била эсиб, аксар зи-нафс⁹²⁸ нинг хирмани аъмори суюф⁹²⁹ и обдор била фано елига борди. Андоққим, анқариб баъзи, ул жумладин бу авроқда самти гузориш топор иншооллоқ. Отаси ўлганда ул ўн уч ёшида эрди ва бу жиҳатдин аксар ини-аммоми *тойжунт* уруқ бошлиқ анга саркашлиқ қилди. Ва ул кўп заҳматлар ва асру меҳнатлар чекиб, иши баса маҳолик ва хатаротға тушди. То ёши элликка етгунчақим, сана беш юз тўқсон тўққуз эрди, рамазон ойида салтанат давлатиға етиб, жаҳондорлиқ иқболиға мушарраф бўлди. Бурун оти Тамучин эрди. Чун подшоҳлиқидин уч йил ўтти, ани Чингизхон дедилар. **Назм:**

*Ҳамул дам ки тахт узра қилди макон
Лақаб қўйдилар анга «Чингизхон».
Ки Чингиз маъниси бештибоҳ⁹³⁰
Мўғул лафзида келди «шаҳларға шох».*

⁹²¹ Мубаддал – айланиш, ўзгариш.

⁹²² Асанн – ёши энг катта.

⁹²³ Наҳб – талон-торож.

⁹²⁴ Дайёр – нафас олувчи зот, аҳоли.

⁹²⁵ Сардор – бу ерда бошлиқ маъносида. Хива хонлигида сардор уруғ, ёки қабила ғарбий дастасининг бошлиғи, қўмондонни бўлган.

⁹²⁶ Мўғул ва татарлар ҳамда Чингизхоннинг насаби «Жоми ат-таворих» маълумотлари билан солиштирган ҳолда «Муизз ал-ансоб» (Насабларнинг энг азизи) номидаги асар таржимасида берилган. Қаранг: Муизз ал-ансаб (Прославляющее генеалогии). Введение, перевод с персидского языка, примечания, подготовка факсимиле к изданию Ш.Х.Вохидова. / История Казахстана в персидских источниках. Том III. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С.23-102.

⁹²⁷ Асар – таъсир.

⁹²⁸ Зи-нафс – жонзот.

⁹²⁹ Суюф – қиличлар.

⁹³⁰ Бештибоҳ – хатосиз, шубҳасиз.

Чун фаррухбол ва соҳиби иқбол эрди, жулусидин сўнгра давлати кун-кундин ва йил-йилдин мазид ва музоиф⁹³¹ бўла бошлади ва мартабаи жоҳ ва шавкати баланд ва рафе бўлди. Ва тамомати *атрок* ва сахронишинлар ва билоди Хито ва Хўтан ва вилоёти Чину Мочин ва Дашти қипчоқ ва Сақсайин ва Булғорни ҳита⁹³² и забтиға киргузди. Сана олти юз ўн беш⁹³³ да Султон Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ қасдиға Мовароуннаҳр сори ҳаракат қилди ва султонға раабу ҳарос муставлий бўлуб, Мовароуннаҳрдин Хуросонға борди. Ва Чингизхон Мовароуннаҳрға келиб, горату қатли ом буюрди. Ва сана олти юз ўн етти⁹³⁴ да Жайхундин убур қилиб, Балхни хароб этти ва ўтгуз минг кишини мутаҳаввирлардин Жете нўён ва Тағочор нўёнким, ҳазрат подшоҳнинг ажлодидиндур ва Субадоё баҳодирға топшуруб, Султон Муҳаммад талаб⁹³⁵ иға Эрон йиборди. Ва султон алардин қочиб, жазираи Обескунға борди. Ҳарамлари ва авлоди ва хазоини мўеул қўлиға тушган хабарин эшитиб, оламдин кўз юмди. Ва дерларким, мамлакатининг вусати ул ғоятда эрдиким, Туркистон ҳаддидин Ироқи араб билодиғача, Ҳиндустон ақсосидин жазираи Обескун диёриғача тўрт ярим иқлим анинг таҳти фармонида эрди. Мунингдек подшоҳи олийжоҳни кафан топилмай, тўни бирла дафн қилдилар. «Бунда кўрар кўзларға ибрат бордур⁹³⁶» Ва мўеул черикиким, ҳар ергаки еттилар, горат ва қатли ом қилдилар. Ва ул вақт маорифларнинг биридин манқулдурким, дебдур, агар минг йил адолат ва амният бўлса, мўеул қатли омиға талофий⁹³⁷ ва алар вайронкорлиғиға тадорик қилмас. Андоқким, ул жумладин Хоразмда ҳар мўеул йигирми тўрт кишини ўлдурди. Ва мўеуллар юз мингдин ортуқроқ эрди. Ва шайх Нажмиддин Кубро *раҳматуллоҳи алайҳ* ҳам ул воҳийи узмода шаҳид бўлди. Ва соҳиби «Мурсодил аבוד»дин нақлдурким, Рей шаҳрида етти юз минг кишини қатл қилдилар. Ва «Зафарнома» муқаддимасида мазкурдурким, Нишобур мақтул⁹³⁸ ларин ўн икки кун санадилар – аврот ва атфолдин ўзга минг-минг етти юз қирқ етти минг қаламға келди. Ва Ҳиротдин минг-минг олти юз кишини даражаи шаҳодатға еткурдилар. Мавлоно Шарафиддин Али хатиб ва ўн беш кишидин ўзга мутанаффисе⁹³⁹ қолмади. Ала ҳазал қиёс. Ва мўеул лашкари бир йилдин сўнг Дарбанд ва Дашти қипчоқдин ўтуб, Мовароуннаҳрға мурожиат қилиб, Чингизхонға қўшулдилар. Чун Эрон ва Турон Чингизхоннинг қабзаи иқтидориға кирди. Ва Султон Жалолоиддин Менгбурни валади амжади Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Синд канорида Чингизхон била далерона масоф қилиб, чун давлати қайтиб эрди, мунҳазим топти ва Син сувидин ўтуб, Ҳиндустон борди. Ва Чингизхон сана олти юз йигирма бир⁹⁴⁰ да Қароқурумға муовидат⁹⁴¹ қилди. Ва сана олти юз йигирма тўртдаким, Тўнгуз йил эрди, рамазон ал-муборақ⁹⁴² да дунёдин нақл қилди. Муддати умри етмиш уч йил эрди ва йигирма беш йил подшоҳлиқ қилди. Анинг сўзларидиндурким: «Ким ўзини яхши сақласа, мамлакатни ҳам сақлар». Ва ҳолати назъ⁹⁴³ да шаҳзодаларни оллида келтуруб, бир ўқни тилаб олуб синдурди. Ва икки ўқни тилаб олиб, бир тутуб синдурди. Ва уч ўқни синдура олмади ва ўғлонлариға боқиб, дедиким, «сизлар ҳам ўқ манзила⁹⁴⁴ сидалурсиз. Агар ҳар бирингиз бир бошқа бўлсангиз, ўқдек синдурурлар. Барчангиз мутаффиқ ва мувофиқ бўлсангиз ҳеч ким сизларнинг шикастингизға қувват ва қудрат топа олмас.» Маснавий:

*На хуш деди донои соҳиб тамиз
Ки, эй ақл мулкида бўлгон азиз.*

⁹³¹ Мазид ва музоиф – зиёда ва изофа (қўшимча)

⁹³² Ҳита – ҳудуд.

⁹³³ Ҳижрий 615/1218-19 йил.

⁹³⁴ Ҳижрий 617/1220-21 йил.

⁹³⁵ «Талаб» бу ерда излаш, ушлаш маъносида.

⁹³⁶ Қуръони карим, 3 : 11.

⁹³⁷ Талофий – ўрнини тўлдириш.

⁹³⁸ Мақтул – ўлдирилган.

⁹³⁹ Мутанаффисе – бирор нафас олувчи жон.

⁹⁴⁰ Ҳижрий 621/1224 йил.

⁹⁴¹ Муовидат – қайтиш.

⁹⁴² 624 йил рамазон/1228 йил 15 август-14 сентябр.

⁹⁴³ Ҳолати назъ – ўлим тўшагида пайти.

⁹⁴⁴ Манзила – ўрин.

⁹⁴⁵ Гушмол, гушмоли – танбеҳ, жазо.

*Қилур қувватингни зиёд иттифоқ
Берур ишларингга қушод иттифоқ.
Агар бўлмаса иттифоқинг сенинг
Фузун бўлса ҳар дам нифоқинг сенинг.
Кўрарсан замондин баса гўшмол⁹⁴⁵
Етар давлатинг мулкига интиқол.
Сураар ҳукми шаҳлиқ санга гадо
Урар ҳар қўли етмаган пушту-по⁹⁴⁶.*

Арбоби ақл ва аҳли тамиз⁹⁴⁷ нинг замоири зибасоир⁹⁴⁸ ига маълумдурким, осори қаҳри илаҳий Чингизхоннинг жибҳа⁹⁴⁹ сида зоҳирдур ва ғазаби номутаноҳий боҳир, андоққим, қилган ишлари мазкур бўлди.
Фард:

*Олиб қаҳр ила ул жаҳон кишварин
Қилиб қатл аҳли замон аксарин.
Жаҳон ичра балким киши қўймади
Улус қонидин ўлгуча тўймади.*

Возиҳ ва лойиҳ⁹⁵⁰ бўлсунким, ҳазрат подшоҳи соҳибқирон Абу-л-музаффар вал-мансур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *халладаллоҳи мулкхуннинг носияйи муборакида* анвори лутфи яздоний пайдодур ва карами субҳоний ҳувайдо. Балким, жаҳон аҳли шаънида «раҳмати лилоламин⁹⁵¹» мазмуни анинг адлига шомилдур ва замон халқи бобида «кечирим Оллоҳ наздида энг улуг қадрга эга» маъниси анинг карами беғоятига дохил. Андоққим, ҳар ғубори зулм ва гарди бидъатеким, рўзгор кўзгусин тийра ва мукаддар қилмиш эрди, сайқали адолати била рафъ қилиб, ул кўзгуга жило еткурди. Ва ҳар жароҳатеким, замон аҳлига теги жафо ва ханжари ситам била етмиш эрди, марҳами илтифоти била ул жароҳатга шифо еткурди. Ва ҳар душманеким, анинг даргоҳи гардуништибоҳиға юз келтурди, афв ва инояти била ани дўстлиқ мақомиға еткурди. Ва ҳар диёреким мусаххар қилди, лутфу марҳамати била ул диёр аҳлини фалакка ҳамсар қилди. **Маснавий:**

*Тутуб бу жаҳон мулкин алтоф ила
Карам бирла ва адлу инсоф ила.
Қаю шаҳрини олса бу даҳрининг
Қонатмай этти бу замин ул шаҳрининг.
Гунаҳкорларга ато айлабон
Хирожини олмай сахо айлабон.
Навозиши била душманин ёр этар
Гирифтор қилмай, гирифтор этар.
Бале, қатраеким эса асру талх⁹⁵²
Қўшулгонда дарёга қўйгайму талх.*

Чингизхоннинг тўрт ағли бор эрди. Аввал **Жўжихон**. Анинг шарҳи аҳволи анқариб⁹⁵³ зикр топар. Иккинчи **Чигатойхон**. Мажмуи Мовароуннаҳр ва билоди Уйғур ва баъзи Хоразмдин ва Кошғар ва

⁹⁴⁶ Пушту-по – елкаю оёқ.

⁹⁴⁷ Тамиз – ақл; илмли; пок.

⁹⁴⁸ Замоири зибасоир – ҳар нарсани кўра олувчи қалблар.

⁹⁴⁹ Жибҳа – пешона.

⁹⁵⁰ Возиҳ ва лойиҳ – аниқ ва аён.

⁹⁵¹ «Эй Муҳаммад, биз Сизни барча олам аҳлига раҳмат (жаннатга етакловчи) қилиб юбордик» – Қуръони каримдаги 21 : 107-оят сўзларига ишора.

⁹⁵² Талх – аччиқ.

⁹⁵³ Анқариб – яқин (яқинда).

Бадахшон ва Балху Ғазнин, то Синд сувиғача анга тафвиз⁹⁵⁴ қилиб эрди. Мавлоно Саккокий анинг надими эрди. Ани вазири сеоят⁹⁵⁵ и била зиндонға солиб эрди, зиндонда вафот топти. Ва Чигатойхоннинг фавти «Зафарнома» ривояти била олти юз ўттуз секиз⁹⁵⁶ йилда воқе бўлди. Ва бошқа қавл била олти юз қирқда дунёдин ўтти. Учунчи **Ўктой қоон**. Вилоят аҳдини анга бериб, ўзига қойиммақом қилди ва ўзга авлодиға муқаддам этти. Ва ул баса жавод⁹⁵⁷ ва асру оқил эрди. Сана олти юз ўттуз тўққуз⁹⁵⁸ да дор ал-фанодин дор ал-бақоға риҳлат қилди. Анинг таърихи вафотида дебдурларким. **Назм:**

*Дар хуллат хилт фузун кард зи ҳар сол қирон,
Рўзу шаб дод зи масти хабар аз беҳабарон.
Андар ибтол мазожаш мададе кард тамом,
Мўштарий бод Барон ва мадад бод бар он.*

Ва Барон бир манзилдурким, манозили қамардин. Тўртунчи **Тўлихон** анга амвол ва хазоин ато қилди ва ани навкар деди. Ва ул аксар авқот отаси мулозаматида эрди. Тўли мўеул тилида «ойна» демак бўлур. Эрон подшоҳлари анинг наслидиндур. Вафоти сана олти юз йигирми секиз⁹⁵⁹ да эрди.

Жўжихон подшоҳи оқил ва султони одил эрди. Хоразм ва Дашти қипчоқ ва Булғор ва Олон ва Ос ва Рус подшоҳлиқи анга тааллуқ топти. Ва ул отасидин айрилиб, кўп муддатлар ўзига тааллуқ топғон мамоликда жаҳонгирлик ва жаҳондорлиқға машғул бўлди. Ва Чингизхон шикор қилурда ўз диёрининг тансуқот⁹⁶⁰ ва бийлокот⁹⁶¹ идин пешкаши бисёр ва туҳафи бешумор била отасининг дастбусиға мушарраф бўлди. Келтургон давоб⁹⁶² жинсидин юз минг от эрди, аларнинг ҳар йигирма минги бир рангда эрди. Хон ҳам кўп навозишлар қилиб, ўз мулкиға қайтарди. Ва ул отаси фавтидин олти ой бурун ўлди.

Ботухон ибн Жўжихон. Чун Жўжихоннинг вафоти хабарин Чингизхон эшитти эрса, таъзият тутуб, Ўтчикан нўён била Ботухон ибн Жўжихонғаким, лақаби Сойинхондур, ёрлик йибордиким, отаси ўрнида ўлтуруб, мамлакатдорлиқға иштиғол кўргузсун. Бу аснода Чингизхоннинг ўлган хабари етушуб, Ботухон кичик иниси Тўқай Темурни *нойиб* қилиб, Чингизхон ўрдусиға ҳаракат қилди. Ва Ўктой қоонни барча шаҳзодалар иттиғоқ била ота тахтиға ўлтурғуздилар. Ва Ўктой қоон аза ва тўйдин фориг бўлғондин сўнг Ботухонни ўзининг ўғли Куюкхон ва Тўлихоннинг ўғли Манку қоон ва Чигатойхоннинг ўғли Бойдор била Можор ва Бошқир ва Рус ва Черкас ва Курал ва Намаш мамоликин фатҳ қилғали йиборди. Ва бу вилоётни олиб, ўз тахтгоҳиғаким, Кўк ўрда дерлар эрди, нузул қилди. Ва сана олти юз эллик⁹⁶³ да Итил канорида оламдин интиқол қилди. Муддати умри қирқ секиз йил ва салтанати йигирма беш йил. **Байт:**

*Шаҳи осмонтаҳт Боту қани?
Фалак оқибат ерга солди ани.*

Беркахон ибн Жўжи оқосидин сўнг жаҳонбонлиқ маснадиға ўлтуруб, улуғ тўйлар тартиб берди. Ва оқо-иниларига инъомлар бериб, вилоятлар суюрғол қилди. Аввал кишиким Чингизхон наслидин мусулмон бўлди, ул эрди. Ва аксар куффор ва фажра анинг сайъи била дини исломға ҳидоят топдилар. Ва ҳар ерда куфр аҳли бўлса, анинг қасдиға юрди. Андоқким, сана ситтайн ва ситтамайя⁹⁶⁴ да Ширвон ҳудудида

⁹⁵⁴ Тафвиз – топшириш, бериш.

⁹⁵⁵ Сеоят – чақимчилик.

⁹⁵⁶ Ҳижрий 638/1240-41 йил.

⁹⁵⁷ Жавод – сахий.

⁹⁵⁸ Ҳижрий 639/1241-42 йил.

⁹⁵⁹ Ҳижрий 628/1230-31 йил.

⁹⁶⁰ Тансуқот – совға, ҳадялар.

⁹⁶¹ Бийлокот, булукот – ҳудудлар.

⁹⁶² Давоб – юк ташувчи.

⁹⁶³ Ҳижрий 650/1251-53 йил.

⁹⁶⁴ Ҳижрий 660/1261-62 йил.

Ҳулоку била масоф қилди. Ва сана химса ва ситтамайя⁹⁶⁵ да Абуқахон ибн Ҳулокухон ибн Тўлихоннинг куфр ва иноду фиқу фасоди Эронда истило топғони анга масму⁹⁶⁶ бўлуб, анинг қалъу қамъ⁹⁶⁷ и учун жунуд⁹⁶⁸ и номаъдуд била қудуми савлатин рикоби азимат⁹⁶⁹ га қўйди. Ва Буқо ки муқаддами лашкари эрди, Дарбанддин ўтти. Ва Абоқохон иниси Яшмутни мудофаага йиборди. Оқсув канорида Ширвонда муҳориба воқе бўлди. Аввал Абоқо умаросидин Қабу Буқо қатлға етиб, хасм жонибиға ҳазимат воқе бўлуб, сўнгра Буқо кўзига ўқ тегиб, босилди. Ва Беркахон уч юз минг лашкари хунхор била тебраниб, Курд канориғача тохту-тоз⁹⁷⁰ қилди. Бу аснода анинг шариф мизожиға қулунж мараз⁹⁷¹ и истило топиб, фавт бўлди. Бу ҳодиса сана олти юз олти миш тўрт⁹⁷² да эрди. Муддати салтанати йигирма беш йил эрди. **Маснавий:**

*Беркахонким, топиб эди ислом,
Салтанат тахтида даги ором.
Чун ажал элти анга толон,
Салтанат қолмади, магар иймон.*

Мангу Темурхон ибн Тўқой ибн Боту. Беркахондин сўнг хонлиқ саририда мутамаккин бўлуб ва улус забтиға қиём кўргузди. Ва оқо-инилариға Ботухон дастури била амал қилиб, кўп инъом ва суюрғоллар қилди. Ва шавкати тамом ва лашкари молокалом била Булғор устиға отланди. Икки йилда ул диёрни олиб, фатҳу нусрат била Кўк ўрдуға наҳзат этти. Андин сўнгра Абоқохон қасдиға Эрон бориб, сулҳ била муовидат қилди. Ҳамиша бир-бириға пешкашлар била иззат қилур эрдилар. Ва Эрон мулки Арғунхон ибн Абоқохонға қарор топғондин сўнг Тақой нўён ва Турктой Баҳодирни саксон минг киши била Эрон устиға йиборди. Арғунхон ҳам эшитиб, *амир* Тағочор ибн Қабу Буқони мудофаага йибориб, изидин ўзи отланди ва Қаробог устида талоқии фариқайн воқе бўлди. **Назм:**

*Икки лашкар баҳраи ҳар тараф,
Урушмоқ учун мавждек турди саф.
Қоришти икки сафи лашкар шикан,
Икки мавждекким, бўлур латмазан⁹⁷³.*

Охириламр, Манку Темурхоннинг асокири ҳазимат топти. Бу хабари ваҳшатасар истимо⁹⁷⁴ идин Манку Темурхон ғуссаи марг бўлуб ўлди. **Маснавий:**

*Будур расми даврони нопойдор
Ки, бирни азиз айлару бирни хор.
Бировга берур айи учун созу барг⁹⁷⁵,
Бировни қилур қайғудин ғуссаи марг.*

Тудо Манку ибн Боту биродарзодасидин сўнг подшоҳ бўлди. Ота ва оқоларининг қоидаву расмларин барбод қилиб, зулм ва бедод тариқасин бунёд қилди. Бу жиҳатдин Тўқтойғу ибн Манку Темурхон андин қочиб, мутаворий⁹⁷⁶ бўлди. Бир неча муддатдин сўнг кўп черик йиғнаб, хуруж этти. Ва Тудо

⁹⁶⁵ Ҳижрий 660/ 1261-62 йил.

⁹⁶⁶ Масму – эшитилиш.

⁹⁶⁷ Қалъу қамъ – тор-мор.

⁹⁶⁸ Жунуд – қўшин, аскар.

⁹⁶⁹ Рикоби азимат – йўналиш узангиси.

⁹⁷⁰ Тохту-тоз – босқин-чопқин.

⁹⁷¹ Мараз – касаллик.

⁹⁷² Ҳижрий 664/1265-66 йил.

⁹⁷³ Латмазан – зарб етказувчи.

⁹⁷⁴ Истимо – эшитиш.

⁹⁷⁵ Созу барг – бойлик, зарур нарсалар.

⁹⁷⁶ Мутаворий – тарқалиш.

Манкухон била урушиб, тутуб ўлдурди ва сипоҳин мағлубу мақҳур қилди. Бу воқеа сана олти юз саксон олти⁹⁷⁷ да эрди. **Байт:**

*Шаҳеким қилур зулм ишин ихтиёр,
Не тонг қолмаса мулк анга пойдор.*

Тўқтоғуҳон салтанат тожи била сарбаланд бўлуб, доди адлнинг додин берди ва отаву оқосининг дастурида сулук қилди. **Фард:**

*Адолат била олди эл кўнглини,
Тараб завқига солди эл кўнглини.*

Олти йил подшоҳлиқ суруб, дор ал-фанодин дор ал-бақоға риҳлат қилди. Баъзи дебдурларким, йигирма уч йил салтанат суруб, сана етти юз йигирма беш⁹⁷⁸ да вафот топти ва қабри Саройчиқ шаҳридадур.

Ўзбакхон ибн Тўғрулхон ибн Манкухон амакидин сўнг ўн уч ёшида иёлат маснадиға мутамаккин бўлуб, абову аждодининг дастурида мулкни забт қилди ва ҳар кимнинг мартабасиға кўра ҳурмат қилди. Ва ҳар кишининг қадрига лойиқ инъом берди. Ва тамомати элу улусини дини исломға тақлиф қилиб, барча ул соҳиби давлатнинг шарофатидин шарафи исломға мушарраф бўлдилар. Ва ҳукм қилдиким. «мажмуи қаламравимдағи мусулмон бўлгон элни отим била атасунлар». Мундин сўнг Жўжи элини «ўзбак» эли дедилар, то қиёматғача ҳам айтғусудурлар. **Байт:**

*Ҳар кишиким қолса андин бу сифат зикри жамил,
Етса тонг йўқ Тангридин ҳар дам анга ажри жазил.*

Ва икки қатла Эрон подшоҳи Султон Саидхон қасдиға лашкар чекти. Ва бир неча йилдин сўнг «қачон ажаллари етса, уни бирон соат келга ҳам сура олмайдилар, илгари ҳам сура олмайдилар⁹⁷⁹» иқтисоси била «ҳар бир жон ўлимни шарбатини татигувчидир⁹⁸⁰» шарбати ногўзир⁹⁸¹ ин ичиб «остидан дарёлар оқиб турадиган жаннат боғлари⁹⁸²» гулшаниға риҳлат қадамин қўйди. **Назм:**

*Чун жаҳон мулкин олди Ўзбакхон,
Кафара кийди хилъати иймон.
Оқибат ани дағи чархи нигун,
Ўзгалардек ажалиға қилди забун.*

Жонибекхон ибн Ўзбакхон мусулмон ва одилу кордон ва оқил киши эрди. Уламову фузало, зҳҳоду уббодни бағоят мукарраму муаззам тутар эрди. Ва шариати ғурро⁹⁸³ ни пос тутуб⁹⁸⁴, мустаҳсин ишлар ва писандида амрлар зуҳуриға еткурур эрди.

Анинг замонида Малик Ашраф ибн *амир* Темуртош ибн *амир* Чўпон сулдуз мамолики Озарбойжон ва Ироқи ажам ва Арронда подшоҳ эрди. Ғариб золим ва ажиб фосиқ эрди. Бағоят дунё дўст ва ҳарис эрди. Бу жиҳатдин ул мамоликнинг аксар аҳоли ва маволиси ҳар тарафға мутафарриқ бўлдилар. Ул жумладин *қози*⁹⁸⁵ Муҳиддин Барда⁹⁸⁶ и Дашти Қипчоқға бориб, Сарой шаҳрида манзил тутти ва Жони-

⁹⁷⁷ Ҳижрий 686/1287-88 йил.

⁹⁷⁸ Ҳижрий 725/1324-25 йил.

⁹⁷⁹ Қуръони карим, 10 : 49.

⁹⁸⁰ Қуръони карим, 3 : 185.

⁹⁸¹ Ногузир – қутилиб бўлмас, чорасизлик.

⁹⁸² Қуръони карим, 9 : 72.

⁹⁸³ Шариати ғурро – ойдин шариат.

⁹⁸⁴ Пос тутмоқ – рия қилмоқ, улуғламоқ.

⁹⁸⁵ Қози – ислом аҳкомлари ва шариат ишларини назорат этгучи лавозим, судья.

⁹⁸⁶ Барда – Озарбайжондаги шаҳар ном.

бекхон анинг мажлиси ваъзиға ҳозир бўлур эрди. Қози бир кун аснои ваъзда Малик Ашрафнинг зулм ва таадди⁹⁸⁷ син наве тақрир қилдиким, хон ва аҳли мажлис зор-зор йиғладилар. Хон анинг шарр⁹⁸⁸ ин дафъ қилурға муттаҳид⁹⁸⁹ бўлди ва икки ой черик йиғнаб, Дарбанди Ширвондин ўтуб, Озарбойжонға мутаважжих бўлди. Ва Малик Ашрафни Хўй ҳудудида тутуб, жаҳаннамға йиборди. **Байт:**

*Жаҳонда бу эса золим маоли,
Кечар тонгла анинг не нав ҳоли.*

Ва дерларким, тўрт юз қатор хачир ва минг қатор тева юки зар ва жавоҳиру ақмаша⁹⁹⁰ и нафис зулм била йиғнаб эрди, барча камоли суҳулат⁹⁹¹ била Жонибекхоннинг тасарруфиға кирди ва хон аларни лашкарға қисмат қилиб берди. Бу воқеада айтибдурларким. **Байт:**

*Диди ки чи кард Ашрафи хар
У мазлуми бурду Жонибек зар.⁹⁹²*

Бу сурат сана тиссъа ва хамсайна ва сабъимията⁹⁹³ авоилида эрди. Ва ривоятдурким, хоннинг адлу сиёсати, забту маҳобати ул мусобада эрдиким, анинг асокири зафармаосири ул йил икки навбат зирот⁹⁹⁴ аросидин убур қилди, ҳеч кимнинг ҳадди йўқ эрдиким, бир хуша⁹⁹⁵ синдургой. Ва хон Табриз борғонда подшоҳлиқ уйларға тушди. Умаро ва асокир йўлларға ва рудхоналар аросиға тушуб, ҳеч кишида ёро йўқ эрдиким, мусулмоннинг манзилиға нузул қилғай. **Маснавий:**

*Чиқар адл ила от ки аҳли жаҳон
Ҳануз айлар авсофи Нўширвон.
Чу эккани ўрмоқ эрур ногузир
Бўлур яхшилик айламак дилпазир.*

Ва хон ўғли Бердибекхонни эллик минг киши била Табризда қўюб, Саройға мурожиат қилди. Ва таърих етти юз эллик секиз⁹⁹⁶ да Бердибекхоннинг валиаҳдлигин васият қилиб, ҳақ раҳматиға кетти. Муддати ҳукумати ўн етти йил эрди ва Саройжиқда мадфун бўлди.

Бердибекхон отасидин сўнг Ахи Жуқ деган амирни Табризда *нойиб* қилиб, Саройға келди ва умарову шаҳзодалар иттифоқи била хонлиқ саририда ўлтурди. Ва ул золим тийнат ва фосиқ фитрат киши эрди. Салтанат ҳирсидин оқо-инилари ва қардошларин ноҳақ қатл қилди. Билмадиким, дунё мулки маарази заволи⁹⁹⁷ ладур. Подшоҳлиқи узоқға тортмай, сана етти юз олтмиш икки⁹⁹⁸ да умри охир бўлди. Ва дерларким, Ботухон насли Бердибекда мунқате бўлуб, андин сўнг Жўжихоннинг ўзга ўғлонларининг авлоди подшоҳлиқ қилди. **Назм:**

*Қилиб Бердибек зулм расмин падид
Қариндошларин айлаб эрди шаҳид.
Етиб марг, бир дам тура олмади
Демай давлати, насли ҳам қолмади.*

⁹⁸⁷ Таадди – азоб-уқубат.

⁹⁸⁸ Шарр – ёмон иш, золимлик.

⁹⁸⁹ Муттаҳид – аҳд қилувчи, уҳдасига олувчи.

⁹⁹⁰ Ақмаша – газлама.

⁹⁹¹ Суҳулат – осонлик.

⁹⁹² Кўрдингми эшак Ашраф нима қилди, У золим номин, Жонибек эса зару молин қўлга киритди.

⁹⁹³ Ҳижрий 759/1357-58.

⁹⁹⁴ Зироот – экинзор далалар.

⁹⁹⁵ Хуша – бошоқ.

⁹⁹⁶ Ҳижрий 758/1356-57 йил.

⁹⁹⁷ Маарази завол – йўқлик учун қўйилган нарса.

⁹⁹⁸ Ҳижрий 762/1360-61 йил.

Учунчи қисм Жўжи ибн Чингизхоннинг бешланчи ўғли Шайбонхоннинг наслидин Хоразм мамоликида салтанат қилғонлар зикрида.

Ёдгорхон. Анинг отаси Темур Шайх ибн Ҳожи Тулай ибн Арабшоҳ ибн Фўлод ибн Манку Темур ибн Бодакул ибн Жўжи Буқо ибн Баҳодирхон ибн Шайбонхон ибн Жўжихон ибн Чингизхондур. Маълум бўлсинким, Тамур Шайхнинг замонида қалмоқдин икки минг киши келиб, анга тобе элга чаповул уруб қайтти. Темур Шайх оз киши била кейнидин бориб урушуб, ҳазимат топиб, шаҳид бўлди. Ва анинг ўғли ва иниси йўқ эрди. Бу жиҳатдин эли ўзга тўраларга борди. Ва *уйғур* улуғлари ўрдуға киши йибориб, сўрмишларким, хонимларда ҳеч ҳамл нишони борму ё йўқ? Бор бўлса элга саранжом бериб ўлтуралинг. Бўлғайким, ўғул бўлғай. Хоннинг улуғ ҳарами ҳомила эркан. Айтиб йибормишким, «уч ойлик ҳамлим бордур». Бу ваҳддин *уйғур* ўрдудин айрилмай, *найман* халқиғаким, аларнинг дўсти эрди ва кетмиш эрдилар, хабар йибориб, олиб келдилар. Ва хонимдин олти ойдин сўнг бир ўғул мутаваллид бўлди. Отин Ёдгор қўйдилар. Бу воқеани эшитиб, кетган эллар ҳам кўчуб, ўрду атрофиға йиғнолдилар. Ул тифлни отасининг ўрнида ўлтуртуб, *уйғур* ва *найман* бекларига иззат қилиб, сўл тарафда ўрун бердилар. Ва *мўғул* расмида ўнг тарафдин сўл тараф афзалдур. Анинг учунким, юрак бадан мулкининг подшоҳидур, чапда бўлур. **Байт:**

*Кўнгулким бадан мулкининг шоҳидур,
Анинг чап тарафда ватангоҳидур.*

Ва Ёдгорхон йигит етгандин сўнг тўрт ўғли бўлди. **Берка Султон, Абулакхон, Амнакхон, Абак Султон.** Берка Султон ҳимматлиғ ва шижоатлиғ шаҳзода эрди. Ва ул чоғда Дашти Қипчоқ подшоҳи Абулхайрхон эрди. Амир Темур авлодидин Абдуллатиф Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жўки Мирзоким, анинг ёниға Султон Абу Саид Мирзодин қочиб келиб эрди, Абулхайрхон амри била Берка Султон оғир черик тортиб, анга аксар Мовароуннаҳрни олиб берди. Чун толеи йўқ эрди, Берка Султонни ўзиға мукаддар⁹⁹⁹ қилди. Ва Берка Султон *чигатой* элиға чаповул уруб, диёриға ёнди. Ва ул Абу Саид Мирзонинг ҳабсиға тушти. Ва Ёдгорхон сана секиз юз олтмиш иккида эрдиким, Берка Султон ва Мусобийнинг сайъи била аксари ўзбакка подшоҳ бўлди ва кўп муддатлар комронлиғ била ҳукм суруб, дунёдин ўтти. **Маснавий:**

*Улус ўзра то Ёдгор эрди шоҳ
Эди дарғаҳи қиблаи додхоҳ¹⁰⁰⁰.
Чу айланди каж чархи нопойдор
Жаҳон мулкида қолмади ёдгор.*

Ва Берка султонни бу воқеадин оз вақт сўнг Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон ўлдурди. Андин Элбарс ва Билбарс деган икки ўғул қолди. Иншооллоҳ, буларнинг зикри ўз маҳалида келур.

Абулакхон ота ва оқосидин сўнг ўн олти йил подшоҳлиқ қилди. Бағоят ҳалим ва кам озор киши эрди. Бу жиҳатдин *ўзбак* орасида мансубалар қўзғолиб, ҳаржу марж¹⁰⁰¹ воқе бўлди. Анинг бир ўғли бор эрди Ҳасанқули отлиғ. Чун ажал етгач, инисин валлиаҳд қилиб Тангри ҳукмин буткарди. **Фард:**

*Киши нечаким салтанатга етар
Чу етти ажал, салтанатни тарк етар.*

Амнакхон ибн Ёдгор оқосидин сўнг доди адлға машғул бўлди. Шайбонийхонким, Мовароуннаҳрни олиб эрди, Амнакхон даврида анинг эли Мовароуннаҳрға кўчуб, Сир канорида Ёдгорхоннинг тавобеидин бошқа эл қолмади. Хон хотиржамлик била салтанат суруб ўлтурди. Ва оқибат жонин жонофаринға топшуруб, олти ўғул ёдгор қўйди: **Сўфиён, Бучға, Авонеш, Қол, Оқотой, Ағонай.**

⁹⁹⁹ Мукаддар – кина-худуратли.

¹⁰⁰⁰ Додгоҳ – халқнинг арз-додини сўраш жойи.

¹⁰⁰¹ Ҳаржу марж – бошбошдоқлик.

Элбарсхон ибн Берка Султон муваҳҳид ва мутадаййин¹⁰⁰² подшоҳ эрди. Амнакхондин сўнг хонлиқ сарири анинг вужуди била зийнат топти. Ва сана тўққуз юз ўн бир¹⁰⁰³ да Хоразмни мусаххар қилиб, хоразмшоҳлиқ тожин фарқ¹⁰⁰⁴ иға қўйди. Бу ижмол¹⁰⁰⁵ тафсили улким, Урганж Султон Ҳусайн Мирзодин сўнг Шайбонийхонға тааллуқ топиб эрди. *Қизилбош*¹⁰⁰⁶ волийси Шоҳ Исмоил Шайбонийхон била Марвда урушуб шаҳид қилди. Бу воқеаи ҳойила¹⁰⁰⁷ дин сўнг Шоҳ Исмоил Хоразмға уч *доруга* йиборди. Бири Хивақ била Ҳазорасбға, бири Урганж, бири Вазирга. Вазир келган *доруга* Вазир аҳоли ва маволисин ундаб, зар ва хилъат берди. Ул учурда Вазир қозиси қози Умар отлиғ оқил ва донишманд киши эрди. *Доругани* бориб кўрмади. Тилаганда ҳам беморлиқ баҳонаси била бормади. Бир кеча Вазир ақобирин пинҳоний тилатиб, дедиким, «муборақ бўлсун янги дин ва янги подшоҳ ва янги хилъатингиз». Ул жамоат Шоҳ Исмоилнинг мубтад бўлуб, шиа мазҳабига ривож берганин эшитмамиш эрдилар. Таажжуб юзидин дедиларким «янги дин демакнинг важҳи недур?» Ва қози ул мазҳабнинг ҳодис бўлгонин ва анинг ботишлиқин тақрир қилиб, дедиким, «қоло мунда келган ҳокимларнинг кишиси оздур ва ҳам дин мазҳабин зоҳир қилмайдулар. Ихтиёрингизни олгандин сўнгра сизларга сабб¹⁰⁰⁸ саҳоба *ризвонуллоҳи алайҳимни* таклиф қилиб, кофир бўлгонни қўюб, қабул этмаганин ўлдургусидур. Ботроқ гамингизни емангиз, исломдин айрилурсиз. **Маснавий:**

*Эшитгач бу сўзларни аҳли Вазир
Дедилар чекиб дин гамида нафир¹⁰⁰⁹
Ки дин узра бўлсун фидо жонимиз
Ўлум яхши йўқ бўлмай имонимиз.
Равофиз вужудини қилмай талюм
Фирог истамак бизга бўлсун ҳаром.*

Алқисса, тараддуд¹⁰¹⁰ лар қилиб, икки йилғача иш бошқара олмадилар. Охириламр, султон ал-орифин, қутб ас-соликин, зубдат ал-авлиё саййид Аҳмад Ото *алайҳир раҳманин*г наслидин саййид Ҳусомиддин қиттолни подшоҳ кўтариб, равофизни орадин чиқорурға иттифоқ қилдилар эрса, ул имтино қилиб, Элбарсхоннинг авсофи ҳамида ва ахлоқи писандидасин маъ аслиҳи баён этти эрса, анинг подшоҳлиқига далолат қилди. Вазир халқи анга ғойибона баиат қилиб, киши йибордиларким, **аризадошт:**

*Аё шаҳрери фалак жойгоҳ,
Муслмонлар устида зиллилоҳ.
Жамолингни кўрмай санга бандамиз,
Жанобингга етмай сарафгандамиз.
Эрур сансиз Урганж жонсиз бадан,
Либоси раоёсинингдур кафан.
Буён сур саманд, айлабон илтифот,
Ўлук жисмларга кюрюгил ҳаёт.
Агар келмасанг ҳашир топгач қиём,
Бизнинг қўл сенинг доман¹⁰¹¹ инг, вассалом.*

¹⁰⁰² Муваҳҳид ва мутадаййин – муслмон ва диндор.

¹⁰⁰³ Ҳижрий 911/1505-06 йил.

¹⁰⁰⁴ Фарқ – бош.

¹⁰⁰⁵ Ижмол – қисқача баён.

¹⁰⁰⁶ Қизилбош – Эронда кўчманчи турк қабилаларининг бирлашмаси. Улар 12 шиа имоми шарафига ўн икки йўллик қизил матодан салла ўраб юришлари учун шундай ном олганлар. Улар сафавия тариқатининг асосий ҳарбий таянчи бўлиб, сафавия шайхлари бошчилигида қўшни мамлакатларга ҳужум қилган.

¹⁰⁰⁷ Ҳойла – даҳшатли; қайғули.

¹⁰⁰⁸ Сабб – ҳақоратлаш.

¹⁰⁰⁹ Нафир – овоз; бақриш.

¹⁰¹⁰ Тараддуд – борди-келди; иккиланиш; тайёргарлик.

¹⁰¹¹ Доман – этак.

Элбарсхон отланиб, борған элчиларни суръат била илгари йиборди ва ўзи муваъд вақтида ваъдагоҳ-га келиб, таваққуф қилди. Ва Вазир акобири хос авом била дарвозаларга киши тайин қилиб, *қизилбош алайҳу-л-лаънани* қатли ом қилиб, эртанг бирла хонни келтуруб, тахтда ўлтургуздилар. Бу воқеа сана тўққуз юз ўн бир¹⁰¹² да Қўй йили эрди. Ул чоғда Вазир музофотидин Янгишаҳр била Тирсак бузулмай қолиб эрди. Аларни иниси Билбарс султон била бир навкарига берди. Аммо, Билбарс Беликаж султонга машхур эрди. Ул жиҳатдинким, ул мафлуж эрди¹⁰¹³. Яъни оёқлари қувват ва ҳаракатсиз. Бағоят диловар ва баҳодир йигит эрди. Ароба миниб, уч-тўрт тавсан отга судратиб, эровул била юруб, чаповул қилур эрди. Ва Билбарсхон уч ойдин сўнг Урганжни олиб, куффорни мақхур ва манкуб қилди. Андин сўнг Абулакхон ва Амнакхон ўғлонларин қолған *ўзбак* била келтурди ва Хивақ била Ҳазорасб *қизилбошин* орадин кўтарди. Ва барча Хоразм мамолики аларга софий бўлуб, Хуросонга газот учун отланди ва турктоз қилиб, кўп ғаноим олиб келди. Ул чоқда Шоҳ Исмоил фавт бўлди¹⁰¹⁴. Андин сўнг яна Хуросонга черик юборди ва Хуросон тоғининг шимоли сарҳадларин Меҳнадин Дурунғача тасарруфига киярди. Андин сўнг Болқон била Манқишлоқаким, *туркмония* тавоифининг манзил ва маамини эрди, лашкар юбориб, мужодила ва муҳорибадин сўнг мусаххар бўлди. Ва ҳар мамлакатни бир шаҳзодага ва ҳар диёрни бир амирга тафвиз қилди. Бир неча фурсат фароғат била салтанат суруб, ҳаёт вадиятин қобиз ал-арвоҳга топшурди. **Назм:**

*Чу Хоразмни олди Элбарсхон
Қизилбошни қилди бехонумон.
Фалак оқибат айлабон кин анга
Ажал қўймади жони ширин анга.*

Султонҳожихон ибн Беликаж султон Янги шаҳардин келиб, оқо-ини иттифоқи била Вазирда салтанат тахтига ўлтурди. Аммо, оти хон эрди, мулк ихтиёри Элбарсхоннинг улуғ ўғли Султонғози султоннинг қўлида эрди. Ва Султонҳожихон бир йил подшоҳлиқда ўлтуруб, вафот топти.

Ҳасанқулихон ибн Абулакхон Ёдгорхон авлодининг улуғи ул эрди. Ани хон кўтариб, Урганжни анга пойтахт қилиб бердилар. Ва оз фурсатдин сўнг барча шаҳзодалар анга хусумат пайдо қилиб, Урганж устига келиб урушдилар. Ул урушда Амнакхоннинг кичик ўғли Ағаной султонни Урганж пиёдаси уруб ўлдурдилар. Бу жиҳатдин *тўралар* мушаддад ва газабнок бўлуб, кунда масоф қилиб, икки ойғача қабадилар. Қалъа ичида қаҳат пайдо бўлди ва фуқаро бузулуб чиқа бошлади. Яна икки ой муҳосира қилиб, Урганжни олдилар ва Ҳасанқулихонни улуғ ўғли Билол била ўлдуруб, қолған ўғлонларин онаси била Бухорога кўчурдилар.

Сўфиёнхон ибн Амнакхон биродарзодасидин сўнг Урганжда шаҳзодалар сайъи била подшоҳлиқ маснадида ўлтурди. Ва ул ҳиммат ва ғайратда ақронидин мумтоз эрди. *Туркмония* қабоили Элбарсхондин бери раият бўлуб эрдилар. Сўфиёнхоннинг замонида Болқон ва Манқишлоқ *тарокимасиким*, *эрсори* ва Хуросон *солури* ва *така* ва *сориқ* ва *ямут* эрдилар, саркашлик оғоз қилиб, хоннинг барот¹⁰¹⁵ ларидин қирқ кишини ўлдуруб, закот бермадилар. Бу жиҳатдин хон шаҳзодаларга киши йибориб, лашкари бекарон била *тарокима* қасдиға ҳаракат қилди ва тохту-тоз қилиб, кўп кишини аёл ва авлоди била қатлу асир қилди. Ва қутулғанлари қочиб, Чутоқ қиригаким берк, аммо сувсиз ердур, қабалдилар. Ва хон ҳам алар кейнидин бориб, ул ерни қабаб тушти. *Тарокима* сувсизлиқдин батанг келиб, Оқотой султон даргоҳиға йиқилди. Ва султон оқосидин алар гуноҳин тилаб, ҳар кишининг дийат¹⁰¹⁶ иға минг қўйдин қирқ минг қўй муқаррар қилиб, муовидат этдилар. Маълум бўлсунким, Асфандиёрхон замониғача йилда қирқ минг қўй берурлар эрди. Ва бошқа *туркманлардин барот*¹⁰¹⁷ қўй олдилар. Андоқким, *ички солурдин ўн етти минг олти юз қўй*. Ва *ҳасанэликим*, *икдар* ва *човдурдур*, алардин ўн бир минг олти юз ва *эрончидин*

¹⁰¹² Ҳижрий 911/1505-06 йил.

¹⁰¹³ «Беликаж»нинг маъноси «бели эгри» бўлиб, мафлуж – фалаж дегани.

¹⁰¹⁴ Шоҳ Исмоил сафавий 930 ҳижрий – 1524 йил вафот этган.

¹⁰¹⁵ Барот (дор) – закот ундирувчи.

¹⁰¹⁶ Дийат - хунбаҳо, қон ҳаққи.

¹⁰¹⁷ Барот – кўчманчи аҳолидан олинадиган солиқ тури.

тўрт минг тўрт юз ва гўкландин ўн уч минг икки юз. Адоқлидин ҳам уч минг икки юз қўй олдилар. Хизрэли ва алиэли ва тевачиким, деҳқон эрдилар, алардин ғалла олдилар. **Байт:**

*Аларким ямонлиқ эди пешаси
Фасоду инод эрди андишаси.
Кўр охир мукофотини чектилар
Раиятлиқ офотини чекдилар.*

Сўфиёнхон сана тўққуз юз йигирма саккиз¹⁰¹⁸ да фавт бўлди. Муддати салтанати олти йил эрди. Анидин беш ўғул қолди: Юсуф ва Юнус ва Али ва Ағаши ва Паҳлавонқули.

Бучғахон ибн Амнак. Ани Урганжга келтуруб, хон кўтардилар. Анинг асрида Хоразм ўзбаки Қучанд¹⁰¹⁹ ва Исфароинғача чопиб, ғорат қилур эрди. Бу сабабдин Эрон подшоҳи Таҳмосб шоҳ ожиз келиб, сулҳ учун элчи била бениҳоят пешкаш ва тансуқот йибориб, илтимос қилдиким «фарзандликка қабул қилғайлар, токим, сулҳ истеҳкоми душманларимға маълум бўлуб, Чингиз авлодиға Кўрагонлиқ, яъни куёвлик била нисбат топмоқ била муфтахар бўлғайман.» Дерларким, йиборган пешкашлари ажноси ақмашадин бошқа тўққуз арабий от, тўққуз олтун хишт, тўққуз кумуш хишт ва Қучанд вилояти эрди. Қучандни Ағаши султонға бердилар. Хон оқоси Сўфиёнхоннинг Ойша бека деган қизин подшоҳона асбоб била узотти. Ва тарих тўққуз юз ўттуз икки¹⁰²⁰ да ҳақ раҳматиға кетти. Тўрт йил подшоҳлиқ сурди. Анинг уч фарзанди бор эрди: Дўст султон, Эш султон, Нурум султон.

Аванешхон ибн Амнакхон. Чун мулк эгаси ул бўлди, Бучғахоннинг авлодин Котға номзад¹⁰²¹ қилди. Анинг айёмида Муҳаммад Солиҳ битикчи ибн Хўжа Музаффар битикчиким, Астрободда эрди, шоҳ Таҳмосбға муҳолифат қилиб, баъзи қасабот¹⁰²² и Астрободға мутасарриф бўлуб, туҳафи фаровон била Хоразмға элчи йибориб, истимдод¹⁰²³ қилди. Аванешхон Султонғози султоннинг кенгаши била Умарғози султон валади Султонғози султонни сипоҳи вофир била ирсол¹⁰²⁴ қилди. Умарғози султон Астрободни Садриддинхон *истожлу* қўлидин олиб, Муҳаммад Солиҳ битикчиға топшуруб, ғаноими бисёр била мурожиат қилди. Ва хоннинг уч фарзанди бор эрди: Динмуҳаммад султон, Маҳмуд султон, Али султон. Ва Динмуҳаммад султонким, Астробод чопмоқға борурда Муҳаммадғози султон ибн Элбарсхонким, Нисой ва Обивард ва Дурун ҳокими эрди, анинг баротдорлариғаким, Хуросон туркмонидин *барот* қўйи олиб келур эрди, йўлуқиб, таҳаккумот¹⁰²⁵ била бир сориг эчкусин олиб эрди, Муҳаммадғози султон ани қайтурда афрод¹⁰²⁶ и била тутдуруб, таъзиб¹⁰²⁷ қилди ва бир мўътамид¹⁰²⁸ навқариға топшуруб, отаси олдиға муқаййид¹⁰²⁹ юбордиким, ўғлиға танбех берсун. Ва султон йўлда халос бўлуб, ул навқарни ўлдуруб, Урганж келди ва ниҳоний ўгай онаси тилидинким, Муҳаммадғози султоннинг синглиси эрди, битиб юбордиким, «ман ўлгудек маризман. Дийдор қиёматға қолмасун». Ва Муҳаммадғози султон бу муваҳҳаш хабар истимоидин бетоқат бўлуб, оз киши била отланди. Чун Урганжға келди, иттифоқо, хон ул кун шикорға чиқиб, ўрдуда киши йўқ эрди. Бехабар ҳарамхонаға кириб, синглисин солим топиб, билдиким, на ҳодиса бордур. Ул ҳолатда Динмуҳаммад султон навқарлари била етушуб, ани шаҳодатға еткурди. Бу хабари ваҳшатардин Вазирда Султонғози султон, Али султон ибн Сўфиёнхонким, ўз домод¹⁰³⁰ и эрди, теги бедариг била анинг риштаи ҳаётин мунқате қилди. **Байт:**

¹⁰¹⁸ Ҳижрий 928/1521-22 йил.

¹⁰¹⁹ Қучанд – Эрондаги ҳозир Қучон деб аталувчи шаҳар.

¹⁰²⁰ Ҳижрий 932/1525-26 йил.

¹⁰²¹ Номзад қилмоқ – тайин қилмоқ.

¹⁰²² Қасабот (қасаба) – катта қишлоқлар.

¹⁰²³ Истимдод – мадад сўраш.

¹⁰²⁴ Ирсол – юбориш.

¹⁰²⁵ Таҳаккумот – зўравонлик.

¹⁰²⁶ Афрод (фарл) – одамлар.

¹⁰²⁷ Таъзиб – азоб.

¹⁰²⁸ Мўътамид – ишончли.

¹⁰²⁹ Муқаййид – кишанланган.

¹⁰³⁰ Домод – куёв.

*Гули фитнаким ранги шуриш эрур
Анга қон тўқулмак намойиш берур.*

Бу жиҳатдин Аванешхон Вазирға сипоҳ тортиб, Султонғози султонни Элбарсхоннинг авлодидин ўн киши била ўлдурдилар. Ва Султонғози султоннинг Умарғози ва Шерғози отлиғ икки кичик ўғлини Оқотойхон сайъи била Бухороға узотдилар. Бу ҳодиса вуқуидин сўнг Билбарс султоннинг ўғлонлари ҳам Янгишаҳарни ташлаб, Бухороға борди. Ва Умарғози султонким, олий ҳиммат йигит эрди ва хоҳарзода¹⁰³¹ и Бароқхон – ҳокими Тошканд эрди, Бароқхондин истимдод қилиб, Убайдуллоҳхон хизматига келиб, хонни Хоразм фатҳига таҳрис¹⁰³² ва тарғиб қилди. Чун Аванешхоннинг Мовароуннаҳр сипоҳига тоби муқовимат¹⁰³³ и йўқ эрди, аксар оқову инилари била Урганжни ташлаб, фирор ихтиёр қилди. Вазирнинг шимол жонибида Баёт деган қирда Бухоро черики изидин етиб, дастгир қилдилар. Убайдхон Аванешхонни Умарғози султонға бериб, қатл қилдурди. Қолхон ва Оқотойхонни тирик сақлади. Ва Хоразмни ўғли Абдулазизхонға бериб, барча ўзбакни кўчуруб, муовидат қилди. Бу воқеа сана тўққуз юз қирқ олти¹⁰³⁴ да эрди. Ва Ҳасанхон Румлу «Тарихи оламорои Аббосий¹⁰³⁵» да тўққуз юз қирқ беш¹⁰³⁶ да, дебдур. Маҳмуд султон, Али султон, Юсуф султон, Юнус султон, Ҳожимхонким, қутулуб, Дурунда Динмуҳаммадхонға қўшулуб эрдилар, Динмуҳаммадхон аларни иттифоқи била Курдуш келиб, хизрэлидин минг отлиғ киши олиб, мажмуи уч минг киши бўлуб, Хивақға кирдилар. Бу жиҳатдин Абдулазизхон қочиб, Бухоро борди. Убайдуллоҳхон қирқ минг черик била Динмуҳаммадхон қасдига тебрланди. Ўзи Тевабўюнда таваққуф қилиб, Пирим ўғлонни ва Ҳофиз қўнгротни аксар умаро ва лашкари била Урганж йиборди. Алар Ҳазорасб келганда Динмуҳаммадхон Хивақдин отланиб, кеча Гарданхостға тушуб ўлтурди. Бухоро черикиким, кеча кўчуб келур эрдилар, саҳарда аларға учраб, муқотила ва муҳориба қилиб, Пирим ўғлон ва Латиф мирак ва Шайхназар бий ва Тожи баҳодир тавочибоши ва Қароча баҳодир вакил ва Ҳофиз қўнгротни аксар умаро била қайдға чекиб, анингдек оғир лашкарни мағлуб ва мустосил қилди. Дарвиш бий ва Кепак султон машаққати тамом била қочиб қутулдилар. **Байт:**

*Кишиким топса таиди илоҳий
Жаҳон хайлидур оллида табоҳий.
Сипаҳ чекса анга Искандару Кай
Ҳазиматлар топар андин паёнай.
Муқобил бўлса Қайсар бирла Фағфур
Қочар андин бўлуб мағлубу мақхур.*

Ҳақназар сиртлоннинг иниси Кунтуғар баҳодир ул кеча олтиш кишини санчиб йиқди. Тонг отгондин сўнг Динмуҳаммад султон асир бўлгон умарони ҳузурига келтурди. **Мин ал-латойиф**¹⁰³⁷: Динмуҳаммад султон Ҳофиз қўнгротға боқиб дедиким: «Эй, ҳамиша Убайдхон оллида айтур эрмишсанким, Урганж аҳли мусулмон эрмас, кофирдур. Қайси далил била бизни кофирга нисбат қилурсан?» Анда Ҳофиз қўнгрот юкунуб дедиким: «Ушбу замон кофирлиқ била мусулмонлиғ маълум бўлур¹⁰³⁸» Динмуҳаммад султон бу зарофат жиҳатидин аларнинг гуноҳин афв қилди ва анинг бу сўзи ўзбак орасида масал бўлди. Ва алар Қолхон ва Оқотой султон бошлиқ Мовароуннаҳр боргон элни бир игнасин қўймай йиборурга мутакаффил бўлуб, аймон¹⁰³⁹ ни иймон била мўваккид қилдилар ва Ҳожим султон умарони олиб бориб,

¹⁰³¹ Хоҳарзода – сингилнинг боласи.

¹⁰³² Таҳрис – қутқу солмоқ, қизиқтирмоқ.

¹⁰³³ Муқовимат – қаршилиқ.

¹⁰³⁴ Ҳижрий 946/1539-40 йил.

¹⁰³⁵ Ҳасанбек мунший Румлунинг шоҳ Аббос I ва шоҳ Сафийга бағишлаб ёзган асари кўзда тутилмоқда. «Тарихи оламорои Аббосий» уч жилдан иборат бўлиб, ҳижрий 1038/1627-1629 йил ёзиб тугалланган.

¹⁰³⁶ Ҳижрий 945/1538-39 йил.

¹⁰³⁷ Қизиқарли воқеалардан.

¹⁰³⁸ Мунис бу ҳикояни Абулғозихоннинг «Шажараи турк» асаридан иқтибос қилган.

¹⁰³⁹ Аймон (оймон) – шартнома, қарор, аҳдлашув.

Убайдуллоҳхонни Бухорода кўрди. Хон дағи анга иззати тамом ва ҳурмати молокалом била амм ва отасин мажму эли била берди. **Маснавий:**

*Чу Ҳожимхон шаҳи фаррух шамоил,
Бухоро кишварига бўлди нозил.
Убайдуллоҳхон шоҳи Бухоро,
Бўлуб анинг юзига мажлисор.
Зар андоқ мақдамига қилди ийсор,
Ки андин мажлис аҳли бўлди зарвор.
Яна ҳар кимсаким келтурмиш эрди,
Ўзининг кишварига сурмиш эрди.
Борин эъзоз ила қилди суюрғол,
Маъ ал-авлод вал-агном вал-мол¹⁰⁴⁰.*

Барча жамиати бисёр ва давлати бешумор била ўз манозилига нузул қилиб, Қолхонни подшоҳ кўтардилар.

Қолхон ибн Амнакхон. Анинг замонида билоди Хоразм ободон ва эл давлати фаровон ва барча неъмат бағоят арзон бўлди. Ва айёми салтанатида Хуросон жониби руқуб қилиб, Даригази мусаххар қилди. Ва Атақда Даригаз бандининг оллида бир қалъа бино қилдурди ва ўз отига мансуб қилдиким, ҳоло ани баъзи Қолхон қалъаси ва баъзи Қохлон дерлар. Ва анинг икки фарзанди бор эрди: Шайхмуҳаммад ва Шоҳназар отлиғ. **Қитъа:**

*Қол бўлуб арсаи оламда шоҳ
Мулкни адли қилиб эрди беҳишт.
Топти ажал хонасида мотлиғ
Чун анга фарзин қазо берди «кишт».
Муддати салтанати тўққуз йил эрди.*

Оқотойхон ибн Амнакхон Вазир дор ас-салтанасида хилофат тожи била сарафроз бўлуб, Қолхоннинг икки ўғлига Котни суюрғол қилди. Ва доди адлға машғул бўлди. Ва анинг давридаким, Сўфиёнхоннинг ўғлонлари Юнус султон ва Паҳлавонқули султон Урганж ҳокими эрдилар, алардин нописандида атвор зуҳурға келиб, бу жиҳатдин аларни Бухороға қувдилар. Ва Қолхоннинг ўғлонларин дағи алар кейнидин юбордилар. **Маснавий:**

*Ул ки қариндоши анинг оздур
Гардиши афлок анга носоздур.
Мамлақатидин қилиб ихрож ани
Ғурбат аро этгуси муҳтож ани.*

Ва Оқотойхон Юнусхон Урганжни олғонда анинг била урушуб, дастгир бўлди ва Қосим султоннинг амри била Хафийада шаҳодат топти. Анинг наъшин Вазирға келтуруб дағи қилдилар. Подшоҳлиқининг муддати секкиз йил етти ой эрди ва умри етмиш уч йил. Анинг олти ўғли бор эрди: Ҳожим султон, Маҳмуд султон, Фўлод султон, Тамур султон, Оллоҳқули султон, Сулаймон султон. **Назм:**

*Оқотойхон чу тахтни олди
Мулк аро шарру шур қўзғолди.
Тузатай деди юрт ишида яссо
Бўлмайин туз анга етушди қазо.*

¹⁰⁴⁰ Фарзандлари, бойлиги ва мол-мулки билан.

Юнусхон ибн Сўфиёнхон бағоят шужо ва далер эрди. Ва Манқит ҳокими Исмоил бий деганга куёв эрди. Қирқ йигит бирла Манқит борурман деб, Бухородин чиқти ва Котнинг шимол жонибидин ўтуб, Тукга тушди. Қуёш гуруб майли қилгондин сўнг. **Маснавий:**

*Аму сувиким бу баҳри ахзар¹⁰⁴¹
Бир қатрадур, оллида муҳаққар.
Ул сувдин ўтуб бўлуб шиновар,
Соҳилга чиқиб, миниб таковар,
Урганж сори азимат этти,
Вақти саҳар ул балдага этти.*

Қалъа девориға яғоч била чиқиб, ичкари кирди ва Маҳмуд султон ибн Аванешхонким, иниси Али султоннинг жонибидин Урганж волий¹⁰⁴² си эрди, ани ўрдусидин тутуб, Вазирга Оқотойхон қошиға йн-борди ва салтанат тахтиға ўлтурди. **Байт:**

*Талаб ичра ҳар ким ки чолок ўлур,
Етиб мақсадиға тарабнок ўлур.*

Маҳмуд султон боргондин сўнг Оқотойхон умаро таҳриси била Урганжга сипоҳ тортти. Юнусхон қоршу чиқиб, шайх Нажмиддин Кубро алайҳирраҳманинг мағриб жонибида муҳориба воқе бўлди. Урганж сипоҳи ғолиб бўлуб, Вазир черики шикаст топти. Ҳаво бағоят иссиғ эрди, Оқотойхоннинг оти ярамай борур эрди. Юнусхоннинг ўғли Қосим султон хоннинг кейнидин етушуб, инон¹⁰⁴³ идин тутуб олиб келди. Ва Урганж кадхудо¹⁰⁴⁴ сиким, Салмон арбоб эрди, анинг уйиға тушурди. Ва ўн беш кундин сўнг ёшурун кийизга чулғоб, ўлтуритди. Андоқким, собиқан зикр топиб эрди, ул чоғда Ҳожим султон била Темур султон Хуросон ва Боғобод ҳукуматиға машғул эрдилар. Отаси хабарин эшитиб, қалин черик била Юнусхон қасдиға озим бўлдилар. Вазирдаги шаҳодалар ҳамким, Маҳмуд султон ва Фўлод султон ва Оллоҳқули султон эрдилар, отландилар. Ва Хивақдин Дўст султон ва Эш султон дағи кўмак учун Хивақ ва Кот ва Ҳазорасб черики била юруш қилдилар. Бу хабар истимоидин Юнусхон черик йиғнаб, орада муқотила воқе бўлди. Оқибат Юнусхоннинг кўнглиға раабу ҳарос муставлий бўлуб, иниси Паҳлавонқули султон била Бухороға қочиб, анда тура олмай, ражаб ойининг ўн бирида Қазвинда шоҳ Таҳмосб мулозаматиға борди. Бу воқеа сана тўққуз юз олтмиш тўртда рабиъ ас-соний¹⁰⁴⁵ да эрди. «Омадани Хоразмия¹⁰⁴⁶» таърих топибдурлар. Муддати хонлиқи беш ой эрди. Қосим султонни йўлдин тутуб келтуруб, ўлдурдилар. Бу бобда дебдурлар. **Рубоий:**

*Гар сокин эсанг ва гар жаҳонда соир,
Зулм айламагил элга ниҳону зоҳир.
Қосим ки тўкуб эрди Оқотой қонин,
Ҳожим тутуб ани тўкти қонин охир.*

Дўстхон ибн Бучғахон барча шаҳодаларнинг иттифоқи била хон бўлди. Аввал кишиким, Хивақ дор ас-салтанасида тахтға ўлтурди, ул эди. Фақир машраб ва дарвиш ниҳод подшоҳ эрди. Иниси Эш султон баҳодир ва мажнунваш киши эрди. Оқосининг давлатиға қаноат қилмай, Урганж талабиға отланиб, Қумқалъа навоҳисида Ҳожим султон била масоф қилиб, чун ҳеч иш бошқара олмади, охир сулҳ била муовидат қилди. Ул урушда *уйгур* ва *наймандин* бошқа ўзбакни ўлдурмас эрди. Яна бир неча фурсатдин

¹⁰⁴¹ Баҳри ахзар – (кўк денгиз) Баҳри Хазар – Каспий денгизи кўзда тутилмоқда.

¹⁰⁴² Волий – вилоят ҳокими, бошлиғи.

¹⁰⁴³ Инон – отнинг жилови.

¹⁰⁴⁴ Кадхудо – бу ерда: оқсоқол.

¹⁰⁴⁵ 964 йил рабиъ ас-соний/1556 йили 1 феврал-2 март.

¹⁰⁴⁶ Хоразмликнинг келиши.

сўнг Хивақ ва Ҳазорасб ва Кот черикин йиғнаб, Урганж қасдиға юруш этти. Ва Ҳожим султон инилари била мудофааға чиқиб, Тук қалъаси била Урганж орасида уруш воқе бўлди. Ва Эш султон бир ҳафта аробадин куран тортиб, муқотила қилур эрди. Охириламр, бир кеча ҳийла била ёшурун Урганжга кириб, *уйгур, найман* амволин талатиб, авлоду аёлин шаҳрдин ихрож қилди. Ҳожим султон Вазирга бориб, Нисойда Али султонга ва Марвда Динмуҳаммад султоннинг ўғли Абулмуҳаммадхонга киши йибориб, изҳори истимдод қилди. Алар ўз навкарлари била келиб, Ҳожим султонга қўшулуб, Урганжни қабаб, тўрт ойдин сўнг бир саҳар қалъаға югурдилар ва Эш султонни ул воқеада ўз навкарларидин Тийнали *дўрмон* деган ўқ била уруб ўлдурди. Ва Дўстхонни дағи Хивақға киши йибориб, шаҳид қилдурдилар. Бучғахоннинг насли мунқате бўлди. **Назм:**

*Ул ки мулкига қаноат қилмади,
Шуриш афзун қилди, роҳат қилмади.
Қолди чеккан ранжи зое оқибат,
Бўлди бир газ ерга қоне оқибат.*

Ҳожимхон ибн Оқотойхон бағоят оқил ва кордон, одил ва мусулмон подшоҳ эрди. Шижоат ва шаҳоматда ўз ақронидин мумтоз, мурувват ва футувватда ўз ажносидин сарафроз эрди. Умри ўттуз еттига етганда сана тўққуз юз олтимиш етти¹⁰⁴⁷ да Урганжда хонлиқ маснадиға мутамаккин бўлди. Анинг жулусидин тўққуз йил сўнг Али султон вафот топти. Ва ул хушхўй ва ширин калом, жавонмард ва соҳиби саранжом, шужо ва саховатлиғ одил ва сиёсатлиғ шаҳзода эрди. **Байт:**

*Хусусан ҳаё жавҳари зотида
Эди нурдек меҳри миротида.*

Андоққим, ўлгунча аъзосидин узве¹⁰⁴⁸ ни ихтиёри била кишига кўргузмади ва хилват ерда таҳорат қилур эрди. Урганж, Ҳазорасб, Кот, Нисой, Обивард вилоёти анга махсус эрди. Ҳар йил Ҳутда Хуросонни Туршиз ва Турбат ва Жом ва Харгирддин Пил кўпрукиғача тохту-тоз қилур эрди. Журжон ва Жожармни олиб, Кабуд жомани пойтахт қилур эрди. Анинг лашкари қирқ мингга етти. Барчасиға улуфа берур эрди. Оёқ навкарининг вазифа¹⁰⁴⁹ си ўн олти қўй эрди. *Қизилбошни* кўп турктоз қилғон жиҳатдин шоҳ Таҳмасб сана тўққуз юз олтимиш беш¹⁰⁵⁰ да Бадрхон *истожлуни* Шоҳқули халифа муҳрдор ва Ёдгор бек *туркмон* ва Ҳасанбек Фатҳ ўғли ва Рустамхон ва Аҳмадбек Қубод ўғли ва Қосим бек Дурғут ўғли била ўн икки минг лашкар била Али султоннинг қасдиға номзад қилди. Иттифоқан, султон Хуросон *туркманиға* тушуб, ҳар навкари бир тарафға *барот* учун бориб эрди. Султон беш юз киши билаким, икки юзи Абойбек *гўклан* бошлиғ *гўкландин* эрди, Гургон канорида урушуб, шикаст берди. Иброҳимхон Зуллқадр *ҳокими* Астробод ва Рустамхон ва Қосимбек мингдин зиёда *қизилбош* била қатлға етиб ва Бадрхон ва Ёдгор Муҳаммад бек *туркмон* жамъи касир била дастгир бўлуб, Ҳасанбек Фатҳ ўғли ва Аҳмадбек Қубод ўғли оз киши била қутулуб кеттилар. Ва Шоҳқули халифа келурда йўлда қулунджин фавт бўлуб эрди. **Маснавий:**

*Зиҳи хуришид тожу осмон тахт,
Зиҳи ҳиммат, зиҳи гайрат, зиҳи бахт
Ки, андин хайли беҳад қизилбош
Қочор пайгула¹⁰⁵¹ га андоққи хуффош.*

¹⁰⁴⁷ Ҳижрий 967/1559-60 йил.

¹⁰⁴⁸ Узве – аъзон баданидан бирон-бир жойи.

¹⁰⁴⁹ Вазифа – маош.

¹⁰⁵⁰ Ҳижрий 965/1557-58 йил.

¹⁰⁵¹ Пайгула – бурчак.

Султоннинг мирохўридин нақдурким, «ул урушда султонга тушган ғаноим отининг тўққуздин бирин олур эрдим. Манга етти юз от тегди. Ўзга амволни мундин қиёс қилса бўлур». Мундин ўн олти сўнг султон Урганждин Хуросон келиб, Қўжанд¹⁰⁵² жулга¹⁰⁵³ сида қишлади. Бу ният илаким, баҳор Ироқга чаповул уруб, ғазот қилгай. Ва бу қишлоқда анинг икки шонасининг орасига куйдургу чиқиб, ҳаёт вадиятин малакулмавтга топшурди. Бу мансуба тарих ҳижрий тўққуз юз етмиш олти¹⁰⁵⁴ да қирқ ёшида эрди. Ва Ҳасан Румлу тарихида етмиш уч дебдур. «Як кам аз қотили қизилбош аст¹⁰⁵⁵» таърих бўлур. Бу тақдир била Ҳожихон жулусидин олти йил сўнг вафот топти. Анинг таърихида бир шоир айтибдур, таърих:

*Сарвари хусравон Али султон
Онки дар даҳр номи ў фош аст.
Аз дами офтоб шамшераи
Шоҳ Таҳмосб ҳамчу хуффош аст.
Рафт он шаҳ зи оламу акнун
Ҳар тараф фитнае зи авбош аст.
Соли тарихи фавтишон гуфтам:
«Ҳей», кам аз «қотили қизилбош» аст.*

Анинг ўғли Санжар султон найман Қулмуҳаммад бийнинг сайъи била Нисойда йигирма беш йил подшоҳ бўлуб ўлди. Андин насл қолмади. Али султон фавтидин бир неча муддат сўнг Ҳожимхон Хуросонга ғазот нияти била бориб эрди. Абдуллоҳон¹⁰⁵⁶ Хоразми холи топиб, жунуди номаъдуд била Ҳазорасб устидин ўтуб, Қуланжиға келиб тушти. Ҳоло ул мавзеда ҳазрат подшоҳи олийжоҳ ва султони гардун даргоҳким, бу мухтасарнинг хутбаси анинг муборак оти била хужастамазмун ва батни ҳамида авсофи била машҳундур¹⁰⁵⁷, иморати алиййия барпо қилибдурким, қавоиму аркон¹⁰⁵⁸ и «гўё туташ бинолардек¹⁰⁵⁹» ояти била мансус¹⁰⁶⁰ дур ва соҳати гардунмасоҳати «кирган омонлик топади¹⁰⁶¹» сифатиға махсус. Маснавий:

*Муалло биноси фалакдин рафе,
Мусаттаҳ¹⁰⁶² фазоси жаҳондин вазе.
Келиб барча девори девори хулд,
Бўлуб зеб бирла намудори хулд.
Мусаффо кўнгул қасридин ҳар уйи,
Қилиб раиш анга чархи ахзар уйи.
Чекиб кунгари айвони кайвонгача,
Етиб манзари чархи гардонгача.
Бори равзани ким тушуб дилтисанд,
Қуёш кўзгусидин бўлуб шишабанд.*

¹⁰⁵² Аслида «Қучон». Бу шаҳар ҳозир Эроннинг обод бир шаҳри ҳисобланади («Шажараи турк» нашрида афсуски бу жой номи «Хўжанд» шаклида изоҳсиз берилган).

¹⁰⁵³ Жулга – текислик.

¹⁰⁵⁴ Ҳижрий 976/1568-69 йил.

¹⁰⁵⁵ Қизилбошлар қотилидан биттаси камайди.

¹⁰⁵⁶ Абдуллоҳон II (в.1598 й.) кўзда тутилмоқда.

¹⁰⁵⁷ Элгузархон кўзда тутилган.

¹⁰⁵⁸ Қавоим, аркон – устунлар.

¹⁰⁵⁹ Қуръони карим, 61 : 4.

¹⁰⁶⁰ Мансус – мазмун топган.

¹⁰⁶¹ Қуръони карим, 3 : 97.

¹⁰⁶² Мусаттаҳ – кенг.

Ва боге бино этибдурким, анинг фазои вусъатафзоси «кенглиги осмон ва ер кенглиги каби¹⁰⁶³» тавси-фиға содиқдур. Ва саҳни зийнатороси «Баланд устунларга эга Эрам шаҳрига ўхшагани бошқа мамла-каларда яратилмаган¹⁰⁶⁴» таърифиға мувофиқ. Суви «шаробга тўла майкосалар бордир¹⁰⁶⁵» дарёсидин равон, мадхал¹⁰⁶⁶ и «жаннатга киринглар¹⁰⁶⁷» имосидин аён. Мазореи «каммисл ил-ҳирас¹⁰⁶⁸» ҳусулидин машҳун, ашжори «асл дарахт каби илдизи ерда маҳкам ва шохлари осмонда¹⁰⁶⁹» сифати била мавзун¹⁰⁷⁰.
Маснавий:

*Шажарлар бутуб Туби ва Сидравор¹⁰⁷¹,
Келиб борча Туби киби мевадор.
Чаманлар жинон гулшанидин зиёд,
Гули ранг-баранг топиб қушод.
Раёҳин бутуб анда ҳаддин фузун,
Себарга ҳавохоҳ, сунбул нигун.
Оқиб ҳар тараф жўйи кавсар мисол,
Суви барча ҳайвон сувидин зилол.
Вале сувда мавжи гиреҳгирлар,
Солиб сарв оёқиға занжирлар.
Чекиб бош фалак узра сарви саҳи,
Ке бўлмай оёқ бандининг огаҳи.
Кўруб сарвни бу сифат сарафроз,
Солиб қумри бўйниға тавқи ниёз.
Бутуб олма себи заннаҳдон киби,
Алаз¹⁰⁷² шираси шираи жон киби.
Узум хушаси айлабон ток аро
Хижил сунбула ақдин афлок аро.
Ниҳоятсиз олу-ю зардолуси,
Мулаззаз анингдек ки шафтолуси.
Анори келиб лаъли ноёбдек,
Бўлуб дона ёқути серобдек.
Бўлуб сабз ҳар сори анжир анс,
Келиб шира шакар била шир анга.
Ҳалок айлабон элни шох узра нок,
Беҳи ранги андин бўлуб гарднок.
Бори мева васфида сурсам рақам.
Варақга ёпушгудек ўлди қалам.
Зарури бу мавзедин айлаб гузар,
Сабаб бу эди айладим мухтасар.*

Қулонжи Хивақ била Ҳазорасб орасида воқеадур.

Ҳануз уруш тушмай Абдуллоҳхонга Ҳожимхоннинг Урганж келган хабари етушуб, Фўлод султон била Темур султонғаким, Ҳазорасбдин Қубо боғиғача ўлтурғон ўзбакни йиғноб, Хивақда асбоби муҳо-

¹⁰⁶³ Қуръони карим, 57 : 21.

¹⁰⁶⁴ Қуръони карим, 89 : 8.

¹⁰⁶⁵ Қуръони карим, 78 : 34.

¹⁰⁶⁶ Мадхал – кириш жойи, дарвоза.

¹⁰⁶⁷ Қуръони карим, 7 : 49.

¹⁰⁶⁸ Буғдой етиштириш деҳқончилиги сингари – ҳадисдан.

¹⁰⁶⁹ Қуръони карим, 14 : 24.

¹⁰⁷⁰ Мавзун – оғир (бу ерда: ҳосилли).

¹⁰⁷¹ Туби ва Сидратилмунтаҳо – жаннат дарахтлари.

¹⁰⁷² Алаз – лазиз.

риба таҳҳия¹⁰⁷³ сиға машғул эрдилар, элчи йибориб ярашиб, Бухороға увуд¹⁰⁷⁴ қилди. Бир неча муддатдин сўнг Нурмуҳаммадхон ибн Абулмуҳаммадхон ибн Динмуҳаммадхонким, Марву Обивард ва Нисой ва Боғобод ҳокими эрди, Ҳожимхон мутобиат¹⁰⁷⁵ идин чиқиб, вилоёти мазкурани Абдуллоҳхонға топшурди. Ва Абдуллоҳхон ўзидин ҳоким кўюб, ани мансабдин бегона қилди. Ва ул бу жиҳатдин қочиб, Ҳожимхон даргоҳиға келиб таҳрис қилғон учун Ҳожимхон вилоёти мазкуранинг талабиға отланди. Бу хабарни эшитиб, Абдуллоҳхон яна Хоразм келиб, шаҳзодаларни ҳийла била тутуб, Хоразмнинг тамоми билодин мусаххар қилиб, ўзидин ҳоким кўюб, барча ўзбакни кўчуруб, Бухороға қайтти. Ва Соғанж¹⁰⁷⁶ диёрида Оқсув канорида йигирма икки шаҳзодани даражаи шаҳодатға еткурди. Бу ҳодиса сана минг икки¹⁰⁷⁷ да эрди. Ва Ҳожимхон бу муваҳҳаш хабарни эшитгандин сўнгра қочиб борғон шаҳзодалар ва навкарлар била Ироқда шоҳ Аббоси мозий¹⁰⁷⁸ олдиға борди. Шоҳ таъзим ва табжил била ани ўз тахтиға ўлтуртуб, гуногун зиёфатлар қилди ва вазифасиға ҳар кун минг тумон зар муқаррар этти. Ва Абдуллоҳхоннинг ўғли Абдулмўъминхонким, Хуросоннинг аксар вилоётин олиб, сана минг беш¹⁰⁷⁹ да Исфароинни муҳосира қилиб эрди, шоҳ Аббос бу жиҳатдин анинг мудофаасиға отланиб, Бастом келди. Ва Ҳожимхон шаҳзодаларнинг ҳаракати била шоҳдин айрилиб, туркманядин лашкар олиб, Урганж келиб, Абдуллоҳхоннинг қўйғон ҳокимларин қатл қилиб, ўз мамлакатига эга бўлди. Ул чоғда Абдуллоҳхон ўғлиға мадад бермак учун Эрон устиға отланиб, Хўжамқули қўшбеги¹⁰⁸⁰ деган амирин ўзиға тааллуқ сипоҳи била эровул қилиб, илгари йибориб эрди. Ва ул Чаҳоржўй келганда, Ҳазорасбдин киши қочиб борди. Хўжамқули бий хонға киши юбориб, ўзи суръат била отланиб, оз фурсатда Ҳазорасб келиб, Бобо султон ибн Фўлод султон ибн Оқотойхонни қабади. Андин ўтуб, Хонқоҳни олиб, Ҳамза султон ибн Фўлод султонни гофил топиб, ўлдурди. Ҳожимхон бу хабарни эшитиб, Урганжни ташлаб, Қазвинда шоҳ Аббос қошиға борди. Мундин сўнг Абдуллоҳхон дағи келиб, Ҳазорасбни тўрт ой қабаб олди ва Бобо султонни ўлдурди. Бу воқеадин бир йил сўнг сана минг олтида Товуқ йили Абдуллоҳхон вафот топти. Андин сўнг Абдулмўъминхонни кеча кўчуб борурда Зомин қалъасининг илайида отасининг умароси ўлдурди. Бу хабар етушгач, Ҳожимхон шоҳдин рухсат олиб, Хоразм келди ва ўз тахтиға миниб, неча муддатдин сўнг таърих минг ўн бирда ва Барс йилининг охирида саксон уч ёшида жонин Тангриға таслим қилди. Муддати салтанати қирқ икки йил эрди. **Маснавий:**

*Эди Ҳожим ул хўсрави Жам жаноб,
Ки ақлу хираддин эди комёб.
Чу бахт ани мулк узра хон айлади,
Бўхор аҳли бирла қирон айлади.
Етиб оқибат дастбурди қазо,
Лаҳад тангноиға қилди ризо.*

Арабмуҳаммадхон отасидин сўнг Хивақ дор ас-салтанасида подшоҳ бўлди. Бағоят мутадаийин ва муташарре¹⁰⁸¹ ва кам озор киши эрди. Ва валоят¹⁰⁸² дин насиби бор эрди. Анинг айёми жулусидин олти ой ўтгандин сўнг Ўрусдин лашкар келиб, қуёш Саратон буржиға таҳвил¹⁰⁸³ қилган куни Урганжга кирди ва раоёдин минг кишини шаҳид қилиб, етти кун торож этиб, оғир молни ўтға ёқиб қайтти. Арабмуҳаммадхон Хивақдин отланиб келиб, ўрус Урганждин чиққан ерда икки кун урушди. Учунчи куни зўр қилиб ўтти. Яна ислом

¹⁰⁷³ Таҳҳия – тайёрлаш.

¹⁰⁷⁴ Увуд, увудат – қайтиш.

¹⁰⁷⁵ Мутобиат – тобелик.

¹⁰⁷⁶ Бу ерда Самарқандга яқин Соғарж кўзда тутилган.

¹⁰⁷⁷ Ҳижрий 1002/1593-94 йил.

¹⁰⁷⁸ Эрон шоҳи Шоҳ Аббос I кўзда тутилган.

¹⁰⁷⁹ Ҳижрий 1005/1596-97 йил.

¹⁰⁸⁰ Қўшбеги – қўш, ҳарбий лагер ва қароргоҳнинг бошлиғи.

¹⁰⁸¹ Муташарреъ – шариатпарвар.

¹⁰⁸² Валоят – валийлик, орифлик.

¹⁰⁸³ Таҳвил – ўтиш.

черики олдиға чиқиб, етти кун қабаб олиб, қатли ом қилдилар. Юз киши қутулуб, дарё канорида яғочдин қалъа солиб қабалиб эрди. Аларни ҳам жаҳаннамға йибордилар. Мундин дағи олти ойдин сўнг қалмоқ лашкари келиб, Хўжа кўлидин Тук қалъасигача сув канорида ўлтурғон элга чаповул уруб, Бўрлидин чиқиб кетти. Арабмуҳаммад кейнидин бориб, тушган асиру молни олиб қолди. Маълум бўлсунким, Ўзбакхон замонидин Арабмуҳаммадхон даврониғача Хоразм қалмоқ турктозидин омон эрди. Арабмуҳаммадхон замонида *найман амир* Сўфи мирзо деган Хусравшоҳ деганни Элбарсхон наслидин Хивақға келтуруб эрди. Арабхон амирни Хусравшоҳ била ўлдурди. Мундин сўнг *уйғур* Баёш мирзо деган Ҳасанқулихон авлодидан Солиҳ султонни Урганжга келтуруб, хон кўтарурда Арабхон Хивақдин бориб, султонни қатлга еткурди.

Анинг етти ўғли бор эрди: Асфандиёрхон, Ҳабаш султон, Элбарс султон, Абулғозихон, Шариф Муҳаммад султон, Хоразмшоҳ султон, Ўғон султон. Аммо Ҳабаш султон ва Элбарс султон бир онадин эрди ва Хивақда улғайдилар. Бағоят бебок ва саффоқ¹⁰⁸⁴ эрдилар. Авбош сеоят¹⁰⁸⁵ и ва ашроп¹⁰⁸⁶ шарорати била отасига оқ¹⁰⁸⁷ бўлуб, саркашлик қилдилар. Бу жиҳатдин хон аларнинг қасдиға икки қатла черик тортиб урушти. Сўнғи борғанда аларнинг қўлиға тушти. Ҳабаш султон анингдек отасининг кўзун ўйдурди. Бу воқеа минг ўттуз¹⁰⁸⁸ да эрди. **Қитъа:**

*Арабхонким, қилиб адл ошкоро,
Анинг даврида расми зулм қолди.
Фалак бу ваҷҳдин айлаб анга зулм,
Кўзи нурин кўзининг нури олди.*

Хивақда мадрасаи Арабхонни бино қилиб эрди.

Асфандиёр султон Шариф Муҳаммад султон ва Хоразмшоҳ султон била Ҳазорасбда қабалиб, қирқ кундин сўнг Асфандиёр султон Ироқға борди. Ва Абулғози султон Бухороға бориб эрди, Шариф Муҳаммад султон Бухороға бориб, анга қўшулди.

Ҳабаш султон ва Элбарс султон отасин кўр қилгондин сўнг иккови мушорикат била подшоҳлиқ сурдилар. Бир йилдин сўнг Хивақда отаси ва Хоразмшоҳ султон ва Асфандиёр султоннинг икки тифл фарзандиким, бири уч яшар, бири ярим яшар эрди, тўртовин ўлтуртдилар ва Ўғон султонни Ўрусға йибордилар. Орияти подшоҳлиқ учун икки оламда лаънатға сазовор бўлдилар. Ройи жаҳоннамои арбоби басорат¹⁰⁸⁹ га равшан ва мубарҳан бўлсунким, Икосара хондонидин Шеруя умаро игвоси била отаси хусрави Парвизни қатлга еткурди, олти ойдин сўнг тоовун марази била рахти иқоматин оамдин кўтарди. Андоқким, Шайх Низомий *алайҳирраҳма* бу бобда айтибдур. **Байт:**

*Падарқуш подшоҳиро нашоюд,
Агар шояд ба жүз шаш маҳ напоюд¹⁰⁹⁰.*

Ва хулафои Аббосия дудмонидин халифа дағи отаси Мутаваккил ибн Мўътасим ибн Ҳорунни ўлдурди, олти ойдин ўтмади. Ва Кўрагония салотинидин Абдуллатиф мирзо ҳам отаси султон Улуғбек мирзо ибн Шоҳрух мирзони шаҳодатға еткурди, олти ойда Бобо Ҳусайн ани ўлдурди. Ҳабашхон ва Элбарс султон дағи алардек отаси шаҳодатидин олти ойдин сўнг Асфандиёрхон қўлида мақтул бўлдилар. Муддати салтанатлари бир йил олти ой эрди. **Қитъа:**

*Бу икки бадсириштуру бесаодат,
Чу ўлдурдилар айлаб зулм отасин.*

¹⁰⁸⁴ Саффоқ – разил, кишилар қонини тўкувчи.

¹⁰⁸⁵ Сеоят – чақимчилик, туҳмат.

¹⁰⁸⁶ Ашроп – ёмон одамлар.

¹⁰⁸⁷ Оқ – итоатсиз; фарзанднинг ота-она томонидан лаънатланиши.

¹⁰⁸⁸ Ҳижрий 1030/1620-21 йил.

¹⁰⁸⁹ Кўрар кўз аҳлари (ушбу китобни ўқийдиган кишилар)нинг жаҳонни намоеън этувчи ақллариға.

¹⁰⁹⁰ Падарқуш подшоҳликка яралмас; Яраса ҳам олти ойдин ўтмас.

*Фалак аҳли жаҳонга ибрат айлаб,
Етти ой етмайин берди жазосин.*

Асфандиёрхон шаҳриёри оқил ва подшоҳи одил эрди. Отаси Арабмуҳаммадхон фарзандларининг қўлига гирифтор бўлгондин қирқ кун сўнг Ҳазорасбдин чиқиб, вақт муқтасоси била Эронга шоҳ Аббоси мозий илайига бориб эрди. Анинг мадади била Дурун ва Болқон тоғининг *тарокимасидин* навкар олиб, Урганжга мутаважжих бўлди. Ул чоғда Урганж сувсиздиқдин бузулуб, Тукнинг рўбаруйида дарё лабида қалъа солиб эрдилар. Асфандиёрхон ул қалъага кириб, Ҳабаш султон хабардор бўлуб, Хивақга қочти ва Элбарс султон била Хивақ лашкарин олиб, Урганжга юрди. Ва Асфандиёрхон шикаст топиб, Манқишлоқ борди. Ва яна сипоҳ йиғноб, Урганжга келиб, султонлар била урушуб, муставли бўлди ва Элбарс султонни тутуб ўлдурди. Ҳабаш қочиб, Манқитда Шонак мирзо илайигаким, ўз намакпарвардаси эрди, борди. Ул ҳалол намак ани тутуб, Асфандиёрхон хизматиға йиборди. Хон ани дағи Элбарс султонга мулҳақ¹⁰⁹¹ қилди. Ва *уйгур*, *найманким* Арабмуҳаммадхон қатлиға сои¹⁰⁹² бўлуб эрдилар, аларға қатли ом буюрди. Ва *туркманни* дўст тутуб, юртиға келтурди. Бу жиҳатдин ўзга *ўзбак* муҳолифат қилиб, бузулуб Мовароуннаҳрга ва *манқит* ва *қазоқ*га кеттилар. Ва Абулғозихонким, *ўзбак* тарафин тутар эрди, анинг била кўп муҳориба қилди. Ва охир анга даст топиб, *Ироқ*¹⁰⁹³ га йиборди. Таърих минг ўттуз икки¹⁰⁹⁴ да подшоҳ бўлуб эрди, ўн етти йил салтанат суруб, интиқол қилди. Андин Юшан султон ва Ашраф султон отлиғ икки фарзанд қолди. Аларни Надрмуҳаммадхон Бухороға элтуб, Қаршида ер берди. Ва хоннинг вафоти таърихида дебдурлар. **Таърих:**

*Онки мардумро чу чашиму чаширо чун мардум аст,
Ақли дониширо дар авсофаи сарришта гум аст.
Буд дурри шоҳвору сохта жобир канор,
Эй дарего, ҳолиё ӯ гарқи баҳри Қўлзум аст.
Зоти ӯ боқист, лекин дар назар фонийнамо,
Дар шуои офтоби кибриё чун анжум аст.
Ҳафт шоҳ аз авлиё ҳастанд машҳури жаҳон,
Ҳаштум ин шоҳ аст, зи он таърих «шоҳи ҳаштум» аст¹⁰⁹⁵.*

Бу таърих юзидин маълум бўлурким, айёми мулки ўн тўққуз йилдур. Султон ал-атқиё ва қутб авлиё Ҳасанқули Азизон ва қози Муҳаммад Азизон ва Жонмуҳаммад Азизоннинг жаворларида Мевастонда мадфун бўлди.

Аммо. Маълум бўлсунким, ҳазрат Жонмуҳаммад Азизон Хоразмий муриди қози Муҳаммад Азизон Хоразмий ва алар муриди Ҳасанқули Азизон Хоразмий ва алар муриди Мустафоқули Азизон *туркмон* Хоразмий ва алар муриди *амир* Али Азизон Самарқандий Мазохиний ва алар муриди Ҳофиз Басир Муҳаммад ал-воиз ал-Хузорий ва алар муриди ҳазрат мавлоно Али Бовардий ва алар муриди мавлоно Алоиддин Мактабдор Обизий ва алар муриди Саъдаддин Кошғарий ва алар муриди мавлоно Низомиддин Хомўш Фаркатий ва алар муриди хожа Алоиддин Аттор ва алар муриди ҳазрат хожа Баҳо ал-Ҳаққ ва-д-дин эрдилар.

Ҳазрат хони мазкур марҳум ҳазрат Жонмуҳаммад Азизон мушорилайҳнинг ҳалқаи иродатиға дохил бўлди. Йиллар сулукка машғул бўлуб, ҳаддин зиёда футуҳот ва каромот ва хавориқи одот ҳосил қилди. Бо вужудиким, даражоти аъло ва маротиби ақсо топиб, сулуки камолға етиб эрди, ҳазрат Шайх Азизон *алайҳирраҳма* риҳлат қилурда аларнинг тарбият ва рухсатин қудват ал-орифин ва зубдат ал-восилин шайха уш-шуйух қози Азизон *алайҳирраҳма* ғаким, аларнинг халифаси эрдилар, ҳавола қилди. Ва аларнинг суҳбатидин дағи васфдин ортуқ мақомот топиб, рухсати иршод ҳосил қилди. Бо вужудиким, шўғли

¹⁰⁹¹ Мулҳақ – қўшилиш.

¹⁰⁹² Сои – қутқучи.

¹⁰⁹³ Эрон кўзда тутилмоқда.

¹⁰⁹⁴ Ҳижрий 1032/1622-23 йил.

¹⁰⁹⁵ Таърих 1052/1642-43 йилни беради.

авомири салтанат, ибодот ва риёзотин камолга еткурди ва халқ иршодиға машғул бўлуб, кўп солиқни манозили мақсудға мушарраф қилди. **Маснавий:**

*Зиҳи фаррух иқболу олий сифат,
Бўлуб жам анга фақр ила салтанат.
Гаҳе адл ишидин натоиҷ топиб,
Риёзотдин гаҳ ҳавоиҷ топиб.
Гаҳе тег ила дафъи бедод этиб,
Гаҳе зуҳд ила элга иршод этиб.
Икки олам ичра топиб шоҳлиғ,
Фано сирридин топти огоҳлиғ.*

Абулғозихон султони доно ва хоқони тавоно эрди. Валодати сана минг ўн тўрт¹⁰⁹⁶ да Товушқон йили, Офтоб Асад буржида ва раби ал-аввалнинг ўн бешидаким, душанба куни эрди, воқе бўлди. Ўн олти ёшиға етганда, Урганж ҳукумати Ҳабаш султон била анга тааллуқ тутти. Бир йилдин сўнг Кот аёлат¹⁰⁹⁷ иға етти. Олти ойдин сўнг отаси била Ҳабаш ва Элбарс масофиға отланди ва отаси шикаст топиб, дастгир бўлғонда, бир йигит била ёвдин чиқиб қочти. Ва йўлда оти йиқилиб, пиёда бўлди. Қошидағи йигит анга отиб бериб, ўзи қолди. Ул йигит худ Ўмбой эрди. Хон ани танимай, чун сўрашғудек фурсат йўқ эрди, ўтуб йўлга тушти. Иншоолоҳ анинг зикри ўз маҳалида айтилуру. Хон андин Котга келиб, анда тура олмай, Мовароуннаҳрга мутаважжих бўлди ва Самарқандда Имомқулихоннинг хизматиға етти. Ва олти ойдин сўнг Шариф Муҳаммад султон изидин борди. Ва икки йилдин сўнгким, таърих минг ўттуз уч¹⁰⁹⁸ да эрди, оқоси Асфандиёрхоннинг илайига келди ва Урганж вилояти анга тааллуқ тутти. Сўнгги йили оқоси била *туркманга* ривож берган жиҳатдин Хиванинг канорида Тошкўпрук мавзеида урушуб, муовидат қилди. Ва Хўжа кўлида Аму канорида дағи урушуб, ўзбакдин йигирма, *туркмандин* етмиш киши ўлди. Бу воқеадин сўнг *ўзбак* зўр бўлди. Андоқким, юқорида зикр топти. Ва Абулғозихон *қазоқда* Эшимхон ёниға борди. Андин Туркистонда Турсунхон қошида бўлди. Эшимхон Турсунхонни ўлдургандин сўнг Имомқулихон хизматиға келди. Андин сўнг Хивақға *туркман* ичиға келиб, Асфандиёрхон била икки қатла муҳориба қилди. Охир мусолиҳа қилиб, оқоси ёнида бўлди. Ул учурда бузулғон *ўзбак* Орол мавзеида тенгиз канорида ҳар тарафдин келиб йиғналиб ўлтуруб эрдилар. Асфандиёрхон инисидин бадгумон бўлуб, тутуб Ироқ йиборди. Ул йил шоҳ Аббос ўлуб¹⁰⁹⁹, анинг набираси шоҳ Сафий подшоҳ бўлуб, Ҳамадонда эрди. Шоҳ Сафий ани Исфаҳонға йиборди. Ўн бир йилдин сўнг Исфаҳондин қочиб, Бастом усти била Маҳинда ўлтурғон *туркманга* келиб, бир қиш таваққуф қилди. Андин Болқонға бориб, *такада* икки йил турди. Андин Манқишлоқ борди. Ул чоғда Манқишлоқ *қалмоқға* тобе бўлуб эрди. *Қалмоқ* хони ани ўз ёниға олиб бориб, кўп таъзим ва такримлар қилди. Бир йилдин сўнг *Орол ўзбаки қалмоқ* хониға қирқ буёқ пешкаш элтуб, Абулғозихонни олиб ёндилар. Бу воқеа сана минг эллик икки¹¹⁰⁰ да эрди. Мундин олти ой сўнг Асфандиёрхон вафот топти. Таърих минг эллик тўрт¹¹⁰¹ да Қўй йилининг аввалида Орол вилоятида қирқ ёшида Абулғозихон салтанат тахтиға жулус қилди. Хивақ *туркман*и анга тобе бўлмай, Надрмуҳаммадхон отиға хутба ўқуди. Абулғозихон Хивақни икки мартаба чопти. Надрмуҳаммадхон *туркманга* кўмак йиборди. Алар бирла дағи кўп урушди. Бу жиҳатдин Надрмуҳаммадхон Қосим султон деган набирасин кўп сипоҳ била йиборди. Ул келгандин сўнг хон дағи отланиб, Гандумконға келиб, чаповул йиборди. Ёнида икки юз киши қолиб эрди. Ул вақтда Хивақ сипоҳи келиб, Хиванинг ариғининг жанубий тарафида урушуб, икки юз кишидин шикаст топиб қайтти. **Байт:**

¹⁰⁹⁶ 1014 йил 15-раби ал-аввал/1605 1 август.

¹⁰⁹⁷ Аёлат (кўп.: аёлот) – вилоят ёки туман маъноларида.

¹⁰⁹⁸ Ҳижрий 1033/1623-24 йил.

¹⁰⁹⁹ Шоҳ Аббос I ҳижрий 1038/1629 или вафот этган.

¹¹⁰⁰ Ҳижрий 1052/1642-43 йил.

¹¹⁰¹ Ҳижрий 1054/1644-45 йил.

*Хайлинг кўпу озидин бўлма гуруру маъюс,
Ферузманд бўлмоқ Тангри иноятидур.*

Хон дағи қайтиб, чаповулга боргон лашкарин дарё лабида топиб, Орол борди. Ва Абдулазизхон Бухоро тахтида ўлтурғондин сўнг Абулғозихон яна черик тортиб, Хивақга кириб, *туркманни* мағлубу мақҳур қилди. Ва ўзбакдин уч юз олтмиш кишига амал берди. Аларнинг ўттуз иккисига ўз ёнидин ўрун берди. Андоққим, икки *шайхулислом*, икки *қози*, бир *раис*, Саййид ота авлодидин бир *мутавалли*¹¹⁰², бир *нақиб*¹¹⁰³, тўрт *отолиқ*, тўрт *иноқ*, тўрт *мироб*, тўрт *бий*, бир *парвоначи*¹¹⁰⁴, икки *оқо*, икки *арбоб*¹¹⁰⁵, тўрт *чигатой иноқи*¹¹⁰⁶ ва бир *вазирким*, ҳоло *меҳтар*¹¹⁰⁷ дерлар ва бир *қўшбеги*. Бу иккови ўрунсиз хон ҳузурида оёқ устида турдилар. Ва ўзбакни тўрт гуруҳ қилиб, тўрт тўпа атади. Андоққим, *уйғур*, *найман* бир тўпа. *Дўрмон* ва *юз* ва *минг* жамоаси *уйғурга* қўшулди. Ва пайғамбар авлоди *шайх* ва *бурлоқ* била *найманга* қўшулди. *Қўнғрот*, *қиёт* бир тўпа. *Жалойир* ва *алиэли қиётга* қўшулди. *Нукуз*, *манқит* бир тўпа. *Кенагас нукузга* ва *хўжаэликим*, иншооллоқ анинг зикрин айтурман, *манқитга* қўшулди. *Қангли*, *қипчоқ* бир тўпа. Аларга ўн тўрт уруғ қўшулди, *ўн тўрт уруғ* от кўтарди. Ва барча *ўзбакка* Дорғондин тенгизгача Аму сувининг икки тарафин ва наҳрлариким, Амудин муншааб бўлубдур, аларнинг атрофин тақсим қилиб берди. Ва Урганж халқин кўчуруб, Хонқоҳнинг мағриб жонибида қалъа солиб, кўп ер берди. Ҳоло Урганж ул мавзедур. Бағоят маъмур ва ободон. Ва Хоразмнинг улуғ савдохонасидур. Бу воқеа таърих минг эллик олти¹¹⁰⁸ да Товуқ йили эрди. Андин сўнг мамоликка саранжом бериб, *тарокимаким*, қадимий душман эрди, алар истисол¹¹⁰⁹ ининг фикрида бўлди. Ул учурда Фулом баҳодир, Динмуҳаммад *ўнбеги*, Ўрус *ўнбеги* деган уч *сардор* тўрт минг *туркман* била Ҳазорасб жанубида қум ичида хийма қуруб ўлтируб, хон Ҳазорасб бориб, аларни хийла била чорлаб, шилон тортар баҳонаси била икки минг *туркманга* теғ суви¹¹¹⁰ била ажал шарбатин ичурди ва отланиб, ҳашамин торожу аҳли аёлин асир қилиб қайтти. Мундин сўнг Тажанда баъзи *туркманким*, Хивақдин қочиб бориб ўлтируб эрдилар, алар қасдиға мутаважжиҳ бўлуб, баъзини қилич дамидин ўткариб ва баъзини қайди балоға тортиб, мурожнат қилди. Сана минг эллик тўққуз¹¹¹¹ да Хуросоннинг Боми Бурма деган мавзеидаким, қочгон-қолгон *туркман* йиғилиб ўлтуруб эрди, алар қасдиға черик тортиб, алар била корзор қилди. «Бизнинг қўшинимиз ғолиб бўлгувчидир¹¹¹²» муқтазоси била ҳақ ботилға ғолиб келиб, Ўмбой *иноқ* ўзиға мутааллиқ йигитлар била рустамона ишлар қилиб, Қоҳир хўжаким, *туркманнинг сардори* эрди, ани қатлиға еткурди. Бу жиҳатдин *туркман* хайли шикаст топиб, *ўзбак* баҳодирларининг теғидин ўтти. Хон ғаноими фаровон ва исори¹¹¹³ бепоен била Хивақ келиб тушти. Ва сўнгги йилким, Сиғир йили эрди, *қалмоқнинг қушут* уруғидин Дуржи тойши деган Кот мамлакатига чаповул уруб қайтти. Хон ўн беш кунда бу Бўкрук бош мавзеиди изидин етиб, уруш солди ва *қалмоқни* мағлубу мақҳур қилиб, увуд этти. Андин сўнг Товушқон йили Атрак ва Гургон бўйинда *туркманнинг бойрож* деган қабиласиким, боғий бўлуб эрди, хон аларнинг мудофаа¹¹¹⁴ сиға ўн минг черик била юруш қилди. Бу сафарда адашиб, аксар улус жу ва атш¹¹¹⁵ галабасидин мутафарриқ бўлуб қолди. Хон тўрт юз киши била *бойрож* қабиласин топиб, қатли ом

¹¹⁰² Мутаваллий – вақф мулклари устидан, кириб ва чиқимлари, харажотларини текширувчи амалдор. У хон томонидан вақф қилинган мулкларга мутаваллийлик қилган.

¹¹⁰³ Нақиб – саййид ва хўжалар жамоаси бошлиғи. Хонга яқин шахс бўлган.

¹¹⁰⁴ Парвоначи – саройда парвона (капалак)дек хон ҳузурига кириб чиқиб, хизмат қиладиган амалдор.

¹¹⁰⁵ Арбоб – қабила ёки уруғ оқсоқоли, арбоби. Уруғ зодагонларидан тайинланган.

¹¹⁰⁶ Чигатой иноқи – гегемон в кучли бўлган ўзбек тўпасидан тайинланган иноқ.

¹¹⁰⁷ Меҳтар – улуғ, катта дегани. Энг улуғ амалдор сифатида вазир (и аъзам) шундай сифатга эга бўлган.

¹¹⁰⁸ Ҳижрий 1056/1646-47 йил.

¹¹⁰⁹ Истисол – йўқотиш, тугатиш.

¹¹¹⁰ «Теғ суви» – қиличнинг ялтироқлигига нисбатан «обдор», яъни сувли, денгиз каби нисбатлар ишлатилади. Бу ерда шунга ишора.

¹¹¹¹ Ҳижрий 1059/1649 йил.

¹¹¹² Қуръони карим, 27 : 173.

¹¹¹³ Исор, усаро – асирлар.

¹¹¹⁴ Мудофаа – ушбу сўз бу асарда кўпинча «дафъ», яъни йўқ қилиш маъносида келган.

¹¹¹⁵ Жу ва атш – очлик ва ташналик.

қилиб, ғаноими тамом ва исор молокалом била келиб, Хивақға нузул қилди. Алқисса, барча туркман қабоилин кўп тохту-тоз била итоатға киргузди. Ва Лу йиликим, қалмоқнинг турговут элидин Мерган Тойши, Ўқча, Тапа Туғул деган уч тўра кўп қалмоқ била Ҳазорасбдин Дорғонғача чоғиб эрди, хон ўн беш кундин сўнг изидин отланиб, Сангинработ деган мавзеда тоғиб, қабаб урушти. Қалмоқ тоб келтура олмай, келиб хоннинг оёқин бўса қилиб, хонга эл бўлдилар. Мундин сўнг хон Бухороға олти мартаба сипоҳ чекти. Қароқўлни икки қатла олди. Карминани бир каррат олди. Бухорони бир қатла олди. Ҳаддин ташқари амвол ва ғаноим била қайтти. Аммо, Абдулазизхон била икки мартаба рўбарўй бўлуб, сўнгги мартабада муҳориба ва муқотила қилиб, шикаст берди. Ул урушда Анушахон рустамона корзор қилиб, обрўлар олди. Ва хон охир умрида ўғли Анушахонни подшоҳ қилиб, узлат ихтиёр қилди ва таърих минг етмиш тўрт¹¹¹⁶ да «яратганинг олдиға рози ва хушқол бўлиб қайт¹¹¹⁷» муқтазоси била фано марҳаласиға риҳлат қадамин қўйди. «Барча жон ўлгувчидир¹¹¹⁸» фаҳвоси била ажал шарбати ногуворин ложурья чекти. Муддати салтанати йигирма йил эрди. Бағоят ашъор фаҳм ва тарихдон киши эрди. Андоқким, ўз силсиласида бир тарих битиб «Шажараи турк»ға мавсум қилибдур. Қитъа:

*Хони оламтаноҳ Абулғози,
Ҳар тараф бешумор чекти сипоҳ.
Охир ани ажал сипоҳи тутуб,
Айлади манзилин хоки сиёҳ.*

Анушахон хони соҳиби давлат ва шоҳи Жамшид савлат эрди. Анинг замонида сиёсати биймидин қабоибли туркманья туғён қила олмади. Ва хон мамлакатнинг зимоми ихтиёрин амири кабир Ўмбой иноқнинг қабзаи иқтидорига топшурди ва амири беназири ақли матиннинг дастёрлиқи била умури мамлакатға низом бериб, пирона ишлар зуҳуриға еткурди. Ва ул вафот тоғиб, анинг мансаби ўғли амир Саййид Муҳаммад иноқға мафвуз бўлди. Ва хон икки қатла Машҳадни чоғиб, ғаноими бисёр била қайтти. Ва учланчи борғанда Машҳадни олиб, ҳазрат имом Али ар-Ризо мақбараи мутабаррикасин зиёрат қилиб, Машҳад тахтиға ўлтурди. Ул жиҳатдин «шоҳ» лақабиға мулаққаб бўлди. Ҳануз ул вилоятға саранжом бермайдур эрди, Бухородин хабар бордиким, Мовароуннаҳрдин Элбарсхон авлоди Абдулазизхон амри била бир оз лашкар олиб, Хоразм қасдиға отланибдур. Бу хабар истимоидин ғазабнок бўлуб, Машҳадни ташлаб, Чоржуй усти била Аму сувидин убур қилиб, Саййид иноқни бироз черик била Хивақға узотти ва ўзи Бухоро устиға ҳаракат қилди. Ва Боғи дилкушодаким, Абдулазизхоннинг муҳаддисот¹¹¹⁹ идин эрди, боргоҳи иқболни барпо қилиб, нузул этти. Ул чоғда Абдулазизхон қитчоқ ва хитой қавмининг дафъи учун Кармина бориб эрди. Сўнгги кун Хоразм баҳодирлари қалъаға рахна солиб кирдилар. Чоштгоҳдин намози асрғача ғорат қилдилар. Мулло Саййидой Бухорийким, ул замон шуаросидиндур, бу воқеани шикоятан назмға киюроб, айтибдурким, маснавий:

*Зи кошонаи хўжаҳо то гадо,
Палосе намонда бажуз бўрё.
Зану мард яксон дар он турктоз,
Фақиру ганиро намонд имтиёз.
Кашид ин ситам то намози дигар,
Мағас дар гардад жудо аз шакар.*

Чун вақт аср бўлди, хони гардунтавон қалъаға элчи йибориб, истимолат¹¹²⁰ ваъдаси қилиб, моли омон талаб қилди. Андоқким, шоири мазкур айтибдур. Назм:

¹¹¹⁶ Ҳижрий 1074/1663 йил.

¹¹¹⁷ Қуръони карим, 89 : 28.

¹¹¹⁸ Қуръони карим, 3 : 185.

¹¹¹⁹ Муҳаддисот – қурилишлар.

¹¹²⁰ Истимолот – ўзига бўйсундириш, иноқлашиш.

*Ануша яке қосиде суйи шаҳр,
Фиристод парвардаи лутфу қаҳр.
Бигуфто барад жониби хўжаҳо,
Пас онгаҳ бигў бар Сикандар саро.
Баҳам муттафиқ гашта хурду калон,
Расонанд худро бар ин остон.
Зи мо гўй дигар ба хурду бузург,
Ки мо ҳам шубонем, ҳам кўҳна гург.*

Амир Искандар *сарой отолиқ* бошлиқ Бухоронинг машоҳир ва маорифи туҳафи бисёр ва пешкаши бешумор била қалбадин чиқиб, хоннинг ҳузурида убудият туфроқин ўптилар. Хон дағи аларга навозиш ва истимолат қилиб, Бухоро тахтига ўлтурди ва манобир устида хатиблар алқоби ҳумоюнига тил очдилар. Андоққим, ул ҳолда айтибдурлар. **Байт:**

*Ба номаш хатибон кушоданд лаб,
Шуд он рўз ҳангомае булажаб.*

Андин сўнг Абдулазизхоннинг изидин лашкар йиборди ва Бухорода ўзидин ҳоким қўюб қайтти. Ва Абдулазизхоннинг кейнидин борғон лашкар урушуб, шикаст топти. Бу жиҳатдин Бухородағи ҳоким таваҳҳум қилиб, қалъани тошлаб қочти.

Ва Анушахоннинг айёми давлатида Кот суви қуруб, эли бузулди. Хон аларга Етти гунбазнинг шимолида қалъаи муаззам таъмир қилиб берди ва бир ариғ ёрдуруб, Оққўлға еткурди ва анга «Ёрмиш» лақаб берди. Ва Анушахон таърих ҳижрий минг тўқсон иккида Хонқоҳнинг шимолиясидин Янги Урганж ва Янги Котнинг жанубидин бир улуғ ариғ қоздуруб, Анбар ва Маноқдин ошуруб қуйдурди. Ва Анбарнинг машриқ тарафида бир қалъаи олий солдуруб, анга Шоҳобод от қўйди. Ва ул ариғга «Пурфайз» ҳам исм ва ҳам таърих бўлди. Алйавм¹¹²¹ «Шоҳобод» ариғига машҳурдур. Анинг файзидин кўп ерлар ободон бўлуб, беш-ўн қалъа андин сув ичадур. Ва ул асрда Вазир халқи икки гуруҳ бўлуб кўчти. Бир гуруҳи Гуруланнинг шимол жонибида қалъа тартиб бериб ватан тутти ва бир гуруҳи Анбар била Шоҳобод орасида қалъа солиб ўлтурди. Ҳоло Чиғатойға иштиҳор топибдур. Анинг учунқим, ул жамоанинг асли чиғатой элидиндур. Амир Темур Хоразмни олғонда аларни қўюб кетиб эрди. Ва Анушахоннинг айёмида *амир* саййид Муҳаммад *иноқ*нинг сайъи била фақирнинг аждодидин Чин *бий* отаси Одина Муҳаммад *мироб* ибн Давлат *бий*нинг мансабиға етушти. Ва хон айёми куҳулат¹¹²² да ўғли Худойдодхон била Саййид Муҳаммад *иноқ*ни мулкда *нойиб* қўюб, минг отлиқ гўзида¹¹²³ йигит била ҳарамайн борди ва маносики ҳажни шароит ва аркон ва аҳкоми била бажой келтуруб, мурожиат қилди. Хон келиб, маснадида қарор тутғондин сўнг *амир* Саййид Муҳаммад *иноқ* фавт бўлуб, иниси Бекижон *иноқ* анинг мансабиға ўлтурди. Ва хон бир неча муддатдин сўнг оламға виро қилди. **Қитъа:**

*Агар музаккар эсанг қилма майл дунёга,
Ки ул ҳақиқат ародур муаннас адно.
Ҳамиша одатидурким бировга жуфт ўлса,
Яна фироқида айлар асири доми аъно.*

Худойдодхон ота васияти била маснади иёлатға ўлтуруб, мулк интизомига машғул бўлди. Анинг замонида Бекижон *иноқ* ўлуб, Худойқули *иноқ* мансабиға ўлтурди. Ва Худойдодхон зиёда сиёсатлиғ ва адолатлиғ подшоҳ эрди. Аммо, мулки умридек ва умри мулкидек бевафолиғ қилди. Иниси Арангхон ани шаҳид қилди. Муддати умри ўн етти ва салтанати икки йил эрди.

¹¹²¹ Алйавм – шу кунда.

¹¹²² Куҳулат – қарилик.

¹¹²³ Гўзида – танланган, сайланма, сара.

Арангхон оқоси вафотидин сўнг Худойқули иноқнинг сайъи била салтанатга ўлтурди. Ва ул бағоят зебоманзар ва сабиҳ ал-важҳ¹¹²⁴ эрди. Маснавий:

*Эди Юсуф тахт, миср жамол,
Бўлуб барча оллида ҳайрону лол.
Юзидин топиб меҳр шармандалик,
Ўнуб даргаҳ, айлар эди бандалик.
Хиромон қаддидин бўлуб мунфашл,
Қолур эрди сарви равон по ба гил¹¹²⁵.
Такаллум табассум қилур ҳолати,
Лабидин оқар эрди жон шарбати.
Агар отланиб чиқса майдон аро,
Солур эрди юз шуур даврон аро.
Ва гар тири мужғонига берса шаст,
Берур эрди жонлари сафига шикаст.*

Кўп шўхтабъ ва ишрат дўст эрди. Ҳазрат мавлоно Вафоқим, ажубаи айём ва шоири ширин калом эрди, анга тааллуқи хотир пайдо қилиб, мулозаматида бўлур эрди. Машҳурдурким, анинг била хон орасида кўп ҳикояти ажиба ва мутоибот ғариба воқе бўлубдур. Ул жумладиндурким, ҳикоят: Мавлоно Вафо дунёга майл қилмас эрди ва ҳужрасида бир парча намад ва ё бир бурёдин ўзга бисот қўймас эрди. Ва мадрасаи Арабхонда мутамаккин эрди. Хон бир кеча бир маҳрам била илтифот қилиб, анинг сари вақтига етти ва ҳужра эшигида мутаваққиф бўлуб, хитоб қилдиким «мулло, ненгиз бор?» Мулло чун бу воқеага муттале бўлди, беихтиёр туруб, таъзим расмини қиёмига еткурди ва бадеҳа замзамасиға тараннум сурдиким. **Байт:**

*Немиз бор, немиз бор, бир намад бурёмиз бор,
Сенигдек подшоҳларга дуои бериё¹¹²⁶ миз бор.*

Хон кўп инбисот¹¹²⁷ ва ғояти нишот била ичкари кириб ўлтурди. **Байт:**

*На давлатдур гадосин сўргали шоҳ,
Нузул этмак келиб маъвоси ичра.*

Ва муддати мадид анинг қоронғу ҳужрасин шами жамоли била чароғон ва бузуғ кўнглин меъмори илтифоти била ободон қилиб ва бир овуч зар бериб, ўрдуға қайтти. Мавлоно дағи ул зарни мадраса суккониға улаштуруб, хон ҳаққида дуои давлат олди. **Яна улким**, бир кун хон ғояти шўхлиқдин, йўқ-йўқ, балким камоли муҳаббатдин мавлононинг бўғзиға ханжарин еткуруб, дедиким: «Бир ғазали бадеҳа айт, йўқса нақши вужудингни бу ханжар суви била замон авроқидин маҳв қилурман». Мавлоно филбадеҳа бир ғазални итмомға еткурдиким, анинг матлаъ ва мақтаи булардур. **Матлаъ:**

*Дилеки ханжар оҳи била ду ним бўлур,
Ду шоҳа дастагул гулшани наим бўлур.*

Мақтаъ:

*Қазоқ теги била ҳар замон агар минг бўлур,
Жаҳаннам ўлса Вафойи ки гами ятим бўлур.*

¹¹²⁴ Сабиҳ ал-важҳ – чиройли юзли, ҳусндор.

¹¹²⁵ По ба гил – оёғи лойда.

¹¹²⁶ Бериё – чин, ҳақиқий.

¹¹²⁷ Инбисот – хурсандлик.

Ва хон Хивақ аркида кўрунушхона иморат қилди. Мавлоно Вафо ул иморатнинг банно ва наққоши эрди. Кўп дилкаш ва бағоят мунаққаш бино бўлди. Амири кабир Аваз *бий иноқ* марҳумий замонида Хоса *қўшибеги* ани йиқдурди. Бурҳон ас-соликин ва султон ал-орифин, ашраф ас-содот, мутаолий даражот ҳазрат эшон саййид Муҳаммадпаноҳ хўжа *алайҳирраҳманинг* ўғли саййид Асомиддин хўжадин эшитибманким, Одина Муҳаммад *бий* ибн Саййид *иноқ*ким, *Орол ўзбакига ҳокими* билистиклол¹¹²⁸ эрди, хондин бир важҳ била озурда хотир бўлуб, Хивақ тавобеотин кўп чопти. Бу жиҳатдин хон ани келтүруб, ўзига *отолиқ* қилди ва иноёти бениҳоя ва инъомоти билоғоя била хотирин сайд¹¹²⁹ этти. Ва анинг замонида *қиёт* дудмонидин Муҳаммад Ризобек Оқ масжиднинг муқобиласида эшикин қиблага қаратиб бир мадраса бино қилдурди. Анинг таърихида дебдурларким, таърих:

*Ба даврони саййид шаҳ Арангхон,
Дар тожи Чингиз нилий хаям.
Бино ёфт ин пурзиё мадраса,
Ба сайъи жавоне зи аҳли карам.
Худ ибн отолиқ Хўжамберди бий,
Қиёт дудмон, муалло ҳашам.
Паййи соли таърихи номи хушаш,
«Муҳаммад Ризобек»¹¹³⁰ гўяд қалам.
Ва лекин ба назди хирад дар шумор,
«Зи хоки раҳаш фарқи кайвон аст кам»¹¹³¹.*

Арангхон Оқсаройдаким, Хивақга бир фарсахлик ердур, қалъа ва иморот барпо қилиб, аксар авқот аркони давлат ва аёни ҳазрати била анда нишот бисотин ёйиб, базм ишратга машғул эрди. Ривоятдурким, хон бекбок машраб йигит эрди ва Оқсаройдин ҳар кеча иъшо намозидин сўнг икки *маҳрам* била бодпой¹¹³² сарсар хиромга миниб, Хивақга келиб, гулчеҳра қизлар била муошират ва мубошират қилиб, ҳануз субҳ бўлмасдин бурун Оқсаройга борур эрди. **Байт:**

*Чу ҳар кеча санали шабравим ки сайр қилиб,
На боргонин киши англаб, на келганин билтиб.*

Бу расм била бир кеча отланиб келур эрди. Бадрҳон ариғининг кўпрукига келганда, от сурунуб, хон отдин жудо бўлуб, боши ёрилиб, охират азми тутти. Маҳрамларнинг бириси анинг қошида туруб, бириси онаси Тўқтахонимғаким, Дорғон *туркманидин* эрди, бориб хабар берди. Ул шерзан¹¹³³ изтирор қилмай, тўрт от олиб, ўғлининг устига келди ва ани ёшурун дафн қилиб, Дорғон йўлига тушти ва оз фурсатда манзил-мақсадга етиб, отасининг уйига нузул қилди. Ва анинг оқосининг бир ўғли бор эрди. Арангхон била ҳамсинн¹¹³⁴ ва ҳамқад, шаклу шамойили хонга мушбиҳ. Кичикликдин хон била бир ерда ўлғайиб эрди. **Назм:**

*Анингдек мушобиҳ тушуб ул иков,
Ки аҳволга икки кўрунгай биров.
Алар бўлса бир ерда гар жилвагар,
На имкон ки фарқ этгай аҳли назар.*

¹¹²⁸ Билистиклол – мустақил, бож тўламайдиган.

¹¹²⁹ Сайд – ов.

¹¹³⁰ Таърих моддаси 1134/1721-22 санани беради.

¹¹³¹ Иккинчи моддада «кайвон» сўзининг фарқи, яъни «коф» ададини камайтириш лозим. Шунда сана яна 1134 бўлади.

¹¹³² Бодпой – ел оёқли, яъни от. Сарсар – ел, шамол.

¹¹³³ Шерзан – шерюрак аёл.

¹¹³⁴ Ҳамсинн – тенгдош.

Ани Арангхон деб, минг отлиғ *туркман* била Хивақға юруш қилди. Арангхоннинг умаросиким, хоннинг на воқеа бўлғонин ва қайда борғонин билмай, мутаҳаййир эрдилар, ул аснода Арангхон бобосин кўргали Дорғон борғон эркан, инак минг отлиғ қариндош *туркман* била келди, деб хабар етти эрса, барча истиқбол қилиб, келтуруб ўрдуға тушурдилар. Бир ойдин сўнг фақирнинг аждодидин Жиянбий юзким, Арангхоннинг илтифоти ва Одина Муҳаммад *отолиқ* ва Худойқул *иноқ*нинг сайъи била ўз ақронидин мумтоз ва ўзга умародин сарафроз бўлуб эрди, ани Исфаҳонда Султон Ҳусайн шоҳға элчи қилиб йиборди. Бу воқеадин икки ой сўнг Одина Муҳаммад *отолиқ*ким, мамлакатнинг рукни аъзами эрди, шикорға чиқти. Чун ул *туркман*зода шаҳарни ул ҳазратнинг вужудидин холи топти, Назар *иноқ найман* бошлиқ умарои изомдин етти кишини тутдуруб, баъзини *такаға* ва баъзини Бухороға ва баъзини Оролға йиборди. Ва Хоразм мамоликин *Туркмания* олди. Ва ўзбакни хор тутти. Оз фурсатдин сўнг зулм ва бедодий андоқ истило топтиким, фуқаро бузулурға етушти. Бу ҳодиса вуқуин Одина Муҳаммад *отолиқ* шикорда эшитиб, Оролға юз қўйдиким, ул ноҳиятдин сипоқ олиб, *туркман*ни орадин кўтаргай. Чун Тук қалъасиға етушти, эшиттиким, анинг қасди учун йўлга беш юз отлиғ *туркман* тушуб, киши ўткармайдур. *Отолиқ*нинг қошида қирқ миришкор¹¹³⁵ дин ўзга киши йўқ эрди. Бу жиҳатдин қайтиб, Бухоро бормоқни авло ва ансаб кўруб, муовидат тарафиға инон азиматин маатуф қилди. Хўжақўлиға келганда Жиянбийи мазкур уч юз хонавор *ўзбак* била йўлуқти. Бу воқеа андоқдурким, Жиян *бий мироб* Исфаҳондин келиб, чун Хоразм саводига дохил бўлди, бу мансуба хабари етушти. Бу сабабдин қум ичи била Ҳазорасб бориб, ёшурун киши йибориб, уйин кўчуруб, Амудин ўтти. Оз чоғда *ўзбак* мазлумлари *туркман* тааддисидин қочиб, анга қўшулдилар ва иттифоқ била Орол йўлиға юз қўюб эрдилар, *отолиқ*и мазкурға йўлуқгондин сўнг Орол бормоқни маслаҳат кўруб, йўлга тушган *туркман*ни зеру забар қилиб, Оролға нузул қилдилар. Ва Ҳожимхон авлодидин Жўжи султонни хон кўтариб, *қўнгрот* ва *манқит* ва *қангли* ва *қипчоқ* ва *хўжаэли* черикин йиғиб, Хивақ устиға юрдилар. Чун фуқароға аларнинг овозан вусули етти, ҳужум қилиб, хонни ўлдуруб, кўп *туркман*ни қатлға етурдилар. Қолғони қочиб, саҳро ва биёбонларда саргардон бўлуб, юздин бири қутулди. Ва Тўхта хонимни отға судратиб ўлдурдилар. Бу воқеа сана минг юз олти¹¹³⁶ да эрди. **Қитъа:**

*Бале, будур тақозои замонким,
Етар охир ямонларға ямонлиқ,
Жазосин оқибат кўрди фалакдин,
Тилаб ул мардаки ножинс хонлиқ.*

Жўжихон одил ва раиятпарвар эрди. Анинг замонида эл осойиш топти. Ва ул уч йил салтанат суруб, оламдин ўтти.

Валихон. Ул дағи Ҳожимхон наслидиндур. Сана минг юз секкиз¹¹³⁷ да тахтға ўлтуруб эрди. Анинг замонида Худойқули *иноқ* оламдин интиқол қилди. Валихонким, мажнунваш ва нодон киши эрди ва юртға низом бера олмади. Бу жиҳатдин Одина Муҳаммад *отолиқ* ани азл¹¹³⁸ қилиб, Дашти қипчоқға *қазоқ* ичиға йиборди. Муддати хонлиқи бир ярим йил эрди.

Шоҳниёзхон Жўжихоннинг ўғлидур. Ва баъзи *қароқа ўзбак*дин дебдурлар. Аммо, аввалғи ривоят асаҳдур. Таърих ҳижрий минг юз ўн¹¹³⁹ да подшоҳлиқ мартабасиға етти. Бағоят шужо ва мутаҳаввир эрди. Ва *қизилбош* қасдиға отланиб, кўп ғаноим қўлга тушуруб қайтти. Ва *туркман* саркашлари қадами газарру била келиб, хирож қабул қилдилар. Ва Шоҳниёзхон ўз асрида Бухоро била ярашиб, раоё форигбол бўлди. Бир неча йилдин сўнг ҳақ раҳматиға борди. Анинг муддати салтанати маълум эрмас.

Шоҳбахтхон ибн Шоҳниёзхон отасининг ўрниға ўлтириб, бир йилдин сўнг узлат гузинлик ихтиёр қилди.

¹¹³⁵ Мири шикор (миришкор) – ов-шикор мутасаддиси.

¹¹³⁶ Ҳижрий 1106/1694-95 йил.

¹¹³⁷ Ҳижрий 1108/1696-97 йил.

¹¹³⁸ Азл – тушириш, бўшатил.

¹¹³⁹ Ҳижрий 1110/1698-99 йил.

Сайид Алихон. Ул дағи бу жамоадиндур. Сана минг юз ўн бешда ё ўн олти¹¹⁴⁰ да подшоҳлиқга етти. Бир неча айёмдин сўнг маъзул бўлди.

Мусохон Шохниёзхоннинг инсидур. Чун салтанат тожи била сарафроз бўлди, бор¹¹⁴¹ ини бериб, фуқаро ва раоёга навозиш ва истимолат ваъдаси қилди. Ўз отига алоҳида танга қоқтурди. Анинг чоғида Марвдин Астрободғача тоғ этагидағи қулло ва билод аҳли жузья¹¹⁴² ва хирож берур эрди. Азамат ва шавкати ўзга хонлардин ўтти. Бир неча муддатдин сўнг ани Хивақ умароси ўлдурмакка муттафиқ бўлди. Бу жиҳатдин қочиб, Марвга борди. Аваз *меҳтар* Марвда ўлдуруб, бошин Хивақга келтурди.

Ёдгорхон. Ул дағи Ҳожимхон наслидиндур. Бағоят одил ва оқил подшоҳ эрди. Анинг авоиили салтанатида Одина Муҳаммад *отилиқ* олами фонийдин жаҳони боқийга риҳлат қилди. **Назм:**

*Дариго ки даврони нопойдор,
Яна қилди расми жафо ошкор.
Рубоби нишот ўлди бе зеру бам,
Баланд ўлди овои қонуни гам.
Жаҳон кулбаси бўлди мотамсаро,
Улус қолди андуҳи мотам аро.
Фалак нагма аҳлин қилиб навҳагар,
Палос ўлди эл эғнида жоман зар.*

Ва Ёдгорхон вилоятни баъзи мўътамид кишиларига топшуруб, гуруҳи анбуҳ била харамайин борди ва маносики ҳажни баржой келтуруб, равзаи мутабаррикаи рисолатпаноҳ *саллиаллоҳи алайҳи васаллам* зиёратиға мушарраф бўлуб, мурожиат қилди. Ва Шом навоҳисида *аъробдин* кўп жамоа йиғналиб, аларға муқобила бўлуб, муқотила қилдилар. Охир ҳазимат топиб қочтилар ва алар изидин бориб, қабилаларин торож қилиб, камоли суръат била юрдилар. Йўлда Бағдод *ҳокими* шоҳона зиёфатлар қилиб узогти. Астробод устидин ўтуб, куббат ал-ислом Хоразмни қадами шарифи била гайрати беҳишт қилди. Хон ҳаж борғонида Орол ўзбаки саркашлик қилиб, *қароқалтоқ тўраларидин* Эшим султонни келтуруб, баиат қилиб эрдилар. Ёдгорхон анинг қасдиға икки қатла отланди ва уч мартаба лашкар йиборди. Ҳар қайсида қаттиғ уруш бўлди. Ва хон бу зақоедин сўнг таърих ҳижрий минг юз йигирма бешда йилнинг охири¹¹⁴³ да интиқол қилди. **Шеър:**

*Жаҳондин вафодорлиг истама
Фалак золидин ёрлиг истама.
Ки қилгоч алар инқилоб ошкор
Не боқий қолур халқу не ёдгор.*

Шерғозихон. Ул Султонғози султоннинг авлодидиндур. Муваллид ва маншааси Бухоройи шарифдур. Авоиили ҳолида мадрасанишин бўлуб, илм талабида кўп саълар кўргузди ва фазоил ва камолот ҳосил қилди. Сана минг юз йигирма олти¹¹⁴⁴ да Ҳамал мунтасиф¹¹⁴⁵ ида Бухородин келтуруб, Хивақ дор ас-салтанасида тахтда ўлтурғуздилар. Афзал ал-уламо ва зубдат ал-фузало мавлонои аъзам ва донои мукаррам сайид Муҳаммад *охунд* бу бобда айтибдурким, **таърих:**

*Чу бинишаст он шаҳи хуршед фарҳанг
Ба маснад чун ба рўйи шоҳидон ранг.
Бижустам соли таърихи жулусаш
Хирад фармуд «моҳи чарх авранг».*

¹¹⁴⁰ Ҳижрий 1115/1703-04, 1116/1704-05 йил.

¹¹⁴¹ Бор бермоқ – саройга киритиш, кўриниш бериш.

¹¹⁴² Жизя – мусулмон бўлмаган аҳолидан ундириладиган солиқ. Бу ерда шиалардан олингани айтилмоқда.

¹¹⁴³ 1125 йил зу-л-қаъда (ё зу-л-ҳижжа) оғи – 1713 19 ноябр-18 декабрь (19 декабр 1713-17 январ 1714 йил).

¹¹⁴⁴ Ҳижрий 1126/1714-15 йил.

¹¹⁴⁵ Мунтасиф – ўрта. Бу ерда Ҳамал ўртаси – 5 апрелга тўғри келади.

Ва ул бу хонадоннинг соҳибқирони эрди. Анинг овозаи жулусидин Эшимхон ва қарақалтоқ хайли таваҳҳум қилиб, Оролни ташлаб қочти.

Чун қалам бу ерга егушти, Хоразм диёрида фитна ва фасод ҳодис булуб, сулгони мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадуллоҳу биғуфрониканинг воқеаи ҳоиласи вуқу топти. Ул жиҳатдин бу китоб таълификим, ул ҳазрати мағфурийнинг фармониға мутааллиқ эрди, муддати мадид таахир¹¹⁴⁶ топти. Балки, матрук¹¹⁴⁷ бўлди. Чун ҳазрати аълохоқони гардунтавон, афзали салотини олам, аадли хавоқини муаззам, муизз ад-давлат ва-с-салтанат ва-д-дин Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ақваллоҳу давлатаҳу билиқболи ва ҳаффаза салтанатаҳу ани-л-ихтилол салтанат саририға жулус қилди, авотифи бекарона ва мароҳими хусравона била фақирул ҳақир Шермуҳаммад ал-мулаққаб би-л-Мунисға ҳазизи мазиллатдин авжи иззатға тараққий бағишлаб, фармони вожиб ал-изон¹¹⁴⁸ содир бўлдиким, бу китоб таълифин итмомиға еткур ва бизнинг воқеотимизни дағи таҳрир силкига киюр. Баноаналайҳ, яна таълиф ишига шуру қилдим. Вафақаллоҳ би итмомиҳи¹¹⁴⁹.

Эшимхон Оролдин чиққандин сўнг манқит Муҳаммад Боқи бий ибн Муҳаммад Ҳофиз бий бошлиқ жамии Орол ўзбаканинг санодид ва маорифи рибқаи итоат бўюнлариға солиб келиб, утбабўслиқға мушарраф бўлдилар. Ва Муҳаммад Боқи бий кичик ўғли Шердолини хон мулозиматида қўйди ва Оролға борғондин сўнг вафот топиб, иниси Аваз Боқи бий Орол ҳукуматиға номзад бўлди. Ҳамул йил¹¹⁵⁰ Марви Шоҳижаҳондин Асторобод ва Болқонғача тоғ этагида ва Атрак ва Гургон канорида ўлтурғон қизилбош ва тарокима хирож тансуқоти била келиб, эллик изҳор қилиб, навозиши хусравонаға махсус бўлдилар. Ва Офтоб Жаддий буржиға таҳвил қилган¹¹⁵¹ да лашкари қиёматасар била қароқалтоқ истисолиға юруш қилди. Қароқалтоқ тоби муқовимат келтира олмайин, молу мавоши ва уйларин ташлаб қочиб, тенгиз устидинким, ғояти бурудатдин сув ях боғлаб эрди, назм:

*Исордин бурудат била замҳарир,
Бўлуб эрди сув муздин оҳанназир.
Тенгизлар бўлуб тоғдек санг баст,
Қаттиғлиқда фўлод ўлуб забардаст.*

Янгисув ва Сир дарёси тарафиға қочти. Ва Шерғозихон мавкаби кайҳонпуй била тенгиз канорида таваққуф қилиб, найман амир Аваз иноқ валади Назар ҳожи иноқни беш минг сипоҳи жаррор била муондлар кейнидин йиборди. Ва амири мушорилайҳ жаҳди тамом била илғаб, аъдои давлат¹¹⁵² ни муз устида топиб, атфол ва аёлдин ўзгасин қатлға еткуруб, қонларидин тенгиз юзин шафақгун қилди ва қолганларни қайди асоратға тортиб, хон мулозиматиға еткурди. Ва хон амири мазкур ва баҳодирларни инъомоти вофир била сарафроз этиб, дор ас-салтана Хивақға мурожиат қилди. Ва бу хабар иқтори оламға интишор топиб, атроф мамоликдин саркашлар қадами эътизор била инқиёд тариқидин даргоҳи олмпаноҳға мутаважжиҳ бўлдилар. Ул жумладин Қазоқия тавоифидин Фўлод тўра¹¹⁵³ ва Қабон бий ва Бароқ бий ва Манқишлоқ ва Адақ тарокимасидин Холназар баҳодир ва Омондурди бек подшоҳлиқға лойиқ пешкашлар била остонбўслиқға келдилар. Ва сана минг юз йигирма етти¹¹⁵⁴ да Бичан йили Машҳаддаким, рофизии беимон Рустам Алихон шомлу мусулмонларға изо еткурур эрди, анинг қасдиға «оллоҳ йўлида жиҳод қилинг¹¹⁵⁵» муқтазоси била сипоҳ чекти ва Тажан рудхонасининг канорида жарга эгириб, шикорандозлик қилди. Ва туркман қабоилидин черик олиб, Машҳадни икки кун муҳосира қилиб, фатҳ этти. Ва

¹¹⁴⁶ Таахир – кечикиш.

¹¹⁴⁷ Матрук – гарк этилиш.

¹¹⁴⁸ Вожиб ал-изон – бажарилиши шарт.

¹¹⁴⁹ Оллоҳ уни тамомлашни насиб этсин.

¹¹⁵⁰ Ҳижрий 1126/1714-15 йил.

¹¹⁵¹ 21 февралда.

¹¹⁵² Аъдои давлат – давлат душмани.

¹¹⁵³ Тўра – мазкур асарда хонзодалар, хон авлодига тегишли кишиларга берилган унвон.

¹¹⁵⁴ Ҳижрий 1127/1715-16 йил.

¹¹⁵⁵ Қуръони карим, 9 : 19.

ғозилар ғаноими бисёр ва исор бешумор олдиким, нақл қилмоқдин ожиз келдилар. Рустам Алихон юз машаққат била қочиб қутулди. Ва итоат этган куфра жузя қабул этиб, асирликдин омон қолдилар. Машҳадни ичидаги мусулмонлардин Шарифхонга тафвиз қилиб, Нишобур турктози учун қадами иродатин азимат рикобиға қўйди. Баъзи дерларким, Нишобур юруши Машҳад турктозидин сўнг Товуқ йили вуқу топмишдур. Аммо, фақир бир нухада курубманким, Бичан йили Машҳад ғазотидин сўнг бевосита Нишобур жиҳодиға отланди. Ҳар тақдир била бурун чаповул йибориб, изидин оғир черик била келиб, Нишобур қалъасининг тақобилида ясов ясаб тушти ва атрофға ғозиларни гуруҳ-гуруҳ айириб, чаповулға йиборди. Ва сипоҳи нусратпаноҳ қўлиға ғаноими мавфур тушти. Ва Нишобур ҳокими Ҳасанхоннинг улуғ ўғли Жаъфар Алихонким, шижоатда ангуштнамо эрди, ғозиларнинг қўлида қатлга етти. Шерғозихон тўрт кун муҳосира этиб, муовидат қилди. Ва Нодиршоҳким, ул учурда ҳануз подшоҳлик саририға жулус қилмайдур эрди ва Нишобур ҳаволи¹¹⁵⁶ сида ақвоми била сокин эрди, лашкари ислом мурожиатидин хабар топиб, мутаоқиб келиб, черик ақаб¹¹⁵⁷ идин етушуб, уруш солди ва манқит Эсан Муҳаммад ўдайчини шаҳид этти. Ва Эшмуҳаммад бий ибн Одина Муҳаммад *отолиқ*ким, ул айёмда *иноқ*лик мансаби анинг вужуди зилжуди била музайян эрди, Шердоли била жалодат тегин жилва¹¹⁵⁸ ға киргузуб, шиадин кўп кофирни ўлдуруб, *қизилбош*ға шикаст берди. Ва Шердоли захмдор бўлди. Хон бу жиҳатдин анинг иртиқои маротиб ва издиёди вазоифиға кушиш қилди. Ва нусрату давлат била Хиваға нузул қилди.

Товуқ йили ўрус тўраларидин Давлат Гирей ва Андрей губернот ўтгуз минг ўрус била Шайх Жалил тоғиким, олтун ва кумуш маъданидур, анинг орзуси, балки, Хоразм фатҳининг таманно¹¹⁵⁹ си била Орол ҳудудиға нузул қилди. Хон *қўнғрот* Қулмуҳаммад *отолиқ* ва *найман амир* Аваз *иноқ*ни жунуди номаъдуд била мудофааға номзад этти. Алар Давлат Гирей била гург оштий¹¹⁶⁰ қилиб, зиёфат баҳонаси била аъдои миллати байзони меҳмонхонаи асфал ас-софилинға еткурдилар. **Маснавий:**

*Агар ишингга фэйсал берса тадбир
На ҳожат тортмоқ ул ишда шамшир.
Басе мулк очти Искандар ҳийал¹¹⁶¹ дин
Ки очилмас эди разму жадалдин.
Бале, тадбир эрур давлат нишони
Қўлидин бермас аҳли давлат они.*

Сана минг юз йигирма секкиз¹¹⁶² да Ит йили Чинорон ҳудудиға Бардор йўли била сипоҳ торгити ва сувсизлиғ жиҳатидин мутаваҳҳим бўлуб, бе гавҳари мақсуд мурожиат қилди. Бу йўлда аксари лашкар талаф бўлди. Ва хон Нишобурдин қайтғондин сўнг Рустам Алихон яна Машҳадни олиб, Шарифхонни дастгир қилиб, кўси истиқлол урар эрди. Бу жиҳатдин Шерғозихон тўнгуз йили лашкар тартиб бериб, Машҳад устиға юруш қилди ва чаповул сели била аксар иморотни хароб этиб, ғаноими бисёр ва исори бешумор била ёнди. Фақирнинг кичиклигида улуғ жаддим Эшим *бийдин* қолғон машҳадлик бир фартут дадак¹¹⁶³ бор эрди. Ул дер эрдиким «Машҳадни Шерғозихон чопғонда эр ва хотун беш мингдин ортуқ барда¹¹⁶⁴ ҳисобға кирди. Ман ул жумладин эрдим».

Сичқон йили Шердоли ғаразғўлар сияти била хондин мутаваҳҳим бўлуб, Орол борди ва ёғийгарлик оғоз қилиб, сўнгғи йили Мусохоннинг ўғли Шоҳ Темурни Бухородин келтуруб, кулли-оми Орол

¹¹⁵⁶ Ҳаволи – ён-атроф.

¹¹⁵⁷ Ақаб – орқа, кейин.

¹¹⁵⁸ Жилва – ҳаракат. Жилвага киритмоқ, жилвагар қилмоқ ибораси аслида ҳаракатга келмоқ маъноларини бериб, тилимиздаги ҳозирги «жилва қилмоқ»қа тўғри келмайди.

¹¹⁵⁹ Таманно – истак.

¹¹⁶⁰ Гург оштий – бўри яраш.

¹¹⁶¹ Ҳийал – ҳийлалар, макрлар.

¹¹⁶² Ҳижрий 1128/1715-16 йил.

¹¹⁶³ Фартут дадак – жуда қартайган қул.

¹¹⁶⁴ Барда – қул.

Ўзбакининг иттифоқи била хон кўтариб, Беш қалъа¹¹⁶⁵ қасдиға беш мартаба сипоҳ тортиб, ҳазимат топти. Аксар лашкари *явмут* халқи илгида ва Амуя гирдобиди талаф бўлди. Ул жумладинурким, сўнгги келганида *қўнгрот* Қулмуҳаммад *отолиқ*ким, Одина Муҳаммад *отолиқ*нинг аммзодаси ҳам қойиммақомидур, мудофааға оғир қўшун била чиқиб, Вазир тавобеидин Қаротол мавзеида талофи фитнайн вуку топиб, уруш тушти. Ул урушда *отолиқ* мазкур шаҳодат топиб, *явмут* Қаро *отолиқ* дастгири балову асири меҳан бўлуб, Хивақ черики пароканда бўлди. Бу воқеа зуҳуридин Шоҳ Темурхон ва Шердоли *бий*нинг офтоби иқболи иртифо топиб, Вазир ва Гурлон ва Шоҳобод ва Боғлон ва Уйгур ва Урганж ва Хонқоҳ ва Ҳазорасбни ма ал-музофот¹¹⁶⁶ мусаххар қилиб, Ҳазорасбда Шоҳ Темурхон салтанат тахтида ўлтуруб, Шердоли *бий* жунуди номаъдуд била Бешариқ билонин қайд инқиёдиға чекиб, Шат¹¹⁶⁷ ҳаволисин лашкаргоҳ қилди. Ва Хивақ умароси дағи хондан рўгардон бўлуб, Орол сипоҳиға қўшулуб, хон мулозиматида *амир* Эшмуҳаммад *бий* ва фақирнинг улуғ жадди *амир* Эшим *бий* ва соҳиби аъзам, дастури мукаррам Ёрим *дево*¹¹⁶⁸ ва Дўсим *арбоб*дин ўзга киши қолмади. Бир кеча хонға хавф истило топиб, умарои мушориалайхумни хилватға чоқириб, дедиким «аъдои давлат муаззамоти мамлакатни олиб, Хивақ ва Кот ва Қаҳрамондин ўзга вилоят қолмади ва сизлардин бошқа умаро дағи мундоқ бевафолиғ қилдилар. Эмди бу юртда иқомат қилмоқ ақлдин йироқ кўрунур. На кенгаш берурсиз?» Чун хондин бу нуктаи ваҳшатомезни эшиттилар, Эшмуҳаммад *бий* каломи фараҳазодин мундоғ гуҳарфишонлиғ қилдиким «ҳазрат хоннинг хотири отирлариға дағдаға етмасунким, бизлардин бевафолиғ зоҳир бўлғай. То жонимиз бордур, ҳазрат мулозиматида жонбозлиғ қилурмиз ва умарои осий дағи пушаймон бўлуб, яна даргоҳи олийға хижолат била юз қўюб, ҳазрат фотиҳ ал-абвоб нусрати била аъдои давлат бартараф бўлғай». Ва хоннинг хизматидин чиқиб, қалъадорлиқ умуриға иштиғол кўргуздилар. Оз фурсатда умарои осий қилганларидин пушаймон бўлуб, инкисор¹¹⁶⁹ и тамом била қочиб келдилар. Ва Эшмуҳаммад *бий*нинг шафоати била хон аларнинг жароимидин ўтуб, бурунги маносиб ва маротибин марҳамат этти. Ва Орол *қўнгрот*нинг икки *ҳокими* бор эрди – Одам *бий* ва Бекмурод отлиғ. Шоҳ Темурхон давлатининг рукни аъзами эрдилар. *Амири* кабир Эшмуҳаммад *бий* аларға битиб йибордиким, қариндошмиз, агар Орол черикин бузса, қариндошлиғ камолға етгусидур. Алар мазмунни англағоч, *қўнгрот* сипоҳи била бузуб чиқиб, Хивақға хоннинг илайиға келди. Шердоли *бий* Орол хайли била бузулуб, Амуядин ўтуб, Оқёқишдағи *қароқалтоқ* ичига борди. Шоҳ Темурхон Ҳазорасбда тура олмайин, *қароқалтоқ* Буқон *бий* била Жайхундин убур этиб, Шердолининг ёниға борди. Ва жамин Беш қалъа мустахлис бўлди, магар Шоҳобод халқиким, моддаи фитна эрдилар. Эшмуҳаммад *бий* хоннинг фармони била ул балда устиға устиға черик тортиб, бир ой муҳосира қилиб, оқибат сувға фарқ этиб олди. Ва *манқит* Муҳаммади бек бошлиқ Шоҳобод саркашларин қатлға еткурди. Анинг замонида сана минг юз ўттуз уч¹¹⁷⁰ да Топушқон йили Шердоли *бий* ва Шоҳ Темурхон сулҳ баҳонаси била санодид¹¹⁷¹ и *қўнгрот*дин Ўтамиш *отолиқ* бошлиқ йигирма беш кишини иликляб, шарбати шаҳодатдин саршор қилди. Сўнгги йиликим, Лу йили эрди, Қўнгротни мусаххар этиб, улуғ қатли ом қилдиким, зуафо ва атфолдин ўзга киши қолмади. Ва андоқ торож эттиким, мотамзада бевалар қуввати учун бир тиши қолмади. Қочиб қутулгонларға хон Эшмуҳаммад *бий*нинг сайъи била Янгиариқни марҳамат этиб, мувоиди хусравона била дилжулиқ кўргузди. Бу воқеадин сўнг *ўн тўрт уруғ* қабоиликим, аларни «*ушоқ уруғ*» ҳам дерлар, *манқит*ға ёв бўлдилар. Эшмуҳаммад *бий* алар имдоди учун Ғойиб *парвона*чини Беш қалъа черики била йиборди. *Парвона*чи етушмасдин бурун Шердоли *бий* *қароқалтоқ* *волийси* Эрназар *бий*ни йигини била келтуруб, *ушоқ уруғ* қасдиға ҳаракат қилди ва Турғоқ *тома* ва Қулон қуллоин олиб, тору мор қилди. Охир *ушоқ уруғ* Оқ қалъаға жам бўлуб, урушға мустаид бўлдилар. Ғойиб *парвона*чи дағи Оқ қалъаға келиб, олти ой ётиб, Шердоли била йигирма мартаба муҳориба қилди. Йилон йили баҳор эрди, *ушоқ уруқ*ни кўчуруб қайтти. Андин сўнг *Манқит*да қаҳат пайдо бўлдиким. **Маснавий:**

¹¹⁶⁵ Хоразмдаги асосий беш қалъа, туман – Ҳазорасп, Хонқа, Янги Урганч, Хивақ, Гурлан.

¹¹⁶⁶ Ма ал-музофот – музофотлари билан бирга.

¹¹⁶⁷ Шат – бу ерда: жой номи; дарё, анҳорни ҳам билдиради.

¹¹⁶⁸ Девон – хон девонидаги амалдор. Хирож, солиқлар ва бошқа давлат мажбуриятларни назорат қилган.

¹¹⁶⁹ Инкисор – тушкунлик, ер-тубанлик.

¹¹⁷⁰ Ҳижрий 1133/1720-21 йил.

¹¹⁷¹ Санодид – бошлиқ, жасур, таниқли, машҳур.

*Чобоқ қилчиқи жондин ортуқ бўлуб,
Тўнеуз қони имондин ортуқ бўлуб.
Бахсдин бориб анда мурдорлиг,
Бўлуб балки фош одамийхўрлиг.*

Шерғозихон ва Эшмуҳаммад *бий* бу воқеани эшитиб, саййид Болту хўжа *нақибни* ўн икки минг сипоҳ била Оролға йиборди. *Нақибни* мазкур борғондин сўнгги куни Шердоли *бий* била муқотила қилиб, баддиллик, яъни жубн¹¹⁷² и фаризий¹¹⁷³ си мутаҳаррик бўлуб, ўз-ўзидин бесабаб зоҳири хавотир тортиб, *манқит* Тангриқули *иноқ* билаким, анинг ҳам фавт воҳимаси голиб эрди, уруш қойим бўлғонда, лашкарни бузуб қочти. Аксари мутажанда бу воқеани ҳоилада талаф бўлди. Бу можаро Хоразм диёрида азҳари ман аш-шамс¹¹⁷⁴ дур, андоққим, эл орасида масал бўлубдур. Ва Шерғозихон Қўй йили офтоб Жаддий буржида эрди, қуллари шаҳид қилди. Таърихи вафоти «дод аз гуломон»дур¹¹⁷⁵. Бағоят одил ва фозил подшоҳ эрди. Илм ва шеър анинг замонида ривож топти. Андоққим, мавлоно саййид Муҳаммад *охунд* анинг маноқибидида бир қасида айтибдур. Бу абёти салоса ул қасидадиндур, абёт:

*Шаҳе ки илм ба давраш бӯд ривожспазир,
Чи мантиқу чи ҳакам васфи ў кунад тақрир.
Зи файз баҳши абри баҳори марҳаматаш,
Шуда аст боғи суҳан он чунон тароватгир.
Ки даст рў ба руҳи накҳати биҳишит занад,
Гули маониш рангин ба гулистуни замир.*

Ҳар ҳафтада икки мартаба Кўрунуш берур эрди. Ва Хуросоннинг аксар билодидин жузя олур эрди. Ва Манқитдин ўзга ташвиши йўқ эрди. Ва Шейхарифининг шарқида Боғи мурод ва Хивақ ичида ҳазрат қутб ал-олам ва ғавс ал-аъзам Паҳлавон Маҳмуд ибн Пирёр вали *қуддуса сирруҳумо* равзаи мутабаррикаларининг жанубидағи мадраса анинг осоридиндурким, бағоят олий иморатдур. Таърихин «маскани фозилон» топибдурлар. Айёми салтанати ўн уч йилдур. Анинг замонида фузалодин мавлоно саййид Муҳаммад *охунд*дурким, анинг аждоди ва ансоби ва аҳволоти ва футухотида «Гулшани иқбол» отлиғ бир тарих битибдур, мусажжиот ва тарсиот ва истиорот ва мажозот ва саное ва бадое била орастадур. Аммо, ҳануз мутабадид ёзилмайдур эрди, Бухоро фузалосининг қўлиға тушуб, ҳасаддин ҳар достонидин жузв-жузв, варақ-варақ мақтуъ этиб, зоеъ қилибдурлар. «Аллоҳумма иқтаъ зурриёт лима қатъа ҳаза¹¹⁷⁶». Ва мавлоно Яҳёким, ул дағи нодираи асрдур, «Маснад» тахаллус қилиб эрди, ул ҳам анинг отиға бир маснавий битибдурким, бағоят покиза иборот ва хуш мазмундур.

Андин сўнг *қазоқ* подшоҳи Абулхайрхоннинг иниларидин Сориг Айғир деганни келтуруб, хон кўтардилар. Ул кун жума эрди, намози жумаға борурда оти шўхлиқ қилиб, андин йиқилиб ўлди. **Назм:**

*Агар Шергози шаҳи мулкгир
Мамолик уза бўлди соҳиби сарир.
Чу етти ажал, тўтти роҳи фано
Сориг Айғир анинг изидин яно.*

Баҳодирхон. Ул дағи Абулхайрхони мазкурнинг иниларидиндур. Сориг Айғирдин сўнг Эшмуҳаммад *бий* ани келтуруб, хонлиқ тахтида ўлтурғузди ва ул олти ойдин сўнг бир кеча Оқшайх иморатининг кейнидин тушуб қочти. Ва салтанат амри хатиридин қутулди.

¹¹⁷² Жубн – қўрқоқлик.

¹¹⁷³ Фаризий – туғма.

¹¹⁷⁴ Қуёшдек равшан.

¹¹⁷⁵ Таърих санаси 1139/1726-27 дир.

¹¹⁷⁶ Оллоҳим, фарзандларини улар узгандек уз-кес.

Элбарсхон Шоҳниёзоннинг ўғлидур. Баъзи ани қазоқ султонларидин тутубдурлар. Эшмуҳаммад бий ва Жумақули *отолиқ*нинг сайъи била Бичан йили сана минг юз қирқ¹¹⁷⁷ да салтанат саририга жулус қилди. Анинг замонида секкиз йил юрт осойиш ва фароғатда эрди. Бу секкиз йилда фақирнинг жадди Эшим бий ва вазири соиб тадбир Ёрим *дево*н вафот топдилар. Бу оралиқда мамлакатнинг ҳаллу ақди *амири кабир* Эшмуҳаммад бийнинг ройи оламорои уқдакушо¹¹⁷⁸ ига мафвуз эрди. Ўзга умаронинг мудохилати йўқ эрди. Бу жиҳатдин султон авлодидин Оллоҳназар *иноқ* ва Жиян *парвоначи* Эшмуҳаммад бийдин бир баҳона била ранжида бўлуб, Шерғозихоннинг валади аршади Эрғози султонни келтуруб, Шоҳободга қабалиб, ёғийгарлик оғоз қилди. Бу ҳодиса Лу йили сана минг юз қирқ саккизда сафар ойининг ўн етгиси¹¹⁷⁹ да эрди. Эшмуҳаммад бий ва умарои зуллиэҳтишом асокири зафармаосир била беш ой Шоҳободни муҳосира қилди. Шоҳ Темур ва Шердоли бий бу воқеани эшитиб, қуввати томеа¹¹⁸⁰ лари мутаҳаррик бўлуб, Орол черики била ва *қароқалтоқ* сипоҳи била Беш қалъа қасдиға юруш қилди. Эшмуҳаммад бий Шоҳобод устидин туруб, Беш қалъа черики била мудофаага чиқиб, Қаротолда кўп муҳориба ва муқотиладин сўнг Жумақули *отолиқ* шаҳид бўлуб, шикаст топиб келиб, Хивақда мутаҳассин бўлдилар. Шоҳ Темурхон Ҳазорасбга кириб, Шердоли бий кавкабаи тамом ва дабдабаи молокалом била Хивақ устиға келб, Мевастонни муаскар¹¹⁸¹ и асокири нуҳустмасир қилди. Ва Эшмуҳаммад бийнинг тарғиби ва таҳриси била *манқит* Ҳасанмурод бек Ҳазорасбда Шоҳ Темурхонни ўлдурди. Бу хабари ваҳшатасар истимоидин Шердоли бий шавкати мутазалзил¹¹⁸² бўлуб, тура олмайин, шикаст топиб қочти. Ва *манқит* ва *қароқалтоқ*дин уч минг кишини дастгир қилиб, *кўнгрот* қони учун қатлга еткурди. Мундин сўнг Товушқон йили Элбарсхон Жиян *вакил*¹¹⁸³ *явмут*ни уч минг нафар *туркман* била Хуросон ҳудудининг чаповулиға йиборди. Алар икки фирқа бўлуб, бир гуруҳи Монаҳ¹¹⁸⁴ жулгасиға, бир бўлаги Олодоғ ва Балқон самт¹¹⁸⁵ игаким, *акрод*¹¹⁸⁶ и *чашмағўзак*нинг маскани эрди, бориб ҳин¹¹⁸⁷ и турктозликда эрдилар, ул навоҳининг ҳуккоми *қизилбошия* сипоҳи била аларнинг сари вақтиға етиб, муҳорибаи азим воқе бўлди ва икки тарафдин кўп киши қатлга етиб, охириламр *қизилбошия* шикаст топиб, фозилар ганоими бисёр била утбабўслиқға етти. Ул чоғда Нодиршоҳ Шамохани фатҳ қилиб, Ганжа устида эрди. Мундин сўнг Оллоҳназар *иноқ* ярашиб, Эрғози султон қочиб, Ўқбўйирға *туркман* ичига борди. Йилон йили Учўзак канорида Қўйчи қайирида Ҳасанмурод бекнинг сайъи била *очомойли кўнгрот*дин икки йигит Шердолини ўлдурди.

Аммо, маълум бўлсунким, Муҳаммадали ва Бердоли ва Шердоли уч оқо-ини эрдилар. Муҳаммадалидин насл қолмади. Бердоли бийнинг авлоди кўп эрди. Аммо, Тубулға бий ва Абдулла бекдин ўзгасининг отлари маълум эрмас. Ва Шердолининг уч ўғли бор эрди: Ортуқ *иноқ* ва Саййидали бий ва Хўрозбек. Буларнинг аҳволоти эмди келур.

Чун жами Орол ва *Қароқалтоқ* Элбарсхоннинг таҳти фармониға кирди, Ҳасанмурод бекни келтуруб, *иноқ*лик мансабин марҳамат этиб, жами *манқит* жамоасиға соҳиби ихтиёр қилди. Ва сана минг юз эллик¹¹⁸⁸ да Йилқи йили шаҳзода Ризоқули Мирзо валади Нодиршоҳ Балхни олиб, рабиъ ас-соний¹¹⁸⁹ да Мовароуннаҳрга юруш қилди. Бу жиҳатдин Бухоро *ҳокими* Абулфайзхон ва Ҳаким *отолиқ* Элбарсхон ва Эшмуҳаммад бийдин истимдод қилди. Алар анга минг киши кўмак йибориб, Элбарсхоннинг ўзи изидин оғир черик била юруш қилди. Хон ҳануз Бухороға етушмай, *қизилбошия* Қаршида Абулфайзхон

¹¹⁷⁷ Ҳижрий 1140/1717-28 йил.

¹¹⁷⁸ Уқдакушо – тугунни ечувчи.

¹¹⁷⁹ 1148 йил 17 сафар ойи/ 1735 йил 7 июл.

¹¹⁸⁰ Қуввати томеа – тамагирлик ҳисси.

¹¹⁸¹ Муаскар – аскаргоҳ.

¹¹⁸² Мутазалзил – қимирлаш, сустлашиш.

¹¹⁸³ Вакил – хоннинг ишончли кишиси. Ҳар бир уруғ ва қабиладан хоннинг вакиллари бўлган.

¹¹⁸⁴ Бу ерда афтидан «Меҳна» кўзда тутилган.

¹¹⁸⁵ Самт – томон, тараф.

¹¹⁸⁶ Акрод – курдлар.

¹¹⁸⁷ Ҳин – асно, вақт.

¹¹⁸⁸ Ҳижрий 1150/1737-38 йил.

¹¹⁸⁹ 1150 йил раби ас-соний/29 июл-26 август.

била ярашиб, мурожиат қилғон хабари етушуб, қайтти. Ул сафарда совуқ иштидод топиб, дарёнинг музи Чоржуйдин юқори ўтди. Ва таърих ҳижрий минг юз эллик бирда Қўй йилининг авохирида зу-л-қаъда ¹¹⁹⁰ да хон Эшмуҳаммад *бийни* Хивақда *нойиб* қўюб, ўзи *ўзбак* ва *туркман* черики била Хуросон қасдиға отланиб, ворид ¹¹⁹¹ и Тажан бўлди. Ул чоғда Ризоқули Мирзо Ҳиндустондин отасининг мулозиматидин қайтиб, Ҳиротда эрди. Бу хабарни эшитиб, камоли истежол ¹¹⁹² била мудофааға азм қилиб, Сарахсға етушти. Ул аснода Элбарсхон дағи Тажандин беш фарсахлиқ илгари ўтуб эрди. Икки қаровул бир-бириға йўлиқиб, ғозилар аъдо лашкаридин уч *қизилбошни* тутуб келдилар. Алардин шаҳзоданинг хабарин эшитиб, муқобил бўлмоқни ҳазм ¹¹⁹³ дин йироқ кўруб, Амвод жонибиға инони азиматин маатуф қилиб, Қохлон қалъасинким, Нисо ва Обивард мобайнида воқеадур, маҳсур қилиб, яқин эрдиким, фатҳ қилгайлар. Анинг *ҳокимиким*, ул ҳолда Обивардда эрди, бу хабарни эшитиб, хабаргирликка Обиварддин черик олиб келди. Хон ани шаҳзода сипоҳи тасаввур қилиб, муҳосирадин қўл чекиб, атрофни ғорат қилиб, мурожиат қилди. Бичан йили сана минг юз эллик иккида Нодиршоҳ Бухоро фатҳидин сўнг ражабнинг ўн олтиси ¹¹⁹⁴ да якшанба кунни зоҳири Бухородин кўчуб, панжшанба кунни мазкур ойнинг йигирма бири ¹¹⁹⁵ да Чаҳоржўй устидин ўтиб, Хоразм тасхириға оҳанг қилди. Душанба кунни шаъбон ойининг ўн учи ¹¹⁹⁶ да Тевабўйинға ворид бўлди. Муҳаммадали *ушоқким*, *ўзбак* ва *туркман* черики била келиб эрди, муқобил бўлуб, шикаст берди. Ва мазкур ойнинг йигирмаси ¹¹⁹⁷ да Элбарсхон ва Эшмуҳаммад *бий* ва жамии умарои Хоразм жунуди номаъдуд била мудофаа учун Ҳазорасбға бориб, Тузлоқдаким, ани Султон сарой дерлар, бағоят покиза ва мусаффо тузи бўлуб ва жаҳонда анингдек тузни кам нишон берулар, Элбарсхоннинг қаровули *қизилбош* қаровулиға йўлуқуб, беш-ўн бош кесиб келтурдилар. Ва Фитнак ҳудудида муқобил бўлуб, уруш солдилар ва ҳар нечаким жаҳди тамом била куфрани қатлга еткурдилар, яна бир тарафиға хабар етмайин, юрмак авзоиға тафовут бўлмади. Охир мусулмонлар шикаст топиб, Ҳазорасбда тура олмай, Хонқоҳ балдасиға қабалдилар. Нодиршоҳ мутаоқиб келиб, балдаи мазкурани муҳосира қилди. Ва сипоҳи ислом яхши муҳориба қилиб, шикаст топти. Етти кундин сўнг мусулмонлар ожиз бўлуб, сулҳ била қалъадин чиқтилар ва якшанба кунни хон умаро била чиқти. Моҳи мазбур ¹¹⁹⁸ нинг йигирма тўрти ¹¹⁹⁹ да сешанба кунни Нодиршоҳ Элбарсхон ва Эшмуҳаммад *бий* бошлиқ умарои Хоразмдин йигирма кишини шаҳид қилдурди. Рамазон авои ¹²⁰⁰ да Хонқоҳдин кўчуб, Хивақни муҳосира қилиб, сарқуб кўтариб, отқулади. Тўфанг ва тўфу занбурак ўқининг зарбасидин аксари иморот хароб бўлди. Уч кундин сўнг Дўстмуҳаммад *арбоб* қалъани шоҳға таслим қилди. Шоҳ яна уч кун таваққуф қилиб, усароиким, шаръи шариф била Хоразм диёрида қайди *риққият* ¹²⁰¹ да эрди, зуқуран ва аносан ¹²⁰² барчани олиб, ҳар бирин хеш ва ақрабосиға топшурди. Бу йўсунда баъзи *қалмоқ* ва русия бандаларни дағи олди. Ул жумладин Хуросон усаросининг адади ўн икки мингдин мутажовуз ¹²⁰³ эрди ва тўрт минг нафар дор ас-салтана Хивақдин эрди, аларни Хуросонға равона қилиб, Обиварднинг тўрт фарсахлиғида бир ҳисор барпо қилдуруб, Хивақободға мавсум қилиб, ул асирларни анда ўлтүргүзди. Хивақ ва Беш қалъадин Эрнийезхон ибн Раҳимберди *отолиқ* ибн Худойқули *иноқ* ибн Саййид *иноқ* ибн Ўмбой *иноқ* бошлиқ тўрт минг кишини навқар, минг харвор ғалла, ҳар харвори Хивақ тошиға беш минг ботман ва ҳар кимда *қизилбош* бардаси бўлса, олди. Ул жумладин фақирнинг жадди Шермуҳаммад *ми-*

¹¹⁹⁰ 1150 йил зу-л-қаъда ойи/1738 20 феврал-21 март

¹¹⁹¹ Ворид – кириш.

¹¹⁹² Истежол – шошилиш.

¹¹⁹³ Ҳазм – эҳтиёт.

¹¹⁹⁴ 1152 йил 16-ражаб/ 20 октябр 1739 йил

¹¹⁹⁵ 1152 йил 21-ражаб/ 25 октябр 1739 йил.

¹¹⁹⁶ 1152 йил 13-шаъбон / 17 октябр 1739 йил.

¹¹⁹⁷ 1152 йил 20-шаъбон /25 октябр 1739 йил.

¹¹⁹⁸ Мазбур – юқоридаги, мазкур.

¹¹⁹⁹ 1154 йил 24-шаъбон (аслида 27-шаъбон бўлиши керак, чунки қамал етти кун давом этган) – 28 октябр 1739 йил.

¹²⁰⁰ 1154 йил рамазон ойининг (1 ё 3 кунни) боши – 2 ёки 4 декабр 1739 йил.

¹²⁰¹ Риққият – қуллик, тутқунлик.

¹²⁰² Зуқуран, аносан – эркагу аёл.

¹²⁰³ Мутажовуз – ортиқ.

роб валади Эшим бийдин минг ботман ғалла ва эру хотун эллик барда олди. Ва иниси Саййидқули бекни навкар олди. Ва ўзгани мундин қиёс қилса бўлур.

Тоҳирхон. Ул Валимуҳаммадхоннинг ўғлидурким, Мовароуннаҳр хонларининг бани амомидиндур. Нодиршоҳ мурожиат қилурда ани хонлиқ тахтида ўлтурғузуб, ўзиға тааллуқ сипоҳини мулозиматида қўюб, рамазон ойининг ўн еттиси¹²⁰⁴ да зоҳири Хивақдин кўчуб, Хуросонға келган йўлидин мурожиат кўргузди. Ва Тоҳирхон олти ой ҳукумат сурди. Ва гунаҳкорнинг қулоқ, бурнини кестурур эрди. Ва шиа русумиға ривож берур эрди. Бу тааддиға Муҳаммад *мироб* ибн Ийд *мироб нукуз* туза билмайин, Котға кириб, мухолифат тариқиға иқдом¹²⁰⁵ кўргузди ва муборизат аламин жилваға киргузди. Ва Оролға киши йибориб, Ортуқ ва Саййидалиниким, ул учурда ул навоҳи ҳукуматида мустақил бўлб эрдилар, истидо¹²⁰⁶ қилиб келтурди.

Нуралихон. Абулхайрхоннинг ўғлидур. Ортуқ *иноқ* ва Саййидали *бий* ва Хўрозбек ани ўзлари била келтурур, Котда хон кўтариб, Хивақ устиға юрдилар. Ва Қаҳрамон халқининг сайъи била шаҳарға кириб, *қизилбошлар* била Тоҳирхон аркка қабалиб, уч ойғача урушти. Охир нақб¹²⁰⁷ била қуйи¹²⁰⁸ ни кўмуб, сувсатиб олдилар. Тоҳирхон ва *уйгур* Қутлихонни *қизилбошлар* била дарғаҳи жаҳаннамға йибордилар ва аркка кириб, Нуралихон подшоҳлиқ тахтиға ўлтурди. Ортуқ *иноқ* ҳамул йил Эрон бориб, Марвда шаҳзода Насруллоҳ Мирзони кўруб, Тоҳирхоннинг таҳаттук ва тааддисин банаҳже тақрир қилиб, арзға еткурдиким, шаҳзода Тоҳирхон қатлидин хурсанд бўлди ва отаси Нодиршоҳнинг изни била анга авотифи бекарона ва мароҳими хусравона кўргузуб, Абулғози султон ибн Элбархонни хон қилиб, *иноқға* бериб юборди.

Абулғозихон соний. Анинг оти Абулмуҳаммад султондур. Нодиршоҳ ани хон қилиб, Абулғози куниятиға муканни қилди. Чун Ортуқ *иноқ* Ит йили Эрондин келиб, Нуралихонни азл этиб, ани хонлиқға насб қилди ва *ўзбак* машоҳиру маорифидин олтмиш кишини иниси Хўрозбек била шоҳға навкар йиборди. Ва фи шуҳури сана хамса ва хамсайна ва мийя ва алфа¹²⁰⁹ Хамалнинг бешланчи куни¹²¹⁰ ким, шанба эрди, Абулғозихон *қўнгрот* Кўчак *иноқни қўнгрот* Раҳмонқули *отолиқ* ва Ашур *бийнинг* ҳаракати била ўлдурди. Сана минг юз эллик олти¹²¹¹ да Сичқон йили Али бой ва Ўроз бой *човдур* мухолиф кўргузуб, ямутни ўзлариға мутаффиқ қилиб, Беш қалъаға андоқ дастбурди азим кўргуздиким, ҳеч ким қўрғондин бош чиқара олмай, балои қаҳат орада шое бўлди. Абулғозихон ва Ортуқ *иноқнинг* маслаҳати била Ёрим девоннинг авлодидин Муҳаммадамин *меҳтар* Эронға бориб, бу ҳодисани шоҳ мулозиматида арз қилиб, Нодиршоҳ *тарокима* тоғийларининг дафъи учун сипаҳсолори аъзам Фатҳалихон ибн Иброҳимхонниким, ўз биродарзодаси эрди, қирқ минг сипоҳи жаррор била қуббатулислон Хоразм савбиға йибориб, Хўрозбекка ул мамолик ихтиёрин топшуруб, анга ҳамроҳ қилди. Бу воқеа Сиғир йили Жавзо авои¹²¹² да эрди. Сипаҳсолор *тарокимани* мустосил қилиб, Сангар мавзеидаким, Хивақнинг шимолида ва Гандумконнинг ғарбида воқедур, лашкаргоҳ этти ва олти ойдин сўнг Ақраб авохири¹²¹³ да шоҳнинг фармони била муовидат қилди. Сўнгги йил *қазоқ* улусининг *волийси* Абулхайрхон Хўжакўлининг шимолидин келиб, Чалпуқ ҳаволисиға чаповул уруб, *қитчоқ* жамоасидин Али *қитчоқнинг* уйин талаб кетти. Сана минг юз эллик тўққуз¹²¹⁴ да Топушқон йили Хўрозбек Нодиршоҳ мулозиматиға Ироқ борди. Анинг ғайбатида ҳамул йил Абулғозихон Ортуқ *иноқ* ва Саййидали *бийни* онаси била қатлға еткурди. Ироқдин Хўрозбек бу ҳодисани эшитиб, Гойиб султонни шоҳдин тилаб, шоҳ тақвияти била Хоразмни мусаххар қилди. Ва Хўрозбек келур хабарин эшитиб, Хивақ умароси Абулғозхонни тутуб, Арабхон мадрасасида

¹²⁰⁴ 1154 йил 17-рамазон/ 19 декабр 1739 йил.

¹²⁰⁵ Иқдом – қарор.

¹²⁰⁶ Истидо – даъват, чақириш.

¹²⁰⁷ Нақб – ер ости йўли кавлаш.

¹²⁰⁸ Қуйи – қудуқ.

¹²⁰⁹ Ҳижрий 1155/1742-43 йил.

¹²¹⁰ 26 февралда.

¹²¹¹ Ҳижрий 1156/1743-44 йил

¹²¹² 24 ёки 25-июнда.

¹²¹³ 24 декабрда.

¹²¹⁴ Ҳижрий 1159/1746-47.

маҳбус қилиб эрди, Хўрозбек мадрасадин чиқариб, оқолари ва онаси қони учун таазиби тамом била ўлдурди. Айёми салтанати беш ярим йилдур. Бағоят донишманд ва оқил подшоҳ эрди. Шеърда «Байзо» тахаллус қилур эрди. Фузало ва шуаро била ихтилотти кўп эрди. Анинг замонида Хўрозбек *Отолиқ* арнасининг шимол тарафида Чичи қўрғонин иморат қилди. Ҳоло осор ва этлол¹²¹⁵ и бордур. **Қитъа:**

*Неча кун толе мусоидидин,
Гарчи тахт олди шоҳ Абулғози.
Лек шайдарга нарди умри тушуб,
Чарх нарродидин еди бозий.*

Ғойибхон. Ул Баҳодирхоннинг ўғлидур. Авоил ҳолида қазоқдин Бухороға бориб, Нодиршоҳ Мо-вароуннаҳрни олғонда шоҳнинг мулозиматиға етиб эрди. Аксар ҳуруб ва юрушда шоҳнинг мавкабида эрди. Хўрозбек била келиб, фи шуҳури санаи мазкура Офтоб Асад буржида эрди, хоразмшоҳлиғ тожи била сарафроз бўлди. Хўрозбек анинг жулусидан икки кун сўнг ўн саккиз *олтун жиловниким*, *Ортуқ иноқ* ва Саййидали бек қатлида Абулғозихонға ҳамдаст бўлуб эрди, ўлдурди. Анинг замонида фуқаро осойишда эрди. Ва мулкнинг ҳаллу ақди Хўрозбекнинг қабзаи иқтидор ва сарпанжаи ихтёрида эрди. Ва Ғойибхонда маҳзи отдин бошқа нима йўқ эрди. Бу жиҳатдин хон бағоят саргардон эрди. **Ҳикоят:** Суқот¹²¹⁶ и содиқ ал-нукот¹²¹⁷ дин манқулдурким, Хўрозбекнинг қатлиға сабаб бу эрдиким, Таҳоқу йили фи шуҳури сана химса ва ситтайна ва миия ва алфа¹²¹⁸ Кўчак бек ибн Муҳаммад *иноқ найман* зуафодин бир бева занга Гурлонда мастлиқ ҳолатида зулм ва таадди кўргузди. Ул фурсатда хон Шайх Жалил тоғининг навоҳисида шикорандозлиқға машғул эрди. Ул бевазан бориб, тазаллум¹²¹⁹ кўргузди. Хон Муҳаммад *иноқ*ға итобомез ҳарф¹²²⁰ лар била таҳдид қилиб, шаҳарға муовидат этганда Кўчак бекни нудамоси била туттуруб, маҳбус қилди. Ва Хўрозбек Гурлан жанубидин ғайри маъмур ва идро ерлар-никим, *манқит* жамоасининг мулки холисидур, обод қилмоқға ариғ қаздирур эрди. Бу воқеа ҳудусидин ранжида бўлуб, Хивақға келиб, хондин беизн Кўчакбекни ҳибсдин халос қилиб, хонға ношоист сўзлар айтти. Бу жиҳатдин хоннинг оташи кинаси илтиҳоб¹²²¹ топиб, анинг қатлиға жозим бўлди. Сўнгги кун кўрунушга борганда, милтуқ била отиб ўлдурди. Ва Шокир бекни анинг ақабидин йибордилар. Ва Хўрозбекнинг ақрабосидин ўн киши ва *манқит* маорифидин олтмиш кишини теғдин ўтказдилар. Ул жамоадин Ортуқ *иноқ* олти йил ва Хўрозбек беш ярим йил истиқлол била жами Хоразмға ҳукумат сурди. Аларнинг айёмида маросими зулм ва инод, қавонини фисқу фасод иштиҳор топти. Аммо, карам ва ато бобатида Ҳотамнишон эрдилар. Ва Бекобод Хўрозбекнинг мустаҳиддисотидиндур. Андин сўнг Ғойибхон подшоҳлиқда мустақил бўлди. Ва баъзи умаронинг шафоати била Кўчак бекнинг жароимидин ўтти. Ва ҳамул йил *қўнгрот* Хўжақули бекка тарбият қилиб, *иноқ*лиқ мансабин шафқат кўргузди.

Ва хон ғаюр ва золим табъ киши эрди. Ва авохири салтанатида зулм ва тааддиси ҳадди эътидолдин ўтуб, Беш қалъа раоёсиға қирқ минг тилло солиғ солди. Фуқаро ва ажзанинг додиға етмади. Бу жиҳатдин Гурланда *қипчоқ* Маннон *отолиқ* ва *найман* Иброҳим *иноқ* ва *нукуз* Эшниёз *нойиб*ким, ани Шанқой ҳам дерлар, ёғийгарлик оғоз қилиб, Урганжда Бобохон оқсоқ дағи аларға мувофиқат кўргузди. Бу жиҳатдин хон мутаваҳҳим бўлуб, сана минг юз олтмиш тўққуз¹²²² да Сиғир йили кичик иниси Қаробойни қойиммақом қилиб, чиқиб отаси Баҳодирхон билаким, ўглин кўрмакка кўп *қазоқ* била келиб, Боғи Муродда ётиб эрди, қўшулуб, Дашти қипчоқға *қазоқ* орасиға бориб, кўп йил хонлиқ суруб, Аваз *иноқ* замонида вафот топти. Хоразм мамоликида айёми салтанати ўн бир йил эрди. Ва эшитурмиким, анинг

¹²¹⁵ Қолдиқлари.

¹²¹⁶ Суқот – ишончли кишилар.

¹²¹⁷ Содиқ ал-нукот – тўғри сўзли.

¹²¹⁸ Ҳижрий 1165/1751-52 йил.

¹²¹⁹ Тазаллум – зулмдан шикоят.

¹²²⁰ Ҳарф – сўз, гап.

¹²²¹ Илтиҳоб – аланга.

¹²²² Ҳижрий 1169/1755-56.

ўтгуз ўғли бордур. Абдулазизхон ва Шоҳғозихон ва Жаҳонгирхон ул жумладиндур. Иншооллоҳ, булар эмди зикр қилилур. **Қитъа:**

*Чу Ғойибхон қуёшдек бўлди толе,
Маҳи аъмор хасмин қилди гориб.
Бўлунг ҳозир ки ул дағи жаҳондин,
Отидек охириламр ўлди ғойиб.*

Қаробойхон. Ани Абдуллахон исмиға мавсум қилдилар. Ва баъзи анинг отин Бойбўрихон дерлар. Аммо, аввалғи асаҳҳдур. Бойбўри ўртанчи оқосининг отидур. Ул қароқалтоқ орасида хон эрди. Ани қароқалтоқ тутуб, Гурлан ўзбакига келтуруб берди. Гурлан умароси ани ўлдурди. Бу воқеадин сўнг Қаробойни азл этиб, отаси ва оқоси ёниға қазоқға юбордилар. Муддати салтанати тўрт ой эрди.

Темурғозихон ибн Муҳаммад Раҳим султон. Ул Шерғозихоннинг ақрабосидиндур. Баъзи ани Мовароуннаҳр хонларининг авлодидин тутубдурлар. Ва Ғойибхондин бери жамии Орол ва Гурлан ва Урганж умароси ва дарё соҳилидағи ўзбак ақобирини Хўжақули *иноқ* бошлиқ Хивақ умаросиға муҳолифатда собитқадам ва росихдам эрдилар. Икки тарафдин Бухороға истимдод учун Раҳимхон ибн Ҳаким *отолиқ* илайига киши юбордилар. Раҳимхон борганларға мусолиҳа қилдуруб, Темурғозихонни ўртада хон қилиб йиборди. Барча иттифоқ била ани Хивақда хон кўтардилар. Ва Муҳаммадамин *меҳтар* ибн Кўчакбой ибн Давлатбойнинг қомати қобилиятин хилъати жалилулқадри вазорат била безадилар. Бу воқеа фи шуҳури сана сабъайн ва миия ва алфа¹²²³ Барс йили Жавзода эрди. Умарои муҳолиф яна муҳолифат байдақин барпо қилиб, жунуди номаъдуд била Довуд қаря¹²²⁴ син муаскар қилиб, Пирхўжақули *иноқ*нинг лашкари била бир ой муҳориба ва муқотила қилиб, *манқит* Бекмуҳаммад *иноқ*ким, сипоҳи муҳолифнинг бир рукни эрди, ул Хўжақули *иноқ* била муттафиқ бўлуб, Орол черикин, бузуб, Хивақ йиғиниға қўшулди. Бу жиҳатдин муҳолифлар ҳазимат топти. Яна Орол ва Беш қалъа сипоҳин йиғиб Пўлуд султон хазира¹²²⁵ сининг ҳаволисидида игроқ¹²²⁶ ларин қўюб, шаҳарни муҳосира қилдилар. Хивақ умароси Хўжақули *иноқ* ва қиёт Ермуҳаммад *иноқ* ва *манқит* Ғойиб *иноқ* ва ғайриҳум Хивақ лашкари била муҳолифларнинг майманаи номаймуниким, Нонемасда эрди, урушуб бостилар. Ва ямввут умароси Беганжали сўфи ва Менглигалди сақов ва Элгалди *сардор* ва Қоҳирқули ямввут сипоҳи била ёвнинг майсарайи номайсурин рустамона набард қилиб, шикаст бердилар. Ва Бобожон оқсоқ ва Саййид бийниким, кўп йилдин бери юртнинг ҳар тарафидин фитна турғузур эрди, тутуб ўлдурдилар. Маннон *отолиқ* ва Иброҳим *иноқ* ва Эшниёз *нойиб* Гурланга бориб тура олмайин, Бухороға фирорий бўлдилар. Вайисбой дағи Уйғурни ташлаб, аларнинг ақабидин борди. Ва жамии Беш қалъа мамолики Темурғозихон ва Хўжақули *иноқ*ға софий бўлди. Бу воқеа сана минг юз етмиш бирда Топушқон йили жумода-л-охирнинг ўн бирин¹²²⁷ да эрди. Бир йилдин сўнг Бухородин келиб, яна Уйғур ва Гурланни олиб, бир йил мужодила ва муқотилада эрдилар. Оқибатиламр, Муҳаммад *иноқ*нинг мансабин Иброҳим *иноқ*ға бериб, оштий қилдилар. Қўй йили фи ғурра¹²²⁸ и шаввол сана хамса ва сабъийна ва миия ва алфа¹²²⁹ жума кун ийди Фитр намозидин сўнг Темурғозихоннинг амри била ва Муҳаммадамин *меҳтар*нинг сайъи била Хўжақули *иноқ*ни Муҳаммадамин бек ибн Эшмуҳаммад *бий* ва Иброҳим *иноқ*ни Муҳаммад *иноқ* ибн *Амир отолиқ* кўрунушхонада ўлдурдилар. Ҳамул кун Темурғозихон Муҳаммадамин *меҳтар*нинг тақвияти била Муҳаммадамин бек била Муҳаммад *иноқ*ға ул икки амири мақтулнинг мансабларин шафқат қилди. Ва *амири кабир* Муҳаммадамин *иноқ*нинг ибтидои давлати ул кундиндур. Ва Бичан йили Муҳаммадамин *меҳтар* била хон орасида баъзи умури мулкий жиҳатдин ваҳшат тушти. Бу сабабдин анинг буйруқи била Сафар дастурхончи ва Абдулсаттор бой хонни ўлдурдилар. Анинг фавтиға мавлоно Паҳлавонқули Равнақ таърих айтибдурким. **Таърих:**

¹²²³ Ҳижрий 1170/1756-57 йил.

¹²²⁴ Қаря – қишлоқ.

¹²²⁵ Хазира – гумбаз-мақбара.

¹²²⁶ Игроқ (уғруқ) – хон оиласи ва қўшинга қарашли нарсалар қўйиладиган қўш.

¹²²⁷ 1171 йил 11-жумода-л-охир/ 1758 21 феврал.

¹²²⁸ Ғурра – ой боши.

Хусн ва сабоҳатда дилпазир, лутфу малоҳатда беназир эрди. Ва икки мишкин кокули бор эрдиким, пайваста рухсори гулгунининг устига паришон¹²³⁰ қўяр эрди. Ва Хоразм зурафоси ани «шоҳи хубон» дерлар эрди. Ва ул аксар авқот умаро била базму сайр қилиб, гулчеҳра соқийлар қўлидин олгун аёқ¹²³¹ лар била шароби лаълимазоб ичар эрди. Ва ёши ўн бешда эрди сарири салтанатга жулус қилди ва йигирма бирида шаҳодат топти. Муддати салтанати етти йил эрди. Андин сўнграги хонлар соҳиби ихтиёр бўла олмадилар ва хонлиғ исмига қоне эрдилар. Ва мулк ихтиёри ва аларнинг азлу насб¹²³² и умаро илгида бўлди. **Ҳикоят.** Ул замон фузалосининг бировидин эшитдимким: «Темурғозихон мақтул бўлгон кунни арк дарвозасининг пешгоҳидин кўзим тушуб эрди. Кўрдимким, Темурғозихоннинг жасади раҳгузорда ётибдур. **Шеър:**

*Чеҳраи дилороси гарду қонга андуда,
Кокули мутарроси хору хасга олуда.
Лаъли шакарomezи нуқтадин бўлуб хомуш,
Чаши фитнаангези гамза бирла уйқуда.
Рухи арипарвози қолибидин айлаб рам,
Жисми нозикандоми туфроқ узра фарсуда.
Салтанат била жондин юб илик ки бор эрмиш
Салтанат била жонга эътимод беҳуда.
Ғайрдин юмуб кўзни, ёрга бўлуб восил,
Дарди ҳажр хавфидин ўзни қилмиш осуда.*

Чун ани бу ҳолатда мушоҳида қилдим, бу икки байтга мутаранним бўлуб, риққати тамом била йиғлаб ўтдим. **Шеър:**

*Ваҳ ки ул орази гулгунга кўнгулар эди зоре,
Қилмиш афеурда ани гарди сияҳ рангу қизил қон.
Ваҳ ки ул кокули мишкин ки жаҳон эрди асири,
Туфроқ узра ани қилмиш хасу хошок паришон.*

Ва мақбараси ҳазрат Паҳлавон Маҳмуд қаддаса *сирраҳу* жавори файз ал-анворидадур.

Тавкахон. Лақаби Худойдоддур ва ул қазоқ хонларидиндур. Ва тижорат расми била Хивақга келиб, корвонсаройда иқомат қилиб эрди. Темурғозихон ўлган кунни ани корвонсаройдин чиқариб, тахтга миндурдилар. Ва ул баса хайрдўст ва мунсиф ва мутаққий ва фақирваш ва дарвишниҳод киши эрди. Анинг замонида Хоразм диёридин фитна ва ошуб асари билкулл мунқате бўлди. Ва бир ярим йил салтанат сургандин сўнг фи шуҳури сана самона ва сабъайна ва миия ва алфа¹²³³ Ит йилининг авоилида ўз тақозоси била хонлиғдин хала¹²³⁴ эттилар.

Шоғозихон Ғойибхоннинг ўғлидур. Баъзи ани Абулғозихоннинг валади дебдурлар. Аммо, асаҳ будурким, ул Абулғозихоннинг ўғлидур. Анинг онасин Ғойибхон олиб эрди. Анинг авоили салтанатида Абдулрахим *арбоб* ибн Ёрим *девон* Муҳаммадамин *меҳтарни* зиёфатга элтиб ўлдурди. Ул ўлган кечаси Шербобо *қўшбеги* Бекмуҳаммад *иноқни* хон ва Муҳаммадамин *иноқдин* рухсат ҳосил қилиб, қатлга еткурди. Ул кун Абдулрахим *арбоб*га вазорат мансабин ва *манқит* Муҳаммадризо бекка *иноқият* рутбасин

¹²²⁹ 1175 йил 1-шаввол/1762 1 апрел.

¹²³⁰ Паришон – тарқоқ, ёйилган.

¹²³¹ Аёқ – коса, қадаҳ.

¹²³² Азлу насб – бўшатилиш ва тайинланиш.

¹²³³ Ҳижрий 1178/1764-65 йил.

¹²³⁴ Хала – бўшатиш.

арзоний¹²³⁵ туттилар. Ва Шоҳғозихоннинг авохири давлатида *ямут* ва човдир жамоаси галаба қилиб, юртга мусаллат бўлди. Ва Мискин *раис* Котий муҳолифат тариқиға мубодират кўргузуб, оқо-инилари била *човдур*ға чиқти. Бу жиҳатдин сана минг юз саксон бир¹²³⁶ да Шоҳғозихонни азл қилдилар. Ул дағи ҳусн девонининг маснаднишини ва латофат майдонининг сибқатгузин¹²³⁷ и эрди. **Назм:**

*Саҳиҳул ҳад эрди ва байзо жамол,
Рашиқул қад эрди-ю сарв эътидол.
Шакархандасидин жаҳон талхком,
Шаҳиди нигоҳи хавосу авом.*

Абулғозихони солис. Муҳаммадраҳим султоннинг ўғли ва Темурғозихоннинг инисидур. Бухородин келтуруб, фи шуҳури сана самонина ва миия ва алфа¹²³⁸ хон кўтардилар. Чун анинг афъол ва атвори мухталиф эрди, ярим йил ҳукумат сургандин сўнг Муҳаммадамин *иноқ* ани орадин чиқарди. Ва муддати салтанатин баъзи бир ой дебдурлар.

Нуралихон ибн Бароқ султон. Ул қазоқ султонларидин. Сана аҳади ва самонина ва миия ва алфа¹²³⁹ эрди, Сигир йили Муҳаммадамин *иноқ*нинг сайъи била подшоҳлиқға егушти. Ва ҳамул йил баъзи умаро Муҳаммадамин *иноқ*нинг адоватиға қиём кўргузуб, қасдиға бел боғлади. Бу жиҳатдин *иноқ явмут*ға чиқиб, ўн саккиз кундин сўнг Абулсатторбой ани *явмут*дин келтурди ва умарои муҳолиф қадами эътизор била даргоҳиға юз қўюб, жароимидин тавба қилдилар. Ул учурда *явмут*нинг тасаллут ва тағаллуби ҳадди эътидолидин ўтуб, зулм ва тааддиси фуқаро жониға етти. Бу жиҳатдин Муҳаммадамин *иноқ* ва Абдулраҳим *меҳтар* ва Абдулсатторбой *явмут* била ёвлашиб, Арабхонада урушуб, ҳазимат топтилар. *Явмут* мутаоқиб келиб, Қаротўпада тушуб, муҳосира асбобиға машғул бўлдилар. Ва баъзилар сулҳ сўзин ораға солиб, умаро чиқиб, *ямут* акобири била кўрушур ҳангомида *явмут* умарони тутди ва шаҳар халқи *така* ва *солурни* қовуб, *ямут* шаҳарға мутасриф бўлди. Абдулраҳим *меҳтар* ва Абдулсатторбойни беш оқо-иниси била ва Уйғур ҳокими Аббос *отолиқ* ва Урганж *волийси* Ниёзқулибойни шаҳодат даражасиға еткуруб, Мискин *раис*ни вазорат мансабида насб қилдилар. Ва Муҳаммадамин *иноқ*ни банддин чиқариб, *отолиқ* қилиб, Орол ҳокими Хонкелди *бий*ни анинг ўрниға *иноқ* эттилар. Ва *явмут* била Орол *қўнгроти* истило¹²⁴⁰ топиб, мулк ихтиёри *явмут* қўлида бўлди. Ва Мискин *меҳтар*ни Хонкелди *иноқ* Эшмурод *қўнгрот*нинг ўғли Давлатёрға буюруб ўлтуртди. Ва Абдулраҳмон *меҳтар*ға вазоратни мафвуз қилди. Ул йил Аҳмадшоҳ имдодиға борғон тўрт минг киши келди. Санаи мазкурда Мезон мунтасифиди Ниёз *парвоначиким*, Мискин *меҳтар* қатлидин сўнг *явмут*дин мутаваҳҳим бўлуб, Ҳазорасбға кириб эрди, анинг ҳаракати била Муҳаммадамин *иноқ явмут* била ёв бўлуб, иниси Одилбекни Эралихон ибн Абулхайрхонғаким, ул учурда Дашти Қипчоқ ҳудудида андоқ зишавкат ва соҳиби қудрат подшоҳ йўқ эрди, истимдод учун йиборди. Ва Хонкелди *иноқ* қочиб Қўнгротға бориб, Муҳаммадназар *бий* била муддати мадид муҳорибот қилиб, анинг қўлида ўлди. Ва Ниёз *парвоначи* Ҳазорасб била Урганж орасининг лашкарин олиб, Шатда ётти. Ва Муҳаммадамин *иноқ* Эралихон келгандин сўнг Шоҳободда *човдур* ва *ямут* била кўп муҳориба қилиб, *човдур*ни юртдин чиқариб, Шатда Ниёз *парвоначи*ға қўшулди. Андин Навхостға, Навхостдин Қаҳрамонға келди. Бу орада *явмут* сипоҳи била андоқ муҳорибот ва муқотилот кўргуздиким, Рустам ва Асфандиёрдин содир бўлмади. Ва Урганж халқи қалъасин *явмут*ға берди. Бу жиҳатдин Муҳаммадамин *иноқ* ва Ниёз *парвоначининг* черики бузулуб, Муҳаммадамин *иноқ* Бухороға кетти. *Явмут* Хивақни олғондин Нуралихонни маъзул қилди.

Жаҳонгирхон ибн Ғойибхон. Муҳаммадамин *иноқ* Бухороға кетгандин сўнг *ямут* Беш қалъаға муставлий бўлуб, ани келтуруб, Хивақда хон қилди. Анинг замонида Беш қалъада қаҳат пайдо бўлуб, ит ва

¹²³⁵ Арзоний – бағишлаш.

¹²³⁶ Ҳижрий 1181 (бу рақам аслида «минг саксон» бўлиши керак) – 1767 йил.

¹²³⁷ Сибқатгузин – олдинга тушиб олган, ўзган.

¹²³⁸ Ҳижрий 1180/1766-67 йил.

¹²³⁹ Ҳижрий 1181/1767-68 йил.

¹²⁴⁰ Истило – эгалик.

пишиқни едилар. Ва фарзандларин қазоқға сотиб, қут¹²⁴¹ едилар. Ва анинг устига Хивақда вабо ўлати пайдо бўлди. Бу жиҳатдин аксар ўзбак ва сорт бузулуб, Орол ва Бухороға кеттилар. Ва явмут дағи ўғурлаб, қазоқға согти. Хивақ бошлиғ Беш қалъа билоди хароб бўлди. Хивақда қирқ уйлук фуқародин ўзга киши йўқ эрди. Аксар намози жумада уч киши ё тўрт киши намоз ўқур эрди. Ва шаҳарнинг ичида йилгун ва сўксук кўкариб, вайрона уйларда ваҳший жониварлар манзил тутти. Ва жамии мазраа ва кандлар ва кўлот ерлар қолин найистон ва галаба беша¹²⁴² бўлди. Ва Муҳаммадамин иноқ Бухородин келиб, явмутни мустосил қилиб, мамолики Хоразмни таҳти фармониға киюргандин сўнг Жаҳонгирхонни махлу этиб, отасининг қошиға йиборди. Айёми салтанати бир йилдур. Мундин сўнг Муҳаммадамин иноқнинг давлати тараққий топиб, ҳашамати кун-кундин мутазоид бўлди.

Бўлакайхон ибн Нуралихон ибн Абулхайрхон. Ул Жаҳонгирхондин [сўнг] подшоҳлиқ маснадиға жулус қилди. Анинг замонида қаҳат муртафе бўлуб, арзонлиғ издиёд топти. Бир ойдин сўнг Муҳаммадамин иноқ ани баъзи наммом¹²⁴³ лар сўзи била хонлиғ тахтидин тушуруб, ота юртиға йиборди. Ул муддати мадид Сир бўйиндоғи қазоқда ва Янгидарё савоҳилидағи қароқалпоқға подшоҳ бўлуб, Муҳаммадраҳимхон замонида сана минг икки юз йигирма уч¹²⁴⁴ да жаҳондин интиқол қилди. Анинг гуҳари дуржи исмадин, яъни жигаргўшаи Билқис¹²⁴⁵ нисбатин султони мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон аноруллоҳи бурҳонуху силки издивожиға чекиб эрди. Ҳоло ҳазрат соҳибқироннинг ҳарамлариға дохилдур.

Оқимхон. Ул Абулхайрхоннинг набираси ва Одил султоннинг ўғлидур. Бўлакайхондин сўнг сана минг юз саксон тўрт¹²⁴⁶ да хонлиқ тожи била сарафроз бўлди. Ва ул Абдуллоҳхонға мулаққаб эрди. Ҳамул йил авохири¹²⁴⁷ да Ниёз парвоначи Муҳаммад иноқ ва Эшниёз меҳтар ва Абдулрахмон бойни ўлдурди. Бу жиҳатдин Ниёз парвоначи(ни) қатлға еткуруб, Муҳаммадамин иноқ ҳукуматда мустақил бўлди.

Ва Оқимхон хуш муҳовира ва соҳиби фаросат ва қуш солмоқға маъшуф киши эрди. Андоқким, амир Аваз иноқ марҳумий замонида Оқимхон сайру рисолат расми била Хивақға келиб, Саййид Алоиддин хўжа қуддиса сирраҳул-азизнинг авлодидин қайин иниси саййид Эшон хўжанин манзилиғаким, фақирға ҳам устод ва ҳамсоядур, нузул қилиб эрди. Ул учурда мен ўн ё ўн бир ёшимда эрдим. Ва хўжаи мушорилайҳнинг уйиға бориб эрдим. Мани кўргач ҳамон тафаррус қилиб сўрдиким: «Аваз миробнинг ўғлиму-санким, анга мушобиҳ кўрунурсан. Ва отанг била кўп қуш солғанмиз.» Ман жавоб бергандин сўнг аҳволимиздин истифсор этиб, навозиши подшоҳона кўргузди. Ва ул фи шуҳури сана хамса ва самонина ва миия ва алфа¹²⁴⁸ маъзул бўлди. Ва Абдуллоҳхондин сўнг Бобобек ва Кўчак иноқнинг айёми муҳолифатида яна келиб, Гурланда тўрт-беш ой ва Хивақда бир йил бўлуб, махлу бўлди. Ва амири кабир Аваз иноқ замонида вафот топти.

Абдулазизхон ибн Ғойибхон. Оқимхоннинг аввалғи азлидин сўнг бир неча муддат подшоҳ бўлуб, маъзул бўлди. Ул хушсурат ва покиза сийрат йигит эрди. Бағоят ўқчи эрди. Нақл қилурларким, бир кун хон Муҳаммадамин иноқ бошлиқ Хивақ дор ас-салтанасининг умаро ва ақобир ва бекзодалари била Қовуруқтом ва Остона ҳаволисига овға чиқиб эрди. Шикор асносида хоннинг тақобилидин найистон орасидин бир тўнгуз чиқа келди. Хон анинг манглайидин бир ўқ шаст бердиким, қуйруқидин чиқиб, ерга санчилди.

Ортуқғозихон. Ул Темурғозихоннинг қариндошларидиндур. Ани Абдулазизхондин сўнг Бухородин келтуруб, хон кўтардилар. Анинг замонида Бобобек ибн Ниёз парвоначи Бухородин келиб, қангли бекларининг сайғи била Ҳазорасбни олди. Ва Кўчак иноқ ибн Муҳаммад иноқ дағи муҳолифатда анинг била муттафиқ бўлуб, қароқалпоқ тўраларидин Абдуллоҳ султонни келтуруб, Гурланда хон кўтардилар. Кўп муҳориба ва муқотиладин сўнг Қўшкўпрук ҳудудида Муҳаммадамин иноқ била сулҳ этиб, Муҳаммадамин иноқ Абдуллоҳхонни Хивақға элтиб, хон қилиб, Ортуқғозини Бухороға узатти.

¹²⁴¹ Қут – емак, озиқ.

¹²⁴² Беша – ўрмон, тўқай.

¹²⁴³ Наммом – чақимчи, иғвогар.

¹²⁴⁴ Ҳижрий 1223/1808-09 йил.

¹²⁴⁵ Билқис – Сулаймон пайғамбарнинг малика хотинига ишора.

¹²⁴⁶ Ҳижрий 1184/1770-71 йил.

Абдуллоҳхон. Ул Хивақ тахтига жулус қилгондин сўнг умарои муҳолиф яна Гурланда исён ва тамар-руд ўтин муштаал қилиб ва Оқимхонни келтуруб, беш ойғача ўқ ва қиличнинг омаду-рафтидин ўзга алардин бориш-келиш воқе бўлмади. Бу аснода Вазир ҳуккоми *иноқ*га игоат қилиб, Фозил бек ва *қипчоқ* Раҳимберди *отолиқ*ни бир бўлак йиғин била элтиб, Вазирни топшурдилар. Мундин сўнг муҳолифлар мугазалзил бўлуб, Муҳаммадамин *иноқ* жунуди номаъдуд била бориб, Гурлани муҳосира қилди. Охириламр умарои маҳсур ноилож бўлуб ярашиб, *иноқ* била келиб, Хивақда Оқимхонни тахтга миндурдилар. Ва Бобобек Гурланда қолиб эрди. Вайисқули *дево*н ўзин *иноқ* ясаб, анинг била муттафиқ бўлуб, яна инод ва фасод қиличин тез қилиб, Ҳазорасбдин *солур* черикин келтуруб, Муҳаммадамин *иноқ*нинг лашкари била муҳоробаи бисёр ва муқотилаи бешумор қилдилар. Бу аснода Ҳазорасб беклари *иноқ*га муте бўлуб, *иноқ*нинг фармони била Фозил бек ва Бекпўлод *отолиқ* ва Ҳазорасб беклари Ниёз *парвоначининг* иниси Султонбек бошлиқ Гурлан муҳосираси учун Котга бордилар. Бир неча кундин сўнг Ҳазорасб беклари ва Гурлан умароси Бобобек ва Вайисқули *дево*нга пинҳоний муросилот юбора бошладилар. Бу жиҳатдин Гурлан ақобири била Ҳазорасб бекларин тутуб маҳбус қилиб, ул жумладин Хўжақули *иноқ*нинг иниси Элтузар *мироб* ва нукуз Ашур *нойиб* Гурлонийни ва Султонбек Ҳазорасбийни Ҳазорасб беклари била ўлдурдилар. Ва Оқим хонни салтанат тахтидин тушуруб, қазоқга йибордилар.

Ёдгорхон. Ул [қаро]қалпоқ *тўраларидиндур*. Ани келтуруб, подшоҳлиқ тожи била сарафроз қилдилар. Бу воқеадин сўнг Бобобек Гурландин қочиб, Фитнакга кириб, мутаҳиссин бўлди. Отажон хўжа *шайхулислом* ва Оллош оталиқ *қипчоқ* била муҳорибот ва муқотилот қилиб, охир ожиз бўлуб, Бухорога борди. Бу воқеа сана минг юз саксон олти¹²⁴⁹ да Йилон йилининг авохирида эрди. Амирзодаи марҳумий Ҳасанмурод бек бу йил валодат топти. Қўй йили Муҳаммадамин *иноқ* хондин бир сабаб била ранжида бўлуб, маъзул қилди. Мундин сўнг яна икки мартаба хонлиқга етиб, маъзул бўлди. Сўнгги азли минг икки юз тўрт¹²⁵⁰ да Ит йили эрди. Мундин сўнг подшоҳлиқга етмади ва Аваз *иноқ* замонида *қароқалтоқ* шаҳид қилди. Ва кабутарбозлиқга шўғли кўп эрди.

Абулфайзон. Бу ҳам Ғойибхоннинг ўғлидур. Ёдгорхоннинг аввалғи азлидин сўнг Муҳаммадамин *иноқ*нинг ихтимом¹²⁵¹ и била подшоҳлиқга етти. Анинг замонида фитна ва фасод мунқате бўлуб, мулк бўстони осудалиғ гулистони била рашки гулзори Эрам бўлди.

Ва сана минг юз тўқсон¹²⁵² да Бичан йили ҳазрат султони соҳибқирон, халифат уд-даврон, зубдат ас-салотини олам, қудват ал-хавоқини муаззам ал-мансур би нусрат ал-малик ал-мустаон Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *халадаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза ала ал-оламин баррҳу ва эҳсонаҳунинг* валодати ҳумоюни била олам шабистони равшан ва жаҳон хористоррни гулшан бўлди. **Назм:**

*Соатиким, жаҳон эди масъуд,
Саъд эди анда толе мавлуд.
Тавба айлаб фалак нуҳусатидин,
Ёниб эрди замон шикаст¹²⁵³ идин.
Ой била Муштарий қирон айлаб,
Тир ила Зуҳра иқтирон айлаб.
Офтоби мунир ўлуб сойир,
Эди Ҳилож¹²⁵⁴ жониби нозир.
Теги Баҳром тотиб эрди шикаст,
Наҳси акбар бўлуб ер остида паст.
Толе эрди кавокиби масъуд,*

¹²⁴⁷ 1184 йил зу-л-қаъда ойи/1771 16 феврал-17 март.

¹²⁴⁸ Ҳижрий 1185/1771-72 йил.

¹²⁴⁹ Ҳижрий 1186/1772-73 йил.

¹²⁵⁰ Ҳижрий 1204/1789-90 йил.

¹²⁵¹ Ихтимом – сайъ-ҳаракат.

¹²⁵² Ҳижрий 1190/1776-77 йил.

¹²⁵³ Шакуст – ёмон қилиқли.

¹²⁵⁴ Ҳилож – Асад буржи.

Наҳси юлдузлар ўлмиш эрди фуруд.
 Буйла чоғда дурри гаронмоя,
 Шоҳлар афсарига тироя.
 Бўлубон хориж муҳити адам,
 Қўйди шат вужуд узра қадам.
 Кишвар катмдин хуруж этти,
 Борлиқ авжиге уруж этти.
 Бўлди хуррам валодатидин даҳр,
 Олди олам саодатидин баҳр.
 Тугди лекин камол ила тавам,
 Келди лекин жалол ила ҳамдам.
 Бўлди ишрат жаҳонга молмомол,
 Даврдин борди ранж болопол.
 Бўлди андуҳ рафъ ва етти сурур,
 Яъс қилди видову келди сур.
 Таҳниятгу етушти давлату жоҳ,
 Келди жалдуга бахти корогоҳ.
 Парвариш қилди дояйи давлат,
 Еткуруб анга вояйи давлат.
 Ё раб, ул шоҳ то жаҳон бордур,
 То жаҳон ичра инсу жсон бордур.
 Бахт давлат уза мудом ўлсун,
 Умри-ю, жоҳи мустадом ўлсун.

Ва Ит йили офтоби оламтоб Ҳамал буржиға таҳвил қилганда Наврўз куни¹²⁵⁵ панжшанба субҳида фақирнинг вилодати вуқу топибдур.

Ва ҳамул йил амирзодаи аъзаму ашрафи бани Одам Маждд ад-давла ва-д-дин Муҳаммад Назар бек мутаваллид бўлди. Назм:

Зиҳи зодаи нек фаррух нажод,
 Ҳумоюн насаб дудаи покзод.
 Адамдин вужуд ичра айлаб ружу,
 Шараф авжидин қилди кундек тулу.
 Қуёш янглиг этти дурахшандалиг,
 Гуҳардек аён қилди рахшандалиг.
 Юзидин бўлуб шод ота бирла жадд,
 На жадду отаким бори неку бад.
 Зуҳури била айлади элни шод,
 Улус юзига очти боби мурод.
 Илоҳо, жаҳон борича шод бўл,
 Бинои жалолатдек обод бўл.
 Тараққийда бўлсун камолнинг сенинг,
 Тазоидда жоҳу жалолнинг сенинг.

Ва куз чоғи¹²⁵⁶ Бобобек Бухородин келиб, Фитнакка кирди ва асокири зафармаосир била масоф қилиб, ҳазимат топти ва мақҳуру манкуб бўлуб, яна Бухороға фирорий бўлди. Санаи мазкурнинг авохири¹²⁵⁷ да Абулфайзхон чечак заҳмати била раҳмат жавориға интиқол қилди. Ва амири кабир Муҳаммадамин иноқ яна Ёдгорхонни келтуруб, салтанат саририға насб қилди.

¹²⁵⁵ 21-март (1192 ҳижрий) – 1778 йил 21-март.

¹²⁵⁶ 1778 йил август-сентябри.

¹²⁵⁷ Ит йили (1192 йил зу-л-қаъда) – 1778 21 ноябр-20 декабр.

Пўлодғозихон. Ул Бухоро султонларидин Сафар султон ибн Элбарсхоннинг ўғлидур. Ва Темурғозихонга қаробати бордур. Ва Ёдгорхон мушорилайҳининг замонида Тўнгуз йили Ҳамалда Жонмурод *иноқ* Оролда *манқит* орасиға кириб, фитналар қўзғоб ва Бобобек Пўлодғозини Бухородин келтуруб, Ҳазорасбни олиб, кўп бўлғоқлар мамоликда воқе бўлуб, юрт музабзаб¹²⁵⁸ бўлди. Ул аснода *амир* Донёлнинг вазири Бадал *девонбеги*¹²⁵⁹ жунуди номаъдуд била келиб, Бобобек ва Жонмурод *иноқ* қувват топиб, Боғот ва Гурланда шуришлар барпой бўлуб ва Муҳаммадамин *иноқ* била муқотилоти бисёр ва муҳориботи бешумор қилиб, охир Муҳаммадамин *иноқ*нинг офтоби давлати иртифо топиб, аъдои давлат ожиз ва танг бўлуб, Гурлондин Жонмурод *иноқ* сулҳ баҳонаси била чиқиб, Оролға борди. Ва Бобобек заруратдин ярашиб, Бадал *девонбегининг* сайъи била Ёдгорхонни маъзул этиб, Пўлодғозини Хивақға келтуруб, хон кўтардилар. Бу воқеа Сиғир йили эрди.

Ҳамул йил амирзодаи шаҳид Абдикарим бек марҳумийнинг вилодати шарифи воқе бўлди.

Ва Пўлодғозихонни Топушқон йили Бобобекнинг қатлидин сўнг халъ этиб, яна Ёдгорхонни маъзулни подшоҳлиқға насб қилдилар. Андоққим, юқорида зикр топти. Бир неча муддатдин сўнг яна маъзул қилиб, *қароқалтоқ* орасиға юбордилар.

Абулғозихони робеъ (IV). Ул Абдуллоҳхоннинг ўғлидур ва Ёдгорхонга қаробати бордур. Ит йили Ёдгорхоннинг азлидин сўнг подшоҳлиқға етти. Анинг замонида сана минг икки юз беш¹²⁶⁰ да Тўнгуз йили Муҳаммадамин *иноқи* марҳумий вафот топиб, анинг халафи аршади жамол ад-давлат ва-д-дин *амири кабир* Аваз *бий* *иноқ* ота мансабиға мансуб бўлди. Иншооллоҳ, бу вақе ўз мавридида зикр топар.

Ва Абулғозихон ўз тақозоси била Ит йили сана минг икки юз ўн еттида душанба куни жумода-лаввалнинг йигирма иккиланжиси¹²⁶¹ да чоштгоҳда маъзул бўлуб, *қароқалтоқ* орасиға борди. Ва хони жаннатмакон Элтузорхоннинг замонида анинг вафот топгон хабари эшитилди. Кўса ва сиёҳжирда киши эрди.

Абулғозихони хомис (V). Ул Ёдгорхоннинг ўғлидур. Ва санаи мазкурада жумода-лаввалнинг йигирма секкизи¹²⁶² да якшанба куни Хонқоҳдин тағосининг уйидин келтуруб, подшоҳ кўтардилар. Ул йили ўн секкиз ёшида эрди. Ва анинг замонида таърих минг икки юз ўн секкизда зу-л-қаъда нинг йигирма олтиси¹²⁶³ да панжшанба куни Элтузар бек *иноқ*лиқ мансабиға насб бўлди.

Ва гурраи зу-л-ҳижжа¹²⁶⁴ да *амири кабир* Жамол ад-давлат ва-д-дин Аваз *бий* *иноқ* олами фонийдин жаҳони боқийға риҳлат қилди. Иншооллоҳ, бу вақе ўз мавридида тафсилан айтилур.

Ва сана минг икки юз ўн тўққузда шаъбон ал-муаззамнинг ўн иккиси¹²⁶⁵ да сешанба куни Элтузар *иноқ* Абулғозихонни халъ этиб, душанба куни ўзи подшоҳлиғ тахтиға жулус қилди.

Ва Абулғозихон сана минг икки юз йигирма бирда хони фирдавсмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеаи ҳоиласидин сўнг жумода-лаввалнинг ўн иккиланжиси¹²⁶⁶ да якшанба куни ҳазрат султони соҳибқирон ва хоқони гардунтавоннинг мароҳими хусравонаси била яна подшоҳлиқ саририға жулус қилди. Ва санаи мазкурада шаввол ал-мукаррамнинг еттиси¹²⁶⁷ да панжшанба кечаси маъзул бўлуб, Чингизия дудмонининг давлати Хоразм музофотидин мунқате бўлди. Алҳамдиллиллоҳ вал-минната ки силсилаи салтанат ва комкорлиғ, навбати хилофат ва жаҳондорлиғ ҳазрат аълохоқони гардунтавоннинг даргоҳи фалакиштибоҳи мулозимлариға ихтисос топтиким, хутбаи «Биз уни ер юзида ўринбосар-халифа қилдик¹²⁶⁸» исми ҳумоқони била мувашшаҳ ва секкаи «Оллоҳ адолат ва эҳсонга буюруб¹²⁶⁹» маймуни

¹²⁵⁸ Музабзаб – иккиланиш, саросимада қолиш.

¹²⁵⁹ Девонбеги – хон (амир) маҳкамаси, девонининг бошлиғи.

¹²⁶⁰ Ҳижрий 1205/1790-91

¹²⁶¹ 1217 йил 22-жумоди-лаввал/1802 18 сентябр.

¹²⁶² 1217 28-жумоди-лаввал/1802 24 сентябр.

¹²⁶³ 1218 йил 26-зу-л-қаъда/1804 6 феврал.

¹²⁶⁴ 1218 йил 1-зу-л-ҳижжа/1804 13 март.

¹²⁶⁵ 1219 йил 12-шаъбон/1804 17 ноябр.

¹²⁶⁶ 1221 йил 12-жумоди-лаввал/1807 29 июл.

¹²⁶⁷ 1221 йил 17-шаввол/1806 29 декабр.

¹²⁶⁸ Қуръони карим, 2 : 30.

¹²⁶⁹ Қуръони карим, 14 : 90.

била мутарраҳдур. Қавоим аркони жалолати «туташ бинолардек бир саф¹²⁷⁰» дур, ҳаволии айвони «кирган омонлик топади¹²⁷¹» га махсус. Ва ливои давлати «биз сизларга очиқ-равшан ғалаба бердик¹²⁷²» тазҳиби била муталлодур. Ва теги жалодати «оллоҳ сенга улуғ қудрати билан ёрдам берсин¹²⁷³» сайқалидин мужалло. **Назм:**

*Шаҳеким шаҳанишоҳлар шоҳидур,
 Жаҳон шаҳлари хоки даргоҳидур.
 Сикандарназиру Сулаймонмисол,
 Ануширвонадлу Дорожало.
 Хидеви Жамиқболу Кайиқтидор,
 Жаҳонбон ва дарёдилу бахтиёр.
 Жаҳонгирлик буржида офтоб,
 Жаҳондорлиг дуржида дурри тоб.
 Муаяд батааиди ҳайи қадим,
 Худованди даврон Муҳаммадраҳим.
 Шукуҳи фалак шавкатин синдуруб,
 Жаҳон кўнглини рофати тиндуруб.
 Чекиб ҳар сориким чу заррин алам,
 Қилиб фатҳ ул мулкни якқалам.
 Жанобиди кўк кўси навбат уруб,
 Рикобиди иқболу давлат юруб.
 Топиб сайъидин зўр бозуи адл,
 Умур ичра тузди тарозуи адл.
 Шариат топиб жаҳдидин иртифо,
 Маноҳи халойиқдин этти видо.
 Замонида топиб адолат шуҳуд,
 Ситам расмидек бўлди бидъат набуд.
 Келиб кафи эҳсони дарё навол,
 Топиб андин абри баҳор инфиол.
 Вужуди бўлуб мазҳари файзи жуд,
 Олиб жудидин баҳра аҳли вужуд.
 Илаҳий қилиб кўкни то тахтгоҳ,
 Сипоҳи нуҷум узрадур меҳр шоҳ.
 Қилиб шоҳи олам жаҳонни муте,
 Жалолидек ўлсун мақоми рафе.
 Чу Чингизия зикрин этдим тамом,
 Қилиб илтижо бахт имдодига,
 Шуру айлайин шоҳ аждодига.
 Баён айлаб алқоб ила отини,
 Қилай шарҳи тазкор ҳолатини.
 Аёқчи карам қил шароби нажот,
 Ки қилмиш мукаддар мани ҳодисот.
 Бўлуб нишодин сурхушу комрон,
 Чекай хома мақсуд сори равон.*

¹²⁷⁰ Қуръони карим, 61 : 4.

¹²⁷¹ Қуръони карим, 3 : 97.

¹²⁷² Қуръони карим, 48 : 1.

¹²⁷³ Қуръони карим, 48 : 3.

Тўртунчи боб ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг абойи киром ва аждоди зулҳақтиромининг зикридаким, ҳар қайси бир ахтари тобондур эморат буржида ва ҳар бири бир гуҳари рахшондур эсолат дуржида

Арбоби таворих ва асҳоби савониҳ¹²⁷⁴ қалами мишкин рақамнинг саманди барқ рафторин варақ майдониди мундоқ гармжавлон қилибдурларким, Дабун Баёнхонким, Аланқувванинг жадди эрди, анинг асрида мўғул ақвомидин қўнгрот қабоилининг мавотин ва масокинлари Қуло деган наҳрнинг канорида воқе эрди. Ул чоғда *болғали* уруқидин Қолжидойхон деган барча қўнгротға подшоҳ эрди. Бағоят одил ва фозил киши эрди. Анинг замонида қўнгрот қабоилининг давлат ва сарвати ортти. Ва қўй ва сойир баҳоимнинг ҳисобидин ақл ожиз келди. Анинг бир иниси бор эрди Солжидой отлиғ. Ва бир ўғли бор эрди Қадонхон отлиғ. Қолжидойхон вафот қилурда эл ва амволин икки тақсим қилиб, ул икковиға берди ва охират йўлин тутти. **Қадонхон** чун подшоҳлиқ маснадиға ўлтурди, Солжидойхон шайтон игво-си била хуруж қилди ва кўп муҳориба ва муқотиладин сўнг Қадонхонни тутуб, маҳбус қилди. Ва ул ҳибсда ҳалок бўлди. **Шеър:**

*Фалак қилса ҳар кимсага ёрлиғ,
Топар душманидин мадақкорлиғ.
Чу иқбол ўлур рўйғардон анга,
Бўлур қардоши душмани жон анга.*

Солжидайхон Қадонни ҳибс қилғондин сўнг барча қўнгротға ҳоким бўлди. Андин сўнг беш пуштғача анинг авлоди подшоҳлиқ сурди. Сўнгги подшоҳнинг оти Қаравулхон ибн Тийможхон ибн Кескунхон ибн Ўронжихон ибн Бурқихон ибн Солжидойхон. Барча *бурқут* жамоаси Бурқунинг наслидиндур.

Жойилғонхон бағоят оқил ва донишманд киши эрди. Ва ул Қадонхон ибн Қолжидойхон наслидиндур. Андоқким, Жойилғонхон ибн Ағонойхон ибн Сунтой Темур ибн Қавчин ибн Қадонхон. Қавчини мазкурнинг яна бир ўғли бор эрди Курлой отлиғ. Барча *курловут* эли анга мансубдур. Жойилғонхон Тумнахонға маосир эрди. Ул учурда анинг эл ва аҳшом¹²⁷⁵ и кўпалиб эрди. Хуруж қилиб, Қаровулхонни ўлдурди ва жаддининг маснадиға ўлтуруб, барча қўнгротға подшоҳ бўлди. Ва атрофидаги бошқа элларни забтиға киюрди. Ва мўғул хонлари ва ўзга *атрок* ҳуккоми анинг райъидин тажовуз қила олмас эрдилар. Анинг Мунка отлиғ бир ўғли ва Оружахотун деган бир қизи бор эрди. Ул қизини Чингизхоннинг учунчи жадди Қаблаҳон ибн Тумнахонға берди. Андин олти фарзанд бўлди. Барчасини «*қиёт*» атадилар. Бир неча муддатдин сўнг ўғли Мункани валиаҳд қилиб, оламдин ўтти. **Маснавий:**

*Ўлтуруб тахт уза Жойилғонхон,
Мулкни айлаб эрди ободон.
Чун фалак арзи инқилоб этти,
Умрининг мулкани хароб этти.*

Мункахон соҳиби шавкат ва олий ҳиммат эрди. Анинг етти фарзанди бор эрди. **Пашон, Санки, Жомуқа, Бойсун, Арслон, Қубдой, Севинж.** Қўнгротнинг аксар қабонли буларнинг наслидиндур. Мункахон Арслондин улуғ тўрт ўғлини йигирма минг хонавор қўнгрот била Қаромуран сувининг канориға йиборди. Алар ул мавзени таҳти тасарруфиға киюруб ўлтурдилар.

Мункахон ўлгандин сўнг **Арслонхон** салтанат тожи била сарафроз бўлди ва адолат тахти била мумтоз. Ва дерларким, Бурқоқ ибн Қаблхонким, Оружа хотуннинг ўғли эрди ва ани Хитой подшоҳи Олтонхон ўлдуруб эрди. Бу жиҳатдин Арслонхон черики била бориб, Хитойнинг Хонбалиғ деган вилоятин торож қилиб, Буқу Чингсан отлиғ Олтонхоннинг амирин ўлдуруб қайтти. Мўғулистон хонларининг орасида муаззаз ва мўғтабар бўлди. Анинг ўн фарзанди бор эрди. Улуғининг оти Динуён эрди. Анга элнинг аёлатин топшуруб, оталари борғон йўлга борди. **Қитъа:**

¹²⁷⁴ Савониҳ (сониҳа) – воқеалар, ҳодисалар.

*Бу бақоеки эрур мавҳуме,
Собиқу лойиқ анга келди фано.
Чун эрур икки фано ўртасида,
Зинҳор ани бақо дема яно.*

Динуёнхон. Доритой асл отидур. Динуён лақаби. Ул подшоҳ адолат шиор ва шаҳриёри шижоат осор эрди. Чун ота тахтига ўлтурди, сахо ва карам эшигин фуқаро ва масокин юзиға очти. Адлу рофат тухмин сипоҳи ва райят санадиға сочти. Ва ул Ясукай Баҳодирға муосир эрди. Анинг Қиёхон ва Турк Омулхон ва Тағочор нўён деган уч ўғли ва Бурта қавчин хотун деган бир қизи бор эрди. Ани Ясукай Баҳодир Чингизхонға олиб берди. Ул қиздин Жўжихон ва Чигатойхон ва Ўктойхон ва Тўлихон вужудға келди. Андоқким, собиқан зикр топиб эрди. Динуёнхон Қиёхонни Қаромурандағи қўнгротға подшоҳ қилиб, Турк Омулхонни ўзиға валиаҳд қилди. Ва Тағочор нўённи анга амири лашкар этти. Қиёхон Кайукхон ибн Ўктой қоон замонида ўлди. Чигатойхон анинг икки қизин олиб эрди.

Чун Динуёнхон вафот топти, **Турк Омулхон** подшоҳлиқ маснадиға мутамаккин бўлди. Дебдурларким, бурун кўнгли зулмға мойил эрди ва таъби фасодға муқтазий. Бу жиҳатдин анинг қаламравида қаҳат ва гило воқе бўлди. **Байт:**

*Кишиким лужмаи нон топиб,
Ўлук жисмиға гўёйи жон топиб.*

Бу ҳодиса вуқуидин сўнгра зулмдин тавба қилиб, адл тариқиға сидқ қадамин қўйди ва фуқароға истимолат кўргузди. Худойи таборака ва таоло фазли била қаҳат бартароф бўлуб, бир қўйни бир оқчаға олмадилар. Ва Чингизхон каройит Ўнхон била урушғонда Қуло наҳрининг канориға кўчуб келиб, Турк Омулхондин мадад тилаб, анинг имдоди била аъдосиға муставлий бўлди. **Маснавий:**

*Бале, найзадин ортуқ ишлар асо,
Мадад берса неруи бозу анго.
Қилич нечадин айру тушган замон,
Эрур ул ҳамон, нақши дебо ҳамон.
Мададлик кадо эл уза бўлди шоҳ,
Мададсиз шаҳ аъдосиға хоки роҳ.*

Чингизхон подшоҳлиқ тахтиға жулус қилғондин сўнг Тағочор Баҳодирни Турк Омулхондин тилаб, ўзиға амири лашкар қилди. Улуғ вилоятларға оғир черик била ани йиборур эрди. Таърих ҳижрий олти юз ўн беш¹²⁷⁶ да *маркит* хони Тўқтобекининг иниси Қудувким, ўғлонлри била *найман* юртида ўлтуруб, фитна ва фасод зоҳир қилур эрдилар, Тағочор Баҳодир Субудой Баҳодир била бориб, Жаммурон сув-¹²⁷⁷ ининг канорида топиб, ўлжа ва асир қилиб, Чингизхон олдиға келиб, кўп иноятлар била мустаҳзар бўлди. Банокатий ва «Равзат ас-сафо» тарихида келтурубдурларким, сана олти юз ўн етти¹²⁷⁸ да Чингизхон анинг била Жаба нўён ва Субудой Баҳодирға қўшулди. Чингизхоннинг бу жиҳатдин қаҳри келиб, Элчиктой нўённи саксон минг киши била Ҳирот қасдиға номзад қилди. Ва ул бориб, Ҳиротни олиб, қатли ом қилиб, қалъа ва иморотини хароб этти. Ва Турк Омулхон ўттуз беш йил салтанат суруб, таърих олти юз ўн секкиз¹²⁷⁹ да ҳаёт вадиятин қобиз ал-арвоҳға топшурди. Анинг тўрт ўғли бор эрди. Улуғининг оти Таним Кўрагон. Чингизхон ани бағоят севар эрди. Тумоюн отлиғ қизин анга берди.

¹²⁷⁵ Аҳшом – эл-улус, уруқ-аймоқ.

¹²⁷⁶ Ҳижрий 615/1218 йил.

¹²⁷⁷ Сув сўзи бирон ном билан берилса дарё номини билдиради. Масалан: Сир суви ёки Сир суйи, Ому суйи бўйида ва ҳоказо.

¹²⁷⁸ Ҳижрий 617/1220-21 йил.

¹²⁷⁹ Ҳижрий 617/1220-21 йил.

Андоққим, Банокатийда маълум бўлур. Бу жиҳатдин ани Кўрагон дедилар. *Мўгул* тилида куёвни «кўрагон» дерлар. Ва кичикларининг оти Элчи *нўён* ва Очой ва Тўкон.

Таним Кўрагон. Чингизхон ани отасининг ўрнига насб қилди ва барча *қўнгрот*ни анинг ҳукмига мафвуз қилди. Ва «нўён» лақаб берди. *Нўён мўгул* луғатида «амир ал-умаро» демак бўлур. Чингизхон Хитойни олғондин сўнг хонлиқ лақаби бошқа кишида қолмади¹²⁸⁰. Ва Таним Кўрагон аксар муҳорибада Чингизхоннинг қошида бўлур эрди. Хон Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ била Синд канорида урушгонда, Таним Кўрагон кўп муборизат қилиб, султоннинг туғчисин ўлдурди ва султонга захм урди. Султон шикаст топиб, ўзин дарёга солиб ўтти. Хон кўп инъом ва эҳсон қилиб, ўзга умародин мартабасин баланд қилди. Ва Чингизхон Эрондин муовидат қилгандаким, Жўжихон отасининг хизматиға шикоргоҳда келиб эрди, хон ани ўз мулкига қайтарурда Таним Кўрагонни эл ва улуси била анга *вакил* ва *нўён* қилиб йиборди. Ва Жўжихон дағи ани бағоят муаззиз ва мукаррам тутуб, маслаҳатидин тошқари ҳеч ишга қадам қўймади. Ва ул охир умрида мусулмон бўлди. Ва анинг Мусо Кўрагон отлиғ бир ўғли бор эрди. Сана олти юз ўттуз бирда ва баъзи олти юз ўттуз учда ҳам дебдурлар, (вафот топти.)

Мусо Кўрагон отасиға қойиммақом бўлуб, Ботухон ибн Жўжихон анга тарбият қилиб, Ҳулокухон ибн Тўлайхоннинг Тарақай хотун деган қизин анинг ақдиға киюрди. Андин Нўқой *нўён* ва Тўдоку хотун вужудға келди. Султон Аҳмад Такудор ибн Ҳулокухон силки издивожиға чекти. Мусо Кўрагон сана олти юз олтмиш уч¹²⁸¹ да Беркахон асрида вафот топти.

Нўқой нўён. Нўййини аъзам ва солор мукаррам эрди. Ва вилодати Ботухон замонида эрди. Беркахон Эрон подшоҳи Абоқохон қасдиға сипоҳ чекканда, ани манқилой қилиб эрди. Ул Ширвон ҳудудида Абоқо черики била урушуб, шикаст берди. Яна қазия бар акс тушуб, анинг кўзига ўқ тегиб, лашкари ҳазимат топти. Беркахон фавтидин сўнг Мунку Темурхонни анинг сайъи била хон кўтардилар. Мунку Темурхон анинг ҳаракати била черик тортиб, Булғор диёрин мусаххар қилди. Ва хон ул диёрни анга суюрғол қилиб, ул улуғ ўғли Оғдой Баҳодирни ўттуз минг уйлук *қўнгрот* ва юз минг уйлук ўзга *атрок* била ул виллоётда *ҳоким* қилиб, ўз юртиға азимат этти. Бу жиҳатдин ул кишвар элин *нўқой* эли дедилар. Таърих олти юз саксон олтидаким, рамазон ал-муборак¹²⁸² эрди, Мунку Темурхондин *амир* Турктой Баҳодир била саксон минг киши олиб, Арғунхон қасди учун Эронға юруш қилди. Ва Эрон умароси била урушуб қайтти. Ва дебдурларким, Тўқтоғухон ибн Мунку Темурхон Тўдо Манкухондин мутаваҳҳим бўлуб қочиб, элдин мутаворий бўлуб эрди. *Амир* Нўқой *нўён*ға битиб йибордиким «оқо ва ини аммзодаларим менинг қасдимға мутгафиқ бўлубдурлар. Ман санга илтижо қилурман». Бу жиҳатдин ғайрат қилиб, Саройға озим бўлди. Йўлда ҳар киши йўлуқса дер эрдиким «Қарилиқ вужудим мулкин торож қилибдур. Жадал ва фитна таркин тутубман. Ҳеч ким била мужодила ва муҳориба хаёлим йўқтур. Лекин Соинхондин Ёрлиғим бордуким, анинг авлод ва уруқ ва улусидин биров фасод ва бериқлик изҳори қилса, оштий бериб, кўнгулларин бир-бириға мувофиқ қилғайман». Барча Жўжи эли бу фирибomez сўзларни эшитиб, муте ва мунқод бўлдилар. Чун Саройға яқин етти, Тўқтоғухонға киши юбордиким, мустаид бўл ва муяссар бўлганча лашкар олиб кел. Саройдағи шаҳзодалар *амир* Нўқой *нўён*нинг насиҳат учун келурин эшитиб, истиқбол қилдилар ва шаҳарға тушуруб, адаб била хизматида турдилар. Ва ул насиҳат тариқаси била дедиким. «Эй фарзандлар! Ман оталарингизнинг давлатхоҳи эрдим. Менинг сўзимдин чиқмас эрдилар. **Назм:**

*Хирадманде агар берса санга панд,
Эшитиб пандини бор эрсанг хирадманд.*

Менинг беғараз сўзумни қабул қилингим, сизларнинг салоҳингиз сулҳдадур ва қурултой қилинго то сизларга оштий бергаймен.» Бу сўзда эрдилар, ногоҳ Тўқтойғухон лашкари жаррор била етушуб, Тўдо Мункухон била шаҳзодаларни билфавр қатлға етурди. Ва Нўқой *нўён*ни иззати тамом била ўз юртиға узотти. Ва подшоҳлиқда тамкин топгондин сўнг Нўқой *нўён*ни карроту маррот тилатиб,

¹²⁸⁰ Яъни мўгул сарзаминидағи кичик хонлиқлар тамомила тугатилганига ишора.

¹²⁸¹ Ҳижрий 663/1264-65 йил.

¹²⁸² 686 йил рамазон ойи/1287 10 октябр-8 ноябр.

ўзиға *отолиқ* қилди. Ва манқулдурким, уйғур тавоифидин Салжидой Кўрагонким, Тўқтоғухонға жадди модарий¹²⁸³ эрди, анинг ўғли Яйлоқға Нўқой нўён Қудоқ деган қизин бериб эрди ва куёв кофир эрди. Бу жиҳатдин қизни хор тутуб, қиз ҳам анга бўйун қўймай, орада мунозаат пайдо бўлди. **Маснавий:**

*Қиз эрди муслмону кофир куёв,
Мувофиқ бўла олмайин ул иков.
Хилоф ўртага солди андоқ низо,
Ки тушти вифоқ амрига инқито.*

Қиз ул кофирнинг тааддисидин ториқиб, отасиға эълон қилди. Нўқой нўён ғазабнок бўлуб, ташаддуд била куёвдин қизини олди. Ва Тўқтоғухон Солжидой ва Яйлоқ тарафин қаробат жиҳатдин тутуб, Нўқой нўён била анинг орасида мухосимат воқе бўлди. Андоқким, Тўқтоғухон сипоҳи бекарон била анинг қасдиға ҳаракат қилди ва Нўқой нўён дағи элу улусин йиғнаб, улуғ ўғли Оғодой Баҳодирғаким, Булғор¹²⁸⁴ ва Чаркас ва Қазон мамоликида отаси ўрнида ҳоким эрди, киши йиборди. Ул дағи барча нўқой элидин черик йиғнаб, отасиға қўшулди. Ва манқит Сунқур Мирзоким, Отил канорида қўнғрот улусиға қариб ўлтуруб эрди, ул ҳам нўённинг ваҳмидин заруратан ўз черики била келиб, нўёнға мулозим бўлди. Ва яқин ўлтурғон бошқа атроқдин ҳам сипоҳ олдилар. **Маснавий:**

*Бўлуб жам андоқ сипоҳи гарон,
Ки сигмай жаҳонға карон то карон.
Агар билса анжум шуморин хирад,
Вале билмагай ул сипаҳға адад.
Агар қилса жунбиши биёбон аро,
Қилур гарди равшан жаҳонни қаро.*

Мундоқ жунуди номаъдуд била Тўқтоғухонға истиқбол қилиб, саф чекти. **Назм:**

*Ҳамул икки лашкар чекиб эйла саф,
Ки андоқки мерган сафи ҳар тараф.
Вале ҳар саф андозаси то карон,
Бўлуб касрати найзадин найистон.
Ҳамул найистонлар аро ҳар далер,
Келиб гўйё бир хурушанда шер.
Бари сафзану сафдару сафшикан,
Бари қуҳандозу гардунфикан.
Бўлуб сарбасар кўк темур ичра гарқ,
Қилиб бўлмайин кўкдин ул ерни фарқ.*

Алқисса, баҳодирлар сурон солиб, масоф воқе бўлди. Ва ул урушда Оғодой Баҳодир Солжидой Кўрагон бошлиқ ўн беш мўътабар баҳодирни паҳлавонлиқ била ўлдурди ва кўп кишини захмдор қилди. Бу жиҳатдин хон қаҳрнок бўлуб, сипоҳни урушға тарғиб қилди. Нўён дағи бовужуди қарилиғ, туғи била хон қасдиға от солди. Хон тоб келтура олмай, ҳазимат топти. Аммо, Оғодой Баҳодир отасининг бурунғор черики била хоннинг жувонғориға уруб урушур эрди ва манғит Сунқур Мирзо анга ҳамроҳ эрди ва Тўқтоғухонға муносибати кўпроқ эрди. Бу сабабдин Оғодой Баҳодир урушға қизғанда ғофил топиб, кейнидин бир зарбат уруб, ҳалок қилди ва бошин олиб, ўз сипоҳи била хонға қўшулди. Душманлар бу воқеадин қувват топиб, қайтиб нўёнға муқобил бўлдилар. Ва нўён қошидағи черик ўлжа олмоқға мутафарриқ бўлуб, оз киши қолиб эрди. Тоқат келтура олмай, шикаст топти. Нўённи Ўрус отлиғ мўеул

¹²⁸³ Она томондан бобоси.

¹²⁸⁴ Булғор – ҳозирги Россиядаги Оренбург вилоятидан Татаристонгача бўлган ерлар.

тутуб, хонға келтурур эрди, йўлда ўғлининг ўлганин эшитиб, бир оҳи сард¹²⁸⁵ жигари пурдардидин тортиб, ҳақға жон таслим қилди. Умри тўқсон иккида эрди. Баъзи саксон бир дебдурлар. Бу ҳодиса сана етти юз ўн уч¹²⁸⁶ да эрди. Анинг етти ўғли бор эрди. Оғдой Баҳодирдин ўзгасининг оти ва ҳолоти маълум эрмас.

Оғдой Баҳодир бағоят шужо ва мутаҳаввир киши эрди. Ва йигирма икки йил Булғорда подшоҳлиқ сурди. Ва айёми ҳукуматида Ўрус ва Черкас устига черик тортиб, газот қилди. Ул вилоятларни таҳти фармониға кижоруб, ўзидин ҳокимлар қўйди. Ва Ҳожи Гархон қалъасиким, Жўжихон замонидин бери хароб эрди, обод қилдурди. Ва аксар куффордин жузя олур эрди. Ва сахову карами ҳаддин зиёда эрди. Андоққим, Фахриддин Муҳаммад Хоразмий деган тожир Булғорға савдо қила бориб эрди. Бир кун Оғдой Баҳодир шикордин келурда Хоразм олмасидин бир жуфт ва Самарқанд аноридин икки жуфт тортти. Баҳодир ишорат қилди эрса, ганжвари анга уч юз болиш¹²⁸⁷ зар берди. Яна мундоқ инъомот ва эҳсоноти кўп эрди. **Назм:**

*Анингдек қилур эрди ийсор мол,
Гадо эрди маҳрум ёнмоқ маҳол.*

Аммо, ҳайфқим, қариликға етмади. Сана етти юз уч¹²⁸⁸ да отасининг воқеасида манқит Сунқур Мирзо ўлдурди. Андоққим, юқорида зикр топти. Ёши ўттуз бешда эрди.

Нўғадой отлиғ бир ўғли бор эрди. Черкасга *волий* эрди. Ото ва бобосининг муваҳҳаш хабарин эшитгандин сўнг, *қипчоқ* Эсан Буғо Чечан деган отасининг дўсти бор эрди, анинг била Черкасдин қочиб, Отил оёқида Ўзбакхон қошиға келди. Ўзбакхон ани тарбиятлар қилди ва анга *Нўён* лақаб берди. Ва Тўқтоғухон фавтидин сўнг Ўзбакхон барча *жўжи* элига подшоҳ бўлуб, *амир ал-умаролиқ* мансабин анга муқаррар қилди. Чун султон ал-орифин ва зублат ас-соликин, қутб ал-олам ва ғавс ал-аъзам, санад ал-авлиё ҳазрат саййид Аҳмад саййид Ото *наввара марқадаҳу* Саройға борғандаким, Ўзбакхон мусулмон бўлуб, барча *жўжи* элини мусулмон қилиб, «ўзбак» лақаб бериб эрди, Нўғадой бийга бийлик лақабин тахсис туттиким, *нўённи* мундин сўнг «бий» десунлар, токим, куффор расмиға тағйиир берилмиш бўлғай. Манқулдурқим, Нўғадой *бийнинг* адолати ул ғоятда эрдиким, бир кун фуқаро изҳори тазаллум қилдиларқим, кичик ўғлингиз Борин мирзо ҳар кун шикор борурда бизнинг ариқ сақосидин ўтуб, от оёқи била вайрон қиладур. *Бий* аларға узрлар айтиб дедиким «Тонг била келинг, додингизни берали». Ва Борин Мирзо шикордин қайтиб, уйига тушгандин сўнг ани одиға тилатиб, ёрғу қилиб, йиғочдин остиб ўлдурди. Фуқаро эртанг келиб, ул воқеани кўрди эрса, фигон тортиб, *бийнинг* оёқиға тушдиларқим «бизнинг жонимиз фидо бўлсунқим, не учун мундоқ қилдингиз?» Нўғадой *бий* айтдиким, «агар зolimни қудратим етиб, дафъ қилмасам, Тангри тутғусидур». **Маснавий:**

*Қил инсофқим, бу берур чоғда дод,
Ануширвондин эмасму зиёд.
Гар ул ўғрини қирди шиддат била,
Бу ўлдурди ўғлин адолат била.
Ул эрди мажуси-ю, аҳли залол,
Бу лекин эди муваҳҳиду аҳли ҳол.
Мунингдек адолат ки қилди ҳунар,
Деса бўлғай ани назире Умар.*

Аммо, комили мукамал ва орифи соҳибдил эрди. Ва ҳазрат Саййид Ото қуддиса сирруҳу силсиласиға дохил бўлуб, камолот ҳосил қилиб эрди. Ҳикоят келтурубдирларқим, Нўғадой *бий* такбир таҳримига шуру қилмас эрди то каъбаи мутабаррика назари зибасариға жилвагар бўлмай. **Байт:**

¹²⁸⁵ Сард – совуқ.

¹²⁸⁶ Ҳижрий 713/1313-14 йил.

¹²⁸⁷ Болиш – думалоқ ёстиқ. Бу ерда: думалоқ қўйма олтин маъносиди.

¹²⁸⁸ Ҳижрий 703/1303-04 йил.

¹²⁸⁹ Жавор – ён-атроф, қабтол.

*На давлат дурурким, қилурда намоз,
Назаргаҳда бўлмоқ ҳарам жилвасоз.*

Ҳазрат Саййид ото алайҳирраҳма Хоразм келурда улуғ ўғли Ҳорун Мирзони Ўзбакхоннинг қошида ўзига қойиммақом қилиб ва ўзи мансаб таркин тутуб, ҳазрат Саййид била Хоразм келди. Ва Кўҳна Котким, ул чоғда ободон эрди, ҳазрат Саййиднинг амри била анда манзил тутти. Гоҳ-гоҳ Боқирғон бориб, пирига хизмат қилур эрди. Бир неча муддатдин сўнг Котда вафот топиб, ҳазрат Шайх Аббос қаддаса сирраҳул – азизнинг жавори¹²⁸⁹ да ўзининг солдурғон иморатида мадфун бўлди. Ҳоло ҳам ул иморатнинг асари бордур. Аммо, умри ва таърихи вафоти маълум эрмас.

Ҳорун Мирзо отаси ҳазрат Саййид Ото била Хоразм борғондин сўнг Ўзбакхон қошида *амир ал-умаро* бўлуб, фуқаронинг ҳаллу ақдиға иштиғол кўргузди. Ва Жонибекхон замонида мартабаси баланд бўлди. Ва сана етти юз эллик секкиз¹²⁹⁰ да Жонибекхонким, Малик Ашраф қасдиға Эрон борурда ани ўз ўрнида соҳиби ихтиёр қилиб борди. Бағоят сипоҳи киши эрди. Сипоҳигарлиқнинг ясоқ ва йўсинин яхши билур эрди. Жонибекхон фавтидин сўнг Бердибекхонким, оқо ва инисин ўлдуруб эрди, ани дағи шаҳид қилди. Мудлати умри қирқ беш йил эрди. **Шеър:**

*Қилма чу фоний аро эй ҳушёр,
Умринг ила давлатингга эътибор.
Кимга фалак берганин олмади,
Зулм била туфроқ аро солмади.*

Темур бий отаси хабарин эшитгандин сўнг элига саранжом бериб, ёғийгарлиқ оғоз қилди ва Бердибекхоннинг аксар мамолокин горат қилди ва элу улусин кўчуруб, Сир канорида манзил тутти. Ва ҳеч подшоҳга тобе бўлмади ва ҳаргиз салотин даргоҳиға бормади. Ривоятдурким, қушчилик фанида бағоят моҳир эрди. Аксар авқот қуш солмоқ ишига машғул эрди ва минг мири шикорға вазифа берур эрди. Ва балоғатга етгандин сўнг ихтиёр била бир намозин қазо қўймади ва бир саҳарни ғафлат била ўткармади. Ёши эллик бешда эрдиким, ҳақ жавориға борди. Ва авлоди беш эрди, бу тартиб билаким, **Идрисбек, Қутлуқ бий, Қулмон Баҳодир, Тағойбек, Бурка.** Аммо, Идрисбек отасидин бурун вафот топти. Андин бир ўғул қолди Эшқули отлиғ. Баъзи *ешқули* уруқин бу кишининг наслидин тутубдурлар, баъзи бошқа *кўнгрот*дин, дебдурлар. **Назм:**

*Темур бий неча кун тутуб даҳрни,
Адолат била ёрутуб даҳрни.
Чу тутти ажал жоми нурзаҳр анга,
На давлат мадад қилди, на даҳр анга.*

Қутлуқ бий шижоат ва шаҳоматлиғ киши эрди. Отасидин сўнг эл ва улус забтиға қиём кўргузди. Адлу дод русумиға иқдом еткурди. Ул асрда улуғ жадди Оғодой Баҳодирни ўлдурган *манқит* Сунқур Мирзонинг аҳфодидин Ширин Мирзо деган Манқит *волийси* эрди. Қутлуқ бий анинг дафъиға хулоса икки минг шужо йигит била илғаб, бир кеча анинг манзилиға қуюлуб, Ширин Мирзони тутуб ўлдурди ва ҳашамин талаб, кўп кишини ўлжа ва асир қилиб, муовидат этти. **Байт:**

*Ул ки феъл замима¹²⁹¹ фош этти,
Феъли эрдик, бошига етти.*

Бир неча фурсат айшу ишрат додин бериб, таърих ҳижрий секкиз юз йигирма уч¹²⁹² да «яратганинг олдиға қайт¹²⁹³» нидосиға лаббайка ижобат замзамасин сурди. Ёши ўтгуз уч эрди. Ва уч ўғул ёдгор қўйди: Менглиш Баҳодир, Толишбек ва Бердишбек. **Байт:**

¹²⁹⁰ Ҳижрий 758/1356-57 йил.

¹²⁹¹ Замима – ёвузлик.

¹²⁹² Ҳижрий 823/1420-21 йил.

¹²⁹³ Қуръони карим, 89 : 28.

*Умрни билмак недурӯр жовидон,
Деди расули араб «ал-умри фон¹²⁹⁴».*

Менглиш Баҳодир отаси валиаҳд қилиб эрди. Аммо, кичиклик жиҳатдин эл бошқарғудек эрмас эрди. Қулмон Баҳодир анинг тарафидин эл забтига иштиғол кўргузур эрди. Менглиш Баҳодир ўн секкиз ёшига етгандин сўнг отаси мансабин анга топшуруб, ўзи узлат ихтиёр қилди. Менглиш *бий* бағоят шужо эрди. Бу жиҳатдин «Баҳодир» лақаби отиға изофа қилилди. Дерларким, уч минг йигитга марсум бериб, қалмоқ чопар эрди. Ёши қирқға етганда мафлуж бўлди. Отланмоқ ва тушмакка қодир эрмас эрди. Ўн беш ўғли бор эрди. Улуғ ўғли Муса *бий*ни валиаҳд қилиб, сана секкиз юз эллик олти¹²⁹⁵ да оламга виро қилди. Ёши қирқ тўртда эрди. **Назм:**

*Менглиш бий агар газот қилди,
Олам аро яхши от қилди.
Айланди хилофига замона,
Жўз от анга қолмади нишона.*

Мусо бий Ёдгорхонга муосир эрди. Ул учурда Ширин Мирзонинг набираси Қучош Мирзо деган Манқит ҳоқими эрди. Черик йиғнаб, Мусо *бий*нинг қасдиға отланиб, *қўнгрот* элига икки манзиллик келганда хабар етушди. Ва *қўнгрот*нинг аксар черики қалмоқ жиҳодиға бориб эрди. Мусо *бий* элга сурдовул йибориб, икки юз киши йиғналди. Ул икки юз киши била истиқбол қилиб, уруш солди ва асру жадду жаҳд қилиб, манқитдин кўп кишини қатлға еткурди. Оқибат озлиқ жиҳатдин шикаст топиб, мунҳазим бўлди. Ва Қучош Мирзо *қўнгрот*нинг баъзи элин талаб ва асир қилиб янди. Ва Мусо *бий* Ёдгорхоннинг ўғли Берка султон ўрдусиға келиб, мадад тилади эрса, Берка султон иззат ва ҳурмат била қабул қилиб, дедиким «Алҳамдулиллоҳки, бизнинг элимиз кўп бўлуб, ҳеч хоннинг тавобеидин кам эрмастур. Эмди иттифоқ била отамни хон кўтарали. Сен улуғ *бий* бўл. Андин сўнг душманнинг қасдиға юрали.» Алқисса, иттифоқ била барча элни ундаб ва улуғ сур¹²⁹⁶ тартиб бериб, Ёдгорхонни тахтға ўлтурғуздилар. Берка султон Мусо *бий* била сипоҳ йиғнаб, Қучош Мирзо дафъиға юруш қилдилар ва Қучош Мирзони ғофил топиб, ўлдурдилар. Ва манқитни чопиб, боқиндурдилар. Ва қиш ул ноҳиятда қишлаб, баҳор элни кўчуруб, Ёдгорхон хизматиға етуштилари. Хон аларға камари заррин ва хилъати гаронмоя кийдуруб, Мусо *бий*ни барча қаламравиға соҳиби ихтиёр қилди. Ва Мусо *бий* муддати мадид мамлакат умуриға иштиғол кўргузуб, Шайбонийхон Берка султонни шаҳид қилгондин сўнг Абулакхон замонида ҳақ раҳматиға борди. Тўрт ўғли ва бир қизи бор эрди: **Оқмон Баҳодир, Муҳаммадбек, Алибек, Худойдодбек.** Муҳаммадбек Берка султоннинг қошида бўлур эрди. Берка султоннинг ғавғосида Шайбонийхоннинг Гирой деган навқари ўлдурди. Аммо, Алибек ва Худойдодбекнинг ҳолоти маълум эрмас. Ва қизни Элбарсхон олиб эрди. Султонғози султон ва Муҳаммадғози султон ул қиздин таваллуд қилди.

Оқмон Баҳодир отаси фавтидин сўнг Элбарсхон қошида *отолик* бўлди. Элбарсхон Урганжни олғонда ҳамроҳ эрди ва Тирсак қалъасининг ҳукумати анга тааллуқ тутти. Андоқким, Элбарсхон ҳикоятда баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди. Суфёнхон ва Бучғахон замонида бағоят мўътабар бўлди. Таърих тўққуз юз ўттуз уч¹²⁹⁷ да Аванешхоннинг авоири салтанатида ҳақ раҳматиға борди. Умри етмиш тўққузда эрди. Ҳақназар ва Кунтўғар отлиғ икки фарзанд ёдгор қўйди. **Назм:**

*Жаҳон мотамсароедур гамангез,
Киши йўқтур ки эрмас мотамомез.
Бу мотамхонада бўлмоқ недур шод,
Эшитиб ҳар нафас овози фарёд.*

¹²⁹⁴ Ҳаёт фоний, ўткинчидир.

¹²⁹⁵ Ҳижрий 856/1452-53 йил.

¹²⁹⁶ Сур – тўй.

¹²⁹⁷ Ҳижрий 933/1526-27 йил.

Ҳақназар сиртлон отаси ўлганда эллик учда эрди. Отасининг мансабида ўлтуруб, элнинг адл ва доди-га машғул бўлди. Ул сиртлон лақаби била машҳур эрди. Ул жиҳатдинким, шаббооб чоғида бир кун шикорда эрди, бир улуғ сиртлонким, ани бу чоғларда «дўлта бўри» дерлар, бағоят музирр¹²⁹⁸ махлуқдир, араб «заббу» ва «урафо» дер ва форсий «кафтор¹²⁹⁹» дер, анга йўлиқиб, ҳамла қилди ва ул ҳамласига рад бериб, бир зарбасида тамом қилди. Мундин сўнг «сиртлон» дедилар. Ва ул Аванешхоннинг *иноқи* эрди. Абдуллоҳхон Хоразмни олиб, Аванешхонни шаҳид қилганда Дурунда Динмуҳаммадхон ибн Аванешхон қошида эрдиким, *туркмониядин* закот таҳсилига ва *қизилбош* ғазотиға бориб эрди. Динмуҳаммадхон Хоразм келиб, Абдуллоҳхон сипоқи била урушгонда ҳамроҳ эрди. Ул урушда анинг иниси Кунтуғар Баҳодир олтмиш кишини санчиб йиқти. Ҳақназар сиртлон Оқотой замонида оламдин ўтди. **Маснавий:**

*Киши нечаким сиртлон ўлдурур,
Демай сиртлон, арслон ўлдурур.
Чу етти ажал сиртлони анга,
Омон бермас асло замоне анга.*

Олоқ Баҳодир. Оқотойхон анга тарбият қилиб, отаси мансабин суюрғол қилди. Бағоят баҳодир ва шужо киши эрди. Аксар авқот Али султон била *қизилбош* ғазотиға бориб, диловарлиқ додин берди. Ҳеч маъракада анга муқобил бўлган омон қутулмади. Ҳожимхон замонида Али султон фавтидин беш йил сўнг сана тўққуз юз саксон бир¹³⁰⁰ да Теҳрон ғазотида Ҳасаналихон деган кофирнинг теғидин шаҳодат топти. Анинг ўғли ёлғуз эрди.

Бундаш Мирзо фақир машраб ва дарвеш ниҳод киши эрди. Аксар авқот уламо била суҳбат тутуб, фузалоға ҳамнишин эрди. Фуқаро ва масокин анинг х(в)они базлидин баҳраманд эрди. Ҳожимхон ани таклиф била отасининг ўрниға насб қилиб эрди. Бир неча муддатдин сўнг амални тарк тутуб, гўшанишинлик ихтиёр қилди. Хон андин сўнг ҳар неча амалға таклиф қилди, қабул этмади. Арабхон замонида сана минг йигирма иккида вафот топиб «қодир Подшоҳ ҳузурида рози бўлинган ўрин¹³⁰¹» жаворида манзил тутти. Анинг уч ўғли бор эрди: Ўмбой ва Султон ва кичикининг оти маълум эрмас.

Ўмбой *иноқ* шаббооб айёмида салотинға кам ихтилот қилур эрди. Ҳиммати қўймас эрдиким, кишига хизмат қилғай. Қушчилик ва деҳқонлик амриға машғул эрди. Чун Ҳабаш султон ва Элбарс султон отаси Арабмуҳаммадхонға осий бўлуб, хон дағи алар таадиби учун сипоҳ тортиб, дастгир бўлуб, сипоқи шикаст топти, бу дағи ул сипоҳда ҳозир эрди. Ёвдин чиқиб, Абулғозихон била бир тарафға қочтилар. Йўлда Абулғозихоннинг оти йиқилиб, пиёда қолди. Ўмбой ани ўз отиға миндуруб, ўзи пиёда қолди. Хон ани танимас эрди. Сўрашур фурсат бўлмади, йўлга кирди. Андоққим, собиқан зикр топиб эрди. **Қитъа:**

*Кўр, на ҳиммат эрур, улким солибон ўзни балога,
Яна офату бало варта¹³⁰² сидин элни чиқармоқ.
Хоса етганда биров бошига шамишири ҳалокат,
Қилиб ўз бошини қалқон анга ва ани қутқармоқ.*

Тамсил: Ҳикоят қилибдурларким, чун *амир* Темур умароси Султон Аҳмад *жалойирни* Карбало даштида мунҳазим ва овора қилиб, мурожиат эттилар, ҳаво бағоят иссиғ ва сув ноёб эрди. Ҳарорат баданлариға муставлий бўлуб, ташналик ғалабасидин бетоб бўлдилар. **Байт:**

*Афсурда қилди халқни ул нав ташналик,
Ким, лаблардин ўтмади овози «ал-ати¹³⁰³».*

¹²⁹⁸ Музирр – зараркунанда.

¹²⁹⁹ Кафтор – чиябўри.

¹³⁰⁰ Ҳижрий 981/1573-74 йил.

¹³⁰¹ Қуръони карим, 54 : 55.

¹³⁰² Варта – жар, чуқур, гирдоб.

¹³⁰³ Ташналик борасидаги оятга ишора.

Билзарура ҳар ким сув жустажуиға бир тараф бордилар. Инонж ўғлон ва *амир* Жалол Ҳамидким, бири Жўжи авлодининг аозимидин ва бири умарои олиймиқдор маорифидин эрди, алар дағи сув тажассусиға киши йибориб, жадду жаҳд била икки ичим сув топиб келтурдилар. Инонж ўғлон ўз ҳиссасин ичиб, ташналиги таскин топмай, *амир* Жалол Ҳамидға айттиким: «Ҳасбатуллоҳ ташналиқдин ўлгудекдурман. Агар ўз ҳиссатингни манга тафаққуд қилсанг ҳар ойна отинг арбоби «хушнудлик ва гўзал оқибати борлар¹³⁰⁴» жарида¹³⁰⁵ сида марқум бўлур.» *Амир* Жалол деди: «Соҳибқирони комёбдин бу бобда ҳикоят эшитибманким, бир навбат бир *араб* бир *ажам* йўлдош бўлуб, бир бодияда бизлардек сувсиз ва ташна лаб қолдилар. Иттифоқан, арабда қадре¹³⁰⁶ сув қолиб эрди. *Ажам* анга дедиким, «арабнинг мукаррабат ва жавонмардликда шуҳрати тамом бордур. На бўлур агар бир шарбат сув била манга бу вартаи мамотдин нажот берсанг?» Араб кўп тааммулдин сўнгра деди: «Агарчи яқин билурменким, бу карам вужудим инъидом¹³⁰⁷ иға мусталзам¹³⁰⁸ дур, аммо, раво кўрманким, бу фазилати маврусий биздин соқит бўлғай».

Бас, зотининг афно¹³⁰⁹ син сифоти абқо¹³¹⁰ сиға ихтиёр қилиб, сувни анга берди ва ҳалокға кўнгул қўйди. **Қитъа:**

*Киши ки қўйди муҳаббат тариқиға қадамин,
Рафиқ учун бошидин кечмак ўлди вожиб анга.
Рафиқиға агар этмас эса фидо жонин,
Рафиқлик сифати йўқтурур муносиб анга.*

Гараз ки ман дағи ул жавонмарддек амал қилиб, Жўжи хондонига ва Чингиз дудмониға ҳақ собит қилурмен ул шарт билаким, чун ҳазрат соҳибқирон мажлисиға етушсанг, менинг жонбозлиқимдин ёр қилгасен ва бу ҳикоятни тарих саҳифасиға битгайсен. Инонж ўғлон қабул қилиб ва *амир* Жалол ҳалокатға тан қўюб, сувни анга берди. Ва аниким ҳалок сарҳадиға етиб эрди халос қилди. Ўзи дағи бу мукаррабат йўмни била ул лужжаи мамотдин соҳили нажотға чиқти. **Байт:**

*Карам эрса гар элга бермак дирам,
Дегил жон фидо айламаклик карам.*

Алқисса, душман етиб, Ўмбойнинг ҳиммат ва жонбозлиқиға инсоф бериб, дахл қилмади. Балки, мадҳу ситоишиға тил очтилар. Ва Абулғозихон Асфандиёрхондин сўнгким, салтанат тахтиға мутамаккин бўлди, мукарраран манодий қилдуруб, сўроғ солдиким, «манга ул яхшилиқ қилган йигит мавжуд бор эрса зоҳир бўлсунким, анинг яхшилиқининг уҳдасидин чиқғайман». Ўмбой эшитиб, камоли ҳимматдин зоҳир бўлмадиким, ул иш маздурлик изҳоридур. Хон иттифоқан шикорда йўлуқуб таниди ва келтуруб, хусравона зиёфат адосидин сўнг *иноқ*лик мансабида насб қилиб, мамлакат умурининг кулли ва жузви ихтиёрин анинг қабзаи иқтидориға топшурди. Хон *туркман*ни мамлакатдин овора қилғанда, Боми Бурмага Қоҳир хўжа бошлиқ кўп *туркман* йиғнолиб эрди. Хон ул жамоа қасдиға черик тортиб, Ўмбой *иноқ* хўжаи мазкурни қатлға еткуруб, муондларни мустосил қилди. Ва Анушахон замонида ҳақ жавориға борди. Хушхўй ва хушгўй киши эрди. Анинг тўрт ўғли бор эрди: **Яқуббек, Юсуфбек, Саййид *иноқ*, Бекижон *иноқ*.** Яқуббек била Юсуфбекдин насл қолмади. Ҳоло Шоҳниёз *отолиқ*ким, ҳазрат подшоҳнинг *отолиқ*идур, Бекижон *иноқ*нинг наслидиндур, бу тариқадаким: Шоҳниёз *отолиқ* ибн Искандар *бий* ибн Дўсим чурағоси ибн Рустам *иноқ* ибн Бекижон *иноқ*.

Амир Саййид *иноқ* ота мансабиға мансуб бўлди. Ани Абулғозихон ўғуличилай парвариш қилиб, Анушахон била бир ерда улғайиб эрди. Ул жиҳатдин ани Саййидбек султон дерлар эрди. Отасидин сўнг

¹³⁰⁴ Қурьони карим, 13 : 29.

¹³⁰⁵ Жарида – саҳифа.

¹³⁰⁶ Қадре – бир қадар, бироз.

¹³⁰⁷ Инъидом – йўқ бўлиш, ўлиш.

¹³⁰⁸ Мусталзам – бу ерда: боис.

¹³⁰⁹ Фано.

¹³¹⁰ Бақо.

Анушахон замонида ротиқ¹³¹¹ и умури мамлакат ва фойиқи муҳҳоми салтанат¹³¹² бўлди. Хон дағи ани бағоят дўст тугуб, андин бемашварат ҳеч ишга иқдом кўргузмас эрди. Ва анинг улуғ ўғли Одина Муҳаммадбекни Орол ўзбакига ҳокими билистиқлол қилиб йиборди. Ва Саййид *иноқ* аксар юрушда Анушахонга ҳамроҳ эрди, магар Бухоро сафаридаким, Машҳад фатҳидин сўнг ани Хоразм ҳаросат¹³¹³ и учун қайтариб эрди. Анинг ғайбат¹³¹⁴ ида Бухородин келурда *манқит* Одинақули *отолиқ* бошлиқ баъзи умаро йўлда хоннинг кўзига мил торгтиллар. *Иноқ* бу хабарни эшитиб, хоннинг улуғ ўғли Худойдод султонни тахтга миндуруб, *отолиқиға* ҳамдостонлиғ қилиб, хон кўзининг батолатиға сое бўлғонлардин интиқом чекти ва *отолиқ* Бухороға қочиб қутулди. Ва *иноқ* Худойдодхон замонида Анушахон вафотидин сўнг риҳлат қилди. Ва ул фаросат ва киёсатда мустасно, шижоат ва жалодатда ангуштнамо эрди. **Байт:**

*Бошинг узра келса тортиб қиличин сипехри жаллод,
На киёсат айлар осиг, на шижоат айлар имдод.*

Анинг етти ўғли бор эрди. Одина Муҳаммад *отолиқ* ва Худойқули *иноқ*дин ўзгасининг асомисин ҳар неча жўстижу қилиб, топа олмадим. Ва Худойқули *иноқ*нинг авлодидиндур Эрнийезхон ва Эшол *нойиб*. Бу айёмда ул жамоадин йигирма чоғлиғ садоғлиғ йигит топилур.

Одина Муҳаммад *отолиқ*. Ани отасининг замонида Орол аёлатиға номзад қилиб эрдилар. Отасидин сўнг *иноқ*лиқ мансабин Бекжонга тафвиз қилдилар. Ул жиҳатдин ранжида бўлуб, Орол шужаоси била Беш қалъани кўп чопти. Андоқким, юқорида зикр топти. Охир Арангхон ани келтуруруб, ўзига атобек ва *отолиқ* қилиб, мамлакат ихтиёрин анинг қабзаи иқтидорига солди. Ва Арангхон ҳодисасидин сўнг фақирнинг аждодидин Жиян *бий юз* била Орол бориб ва ул мамоликнинг сипоҳин келтуруруб, *туркманни* юртдин мустосил қилиб, жамии билоди Хоразмда жумлатулмулк ва фармонраво¹³¹⁵ бўлди. Ва хавоқин ва умаронинг азлу насби анинг қўлида эрди. Ва Ёдгорхоннинг айёмида фано гулистонидин бақо бўстониға интиқол ва фироқ анжуманидин висол шабистониға иртиқол қилди. **Маснавий:**

*Гар жаҳон соҳиби ихтиёри бўл,
Етти иқлимнинг мадори бўл.
Оқибат марғ ихтиёринг олур,
Мулку жоҳинг яна бировага қолур.*

Карам ва саховатда Ҳотами Тойи бандаи ҳалқа багуш¹³¹⁶ и эрди ва Маън Зоида¹³¹⁷ фуломи ғошия бар души¹³¹⁸. Ва уч фарзанди аржуманди бор эрдиким, ҳар қайси, **байт:**

*Гуҳари раҳшандадур эсолат аро,
Меҳри дурахшандадур буржи аёлат аро.*

Бири *амир* Эшмуҳаммад бий, бири Ниёзбек, бири Дўстон *қўшбеги*ким, ул Шерғозихон замонида *қўшбеги*лик мансаби била сарафроз бўлди. Ва Элбарсхон ва Эшмуҳаммад *бий* била *қизилбош* қўлида шаҳодат топти. Анинг уч ўғли бор эрди. Абдулрахимбек ва Абдулжабборбек ва Абдулсатторбекким, отаси била шаҳид бўлди. Аммо, Абдулрахим бекдин икки ўғул қолди. Саййидназарбек ва Абдукаримбек. Саййидназарбек Муҳаммадамин *иноқ* замонида вафот топти. Муҳаммадпаноҳбек отлиғ бир ўғли бор эрди. Аваз

¹³¹¹ Ротиқ – бошқарувчи.

¹³¹² Мамлакат ва салтанат ишларига бошлиқ.

¹³¹³ Ҳаросат – қўриқлаш, сақлаш.

¹³¹⁴ Ғайбат – йўқлик.

¹³¹⁵ Мамлакат бошқарувчи ва фармон берувчи.

¹³¹⁶ Бандаи ҳалқа багуш – итоаткор қул.

¹³¹⁷ Ҳотами Тойи ва сахийликда ном чиқарган араб улуғи адабиётда сахийлик рамзи сифатида доим мисол қилиб кўрсатилади. «Ман зоида» эса «кимошди» савдосидир

¹³¹⁸ Туғма қули маъносидида.

иноқ замонида сана минг икки юз ўн тўртда фавт бўлуб, Абдулрахим бекнинг насли инқито топти. Ва Абдукарим беки мазкур Бобобек ва Кўчак *иноқ* Хивақ устига лашкар келтурганда захмдор бўлуб, шаҳодат топти. Ва Абдулжаббор бек ҳам Муҳаммадамин *иноқ* замонида вафот топти. Қози Вайисбек ва Абдулсатторбек ва Муҳаммадризобек анинг ўғлонларидур.

Амир Эшмуҳаммад *бий* Шерғозихон давронида бир неча муддат *иноқ* эрди ва султон авлодидин Оллоҳназар бекка ул мансабни тафвиз қилиб, ўзи бийлик, яъни, *амир ал-умаролиқ* мартабасига мушарраф бўлди. Анинг ҳолат ва воқеоти кўптур. Ул жумладиндурким, *манқит* Шердоли бийдек душмани қавийси била карратан марратан муҳорибот ва муқотилот қилиб, етти мартаба юртдин чиқарди. Бу вақоенинг баъзиси Шерғозихон ва Элбарсхон ҳолатида тафсилан зикр топибдур. Ва *қўнгрот* қони учун *манқит* дудмонидин кўп кишини қатлга еткурди. Ва Шердоли *бийни* даги анинг сайъи била Бичан йили сана минг юз эллик икки¹³¹⁹ да ўлдурдилар. *Қонжигали қўнгротдин* Дўстмуҳаммад *отолиқ* ибн Давлатберди *отолиқ* ва *бўкажолли қўнгротдин* Саййидназар бек ибн Эрназар *нойиб* била Хонқоҳда Нодиршоҳ ҳукми била даражаи шаҳодатга фоииз бўлди. Умри олтмиш учда эрди. Муддати ҳукумати йигирма беш йил эрди. **Шеър:**

*Чарх бировни ки баланд айлади,
Соҳиби аксун¹³²⁰ у паранд айлади.
Қилмас, агар етса газанди анинг
Фойда аксуну паранди анинг.
Қасдига жаллоди ажал чун етар,
Жон била яхши-ёмонин тарк етар.
Кимга фалак берганин олмади,
Кимсани туфроқга жаҳон солмади.
Бўлма жаҳон мулкига шод, эй кўнгул.
Ҳар на суйи Оллоҳ эрур андин тўнгул.
Барча шиюнотдин ул мунқате,
Рутбаи ваҳдат уза бул муртафе.
То ки бақои абадий топгасен,
Давлати сармад санади топгасен.*

Ва ул равшанзамир ва сойби тадбир киши эрди. Салотин ва умаро анга машваратсиз иш бошқара олмас эрди. Беш фарзанди номдори бор эрди. Андоқким, Абдукарим бек ва Авазбек. Булар отаси била шаҳодат топти. Ва *амири кабир* Муҳаммадамин *иноқ* ва *амир* Фозил *бий* ва Одилбекким, шаббооб айёмида фавт бўлди. Ҳоло Муҳаммадпаноҳ бек ва Муҳаммадкарим бек анинг ўғли дурурлар. Аммо, ул икки амири мазкурнинг зикри жамили эмди келур, иншооллоҳ. Аммо, Аваз беки мазкурнинг шаҳодати занний¹³²¹ дур, яқиний¹³²² эрмас. Ва Нодиршоҳ умарои Хоразмни туттурганда мутаворий бўлуб, мафқуд ал-асар¹³²³ бўлди. Бу сўз анга муқаввий бўлур, андоқким, фақир аксар авқот ҳазрат аълохоқон, халифат уз-замон, султони соҳибқирон ал-муаяд, би иноят ал-малик ал-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *мадаллоҳу таоло зилола адлиҳи ва раъфатиҳи ала мафориқ ил-аном ва шайъада аркона мулкиҳи ва-д-давлатиҳи ила йавм ил-қиямнинг* беклик овонида мулозиматида бўлур эрдим. Ул чоғларда ул ҳазратнинг муборақ тилидин эшитдимким, Авазбек бобом Нодиршоҳ гавғосида мутаворий¹³²⁴ бўлуб, отаси шаҳодатидин сўнг юртдин ҳажравлар тариқаси била чиқиб, ҳарамайн *зодахумоллоҳу тақриман ва таширфан* тавофиға мушарраф бўлуб, муддати мадид тасорифи айём ва табодилии аъвом муқтазоси била жаҳонгирик қилиб, охир ал-амр Ҳижоз ноҳиятида муқим бўлуб, ул кишварда аморот топибдур ва бобом Муҳаммадамин *иноқ*ға замзам суви била туҳаф ва ҳадоёси келди. **Маснавий:**

¹³¹⁹ Ҳижрий 1152/1739-40 йил.

¹³²⁰ Аксун – қора атлас.

¹³²¹ Занний (мазнун) – гумон.

¹³²² Яқиний – аниқ ишончли.

¹³²³ Мафқуд ал-асар – бедарак йўқолган.

¹³²⁴ Мутаворий – тарқалиш, саргардонлик.

*Кимки топти саодати азалий,
Анга етмас сипеҳри дун халали.
Ҳар неча юрса рағмига гардун,
Кўргузуб инқилоб гуногун.
Элтиб охир саодати анинг,
Ортар иқболу давлати анинг.*

Амири кабир Абу-н-наسر Муҳаммадамин иноқнинг тазкараи ҳологи ва таҳқияи футуҳоти. Отаси амир Эшмуҳаммад *бий* шаҳодат топганда ўн бир ёшинда эрди. Дўстмуҳаммад *арбоб* ани инилари била ёшурун маҳод¹³²⁵ ҳимоятида асраб, тарбиятига қиём кўргузди. *Арбоби* мазкур фавтидин сўнг усрати¹³²⁶ тамом била авқот ўткурур эрдилар. **Қитъа:**

*Не ажаб чархи суфла парвардин,
Кўргузуб зулм ошкору ниҳон.
Қилса олтунни хоки тийрага тенг,
Дурни санги сиёҳ ила яксон.*

Токим, Ғойибхон замонида бир кун отлиғ бир тарафга борур эрди. Хўрозбек дабдабаи тамом била дучор бўлуб, кўрдиким, бир шер таркиб ва соҳиби салобат йингитдурким, осори иқбол ва давлат носийи фархундасидин хуршид ламъасидек пайдо бўлур ва анвори ижлол ва азмат чеҳраи хужастасидин машъали партавдек ҳувайдо. Таваққуф қилиб, сўрдиким «Кимнинг ўғлисан?» Дедиким «Эшмуҳаммад *бий*нинг ўғлиман. Отим Муҳаммадамин бекдур.» Ва Хўрозбек манзилига тушгандин сўнг анинг камолин ўз давлатиға сабаби завол билиб, адовати маврусий мутаҳаррик бўлуб, ани тутдурмоқға киши буюрди. Муҳаммадамин бек бу ҳодисани эшитиб, инилари била мутаворий бўлди, токим Ғойибхон Хўрозбекни ақрабоси била қатлға еткурди. Андин сўнгра чиқиб, отасидин қолгон мулкия ерларида зироатға машғул бўлдилар. Ва Темурғозихон даврида Муҳаммадамин *меҳтар* анинг тарбиятиға жаҳди тамом ва сайъи молокалом била қиём кўргузуб, хон мулозиматиға еткурди. Афъоли ҳамида ва хадамоти писандида била хонға манзури назари отифат бўлуб, кун-кундин тараққий топти. Муҳаббат ва муваддати хосу авомға дилнишин тушуб, ой-ойдин ривожпазир бўлди. **Қитъа:**

*Некбахтеким, саодат бўлса дамсози анинг,
Маржа¹³²⁷ и иқболу мақбули бани одам бўлур.
Дамбадам ортиб фуруги давлати хуршеддек,
Партавандози судури мажлиси олам бўлур.
Тутса туфроқ олтуну хоро бўлур ёқути ноб,
Ичса май оби ҳаёту коса жоли Жам бўлур.*

Хўжақули иноқнинг хаёли фосид ва таманнон ботил шамомати¹³²⁸ дин қатлға етгани ва Муҳаммадамин иноқнинг таодоти раббоний ва тавфиқоти субҳоний била аёлат хотамин қўлиға солиб, аморат маснадиға такия этгани

Арбоби киёсат ва асҳоби фатонатнинг замоири зибасоратиға возиҳ ва лойиҳ бўлсунким, Хўрозбек ва Ғойибхондин сўнг *қўнгрот* Хўжақули *иноқ* била қиёт Ермуҳаммад *иноқ* соҳиби ихтиёр бўлуб эрдилар. Иброҳим *иноқ* ва Матон *отолиқ* била ярашгондин сўнг Ермуҳаммад *иноқ* вафот топиб, мамолики Хоразмнинг куллий ва жузвий ихтиёри анинг қабзаи иқтидорида бўлди. Ва димоғиға ғурур йўл топиб, хон

¹³²⁵ Маҳод – йўлбошловчи, ҳодий (Оллоҳ).

¹³²⁶ Усрат – қийинчилик.

¹³²⁷ Маржа – мурожаат қилинадиган жой.

¹³²⁸ Таманнон ботил шамоат – ёмон ниятли истак.

¹³²⁹ 1175 йил 1-шаввол/1762 йил 25 апрел

ва Муҳаммадамин *меҳтар*ни назари эътиборга илмади. Бу жиҳатдин ораларида ваҳшат тушуб, Хўжақули *иноқ* хон ва Муҳаммадамин *меҳтар* ва Муҳаммадамин бекнинг қатлига жозим бўлуб, Иброҳим *иноқ*ни ул муҳимда ўзига ҳамдаст қилди. Бу воқеадин *меҳтар* хабар топиб, хоннинг амри била Муҳаммадамин бек Хўжақули *иноқ*ни хон кўрунушида тутуб, ўлдурди. Ва Иброҳим *иноқ*ни Муҳаммад *иноқ* қатлга еткурди. Бу воқеа Қўй йили сана минг юз етмиш бешда шаввол ал-мукаррам гурраси¹³²⁹ ким, жума эрди ва Ҳамал авохирида ийди Фитр намозидин сўнг вуқу топги. Ҳамул кун жума намозидин бурун Муҳаммадамин бекни *иноқият* мансабида насб қилиб, ташрифиди гаронмойи аморат била қомати қобилиятин ораста қилдилар. Ва Муҳаммад *иноқ*ни дағи Иброҳим *иноқ*га қойиммақом эттилар. Муҳаммадамин *иноқ* ул фурсатда ўттуз икки ёшида эрди. Огози давлат ва ибтидои аморати ул кундиндур. **Қитъа:**

*Чун аморат навбатини отига чалди фалак,
Хукмидек овозаси олам аро бўлди равон.
Таҳниятгўён етушти дарғаҳи олийсига,
Давлати жовиду иқболи қавий, бахти жавон.
Муждаи иқболидин зийнат топиб базми тараб,
Шодлиг тутти жаҳонни қирвон¹³³⁰ то қирвон.
Чарх этиб дилои давлатни саририга ривож,
Атласи гардунни қилди отига бар киствон.*

Вазири аъзам Муҳаммадамин *меҳтар*ким, соҳиби девон ва низом ал-мулк эрди, анинг тақвиятига камоянбағи¹³³¹ қиём кўргузуб, аморат муждағони учун сури пурсуруре тартиб бердиким, сипеҳри володастгоҳ бовужуди азамат ва жалол ул тўй хизмати учун минтақатулбуруж¹³³² нинг камари мураассаи била белин раст қилди ва офтоби заррин кулоҳ бовужуди шавкату камол шуоининг жоруби муламмаи била фаррошлиғга келди. Ва Зуҳраи ишраткуш чанги нозук оҳангига зулфи мушкборидин автор боғлаб, навосозлиқ оғоз қилди. Ва Уториди тезхуш қалами мишқин рақамин олиб, тўйнома хаёлида саҳифатирозлиқ кўргузди. **Байт:**

*Ҳар неча қилсанг гумон ул тўйнинг асбобини,
Ваҳмдин ортуқ дурур дағи хаёлингдин зиёд.*

Хон ва умаро ва уламо ва фузало ул сурға ҳозир бўлуб, ташрифоти гаронбаҳо била сарбаланд ва талаззузоти бемунтаҳо била баҳраманд бўлдилар. Фуқаро ва масокин дағи фарқи дарёйи неъмат ва саршори жоми ишрат бўлуб, дуои давомати давлату иқбол ва истидомати азамату жалол била рутбилисон бўлдилар. **Маснавий:**

*Умринг айёми мустадом ўлсун,
Бодаи давлатинг мудом ўлсун.
Манзилинг маснади аморатда,
Бўлсун иқбол ила давоматда.
Ҳар кунинг ийд янглиг ўлсун сур,
Элга андин этиб нишоту сурур.
Дўстинг шафқатингдин ўлсун шод,
Душманинг накбат ичра бебунёд.*

¹³³⁰ Қирвон – уфқ.

¹³³¹ Камоянбағи – қўлдан келганча.

¹³³² Минтақатулбуруж – экватор чизиғи.

Ямвутнинг аввалги мартаба юртни олиб, вазоратпаноҳ Абдулрахим меҳтар ва анинг иниси Абдусатторбойни оқо-иниларни била шаҳодатга еткургани ва Муҳаммадамин иноқ отолиқ бўлуб, Хонкелди бий анинг ўрнига мансуб бўлгани

Хомаи мишкиншумор мундақ саҳифа тарозлиқ қилурким, сана [минг] юз етмиш саккиз¹³³³ да Муҳаммадамин *меҳтар*ни Абдурахим *арбоб* ибн Ёрим девонким, *меҳтари* мушорилайҳга қайиноталиқ нисба-ти бор эрди, бир кеча меҳмонхонасиға зиёфат баҳонаси била элтиб, мақтул қилиб, вазорат мартабаси била иртифо топти ва мамлакат низомин қабзаи ихтимомига олиб, *ямвут* ва *човдур* жамоасиким, Муҳаммадамин *меҳтар*га давлатхоҳ эрди, аларнинг ихрожиға иқдом кўргузди. Бу жиҳатдин фитнаи бисёр қойим бўлуб, *ямвут* истило топиб, Мискин *раис* фирқан мазкураға мувофиқат кўргузуб, оқо-иниси била чиқти. Андоқким, собиқан зикр топти. Бу воқеа асносида умаро мухолифатидин Муҳаммадамин *иноқ* андақ мутазалзил бўлуб, баъзи анинг қасдиға мутарассид¹³³⁴ бўлди. Муҳаммадамин *иноқ* агарчи зердасту ожиз эрмас эрди, аммо, ҳазму эҳтиёт жонибин маръи тутуб, *ямвут*ға чиқиб, Менгликелдиннинг уйиға нузул қилди. Ва ўн саккиз кундин сўнг Абдусаттор бой ибн Дўстмуҳаммад *арбоб* ибн Ёрим девонким, анга давлатхоҳи қадимий ва дўстдори самимий эрди, ақабидин бориб, ани *ямвут*дин келтурди ва оз фурсатдин сўнг *ямвут* тасаллутининг дафъи учун иттифоқ била *така* ва *солур* черикин келтурдилар. Ул учурда аксар *ямвут* Янгиариқ ва Остона ҳудудида мутамаккин эрдилар. Муҳаммадамин *иноқ* ва Абдурахим *меҳтар* ва Абдусаттор бой Беш қалъа ва *така* ва *солур* лашкари била *ямвут* устиға ҳаракат қилиб, Арабхона шўристонинким, Мезон ҳам дерлар, муаскар қилиб туштиллар. Ва икки ойғача ётиб, муонидлар била муҳорибот ва муқотилот қилдилар. Ва Орол ҳоқимлари Хонкелди бий ва Муҳаммадназар бий Орол сипоҳи била келиб, *ямвут*ға қўшулди. Ва Ҳазорасб *волийси* Ниёз *парвоначи* дағи ёшурун мухолифат зоҳир қилиб, *ямвут*ға мувофиқатнома юбора бошлади. Абдурахим *меҳтар* бу рози махфийдин огоҳ бўлуб, *қипчоқ* Раҳимберди *отолиқ*ни Ҳазорасб муҳофизатиға номзад қилди. ва дағи Ниёз *парвонач*ини туттурмоқға киши буюрди. Ва Мискин *раис*ким, анга дўстлиғда якжиҳат эрди, бу воқеадин хабар еткурди. *Парвоначи* Ҳазорасб черики била муаскардин чиқиб, *ямвут*ға қўшулди ва *ямвут*дин кўмак олиб, суръати тамом била қатъи масофат қилиб, Раҳимберди *отолиқ*дин бурун Ҳазорасбға кириб, *отолиқ* беҳусули мурод хоиф¹³³⁵ ва ҳаросон бўлуб қайтти. Ва *парвоначи* иниси Султонбек бошлиқ муътаמיד кишиларин қалъа муҳофизатиға тайин қилиб, *ямвут* лашкариға келди. Бу жиҳатдин умаро орасида ихтилоф воқе бўлуб, Хивақ сипоҳи бузулуб, шаҳарга кирди. Хонкелди бий ва Ниёз *парвоначи* ва *ямвут* акобири сипоҳи жаррор била мутаоқиб келиб, Қаротўпа мавзеиға нузул қилиб, Хивақ атрофиға чаповул йибордилар. Ва Муҳаммадамин *иноқ* ва Абдурахим *меҳтар* *така* ва *солур* ва Хивақ черики била беш кунғача мадфааға чиқиб, муҳориба ва муқотила кўргуздиларким, тоғийлар ҳазимат топмоқға яқин етдилар. Бу жиҳатдин тоғийлар элчи йибориб, сулҳ сўзин ораға солиб, Муҳаммадамин *иноқ* ва Абдурахим *меҳтар* баъзи умаронинг тарғиби била сулҳға рози бўлуб, Абдусаттор бойни қалъада қўюб чиқиб, Эшназар сўфининг масжидиғаким, Ангарик била Қаротўпа орасида ариқ канорида ва йўл устида воқе-дур, наҳзат¹³³⁶ қилдилар. Ва *ямвут* акобири ул тарафдин келиб, мусофаҳа ва муонақа қилмоқ баҳонаси била умарои изомни тутуб, мағлул ва муқайид қилдилар. Сўнгги кун шаҳар авоми ҳужум этиб, *така* ва *солур* черикин қалъадин қовуб чиқарди. Ва *ямвут* сипоҳи Ўрта қуйиғача таоқиб қилиб, андоқ кушиш ва кўшеш эттиларким, *така* ва *солур*нинг аксари қатлға етти. Ва Абдусаттор бой дағи қолгон оқо-инисин олиб, *така* ва *солур* била чиқиб, Бухоро иродаси била ул жамоадин айрилиб, Қаромозийда Севинжбойнинг уйиға нузул қилиб эрди, *ямвут* эшитиб, киши йибориб, ани ўғли Абдуқодир бой била тутуб келтуруб, Абдурахим *меҳтар* бошлиқ беш оқо-иниси била шаҳодатга еткурди. Аббос *отолиқ* ва Вайис бойким, йиғин бузулгон кун лашкаргоҳдин чиқиб, Уйғурға бориб, қалъадорлиқға машғул эрди, *ямвут* Қоҳирқули *сардор* икки юз киши била Уйғурға бориб, *ойноқ* жамоаси аларни тутуб, Қоҳирқулиға топшурди. Қоҳирқули аларни Хивақға келтуруб, шаҳид қилди. Ва Муҳаммадамин *иноқ*нинг қатлиға дағи иттифоқ

¹³³³ Ҳижрий 1178/1764-65 йил.

¹³³⁴ Мутарассид – кўз тутиш.

¹³³⁵ Хоиф – қўрқоқ.

¹³³⁶ Наҳзат – юриш.

қилиб эрдилар, Хонкелди *бий* ва Муҳаммадназар *бий* ва Менгликелди сақов қабул қилмайин, махлас бердилар ва ўзга умарони ҳам баъзи акобирнинг шафоати била ҳабсдин чиқардилар. Ва Назар *отолиқ*-ни азл этиб, Муҳаммадамин *иноқ*ни анинг ўрнига *отолиқ* қилиб, Хонкелди *бий*ни *иноқ*лиқ мансаби била сарафроз қилдилар. Ва Муҳаммадназар бийга Орол ҳукуматин тафвиз этиб, Орол сипоҳи била ўз диёрига қайтардилар. Мундин сўнгра юрт ихтиёри Хонкелди *иноқ* била *явмут* қўлида бўлди. Ва вазорат мансабин Мискин *раис*га арзоний тутуб, умури мулкый ва ғайри мулкыйни анинг қабзаи иқтидорига солдилар ва тинч кўнгул била фуқаро ва раоё амволининг ғоратиға машғул бўлдилар. **Шеър:**

*Турфа айёми булажаб бўлди,
Залама бирла мамлакат тўлди.
Фош ўлуб халқ молини таламоқ,
Ошкор ўлди элни кўзғолмоқ.
Қурт¹³³⁷ агар бўлса галла чўпони,
Бўлмас анда саломат имкони.*

Муҳаммадамин иноқнинг явмут била ёвлашиб, Эралихонни келтурғони ва явмут иккинчи мартаба Хоразми олиб, иноқнинг Бухороға борғони ва воқеотиким, бу аснода вуқу топибдур, аларнинг зикри

Бу ҳадиқаи таажжубнамнинг гулшан пардози ва бу намиқаи нодира иншонинг саҳифатирози, яъни қалами мишкин рақам мундоқ таҳрир қилурким, *тарокима* ақвомиким, аларнинг чеҳраи аҳволи касофат амсолларида осори «ўзларига зулм қилувчи¹³³⁸» маълум ва носияйи афъоли шарорат маолларида хутути «қон тўкадиган¹³³⁹» манқуш ва марқумдур, хусусан, ул тавойиф орасида табақаи *явмут* ва қабилаи *човдур*ким, сарҳалқаи арбоби туғёну фасод ва сардафтари асҳоби исён ва инодурлар, Хонкелди *иноқ*никим, ул жамоаға некхоҳ ва якжиҳат эрди, авомир ва навоҳида соҳиби ихтиёр қилиб, ўзга умарони Муҳаммадамин *иноқ* бошлиқ назари эътибориға илмадилар. Балки, таҳаккумот била ҳақорат берур эрдилар. Ва яна фуқаро ва раоёнинг амвол ва аёлиға жаббор сифатлиғ била бозуи таҳутак ва дасти татовул узата бошлади. Ва сана минг юз саксон икки¹³⁴⁰ да Сичқон йили Мезон авоили¹³⁴¹ да Абдурахим *меҳтар*нинг қатлидин беш ой сўнг Мискин *меҳтар*ни Давлатёр ибн Эшмурод *кўнгрот* ва Жинжил *ушоқ*-ға буюруб, ўлдуртди. Бу жиҳатдин аксар умаро мутаваҳҳим бўлуб, ул жумладин Ниёз *парвоначи* Ҳазорасбға кириб, муҳолифат байдоқин барпой қилди. Ва Муҳаммадамин *иноқ*ким, кўп муддатдин бери *явмут*нинг таҳаккумот ва тасаллутотиға «дарҳақиқат Оллоҳ сабр қилувчиларни яхши кўради¹³⁴²» фаҳвоси била сабру таҳаммул қилиб «ишларда ўз вақтини кутинглар» муқтазоси била фурсат интиҳоз¹³⁴³ иға мунтазир эрди, вақтни ганимат билиб, аксар умаро била *явмут* муҳолифатида муттафиқ бўлуб, қалъадорлиқ умуриға иштиғол кўргузди. Ва Хонкелди *иноқ* машаққати тамом била қалъадин чиқиб, Оролға бориб, Қўнгротға кирди. Ва Муҳаммадназар *бий* Қўнгротдин қочиб, Манқитға кириб, икки ярим йилгача орада муҳорибот ва муқотилот воқе бўлуб, охириламр Муҳаммадназар *бий* зафар топиб, Хонкелдини тутуб ўлдуруб, жами Орол мамоликиға *ҳокими* билистикўлол бўлди. Ва Муҳаммадамин *иноқ*нинг фармони била Ниёз *парвоначи* Ҳазорасб ва Бешариқ ва Хонқоҳ ва Урганж лашкарин йиғнаб, Шатни муаскар қилиб тушти. Ва Муҳаммадамин *иноқ*ға қўшулғунча бир йилда эллик уч мартаба *явмут* сипоҳи била урушти. Бу урушларда икки тарафдин кўп киши зое бўлди. Ул жумладин *парвоначи* тарафидин Муҳаммадризобой Урганжий шаҳодат топти. Аммо, Муҳаммадамин *иноқ* така ва солурға киши йибориб ва қазоқ подшоҳи Эралихон ибн Абулхайрхонға Одилбекни йиборди. Ва Ҳамалда Эралихон ва

¹³³⁷ Қурт – бўри.

¹³³⁸ Қуръони карим, 43 : 76.

¹³³⁹ Қуръони карим, 2 : 30.

¹³⁴⁰ Ҳижрий 1182/1768-69 йил.

¹³⁴¹ 24 сентябр.

¹³⁴² Қуръони карим, 3 : 146.

¹³⁴³ Интиҳоз – қулай.

Ойчувоқ тўра ва Бормоқ бий қазоқдин минг беш юз шужо ва баҳодир йигит била келиб, Шоҳободда Канжик ҳудудида нузул қилди. Ул жиҳатдинким, *човдур* манозили Анбар ва Маноқда эрди. Ва Музқўм-ганда ҳам *ямут* бор эрди. Ва Чигатой қўргонин олиб эрдилар. Ва Эралихон келгандин сўнг Муҳаммадамин *иноқ* Хивақ черики била Шоҳободга бориб, хонга қўшулуб, Гурлан ва Вазир ва Боғлон йигинин киши йибориб келтурди. Ва *қароқалтоқдин хитой* Қурбонтой бий ва *кенагас* Имонқули бий ва *кўнгрот* Эсанкелди маҳрам ва Ғойиб баҳодир беш юз киши била ва Оролдин *кўнгрот* Муҳаммадназар бийнинг иниси Саййидназар бек ва Муртазо хўжа кўп йигин била келиб, *иноқ*га қўшулдилар. **Назм:**

*Сипоҳ аҳли ул ерни қилди сутуҳ,
Етиб ҳар тарафдин гуруҳо-гуруҳ.
Бари пой то фарқ нўлодтўш,
Бари раъд янглиг қилурда хуруш.
Дағо¹³⁴⁴ бешаси ичра гуррон паланг,
Ҳижо қўлзумида диловар наҳанг.*

Ва Муҳаммадамин *иноқ човдур* ва *ямут* сипоҳи била муҳорибот ва муқотилот қилиб, аксар ҳурубда музаффару мансур бўлди. Магар икки қатлаким, шикаст топиб, мунҳазим бўлди. Бир ойдин сўнг Орол черики муонидлар била хабарлашиб, сангарни бузуб чиқиб, Оролға муовидат қилди. Бу жиҳатдин Бормоқ бий аксар қазоқ била *қароқалтоқ* лашкари ва Беш қалъа сипоҳи мутаваҳҳим бўлуб, ўз манзилига кетдилар. Хивақ черики ва Эралихон *қазоқ* хайлидин шарзима¹³⁴⁵ и қалили била қолди. Ва Қаландар *қўшибеги* ҳаромилиг қилиб, қолгон йигинни бузуб, *ямут*га чиқмоқчи бўлуб эрди, тутуб дастгир қилиб, маҳбус эттилар. Ва Канчикдин кўчуб, Шоҳобод дарвозасининг олдида сангар эттилар. Бу аснода Муҳаммадамин *иноқ* касалманд бўлуб, аъдон давлат қувват топиб, Хивақ сипоҳи хандақдин ташқори чиқа олмади. Токим Саратон авохиридаким. **Маснавий:**

*Ҳароратдин ҳаво тортиб забона,
Қилиб кетти не дўзахдин нишона.
Қўёш акси ёлиндек ҳирқатангез,
Бўлуб соя тутун янглиг тафomez.
Эсиб қуҳсор сори чун самуме,
Эритиб хорони андоққи муме.
Иссиғдин ер бўлуб қизгон темурдек,
Яғочлар ўтига ўртанган қўмурдек.
Дили ушишоқ янглиг дайт жонсуз,
Танури ҳажрдек шаҳар оташандуз.
Вуҳуши дайт сувга ўзни ташлаб,
Ҳаво қушлар парин ўртага бошлаб.
Бўлуб сув тобидин харчанг¹³⁴⁶ бирён,
Ҳароратдин булоқ тоғ ичра гирён.*

Бир кун баҳодирлар пиёда бўлуб, ғайрат этагин камари ҳимматлариға устивор қилиб, муонидлар ясовиға Шоҳобод ариғидин ўтуб югурдилар. Муонидлар сипоҳи ҳазимат топиб, Менгликелди сақовниним, отдин тушуб, аҳли инодни ҳарбға таҳрис қилур эрди, машаққати тамом била олиб чиқдилар. Бу воқеадин сўнг муонидлар бурунғидек далерона келиб, муҳосира қила билмадилар. Ул чоғларда Шоҳниёз бек ва Қаро Баҳодирким, ҳоло аморат мансабида мутамаккиндурлар, Аннаберди солур ва Отқирон солур бошлиқ қирқ баҳодир йигит билаким, ҳар бири шижоат майдонида Рустаму Асфандиёрдин қасаби сибқат элтур эрдилар, *ямут* ва *човдур*га азим дастбурдлар кўргузуб, мақҳуру манкуб қилдилар. Ва

¹³⁴⁴ Дағо – йиртқич ҳайвон.

¹³⁴⁵ Шарзима – кичик даста.

¹³⁴⁶ Харчанг – қисқичбақа.

амволу чорполарин ғорат қилиб, сангарға келтурур эрдилар. Ва атрофга сайр қилиб, Беш қалъанинг қасабот ва музофотидин хабаргирлик қилиб, аснои сайрда *явмут* ва *човдур*нинг сария¹³⁴⁷ лариға учраб, мақтул ва маасур этар эрдилар. Токим, Асад авохирида Чигатой қўрғонин мусаххар қилиб, аъдои давлатга муставлий бўлдилар. Бу ҳейнда амирзодаи олийжаноб Қутлуқмурод *иноқ*нинг хабари вилодати етушуб, Муҳаммадамин *иноқ* ва амирзодаи аъзам Аваз бек бу мужда шароби хушгуворидин саршори нашаи фараҳ ва сурур бўлуб, хабар еткурғанни жалду учун инъомоти вофир ва эҳсоноти мутақосир била баҳраманди давлат ва комёби сарват қилди. Умарои изом ва руасои киром дағи мувофиқат кўргузуб, ҳар ким ўз хўрди ҳолиға кўра жалдулар берди. Ва анинг вилодати хужаста саодатин муборак билиб, исми мазкурға мавсум қилдилар. **Қитъа:**

*Зиҳи фарзанди мақбулу саодатманду фаррухзод,
Ки Исодек ҳумоюн чехраи маймунқадам туггай.
Жамолидин абу жад кўзларин қилмоқ учун равшан,
Қуёидек оламоро ва қамардек муҳтарам туггай.
Бўлуб пайдо жабинидин жалолу давлат осори,
Замона модаридин эйла бир фарзанд кам туггай.*

Алқисса, Муҳаммадамин *иноқ* кун-кундин мутараққий бўлуб, аъдои давлат дамбадам таназзул топа бошлади. Ва Мезон авосити¹³⁴⁸ да *човдур* жамоасининг каффаи давлати сабук келиб, тазаррусанжлик била ажз жавоҳириға сулҳ матоин олиб, муҳожират наҳабасиға азимат юкин боғлаб, Манқишлоқ тарафиға роҳий бўлдилар. Мундин сўнгра Муҳаммадамин *иноқ* атроф ва жавонибнинг сипоҳин олиб, Шатга бориб, Ниёз *парвоначи* била аъдои давлатга дастбурдлар кўргузди. *Уйғур* Эшпўлод *отолиқ* ва *найман* Муҳаммад *иноқ парвоначидин* ранжиш чекиб, пўл¹³⁴⁹ буткармоқ баҳонаси била Уйғур ва Гурланға бориб, қайтиб келмадилар. Аммо, Муҳаммад *иноқ* Гурланда тура олмай, Бухороға борди. Бир неча муддатдин сўнг Муҳаммадамин *иноқ парвоначи* била кўчуб, Навхостга нузул этти. Бу мавзеда амирзодаи аъзам Аваз бек ва Одил бекга касал ориз бўлуб, кўп кун бистари маразда ётиб, Аваз бек сиҳат топти ва Одил бек Тангри раҳматиға восил бўлди. Ва *явмут* Янгиариқ ва Остонадин кўчуб, Сафча ҳудудида Хиваник канориға рахт¹³⁵⁰ и иқомат чекти. Бу жиҳатдин Муҳаммадамин *иноқ* ва Ниёз *парвоначи* Навхостдин ҳаракат қилиб, Қаҳрамонға наҳзат этдилар. Бу орада муонидлар била андоқ муҳорибот ва муқотилот қилдиларким, Рустаму Афросиёбдин содир бўлмади. Ул жумладин Навхост ҳудудида талоқии фариқайин воқе бўлуб, аввал муонидлар ғалаба қилиб, *қазоқ* черикин ўртаға олиб, қатлу кўшеш қилур эрди. Баъзи баҳодирлар бу воқеани мушоҳида этиб, жалодат қиличин ниёми интиқом¹³⁵¹ дин чекиб, ҳамалоти мутаоқиб била лашкари муҳолифни зеру забар қилиб, аъдои давлатдин кўп кишини қатлга еткурдилар. Ва сипоҳи нусратпаноҳ кун-кундин голибу музаффар бўлуб, муонидлар яқин эрдиким, истисол топғайлар. Ул аснода Муҳаммадсаид бойким, Урганж аёлати анинг қабзаи диroyат¹³⁵² ида эрди ва *явмут*ға кўп дастбурдлар еткуруб эрди, Муҳаммадамин *иноқ*нинг ишорати била Бухороға борди. Ва Абдурахмон бой Урганжийким, анинг инисидур, *иноқ*ға зафаркирдор мулозим эрди, бу жиҳатдин сардафтари арбоби шақоват ва сарҳалқан асҳоби шамотат Абдурахим *арбоб* Урганжий ва Саййидқули бой Урганжни холи топиб, майдони қабоҳатға якрон¹³⁵³ и вақоҳат суруб, Савр кирган кеча¹³⁵⁴ си *явмут*ни Урганж қалъасиға киргузди ва итоат қуллодасидин гарданкашлик қилиб, тамарруд теги била мувофиқат сарриштасин узди. «Даҳшат устига даҳшат¹³⁵⁵» муқтазоси била бу мансубан ваҳшатангез ва ҳоди-

¹³⁴⁷ Сария – бошлиқ.

¹³⁴⁸ 8 октябр.

¹³⁴⁹ Пўл – кўприк.

¹³⁵⁰ Рахт – кўрпа-тўшак, кўч-кўлон.

¹³⁵¹ Ниёми интиқом – қасос қили.

¹³⁵² Қабзаи диroyат – кифоятли кафт.

¹³⁵³ Якрон – от.

¹³⁵⁴ 22 май.

¹³⁵⁵ Арабча ибора.

сан фасодомез устига бу хабар интишор¹³⁵⁶ топиб, ҳар тарафдин фитна ва растахез¹³⁵⁷ лар қўзғолди.
Маснавий:

*Фитналар қойим ўлди¹³⁵⁸ даврондин
 Асру ошуб кўпти ҳар ёндин.
 Кўргузуб инқилоб чархи нагун
 Дўстларни адувга қилди забун.
 Дунлиг айлаб замонаи носоз
 Зулм этар расмин айлади оғоз.
 Роҳат ойинаси бўлуб барҳам
 Сувраторолиг этти занги-ю, гам.
 Елга бориб кулли рифоҳият¹³⁵⁹
 Бутти хору хаси кароҳият¹³⁶⁰.*

Бу воқеа Саврнинг аввалги кечаси в зу-л-ҳижжа авосит¹³⁶¹ ида эрди. Муҳаммадсаидбой ва Абдурахмонбойнинг аксар ақрабоси қочиб келдилар. Муҳаммадамин *иноқ* ва Эралихон ва Ниёз *парвоначи* бу ҳодисани эшитиб, тонг била отланиб, Урганж устига юрдилар ва Шоҳобод ариғининг канорида Чандур-Қиётнинг кўпрукининг устига келиб, таваққуф қилдилар. Урганж қўрғонининг жанубий дарвозасининг оллида беш-олти отлиғ *явмут* бор эрди. *Найман* Оллоҳберди бек бошлиқ бир бўлак йигит аларнинг устига ҳамла қилдилар. Ҳануз алар мутақобил бўлуб, ҳарб воқе бўлмайдур эрди, *така* ва *солур* ва *қазоқ* ва [қаро]қалтоқ черики бузулур садад¹³⁶² ида бўлди. *Иноқ* бу воқеани тафаррус қилиб, урушга борфон йигитларни қайтариб, дедиким «менинг қошимдин айрилмангким, халқнинг атворин ўзгача мушоҳида қилурман.» Ул чоғда *така* ва *солур* лашкари аскарни бузуб чиқиб, Исмоил Отонинг устидин ўтуб, ўз мавотинлариға роҳий бўлдилар. Ва Эралихон бошлиқ *қазоқ* ва *қароқалтоқ* халқи ва атрофнинг черики бузулуб, ўз вилоятлариға тарқади. **Назм:**

*Тарқаб ул навъ лашкари жаррор
 Эйлаким тонгда собиту сайёр.
 Ҳар ким ўз юртига бўлуб озим
 Кетмак алрини туттилар лозим.
 Хивақ ва Ҳазорасбу Хонқоҳ лашкаридин ўзга дайёре¹³⁶³ қолмади. **Шеър:**
 Аларким келиб эрди атрофдин
 Яна кетти атрофега сар басар.
 Аён бўлди бу нукта мазмуниким
 «Жигарни жигар бил, дигар¹³⁶⁴ ни дигар.»*

Чун *иноқ* ва *парвоначи* бу ҳодисани мушоҳида қилдилар, инон отифатин Хонқоҳ балдаси сари маатуф этиб, Саййид Ото *алайхур раҳманинг* қадамгоҳиға нузул қилдилар. «Ишларингизда улар билан маслаҳатлашинг¹³⁶⁵» муқтасоси била тақдими мушовиратдин сўнг Муҳаммадамин *иноқ* ўз нафаси нафиси била Бухороға бориб, *амир* Дониёл *отолқдин* истимдод қилмоқ муқаррар бўлди. Ва Муҳаммадамин *иноқ*

¹³⁵⁶ Интишор – ёйилиш.

¹³⁵⁷ Растахез – қиёмат куни.

¹³⁵⁸ Қойим – бу ерда: қўпиш, қўзғалиш.

¹³⁵⁹ Рифоҳият – фаровонлик, яхши турмуш.

¹³⁶⁰ Кароҳият – ёмонлик, камабағаллик.

¹³⁶¹ Саврнинг аввалги кечаси, яъни бурж ҳисобида қайсидир йилнинг 22 майга тўғри келади. Зу-л-ҳижжа авосити (ўртаси) эса 1182 йил 15-зу-л-ҳижжа ҳисобланади/ 1769 йил 22 май.

¹³⁶² Садад – ният, мақсад; арафа-вақт.

¹³⁶³ Дайёре – бирор жонзот.

¹³⁶⁴ Дигар – бошқа, ўзга, бегона.

¹³⁶⁵ Қуръони карим, 3 : 159.

балдаи мазкурани Эшниёз бой Хонқоҳийга сипориш¹³⁶⁶ қилиб, муҳофизати бобида муболағалар кўргузди¹³⁶⁷. Ва пешин намозин ўқуб, Ҳазорасб тарафиға ҳаракат эттилар. Эшниёз бой иниси Эшқобил бой била Абдол хўжа мутаваллини мулозиматга тайин қилиб, эъзози тамом ва икромии молокалом била узотиб, таассуф¹³⁶⁸ ва таҳассур била виро этти. **Назм:**

*Кош бир дам бўлмасам эрди висолингдин жудо,
Зарраи саргашта меҳри жамолингди жудо.
Азм этарда бўлмасам ҳаргиз рикобингдин йироқ,
Базм этарда дағи даргоҳи жалолингдин жудо.*

Аъшо чоғи Ҳазорасб кўргониға наҳзат қилди. Ниёз парвоначи зиёфати шоҳона мураттаб қилиб, писандида хизматлар зуҳуриға еткурди ва сафар асбобининг таҳҳиясиға иштиғол кўргузди. Ва Муҳаммадамин *иноқ* Фозилбек ва амирзода Аваз бек ва Жиян қўшбегини Ниёз парвоначи била Ҳазорасбда қўюб, отланиб Фитнакка борди. Абдулғаффор *нойиб* била Ўсмон ғоза яхши хизматлар қилиб, кеча кема била дарёдин ўтуб туштилар. Андин отланиб, уч кунда Элжиқла Муҳаммадбойнинг манзилиға нузул қилди. Бу сафарда олтмиш киши ҳамроҳлиғ қилиб, мулозиматда эрдилар. Умарои изомдин Хоса қўшбегиким, ул учурда *мироблиғ* мансаби била сарафроз эрди, анинг била фақирнинг отаси Аваз *миробдин* ўзга киши йўқ эрди. Ва беклардин Шоҳпўлод бек ва Абдиқарим бек ва Шоҳниёз бекким, ҳоло улуғ *отолиқдур* ва Муҳаммадризо бек ибн Ашур *бий* ва Бойназар бийким, сўнг *бий* ва *отолиқ* бўлуб эрди ва Бобо бек ибн Ниёз парвоначи ва *найман* Раҳимберди бек ва Аллоҳберди *удайчи* валадони Худойберди *доруга* ибн Аваз *иноқ*, бойлардин Абдурахмон бой Урганжий ва Эшқобил бой Хонқоҳий ва Ниёзмуҳаммад бой Қаҳрамоний мулозим эрдилар. Ва Муҳаммадий бой кеча-кундуз меҳмондорлиғ қилиб, яхши зиёфатлар тартиб берди. Ва Бекпўлод бек ибн Вайис бойким, отасин *явмут* шаҳид қилгонда Бухороға бориб, Кўли калонда манзил тутуб эрди, *иноқнинг* Муҳаммадий бойға меҳмон бўлгонин эшитиб келиб, анда мулозиматга етти. Йўлда Устай қарясининг ҳокими Бекмуҳаммад *додхоқим*, Хизрэли халқидин эрди, *иноқға* истиқбол қилиб, муболағалар била манзилиға тушурди. Подшоҳона зиёфатларға қиём кўргузуб, бу маъниға мутаранним бўлдим. **Ғазал:**

*Ул ки матлубим эрур бу кеча меҳмондур манга,
Жон аро манзил тутуб, ул жисму бу жондур манга.
Жавҳари жонимни гар ийсор қилсам тонг эмас
Ким, азизи Миср қулбам ичра меҳмондур манга.
Ваҳ не хуш соат ки меҳмоним қудуми лутфидин,
Байт ал-эҳзон гайрати фирдавси ризвондур манга.
Бу на иқбол эрдиким, давлат қопуга юз қўюб,
Остоним хоки рифъатбахш кайвондур манга.
Машъали иқбол бирла шамъи давлат ёқилиб,
Тийраву музлим шабистонлар чарогондур манга.
Мезбоне борму олам ичра мандекким, ватан
Бейла меҳмон иззидин тахти Сулаймондур манга.
Меҳмоним васлидин Мунисдек ўлмай нега шод
Ким, бу давлат файзидин мушкуллар осондур манга.*

Зиёфат адосидин сўнг додхоҳнинг манзилидин отланиб, Кўли калонда Бекпўлод бекнинг зиёфатхонасиға ташриф келтурди. Ул дағи меҳмондорлиғда шойиста хизматлар тақдимға еткуруб, зиёфат умурида дақиқае номаръи қолмади. Андин рукуб қилиб, Бухоро шаҳриға мутаважжиқ бўлди. Йўлда *найман* Муҳаммад *иноқ* ва *қўнгрот* Хўжамберди қўшбеги ва Муҳаммадсаид бой Урганжийким, алар *явмут* таади-

¹³⁶⁶ Сипориш – топшириш.

¹³⁶⁷ Яъни қалъани сақлаш борасида кўп гаплар айтди; сақлашни ҳаддан зиёд тайинлади

¹³⁶⁸ Таассуф – афсусланиш.

сидин мутаваҳҳим бўлуб, бурунроқ Хоразмдин ҳижрат қилиб, Бухорода манзил тутуб эрдилар, истиқбол қилиб, дастбуслиқға мушарраф бўлдилар. Ва *амир* Дониёлдин Нодир *ясовулбоши* пешвоз чиқиб, тамҳид¹³⁶⁹, қавоиди пурсиш ва тафаққуд¹³⁷⁰ идин сўнг *амир* Дониёлнинг саломин еткуруб, йўл бошлаб, элчихонаға тушурди. Ва Имомқули *бий* била баъзи умарои изом *амир* Дониёл тарафидин келиб, дилнавозлиқ қилиб, мезбонлиғ умуриға қиём кўргуздилар. Ва Муҳаммадсаид бой пайваста¹³⁷¹ мулозимат амриға машғул бўлуб, камоли хизматкорлиғ ва ғоят жонсипор¹³⁷² лиғ маросими била харожот ва мояҳтожиға мутакаффил бўлди.

Эмди Хоразм мамоликининг вақоеидин эшитинг. Муҳаммадамин *иноқ* Шат борғонда аксар умаро ва бекларни Хивақ доруссалтансининг муҳофизатиға тайин қилиб эрди. Алар муҳофизат ва ҳаросат амрида камоянбағи ихтимом ва ижтиҳод кўргузуб, аъдои давлат дохил ва музоҳим бўла олмас эрди. Ва Муҳаммадамин *иноқ* Бухороға борғондин сўнг *чигатой* халқидин Худойберди бой в Муҳаммадамин *оқо* баъзи жуҳҳол ва авом ан-нос била мухолифатда муттафиқ бўлуб, сана минг юз саксон тўртдаким, Боре йили эрди, муҳаррам¹³⁷³ нинг аввалида *явмут*ға дор ас-салтана Хивақни берди. Ул кун *явмут* Назар *отолиқ* ва Абдулжаббор бек ва Оллоҳберди бек ибн Мурод *қўшбегини* дастгир¹³⁷⁴ қилиб, шаҳодатға еткурди. Ва *қиёт* Тожи бийким, Урганжни *явмут* олғон кечаси Урганждин қочиб, муаскари олийға келиб, Муҳаммадамин *иноқ*нинг фармони била Хивақға келиб қолиб эрди, ул ва Қутлуқ Муҳаммад *иноқ* ва Мувломберди *удайчи* Хивақдин қочиб чиқиб, Ҳазорасб бордилар. Ва Тожи *бий* ўтуб, Бухорода *иноқ*нинг мулозиматиға етти. Ва *нукуз* Эшназар *мироб* қочиб, Гурланға борди. Ва Абдулрахмон *меҳтар* ибн Паҳлавонқули бой тўқсовул мутаворий бўлуб, Холниёз *ўнбегининг* уйиға ташлаб қутулди. Искандар *бий* ва Қўчқор бекка Ортуқ бахши¹³⁷⁵ ҳимоят қилиб, асради. Ва аксар аҳоли ва маволи қочиб, Хонқоҳ ва Ҳазорасб ва Бухоро ва Оролға мунташир бўлдилар. *Явмут* Хивақни таҳти фармониға киюруб, Бўлакайхонни маъзул қилиб, Ғойибхоннинг ўғли Жаҳонгир султонни келтуруб, хон кўтарди. Ва ўзиға муттафиқ, давлатхоҳлиғ қилғон *ўзбак* улуғларин умаро ясади. Ул жумладин *қўнгротдин* Хўжақули *иноқ*нинг иниси Оллоҳқулини *иноқ* ва Қароқаландарни қўшбегини қилди. Ва *уйғурдин* Эшпўлод *отолиқ*ким, тобелиқ қилиб эрди, бурунғи мансабида қарор тутти. Ва *наймондин* Тошпўлод шайтон *иноқ*лиқ мансабиға етти ва Мақсуд *отолиғ* дағи ўз амалиға муқаррар бўлди. Ва Абдулрахим *арбоб*ға вазирлик мартабасин арзоний тутуб, Сайидқули бойға Урганж аёлатин тафвиз қилдилар ва ала ҳазал қиёс. **Назм:**

*Сулаймон бориб мамлакатдин қироқ,
Олиб тахтни бир неча Аҳриман.
Мулк манзилидин қилиб иртиҳол,
Бўлуб анда батёраларға ватан.
Видо ошиёнидин айлаб Ҳумой,
Нашиман қилиб ани зоғу заган.
Уруб бол Семуре маъвосидин
Анинг ўрнида чүгез ўлуб болзан.
Бориб бешасидин паланги далер,
Бўлуб анда рубоҳларға даман.
Бу нав ўлса мулки аро ихтилол,
Ҳамул мулк ҳоли не бўлғай экан.*

Бир неча кундин сўнг Эшназар *мироб* бошлиқ Гурлан ақобири «ал-зарурот тубиҳ ал-маҳзурот¹³⁷⁶» муқтазоси била заруратдин аъдои давлатға мадуро қилиб, мутобнат кўргуздилар. Ва Кўчак бек ибн

¹³⁶⁹ Тамҳид – ҳамду сано, улуғлаш.

¹³⁷⁰ Пурсиш ва тафаққуд – ҳол-аҳвол сўраш.

¹³⁷¹ Пайваста – доимий, давомли.

¹³⁷² Жонсипор – жонини берувчи.

¹³⁷³ 1184 йил 1-муҳаррам/1770 йил 27 апрел.

¹³⁷⁴ Дастгир – қўлга тушириш, ушлаш.

¹³⁷⁵ Бахши – ҳисоб-китоб, закот ундириш бўйича ва девонликнинг масъул ходими.

¹³⁷⁶ Зарурат қуйи ишлардан ҳазар қилдирмайди.

Муҳаммад *иноқ* аҳли ва аёли била кўчуб, Бухороға бориб, мулозиматға етти. Андин сўнг муонидлар Ҳазорасб ва Хонқоҳ ва Оролдин ўзга жами мамолики Хоразмға истило топиб, фуқаро ва раоёнинг анфасу амволида ихтиёр қолмади. *Явмут*нинг зулму таадиси ҳаддин ўтуб, қалъа-қалъаға рафту-омад қила олмади. **Қитъа:**

*Фирогу амн нечук бўлгай ул диёрдаким,
Хуффоҷа шиҳна дурур анда, роҳзан довар.
Бориши-келиши эл аро нечун ўлмасун мафқуд,
Ки, йўл махуф дурур, молу жонга дағи хатар.*

Бу жиҳатдин Хоразм диёрида қаҳату ғило шое бўлди, товун ва вабо воқе. Аксар маориф ва машоҳир, балки, фуқаро ва раоё маҳалла-маҳалла ва қабила-қабила жило ихтиёр қилиб «ўз вақтида қочиш пайғамбарлар суннатларидандур¹³⁷⁷» фаҳвоси била атроф ва ақтори оламға мунташир бўлдилар. Хусусан, Бухоро жонибиға мусофират кўргузуб, жу балосидин қутулдилар. Ва қочмоққ қудрати етмаган халқ авлодин *қазоқ* ва *қалтоқ*ға сотиб, нафақа қилдилар. Ва *явмут* дағи ўғурлаб сота бошлади. Ва аксар қулло ва билод хароб бўлуб, кентлар ва мазраалар беша ва жангалистон ва кўлот ерлар найистон бўлди. Ва Хивақ дор ас-салтанасининг олий иморатлари мунҳадим¹³⁷⁸ бўлуб, ўрниға сўкусук ва йилғун кўкарди. Ва ваҳший жонварлар одамизодға қойиммақом бўлди. Анингдек обод шаҳарда қирқ уйлук райят қолди. Ва баъзидин эшитдимки, ўн беш уйлукдин кўп эрмас эрди. Аксар намози жумада уч ё тўрт киши топилур эрди. Ва муонидлар шаҳарнинг атрофида мутамаккин эрдилар. Ва қаҳат ул ғоятда истило топтиким «кимни очлик мажбур қилса¹³⁷⁹» муқтазоси била махмаса ва масғаба ғалабаси¹³⁸⁰ дин ит ва эшак гўшти оммаи халоиқға ҳалол бўлди. Баъзи ерда одамни ҳам ебдурлар. **Ривоятдурким**, Жонак шайх қарясида беш заифа иттифоқ била бир вайронада манзил тутуб, халқнинг атфолин ўғурлаб ер эркан. Балки, улуғ кишиларни ҳам ёлғуз топса, босиб салх қилиб¹³⁸¹, тановул қилур эркан. Бу воқеани эшитиб, ул зуафони ўлдурдилар. Яна бировдин **нақлдурким**: «Йигирма чоғлиғ киши била *явмут* тааддисидин қочиб, мурофиқат¹³⁸² қилиб, Бухоро жонибиға озим эрдук. Бозиргонда тўрт киши кўрдукким, ўт ёқиб, кабоб еб ўлтурубдилар. Бизларни кўргач, қочиб бешага кирдилар. Чун эҳтиёт қилдуқ, маълум бўлдиким, бир кишини ўлдуруб, гўштини кабоб қилур эркан. Ул бечоранинг қолғон гўштарин ва сўнгақларин жам қилиб, жаноза ўқуб, дафн этдук.» **Яна манқулдурким**, Гулбонбоғ қарясидин Назармуҳаммад сўфи деганинг бир тифл ўғли бор эрди бағоят покиза сурат. Бир кун мафқуд бўлди. Онаси ҳар неча тараддуд ва тажассус қилди, топилмади. Анга ҳамсоя бир хотун бор эрди. Маъюс бўлуб, ул хотуннинг уйиға кирди. Кўрдиким, шурбо пиширур. Мазанна¹³⁸³ тортиб, тафаҳҳус қилди эрса, маълум бўлдиким, анинг ўғлин салх қилиб пиширур эркан. Ул хотунни сангсор уруб ўлдурдилар. Ва мулло Эшниёзким, бағоят зариф ва шўхтабь киши эрди ва сана минг икки юз олтида вафот топти, ул аксар авқот эшак сўюб, санбуса қилиб, *явмут*ға сотар эрди, ложарам «эшак сўйғон» лақабиға мулаққаб бўлди. **Маснавий:**

*Қаҳат бўлуб эл аро ул нав фоиш,
Нон уза жон бергали эрди талош.
Улки бировга бир эйлик нон бериб,
Қиймат учун бу анга юз жон бериб.
Махмаса ҳолига етиб хосу ом,
Элга ҳалол ўлди таоми ҳаром.
Бўлди эшак калласи юз минг дирам,*

¹³⁷⁷ Ҳадис.

¹³⁷⁸ Мунҳадим – вайрон, хароб.

¹³⁷⁹ Қуръони карим, 5 : 3.

¹³⁸⁰ Махмаса ва масғаба ғалабаси – қийинчиликнинг ҳаддан ошиқлиги.

¹³⁸¹ Салх – сўйиш.

¹³⁸² Мурофиқат – ўртоқлашиш. Бу ерда: йўлдош бўлиб.

¹³⁸³ Мазанна – гумонсираш.

*Ул даги топган кишига мугтанам.
Аҳли мажзоат бўлубон дарбадар,
Ҳасрати нон бирла ўлуб сарбасар.
Назъда бошига биров келмайин,
Дафн қилурга киши топилмайин.*

Наузу биллаҳи ман залика. Бу ҳодисаи кубро ва бу воқеаи узмо бугдой дерав¹³⁸⁴ идин сўнг бир нима тахфиф топти.

Муҳаммадамин иноқнинг амир Дониёлдин муддаоси ҳусул топмай, таваккул қадамин рикоби азиматга қўюб, муовидат жониби юз эвиргани. Таидоти илоҳий ва тавфиқоти нумутаноҳий била аъдон давлатни мақхур ва мустосил қилиб, Хоразм мамоликин таҳти фармониға кнюргани

Осор жорийлари ва ахбор ровийлари мундоқ тақрир қилурларким, *Амир Дониёл манқит* хабси табиат¹³⁸⁵ жиҳатидин Муҳаммадамин иноқнинг қадрю мартабасиға кўра таъзиму тақрим иқдом кўргузмади. Балки, таҳқир ва тақсириға кушиш қилди. **Қитъа:**

*Хабисдин тилама дўстлиг нишонинким,
Замири мазҳари осори шарру удвон¹³⁸⁶ дур.
Заифадин киши не мардлик умид этгай
Ки, ақлу динида анинг камоли нуқсондур.*

Аввал имдод ваъдаси қилиб, сўнгра ул ваъда вафосиға қиём кўргузмади. Андоқким, бир кун Муҳаммадамин иноқнинг хизматиға киши йибордиким, қирқ минг диноар зар топиб берсунким, мадад учун сипоҳи сангин¹³⁸⁷ тартиб қиладурман. Аларнинг таҳҳияйи асбобиға ҳожатдур.

Муҳаммадамин иноқ зари мазбурнинг таҳсилидин ожиз эрди. Муҳаммадсаид бой ул ишга мутасадди бўлуб, мулло Эрназар Бухорийдинким, анинг тағоси эрди, диюнат¹³⁸⁸ расми била ҳосил қилиб, тўрт олтун лаъли¹³⁸⁹ га солиб келтурди. Имомқули бий (Муҳаммадамин) иноқға дўстлиг ифротидин иттиҳод мақомиға етиб эрди, иноқға ул зарларни *амир Дониёлға йибормақдин мамонеат кўргуздиким*, «ул суфла ножавонмард яқиндурким, Сизга кўмак бермас, бу зарни олиб, хазинасиға солур». Бу жиҳатдин ул зар берилмади. **Назм:**

*Сифладин истама вафо ҳаргиз
Заҳрдин тутма кўз даво ҳаргиз.
Ул жафо амрида эрур комил
Бу сумурган кишигадур қотил.
Суфладур кажниҳоду руйсиёҳ
Бевафолигдадур нечукким доҳ.¹³⁹⁰
Сўзида заррае субот ўлмас
Юзида қатрае уёт ўлмас.
Содиқ ал-ваъд бўлмоқ эр ишидур
Холиф ал-қавл¹³⁹¹ ни дема кишидур.
Бевафодин ҳаё аён бўлмас
Беҳаёдин вафо аён бўлмас.*

¹³⁸⁴ Дерав – ўриш.

¹³⁸⁵ Хабси табиат – табнатаран ёмон.

¹³⁸⁶ Шарру удвон – ёмонлик ва адоват, зулм.

¹³⁸⁷ Сипоҳи сангин – оғир қўшин (кўп катта қўшин).

¹³⁸⁸ Диюнат – қарз.

¹³⁸⁹ Лаъли – катта баркаш, мис лаган.

Хилъати гаронмоя «аҳдингизга вафо қилинг¹³⁹²» эранлар либосидур ва зовияйи нафрат «ўшаларнинг ўзлари ёлгончидурлар¹³⁹³» номардлар маъвосидур. Ҳар бечораеким, *явмут* тааддиси била қаҳат ва жу балиясидин қочиб, Хоразм диёридин жило ихтиёр қилиб, аёлу атфоли била ғурбат ва мусофират меҳнатин тутуб Бухоро мамоликига дохил бўлди, хоҳ эр, хоҳ хотун, хоҳ фартут, хоҳ тифл – киши бошига бож деб, бир ашрафий солиғ солди ва қудрати етмагандин таазибу уқубат била олди.

Фард:

*Бечоралар ки амн тилаб борди ул сори,
Фортгарега учрабон айрилди мolidин.*

Бир неча муддатдин сўнг *явмут* Менгликелди сақов ва Дўнмас *сардор* ва Ниёз Қилич бек ва ўзбакдин қўнгрот Элтузар, *уйгур* Элчи *иноқ* ва *наймон* Бекпўлод сўфи ва ғайриҳум аъдои давлатдин рисолат тариқаси била Бухорога борди. Аммо, Менгликелди йўлда фавт бўлуб, жасадин олиб бордилар. *Амир* Дониёл Муҳаммадамин *иноқ*нинг рағм¹³⁹⁴ ига аларнинг қудуми касофатлузумидин башошат¹³⁹⁵ кўргузуб, таъзим ва табжилига машғул бўлди. Ва Чазмонди мавзеида боргоҳу саропарда барпой қилдуруб, Муҳаммадамин *иноқ*га аъдои давлат элчиларин муқобил ўлтурғузуб, мунозара ва мубоҳасага солиб, ўзи ҳам алар тарафин тутти. Имомқули *бий* ва Бекпўлод бек *иноқ* тарафин тутуб, далоили қотеа ва ҳужжажи *сотеа*¹³⁹⁶ истишҳоди била таржих¹³⁹⁷ у тақвиятин зоҳир қилдилар. Чун *амир* Дониёлдин ҳусули матлаб яъсий такрор топиб, осори адовату зиддият зуҳурга етти, Сунбула авохирида Хоразмдин боргон ўзбакнинг ярар кишисин йиғнаб, чанги эътисомин¹³⁹⁸ урватил вусқи¹³⁹⁹ «ким оллоҳга таваккал қилса¹⁴⁰⁰» фаҳвосига уруб, иродат қадамин азимат рикобиға қўйди. **Назм:**

*Таваккул риштасин берма илқидин,
Таваккул яхшидур юз лак черикдин.
Таваккулдин қавийдур пўшти давлат,
Таваккулдин аёндур иззу шавкат.
Кишиким топса иқболи тавакқўл,
Топар кун-кундин осори тажаммўл.
Биров кирса тавакқўл жавшанига,
Нетонг муставлий ўлса душманга.*

Йиғналгон черикнинг мажмуи уч юз чоғлиғ киши бор эрди.

Мин ал-иттифоқот: Чун Муҳаммадамин *иноқ* Хоразм савбиға муовидат қилғали отланиб, Бухоро шаҳридин чиқарға юз қўйди, Саройитош пешгоҳига етганда, Дўнмас *сардор*ким, бир неча *явмут* била саройи мазкур эшигида ўлтурмиш эркан, тавбих ва сарзаниш тариқаси била дедиким: «Эй *иноқ*! Бу сипоҳ била юртингга борсанг, *явмут*га на ёроким, сенга муқобил бўла олғай. Борғач ҳамон, мамлакатни мусаххар қилиб, *явмут*ни юртдин чиқарурсан ва менинг аҳлу аёлим қўлунгга тушса, аҳволидин хабардор бўл». Муҳаммадамин *иноқ* хулуси ният ва сафои тавийят¹⁴⁰¹ била дедиким: «Иншооллоҳ хабардорлиқ қилурмиз». Қудрати илоҳий била Дўнмаснинг айтгон сўзи вуқу топиб, анинг аҳлу аёли дастгир

¹³⁹⁰ Доҳ – пасткаш.

¹³⁹¹ Холиф ал-қавл – ўз сўзига хилоф иш тутган киши.

¹³⁹² Қуръони карим, 2 : 40.

¹³⁹³ Қуръони карим, 16 : 105.

¹³⁹⁴ Рағм – қарама-қарши.

¹³⁹⁵ Башошат – хурсандлик.

¹³⁹⁶ Сотеа – ишонарли.

¹³⁹⁷ Таржих – устун тутиш.

¹³⁹⁸ Чанги эътисом – паноҳ излаш қўли.

¹³⁹⁹ Ишончли тутқич, қўлловчи.

¹⁴⁰⁰ Қуръони карим, 8 : 49.

¹⁴⁰¹ Сафои тавийят – соф ниятлилик.

бўлди. Муҳаммадамин *иноқ* ул ниятни пос тутуб, аларни атоёсидин баҳравар қилиб, Дўнмас Бухородин қайтиб, Гургонда ўз ақвомига қўшулгондин сўнг изидин йиборди.

Мин натоижил рўё¹⁴⁰²: Муҳаммадамин *иноқ* ҳануз иродаи мурожиат ва қасди муовидат қилмайду эрди, бир кеча ҳаводиси даврон ва жафои аҳли туғендин ва Дониёл *отолиқ*нинг шамотат ва бемурувватлиғидин малул ва ошуфта хотир эрди, ногоҳ уйқу элтиб, туш кўрдиким, ашрафи саййиди содоти разавий, афзали авлоди муртазавий, зублат ал-авлиё, қадват ал-атқие, қутб ал-олам, ғавс ал-аъзам ҳазрат эшон саййид Муҳаммадпаноҳ хўжа *наввараллоҳу марқадаҳуқим*, *хўжаэли хўжаларининг* ақобиридин эрди, ул учурда Хўжаэли қўрғонида толиблар иршодиға машғул эрди, бир неча аҳли тасаввуф била ҳозир бўлуб, дедиким: «Тур ва муовидат қилким, мулкни сенга топшурдилар ва душманингни мақҳур қилдилар». Бу воқеадин фараҳнок бўлуб, қайтмоқ асбобининг таҳҳийясиға машғул бўлди.

Мин осор ал-хаворик: Ҳамул таъриҳда Хивақ масжиди жомеида соҳиби диллардин бировким, Ниёз шайхға мавсумдур, намози жума адосидин сўнг овози баланд била дедиким: «Айюҳаннос, муждаким,¹⁴⁰³ балоёти арзий ва ҳодисоти самовий бароё бошидин муртафе бўлдиким, мулкни эгасиға топшуруб, заламани манкубу мустосал қилдилар». Бу воқеадин сўнг оз фурсатда Муҳаммадамин *иноқ* Бухородин келиб, Хоразмни фатҳ қилиб, мулк обод ва фуқаро осуда ҳол бўлди. **Маснавий**:

*То мадад қилмай авлиёуллоҳ,
Тахт олмоқ не мумкин аҳли кулоҳ.
Бўлмайин Тангридин карам зоҳир,
Бўла олмас адувсиға қоҳир.*

Алғараз. Муҳаммадамин *иноқ* Барс йили жумода-л-аввал авохирида Мезоннинг тўртланжи куни Ҳазорасбға нузул қилди. Мундин бурунроқ нукуз Эшназар *мироб* ўз уруғидин Қилич *нойиб*никим, *явмутға* ҳавохоҳ эрди, Гурлан ақобири била муттафиқ бўлуб ўлтуруб, *явмут*нинг дасти тааддисин Гурландин кутоҳ¹⁴⁰⁴ қилиб эрди. Ниёз *парвоначи* бу муждадин мустазҳар бўлуб, Қутлуқмурод ҳожини шарзимаи қалил¹⁴⁰⁵ била Урганж тасхири учун Хонқоҳға йибориб эрди. Муҳаммадамин *иноқ* Ҳазорасбға келган кечаси Эшниёз бой ва Ниёзхўжа ва Қарғай *қалмоқ*ни қирқ йигити била Қутлуқмурод ҳожиға қўшуб, Шоҳобод ариғнинг ичидин икки кема била Урганж устиға йиборди. Маълум бўлсунким, Ниёзхўжа Саййид ота авлодидин Абдол хўжа мутаваллининг инисидур. Бағоят шужо ва баҳодир киши эрди. Андоқким, Муҳаммадамин *иноқ* Бухороға кетгандин сўнг Хивақ ва Хонқоҳнинг далер йигитларидин қирқ киши била кечалар *явмутға* шабихун уруб, кундузлар дастбурд еткуруб, аъдои давлатни саросим ва музтариб ал-ҳол қилиб эрди. **Назм**:

*Туну кун юруб қирқ мерган била,
Набард айлабон хайли душман била.
Шабохунидин эрди аъдо батанг,
Қила олмайин ўтрусида даранг.
Эди корзоридин аъдо сутух,
Қочиб ҳамласидин гуруҳо-гуруҳ.*

Яна Палоқ ва Эшниёз Гулбонбоғийким, оқо-ини эрдилар, Хивақнинг айёр¹⁴⁰⁶ пешаларидин эрдилар бағоят жалду чолок. **Маснавий**:

¹⁴⁰² Рўё – тушда азиз ва авлиёларни кўриш.

¹⁴⁰³ Эй халойиқ, бир хушхабар...

¹⁴⁰⁴ Кутоҳ – калта.

¹⁴⁰⁵ Шарзимаи қалил – оз сонли кичик гуруҳ, даста.

¹⁴⁰⁶ Айёр – чаққон-эпчил ва кўз-қулоғи ҳушёр кишилар. Қадимда «айёрлик» бир касб ҳисобланиб, улардан давлат ишларида ҳам фойдаланилган. Айёрлар кўпинча зулмга қарши иш олиб боришгани учун, бир замонлар тассаввуфдаги тариқат издошлари ҳам бўлишган. Тарихда ўтган айрим айёрлар ҳақида дostonлар яратилган. «Самаки айёр» қиссаси ана шулардан бири бўлиб, бу асар устида юртимизда ҳам илмий тадқиқотлар амалга ошган.

Эди чобук андоқки пайки хаёл,
 Етушмай губориға боду шамол.
 Урар чоғда дам макру талбисдин,
 Олиб бўркин англамай иблисдин.
 Айтиб лааб ила шарқ сори каманд,
 Қилур эрди гарб аҳли бўғзига банд.
 Чу айёрлик фанига кўзголиб,
 Алар амиру айёрдин бож олиб.
 Хайл ичра кўргузсалар банду баст,
 Эди боду, елда баче зердаст.
 Аён қилса шабравлик ар тийра тун,
 Аларга эди тийра тун ёғду кун.

Хивақни явмут олғондин сўнг алар Хонқоҳға келиб, ўз ҳампешаларидин қирқ кишини ўзларига мут-тафиқ қилиб, кечалар шабравлик тариқаси била Болодавликға чиқиб, ямутларни аҳлу аёли била бош кесиб, ҳашамин торож ва горат қилур эрдилар. Андоқким, бир кеча Тоғай Султонким, явмут акобиридин бағоят паҳлавон киши эрди, овули канориға нақзи вузу учун чиқиб эрди, Полоқ анга ёпушиб, талашурда Полоқнинг оёқи сурунуб йиқилди. Тоғай Султон анинг устиға тушуб, Полоқ қичқирдиким «мадад беринг.» Абдулқаюм шоир Жонакшайхий дедиким: «Остидамусан ё устида?» Дедиким: «Остидаман». Абдулқаюм шоир бир зарбат уруб Тоғай Султонни ўлдурди ва ҳашамин талаб, мурожиат қилдилар. Аларнинг қилган иши кўпдур. Агар тафсилан баён силкиға чексам, бу мухтасарға гунжойиш қилмас. Кентларда ўлтурғон ямут аларнинг хавфидин кўчуб, Хивақ атрофиға бориб, Пирнавхостдин юқори аъдои давлатдин киши йўқ эрди.

Байт:

*Алар горатидин бўлуб хавфнок,
 Адуб эрди уйқу гамидин ҳалок.*

Аларни дағи Ниёз хўжаға қўшти. Ниёз хўжа ул кеча кема била Урганж илайидин чиқиб, Қаровул ва Булдумсозлиғ жамоасиғаким, Муҳаммадсаид бойнинг уруқи эрди, Полоқ била Эшниёзни йибориб, хабарлашиб, ул элнинг имдоди била қибла дарвозадин қўрғонға кириб, Саййидқули бойни табоеи¹⁴⁰⁷ била дастгир қилдилар. Эртанг Муҳаммадамин иноқнинг Ҳазорасбға келган хабари етушуб, Урганжда табли шодмона урдуруб, Қутлиқмурод ҳожи Урганж муҳофизатиға тайин бўлуб, Ниёз хўжа Хонқоҳ ва Урганж сипоҳи била Уйғур савбиға мутаважжих бўлуб борғоч ҳамон мусаххар қилди. Бу воқеа улуг чоштгоҳда эрди. Ва уйғур лашкарин олиб, туш била пешин орасида Дўрмон ва Қаротўпа қўрғонларин олиб, Бўречи устиға юруш қилди. Араб хўжа бошлиқ Буречи хўжалари саркашлик қилиб, ҳарб воқе бўлди ва Ниёз хўжанинг таҳриси била баҳодирлар ғайрат қилиб, қўрғонни олиб, торож қилдилар. Бу воқеа намози аср вақтида эрди. Ниёз хўжа бир кунда мунча ишлар қилиб, фатҳу нусрат била келиб, кеча Урганжга тушти. Ул учурда Қаҳрамон ва Бекобод халқи муҳолифат қилиб, Қаҳрамон ҳисориға кириб ўлтуруб эрдилар. Ва Қаҳрамон оёқида бир бўлак ямут мутамаккин бўлуб, элга таҳаккумот кўргузур эрди. Бекобод ҳокими манқит Ёвбўри нойибким, шижоатда ёв бўриси эрди, Урганжга бориб, Ниёз хўжа ва Қутлиқмурод ҳожидин ямут дафъи учун черик тилади. Алар уйғур ашрофидин Каримберди иноқниким, ҳоло улуг отолиқлардиндур, эллик гўзида йигит била юборди. Каримберди иноқ Ёвбўри нойиб била кеча Қаҳрамон ҳисориға кириб, тонг била Қаҳрамон ва Бекобод черикин олиб, явмутни чопиб, мақхур ва мустосил қилиб, ғаноими касира била мурожиат қилдилар. Ниёз хўжа ва Қутлиқмурод ҳожи Муҳаммадамин иноқға ғаноими хамсий¹⁴⁰⁸ била фатҳнома юбордилар. **Маснавий:**

¹⁴⁰⁷ Табоеи – қўл остидаги одамлари.

¹⁴⁰⁸ Ўлжанинг бешдан бир бўлаги.

*Қилса карам Тангри таборак санга,
Ва ҳар ишидур барча муборак санга.
Кўнглунг ўлуб нусрат ила баҳраёб,
Воқе ўлур урмай илик фатҳи боб.*

Баъзидин ривоятдурким, бу вақое Муҳаммадамин *иноқ* Ҳазорасбға келмасдин бурун эрди. Ҳар тақдир била Муҳаммадамин *иноқ* ва Ниёз *парвоначи* Ҳазорасб черикин олиб, Хонқоҳға келдилар. Эшниёз бой Хоноқоҳ ақобири била дастбуслиқға мушарраф бўлди. Муҳаммадамин *иноқ* бир кун анда мутаваққиф бўлуб, Урганж қўргонин нузули мусарратвусули била фирдавси ризвон қилди. Етти кун таваққуф қилиб, атроф мамоликдин лашкар жам қилдилар. Ул аснода *қози* Хўжаназар ва Бобохўжа *раисдин* киши бордиким, «тез мутаважжих бўлунгким, Хивақни топширурмиз». Муҳаммадамин *иноқ* ани қайтариб, юруш асбобининг таҳдийясиға машғул бўлди. Ва Муҳаммад *иноқ* била Абдулрахмон бойни Урганж қўргонининг муҳофазатиға тайин қилди. Ва Ниёз Чакчик *олтун жиловни* тўрт юз *мерган* била Абдол Бобо жаворин муваад¹⁴⁰⁹ қилиб йибориб, ўзи умаро била йиғнолгон черикни олиб, хуфтан чоғи Урганждин чиқиб юрди. Бу черикнинг мажмуи олти юз киши эрди. Йўлда Макожик кўлида адашиб, хийли саргардон бўлуб, субҳ вақтида Гўжа кўпрукиға етушлар. Саргардонлиқда черикнинг ярими мутафарриқ бўлуб қолиб эрди. Муҳаммадамин *иноқ* умаро била бу вақоеи ваҳшатангездин маҳзуну шикаста хотир бўлуб, Хиваник канорига тушуб, таждиди таҳорат қилдилар ва бомдод намозин ўтаб, хузуи тамом ва хушу¹⁴¹⁰ и молокалом била даргоҳи қозиюлқожотға мутаважжих бўлуб, андоқ тазарру қилдиларким, жамии лашкария аҳли мутаасир бўлуб йиғлашдилар. Охириламр, кенгаш қилиб, *олтун жилов* Қаландар *дастурхончини* эллик киши била *мерганларни* қайтармоқға юбордилар. *Дастурхончи мерганларға* Гулбонбоғда етиб қайтариб, ўзи ёнидағи черик била ўтуб Пирнавахост ва Пишканикда ўлтургон ямутға чаповул уруб қайтти. Аммо, *дастурхончини мерган* изидин юборгандин сўнг Муҳаммадамин *иноқ* ва Ниёз *парвоначи* ўзлари ҳам бормоқни авло ва ансаб кўруб, *дастурхончи* ақабидин ҳаракат қилдилар. Чоштгоҳда Туфроқ қалъада *мерганларға* йўлуқуб, аларни Урганжга узотиб, ўзлари *дастурхончи* жиҳатидин нигарон ва мутаҳайир бўлуб туруб эрдилар. Ул аснода *дастурхончи* черикидин икки киши бир ямутни асир қилиб келтурди. Ул кизбу фусус¹⁴¹¹ юзидин хабар бердиким, ямут сипоҳи кеча Ҳазорасб чаповулиға кетти. Бу хабар истимоидин Ниёз *парвоначи* паршон хотир бўлуб, анинг сайъи била из кесмакка Ҳазорасб йўлиға тушуб юрдилар. Сипоҳнинг муқаддамаси Янгиариф ва Писталига етиб эрдиларким, ямут черики Хивақда чаповул хабарин эшитиб, тушлуқ-тушдин отланиб, Арабхона ва Мезон сангариди соқай лашкарга етушуб, уруш солдилар. Муҳаммадамин *иноқ* ва Ниёз *парвоначи* Янгиарифдин қайтиб, муқобил бўлуб, саф чекти. Муҳаммадамин *иноқнинг* қошида юз киши йўқ эрди. Кўпраки Пистали етиб эрдилар. Аъдон давлат била урушуб тургон Шохниёз бек ибн Искандар *бий* ва Муҳаммадамин сориф ва Эшназар Баҳодир *жалойир* ва Яхшимуҳаммад *қатаган* бошлиғ ўттуз чоғлиғ киши эрди. Аммо, ямутнинг черики бора-бора кўполиб, беш-олти минг бўлди. **Маснавий:**

*Адув лашкари дамбадам ортибон,
Етиб ҳар тарафдин синон тортибон.
Хужум айлаб андоқки мўру малах,
Тушуб гулгулидин сипеҳр узра зах.
Қилиб лек тоқатларин хавф тоқ,
Қўя олмайин илгарирок оёқ.
Замоирларига солиб зулжалол
Ҳарос, урголи гом қолмай мажсол.
Бўлуб раабдин ҳар бута хору хас,
Алар кўзларига сипоҳи-ю, бас.
Ғуборига ҳар сори кўзгаб қуюн,
Кўргузуб аларға минг кўшун.*

¹⁴⁰⁹ Учрашишга ваъдалашилган жой.

¹⁴¹⁰ Хушу – итоаткорлик.

¹⁴¹¹ Кизбу фусус – ёлгон.

Бу воқеадин Пистали боргон черик хабар топиб келиб, *иноқға қўшулди*. Ул чоғда нукуз Эшназар *мироб* лашкарга тарғиб ва таҳрис жиҳтидин дедиким: «Мундин қочиб нажот топмоқ маҳол кўрунур. Тангри таоло таидиға таваккал қилиб, билжумла бир ҳамла қилали, умидким, душманни мунҳазим қилгаймиз. Агар қатлга етсак, боре номус устида ўлармиз». **Назм:**

*Эр улдур ки қатл этсаву тўкса қон,
Ва ё ўзи қатл ўлсаву берса жон.
Эрур мардлик даъво этганга ор,
Адув корзоридин этмак фирор.
Қатил ўлмоқ авло дурур разм аро,
Қочиб айламакдин юзингни қаро.*

Бу сўздин барча қувват топиб, Муҳаммадамин *иноқ* оддин тушуб, ердин бир овуч туфроқ олиб, жайб¹⁴¹² иға солиб дедиким: «Парвардигоро, жавҳари жонимни санга топшурдум ва хокий танимни тупроқға.» Бу воқеани кўруб, сипоҳ аҳлидин андоқ ғарив қўптиким, еру кўк садоға кирди. Андин сўнг худои таолонинг даргоҳиға ниёзмандлиғ била нолиш қилиб, таваккали урват ал-вусуқиға чанги эътисом уруб, аъдои давлатға ҳамла қилдилар. Булар ҳануз етмайду эрди, қангли Муҳаммадамин сориг ва Эшназар *жалойир* Гурлоний Қоҳирқули *ушоқ*никим, ямутия жамоасининг сарвари эрди, синони жонситон била санчиб ўлдурдилар. Бу мансубаи ҳойилани муонидлар мушоҳида қилиб, ҳазимат топиб, фирорий бўлдилар. Оллоҳи таоло сўзидир: «Яна айтинг ҳақиқат келди ва ботил йўқолди. Чунки ботил йўқолгувчи нарсадир¹⁴¹³.» **Назм:**

*Бўлуб ҳақ сори фош мансурлиғ,
Етиб хайли ботилга мақхурлиғ.
Топиб дўстлар фатҳу нусратға даст,
Етиб хасмега инҳизому шикаст.*

Тамсил: Сана тўқуз юз қирқ олти¹⁴¹⁴ даким, Убайдуллоҳхон Умарғози султон ибн Султонғози султоннинг тарғибу таҳриси била Хоразмға сипоҳ тортиб, ул мамлакатни олиб, Аванешхонни ўлдуруб, Хоразмни ўзининг ўғли Абдулазизхонға тафвиз қилиб қайтти. Ул ошонда Аванешхоннинг улуғ ўғли Динмуҳаммадхон Хуросон ҳудудида Нисой ва Боварлда подшоҳ эрди. Бу воқеани эшитиб, уч минг черик била келиб, Хоразмни мусаххар қилиб, Хивақни пойтахт этти. Ва Абдулазизхон қочиб, отаси қошиға борди. Бу жиҳатдин Убайдуллоҳхон қирқ минг черик била Динмуҳаммадхоннинг қасдиға ҳаракат қилди ва ўзи Тевабўюнда мутаваққиф бўлуб, Пирим ўғлон ва Ҳофиз *қўнгрот* деган икки амирин сипаҳсолор қилиб, аксар умаро била ўттуз минг сипоҳни топшуруб, Хоразмға йиборди. Алар Ҳазорасбға келганда Динмуҳаммадхон мудофаа учун Хивақдин отланди ва Хоразм умароси Бухоро лашкариға уч минг киши била муқобил бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Хуросонға бормоқни муносиб кўруб, арз қилдилар. Хон қабул қилмай юруди. Умаро илгарироқ бориб, оддин тушуб, йўл устида юкунуб, арз қилдилар. Қабул тушмади. Учланжи арз қилганда Динмуҳаммадхон оддин тушуб, бир овуч тупроқ олиб, дедиким: «Парвардигорим, жонимни санга топшурдум, танимни тупроқға.» Ул тупроқни яқосиға қуюб, дедиким: «Бу туфроқ қабрим туфроқи ва либосим кафандур.» Андин сўнг умароға боқиб, дедиким: «Сизларнинг жонингиз маңдин ортуқроқ бўлса урушға борманг ва агар баробар бўлса қолманг.» Бу сўз аларға муассир бўлуб, барча мутгафиқ ал-калома бўлуб, дедиким: «Жонимиз санга фидо бўлсун.» Хон бу сўздин хотиржам бўлуб, Бешариғ ҳудудида Гардонхост кўлидаким, ҳоло Нукуз кўлиға машҳурдур, анингдек улуғ черик била урушуб, шикаст берди. Ҳазорасбға борғунча таоқиб қилиб, қатли ом этти. Ва Ҳофиз *қўнгрот* ва Пирим ўғлонни аксар умаро била асир қилди. **Шеър:**

¹⁴¹² Жайб – кисса.

¹⁴¹³ Қуръони карим, 17 : 81.

¹⁴¹⁴ Ҳижрий 946/1539-40 йил.

*Жондин ўтмай баҳра топлоқ умрдин осон эмас,
Кечмайин бошдин ўтоға¹⁴¹⁵ санчмоқ имкон эмас.
Жонфишонлиг қилмаса ҳар кимса бу майдон аро,
Тиги анинг хасм қони бирла хун фишон эмас.*

Чун ямут сипоҳи ҳазимат топти, Муҳаммадамин *иноқ* ва Ниёз *парвоначи* баҳодирлар била таоқиб қилиб, муонидларни ўлдура-ўлдура Пирнавахост аригининг кўпрукига етуштилар. Ямут айланиб, ҳамла қилди. Баҳодирлар қайтмай аралашиб, Менгликелди сақовнинг ўғли Муҳаммадаваз ва Муҳаммадпаноҳ оқой Рофинакийни қатл эттилар. Ва қавчуқ уруғидин Коко бой деган ямутни асир қилдилар. Мундин сўнг ямут сипоҳи ҳеч ерда таваққуф қила олмади. Балки, аксари мутафарриқ бўлуб, аҳлу аёлин олиб қочмоқға иштиғол кўргуздилар. *Найман* Оллоҳберди *удайчи* ва Қурбонқули *қози* ўттуз шужо йигит била қовуб, Абдол Бобо *наввараллоҳу марқадаҳу* жаворигача икки-уч ерда ямутнинг изидин етиб, кўп кишини мақтул ва маасур қилдилар. Аммо, Ниёз хўжа ва Саййидмуҳаммад бой ибн Дўстмуҳаммад *арбоб* оз киши била Қумясқа йўлига тушуб, таоқиб этиб, муфсидларни қатлга еткурур эрдилар. Қумясқага етганда, муонидлар аларни оз кўруб, ҳужум қилиб, ул икки бечорани шаҳодатга еткурдилар. **Назм:**

*Сипеҳри зулмеустар илигидин дод,
Ки расмидур анинг пайваста бедод.
Бировким тортибон ранжу аьнони,
Топар чоғда ҳусули муддаони.
Жафолар еткурубдур замондин,
Қилур маҳрум андин, балки, жондин.*

Андин сўнг ямут мутафарриқ бўлуб, баъзиси Хивақға кириб, тура олмайин *Ото дарвозасидин* чиқиб, қўлига кирган аёлу атфолин олиб, Гургонга фирор қилдилар. Муҳаммадамин *иноқ* фатҳу нусрат била шаҳарга кириб, Фозил бекни муҳофазатга тайин қилиб, ўзи сипоҳи нусратпаноҳ била бир фарсагача таоқиб қилиб, аьдои давлатни қатли ом қилиб, ганоими мавфур ва исори номақдур била мурожиат этиб, дор ас-салтана Хивақни нузули мусарратвусули била фирдавснишон қилди. Ва баҳодирлар икки кунгача изидин қовуб, кўп кишини мақтул ва маасур қилиб қайттилар. Ва бадхоҳлар атрофи оламға овора бўлдилар. Ва Абдулрахим *меҳтар* Урганжийким, сарлафтари аҳли фасод эрди, ямут Арабхонада шикаст топғонда Губонбоғ қўлига кириб, сув ичида ёшунуб қолиб эрди, *найман* Дўстниёз Баҳодир ибн Нафас *доруга* ани кўлдин тутуб келтурди. *Иноқ* ани ўлдуруб, бошин Урганжга йиборди. Ва Эшниёз бой Хонқоҳийни вазорат хилъати била сарафроз қилиб, умури салтанат ва муҳҳоми мамлакатни анинг қабзаи иқтидорига тафвиз қилди. Ва *риёсат*¹⁴¹⁶ ташрифи била Абдулрахмон бойни муфтахар қилди. **Назм:**

*Рост юруб доираи даҳри банд,
Қилди саодат элини аржуманд.
Ҳақ бўлуб ўз марказида барқарор,
Айлади иқторга ботил фирор.
Фатҳ ўлуб арбоб адолат сори,
Етти шикаст аҳли батолат сори.
Дафъ бўлуб даҳрдин аҳли хилоф,
Муртафе ўлди асари ихтилоф.
Чарх шараф аҳлин этиб сарафроз,
Тўлди жаҳонга шарафи иззу ноз.
Рафъ бўлуб халқ бошидин бало,
Бўлди фисод аҳли саросар жило.*

¹⁴¹⁵ Ўтоға (син.: жиға, уқпар) – тожлик пари.

¹⁴¹⁶ Бу ерда диний ва ижтимоий ишлар назоратчиси «раис»лик кўзда тутилмоқда.

Алқисса, аъдои давлатнинг зулм била йиғнолғон амволу мавошиси била раоё ва фуқаро дунёдин мустағний бўлдилар. Ва жамии мамолики Хоразм Муҳаммадамин иноқнинг таҳти фармониға кириб, фуқаро фориғболда осудаҳол бўлдилар. Ва Саййидқули бойдин минг ашраф мутолиба қилиб, Муҳаммадсаид бойнинг шафоати била гуноҳин афв этиб, Урганж ҳукуматида бойи мазкурнинг хизматиға муқаррар қилдилар. Ҳар кишиким, дўстлиғда жонбозлиғ қилиб эрди, мансабу суюрголот била сарафроз қилди. Ва икки ойдин сўнг Жаҳонгирхонни халаъ қилиб, Оқимхон ибн Одил султонни Даштдин келтуруб, подшоҳ қилди. Ва оз чоғда қаҳат балоси муртафе бўлуб, андоғ арзонлиғ бўлдиким, икки ёрмоқға бир улуг қўй, бир динорға Хивақ тоши била қирқ ботман бугдой ва олтмиш ботман жувори бердилар. Ул учурда Хивақ ботмани Табризға уч ярим ботман эрди. Жило ва мусофират ихтиёр қилғанлар мувотин ва масокинлариға мурожиат қилиб, ҳар ким ўз мулкида зироат ва иморатға мубодират кўргузуб, юрт аввалқидин яхшироқ маъмур ва ободон бўлди. Ва барча вазий¹⁴¹⁷ ва шариф ишрат асбобин муҳайё қилиб, қавонини нишот оҳангиға қиём кўргуздилар. **Назм:**

*Билоду музофот обод ўлуб,
Табое машиатиға мўътод ўлуб.
Бўлуб мулки Хоразм жаннат мисол,
Бароё беҳиштедек осудаҳол.
Басо нозу неъмат фаровон бўлуб,
Баҳо ичра туфроқдин арзон бўлуб.
Улуг то кичик базми шират тузуб,
Туну кун нишоту тараб кўргузуб.
Суруб комин ўз мўддаоси била,
Ичиб жом иноқнинг дўси била.*

Манқулдурким, ул айёми майманат анжомда ойини шафқат ва қавонини мурувват ул мусобада истило топтиким, масалан, муҳтоже бировга изҳори ҳожат қилса, агар анинг ул ҳожати жон ҳам бўлса, бу музоиқа қилмайин «оллоҳнинг яратганларига шафқат қилмоқ¹⁴¹⁸» муқтазоси била ҳожатраволиғ умурда жонбозлиқ қилур эрди. Ва агар сиймдин дам урса, бу ўз нафсин сотиб, «ўзларини қўйиб, ўзгаларга ийсор қилурлар¹⁴¹⁹» фаҳвоси била зарпошлиғ кўргузуб, узрин қулур эрди. **Назм:**

*Русуми мурувват бўлуб айлади фош,
Қилурлар эди базл этарда талош.
Агар топсалар эрди муҳтожи нон,
Қилурлар эди анга ийсори жон.
Гадоларға ул нав ҳиммат эди,
Ки Ҳотамдин ортуқ мурувват эди.*

Ҳикоят қилурларким, ул учурда дарвише бор эрди хирмани жамиятин фақр тундбоди барбод қилған ва кулбаи эҳзони фоқа¹⁴²⁰ селобидин йиқилған. Бир кун муҳтожлиғ шиддатидин бир дўстиға киши йибордиким, дастгирлик вақти ва мурувват чоғидур. Дўсти дағи дарвишлик майдонидин қасаби сибқат элтган эрди. **Байт:**

*Талх эди фоқа била коми анинг,
Йўқ эди бир луқма таоми анинг.*

¹⁴¹⁷ Вазий – қуйи табақа.

¹⁴¹⁸ Ҳадис.

¹⁴¹⁹ Қуръони карим, 59 : 9.

¹⁴²⁰ Фоқа – камбағаллик.

Ул бовужуди мундоқ усрат¹⁴²¹ қосидни маҳрум қайтармоқни мурувватдин муносиб кўрмай, бировга бир ой маздурлиқ қилмоқ ваъдаси била бир ашрафий олиб, дўстига йибордиким, маъзур тут, ҳоло топғоним будур. **Қитъа:**

*На хуш хужаста сифот эрдиким карам чоги,
Ўзин асир қилур халқнинг кушоди учун.
Ана муруввату ана шафқату ана ҳилмат,
Ки ўзни банда қилур халқнинг муроди учун.*

Тамсил: Саҳобаларнинг биридин нақддурким, чун Уҳуд ҳарбида аҳли ислом ва асҳоби киромдин кўп киши шаҳид бўлдилар, мен бир кўза сувни кўтардим ва шаҳидлар орасига бордимким, ҳар кимда рамақ боқий бўлса, сув бергайман. Уч саҳобани топтимким, мажруҳ ва ташналик шиддатидин нола қилурлар эрди. Чун сувни бирига арз қилдим, ул дедиким, «анга берким, ул мандин ташнароқдур.» Иккинчининг қошига элтдим. Ул учунчига ишорат қилди ва учунчи аввалғига ишорат этти. Чун аввалгининг олдига бордим, ҳаёт вадиятин қобиз ал-арвоҳга топшурубтур. Бу тариқада иккинчи ва учунчининг ёнига бордим, фавт бўлубдурлар. **Қитъа:**

*Маоши аҳли мурувват бу гоят ичра дурур,
Ки муғтанам билибон жонларин нисор қилур.
Мувофиқат била бир-бирининг ҳаёти учун,
Ҳалокат ўзлари жонига ихтиёр қилур.*

Ниёз парвоначининг муҳолифат амрига қиём кўргузуб, Хўжамберди қўшбегини Бухородин ўз мувофиқатиға истидо қилғони ва бу анинг муозидат¹⁴²² и била Котға кириб, муонидат байдоқин барпо қилғони. Ҳазрат подшоҳи марҳумий Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг хабари вилодати ва баъзи умарои олийшоннинг воқеаи шаҳодати. Ул икки амири бадтадбирнинг маоли аҳволи ва амири кабир Муҳаммадамин иноқнинг ҳукумат саририда истиқлоли

Бу баҳористоннинг чамантарози, бу нигористоннинг анжуманпардози, яъни, хомаи анбар шамома мундоқ таҳрир қилурким, санаи ҳижрия минг юз саксон беш¹⁴²³ да Топушқон йили Ниёз парвоначининг димоғига боди нухувват¹⁴²⁴ йўл топиб, Жонмурод иноқ ва Ножи бийнинг сеояти била Муҳаммадамин иноқни манзури назари эътибор қилмай, умури мулкя ва ғайри мулкяға мудохилат қила бошлади. Ва қангли авоми бошлиқ Ҳазорасб ҳаромзодалари фуқаро ва раоёга тааддийёт ва таҳаккумот қилиб, мазруот ва маакулотларида ихтиёр қолмади. Ниёз парвоначи ул зулм ва бедодға ризо бериб, мазлумлар додиға етмади. Муҳаммадамин иноқ Ниёз парвоначиға мундоқ ношойнсталардин мамонеат кўргузуб, зуламанинг дасти таадисин мазлумлардин кутоҳ қилди. Бу жиҳатдин Ниёз парвоначи қаҳр қилиб, Ҳазорасбға бориб, муҳолифат ва муонидат тариқиға иқдом кўргузди. Ва Хўжамберди қўшбегиким, баъзи сабаби номаръи била Муҳаммадамин иноқдин мукадлари хотир бўлуб, Бухорода қолиб эрди, Ниёз парвоначи анга киши йибориб, ўз мувофиқатиға даъват қилди. Ва Хўжамберди қўшбегини мутақаббил бўлуб, Ҳазорасбға келиб, анинг муозидат ва музоҳирати била мустазҳар бўлуб, Ҳазорасбдин лашкар олиб, Котға кирди ва муҳолифат байдоқин бар алония¹⁴²⁵ барпо қилиб, музофот саҳронишинларин Кот қўрғониға мутаҳассин қилди. Муҳаммадамин иноқ бу воқеаи ҳоиладин озурда хотир бўлуб, Жонмурод иноқ ва Бойназар бийниким, ул ошонда қўшбегини эрди, икки минг черик била Шоҳобод муҳофизатиға йиборди. Алар Шоҳободға бориб, Хўжамберди қўшбегининг сипоҳи била муҳориба қилдилар. Ул ҳарбда аҳли тугъндин Ниёз парвоначининг аммзодаси Эшпўлод бекни Боғибек дастурхончи ўқ била уруб ўлдурди. Бу

¹⁴²¹ Усрат – қийинчилик, қашшоқлик, муҳтожлик.

¹⁴²² Муозидат – ёрдам.

¹⁴²³ Ҳижрий 1185/1771-72 йил.

¹⁴²⁴ Нухувват – такаббурлик.

¹⁴²⁵ Бар алония – очиқдан-очиқ.

тарафдин Хоса қушбегининг иниси Чинпўлод бек ибн Элчи бек муонидларга асир бўлуб, ани Эшпўлод-бекнинг қони учун шаҳодатга еткурдилар. **Байт:**

*Муҳолифат иши қон тўкмак ўлди охири қор,
Мувофиқат хаттидин чиқма таиқари зинҳор.*

Жонмурод *иноқ*ким, аввалдин худ Ниёз *парвоначиға* ҳавохоқ ва якжиҳат бўлуб, ул амири бетадбирнинг муҳолифат ва туғёниға муаҳаррик ва сои эрди, андоқким юқорироқ ишорати қилилиб эрди, яна «ёмонлардан ёмонликдан ўзга чиқмайди» мавжиби била тунбоди шарорат ҳаракатидин ғубори фитнани турғузуб, ўз сипоҳин бузуб, Хўжамберди *қушбегига* қўшулди. Маълум бўлсунким, Жонмурод *иноқ*нинг аввал муҳолифати ул кундин эрди. **Қитъа:**

*Улки хилқатда забун бўлса сиришти анинг,
Айлар андин нашиён феъли баду хислати зишт.
Найшакар хосиятин заҳар гияҳдин тилама,
Ки анинг барги барча эрур заҳар сиришт.*

Бу жиҳатдин Бойназар *бий*нинг сипоҳи мутазалзил бўлуб, ҳазимат топти ва Кот черики таоқиб қилиб, кўп кишини асири бало ва дастгири аъно қилдилар. Муҳаммадамин *иноқ* ғазабнок бўлуб, муонидлар гушмоли учун отланмоқ иқтизоси била «ишларингизда улар билан маслаҳат қилинг¹⁴²⁶» эшигин умаро юзиға очти. Алар отланмоқ раъйин мустаҳсан кўрмай, сулҳ масолиҳин маслаҳат билдилар. Анинг учунким, ҳануз ғубори фитна таскин топмасдек баланд бўлуб, гарди ваҳшат ойинаи замоирни жилопазир бўлмоғудек мукаддар қилмайдур эрди. **Қитъа:**

*Сулҳ ила буткудек ишни размга қилмоқ бадал,
Аҳли ақл оллида айни жоҳилиятдин эрур.
Ақдаеиким ҳал бўлур тадбир тирноги била,
Тег ила очмоғлиг ани суъи ниятдин эрур.*

Аъёни давлат раъйининг обафшонлиғи била Муҳаммадамин *иноқ*нинг ғазоби таскин ётиб Фозил бек била Қўчқор *отолиқ*ни Ниёз *парвоначиға* йибориб, баъзи умарони Хўжамберди *қушбегига* номзад қилди. Алар жаҳди мавфур ва сайъи машкур тақдимиға еткуруб, Хўжамберди қушбеги сулҳ қилиб, бандиларни мутлақ ал-инъон қилди. Ул кун офтоби оламтоб Асад буржида эрди. **Назм:**

*Замон хуб эди, фалак нек сайр,
Жаҳон кўргузуб дағи асари хайр.
Кавокиб қироноти масъуд эди,
Буруж иртифооти маҳмуд эди.*

Ҳазрат подшоҳи соҳибқирон, кишваристони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *аноруллоҳи бурҳонухунинг* валодати саросар саодати била ноҳияти Хоразм *санааллоҳу анил-офот ва-л-алзам* рашки гулзори «баланд устунли қасрларга эга Эрам шаҳрига ўхшашгани бошқа ерларда қурилмаган¹⁴²⁷» бўлди. Ва қудуми майманатлузуми била дор ас-салтана Хивақ *ҳафазаллоҳу ани-л-гарақ ва-л-ҳарақ* зийнатафзой, бўстони «остидан дарёлар оқиб турадиган абадий жаннатлар¹⁴²⁸» бўлди. **Шеър:**

*Бартараф бўлди фитнаи эл туз,
Даҳр кўйди рифоҳият сори юз.*

¹⁴²⁶ Қуръони карим, 3 : 159.

¹⁴²⁷ Қуръони карим, 89 : 8.

¹⁴²⁸ Қуръони карим, 98 : 8.

*Мунҳадим бўлди расми мухталифот,
Топти олам иши қарору субот.*

Бу жиҳатдин вужуди зу-л-жудидин мубораку маймун билиб, Элтузар исми била мавсум қилдилар.
Қитъа:

*Чун тугди вужуди қуёши буржи шарафдин,
Зулумоти фатан олам уйидин бадар ўлди.
Фархунда оти Элтузар ўлса неажабким,
Зоти шарафу йўли била Элтузар ўлди.*

Хўжамберди қўшибеги икки кундин сўнг Муҳаммадамин иноқнинг дастбўслиқи била набираи фархундазот, сутудасифотининг вилодатининг муборақбодлиқи учун дорулимораи Хивақға умаро била мутаважжих бўлди. Муҳаммадамин иноқ анинг итминони хотир ва истеҳкоми муволифати учун баъзи акобирни истиқболига йибориб, таъзими вофир ва такрими мутақосир била шаҳарда манзили хуб ва мақоми марғубга тушурди.

Ул бовужуди мундоқ яхшилиқ Ниёз парвоначи келгандин сўнг яна анга бош қўшуб, ямонлиғ йўлида бошин барбод берди. Ва Ниёз парвоначи Фозил бек била *отолиқ* борғондин сўнг аҳди муаккад ва паймони мушайяд била мунофиқат юзидин мувофиқат кўргузуб, гург оштий қилди. **Рубоний:**

*Юзунгда мувдат асари азҳардур,
Кўнглинда адоват шарари музмардур.
Машғул дурур зоҳиринг сулҳа, лек
Жанг ишида ботининг фисодовардур.*

Андин сўнг худдам ва ҳашами била отланиб, инон азиматин Хонқоҳ савбиға маатуф этиб, ул балдаи шарифнинг дарвозасиға наҳзат этти. Эшниёз меҳтар ва Абдулраҳмон бой Урганжий ва Ниёзмухаммад Оқой Қаҳрамонийким Муҳаммадамин иноқнинг давлатхоҳи самимий ва ҳавохоҳи қадимийси эрдилар, аларни маасур ва мағлул қилиб, Хивақға борди. Сўнгги кун ул мазлумларни шаҳодатга еткурди. Ва *найман* Муҳаммад иноқким, Муҳаммадамин иноқға якжиҳат ва парвоначиға муҳолиф эрди, бу воқеани эшитиб, Гурланда турмоқни маслаҳат кўрмай, Орол ҳокими Муҳаммадназар бийнинг илайига бормоқ иродаси била Орол жониби мутаважжих бўлди. Йўлда Қулобия канорида *хитой-қароқалпоқ*нинг ҳокими Қурбонтой бийнинг ўғлонлари ул амири равшанзамирни тутуб соқлади. Ниёз парвоначи анинг изидин Жонмурод иноқни йибориб эрди, Жонмурод иноқ ани Қурбонтой бийдин олиб, муовидат қилди. Йўлда Гурлан *наймон*ининг оёқида Қарғалар маҳалласиға етганда, Муҳаммад иноқ Жонмурод иноқдин илтимос қилдиким «Хивақ бориб, парвоначидек душманнинг сиёсат ва ҳақорати била мақтул бўлғонимдин бу мавзедаким, ўз уруқимға яқиндур, авло ва ансаб кўрунур.» Жонмурод иноқ мултамасин мабзул тутуб, ризо берди. Муҳаммад иноқ андин рози бўлуб, ул маҳалла масжидидаким, «Болта қарға масжиди»ға машҳурдур, пешин намозин ўтаб, Болта қарғааким, ул маҳалла *кадхудоси* ва ўзининг *чокари* эрди, ўзин оттуруб, олами фонийдин жаҳони боқийға интиқол қилди. Жонмурод иноқ анинг молу жиҳотин қабзани тасарруфиға олиб, Чигатойға нузул қилди. Муҳаммад иноқ қатл бўлғон чоғда Ниёз парвоначини ўлдуруб ва Муҳаммад иноқға махлис бериб, Жонмурод иноқни тутдурмоқға киши буюруб эрдилар. Аммо, на осигким, қазо ўз ишин қилиб эрди. **Маснавий:**

*Қазо етса ногоҳ тортиб камон,
Қутулмоқ ажал шастидин йўқ гумон.
Осиг айламас изтирор айламак,
Жаҳон ичра ҳар ён фирор айламак.*

Жонмурод иноқ ул мансубаи жонгузойни эшитиб, Чигатойдин қочиб, Амуядин убур қилиб, қир йўли

била Бухороға борди.

Эмди Ниёз *парвоначининг* воқеотидин эшитинг. Жонмурод *иноқни* Муҳаммад *иноқнинг* талабиға йиборгандин сўнг Худойназар *бий* отлиғ *наймонни* *иноқ* қилди ва Хўжамберди *қўшбеги* била муттафиқ бўлуб, ҳукумат ихтиёрин тасаллут расми била қабза иқтидориға олди. Ва Муҳаммадамин *иноқнинг* давлатхоҳларин жаббор сифатлиғ била мақхур ва манкуб қилиб, Муҳаммадамин *иноқнинг* қасдиға ижтиҳод камарин боғлади. **Назм:**

*Нақзи аҳд этти ўз муроди била,
Бузди паймонин эътиқоди била.
Боғлади бел иноқ қасдиға рўст,
Амри ботилға азмин этти дуруст.
Ул шақоват ўзига айлаб асар,
Бошқага қасде қилди бошқа зарар.*

Муҳаммадамин *иноқ* ул умури ношойиста таҳқиқиға етиб, «воқеа юзага чиқмасдан бурун иложини қилинг¹⁴²⁹» фаҳвоси била пешдастлик қилиб, Бойназар *бийнинг* иттифоқи била Оқимхондин ул икки амири бетадбирнинг рухсати қатлин ҳосил қилди ва кўрунуш ҳангомида хон ва *иноқнинг* фармони била Бойназар *бий парвоначининг* сақолидин тугуб, пичоқлаб ўлдурди. Ва Қаландар *дастурхончи* била Ниёз чакчак Хўжамберди *қўшбегини* қатлға еткурдилар. «Эй кўрар кўз эгалари, ибрат олинг¹⁴³⁰» **Байт:**

*Ул ки феъли замима фош этти,
Феъли эрдик бошиға етти.*

Тожи *бий қиётким*, *парвоначининг* ҳавохоҳи эрди, бу ҳодисаи муваҳҳашани англаб, қангли йигитлари билаким, ул ерда ҳозир эрди, ҳужум қилиб, кўрунушхонаға югурдилар ва *олтун жиловлар* аларни уруб қайтарди. Алар сайъи тамом ва жаҳди молокалом била қочиб, Ҳазорасбдин *парвоначининг* ўғли Бобобекни олиб, Бухороға борди. *Амир* Дониёл Бобобекға дилдорлиқ кўргузуб, имдод ваъдаси қилди. Ва Муҳаммадамин *иноқ* бир неча айёмдин сўнг баъзи аён ҳазратнинг шафоати била Тожи *бийнинг* гуноҳин афв қилиб, Бухородин келтурди.

Бобобек ибн [Ниёз]парвоначининг хуруж қилиб, Ҳазорасбдин олгонн. Фозилбекнинг сипоҳи жаррор била анинг қасдиға қўзғолғони ва Гурлан ақобири муҳолифат кўргузуб, Фозилбекдин рўгардон бўлғони ва кофай ўзбакия тамарруд оғоз қилиб, Бобобек аларға келиб қўшулғони ва мутамарридлар қўнрот Ҳасан Қобил сўфнинг иҳтимоми била Қўшкўпрук қўрғониға кириб, ғалабаи тамом била Хивақ дор ас-салтанасининг муҳосирасиға юруш этгани ва Бекпўлод отолиқнинг тадбири била муқотила мусолиҳаға айланиб, муонидларнинг жаминиятиға тафриқа етгани

Асқоби сиййяру таворих, арбоби хабару шаморих лахлаха¹⁴³¹ йи нақлу ройиҳаи ривоят била some димоғин мундоғ муаттар қилурларким, ҳамул йил¹⁴³² Қавс¹⁴³³ да Муҳаммадамин *иноқ* ўз ўғли Ниёзмухаммад бек ва Одил бекнинг ўғли Муҳаммадпаноҳ бек учун Гандумкон ҳовлисидаким, ҳсло ул мавзе ҳазрат султони соҳибқирони гардунтавонға меросдин тахсис топибдур, улуг тўй ва азим сур тартиб бердиким. **Рубоий:**

¹⁴²⁹ Араб мақоли.

¹⁴³⁰ Қуръони карим, 59 : 2.

¹⁴³¹ Лахлаха – таровот.

¹⁴³² Ҳижрий 1185/1771-72 йили кўзда тугилган.

¹⁴³³ 23-декабр – 24-январ оралиғи.

*Саргашта сипеҳр тун-кун айлаб таку пуй,
Наззора қилиб ер юзини кўй-ба кўй.
Бир кўрмади ул ҳануз анингдек ҳаргиз
Шоҳона улуг қурулто-ю, олий тўй.*

Анинг изидин Бойназар *бий қушбеги* бевосита ул мавзеда тўй берди. Андин фароғ топғондин сўнг Мурод *парвоначи* Ҳазорасбда улуғ тўй бериб, Муҳаммадамин *иноқни* умарои изом ва нудамои вожиб ал-эҳтиром била чорлади. Ул кун шаъбон ал-муаззамнинг йигирма учунжи¹⁴³⁴ си, чоршанба куни эрди. Ҳасан-мурод *парвоначи* Муҳаммадамин *иноқни* ўз манзилига, умарои изомни оқо-иниларининг манозилу масокинларига тушуруб, шоҳона зиёфат ва меҳмондорлиғга мубодират кўргузди. **Назм:**

*Очиб меҳмон юзига боби айш,
Муҳайё қилиб ҳар на асбоби айш.
Ниҳоятдин афзун бўлуб, аклу шурб,
Топиб илтихоз наъми бўъду қурб.
Ичиб сар-басар соғари инбисот,
Бўлуб барча масти шароби нишот.*

Кечанинг нисфи ўтуб эрдиким, Бобобек келиб, Ҳазорасб кўрғониға кирди. Маълум бўлсунким, Ҳазорасб *қанглисининг* баъзи ҳаромиси Бобобекка киши йибориб, чақириб, ул кечани миод¹⁴³⁵ қилиб эрдилар. Баъзи дерларким, Бобобек уч кунда Бухородин келиб, муз устидин дарёдин ўтуб, қалъаға киши йиборди. Дўсим *иноқнинг* ҳарами Қундуз оналиқдин ўзга киши қалъада йўқ эрди. Бобобек ул заифанинг дастёрлиқи била қалъаға мутасарриф бўлди. Муҳаммадамин *иноқ* бу ҳодисани эшитгандин сўнг ани ихтиёр қилдиким, ўзи Ҳазорасбда таваққуф қилиб, музофот черики била қалъани муҳосира қилгай. Фозил бек ва Бекпўлод *отолиқ* турмоқни маслаҳат билмай, мурожиат қилмоқни муносиби давлат кўруб, *иноқни* отлантурдилар. Ва Бекпўлод *отолиқ* Ниёзмухаммад бек ва Муҳаммадпаноҳ бекниким, тўйхонада қолиб эрдилар, олиб йўлда *иноқға* етуштилар. *Иноқ* Хивақға келгандин сўнг аксар умаро қочиб келдилар. Андин сўнг *иноқ* Фозил бек ва Бекпўлод *отолиқ* ва Раҳимберди *отолиқ* ва Бойназар *қушбегига* умарои изомни масҳуб қилиб¹⁴³⁶, ўн минг черик била Ҳазорасб муҳосирасиға йиборди. Алар *Найманда* муаскар қилдилар. Ул жиҳатдинким, Бешариқнинг аксар музофоти Бобобекка мутобеат қилиб эрди, бу мавзеда бир неча кун макс¹⁴³⁷ воқе бўлуб, Ҳазорасбийлар била кўп уруштилар. Андин кўчуб, Дурғодик мавзеин мухайям¹⁴³⁸ и хайём¹⁴³⁹ и майманатанжом қилдилар. Бобобек оғир черик била Масъуд устидин келиб, Фозил бекнинг қаровулиға йўлуқуб, уруш солиб, *қиёт* Эшқобил ясовулни ўлдурдилар. Умарои изом бу воқеани эшитиб, мудофааға чиқиб, Дурғодик қибласида Хиваник наҳри била Янгиариф орасида талоқни фариқайн вуқу топиб, қаттиғ уруш тушти. Ва баҳодирлар шижоат теғин жилваға киргузуб, муонидлардин Чўнғара *солур* бошлиғ кўп кишини адам асфаласофлиниға йибордилар. **Байт:**

*Чу баттоллар корзор айлади
Адув лашкарин тору-мор айлади.*

Бу воқеа инқизосидин икки кун сўнг Гурлан ақобири Кўчак бек ибн Муҳаммад *иноқ* ва Қурбонқули *қози* ва Шерали *жалойир* ва Ашур бек нукуз Бобобекка мухолифатда муттафиқ бўлуб, Гурлан ва Вазир сипоҳи била асокири зафармаосирни бузуб, Гурлонға кириб, тамарруд ва тугён байдоқин бар алония барпо қилдилар. Бу жиҳатдин умарои изом қайтмоқни турмоқдин ансаб ва авло кўруб, инони азиматни

¹⁴³⁴ 1185 йил 23-шаъбон/1771 йил 2 декабр

¹⁴³⁵ Миод – ваъдалашилган жой.

¹⁴³⁶ Масҳуб қилиб – ёнига қўшиб.

¹⁴³⁷ Макс – тўхтаб туриш.

¹⁴³⁸ Мухайям – чодирлар тикланган қароргоҳ.

¹⁴³⁹ Хайём (бир.: хийма) – чодирлар.

мурожиат тарафиға маатуф этиб, Хивақда Муҳаммадамин *иноқ*нинг мулозиматиға мушарраф бўлдилар. Бу ҳодиса ҳудусидин коффаи *ўзбакия* авзои тағйир топиб, муонидлар силкига мунхарит бўла бошладилар. Ҳар ердаким, шарир ва муфаттин ва ярим кўнгуллиғ киши бўлса, муҳолифат кўргузуб, Гурлан кўрғониға йиғнолди. Ва Бобобек дағи муҳолифлар истидоси била Ҳазорасб ва Бешариғ сипоҳин олиб, Гурланға борди ва барча итғифоқ била *қалтоқия*дин Абдуллоҳ султонни келтуруб, Гурланда хон кўтардилар. Муҳаммадамин *иноқ* Фозил бек бошлиғ Хивақ умаросин қолғон элнинг черики била мудофааға йиборди. Баъзидин нақидурким, бу сафарда Фозил бек йўқ эрди ва Бойназар *қўшбеги* саркарда эрди. Ҳар тақдир била алар Котни муаскар қилиб, икки ойғача муонидлар сипоҳи била муҳориботи бисёр ва муқотилоти бешумор зуҳурға еткурдилар. Ул аснода Уйғур *ҳокими* Бекпўлод *отолиқ*ким, Муҳаммадамин *иноқ*нинг изни била муҳолифлар жамиатиға тафриқа еткурмак учун зоҳиран муҳолиф амриға қиём кўргузуб, Муҳаммадамин *иноқ*дин рўйгардон бўлуб, муонидларға қўшулди. Мундин сўнг Қўшқўпрук *қўнгротининг* ақобиридин, йўқ-йўқ, балки арозлидин Эсанқобил сўфи иниси Тилавқобил сўфи билаким, «кофир сўфи» лақабиға машҳурдур, тамарруд ва туғён оғоз қилиб, зу-л-ҳижжа нинг ўн биринда чаҳоршанба кечасиким, Қурбон ийдининг иккинчи кечаси эрди, муонидларни чақириб, Қўшқўпрук кўрғониға киргуздилар. Умарои изом бу муваҳҳиш хабарни эшитиб, мутазалзил бўлуб, Котни ташлаб, Қатаған устидин Хивақға келдилар. Андин сўнг Кот ҳам муонидлар тасарруфиға кирди. Бир неча кундин сўнг умарои муҳолиф атроф ва жавонибдин сипоҳ йиғнаб, ғалабаи тамом ва издиҳоми молокалом била Муҳаммадамин *иноқ*нинг истисоли учун дор ас-салтана Хивақ муҳосирасиға ҳаракат қилиб, Рофинак ҳудудида суфуфи касофатвуқфни ясаб, майманай номаймун ва майсарай номайсурни баъзи умароий тоғия ва шужаои боғия¹⁴⁴⁰ нинг завооти завиласифот¹⁴⁴¹ и била ораста қилиб, Бобобек ва Бекпўлод *отолиқ* ва Қаландар қўшбеги ва Жонмурод *иноқ* ва Кўчак *иноқ* ва ғайриҳум қалбоғда турдилар. **Шеър:**

*Сипоҳи адув андоқ айлаб ҳужум,
Ки тунлар фалак арсасида нужум.
Ясаб бағий майдони ичра ясол,
Мазорий ҳудудида жангал мисол.
Топиб кибру нухувват барида субут,
Аён айлабон барча боду бурут.
Тараддуд қилиб ул сифатким малах,
Уруб аҳли Хивақға таъну занах.
Хуруш айлабон бири девдек,
Санаб ўзларин Тус ила Кивдек.
Йилондек бўлуб дамлари захрпош,
Чекиб хукдек наърай дилхарош.*

Бекпўлод *отолиқ* Муҳаммадамин *иноқ*ға пинҳоний киши юбориб эрдиким, уруш ва жидол маслаҳати учун шаҳардин киши чиқармасунким, беҳбуд¹⁴⁴² андадур. *Иноқ* бу жиҳатдин мудофааға киши юбормайин, ўзи Янги дарвоза устида шомиёна¹⁴⁴³ тортиб, ўлтуруб, умарои изомни ўзга дарвозаларда ва буржу боруларда тайин қилиб, қалъадорлиқға машғул бўлди. Аммо, муонидлар Хивақ атрофиға чаповул уруб, Янги қалъа ва Кабутархона маҳаллотининг ҳожатдин ташқари қолғон ашъи матрука ва асқоли мафлукаларинким, мажмуин бир ёрмоқға олмас эрдилар, торож қилиб, мурожиат қилдилар. Ва оз фурсатдин яна ғалаба қилиб, Хивақ устиға мутаважжих бўлуб, Хиваник канорида саф ясаб турдилар. Ва Хивақ диловарлари *иноқ* рухсати била шаҳардин чиқиб, ҳазрат қутб ал-авлиё ва фахр ал-атқийё, афзал ал-восилин, акмал ал-комилин, шайх аш-шууюх ал-олам, ғавс ал-аъзам, имод ал-миллат ва-д-дин Эшон маҳдум ҳожи қаддаса *сирраҳулазиз* жаворидаким, ул мавзе «Нон емас» лақабиға иштиҳор топибдур, муонидлар

¹⁴⁴⁰ Тоғия, боғи, ёғия (тоғий, боғий, ёғий) сўзлари бир хил «исёнкор» маъносини билдиради.

¹⁴⁴¹ Завоти залиласифот – ёвуз сифат зотли.

¹⁴⁴² Беҳбуд – яхши ҳолат.

¹⁴⁴³ Шомиёна – чодир.

¹⁴⁴⁴ Эҳтиёт бўл.

черики била корзори ажиб ва кирдори ғариб зуҳурға еткурдиларким, тамошобинлардин овози «алҳазар¹⁴⁴⁴» гардун қулоқиға етти. Мутамарридлардин Эсанқобил сўфиким, шужои номдор ва абтоли рузгордин эрди, Шоҳниёз бек валади Исқандар *бий* анинг била Оқёф кўпрукиннинг олинди муҳориба қилиб, синони жонситон била уруб, захмдор қилди ва сўфии мазкур машаққати тамом била ўзин ул балиядин қутқорди. Ва баҳодирлар суюфи обдор била кўп кишини аъдон давлатдин водии бавор¹⁴⁴⁵ға юбордилар. Аммо, Абдулкарим бек ибн Саййидназар бек ибн Дўстон *қўшбеги*га мухалифлар тарафидин тўфанг ўқи тегиб, шаҳодат топти. «Оллоҳнинг бандаларимиз ва Унга қайтгувчимиз¹⁴⁴⁶.» Ул аснода Бекпўлод *отолиқ иноқ* била хабарлашиб, муонидлар жамиатин бузмоқ ваъдасин қилди ва бу жиҳатдин умарои мухалиф орасида мухалифат воқе бўлуб, замири хабосаттахмири шароратназирлариға раабу ҳарос истило топиб, ғалабаи хавотир била Қўшкўпрукка муовидат кўргуздилар. Ул ошонда *чигатой* аҳли инқиёд мақомиға келиб, Муҳаммадамин *иноқ* ул балда муҳофизатиға Қутлуғмуҳаммад *иноқ*ни бир бўлак сипоҳи нусратпаноҳ била номзад қилди. *Иноқ*и мушориилайх балдаи мазкуранинг ҳаросатида сайъи машкур ва жаҳди мавфур тақдимға еткуруб, ҳар кун Шоҳобод устиға икки-уч қатла чаповул юбориб, ғорат қилдурди. Ва Жавзо авохири¹⁴⁴⁷ да Бекпўлод *отолиқ*нинг тадбири била орада русул ва муросилот қатнашиб, Муҳаммадамин *иноқ* била мусолиҳа воқе бўлуб, Бобобек Ҳазорасб черики била Ҳазорасбға кириб, аввалги мухалифатиға исрор¹⁴⁴⁸ қилди. Ва ўзга умарои мухалиф Абдуллоҳхон бошлиғ барча Муҳаммадамин *иноқ*нинг мулозиматида Хивақға келиб, ҳар ким ўз масокин ва мавотинларида қарор тутдилар. Ва Муҳаммадамин *иноқ*нинг зоти фархунда сифотиким, жавоҳири карами жибиллий ва завоҳири шафқати азизий била мутажаллий эрди, аларнинг итминони хотир¹⁴⁴⁹ и учун Абдуллоҳхонни салтанат тожи била сарафроз қилиб, аларни маротиби улё ва маносиби кубро била муфтахар ва сарбаланд қилди. Андоқким, Жонмурод *иноқ* ва Кўчак бекни *иноқ* ва Элтузар бекни *мироб* ва Ашур бек нукузни *нойиб* қилдилар. **Байт:**

*Хушо улки қилгай адусини сайд,
Карам донаси бирла бадому қайд.*

Ва Тилавқобил сўфиким, бағоят шарир ва муфаттин киши эрди, Муҳаммадамин *иноқ*нинг теги сиёсатидин ҳаросон бўлуб, Орол диёриға фирор ихтиёр қилди ва қўнгрот машоҳиридин Сафардали ва Эшбўл *отолиқ* била муволифат ва видоди мувонисат ва иттиҳод тарҳиға қиём кўргузуб, Орол мамоликининг волийси Муҳаммадназар *бий*нинг ниҳоли адоватин гулшани хотирларида сарсабз қилиб, бозор сайрининг ҳангомида ул амири беназирнинг матои ҳаётин ғорат қилдилар. Бу ҳодиса хабарининг тунбодидин Муҳаммадамин *иноқ*нинг оташи ғазоби мултаҳиб бўлуб, Бойназар қўшбегини Орол ҳукуматининг ёрлиғи ва ул шўрбахтлар қатлининг фармони била Оролға номзад қилиб, Хоса бек ибн Элчи бекни *қўшбеги*лик мансаби била мумтоз этти. Ва Бойназар *бий* ул диёрға бориб, амири мақтулнинг қотилларин вартаи ҳалокатға еткуруб, муддати мадид ул диёрда билистиқлол ҳукумат сурди.

Кўчак иноқнинг иккинжи мартаба Гурлан ақобири била мухалифат маслакиға иқдом кўргузуб, Бобобекнинг мувофиқати била мазоҳират роятин кўтаргани ва Муҳаммадамин *иноқ*нинг алар таадиби учун лашқари қиёматасар юборгани ва Вазир аҳлининг воқеаи итоати ва Раҳимберди *отолқ*нинг сабаби шаҳодати. Мухалифларнинг камоли ажз ва изтирордин мусолиҳа қилиб, итоат даргоҳиға таважжуҳ етгани ва Бобобекнинг манқуб ва мақхуруна Бухороға кетгани

Маоний тоза чаманининг андалиби хушнавоси, мазомини баланд овоза анжуманининг мутриби та-рабафзоси, яъни қалами фасоҳатнағам сарири балоғат таъсир била мундоқ навосозлиғ қилурким, баъзи ашрори намимаосорким сеият ва шайтанат излоли била масолики ҳидоят ҳодийларин саргаштаи баворини залолат, овораи суҳории ғавоят қилур эрдилар, Кўчак *иноқ* бошлиғ Гурлан ақобирин иғвои мукар-

¹⁴⁴⁵ Водии бавор – саҳро водийси (йўқлик).

¹⁴⁴⁶ Қуръони карим, 2 : 156.

¹⁴⁴⁷ 22-июн.

¹⁴⁴⁸ Исрор – оёқ тираб олиш.

¹⁴⁴⁹ Итминони хотир – қўнгил ишончи.

рар ва излоли шароратасар била мусодиқат сироти мустақимидин мунҳариф қилдилар. Андоқким, Кўчак *иноқ* ва Ашур *нойиб* ва ғайриҳум ҳар қайси бир баҳона бирла Гурланга бориб, қайтиб Муҳаммадамин *иноқ*нинг мулозиматиға келмадилар. Бу воқеа Лу йили санаи ҳижрия минг юз саксон олти¹⁴⁵⁰ да офтоб Сунбула буржи¹⁴⁵¹ да эрди. *Иноқ* аларнинг истиҳзори учунким, аини иноят ва маҳзи шафқатдин эрди, ҳар нечаким, Қаро Баҳодир *мироб* ва ғайрани карратан баъди ухри ва марратан баъди аввали¹⁴⁵² юборди. Алар номуважжаҳ узр ва баҳоналар қилиб, латоиф ал-ҳейл¹⁴⁵³ га мутамассик¹⁴⁵⁴ бўлуб, Гурлан ҳудудидин ташқари қадами муурофиқат қўймадилар. Қитъа:

*Кишиким озди давлат маслакидин,
Ҳидоят қилмоқ ул гумраҳга йўқ суд.
Гумон айлаб зиёнбудини беҳбуд,
Билур таҳқиқ беҳбудин зиёнбуд.*

Фақирнинг отаси амири олийжаноб, мағфиратмаоб Аваз *бий мироб гаффараллоҳу зунубаҳу ва саттаро уйубаҳу* нақл қилур эрдиким, ул кудурат асносидаким, Мезон авохири эрди, бир кун баъзи муҳиммоти зарурия таҳсили учун Гурланга бориб, Кўчак *иноқ*нинг манзилиға нузул қилдим ва қаробат жиҳатидин «силаи раҳм¹⁴⁵⁵» муқтазоси била мушфиқона насиҳат ва муҳиббона пандлар қилиб, туғён ва инод умури ношоистасидин мамонеат кўргуздим. Ул мумтане¹⁴⁵⁶ бўлмай, бир тозинаждот от миндуруб, мени таъжил¹⁴⁵⁷ и тамом била қайтарди. Мен ҳануз Котга етмайду эрдим, ақибимдин киши келдиким, Гурлан аҳли ёғий бўлди. Андин сўнг мен ва ул киши истиғжол била қатъи масофат қилиб, ул ҳодиса хабарин Муҳаммадамин *иноқ*га еткурдук. Кўчак *иноқ* ва Ашур *нойиб* муҳолифат амриға қиём кўргузгондин сўнг Ҳазорасбга киши юбориб, Бобобекни Ҳазорасб сипоҳи била келтурди. Ва иттифоқ била Оқимхонни қазоқдин келтуруб, подшоҳ қилдилар. Ва Бобобек солур жамоасинким, бурунроқ аҳшом¹⁴⁵⁸ и била келтуруб, Ҳазорасб навоҳисин бериб, мутамаккин қилиб эрди, Муҳаммадамин соригни юбориб, ул жамоа сипоҳин Гурланга келтурди. Йўлда Муҳаммадамин сориг сипоҳи мазкур била Бошқирд қасабачасиға югуруб, *бошқирд* аҳлиға асир бўлуб, қатлға етти. Ул учурда Хўжаэлининг ҳокими Жонпўлод *бий* итоат қуллодасидин бўйин товлаған Гурланга киши юбориб, Ёрмуҳаммад Баҳодир ва Тожибой чўлоқни бир бўлак черик била келтуруб, Ёрмуҳаммад *бий* ибн Авазберди бийниким, бир неча муддатдин бери анинг била ораларида аёлат¹⁴⁵⁹ жиҳатидин низо бор эрди, тутдуруб ўлдуртти. Муҳаммадамин *иноқ* аларнинг истисоли учун Фозил бекка умарони маҳсуб қилиб, лашкари жаррор била Гурлан устиға юборди. Алар Котни мухайями хайёми майманатанжом қилиб, икки ойгача муонидлар била муҳорибот ва муқотилот қилдилар. Ул аснода Вазир аҳли саодат раҳнамолиғи била *рибқа*¹⁴⁶⁰ и итоат *руқаб*¹⁴⁶¹ лариға солиб, Фозил бек ва умарои изомға Вазир кўргонин топшурдилар. Фозил бек Вазирни муаскар қилиб, муддати мадид Гурлан муҳосирасиға машғул эрди, токим, зу-л-ҳижжа и санаи мазкуранинг ўнида якшанба куниким, аксари лашкария Қурбон ийди жиҳатидин уйлариға торқаб эрди, ул кун муонидлар Гурландин ғалабаи тамом била чиқиб, баъзи мутажаңдани Вазир атрофиға чаповулға юборди. Ул жамоа Вазир музофотин тохту-тоз қилиб қочтилар. Фозил бек ва умарои изом қолгон сипоҳ била аларни таоқиб қилиб қовуб, беҳабар муонидларнинг устидин чиқиб, қаттиғ уруш тушуб, муборизлар мубори-

¹⁴⁵⁰ Ҳижрий 1186/1772-73 йил.

¹⁴⁵¹ 24 август.

¹⁴⁵² Кетма-кет, бир неча бор.

¹⁴⁵³ Латоиф ал-ҳейл – ҳийла-найранг.

¹⁴⁵⁴ Мутамассик – ушлаб олган, ёпишган.

¹⁴⁵⁵ Силаи раҳм – қариндошлик ҳурмати (ҳадисдан).

¹⁴⁵⁶ Мумтане – имконсизлик; иккиланиш.

¹⁴⁵⁷ Таъжил – шошилинч.

¹⁴⁵⁸ Аҳшом – қорамол; уруғ-аймоқ, қабила. Бу ерда: қабила, уруғ-аймоқ.

¹⁴⁵⁹ Аёлат – туман, ҳудуд.

¹⁴⁶⁰ Рибқа – арқон.

¹⁴⁶¹ Руқаб – бўйин.

¹⁴⁶² Абтол – довурак қаҳрамонлар.

зат тегин ниёми интиқомдин чиқариб, андоқ муқотила қилдиларким, аъдои давлат куштасидин пушта-лар кўтардилар. Ул аснода муонидлар ҳужум қилиб, Фозил бек баъзи абтол¹⁴⁶² и шижоатмаол била му-дофаага машғул эрди, ногоҳ бўғзига ўқ тегиб, захмдор бўлди. Ва қитчоқ Раҳимберди *отолик* дағи бир тарафдин ҳамалоти мутаоқиб¹⁴⁶³ еткуруб, мардоналиғ додин берур эрди, теги қазо етиб, шаҳодат топ-ти. Бу жиҳатдин сипоҳи нусратпаноҳ шикаст топиб, Вазир қўрғонининг олдиға йиғналиб, ҳайъати иж-тимо била мурожиат тарафиға наҳзат қилиб, ярим кечада Чигатой ҳисориға нузул эттилар. Ва Муҳам-мадамин *иноқнинг* фармони била андин кўчуб, яна Котни муаскар қилиб, Гурлан муҳосирасиға иштиғол кўргуздилар. Ул айёмда Гурлан халқига *солур* черикининг тааддиси ўтуб, қўрғондин қовуб чиқардилар. Ул жамоа машаққати тамом била Ҳазорасб бориб, ул ноҳиятни тохту-тоз қилиб, кўчуб Марв диёриға борди. Бу воқеадин сўнг *қангли* ашрофидин Қутлуғмурод *иноқ* ва Ҳасанмурод *парвоначи* Ҳазорасбдин қочиб келиб, инояти подшоҳона била сарафроз бўлдилар. **Назм:**

*Улки топар бахту саодатга йўл,
Бошқарур иқбол ила давлатга йўл.
Ком топиб толе бедоридин
Чиқғуси гўмроҳлиғ идборидин.*

Андин сўнг Бобобекнинг бани аъмомидин Султон бек ва Қўчқор бекким, Ҳазорасб ҳаросатиға му-қаррар эрдилар, *солур* Ийд маҳрам ва Хўжамурод бекниким, аҳшомидин қолиб эрдилар, тутуб ўлдуруб, итоат қуллодасиға мутақаллид бўлуб, оқо-инилари била келиб, Муҳаммадамин *иноқнинг* утбабуслиқиға мушарраф бўлдилар. **Шеър:**

*Чу иқболу давлат қилтур ёрлиғ,
Саодат била бахт бедорлиғ.
Қўяр юз жанобингга тугён эли,
Келтур дўстлиғ бирла адвон¹⁴⁶⁴ эли.
Қилтур хасми саркаш сарафкандалиғ,
Дари давлатинг олтида бандалиғ.
Муяссар бўлуб барча хоҳиш санга,
Топар боғлиғ ишлар кушоиш санга.
Сипоҳинг адув сари чикмай алам,
Адувлар мусаххар бўлтур якқалам.*

Муҳаммадамин *иноқ* аларнинг таъзиму табжил¹⁴⁶⁵ ида муболаға кўргузуб, Ҳазорасб черики била Кот-га Фозил бекнинг мулозиматиға номзад қилди. Мундин сўнг умарои изом ва сипоҳи зафаринтизом мустазҳар ва муставлий бўлуб, муонидлар бўнгоҳ¹⁴⁶⁶ идин бош чиқара олмайин, хисорати тамом ва усра-ти молокалом била зиндагонлиғ қилдилар. Ул учурда Султон бек ва Қўчқор бек ва ғайриҳум маа аҳли¹⁴⁶⁷ «йўлдан озиб эргашганлар¹⁴⁶⁸» адовати қадима ва шарорати самима ҳаракатидин силсилаи фасодға му-ҳаррик бўлуб, Бобобек ва Кўчак *иноқға* русул ва расоил юбордиларким, сипоҳи нусратпаноҳни бузар-миз. Бу асрори ваҳшатосордин Фозил бек ва аркони давлат огоҳлиғ топиб, Муҳаммадамин *иноқнинг* ҳукми била маасур ва мағлул қилиб, Хивақға юбордилар. *Иноқ* аларни бир неча кун тангнои зиндонда маҳбус қилиб, атбой била қатлға еткурдиким «ёмонликни ўзларингиз учун қилдингиз¹⁴⁶⁹» андин хабар берур. Ва Жонмурод *иноқ*никим, ул дағи ҳамул шўр бахтларға воқеаи мазкурада ҳамдастонлиғ қилиб

¹⁴⁶³ Ҳамалоти мутаоқиб – кетма-кет ҳамлалар.

¹⁴⁶⁴ Адвон (адув) – душманлар.

¹⁴⁶⁵ Табжил – улуглаш.

¹⁴⁶⁶ Бўнгоҳ – уя, қароргоҳ.

¹⁴⁶⁷ Маа аҳли – аҳли билан.

¹⁴⁶⁸ Қуръони карим, 26 : 224.

¹⁴⁶⁹ Қуръони карим, 17 : 7.

эрди, анинг отаси Бекмуҳаммад *иноқ*нинг дўстлиғ ва якжиҳатлик ҳуқуқин риоя қилиб ўлдурмади. Вазоратпаноҳ Олим бой ибн Абдулраҳим *меҳтар*нинг мусоҳибаотида рисолат ва сафорат тариқаси била Бухороға узоттиким, шояд кулфати мусофират ва меҳнати ғурбат иштилод ва истилосидин ўз ҳаддин билиб, мунофиқати савдои фосидидин тавба қилгай. Аммо, ул «ёмон замона балолариди қутула олмайди»¹⁴⁷⁰ муаддоси била мутанаббеҳ бўлмай, ғояти шароратдин адовати музоиф бўлуб, Бобо бек юртдин овора бўлуб, Бухороға борғондин сўнг анга бош қўшуб, муҳаррики силсилаи фасод бўлди. Андоқким, ўз мавридида зикр қилилур, иншооллоҳи таоло. Андин сўнг Муҳаммадамин *иноқ* ўз нафаси нафиси била наҳзат қилиб, Гурланни муҳосира этти. Ва муонидлар ғояти ажзу камоли инкисордин ҳадди изтирорға етиб, сулҳ расми била чиқиб, *иноқ*нинг рикоббўслиқига мушарраф бўлдилар, магар Бобо бекким, ул дарёдин ўбур қилиб, Амуянинг шимол тарафидин Фитнак тушиға бориб, дарёдин ўтуб, қалъаи мазкураға кирди.

Ва Муҳаммадамин *иноқ* ғояти карам ва ниҳояти муруватдин Кўчак *иноқ* ва Ашур *нойиб* ва ғайриҳумға инояти хусравона ва мароҳими подшоҳона била сарафрозлиқ еткуруб, Хивақда манозили хўб ва масокини марғубға тушурди. Ва Эшназар *миробға* Гурлан аёлатин топшуруб, Ашур *нойибни мироблиғ* мансаби аржуманди била сарбаланд қилди. Ва аларнинг риояйи хотири учун Оқимхонни салтанат тахтиға миндурди. Ва андин сўнг Отажонхўжа *шайхулислом* ва *қипчоқ* Алаш *отолиқни* жунуди номаъдуд била Фитнак муҳосираси учун Ҳазорасбға буюрди. Алар солур ғалласиға мутасарриф бўлуб, лашкариға тақсим қилиб, Фитнакни қабаб, Бобо бек била муҳориботи бисёр ва муқотилоти бешумор қилдиким, Бобо бек охир ожиз бўлуб, Фитнакни ташлаб, Бухороға фирорий бўлди. *Шайхулислом* била *отолиқ* Фитнакни фатҳ қилиб, *қангли* жамоасидин кўп кишини маасур ва мақҳур қилиб, фатҳу нусрат била Муҳаммадамин *иноқ*нинг мулозиматиға етуштилар. Мундин сўнг жамии мамолики Хоразм Муҳаммадамин *иноқ*ға софий бўлди. Илло, Хўжа эликим, Жонпўлод *бий* анда муҳолифат тариқида собит қадам ва росих дам эрди. *Иноқ* анинг инъидом ва истисолин ҳиммати олий наҳматдин лозим ва лобўддий билиб, Яхшилиқ *бий* ибн Бектурди бийниким, қадим ал-айёмдин аббоан-жадд бу хондони давлати дудмоннинг давлатхоҳи эрди ва рўзгор номусоидлиғидин тангдасту паришон аҳвол бўлуб, фақирнинг отаси Аваз *мироб*нинг мулозиматида зиндагонлиғ қилур эрди, тарбият ва тақвиятиға кушиш қилиб, Хўжаэли аёлатининг ёрлиғин шафқат этиб, Жонпўлод *бий*нинг устиға юборди. Жонпўлод *бий* анга тоби муқовимат келтура олмай, Бухороға овора бўлди. Ва Бобо бек била Жонмурод *иноқ*ға анису жалис бўлуб, алар била Фитнакка келиб, қатлға етти. Бу воқеа иншооллоҳ ўз мавридида айтилур. Арбоби фатонат ва асҳоби дароятнинг замоири зибасоирлариға возиҳ ва лоиҳ бўлсунким, Бобо бек ва Кўчак *иноқ*нинг бу вақоеи касир ал-бадоеларида кўп ихтилоф қилурлар. Бу жиҳатдин қалами чобук рақам икки ривояти мухталиф ал-ҳикоятғаким, зеҳн интиқол қилур эрди, журъат кўргузуб, таҳрир силкиға чекти: бири бу вақоедурким, сабт топти. Яна бири учунжи бобнинг учунжи қисмида хонлар зикрида мужмалан марқум бўлди. **Назм:**

*Бу маврид ихтилофида мани зор,
Неча кун айладим тасҳиҳи бисёр.
Жигар қону замирим бўлди нурғам,
Бу маврид ихтилофи бўлмади кам.
Чекиб бу важҳдин килки сабуктоз,
Икки турлук ривоят айладим соз.
Мени таън ичра қилмай зору мажбур,
Тутунг аҳбоблар бу ишда маъзур.*

Муҳаммадамин *иноқ* умарои муҳолифнинг итминони хотир ва истеҳқоми муолифати учун кун-кундин иртиқои мадориж ва иртиқои маротибди сайъи балиғ¹⁴⁷¹ ва жаҳди мавфур тақдимға еткуруб, дамбадам ниҳоли омол ва давҳаи иқболларин ихтизозси насими иноят ва иштиқори саҳоби мукарраматидин

¹⁴⁷⁰ Қуръони карим, 52 : 30.

¹⁴⁷¹ Балиғ – етук, кўп.

сарсабзу райён қилур эрди. Бу жиҳатдин алар рутбаи давлат ва иқболи маснад, шавкату ижлолға мутараққий бўлуб, ул жумладин, Элтузар *мироб* ибн Хўжақули *иноқ* ва Ашур *мироб нукуз* ва Қурбонқули *қози найман* ва Шерали *жалойир* давлату сарват шаробидин бадмастлик оғоз қилиб «инсон ўзини бойбеҳожат кўргач, албатта туғёнга тушар – ҳаддидан ошар¹⁴⁷²» муқтазоси била кофири неъмат бўлуб, Муҳаммадамин *иноқ*нинг бинои вужудининг инҳидомиға ижтиҳод камарин боғладилар. Муҳаммадамин *иноқ* бу ҳодисадин хабар топиб, аларни Кўчак *иноқ* билаким, ани айни ифтиро¹⁴⁷³ ва маҳзи туҳматдин аларға дохил қилиб эрдилар, дастгир қилиб, зиндони бало ва маҳбаси аъно¹⁴⁷⁴ да маҳбус этти. Бир неча муддатдин сўнг аларнинг маоли аҳволин истикшоф қилиб, теги бедариг била риштаи ҳаётларин мунқате этиб, Кўчак *иноқ*ни тангнои зиндондин қутқарди ва партави шамуи мукаррамат ва ламаи шамуси марҳамат била Зулумот мазаллатидин фазои иззатга чиқарди ва бурунғ мансабин арзоний тутуб, Гурлан аёлатин маа ал-музофот мафвуз қилди. **Байт:**

*Жаҳон аҳли ором топти яна,
Фарогат била ком топти яна.
Бўлуб мулкдин бартараф ихтилоф,
Рифоҳият томми топти яна.*

Бобо бек ва Жонмурод иноқнинг иккинчи мартаба Бухородин келиб, Фитнак қўрғонини мусаххар этгани ва Хоса қўшбеги била Бекпўлод отолиқнинг корзоридин ҳазимат топиб, яна Бухороға кетгани

Қалами якроний саҳифа майдонида мундоқ шўх жавлонлиғ қилурким, санаи ҳижрия минг юз тўқсон иккида Бобо бек ва Жонмурод *иноқ* баъзи аъдон давлатбаргаштанин иттифоқи била Бухородин наҳзат қилиб, Чоржўйға бориб, *солур* ва *соруқ* йигинин олиб, Хоразм савбиға мутаважжиҳ бўлди ва Фитнак акобирининг ихтимоми била Фитнак қўрғониға кириб, ул ноҳиятға мутасарриф бўлдилар. Ва Ҳазорасб навоҳисига черик юбориб, чоптурдилар. Бу воқеа Сунбула авохири¹⁴⁷⁵ да эрди. Баъзи дерларким, Мезон авосити¹⁴⁷⁶ да эрди, ала ихтилоф ар-ривоятгайн¹⁴⁷⁷. Бу хабар тунбодидин Муҳаммадамин *иноқ*нинг нийрон¹⁴⁷⁸ и газаби мултаҳиб ва муштаил бўлуб, амири соҳиб тадбир Хоса *қўшбегига* баъзи умаро ва сипаҳдорларни масҳуб қилиб, жуюш¹⁴⁷⁹ и нусраткуш била анинг истисоли учун юборди. Хоса *қўшбеги* кавкабаи тамом била Ҳазорасбға нузул қилиб, ул кунғача кушиш ва кушеш қилиб, Фитнакнинг муҳосирасига машғул бўлди. Муҳаммадамин *иноқ* анинг мадади учун Бекпўлод *отолиқ*ни қолғон умаро била номзад этти. Алар *қўшбегига* Ҳазорасбда қўшулуб, ғалабаи тамом била муонидлар устиға юруш қилиб, Чингиз қирининг шарқий доманасида талоқни фариқайин воқе бўлди. **Маснавий:**

*Қурулди икки ёндин икки ясов,
Ясовларда байдақлар очиб ялов.
Муқобил бўлуб икки саф гарбу шарқ,
Ва лекин бари кўк темур ичра гарқ.
Ниҳоятдин афзунлигидин синон,
Икки ёнда зоҳир қилиб найистон.
Чекиб гурд¹⁴⁸⁰ лар наърайи жсон гиро,
Анингдек ки шер ул найистон аро.*

¹⁴⁷² Қуръони карим, 96 : 6, 7.

¹⁴⁷³ Ифтиро – туҳмат.

¹⁴⁷⁴ Аъно – қийинчилик, уқубат.

¹⁴⁷⁵ 24 сентябр.

¹⁴⁷⁶ 9 октябр.

¹⁴⁷⁷ Айтувчилар орасидаги фарқ билан.

¹⁴⁷⁸ Нийрон – ўт-олов.

¹⁴⁷⁹ Жуюш – қўшин.

¹⁴⁸⁰ Гурд – паҳлавон, жасур.

*Бўлуб мустаид барча бекорга,
Фирор амридин қотланиб орга.*

Баҳодирлар жилодат қиличин ниёми интиқомдин чиқариб, чоштгоҳдин тушгача қатлу кушеш қилиб, маъракаи корзорда муборизат додин бердилар. Аммо, уруш қойим бўлуб, ҳеч тарафда ғалаба ё шикаст асари зоҳир бўлмади. **Маснавий:**

*Бўлуб икки хайл эйла фархошхар,
Ки не босқу зоҳир бўлуб, не зафар.
Бўлуб ҳар тараф асру қатлу талош,
Ва лек эрди қойим русуми савош.*

Ул чоғда Бекпўлод *отолиқ*нинг тадбири била фақирнинг волиди бузургвори *амир Аваз мироб* ва *уйғур Абдуллатиф доруға* майсара сипоҳидин уч юз кишини олиб, Бобо бек черикининг шимолиға ўтуб, ул ариғ-никим, байн ал-аскарайинға фосила¹⁴⁸¹ эрди, кўмдуруб убур қилиб, муонидлар орқасидин уруш солдилар. Ва Бекпўлод *отолиқ* аларнинг имдоди учун жунуди номаълуд била ҳаракат қилиб, кўмилган мавзедин ўтуб, аъдои давлатнинг орқасиға чиқти. Ул аснода «оллоҳ ўзининг қудратли ёрдами билан кўмак берсин¹⁴⁸²» фаҳвоси била *отолиқ* ва *қўшбегининг* роёти нусратоётиға зафар ели эса киришти. «Ҳақиқатдан ҳам улуғлайдимиз ё улуғламайдимиз» муқтазоси била Бобо бек ва *Жонмурод иноқ*нинг торики иқболиға ғубори идбор ёғиб, баҳодирлар дастбурдиға тоби муқовимат келтура олмайин ҳазимат топиб, кўрғонға фирорий бўлдилар. Ва сипоҳи нусратпаноҳ таоқиб қилиб, шижоат теғидин ҳазиматийлар қонин сочиб, жалолат панжасин наҳбу ғорат амриға очтилар. Бобо бек бошлиқ муонидларнинг аксари Фитнак қалъа-сиға кира олмай, Бухоро иродаси била Тузлоқ тарафиға мутафарриқ бўлдилар. Ва гуруҳеким, қалъаға кириб эрдилар, машаққати бисёр ва сўубати бешумор била ўзларин вартаи ҳалокатдин қутқориб, Бобо бекнинг изидин роҳий бўлдилар. Умарои изом Фитнакни қаҳр била мусаххар қилиб, ул қалъа аҳлининг амволу жиҳотиға наҳбу ғорат ўтин уруб, сипоҳи нусратпаноҳни ғаноими касира била баҳраманд қилди. Ва баҳодирларким, ҳазиматийларни таоқиб қилиб эрдилар, Тузлоқдин ўткунча қовуб, кўп кишини мақтул ва маасур қилиб, музаффар ва мансур бўлуб қайттилар. Ва муонидлар қуттило¹⁴⁸³ сидин бири *Жонпўлодбий Хўжа элий* эрдиким, ул дағи Бобо бек ва *Жонмурод иноқ* била Бухородин келиб эрди. Алар сипоҳи нусратпаноҳдин шикаст топғонда, ул баъзи ҳазиматийлар била Фитнак кўрғониға кириб эрди. Иш ўзга бўлғонин кўруб, юз машаққат била қалъадин чиқар ҳангомида дарвоза устидин синони жонситон била сўл қўлининг соид¹⁴⁸⁴ иға захм еткурдилар. Ул ғоятти қувват ва чобукликдин ўзин қутқориб, Султон сарой қирида инфижор ад-дам¹⁴⁸⁵ шиддатидин суст бўлуб, оддин йиқилди. Ва Абдуллатиф *доруға* ани топиб, теғи обдор била риштаи ҳаётин мунқате қилиб, бошин умарои нусратинтимо олдиға келтурди. Бир кундин сўнг *қўшбеги* ва *отолиқ* умарои изом била Фитнакка *ҳоким* қўйиб, Муҳаммадамин *иноқ*нинг мулозиматиға мурожиат қилиб, инъомоти вофир ва эҳсонот мутақосир била сарафроз бўлдилар.

Жонмурод иноқ ва Бобо бекнинг учунжи мартаба Бухородин келиб, ҳар қайси Хоразм мамоликининг бир тарафида шуриш ва тугён турғузуб, шатранж шоҳиға асбу фарзин кишти етгандек, Муҳаммадамин иноқнинг қасдиға рух қўйғони. Муҳаммадамин иноқ мудофааға сипоҳ йибориб, алар била мукарраран муҳорибот воқе бўлғони. Ва Бадал девонбеги Бухородин келиб, имдод учун аларға қўшулғони. Ва пилтанлар дастбурдидин алар мотлиғ ҳадднға етиб, бири сулҳ баҳонаси била Гурландин чиқиб, Орол кетгани ва бири мусолиҳа василаси била мусодиқат ва мувофиқат йўмнидин парвоначи мансабиға етгани. Ва аларнинг маоли аҳвол ва воқеан эъдом ва истисоли

¹⁴⁸¹ Фосила – оралиқ масофа.

¹⁴⁸² Қуръони карим, 48 : 3.

¹⁴⁸³ Қуттило – қатл бўлганлар, ўлганлар.

¹⁴⁸⁴ Соид – елка, курак.

¹⁴⁸⁵ Инфижор ад-дам – қон тирқираб оқиши.

Бу нигориши ажубаиншо саҳойифининг нигорандаси ва бу гузориши ҳайратафзо латойифининг гузорандаси, яъни, хомайи анбар шамома мундоғ мушкафшонлиг қилурким, мазкур бўлгон Ит йили сана минг юз тўқсон учда муҳаррам ал-ҳаромнинг мунтасифида¹⁴⁸⁶ ким, офтоби оламтоб Жадий буржи¹⁴⁸⁷ да эрди, Жонмурод *иноқ* баъзи муонидлар билаким, шарорат ва хилофат шақоватидин алохону аломон¹⁴⁸⁸ бўлуб, Мовароуннаҳрда овораи гурбат ва саргаштаи курбат эрдилар, Бухородин қир йўли била Оқёқиш оёқиға келиб, *манқит-қароқалтоқдин Соритой бий, хитой-қароқалтоқдин Бут Баҳодир* ва Буроқ Баҳодир бошлиғ черик олиб, Аҳмад бек ва Бекболта *оталиқ* ва Муҳаммадзиёнинг ихтимом ва ижтиҳоди била *манқит*ға кириб, ул элнинг зимоми ихтиёрин қабзаи тасарруфига киюрди. Ва *қароқалтоқия тўралари*дин Абдулрахмон султонни хон кўтарди. Ул айёмда *манқит* улуси Қаробойли Ўзакининг ғарбий канорида қўрғон экириб, мутаваддин эрдилар. Ва *нукуз* халқи Сори бой наҳрининг шарқий қироғида қалъа солиб ўлтурурлар эрди. Жонмурод *иноқ* Манқитни фатҳ этгандин сўнг лашкари жаррори кинагудоз била *нукуз* устиға ҳаракат қилди ва сулҳ василаси била ул қалъани олиб, *нукуз* ақобиридин Жонмуҳаммад *бий* бошлиқ юз кишини олиб, Манқитға мурожиат кўргузди. Муҳаммадамин *иноқ* Фозил бек бошлиғ аксар умарои зуллэхтиромни ўн икки минг сипоҳи хунхор била *манқит* устиға буюруб эрди. Алар йўлда *нукуз* воқеасин эшитиб, таъжили тамом била қатъи масофат қилиб, ул воқадин уч кун сўнг *нукуз* устиға бориб, муҳосира қилиб олдилар. Қалъасин йиқтириб, ул элни кўчириб, Хўжаназар *миробни* алар устиға тайин қилиб, Беш қалъаға юбордилар. Андин сўнг Фозил бек ул мавзени муаскар қилиб, Жонмурод *иноқ* била кўп муҳориба ва муқотила воқе бўлди. **Байт:**

*Мулоқи бўлуб икки лашкар баса
Тўкулди аро ерда қонлар баса.*

Аммо, ул ҳурубда Фозил *бий* ғолиб эрди, магар бир урушдаким, анда сипоҳи нусратпаноҳ бурунғориға андак шикаст етиб, Дўстон *қўшибеги* набоир¹⁴⁸⁹ идин Саййидназар бекка қазо ўқи тегиб, шаҳодат жомидин «барча жон ўлим шарбатини татувчидир»¹⁴⁹⁰ шароби хушгаворин симирди. Андин сўнг дилварлар жалодат қиличин ниёми интиқомдин чиқариб, ҳамалоти мутаоқиб била *манқит* сипоҳиға шикаст бериб, Жонмурод *иноқ*нинг ихвонидин Қўччон бекни қатлга еткурдилар. Бир неча муддатдин сўнг сулҳ била мурожиат эттилар. Ул чоғда *тарокима* тавоифидин *така* халқи навкарлик тариқаси била келиб, Янгиариқ ва Остона ҳудудида мутамаккин эрдилар. Алар шарорати зотий ва жаҳолати жибиллий ҳаракатидинким, ул тавоифи бадтийнат махсусидур, баъзи умури ношойиста тамҳидиға иқдом кўргузуб, балки, фармони вожиб ал-изъондин гоҳо бўюн тўлғар эдилар. Андоқким, сафарни мазкурда Фозил бекнинг мулозиматидин таҳаллуф жойиз туттилар Муҳаммадамин *иноқ* бу жиҳатдин аларни Фозил бек келгандин сўнг юртдин чиқарди. Бир неча кундин сўнг Бобо бекким, моддаи фасод ва хамирмоёйи инод эрди, *така*дин Замонбек ва *солурдин* Отқирон Баҳодирни юз киши била ўз иниси Абдулрахмон бекнинг мулозиматида Жонмурод *иноқ*ға мадад учун юборди. Мавлоно Паҳлавонқули Равнақ бу бобда таарруз¹⁴⁹¹ юзидин бу байтни айтиб юборди. **Байт:**

*Қўрқутма мани Сорито-ю, Буту Буроқингдин,
К...га¹⁴⁹² не гам Отқирону Ангилоқингдин.*

Маълум бўлсунким «Ангилоқ»дин иборат Замонбекдур. Ва қози Муҳаммадниёз Нишотийким, Жонмурод *иноқ*нинг анис ва жалиси эрди, бу байтни анинг жавобида айтиб юборди. **Байт:**

¹⁴⁸⁶ 1193 йил 14-муҳаррам/1779 йил 3 феврал.

¹⁴⁸⁷ Декабр ойи.

¹⁴⁸⁸ Алохону аломон – уйсиз-элсиз ва қўнимсиз.

¹⁴⁸⁹ Набоир – набиралар.

¹⁴⁹⁰ Қуръони карим, 3 : 185.

¹⁴⁹¹ Таарруз – тегажоқлик.

¹⁴⁹² К... – эркаклик назарда тутилган.

*Қўрқутма мани Бойназару Бекпўлотингдин,
К...га не гам туркмону човдуру шолотингдин.*

Ва Муҳаммадамин *иноқ* бу хабарни эшитиб, ҳазму эҳтиёт жонибин маръи тутуб, Тожи *бий қиётни* икки юз киши била Хўжаэлининг муҳофизатиға номзад қилди. Ул ошонда Жонмурод *иноқ нукуз* Жонмуҳаммад бийниким, анинг қатлин қасд қилиб эрди, иниси била ўлдирди. Ва Мезон¹⁴⁹³ да Бобобек Бухородин Чоржўйға бориб, *така ва солур* черикин олиб келиб, Ҳазорасбға кирди. Ва *қўнгрот* Эшмуҳаммад *нойибни* кўчада чопқулаб, шаҳид қилди. Муҳаммадниёз *иноқ* Бобо *доруга* била қалъадин ўзларин тошқ-ориға ташлаб, пиёда қочиб, Хивақға келдилар. Муҳаммадамин *иноқ* Хоса *қўшибеги* бошлиқ аксар умарони жунуди номаъдуд била Ҳазораб муҳосирасиға юборди. Алар Митон мавзеин муаскари қилиб, йигирма кун ичида ҳар кун Ҳазорасб қўрғонин қабаб, икки марта қудват ал-авлиё, зубдат ал- атқиё ҳазрат эшон Боқийхўжа *алайхҳиррахма вал-ғуфроннинг* жаворида муонидлар била қаттиғ уруш воқе бўлдиким, Рустаму Афросиёбдин андоқ содир бўлмади. **Маснавий:**

*Бўлуб гарм ҳангомаи корзор,
Қилиб юз қиёмат кунин ошкор.
Баҳодирлар икки тарафдин суруб,
Ҳазаб барқиға даҳрни куйдуруб.
Анингдек сурон солдилар разм аро,
Ки от гарди қилди жаҳонни қаро.
Бўлуб эйла хунрез тиру табар,
Ки чиқти фалак аҳлидин «ал-ҳазар!»
Тўқуб қонни ул нав тегу синон,
Ки ердин ошиб етти гардунга қон.
Тўфанг огзидин ул сифат сочти ўқ,
Ки етгани бермай омон қилди йўқ.
Бўлуб захмдор анда жами афир¹⁴⁹⁴,
Адам сори кетти гуруҳи касир.*

Аммо. Жонмурод *иноқ* ҳамул мезонда Бобобекнинг Ҳазорасбға кирган хабарин эшитиб, *манқит* ва *қароқалтоқ* сипоҳи била муҳолифат байдокин барпо қилиб, Хўжаэлининг устиға юрди ва ул элни етти кун муҳосира қилиб, *қулоб* элининг авому жуҳҳолининг саъйи била мусаххар қилди. Тожи *бий* ва Яхшилик *бий хўжаэлининг* ақобири била қочиб қутулдилар. Жонмурод *иноқ* бир неча кун анда мутаваққиф бўлуб, атрофдин *қароқалтоқ* черикин йиғноб, Юмрининг устиға юруш қилди ва андак муҳосира била ул қўрғонни олиб, Вазир қасдиға отланди. *Манқит* Ўрозали ноибким «бошмоқ» лақабиға машҳурдур, анда *ҳоким* эрди. Жонмурод *иноқ*ға пешвоз чиқиб, Вазирга киргузди. Бу хабари ваҳшатасар истимоиндин асокири зафармаосир мутазалзил бўлуб, *митандин* бузулди. Бу жиҳатдин мамолик музабзиб бўлуб, Бешариф билоди Бобо бекнинг тасарруфиға кирди. Ва Тошқалъа аҳли Жонмурод *иноқ*ға мутобеат кўргузди. **Назм:**

*Мулк аро солса шўриш аҳли инод,
Қўзголур ҳар тараф русуми фасод.
Тўтуб ул мулкдин фарог канор,
Фитналар уйқудин бўлур бедор.*

Муҳаммадамин *иноқ* янгинин черик йиғнаб, икки тақсим қилди. Бир қисмин Хоса *қўшибеги* ва Вали *отолиқ* ва Солиқ *иноқ* ва Муҳаммадниёз *иноқ* ва ғайриҳум била Бобо бекнинг мудофаасиға юборди. Алар Олажани муаскар қилдилар. Ул жиҳатдинким, Бобобек Боғотни лашкаргоҳ қилиб эрди. Яна бир бўлакин Фозил *бий* ва Бекпўлод *отолиқ* ва Бойназар *бий* ва Қутлуқмуҳаммад *иноқ* ва Кўчак *иноқ* ва

¹⁴⁹³ Сентябрь – октябр ойларида.

¹⁴⁹⁴ Афир (ифрит) – дему шайтонлар.

ғайриҳумға тафвиз қилиб, Тошқалъа устиға ва Жонмурод *иноқ*нинг мудофаасига юборди. Алар Боғлон-Қиётни муаскар қилиб, Тошқалъа ва Вазир муҳосирасига иштиғол кўргуздилар. Бу аснода Жонмурод *иноқ* издиҳоми тамом била Гурлан устиға ҳаракат қилди ва Гурлан лашкари ва Хивақ аскари истиқбол қилиб, муҳорибаи азим воқе бўлди. Жонмурод *иноқ* тоби муқовимат келтура олмай ҳазимат топиб, Орол ва қарақалпоқ черикидин икки юз киши қатлга етиб, юз киши исорат қайдиға муқаййид бўлди. Ул асирларнинг бири Эсанқобил ибн Жонпўлод *бий* эрди. Ул бағоят тезназар ва дурбин¹⁴⁹⁵ йигит эрдиким, *ўзбак* андоқ кишини «қироға» дерлар. Манқулдурким, ул бир кунлик йўлдин ва баъзи дебдурларким, икки кунлик йўлдин кишини кўруб, тўн ва отининг қайси рангда эрканин англа эрди. Ва Жонмурод *иноқ* Бухородин *манқит*ға келурда ул анга мулозим ва мусоҳиб эрди. Бир кун чоштгоҳда дедиким, «бир тева минган киши кўринурким, азми бу тарафгадур.» Жонмурод *иноқ* сўрдиким «анга қачон йўлиқур-миз?» Ул дедиким, «тонгла бу чоғда.» Анинг айтғониға мувофиқ сўнгги чоштгоҳда анга мулоқи бўлдилар. **Байт:**

*Зиҳи басорати комил ки очса мадангоҳ,
Хаёл етмагудек ер бўлур мушоҳадагоҳ.*

Жонмурод *иноқ* Хўжа элини олғонда, анинг амми (амакиси) Эшқобил *бий* Чаққоннинг оқоси Жонмурод *отолиқ*ни ўлдурди эрди. Бу жиҳатдин Чаққон ани Муҳаммадамин *иноқ*дин тилаб, ўлдурди. Ул учурда Муҳаммадамин *иноқ*нинг фармони била Хуросон ва Гургон *тарокимасидин явмут* черики келди. Маълум бўлсунким, *явмут* икки тойиға бўлур: бирини *байрамшоҳли* дерлар. Яна бирини *чўнишараф* атарларким, бу табақа «*қарочўқа*» лақабиға машҳурдур. Муҳаммадамин *иноқ* аларға истимолат ваъдаси қилиб, *байрамшоҳли*ни Фозил бекнинг имдодиға юборди. Ва *қарочўқани* Хоса *қўшбегининг* муовинатиға номзад қилди. Мундин сўнг бу икки сипоҳ беш ойғача мулкнинг икки тарафида муонидлар била муҳориба қилур эрдилар, токим, Хут авоситида Фозил бек Боғлондин кўчуб, Тошқалъани қабаб тушти ва ҳавола ясаиб, тоғийларни қалъадин бош чиқарғоли кўймай, муҳосира қилди. Хут¹⁴⁹⁶нинг охирида Вайсқули *дегон* бошлиғ Аҳмад *жалойир* ва нукуз Худойберди *нойиб* ва Гурлан авоми Жонмурод *иноқ*ни Вазирдин келтуруб, Гурланға киргузди. Кўчак *иноқ* ва Бердиш *отолиқ* ва Оллоҳқули *қози* ва Ёрмуҳаммад Баҳодир ва Бектурди тажан ва ғайриҳум оқо-инилари била қочиб чиқтилар. Бу воқеани ҳойиладин Фозил бекнинг сипоҳи Тошқалъа устидин бузулди. Ул ҳинда Бобочол *отолиқ олабўлук* халқини қалъасиға қабаб, Урганжга чаповул уруб, ёғийгарлиқ оғоз қилди. Бу воқеа тундбодидин Муҳаммадамин *иноқ*нинг нийрони ғазаби мултиҳаб бўлуб, жунуди номаъдуд била анинг устиға ҳаракат қилди. Икки кун ул элни қаттиқ муҳосира қилиб, қалъасини қаҳр ўтиға куйдурди. Атфолу зуафодин ўзгасиға қатли ом буюрди. Нақлдурким, ул қатли омда ўлган беш юз кишидин кўп эрди ўтға куйгандин бошқа. **Шеър:**

*Давлати сармад¹⁴⁹⁷ га улким истади етгай завол,
Не ажаб ўз давлатига етса анинг ихтилол.
Шами иқболига равшан бўлди ҳақ таидидин,
Ани идбор аҳли пуф айлаб учурмакдур маҳол.
Балки равшанроқ бўлуб ул шам аввалдин зиёд,
Пуфлаганга шўъласидин ўт тегиб, куйгай сақол.
Ҳар кишиким қозди чоҳе эл ҳалокин истабон,
Ўзи аввалроқ тушуб, ул чоҳға топгай вубол.
Бадсиголеким биров қасдида шарр зоҳир қилур,
Фурсат ўтмаским, қилур ул шарр ўзига интиқол.*

Муҳаммадамин *иноқ* қатли омдин фиरोғ топғондин сўнг яна Фозил бекка умарои мазкурни кўшуб, оғир сипоҳ била Жонмурод *иноқ*нинг устиға юбориб, ўзи фатҳу ферузманлик била мурожиат қилиб,

¹⁴⁹⁵ Тезназар ва дурбин – ўткир кўз ва узоқ масофадан кўрувчи.

¹⁴⁹⁶ Хут – 22 феврал – 22 март оралиғи.

¹⁴⁹⁷ Сармад – мангу.

Хивақға нузул этиб, мулку сипоҳ муҳҳомиға иштиғол кўргузди. Аммо, Фозил бек Котни лашкаргоҳ қилиб, бир ойдин сўнг кўчуб, Гурлан шарқийсида Шағоллар мавзеида сангар экириб, Гурлан ва Тошқалъа муҳосирасиға қиём кўргузди. Бу оралиқда ғариб тўқушлар ва қаттиқ урушлар вуқу топиб, Бекпўлод *оталиқ* умуман ул ҳарбларда, хусусан Қаттиғқўл масофида русуми шижоат ва фунуни муборизат била муонидларға андоқ дастбурдлар еткурдиким, «Дувоздаҳ рух»¹⁴⁹⁸ корзорининг достонин тоқи нисён¹⁴⁹⁹ да қўйди. Ва Хоса *қўшбеги* дағи Бобо бекни ожиз қилиб, қалъасидин чиқарға қўймади. Бу жиҳатдин Бобо бек *амир* Дониёл Бухоро умаросидин Бадал *девонбеги* ва Мирзоали *додхоҳни* икки минг сипоҳи жаррор била Фўлодғози султонни хонлиқға тайин қилиб, Бобо бек ва Жонмурод *иноқ*ға мадад учун юборди. Алар Ҳазорасбға келиб, Бобо бек била Боғотға бориб, лашкаргоҳ қилди. Ва Мирзоали *додхоҳни* Гурланға Жонмурод *иноқ*нинг қошиға юборди. Муҳаммадамин *иноқ* бу вақоени эшитиб, тавобеотдин черик йиғнаб, *қўшбегига* кўмак юборди. *Қўшбеги* бу жиҳатдин қавий ва мустақар бўлуб, Бобо бек ва Бадал *девонбеги* била андоқ муҳорибот қилдиким, Бадал *девонбеги* келгандин пушаймон бўлуб, лашкаргоҳдин чиқа олмади. Бу урушларда Вали *оталиқ* ва *явмут* баҳодирлари яхшигина муборизат кўргузуб, бухорийлардин кўп кишини қатлға еткурди. Бир неча кундин сўнг Муҳаммадамин *иноқ* ўз нафаси нафиси била Хивақ черикин олиб, Гурлан устиға наҳзат қилди. Бу жиҳатдин Жонмурод *иноқ*ға раабу ҳарос муставлий бўлуб, сулҳ василаси била Гурландин чиқиб, Оролға фирорий бўлуб, Манқит кўрғониға кириб, мутаҳассин бўлди. Муҳаммадамин *иноқ* Вазир ва Гурлан ва Тошқалъани музофоти била қабзани тасарруфиға олиб, асокири зафармаосир била Бобо бек ва Бадал *девонбегининг* қасдиға ҳаракат қилди. Алар тоби муқовимат келтура олмайин Муҳаммадамин *иноқ*ға элчи юбориб, садоқат юзидин сулҳ илтимос қилдилар. Муҳаммадамин *иноқ* аларнинг мултамасин мабзул тутуб, жароимин афв қилди ва Бобо бекка отаси мансабин марҳамат қилиб, Фўлодғози султонни Хивақға келтуруб, салтанат тожи била сарафроз этти. Ва Бадал *девонбеги* ўз жонин муғтанам билиб, Бухороға муовидат кўргузди. Бу воқеа Сигир йили санаи ноқисаи ҳижрия минг юз тўқсон олти¹⁵⁰⁰ да Ҳамал¹⁵⁰¹ эрди.

Ва Топушқон йили Бобо бек шайтон иғвоси била Муҳаммадамин *иноқ*нинг адоватин пешниҳоди хотир¹⁵⁰² қилиб, Боғибек *дастурхончи* бошлиқ бир неча кишини ул ҳазратнинг қасдида ўзиға ҳамдаст этти. Ул кишилардин баъзиким, Муҳаммадамин *иноқ*нинг парвариши била олий маротибға етиб эрдилар, ақл ҳидоятни била ҳаромнамаклик шоматидин ихтироз қилиб, Муҳаммадамин *иноқ*ни шаҳодати қотеа ва ҳужжати сотеа била ул сирдин огоҳ этти. Бобо *парвоначи* ул чоғда Рофинак ҳовлида буғдой хирманин олдирур эрди. Муҳаммадамин *иноқ* анинг қатлиға киши буюриб, «қилган амалларига мукофот (жазо) қилиб»¹⁵⁰³ муқтазоси била қилғон аъмолининг жазосиға сазовор қилди. Ва Боғибек *дастурхончини* дағи маа атбуҳум¹⁵⁰⁴ муаддо¹⁵⁰⁵ си била анинг изидин юборди. Ва Абдулраҳмон бек қочиб, Бухороға борди.

Бобо бек бағоят фозил ва донишманд киши эрди. Базми фузало ва шуаро суҳбатидин холи эрмас эрди. Аммо, на судким, шарорат ва фитнаангезликдин бир замон осуда бўлмади. Кўп ноҳақ қонлар тўкулмакка боис бўлди. **Қитъа:**

*Шақоват аҳлини қилмас ҳунар саодатманд,
Ҳуллаву зевар ила девлар пари бўлмас.
Кўрунг ки илму камолот ила лаъин шайтон,
Нифоқу шайтанату лаъндин бари бўлмас.
Неча ки чоҳ аро равшан бўлуб маҳи Нахшаб¹⁵⁰⁶,*

¹⁴⁹⁸ Уруш қаҳрамонлари ҳақидаги бадий асар номи.

¹⁴⁹⁹ Тоқи нисён – унутилиш тоқчаси.

¹⁵⁰⁰ Ҳижрий 1196/1781-82 йил.

¹⁵⁰¹ 22 март – 22 апрел.

¹⁵⁰² Пешниҳоди хотир – кўнгилга тугиш.

¹⁵⁰³ Қуръони карим, 32 : 17.

¹⁵⁰⁴ Ўзига қарашли одамлари билан.

¹⁵⁰⁵ Муаддо – мазмун.

¹⁵⁰⁶ Маҳи Нахшаб – Нахшаб ойи. Бу Муқаннинг лақаби бўлиб, унинг ишларига ишора.

Боғибек *дастурхончи* дағи хуштабъ ва соҳиби вуқуф эрди. Ва бир нима табъ назми ҳам бор эрди. Андин сўрдиларким, «бовужуди адоват ва хундорлиғ сени на иш эрдиким, Бобо *парвоначи*га дўст ва ажжиҳат қилди?» Ул жавоб бердиким, «аҳлият!» **Қитъа:**

*Майи аҳлият андоқ нашадурким,
Қилур рафъ ўртадин адвон хуморин.
Вудуд ойнасин айлаб мужсалло,
Кўтарур бугзу хасмият губорин.*

Аммо, Жонмурод иноқ Орол борғондин сўнг Манқит қўрғониға мутаҳассин бўлуб, муддати мадид Муҳаммадамин *иноқнинг* сипоҳи била мукарраран муҳориба қилиб, ёғийлиқ тариқасида устивор эрди. Оқибат ал-амр, *манқит* улуси анинг шамотатидин батанг келиб, ани ораларидин хориж қилиб, Бухороға қовдилар. Ва Муҳаммадамин *иноқнинг* ҳитаи итоатиға кириб, аларнинг ҳукуматиға Хасанмурод *иноқнинг* авлодидин Иноятуллоҳ бек муқаррар бўлди. Ул ошонда Солиҳ *иноқ* фавт бўлуб, Иноятуллоҳ *бийни* келтуруб, *иноқлиқ* мансабин анга арзоний тутуб, анинг қариндошларидин Саййидназар бийга Манқит ҳукуматин мафвуз қилдилар. Бир неча айём ва аъвом эврүлгандин сўнг Гадоё Баҳодир ва Бекболта *отолиқким*, *манқит* ақобиридин эрдилар, Саййидназар *бийни* ўғли Арзибек *доруга* била шаҳид қилиб, ёғийгарлик оғоз қилдилар. Муҳаммадамин *иноқ* аларнинг истисоли учун сипоҳ юборди. Алар тоби муқовимат келтура олмайин, Жонмурод *иноқ*ға киши юбориб, истидо қилдиларким, Бухородин йиғин келтургай. Ул бедавлат қабул қилиб, юртдин овора бўлгон аҳли фасоддин кўп кишини атрофиға йиғнаб, Бухородин келиб, Манқитға кирди. Муҳаммадамин *иноқ* анинг устиға неча қатла сипоҳ юбориб, қаттиг муҳосира қилдурди. Андоқким, Манқит атрофининг ғалла келур йўлларин маслуд қилиб, ул ноҳият зироатин поймол ва нобуд эттиларким, ул эл қаҳат балосига гирифтор бўлуб, Жонмурод *иноқни* атбои била тутуб бермакнинг сададида бўлдилар. Бу жиҳатдин Жонмурод *иноқ* ноилож сулҳ қилиб, Хоса *қўшбеги* ва Бекпўлод *отолиқнинг* зинҳориға кириб, алар мусоҳибатида Муҳаммадамин *иноқнинг* мулозиматиға мушарраф бўлди. Муҳаммадамин *иноқ* анинг таъзиму тавқир¹⁵⁰⁷ иға кушиш қилиб, оталиқлиғ мансабин шафқат этти. Бир неча айёмдин сўнг ул дағи Ниёз *парвоначи* ва Бобо *парвоначининг* димоғиға тушган савдо ва васвасаға гирифтор бўлуб, Ит йили сана минг икки юз икки¹⁵⁰⁸ да Сунбула¹⁵⁰⁹ да атбо ва афроди била жазосиға етиб, зубдат ас-содот, мутаолий даражот, қутб ал-авлиё, фахр ал-асфиё Саййид Хасан хўжа ва Саййид Хусайин хўжа *алайҳуимо ар-раҳмату валғуфроннинг* жавори фойиз ал-анворида ўзи иморат қилган мақбарада мадфун бўлди. Аҳмад бек ва Гадоё Баҳодир бу хабари ваҳшатасарни эшитиб, Манқитдин қочиб, Эрдор йўли била Бухороға бордилар. Муҳаммадамин *иноқ* Иноятуллоҳ *иноқни* лашкари қиёмат била *манқит*ға юбориб, ул элни кўчуруб, *Отолиқ* арнасининг канорида қалъа солиб, мутамаккин қилдурди ва Тангриберди бийниким, ул дағи Хасанмурод *иноқнинг* авлодидиндур, ул элнинг аёллатиға тайин қилди.

Муҳаммадамин иноқ вафот топғонининг ахбори ва авсофи ҳамида ва афъоли писандидасининг тазкори

Арбоби фатонат ва асҳоби дароятнинг замоири зибасоириға маълум ва ҳувайдо бўлсунким, Муҳаммадамин *иноқ* бағоят донишманд ва кордон ва маишатдўст ва комрон эрди. Ақлу киёсат дуррар¹⁵¹⁰ и била ораста, ҳушу фаросат ҳулал¹⁵¹¹ и била пийроста эрди. Адолатин сиёсатға ва лутфин қаҳрға мун-

¹⁵⁰⁷ Тақвир – эъзоз-икром.

¹⁵⁰⁸ Ҳижрий 1202/1787-88 йил.

¹⁵⁰⁹ 22 август – 24 сентябр.

¹⁵¹⁰ Дурар – дуру жавоҳир.

¹⁵¹¹ Ҳулал – кийим (ҳулла); жавоҳирот.

¹⁵¹² Мунзам – қўшимча.

зам¹⁵¹² қилиб эрди. Ҳайбат ва савлати ул ғоятда эрдиким, ҳар ким кўрса, аъзосига ларза тушар эрди.
Фард:

*Ҳайбатидин эди жаҳон музтар,
Савлатидин ҳам осмон музтар.*

Шижоат ва жалодатда фариди замон, саховату самоҳатда ваҳиди даврон эрди. Назм:

*Уруш майдонида Рустамдек эрди,
Бериш айвонида Ҳотамдек эрди.
Қитолдин фалак бағри эди қон,
Навол¹⁵¹³ идин жигархун баҳр ила кон.*

Уламову фузалонинг тавқиру таъзимида муболаға кўргузур эрди. Аркони давлат ва аъёни ҳазратнинг табиљу тақримида ижтиҳодин камолға еткурур эрди. Шариати ғарро ва миллати байзо аълom¹⁵¹⁴ ининг иртифоига камоянбағи жаҳду кушиш қилиб, мадорис ва хавониқ аҳлининг ҳолотидин тафаҳҳус қилур эрди. Ва ҳамиша умарои изом била кўрунуши олийда ўлтуруб, бовужудиким қуввати дониш ва савоби тадбирда абнои замондин мумтоз эрди, умур мулкия ва ғайри мулкияда «ишларингизда улар билан маслаҳат қилинг»¹⁵¹⁵ муқтазоси била машварат эшигин алар юзига очиб, рои оламоройларидин маслаҳат тилар эрди. «Оллоҳнинг яратганларига шафқатда бўлинг» фаҳвоси била фуқаро ва масокинға шафқат донасин сочиб, маҳзун хотирларин сайд қилур эрди. Туфулият айёмидин ҳаёт анжомига «кечанинг ярмида озгина ором олингёки кечанинг ярмидан бироз камайтиринг»¹⁵¹⁶ мавжиби била саҳархезликни амдан¹⁵¹⁷ тарк қилмади. Содоти зуллэҳтиром ва машойихи киромға бағоят муҳлис ва мўътақид эрди. Шикор этмак ва қуш солмоқ умуриға ҳарис ва машғуф эрди. Қадрдонлиқ ва хизматшинослиқда салотини олийшон ва умарои гардунтавондин мумтоз эрди. Аммо, гоҳи табиати мазоҳ ва ҳазлға майл кўргузуб, зарофат ва базлагўйлиқ била вақтин хуш тутар эрди. Ва аксар авқот имороту хайротға рағбат қилур эрди. Андоқким, санаи ҳижрия минг икки юзда Хивақ дор ас-салтанасининг кўрғонинким, Нодиршоҳ келгандин бери ҳаводиси айём лагадқубидин ҳазинлар кўнглидек харобобод ва мискинлар кулбасидек бебунёд эрди, меъмори илтифотининг баннолиғи била мужадддан маъмур ва обод қилдиким, буржу боруи фалак ҳисорининг зурвасига ҳамсарлиқ кўргузди ва қаъри хандақи таҳтуссарo¹⁵¹⁸ ниҳоятига етти. **Назм:**

*Фалак қулласидин ўтуб кўнгари,
Бўлуб пояи арининг ҳамсари.
Мушайид бўлуб эйлаким куҳи қоф,
Йиқа олмайин юз йил аҳли хилоф.
Бўлуб рифъат ичра фалакдин рафе,
Вале вусъат ичра жаҳондек вазе.*

Мундин бошқа дағи иморатлар бино қилдиким, фалак биносига дами мусовот урар эрди. Ул жумладин «Мадрасаи иноқия» дурким, мамани уламо ва маскани фузалодур. **Маснавий:**

*Анинг ҳар ҳужраси жаннат уйидур,
Демай жаннат уйи раҳмат уйидур.
Мусаффо ориг элнинг сийнасидек,
Шарафдин тўла ҳақ ганжинасидек.*

¹⁵¹³ Навол – дастурхон.

¹⁵¹⁴ Аълom – байроқлар.

¹⁵¹⁵ Қуръони карим, 3 : 159.

¹⁵¹⁶ Қуръони карим, 72 : 2, 3.

¹⁵¹⁷ Амдан – қасддан.

¹⁵¹⁸ Таҳтуссарo – ернинг энг туби.

*Бўлуб файзи азалдин бемадоро,
Дару деворидин илм ошкоро.*

Санаи ҳижрия минг икки юз уч¹⁵¹⁹ да Қавс авохири¹⁵²⁰ даким, амирзодаи олийшон Фозил *бий* улуг тўй бериб эрди. Муҳаммадамин *иноқ* ул тўйдин фароғ топгондин сўнг мизожи шарифига касал ориз бўлуб, кун-кундин иштидод топиб, заъфу ранжи мазид ва музоиф бўлди. Ул мараз имтидодидин беш ой мунқазий¹⁵²¹ бўлгондин сўнг сана минг икки юз тўртда ражабнинг йигирма тўққузи¹⁵²² да жума куни Тўнгуз йили Савр аввали¹⁵²³ да бир нима тахфиф¹⁵²⁴ топиб, уламои изом ва умарои киром ва нудамои зуллэхтиром ва авлоди соҳиб ихтишомин олдиға чақириб, насоиҳ ва васоё эшигин алар юзиға очиб, сўз жавоҳирин ул мажлис аҳлиға мундоғ сочтиким, «ҳар зинафсеким, олам бўстониға вужуд қадамин урди, охират шабистониға адам оёқи била азимат этмак керак ва ҳар соҳибидаме-ким, ҳаёт қўрғониға кирди, мамот қофиласи била фано шаҳристониға кетмак керакдур. Бу тариқада ҳамоно менинг ҳам навбатим етибдурким, маоли аҳволимдин риҳлат ва интиқол асарин эҳсос қилурман. **Назм:**

*Тўлубдур гўйиё жоми ҳаётим,
Топиб анжом айёми ҳаётим.
Фано вайронадин кетмак керакдур,
Бақолиғ уйига азм этмак керакдур.*

Эмди керакким, улуг ўғлум Аваз бекни манга валиаҳд билиб, умури мамлакат ва муҳоми салтанатда анинг авомир ва навоҳисидин тажовуз қилманг ва хилофат тариқиға иқдом кўргузуб, рафқу вифоқ масоликидин инҳироф жойиз тутманг, токим, бу мувофиқат йўмнидин мулку давлат ару-с¹⁵²⁵ и бу хондондин айрилиб, бегоналарға кетмагай». Ва андин сўнг амирзодаи аъзам қутб ад-давлат ва-д-дин Аваз *бий* *иноқ*ға боқиб, каломи балоғатнизомин гуҳарбор қилдиким: «Эй фарзанди аржуманд! Бу давлат ва мамлакатниким, анинг истиҳсолида умрлар машаққати бисёр ва суувбати бешуморни ўзумға тутуб, арсаи мамлакатда аъдои давлат истисолида қиличлар чекиб, тайдоти раббоний ва тавфиқоти яздоний била муяссар қилибмен. Агар истасангким, сенда боқий қолғай, зару хазинаға эътимод этмаким, мол дар маарази заводдур. Ва лашкарға кўнгул қўймаким, сипоҳ мунқалиб ал-қолдур. Карам ва шафқат, адабу тавозе умуриға қиём кўргузуб, бу уламои изомниким, филҳақиқата қавоми дин ва амоди шаръи мубиндурлар, маротиби олий ва вазонфи мутаволи била маҳзуз ва баҳраманд қилиб, миллати байзо ва шариасти фарронинг тарвижиға камоянбағи кушиш қил. Ва бу умарои олийшонниким, дўстдори самимий ва давлатхоҳи қадимийдурлар, иртиқои маротиб ва иртиқои муносибиға мубодират кўргузуб, умури мулкия ва маҳоми ғайри мулкияда аларнинг мушовиратидин ташқари ишга қиём кўргузма. Ва ҳар қайсининг қадрига кўра ва мартабасига яраша карам ва тавозе қилиб, дўстлиғларин ўз ҳақингда мазиду музоиф филким, алар аркони давлатдурлар. Ва оқо-иниларингдин «силлаи раҳм»ни қатъ қилма ва «зулқурбий¹⁵²⁶» ҳуқуқин риоят қилким, силлаи раҳм умрни зиёда ва ризқни фароҳ қилур. Ва жаҳд қил то шафқати ом ва марҳамати молакалом била раёни раиятлиғ мартабасидин дўстлиғ даражасига еткургайсенким, то кўнгуллар сенга ром бўлғай. **Байт:**

Подшоҳлиғ тиласанг айла кўнгулларни муте

¹⁵¹⁹ Ҳижрий 1203/ 1788-89 йил.

¹⁵²⁰ 24 ноябр – 23 декабр.

¹⁵²¹ Мунқазий, инқизо – ўтиш, тугаш.

¹⁵²² 1204 йил 29-ражаб/1790 йил 15 апрел.

¹⁵²³ 23 апрел.

¹⁵²⁴ Тахфиф – пасайиш.

¹⁵²⁵ Арўс – келин.

¹⁵²⁶ Яқин қариндошлик.

Ким, чериксиз кишига мулк мусаллам бўлмас».

Бу воқеадин икки кун сўнг шаъбон ал-муаззамнинг аввали¹⁵²⁷ да якшанба куни «барча жон ўлим шарбатини татигусидир»¹⁵²⁸ жомидин ажал шаробин нўш қилиб «яратганинг олдиға рози ва хушҳол бўлган ҳолда қайт»¹⁵²⁹ муқтазоси била Тангри раҳматиға восил бўлди. **Рубоий:**

*Гар соқии иқбол қўлидин ич жом,
Дар маснади салтанат уза тут ором.
Охир бўлубон ажал майидин бехуд,
Шак йўқ ки қилурсен қаро туфроқни мақом.*

Ва ул отаси Эшмуҳаммад бий шаҳид бўлғонда ўн бир ёшида эрди ва ўттуз иккисида аморат маснадиға жулус қилди ва умри олтамиш бирга етганда ҳаёт вадиатин қобиз ал-арвоҳға топшурди. Ва муддати ҳукумати йигирма тўққуз йил эрди. Ва султон ал-орифин ва бурҳон ас-соликин Алоиддин хўжа раҳматуллоҳи алайҳ вал-ғуфроннинг жавори фойиз ал-анворларида мадфун бўлди. Ва авлоди кўп эрди. Ва кичикликда ва айёми ҳаётида фавт бўлғонлардин бошқа секкиз ўғли бор эрди. Андоқким: *амири кабир* жамол ад-давла ва-д-дин Аваз бий иноқ ва Ниёзмуҳаммад бек. Бу иккови бир онадидур. Ва Муҳаммадниёз бек танҳо бир онадин. Ва Муҳаммадқули бек, ул дағи ёлғуз бир онадин эрди. Отасидин уч йил сўнг ўн беш ёшида вафот топти. Ва Муҳаммадмурод бек ва Муҳаммадризо бек ва Эшмуҳаммад бек. Булар бир онадиндурлар. Иншоолоҳ, буларнинг зикри ўз мавридида келур.

Қози Сафо ва қози Мираваз ва қози Хўжаназар ва Муҳаммадзоҳид охундким, уламои мутабаҳирин¹⁵³⁰ дурлар, анга маосир эрди.

Ва машойихи киромдин нажобатогоҳ, сиёдат дастгоҳ, зубдат ал-восилин, қудват ал-комилин, қутб ал-миллат ва-д-дин Саййид Муҳаммадпаноҳ хўжа ва фахр ал-атқийе, қутб ал-асфийе Султон хўжа ва ғавс ал-аъзам, маҳдуми олам Тоҳир эшон ва султон ат-тариқат ва бурҳон ал-ҳақиқат Ийдмуҳаммад эшон ва ашраф ас-содоти киром ва афзал ал-машойихи иззом Қулмуҳаммад хўжа ва маркази доираи ваҳдат, офтоби авжи маърифат Боқиржон азизлар қаддасаллоҳу асрораҳум ҳамаср эрдилар.

Амири кабир, жамол ал-мулк ва-л-миллат ва-д-дин Аваз бий иноқнинг аморат маснадиға тамаккун қилиб, ҳукумат ишғолиға мутасадди бўлғони

Балоғат айвонининг маснадороси, фасоҳат девонининг хазинагушоси, аъни, қалами мишкин рақам бу нав жавоҳирафшонлиғ қилурким, чун Муҳаммадамин иноқнинг офтоби ҳаёти мағриб мамотиға қариб етти, яъни, амири мазкури мағфурнинг вафотидин бурунғи кунким, ражабнинг салх¹⁵³¹ и эрди, Аваз бий иноқ аркони давлат ва аъёни ҳазратнинг сайъи ва иттифоқидин отасининг мавжиби васияти била аёлат маснадиға аҳсани авқот ва асъади соотда жулус қилди. Ва бузруквор отасининг такфин ва талфинидин фароғ ҳосил қилғондин сўнгра подшоҳликға лойиқ фуқаро ва масокинға обу ош тарқатиб, мукарраран қурьони мажидни хатм қилдуруб, савобин отасининг руҳи покиға бахш қилдурди. Тамҳид қавонини аза ва мусбатдорлиғ ва тақдими маросими мотам ва савг¹⁵³² ворлиғ адосидин сўнг жашне азим ва суре фахим аморат муждағони учун тартиб берди. **Маснавий:**

*Анингдек қилди тамҳиди зиёфат,
Ки тўлди даҳр уйиға нозу неъмат.*

¹⁵²⁷ 1204 йил 1-шаъбон/1790 йил 16 апрел.

¹⁵²⁸ Қурьони карим, 3:185.

¹⁵²⁹ Қурьони карим, 89 : 28.

¹⁵³⁰ «Илмлар денгизи» саналган олим.

¹⁵³¹ Салх – охири; Бу ерда: 1204 йил 29-ражаб/1790 йил 15 апрел.

¹⁵³² Савг – аза.

*Келиб ҳар ёндин анвои халойиқ,
Топиб инъом ўз қадрига лойиқ.
Хусусан анда арбоби муносиб,
Топиб аввалдин ортуқроқ маротиб.
Халойиқ нозу неъматдин олиб ком,
Ичиб маҳваш аёқчи илғидин жом.
Киши қолмай наъмдин баҳра олмай,
Навозиш кўрмаган бир кимса қолмай.*

Зиёфаи маросимидин сўнг ҳукумат ва довар¹⁵³³ лиғ девонхонасида ўлтуруб, мамлакат ва жаҳондорлиғ муҳиммотиға ҳиммати олийнаҳматин масруф тутуб, аъоли ва асофил тарафиға офтоби таважжуҳин партавафкан қилди. Ва ота дастурида уламои олий мартабат ва умарои соҳиб манзилатни муносиби собиқ ва маротиби лойиқ била аржуманд қилиб, атроф ва жавониб дағи аъмол ва наввобни бурунғи амал ва ниёбат била сарбаланд этти. *Явмут* авбоши ва *човдур* арзоликим, Муҳаммадамин *иноқ*нинг вафоти ҳангомида шарорати жибилий ҳаракатидин мутаҳаррик бўлуб, атроф мамолик саканасининг амволу жиҳотин зулм ва таҳтак била ғорат қилиб эрдилар, гушмоли азим ва таадиби балиғ била алардин истирдод¹⁵³⁴ қилиб, сояйи рофат ва отифатин фуқаро ва раоё муфориқиға мамлуд қилди. **Қитъа:**

*Бисоти адлин этиб арсаву жаҳонга басит,
Шароби шафқат ила элни комёб этти.
Таадди аҳлига тиги сиёсатни чекиб,
Алар вужудини зулм уйидек хароб этти.*

Ҳамул йилнинг авохирини¹⁵³⁵ да Бойназар бийниким, Давлатниёз *отоліқ*нинг фавтидин сўнг *отоліқ*лиғ мансабиға мушарраф бўлуб эрди, Қаландар *қўшбегининг* ўғлонлари отасининг қони учун Қумясқа кўпрукиннинг устида тутуб ўлдурдилар. Аваз *иноқ* анинг мансабин Шоҳниёз бекка мусаллам тутуб, *отоліқ* қилди.

Аваз иноқнинг Абдулрахмон меҳтарга мамлакат интизомининг ҳалу ақдин камоли марҳаматдин топшуруб, бу марҳамат ғуруридин ул бедавлатнинг димоғиға савдои фосид тушгани ва ул савдо шоматидин ҳалокат сарҳадиға етушгани

Вақое мажолисининг таронасози, бадое маҳофилининг воқеапардозини, яъни, хомаи ғаробатҳангома овози сафир ва садои сарир била мундоғ фасонатирозлиғ қилурким, Аваз *иноқ* жуйбори раафат ва шористони насафат била мулк бўстони сарсабз ва хуррам қилиб, мамлакатдорлиғ муҳиммотин рост қилгондин сўнг Абдулрахмон *меҳтар*гаким, қадим ал-хизмат ва намакпарвардаи дерина¹⁵³⁶ эрди ва Муҳаммадамин *иноқ*нинг мароҳими хусравона ва авотифи бекаронаси била даражаи аъло ва мартабаи ақсоға мутараққий бўлуб эрди, бадастури собиқ вазорат мансабин арзоний тутуб, камоли марҳамат ва ғояти шафқатдин тарбият ва тақвиятиға муқзо ал-маром кушиш қилиб, пояйи қадр ва манзилатин авжи Сурайёдин ўткарди. Ҳукумат умурининг ратқу-фатқин¹⁵³⁷, мамлакат муҳомининг ҳаллу ақдин анинг райи ақдагушоиға солиб, Хоса *қўшбегига* саҳим ва шерик қилди. Ул бир неча айём инқизосидин сўнг мунигдек шафқат ва меҳрибонлиқ юкиға таҳаммул қила олмайин, давлат ва шавкат ғуруридин «инсон ўзини бой-беҳожат кўргач, албатта туғёнга тушар¹⁵³⁸» муқтазоси била кибру нухувват савдои фосиди бошиға тушти ва худшинослиғ тариқидин мунҳариф бўлуб, аноният қадамин инод йўлиға қўйди. Ва Аваз *бий* *иноқ*ни «вужудини йўқ мисоли»¹⁵³⁹ фаҳвоси била манзури назари эътибор қилмай, андин бе-

¹⁵³³ Довар – арз сўровчи, қози.

¹⁵³⁴ Истирдод – қайтаришни сўраш.

¹⁵³⁵ 1204 йил зу-л-қаъда/1790 йил 13 июл-12 август.

¹⁵³⁶ Дерина – эски, қадимий.

¹⁵³⁷ Ратқу фатқ – бошқарув.

¹⁵³⁸ Қуръони карим, 96 : 6, 7.

¹⁵³⁹ Арабча ҳикматдан.

машварат ҳукмронлиғ қила бошлади. **Фард:**

*Давлатни ҳар киши кўтара олмас, эй кўнгул,
Бўлмас дарахти борвар агсони хору хас.*

Ва анинг авлоди ҳукумат ишига тағаллуб ва тасаллут расми била мудохилат кўргуздилар. Андоқким, Абдулрахмон бой божу хирож мифтоҳин қабзаи иқтидорига олиб, Мирали *девонбеги* ва Отониёз *девонбеги* никим, ул шуглға муқаррар эрдилар, маъзул қилиб, орадин чиқарди. Ва Паҳлавонқули бой ҳашмати тамом ва дабдабаи молакалом била улуглиғ кўсин уруб, умарои номдор ва кубарои фалакиқтидорни ҳисобға киюрмади. Ва Абдуҷаббор бой дағи бир тарафдин мастбозлиғ ва арбадасозлиғ қилиб, ўз махзумзодаларига ҳақорат ва иҳонат еткурмақдин ўзга андиша хотириға келтурмади. Ва ала ҳазалқийёс. Аваз *иноқ* камоли ҳилму бурдбор¹⁵⁴⁰ дин аларнинг бу нав беадаблик ва гўстоҳлиқларидин иғмоз¹⁵⁴¹ қилиб, қадим ал-хизматлиғ ҳуқуқин маръий тутуб, мутаарриз бўлмади. Тоқим, Абдулрахмон *меҳтар* ул хатиялардин мутанаббеҳ бўлмай, билкулл фасод ва тамарруд оғоз қилиб, Аваз *иноқ*нинг бинои давлатининг инҳидомиға, балки, меъмори ҳаётининг инъидом¹⁵⁴² иға ҳиммат камарин устивор қилди. Аваз *иноқ* анинг бу хиёли хом ва савдои шақоватфаржомидин оғоҳлиғ топиб, ани кўрунуш ҳангомида буюриб, Мирали *девонбеги*ға ўлдуртти. Ва ўғлонларин дастгир қилиб, маҳбус этти. Бу воқеа Сичқон йили сана минг икки юз олтида рамазоннинг ўн иккиси¹⁵⁴³ да панжшанба кун чаштгоҳда эрди. Ва Паҳлавонқули бой қочиб, *явмут*ға кирди. *Явмут* халқи Аваз *иноқ*нинг қаҳру сахат¹⁵⁴⁴ идин мутаваҳҳим бўлуб, ани келтуруб бердилар. Абдулрахим бой ва Паҳловонқули бой ва Абдуҷаббор бойни дағи мусодара ва мутолиба қилиб, бир ҳафтадин сўнг отасининг ақабидин юбордилар. Умар хўжа *нақиб*¹⁵⁴⁵ ул воқеада икки таърих топибдур. Бири анинг мазамматида андоқким «калта сорт савдои» ва бири мидҳатида андоқким. **Таърих:**

*Соҳибаъзаму дарёдилу зул-мажду карам,
Ҳаст номаш банигин «меҳтар Абдурахмон»
Дар даҳаи дуйўлми моҳи рамазон гашта қатл,
Рафт аз ин ғамкада бо се валади олийшон.
Зи-он жиҳат тири хирад воқеаи қатлашро
Гуфт таърих: «даҳаи дуйўлми моҳи рамазон¹⁵⁴⁶ .»*

Аммо, бу жамоа бағоят кариму саҳопеша ва бениҳоят жаводу базл андиша эрди. Ато базмида Манзода эҳсонининг афсонасиға хатти батлон¹⁵⁴⁷ уруб, баҳшиш маъракасида Оли Бармак¹⁵⁴⁸ қа инъомининг ҳикоятин мансухлиқ ҳаддиға еткуруб эрдилар. Ҳамиша х(в)они эҳсонлари оммаи фуқаро олтида очуқ ва ҳамвора жавоҳири инъомлари коффаи бароё бошиға сочуқ эрди. Ул жумладиндур: *Явмут* қаҳатидаким, бир парча нон юз минг жондин ортуқ эрди, Абдулрахмон *меҳтар* ҳар кун Хивақ очлариға бир

¹⁵⁴⁰ Бурдбор – оғирликни кўтарувчи, бардошли.

¹⁵⁴¹ Иғмоз (араб ёзувида «зе» билан) – чидаш, кўрмасликка олиш, кўнгилчанлик.

¹⁵⁴² Инҳидом, инъидом – вайрон қилиш, бузиш, йўқ қилиш.

¹⁵⁴³ 1206 йил 12-рамазон/1792 йил 2 май.

¹⁵⁴⁴ Саҳат – ғазаб.

¹⁵⁴⁵ Умархўжа нақиб шоир киши бўлиб, Тавфиқ, Нақиб ва Узлат таҳаллуслари билан шеърлар ёзган. Унинг форсча шеърларидан тартиб топган иккита девони ҳозир ЎзШИ қўлёзалар хазинасида сақланади. Девондаги маълумотларга қараганда, Умархўжа тахминан 1783 йили ҳаж сафарига чиқиб, Туркия султони Абдулҳамид (1774 – 1789) билан ҳам учрашади. Унинг Фозилбек қурдирган Оқ мачитга атаб ёзган тарихидан 1793 йил маълум бўлади. Демак, Умархўжа Муҳаммадамин иноқ, Авазбий иноқ, Элтузархон ва Муҳаммадраҳимхон даврларида яшаган. У Бухорода ҳам бўлган.

¹⁵⁴⁶ Рамазон ойининг иккинчи ўнлиги (1206/1792 йили, май ойи).

¹⁵⁴⁷ Хатти батлон, хатти насх (мансухлик) тортиш – устидан чизиш йўқ қилишни билдиради.

¹⁵⁴⁸ Оли Бармак (Бармак хонадони) – асли эронлик бу хонадон вакиллари VII асрда анча йиллар давомида аббосий халифаларидан Ҳорун ар-Рашид давлатидаги бош вазирлик ишларини бошқаришган. Давлатни жуда обод қилишга эришган бу оила вакиллари улардан хавфсираган Ҳорун ар-Рашид томонидан йўқ қилиб ташланган.

¹⁵⁴⁹ Матбаххона – ошхона.

¹⁵⁵⁰ Мараммат – таъмирлаш.

мартаба матбаххона¹⁵⁴⁹ сидин баҳра еткурур эрди. Хусусан, анинг аршад авлоди Абдулрахим бой хайрот ва мубаррот истикмолига бағоят роғибу ҳарис эрди. Хивақ масжиди жомеининг мараммат¹⁵⁵⁰ и ва ҳазрат Исм Маҳмуд ото қаддасаллоҳу арвоҳаҳунинг иморати анинг хайротидиндур. Аммо, охир умрларида хисоли ҳамида ва афъоли писандидалари тағййир топиб, ўз ҳадларидин тажовуз қилиб, амали жазосига гирифтор бўлдилар. Андоққим, зикр топти. **Назм:**

*Кишидин давлат интиқол этса,
Ёки умри заволига этса.
Бузулуб феълу хислати анинг,
Туганур умру давлати анинг.*

Хўжамурод ва Тўрамурод сўфининг фасод қонунига оҳанг қилиб, макру талбис¹⁵⁵¹ воситаси била қўнгрот авомининг ихтиёрин қабзаи тасарруфига олиб, муҳолифат оғоз этгани ва Яхшилиқ бий аларға мувофиқат кўргузуб, жазосига етгани. Ва Тўрамуроднинг Хўжаэли ҳисорин ўғурлаб олғони ва Иноятуллоҳ иноқнинг черикига растхез солғони. Ва Хоса қўшбегидин юз ўюргони. Ва сипоҳи нусратпаноҳдин шикаст кўргони ва имтидоди муҳолифатининг ҳолоти ва истимрор мандатининг мақолоти

Арбоби донишу киёсат, асҳоби бинишу фаросатнинг замири қамар танвир ва хоотири байзо назирлариға возиҳу равшан, лойиҳу мубарҳан бўлсунким, Муҳаммадназар *бий* Қулмурод *иноқ* ибн Бекмуроднинг Саййидназар *бий* отлиғ бир иниси. Хўжамурод ва Тўрамурод ва Шоҳмурод бек отлиғ уч ўғли бор эрди. Муҳаммадамин *иноқ* Бойназар *бийни* Қўнгрот ҳукуматидин азл қилиб, ул ноҳиятнинг фармонфармолиғин Саййидназар бийға тафвиз қилиб, Орол диёриға *ҳокими* билистиклол этиб эрди. Хўжамурод ва Тўрамурод гоҳи Хивақға рахти иқомат чекиб, гоҳи Оролда мутамаккин бўлуб, замонасозлиғ қондаси била зиндагонлиқ қилур эрдилар. Тоқим Сиғир йили санаи ҳижрия минг икки юз етти¹⁵⁵² да Йўлалли бой *човдур*ким, аларнинг молин юрутуб, савдогарлик қилур эрди, божгирлар анинг матоининг закотин олдилар. Алар бу жиҳатдин таарруз била Хивақдин бориб, Хўжаэлида қўйилғон божбонларнинг зару молларин қўлларидин ташаддуд ва таадди била олиб, Қўнгротға бордилар. Ҳийла ва талбис юзидин мурушид ас-солиқин Худойқули эшоннинг хонақоҳиға рафт-омад қилиб, аҳли тасаввуф либосиға мулаббас бўлдилар ва зоҳиран радди музолим қилиб ва ўзларин сўфи атаб, узлатгузинлар суратиға кирдилар, тоқим, ул ноҳиятнинг авому жуҳҳоли, авбош ва арзоли аларнинг мундоғ тазвир¹⁵⁵³ иға фирифта бўлуб, эътиқод кўргуза бошладилар. **Қитъа:**

*Қилиб арзи ридо ва субҳа¹⁵⁵⁴ сўфи,
Сочар ашки риё кўргузуб шайд.
Фараз бу доние ва дому су бирла,
Халойиқни ўзига айлағай сайд.*

Чун кўрдиларким, бу тазвир тасвири бир неча содалуҳларнинг замирида нақш тутти ва бу макр таъсири бир пора¹⁵⁵⁵ сустрай¹⁵⁵⁶ ларнинг хоотирида истеҳком топти, осуда диллик ва хотиржамлик била ул диёр улусин ўзларининг баиятиға даъват қилиб, кун-кундин тараққий топдилар ва тамоми *қўнгрот* элин муте ва маҳкум қилиб, Саййидназар бийда ихтиёр қўймадилар. Муҳолифат ва муонидат кўсин уруб, исён ва туғён майдониға журъат қадамин қўйдилар. Бу жиҳатдин *амири кабир* Аваз *бий* *иноқ*

¹⁵⁵¹ Талбис – васваса, макру ҳийла.

¹⁵⁵² Ҳижрий 1207/1792-93 йил.

¹⁵⁵³ Тазвир – дом, тузоқ.

¹⁵⁵⁴ Субҳа – тасбеҳ.

¹⁵⁵⁵ Бир пора – бир бўлак, айрим.

¹⁵⁵⁶ Сустрай – қатъиятсиз, иккиланувчи.

¹⁵⁵⁷ Ҳижрий 1208/1793-94 йил.

аларнинг таадибу гушмоли учун Хоса қўшбеги бошлиғ умарои олиймиқдор ва шужаои номдорни тўрт тўпа ва Беш қалъа сипоҳи била сана минг икки юз секкиз¹⁵⁵⁷ да Қўнгрот устига юборди. Сипоҳи нусратпаноҳ Қўнгрот сарҳадиға етганда, алар истиқбол этиб, тансуқот ва пешкашлар била умарои изомнинг мулозиматиға етиб, талбис юзидин гург ошгий қилдилар Ул шарт билаким, келур йил Орол юртининг закот ва хирожоти била Аваз иноқнинг хизматиға бориб, мулозимат қилгайлар. Бу баҳона била умарои олийжоҳ ва сипоҳи нусратпаноҳни қайтариб, яна ўз ишларининг таҳсил ва такмилиға иштиғол кўргуздилар. Ва сана минг икки юз тўққуз¹⁵⁵⁸ да Барс йили Жадида Хўжа элининг волийси Яхшилиқ бий чаққон ва Пиримёр ва ғайриҳумонинг сеоят ва васвасаси билаким, бу байт аларнинг ҳолотидин хабар берур. Байт:

*Иҳтироз¹⁵⁵⁹ эт макру талбис аҳлидин зинҳорким,
Одаме тазвир аро шайтондин ортуқдур баче.*

Аваз иноқнинг итоатидин саркашлик оғоз қилиб, Хўжа элининг ҳисорин беркитиб, божгир ва раҳдор¹⁵⁶⁰ ларни ул навоҳидин чиқарди. Ва сўфиларға ғойибона мувофиқат кўргузуб, итоатнома юборди. Чун бу хабари ваҳшатасар Аваз иноқнинг самъи шарифиға етти, айни иноят ва банданавозлиғдин амири равшанзамир, соҳиби тадбир Шоҳниёз отолиқни номзад эттиким, то ул саргаштаи бавори¹⁵⁶¹ и залолат ва овораи фиёфи жаҳолат, яъни Яхшилиқ бийни маа ал-атбо ва афродуху панду насоиҳ раҳнамолиғи била итоат ва фармонбардорлиғ сирот ал-мустақимға кияургай. Рафқу мувосо бодапаймолиғи била инқиёд ва итоатдорлиғ шароби хушгворин ичургай. Аммо, ул шўрбахт баъзи музаввирпеша¹⁵⁶² ва шароратандишаларнинг излол ва иғвоси била анингдек давлати узмо ва саодати куброни ўзиға мавжиби накбат ва сабаби кулфат гумон қилиб, Пиримёрни бир пора черик била истиқболға юбориб, қалъасиға киргузмайин қайтарди. Баъзидин манқулдириким, ул чоғда Яхшилиқ бий отдин йиқилиб, ўнг ёнининг қобурғалари шикаст топиб, бистари заҳматда ётиб эрди. Бу ишни андин беҳабар ва беизн қилиб эрдилар. Ва санаи ҳижрия минг икки юз ўн¹⁵⁶³ да Топушқин йили Аваз иноқ амми бузургвори Фозил бекни Хўжамурод сўфи ва Тўрамурод сўфиға мутобиат йўлиға ҳидоят ва мусодиқат маслакиға далолат қилмоқ учун Қўнгротға юборди. Фозил бек ул диёрға бориб, аларнинг манозилиға нузул қилди. Агарчи аларнинг замири хабосаттахмирларида адоват ва шарорат ўти муштаал эрди, аммо, ул ўтға зоҳиран мусолиҳа суви била таскин бериб, Фозил бекнинг қудуми саодат лузумидин мусаррат ва башошат кўргузуб, муфохират бошин фалак зурвасидин ўткардилар ва шойиста зиёфат ва меҳмондорлиғ адосидин сўнг ўзларининг тааллул ва таваққуфида маозири вофир ва баҳонаи мутақосирға мутамассик бўлуб, Саййидназар бийни аксар аён ва ашроф била Фозил бекнинг мулозиматида Хивақға узоттиларким, то мусолиҳа умуриға такмил бергайлар. Фозил бек йўлда Хўжаэлиға нузул қилиб, Яхшилиқ бийға мушфиқона панду муҳиббона насиҳатлар била инод ва фасод хаттиятидин таҳзир кўргузди ва тамҳиди мутобиатға тарғиб қилиб, ўз мусоҳибатида Аваз иноқнинг мулозиматиға элтиб, жароими собиқасин шафоат қилмоқнинг кафолатин қабул қилди. Ул шўрбахти давлат баргашта баъзи музаввар ва мавсуларнинг дағдаға ва васвасаси била ҳамроҳлиғ қилурдин ибо ва имтино кўргузуб, Чаққонни хўжаэлининг акобир ва маорифи била Фозил бекка масҳуб қилди. Қитъа:

*Оздурса ҳар кишини Худо роҳи ростдин,
Ғайри ҳидояти анга ҳеч айламас осиг.
Не дўст панди суд қилур, не муҳиб сўзи,
Душманлиг англр ул анга ким қилса дўстлиг.*

Назм:

¹⁵⁵⁸ Ҳижрий 1209/1794-95 йил.

¹⁵⁵⁹ Иҳтироз – эҳтиёткорлик.

¹⁵⁶⁰ Раҳдор – бож ишлари ва йўл назорати масъуллари.

¹⁵⁶¹ Бавори – водий, дашт.

¹⁵⁶² Музаввирпеша – алдоқчи, маккор.

¹⁵⁶³ Ҳижрий 1210/1795-96 йил.

*Кишиким, анга қилса давлат видо,
Саодат йўлидин қилур имтино.
Залолатга исрор этиб дамбадам,
Қўяр манфаатдин зарарга қадам.*

Ва эшитдимким, Яхшилиқ бий Фозил бекни узатгондин сўнг ўзининг мулозиматидин тахаллуф қилган жиҳатдин нодим ва пушаймон бўлубдур. Аммо, ишни ўткариб эрди, фойда қилмади. **Қитъа:**

*Оқил улдурки ганимат билиб иш фурсатини,
Бермайин вақтни илгидин ўлур комраво.
Ким чу сармойи фурсат кўлидин борди,
Қилмоқ ўзини пушаймонлиг ила гамфарсо.*

Аваз иноқ мароҳими хусравона ва авотифи бекарона била Саййидназар бий ва Чаққон отлиқни ашбоҳ ва акфоларидин мумтоз ва сарафроз қилиб, Қўнгрот ва Хўжа элининг аёлатин аларга тафвиз этти. Ва Чаққонга пинҳоний сипориш қилдиким, «агар Яхшилиқ бий мутобиат доирасига итоат қадамин урса, анга яхшилиғ кўргузуб, дохил ва музоҳим бўлмайин, даргоҳи олампаноҳга юбор ва агар тамарруд йўлида собит қадам турса, анинг риштаи ҳаётин сиёсат теги била мунқате қил.» Ва бу муҳимда анга муовинат учун Хоса қўшбегининг ақрабосидин Тенгриёр бекни қўшуб юборди. Яхшилиқ бий бу воқеани эшитиб, мутобиат юзидин ризо ва таслим мақомига келиб, аларнинг олдиға оқо-иниларин юбориб, таъзим тақрим била қалъага киргузди ва ул элнинг иёлатин Чаққонга мусаллам тутуб, ўзи гўшаи хумул ва кунжи узлат ихтиёр қилди. Ул кўрнамак ҳаромзода Саййидназар бийни Қўнгротга узатгондин сўнг *риёсат* ва ҳукумат муҳаббатидин Яхшилиқ бийнинг ҳаётин ўз давлатига сабаби завол ва мавжиби ихтилол билиб, Хўжаэлининг хосу оми ва шайху шоб¹⁵⁶⁴ и била ҳужум қилиб, ҳовлисининг атрофин айлана қабади. Яхшилиқ бий ўғлонлари ва Йўллиш отлиғ бир хизматкори била қабилиб, ўзларидин дафъи зарар қилур эрдилар, токим анинг учунжи ўғли Муҳаммадназарнинг манглойидин милтуқ ўқи текиб, жон таслим қилди. Отаси ани оғушиға олиб, манглайидин бўса қилиб, ичкари уйга киргузди. Андин сўнг ўқ ва тош захмидин батанг келиб, Исқандар ва Қаландар отлиғ икки ўғли ва Йўллиши мазкур била тўртови ҳовлидин чиқиб, машаққати тамом ва суубати молокалом била издиҳом орасидин қутулуб, ўз махзуми саййид ал-орифин ва муршид ас-соликин Гадои хўжа эшон *салламахуллоҳ*нинг уйиға ўзларин ташладилар, токим, ул ҳазратнинг ҳимоят ва шафоати бил ул вартадин халос бўлғай. Анда дағи элнинг гулусидин ва тошу кесак зарбидин ожиз бўлуб, кўчага чиқти ва ўғлонларин қилич чекмақдин мамнуъ қилдиким, «исён ва муфсидлик била оламдин бормағаймиз» ва каламаи шаҳодатни такрор қилиб, илгари қадам қўйди. Ул ҳолда том устидин яғоч ҳавола қилдилар. Ул яғоч бошиға тегиб, йиқилди. Халқ ҳужум қилиб, қилич ва таёқ била уруб ўлдурдилар. Бу воқеа Жавзода эрди¹⁵⁶⁵. Ўғлонлариға баъзилар ҳимоят кўргузуб, вартаи ҳалокатдин омон чиқардилар. Фақир анинг таърихин бу навъ топиб эрдим. **Таърих:**

*Амири нексияр Яхшилиқ биш пурдил,
Назир буд ба Рустам, адил бар Ҳотам.
Ба сайъи бандаи жоҳаш Чаққон ба жоми қазо,
Чашид шаҳди шаҳодат зи дасти аҳли ситам.
Аз ин жиҳат хиради нуктасанж таърихаш,
«Чаққони кўрнамак кушит» гуфта кард рақам¹⁵⁶⁶.*

Аваз иноқға ул хабар етгандин сўнг фақирнинг отасин анинг амвол ва жиҳотининг истиҳсоли учун Хўжазлига буюрди. Отам ул эл орасига бориб, Яхшилиқ бийнинг моли ҳар кимда бўлса, мусодара қилиб

¹⁵⁶⁴ Шайху шоб – кексаю ёш.

¹⁵⁶⁵ 22 май – 22 июн.

¹⁵⁶⁶ Таърих молдаси 1209/1794-95 йилни беради.

олиб, анинг авлод ва аёлларин Хивақға келтуруб, жаноби эморатмаобға еткурди. Бу воқеадин сўнг икки ой мунқазий бўлмасдин бурун Оролда сўфилар Чаққоннинг гафлат ва коҳилиғидин хабар топиб, Тўрамурад сўфи бир кеча икки юз киши била келиб, Хўжаэлининг қалъасига кирди. Ул кечада Чаққон *бий* зуафон фоҳиша била базм тузуб, гафлат жомидин сармаст эрди. Муонидлар ғулғуласидин огоҳ бўлуб, саросимавор туруб, жон ҳавлидин либосин кия олмайин, яланғоч қалъадин ташлаб қочти. Ва анинг улуг ўғли Эйдоққим, яхшиғина баҳодир йигит эрди, муонидлар била урушуб, шаҳодат топти. Ва Ўтақули *отолиқ* ва Пиримёр ва Раҳмонқули *отолиқ* ва Нурмон ибн Чаққон оқо-инилари била қочиб чиқтилар. **Назм:**

*Амире ким бўлур сармасти гафлат,
Қилур андин видо иқболи давлат.
Бориб аъдосига мулку диёри,
Ўлар ё худ бўлур ҳарабон¹⁵⁶⁷, фирорий.*

Тўрамурад сўфи ул мамлакатға мутасарриф бўлуб, *хўжаэли* акобиридин Авазберди *отолиқ*ни *қўнгрот* Қаро Наврўз билаким, ул Аваз *иноқ*нинг фармони била баъзи муҳиммот учун яқинда бориб эрди, тутуб шаҳодатға еткурди. Ва Раҳимберди *отолиқ* бошлиқ Хўжаэлининг баъзи акобирин Қўнгротға кўчуруб юборди. Ва *қуллоб* жамоасин тақвияти била мустазҳар қилиб, ул қалъанинг ҳукуматин Дўсим бийга тафвиз қилди. Чаққон *бий* қочиб келгандин сўнг Аваз *иноқ* мамоликдин черик йиғнаб, Хоса қушбеги бошлиғ умарои номдор ва шужаои душманшикорни жунуди мавфур ва жуюши номақдур била муонидлар гушмоли учун *хўжаэли*нинг устиға юборди. Хоса *қушбеги* Оққум мавзеида дарё қироғиға тушуб, Вали *отолиқ* ва Иноятуллоҳ *иноқ* ва Шоҳпўлод *парвоначини* минг киши била илгари юбориб, ўзи таваққуф қилдиким, то сипоҳи нусратпаноҳ йиғналғай. Умарои мазкур истижол била қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, Кенагас қалъасида Шоҳпўлод *парвоначини* играқ била қўюб, Вали *отолиқ* ва Иноятуллоҳ *иноқ* етти юз киши била ўтуб, Янгиёф ҳадлида таваққуф қилиб, Хўжаэлининг атрофиға чаповул юбордилар. Иттифоқо, ул кун Тўрамурад сўфи *хўжаэли*нинг отлиғ ва пиёдаси била чиқиб, Янгиёп оёқининг ва Миздаққон атрофининг буғдойин олдурур эрди. Бу воқеадин хабардор бўлуб, ёнидағи йиғин била Бештом қирининг жанубидин юруб, Вали *отолиқ* ва Иноятуллоҳ *иноқ*нинг сипоҳининг ақабининг чиқиб, алар огоҳ бўлғунча аралашиб, қатлу кушешға машғул бўлдилар. Ул чоғда амирини мазкурининг қошида уч юз кишидин ортуқ черик йўқ эрди. **Маснавий:**

*Керакдур сипаҳбўдға ҳушёрлиғ,
Сипаҳ ҳолатидин хабардорлиғ.
Қаровул юбармак жавонибега чуст,
Кўрунмай ёв этмак ярогин дуруст.
Ҳамшиша бўлуб ҳозиру ҳазмкор,
Мудом эҳтиёт айламак ихтиёр.
Ки кўбтур гаҳ душманлар айлаб камин,
Урубтур басо хайлега тиги кин.
Каминдин басо душмани зердаст,
Берибдур улуг шоҳларға шикаст.
Басо шоҳи беҳазму беэҳтиёт,
Топибдур зафар авжидин инхитот.
Басо лашкари эҳтиёту ошно,
Камингоҳи душмандин бўлмиш раҳо.*

Ул аснода Иноятуллоҳ *иноқ*нинг оти йиқилиб, пиёда бўлди. Ул бағоят ўқчи эрди. Истадиким, тирандозлиғ била аъдони дафъ қилғай. Ёйининг кириши узулди. Муонидлар ани ҳужум қилиб, асорат қайди-

¹⁵⁶⁷ Ҳараб – қочиш.

*Қазо етушса киши боши узра тортиб тиг,
Ўзини қилмас осиг айламак тараддуди кор.
Не дасту по ура олмагай, на ҳарба, балки бўлур,
Қўли шалу оёқи лангу ҳарбаси бекор.*

Ва Вали *отолиқ* муборизат қиличин жалодат қўлига олиб, арбоби яғий ва фисодни қатлга еткурур эрди, анинг дағи оти йиқилиб, асир бўлди. Андин сўнг баҳодирлардин баъзи шаҳодатга етти. Ул жумладин бири Матак *кенагас* эрди. Ва аксари маасур ва мағлул бўлдилар. Ва чаповулчилар бу ҳодисадин иттило топиб, қочиб *парвоначининг* қошига бордилар. Ва Чаққон дағи ул ҳодисада отдин йиқилиб эрди, машаққати тамом била қутулди. Ва Ўтақули *отолиқ* анинг отин тутуб, сўфиға қўшулди. Ва ривоят қилурларким, Вали *отолиқ* қушбегига падруд қилурда манманлик юзидин деб эрдиким: «Орол аҳлининг не қудрати борким, бизларга муқобил бўла олғай. Агар қалъадин чиқса, бир ҳамлада барчасин қатли ом қилиб, бошларин аробалар била сенга юборурмиз.» Ҳамоно ул воқеа бу сўзнинг касофат ва шумлиғидин эрдиким, Тангри қаҳрининг ўти мундоғ нафас тундбодидин тез бўлур ва ғазабининг бу нав қавли сарсаридин тўфонхез. **Қитъа:**

*Мо ва ман¹⁵⁶⁸ дин кўнгул не пок айлаб,
Хўй тут ажзу инкисор била.
Токи Ҳаққ қаҳридин нажот топиб,
Бўлгасен дутфи кирдикор била.*

Тўрамурад сўфи бандиларни қалъага юбориб, ўзи олти юз киши била Куюк қалъанинг устига келиб, Шоҳпўлод *парвоначини* муҳосира қилди. Кеча Хўжаэлига қайтиб, икки кундин сўнг Иноятуллоҳ *иноқни* ҳибсдин чиқариб, *кўнгрот* ва *манқит* ва *хўжаэлига* чопқулотиб, шаҳид қилдурди. Етти кунда Хоса *қўшбеги* ва умарои изом сипоҳи жаррор ва лашкари хунхор била келиб, Куюк қалъани лашкаргоҳ қилди. Ва Хўжаэли устига оғир қўшун била наҳзат этиб, Ёмғурли наҳрининг канорида Қаробош кечувида талоқии фариқайн воқе бўлуб, ҳарби азим рўй берди. Ва диловарлар остин¹⁵⁶⁹ и шижоатин бозуи жилодатдин чиқариб ва муборизат қиличин ниёми интиқомдин чекиб ва таҳаввур якронин майдони корзорга суруб, андоқ сарафшонлиғ¹⁵⁷⁰ ва хунрезлик қилдиларким, аъдои давлат аларга муқовимат ва муқобилат қила олмайин, ҳазимат тариқаси била кейинрок кўзғалди. Ва шужаои кинагузор зўр қилиб, муонидлар ясовининг оллида ётгон *мерганларга* ўзларин еткуруб, отмоқға фурсат бермайин, барчасин қиличдин ўткардилар. Бу воқеадин сўнг Тўрамурад сўфи мунҳазим бўлуб, қалъага кирди. Ул мавзени ҳоло «Мерган қирилгон» дерлар. Ул урушда *кўнгрот* Хўжаниёз Қўшкупрукийким, номдор баҳодирлардин эрди, шаҳодат топти. Ва Хоса *қўшбеги* қалъанинг олдиға бориб, кечагача муҳосира қилиб, лашкаргоҳға қайтти. Бу тариқада арбоби фасод ва асҳоби аънодни уч ойғача қаттиғ ҳисорға тутуб, муҳориботи мутаъдида ва муқотилоти мутанавва¹⁵⁷¹ зуҳурға еткурди. Бу муддатда бир неча айёми мутамодий Қаробош кечувин мухайями хайёми майманат анжом қилдилар. Ул учурда Вали *отолиқ* ва Оллоҳберди *бий қитчоқ* ва Қаробек *манқит* етти киши била ҳибсдин махлас топиб, қочиб келдилар. Андин сўнг бир неча авқоти мутаволий Солли сақосин муаскари лашкари қиёматасар эттилар. Бир кун *қўшбеги* тадбир қилиб, ул мавзеда черикнинг оғир юкларин ташлаб, Хивақ тарафиға кўчти. Орол сипоҳи бу воқеадин хабар топиб, сипоҳи нусратпаноҳни қочти гумон қилиб, таажил била қушбегининг ақабидин юруш қилдилар ва Оқтўпада соқай лашкарга етиб, уруш солдилар. Умарои изом қайтиб, жамоан ёғийдин думор чиқардилар. Тўрамурад сўфи икки юз киши била қочиб қутулди ва ўзгаси баҳодирларнинг қўлида қатлу асир бўлдилар. Андин сўнг Тўрамурад сўфи ожизу мункасир бўлуб, элчи юбориб, сулҳ қилди. Ва умарои изом мурожиат этгандин сўнг яна муҳолифат ва муонидатға исрор қилиб, Хоса *қўшбеги* ва Бекпўлод *отолиқ* умарои изом била карратан баъди ухри ва марратан баъди аввали Хўжа элининг қасдиға лашкар

¹⁵⁶⁸ Мо ва ман – Биз ва мен, яъни манманлик.

¹⁵⁶⁹ Остин – кийим енги.

¹⁵⁷⁰ Сарафшонлиғ -- бош кесиш.

¹⁵⁷¹ Мутанавва – турли-туман.

чекиб, етти йилгача Тўрамурад сўфиға гушмоли балиғ ва дастбурди азимлар еткурдилар. Агар ул оралиқдағи вақоеси касир ал-бадоени тафсилан зикр қилилса, йўмкинким, бу мухтасарға гунжойиш қилмағай. Бу жиҳатдин қаламнинг чобук хиром якрони ижмол¹⁵⁷² майдониға суръат қадамин қўйди.

Шаҳзода Маҳмуднинг замон инқилоби била Замоншоҳ ихтилофидин мулкидин айрилғони.

Истимдод ва истижоша¹⁵⁷³ тариқи била Бухоро савбиға азимат қилғони ва Шоҳмурад валинаамийнинг тутсоқ¹⁵⁷⁴ иға тушуб, таджир била қутулғони ва Хоразм жониби мутаважжих бўлғони. Ва Аваз иноқнинг анга шафқат ва илтифоти ва анинг вақоеси ҳолоти

Бу воқеа шакаристонининг тўтии шакар баёни ва бу дoston бўстонининг андалиби хушалҳони, яъни, хомаи ду забон мундоғ афсонахонлиғ қилурким, фи шуҳури сана асна ашара ва миятийна ва алфа¹⁵⁷⁵ Йилон йили Ҳиндустон ва Хуросон мамоликининг подшоҳи фармонфармоси Темуршоҳ валади Аҳмадшоҳ Афғонийнинг валади аршади султони соҳиби жуд шаҳзода Маҳмуд ўз қардоши Шоҳзамон била мулк жиҳатидин низо қилиб, муҳориботи бисёр ва муқотилоти бешумор вуқуидин сўнг инқилоби замон ва ҳаводиси даврондин мукарраран шикаст ва ҳазимат топиб, Марв ноҳиятиға мутаважжих бўлдимким, то *амир* Носириддин тўранинг муовинат ва дастёрлиғи била отаси Шоҳмурад валинаъмидин мадад олиб, мулкин талаб қилғай. *Амир* Носириддин анга бир-икки кун меҳмондорлиғ қилиб, Бухорода отасининг қошиға юборди. Ва Шоҳмурад валинаъми анинг қадр мартабасига кўра иззат ва эҳтиром қилмади. Балки, тутсоқ расми била анинг муҳофизат ва муҳобисатиға қиём кўргузди. **Қитъа:**

*Улки, анинг зотида номардлик мунзам дурур,
Қилма анинг сори майлу сўхбатини ихтиёр.
Бўлмас андин яхшилиғ мавжуд, балким кўргузур
Жиҳодларким, то сени қилғай ёмонлиғ бирла хор.*

Шаҳзода Маҳмуд анинг хиёли фосид ва ройи номусоидидин муттале бўлуб, баъзи умаро ва нудамоға ришват бериб, ҳаж иродасин баҳона қилиб, рухсати азимат ҳосил этти. Ва сана минг икки юз ўн уч¹⁵⁷⁶ да офтоб Жавзо буржида¹⁵⁷⁷ эрди, Бухородин шитоб била чиқиб, Хоразм савбиға мутаважжих бўлди. *Амир* Аваз *иноқ* умарои олийшон ва авлоди гардунтавонии истиқболиға юбориб, таъзими тамом ва такрими молокалом била келтуруб, Отаниёз *арбоб*нинг давлатхонасиғакиким, манзили хуб ва мақоми марғуб эрди, тушурди. Улувви ҳиммат ва сумувви шафқатдин зиёфат ва меҳмондорлиғға қиём кўргузуб, ҳар кун вази-фасиға маблағи вофир ва важҳи мутақосир муқаррар қилди. Амوراتпаноҳ ва аёлатдастгоҳ Болтаниёз оқо ва Муҳаммадамин оқо ва Кўчак *арбоб* ва Муҳаммад *арбоб*никиким, *сорт* жамоаси¹⁵⁷⁸ нинг маржаи илайх¹⁵⁷⁹ и эрдилар, анинг хизматида қўюб, ўзи дағи баъзи кечалар ташриф элтиб, аҳволидин пурсиш қилиб, дилжўйлиғ кўргузди. Оре, меҳмон атяедур, воҳиб ал-атоё мавҳабатидин деҳадаяедур. Холиқ ал-бароё ҳузратидин мундоқ атия қадрин суфла хайли билмас ва бу нав ҳада шукрин карам аҳли фавт қилмас. **Қитъа:**

*Агарчи улус оллида йўқтурур
Улуг туҳфае меҳмондин азиз.
Ва лекин карам аҳлиға меҳмон
Мурувват аро келди жондин азиз.*

¹⁵⁷² Ижмол – қисқалик.

¹⁵⁷³ Истимдод ва истижоша – ёрдам ва рухсат.

¹⁵⁷⁴ Тутсоқ – тутиб сақлаш, тузоқ.

¹⁵⁷⁵ Ҳижрий 1212/1797-98 йил.

¹⁵⁷⁶ Ҳижрий 1213/1798-99 йил.

¹⁵⁷⁷ 23 май – 24 июн.

¹⁵⁷⁸ Сарт жамоаси – Хоразмнинг асл маҳаллий ўғуз халқи.

¹⁵⁷⁹ Маржаи илайх – мурожаатгоҳ, одамлар ўз масалалари билан ёрдамга борадиган жой, кишилар.

Аммо. Шоҳзамон шаҳзода Маҳмуднинг Бухорога келган хабарин эшитиб, Шоҳмурод валинаъмига туҳафи вофий ва ҳадоёйи кофий била элчи юбордиким, шаҳзодани ўлдурсунлар ё тутуб, мунда юборсинлар, токим дўстлиг асоси ва якжиҳатлик биноси маҳкаму мушаййид бўлгай. Шоҳмурод *бий* бу жиҳатдин шаҳзодани тутсоқдин чиқариб, мутлақ ал-инон қилгани учун бағоят пушаймон ва нодим бўлуб, мўътamid кишиларидин Мулло Болта деганни Аваз *иноқ*нинг даргоҳи олампаҳоғига рисолат расми била илтимос қилиб юбордиким, шаҳзодани мунда қайтариб юборсунлар. Аваз *иноқ* анинг синаи илтимосига дасти рад уруб, ваҳшатомез жавоблар била элчисин қайтарди. Ва офтоб Мезон буржи¹⁵⁸⁰ га таҳвил қилгондин сўнг шаҳзода илтимос қилдиким, рухсат берсалар, токим Эрон подшоҳи Бобохон¹⁵⁸¹ нинг олдиға бориб, юртимни талаб қилсам. Аваз *иноқ* ул илтимосин мабзул тутуб, йўл яроғин ва сафар асбобин муҳайё ва омода қилди. Ва зиёфати шоҳона ва мароҳими хусравона била шаҳзода Маҳмудни ўз давлатхонасиға ундаб, муаззазу мукаррам қилиб, мусоҳиб ва мулозимларин инъомоти вофир ва эҳсоноти мутақосир била хурсанду баруманд этти. Ва иззати тамом била узотиб, ўзи дағи бир яғоч йўлғача мушоият қилиб, ямут акобиридин Ушоқназар *отолиқ*ни қўшуб, видо¹⁵⁸² қилди. Ва шаҳзола Маҳмуд Теҳронға бориб, Бобохондин дағи иззату меҳрибонлиғ кўрди. Сана ҳижрия минг икки юз ўн тўрт¹⁵⁸³ да *қизилбошия* сипоҳининг имдод ва муовинати била бориб, Кобул ва Қандаҳорни мусаххар қилди ва Шоҳзамоннинг кўзиға мил чекдуруб, Болоҳисорда маҳбус этти. Ва салтанат тахтиға жулус қилиб, отаси қаламравин тахти фармониға кюрди. Уч ярим йилдин сўнг сана минг икки юз ўн секкизда жумода-лаввалнинг авохири¹⁵⁸⁴ да иниси Шоҳ Шужоулмулк хуруж қилиб, ани тутуб, Болоҳисор қайдиға чекти. Ва эмди эшитурмизким, сана минг икки юз йигирма тўрт¹⁵⁸⁵ да Мир Ҳомид *вазир*нинг сайъи била Шоҳ Маҳмуд этлоқ топиб, Қандаҳорни олибдур ва Шоҳ Шужоулмулкни мунҳазим қилиб, қатлга еткурубтур ва аксар Ҳиндустон ва Кашмир ва баъзи Хуросонда подшоҳи азимушаън бўлубтур. Ва ҳамул йил зул-ҳижжа¹⁵⁸⁶ да ҳазрат султони соҳибқирони муалло макон ал-мухтас баиноятиул-малик ал-маннон Абул-музаффар ва-л-мансур Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *шайадаллоҳу таоло аркона давлатихи ва халлада осора шавкатихининг* мулозимлариға анинг ихлос номаси келди.

Тўрамурод сўфининг Оролдин келиб, Ўрозали сўпоқнинг сайъи била Манқитни олғони ва умарои номдорнинг лашкари қиёматасар била анинг қасдиға қўзғолғони. Муҳаммадниёз бекнинг ва Давлатёрнинг Котға қириб қирилғони ва султони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг Манқит устиға бориб, Тўрамурод сўфи анинг била мусолиҳа қилғони

Саҳифа майдонининг маъракасози, варақ буйдосининг яккатози, аъни, хомаи анбар шамома бу нав иншобандлик қилурким, *манқит* уруқи ямут ҳаромиларининг сирқа¹⁵⁸⁷ ва тааддисидин батанг келиб, фи шаҳри ражаб ал-муржаб сана химса ва ашара ва матина ва алфа¹⁵⁸⁸ *Отолиқ* арнасининг қироғидин кўчуб, дарё канорида Босув ҳаддидаким, ул мавзе Юмри била Қипчоқ орасида воқедур, курон ва жийб қилиб ўлтурди. Ул учурда *манқит* улусининг *ҳоким*и Тангриберди *бий*нинг ўғли Масув *бий* эрди. Ва Ўрозали сўпоқ анинг била мансаби ҳукумат жиҳатидин мунозиат кўргузуб, сўзи *иноқ*нинг мулозимлариға масму ва мақбул тушмай, бурунғи мартабасидин дағи маҳрум бўлди. Бу сабабдин кина ва нифоқ шарорати кўнглида русух топиб, ҳақд¹⁵⁸⁹ у ҳасад ўти синасида мултаҳаб бўлуб, Хўжамурод *бий* ва Тўрамурод сўфиға киши юбориб, Манқитға чақирди. Алар Ҳусайн *бий* ва Бобо бек ва Худоёр ибн Давлатёрни бир бўлак черик била анинг кишисиға масҳуб қилиб юборди. Алар ҳамул йил Ҳутда рамазон ал-

¹⁵⁸⁰ 23 сентябр – 24 октябр.

¹⁵⁸¹ Оқо Муҳаммадшоҳ қожор кўзда тутилмоқда.

¹⁵⁸² Видо – хайрлашув.

¹⁵⁸³ Ҳижрий 1214/1799-1800 йил.

¹⁵⁸⁴ 1218 йил 30 жумоди-л-аввал/ 1803 йил 28 октябр.

¹⁵⁸⁵ Ҳижрий 1224/1809-10 йил.

¹⁵⁸⁶ 1224 йил зул-ҳижжа/1810 йил 7 январь-6 феврал.

¹⁵⁸⁷ Сирқа – ўғирлик, талончилик.

¹⁵⁸⁸ Ҳижрий 1215/1800-01 йил.

¹⁵⁸⁹ Ҳақд – нафрат, ғазаб.

муборакнинг йигирма тўртинчи кечаси¹⁵⁹⁰ даким, чаҳоршанба туни эрди, Манқитга кириб, Ўрозали сўпоқнинг манзилига нузул қилдилар. Ўрозали сўпоқ Масув *бийни* тавобеи била тутуб, маҳбус қилди. Сўнгги кун Масув *бийни* шаҳодатга еткуруб, бошин Қўнгротга юборди. Аваз *иноқ* моҳи мазкурнинг йигирма олти¹⁵⁹¹ сида жума куни Шоҳниёз *отолиқ* ва Бекпўлод *отолиқ* болиғ¹⁵⁹² умарои изомни оғир черик била *манқит* устига буюрди. Алар Юмри қўргонининг оллида лашкаргоҳ қилиб, оининг йигирма саккизида душанба куни *манқит* устига бориб, уруш солдилар. Муҳаммадниёз бек ибн Худойберди *иноқ* баҳодирлар била инод аҳлига шикаст бериб, мутаоқиб куранга кириб, қатлу ғоратга машғул бўлдилар. Ул аснода Шоҳниёз *отолиқ* ҳазму эҳтиёт қавонидин маслук тутуб, сипоҳни ғалаба била кирмакдин манъ қилди. Аммо, ул эҳтиёт хато эрди. Чун муонидлар кўрдиким, баҳодирлар ақабидин киши келмади, янғидин ҳужум қилиб, баҳодирлар устига юғуруб, азим муҳориба кўргуздилар. Баҳодирлар озлиқ жиҳатидин кам-кам ўзларин кейин тортиб «балолардан эҳтиёт бўлинг¹⁵⁹³» муқтазоси била курандин чиқтилар. Бу воқеада *хизрэли* уруғидин Файзуллоҳ *ўнбегиким*, куран кўчаларида илгари юруб муборизат кўргузур эрди, ани *манқит* авоми ҳужум қилиб, шаҳодат даражасига еткурдилар. Агар ул кун Шоҳниёз *отолиқ*нинг мусоҳилат¹⁵⁹⁴ и бўлмаса, *манқит* курани мафтўх бўлуб эрди. Аммо, машиияти тақдири раббоний ва иқтизои қазои яздоний бу нав эрди. **Рубоний:**

*Ҳар иш ки жаҳондадур қазои тақдир,
Таҳқиқ ки бўлгулуқ дурур бетағийир¹⁵⁹⁵.
Тадбир ул иш дафъига қилмас таъсир,
Балким сабаб вуқуи бўлғай тадбир.*

Ийди сиём¹⁵⁹⁶ дин сўнг Тўрамурод сўфи Орол сипоҳи била келиб, *манқит*га кирди ва уч қатла курандин далерона чиқиб, умарои номдор ва шужаои душман шикор била масоф қилиб, баҳодирларнинг дастбурдидин шикаст топиб, куранга қабалди. Бу ҳурубда Қилич *иноқ* ва Муҳаммадниёз бек ибн Худойберди *иноқ* ва Муҳаммаджон бек валади Қутлуғмуҳаммад *иноқ* корзори ажибу муҳориботи ғариб зуҳурга еткурдиким, аскардин ғулғулаи таҳсин ва ғариви офарин фалак ҳисорининг ҳижланишинлари¹⁵⁹⁷ га растахез¹⁵⁹⁸ солди. Муҳаммаджон бекнинг аввалғи шижоати ул эрди. Бу муҳорибаи ваҳшатомез ва муқотилаи даҳшатангездин сўнг Тўрамурод сўфи сипоҳи нусратпаноҳга муқовимат ва муқобилат қилмоқдин ожиз келди ва қабал имтидод¹⁵⁹⁹ идин хойиф¹⁶⁰⁰ ва ҳаросон бўлуб, куранда дағи фориг ўлтура олмади. **Маснавий:**

*Ситаҳдорлардин кўруб гўшмол,
Бўлуб чўфи ул нав ошуфта ҳол.
Ки айлаб таҳассун куран ичра ул,
Анингдек ки қабзият ичра кўнгул.
Ёро топиб чиқғоли таишқари,
На осуда хотир бўлуб ичкари.
На қочмоқга роҳи нажоте топиб,
На учуб кетарга қаноте топиб.*

¹⁵⁹⁰ Ҳижрий 1215 йил 24-рамазон/1801 йил 9 феврал.

¹⁵⁹¹ Ҳижрий 1215 йил 26-рамазон/ 1801 йил 11 феврал.

¹⁵⁹² Болиғ – етук.

¹⁵⁹³ Ҳадисдан.

¹⁵⁹⁴ Мусоҳилат – юмшоқлик, кўнгли бўшлиқ.

¹⁵⁹⁵ Бетағийир – ўзгаришсиз.

¹⁵⁹⁶ Ийди сиём – рўза ҳайити.

¹⁵⁹⁷ Осмон қалъасининг бокиралари, яъни фаришталар.

¹⁵⁹⁸ Растахез – қиёмат кўптиши.

¹⁵⁹⁹ Имтидод – муддат чўзилиши.

¹⁶⁰⁰ Хойф – қўрқоқ, қўрққан.

Охириламр, тақдими мушовират ва тадбирдин сўнг оқоси Хўжамурод *бий*га киши юбордиким, тангнои муҳосирага гирифтор бўлуб, вартаи мухотирага тушубмиз ва дарёдин ўзга нажот йўли маслуд бўлубдур. Агар кема юборилмаса, дийдор қиёматга қолгусидур. Хўжамурод *бий* бу хабари ваҳшатасар истимоидин конуни синасиға ўт тушуб, юз кема жам қилиб, ҳар кемага ўн *мерган* солиб, кичик иниси Шоҳмурод бекка юз отлиғ қўшуб, кемалар била юборди. Алар дарё ичидин келиб, Манқитга кирдилар. Ул аснода Бобо бек ибн Хўжамберди *қўшбеги*ким, кўп йилдин бери фасод ва инод тариқаси била Қўнротга бориб, сўфиларга мусоҳиб бўлуб эрди ва Тўрамурод сўфи била Манқитга келиб эрди, Тўра сўфининг тадбири била пинҳоний Котга келиб, иниси Жумақ бек ва ўғли Шоҳниёз бекка хабарлашиб, ул икковин дағдағи залолатафзо ва васвасаи виқоҳатинтимо била сирот ал-мустақим истиқоматдин оздуриб, алар мутасадди ва мутааҳқид бўлдиларким, ҳар қачон сипоҳ келтурсанг Кот қўрғонин топширурмиз. Андин сўнг Бобобек сўфининг қошиға бориб, башорат берди. Сўфи анга Муҳаммадниёз бек ибн Хўжақули *иноқ* ва Давлатёрни юз гўзида йигит билаким, Орол черикининг зубдаси эрдилар, қўшуб юборди. Алар тонг вақтида ул икки шўрбахтнинг муованати била Котга кирди. Бу воқеа Ит йили сана минг икки юз ўн олтида зу-л-қаъда нинг ўн иккиси¹⁶⁰¹ да сешанба субҳи ва Ҳамал авохири¹⁶⁰² да эрди. Ул ошонда *амири кабир* Аваз *бий* *иноқ* Хиваник ариғин қоздурур эрди ва ҳар кун ташрифи ҳузурни била қозув аҳлин муфтахар ва сарафроз қилур эрди. Дастури маъҳуд била ул сешанба кунни қозув устиға отланди. Ул кун фақир ҳам мулозимни рикоб эрдим. Найчага етгандаким, қозувнинг бир ҳадди ул ерда эрди, Маҳмудниёз бек валади аршади Тангриберди бек *найман* Иброҳим *иноқ*нинг ўғли Муҳаммадсаид *отолиқ* била Котдин қочиб келди. Аваз *иноқ* қозув умурин баъзи мўбтаид кишиларига тафвиз қилиб, шаҳарга мурожиат кўргузди, токим Кот муҳосирасиға сипоҳ буюрғай. Ул Хивақ тавобеотининг черикин жам қилиб, чаҳоршанба кунни хони жаннатмакон Элтузар бекни Кот устиға юборди. Ул ҳазрат ҳануз етмайду эрди, Қурбонқули бек Кот аҳлиси била муонидларни мақтул ва маасур қилди. Бу ижмол тафсили улким, аъоди қалъага кирганда, Қурбонқули бек заруратдин инқиёд кўргузуб, мадоро қилур эрди. Чоршанба кунни субҳ чоғида Котнинг аҳоли ва маволисин ўзиға мутгафиқ қилиб, кўчаларни маслуд этиб, муонидларнинг устиға югуруб, қатлға машғул бўлдилар. Ул чоғда аъдои давлат дарвозада ўлтуруб, Давлатёр созандалиғ қилиб, ўзининг ашъори ракокатосор¹⁶⁰³ иға мутаранним бўлуб, оламдин беҳабар эрдилар. Шоҳниёз бек Кот аҳлининг гўлгуласин эшитиб, кўчага чиқти. Кўрдиким, иш ўзгадур. Журъат қилиб, Қурбонқули бекка ҳарба еткурди. Қурбонқули бек Кот аҳли била ҳужум қилиб, ани қатлға еткурдилар ва дарвозаға қуюлуб, Муҳаммадниёз бек бошлиғ муонидларни мақтул ва маасур қилдилар. Ва Давлатёр дарвозанинг даричасидин чиқиб қочиб эрди, ани бир жувозчи уруб ўлдурди. **Шеър:**

*Ул масхара муфсид ва ҳароми саффоқ,
Зоҳир оти сўфи-ю, замири нопок.
Тонг вақти урар эрди Алилиғ лофин,
Равғангар¹⁶⁰⁴ е ани чоштгоҳ этти ҳалок.*

Олтмиш кишини ўлдуруб, ўтгуз нафарни исорат қайдиға чектилар. Аваз *иноқ*нинг фармони била алар дағи сиёсатгоҳда қатлға еттилар. Ўн бир киши қочиб, вартаи ҳалокатдин қутулди. Ҳазрат устод киромии воло мақоми, зубдаи авлоди Али Саййид Музаффар хўжа *мутавалли* ул жамоа таърихин «сагон дар соли саг мурда аст¹⁶⁰⁵» топибдур. Фақир бу вақоени «Баҳор таърифи» ва Аваз *иноқ*нинг тавсифи била назм силкига чекиб эрдим. **Маснавий:**

*Кетур соқиё бодаи лоларанг,
Ани сипқорай шод ўлуб бедаранг.*

¹⁶⁰¹ 1216 йил 12-зу-л-қаъда/1802 йил, 17 март.

¹⁶⁰² 22 апрел.

¹⁶⁰³ Ракокатосор (ракик) – сўкишли, ҳақоратли, бўлмағур.

¹⁶⁰⁴ Равғангар – жувозда ёғ олувчи.

¹⁶⁰⁵ Итлар Ит йили ўлди.

Ки фасли баҳор ўлди-ю, вақти гул,
 Замони тараб, замони шурбу мул¹⁶⁰⁶.
 Раёҳин била ер юзи бўстон,
 Чечаклар қилиб гулистонлар аён.
 Кийиб сарбасар сабзаси кўк қабо,
 Магар хайли ёғийга тутмиш азо.
 Бўлуб гунчаси дўсти пайкондек,
 Гули хасмлар захмининг қонидек.
 Камандин ёйиб сунбул аъло учун,
 Очиб кўзни наргис тамошо учун.
 Очиб оғзини гунчаи настаран,
 Бўлуб аҳли кин ҳолига хандазан.
 Бўлуб лолалар ҳар тарафдин аён,
 Адув доғлиг кўнглидиндур нишон.
 Муҳаббатларга булбул саноҳон бўлуб,
 Вале хасм савгида нолон бўлуб.
 Хусусан бу бир ёнки субҳи зафар,
 Башорат гулин очти айтай хабар.
 Ки бу йил ки ҳижрат била то бу дам,
 Мингу икки юз эрди ўн олти ҳам.
 Топиб эрди зу-л-қаъда¹⁶⁰⁷ дин гўё,
 Адув ичра ўн икки кун инқизо.
 Тўра сўфи улким ямонларга бош,
 Адоват аро кўргузуб интиош.
 Эрур ҳолиё манқит ичра қабол,
 Бўлуб жам даврида хайли Орол.
 Анинг оллидин неча авбошлар,
 Қароқчилик учун қўшуб бошлар.
 Топиб элни гофилроқ ўз бахтидин,
 Хабарсиз замон гардиши сахтидин.
 Баногоҳ сеианба келиб вақти субҳ,
 Кириб Котга қилдилар асру қубҳ.
 Бале, гар ажсал етса ҳар сайдга,
 Келур ўз оёқи била қайдга.
 Эли бирла Қурбонқули бек аҳд,
 Икки кун тамом ўтмайин қилди жаҳд:
 «Ки бу бир неча хайли бебокга,
 На бебок, ирзоли саффоқга.
 Бериб йўл бу шаҳр ичра бўлмоқ муте,
 Эрур оқил оллида асру шане»
 Бу сўзни дебон қилдилар растхез,
 Чекиб ҳар сори найзаву теги тез.
 Ҳужум айлаб аҳли адоват сори,
 Очиб қўлларини жалодат сори.
 Ёриб баъзи кўксини ханжар била,
 Эзиб баъзи жисмини шашпар била.
 Бориб қонлари селдек ҳар тараф,
 Бўлуб жонлари жисмдек бартараф.
 Кесиб бошларин маҳв этиб номини,
 Оёқ остига ташлаб ажсомини.

¹⁶⁰⁶ Мул – шароб.

¹⁶⁰⁷ 1216 йил 12-зу-л-қаъда/1802 йил 16 март.

Алардин қилиб баъзини дастгир,
 Уқубат қуюдига айлаб асир.
 Бори бўлди мужро келиб шоҳга,
 Қаю шоҳ, султони Жамшоҳга
 Аваз бий иноқу шаҳанишоҳи дин,
 Ибн хони Хивақ Муҳаммадамин.
 Амрат шиору эсолатпаноҳ,
 Ҳукумат десору фалак жойгоҳ.
 Мўаяни масокин эрур ҳиммати,
 Улусга тушуб сояйи раафати.
 Шариаат дурини қилиб зейби тож,
 Бериб миллати аҳмадийга ривож.
 Шижоат чоғи Рустамойин келиб,
 Сахода дағи Ҳотамойин келиб.
 Сикандар киби даҳр мулкин олиб,
 Жаҳон кишварига алоло¹⁶⁰⁸ солиб.
 Адолат саририда тутса макон,
 Қилур бандалик юз Ануширвон.
 Агар юз йил авсофин этсам рақам,
 Мингидин бирин ёза олмас қалам.
 Кел, эй Мунис, эмди дуо айлагил,
 Адаб шартти бирла адо айлагил.
 Ки то чархи дун гардиши бордур,
 Замон инқилоби надидордур.
 Саломат шаҳрида бўлсун қуёш,
 Жалолат саририда қилсун маош.

Бу воқеадин сўнг Аваз иноқ умарои изомнинг имдод ва муовинати учун ҳазрат подшоҳи мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхонни Манқит устиға юборди. Ул ҳазрат Юмрида муаскари ҳумоюнни нузули масарратвусули била фирдавстайин қилиб, офтоби дийдори фойизиланворининг ламаоти била умарои изомнинг ўъюн¹⁶⁰⁹ и интизорин равшан қилди ва саҳоби ҳузури комилуссурининг рашаҳоти била шужаои жалодатнизомнинг қулуби иштиёқин гулшан этти. Ва Тўрамурод сўфиким, аввалдин худ сипоҳи нусратпаноҳнинг муҳосирасидин ва воқеоти мазкуранинг вуқуидин музтару саросима эрди, ул ҳазратнинг хабари рукуб ва овозаи вусуланинг истимоидин «даҳшат устиға даҳшат¹⁶¹⁰» мавжиби била анинг замири хабосаттахирида хавф устиға хавф истило топиб, инкисори тамом ва эътизори молакалом била тақозои мусолиҳа қилиб, ул ҳазратнинг даргоҳи олампаноҳиға расул юборди ва илтимос кўргуздики, «жароими қадима ва аваосими жадида хижолатидин юзум йўқтурким, ул ҳазрат жанобиға жи-бҳасой¹⁶¹¹ лиқ қилсам. Агар ўзлари зарранавозлиқ юзидин офтоби ҳузурининг партавафканлиғи била бу камина дийдаи рамад¹⁶¹² дийдасин мунаввар қилсалар, муруватдин йироқ бўлмағай эрди.» Ва ул ҳазрат анинг илтимосин мабзул¹⁶¹³ тутуб, муаскардин рукуб қилиб, Манқитға кириб, анинг қўшиға нузул этти. Тўрамурод сўфи тақдими зиёфат ва меҳмондорлиғдин сўнг ул ҳазратнинг ҳузурида паймони муаккад ва оймон¹⁶¹⁴ и мушайад била сулҳ уқуд¹⁶¹⁵ ин маҳқама устивор қилиб, манқит тавоифдин Ўрозали сўпоқ бошлиғ бадхоҳлиғ қилгонларнинг уруқин ўзи била кўчуруб кетмакни тилади. Ул ҳазрат қабул қилиб,

¹⁶⁰⁸ Алоло – шовқин-сурон, ҳайқирӣқ.

¹⁶⁰⁹ Ўъюн (айн) – кўзлар.

¹⁶¹⁰ Арабча ибора.

¹⁶¹¹ Жибҳасой – пешона суртувчи.

¹⁶¹² Рамад – кўз оғриғи.

¹⁶¹³ Мабзул – қабул.

¹⁶¹⁴ Оймон – келишув; орадағи ишонч.

¹⁶¹⁵ Уқуд (ақд) – шартномалар.

муаскари ҳумоюнға мурожиат кўргузди. Тўрамурод сўфи дарёға тушуб, Оролға кетгандин сўнг, ул ҳазрат умарои олийжоҳ ва сипоҳи нусратпаноҳ била муовидат қилиб, давлат ва иқбол била дор ас-салтана Хивақға нузул қилди.

Аваз иноқнинг тазкараи сифоти ва воқеайи вафоти

Арбоби фатонатнинг замоири зибасоирига макшуф, асҳоби киёсатнинг хавотири хуршид назоирига маъруф бўлсунким, *амири кабир жамол ад-давла ва-д-дин Аваз бий иноқ тагамаддаллоҳу бигуфрониҳи ўзбакия дудмонининг афзали ва қўнгротия хондонининг акмали эрди. Назм:*

*Вужудидин эди ўзбак аро фахр,
Қилиб қўнгрот андин борҳо фахр.
Фалак бермай нишон андоғ амире,
Шараф иқлимида соҳиби сарире.
Ануширвон киби адл интибоҳ ул,
Улус боши уза зиллиллоҳ¹⁶¹⁶ ул.
Шукӯҳ андин топиб иқболу давлат,
Рафе андин бўлуб ижлоли рифъат.
Аморат болиш айлаб шавкатидин,
Жалолат нозиш айлаб рутбатидин.
Адаб эклили зотидин топиб зеб,
Қилиб ғўстохларга базми таадиб.
Тавозеда эди андоқ биликлик,
Кичиклар оллида айлаб кичиклик.
Арақафшон¹⁶¹⁷ лиғи ҳилму ҳаёда,
Паямбар хулқини айлаб ифода.*

Шарафи зот ва маҳосини сифот била ораста, зевари ақлу ҳулли киёсат била пироста эрди. Ул дағи таъзими уламо ва такрими умаро ва саҳархезлик ва қадршинослиғда «бола отасининг кўринишидир¹⁶¹⁸» фаҳвоси била отасиға қадам бар қадам эрди. Бағоят хушхўй ва гушода рўй эрди. Ва ҳамвора¹⁶¹⁹ отасининг мулозиматида бўлур эрди, илло, отаси Бухороға борганда Фозил бек била Ҳазорасбда қолиб эрди. Ва айёми аморатида *явмут* саркашларининг таадибу таҳдиди учун бир мартаба рукуб қилди. Мундин ўзга воқеотда умарои изомни юборур эрди ва ўзи ҳамиша доруламоратда доду адлға машғул эрди. Анинг суҳбатида фаҳш¹⁶²⁰ у дашном бўлмас эрди. Ва замони давлатида тафизоти баҳори фароғат ва тарашшуҳоти саҳоби рифоҳият била мулк бўстони сарсабз ва хуррам бўлуб, фуқаро осудаҳол ва раоё форигилбол эрди

Ва даврони ҳукуматида аксар тавоифи бани Одам илму фазл иктисобиға бақадри vase рағбат кўргузуб, мажолис ва маҳофилда ҳунару фазоил ва китобхонлиғу шеършинослиғ ва латифагўйликдин ўзга сўз жорий бўлмас эрди. Ва ул шарият ривожига биақсилғоята¹⁶²¹ жаҳду кушиш қилиб, уббод ва зуҳҳод жамоасиға бағоят муҳлис ва мўътақид эрди. Ва сана минг икки юз ўн саккиз¹⁶²² да Қавс¹⁶²³ да икки кичик амирзода Исмоил бек ва Иброҳим бек *санналлоҳу таоло ани-л-офот ва-л-балиётни* суннат қилмоқ учун

¹⁶¹⁶ Оллоҳнинг соябони. Шоҳларга нисбатан айтилган.

¹⁶¹⁷ Арақафшон – тер чиқарувчи, Шарқда киши пешанасидан тер чиқиши ҳаё-ибо тимсоли ҳисобланади. Ислонда одатда эркаклардан кўпроқ ҳаё талаб қилинади. Демак, киши манглайи ва юзида тер пайдо бўлиши ҳаё-ҳижобни билдирган.

¹⁶¹⁸ Ҳадисдан.

¹⁶¹⁹ Ҳамвора – ҳамиша, доимо.

¹⁶²⁰ Фаҳш – сўкиш.

¹⁶²¹ Биақсилғоята – чўққисига чиққан.

¹⁶²² Ҳижрий 1218/1803-04 йил.

¹⁶²³ 22 ноябр – 24 декабр оралиғи.

тўй асбобининг таҳҳиясига иштигол кўргузди. Ул ошонда мазожи шарифига сафро ғалабасидин ярақон ранжи ориз ва торий бўлуб, кун-кундин дарди даража-даража иштидод топиб, ғояти заъфдин бистари маразга йиқилди. Бир неча кундин сўнг касал бир нима тахфиф топиб, тўй саранжомига машғул бўлди ва шаъбон ал-муаззам¹⁶²⁴ да сури азим тартиб бердиким, анинг таърифиди қалам тили лол ва тил қалами гунгмақол бўлур. **Қитъа:**

*Мураттаб айлади тўйи азиме,
Эрур таърифидин мустағний ул тўй.
Туганмас васфининг мингдин бири ҳам,
Агар юз йил қалам бўлса варақтўй.*

Тўй ишидин фароғ топғондин сўнг яна ранжу заъфи авуд қилиб, ҳукамон содиқ ва атиббои ҳозикнинг муолижасидин нафъ топмади. Тўрт ойғача мараз иштидоди имтидод топиб, Хутнинг охири¹⁶²⁵ да душанба кун гурраи зу-л-ҳижжа¹⁶²⁶ да олами фонийдин жаҳони боқийга риҳлат қилиб «қодир Подшоҳ ҳузуридаги рози бўлинган ўрин¹⁶²⁷» жаворига борди. Фузалои номдор ва шуарои балоғатшиор ул бобда таворихи бисёр ва маросии бешумор назм силкига чектилар. Ул жумладин фақир бир таърих ва бир марсия тартиб бердим. Таърих мундоғ топилиб эрди. **Таърих:**

*Амири кишвару дини дуввал Аваз бий иноқ,
Шуда мусаххари иқболи ў билоди мурод.
Ба зоти у шуда олий сарири Доройи,
Ба сар ниҳода зи иқболи бахт тожи Қубод.
Мулозимони рикобаи ба дутфи ў дар айи,
Муонидони жанобаи зи қаҳри ў бар бод.
Агар ба маъракаи разм мешуди хунрез,
Бар омади ба фалак аз диловарон фарёд.
Ва гар ба анжумани базм мефишонди зар,
Зи шарм ў ба арақи абр гарқа меафтод.
Аз ин жаҳон шуда дилтанг бар сарири бақо,
Қадам ниҳоду ба мақсад расиду гаит озод.
Матои васли илаҳии лам язал бихарид,
Ба қийматаш гуҳари руҳу жавҳари жон дод.
Замонаш шуда олам ба аҳли олам танг,
Чу шони фурқат дилбар ба ошиқ ношод.
Ҳар он диле ки шунид аз вафоти ў хабаре,
Зи дуди оҳ ба руйи сипеҳр доғ ниҳод.
Агарчи қасри вужудаи хароб шуд, бодо
Ба мондағони худ иқболу давлаташ обод.
Чу кардам аз дил Мунис саволи таърихаш,
Бигуфт «рахмати беҳад ба руҳи покаш бод.»*

Ва марсия таркиббанд санъатида бу нав воқе бўлубтурким, **Таркиббанд:**

*Эй фалак, мунча недур айламак изҳори ситам,
Урубон ҳар нафас эл бағрига юз наштари гам.
Яхшиларга этиб анвои ҳазан қаҳрингдин,
Ким ямон эрса алар рағмига қилдинг хуррам.*

¹⁶²⁴ 1218 йил шаъбон ойи/ 1803 йил 16 ноябр-14 декабр.

¹⁶²⁵ 22-март.

¹⁶²⁶ 1218 йил 1-зу-л-ҳижжа/1804 йил, 13 март.

¹⁶²⁷ Қуръони карим, 54 : 55.

Кимниким кўрдинг ичар шират аёқи била шахд,
 Ул аёғ ичра эзиб бердинг анга захри алам.
 Сарви қадларга қилиб ҳамл балолар борин,
 Қаримай қилдинг ўзинг янглиг алар қадин хам.
 Шод бўлдинг қаро қайғу била ким чекса фиғон,
 Ғамға ботдинг кишиким ичса қизил май бир дам.
 Роҳате топса ҳаёт ичра биров лутфинг ила,
 Қаҳринг этти ани оворайи сахройи адам.
 Ёгдуруб аҳи вафо бошига офат тошин,
 Кўп жафо бирла вафо расмини урдинг барҳам.
 Кеча эрмас ки улус оҳи ўтининг дуди,
 Кундуз эрмас ки ул ўт шўълаи барқ олуди.

Банди соний:

Даҳр маккорасиким, анда вафое йўқтур,
 Анга эл шаънида танқиси жафое йўқтур.
 Ким ки оқил эса авло дурур андин қочмоқ,
 Анинг омезишидин ўзга балое йўқтур.
 Турфаким онча қилиб элни фарибе, мафтун,
 Шоҳлиқ истамаган онда гадое йўқтур.
 Бенаво халқни ноком қилур, кўр ки анга,
 Хориж оҳанглику ўзга навое йўқтур.
 Юзи бир кўзгу эрур яхши назар қилсанг анга,
 Зангдин тийрадуру, осори сафойи йўқтур.
 Сабзаларни қурутур зулм хазонидин, лек,
 Яна андин асари нашу намое йўқтур.
 Ким ҳаёт аҳли эса қилди мамот ичра залил,
 Етмаган зулми бу олам аро жое йўқтур.
 Кўр ки шоҳанишаҳаи Хоразм Аваз бек иноқ,
 Қолдиму кўрмайин андин ситаму зулму нифоқ.

Банди солис:

Тахти давлат уза фармондеҳи даврон эрди,
 Балки иқбол саририда Сулаймон эрди.
 Файзлар ёгдурубон абри баҳор карами,
 Хушки сахройи жаҳон турфа гулистон эрди.
 Рум ила Чинни тутуб дабдабайи ҳашмат, эйла,
 Худамосидин анинг Қайсару Хоқон эрди.
 Мулки исломни тасхир қилиб сар то сар,
 Дин анга бадрақайи лашкари имон эрди.
 Фузало маржаи эрди зишиги шому сабоҳ,
 Илики фотиҳи қуфли дари эҳсон эрди.
 Етмайин кимсага анинг қўлидин озоре,
 Анга бу мартабада ҳилм фаровон эрди.
 Кафи базлидин эди баҳри жабини уза чин,
 Тешайи жудидин озурда Бадахшон эрди.
 Ҳар на ким, яхшилиг эрди ул эди муртакиби,
 Эйлаким, эрди ямонлиг фанининг мужтаниби.

Банди робеъ:

Оҳким, заъф анга муставли ўлуб бўлди низор,
 Ранж хори била гулдек тани ҳар сори фиғор.
 Соргориб ранги қуёшдек, вале, ортиб танига,

Сояйи заррайи кун партави тушигач озор.
 Дардига чора топа олмай этиб ожизлиқ,
 Бўлди бисёр Масиходек атиббо ночор.
 Суртулуб чаишаи ҳайвон суви, тутти охир
 Наф етқурмаганидин зулумот ичра қарор.
 Мунча ожизлиқ ила Танерига шукр айларда,
 Мў ба мў тил эди сабрда ҳам кўҳи виқор.
 Кўтариб кўнглини дунё чамани сайридин,
 Айлади гулиани уқбо сори майл охири кор.
 Умр жомини тўкүб, ичти шароби раҳмат,
 Жавҳари жонни бериб, олди матои дийдор.
 Руҳи бўлсун майи васл самадидин сармаст,
 Тани марқад аро ҳавро қучоқига пайваст.

Банди хомис:

Ул қуёш магриби мавт ичра ниҳон бўлди дариг,
 Зулмати шоми азо элга аён бўлди дариг.
 Тахти давлат эди оромгаҳи субҳу масо,
 Маскани қабргача тахти равон бўлди дариг.
 Тутубон қаср ила айвони музаҳҳаб таркин,
 Тўдайи хок аро жисмига макон бўлди дариг.
 Келибон кўрунишига кўрмайин андин асаре,
 Умаро кўзларидин оқғони қон бўлди дариг.
 Додхоҳ аҳли келиб, топмайин ўрнида ани,
 Ишлари нолаву фарёду фиғон бўлди дариг.
 Қўзғобон аҳли азо шўрише ошуби бало.
 Элга саҳройи қиёмат бу жаҳон бўлди дариг.
 Сўғи андўҳини шарҳ этгали сурдим қаламим,
 Чекти ун, кийди қаро, ашкфишон бўлди дариг.
 Бўлди абвоби тараб ҳар сори маҳкам, афсус,
 Очилиб эл юзига рахнайи мотам афсус.

Банди содис:

Мотами ичра ёқиб кўкни кўнгуллар оҳи,
 Ўт кули ичра нишон анжум, меҳру моҳи.
 Фурқатидин тушубон олам аро шўришлар,
 Анису жон бир-бирининг бўлмадилар огоҳи.
 Кўзлар ашики била дарёлар оқиб олам аро,
 Моҳдин гарқа қилиб ер қуррасин то моҳи.
 Ноалар бирла кўнгуллар шарар афшонлиг этиб,
 Бўлди бир тийра тутун етти фалак хиргоҳи.
 Доғлиг долалар эрмас ки боғирлар қони,
 Сочилибдур бўлубон поралари ҳамроҳи.
 Ҳам сочиб сўғида бошига адувси туффроқ,
 Ҳам уруб кўксига тош ҳажрида давлатхоҳи.
 Оҳким, ўлгали етти фуқаро қон ийглаб,
 Ким кўрубдур бу сифат ҳодисайи жонгоҳи.
 Ўртади халқни Доройи замон вовайло,
 Йиқти оламни қилиб тарки жаҳон вовайло.

Банди собеъ:

Айтинг аҳбоб ки ул мир жаҳонда қани?
 Қаҳр этар фурсатида сойқакирдор қани?

Юзи халқ улфатиға матлаи анвор ўлган,
 Кўнгли ҳақ ҳузратида махзани асрор қани?
 Умаро ҳар бирига ўзга риоятлар этиб,
 Фуқаро ҳолидин огоҳу хабардор қани?
 Кирди туфроқ аро ва қилди жаҳонни тийра,
 Ваҳки, ул меҳр киби чашмайи анвор қани?
 Гарчи осори мамолик аро қолди бисёр,
 Лек ўзи шахсидин, эй вой, ки осор қани?
 Баски, кулфат тоши ёғди фалаки золимдин,
 Бўлмагон мотамида синаси афгор қани?
 Мумкин ўлғай ки қиёмат куни кўргайлар ани,
 Мунда меҳнатзадалар хайлиға дийдор қани?
 Бир борибдур ки яна келмаки имкон эрмас,
 Кимса андин хабаре топмоқи осон эрмас.

Банди сомин:

Агар ул қилди фано марҳаласи сори хиром,
 Тутсун авлоди бақо маснади узра мақом.
 Агар ул қилди саккиз равзада комин ҳосил,
 Саккиз ўғли етти иқлим уза сурсунлар ком.
 Ҳар бири бошиға дайҳими саодат кийсун,
 Ҳар бири айласун авранги жалолатни мақом.
 Қилиб асбоби маишат тараб айвонида жам,
 Ҳар бири соқии иқбол элидин ичсун жом.
 Иззату комраволиғ топиб аҳбоблари,
 Хор аъдоларин этсун фалак нофаржом.
 Хасм қонини сабил истасалар тиглари,
 Тутмасун матлабига етмагуча роҳ ниём.
 Чексалар ҳар сори лашкар зафар ўлсун ҳамроҳ,
 Тутсалар ҳар қачон ором нишот ўлсун ром.
 Чархи володин ўтуб қадр била поялари,
 Кетмасун аҳли жаҳон бошларидин соялар.

Банди тосеъ:

Дўстлар даҳр мазиқини нишеман қилманг,
 Бир бузук ҳужрадур, ул ҳужрани маскан қилманг.
 Бал, работедур ани ўғриллар этмиш манзил,
 Корвон янглиғ ўтунг андину моу ман қилманг.
 Жоҳ бир шам дурур андин ўлур тийра кўнгул,
 Кўзни айлаб назар ул шамға равшан қилманг.
 Даҳр раъноларига шафта бўлманг зинҳор,
 Ўзингизни бу санамларға бараҳман қилманг.
 Бўлмангиз умри шарар фурсатингизға мағрур,
 Жонни пайваста жафо ўтиға гулхан қилманг.
 Бўлмангиз ҳарзасаролиғ била машғули калом,
 Тилни ҳақ зикрини айтур чоғи алкан қилманг.
 Дўст ишиқи била жон қасрини обод айланг,
 Жуз анинг нақши била ани музайян қилманг.
 Қилгосиз то ки нишеман ҳарамии ваҳдат аро,
 Тилагайсиз дағи Мунисни ҳамул хилват аро.

Жаноб мағфиратмаоб Аваз иноқ қирқ ёшида аморат мансабиға жулус қилди. Муддати умри эллик уч йил эрди. Муддати ҳукумати ўн икки йил ва ўн бир ой эрди. Анинг вафотининг аввалғи куниким, як-

шанба эрди, ул кундин йигирма беш кунгача муттасил Хоразм диёрида ёмгур ёғиб, аксари иморот хароб бўлди. Ва андин саккиз фарзанди аржуманд ва авлоди саодат пайванд ёдгор қолдиким, ҳар бири шараф буржининг офтоби ва саодат дуржининг дурри нобидур. Андоқким: *амири кабир*, жалолат вифоқ, гиёс ал-мулк ва-д-дин Қутлуғмурод *иноқ* ва подшоҳи мағфират нишон абу-л-музаффар ва-л-мансур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон ва амирзодаи олийнажод Ҳасанмурод бек ва аълохоқони гардунтавон, афзал ас-салотини олам, аъдали хавоқин ал-*араб* ва-л-*ажам*, боис ал-амн ва-л-амон, ал-мустансир мин ан-насир ал-малик ал-мустаон абу-л-музаффар ва-л-фатҳ Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *мадаллоҳу зиллола давлатуҳ ала мафориқ ал-аном ила йавм ал-қиём*ким, мақсад бу мухтасар таълифидин ул ҳазратнинг авсофи ҳамида ва ахлоқи писандидасидур ва амирзодаи фархундасийр жалол ал-миллат ва-д-дин вал-давлат Муҳаммадназар бек ва амирзодаи марҳумий Абдукарим бек мағфурий. Булар бир онадиндурлар. Амирзода Исмоил бек ва Иброҳим бек, бу иккови бир онадиндур. Иншооллоҳ, ҳар бирининг зикри жамили ўз мавридида айтилур.

Аваз *иноқ*нинг замонида санаи ҳижрия минг икки юз ўн бешдаким, Бичан йили эрди, рабиъ ас-соний ойининг ўн саккизи¹⁶²⁸ да якшанба кечаси фақирнинг волиди бузургвори Аваз *мироб* ибн Шермуҳаммад *мироб* ибн Эшим *бий мироб* ибн Ҳасанқули *оталиқ* ибн Ўрозмуҳаммад баковул ибн Давлат *бий* ибн Гирой *бий* ибн Муҳаммаджон сўфи *бий юз ҳақ раҳматиға* восил бўлди. *Тагамадаллоҳу биеуфрониҳи*. Бу воқеаи ҳойиладин бир ҳафта бурун набираси Тўрамуродбек валади Муҳаммадниёз бек жаннат гулистониға парафшон бўлуб эрди. Арбоби фасоҳат ва асҳоби балоғатнинг замоири зибасоирларидин махфий ва муҳтажиб қолмасунким, Хоразм диёрида подшоҳлиғ қилган Чингизия дудмонининг воқеоти Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхондин сўнг тарих забтидин қолиб, бу бобда Эшмуҳаммад *бий* ва Муҳаммад-амин *иноқ*нинг ҳолот ва футуҳоти дағи китобат қайдиға ва рақам силкиға кирмамиш эркан. Фақир аларнинг ҳолот ва воқеотин бақадри васе жустижуй ва тараддуд қилиб, топилгонларни татбиқ ва та-сҳиҳ қилиб, мактуб ва марқум қилдим. Аммо, аксар вақоенинг тарихи топилмади. Бу жиҳатдин муддати мадид ва аҳди баъид таълиф ишида таъхир ва таъвиқ¹⁶²⁹ воқе бўлди. **Шеър:**

*Аёқчи, кетур тўла олтун аёе
Бўлай лаҳзае масту роҳ¹⁶³⁰ у фароғ.
Кўнгулни қилиб жам ҳар соридин
Сурай хома мақсуд тазкоридин.*

Жаноби салтанатмаоб ва ҳазрати хилофатинтисобларнинг насойими баҳорн воқеот ва равойиҳи рабии футуҳотларининг гулафшонлиғи била рашки гулистон ва ғайрати ризвондурким, ҳоло ул бири мамолики уқбода маснаднишини боргоҳи раҳмат ва оромгузини авранги мағфиратдур, иншооллоҳ. Ва алон бу бири хилофат айвонида маснадорой ва салтанат девонида аврангпирой бўлуб, ламаоти офтоби маъдилати била аолий ва асофил¹⁶³¹ кошонасиға партавандоз ва рашаҳоти саҳоби мукаррамати била ақсо ва арозил бўстониға чаманпардоздур, *рафаъаллоҳу аълома давлатиҳи ва васаъа айёма салтанатиҳи*¹⁶³²

Мақсуд бу дафтар таълифидин ва мурод бу мухтасар таснифидин ул ҳазратлар вақоеи ҳолот ва осори футуҳотларининг тазкара ва таҳкиясидур. Аммо, маълум бўлсунким, бурун ҳазрат подшоҳи мағфиратпаноҳ ва султони фирдавсмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *сақаллоҳу сароҳунинг фармони* вожиб ал-изъони била бу мухтасар ул ҳазратнинг алқоби ҳумоюни била мувашшаҳ ва авсофи маймуни била мутарраҳ бўлуб эрди, ҳануз қуббат ал-ислом Хоразм диёрида салтанат шуғли хатириға мутасадди бўлгон Чингизия *ўзбакия* дудмонининг тазкори ихтитом топмасдин бурун Шерғозихоннинг воқеаи ҳоло-

¹⁶²⁸ 1215 йил 18-рабиу-с-соний/1800 йил 9 сентябр.

¹⁶²⁹ Таъвиқ – орқага сурилиш.

¹⁶³⁰ Роҳ (роҳат) – хурсанд.

¹⁶³¹ Асофил – қуйи табақа (кишилари).

¹⁶³² Оллоҳ давлати байроқларини баланд кўтарсин ва салтанати айёмини кенг-кўп қилсин.

тиға шуру қилгонда, санаи ҳижрия минг икки юз йигирма бир¹⁶³³ эрди, ул ҳазратнинг заврақ¹⁶³⁴ и ҳаёти гирдоби фаввот¹⁶³⁵ га фарқ бўлуб, инқилоби замон ва ҳаводиси давроннинг ғалаботидин бу китоб таълифи тарк бўлди. **Байт:**

*Оре, мураббий ўлмаса имкон эмас киши,
Амри азимга мутасаддилиг айлағай.*

Хусусан, мураббий мусибати ва ҳодисот шиддати бечораенинг насиби бўлса, анга ул журъат қайдаким, фароғи дил ва жамиати хотир била таълиф домониға дастраслик қилғай. **Қитъа:**

*Улки, мураббийсидин ўлса жудо,
Олати жиҳатдин қабаб офоти даҳр.
Мумкин эмас хотирин ул жам этиб,
Топмоғи гулзори хаёл ичра баҳр.*

Чун ҳазрат соҳибқирони аълохоқон, олиймакони гардунтавон, рофе роёт ал-адл ва-л-эҳсон, босити бисот ал-амн ва-л-амон, навбоваи бўстони хилофат ва жаҳондорлиғ ва бокураи гулистони салтанат ва шаҳриёрлиғ. **Маснавий:**

*Салтанат тожининг сарафрози,
Шоҳи давлатпаноҳ Абулғози.
Божгири билоди мулки жаҳон,
Тоҷбахши мулуки олийшон.
Бонии адлу росими эҳсон,
Қомеи зулму моҳи¹⁶³⁶ и тугён.
Ҳомии миллату мураввиж¹⁶³⁷ и дин,
Ҳокими шаръу шоҳи мулки яқин.*

Ал-муаяд би таид ал-малик ал-маннон ва-л-муваффақ би-т-тавфиқ ас-субҳон, муизз ад-давла ва-ддин Абу-л-музаффар ва-л-фатҳ Муҳаммадраҳим Баҳодирхон маддуллоҳу зиллола маадиллати ала муфориқ ил-аном ва шаййидд аркона салтанатиҳи ила йавмилқиям хилофат тахтиға жулус қилиб, муовинати иқболу саодат ва муозидати тавфиқу ҳидоят била фатан¹⁶³⁸ ва ҳаводис осорин, балки, мамолик ашрорин Хоразм диёридин рафъ ва Хивақ ҳисоридин дафъ қилди. **Назм:**

*Чун адли жаҳонни қилди обод,
Лутфу карами жаҳон элин шод.*

Фақирким, аввалдин худ ул ҳазратнинг даргоҳи олампаноҳининг қадимий хокбўси садоқат андешларидин ва х(в)они эҳсонининг бойри¹⁶³⁹ намакпарвардаи ихлоскишларидин эрдим, таждидан шуон офтоби илтифотидин дийдаи умидимни равшан ва насими баҳори иноётининг гўшаи хотиримни гулшан қилиб, амри олий ва фармони мутаоли нуфуз топтиким, таълиф иштиголида тақсир жойиз тутмай, китобингни итмомиға еткур. Ва яна бизнинг авсофи ҳамида ва воқеоти писандидамизнинг жавоҳири гаронмоёси била ани музайян ва мурасса қил. Бу жиҳатдин эрдиким, бу боб икки фаслға иштиҳол топти.

¹⁶³³ 1221 ҳижрий -

¹⁶³⁴ Заврақ – қайиқ.

¹⁶³⁵ Фаввот – ўлим.

¹⁶³⁶ Моҳий – маҳв қилувчи, йўқ қилувчи.

¹⁶³⁷ Мураввиж – ривож берувчи.

¹⁶³⁸ Фатан – фитналар, исёнлар.

¹⁶³⁹ Бойри – қадимий, эски, хоназод.

Аввалғи фасл ҳазрат подшоҳи Жамшидҷоҳи хуршидқулоҳ ғуфронпаноҳ, раҳмат жойгоҳ қудувват ал-хавоқин, зубдат ас-салотин, жалол ад-давлат ва-д-дин Элгузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадаллоҳу бигуфрониҳининг зикри жамил ва васфи жалили

Ихвони донишманд ва аёни хирад пайвандларнинг ройи оламоройлариға макшуф бўлсунким, ҳазрат подшоҳи мағфури мазбурнинг вилодати ҳумаюни *явмут* бузуглиғидин бир йил сўнг сана минг юз саксон беш¹⁶⁴⁰ да мувофиқи Топушқон йили офтоби оламтоб Асад буржи¹⁶⁴¹ да эрди, воқе бўлди Андоқким, собиқан Хўҷамберди *қўшбеги* ва Ниёз *парвоначининг* Муҳаммадамин *иноқ* била мусолиҳа қилғон мавридида зикр топиб эрди. Булуғ ҳаддиға етгандин сўнгра кун-кундин осори рушд ва садод¹⁶⁴² носияйи ҳолатидин зоҳиру пайдо, йил-йилдин анвори ақлу зако жибҳаи саодатидин боҳиру ҳувайдо бўла бошлади. «Илм олмоқ фарздур»¹⁶⁴³ муаддоси била жозибан ҳавои талаб домангири шавқ бўлуб, айёми мутамодий узлатгузинлик ва мадраснишинлик ихтиёр қилиб, фазойил таҳсилида истифодаға иштиғол кўргузди.

Қитъа: Чу айлаб истифода сори рағбат,

*Қилиб ҳар илм аро касби фазойил.
Хусусан, донишу идроки чоғлиғ,
Саҳулат бирла ахз¹⁶⁴⁴ айлаб масойил.*

Аммо, шаббоб авонининг тақозоси ва йигитлик инфивонининг ҳавоси била гоҳо нишот бисотида базми айш тузуб, ишрат додин берур эрди. **Назм:**

*Бўлур чоғда базм ичра ишрат параст,
Бўлуб шўхлар жоми васлиға маст.
Сурар эрди ул нав завқи сурур,
Ки ҳасрат чекар эрди Баҳроми гур.
Қўлиға қадаҳ олса Жамшидвор,
Солиб партави лутф хуришдвор.
Урар эрди жаннатға базми сало,
Бўлур эрди базм аҳли гарқи тало.
Неча зоҳири майға саршор ўлуб,
Вале кўнгли пайваста ҳушёр ўлуб.
Муганний таганнисига гўш этиб,
Ҳаводис гамини фаромуш этиб.
Машиат абиридин очиб димоғ,
Жаҳон ранжидин эрди соҳиби фароғ.*

Ва гоҳо саҳро тафарружи ва сайд тамошоси учун шикорға отланиб, қуш солмоқ ва ов олмоқға машғуллиғ кўргузур эрди. **Шеър:**

*Отланиб гоҳ-гоҳ саҳроға,
Бўлубон муштағил тамошоға.
Сайдгоҳ ичра растхез солиб,
Шоҳбозини овға тез солиб.
Кўнглиға юзланиб нишот асру,
Кўргузур эрди инбисот асру.*

¹⁶⁴⁰ Ҳижрий 1185/1771-72 йил.

¹⁶⁴¹ Июль – август ойлари оралиғи.

¹⁶⁴² Садод – тўғрилиқ, ростлик, адолатпарварлик.

¹⁶⁴³ Ҳадисдан.

¹⁶⁴⁴ Ахз -- олиш, ўзлаштириш.

*Оре, ўлди ҳавои сайру шикор,
Тийра хотирга моҳии зангор¹⁶⁴⁵.*

Тоқим, бир кун ул ҳазрат тариқани маъҳуд¹⁶⁴⁶ била Хуррам ҳудудининг тарафи асфал¹⁶⁴⁷ идаким, марғзоре эрди Эрам гулистонидек сарсабзу хуррам ва сабзазоре эрди жаннат бўстонидек назоҳаттавом, қирқ нафар мири шикор била шикорандозлиғга машғул эрди. Ва иттифоқо ул кун ҳазрат султони соҳибқирон, аълохоқон, афзали салотин ал-олам, адилли мулук ал-араб ва-л-ажам ал-мухтас би иноят ал-малик ал-мустаон абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *халаддаллоҳу мулкаҳу* дағи ул тараф шикорга наҳзат қилиб, сайдафкан¹⁶⁴⁸ ликка иштиғол кўргузур эрди. Аммо, ҳазрат аълохоқон дааб¹⁶⁴⁹ ва ойинлари бу эрдиким, хоҳ шикор, хоҳ ўзга сафар иродаси била рукуб қилса, асбоби ҳарбу олооти зарб била ҳудамо ва мулозимларин мукаммал ва мусаллаҳ қилур эрди. Ул кун дағи бу тариқада чиқиб, шикор ҳангомида ҳазрат аълохоқоннинг мулозимлари ҳазрат хони жаннатмаконнинг асарин йироқдин мушоҳида қилиб, дахлу мазож юзидин ул ҳазрат мулозимлариға теғу синонни жилваға киргузуб, ҳамла қилдилар. Ул ҳазрат бу воқеадин хабардор бўлуб, дўст ё душман эрканин билмай, то тонулгунча яроғсизлиғ жиҳатидин хейли музтар ва мутаассир бўлди. **Маснавий:**

*Кўнгул йўлда зоди сафардур яроғ,
Уруида нишони зафардур яроғ.
Яроғсиз киши йўлга азм айламак,
Эрур жони қасдини жазм айламак.
Ки кўбтур гаҳ йўллар аро аҳли кин,
Зарар етқурур элга айлаб камин.
Яроғсиз кишида йўқ ул эътибор,
Ки бўлғай анга давлату бахт ёр.
Улус оллида хору манкуб ўлур,
Адувсига ши вақти мағлуб ўлур.
Далере ки теғу яроғсиз эрур,
Уруш чоғи қўлу оёғсиз эрур.
Кишиким, шўжову диловар дурур,
Яроғ бўлмаса зору музтар дурур.
Яроғсиз эса Рустами пилтан,
На мумкин ки бўлғай диловарафкан.
Чу паишиа яроғ айлади нешини,
Ҳалок этти Намруди бадкешини.
Паямбар ки ҳақ ҳифзига эрди ёр,
Яроғсиз сафар қилмади ихтиёр.
Яроғсиз таваккал дағи том эмас,
Доимо том балким саранжом эмас.*

Мундин сўнг ҳазрат хони мағфурий тамомат асбобу яроғ таҳҳиясиға ҳиммати олийнаҳматин масруф тутуб, сипоҳилиғ умуриға қиём ва сипаҳдорлиғ русумиға иқдом кўргузди, абтоли рўзгор ва шўжаон номдорни атрофи олам ва тавоифи умамдин ўз мулозиматиға ундаб, мамлакатдорлиғ қавоидининг маҳомиға, балки, мулкситонлиғ маросимининг интизомиға мубодират ва мудохилат қила бошлади. Ва ҳар ердаким, аъдон мулк ва миллат ва муонидини дину давлат инод бошин гирибони фасоддин чиқариб эрди, тундбоди чаповул била хирмани амвол ва жиҳотин барбод ва тўфони турктоз била асоси жамаи-

¹⁶⁴⁵ Моҳии зангор – занғни йўқ қилувчи (тозаловчи).

¹⁶⁴⁶ Маъҳуд – одатдағи.

¹⁶⁴⁷ Асфал – қуйи, паст.

¹⁶⁴⁸ Сайдафкан – ов олиш.

¹⁶⁴⁹ Дааб – одат.

тин мунҳадим ва бербунёд қилди. Агарчи, ул ҳазратнинг беклик авонидаги содироти нодира ва воқеоти боҳираси кўптур, ихтисор жиҳатидин икки воқеага иктифо қилилди.

Аввалги воқеа хони жаннатмаконнинг тунбоди турктоз била қароқалпоқия муонидлари хирмани жамиатин совурғани ва сарсари чаповул била машъали инодин ўчирғони

Яккатози майдони варақ, шаҳсувори арсаи натақ, аъни, қалами чобук рақам бу воқеа жилвагоҳида мундоғ жавлон қилурким, санаи ҳижрия минг икки юз ўн саккизда муҳаррам ал-ҳаром авосити¹⁶⁵⁰ да ҳазрат хони мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *анороллоҳу бурҳонаҳу* варо¹⁶⁵¹ и Омудядаги работеким, ани тарих минг икки юз ўн олти¹⁶⁵² да иморат қилдуруб эрди, нузули мусарратвусули била анинг зурваи ифтихорин фалак ал-буруждин ўткарди. Ул работи олий ҳисоредур рафбунёд ва меъморедур вусъатобод. Жилоандуд биноси ошиқлар кўнглидек мусаффо ва сафоомуд асоси маъшуқлар юзидек мужалло. Фазои дилкушои Эрам гулзори саҳнидин хабар бергувчи ва ҳавои голиясои фирдавс насими файзидин асар еткурғувчи. Ҳар гулдастаси сарведур рўунат бўстонида, ҳар саро бўстони қасредур саодат гулистонида. **Маснавий:**

*Сурайё бўлуб буржи оллида наст,
Топиб сақфидин чарх шаъни шикаст.
Бўлуб уйлари даҳр уйидек васеъ,
Вали рифъат ичра фалакдин рафеъ.
Арзким жаҳон ичра кўрмай фалак,
Анингдек работини берайбу шак.*

Ул ҳазрат анда бир неча кун мутаваққиф бўлуб, ўзиға мутааллиқ навкарларин мулозиматиға жам қилди. Ул жиҳатдинким, ул учурда Оқёқиш оёқи ва Тангриёр наҳрининг боши ва Ёртиқум мавзеида ўлтурғон *хитой-қароқалпоқдин* Бекмуҳаммад қароқчи отлиғ бир ҳаромзода зуҳур қилиб, ўз элининг авбош ва ҳаромилари била Хўжамурод *бий* ва Тўрамурод сўфининг мутобаатиға кириб, роҳзанлик қилур эрди. Ул жамоа ақобиридин Шукрали *бий* анинг ҳамсоялиғи шоматидин дилтанг ва ошуфтахотир бўлуб, ул ҳазратнинг даргоҳи олампаҳоҳиға киши йибориб эрди. Анинг тарғибу таҳриси била ул ҳазрат лашкар йиғнолғондин сўнг рукуб қилиб, Хўжакўлиға тушти. Муҳаррами мазкурнинг йигирма саккизи¹⁶⁵³ да панжшанба кун Хўжакўлидин наҳзати роятин Ёртиқум жониби ҳаракатға кирғузди. Ул сафарда ақобирзодалардин кўп киши мулозими рикоби олий бўлуб эрдилар. Андоқким, сиёдатпаҳоҳ, нақобат дастгоҳ саййид Музаффар хўжа ва *наймон* ашрофидин Кўчак *иноқнинг* ўғли Ўрозали бекким, ҳоло отасиға қойиммақомдур ва Мувломберди *удайчининг* ўғли Муҳаммаджон бек ва *кўнгротдин* Худойберди *иноқнинг* ўғли Муҳаммадниёз бекким, ҳоло жаноб аълоқоҳонийда маҳрамбошилиғи маротибиға иртифо топибдур ва Юсуф бекким, *юзбоши*¹⁶⁵⁴ лиғ мансабиға мансубдур ва *олобулук* уруғидин Абдуллоҳ *сардор* ва ғайруҳум. Икки кун қатъи масофат қилғондин сўнг ул ноҳиятға дохил бўлуб, чоштгоҳ эрдиким, ул ҳазрат лашкар аҳлин гуруҳ-гуруҳ айириб, чаповулға амр қилди. Бекмуҳаммад қароқчиким, моддаи фасод эрди, бурунроқ хабардор бўлуб, кўчуб, қалин бешаларда мутаворий бўлуб эрди. **Назм:**

*Сулаймонға қачон бўлгай тараф мур,
Тенгиз жунбида қатраға на мақдур.
Ҳазабнок арслон оллида тилку,
Турар не нав журъат бирла ўтру.*

¹⁶⁵⁰ 1218 йил 14-муҳаррам/1803 йил 3 май.

¹⁶⁵¹ Варо – (дарёдан) нариги томон. Масалан: Мовароуннаҳр – дарёдан нариги томон.

¹⁶⁵² ҳижрий 1216/1801-02 йил.

¹⁶⁵³ 1218 йил 28-муҳаррам/1803 йил 17 май.

¹⁶⁵⁴ Юзбоши – юз нафар баҳодир, аскарға бошлиқ, қўмондон.

*Шуои офтоб оллида шаппар¹⁶⁵⁵,
На мулкинким, тура олгай баробар.
Етушгач боди сарсар садамат¹⁶⁵⁶ и тез,
Пари коҳий нечук бўлмас сабукхез¹⁶⁵⁷.*

Анинг эли дағи кўчуб, бодияпаймои фирор бўлуб эрдилар. Лашкари нусратасар етиб, қатлу торожға машғул бўлдилар. Теги хунфишон ва синони жонситон мутамарридларни маққуру мустосил қилиб, мавоши-ю амвол, зуафову атфолин горату торож қилиб, ғанимат силкига ва исорат қайдиға чектилар.

Шеър:

*Баҳодирлар айлаб таку-пў¹⁶⁵⁸ баче,
Қилиб қатлу торож ҳар сў баче.
Инод аҳлини хору-зор айлабон,
Жазосин бериб, тору-мор айлабон.
Мавоши-ю молин қилиб дастгир,
Ўғул ўлжасаву, қизин айлаб асир.
Паришон қилиб ақди жамшатин,
Боши узра келтурдилар ниятин.
Бале, улки, тўити залолат аро,
Фалак айлабон рўзгорин қаро.
Бу янглиг навойиб аро зор этар,
Жазои амалига гирифтор этар.*

Бу воқеа асргача имтидод топти. Ва гуруҳеким, Бекмуҳаммад қароқчининг қасдиға маъмур бўлуб эрди, ҳар нечаким жустижу ва тараддуд қилдилар, ул ҳаромзодадин асаре топилмади. Ва чаповул аҳли рояти нусратоят зиллиға мужтама бўлғондин сўнг ул ҳазрат моли ғаноимни лашкария аҳлиға тақсим қилиб, ҳар кишига моли вофир ва маноли мутақосир мақсум бўлди. Ул жумладин дерларким, Муҳаммаднийёз бекнинг саҳму ҳиссаси икки юз тиллолиғ ваҳж эрди. Ала ҳазал қиёс. Ва асирлардин ўттуз егги бокира қиз эрдиким, камоли жамол ва ғояти эътидолда эрди. Ул ҳазрат асирларни муътаמיד ва парҳезкор кишиларға топшуруб, фатҳу ферузманлик била мурожиат қилди. Ва шаҳри сафар *хатаматаллоҳ би-л-хайр ва-з-зафар*¹⁶⁵⁹ нинг тўртунжи куни¹⁶⁶⁰ ким, чоршанба эрди, дорулэмораи Хивақға нузул қилиб, волиди бузургворининг мулозиматиға мушарраф бўлди. Бир ойдин сўнг ул элнинг акобиру маорифи армуғон ва тансуқот била келиб, утбабўслиқға шарафи ихтисос топиб, итоат қуллодасиға мутақаллид бўлдилар. Закоту хирож қабул қилиб, асир бўлғон зуафо ва атфолин олиб, ўз диёриға рухсати инсироф ҳосил қилдилар.

Иккинжи воқеа хони мағфират нишоннинг Хўжаэли самтиға азимат маркабин сургони ва ул эл ҳисорининг дарвозасин ғазаб ўтиға кўйдургони

Гузориш майдонининг барқтози, нигориш маъракасининг оташбози, аъни, хомаи воқеанигор¹⁶⁶¹ бу нав ҳикоятгузорлиғ кўргузурким, ҳамул йил жумодиссоний¹⁶⁶² да ҳазрат подшоҳи *мағфур* ва шаҳаншоҳи *мабрур* Элгузар Муҳаммад Баҳодирхон Хўжаэли ҳисорининг қасдиға рукуб қилиб, дарвозасин оташи

¹⁶⁵⁵ Шаппар – кўршапалак.

¹⁶⁵⁶ Садамат – зарба.

¹⁶⁵⁷ Сабукхез – тез кўчар, енгил.

¹⁶⁵⁸ Таку-пў – излаш, ахтариш.

¹⁶⁵⁹ Сафар ойн яхшилик ва зафар билан тугасин. Сафар ойида айтиладиган дуо.

¹⁶⁶⁰ 1218 йил 4-сафар ойи/ 1803 26 май.

¹⁶⁶¹ Воқеанигор – воқеани ёзувчи.

¹⁶⁶² 1218 йил жумоди-с-соний ойи/1803 йили 18 сентябр – 6 октябр.

қаҳри била ўртаб ёнди¹⁶⁶³. Бу мақол табйин¹⁶⁶⁴ и улким, сана минг икки юз ўн олти¹⁶⁶⁵ да Тўрамурад сўфим, манқит куранида ул ҳазрат била мусолиҳа қилиб, аҳди мушайид ва мавосиқи муаккид маёмин¹⁶⁶⁶ и била муборизларнинг қайди муҳосира ва доми интиқомидин махлас топиб эрди, андоққим илгари мазкур бўлди, ўз диёрига боргондин сўнг яна шарорати фитрий ҳаракатидин тамҳиди залолатга исрор қилиб, қангли уруқидин жамии касирниким, варои Омуяда ўтлоғ жиҳатидин мутамаккин эрдилар, ул жамоанинг устига атбо ва аъвони била келиб, аларни хоҳ нохоҳ кўчуруб, Қўнгротга элтти. Ул ҳазрат анинг мундоғ нақз¹⁶⁶⁷ и аҳд ва касри мисоқ¹⁶⁶⁸ идин бағоят ранжида хотир бўлуб «ким қасамёдни бузса, бас, у фақат ўз зиёнига бузур¹⁶⁶⁹» мадлули била анинг қаламравиға роятафрозиди азимат бўлуб, оташи наҳбу ғорат била анга танбеҳи азим ва гушмоли балиғ еткурмакни пешниҳоди хотири ашраф қилиб эрди. Аммо, баъзи мавоне¹⁶⁷⁰ мамонеатидин ул азм таъхир ва таъвиқ ҳаййиға қолиб эрди. Қалтоқия ғоратидин сўнг ул ҳазратнинг сейти салобат ва овозаи маҳобати иқтору офоқга мунташир бўлуб, аъдои мулку миллат ва хусамои дину давлат синалариға чангдек нохун¹⁶⁷¹ и ҳасрат уруб, қонуни роҳат ва рубоби рифоҳият торин раабу ҳарос музроб¹⁶⁷² ининг захмаси била узди. Бу жиҳатдин Хўжаэлининг санодиди ва машоҳиридин баъзи дурандешлик қилиб, ул ҳазратнинг даргоҳи олампамоҳиға пинҳоний пайғом ва муросилот юбориб, истидо қилдиларким, «агар рояти нусратоятларининг ашъаи маҳчаси бу тийра рўзгорларнинг машриқи инзорига хуршиди нуронийдек партавафканлиғ қилса ва аскари зафарпарварларининг тўтиёйи ғубори, бу кудурат осорларнинг дидаи абсорига сурмаи сулаймоний янглиғ равшанлиғ еткурса, мулозимлари юзиға бандалик абвобин очиб, қалъани топширурмиз.» Ул ҳазрат бу жиҳатдин санаи мазкурада жумодиссонийнинг учи¹⁶⁷³ да душанба куни тўрт юз гўзида йигит билаким, ҳар бири шужои номдор ва муборизи рузгор эрди. Маснавий:

*Набард озмо-ю, диловар бари,
Далеру сафорову сафдар бари.
Даго арсаида хурушанда бабр,
Ҳижо бешаси ичра гаррон ҳўзбар¹⁶⁷⁴.
Агар чексалар ёвга бурранда тиг,
Тумон минг эса қатл этиб бедариг.
Салаҳиурлиғ ичра чолок ўлуб,
Ва лекин урушидин тарабнок ўлуб.
Малак қуввату дев ҳайбат келиб,
Ғазанфар фарру бабр савлат келиб.
Топиб ёвга барча сабуктозлиғ,
Қилиб тег бирла сарандозлиғ.*

Гурлан музофотидин нукуз оёқидағи работи файз ун-нишотдинким, ул дағи ул ҳазратнинг мулки холис ва мустаҳадисоти махсусдиндур, иродати якронига рукуб қилиб, мавкаби зафарқарин ва рояти нусратойинга Хўжаэли самтиға таҳрик бериб, фуюзоти баҳори вусули била мароҳил хористонин чамангўстар ва нафаҳоти насими вуруди била манозил димоғин муаттар қилди. **Фард:**

¹⁶⁶³ Ёндириб қайтди.

¹⁶⁶⁴ Табйин – баён.

¹⁶⁶⁵ Ҳижрий 1216/1801 йил.

¹⁶⁶⁶ Маёмин – шарофат.

¹⁶⁶⁷ Нақз – бузиш.

¹⁶⁶⁸ Мисоқ – ваъда. Касри мисоқ – ваъдасизлик.

¹⁶⁶⁹ Қуръони карим, 48 : 10.

¹⁶⁷⁰ Мавоне – манъ қилувчилар.

¹⁶⁷¹ Нохун – тирноқ.

¹⁶⁷² Музроб – тор симларини чаладиган бармоққа кийилувчи темирча, медиатр.

¹⁶⁷³ 1218 йил 3-жумоди-с-соний/ 1803 йили 20 сентябр.

¹⁶⁷⁴ Ҳазабр – йиртқич арслон, шер, мард, ботир.

*Ҳар қаён азм айласа файзи қудумидин бўлур,
Тийра туфроқ олтуну санги сияҳ ёқутти ноб.*

Ва ойнинг тўртунчи кечаси¹⁶⁷⁵ ким, сешанба туни эрди, ул диёрға ворид бўлуб, мавкаби волони исти-до¹⁶⁷⁶ ва истиҳзор қилганларға киши юбордиким, то мавкаби олий вусулидин хабардор бўлғайлар. Иттифоқо бурунги кун аларнинг макнуни хотирининг Дўсим бий ва Ўтақули *отолиқ*ким, ул қалъанинг *волийси* эрдилар, шамае огоҳлиғ топиб, аларни баъзи муҳиммот баҳонаси била Қўнротға узотиб эрдилар. Борғон киши бу ҳодисадин иттило топиб, бе нили мақсуд мурожиат қилди. Ул ҳазрат бу хабар истимоидин мутаассир бўлуб, қалъаи мазкуранинг қибла дарвозасининг тақобилига бориб, Ямғурли наҳрининг канорида кўпрук оллида баманзилаи «тоғларни тутиб тургувчи қилдик¹⁶⁷⁷» камоли сабот ва ғояти виқор била тоғдек ором тутти. **Шеър:**

*Зиҳи соҳиби саботу куҳ тамкин,
Ки бордур тоғдин ором ичра сангин.
Тутуб иш чоги туг остида ором,
Тамакқун амрига берса саранжом.
Виқоридин ёрур тамкин чирози,
Саботидин учар Албурз тоғи.*

Ул чоғда ҳануз дарвоза лавҳалари дўстлар иқболидек очуқ ва душманлар яқосидек чок эрди. Баҳром савлат диловарлар ва Миррих салобат кўндовар¹⁶⁷⁸ лар ул ҳазратнинг ишорати лозим ал-башорати била дарвозаға югуруб, қариб эрдиким, шоҳиди духуллари била ул қалъа оғушин мамлу қилғайлар, ул аснода *хўжазлининг қароча* тойифасидин Ўрозоқ отлиғ бир йигит баҳодирлар вусулидин огоҳ бўлуб, дарвозани чекиб, муқаффал қилди. Муборизлар лавҳа шикоф¹⁶⁷⁹ идин қилич суқуб, ул ҳаромзоданинг синаи пуркинасин дарвоза шикофидек чок қилиб, ажалға мадхал ва жонға маҳраж этти. Ва амри олий мавжиби била занбурак ва шамхол ўқиға дарвоза лавҳаларин нишона қилиб «учар юлдуз қувиб етиб, ҳалок этар¹⁶⁸⁰» саҳоми саҳмин дарвоза ниғаҳбонлариға ёғдуруб, Али бой *отолиқ* била кўп кишига захми жонгузой етиб, ҳаросат аҳли¹⁶⁸¹ дарвоза остида тура олмай, кўчаларға мутафарриқ бўлди. Ул чоғда баҳодирларнинг оташи ғазаби илтиҳоб топиб, дарвозани қаҳр ўтиға куйдуруб, ул ўт тутунининг осмонфарсолиғидин «осмон очиқ тутунни келтирадиган Кунга кўз тутинг¹⁶⁸²» мафоди била ул қаронгғу тунда қиёмат кунин ошкор этиб ва «у тутун баоча одамларни ўраб олар, бу аламли азобдур¹⁶⁸³» мазмунин қалъа аҳлиға равшану падидор қилдилар. Ва ўт ҳиддатидин дарвозаву жуббохона¹⁶⁸⁴ вайрон бўлуб, забонаи дўзахнишона бавориқи ҳирқат била фалак хирманин хокистар қилди ва дуди шароролуд сўуд қилиб, сипеҳри кабуд ва кавокиби номаъдуддин намуд¹⁶⁸⁵ кўргузди. **Назм:**

*Гардунга чекиб ул ўт забона,
Дўзах ўтидин дебон нишона.
Ишқ аҳлининг оҳидек жаҳонсўз,
Ҳажр ўти киби ҳарорат андўз.
Аъдони ҳарорати қилиб кул,*

¹⁶⁷⁵ 1218 йил 4-жумоди-с-соний/1803 йил 21 сентябр.

¹⁶⁷⁶ Истижо – сўраш, илтимос қилиш.

¹⁶⁷⁷ Қуръони карим, 73 : 7.

¹⁶⁷⁸ Кўндовар – ботир, жасур.

¹⁶⁷⁹ Шикоф – ёриқ, тешик.

¹⁶⁸⁰ Қуръони карим, 37 : 10.

¹⁶⁸¹ Ҳаросат аҳли – қўриқчи қоровуллар.

¹⁶⁸² Қуръони карим, 44 : 10.

¹⁶⁸³ Қуръони карим, 44 : 11.

¹⁶⁸⁴ Жуббохона – ҳарбий кийим, аслаҳа анбори.

¹⁶⁸⁵ Намуд – кўриниш.

*Аҳбобга шўъласи очиб гул.
Шиддатга ёлин бўлуб ҳамоғуш,
Дарвозани айлаб оҳанманқуш.
Дудеки сууд этиб ҳавога,
Юз қоралиг ўкротиб самога.
Ул дуд аро беадад шарора,
Анжумга фузун қилиб шумора.*

Ул қалъа акобиридин Дўсим бий ва Ўтақули *отолиқ* ва Ҳасанали хўжа ва Искандар *отолиқ* валади Яхшилик бий ва Ҳасанмурод сори ва ғайриҳумким, ҳар қайси ўз манзилида сияҳмасти бодаи гафлат бўлуб, бистари хоб ва истироҳатда ётиб эрди ва бу гулғулаи ваҳшатангез ва машғалаи даҳшатомездин бедор бўлуб, саросима ва махзулвор қасд қилдиларким, шимолия дарвозани очиб, фирор ихтиёр этгайлар. Ва Дўсим бийким, кўҳна гурги рубоҳфариб эрди, суҳон¹⁶⁸⁶ и тамкин ва микрози таани била аларнинг силсилаи ваҳшат ва риштаи изтиробин мунқате қилиб, силки жамаиатига инъиқод берди. Ва қулоб жамоасиким, моддаи тамҳиди фасод ва муҳаррики занжири инод эрдилар ва ул воқеаи саҳмнокваҳм ваҳмидин бунёни қарорларига ўт тушуб, Банот ун-наъш¹⁶⁸⁷ дек паришон ва мутафарриқ бўлуб эрдилар, аларни камоли ижтиҳод ва ғояти ихтимом била ўз ҳузурига Парвин¹⁶⁸⁸ дек жам қилиб, Ўтақули *отолиқ* ва Ҳасанали хўжани баъзи туфангандоз била қалъа кунгурида мудофаага машғул қилиб, ўзи ва Искандар *отолиқ* ва Ҳасанмурод сори ва ғайриҳумо била ҳозир бўлгон авом ва жуҳҳолни дарвозага суруб, тош ва кесак била масдуд қилдурди. Ва *наймон амир* Аваз *иноқнинг* аҳфод¹⁶⁸⁹ идин Муҳаммаджон ибн Мувломберди *уйдач*ким, бағоят далер ва мутаҳҳавир йигит эрди ва фақирга қаробат ва қайиноталиг нисбати бор эрди, ҳазрат хидев¹⁶⁹⁰ и комкорнинг фармони қазоҷараёни била баъзи диловарларни оташандозлиғга тарғибу таҳрис қилур эрди, ногоҳ қалъа жонибидин анга тири қазо етиб, захми муҳлак ва жароҳати коргар¹⁶⁹¹ била дарвоза пешгоҳида кўпрук устига йиқилди. Ул ҳазрат анинг жароҳатин марҳами иёдат¹⁶⁹² и била хушкбанд қилдуруб қайтарди. Андин сўнг ноираи ғазаб иштиол топиб, ҳиммати олийнаҳмати ул амрға жоҳид ва муқтазо бўлдиким, неруи бозуи жалодат била қалъагушойлиғ роятин жилваға киргузуб, беки мазкурнинг интиқоми учун аҳли фасодға теги бедариг била гушмоли балиғ бергай. Баъзи давлатхоҳи самим ал-инқиёд ва хизматпаноҳи салим ал-эътиқодким, ул ҳазратнинг офтоби ҳузурига болафшони ҳавои қурбат ва мустағриқи зиёйи суҳбат эрдилар, маърузи ройи оламорой қилдиларким, «қалъа биноси ғояти матонат ва ниҳояти ҳасонатда, дарвоза масдуд ва ўт илтиҳобомуддур. Агарчи қалъа бовужуди ҳасонат ва истеҳком сипоҳи нусратпаноҳнинг тунбоди ҳамалотининг садамотиндин бир қабзаи туфроқдек барбоду инҳидом бўлур, аммо, йумканким, баъзи диловарларнинг гуҳари зотиғаким, ҳар бири шижоат бозорида жаҳон хирожиға лойиқдур, нуқсон етсаким, бу ҳазф¹⁶⁹³ миқдорларнинг мажмуи аларнинг хоки пойиға баҳо бўла олмас. Эмди муносиби давлат улдуким, мавкаби воло мурожиат жонибиға ҳаракат қилса.» Ул ҳазрат камоли лийнат¹⁶⁹⁴ и нафс ва мулойимати табъ иқтизосиндин аларнинг мултамисин мабул тутуб, зимомии отифатин муовидат тарафиға маатуф этти. Мойлижангал ҳудудиға етганда, Муҳаммаджон бек панжшанба кечаси ул захми жонситондин ҳақ жавориға интиқол қилди. Анинг муддати умри қирқ йил эрди.

Ул ҳазрат оининг етгиси¹⁶⁹⁵ да жума кунни Хивақға нузул қилди.

¹⁶⁸⁶ Суҳон – эгов.

¹⁶⁸⁷ Банот ун-наъш (ўлик қизлар) – араблар Етти қароқчи (Катга айиқ) юлдузлар туркумини шундай атайдилар. Банот ун-наъш бадий адабиётда айрилик, тарқоқликни билдирди.

¹⁶⁸⁸ Парвин – бир ерга йиғилган юлдузлар туркуми. Бу ерда: йиғилишга ишора.

¹⁶⁸⁹ Аҳфод – уруғ, авлод.

¹⁶⁹⁰ Хадив – подшоҳ, ҳукмдор.

¹⁶⁹¹ Коргар – таъсир қилувчи.

¹⁶⁹² Иёдат – касални кўриш учун бориб, ҳол-аҳвол сўраш.

¹⁶⁹³ Ҳазф – йўқотиш.

¹⁶⁹⁴ Лийнат – мулойимлик.

¹⁶⁹⁵ 1218 йил 7-жумоди-с-соний/1803 йил 24 сентябр.

Хони жаннатмаконнинг гуҳари вужуди ҳумоюни била аморат мансабин зийнат густар ва нақши алқобн маймуни била аёлат хотамин маъмур қилмоғи

Мазомини мания айвонининг мансабороси, маонии рафия девонининг маснадпироти, аъни, қалами хушхиром бу достони мусарратиқтирон маҳомиға андоғ интизом берурким, чун *амири кабир* жалол ад-давла ва-д-дин, Абу салотини би-л-истиҳқоқ *амир* Аваз *бий иноқ наввараллоҳу марқадахунинг* имтилоди марази тазоид ва иштилоди заъфи тазоиф топти, андоққим, собиқан баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди, умарои изом в амнои киром анинг шиддати ранж ва маоли аҳволидин шарафи вафот ва иртиқол, асари мамот ва интиқол тафаррус қилиб, ҳазрат султони мағфур ва хоқони мабрур, росими маросими салтанат, бонии мабонии мукаррамат, қоони олийшон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхонгаким, ул чоғда баъзи муҳиммот истикмол ва истиҳсоли учун варои Омуяға ўтуб эрди, киши юбориб, отаси ҳолидин ахбор қилдилар. Ул ҳазрат жиноҳи истижол била мурожиат кўргузуб, отасининг дийдори саодатосориға мушарраф бўлгондин сўнг ул ҳазратға отасининг мавжиби фармон ва ризомандлиғи, Фозил *бий* ва Шохниёз *отолиқнинг сайъи* ва иҳтимоми ва амирзодаларнинг ижмо ва иттифоқи била валиаҳдлик мансабин таклиф қилдилар. Ул ҳазрат аввал ул амри хатирдин имтино¹⁶⁹⁶ ва истибод кўргузуб, сўнг аларнинг таважжуҳи хотирин муболаға ҳаддида кўруб, қабул қилди. Ва санаи ҳижрия минг икки юз ўн саккизда мувофиқи Тўнгуз йили, зу-л-қаъда нинг йигирма олтиси¹⁶⁹⁷ да панжшанба куниким, офтоби оламтоб Хут манозили¹⁶⁹⁸ да зиёбахши хонаи об эрди. **Маснавий:**

*Муборак эди вақту фаррух замон,
Камоли саодатда эрди жаҳон.
Шараф буржсида шамс эди жилвагар,
Вале шамсга эрди нозир қамар*

– чоштгоҳ дор ал-амораи Хивақда отасининг девонхонасидаким, ул девонхона ҳоло ҳазрат подшоҳи комкор ва шаҳаншоҳи адолат шиор, носирин биллод аҳл ал-ислом, соҳиби қалам ва-л-ҳусом¹⁶⁹⁹, аълохоқон Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ Муҳаммадраҳим Баҳодирхонга меросдин ихтисос топибдур, ул ҳазрат беклик рутбасидин уруж¹⁷⁰⁰ қилиб, жамшиди хуршид янглиғ эморат авжиға иртифо топти ва аёлат маншурин торики муборакиға санчиб, ҳукумат хотамин кафи кифоятиға олди. Мамлакат умуриға мутасадди ва салтанат уҳудиға мутааҳид бўлуб, партави алтоф ва шуои аътофи била дор ал-амора сукконининг дидаи умид ва замири саодат мазидларин равшану мунаввар қилди. Ва фармонфармолиғ кўси навбатин даргоҳи давлатпаноҳида фалак навбатзани навозишға киргузуб, садои тантана била «бу улуг давлатдан белгидир¹⁷⁰¹» башоратин мало ал-аъло сойирлари¹⁷⁰² га ва жирми ғабро сокинлари¹⁷⁰³ га гушзад¹⁷⁰⁴ қилди.

Назм:

*Фалак бу муждадин айлаб тафохур,
Севинчига кавокибдин сочиб дур.
Замона айлаб изҳори мабоҳот,
Жаҳон хуррам бўлуб ҳайҳот-ҳайҳот.
Келиб иқбол эшигидин таҳния¹⁷⁰⁵ тгўй,
Жаноби хокига давлат қўюб рўй.*

¹⁶⁹⁶ Имтино – тийиниш.

¹⁶⁹⁷ 1218 йил 26-зу-л-қаъда/1804 йил 9 март.

¹⁶⁹⁸ 20 феврал – 22 март оралиғи.

¹⁶⁹⁹ Ҳусом (кўп.: ҳисом) – қилич.

¹⁷⁰⁰ Уруж – кўтарилиш.

¹⁷⁰¹ Ҳадисдан.

¹⁷⁰² Улуг фалакда сайр қилувчилар.

¹⁷⁰³ Жирми ғабро сокинлари – ер юзи, ер куррасида сокинлар.

¹⁷⁰⁴ Гушзад – қулоққа етказиш, қулоқ қонди қилиш.

¹⁷⁰⁵ Таҳният – табрик.

Ва Сарвар шоир бу таърихни айтиб эрди. **Таърих:**

*Сарвари динпаноҳи олийқадр,
Элтузар бий иноқ чархи ҳашам.
Олти ўтмиш эди йигирма даги,
Шаҳри зи-қаъдадин на бешу на кам¹⁷⁰⁶.
Топти рифъат аморат авжи уза,
Хивақ ичра чу наййири аъзам.
Килки Сарвар бу амр таърихин:
«Сарвари аҳли Хивақ» этти рақам.*

Бу воқеадин беш кун инқизо топгондин сўнг душанба куни ғурраи зу-л-ҳижжа да волиди бузургвори *амири кабир* Аваз бий иноқ марҳумий вафот топиб, анинг такфину тажҳиз ва тадфину таъзиясидин ва подшоҳона обу-ош садақотидин ва каломуллоҳ хатамотидин фароғ топгондин сўнг девонхонаи олийға чиқиб, аркони давлат ва аъёни ҳазратға борини берди ва партави илтифотин умури мамлакат ва маҳоми ҳукумат иштиголиға солиб, умарои изом ва ҳуккоми зулҳақтиромға бурунғи маротиб ва маносибин муқаррар тутуб, балки иртиқои мадориж ва издиёди вазоиф била мумтоз ва малбусоти заркор ва инъомоти бисёр била сарафроз қилди. Фуқаро ва масокиннинг муфориқи аҳволиға сояйи Ҳумой раафатин солиб, эълои аъломи адл ва ижройи аҳкоми шаръ била маросими зулм ва қавонини бидъатни бартараф қилди. **Шеър:**

*Айни иноятдин ўлуб нурпош,
Мулки жаҳон ичра нечукким қуёш.
Шафқатини элга қилиб комбахш,
Хоса ки фақр аҳлига инъомбахш.
Зулму бидъа расмин этиб мунзавий,
Шаръ била адлни айлаб қавий.
Ўери қўлин қатъ этиб эл молидин,
Роҳрав¹⁷⁰⁷ ийман бўлуб иқболидин.*

Ва *явмут* авбошиким, шарорати жибиллий ва залолати фитрий ҳаракатидин *амири кабир* Аваз бий иноқнинг аснои интиқолида мамолик атрофиға дасти татоввул узотиб, баъзи фуқаро ва раоёнинг амволин сирқа ва таадди расми била олиб эрди, ул ҳазрат алардин танбеҳи балиғ била истирдод ва мутолиба қилиб, аларни уқубат зиндонига маҳбус қилди. Ва истилои аъломи шавкат ва истиксори адои давлат учун ўз ҳазратига махсус заррин туғи хуршид фуруғ ясаттиким, анинг моҳичайи дурахшандасига минг мисқол олтун сарф бўлуб, жавоҳири гаронмоя била зийнат ва пироя топти. **Назм:**

*Бўлуб чўби иқбол шамшодидин,
Зафар богининг сарви озодидин.
Ва лекан бўлуб симу зар ичра гарқ,
Санам қадди янглиг қадам то ба фарқ.
Бўлуб маҳичаси меҳри рахишон киби,
Демай меҳр, ойнаи жон киби.
Бўлуб жилвагар анда гулгун ялов,
Анингдек ки елдин ёлинлиг олов.*

Ани тафаулан¹⁷⁰⁸ «Ливои зафар»ға мавсум қилдиким, анинг таърихи ҳам андин мустанбат бўлур. Яна нуқраи хомдин тўрт байдақи симин ясатиб, тўрт тўпа ўзбакка тахсис тутти.

¹⁷⁰⁶ 26-зу-л-қаъда.

¹⁷⁰⁷ Роҳрав – йўловчи.

¹⁷⁰⁸ Башорат қилиб.

Йимроли тойифасининг сабаби муҳолифати ва мавжиби муонидати. Хони жаннатмаконнинг алар таадиби учун наҳзат ливосин ҳаракатга киргузуб, ул тийрарўзгорлар муҳосира тангноиға тутулмоғи ва алар ҳазрат аълоҳоқонийнинг домани ҳимоятиға чанги истимон уруб, вартаи ҳалокатдин қутулмоғи

Саҳифа майдонининг тозандаси, жариди унвонининг тарозандаси, аъни, қалам шаҳсувори бу намиқаи бадиа тасхириға андоғ ҳаракат қилурким, Хуросон тарокимасидин йимроли жамоасиким, ўз шароратларининг касофатидин бовужуди қуллати адал *така* тавойифақим, қадим ал-айёмдин ҳамсоя ва махзумлари эрди, муҳолифат оғоз қилиб, муддати мадид маросими қиттол ва лавозими жидол ораларида қойим бўлуб, охириламр, муҳолифат шоматидин мағлуб ва мақхур бўлдилар. Манозил ва масокинларин *така* жамоасининг дасти тасарруфиға солиб, муддати мадид ва аҳди баид саргашталиқ баворисиға қадами тараддуд уруб ва оворалиғ саҳросиға маркаби мусофират суруб, шарорати зот ва разолати сифот жиҳатидин ҳеч мавзеда мақом, балки, ором тута олмай, оқибат *амири кабир* Аваз *бий иноқ* марҳумийнинг айёми фархунда фаржоми ва авони хужаста анжомининг авохирида Хоразм диёриға рахти иқомат чекиб, Хўжаэли тавобеотидин *кенагас* мулкида Амонқули аригининг қироғида мутамақкин бўлуб эрдилар. Амири мазбурнинг аснои вафотидақим, ҳануз ҳазрат подшоҳи ғуфронпаноҳ, шаҳаншоҳи раҳматжойгоҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон мамлакат умурининг интизомиға партави отифатин солмайду эрди, тойифаи мазкура, яъни *йимролининг* арозил ва авбоши *хўжаэли* уруғидин Оллоҳназар Баҳодирнинг *сардорлиғи* била Эрдор йўлиға бориб, Бухоронинг Ўрусдин келатурғон корвониким, филҳақиқата ганжи равон ва хазинаи бекарон эрди, қитто ут-тариқлиғ тариқаси била ғорату торож қилиб, баъзи тужжорни қатлға еткурдилар ва бажақийниким, фаранг тиллосидиндур, бағоят холис ва комил ал-аъёр¹⁷⁰⁹ дур, жом ва сепар¹⁷¹⁰ била тақсим қилиб, амтаа¹⁷¹¹ и латифа ва ақшама¹⁷¹² и нафисақим, ажноси фарангий ва дебо¹⁷¹³ йи хитоий эрди, ҳеч ким илтифот қилмади. Ва Оллоҳназар Баҳодирға *сардорлиғ* жиҳатидинким, икки ҳисса бажақий берилиб эрди, андин «бажақий» лақаби била шуҳрат тутти. Бу жиҳатдин Бухоро *волийси* Мир Ҳайдар подшоҳ ўз ақрабосидин Абдуллоҳ бек ва миракон содотидин Подшоҳ Азиз садрниким, Аваз *иноқ* фавтининг таъзияти ва ул ҳазрат эморатининг таҳнияти учун фотиҳахонлиғға юбориб, алар била ихлоснома ирсол қилиб, илтимос эттиким, Бухорий тужжорининг амволин *йимроли* раҳзанлардин истирдод қилиб, соҳиблариға топшурсалар, дўстлиғ ва иттиҳоддин йироқ бўлмағай. Ул ҳазрат анинг бу илтимосин мабзул тутуб, *йимролиға* киши юбориб, амволи мазкурни талаб қилди. Алар зар муҳаббатидин қадамфарсойи водии залолат ва адоват бўлуб, бермақдин ибо ва истибод кўргузуб, борғон кишини бе нили мурод қайтардилар. **Қитъа:**

*Зар ки сармойиш жоҳу шарафи дунёдур,
Нужабо хайлигадур мужиби асбоби ҳузур.
Лекин ул суфлаи дунларга мўяссар бўлса,
Бегумон бордур аларға сабаби кибру гурур.*

Бу ҳодисаи муваҳҳаша тунбодидин ул ҳазратнинг ноираи ғазабиким, аъдои давлатнинг хирмани аъмориға барқи бало эрди, илтиҳобу иштиол топиб, сипоҳ ихзори учун мамолики маҳруса атрофиға баҳромсавлат тавочилар юборди. Осафи замон, соҳиби девон, *вазири аъзам*, дастури мукаррам, низом ал-мулк ва-д-дин Юсуф *меҳтарни* мамлакат ҳаросатиға тайин қилиб, санаи минг икки юз ўн тўққузда муҳаррам ал-ҳарамнинг йигирма олти¹⁷¹⁴ сида якшанба куни кавкабаи каёний ва дабабаи сосоний¹⁷¹⁵ била мустақарри жалолатдин наҳзат қилиб, Оққум ҳудудида Омюя соҳилин музриби хайёми майманатанжом ва

¹⁷⁰⁹ Асл тилло.

¹⁷¹⁰ Сепар – қалқон.

¹⁷¹¹ Амтаа – мато.

¹⁷¹² Ақшама – ипак газлама.

¹⁷¹³ Дебо – нафис ипак.

¹⁷¹⁴ 1219 йил 26-муҳаррам/1804 йил 7 май.

¹⁷¹⁵ Эроннинг қадимги Каёний ва Сосоний сулолалари подшоҳлари ҳашаматиға ишора.

муаскари асокири нусратфаржом қилди. Ул мавзеда тўрт кун сипоҳ ижтимои учун макс ва таваққуф воқе бўлди. Ва жума куни ғурраи шаҳри сафар¹⁷¹⁶ да ул манзилдин рукуб қилиб, лашкари жаррор ва сипоҳи хунхор била дарёйи заххор¹⁷¹⁷ ва фалаки даввордек ул тийрарўзгорлар жонибиға ҳаракат кўргузди. **Маснавий:**

*Бўлуб рокиб кумейт¹⁷¹⁸ и бодпога,
Кўёш андоққи шабдизи самога.
Бўлуб зоти сипоҳ ичра намоён,
Нужум ичра нечукким моҳи тобон.
Боши узра ливои нусратафзо,
Бўлуб кун рояти янглиг фалаксо.
Саодат бирла қатъ айлаб мароҳил,
Анингдекким қамар манзил-баманзил.
Юрурда мавкабининг тийра гарди,
Қилиб кунни фалакдек ложувардий.
Қилиб чун манзиледа хийма барпо,
Бўлуб шаҳри ҳамул манзилда пайдо.*

Бу тариқлада теги азимат била қатъи масофат қилиб, Сўвганли қироғин мавкаби маймун ва аскари ҳумоюннинг баҳори вуруди майманатҳусул ва насими нузули мусарратвусули била гулистони хулди барин ва рашки нигористони Чин қилди. Чун мутамарридлар бу воқеаи ҳойила ва ҳодисаи ғойилани ўзларининг шаънида мушоҳида қилдилар, гафлат мастликидин ҳушёр, залолат уйқусидин бедор бўлуб, Галдихон бошлиғ ул элнинг ақобир ва ашрофи тазарру доманиға дасти истимон уруб, дарбори фалак миқдорға киши юбордиларким, «ул ҳазрат мулозимларининг авомир ва навоҳисига муте ва фармонбардормиз. Амволи мазкурни жам қилиб, бандалик мавқифига борурмиз.» Мавкаби воло бу жиҳатдин ул мавзда бир неча кун мутаваққиф бўлуб, айёми таваққуфда амирзодан изом ва бекзодан зулиэҳтиромларким, бу сафарда мусоҳиби ҳазрат эрдилар, подшоҳона садоқ тўйи¹⁷¹⁹ бериб, ҳазрат хони мағфурға ҳар қайси ўз ҳолиға кўра шойиста хизматлар ва писандида зиёфатлар қилди. Заррин рикоб, мурасса лижом жанибат тортиб, *хитойи* нажод паричеҳра қулларни жиловдорлиғға тайин этиб, ул ҳазратнинг инояти хусравона ва мароҳими бекаронасидин баруманд¹⁷²⁰ бўлдилар. Хусусан, ул жумладин ҳазрат султон соҳибқирони гитийстон ва аёлохоқони гардунмакон ал-мухтасс би иноят ал-малик ал-маннон. муизз ад-давлат ва-д-дин Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *халладуллоҳу мулкаҳу* суре подшоҳона ва жашне хусравона тартиб бердиким, анинг васфин тафсилан зикр қилмоқдин тил қалами лол ва қалам тили гўнги мақолдурким, агар юз минг котиби аторуд рақам қарнлар анинг шарҳига қалам сурса мутаазирдурким, тамҳид ифтитоҳидин ўта олғай. Филжумла, анинг зикрин қалами мўъжазбаён ажз юзидин ижмолан бир неча абёт тараннуми била рутб ал-лисон қилур. **Назм:**

*Бўлуб жашне мураттаб хусравона,
Ки андоқ кўрмайин чашми замона.
Муҳайё анда х(в)он имкондин ортуқ,
Неким имкондин ортуқ, андин ортуқ.
Табаклар айлабон саҳро юзин танг,
Тўла турлук таом ранг-баранг.
Музаъфар курс ила ҳалвои қандин,
Алар завқи била жон коми ширин.*

¹⁷¹⁶ 1219 йил 1-сафар ойи/1804 йил 12 май.

¹⁷¹⁷ Заххор – тўфонли, тошқин.

¹⁷¹⁸ Кумейт – от.

¹⁷¹⁹ Садоқ (ўқдон) тақа олиш, яъни ўқ-ёй ота олиш ёшига етганлик тўйига ишора.

¹⁷²⁰ Баруманд – кучли, бой.

*Ададдин кўп фаввока бирла неъмат,
Бериб барча мазоқ жонда лаззат.
Басе косоти заррин бирла чиний,
Ки билмай ақл аларнинг қийматини.
Бўлуб лабрес ҳайвон шарбатидин,
На шарбатким, алазз жон шарбатидин.
Алардин нўш этиб аркони давлат,
Муқарриблар била аёғни ҳазрат,
Олиб баҳра асокир аҳли яна,
Топиб лаззат алардин жовидона.
Ҳануз ул ерда айлар ёғ ила нўш,
Тўкулган ошу шаҳд осоридин жўш.*

Чун зиёфат амридин фароғ ҳосил бўлди, оқосининг мулозиматиға бир бодпой бодияпаймо тортти-
ким, ваҳм якронидек суръатпардоз, кўнгул тавсанидек барқтоз эрди. **Шеър:**

*Қайу бораким тавсани тез так,
Жасоматда монанди раҳши фалак.
Эди чу заҳр думу гулгун тароз,
Фалак сайру хоро сўмму барқтоз.
Кўз очгунча айлаб фалакда хиром,
Қўюб кўзни юмгунча ер узра гом.
Яроги била наълидин то фарқ,
Бўлуб меҳр янглиг тилло ичра гарқ.*

Ва Муҳаммадали отлиғ бир ғуломи хуросоний юл-асл сийминбару парипайкар жиловдорлиғға тайин
қилдиким, **назм:**

*Турфа қулким, ҳусн бозори аро,
Бўлеудекдур Юсуф анинг бандаси.
Шамъи рухсорини очса ногаҳон,
Офтобу ой бўлур шармандаси.
Жилва қилса қомати зебо била,
Сарв ила шамшод ўлур афкандаси.
Юз тирикни ҳар нигоҳи ўлдуруб,
Минг ўлукни тиргузур ҳар хандаси.
Сунбул тар зулиға ташбеҳ ўлуб,
Моҳи навдур қошининг монандаси.*

Хони мағфур дағи булар муқобиласида ул ҳазратға ўзгача илтифот ва иноёт тақдимға еткурди. Сур
ва сурур фароғидин сўнг ҳазрат хони мағфур «ким мақбараларни зиёрат қилса, оллоҳи таоло барча
қадамини суннат ибодатлари қаторига ёзади¹⁷²¹» ишорати била ҳазрат Шамъун алайҳиссаломнинг мақ-
барай мутабаррикасининг доя¹⁷²² йи зиёрати учунким, Хўжаэли навоҳисида Миздаҳқон қайирининг ус-
тида воқедур, баъзи қусас¹⁷²³ да ул ҳазратни ҳаворикондин тутубдурлар ва баъзи таворихда Самсун обид
битибдурлар, ихлос юзидин иродат қадмин саодат рикобиға қўюб, саманди бодияпаймоға рукуб қилди.
Ва аёдо давлатнинг хотири хабосаттаъсир ва замири залолаттахмириға раабафканлик¹⁷²⁴ тақозоси
била Хўжаэли ҳисорининг дарвозаси пешгоҳидин Ямғурли наҳрининг канори била ўтуб, ҳазрат Шамъ-

¹⁷²¹ Ҳадис.

¹⁷²² Доя – истак, ният.

¹⁷²³ Қусас – қиссалар.

¹⁷²⁴ Раабафканлик – қўрқув-ҳадик солиш.

ун набининг марқади шарифи зиёратига мушарраф бўлуб, замири саодатназири таидоти илоҳий руҳоний била фуюзоти ғайбий ва футуҳоти лорайбийдин муфаййиз ва баҳраманд бўлди. Ул аснода Хўжаэли тарафидин ҳазрат қутб ал-авлиё ва фахр ал-атқиё, саййид ал-орифин, муршид ас-соликин, шамс ал-миллат ва-д-дин саййид Турсун хўжа эшон *маддаллоҳу зилола иршодиҳи ала рууси-т-толибиннинг* фарзанди аржуманди Муҳаммадшариф хўжа маакулот ва машрубот ва пешкаш ва тансуқот била келиб, *хўжаэлининг* аризадощти ихлос ва эътиқодларин изҳор ва эълон қилди. Ул ҳазрат хўжаи мушорилайҳага ул остонаи мутабаррика назуротининг таваллиятин шафқат қилиб, мароҳими хусравона ва авотифи бекарона била сарафрозлиғ еткурди. Ва тариқан шикорандозлиғ била муаскари ҳумоюнға муовидат кўргузуб, кирёси гардун асосға нузул қилди. Ул ҳолға муқорин бир кеча ямут ашроридин Муҳаммадниёз кўрча *сардор* ва Оқмуҳаммад сўфи оқсоққим, ҳар бири яккатози майдони шамотат ва гарданафрози гарибони вақоҳат эрди, мавкаби володин жудо бўлуб, *йимроли* орасиға бориб, иғвои қабоҳатинтамо ва иғрои шароратуттаво била ул гуруҳи залолатпажухниким, заруратдин домани итоатға дасти тамассук уруб эрдилар, аларға имдод ва ионат ваъдаси қилиб, янгидин роятафрози муҳолифат қилди. Ҳазрат хони мағфур талияйи субҳдин сўнг Кот *ҳокими* Тангриберди бекни ул тийрарўзгорларнинг таҳдид ва таҳзири учун сафорат расми била юборди. Алар ул икки ғови¹⁷²⁵ и шўрбахтнинг васваса ва сеояти биланим, «инсонлар дилига васваса соладиган шайтон¹⁷²⁶» аларнинг шаънида нозилдур, беки мазкурни тутуб, қалға ясамоқға ва хандақ қозмоқға иштиғол кўргуздилар. Ул ҳазратнинг ноирираи қаҳри бу ҳодиса хабарининг тунбодидин жаҳонсўз ва илтиҳоб афрўз бўлуб, ул мутамарридларнинг таъдиб ва гушмоли учун сўнгги кун рукуб қилди. Ва *амир* Вали *отолиқни қангли-қипчоқ* сипоҳи била муқаддамат ал-жайш¹⁷²⁷ қилиб, *найман* Эшим Баҳодирни баъзи шужаои номдор била илгари юбориб, чаповулға маъмур қилди. *Йимроли* атрофин тохту-тоз қилиб, мутамарридларнинг кўнгуллариға «Билдирмай келиб, дилларига кўрқинч солди¹⁷²⁸ мафоди била рааб солиб, тафовути фоҳиш еткурдилар. Ул чоғда хони мағфур кавкабаи тамом ва дабдабаи молокалом била келиб, қалъанинг атрофин қабаб, суфуфи нусратвуқуфни ораста қилди. **Маснавий:**

*Бўлуб саф басаф жейиши нусрат паноҳ,
Қилиб душман атрофини жилвагоҳ.
Чекиб гурдлар интизори набард,
Қилиб йиллар отини майдоннавард¹⁷²⁹.
Суруб лашкар аҳли алоло солиб,
Таҳассун эли ичра гавго солиб.
Тўфанг озгини қалға сори очиб,
Даҳони аждаҳо янглиг ўтлар сочиб.
Жазоир била занбурак тортиб ун,
Жаҳонға тўлуб андин ўту тутун.
Тўшуб зилзила қалға аркониға,
Вале ўт ҳисор аҳлининг жониға.*

Ул аснода *манқит* акобиридин аморатпаноҳ Бобо *отолиқ* ва фақирнинг оқоси садоқатогоҳ Муҳаммадниёз *мироб* ва Хонқоҳ *ҳокими* хизмат дастгоҳ Оллоҳназар бой Хонқоҳийға мавқифи жалолдин, фармони лозимилзон иззи асдор¹⁷³⁰ топтиким, Хонқоҳ сипоҳи бошлиғ қаро черик аҳлиға саркуб¹⁷³¹ кўтар-тсунлар. Маъмури мазбурлар фармон мавжиби била қалъанинг ғарбий-жанубий тарафида қалғаға муш-

¹⁷²⁵ Ғовий – иғвогар.

¹⁷²⁶ Қуръони карим, 114 : 4 – 5.

¹⁷²⁷ Қўшиннинг олд (авангард) қисми.

¹⁷²⁸ Қуръони карим, 59 : 2.

¹⁷²⁹ Майдоннавард – майдонни босиб ўтувчи.

¹⁷³⁰ Асдор – содир бўлиш, чиқиш.

¹⁷³¹ Саркуб – иҳота ва ҳамла тепалиги.

риф¹⁷³² ер муқаррар қилиб, коргузор ва ҳашарийларнинг устига баҳромсавлат муҳассиллар, зарғомсутувват¹⁷³³ муваккиллар тайин қилиб, жаҳди мавфур ва сайъи машкур тақдимга еткуруб, мазкур бўлгон ерда туфроқ ва хошок била оз фурсатда саркубе барпо қилдиларким, устига чиқгон кишига қалъа аҳли оёқ остида мушоҳида қилилди. **Назм:**

*Бўлуб саркуби андоқ рифъати аъло,
Ки ҳамсарлик қилиб гардунга даъво.
Кўрунуб чун наззора айлаб ани,
Адувларга балои осмоний.
Бўлуб аъдо ўза саркуби зиллат,
Вале аҳбобга меърожи нусрат.*

Қодирандоз¹⁷³⁴ ларким, қаронгғу кечада мўри сиёҳнинг кўзин нишона қилиб, хатосиз урар эрдилар, ишорати аъло била саркуб авжиға уруж қилиб, тўфанги раъдовоз ва шамхоли душмангудозлар гулула¹⁷³⁵ сидин муонидларнинг фарқи ҳаётиға «улар (юлдузлар)ни шайтонларга отиладиган тошлар қилдик¹⁷³⁶» фаҳвоси била барқрезлик ва соиқа¹⁷³⁷ борлиғ қилдилар. **Шеър:**

*Бўлуб ҳар ўқ ки милтуқдин ҳавола,
Чиқариб бағий элидин кўкка нола.
Ёғиб барқи балиёт осмондин,
Инод аҳли этиб жонига андин.
Етиб баъзига андин захмкорий,
Бўлуб баъзи адам сори фирорий.*

Алғараз, муонидлар ўзларин беш тарафдин навоири вағо ва савоиқи бало ўртасида мубтало кўруб, Галдихон кўрким, ул жамоаи муфсиданинг улуғи эрди, баъзи акобир била нажот мусолиҳида муттафиқ бўлуб, Тангриберди бекниким, тутуб сақлаб эрдилар туҳафоти хушу ва тансуқоти хузу била ул ҳазратнинг мулозиматиға юбориб, омон тиладилар. Ҳазрат хони мағфурким, ул жамоаи муфсиданинг беадаб-ликларидин бағоят хашмноқ бўлуб эрдилар, аларнинг синаи илтимосиға дасти рад уруб, тунбоди қаҳри била ул шўрбахтларнинг заврақи аъморин фарқи гирдоби бало қилмоқ учун дарёйи лашкари нусрата-сарни муталотўм ва матароким қилди. Ва сони ал-ҳол Галдихон ақл раҳнамунлиғи била *йимроли* бекларидин Саййидназар бекни юбориб, ҳазрат хоқони аъзам ва султони акрам, малозии аҳлилиймон, боис ал-амн вал-омон Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ Муҳаммадраҳим Баҳодирхоннинг урваи ҳимоятиға дасти истимон уруб, убудият туфроқиға жавоҳири ажзу лаолии инкисорни нисор қилдилар. Ул ҳазрат айни иноят ва маҳзи мурувватдин аларнинг жароими қадима ва авосими жадиласин оқосидин шафоат қилиб, мавжиби ишорат била қалъа пешгоҳиға тушуб, Галдихон бошлиғ *йимроли* акобири ул ҳазратнинг пойбўслиқиға мушарраф бўлуб, Муҳаммадниёз кўрча била Оқмуҳаммад сўфиниким, муҳаррики силсилаи фасод эрдилар, мағлул ва мусалсал¹⁷³⁸ қилиб, ул жаноб мулозимлариға топшурдилар. Ул ҳазрат аларни армуғони вофир ва тансуқоти мутақосира била оқосининг рикоб бўслиқиға еткуруб, янгинин кўҳна гуноҳларин тилаб, ҳазрат хони мағфур дағи ул ҳазратнинг риюяйи хотирин пос тутуб «афв Оллоҳ олдидаги яхши ишлардандир¹⁷³⁹» муқтазоси била гуноҳларидин ўтуб, аларни ҳазрат аълохоқонийға навкарлик ихтисоси била сарафроз қилди. Андин сўнг ҳазрат аълохоқоний оқосининг ишорати била ул элни

¹⁷³² Мушриф – яқин.

¹⁷³³ Зарғомсутувват – довдюрак.

¹⁷³⁴ Қодирандоз – ўқчи.

¹⁷³⁵ Гулула – милтиқ ва замбаракдан отиладиган ўқ.

¹⁷³⁶ Қуръони карим, 67 : 5.

¹⁷³⁷ Барқ ва чақмоқ – чақмоқ ва момоқалдироқ.

¹⁷³⁸ Занжирлаш.

¹⁷³⁹ Ҳадис.

кўчуруб, ямут орасида Оқсарой ва Музкўмган ҳудудида аларга сукно ва маъво тайин қилди. Ва хони мағфур бир неча кун дарё қироғида шикор қилиб, шаҳри сафарнинг йигирма иккиси¹⁷⁴⁰ да жумъа куни фатҳу ферузманлик била дорулэмораи Хивақга нузул қилди. Бир неча кундин сўнг умарои изомнинг шафоати била ул икки мудаббири ҳақ ношинос, яъни Муҳамманиёз кўрча ва Оқмуҳаммад сўфининг гуноҳлариға пардаи агмоз чекиб, қайду ҳабсдин халос қилди. Ва Бухоро амволин *йимролидин* истирдод қилиб, Абдуллоҳ бек ва Подшоҳ Азиз садрга топшуруб, Худойберди *иноқни* аларга қўшуб, элчи қилиб юборди. Бухоро *волийси* Мир Ҳайдар миннат қилмоқ муқобиласида бемаъни сўзлар айтиб, Мирзо Абдуллоҳлиқ набатниким, Бухоро афозилидиндур, рисолат расми била юборди. Хони мағфур бу жиҳатдин бағоят ранжида хотир бўлуб, мирзоға хуш жавоб айтмай, ваҳшатомез сўзлар била қайтарди. Аларнинг орасида аввалғи кудурат бу эрди.

Содиротиким, йимроли фатҳидин сўнг мустақарри жалолатда хони жаннатмакондин вуқуға етти, аларнинг зикрида

Ул жумладин буким, маросими зулм ва қавонини бидъаким, милали мутафарриқа ва мазоҳиби мухталифада аснофи умам оллида ақлан ва шаръан, ҳилман ва ҳақиқатан мазмум ва майшумдур, Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхоннинг айёмидин, балки, Чингизхоннинг истилосидин бери Хоразм диёрида батариқаи истимрор¹⁷⁴¹ шое ва жорий бўлуб, салотини бадкеш ва умарои зулмандешнинг вазоиф¹⁷⁴² ва марсумоти фуқаро ва раоё амволидин муқаррар эрди. Ва ҳар ким ўз олдиға таҳаккумот ва тасаллутот¹⁷⁴³ расми била фуқароға солғут солиб ва бегор¹⁷⁴⁴ қилдурур эрди. Ҳазрат хони мағфур «оллоҳнинг яратганларига шафқат қилинг¹⁷⁴⁵» далолати била залама¹⁷⁴⁶ татовул¹⁷⁴⁷ ин фуқародин кутуқ қилиб, истеълои ливои адолат ва истрифои рояти сиёсат¹⁷⁴⁸ била зулми сариҳа ва бидъати қабиҳа осорин арсаи рўзгордин маъдум ва мактум қилди. **Байт:**

*Чу ул қилди олам аро адлу дод,
Раоёға зулм айлади «хайр бод»*

Яна бири улким, дастор ва амомаким¹⁷⁴⁹, тожи муҳаммадий ва суннати аҳмадийдур, ул суннат ихё¹⁷⁵⁰ сиға кушиш қилиб, шайху шобу хосу омға фармони вожиб ал-изъон нофиз бўлдиким, дастору амома кийсунлар. Ложарам, уч кун муддатда Хоразм мамоликида киши қолмадиким, тожи муҳаммадий била сарафроз бўлмамиш бўлғай.

Яна бири Бекпўлод *отолиқнинг* қатлидур. Ул *уйгур* қабоилидин *қўтур* табақасининг ақобиридин Вайис бойнинг ўғлидур. Ва Муҳаммадамин *иноқнинг* тарбият ва тақвияти била мадорижи ақсо ва маротиби аълоға иртифо топиб, сипаҳдор ва жумлатулмулк бўлуб эрди. *Амир* Аваз *иноқ* дағи отаси дастурида ани улуғлаб, қадим ал-хизматлиғ ҳуқуқин риоя қилиб, гўстохона ишларин назари эътиборға илмас эрди. Ул дағи давлат далолати била ўз ҳаддидин тажовуз қилмай, анинг хизматида аъдои давлатға қиличлар уруб, жонлар чекти. Чун мулк ихтиёрининг зимоми ҳазрат хони ғуфрон нишоннинг қабзаи иқтидорига кириб, умарои зулмандешни ҳайф ва бедод умуридин мамнуб¹⁷⁵¹ қилди, анга бу иш бағоят шоқ ва гарон

¹⁷⁴⁰ 1219 йил 22-сафар/1804 йил 4 июн.

¹⁷⁴¹ Истимрор – эзиш, эксплуатация қилиш.

¹⁷⁴² Вазоиф (вазифа) – ойлик, маош, нафақа.

¹⁷⁴³ Ҳар кимнинг ўзича зўравонлик ва зулм ўтказиши.

¹⁷⁴⁴ Бегор – закот тариқасида текин ишлатиш солиғи.

¹⁷⁴⁵ Ҳадисдан.

¹⁷⁴⁶ Залама – зolimлар.

¹⁷⁴⁷ Татовул – зўравонлик.

¹⁷⁴⁸ Адолат байроғини баланд кўтариш ва сиёсат (давлат юргизиш) байроғини чўққига чиқариш.

¹⁷⁴⁹ Дастор, амома – салла.

¹⁷⁵⁰ Ихё – тирилтириш, тиклаш.

¹⁷⁵¹ Мамнуб – маън, таъқиқ.

келди ва жаҳолат ғалабасидин афъол ва хисоли тағййир топиб, густохлиқ ва беадабликлари музоиф бўлуб, балки хони мағфурнинг адлу сиёсатин «ҳақиқатдан ҳам бўлмайдигани бўлди¹⁷⁵²» санаб, масолики зулм ва тароқи татовулдин залолат қадамин чекмади. **Байт:**

*Улки зотида анинг зулму ситам қилса ҳулул,
Мумкин эрмас ки анга адл иши тушгай мақбул.*

Бу жиҳатдин ул ҳазрат андин озурда хотир бўлуб, анга зулм ва бедод қилмоқдин мамонеат¹⁷⁵³ кўргузди. Ул мамнуъ¹⁷⁵⁴ бўлмай, жаҳолат ва залолати исён ва адоватга мунжар¹⁷⁵⁵ ва мубаддал бўлуб, хуфиятан хони мағфурнинг шиква ва шикоятин вирди забон қилди. Бора-бора ул ерга еттиким, фитнаву фасод турғузмоқ мақомида бўлди. Бу муддао тамҳид¹⁷⁵⁶ и била кичик ўғли Муҳаммад Ўроз бекдин бошқа барча ўғлонларин асбоби фасод ва асосан инод таҳҳияси учун Уйғурға юборди. Саййидмурод *иноқ уйғурким, ойноқ* жамаосининг ақобиридиндур, анинг бу рози сарбаста¹⁷⁵⁷ сидин огоҳлиқ топиб, хони мағфурнинг ҳузурида анинг хаёли фосид ва андешаи беҳудасин далоили қотеа ва буроҳини сотеа била равшан ва мубарҳан қилди. Ложарам, ул ғазратнинг дарёйи хашми бу хабар тунбодидин мутамаввиж ва муталотўм бўлуб, анинг кешти¹⁷⁵⁸ и ҳаётининг тағриқин важҳати ҳиммат қилди. **Назм:**

*Кимки махзумига хилоф қилур,
Қуллуқ амрида ихтилоф қилур.
Истаб ахлоки нафс мазмумин,
Душман айлар ўзига махзумин.*

Санаи мазкурада жумоди-л-охирнинг олтиси¹⁷⁵⁹ да бомдод намозининг адосидин сўнг *отолиқи* мушорилайх кўрунуши олийға келиб, оддин тушарда ишорати воло била олгун жиловлардин Муҳаммадамин булбул ва Қандим *сардор* икки паҳлу¹⁷⁶⁰ сидин ханжари обдор била шикоф очиб, тойири руҳин қафас қолибидин қутқардилар. Ул ҳазрат анинг авлодин тутдурмоқға Саййидмурод *иноқни* Уйғурға буюрди. Йўлда ул сустилик қилиб, ҳануз Уйғурға дохил бўлмайдур эрди, *отолиқи* мақтулнинг жиловдори анинг авлодиға хабар еткурди. Алар ва Тожи *отолиқ* ибн Вайис бойнинг ўғлонлари Раҳматқули бек бошлиғ ва Шер *нойиб* ва Эшмуҳаммад *доруга* ва Жаҳонгир бек валади Аббосқули *отолиқ* ва ғайриҳум авлоди ва мулозимлари била қирқ-эллик киши бўлуб, Уйғурдин чиқдилар ва Омуддин убул қилиб, Бухороға Мир Ҳайдар подшоҳнинг олдиға бордилар. Маълум бўлсунким, *отолиқи* мушорилайхнинг авлодининг асомиси булардур, андоқким: Муҳаммадниёзбек ва Муҳаммадқулибек ва Отониёзбек ва Яхшимуродбек ва Муҳаммадмуродбек ва Одамбек ва Муҳаммад Ўрозбек. Бу Муҳаммад Ўрозбек тугулуб, муддати мадид ҳабсада ётиб, баъзи ашрофнинг василаи шафоати била махлас топти. Ва ўзгаларининг ҳолоти ўз мавридида зикр қилулур, иншооллоҳи таоло.

Явмут ва йимроли ашрорининг муҳолифат амрида муттафиқ бўлуб, залолат водийсиға йўл бошқормоғи ва хони мағфиратпаноҳнинг алар таадиби учун сипоҳ тортиб мамлакатдин чиқормоғи

Маонии бадиа кишварининг соҳибқирони, мазомини рафия майдонининг шўхжавлони хомаи сеҳр-тароз бу нав мўжизапардозлиғ оғоз қилурким, *тарокима* табақотидин фирқаи *явмутияким*, шарорати зот ва ризолати сифот[да] абнои жинсидин мумтоз ва мустасно ва таҳаввуру тасаллубда аснофи бани

¹⁷⁵² Араб халқи ҳикмати.

¹⁷⁵³ Мамонеат – қаршилик. Бу ерда: тартибга чақариш.

¹⁷⁵⁴ Мамнуъ – бу ерда: тийиниш, ўзига манъ деб билиш.

¹⁷⁵⁵ Мунжар – айланиш, бориб етиш.

¹⁷⁵⁶ Тамҳид – тайёргарлик

¹⁷⁵⁷ Рози сарбаста – яширин сир.

¹⁷⁵⁸ Кешти – кема.

¹⁷⁵⁹ 1219 йил 6-жумоди-л-охир/1804 йил 12 сентябр.

¹⁷⁶⁰ Паҳлу – ён томон.

Одам орасида мумилайх ва ангуштнамодур, уч табақага муншааб бўлур. Икки табақа «чуни шараф»га мавсумдур. Аларни қаро шол киймак жиҳатидин «қаро чўқа» дерлар. Ул жамоа қизилбошга итоат қилиб, Хуросон ҳудудида Билқон¹⁷⁶¹ тоғида ва Гургон атрофида мутамаккиндурлар. Ва бир табақа «байрам-шоҳлу» исми била машҳурдур. Булар дағи бурунлар Билқон ва Гургон ва Атрак ҳудудида мутаваддин эрдилар. Шерғозихон замонида Шоҳтемурухон ва Шердоли бийнинг туғени жиҳатидин амир Эшмуҳаммад бийи шаҳид бу жамоани Хоразмга келтуруб эрди. Ва Нодиршоҳ келганда яна қадимий ватанлариға бордилар. Андин сўнг карратан маррот келиб, яна ихрож қилилди. Муҳаммадамин иноқ ҳам юртдин овора қилиб, Бобо бекнинг воқеасида яна келтуруб, Оқсарой ва Музқўмган ҳудудидаким, дор ас-салтана Хивақга тахминан уч фарсахлиқ йўлдур, сукно тайин қилиб эрди. Бу табақа тўрт уруғга мунқасим бўлур, андоқким: *солоқ* ва *ўрус қўшчи* ва *ўкуз* ва *ушоқ*. Бу жамоа ададда етти-саккиз минг уйлукдин зиёдадур. *Ўрус қўшчи* жамоасидин Муҳаммадниёз кўрчанинг ўғли Қилич гум отаси қайддин чиқондин сўнг *явмут* ва *йимроли* орасида юруб, бир неча арзол ва авбошни ўзиға ёр қилиб, мазкур бўлгон жумодал-охир ойининг авоилида зоҳиран¹⁷⁶² қизилбош ғазоти учун отланиб, Хуросон ҳудудида така жамоасиким, ҳазрат хони мағфурнинг эл ва хирожгузори эрди, ул жамоанинг Ахал диёрида ўлтурғонларин чопиб, кўп бегуноҳни шаҳид ва атфолу аёлин асир ва молу мавошисин ўлжа қилиб, муовидат кўргузди. «Охал» туркман луғатида зейкаш ва сувлиғ ерларни дерлар. Ул диёр Нисой ва Бовард тавобеидур. Аксар мавозеи чашмасорлиғ ва шоликорлиғ бўлур. Ғолибан бу жиҳатдин «Охал» дерлар. Хони мағфур бу сониға истимоидин ғазабнок бўлуб, аморатпаноҳ Қилич иноқ ва аёлатдастгоҳ Султон миробни бир бўлак афвожи қоҳира била алар йўлиға тайин қилдиким, ул жамоаи муфсидани тутуб, таканинг амвол ва усаросин алардин истирдод қилиб келтургайлар. Маъмурлар истижол била озим бўлдилар. Аммо, алар етушмасдин бурунроқ Қилич гум аксар аъвони била ўтуб эрди. Маъмурлар анинг изидин мусориат кўргузуб, баъзини тутуб, амвол ва асирларин олиб, хони мағфурнинг мулозиматиға келтурдилар. Ул ҳазрат *явмут* ақобириға киши юбордиким, Қилич гумни аъвони била тутуб, мағлул ва муқаййид қилиб юборсунлар. Алар инод ва куфрони фасод ва туғен юзидин фармони қазожарендин бўюн тўлғоб, боргон муҳассилларға жавоби шофий айтмай, бе нили мурод қайтардилар. Бу воқеаи мураввиҳа жунбонлиғидин ул ҳазратнинг нойираи қаҳри иштиол топиб, мамолик атрофиға лашкар ихзори учун баҳромкин тавочилар ва миррихойин ясоқчилар юборди. Ва оқоси маржа ал-уламо ва мураббни ал-фуқаро, жамол ад-давлат ва-д-дин Қутлуқмурод бекниким, алон иноқлиқ мансабиға мансубдур, шаҳарда ниёбатға тайин қилиб, *вазири* соҳиби тадбир, *осафназир*, низом ал-мулк ва-л-миллат Муҳаммадюсуф *меҳтарни* ул олийжанобнинг мулозиматида қўйди. Ва моҳи мазкурнинг йигирмаси¹⁷⁶³ да душанба куни дорулэмораи Хивақдин чиқиб, Куюктом қарясидаким, мавзеи нузҳат нишондир, ўз ҳовлисин музриби хайёми иқбол ва муқарри боргоҳи ижлол қилди, токим, асокири мансура ва афвожи қоҳира ул манзилда роёти нусратоёт зиллиға мужтама бўлғай. Тонгласи сешанба куни дабадаи тамом ва кавкабаи зафарфаржом била роятафрозини наҳзат бўлуб, Ўзбакёф қарясининг оёғида зейкаш ва кўл қироғин лашкаргоҳ қилди. Ул аснода хабар келтурдиларким, Қилич гум баъзи авбош ва ашрор била йўл тушуб, Шайх қалъасининг яқинидин черик соқасиға егиб, бир кишини захмдор қилиб қочибдур. Баъзи умароға амр бўлдиким, асокири нусратмасир била тебраб, ул ҳаромиларға танбеҳи балиғ бергайлар. Маъмурлар отланиб, муонидлар жониби юруш қилиб, аларнинг қаросин кўруб, қасд қилдиларким, суюфи обдор била жазон кирдорин канорларида қўйгайлар. Уд чоғда Қақа сардорким, бу хонводаи алиянинг дўстдор ва хизматкори эрди, баъзи санодиди *явмутия* ва машоҳири *йимролия* била ораға тушуб, Қилич гум бошлиғ шарирларни муқаййид ва мағлул келтирурга мутасадди ва мутаҳҳид бўлуб, умарони хони мағфурнинг ишорати била муаскари ҳумоюнға қайтарди. Чун чаҳоршанба куни ойнинг йигирма учини¹⁷⁶⁴ да Хўтан турктози¹⁷⁶⁵ машриқ боргоҳидин чиқиб, фалак майдонин жавлонгоҳ қилди, ул ҳазрат саманди барқ монандға рукуб қилиб, арзи лашкар қилмоқ баҳонаси била *явмут* тарафиға тебради, токим, ботроқ ул жамоа

¹⁷⁶¹ Абулхон тоғи.

¹⁷⁶² Зоҳиран – гўёки.

¹⁷⁶³ 1219 йил 20-жумоди-с-соний/1804 йил 27 сентябр.

¹⁷⁶⁴ 1219 йил 23-жумоди-с-соний/ 1804 йил 30 сентябр.

¹⁷⁶⁵ Қуёшга ишора.

ишларин файсалга еткургай. Шайх қалъасининг қутб жонибидаги қумга борганда, *явмут* ва *йимроли*-нинг вази ва шарифи келиб, ул ҳазрат отининг туёғига юз тазарру била жибҳасойлиқ қилиб, илтимос эттиларким, бизга киши қўшунгим, Қилич гум бошлиғ бадхоҳларимизни тутуб берали ва қудратимиз етмаса, кўчуб кетали. *қўнгрот* маорифидин Нодирмуҳаммад *кутволни* аларга қўшуб, сангар самтига атфи инон қилди. Сўнги кун чоштгоҳгача *явмутга* кўз тутуб, миод вақтида келмадилар. Бу жиҳатдин ул ҳазрат рукуб қилиб, муонидлар устига озим бўлди. Йўлда *явмут* тарафидин Менглимурод *сардор* истиқбол қилиб, маъмурлар ҳаромиларни тутуб, мулозиматга келадурлар, деб истимҳол кўргузди. Ул ҳазратнинг худ ойина замири мавриди илҳомоти ғайби ва мазҳари асрори лорайби эрди, *явмут*нинг не фикрда эрканин тафаррус қилиб, Менглимуродни ташаддуд била олдин қовуб, изидин алвияи зафартаббияни жилвага киргузди. **Маснавий:**

*Ливои зафар жилва айлаб аён,
Дарахион бўлуб маҳчаси меҳрсон.
Анинг остида мири вологуҳар.
Иноқи фалак жойгоҳ Элтузар.
Басе кавкаба бирла айлаб хиром,
Инонида нусрат бўлуб тезгом.*

Бандиромин ҳудудиди ҳазрат қутб ал-олам, лолойи аъзам Шайх Разиддин Али Лоло *қуддусиллоҳи сирруҳунинг* жавори мутабаррикаларига қариб Янгиёфнинг кун чиқаридаги зейкашга етганда, *явмут* ва *йимроли* ва машриқ муонидлари ясов ясаб, зейкашда муқобила бўлуб, қасд қилдиларким, садди роҳ¹⁷⁶⁶ бўлғайлар. Зиҳи нодонлар билмасларким, хасу хошокга не вужудким, дарёи заххор жарёнига банд еткура олғай ва шўълаи жаҳонсўз муқобиласида тура олғай. Баҳодирларнинг аввалги ҳамласининг садамаси била-ўқ муонидларнинг дафтари жамиатининг шерозаи суботи узулуб, ҳазимат ҳавосида мутафарриқ бўлдилар. Ва Янгиёф кўпрукида яна силсилаи жамиатлариға инъиқод бериб, сипоҳи нусратпаноҳнинг убуриға мамонеат кўргуздилар. Ишорати воло мавжиби била *амир* Вали *отолиқ* жамъи афвожи қоҳира била намоён урушуб, кўпрукка мутасарриф бўлдилар. Ул ҳолатда Холниёз есирким, ўкуз ақобиридиндур, ўкузнинг уч-тўрт ашрорин аёл ва атфоли била келтурди. Бу жиҳатдин фармони вожиб ал-изъон имтисоли била амири равшанзамир Шоҳниёз *отолиқ* сипоҳ олдиға чиқиб, баҳодирларни муҳорибадин мамнуъ қилди. Ул чоғда Қувонч сўфи бошлиғ *тарокима* муфсидининг бузулуб, Оққўл тарафиға кўчган хабари келди. *Явмут*нинг қолгон черикиким, муқобилада янги силсила жамиатиға интизом бериб эрдилар, Банот ун-наъш янглиғ тушлуқ-тушиға бутраб, тонг юлдузи йўсунлиғ нопадид бўлдилар. **Шеър:**

*Бале, лашкари анжум бўлғай ниҳон,
Қуёш қилғач олтун дарафшин аён.
Сангак хайлиға йўқтурур жўз гурез,
Етушганда сарсар ели тунду тез.*

Хони мағфур ирода қилдиким, тойифаи муфсидани қатлу торож қилиб, ўғлон-ушоқин иср қайдиға чеккай. Шоҳниёз *отолиқ* бошлиғ аёни ҳазрат ва аркони давлат арзға еткурдиларким: «бу жамоа агарчи гўстохлик изҳор қилдилар ва лекин ямонлиғ мақомида бўлмай, безарар ва билозаҳмат мулозимларнинг садамаи сиёсат ва қаҳридин кўрқуб, кўчуб борадурлар. Ва яна аболи киром ва аждоди изомингизнинг бойри навкаридурлар. Бу хонводаи вожибил эҳтиром қуллуғидин умид мунқате қила олмайин, ҳар ерда ҳам бўлса, шароратпешаларин тутуб берурлар. Эмди муносиби давлат ва лойиқи мурувват улдуким, дохил ва музоҳим бўлмай, давлат била мурожиат кўргузуб, сангарга тушсангизким, аларнинг анжоми кори на ерга етгай.»

Ул ҳазрат агарчи аларнинг ғализати фасод ва ғаризат¹⁷⁶⁷ и инодин билур эрди, аммо, умарои изомнинг таважжуҳи хотирин маръи тутуб, инон отифатин сангар самтиға мунсариф қилди. Йўлда Нодир-

¹⁷⁶⁶ Йўлга тўсиқ.

¹⁷⁶⁷ Ғаризат – табиат, хусусият.

муҳаммад кутвол явмут аросидин келиб, тарокиманинг ашрор ва авбошин тутарга кучи етмай, таҳқиқ кўчган хабарин еткурди. Ул ҳазрат кирёси давлатасоси гардунмамос¹⁷⁶⁸ га нузул қилгондин сўнг баъзи мутажанда ишорати воло била тарокима юртлоҳиға кеча бориб, аларнинг қалин молу мавоши ва ғалаба уйларин талаб ва ўлжалаб келтурдилар ва хабар еткурдиларким, Оқсарой ҳудудида баъзи тарокима ижтимо қилибдурларким, сипоҳи зафаринтибоҳға дастбурде еткургайлар. Ул ҳазрат бу жиҳатдин саҳар ҳангомида Қандум сардорни гуруҳи анбуҳ била ул жамаонинг дафъи учун юбориб, талияйи субҳдин сўнг рояти меҳришроқни кавкабаи нусратитсоқ била Ғозибод жониби жилваға киргузуб, Оқсарой устиға юруш қилди. Йўлда явмут қозиси Мулло Нурий қози Қоқа сардор била келиб, арзға еткурдиким, «чун ямонларга кучумиз етмай кўчтук, эмди омон берким, ўғлон-ушоқимиз от оёқи остида қолмасун.» Ул ҳазрат аларнинг илтимосларин мабзул қилди, ул шарт билаким, «Оқсарой ва Музкўмган ҳудудида агар тушгача таваққуф қилсангиз ва ё стпоҳ аҳлиғаким, ул мавзеда мутараддид ва мутафаҳҳис¹⁷⁶⁹ дурлар, мутарриз бўлсангиз, гуноҳ ўз бўйнингиздадур.» Ул аснода Қандум сардор ижтимо қилгон тарокимани урушуб, мутафарриқ қилиб, бир кишини йимроли ашроридин ўлдуруб, ғаноими мафвур била мулозиматға етти. Ва Қоқа сардор хони мағфурнинг ҳўзратидин мураххас бўлгондин сўнг ушоқ черики била кўчдин қолгон ашё ва амволин йиғнаб юрганда сипоҳи нусратпаноҳнинг баъзиға учраб, шарорати жибилий ҳаракатидинким, ул тойифаи бадсириштнинг фитратиға махмирдур, хони мағфур ҳузурида қилган шароитни пос тутмай, алар била муҳориба қилиб, бир кишига захм урдилар. Ул ҳазратға бу хабар етиб, амир Вали отолиқ ва Абдуллоҳ сардорни жамии касир била алар гўшмолиға амр қилди. Маъмурлар аларнинг сари вақтиға етиб урушуб, шикаст бердилар. Ул ҳарбда Абдуллоҳ сардор яхшиғина муборизат кўргузуб, Қоқа сардорға найза уруб йиқиб, отин олди. Баҳодирлар дағи намоён ишлар кўргузуб, қалин моли ғанимат била келдилар. Андин сўнг жамии асокири мансура ва афвожи қоҳира гуруҳ-гуруҳ ул мавзеға чаповул уруб, тарокимани қовуб чиқариб, наҳбу ғоратға машғул бўлдилар. «Оллоҳ сизларга ўзларингиз оладиган кўпдан-кўп ўлжалар ваъда қилди¹⁷⁷⁰» маллули била сипоҳ аҳлиға ғаноими вофир тушуб, дунёдин мустағний бўлдилар. **Маснавий:**

*Путрабон ёғий хавфи жонидин
Айрилиб мулку хонимонидин.
Лашкари қоҳира топиб нусрат
Ёғий амволини қилиб ғорат.
Ахз айлаб ғанимати комил
Бўлди асру фароғи дил ҳосил.*

Ул ҳазрат Оқсарой била Музкўмган оёғининг оралиғида таваққуф қилиб, қолгон черикни дағи наҳбу ғоратға амр қилди. Ул фурсаида бир ўзбак йигитким, кўп йилдин бери явмут орасида мутаваттин бўлуб эрди, қочиб келиб, тарокиманинг Оқсарой кўлидинким, Давдон оёғи анга қуяр, раабу ҳарос дағдағиси била ўлтура олмай, кўчуб Қубатоғ самтиға боргон хабарин келтурди. Ул ҳазрат баъзи йигитни истихбор учун Оқсарой кўлиға юбориб, сангарға муовидат кўргузди. Сўнгги кунким, ойнинг йигирма бешинчи шанбаҳи эрди, яна роятафрозин наҳзат бўлуб, Оқсарой талпининг фарқи ифтихорин мақдами ҳумоюн ва кавкабаи рўзафзуни била фалак авжидин ўткарди. Бурунроқким, абтоли рўзгор хулоса¹⁷⁷¹ ларидин ва шужаои номдори гўзидаларидин қўнғрот Юсуфниёз бек ва қиёт Муҳаммаджон бек валади Қутлуқмуҳаммад иноқ ва қипчоқ Бобо доруға ва Қандим сардорни бир бўлак черик била Оқкўл савбиға номзад қилиб эрдиким, агар тарокима ашроридин ул навоҳида киши бўлса, гушмоли балиғ ва танбеҳи азим бергайлар. Алар мавзеи мазкурға бориб, явмут ва йимроли сипоҳиға мулоқи бўлуб, қаттиғ муҳориба воқе бўлди. Бу хабар ул ҳазратнинг самъи шарифиға етиб, биродари айний¹⁷⁷² си ҳазрат султони олижоҳ

¹⁷⁶⁸ Гардунмамос – осмонўпар.

¹⁷⁶⁹ Мутараддид ва мутафаҳҳис – ўтиб-қайтиб ва излаб юрган.

¹⁷⁷⁰ Қуръони карим, 48 : 20.

¹⁷⁷¹ Хулоса – қаймоқ (яъни замон довьоракларининг зўри).

¹⁷⁷² Биродари айний – ота бир, она бошқа укаси.

ва хоқони рафежойгоҳ, қидват ас-салотин, умдат ал-хавоқин муизз ад-давлат ва-л-хилофат Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ Муҳаммадраҳим Баҳодирхонға эморатпаноҳ, рифъатдастгоҳ *амир* Қилич *иноқни* ма-схуб қилиб, фавже касир била имдод учун юборди. Ул ҳазрат етмасдин бурун алар муонидларни мағлубу манкуб қилиб, ўлжаи фаровон ва ғанимати бепоён била йўлда рикоббўслиқға мушарраф бўлдилар. Ул ҳазрат аларға оқоси жонибидин навозишот ва истамолот кўргузуб, мавкаби волоға инон отифатин маатуф қилиб, оқосининг мулозиматиға етти. Ва хони мағфур хуршид жамшиди мағриб хилватхонасиға майл кўргузгандин сўнг лашкаргоҳи қиёматиштибоҳға атфи инон қилиб, боргоҳи олампаноҳға нузули мусарратвусули била сарбаландлик еткурди. Ва етти кунгача рукуб қилмай, ул мавзеда мутаваққиф бўлуб, айшу ишратға иштиғол кўргузди. Ул муддатдин бир ойгача Беш қалъа билодининг фуқаро ва раоёси муонидларнинг амвол ва мазруотин тасарруфиға кижоруб, хони мағфурнинг дуои давлатин рутбиллисон ва вирди забон қилдиар. Валлоҳу аълам биссаваб.

Хони жаннатмаконнинг муонидлар истисоли учун алвия¹⁷⁷³ йн зафартаъбияни ҳаракатға киргузмаки ва аларни муҳориботи азим ва муқотилоти саҳим била мақхуру мустосил қилиб, мурожнат кўргузмаки

Айёми таваққуфда мутаоқиб хабарлар еттиким, *тарокимаи* боғия Куба тоғининг жанубий домана-сида мужтама бўлуб, *Отолиқ* арнасининг канорида ва ул тарафларда ўтунчи ва экинчиларға дохил ва музоҳим бўлуб, баъзи бечораларни ўлтурур эрмиш. Хони мағфур бу жиҳатдин асокири мансура яроғ ва завода¹⁷⁷⁴ син муҳайё ва омода қилгондин сўнг шаҳри ражаб ал-муржабнинг бешинчи куни¹⁷⁷⁵ ким, душанба эрди, ул сангардин дабадабаи тамом ва кавкабаи молокалом била тебраб, Котда Тангриберди бекнинг давлатхонасин нузули мусарратвусули била рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати бўстонсарои хулди барин қилди. Ва беки мазбур шойиста зиёфатлар ва писандида хизматлар тақдимға еткуруб, мавриди инъомоти хусравона ва машмули навозишоти бекарона бўлди. **Қитъа:**

*Зиҳи давлат ки иқболи расодин
Шаҳига хизмати мақбул тушгай.
Шаҳининг илтифоту шафқатидин
Боши гардуни волога етушгай.*

Котдин рукуб қилгон чоғда Поянда ариғининг сақосида Оққум ҳаддида ўлтургон *хитой*нинг чопилгон хабари келди. Бу ҳодиса тавзиҳи улким, Қилич гум ямут ва *йимроли* ашроридин икки юз чоғлиғ киши била отланиб, ярим кечада мазкур бўлгон элнинг устиға шабихун элтиб, куранин қабаб, ҳар тарафдин буза кириштилар. Иттифоқан, *хитой* йигитлари аксар экин устида эрдилар. Куранда ўн-ўн беш ишга ярар эркақдин бошқа киши йўқ эрди. Бу растохез ғавғосидин ул бечоралар бедор бўлуб, атфолу зуафо била қўлларига саруқ (сарвақ?) олиб, этакларига тошу кесак солиб, мутамарридларға мамонеат кўргузуб, куран атрофининг забтиға қиём кўргуздилар ва мудофаа амрида дасту по уруб, сайъи мавфур ва кушиши номақдур тақдимға еткурдилар. Саҳар ҳангомида мутамарридлар тағаллуб ва тасаллут била куранға кириб, эркақларин ўн тўрт яшар ўғлонларигача шаҳодатға еткуруб, хайли зуафо ва қизу атфолни асир қилиб, муовидат кўргузди. Ҳоло ул мавзе «шаҳидлар хазираси»ға машҳурдур. Хони *мағфур* бу хабари ваҳшатасар истимоидин бемаҳобан¹⁷⁷⁶ ул фуқаро ҳолиға риққат¹⁷⁷⁷ пайдо қилиб, Тангри таоло-нинг даргоҳида ниёзмандлиғ била ваъда қилдиким, то ул бечораларнинг додин мутамарридлардин олмағунча фароғат майли қилмағаймен. Ул кун Гурлан тавобеотидин Хизрэлининг оёғиға тушулди. Ул мавзеда Янгиқалъа *хитой*идин киши келдиким, *явмут* чопғунчиси ҳар кун икки-уч мартаба чаповул урадур.

¹⁷⁷³ Алвия (бир.: ливо) – байроқлар.

¹⁷⁷⁴ Завода (зод) – асбоб-анжомлар

¹⁷⁷⁵ 1219 йил 5-ражаб/1804 йил 1 октябр.

¹⁷⁷⁶ Бемаҳобан – қўрқмас.

¹⁷⁷⁷ Риққат – ачиниш, ҳамдардлик.

Бу жиҳатдин *амир Қилич иноқ* ва *амир Қаро Баҳодир мироб* ва *Мусо нойибни* олти юз киши била Янгиқалъага юбордилар. Алар ул кеча Янгиқалъада бўлуб, улуғ чоштғача чопқунчи келмади. Алар *хитой* ва *қулоннинг* черикин олиб, Қубатоғга бориб, аъдои давлатдин асаре топа олмай, мурожиат қилдилар. Анинг учунким, мутамарридлар хони мағфур алар қасдиға юруш қилиб, Хизрэлиға тушган хабарин эшитиб ва яна Қилич гумнинг қилган улуғ гуноҳининг шоматидин қўрқуб бузулуб, Амонқули ариғиға кўчуб эрди. Маълум бўлсунким, ул ариғни ямут қаҳатидин бурун Муҳаммадамин *иноқнинг* авоида ҳолида *кенагас қароқалпоқининг ҳокими Амонқули бий Сўвганли сақосиға* қариб Омуддин ёрдуруб, *кенагас* элтиб эрди. Ул кеча ямут ақобиридин Аваз бек ва Берди бек солоқ ва Назар бек *ушоққим*, хони мағфурнинг бойри навкар ва намак парвардаларидиндур, ямут жонибидин келиб, арзға еткурдиларким, «яхшиларимиз ёмонлардин жудо бўлуб, бу даргоҳ мулозимларининг меҳрибонлиғидин умидвор бўлуб, мунтазири иноятдурларким, келиб бандаликка мушарраф бўлғайлар.» Ул ҳазрат гояти хашмдин жавоб бермай, рухсати инсироф ҳам зуҳурға етмади. Хони мағфур ул мавзеда икки кун мутаваққиф бўлуб, юруш яроғининг таҳҳиясин камолға еткуруб, оининг тўққузиди жума кун кўчулди. Йўлда Қўшқўпрук *қўнгротининг* ақобиридин Бобо *кутвол* ибн Бойназар *бий* ва Абдуллоҳ *сардор* ва Қандим *сардорни* бир пора черик била қаровул йўсунлиқ илгари юборди. Алар Қубатоғ доманасида бир гуруҳ *явмут* ашрорига учраб, озроқ уруш била шикаст бериб, *қаримсо* жамоасидин Одинақули кўрниким, яккатози майдон вақоҳат эрди, ўлдуруб, бошин олиб, асокири зафармаосир Галдихон қавмиға тушганда келиб, суюрголотти хусравона била сарафроз бўлдилар. Сўнгги кун ул ердин наҳзат қилиб, Қуба тоғининг шимолия этагин музраби хайёми нусраттазийн ва муқарри боргоҳи зафартамкин қилди. Ул кеча *амир Қилич иноқ* ва Муҳаммадпаноҳ бек валади Одил бекни тўрт юз нафар шужо ва мубориз йигит билаким, ҳар бири диловарифда юз Рустамға баробарлиғ қилур эрдилар, Булдумсоз устидин *Қазоқ* йўлиға буюрди, токим. аъдои давлат сиёқларидин бир хабар тутғайлар. Алар *Қазоқ* йўлиға етганда ямут ашроридин *чўмча* Бобо *сардор*ким, баъзи ҳароми била қароқчилик учун вилоят орасиға бориб, чуқур қорақумдин киши ўлдуруб қайтган эрканлар, аларға учрашиб, муҳориба вуқу топмай-ўқ, тоб келтира олмай фирор ихтиёр қилиб, мутафарриқ бўлдилар. Муборизлардин Муҳаммадниёз бек ибн Худойберди *иноқ* ва Абдуллоҳ бек валади Қаро Баҳодир *мироб* иккаласи Бобо *сардорни* таоқиб қилиб уруб, отдин йиқитдилар. Ул ҳаромзода чувт туруб, *қиёт* Ўрус қушчи Баҳодирнинг отиға захм уруб ўлдурди. Ул аснода баҳодирлар ани ва Дўвдарқул деган *явмутни* чопқулаб ўлдурдилар. Ўзгаси тун дайжур¹⁷⁷⁸ ининг ҳижоби била диловарлар интиқомидин махлас топиб «кечани либос қилдик¹⁷⁷⁹» мадлули била либоси нажатға мулаббас бўлдилар. *Амир Қилич иноқ* фатҳу ферузмандик била мурожиат кўргузуб, субҳ чоғи мулозиматға етиб, офтоби иноят партавандозлиғи била муфтахару аржуманд бўлди. Чоштгоҳ *явмут* ашрофидин Муҳаммадниёз *отолиқ* ва Ортуқ бахши ва Холниёз есир бошлиғ кўп киши келиб, Аваз бекнинг келтурган арзин баъзи муқарриблар воситаси била даргоҳи давлатпаноҳда имзоға еткурдилар. Ул ҳолатда Ҳасанмурод бек валади Мурод бекким, Муҳаммадризо *қўшбегининг* оқосидур ва Тангриёр бекнинг ўғли Худойберган бек ва Жайрон *қалмоқ* баъзи мутажанда била Орол йўлиға чиқиб, *явмут* авбошидин Отаниёз учакчини қатлға еткуруб, бошин келтурдилар. Ул кун аркони давлат ва аъёни ҳазратнинг машварати била хони мағфур *явмут* ақобириға меҳрибонлиғ юзидин жавоб берди. Алар Амонқули ариғиға бориб, яхшилари ёмонларидин айрилиб, *Қазоқ* йўли била Оқсаройға келдилар. Ёмонлар дағи кўчуб, Болоётонға бордилар. Ва хони мағфур икки кун таваққуф қилиб, черик эли Қубатоғ доманаларидин мутамарридларнинг кўмган ва ёшурғон оғир молларин топиб олдилар. Ойнинг ўн учи¹⁷⁸⁰ да сешанба кун роёти нусратоётни жилваға киргузуб, муонидлар қасдиға Амонқули ариғи сари ҳаракат қилди. Ва ул ариғни убуру қилиб, пешинда Болоётон мавзеин муаскари асокири мансура қилди. Муонидлар субҳ чоғи ул ердин кўчуб, Ойбукри ва Аранг самтиға фирорий бўлуб эрди, бу мавзедин ҳазрат олихоқоний ва зуллисубҳоний, Дорой замон, Искандари даврон, подшоҳи соҳибқирон ал-муайяди батаиди ал-малик ал-маннон, муизз ад-давлат вал-миллат ва-д-дин Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхонға икки минг гўзида йигитни мулозими рикоби ҳумоюн қилиб, муонидларнинг ақабидин юборди. Ул ҳазрат истижол била

¹⁷⁷⁸ Дайжур – қоронғилик.

¹⁷⁷⁹ Қуръони карим, 78 : 10.

¹⁷⁸⁰ 1219 йил 13-ражаб/1804 йил 18 октябр.

илғаб, Шорқировуқ қолиғача бориб, киши топмай, мурожиат кўргузди. Хони *мағфур* чаҳоршанба куни Болоётонда ўғриқни қўюб, *манқит амир* Аваз иноқ валади Иноятуллоҳ иноқниким, мизожиға бир нима заъф ва беморлиғ торий бўлуб эрди, ўғриқ муҳофазатиға қаро черик била тайин қилиб, ямут изидин роятафроси наҳзат бўлди. Муқаддимаи сипоҳ Кўҳна Урганждаким, Хоразми қадимдур, муонидлар кезидин етиб, ғаноими фаровон ва исори бепоён олдилар. Кўҳна Урганждин икки йўл айриладур: бири Манқишлоқ ва Қазоқ йўлидурким, қиблага мойил ғарб сари бориб, яна шимолға майл қилур. Ва бири Қум Чунгкўл йўлидурким, қутб сори борур. Бу икки йўлдин яна шўьбалар айрилиб, бир-бириға қўшилур. Кўрдиларким, *явмут* бу икки йўлға айрилиб борибдур. Ул ҳазрат сипоҳни тўрт қисмға мунқасим қилиб, бир қисмни *найман* Эшим Баҳодир Гурлоний ва *қипчоқ* Ҳасанмурод *отолиқ* ва Бобо *доруга* Ҳазорасбийға бошлатиб, Манқишлоқ йўлиға юборди. Ва бир қисмни *уйшун* Абдушукур *отолиқ* ва Қутлуқ Муҳаммад бек ибн Ҳасанмурод *отолиқ*ға топшуруб, Қум Чўнгкўл йўлиға буюрди. Ва икки қисмни ўз мулозиматида сақлаб, мақобирини мутабарриканинг зиёратидин сўнг *Тўрабахтхонимнинг* гунбазининг устиға чиқиб, атроф ва жавонибни тамошо қилиб ўлтирди. Эшим Баҳодир ва Ҳасанмурод *отолиқ* ва Бобо *доруга* бир фарсахлиғ масофат қатъидин сўнг *явмут* изидин етиб зафар топиб, черик элиға кўп мол ва мавоши ғанимат тушуб, аларнинг безобита¹⁷⁸¹ лиғидин мол тушурган черик эли *манқит* Худойназар *отолиқ* ва *олажалиғ* қўнгрот Эломон бошлиғ мол ва мавоши суруб, амокин ва масокинлариға қайтилар. Ва саркардаларнинг ёнида оз киши қолди. **Маснавий:**

*Басо лашкари голиб аъдосига,
Бўлуб муштагил ўлжа яғмосига,
Босилмишдур аъдои мағлубидин,
Кўруб шумлиғ горат ошубидин.
Сипоҳе ки манзур эмас мол анга,
Ҳамиша мулозимдур иқбол анга.
Эрур ор мол узра қилмоқ талош,
Керакдур киши берса ор узра бош.
Ғаним ўлмаса даф билкулл агар,
Ғанимат талаблик зарардур зарар.
Чу душманга бердинг шикасти тамом,
Сену ўлжа қилмоқ талош вассалом.
Эшитдим салотини душманшикор,
Дамеким қизик бўлгуси корзор,
Ғаноим сориқим қилур эрса яийг,
Берибдур анга гушмоли башиг.*

Ва эшитдимким, саркардан мазкурлар дағи қошларида қолғон сипоҳ била ғаноим таманносининг беҳирадлиғидин аъдо сори жиловрезлик била якронлариға маҳмиз¹⁷⁸² бериб, баъзе муонидларни мунҳазим қилиб ўлжа олмоқ ва мол толмоқға иштиғол кўргуздилар. Ул аснода кўч орасидағи муонидлар хабар топиб, ҳайъати ижтимо била аларға ҳамла қилдилар. Алар бир соат мудофаа тариқиға иқдом кўргузуб, озлиқ жиҳатидин ўзларин кейинрок тортилар. Бу жиҳатдин ямут сипоҳи қувват топиб, ғалаба қилиб, сипоҳи нусратпаноҳ тўхтай олмай, рўйгардон бўлдилар. Бу шикаста етти-саккиз киши шаҳодат топиб, Худойберган бек ибн Тангриёр бек асир бўлди. Ҳикмат. Беш амрдурким, бавоис¹⁷⁸³ и шикаст ва асбоби ҳазиматдур. Аввал улким, саркардалар черик забтидин бепарволиғ қилиб, назму насақ сарриштасин қўлидин бермак. Иккинчи, уруш қизғонда сустлиқ қилмоқ. Учунчи, душман сипоҳи билкулл мустосил бўлмай, черик аҳли ғаноимға талашмоқ. Тўртунчи, корзор ҳангомида бесаботлиғ қилмоқ хоҳ хавф юзидин, хоҳ тадбир жиҳатидин. Бешинчи, рааб ва ҳарос истилоси.

¹⁷⁸¹ Безобита – ҳарбий интизомни бузган.

¹⁷⁸² Маҳмиз – этик пошнаси; Маҳмиз бермоқ – пошна билан ниқталамоқ.

¹⁷⁸³ Бавоис – боис бўлувчи.

Ва мунҳазимлар хижолатдин хони мағфурнинг мулозиматиға бора олмай, ўғруқға бориб, ул ҳазрат муонидларни мустосил қилиб қайтурда истиқбол қилиб, мулозиматға еттилар. Аммо, Абдушукур *отолик* ва Қутлуқ Муҳаммад бек Қум Чўнгқўл йўлида аъдои давлатнинг ақабидин етиб, озлик жиҳатидин уруша олмай, мадоро қилиб туруб, Танак Баҳодирни хони мағфурнинг ҳузратиға кўмак тилай юбордилар. Ул ҳазрат аларнинг имдоди учун ҳазрат жаноб хилофатмаоб, салтанатинтисоб, аълохоқони гардунтавон, муизз ад-давлат ва-с-салтаната- ва-д-дин Абу-л-фатҳ Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ва эморатпаноҳ Қилич *иноқни* тўрт юз отлиғ сипоҳи кинагузор била номзад қилди. Изидин ўзи дағи рикоби азиматға қадами иродатин қўюб, йўлда баъзи умарои номдор ва шужаои душманшикорни йўлнинг атрофиға гуруҳ-гуруҳ айириб юборди, токим, мутафарриқ бўлгон *явмут* ва *йшроли* ашрорин топиб, жазоға еткургайлар. Аммо, ҳазрат аълохоқоний Қилич *иноқ* била хуршиди жаҳонгард ва қамари гитийнавард¹⁷⁸⁴ янглиғ суръати тамом била манзил-баманзил қатъи масофат қилиб, Қум Чўнгқўлда аларнинг дидаи интизорин шаашшаи дийдори била ёрутти. Ва тасвия¹⁷⁸⁵ йи суфурдин сўнг Қилич *иноқни* қалбоғда ливои зафаринтимо муҳофизатиға тайин қилди ва ўз нафаси нафиси била муонидлар гушмолин илтизом қилиб, асбоби ҳарб ва олоти зарб била мукаммалу мусаллаҳ бўлди. **Назм:**

*Таваккулдин эғни зиреҳпуш ўлуб,
Ризо худ¹⁷⁸⁶ и узра сар огуш ўлуб.
Чекиб чорқаб тўрт ёнига чуст,
Камарбанди ҳиммат қовшоб белга руст.
Муборак қўлиға синонни тутуб,
Дегил аждаҳои дамонни тутуб.
Яна илгига теги буррон олиб,
Ки ҳар зарбида юз туман жон олиб.*

Қадами иродатин журъат рикобиға қўюб, ўз ҳузратиға тааллуқ мулозим ва навкарлари била жилодат майдони сари таковар¹⁷⁸⁷ и кўхпайкари сарсархиромиға маҳмиз бериб, аъдои фасодангезға Рустамона ҳамлаи салобатомезе еткурдиким, Асфандиёри руйина тан руҳидин садои таҳсин ва замзама¹⁷⁸⁸ и офарин наззора аҳлининг сомейи ҳушиға етти. **Шеър:**

*Қилиб ҳамла андоқки шери жаён,
Бўлуб музтариб савлатидин жаҳон.
Тушуб зилзила етти афлокга,
Демай етти афлокким, хокга.*

Муҳаммаднийез бек ва Абдуллоҳ *сардор*ким, сафар ва ҳазар¹⁷⁸⁹ да соядори ул ҳазратнинг мулозиматидин лаҳзае муфориқат қилмас эрдилар, аъдои гурезпой бодяпаймойким, бу сонихан душмангудозни ўз бошлариға қазои ногаҳоний ва балои осмонийдек мутаважжих кўрдилар, муқовимат сарришатсин иликларидин бериб, ўз бахти баргашталаридек рўйгардон бўлуб, зимои ихтиёрин фирор жонибиға мунсариф қилдилар. Ҳатто аёл ва атфол, кўч ва моллариким, Қум Чўнгқўлнинг шимолида қадамфарсои азимат эркан, ғояти изтирордин аларға боқа, бора олмайин, қутб тарафиға мунҳазим бўлдилар. Ва сипоҳи нусратпаноҳ алар ақабидин қолмай, саргарми муҳориба бўлуб, кўч бошқа йўл эрканидин ғофил қолдилар. Аммо баъзи черик эликим, кейнидин келур эрдилар, кўч кетган йўлга бориб, ғаноими бисёр ва исори бешумор олиб, хони мағфурнинг мулозиматиға еттилар. Ва сипоҳи нусратпаноҳ аср била шом оралиғида яна муонидларға қўл солиб, тўхтатиб яхши уруш тушти. Ва Оқмуҳаммад сўфи оқсоқким,

¹⁷⁸⁴ Жаҳонгард, гитийнавард – жаҳонни кезувчи.

¹⁷⁸⁵ Тасвия – тартибга солиш.

¹⁷⁸⁶ Худ – дубулга.

¹⁷⁸⁷ Таковар – жанговар от.

¹⁷⁸⁸ Замзама – товуш.

¹⁷⁸⁹ Сафар ва ҳазар – йўлда ва уйда (ўтирилган чоғи)

Муҳаммаднийёз кўрчанинг бани амомидин эрди ва муҳаррики силсилаи фасод ва қадамфарсои бодияйи инод эрди, жаҳолат юзидин журъат якронин майдони вақоҳатга суруб, баҳодирларга садди роҳ бўлди. Абдуллоҳ *сардор* анга ҳамла еткуруб, найза зарби била йиқиб, отин олди. Муонидлар бу воқеани мушоҳида қилиб, анинг нажоти учун қайта от солдилар. Ул аснода ҳазрати аълохоқоний ташрифи ҳузур арзоний қилиб, садамаи ҳамласидин аларга ҳазимат берди ва Оқмуҳаммаднинг устига бориб, анинг савдойи бошин кестуруб, оқосининг сумм¹⁷⁹⁰ и самандиға туҳфа юборди. Ва яна мунҳазимларни хуфтонгача таоқиб қилиб, кўп кишини ўлдуруб ва баъзини эср қайдиға чекиб ва бисёр аёл ва атфолин олиб ва ўн минг қўй ўлжа қилиб, мурожиат кўргузди. Ва Қум Чўнгқўл шимолида мавкаби кайҳонпуй тушуб эрди, ул ерда мулозиматға етиб, ўлжа ва асирларни пешкаш қилди ва амирзодаи мағфиратпаноҳ, шаҳодатдастгоҳ Ҳасанмурод беки марҳумийким, хони мағфурнинг иниси ва ҳазрат аълохоқонийнинг оқосидур, ул дағи ўз мулозим ва навкарлари била аъдои гурезпой залолатпаймойни таоқиб қилиб, қолин ўлжа ва асир била мулозиматға етти. Умарои изом ва шужаои зафарфаржом ҳам атрофда аҳли инод ва арбоби фасоддин кўп кишини мақтул ва маасур қилиб, ғаноими касира била сипоҳи нусратпаноҳға мулҳақ бўлдилар. Ва оғам Муҳаммаднийёз *мироб*и мағфиратмаобдин эшитдимким, нақл қилдиким, ул кун мен дағи баъзи мулозимларим била умаро дастурида ба мавжиби фармон бир тарафға маъмур бўлуб эрдим. Мутафарриқ бўлгон *явмут* ва *йимролидин* беш-олти кишини қатлга еткурдик ва етти нафарни тирик келтурдик.

Ул кеча *хитой* шуҳадосининг қони учун фармони лозимизон барча бандилар қатлиға нуфуз топиб, алардин мутанаффисе ҳаёт қайдида қолмади. Ва мурдор жасадларидин ул мавзе гўристон намудорин кўргузди. Андин саҳар кўчуб, яна муонидларнинг ақабидин илғаб, Юсуфбек гунбазининг тушидин ўтганда офтоб тулу қилиб, икки йўлга айрилгон ёғининг келиб қўшилгон асари пайдо бўлди. Ул ердин *амир Вали отолиқ* ва Муҳаммадпаноҳ бек ва Муҳаммадмурод бекни бир бўлак черик била аларнинг кейнидин илгари юбордиким, мавкаби ҳумоюн етушгунча аъдои давлатни кетгали қўймағайлар. Маъмурлар Арнакда *тарокимаи* муфсиданинг изидин етиб, сурон солиб, кетарга қўймай, Шокир девонаи ахборгўйни ахбор ва истимдод учун хони мағфурнинг мулозиматиға юбордилар. Ул Ойбукур қирининг тумшуғида мулозиматға етиб, воқеани арз қилди. Ул ҳазрат имдод учун ҳазрати аълохоқонийға *амир Қилич иноқни* гуруҳи анбуҳ била мулозими рикоб қилиб, Арнак самтиға юборди. Ҳазрат аълохоқоний ишорати мулҳами ғайбий била йўлдин чиқиб, ёғийнинг орқасидин бориб, кўчиға қасд қилди. Муонидлар бу воқеани мушоҳида қилиб, Вали *отолиқ*нинг тақобилидин рўйгардон бўлуб, ул ҳазрат мулозимлариға ҳамла еткурди. Алар ул ҳазратнинг мавжиби ишорати била сабот мақомида кўҳи гаронсанг янглиғ ором тутуб, тамкин қадамин тебратмадилар. **Қитъа:**

*Ҳар хайлким сабот мақомида қўйди гом,
Душман ҳужуму ҳамласидин йўқ анга зарар.
Ийман дурур шикасту ҳазимат балосидин,
Доим анга мулозим ўлуб нусрат, зафар.
Кўргул ки тоғ бу сифати аржуманд ила,
Осиб¹⁷⁹¹ и сели ҳодисадин келди бехатар.*

Муонидлар аларнинг тамкин ва суботин мушоҳида қилиб, Сирбилгонда ҳазрат аълохоқоний сипоҳи нусратпаноҳ била рустамона ҳамла қилиб, оралашиб қатлу кўшеш, эср ва ғоратға жалодат қўлин очти ва муборизат қиличининг дамидин ул биёбони ҳавлноқда аъдои давлат қонин сочти. **Маснавий:**

*Қиличдин сочилиб андоқ қизил қон,
Ки ул саҳро бўлуб саҳни гулистон.
Вале ажсоди аъдо бирла саҳро,
Намоён айлабон кўҳе фалаксо.*

¹⁷⁹⁰ Сумм – туёқ.

¹⁷⁹¹ Осиб – зарар.

*Кесилган беадад ҳар сори бошлар,
Ўшул куҳ узрадур андоққи тошлар.*

Ҳазрат аълохоқоний ул муҳорибада муборизат қиличин андоқ ишлаттиким, Рустаму Асфандиёрға ҳайрат бармогин тишлатти. Ва жалолат синони била ул нав хунрезлик қилдиким, Наримони пилтан нашаи гуруридин айилди. Ва шижоат хадангидин анингдек жигардўзлик зуҳурға еткурдиким, лаъли жиббаи баланди камон ўзин хижолат ўқиға ҳадаф кўрди. Ва диловарлиқ табар¹⁷⁹² ин ул янглиғ жилваға киргуздиким, Абу Муслим Марвазий *табардорлиғ* мубоҳатидин кўнгул узди. **Назм:**

*Шижоат кўруб зўри бозусини,
Келиб ихтиёр этти побўсини.
Таҳаввур кўруб журъатин ошкор,
Мулозимлигин айлади ихтиёр.
Зафар кўрди жаҳд ичра азмин дуруст,
Ўзини инонига етқурди чуст.
Кўруб нусрат анинг сарафионлигин,
Чу Симок кўрди ани найзавар,
Синонини ташлаб деди: алҳазар.
Кўруб ҳамласини Асади тунду тез,
Фалак қулласи узра қилди гурез.
Фалак теги захмидин айлаб ҳазар,
Боши узра чекти қуёидин сепар.
Кўруб савлатини жаҳон титради,
Демайким жаҳон, осмон титради.
Бўлуб зарбатидин қиличи тездам,
Адув жонига солди андуҳу гам.
Бале, улки шаҳ илгидин топти ком,
Жумод¹⁷⁹³ эрса ҳам ул чекар интиқом.
Синон илгидин комронлиғ топиб,
Адув шаънида жонситонлиғ топиб.
Бале улки шаҳдур анга дастгир,
Бўлур гар йиғоч эрса ҳам ул далир.
Учуб ўқ анинг зўри бозусидин,
Ҳалок этти аъдони ўтрусидин.
Бале, улки шаҳ берса қувват анга,
Бўлур ҳосил учмоқға қудрат анга.
Бўлуб панжасидин табар сарафроз,
Адув узра бўлди ҳалокаттироз.
Бале, улки шаҳ қилди ани баланд,
Бўлур хасм боши уза аржуманд.*

Ул ҳазрат саргарми муҳориба ва мустағриқи муқотила бўлуб, ҳамалоти шершукуҳ била аъдон залолатпажуҳниким, фавжи ағном ва хайли аъном янглиғ паришон ва мутафарриқ қилиб, айни хунрезликда эрди, ул ҳенгомда бир ажал етган *туркман* жаҳолати маҳздин муқобил бўлуб, ул ҳазрат ани синони жонситон била жазоға еткурган чоғда *явмут* ашроридин яна бир шарири залолаттахмирким, таҳаввур ва тасаллубда абнои жинсидин мумтоз эрди, гояти вақоҳатдин ул ҳазратнинг муборак қафо¹⁷⁹⁴ сидин журъат тавсанин илгари суруб, ғофиллиғ била зоти саодатсамоти хужаста сифотиға «биз темирни ту-

¹⁷⁹² Табар – ойболта.

¹⁷⁹³ Жумод – жонсиз, ҳаракатсиз жисм.

¹⁷⁹⁴ Қафо – орқа.

ширдик-яратдик ва унда одамлар учун манфаатлар бор¹⁷⁹⁵» фаҳвоси била душмангудоз ва дўстнавоздур, қасд қилдиким, заҳмат еткургай. Андин беҳабарким, ул ҳазратнинг замири байзотахмири мавриди ас-рори ғайбий ва маншаи анвори лорайбийдур. Анинг қасдидин огоҳ бўлуб, анга мутаважжиҳ бўлди ва синони жонситонин анинг синаи пуркинасиға ҳавола қилиб, ўнг эмчакидин захм уруб, найза теги шона¹⁷⁹⁶ сининг остидин чиқти. Ул сахтжон¹⁷⁹⁷ от боди била илгари келиб, бовужуди захм чувтастлик қилиб, ҳазрат аълохоқонийнинг муборак дубулғасиға қилич уруб, қиличи синди. **Рубоний:**

*Ҳар бош ки, азиз айласа Тангри ани,
Рўзий қилур анга афсари султоний.
Осиби ҳаводисдин ани сақлар омон,
Ҳофиз бўлубон ҳимояти яздоний.*

Ул фурсатда ҳазрат аълохоқоний найзаға тобиш бериб чектиким, дубора жазосин бергай. Ул ҳаромзода отдин сарнигун ерга тушуб, найза ушолди ва ўлум ҳайбатидин ердин қўпуб, Болташ дўрмониинг қиличиғаким, ул ғолатда ҳозир бўлуб эрди, ёпушти. Ул ҳазрат найза синуқи била ани яна уруб йиқитти. Ул жон ҳавлидин саросимавор туруб, ул ҳазрат якронининг жиловидин тутти. Ул ҳазрат анинг бошиға қилич уруб қалам қилди¹⁷⁹⁸. Бу оралигда *амир* Вали *отилиқ*ким, бабри дарранда ва шери гўррандадек ҳамалоти мутаоқиб била барқи шаашшаи теғидин *тарокиманин*г хирмани вужудин куйдурур эрди, оти суруниб ерга тушти. Ул аснода рифъатпаноҳ ва давлатдастгоҳ Муҳаммад Ризо бекким, ҳоло *қўшбегилик* мансаби била сарафроздур, теғзанлик ва диловаррафканликка машғул эрди, анинг сарвақтиға ҳозир бўлуб, дастгирлик қилиб отлантурди. Ва *амир* Қилич *иноқ* ва Абдуллоҳ бек ибн Қаро Баҳодир *мироб* ва Абдуллоҳ *сардор* яхши муборизат кўргузуб, кўп кишини қатлга еткурдилар. Ва муборизлар наърасидин қиёмат куни ошкоро бўлуб «қиёмат соати олдидаги зилзила улуг-даҳшатли нарсадир¹⁷⁹⁹» мафоди била размгоҳға зилзила тушти ва суюфи обдорнинг шуаошидин мутамарридларнинг хирмани аъмориға барқи бало етушти. **Рубоний:**

*Тугён қилибон ҳар сори тўфони ажсал,
Еткурди бинои умри аъдога халал.
Жонсиз таналардин арсаи жангу жадал,
Қилди қаро ер узра аён юз минг тал.*

Ул аснода ҳазрат аълохонийнинг ливои зафарпарчамиға «оллоҳ сизга қудратли ёрдам-нусрат бериш учун¹⁸⁰⁰» муқтазоси била нусрат ели эса киришти ва *тарокими*и гумроҳ жон хавфи ва нажот рижосидин ва «ўша кунда инсон «бу бало-офатлардан қаерга қочи-қутулиш мумкин» деб қолур¹⁸⁰¹» мафоди била фирор ихтиёр қилдилар. Ул ҳазрат диловарлар билаким, рикоби ҳумоюнида ҳозир эрдилар, таоқиб қилиб, кўчга дохил бўлганда, *тарокима* ғайрат юзидин мутаффиқ бўлуб, ҳайъати ижтимо била фидоийвор ҳамла қилиб, сипоҳи нусратпаноҳға махлут бўлдилар. Ва муборизлар дағи жалодат теғин ниёми интиқомдин чекиб, аъдои давлатнинг завооти разолатсифотиға ибқо қилмай¹⁸⁰², хунрезликка қиём кўргуздилар. **Маснаий:**

*Қотишиб икки хайли журъатосор,
Анингдекким, икки дарёйи зуххор.*

¹⁷⁹⁵ Қуръони карим, 57 : 25.

¹⁷⁹⁶ Шона – елка.

¹⁷⁹⁷ Сахтжон – жони қаттиқ.

¹⁷⁹⁸ Қалам қилмоқ – қирқмоқ. Кесмоқ, иккига бўлмоқ.

¹⁷⁹⁹ Қуръони карим, 22 : 1.

¹⁸⁰⁰ Қуръони карим, 48 : 3.

¹⁸⁰¹ Қуръони карим, 75 : 10.

¹⁸⁰² Ибқо қилмай – боқийлик бермай (яшашиға фурсат бермай)

*Бедавлар туйногининг тийра гарди,
Қуёи рухсорин айлаб ложжувардий.
Муборизлар қилиб ҳар ён тақунуй,
Уруш ҳенгомида тортиб ҳаёҳуй.
Диловарлар чекиб теги жалодат,
Қилиб бир-бирининг қатлин иродат.
Бўлуб шамширлар ул нав хунрез,
Ки ул қир узра қон сели оқиб тез.
Тўфанг овози раъд овозидин тунд,
Фалак узра малак ақлин қилиб кунд.*

Ул урушда Юсуфниёз бекка Наврўз калла *йимроли* муқобил бўлуб, захм урди. Муҳаммадниёз бек бориб, ани захмдор этти. Ва Муҳаммадниёз *кўрчаким*, Муҳаммадмурод бекнинг қасдиға жозим эрди, Давлат қарокўз анинг баногуши¹⁸⁰³ дин найза уруб йиқитти. Ва Шоҳниёз бекким, *тарокима* тавоифидин *машириқ* уругининг ақобиридин эрди, *қўнгрот* Ниёз бек каллакесар анга муқобил бўлуб, қатлға еткурди. Бу йўсунда ўзга диловарлар дағи муҳориботи бисёр ва муқотилоти бешумор тақдимға еткуруб, теги обдор суйидин муонидлар лабташналарин сероби ажал қилдилар. Ва ғозилардин Сотиболди бек ибн Муҳаммадназар *нойиб* ва Авазжон ва яна икки киши шаҳодат топти. Ул аснода хони мағфур асокири мансура била етушуб, сафоролиғ қилди. Икки сипоҳ айрилишиб, ҳазрат аълохоқоний муборизлар била оқосининг мулозиматиға келиб, навозишоти комил ва истимолоти шомилға ихтисос топти. *Тарокима* дағи кўч тарафиға чиқиб, Муҳаммадниёз кўрча ва Галдихон *йимроли* ва Қилич гумнинг ихтимоми била ясол тасвиясиға иштиғол кўргуздилар. **Назм:**

*Ясовлар бўлуб ҳар тараф таъбия,
Топиб дилкаш авзо ила тасвия.
Ясовлар аро жилва айлаб ливо,
Яловлар ливо узра тортиб ҳаво.*

Икки тарафдин муборизлар майдонға сурон солиб, салаҳшурлиқ ва майдондорлиқ қондасин зуҳурға еткуруб, озроқ муҳориба вуқу топти. *Явмут* жамоасининг махсус бир дастури будурким, ҳар қачон душман ғалабасидин алдарроби музтар бўлса, мажмуи бир бўлуб, ясол ва туғи била ҳамла қилиб тўқушур. Ва агар зафар топмаса, ботроқ сирпилиб, мунҳазим бўлурлар. Аларнинг бу ҳамласидин қаттиғроқ ҳамла ҳеч тойифадин топилмас ва бу ҳамлага ҳеч сипоҳ тоқат келтура олмас. Ул аснода ямут сипоҳи ул дастурда туғ ва ясови била асокири мансураға кўтарила от солиб, жанги мағлуба вуқу топти ва ғозилар дағи ишорати воло мавжиби била мудофаҳа иштиғол кўргузиб, қатлк кўшеш амрида даиқае номарғи қўймади. Икки черик бир-бириға ул нав махлут бўлдиким, найза ва қилич ишлатмақдин иш ўтуб, талашмоқ ва ёқалашмоқға оид бўлди. Андиқким, аморатпаноҳ *амир* Султон *мироб* бир *явмутни* от устидин талош била оғуш¹⁸⁰⁴ иға олиб йиқитти. Ул муҳорибада *амир* Вали *отилиқ* ва Юсуфниёз бек ва Бектурди тажан ва Муҳаммадали *бий* яхши муборизат кўргузуб, кўп кишини қатлға еткуруб, захмдор бўлдилар. Абдушукур *отилиқ* ва *найман қози* Қурбонқули ва *уйгур* Тожи *доруга* шаҳодат жомидин раҳмат шаробиға саршор бўлдилар. Аммо, аъдои давлатдин кўп киши қатлға етиб, охир ҳазимат топиб, фирор ихтиёр қилдилар. Ул урушда *тарокима* ўн минг кишидин кўп эрди ва асокири мансуранинг адади мингта етмас эрди. Анинг учунким, аксари лашкария ўлжа ва ғаноим олиб қайтиб эрди. Ва Эшим Баҳодирға тафвиз қилилғон черик худ шикаст хижолатидин кела олмай, ўғруқға қўшилиб эрди. Андоқким собиқан зикр топти. Ва яна аксари черик аҳли хони мағфурға мурофиқат қила олмай, ақабдин келур эрди. Таиди яздоний ва иқболи жовидонийдин мундоғ лашкари қалил била анингдек сипоҳи касирға ғолиб бўлди. Ул ошонда *хитой* усаросидин биров бир қул била қочиб келиб, хабар еткурдиким, *тарокима* босилиб бор-

¹⁸⁰³ Баногуш – қулоқнинг юмшоқ жойи.

¹⁸⁰⁴ Оғуш – қучоқ.

гондин сўнг аёл ва атфолин олиб, тасарруфидағи молу мавошисиға боқмай, кўтарила қочтилар. Андоқ-ким аксари ёш фарзандлари оёқ остида поймол бўлуб, фавт бўлди. Ва Худойберган беки мазбур ул оралиғда қочиб келур эркан, бир қочғунчи *явмут* учраб, шаҳодатға еткурди. Хони мағфур истадиким, таоқиб қилиб, барчасин теғдин ўтқаргай. Шоҳниёз *отолиқ* ва Жаъфар хўжа *нақиб* бошлиғ аркони давлат ва аёни ҳазрат арз қилдиларким, «*явмут* бойри навкарингиздур. Агарчи бу кун исён ва саркашлик оғоз қилди, жазосин топти. Аммо, бу даргоғи олампаноҳдин ўзга малоз ва маржаи йўқтур. Бир неча кун ғурбат ва курбат саубатин тортиб, яна азжу инкисор била бу остонға мутаважжиҳ бўлғусидур. Ва агар мақсуд *хитой* мазлумларининг интиқоми бўлса, бириға ўн қасос олинди.» Ул ҳазрат умаронинг таважжуҳи хотирин пос тутуб, кеч пешинда ул ердин атфи инон қилди ва ора қўнуб, ойнинг ўн еттиланчи¹⁸⁰⁵ кечасиким, шанба туни эрди, Кўҳна Урганжга нузул қилди. Андин кўчуб, ўғруқ қўйилғон манзилға тушулди. Ул манзилда уч кун таваққуф қилиб, асокири нусратмаосирға жам бўлғон ғаноимни тақсим қилди. Ва ойнинг йигирма еттисида душанба куни давлат ва нусрат била доруламорай Хивақға нузул қилди. Фақир ул мавридда бу рубойни назм силкига чекиб эрдим. **Рубой:**

*Эй туркмон, этма фикри нофармонлиг,
То кўрмагасен жило¹⁸⁰⁶ ва саргардонлиг.
Яъни ки мутеи ҳукми шаръ ўл ки, букун
Даврон аро Элтузаргадур султонлиг.*

Аммо, муонидлар бир манзил кейин боқмай қочиб эрди. Ул ҳазрат аларнинг ақабидин қовмай ва моллариға дохил бўлмай, мурожиат қилғон хабарин эшитиб, қайтиб, бир неча кун ул манзилда таваттун ихтиёр қилдилар ва йўл саранжомин тутгондин сўнг кўчуб, Гургон навоҳисиға бордилар. Ва Қилич гумким, мундоғ фитна ва фасодға боис бўлуб эрди, *қизилбош* қуллуқиға бориб, Техронда фавт бўлди. Ва яхшилиғ даъвоси била йўлда айрилиб қойтғон *явмут* хуфиятан Арнақда таваттун қилғон *тарокима*ға рафт-омад қилди. Ҳазрати хони мағфур бу жиҳатдин аларни дағи юртдин овора қилди.

Кўрнушхонаи олий биносининг итмомға етмағи ва хони жаннатмаконнинг ани тўйлаб, ганжрезлик этмағи

Йимроли фатҳидин сўнг хони мағфур ва хоқони мабрур, муассиси асоси салтанат, бонии мабонии мукаррамат Абулғози Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *тағаммадаллоху бигуфрониҳи* ройи ихтироороон мушкулгушоининг иқтисоси била ўз давлатхонасининг муқобилидаким, тарафи шимолийсидур, бир девонхонаи рафеасос, гардунмумос биносига иқлом кўргузуб, анинг таъмир ва итмомининг уҳдасин дастури аъзам ва соҳиби мукаррам, вазири Осафуссияр Муҳаммад Юсуф *меҳтар*нинг ройи оламороиға мафвуз қилиб эрди. Ва лиҳазо¹⁸⁰⁷ *меҳтари* мумиилайҳ мамолик атрофидин чобукдаст баннолар ва соҳиби вуқуф муҳандислар жам қилиб, ул бинои гардунсой таъмирида жаҳди мавфур ва сайъи номақдур тақдимиға еткурди. **Маснавий:**

*Вазири фалак қадру рифъатпаноҳ,
Саодатмаобу карамдастгоҳ.
Қилиб жаҳд фармонраволиг била,
Сочиб зар хазинагушוליг била.
Этиб жам асбоби меъморлиг,
Муҳайё бўлуб борча даркорлиг.
Муҳандислар айлаб баса ихтимом,
Илморат ишига бериб интизом.*

¹⁸⁰⁵ 1219 йил 17-ражаб/22 октябр.

¹⁸⁰⁶ Жило – муҳожирлик.

¹⁸⁰⁷ Лиҳазо – шунга кўра.

Шуру эттилар эйла бунёдига,
 Ки чарх офарин деди устодига.
 Солиб тарҳи матбуъ вазъи латиф,
 Саодат уйидек муфайзу шариф.
 Келиб чарх қошонасидек рафе,
 Карам аҳлининг кўнгли янглие вазе.
 Ҳумоюн асоси мурабба тушуб,
 Хужаста биноти музалла тушуб.
 Шимоли бўлуб тарҳ айвон анга,
 Ки бўлди сарафканда кайвон анга.
 Улуғ манзар айвонга қоршу тушуб,
 Вале вазъда рўй-барўй тушуб.
 Тушуб шарқу гарбида олий бино,
 Биноларга уйлар мушириф яна.
 Биноси бутуб тошу ожар¹⁸⁰⁸ била,
 Саросар мурасса бўлуб зар била.
 Бори сақфу девори заркор ўлуб,
 Ҳамон нақши Моний намудор ўлуб.
 Сутуни санамлар қаддидек расо,
 Вале Фарқадон¹⁸⁰⁹ га бўлуб фарқсо.
 Келиб шамсасидин қуёш мунфаил,
 Мақарнасларидин фалак музмаҳил.
 Бўлуб тарҳ қошии ҳавошисида,
 Тушуб нақши ислимий қошисида.
 Бўлуб саҳнига фарш яшму рухом¹⁸¹⁰,
 Кўруб ҳайф ақл анда қўймоқни гом.

Бу йўсунда пурфан меъморлар ва моҳир наққошлар ул бинои рафебунёдининг таъмир ва танқишига уч ой корсозлиғ кўргузиб, шаъбон ал-муаззам авои¹⁸¹¹ да итмомга еткурдилар. Хони мағфур анинг итмоми учун моҳи мазбурнинг ўн тўққузланжи¹⁸¹² куниким, панжшанба эрди, тўйи олий ва қурултойи азим тартиб бердиким, таърифдин мустағний ва тавсифдин мустаснийдур. **Қитъа:**

Анингдек тузди жашини хусравона,
 Ки васфи гоятини ақл билмас.
 Агар таърифиди бўлсам қаламзан,
 Ўтар умру мингидин бир ёза олмас.

Ул сури пурсуруда ақулу шурб фароғидин сўнг олишаън амирлар ва гардунмакон амирзодалар бошлиғ Хивақ дорулмулкининг ақобир ва аозими ва беш қалъа мамоликининг ақоли ва ақоримиға хайётқона инъомидин хилъаи гаронмоя ва ташрифоти тиллопироя била сарафрозиди еткурди. Ва меҳтари мушорилайҳга дасти эҳсонидин хуршид панжасидек зарафшонлиғ қилиб, банно ва устод ва наққошлар-фақим, ул иморатда корсозлиғ кўргузуб эрдилар, атбоухум бахшиши билоғоят ва резиши бениҳоятдин баҳраманд қилди.

¹⁸⁰⁸ Ожар – пишиқ гишт.

¹⁸⁰⁹ Фарқадон – Кичик айиқ туркумидаги иккита ялтироқ юлдузлар.

¹⁸¹⁰ Яшм ва рухом – нодир яшм мармари ва оқтош, мрамар.

¹⁸¹¹ 1219 йил 1-шаъбон/1804 йил 5 ноябр.

¹⁸¹² 1219 йил 19-шаъбон/1804 йил 23 ноябр.

Хони фирдавсмаконнинг жулуси майманатмаануси била салтанат тахтин баландноя қилмоғи ва тораки мубораки била хилофат тожин саодатпироя қилмоғи.

Ҳикоят девонининг соҳиби нигини, ривоят айвонининг маснаднишини, аъни хомаи саодатмаанус варақ девонхонасида сўз аврангига мундоғ жулус қилурким, чун ҳазрат хоқони ғуфронпаноҳ ва хоқони раҳматжойгоҳ, шаҳиди саид Элтузар Муҳаммад Баҳодирхони марҳумнинг мартабаи ҳиммати андин олий эрдиким, мадорижи аморат ва маротиби иноқиятга ризоманд бўлуб, бошқа бировнинг таъзими хилофатига бош эндургай. **Назм:**

*Ҳиммат қушедур баландпарвоз,
Қасри фалак узра ошиёнсоз.
Вайронани қилмас ошиёна,
Ул навъ ки чүзги жовидона.
Ҳар қуш ки бу қушга бўлди ҳамбол,
Жавлонгаҳидур ҳавои иқбол.
Йўқтур анга майли настлик ҳеч,
Ўз жинсига зердастлик ҳеч.*

Ложарам салтанат ҳавоси замири ақдас ва хотири ашрафида тасмим топиб, тўйи мазкурнинг учланжи куниким, якшанба эрди, ойнинг йигирма иккиси¹⁸¹³ да Абулғозихони Чингизийнинг қомати қобилиятин хильати салтанатдин урён¹⁸¹⁴ ва фарқ¹⁸¹⁵ и давлатин афсар¹⁸¹⁶ и хилофатдин соҳиби ҳирмон¹⁸¹⁷ қилиб, қароқалтоқ орасида ақрабоси қошига юборди. Сўнғи кун чоштгоҳда Фозил бий бошлиғ оқо-иниларининг сайъи била ва аркони давлатнинг иттифоқи била шаҳрёрлиғ ўтағасин гўшаи кулоҳига уруб ва жаҳондорлиғ хотамин кафи ҳумоюнига кююриб, маснадорои салтанат ва аврангпирои хилофат бўлди. Ул кун тарих ҳижрий минг икки юз ўн тўққузда мувофиқи Сичқон йили шаъбон ал-муаззамнинг йигирма учи¹⁸¹⁸ да, тарихи Жалолий етти юз йигирма олтида Озармоҳи жалолийнинг ўн бирида¹⁸¹⁹, тарихи румий минг юз ўн олтида Ташрини сонийнинг ўн тўртида¹⁸²⁰, тарихи қибтия минг беш юз йигирма бирда Ҳотвари қибтийнинг ўн еттисида¹⁸²¹, тарихи қадими Язджурдия минг юз етмиш тўртда Хурдодмоҳи қадимнинг ўн тўққузи¹⁸²² да душанба куну офтоби оламтоб Қавс буржи¹⁸²³ да эрди. **Шеър:**

*Давлат айлаб келди ҳар ёндин муборакбодлиғ,
Қўйди олам аҳлига юз инбисоту шодлиғ.
Салтанат маъмураси вайрон бўлуб эрди баса,
Мақдамидин етти ул маъмурага ободонлиғ.
Даври гардундин асири гам бўлуб эрди улус,
Топтилар бу мужда тавқии била озодлиғ.*

Бу воқеаи беҳжатасар таҳниятида Хоразм фузалоси қасойид ва таворих битиб, арзға еткурдилар. Ул жумладин ҳазрат устоди фазойилмаоб, сиёдатинтисоб, умдат ал-ислом, шамс ал-миллат ва-д-дин Музаффар хўжа Киромий салламаҳу бу таърихни топибдур. **Таърихи жулус:**

¹⁸¹³ 1219 йил 22-шаъбон/1804 йил 26 ноябр.

¹⁸¹⁴ Урён – яланғоч.

¹⁸¹⁵ Фарқ – бош.

¹⁸¹⁶ Афсар – тож, тож устидаги пар.

¹⁸¹⁷ Соҳиби ҳирмон – маҳрумлик эгаси.

¹⁸¹⁸ 1219 йил 23-шаъбон/1804 26 ноябр.

¹⁸¹⁹ Қуёш кунлари асосидаги янги Эрон тақвими.

¹⁸²⁰ Ой кунлари асосидаги янги қамарий тақвим.

¹⁸²¹ Ислом фатҳтгача Мисрда яшаган христиан қибтийлар тақвими.

¹⁸²² Қадимги эронликлар тақвими.

¹⁸²³ 25 ноябр.

Баҳамдиллоҳ ул шоҳи кишварпаноҳ,
 Ота маснадин айлаб оромгоҳ.
 Бироз фурсат анда бўлуб ҳукмрон,
 Сўнгунча етиб фазлу лутфи илоҳ.
 Бошига қўюб тожи Кайхусрав,
 Муборак қудумин қилиб зейбоҳ.
 Жанобида аркони давлат ҳама,
 Туну кун эрурлар анга хайрхоҳ.
 Зиёд эрканига бори шоҳдин,
 Таваккул, таҳаввур, карам бор гувоҳ.
 Адолат тариқин шиор айлагач,
 Қаламзанлар аҳволи бўлди табоҳ.
 Салоҳ аҳлини сарафроз айлабон,
 Рисолат топиб даврида иззу жоҳ.
 Қаён борса туғи ливои зафар,
 Музаффар бўлуб анга хайлу ситоҳ.
 Чу хоразмиаҳ тахтида ўлтуруб,
 Мамолик элин тузди бешитибоҳ.
 Киромий савол этти таърихини,
 Дедимким: «амир Элтузар подшоҳ».

Фақир ҳам ул ҳазратнинг таҳнияти жулусида тамаддуҳ юзидин бир таърих ва бир қасида айтиб эрдим. Ул таърих будур. **Таърих:**

Чун нишаст он шоҳ бар авранги жоҳ,
 Ёфт аз вай зеб тожи макрамат.
 Пеши ў рафтам ба одоби ниёз,
 То жулусаширо бигўям таҳният.
 Бар сарам андохта аз рўйи меҳр.
 Офтобосо шуои отифат.
 Гуфт: таърихи жулусро бигуй!
 Гуфтамаи: «бодат муборак салтанат»
 Ва ул қасиданинг матлаи будур.

Матлаъ:

Беза, эй шоҳиди давлат, менга васлинг шабистонин,
 Чароги мажлисафрўз эт жамолинг моҳи тобонин.

Подшоҳи мағфиратпаноҳнинг аввалги мартаба Орол савбиға ҳаракат қилмоғи ва таинди илоҳий била Хўжаэли қўрғонининг очилмоғи ва сўфилар таадиби учун Қўнгрот қўрғонининг устиға бормоғи. Буроқи муҳориба ва таингнои муҳосира била аларнинг думоғидин дуд чиқармоғи ва ҳазрат аълохоқонийнинг диловарлиқ изҳори ва муборизлиқ намудори

Гузориш кишварининг Санжари, нигориш оламининг Сикандари қалами бадиянигор бу нав ҳикоят-гузорлиғ қилурким, ҳамул йил хони мағфурнинг жулуси майманатмаанусидин сўнг¹⁸²⁴ Орол диёрида Хўжамурод бий била иниси Тўрамурод сўфининг орасиға баъзи умури номарзия ва маҳоми номария¹⁸²⁵ мавжибидин ваҳшат тушуб, иш низоға мунжар бўлди. Андоқким, Тўрамурод сўфи Қўнгротдин мутарризона¹⁸²⁶ чиқиб, манқит аросиға борди ва ўн беш кундин сўнг бир кеча ёшуриин Қўнгротға кириб,

¹⁸²⁴ Яъни 1219/1804 йил шаъбон/5 ноябр-3 декабр ойдан сўнг.

¹⁸²⁵ Норозилик ва дўстликка хилоф ишлар.

¹⁸²⁶ Мутпарризона – жанжаллашиб.

Эшқули қабиласидин Эшмуҳаммад *охунд* бошлиғ Қўнгротнинг баъзи аҳолисининг муовинат ва музоҳирати била қалъага мутасарриф бўлди ва оқосин ҳовлисида қабаб, муҳосирага машғул бўлди. Бу сонихаи беҳжатафзо ҳазрат подшоҳи мағфур ва шаҳашоҳи мабрурнинг самъи шарифига етти. Ул ҳазрат бурундин худ Орол тасхирининг иродасин пешниҳоди хотир қилиб, юруш асбобининг таҳҳийя ва истеъдодига машғул эрди. Бу хабар ул ирода тарғибининг силсиласига таҳрик бериб, лашкар ихзори учун мамолики маҳрус¹⁸²⁷ га чопар юборди. Ва Қутлуқмурод бекни шаҳарда ниёбатга тайин қилиб, шаввол ал-муборакнинг йигирма тўрти¹⁸²⁸ да жумъа куни намоздин сўнг ҳиммат қадамин саодат рикобиға қўюб, дор ас-салтанаи Хивақдин чиқти. Кеча Котда қўнуб, шанба куни Омуюдин убур қилиб, ҳовлисиға тушти. Сўнгги кун ҳазрат қутб ас-солиҳин ва фахр ат-тобеин, султон ал-орифин, бурҳон ал-восилин Увайс ал-Қараний *разиуллоҳм анҳунинг* манзилгоҳининг зиёратига мушарраф бўлуб, арвоҳи таййибадин имдод ва истионат толиб, мурожиат кўргузди. Душанба куни ойнинг йигирма еттиси¹⁸²⁹ да Омуюдин кечиб, Бўрка мавзеиға ворид бўлди. Бу мавзеда асокири мансура ва афвожи қоҳира атрофи мамоликдин гуруҳ-гуруҳ ва фавж-фавж келиб, ливои зафар зиллиға мужтама бўлдилар. **Фард:**

*Бўлуб жам ул нав хайлу сипоҳ,
Ки етмай канорига пайки нигоҳ.*

Касрати сипоҳ ва иддати хийма ва хиргоҳ ул мусобада эрдиким, қўшидин чиққан киши уч кун, тўрт кун тараддуи бисёр ва тажассуси бешумор била қайтиб қўшин топа олмас эди. Гурраи зу-л-қаъда¹⁸³⁰ да панжшанба куни ул мавзедин ҳаракат қииб, Қубатоғнинг шарқий доманасин нузули мусарратвусули била беҳиштнишон қилди. Ул манзилда *йимроли* жамоасидинким, *явмутдин* айрилиб, Ойбукурда қолиб эрди, элчи келиб, бандалик мавқифида ул жамоанинг қуллуқ аризадоштин даргоҳ мулозимларига еткурди. Ойнинг тўрти¹⁸³¹ да якшанба куни ул ердин рояттафрози наҳзат бўлуб, Кўкнинг сақосига тушулди. Бу ерда *човдурдин* элчи келиб, эллик ва итоат изҳорин арзға еткурди. Ул ҳазрат элчиларға либоси кимхо ва хильвати гаронбаҳо била сарафрозлиғ бағишлаб, *йимроли* ва *човдурдин* жароими қадима ва осоиими жадидасин маоф¹⁸³² тушуб, нишони олийшон марҳамат қилдиким, «мууроҳими хусравона мазмуниға иттило топғач, кўчуб, жавори амниятосоримизға мутаважжих бўлуб, *йимроли* Музқўмган ноҳиятида, *човдур* *Отолиқ* арнасининг канорида мутаваттин бўлсунлар». Аларға рухсати инсироф берилгандин сўнг ойнинг олтиси¹⁸³³ да сешанба куни дабдабаи тамом ва кавкабаи зафарфаржом била наҳзат ливосин жилваға киргузди ва Лавдон қироғида қўниб, чаҳоршанба куни Хўжаэли ноҳиятиға ворид бўлди. Шужаон номдор ва абтоли кинагузори фавж-фавж лашкари нусратасар била чаповулға буюриб, алар қалъа атрофидин ғаноими мағфур ва исор номақдур дастгир қилиб, шарафандўзи тақбили рикоб бўлдилар. Хони мағфур ғояти лийнат¹⁸³⁴ и нафс ва мулойимати табъ иқтизосидин усарони мутлақ ал-инъон қилди. Ва қўрғон тақобилида ўрдуи кайҳонпўйға қароргоҳ муқаррар қилиб, кирёси давлатасос манжуқин зурван аюқға еткурди. Хайёми нусратанжом ва сародиқоти зафарфаржом иъзои била Хўжаэли атрофин шаҳристонин Чин, балки, гулистони хулди барин қилди. **Маснавий:**

*Бўлуб аҳли мавкабае дашти басит,
Бўлуб қалъа даврига лашкар муҳит.
Тутуб қалъа атрофин андоқ сипоҳ,
Ки топмай гўзор этгали йўл нигоҳ.*

¹⁸²⁷ Мамолики маҳрус – давлатга қарашли юртлар.

¹⁸²⁸ 1219 йил 24-шаввол/1805 йил 27 январ.

¹⁸²⁹ 1219 йил 26-шаввол/ 1805 йил 29 январ.

¹⁸³⁰ 1219 йил 1-зу-л-қаъда/1805 йил 1 феврал.

¹⁸³¹ 1219 йил 4-зу-л-қаъда/1219 йил 4 феврал.

¹⁸³² Жароими қадима ва осоиими жадиди маофи – эски ва янги журм (айб) ва осийликни кечириш.

¹⁸³³ 1219 йил 6-зу-л-қаъда/1805 йил 6 феврал.

¹⁸³⁴ Лийнат – кўнгилчанлик.

Талотум уруб баҳри заххордек,
 Доимо баҳри тўфони хунхордек.
 Қолиб қалъа тўфонда кешти мисол,
 Топиб латмаи хавфдин ихтилол.
 Нажоте бу кештига имкон эмас,
 Ки Нўҳ итоат ниғаҳбони эмас.
 Чу Нўҳ итоат бўлур нохудо¹⁸³⁵,
 Нажоту фаллоҳ ўлай имкон анга.
 Чу тўфон кирар мавжсу тугён аро,
 Борур Нўҳсиз кема тўфон аро.
 Ҳисор ичра бу баҳри тўфон қиёс,
 Солиб халқ кўнглига раабу ҳарос.
 Улус ваҳмдин айлабон изтироб,
 Яқин етти борча бўлурга хароб.

Кеча қалъа атрофининг муҳофизатиға Муҳаммад бий ва Оллоҳназар бой Хонқоҳийни тайин қилиб, талияйи субҳдин сўнг дабдабаи тамом ва кавкабаи қиёматиздиҳом била рукуб қилиб, Қўрғон дарвоза-сининг пешгоҳида ливои зафарпайкарни жилваға киргузуб, қўрғон жавонибида суфуфи нусратвуқуфни ораста қилиб, аълам ал-уламо, мафхар ал-фузало, жоме ал-фазойил, ҳови ал-масойил, фахр ал-миллат ва-д-дин домла Муҳаммад Вафо қози аскар била фақир ал-ҳақир роқими ҳуруф¹⁸³⁶ нинг оқоси аморат-маоб, садоқат интисоб Муҳаммаднийез миробни хўжаэли акобириға итоат ва фармонбардорлиғ даъвати учун рисолат расми била юборди. Маъмурлар фармон мавжиби била қалъаға бориб, қутб ал-олам, ғавс аил-аъзам, солики масолики тариқат, муршиди минҳожиди ҳақиқат, шараф ал-миллат ва-д-дин саййид Турсун хўжа эшон маддаллоҳу зилола иршодиҳи ала мафориқи-с-соликиннинг хонақоҳиға нузул қилиб, дастбўслиқға мушарраф бўлдилар. Ва хўжаэлининг акобир ва асоғири Дўсум бий ва Ўтақули отолиқ ва Ҳасанали хўжа ва Ҳасанмурод сориг бошлиғлар ул мавзеи муқаддасға жам бўлдилар. Маъмури мазкурлар таблиғи рисолат¹⁸³⁷ дин сўнг ҳазрат хўжанинг ҳузури фоиз ал-сурурида Дўсум бий ва отолиқларға инод ва саркашлик фазиҳат¹⁸³⁸ идин таҳдиди тамом ва тахвифи молакалом била мамонепат кўргузуб, итоат ва инқиёд сироти мустақимиға даъват ва далолат қилдилар. Ва ҳазрат хўжа дағи аларға мувофиқат кўргузиб, ул элнинг вазе ва шарифағаким, ҳозир эрдилар, тамаррудкишлик ва фасодандишлик шоматидин тавбиҳ ва сарзаниш қилиб «мўъминлардан икки тоифа бир-бири билан урушиб қолса, дарҳол уларни яраштириб қўйинглар¹⁸³⁹» мадлули била сулҳға далолат қилди. «Оллоҳға итоат қилингиз ва пайғамбарларға ва ўзингиздан бўлган мусулмон ҳокимларға бўйсунингиз¹⁸⁴⁰» мафоди била Худо ва расул тоатидин сўнг улув ал-амр¹⁸⁴¹ га таотдорлиғ ва фармонбардорлиғ умурининг фавоиди дунявий ва натоижи ухравийсин банаҳве тақрир қилдиким, фуқаро издиҳом қилиб, Дўсум бий бошлиғ инод аҳлин тутуб берур мақомида бўлдилар. Муонидларким, залот тариқида собит бўлуб, қалъадорлиғ ва кинагузорлиғ хаёлида эрдилар, чун бу воқеаи мубрам ва сонихаи маҳкамни мушоҳида қилдилар, ноилож хавфи жондин толиби омон бўлуб, оғомға илтимос эттиларким, «ҳазрат қози орамизда таваққуф қилиб, Сиз ҳазрат хилофатмаобға аризамизни еткурсангизким, ул ҳазрат улуг иниси амирзодаи аъзам, мафхари бани одам Ҳасанмурод бек била амири равшанзамир, соибиди тадбир Шоҳнийез отолиқни бу муҳаққар бандларнинг сарвақт¹⁸⁴² иға банданавозлиғ юзидин юборса, токим, аларнинг сойи ҳимоятиға кириб, хокбўслиқға мушарраф бўлсоқ.» Оғом қалъадин чиқиб, хони мағфурнинг ҳузратиға аларнинг арзин еткурди

¹⁸³⁵ Нохудо – кема дарғаси.

¹⁸³⁶ Роқими ҳуруф – бу сўзлар битувчиси, яъни Мунис.

¹⁸³⁷ Таблиғи рисолат – элчилик мазмунини етказиш.

¹⁸³⁸ Фазиҳат – шармандали иш.

¹⁸³⁹ Қуръони карим, 69 : 9.

¹⁸⁴⁰ Қуръони карим, 4 : 59.

¹⁸⁴¹ Улуввал-амр – олий буйруқ.

¹⁸⁴² Сарвақт – олди, ҳузури, ёни.

эrsa, хони мағфур шафқат юзидин аларнинг илтимосин мабзул тутиб, амирзодаи мумиилайҳ била *отолқи* мазкурни юборди. Алар қалъа аҳлига инояти хоқоний ва мароҳими хусравоний муждасин еткуруб, Дўсим *бий* бошлиғ тамомати акобир аларнинг жиловида ғояти инкисор ва ниҳояти шармсорлиғ била чиқиб, хони мағфур отининг оёқиға туфроқдек туштулар. Алар бовужудиким, улуғ гуноҳ иртикобидин лозим ал-қатл ва муставжиби қаҳр ва сахат эрдилар, ул ҳазрат «афв Оллоҳ ҳузуридаги қадр топувчи ишлардандир» фаҳвоси била аларнинг жароими бепоёниға пардаи ағмоз чекиб, ҳазрат хўжаи мушорилайҳға бағишлади. Ул кеча фармон мавжиби била оғом Муҳаммадниёз *мироб*и мағфиратмаоб ва *қангли* акобириндин Муҳаммад *бий* ва *сорт* ашрофидин Оллоҳназар бой Хонқоҳий ўзлариға тааллуқ сипоҳ била қалъаға кириб, дуруб ва абвоб¹⁸⁴³ да ўзлари мутамаккин бўлуб, буруж ва боруларға зобит кишиларни тайин қилиб, муҳофизат умуриға қиём кўргуздилар. Тонгласи ойнинг тўққузи¹⁸⁴⁴ да жума куни хони мағфур *хўжаэли* акобириға авотиғи подшоҳий ва мароҳими номутаноҳий шомил қилиб, таширфоти гаронмоя била сарафрозлиғ еткурди. Алар доғи Сулаймон ҳузратиға малах¹⁸⁴⁵ оёқин қаринчқа пешкаш келтургандек, ул ҳазратнинг даргоҳи фалак иштибоҳиға бору йўқин нисор қилдилар. Хони мағфур ул кун шикор тариқаси била Хўжаэли навоҳисин сайр қилди. Эртанг яна қушлаб, Миздеҳқонда Шамъун наби *алайҳиссалом*нинг зиёратиға мушарраф бўлуб, ҳазрат қутб ал-ақтоб, сиёдатмаоб саййид Турсун хўжа эшонғаким, ул жанобнинг мутаваллисис эрди, назр баҳонаси била ганжрезлик¹⁸⁴⁶ қилди. Ул кун қаро черикни қалъа таҳриб¹⁸⁴⁷ иға буюриб эрди, уч кун муддатда коргузорларнинг зарби болту ва қуввати бозусидин анингдек қалъаи сипеҳрбунёнким, буружу боруси рифъатда зурваи Сурайёға ҳамсарлик қилур эрди, вайрон бўлдиким «устини ости қилдик¹⁸⁴⁸» андин хабар берур. Ул ошонда Қўнгрот жонибидин хабар келдиким, акобири *қўнгротия* тавассут¹⁸⁴⁹ и била сўфилар иккаласи мусолиҳа қилиб, Тўрамурад сўфи ҳукумат мансабида ўлтуриб, оқосин маъзул қилғон эрмиш. Хони мағфурнинг замири саодаттаҳмирида алар гуштоб¹⁸⁵⁰ ининг азимати мусаммим¹⁸⁵¹ бўлуб, *хўжаэли* черикин сон кўруб, оғам Муҳаммадниёз *мироб*ға мулозимис рикоб қилди ва ойнинг ўн тўрти¹⁸⁵² да чақоршанба куни Қўнгрот тасхирининг иродаси била Хўжаэлидин рукуб қилди ва муз устидин дарёни кечиб, жума куни¹⁸⁵³ Қаробойли наҳрининг сақосин нузули майманатвусули била мафхари манозил қилди. Бу мавзеда *йимроли* ва *човдур* акобири черики била хокбўслиқға мушарраф бўлуб, фармони лозим ал-изъон имтисоли била Ойбукурдин туруб, кўчларин мамолики маҳрусасори узотғонларин арзға еткурдилар. Ойнинг ўн саккизи¹⁸⁵⁴ да якшанба куни ул ердин роятафроси наҳзат бўлуб, Қўнгротнинг бир фарсахлиқ юқорисига тушулди. Тонгласи сешанба куни қалъа устиға отланиб, шарқий жонибидин бориб, суфуфи нусратвуқуфни ораста қилди. Тўрамурад сўфи дағи муонидлар черики била чиқиб, қалъанинг остида дарёнинг ғарбий канорида ясов ясади. Ва муборизлар икки тарафдин маъракаи майдонға сурон солиб, ситез ва овез тариқаси била хунрезликка машғул бўлдилар. **Маснавий:**

*Қилиб ял¹⁸⁵⁵ лар изҳори жонбозлиғ,
Қилич бирла айлаб сарандозлиғ.
Оқиб қон муз устида дарё мисол,
Иссиғ қондин ул муз топиб ихтилол.*

¹⁸⁴³ Дуруб ва абвоб – эшик ва дарвозалар.

¹⁸⁴⁴ 1219 йил 9-зу-л-қаъда/1805 йил 9 феврал.

¹⁸⁴⁵ Малах – чигиртка.

¹⁸⁴⁶ Ганжрезлик – пул сочиш (пул бериш).

¹⁸⁴⁷ Таҳриб – бузиш.

¹⁸⁴⁸ Қуръони карим, 11 : 82.

¹⁸⁴⁹ Тавассут – восита.

¹⁸⁵⁰ Гуштоб – жазо, танбеҳ.

¹⁸⁵¹ Мусаммим – қарорға келиш.

¹⁸⁵² 1219 йил 14-зу-л-қаъда/1805 йил 14 феврал.

¹⁸⁵³ 1219 йил 16-зу-л-қаъда/1805 йил 16 феврал.

¹⁸⁵⁴ 1219 йил 18-зу-л-қаъда/1805 йил 18 феврал.

¹⁸⁵⁵ Ял – ботир.

Чу таъсири ул нав сувга етиб,
 Ки Омунни ҳамранги сурхоб¹⁸⁵⁶ этиб.
 Кесилган бош ул музда ҳар ён тушуб,
 Бошу муз аросида ўқ қон тушуб.
 Чопиб отлар ул нав муз узра тез,
 Ки муз зарби суммдин бўлуб шўълаҳез.
 Чу отлар ки муз узра жавлон қилиб,
 Таажжуб ки муз бирла ўт сочилиб.
 Бу муз узра ҳар сори жонсиз жасад,
 Кўтал¹⁸⁵⁷ лар қилиб фош беҳадду адад.

Бу муҳорибада Тўрамурад сўфининг ўзи жаҳолат юзидин муборизат қадамин залолат майдониға қўюб, хунрезлик ва сарафшонлиғда жаҳди мавфур ва сайъи номақдур тақдимға еткурди. Аммо хони мағфурнинг иқболи зафармаоли ҳазрат подшоҳи шижоатпаноҳ ва шаҳашоҳи муборизатдастгоҳ ал-мухтасар баинояти ал-малик ал-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *ло зола ан муфорриқ и-л-аъдо шаъшаи самсомиҳининг* теги шижоат ва синони жалодатининг душмангузор ва мухалифнавозлиғидин қавий бўлуб, сўфии бебири¹⁸⁵⁸ залолаттадбир тоби муқовимат келтура олмайин, тариқай гурезни жумлаи муғтанамотдин санаб, ўз бахти баргаштасидек, сипоҳи нусратпаноҳдин рўйгардон бўлди. Муборизлар қалъағача таоқиб қилиб, фасадаи бисёр ва муонидини бешуморни ажал шоҳроҳидин жаҳаннамға юборди. Ул урушда шамхолчи саркорларидин Эшниёз *юзбоши* Қулмон Баҳодирни-ким, Орол диёрида шижоат ва муборизатда беназир эрди, асир қилиб, хони мағфурнинг ҳузуриға келтуғди. Бу тариқада диловарлар бениҳоят бош ва асир келтуруб, мароҳими хусравонаға махсус бўлдилар. Аммо асокири мансурадин Пиримёр хўжа Хўжаэлий ва Раҳматуллоҳ читгар Урганжий шаҳодат топиб, уч-тўрт киши захмдор бўлди. Бу воқеадин сўнг ойнинг йигирма иккиси¹⁸⁵⁹ да панжшанба куни қўрғонға яқин дарё соҳилин музриби хайёми давлатанжом ва муқарри кавкабаи нусратинтизом қилиб, ўн беш кунгача жамоаи боғияни тангнои муҳосираға тутуб, тўпи қалъакуб ва шамхоли билотимсол ва тўфанги раъдоҳангнинг гулулаандоз ва тирфшонлиғи била қалъа аҳлининг ниҳодидин дуд чиқарди. Ва гоҳо қалъа остида қаттиғ муҳориба ва азим муқотила солиб, муонидларни пайдарпай мағлуб ва мақхур қилдилар. Айёми муҳосирада шанба куни ойнинг йигирма тўрти эрди, хони мағфур қалъанинг жанубиға ўтуб, юкуртмак иродаси била қалъагирлик асбобин муҳайё ва омода қилиб, *сорт* черикин рикоби ҳумоюн мулозиматида сақлаб, *ўзбак* сипоҳиға қўрғоннинг тўрт жонибин тақсим қилиб, булжор тайин этти. Андоқким, шарқий булжорни *қўнгрот-қиёт* черикиға муқаррар қилиб, *амир* Қилич *иноқ* ва Султон *мироб* ва Қаробаҳодир *мироб* ва Паҳлавонқули *қўшбегининг* уҳдасида қилди. Ва кунтуғар била қибла оралиғин *уйгур* ва *наймон* сипоҳиға бериб, Каримберди *отолиқ* ва Ўрозали *иноқ*нинг уҳдасида қилди. Ва қибла била кунботар мобайнин *нукуз-манқит* лашкариға тафвиз қилиб, Бобо *отолиқ* ва Аваз *иноқ* ва оғам Муҳаммадниёз *мироб* в Бекболта *мироб* ва Оллоҳназар *бий*нинг уҳдасида қилди. Ва ғарбий тарафин ўн тўрт уруғ аскариға махсус тутуб, *амир* Вали *отолиқ* ва Яхшилиқ *парвоначи* ва Муҳаммад *бий* ва Ҳасанмурад *отолиқ*нинг уҳдасида қилди. Умарои мазкурин букуртмак умурида жаҳду ихтимом кўргузуб, тўрт тарафдин баҳодирлар аррода ва *тўра* юзлариға тутуб, югурдилар. Ул чоғда Тўрамурад сўфиким, тўрт жонибдин дарёйи бало ва тўфони вағони бу нав муталотум ва маториким кўруб, заврақи жамиати гирдобни изтиробға тушуб, яқин эрдиким ғарқи дарёйи тафрақа бўлғай. Баъзи ашрофнинг савобдиди била оқосиға узрлар айтиб, аморат ва аёлат сарриштасин анинг қабзаи ихтиёриға солиб, ўзи туруб, муонидларни гуруҳ-гуруҳ булжорларға тайин қилди. *Нукуз-манқит* диловарлариким, аробаларни хандақға ташлаб, қўрғонға шоту қўюб эрдилар, Тўрамурад сўфи ул ерга ҳозир бўлуб, мудофааға машғул бўлди. Асокири мансура чун кўрдиким, булжорларда муонидлар мудофаа мақомида собитқадамдурлар, фармон

¹⁸⁵⁶ Сурхоб – қизил рангдаги тош, лаъл; Сурхоби – қизил тусли ўрдак.

¹⁸⁵⁷ Кўтал – кўҳ+тал – тепалик, тоғ, довон.

¹⁸⁵⁸ Бепир – пирсиз, пир кўрмаган гумроҳ.

¹⁸⁵⁹ 1219 йил 22-зу-л-қаъда/ 1805 йил 22 феврал.

мавжиби била қайттилар. Ва оининг йигирма олтиси¹⁸⁶⁰ да душанба куни *амир* Каримберди *отолиқ* ва *амир* Қилич *иноқни* икки минг мунтахаб черик била Шўркўл ва Моҳипаз ҳудудининг чаповулига амр қилди. Маъмурлар ул ноҳиятга бориб, *қўнгрот* ва *қароқалпоқ*нинг молу мавошиларин ўлжалаб Оймирзо ва Манотойнинг қабоилин чопиб, ғаноими бисёр ва усарои бешумор била беш кун муддатда келиб, шарафандўзи тақбили бисот бўлдилар. Ва оининг салхи¹⁸⁶¹ да жума куниким, Наврўзи Хоразмшоҳининг сўнгги куни ва Ҳамалнинг иккинчиси эрди, қаттиғ муҳориба воқе бўлди. Бу воқеа тавзиҳи улким, Шўркўл чаповулига боргон черик келмасдин бурун хони мағфур жума куни озроқча сипоҳ била қўрғон устига ҳаракат қилди. Дарёдин кечарда *қўнгрот*нинг баъзи йигитлари чиқиб, сипоҳгарлик расми била майдондорлиғ луабин ошкоро қилдилар Муборизларким, оч арслондек муонидлар қониға ташналаб эрдилар, ҳужумовар бўлуб, жиловрезлик била ҳамла қилиб, аъдои давлатни тилку янглиғ бунгоҳиға қабадилар. Ул аснода хони мағфур ливои зафарни ҳаракатга киргузуб, қўрғоннинг ғарбий самтида ором тўтти. Ва Тўрамурод сўфининг работиким, ул тарафда воқе эрди, қўрғондин баъзи муонидлар чиқиб, работи мазбурға кирди. Ҳазрат аълохоқони гардунтавон, соҳибқирони таҳаввурнишон, ал-муаййид би таиид ас-субҳон, муизз ад-давлат ва-д-дин Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *маддаллоҳу зилола шижоатиҳи ала мафориқи-л-асокирким*, суфуф оллида *амир* Вали *отолиқ* бошлиғ баъзи диловарлар била сурон солиб, аъдои давлатнинг қудуми наҳўстлузумиға мунтазир эрдилар, работға кирганларни кўруб, работ устига от солдилар. Муонидлар аларни ўзларининг бошиға ҳодисоти самовийдек мутаважжих кўруб, работни ташлаб, қўрғонға кирдилар. Ул ҳазрат работға мутасрриф бўлуб, қаҳр ўти била куйдўрди. Ул чоғда *қўнгрот* черики отлиғ ва яёқ чиқиб, асокири мансура соқасиға ҳужумовар бўлдилар. Хони мағфур қайтиб, алар сори тебради. Муонидлар сипоҳи нусратпаноҳни бузулди гумон қилиб, ҳар на бор киши тушлуқ-тушидин қалъадин отлиғ ва яёқ чиқиб, издиҳоми тамом ва гулгулаи молокалом била асокири мансураға галаба қилдилар. Андоқким, дафъа-дафъа найза солим ерга келиб, ҳамла еткурдилар. Ҳазрат аълохоқоний бу ҳодисани мушоҳида қилиб, ул диловарлар билаким. Мулозими рикоби ҳумоюн эрди, барқи ломеъдек муонидлар устига суруб, теги бедариг ламаоти била хирмани жамиатиға ўт солди.

Назм:

*Қаён қўйса юз шоҳи фархоишжу,
Қочиб бетаваққуф сипоҳи адув.
Адув кўпидин бўлмаи андишанок,
Кўшешига илик очти беваҳму бок.
Қилиб ҳамла аъдога бермай омон,
Сафи мўрға мисли шери жаён.
Бировга қилиб теги қатъи ҳаёт,
Бировга очиб рамҳи роҳи мамот.
Очиб дамбадамким, ўқи болу пар,
Қилиб икки учдин хатосиз гузар.
Бу янглик қилиб хунфишонлиг аён,
Ҳамул арсани тутти дарёи қон.
Бериб қаҳр ўтига фурузандалиқ,
Адув хайлига солди сўзанда¹⁸⁶² лиқ.
Ул ўт ўртаб аъдони хошокдек,
Совурди кулин садаमत хокдек.*

Алғараз, аъдои давлатбаргашта ўз иқболидек рўйгардон ва ўз идбори янглиғ ҳаминони хазлон бўлуб, арслон савлатидин тилку хайли гурезон бўлгондек қочиб, қўрғонни ўзлариға паноҳи офият ва манзили нажот қилдилар. Ва диловарлар дағи хандақ канориғача таоқиб қилиб, муборизат қиличи била жамоаи

¹⁸⁶⁰ 1219 йил 26-зу-л-қаъда/ 1805 йил 26 феврал.

¹⁸⁶¹ 1219 йил 30-зу-л-қаъда/ 1805 йил 2 март.

¹⁸⁶² Сўзанда – ёқувчи, куйдирувчи.

боғиядин кўп кишини мақтул ва мажруҳ қилдилар. Сипоҳи нусрат паноҳға бу муҳорибада ғаноими бисёр муяссар бўлуб, усарои бешумор қайдга чекилди. Ва ҳазрат аълохоқонийнинг бозуи жалодат ва нуруи шижоатидин анингдек сипоҳи бекарон ва лашкари бепоёнким, ададда мўру малаҳдин зиёда эрди, шикасти комил топиб, хони мағфурға нусрат ёр ва зафар мададкор бўлди. Бу нав воқеаи бадиа ул ҳазратдин бошқа ҳеч далередин эшитилмайдур. **Нукта:** Искандар Зулқарнайиндин савол қилдиларким «далерлик нишони недур?»; Деди: Улдурким, сўрмаским «сипоҳи душман нечадур? Балки тафаҳхус қилурким «қайдадур?»; Ҳар ойина бу сифатға мунсиф бўлгонлар ҳамиша мансурдур ва душмани мақхур. **Қитъа:**

*Ҳар шах ки эрур муборизаткийш¹⁸⁶³,
Ҳамвора зафар мулозимидур.
Олғоч қўлига синони хунрез,
Иқбол ила фатҳ лозим¹⁸⁶⁴ идур.*

Чун табиати ҳаво эътидолға майл кўргузуб, насими баҳор ихтиозга кирди, шиддати бурудат билкулл мунқате бўлуб, муз бунёд¹⁸⁶⁵ иға суслқик этти. Агар муз тушса, лашкариянинг мурур¹⁸⁶⁶ ва мурожиати холи аз ишкол¹⁸⁶⁷ эрмас эрди. Ва яна озуқадин сипоҳ танқислиқ тортар эрди. Бу жиҳатдин зу-л-ҳижжа нинг олтиси¹⁸⁶⁸ да мурожиат жониби атфи инои қилиб, Қаробойли қироғиға тушулди. Ул руднинг музига футур ва суслқик этиб, отни кўтармас эрди. Бу жиҳатдин оғам Муҳаммаднийез *миробни жиср*¹⁸⁶⁹ боғлатурға амр қилиб, Хонқоҳ тавобеотининг қаро черикин ҳашар ва коргузорлиғ учун анга тафвиз қилди. Ул аснода Орол сипоҳи мавокиби ҳумоюннинг ақабиға теккан хабарин еткурдилар. Хони мағфур рикоби зафаринтисобдағи ҳозир черик била бориб, қирқ-эллиқ муфсадани қатлға еткуриб, қолгонин мунҳазим қўлиб қайтти. Жума кун ва шанба кун афвожи қоҳира жисрдин убур қилиб. Ойнинг тўққузи¹⁸⁷⁰ да якшанба кун Кўкўзак наҳрининг Тошгузариға нузул қилди. Ул манзилда икки кун мутаваққиф бўлуб, иш кўргузган ва оти ўлган ва аробаси ушолгон ва асқол ва аҳмол¹⁸⁷¹ и талаф бўлгон кишиларға хазинаи эҳсонидин зарафшонлиғ қилиб «ўзининг аҳлу онласига шоду хуррам ҳолда қайтажак¹⁸⁷²» мафоди била масрур ва хушқол қилиб, автон ва масокиниға мураххас қилди. Ва ойнинг ўн иккиси¹⁸⁷³ да чаҳоршанба кун Солли сақосининг баробариға тушулди. Ул ердин оғам Муҳаммаднийез *миробни хўжаэлига* номзад қилдиким, ул элни кўчургай. Ул фармони лозимилзон имтисоли била *хўжаэлини* кўчуруб, дарё қироғиға тушурди ва кемалар билаким, бурунроқ амри олий била ул фурза¹⁸⁷⁴ га жам бўлуб эрди, дарёни кечиб, асқол ва аҳмолларин кемаларға солиб, ўзларин ароба ва мавошилари била дарё моваросин ёқалаб кўчурди. Хони мағфур манзили мазкурда ул эл кўчкунча таваққуф қилиб, тўй бериб, от ёриштурди ва куштигирлиқ қилдурди. Оти ўтган кишиларға ва ҳарифин йиққан паҳлавонларға инъомоти вофир ва эҳсоноти мутақосир била бархўрдорлиғ¹⁸⁷⁵ еткурди. Ва *хўжаэли* кўчулгандин сўнг ул мавзедин наҳзат қилиб, кўч-бакўч қатъи масофат қилиб, панжшанба кун ойнинг йигирма еттиси¹⁸⁷⁶ да ўз ҳовлисиға нузул қилди. Анда тамомати ашроф ва акобирға панжаи эҳсонидин ганжрезлик кўргузуб, шанба кун ойнинг салхи¹⁸⁷⁷ да дор ас-салтанани Хивақға ворид бўлди. Ва *хўжаэлига* Оқсарой ноҳиятида сукно ва маъво муқаррар қилди.

¹⁸⁶³ Муборизат – кураш. Кийш – мазҳаб, дин, йўл-йўриқ; одат.

¹⁸⁶⁴ Лозим – тааллуқли.

¹⁸⁶⁵ Бунёд – асос.

¹⁸⁶⁶ Мурур – ўтиш.

¹⁸⁶⁷ Холи аз ишкол – ишқаллардан холи.

¹⁸⁶⁸ 1219 йил 6-зу-л-ҳижжа/1805 йил 8 март.

¹⁸⁶⁹ Жасир – кемаларни бир-бирига улаб ясаладиган кўприк; паром.

¹⁸⁷⁰ 1219 йил 9-зу-л-ҳижжа/1805 йил 11 март.

¹⁸⁷¹ Ёнидаги асбоб-юклари.

¹⁸⁷² Қуръони карим, 84 : 9.

¹⁸⁷³ 1219 йил 12-зу-л-ҳижжа/1805 йил 14 март.

¹⁸⁷⁴ Фурза – дарё, денгиз бандаргоҳи, кемалар турадиган жой, бухта.

¹⁸⁷⁵ Бархўрдорлиғ – эга бўлиш; Бу ерда: бирон нарсалик қилиш.

¹⁸⁷⁶ 1219 йил 27-зу-л-ҳижжа/1805 йил 29 март.

¹⁸⁷⁷ 1219 йил 29-зу-л-ҳижжа/ 1805 йил 31 март.

Подшоҳи мағфиратпаноҳнинг иккинчи қарат Орол қасдиға ливоафрозлиғ бўлуб, ул диёрни мусаххар этгани ва сўфин фасодкийши инодандешлар қуллодайи итоат бўюилариға солиб, Хўжамурод бийнинг давлати раҳнамолиғи била бандалик мавқифиға етгани

Хомаи сеҳртироз мундоқ мўъжизапардозлиғ кўргузурким, ҳазрат хони мағфур ва хоқони мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадаллоҳу би-ғуфрониҳи икки сипоҳи нусратпаноҳнинг от ва улоғининг осойиш ва семурмаки учун балдаи маҳфузаи Хивақда мустақарри жалолатда оромгузини маснади хилофат бўлуб, санаи ҳижрия минг икки юз йигирмада мувофиқи Сигир йили раби ал-аввалнинг ўн бири¹⁸⁷⁸ да шанба куниким, офтоби оламтоб жамшиди маснаднишини боргоҳи Жавзо эрди¹⁸⁷⁹, чоштгоҳда Қўнрот тасхирининг иродаси била саодат якронига рукуб қилиб, Омуя қироғида Оққум мавзеин музриби хайём ва муқарри боргоҳ қилиб, саккиз кун асокири зафармаасар ижтимои учун ул мавзеда назҳати муваққада мутаваққиф бўлди.

Якшанба куни ойнинг ўн тўққузи¹⁸⁸⁰ да Марв волийси амир носириддин Дин Носир тўрадинким, Шоҳмурод валинаъмининг иккинчи ўғли ва Мир Ҳайдарнинг инисидур, расул келиб, итоат аризадоштин арзға еткурди. Бу мақоли фархундамаол тасриҳ¹⁸⁸¹ и улким, бурунғи йил жумода-л-охир¹⁸⁸² да Бухоро ҳокими Мир Ҳайдар баъзи наммоми фитнаандишнинг агроз ва афсоди била иниси Дин Носир тўрани Марв ҳукуматидин азл қилиб, икки саркардасин юбориб эрди. Дин Носир тўра оқосининг макнун¹⁸⁸³ и хотиридин огоҳлиқ топиб, саркардаларни ҳийла била тутуб, қатлға еткуруб эрди. Чун хони мағфурнинг сэйти салобат ва овозаи маҳобатин эшитти, ғойибона ихлоскийш ва садоқатандишлик юзидин ва яна оқоси Мир Ҳайдарнинг ваҳми тасаллутидин ул ҳазратнинг сояйи ҳимоятига тавассул кўргузуб, Марвда хони мағфурнинг исми сомий ва алқоби гиромийсиға хутба ўқуб ва сикка сўқуб, аризаи ихлос ва садоқатин элчи била дарбори фалакмиқдорға ирсол қилиб эрди. Элчига кўрунуш берилгандин сўнги шаҳарга қайтариб, ул мавзедин тебраб, ойнинг йигирма иккиси¹⁸⁸⁴ да чаҳоршанба куни Чуманой дарёчасининг қироғиға тушулди. Ул кеча хони мағфур аркони давлат ва аъёни ҳузрат била Чуманойдин ўтуб, боргоҳи фалакштибоҳни барпой қилди. Икки кун ўрдуи кайҳонпўй ва лашкари нусратасар убур қилдилар. Ойнинг йигирма беши¹⁸⁸⁵ да шанба куни Қангличалининг тушида дарё канорин музриби хайёми иқбол ва муқарри кавкабаи ижлол қилди. Ва хони мағфурнинг ўзи ул кун юз эллик киши билаким, ҳар бири минг кишидин мунтахаб қилилғон эрди, Қўнрот қўрғонининг устиға чаповул расми била бориб, муонидлардин кўп кишининг бунёди ҳаётин қатлу наҳб била хароб ва молу жиҳотин талотўми тохту торож била ғарқи гирдоб қилиб, кунжи кирёси гардунмумосни мақдами ҳумоқони била давлатасос қилди. Якшанба куни ул мавзедин кўчуб, Манқит қалъасининг муқобиласида Омуя канорин муаскари ҳумоқон қилиб, боргоҳи хуршид қубобнинг манжуқин зурваи уюқдин ўткарди. Ул кун қўрғон устиға бориб, аъдон фасодандиш била муҳорибаи азим ва муқотилаи саҳим воқе бўлди. **Маснавий:**

*Икки лашкар ул нав айлаб набард,
Ки ҳайрат қилиб чархи беҳуда гард.
Баҳодирлар айлаб анингдек қирон,
Ки қўй бирла меш¹⁸⁸⁶ ичра оч арслон.
Бедавлар туюқидин ўт сочилиб,
Кавокиб сипеҳр узра равшан қилиб.
Қилиб қатл аро яллар устодлиг,
Ажалга бериб машқи жиловлиг.*

¹⁸⁷⁸ 1220 йил 11-раби ал-аввал/ 1805 йил 9 июн.

¹⁸⁷⁹ Май ойи.

¹⁸⁸⁰ 1220 йил 19-раби ал-аввал/ 1805 йил 17 июн.

¹⁸⁸¹ Тасриҳ – баён.

¹⁸⁸² 1219 йил жумода-л-охир ойи/1804 йили 6 сентябр бу ой кирган.

¹⁸⁸³ Макнун – яширин.

¹⁸⁸⁴ 1220 йил 22-раби ал-аввал/1805 йил 20 июн.

¹⁸⁸⁵ 1220 йил 25-раби ал-аввал/1805 йил 23 июн

¹⁸⁸⁶ Меш – сигир.

*Қиличлар ки ҳар ён бўлб хунфишон,
Бўлб фаҳм тухми ажалдин нишон.*

Ҳазрат султони соҳибқирони гитийситон, қомеи бунёди бағи ва тугён, носири билод аҳли иймон, алмустансир мин ал-насир ал-мулки мустаон, аълохоқоний маъзуд давлата вас-салтаната Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон адомуллоҳу таоло зийната-с-сарир бивужудиҳи ва ақома саботи-л-мулки башиадли жудиҳи ва амир Вали отолиқ ва баъзи шужаои кинагузор била жалодат теғин ниёми интиқомдин чекиб, рустамона ҳамлалар била умарои боғия ва суфаҳон тоғияни аъвон ва ансори била мақҳур ва мустосил қилиб, қалъасиға киргунча теғи бедариф дамидин кўп кишига ажал шарбатин ичурди. **Қитъа:**

*Зиҳи шаҳаншаҳи соҳиби таҳаввур ва сафдар,
Ки ҳамласидин анинг ёв суфуфи вайрондур.
Шуои теғи агар бўлса меҳрдек толе,
Адув сипоҳи қаро шомдек гуризондур.*

Ул урушда шамхолчи саркорларидин Эшнӣёз юзбоши Қулмон Баҳодирниким, қўнгрот черикида абнои жинсидин мумтоз эрди, асир қилиб, хони мағфурнинг ҳузуриға келтурди ва ишорати воло била бўйниға урдилар. Ва Шайх Баҳодир Отанийёз бек ибн Бекпўлод отолиқниким, Бухородин Тўра сўфиға кўмакка келиб эрди, захмдор қилди. Бу тариқада муборизлар қатлу кўшешга сайъи мавфур ва жаҳди номақдур тақдимға еткуруб, аълои давлатдин кўп киши мақтул ва маасур бўлди. Тонгласи душанба куниким, ойнинг йигирма еттиси¹⁸⁸⁷ эрди, яна қатғиғ уруш воқе бўлб, ҳазрат аълохоқонийнинг бозуи жалодат ва неруи шижоатидин жамоаи муфсада ҳазимат топиб, сипоҳи нусратпаноҳ мансур ва музаффар бўлди. Бу воқеани иншооллоҳ ул ҳазратнинг ўз тазкараи ҳумоюниға дохил қилиб, тафсилян айтурмиз. Сешанба куни хони мағфур яна отланиб, қалъа остидағи экинларниким, малах¹⁸⁸⁸ дин омон қолиб эрди, поймол ва матлуф қилдурди. **Иттифоқоти ҳасанадиндурким**, хони мағфур бу сафарға рукуб қилгон кунидин бери «оллоҳ сиз кўрмаган бир лашкарни тушурди¹⁸⁸⁹» масдуқаси била умуман жамии мамолики Оролда, хусусан, Қўнгрот ноҳиятида малах сипоҳи еру ҳаводин карратан маррот мурур қилиб, қамшиш ва зироотедин асар қўймади. Ҳатто яғоч ва уй ва молу мавошилариға ёпушуб, емакка машғул бўлди. **Назм:**

*Тутуб ер юзин жайиши нусратшиор,
Нечукким, сипоҳи малах бешумор.
Сипоҳи малах ҳам жаҳонни тутуб,
Ки шаҳ лашкаридек ададдин ўтуб.
Бу янглиг икки лашкар беҳисоб,
Аъоди диёрини айлаб хароб.
На ободлиг қўйди амлокда,
На чўбу гияҳ арсаи хокда.*

Ул кун Тўрамурад сўфи паришон ва музтариб ал-ҳол бўлб, оқоси Хўжамурод бийниким, кўп муддатдин бери ҳукумат мансабидин халаъ қилиб эрди, баъзи ақобири қўнгротиянинг савобдиди била ўз мансабида ўлтурғузуб, жон ваҳмидин ўзин маъзул қилди. Чаҳоршанба куниким, султони зарринқубои хуршид фалак ҳисорининг тасхири учун рукуб қилди, ҳазрат хоқони сайд ва қоони шаҳид кавкабаи воло ва дабдабаи лояҳсо била қўрғон жавонибин ихота қилиб, суфуфи нусратвуқуф тасвиясидин сўнг ҳазрат аълохоқоний баъзи диловарлар билаким, мулозимии рикоби олий эрдилар, мустаъди ҳарбу пайкор, мунтазири разму корзор бўлб, маъракаи майдоннинг бир канорида оромгузин бўлди. Қалъа аҳли-

¹⁸⁸⁷ 1220 йил 27-раби ал-аввал/1805 йил 25 июн.

¹⁸⁸⁸ Малах – чигиртка.

¹⁸⁸⁹ Қуръони карим, 9 : 26.

ким, ул ҳазратнинг ҳамлаи салобатангиз ва дастбурди маҳобатомиздин карратан баъд ал-охир ва марратан баъд ал-аввал кўруб, мағлуб ва манкуб бўлуб эрдилар, чун бу воқеани мушоҳида қилдилар, раабу ҳарос истило топиб, Хўжамурод *бий* ва Тўрамурод сўфининг устиға ҳужум қилиб, аларни хоҳнохоҳ мусолиҳат ва мутобиат амриға далолат қилдилар. Сўфилар жон ваҳмидин мулойимат била қалға аҳлининг шуришиға таскин бериб, Тўра сўфи оқосининг ишорати била бир пора санодиди *қўнгротия*нинг мусоҳибатида қўрғондин чиқиб, Искандар хўжа Бекободийким, майдондорлиғ расми била размгоҳға бориб эрди, сўфи анга илтимос қилдиким, ҳазрат аъохоқоний илгари қадам ранжа қилсалар, токим ул ҳазратнинг домани ҳимоятиға дасти истимон ўруб, сахати подшоҳийдин ийман ва мўтмаин бўлғаймиз. Хўжаи мазкур ижобан лил-мултамаса истидосин қабул қилиб, анинг муддаосин ҳазрат аъохоқонийға арз қилди. Ул ҳазрат ҳасб ал-ҳукми ҳумоюн *амир* Вали *оталиқ* ва *амир* Қилич *иноқ* била бориб, майдонда масофаҳаи мубораки била Тўрамурод сўфининг тораки ифтихорин авжи *Сурайёға* еткурди. **Қитъа:**

*Эй ки, душманга бўйла лутфингдин,
Етадур кўкка афсари рифъат.
Дўстларга етушса алтофинг,
Борму ул нав бир улуғ давлат.*

Тўрамурод сўфи ул ҳазратнинг рикоби ҳумоюниға рухсори инкисорин суртуб, арзға еткурдиким, «оқонгиз ҳузратидин бизларнинг гуноҳимизни тилаб, мирооти хотиримиздин хавотир кудуратин рафъ қилсангиз, токим, оқом ё ўзум сояйи ҳимоятингизға кириб, мулозимати подшоҳийға мушарраф бўлсоқ.» Бу муқаддимот била ҳазрат аъохоқоний сарфи инон¹⁸⁹⁰ қилиб, оқосидин аларнинг жароими қадима ва жадидасин тилаб, Нодир Муҳаммад *кутвол* била иноятнома ирсол қилди. Чун кун кеч бўлуб эрди, хони мағфур мурожиат қилиб, боргоҳи олампаноҳға нузул этти. Ва рабиъ ас-сонийнинг ғурраси¹⁸⁹¹ да жума куни ҳазрат аъохоқоний била *амир* Шоҳниёз *оталиқ* қўрғонға кириб, сўфилар писандида зиёфатлар ва шойиста хизматлар тақдимға еткуруб, руҳи равон ва жавҳари жонин ул ҳазратнинг мақдами ҳумоюниға сочиғ келтурдилар. Шанба куни зиёфат адосидин сўнг Хўжамурод *бий* ул ҳазратнинг мулозиматида қўрғондин чиқиб, ворида дарбори фалакмадор бўлуб, бисотбўслиқ шарафиға ихтўсос топти. Ҳазрат хони мағфур карами жибиллий муқтазоси била анинг шаънида иноёти комил ва навозишоти шомил тақдимға еткуруб, камари тилло ва хиллои гаронбаҳо била сарафрозлиғ бағишлади. Ва тонгласиким, якшанба куни эрди, Орол ҳукуматиға насб қилиб, ўз қўрғониға юборди. Душанба куни *амир* Шоҳниёз *оталиқ* Хўжамурод *бий*нинг улуғ ўғли Жонмурод бек ва Тўрамурод сўфининг валади аршади Дўстмуҳаммад бек бошлиғ *қўнгрот*нинг яхши йигитларин навкар қилиб, даргоҳи олампаноҳға келтурди. Хони мағфур ул диёрнинг низом ва ансоқидин фароғ топғандин сўнг ойнинг еттиси¹⁸⁹² да панжшанба куни фатҳу ферузманглик била мурожиат жониби кўси раҳил уруб, хуршиди жаҳонгард янглиғ кўч-бакўч қатъи манозил қилиб, ойнинг ўн учида чоршанба куни Гурлан ҳудудиға ворид бўлуб, ҳазрат шайх ал-машойих Ғойиб Ото *алайхирраҳманин*г жавори файзосорида дарё қирогидида тушти. Ва ул кеча дарёдин убур қилиб, ўз ҳовлисиға нузули мусарратвусули била сарбаландлиғ еткурди. Ва субҳ чоғи аёни ҳазрат ва аркони давлат кема била дарёдин ўттилар. Ул кун хони мағфур улуғ тўй бериб, жамии умароға сарупойи шоҳона ва инъоми бекарона била барумандлиғ боғишлаб, шанба кун кеч дарёдин ўтуб тушти. Ва ойнинг ўн еттиси¹⁸⁹³ да якшанба кун дор ас-салтанаи Хивақни қудуми шарифи била рашки нигорхонаи Чин қилди.

Фақирким, ҳазрат аъохоқонийнинг бойри мулозимларидин эрдим, дийдори ҳумоюнидин кўзимни мунаввар ва кўнглумни фаражгўстар қилдим. Ва филбадиҳа бу рубоийни назм силкига чекиб, пешкаш қилдим. **Рубоий:**

¹⁸⁹⁰ Сарфи инон – юришдан воз кечиб.

¹⁸⁹¹ 1220 йил 1-рабиъ ас-соний/1805 29 июн.

¹⁸⁹² 1220 йил 7-рабиъ ас-соний/1805 йил 4 июл.

¹⁸⁹³ 1220 йил 17-рабиъ ас-соний/ 1805 йил 14 июл.

*Эй жон, ҳаралинг садрига бер зебу нигор,
Қил бору йўқингни жам қилмоқға нисор
Ким, келгуси фурқатзадалар сори бу кун,
Иқбол била сафардин ул шоҳсувор.*

Явмутнинг келгани. Ямут хони мағфурнинг садамаи сиёсатидин хоиф ва ҳаросон бўлуб, Гургон ва Атрак канориға боргондин сўнг аларға *қарочўқа* ва *қизилбошдин* таадиёти билоғоят ва таҳкумоти бениҳоят етиб, нафақа ва ўтлоқ жиҳатидан танқислиқ тортдилар. Ва ҳаво таафун¹⁸⁹⁴ идин мизожлари тариқи эътидолдин мунҳариф бўлуб, кўп киши бистаророй касал ва бодияпаймои ажал бўлдилар. Хусусан, Хоразм танъимот¹⁸⁹⁵ ининг хумори нашасидин оғуши ҳасрат очиб, хамёза¹⁸⁹⁶ чекар эрдилар. Ва бу диёри назҳатосорнинг ҳавои мўътадилди ҳавосидин димоғи таманнолариға хориш тушар эрди. Бу жиҳатлардин беихтиёр кўчуб, Ақраб мунтасифида Хоразм навоҳисиға ворид бўлуб, Муҳаммадниёз *оталиқ* ва Қувонч сўфи *вакил* ва Аваз бек ва Берди бек бошлиғ санодиди *явмутия* баъзи аёни ҳазратнинг воситаси била шарафандўзи тақбили остон бўлдилар. Хони мағфур умарой изомнинг шафоати била гуноҳлариға пардаи эғмоз чекиб, Музкўмган ноҳиятин *йимроли* тахлия¹⁸⁹⁷ сидин сўнг аларға марҳамат қилди ва *йимролига* Янгиариф музофотида сукно ва маъво шафқат этти.

Хоқони ғуфронпаноҳ била Бухоро волийси Мир Ҳайдар подшоҳнинг орасиға низо тушмакиннинг воқеоти ва ойини мадоро тағйир топиб, иш ваҳшатға етушмакиннинг мақолоти. Ва хони мағфурнинг Бухоро турктозиға афвож буюрмоғи ва аларнинг ул диёрға чаповул урмоғининг баёни

Вақоеи бадиа нигорандаси, бадои вақиа гузорандаси, яъни, қалам ужубапарвоз бу янглиғ мансуба-тирозлиғ қилурким, чун ҳазрати подшоҳи мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур Абу-л-фатҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхонким, иродаи азалий ва машинияти ламязалий била фармонраволиғ авжиға офтоби олам-тобдек иртифо топиб, шуои шижоат ва партави сиёсати харобу обод ва пасту баландни равшану мунаввар қилди, хаффоштийнатлар ғояти ҳақд¹⁸⁹⁸ ва ҳасаддин тийрарўз ва кудуратандўз бўлуб, адоват Зулумотида болафшони ҳавои хусумат бўлдилар. Ул жумладин Бухоро *волийси* Мир Ҳайдар подшоҳ валади амири маъсум Шоҳмурод *оталиқ*ким, абаанжад бу дудмони алииянинг адоватида собит қадам ва росих дам эрди, аммо, вақт муқтазосидин мадоро ва мувосо қилур қилур эрди, хабосати тийнат тақозоси била нийрони ҳасад конуни сийнасида илтиҳоб топиб, ул ҳазратнинг таҳқириға, балки, тадмириға ижтиҳод камарин боғлади. Бу жиҳатдин ваҳшат ва низо асбоби андин мукаррар вуқу топтиким, ул жумладин баъзи сабабни зикр қилмоқ ногузирдур. Анинг учунким, аҳли инсофға маълум бўлсинким, ҳақ қайсининг жонибададур. **Аввалғи сабаб улким, йимроликим, Бухоро корвонин уруб эрди, андоқким, юқори мазкур бўлди, хони мағфур анинг илтимоси била йимролига гушмоли балиғ бериб, олингон амволни истирдод қилиб, анга юборди.** Ул миннатдорлиғ ва шукргузорлиғ ўрниға ҳақ ношинослиғ юзидин ул ҳазратни қароқчилар ширкатиға нисбат қилиб, яна мол талаби била Мирзо Абдулхолиқ тубатни расул қилиб, номаи ваҳшатомез юборди. Хони мағфурға агарчи бағоят гарон ва шоқ келди, аммо камоли бурдбордин анингдек нуқсонға таҳаммул¹⁸⁹⁹ қилди. **Фард:**

*Айлама номуродларға яхшилиғ,
Зиштлик ортар анга қилмас осиг.*

¹⁸⁹⁴ Таафун – уфунат, об-ҳаво бузуклиги.

¹⁸⁹⁵ Танъимот – нозу неъматлар.

¹⁸⁹⁶ Хамёза – эснаш.

¹⁸⁹⁷ Тахлия – холи қилиш, бўшатиш.

¹⁸⁹⁸ Ҳақд – адоват, ҳасад, кин.

¹⁸⁹⁹ Таҳаммул – чидаш, сабр.

Иккинчи сабаб улким, йимроли воқеасидин сўнг сана минг икки юз ўн тўққуз¹⁹⁰⁰ да Хоразм тужжоридин икки юз киши амтиан бисёр ва ақшамаи бешумор била улуг корвон бўлуб, Машҳад азимати била Марвдин чиқиб эрди. Сарахс музофотиға дохил бўлгонда тарокимадин солур жамоасиким, Бухороға тобе ва Сарахсда мутамаккин эрдилар, ул қумнинг ашрор ва арзоли раҳзанлик тариқаси била карвонни ғорат қилиб, кўп бегуноҳни шаҳодат даражасиға еткурдилар. Мир Ҳайдар подшоҳ раҳзанларға танбеҳ муқобиласида навозишлар кўргузуб, яна Хоразм карвонин урарға тарғиб қилди. **Учунчи сабаб улким, Бекпўлод отолиқ**нинг авлодиким, бадхоҳ бўлуб, Бухороға бордилар, Мир Ҳайдар подшоҳ аларни хони мағфурнинг рағмиға мувойиди бекарона ва авотифи мушфиқона била ўзиға муқарриб қилиб, чун хони мағфур Қўнгрот тасхирининг иродаси била Орол жониби наҳзат қилди, ул Отанийез бек валади Бекпўлод отолиқни хони мағфурнинг Мовароуннаҳр мамоликидағи бадхоҳларидин лашкари сангин тартиб бериб, Тўрамурод сўфининг имдоди учун Қўнгротға юборди. Андоққим юқорида шамае зикр қилилиб эрди.

Тўртинчи сабаб улким, анинг иниси амир Дин Носир тўра хони мағфур била дўстлиғ ва якжиҳатлик тарҳин солиб, мувофиқат юзидин русал ва расоил юбориб, рафту омад қилур эрди. Ул бу ваҳждин мукаддари хотир бўлуб, баъзи ҳамкийшларнинг ағрози ва афсоди била Дин Носир тўрани Марв ҳукуматидин маъзул қилиб, икки саркарда юборди, токим, ани тутуб, ўзлари Марвға мутасарриф бўлғайлар. Дин Носир тўра аларнинг макнуни хотиридин огоҳлиқ топиб, Эш тўқсобанинг ихтимоми била пешдастлик қилиб, аларни жазоға еткурди ва хони мағфурнинг отиға хутба ўқуб, итоат ва инқиёд юзидин ихлосномасин дарбори фалакмиқдорға юборди. Андоққим, собиқан зикр топиб эрди. Бу жиҳатдин Мир Ҳайдар подшоҳнинг адовати мазид ва музоиф бўлуб, Дин Носир тўранинги қамъ ва истисоли учун карратан баъди маррот сипоҳ юбориб, Мир Ҳошим хўжаниким, тўрани мазбурнинг мўътабар кишиларидин эрди, тутуб ўлдурди. Ва яна кун-бакун Марв устиға илғор юбориб, чоптура бошлади. Дин Носир тўра аризаи аҳволин хони мағфурнинг ҳузратиға юбориб, истимдод қилди. Хони мағфур ул чоғда вараои Омудда шикорға чиқиб эрди. Бу воқеаи мазкура такрори ул ҳазратнинг нойираи ғазабига доманзан бўлуб, санаи мазбурада рамазон ал-муборакнинг тўққузунчи¹⁹⁰¹ куниким, шанба эрди, Бухоро музофотининг турктози учун амир Вали отолиқни икки минг нафар сипоҳи кинагузор била буюрди. Алар Қароқўл ва Вордонзи туманотин тохту-тоз қилиб, йўлда Бухоро карвонин талаб, ғаноими фаровон била мурожиаат кўргуздилар. Ва амир Вали отолиқдин сўнг афвожи қоҳирани гуруҳ-гуруҳ чаповулға буюриб, маъмурлар баҳор фаслиғача мутаоқиб чаповул уруб, Бухоро мамоликиға растахиз солдилар.

Аввалги фавжнинг зикри. Амир Вали отолиқ чаповулға боргондин тўрт кун сўнг¹⁹⁰² қиёт дудмонидин Ўрус қушчи Баҳодирким, шижоат майдонида абнои жинсидин қасаби сабқатни элтиб эрди, човдур ва эрончи черики била Эрдор йўлиға буйрулди. Ул ўн беш кунда Бухоро карвонин торож қилиб ёнди.

Иккинчи фавжнинг воқеаси ҳам ул рамазон¹⁹⁰³ да қўнгрот акобиридин Оқёқишдағи Қонжиғолиннинг ҳокими мулло Эшкелдининг ўғлонлари қароқалтоқ сипоҳи била отланиб, Бухоро туманотидин Мих қарясининг навоҳисида ўлтурғон қароқалтоқни чопиб, ғаноими фаровон ва усарои бепоён била муовидат кўргузди. Бу сафарнинг муддати йигирма кун эрди.

Учунчи фавжнинг сонихаси. Шоҳобод акобиридин Ниёз иноққим, Овуш лақаби била машҳур эрди, явмут ва Шоҳобод ўзбакидин йигирма беш киши била Эрдор йўлиға маъмур бўлди. Алар Эрдор тоғиға етганда, Бухоро черикиғаким, Фарангдин келатурғон карвоннинг олдиға бадрақа чиқиб эрди, йўлуқиб, муборизат қиличи била кўп кишини қатл қилиб, [ўзлари] асир бўлдилар. Аларни Мир Ҳайдар подшоҳнинг ҳукми била Бухорода ўлдурдилар.

Тўртунчи фавжнинг баёни. Юз киши Ҳазорасбдин кема била бориб, Элжик тавобеидин кўп қўй олиб қайтти.

Бешинчи фавжнинг ҳикояти. Ийди Фитр куни¹⁹⁰⁴ йимроли муборизларидин Нодир сардор ўзбак ва йимроли сипоҳидин юз йигирма киши била Нур Отонинг лавоҳиқидин Бухор карвониға оташи наҳб ва ғорат уруб, кўп ўлжа била мурожиаат қилди.

¹⁹⁰⁰ Ҳижрий 1219/1804-05 йил.

¹⁹⁰¹ 1220 йил 9-рамазон/ 1805 йил 2 декабр.

¹⁹⁰² 1220 йил 13-рамазон/ 1805 йил 5 декабр.

¹⁹⁰³ 1220 йил рамазон ойи/ 1805 йил 23 ноябрда кирган..

¹⁹⁰⁴ 1220 йил (29-)рамазон/ 1805 йил 21 декабр.

Олтинчи фавжнинг афсонаси. Шаввол авосити¹⁹⁰⁵ да *явмут* ашрофидин Қақа *сардор* ямут ва *йимроли* сипоҳидин бир бўлак кишига саркарда бўлуб, Мингбулоқда Бухородин Ўрусга боратурғон савдогарни қатли ом қилиб, амволин келтурдилар.

Еттинчи фавжнинг достони. Зу-л-қаъда нинг тўртунчи куни¹⁹⁰⁶ ким, панжшанба эрди, қангли акобирдин Мусо *нойиб* ва *явмут* аозимидин Қушут *сардор ўзбак* ва *туркмондин* юз ўн киши била бориб, Хайрбод туманидин Қоқиштувонни чопиб, ул навоҳининг қаровулларидин икки кишини ўлдурди ва олтамиш киши ва ўн икки қул асир қилиб, бениҳоят моли ғанимат била ойнанинг ўн саккизи¹⁹⁰⁷ да панжанба куни хони мағфурнинг мулозиматиға тўй ҳангомида мушарраф бўлди. Анинг бу хизмати ул ҳазратға мақбул тушуб, *парвоначилиғ* мансабин анга марҳамат қилди.

Саккизинчи фавжнинг тазкараси. Моҳи мазкурнинг ўн бешинчи куни¹⁹⁰⁸ ким, душанба эрди, *ўзбак* ва *йимроли* ва *олтун* *жиловдин* юз ўн киши бўлуб, Хивақдин отланиб, Эрдорнинг шимолия йўлидин Бухороға боратурғон қазоқнинг савдогарин торож қилиб, Бухоро тужжорин баъзи қазоқ била қатлга еткуруб қайттилар.

Отаниёз бекнинг Бухородин келиб, чаповул урмоғи ва Абдуллоҳ сардорнинг Бухороға бориб, Тороб суккониға дастбурд еткурмоғи ва хони мағфурнинг рукуб қилиб, мурожиат кўргузмаки.
Ва Бухоро черикининг Бозиргонға келиб, хони мағфур яна наҳзат қилиб, аъдои давлатнинг ҳазимат оҳангин тузмаки

Қалами ужуба нигор бу нав воқеагузорлиғ қилурким, Мир Ҳайдар подшоҳ зу-л-ҳижжа авохири¹⁹⁰⁹ да лашкари сангин тартиб бериб, Ражаб *бий иноқ* ва Каюв хўжа бошлиғ етти саркардани Хоразм устиға бўюрди. Ва Отаниёз бек ва Яхшимурод бекни уч юз киши била илгари юборди. Алар қир йўлидин келиб, сана минг икки юз йигирма бирда муҳаррам ал-ҳаромнинг тўққузи¹⁹¹⁰ да жума куни Хонқоҳ тушида ўлтурғон *қароқалтоқни* чопиб, муовидат кўргуздилар. Ул куни Абдуллоҳ *сардор* олтамиш киши била-ким, ҳар қайси минг кишидин интиҳоб қилилғон эрди, Отаниёз бекдин беҳабар Ҳазорасб тушидин дарёни убур қилиб, Бухоро чаповулиға дарё қироғидин озим бўлди. Шанба куни Оллоҳназар бой Хонқоҳий ва Муҳаммадкарим бек *қилчоқ* Хонқоҳ ва Ҳазорасб черики била ҳар қайси ўз тушидин дарёни кечиб, Оқаниёз бекни таоқиб қилдилар. Аммо Отаниёз бек келган йўлидин қир била бориб эрди, сувсизлиғ жиҳатидин изидин ета олмай қайттилар.

Аммо. Абдуллоҳ *сардор* беш кунда Тороб навоҳисиға ворид бўлуб, таваққуф қилди. Кун жаҳонгарди мағриб ниҳонхонасиға кириб, кавокиб сипоҳи фалак торобиға шабихун урғондин сўнг *сардори* душманшикор диловарлар била отланиб, Торобға дохил бўлдилар ва отлариға сув ва буғуз бериб, дасти татовулин наҳб ва торожға очиб ва работларни неруи жалодат била мафтух ва вайрон қилиб, ғаноими фаровон ва усарои бепоён тасарруфиға киюриб, инони азиматин Хоразм савбиға мунсариф қилди. Қизилработға етганда Абдуллоҳ *сардор* марази сакта¹⁹¹¹ била вафот топти.

Рижаъна ила мақсад¹⁹¹². Отаниёз бекнинг чаповулидин бурун жосуслар ва мунҳий¹⁹¹³ лар Ражаб *бий иноқ*нинг отланур хабарин келтуруб эрдилар. Бу жиҳатдин хони мағфур Отаниёз бекнинг воқеасидин сўнг моҳи мазбурнинг ўн бири¹⁹¹⁴ да якшанба куни Хивақдин рукуб қилиб, дарёдин ўтти ва черик аҳли муҳтама бўлғондин сўнг Тевабўюнға бориб, Учўчоқ ва Тексавогға қаровул юбориб, тўрт-беш кун таваққуф қилди. Қаровуллар Қизилработғача бориб, Бухоро черикидин хабар маълум бўлмади. Ва Аб-

¹⁹⁰⁵ 1220 йил 14-шаввол/ 1806 йил 4 январ.

¹⁹⁰⁶ 1220 йил 4-зу-л-қаъда/ 1806 йил 24 январ.

¹⁹⁰⁷ 1220 йил 18-зу-л-қаъда/ 1806 йил 8 феврал.

¹⁹⁰⁸ 1220 йил 15-зу-л-қаъда/ 1806 йил 4 феврал.

¹⁹⁰⁹ 1220 йил 28-зу-л-ҳижжа /1806 йил 20 март.

¹⁹¹⁰ 1221 йил 9-муҳаррам/ 1806 йил 29 март.

¹⁹¹¹ Сакта – юракнинг бирдан тўхтаб қолиши, инсульт.

¹⁹¹² Асл мақсадга қайтайлик.

¹⁹¹³ Мунҳий – жосус, хабар келтирувчи хуфия.

¹⁹¹⁴ 1221 йил 11-муҳаррам/ 1806 31 март.

дуллоҳ сардорнинг наъш ва черикига йўлуқуб, алар била мурожиат қилдилар. Хони мағфур аъдон давлат тарафидин хотиржам бўлуб, Фитнакка ўтти. Бир неча кун ул ноҳиятда шикорға иштиғол кўргузуб, сафар ойининг тўрти¹⁹¹⁵ да сешанба куни дор ас-салтанаи Хивақға нузули мусарратвусули била ойинбандлиғ еткурди. Ражаб *бий* иноқким, йигирма минг сипоҳи жаррор била бевосита Абдуллоҳ сардорнинг ақабидин келиб, Кўкардалида хони мағфурнинг анинг қасдиға рукуб қилгонин эшитиб, таваҳҳумдин илгари кўча олмай, иқомат қилиб эрди, хони мағфурнинг мурожиат этганин мутаҳаққиқ билиб, ойнинг олтиси¹⁹¹⁶ да панжшанба куни келиб, Бозиргонға тушти. Жума куни хабар етиб, хони мағфур намоздин сўнг сипоҳи жаррор ва лашкари кинагузор била Хивақдин ливои наҳзатни ҳаракатға киргузуб, Қаромози ҳудудида Омуй соҳилин музраби хайёми иқбол ва муқарри кавкабаи ижлол қилди. Ва кема *доруғала*риға мавқифи жалолдин фармони вожиб ал-изъон иззи нифоз топтиким, эртанг субҳ вақтиғача фурзаларда кема қўймай муаскари ҳумоюн канориға жам қилғайлар, токим сипоҳи нусратпаноҳ суҳулат била ботроқ убуру этгай. Ул кун Оллоҳназар бой фармон мавжиби била Хонқоҳ черикин олиб, Хонқоҳ фурзасидин дарёни убуру қилиб эрди. Аср ҳангомиди Бухоро черики акмал ал-комилин, афзал ал-восилин Саййид Моҳруй валади аршади Саййид Ото қаддасаллоҳу асрораҳумонинг жавори файзосорида ани гафлатда топиб, сипоҳидин озроқ кишини исорат қайдиға чектилар. Оллоҳназар бой қочиб қутулди. **Нукта:** Гафлат ҳолатедур шум ва хислатедур мазмум. Гафлат қайдиға гирифторм бўлгон ҳалокат варта-сида нобуддур ва ул қайддин қутулгон саодат оламида оқибат маҳмуд. **Байт:**

*Ким ки гафлат эрур шиору фани,
Бўлса тонг йўқ ҳалок жону тани.*

Аъдон давлат кеча Ҳасанмурод беки марҳумийнинг работиға нузул қилиб, хони мағфурнинг Қаромозига тушган хабарин эшитиб, замири адоваттахмирлариға раабу ҳарос истило топиб, сабот қила олмай, саҳарда работни ўтлаб қочтилар ва камоли хавфдин ҳеч ерда таваққуф қила олмадилар. Талиани субҳдин сўнг сипоҳи нусратпаноҳдин баъзи мутажанда дарёдин ўтуб, таоқиб қилиб, кўп кишини асир қилдилар. Ва эшитдимким, Мискин саййид¹⁹¹⁷ нинг жаворидин Бозиргонғача икки юздин кўпрок яхши от ярамай қолибдур. Нечук қочғони мундин маълум бўлур. **Қитъа:**

*Зиҳи шаҳаншаҳи соҳиби шукуҳу олийжоҳ,
Ки чекса савлат ила душман узра хайлу сипоҳ.
Муқобил ўлмайн овозаи вусулидин,
Бўлур сипоҳи адув бесаботу рўй ба роҳ.*

Хони мағфур фатҳу ферузманглик била ойнинг ўн иккиси¹⁹¹⁸ да чоршанба куни қайтиб, мустақарри салтанатға нузул қилди.

Хон мағфурнинг Тўрамурод сўфини муҳолифат жиҳатидин мамлакатдин чиқармоғи ва анинг баварон ғурбатда саргардонлиғ тортиб, Бухороға бормоғи

Хомаи бадиатироз бу янглиғ афсонапардозлиғ кўргузурким, чун хони мағфур Қўнгротни олиб, Орол ҳукуматин Хўжамурод бийга марҳамат қилди, Хўжамурод *бий* хони мағфурнинг тақвият ва музоҳирати била кун-кундин тараққий топиб, Орол акобири билжумла анинг мулозиматини ихтиёр қилдилар. Тўрамурод сўфиға аввалги нашаси хумор қилиб, гояти ҳақд ва ҳасаддин оқосиға муҳолифат оғоз этиб, қатлу истисолин пешниҳоди хотир қилди. Бу жиҳатдин сафар ойи авохири¹⁹¹⁹ да Хўжамурод *бий* хони мағфурға арзадошт юбориб, инисидин шиква ва шикоят қилди. Ул ҳазрат амири сойиби тадбир Шоҳниёз *ото-*

¹⁹¹⁵ 1221 йил 4-сафар/1806 йил 23 апрел.

¹⁹¹⁶ 1221 йил 6-сафар/1806 йил 25 апрел.

¹⁹¹⁷ Авлиё Мискин Ото мақбараси. Ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

¹⁹¹⁸ 1221 йил 12-сафар/1806 йил 1 май.

¹⁹¹⁹ 1221 йил 28-сафар/1806 йил 18 май.

лиқни лашкари нусратасардин минг киши била ани туттурмоқ учун Қўнгротга буюрди. *Отолиқ* раби ал-аввал ойининг тўққузи¹⁹²⁰ да душанба куни Қўнгротга кирди. Тўрамурод сўфиким, мухолифат шоматидин бу янглиғ ҳодисани ўз шаънида муония кўруб, эҳтиёт тариқасин маръи тутар эрди, ўғлонлари ва мулозимлари била жило ихтиёр қилиб, Хоразм тенгизининг ғарбий савоҳили била қатъи масофат этиб, Дашти қипчоқда қазоқ орасиға борди. *Қазоқ* ани тутуб, ўғлонлари била мулозимларин чўпон ва йилқичи қилиб, марокиб ва амволин торож эттилар. Бир неча фурсатдин сўнг баъзи қазоқ ақобиридининг воситали била қайд ва бандалиқдин махлас топиб, оч ва яёқ юз минг машаққат била ўзларин Янгидарё канорида манқит қароқалтоқининг улуғи Ўрунбойнинг қабиласиға еткурдилар. Ўрунбой анинг таъзим ва тақримиға кушиш қилиб, улоғ ва озуқа бериб, Бухороға узатти. Мир Ҳайдар подшоҳ хони мағфурнинг рағмиға анга дилдорлиғ кўргузуб, хилои гаронмоя била сарафрозлиғ еткурди ва манзили дилкушода мақом тайин қилиб, хотирхоҳ вазибалар муқаррар этти.

Амири беназир Шоҳниёз *оталиқ* бир неча кундин сўнг Тўрамурод сўфининг қолғон давлатхоҳларини кўчуриб, мурожиат кўргузди ва хони мағфурнинг мулозиматиға мушарраф бўлуб, Хўжамурод бийининг туҳаф ва тансуқотин ул ҳазратнинг назари кимиёсаридин ўткарди. Ул учурда Худойберди кенагас ва Абдукарим бек бир пора баҳодир йигитлар била Бухоро сарҳадотиға бориб, Элжик ва Ёйинжи ҳудудидин хейли ғаноим ва асир дастгир қилиб қайттилар.

Бухоро черикининг Хоразм савбиға иккинчи қатла ҳаракат қилмоғи ва Қобил бий тўқсобанин амир Вали оталиқ ва Қилич иноқға асир бўлуб, черикининг қирилмоғи. Хоразм сипоҳи била Бухоро лашкарининг масоф тузмаки ва жонибайн муборизларининг хунрезлик кўргузмаки. Уйғур хайлининг фалакдек бевафолиғидин Хоразм аҳлининг шикоят топмоғи ва хони мағфурнинг Искандардек фано баҳриға кириб, оламдин кўз ёпмоғи

Сипеҳри вожгуннинг шўбадабозлиғидин шикоят тузмак ва жаҳони буқаламуннинг носозлиғидин мазаммат кўргузмак:

*Бу дард иншосининг кўлфат гузори,
Бу гам девонининг ҳасрат нигори.
Сияҳпўши мусибат, яъни хома,
Қилур таҳрир мундоғ сўгнома.*

Раби ал-охирнинг авоили¹⁹²¹ да Мир Ҳайдар подшоҳ жунуди номаъдуд ва сипоҳи номаҳдуд жам қилиб, Ниёз бек *додхоҳ* Хузорий ва Тўра хўжа ва Ниёз бек жилва ва Маҳмуд хўжа ибн Абдулхай хўжа ва Қобил тўқсоба ибн Бухорий *додхоҳ* ва ғайриҳум ва Хоразм муонидларининг ақобиридин Абураҳмон бек тўқсоба ибн Ниёз *парвоначи* ва Шердоли бийнинг ақфодидин Шерғози бек ибн Аҳмад бек ва Жонмурод *иноқ*нинг иниси Муҳаммадпаноҳ бек ва Ўрозали бошмоқ Вазирий ва Муҳаммадниёз бек ва Отаниёз бек валадони Бекпўлод *оталиқ* ва ғайриҳум, бу мазкур бўлгон жамоани сипаҳдор ва сараскар қилиб, Хоразм устиға буюрди. Алар ойнинг ўн иккиси¹⁹²² да шанба куни Тевабўюнға келиб туштилар. Хони мағфур ойнинг ўн тўрти¹⁹²³ да душанба куни дабдабан тамом ва кавкабаи молокалом била мудофаа учун дор асалтанайи Хивақдин руқуб қилиб, Хонқоҳ навоҳисин муаскари ҳумоюн қилди. Ул кун Бухоро черики дағи дарёнинг шимолида хони мағфурнинг муқобиласида тушуб, сўнгги кун кўчуб, хоннинг работининг муҳосираси учун наҳзат ливосин жилваға киргузди. Хони мағфур ҳам дарё жанубидин ҳаракат қилиб, Ямон уйғурға нузул қилди. Панжшанба куни жаноб вазоратмаоб, низом ад-давлат ва-д-дин Муҳаммад Юсуф *меҳтарни* черик ўткармак учун кема устиға муқаррар қилди ва ўзи аркони давлат ва аёни ҳазрат била дарёдин убур қилиб, Кесик арнаси била дарё орасин музраби хайёми иқбол ва муқарри кавкабаи

¹⁹²⁰ 1221 йил 9-раби ал-аввал/1806 йил 26 май

¹⁹²¹ 1221 йил 1-раби ал-охир/1806 йил 18 май.

¹⁹²² 1221 йил 12-раби ал-охир/ 1806 йил 30 май.

¹⁹²³ 1221 йил 14-раби ал-охир/1806 йил 1 июн.

ижлол қилди. Маълум бўлсунким, Кесик Омуя шуаботидин бир шўъбадурким, Кўҳна Котнинг жануби-дин ўтуб, яна Омуяға қуяр. Ул кун хабар келдиким, Қобил тўқсоба валади Бухорий *додхоҳ* Лубоб ва Нарзамдағи *эрсори* лашкаридин минг киши била кейинда келурмиш. *Амир* Вали *отолиқ* ва *амир* Қилич *иноқ* тўрт юз киши била тўқсобанинг истиқболиға буюрулди. Маъмурлар қалъаи Сиймдаким, Кўҳна Котнинг аъмолидиндур, тўқсобаға муқобил бўлуб, шери ғурранда ва бабри дарранда янглиғ аъдои давлатға ҳамла еткургон ҳамон аркони давлат саботи мутазалзил бўлуб, Банот ун-наъшдек паришон ва мутафарриқ бўлдилар. Ва баҳодирлар таоқиб қилиб, яримин мақтул ва яримин маасур эттилар. Уд жумладин Қобил тўқсоба ва Лубоб *ҳокими* асорат қайдиға чекилди. **Шеър:**

*На хушдур киши кўргузуб дору гир,
Аъодини қилмоқ қатилу асир.
Қилур дўстларни баса сарбаланд,
Адувларни кўрмак залилу нажанд.*

Амирийни мазкурин аъодининг усаро ва бошларин хони мағфурнинг даргоҳи фалакиштибоҳиға келтуруб пешкаш қилдилар. Хони мағфур усаро ва бошларни дор ас-салтанаи Хивақға юбориб, Қобил тўқсобаниким, оғир захмдор бўлуб эрди, мароҳими подшоҳона била тафаққуд ва истимолат қилиб, Урганжга Саййидқули бойға юбориб, тиймордорлиқ¹⁹²⁴ иға амр қилди.

Аммо Умарои Бухоро ул кун хоннинг работининг атрофиға чопғунчи юбориб, Кўчак *иноқ*нинг работининг шарқида нузул қилди. Бек Арслонким, ул ерларнинг *мушриф*¹⁹²⁵ и эрди, работни мазбут қилиб, мудофааға чиқиб, чопғунчидин кўп кишини қатлга еткуруб, бошини хони мағфурнинг даргоҳиға ирсол қилди. Тонгласи ойнинг ўн саккизи¹⁹²⁶ да жума субҳида Бухоро черики работ атрофин иҳота қилиб, муҳорибаи азим ва муқотилаи саҳим вуқу топти. Ул аснода Қобил тўқсобанинг воқеаи ҳоиласи бухорийларға етиб, ғояти хавф ва камоли ҳаросдин музгар ва мутазалзил бўлуб, муҳориба таркин туттилар ва работ устидин туруб, жон ҳавлидин келган йўлга юз қўйдилар.

Аммо. Ҳазрати султони мағфур ва хоқони мабрур Абу-л-фатҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *сақоллоҳу сароҳунинг* сипоҳи уч мингга етмас эрди ва жавонибға қаровул қўюб, амр қилиб эрдиким «бу кун эртанггача черик ўтсун, урушни эртанггача мавқуф қилдуқ.» Анинг учунким, ҳануз хандақ қозилмайду эрди. Улуғ чоштгоҳда Бухоро черики Кўҳна Котнинг устидин ўта бошладилар, токим, Бухороға муовидат кўргузгайлар. Ва *амир* Вали *отолиқ*ким, қаровулбошилиқ ул кун анга мутааллиқ эрди ва мажнунваш киши эрди, жунуни ғалаба қилиб, хоннинг ҳукмин унутуб, мулозимлари била душман сипоҳиға ҳамла қилиб, уруш солди. Бу хабарни Ниёзбек *додхоҳ*ғаким, умарои Бухоро била илгари ўтуб эрди, эшитиб, заруратдин зимоми азиматин мунсариф қилди ва қаровул била муқобил бўлуб, қаттиғ уруш тушти. Бу воқеа хони мағфурнинг самъи шарифиға етушуб, ҳазрат султон, соҳибқирони аълохоқон, адил ас-салотин, афзал ал-хавоқин, боис ал-амн ал-омон, қомеи асос аз-зулм ва-т-туғён. **Маснавий:**

*Адолат ақолимининг хусрави,
Шариат аро Мустафо пайрави.
Шараф торам¹⁹²⁷ ининг мунир ахтари,
Адаб қулзумининг самин¹⁹²⁸ гавҳари.
Ситам роҳу расмин адам қилгучи,
Таадди асосин ҳадм¹⁹²⁹ қилгучи.
Мамолик мулукидин олеучи бож,
Карам чоги шаҳларга бергучи тож.*

¹⁹²⁴ Тиймордорлиқ – тиймор (касал)ни даволаш.

¹⁹²⁵ Мушриф – мушарраф, ашрафи.

¹⁹²⁶ 1221 йил 18-раби ал-охир/ 1806 йил 5 июн.

¹⁹²⁷ Торам – осмон.

¹⁹²⁸ Самин – қимматбаҳо.

¹⁹²⁹ Ҳадм – бузиш, йўқ қилиш.

– ал-мухтас би иноят ал-малик ал-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммадраҳим Баҳодирхон халладуллоҳу мулкаҳу ва султонух ва афози алалоламин бариҳу ва эҳсонухуға буюрулдиким, қаровулға имдод еткуруб, агар муяссар бўлса, уруштурмай қайтаргай. Ул ҳазрат бориб, мушоҳида қилдиким, ҳарб қойим бўлубдур. Қаровулни кейин қайтармоқ муяссар бўлмай, оқосиға хабар юбориб, ул ҳазратнинг ўзи мулозим ва навкарлари била жалодат қиличин ниёми интиқомдин тортиб, муборизат якронин шижоат майдониға суруб, ҳамлаи сарсармисоли била аъдои давлатнинг хирмани жамиятин тафрақа ҳаво-сиға совурди. Ул ҳазратнинг мундин сўнгғи изҳори жалодат ва муборизатин ўз мавридида зикр қилур-мен, иншооллоҳи таоло. Ул чоғда Бухоро умароси янғидин силки жамиятиға инъиқод бериб, ғалабаи тамоми фидоийвор ҳужум қилдилар. Хоразм черики оҳиста-оҳиста ўзларин кейин тортиб, Кесикдин қайтиб ўттилар. Ниёзбек *додхоҳ* ва Тўра хўжа туғларин Кесик канориға санчиб, Бухоро лашкари Кесикдин ўтуб, ҳенгомаи корзор гарм бўлди. Бу аснода хони мағфур амирзодан аъзам Қутлуқмурод *иноқ* ва Ҳасанмурод бек ва Муҳаммадназар бек ва Абдукарим бекни умарон олийжоҳ ва сипоҳи нусратпаноҳ била тўрт гуруҳ қилиб, мудофааға юборди. Амирзодалар ва умарон изом сафоролиғ кўргузуб, шижоат майдониға жалодат якронин суруб, қаттиғ муқотила зуҳурға еткурдилар. Ул урушда умародин Жаъфар хўжа *нақиб* ва *амир* Вали *отолиқ* ва *амир* Қилич *иноқ* ва Қаро Баҳодир *мироб* ва ғайриҳум ва муборизлардин Муҳаммадниёз бек ва Алаш бек ибн Саййидали бек ва Абдуллоҳ ибн Қаро Баҳодир *мироб* ва Танг Баҳодир ва Шайх Баҳодир ва Ўрус қушчи Баҳодир муборизат кўргузуб, кўп кишини аъдои давлатдин қатлга еткурди. **Назм:**

*Баҳодир айлаб талошу ситез,
Қилиб ҳамла аъдо сори тунду тез.
Дами тигдин қасди жон кўргузуб,
Боре қатл этарда қирон кўргузуб.
Кесиби бош, тўкуб қон, қилиб захмдор,
Асир айлабон ул сифатким шикор.
Бу янглиг замоне саваши эттилар,
Уруш тарҳи расмини фош эттилар.*

Ва ҳазрат аълохоқонийнинг қуввати имдод ва неруи муовинати била умаро номдор ва шужаои кина-гузор ғалаба қилиб, *хоразмийлар* жониби нусрат ели эса киришти. Ва бухорийлар тоби муқовимат кел-тура омайин, мағлуб ва мунҳазим бўлуб, Кесик жонибиға фирор тариқаси била мутаважжих бўлдилар. Ва Абдурахмон бек валади Ниёз *парвоначиким*, Хоразм бадхоҳларидин Бухоро черикида мўътамини алайҳ киши эрди, ани Муҳаммадкарим қўйчи Чолиш наҳрининг шори¹⁹³⁰ иға етганда қатлга еткурди. Ва бухорийлар жон ҳавлидин ўзларин Чолишға туш-тушдин солиб, кўп киши ғарқ ва талаф бўлди. Ул асно-да Бухоро умароси Кесикдин ўтуб, паришон бўлғон черикни янғидин жаҳди мавфур ва сайъи номақдур била мужтама қилиб, ҳайъати ижтимо била ҳужум эттилар ва дафъ-дафъа илгари юруб, Чолиш канори-да роёти касофат барпой қилиб, суфурни ораста этиб, таҳрис ва тарғиб била даста-даста черикларни Чолишдин ўткардилар. Аммо. Бу тарафдин Қутлуқмурод *иноқ* дағи сафоролиғ кўргузуб, ливои зафа-ринтимо остида қарор тутуб, умаро ва амирзодалар муборизлар била майдонға таковар суруб, мудофа-аға машғул бўлдилар ва тушгача ситез ва овоз тариқаси била муборизат додин бериб, сарафшонлиғ қилур эрдилар. Кун нисф ин-наҳорға етганда яқин эрдиким, аъдои давлат муборизлар тақобилидин рўгардон бўлуб, ҳазимат топгай. Ул чоғда *уйғур* хайли бевафолиғ кўргузуб, сипоҳи нусратпаноҳға ши-касти фоҳиш етти. Бу мақол тавзиҳи улким, Бекпўлод *отолиқ*нинг иниси Тожи *отолиқ*нинг ўғли Раҳма-тқули бекким, санаи минг икки юз ўн тўққуз авохири¹⁹³¹ да Бекпўлод *отолиқ*нинг авлодидин айрилиб, хони мағфурнинг утбабўслиқиға мушарраф бўлуб, мавриди мароҳими хусравона бўлуб эрди, бу воқеа асносида *уйғур* жамоасининг баъзи арозил ва авбошиким, Бекпўлод *отолиқ*нинг ўғлонлариға дилбаста

¹⁹³⁰ Шори – йўл.

¹⁹³¹ 1219 йил зу-л-ҳижжа ойи/1805 йил 3 март-31 март.

¹⁹³² Қазо – қазо, тақдир.

ва нигарон хотир эрди, ул бечорани васваса ва шайтанат била мувофиқат тўғри йўлидин мунофиқат биёбониға озғуруб, барча муттафиқ ал-калима бўлуб, Бухоро черикида Муҳаммадниёз бек ва Отаниёз бек валадони Бўкпўлод *отолиқ*ға киши юбориб, макнуни хотирларидин огоҳлиғ еткуруб, мутааҳҳид бўлдиларким, Хоразм черикининг шикастиға сабаб бўлғайлар. Қазоро¹⁹³², ул урушда *уйғур* сипоҳи май-сараға муқаррар бўлуб, уруш дағи майсара тарафида воқе эрди. *Уйғур* аҳли ул чоғда ваъда муқтазоси била бесабаби зоҳир сафни бузуб, мунҳазимона рўгардон бўлуб, ўзларин дарёға еткуруб, ўта бошлади. Ва Раҳматқули бек сўнг пушаймон бўлуб қайтиб, урушға кириб, қатлга етти. Аммо, на осифким, иш андин ўтуб эрдиким, эл тўхтағай. Ва асокири мансуранинг баддил ва ярим кўнгуллиғлари бу ҳодисани мушоҳида қилиб, тушлиқ-тушдин ясовни бузуб, маъракаи корзордин юз уюрди. Пас аъдо черики бу воқеа мушоҳадасидин қувват топиб, ғалабан тамом ва издиҳоми молокалом била ҳужумовар бўлуб, қатлу торожға иштиғол кўргуздилар. Ул ҳейнда Хасанмурод беки мағфиратпаноҳ умарои изом ва шу-жаои киром била бухорийларға рустамона ҳамлалар еткуруб, мудофааға машғул эрди. Бухорийлар ҳужум қилиб, амирзодаи мушорилайҳни шаҳодат даражасига еткурди. Ва эшитдимким, анинг қотили Бурҳон отлиғ эрди. «Албатта биз оллоҳнинг бандаларимиз ва, албатта, биз у зотга қайтгувчимиз¹⁹³³» **Назм:**

*Дареги ки даврони ҳасратмадор,
Басе беҳаёлиғ қилиб ошкор.
Анингдек беки фарруханжомни,
Фурузандаи шамъи исломни.
Пиёда қилиб раҳиши иқболдин,
Солиб ерга авранги ижлолдин.
Адув халқига айлабон мубтало,
Азасидин этти жаҳонни қаро.*

Бу воқеаи ҳоила ва ҳодисаи ғоиладин Хоразм сипоҳи билкули шикаст топиб, дарёға юз қўйдилар. Умаро ва муборизлар дағи «вақтида қочиш пайғамбарлар суннатидир¹⁹³⁴» мазмуниға амал қилиб, фирор ихтиёр қилдилар. Ул аснода хони мағфур рукуб қилиб тиладиким, сипоҳи мутафарриқани жам этиб, силки жамиатға интизом бергай. Озлиғ ва хандақсизлиғ жиҳатидин муяссар бўлмади. Чун иродаи азалий ва машиияти ламязалий бу нав муқаддар бўлуб эрдиким, зуҳурға етди. «Оллоҳнинг қилгани бўлади ва қилмайдигани бўлмайди.» Йўқ эрса Хоразм сипоҳи бовужуди қуллат анингдек лашкари касирға ғолиб бўлуб, ҳеч важҳдин камлик тортмас эрдилар. Охир *уйғур* бевафолиғидин мундоғ ҳодиса соних бўлди. Оғам Муҳаммадниёз *мироб*нинг бир мулозимидин эшитдим, дедиким: «Чун шикаст топдуқ, оғангиз била маракаи корзордин чиқиб, ўрду пешгоҳиға бордуқ. Кўрдимким, хони мағфур отланиб, найзага суяниб, мутафаккир турубдур. Аксари хавос ва маҳрамлар мулозиматда ҳозирдур. Ул ҳенгомда аъдои давлат ўрду канориға дохил бўлди. Хони мағфур отдин тушуб оғангиз ва маҳрамлар била кемага кирди. Мен дағи ўзумни кемага олдим. Ва баъзи лашкарияким, ул ерда ҳозир эдилар, тиладиларким, кемага киргайлар. Маҳрамлар аларни кирмақдин мамонеат кўргуздиким, то кемани гаронбор¹⁹³⁵ қилмағайлар. Хон ғоятти шафқат ва фуқаропарварлиқдинким, ул ҳазратнинг тийнати покиға мухаммардур, маҳрамларга манъ қилмоқдин моне бўлуб, аларға духул рухсати била сарафрозлиғ еткурди. Бу жиҳатдин кема юки ҳадди эътидолдин ортуқ бўлди. Иттифоқан ул ҳийнда муҳолиф ел эсиб, дарё талотумхез ва *тарокимангез* бўлуб эрди. **Маснавий:**

*Эсиб ҳар тараф тундбоди маҳиб¹⁹³⁶,
Солиб эрди дарёға шури ажиб.
Топиб рабт сув мавжи кулок¹⁹³⁷ га,
Урар эрди сув латма афлокга.*

¹⁹³³ Қуръони карим, 2 : 156.

¹⁹³⁴ Ҳадис.

¹⁹³⁵ Гаронбор – оғир юкли.

¹⁹³⁶ Тунбоди маҳиб – қўрқинчли қаттиқ шамол.

¹⁹³⁷ Кулок – бўрон, тўфон.

*Бўлуб фош ҳар сори гирдоблар,
Солиб баҳр эли жонига тоблар.*

Чун кема дарё юзига жорий бўлди, йигирма газ масофати тай бўлмай, фано гирдобиға борди. Ва мен кемадин айрилиб, машаққати фаровон ва сўубати бепоён била ўзимни дарё қироғига олдим. Ва ҳар неча дарё юзига тафаҳхус назарин солдим, кема аҳлидин икки-уч маҳрамдин бошқа мутанаффисе нажот топмади. Ул чоғда мени тутуб, асирлар зумрасига дохил қилдилар.» **Маснавий:**

*Шаҳеким, эди хусрави баҳру бар¹⁹³⁸,
Муалло сариру мурасса камар.
Фигонким замон инқилоб айлабон,
Фалак юз ситам иртқоб айлабон.
Ажсал тундбоди етишти анга,
Фано баҳрига борди кешти анга.
Қуёш янглиғ ўлди сув ичра ниҳон,
Ки то субҳи маҳшарда бўлғай аён.
Сикандар эди қаъри дарёга чуст,
Тилаб дурри васл этти азми дуруст.
Гар ул қилди дарёйи раҳматга гавс,
Жаҳон этти баҳри мусибатга гавс.
Гар ул васли ҳақ дурридин олди ком,
Фироқида дур тўкти кўзлар тамом.*

Хони мағфиратпаноҳнинг муддати аморат ва салтанати икки йилу уч о-ю йигирма уч кун эрди. Ва ёши ўттуз етти йил. Ва ул ҳазратдин икки ўғул ва бир қиз ёлгор қолди. Ўғулларнинг исми шарифи булардур: шаҳзода Оллоҳберди тўра ва шаҳзода Раҳмонберди тўра зайида умраҳумо ва давлатаҳумо. Ул шикастда умарон изомдин ашрафи содоти набавий, афзали ашрофи муртазавий саййиди нажиб Жаъфар хўжа нақиб ва қипчоқ саромади амир Вали отолиқ ва манқит сардафари Бобо отолиқ ва хўжа-эли хонадонининг зубдаси ва юз дудмонининг қудваси оғам Муҳаммадниёз мироб ва қўнгрот акобиридин Бобо кутвол ва уйеур Ҳасан шиғовул ва олтун жилов аозимидин Норбўта дастурхончи сувда зое бўлдилар. Ва амирзода ва беклардин Ҳасанмурод беки мағфур ва Абдукарим беки мабрур валадон амири кабир Аваз бий иноқ ва Худой берган бек ибн Фозил бек ва Худойберган бек ибн Қаландар иноқ ва Муҳаммадниёз бек ибн Муҳаммадризо бек маҳрам талаф бўлдилар. Ва муборизлардин қипчоқ Бобо доруға ва қўнгрот Жиян мироб ва Ўрус қушчи Баҳодир ва Шайх Баҳодир ва ғайриҳим шаҳодат топдилар. Ва амирзодаи аъзам жалол ад-давлат ва-д-дин Қутлуқмурод иноқ ва Паҳлавонқули қўшбеги ибн Хоса қўшбеги ва Яқуб хўжа раис ва Оллоҳназар бой Хонқоҳий ва Авазмуҳаммад бой Урганжий ва ғайриҳум асир бўлдилар. Ва лашкариядин уч юз киши урушда ва дарёда зое бўлди. Ва уч юз элликдин кўпрок асорат қайдига гирифтор бўлди. Аммо. Бухорийлардин Абдураҳмон бек бошлиғ умародин беш киши қатлга етти ва лашкариядин минг беш юз киши урушда ва сувда нобуд бўлди. Ва баъзи сиқа¹⁹³⁹ дин эшитилдиким, аёдо черикидин йўқ бўлгон уч минг киши хатга кирибдур. **Назм:**

*Жаҳондур денгиз ичра қолгон кесак,
Фано латмасидин ушолгон кесак.
Кесакким сув ичра биниси дурур,
Ўзингдей анинг не бақоси дурур.
Хусусан ки сув ичра бир мушт хок,
Эсиб ҳар тараф сарсари саҳмноқ.
Учар гарди даврон лагадқўбидин,*

¹⁹³⁸ Баҳру бар – денгиз ва қуруқлик.

¹⁹³⁹ Сиқа – ишончли киши.

Бўлур балчиғ ул сувнинг ошўбидин.
 Қачон эҳтимоли бақо анда бор,
 Ки ул хокким, бўлса лой-у, губор.
 Фалакким бинои муалло дурур,
 Жаҳон манзили узра барпо дурур.
 Ҳубоб¹⁹⁴⁰ едур ул сув уза беқарор,
 Ани англама бир нафас пойдор.
 Топар бир нафас бирла ободлиғ,
 Яна бир нафас бирла барбодлиғ.
 Ҳубоб эрмас ул қасрдур вожсун,
 Биноси сув устидаву бесутун.
 Бу янглиғ бинодин бақо истамак,
 Эрур бевафодин вафо истамак.
 Жаҳон қаҳба¹⁹⁴¹ дур фиребоино,
 Жафокору маккораву беҳаё.
 Безаб зоҳирин оинолиғ била,
 Вале ботинин бевафолиғ била.
 Келиб гозаси зулм ўти тобидин,
 Ҳаноси улус бағри хунобидин.
 Дами субҳдин нутқи ширин анга,
 Шаби тийрадин зулфи мишкин анга.
 Бўлуб ҳайъати зишт¹⁹⁴² у юзи киреҳ,
 Анга шаклда дев бўлмай шабеҳ.
 Йироқдин вале кўргузуб дилбаре,
 Парипайкаре, шўх гортгаре.
 Киши кўнглини сайд этиб ноз ила,
 Муқаййид қилиб зулфи танноз ила.
 Чу билди ки қилди гирифтор ани,
 Асиру жигархаставу зор ани.
 Анга кўргузуб ҳайъати шумини,
 Қилиб арз рухсори мейшумини.
 Анинг бирла ҳам қўймай айлаб жафо,
 Чекар қатл қилмоқга теги бало.
 Қилур қатл зору забун айлабон,
 Солур хокга сарнигун айлабон.
 Яна шивагарлик қилиб ошкор,
 Ёналарни бун нав этар хору зор.
 Бўлур бўйла ҳар дамда бир эрга жуфт,
 Ани қатл айлаб яна бирга жуфт.
 Фалак турфа золи мушуъбад эрур,
 Қабул аҳлининг олида рад эрур.
 Иши барча найранг ила арбада,
 Шиори фусуну фани шўъбада.
 Кажандешу кажхислату кажхиром,
 Ки қўймай раҳи ростлиғ сори гом.
 Қаро кисвати олати ол эрур,
 Хамида қадди ҳийлага дол эрур.
 Бу ким тун кавокибни ломеъ қилур,

Қуёшни тонг отгонда толеъ қилур.
 Шарардур қилур пайкаридин аён,
 Ёлиндур дамидин чиқарур равон.
 Ғараз элни ўзига мафтун этиб,
 Тамошосидин зору мажсун этиб.
 Яна ўзларидин хабар топгуча,
 Фериб эрканидин асар топгуча.
 Қилур меҳварин ўқ, ҳилолини тег,
 Этар бегунаҳлар ҳалокини тег.
 Шафақким бўлур фошу омонидин,
 Нишонедур аҳли вафо қонидин.
 Жаҳону фалакдин ки қилдим сифат,
 Аён айласам шаммае маърифат.
 Иккиси эрур бир-биридин ёмон,
 Жаҳондин фалаки дун, фалакдин жаҳон.
 Нифоқу ситамдур аларнинг иши,
 Алар зулмини чекмаган йўқ киши.
 Хусусан қилиб аҳли донишга кин,
 Қилурлар ҳамшиша ҳазин гамин.
 Кишиким улус ичрадур ҳушманд,
 Тўтарлар ани мустаманду нажсанд¹⁹⁴³.
 Қилурлар вафо аҳлини хору зор,
 Жафо тегидин айлабон дил фиғор.
 Агарчи қилиб суфлага ёрлиғ,
 Этарлар ҳар ишда мададкорлиғ.
 Анга дағи ноинолиғ қилиб,
 Узоқ чекмайин бевафолиғ қилиб.
 Қилурлар қаро туфроқ ичра ниҳон,
 Агар яхши бўлсуну ёхуд ёмон.
 Саиду шаққиға фариқун фариқ,
 Адам жониби бошқарурлар тариқ.
 На қўйди русул хайлини ёдгор,
 Салотинни на мулк аро пойдор.
 Қани анбиё ва расули араб,
 Қани чорёри паямбар ҳасаб.
 Қани авлиёву қани атқийё,
 Қани азкиёву қани асфийё.
 Қани пешдодийлар ичра алам,
 Каюмарс шоҳи муалло ҳашам.
 Қани шоҳ Ҳушанги ферузманд,
 Қани шоҳ Таҳумарси девбанд.
 Қани Жам, қани жоми гетийнамо,
 Қани шоҳ Заҳҳоки зулминтимо.
 Фаридуну Соми Наримон қани,
 Манучеҳр ила Золи дастон қани.
 Қани Навдар, қани Афросийё,
 Қани расми Гаршосби ойинзоб.
 Каёнийлар ичра қани Кайқубод,

¹⁹⁴⁰ Ҳубоб – пуфак.

¹⁹⁴¹ Қаҳба – бузуқ, суюқоёқ аёл.

¹⁹⁴² Зишт (син.: киреҳ) – хунук, балбашара.

¹⁹⁴³ Нажанд – гамгин, эзилган.

Қани шоҳ Ковуси фарррух нажод.
 Қани шоҳ Кайхусрави некбахт,
 Ки топти шараф зотидин тожсу тахт.
 Қани Рустаму Бежани навжавон,
 Қани Геву Гударзи кешувадигон.
 Қани Найраму Тус, Навдар қани,
 Фаромарзу Барзуйи сафдар қани.
 Қани адлу ойини Луҳросбий,
 Қани иззу тамкини Гуштосбий.
 Қани Баҳману қани Асфандиёр,
 Қани шоҳ Дороби олийтабор.
 Жаҳон шоҳи Доро диловар қани,
 Жаҳон мулкин олгон Сикандар қани.
 Қани насли Ашконий олийнасаб,
 Кўтарган «мулуки тавоиф» лақаб.
 Қани Ардашери муалло ҳашам,
 Ки Сосоний ичра эди яққалам.
 Қани шоҳ Баҳром ибн Язджурд,
 Анингдек жаҳон ичра йўқ эрди гурд.
 Қани шоҳи одил Ануширвон,
 Қани Ҳурмузу Хусрави комрон.
 Қани оли Марвону оли Язид,
 Ки қилдилар оли набини шаҳид.
 Қани оли Аббоси фаррухнажод,
 Ки кўп иш аён қилдилар адлу дод.
 Қани оли Сомони маймун натож,
 Ки Амру ибн Лайсдин олди тож.
 Қани газнавийлар ки Маҳмуд эди,
 Кавокиблари барча Масъуд эди.
 Қани гуриёний ки ферўз эди,
 Алардин Ҳасанким, жаҳонсўз эди.
 Қани оли Бувайҳи муалло жаноб,
 Жаҳон мулкидин бўлдилар комёб.
 Қани оли Салжуқи жамшидҷоҳ,
 Ки Санжар киби эрдилар динпаноҳ.
 Қани жамъи Хоразмишаҳким жаҳон,
 Алар адлидин эрди жаннатнишон.
 Қани даҳр султони Чингизхон,
 Қани шоҳи олам Темури Курагон.
 Қани Ўктойхон ки қоон эди,
 Қани Шоҳрух шаҳ ки султон эди.
 Қани тожси иқбол Абдуллаҳий,
 Қани тахти товуси Нодиршаҳий.
 Қани Амнакхони заррин алам,
 Қани Оқотойхони гардунҳашам.
 Қани қутбилақтоб Асфандиёр,
 Қани шаҳ Абулғозии номдор.
 Қани хон Ануша шаҳи комрон.
 Қани хусрави даҳр Арангхон,
 Шаҳанишоҳи дин Шергози қани,
 Бори мулкнинг сарафрози қани.

Қани шоҳлар мулки Хоразм аро,
 Ичар эрдилар жоми Жам базм аро.
 Санга барча аждоду або қани,
 Алар тузган ойину яссо қани.
 Қани Эшмуҳаммад биш некрой,
 Ки Хоразм аро эрди кишвар худой.
 Қани хони Хивақ Муҳаммадамин,
 Ки эрди санга жадду соҳиб нигин.
 Отанг волиш дин Аваз бий қани,
 Ажал солди туфроқга даги ани.
 Қани ул оқонг Элтузар подшоҳ,
 Ки эрди адув хайлига кинахоҳ.
 Жаҳон қилмай анга даги ёрлиг,
 Фалак зоҳир этмай мададкорлиг.
 Фано баҳрига солди ноком ани,
 Гуҳардек қилиб соҳиб ором ани.
 Жаҳондин ситам чекмаган кимса йўқ,
 Хирадманд улдурки, то бор ҳаёт,
 Алар шуглига қилмаса илтифот.
 Тутуб тарки дунё ва асбобни,
 Улус юзига боглаб абвобни.
 Ғубори тааллуқга силкиб этак,
 Ватанда тажарруд сори урса так.
 Фано бўлмайн қилса сайри фано,
 Ажал етмайин бўлса маргошно.
 Бу кун шаҳриёри асанн ул шоҳ сен,
 Ки рамз ҳақойиқидин огоҳсен.
 Либоси хилофатдадур суратинг,
 Палоси фано ичрадур сийратинг.
 Кийиб зоҳиринг салтанат хилъатин,
 Вале ботининг фақр эли кисватин.
 Бошингда шаҳанишоҳлиг тожидур,
 Вале хотиринг фақр меърождидур.
 Замиринг бўлуб фақр аро мулкгир,
 Жаҳон мулки оллиндадур бас ҳақир.
 Эрур ҳимматинг оллида осмон,
 Камин қуларингга муҳаққар макон.
 Топиб раафату адлингга ихтисос,
 Ҳаводисдин ўлмиш халойиқ халос.
 Илоҳо, бўлуб Тангри ёвар санга,
 Бўлуб барча олам мусаххар санга.
 Тутуб ер юзин сояйи давлатинг,
 Улус бошидин кетмасун шафқатинг.
 Инонингда бўлсун Хизр муттасил,
 Жанобингда фақр аҳли осудадил.
 Топиб Мунис эҳсону қурбингга даст,
 Мудом ўлсун ул жоми давлатга маст.
 Аёқчи, тўла келтур олтун аёғ,
 Бўлай лаҳзае масти софи фароғ.
 Кўнгулни қилиб жам ҳар соридин,
 Сурай хома мақсуд тазкоридин.
 Таммат.

Иккинчи Фасл ҳазрат подшоҳи соҳибқирон ва султони гардунтавоннинг вилодати ҳумоюнидин бу рисолаи саодатмақола итмомиғача ҳар вақое ва футуҳотиким, асари давлати султоний ва иқболи соҳибқиронийдин вуқу топмиш ва вуқуъ топғусидур, зикр қилилур.

Бу Фасл уч қисмға муштамалдур

Аввалги қисм ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг айёми вилодатидин ҳенгоми аморатигача вақоеи касиру-л-бидоедин шаммае баён силкиға чекилур

Маснавий:

Бу кун эй саодат манга ёр бўл,
 Дамодам ишимда мададкор бўл.
 Кел, эй давлат, олимда қил бандалик,
 Жанобимда қулдек сарафкандалик,
 Кел, эй бахт, асбобим омода қил,
 Кўнгул сафҳасин гуссадин сода қил.
 Кел, эй чарх, эшигимда дарбонлиг эт,
 Ҳаводис гамидин ниғаҳбонлиг эт.
 Кел эй ой, мунису ҳамдам ўл,
 Мулозим бўлу розима маҳрам ўл.
 Аторуд адаб бирла йўн хомани,
 Ки то битгаймен бу шарафномани.
 Кел, эй Зухра базми аро чанг туз,
 Саодат навосидин оҳанг туз.
 Қуёш сақфи ҳужрамдин айла тулу,
 Бошим узра қил зар сочарга шуру.
 Жанобимда, Миррих, чокарлиг эт,
 Келиб хизматимда диловарлиг эт.
 Кел, эй Муштарий сидқу ихлос ила,
 Дуом айла адияйи хос ила.
 Зухал, кел ҳузуримда қил настлик,
 Адаб бирла тур, қилма бадмастлик.
 Сурайё, карам панжасин қил очиг,
 Дуррингдин оёқимга келтур сочиг.
 Ки мен барча ўтгандин айлаб ружу,
 Қилай шоҳнинг мидҳатига шуру.
 Қайу шоҳ, шаҳлар сарафрои ул,
 Салотини офоқ мултози ул.
 Шаҳеким, фалак хоки даргоҳидур,
 Улуғ шаҳлар афтодаи роҳидур.
 Хилофат саририда шаҳларга шоҳ,
 Саодат шаҳрида тобанда моҳ.
 Доимо моҳу меҳри дурахшанда вей,
 Шараф дуржсида дурри рахшанда вей.
 Жаҳонгири доройи анжум сипоҳ,
 Фалак жойгоҳу зафар интибоҳ.
 Хидеви жаҳондору ферузбахт,
 Шаҳи лаъл дийҳему феруза тахт.
 Жаҳон кишварини равон олғучи,
 Адуб лашкарига қирон солғучи.
 Фурузандаи миллати аҳмадий,
 Фарозандаи давлати сармадий.

Шариат умурида Нўмоннишон,
 Адолатда монанди Нуширвон.
 Муъайян ал-масокин, муфаййиз ал-ато,
 Раис ал-хавоқин, муизз ал-варо.
 Аълои аҳл ал-имон, зилли ал-карим,
 Абу-л-фатҳ, султон Муҳаммадраҳим.
 Идомаллоҳ давра султонаҳу,
 Афозаллоҳ, файза эҳсонаҳу.
 Келиб зоти анинг жаҳондин мурод,
 Вале халқга мазҳари адлу дод.
 Юзи салтанат нури ойинаси,
 Замири фуюзот ганжинаси,
 Чу ҳақ тузди зотининг авроқини,
 Анга битти пайгамбар ахлоқини.
 Етиб кўнглига гайрдин тасфия,
 Топиб нафси ҳақ шиқида тазкия.
 Ҳаё нури зотига жавҳар келиб,
 Адаб ганжи кўнглида музмар келиб.
 Бўлуб зоҳири зийнати салтанат,
 Вале ботини музҳари маърифат.
 Насиби анинг иффати Мустафо,
 Шиори анинг ҳиммати Муртазо.
 Сахо чоги очгонда дасти карам,
 Қилур ер юзин чархдек нур дирам.
 Адолатда Нўширвондин ўтуб.
 Қуёшдек жаҳон мулкани ёрутуб.
 Бўлуб даврида зулм расми адам,
 Ситам кўрмайин ҳечким, жўз ситам.
 Анингдек бўлуб расми бедод гум,
 Фалак ҳам қила олимайин уштулум.
 Шариат ишига бериб интизом,
 Топиб ўзгача дини байзо низом.
 Маноҳини ул нав этиб бартараф,
 Ки мино эрур сарнигун, пора даф.
 Чу шаҳлиг саририга қилди жулус,
 Салотин келиб бўлдилар хокбўс.
 Қилиб мақдамин мубоҳот тахт,
 Кўк авжсига топти мусовот тахт.
 Нигини жаҳонбонлиг айлаб қарор,
 Муборак кафида эрур номдор.
 Ҳумоюн боши узра заррин кулоҳ,
 Шарафда уруб таъна меҳру моҳ.

Ўқуб Муштарий хутбаи давлатин,
 Етурди фалак авжига рифъатин.
 Топиб сикка оти била сийму зар,
 Азиз ўлди оламда номвар.
 Чу ҳақ шаҳлар ижодига қилди майл,
 Ул ўлди муроду салотин туфайл.
 Бўлуб табъи комил фазойил била,
 Қилиб ҳамнишинлик афозил била.
 Чу фикри уруб вақт ичра илик,
 Бўлуб равшан оллида барча билик.
 Чу ҳар кечаким базми ишрат тузуб,
 Тилу илги дурпошлиқ кўргузуб.
 Чу майдон аро қилса азми набард,
 Адудин чиқарур фалак узра гард.
 Қилич чекса аъдо масофига тез,
 Қилур оллидин Сому Рустам гурез.
 Агар гурз ила қилса азми масоф,

Қилур гард бир зарби юз куҳи Қоф.
 Қаю мулк уза чекса хайлу сипоҳ,
 Зафардур мулозими, адув хоки роҳ.
 Ливоси уза маҳчайи зарнигор,
 Қуёш шаънини синдуруб ошкор.
 Бўлуб чатри зар бошига соябон,
 Нечукким Ҳумои саодат нишон.
 Сафарда анга Хизри давлат далил,
 Паямбарга ул навъким Жабраил.
 Жаҳон давлатидин бўлуб бўстон,
 Доимо бўстонким риёзи жинон.
 Жаҳон аҳли анда бўлуб шодком,
 Дуоси била айлабон нўшжом.
 Илоҳо, жаҳондин эрур то нишон,
 Жаҳон аҳлига то жаҳондур макон.
 Жаҳондорлиг ичра тут ани шод,
 Анга қил муяссар не эрса мурод.

Ул ҳазратнинг вилодати ҳумоюни саодатнамунни Абулфайзхон ибн Ғойибхоннинг айёми салтанатда фи шуҳури санаи тисайна ва миана ва алфа¹⁹⁴⁴ мувофиқи Маймун йили асъади соот ва аҳсани авқотда вуқу топиб, адам шабистонидин вужуд гулистониға бадрақан инояти азалий била қадам урди ва фано ниҳонхонасиндин бақо девонхонасиға собиқан саодати ламязалий била ташриф келтурди. Йўқ-йўқ, балки офтобе эрди оламоро, шараф буржидин тобон бўлди ва гавҳаре эрди бебаҳо, саодат дуржидин намоён. **Маснавий:**

Замона хуб эди, вақт маймун,
 Фалак ром эди-ю, соат ҳумоюн.
 Дарахшон гавҳаре, ноёбу якто,
 Фурузон ахтаре, хуршид сиймо.
 Вужуд айвонига бўлди қадамзан,
 Бақо бўстони қилди нашиман.
 Қудумидин тараб айлаб мубоҳот,
 Етурди таҳният ҳайҳот-ҳайҳот.
 Жамоли бирла олам бўлди равшан,
 Юзидин даҳр хористони гулшан.
 Бўлуб мамлу тамоми мулк аро сур,
 Мамолик аҳли бўлди барча масрур.
 Бўлуб тарбиятига доя давлат,
 Топиб иқболидин сармоя давлат.
 Ани чирмаб ҳарири исмат ичра,
 Таахҳуд қилди маҳди иззат ичра.
 Бу янглиг парварши топиб дамодам,
 Тараққий қилди кундин-кунга кам-кам.

Ва марвий¹⁹⁴⁵ дурким, ул ҳазратнинг шарафи вилодат ва асари саодатидин ул айёми фархунда фаржомда Хоразм диёрида маросими фитна ва фасод ва қавонини иттифоқ ва инод билкулл муртафе бўлуб, андоқ фароғ ва рифоҳият рўй бердиким, ҳеч вақте аз авқотда андин нишон бермайдурлар. Умародин то фуқаро тараб асбобин омода қилиб. ишрат додин бердилар. Афозилдин то арозил нишот сохту-созидин инбисот гулин тердилар. **Байт:**

¹⁹⁴⁴ Ҳижрий 1190/1776-77 йил.

¹⁹⁴⁵ Марвий – ривоят қилинган, айтилган.

*Гули ибтиҳож очилди шарафи вилодатидин,
Гуҳари тараб сочилди асари саодатидин.*

Чун сени тамизға уруж қилиб, маротиби шаббобға тараққий топти, улуми диний ва фазоиلى яқиний иктисобиға майл кўргузуб, илму фазилатда фариди замон ва нодиран даврон бўлди. Хусусан, назокати фаҳм ва шеършинослиқда шуарои номдор ва фузалои балоғат шиорни мактаби ажз ва дабистон¹⁹⁴⁶ и ҳайратда тифли абжадхон қилди. **Назм:**

*Илму фазоил анга ҳосил бўлуб,
Эйла ки ҳар фан аро комил бўлуб.
Табъига ҳар маънии мубҳам¹⁹⁴⁷ баён,
Саҳл тафаккур била бўлуб аён.
Зеҳни кириб барча дақоиқ аро,
Комил ўлуб илми ҳақоиқда.
Нутқи балоғатда шакаррез ўлуб,
Лутфи фасоҳатда диловез ўлуб.
Дониши оллида хирад музмаҳил,
Ҳикмати оллида Фалотун хижил.*

Аксари авқот базму ишрат ва мажлиси тарабда ахёр ва аброри шуаро ва фузало била суҳбат тутуб, ҳалли мушкилоти ақлий ва кашфи муғаллиқоти нақлий қилиб, маонии рангин шаробидин саршори кайфият бўлур эрди. Ва гоҳо йигитлик авонининг муқтазоси била дафъи малолати айём учун сайри саҳро ва азми тамошо қилиб, сайдафканлик ва шикорандозлиқ иштиғолидин кўнглин овлар эрди. **Ғазал:**

*Ирода қилса қачон шоҳи комкор шикор,
Қилур қудумига жон жавҳарин нисор шикор.
Суруб саманди сабуктоз, учурса шаҳбозин,
Бўлур ҳавода малак, ерда ҳар шикор шикор.
Кўнгул қуши неажаб истаса шикор ўлмоқ,
Ки таув¹⁹⁴⁸ бирла бўлур сайди ҳар на бор шикор.
Шикорвор кўнгуллар қуши урар пару бол,
Ки то анга була олгай шикорвор шикор.
Парирўлар анга навиди висол фитрок¹⁹⁴⁹ ин,
На айб зибҳ¹⁹⁵⁰ чоги бўлса беқарор шикор.
Тараб аломатидиндур эмас таваҳҳумдин,
Буким шикор чоги айлар изтирор шикор.
Шикор шугли кўнгулларни гамдин айлар пок,
Бу вазҳдин қиладур шаҳлар ихтиёр шикор.
Халос бўлмади бир лаҳза шаст шавқидин,
Итига бўлеоли то бу дил фигор шикор.
Улусни сайд қилур айни илтифот била,
Арода бўлса недур, Мунис, низор шикор.*

Аммо, ҳамвора улувви ҳиммат ва сумувви фитрат тақозосидинким, ул ҳазратнинг зоти хужастасифотиға мухаммардур, сипоҳигарлик муҳомиға мултафит бўлуб, умури мулкия ва молияға мудохилат кўргузур эрди. Ва ҳамиша ғояти раафат ва ниҳояти шафқат муаддосидинким, тийнати саодатлийнатиға жа-

¹⁹⁴⁶ Дабистон – бошланғич мактаб.

¹⁹⁴⁷ Мубҳам – ноаниқ.

¹⁹⁴⁸ Таув – бажонудил.

¹⁹⁴⁹ Фитрок – овланган жониворлар териладиган белбоқ.

¹⁹⁵⁰ Зибҳ – сўйилиш.

вҳардур, мазлумларни сояйи ҳимоятига киюруб, зуламанинг дасти татовулига муқосират еткурур эрди. Оқоси султони мағфур ва хоқони мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг айёми давлатида осори шижоат ва анвои муборизат ул ҳазратдин зуҳурга еттиким, Рустам ва Асфандиёрнинг дафтари аҳволига хатти насх урулди. Андоқким, *йимроли* фатҳида ва ямут урушида мукарраран ва Қўнгротнинг аввалги сафарида ва сўнгги сафарида ва Бухоро черикининг муҳорибасида хони мағфурнинг вақоёиға тазйин учун муттасилан шаммае баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди. Ул жумладин икки воқеаниким, иж-молан мазкур бўлуб эрди, тафсилан зикр қилурмиз, иншооллоҳи таоло.

Аввалги воқеа ҳазрат аълохоқонийнинг Қўнгрот устида муборизат майдониға журъат таковарин сурмаки, теғи шижоат ва синони жалодат била хунрезлик маросимиға қиём кўргузуб, муонидларға шикаст еткурмаки

Мазомини бадиа арсасининг сабукинони, маонии рафия маъракасининг шўхжавлони, яъни қалами воқеарақам мундоғ нигориш қилурким, чун хони мағфиратпаноҳ, самсом¹⁹⁵¹ ад-давлат ва-д-дин Элтузар Муҳаммад Баҳодир подшоҳ *наварраллоҳу мазжъаҳу* иккинчи каррат сана минг икки юз йигирма¹⁹⁵² да Орол ва Адоқ тасхириға ливои меҳр ишроқни ҳаракатға киргузуб, Қўнгрот қўрғонининг муҳосирасиға машғул бўлди. Иккиланжи масофдаким, раби ал-аввалнинг йигирма еттиси¹⁹⁵³ да душанба куни воқе бўлуб эрди, ҳазрат султон, соҳибқирони аълохоқон, носири билоди аҳли иймон, қомеи бунёди зулму тугён Абу-л-музаффар ва-л-мансур, маъзудавлата Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *халладаллоҳу мулкаҳу абадан* баъзи умарои номдор ва шужаои душманшикор била майманай маймунаға муқаррар бўлуб, бурунғор аҳлин вужуди саодатнамуди била муфтахар ва сарафроз қилиб эрди. Бу тариқада *амир* Вали *отолиқ йимроли* ва *човдур* ва баъзи ўзбакнинг муборизлари била майсарай майсурға тайин бўлуб, жу-вонғор аҳлин неруи бозуи шижоати била қавий ва мустазҳар қилиб эрди. Ва хони мағфур қалбгоҳи нусратпаноҳда аркони давлат ва аёни ҳузрати била ором тутуб, ливои зафаринтимони алами хуршид-ға ҳамсар қилиб эрди. Ва муонидлар сарвари ва мутамарридлар сардафтари сўфии бепир, соҳиби таз-вир Тўрамурад сўфи аъдои давлат била қўрғондин чиқиб, ясовнинг ўнг қўл ва сўл қўлин баъзи шужаои тоғия била ясоди. Ва рояти касофатоятин *қўнгрот* акобириға қалбгоҳда тафвиз қилиб, ўзи абтоли жаҳолат имтисол ва жуҳҳоли вақоҳат иштимолдин жаме касир била майдоннинг бир тарафида сафоро-лиғ кўргузуб, мустаид ва омода бўлуб турдиким, қайси жонибда муҳориба воқе бўлса, муонидларға мадад еткургай. Назм:

*Чун ясалди суфуф ҳар ёндин,
Ел сунурди губор майдондин.
Булути айлаб ирода саққолиғ,
Қўйди майдонга юз мусаффолиғ.
Гурдлар ҳар тараф бўлуб доир,
Размгаҳ сори бўлдилар нозир.
Ки бўлур кимга бахт, давлат ёр,
Юз кўяр кимга накбату идбор.
Кимга фатҳу зафар мулозим ўлур,
Кимга ажзу шикаст лозим ўлур.
Кимга иқбол кўси давлат урар,
Кимга идбор пойи накбат урар.
Қайси байдақ бўлур нигун охир,
Қайси роят зафаршигун охир.*

Ул аснода *амир* Вали *отолиқ* атбои била *қўнгрот* черикининг ўнг қўлиға ҳамла еткуруб, хунрезлик ва

¹⁹⁵¹ Самсом – қилич.

¹⁹⁵² Ҳижрий 1220/1708-09 йил.

¹⁹⁵³ 1220 йил 27-раби ал-аввал/1708 йил 17 июн.

сарафшонлиқга иқдом кўргузди. Тўрамурад сўфи бу воқеани мушоҳида қилиб, Вали *отолиқ*нинг черикига ғалабаи тамом била ҳужумовар бўлуб ва мутаоқиб ҳамлалар еткуруб, яқин эрдиким шикаст бергай. Ҳазрат аълохоқоний бу сониҳаи муваҳҳашани кўруб, ул диловарлар билаким, мулозими рикоби ҳумоюн эрдилар, майманаи маймундин размгоҳга саманди барқтозин дуасба¹⁹⁵⁴ сурди ва муборизот қиличин ниёми интиқомдин чиқариб, ўз нафаси нафиси била сўфининг атбоиға ғўрранда арслон, балки, Рустами дастондек ҳамла еткурди. Теги хунфишонидин қатра-қатра қон тўкмак била саҳро юзин гулистон қилди ва синон жонситонидин дафъа-дафъа жон олмоқ била майдон ичин мазористон этти. **Маснавий:**

*Чу шаҳ ҳамла айлаб адув сари тез,
Аён айлабон шўриши растахез.
Анингдек ки шере тушуб меш аро,
Қилур мешларга жаҳонни қаро.
Қочиб садаматидин адув ҳар қаён,
Анингдек ки сарсар эсарда солмон.
Чекиб қаҳр ила теги олмосдам,
Аъоди руусини айлаб қалам.
Очиб ёдин аъдо сори чун гиреҳ,
Келиб қавси гардундин овози «зеҳ».
Тўкуб илгида найза ул нав қон,
Нечукким бўлур афъи¹⁹⁵⁵ и оташфишон.*

Амир Вали *отолиқ* бошлиғ муборизлар ул ҳазратнинг бу нав изҳори шижоат ва осори жалодатидин аввалғича юз ҳисса қувват ва журъат топиб мутаҳаввирона муонидларга ҳамла қилиб, нийрон қиттол ва жидолни мултаҳиб қилдилар. Ул чоғда ҳазрат аълохоқоний шери ғўрранда ва бабри дарранда янглиғ ҳамалоти салобатангез ва садамоти маҳобатомез била лавомеи тег ва шаашшаи синондин аъдои давлатнинг хирмани ҳаётиға бавориқи бало урар эрди. **Байт:**

*Адувни газаб тегидин ўлтуруб,
Танин шўълаи қаҳриға куйдуруб.*

Қазоро, Тўрамурад сўфи ул ҳазратнинг тақобилидин чиқиб, тоби муқовимат келтура олмай, юз машаққат била қочиб қутулди. Чун *қўнгрот* черики бу воқеани мушоҳида қилдилар, «яқинда ўша жамоат ортларига қараб қочиб қолурлар¹⁹⁵⁶» мафоди била сарриштаи саботни қўлларидин бериб, ҳазимат тариқиға қадами фирор ўруб, қўрғон жонибиға қочтилар. Ва диловарлар ул ҳазратнинг тарғиби била фироройларни таоқиб қилиб, муонидларга «у Кунда киши ўз ого-инисидан қочур¹⁹⁵⁷» мазмунин зуҳурға еткурдилар. Ва кўп кишини қўрғонға киргунча маасур ва мақтул қилдилар. Тўрамурад сўфи мундин сўнг муҳориба ва мужодилаға тоқат келтура олмай, девони ҳукуматдин маъзуллик ихтиёр қилиб, Хўжамурад *бий* ул ҳазратнинг сояйи ҳимоятиға кириб, қалъа калидин хони мағфурнинг мулозимлариға топшурди. Андоққим, зикр топти. Ва фатҳнома ҳазрат аълохоқонийнинг номи номий ва алқоби киромийси била музайян бўлди. **Нукта.** Шижоат ҳолатедур мўътадил жубн¹⁹⁵⁸ ва таҳаввур¹⁹⁵⁹ дин муарро ва қувватедур мутаваассит тафрит ва ифрот¹⁹⁶⁰ дин мубарро. Ва аҳли шижоатни Тангри дўст тутар. Оллоҳ таоло дейди: «Мен шижоатли-ботирларни яхши кўраман¹⁹⁶¹» ва аларға ҳадиси «уларга ризқ найза остида-

¹⁹⁵⁴ Дуасба – ўта тезликда.

¹⁹⁵⁵ Афъи – заҳарли илон, ажлаҳо.

¹⁹⁵⁶ Қуръони карим, 54 : 45.

¹⁹⁵⁷ Қуръони карим, 80 : 34.

¹⁹⁵⁸ Жубн – қўрқоқлик.

¹⁹⁵⁹ Таҳаввур – ботирлик, довжурлик.

¹⁹⁶⁰ Тафрит ва ифрот – ҳаддан ортиқлик.

¹⁹⁶¹ Ҳадис.

дир» далили интифо. **Қитъа:**

*Қилур равшан шуои тегидин кундек жаҳон мулкин,
Шаҳеким жиҳбаи ҳолида анвори шижоатдур.
Муаззиздур салотин оллида аъдосин айлаб хор,
Кишиким тийнати покида осори шижоатдур.
Зафарким зевар иклили иқболи салотиндур,
Дурри қийматбаҳои баҳри зуххори шижоатдур.
Хаззи иқболу дебои саодату атласи давлат,
Яқин билким камини ажнос бозори шижоатдур.
Қачон юз қайтарур фарқиға гардун тег ёғдурса,
Аларким бошида қалқон зарқори шижоатдур.
Мазиллат ихтиёр этмас қилич захми ҳаросидин,
Сареким соя парварад сепардори шижоатдур.
Топар омода асбоб нишотин размгоҳ ичра,
Далиреким қучоқи ичра дилдори шижоатдур.
Диловарлар қиличдин қатра қонларким тўқар ҳар дам,
Нишони обрӯ-ю, ранги рухсори шижоатдур.
Чу майдон ичра кирдинг чиқма ҳаргиз бўлмайин феруз,
Фирор этмак адудин, Мунисо, ори шижоатдур.*

Тамсил. Сана олти юз йигирма етти¹⁹⁶² да Соинхон ибн Жўжихонким, Ўктой қооннинг фармони била Рус вилоятининг тасхирига ливои наҳзатни ҳаракатга киргузди. Ул вилоятнинг подшоҳлари жунуди номаъдуд била истиқбол қилиб, Маскувда талоқни фариқайн воқе бўлуб, уч ойғача муҳориба ва муқотиладин ҳеч тарафга зафар ва шикаст етмади. Охириламр, Шайбонхон ибн Жўжихонким, шижоат ва жалодатда мумиилайҳ ва муттафиқилайҳ эрди, оқоси Соинхоннинг ишорати била бир кун уруш ҳангомида беш олти минг киши олиб, ёвнинг орқасиға ўтуб, оддин пиёда бўлдилар ва арсаи корзорға фили мастдек рухи таважжуҳ қўюб, аъдои фарзин хиромға қатлу кўшишдин кишти шикаст еткуруб, шоҳларни хонаи мамотда мот қилди. Ул шижоат йўмнидин Соинхон музаффар ва мансур бўлуб, мамолики мазбурни ҳаййизи тасхирға кюрди. **Қитъа:**

*Жаҳонни олса бўлур қуввати шижоат ила,
Зафар ҳамиша шужо элни бахтиёр қилур.
Киши ки айлади журъати муборизат ичра,
Ҳақир эса ҳам ўзини бузургвор қилур.*

Иккинчи воқеа ҳазрат аълохоқонийнинг Турон черикининг масофида муборизат изҳори била яди байзо кўргузмаки. Теғи буррон ва синони жонситон била инод аҳлининг риштаи ҳаётин узмаки ва сипеҳри буқаламуннинг рўбоҳбозлиғ¹⁹⁶³ и била ул шери бешаи ҳижо¹⁹⁶⁴ нинг аъдои хук¹⁹⁶⁵ тийнатға тутулмоғи. Қуввати шижоат ва неруи жалодат била, балки, инояти азалий ва тандоти ламязалий била душманнинг дасти таадисин қатъ қилиб, маҳликадин қутулмоғи

Саҳифа арсасининг маъракагири, жариди маъракасининг ҳангомапазири, аъни, қалами балоғат-рақам мундоғ таҳрир қилурким, чун ул ҳангомдаким, Мовароуннаҳр сипоҳи била Хоразм черикига Кўҳна Кот ҳудудида Кесик наҳрининг қироғида талоқи вуқу топиб, ҳангомаи корзор гарм ва абтоли номдор беозарм¹⁹⁶⁶ бўлуб, маросими қилу қол ва қавонини разму қиттолға қиём кўргуздилар.

¹⁹⁶² Ҳижрий 627/1229-30 йил.

¹⁹⁶³ Рўбоҳбозлик – тулкилик.

¹⁹⁶⁴ Бешаи ҳижо – уруш ўрмони.

¹⁹⁶⁵ Хук – тўнғиз, чўчқа.

¹⁹⁶⁶ Беозарм – раҳм-шафқатсиз.

Назм:

*Муборизлар оҳанги майдон қилиб,
Салаҳишурлиг бирла жавлон қилиб.
Бўлуб ошкоро талошу ситез,
Дегил қўпти ҳар сори юз растахез.
Солиб жонга шуриш нафири ажсал,
Топиб умр меъмори андин халал.
Синону бошоқ нуки¹⁹⁶⁷ дин қон оқиб,
Вали қон била шарбати жон оқиб.
Ўгулни отосига ибқо қилиб,
Отони ўгул сори парво қилиб.
Бу янглиг баче шуру гавго эди,
Набард аҳли ичра алоло эди.*

Ҳазрат аълоҳоқоний ва жаноб зилли ас-субҳоний қудват ал-хавоқин, умдат ас-салотин, маржа иал-шужао ва-л-абтол, мақсад ал-урафо ва-л-уммол, соҳиб ас-сайф ва-л-қалам, малоз ал-араб ва-л-ажам, муқаввни милати байзо, мураввижи шариати фарро, подшоҳи анжумсипоҳ, шаҳаншоҳи гардундаргоҳ, султони Сулаймон рифъат, хоқони Искандар ҳашмат, хидеви Баҳромкин, хусрави Нўширавон ойин.
Маснавий:

*Шаҳи осмон тахту хуришид тож,
Ҳумоюн наждоду муборак нитож.
Адолат қуёшига олий сипеҳр,
Асолат сипеҳрида рахшанда меҳр.
Фурузандаи шамъи шаръи мўбин,
Фарозандаи рояти кийшу дин.
Саховат русумин аён қилгучи,
Кафи жуди оламни кон қилгучи.
Балогатда тўтиш ширин калом,
Фасоҳатда Ийсои мўъжиз низом.
Шижоатда разм ичра Рустам набард,
Қилиб зарби Албўрз тогини гард,*

давлат чаманининг сарви, саодат гулшанининг тазарв¹⁹⁶⁸ и, хилофат айвонининг маснаднишини, салтанат девонининг соҳибнигини. **Назм:**

*Жаҳонбонлиг саририда Сулаймон,
Мутеи ҳукми анинг инс ила жон.
Сикандар ҳашмату Жалшид шавкат,
Сурайё рифъату хуришид рутбат.
Жаҳонгири Анўширвон нишона,
Жаҳондори муалло остона.
Асолат бобида Ўмбой насаблиг,
Фазоил бирла пайгамбар ҳасаблиг.*

олоамр би-амриллоҳ ал-малик ал-мустаон, муизз ад-давлат ва-д-дин Абу-л-фатҳ Муҳаммадраҳим Баҳодирхон ақваллоҳ давлатаҳу би-л-иқбол ва ҳаффиз салтанатуҳ ан ал-ихтилол оқоси хони мағфурнинг ишорати била муҳориба ва муқотилаға иштигол кўргузур эрди. Андоқким, собиқан ишорате қилилиб эрди. Ул овондаким, душман сипоҳи мутаҳожим ва мутароким бўлуб, умарои Хоразмни ҳалқани гирдоб

¹⁹⁶⁷ Бошоқ нуки – ўқ пайконининг учи.

¹⁹⁶⁸ Тазарв – чиройли рангдаги қирғовул қуши. Гўшти ейилади.

дек ихота қилиб, қасд эттиларким, заврақи ҳаётларин ғарқ этгайлар, ҳазрат аълохоқонийким, бир тарафда лавомеи теги хунфишон ва шаашшаи синони жонситон била муҳориба ўтин оламсўз қилиб, аъдои кинагузорнинг хирмани вужудин куйдурур эрди, ул сониҳаи ҳоилани йироқдин мушоҳида қилиб, ул муборизлар билаким, мулозими рикоби ҳумоюн эрди, марокиби сарсар хиромға маҳмиз бериб, зарғоми хуношом ва ғазанфар¹⁹⁶⁹ и бабринтиқомдек аъдои давлатға ҳамла еткуруб, Турон муборизлари¹⁹⁷⁰-дин кўп кишининг ҳавойи бошларин теги хунрез била кесиб, номуборак ажсодин мазиллат туфроқиға хоксор этти. **Маснавий:**

*Самандини чун айлабон гармтоз,
Етиб кўкка наъли ўтидин гудоз.
Масоф ичра чун қаҳрамонлиг қилиб,
Қилич илгида хунфишонлиг қилиб.
Чу Рустам киби кўргузув корзор,
Қочиб зарб дастидин Асфандиёр.
Адув фарқиға чун уруб теги кин,
Қилиб зарбига Фарқадон офарин.
Бўридек қаён ҳамлаким еткуруб,
Рама¹⁹⁷¹ янглиг аъдо ситоҳин суруб.*

Бу тариқада ҳазрат султони соҳибқирон ҳар тарафгаким, шери жаён ва бабри баён янглиғ мутаважжиҳ бўлди, қўшун-қўшун муборизлар «шердан қочган ёввойи эшакларга ўхшаб¹⁹⁷²» ул ҳазратнинг ҳамлаи салобатомез ва садамаи маҳобатангезидин рўйгардон бўлуб, ҳазимат якронин фирор йўлиға сураб эрди. Иттифоқо, ул ҳангомда Муҳаммадкарим кўйчи ул ҳазратнинг музоҳирати била мустазҳар бўлуб, фирорийларни таоқиб қилиб, Чолиш ариғининг шорьида Абдураҳмон бекни ўлдуруб қайтурда оти йиқилиб, Бухоро муборизларидин жамие касир анинг қасдиға иқдом кўргуздилар. Ул ҳазрат бу сониҳадин мусташиир¹⁹⁷³ бўлуб, агарчи бодпон бодияпаймойи фарти жавлон ва касрати таку-тоздин сақат бўлуб, шатранж отидек ҳаракатдин қолғудек эрди, ғайрати жалодат ва ҳамияти шижоатдин анинг сарвқтиға Масиҳодек қадам еткуруб, ўлук жисмиға ҳаёти тоза ва навмид жониға мусаррати беандоза бағишлади. **Шеър:**

*Эй, қадамингдин етиб элга ҳаёти жадид,
Файзи ҳузуринг бериб халқға жондин навид.
Ваҳ, на хуш иқбол эрур яъс туни кимсага,
Меҳри жамолинг била тушса шуои умид.
Меҳр киби не ажсаб чарх уза урса алам,
Бўлса киши бошида сояйи лутфинг надид.
Ҳар кишиға шафқатинг қилса мададкорлиг,
Вартаи гамдин нажот топса эмастур баид.*

Қасд қилгон муонидларни садамаи ҳамласидин мутафарриқ қилиб, ани ул маҳлакадин халос этти. Ул аснода Мовароуннаҳр умаросидин Маҳмуд хўжаким, вуфури шижоат ва фарти таҳаввурдин Рустами дастон ва Соми Наримонни манзур қилмас эрди, ўзиға мутааллиқ сипоҳ била ул ҳазратға ҳамла қилди. Ҳазрати аълохоқоний дағи мудофаа учун анга муқобил бўлуб, синони жонситон била муҳориба амриға қиём кўргузурда отким, аввалдин худ туюб, суст бўлуб эрди, ернинг ноҳамворлиғидин йиқилди. Ул ҳазрат пушти зейндин ерга тушуб, ҳануз қомати муборакин рост қилмайду

¹⁹⁶⁹ Ғазанфар – арслон.

¹⁹⁷⁰ Бухоро лашкари кўзда тутилмоқда.

¹⁹⁷¹ Рама – пода.

¹⁹⁷² Қуръони карим, 74 : 50, 51.

¹⁹⁷³ Мусташиир – сезиш, англаш.

эрди, Маҳмуд хўжа етиб, ғояти номардлиғдин теғ ҳавола қилиб, ул сафдари душманшикорнинг ўнг шонаси била давлатлиғ бошининг рост тарафига захм еткурди. Аммо лиллаҳи ал-ҳамд ки, коргар тушмади. **Мисра:** «Расида буд балое вале бахайр гузашт» (Етган эди бир бало, аммо зарарсиз ўтиб кетди).

Илоҳо, ҳазрат муҳаймин¹⁹⁷⁴ и корсоз ул зоти хужастасифотни ҳамиша балиёти арзий ва ҳодисоти самовийдин ўз канфи ҳимоятида масун ва маҳфуз тутгай, омин бираббил оламин. **Байт:**

*Тутсун ҳамиша Тангри анинг зотини масун¹⁹⁷⁵,
Осиби осмону балои замонадин.*

Мулозимларининг муовинати била остини вақоҳатдин журъат қўлин чиқариб, ул ҳазратнинг гирибонидин тутуб, мулозимлариға топшурди. Алар тиладиларким, от устида ул таҳмтани филафканнинг ёқасидин тутуб, ҳақорати тамом била кашон-кашон элтгайлар. Аммо ғофил андинким, **қитъа:**

*Кишиким қилур ҳақ таоло азиз,
Ани хор қилмоқлиқ имкон эмас.
Қуёш шамъи ўчмас қаттиг ел била,
Фалак қасри сув бирла вайрон эмас.*

Ул ҳазрат ишорати ғайбий ва илҳомоти лорайбий била «давлат арбоблари руҳлантириб турилади» муқтазосидин муонидлар то хабардор бўлгунча теғи обдоринким, жавшан остида эрди, ғилофдин тортиб, ул икковиниким, ул ҳазратнинг яқосидин тутуб борадурлар эрди, қалам қилиб, ҳалокат туфроқиға отдин сарнигун йиқитти. Бу йўсунда яна етти-саккиз кишини қатлға еткурди. Маҳмуд хўжа бу воқеани мушоҳида қилиб, камоли жаҳолат ва ғояти вақоҳатдин таковарин илгари суруб, теғ ҳавола қилдиким, ул қаҳрамонкини Баҳром ойиннинг зоти малакий сифотиға захмате еткургай. Ул ҳазрат тездастлик қилиб, теғи обдор била анинг аномали шум шамоилин ва бурнин ва бир қулогин ва оғзининг бир тарафин қиличининг қабзаси била банди бозусидин қатъ қилиб, ерга тушурди.

Рубой:

*Шоҳо, санго кўк камина хиргоҳ ўлсун,
Шаҳлар эшикингда хоки даргоҳ ўлсун.
Тегинг била бу навъ бўлуб қатъи тамом,
Душман илики ҳамиша қутоҳ ўлсун.*

Байт:

*На хушдур бўлса дасти хасми бадхоҳ,
Дами тегинг била мақтуву қутоҳ.*

Ул аснода Муҳаммадризо бекким, ҳоло қўшбегилик анинг райига мафвездур ва Хўжаш маҳрам¹⁹⁷⁶ ва Қутлуғ Муҳаммад бек қитчоқ ҳозир бўлуб, от чектилар. Ул ҳазрат Қутлуғ Муҳаммад бекнинг отин миниб, ҳамлаи сарсарвашининг садамасидин аъдои давлатни пари коҳдек мутафарриқ ва паришон қилиб, зарби теғ била кўп кишини ул корзорда водии бавворға юборди. Ногоҳ бу аҳвол хилолида уйғур сипоҳининг бевафолиғидин сипоҳи нусратпаноҳ ҳазимат топиб, Бухоро черики галаба қилди. Андоқким, юқорида мазкур бўлди. Ул ҳазрат баъзи мулозимларининг сайъи била майдони корзордин оҳиста-оҳиста қадам тортиб, муқобил бўлгон аъдини ўлдур-ўлдур ўзин дарё қироғига еткурди. Иттифоқо, заврақе ул

¹⁹⁷⁴ Муҳаймин – сақловчи, посбон.

¹⁹⁷⁵ Масун – дахлсиз, омонлик топган.

¹⁹⁷⁶ Хўжаш маҳрам ҳақида қуйироқда изоҳ берилди.

¹⁹⁷⁷ Қуръони карим, 26 : 119.

фурзада қўрғошинга мамлу эрди. «Лиқ тўлган кемада нажот бердик¹⁹⁷⁷» мадлули била анга кириб, сув юзига жорий қилди. Дарё ўртасига етганда ғалабаи тамаввуж ва юк сақлидин кема ғарқ бўлурға қариб етти. Ул ҳазрат салаҳ ва малбусотин сувға ташлаб, бовужуди захм наҳангосо бетаҳоший шиноварлик расми била иқдом кўргузди. Шино асносида бир бўз от учраб, ул отни ёлдоб, дамин рост қилди. Ва ул ҳийнда бировни ғарқлиқ ҳолатига мушриф кўруб, ғояти шафқатдин базли ийсор тариқасин маръи тутуб, отни анга бериб, ўзи шино амрига қиём кўргузди. Ложарам инояти илоҳий ҳифзида дарёдин убури қилиб, соҳили нажотға чиқти. **Маснавий:**

*Зиҳи шаҳриёри мурасса рикоб,
Хидеви фалак қадру олийжаноб.
Яли Рустам ойину Барзу камин,
Далери сафорову Баҳром кин.
Уруш чоги лашкаришкан қаҳрамон,
Диловарлик ичра жаҳон наҳлавон.
Шижоат қилиб фахр бозусидин,
Жалодат топиб нушт нерусидин.
Баҳодирлиг ойини зотига хатм,
Муборизлиг алқоби отига хатм.
Ҳунар кўргузурда адув ҳарбида,
Қириб саф-саф аъдони ҳар зарбида,
Урушда эрур гар диловар паланг,
Виле баҳр ародур шиновар наҳанг.
Фаридун киби даитфарсой эрур,
Сикандар киби баҳрпаймой эрур.
Бўлуб ёр туз ерда яздон анга,
Тенгиз мушкилотидур осон анга.
Магар ҳикмат улдур ки қодир илоҳ,
Ани қилгуси баҳру бар узра шоҳ.
Бале, қилса ҳар кимга Тангри назар,
Етушмас анга ўту сувдин зарар.
Худо асраса кимни офотдин,
Масун айлар ани балиётдин.*

Ул ҳазрат соҳилда оқоси хони мағфурнинг фано гирдобига борғон хабарин таҳқиқ қилғондин сўнг наҳзат қилиб, дор ас-салтанаи Хивақни нузули майманатвусули била беҳиштнишон этти ва қудуми мусаррат лузуми била мотамзадалар кўнглин хурсанд ва шодмон қилди. **Ғазал:**

*Сенинг қудуминг ила шодмон эрур олам,
Хизр каби қадам ургон еринг бўлур хуррам.
Етар ҳузуринг ила аҳли ҳазанга беҳжам,
Бўлур жамолинг ила сурга бадал мотам.
Такаллумингдин ўлук танга жон етар тоза,
Табассумингдин ажал захмига етар марҳам.
Висолинг ила фаррухбахидур ки муждасидин,
Бўлур адам сори овора хайлу қулфату гам.
Йўлингда Муниси саргашта жисми бўлди губор,
Ани қилурга сарафроз ранжа айла қадам.*

Ҳикоят. Келтурубдурларким, Султон Жалолиддин Менгбурниким, валади аршади Султон Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳдур, отасининг тадфинидин сўнг Ғазнин вилоятигаким, отаси замонида ўзининг тахтгоҳи эрди, таважжуҳ қилиб, йўлда карратан баъди охирий ва марратан баъди аввалий мўгул сипоҳига шикаст бериб, Малик Сайфиддиннинг муҳолифатидин Ғазнинни ташлаб, Ҳинд азима-

ти била Синд рудхонасининг канорига нузул қилгандаким, шаҳри ражаб сана самона ва ашара ва ситтамия¹⁹⁷⁸ эрди, Чингизхон илғор қилиб, жунуди номаъдуд била қатароти матароти янглиғ ло яъду ло яҳси эрди, султонни тариқае ихота қилдиким, Парвин атрофида ҳужуми нужум андин намуна кўргузди. **Байт:**

*Истар эдим замона гамидин канорае,
Келди сипоҳи дарду муҳит ўлди даврима.*

Ала ас-сабоҳ ки Чингизхоннинг фармони била мўгул сипоҳи афвожи амвожи балодек шуришга кириб, ҳарб оғоз қилдилар. Султон ҳам ул қадр киши билаким, ҳамроҳи эрди, сафоро бўлуб, кушише зуҳурға еткурдиким. Рустаму Асфандиёр агар ҳаёт оламида бўлсалар эрди, анга ғуломи ҳалқа ба гуш ва бандан ғошия бар душ бўлур эрди. Аммо, мўгуллар дамбадам ғалаба қилиб, ул маркази сафи ҳижоға доираи маъракани тангрок қилур эрдилар. Султоннинг черикида етти юз йигитдин ортуқ киши қолмайдур эрди. Тиладиким, яна бир каррат ул гурдан ифрит шукуҳға ҳамла қилгай, Очош Маликким, султоннинг уруқидин эрди, султоннинг инонидин тутуб, Саъдийнинг «Бўстон»идин бу байтға мутаранним бўлдиким. **Байт:**

*Мазан бар сипоҳе зи худ бештар,
Ки натвон задан мушт бар нештар¹⁹⁷⁹.*

Билзарура ўз қўшинига инонин маатуф қилиб, бошқа отға рокиб бўлди ва фарзандлариға юз минг доғу ҳасрат била видо қилиб, дарё канорига сурди. Бовужудким, ер юзидин сувғача ўн газ эрди, отиға тозиён¹⁹⁸⁰ а уруб, дарёға кирди. Ва мулозимлари дағи сувға кириб, мўгуллар ўқ ва зубин¹⁹⁸¹ зарби била сув юзин мусулмонлар қонидин рангин қилдилар. Аммо, султон наҳангосо шино¹⁹⁸² қилиб, ул ғарқоби балодин солим чиқиб, анга ҳеч осиб етушмади. **Назм:**

*Агар тутса дарё юзини наҳанг,
Ва гар қуҳу саҳрони бабру паланг.
Кишиким эрур ёри бахти баланд,
Етушмас анга ҳеч алардин газанд¹⁹⁸³.*

Иккинчи қисм ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг авони аморатидин замони халофатигача футуҳоти касир ал-воқеоти силки тақрир ва самти таҳрирға кинюрулур

Қитъа:

*Бу вақое ки сабт бўлгусидур,
Сарбасар мажма ал-гароибдур.
Мустамени солур таажжубға,
Негаким, мазҳар ал-ажоибдур.
Акси хуршид давлатидурким,
Моҳиш зулмати навоибдур.*

¹⁹⁷⁸ Ҳижрий 618/1221-22 йил.

¹⁹⁷⁹ Ўзингдан кўп қўшинга қарши ташланма, Наштарга мушт уриб бўлмайди.

¹⁹⁸⁰ Тозиёна – таёқ, қамчи, дарра.

¹⁹⁸¹ Зубин – темир найза.

¹⁹⁸² Шино (шиноҳ) – сузиш.

¹⁹⁸³ Газанд – бало-офат.

Ҳазрат аълохонийнинг шараф интисоби била аморат маснади, салтанат аврангиға паҳлуи муфохират урмоғи ва исми фархунда алқоби била *риёсат* нигини номдор бўлуб, кўси давлат, садон муфохиматни фалакдин ошурғони

Тақрир девонининг мансабнишини, таҳрир айвонининг соҳибнигини, аъни, қалами зу-л-лисонайн саҳоифи латоиф маснадиға бу нав зебу зийн берурким, чун хоқони мабрур ва султони мағфур, шаҳриёри жаннатмакон, подшоҳи мағфиратнишон Абу-л-музаффар Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *сақаллоҳу сароҳу бил-гуфрониҳининг* таъзияйи жонгоҳидин наве фароғ ҳосил бўлди, балдаи маҳрусайи Хивақ *зай-йаналлоҳу би-н-низом ва-н-насақнинг* жамоҳир ва машоҳири умуман ва *амири кабири* равшанзамир, со-иби тадбир Фозил *бий* ва *амир* Шоҳниёз *отолиқ* ва Ниёзмухаммад бек, хусусан, аморат ва аёлат амрида-ким, низоми дин ва давлат ва интизоми мулк ва миллат ул амрға манут ва марбутдур, «ишларингизда маслаҳат қилинглр¹⁹⁸⁴» муадоси била машғалаафрузи маҳфили машварат бўлуб, иттифоқ юзидин аёлат ва *иноқият* хилъатин ҳазрат хидеви комкор ва шаҳриёри фалакмиқдор, офтоби авжи салтанат ва осмони хуршиди мукаррамағ, хулосайи салотини олам, гўзидай хавоқини аъзам. **Маснавий:**

*Хилофат кишварининг подшоҳи,
Адолат мулкнинг кишварпаноҳи.
Жаҳонбонлиғ сарири узра Жамшид,
Шаҳаншаҳлиғ ситеҳри узра хуришд.
Шаҳи кайвон мақому меҳрталъат,
Аторуд хислату Баҳром савлат.
Хидеви Зуҳра айшу хотирасой,
Қамар дийдор, шоҳи Муштарийрой.
Келиб пирона тадбиру жавонбахт,
Бўлуб хуришдтожсу осмонтахт.
Шараф иқлимининг хуришди тожи,
Ҳамиша ижтиҳодидин ривожси.
Ваго майдонининг нусратмаоли,
Сахо айвонининг Ҳотамнаволи.
Саодат афсарига дурри галтон,
Самоҳат кишвари узра нигаҳбон,
Адолатда Ануширвондин ортуқ,
Жалодатда киши йўқ андин ортуқ.
Қазоқувват, қадарқудрат шаҳаншоҳ,
Умар ҳиммат, Али шафқат, фалакжоҳ.
Азалдин зотига давлат муносиб,
Абадга тегру шукри элга вожиб.
Асолатда анинг етмиши отоси,
Келиб олам эли фармонравоси.*

Қаҳрамонлиғ мизморининг шижоатшиори, соҳибқиронлиғ диёрининг жалолат дисори, *ажсам* аъозинининг зубдаси, *ўзбак* ақобирининг қудваси, боис ал-амни ва-л-ал-омон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммадраҳим Баҳодирхоннинг қомати қобилиятиға лойиқ ва сазовор кўрдилар. Ул ҳазратнинг ҳиммати олий наҳматиким, жаҳонбонлиғ тожиға кам илтифот қилур эрди, бу мансаб қабулидин муқрраран ибод ва имтино кўргузуб, охириламр ақобири мушорилайҳумнинг муболаға ва илҳоҳ¹⁹⁸⁵ и жиҳатидин вақт муқтазоси учун қабул қилиб, хони мағфурнинг ҳодисасидин икки кундин сўнг санаи ҳижрия минг икки юз йигирма бирда мувофиқи Барс йили рабиъ ас-сонийнинг йигирмаси¹⁹⁸⁶ да якшанба куниким,

¹⁹⁸⁴ Қуръони карим, 3 : 159.

¹⁹⁸⁵ Илҳоҳ – ўтинч, илтимос.

¹⁹⁸⁶ 1221 йил 20-рабиъ ас-соний/1806 йил 7 июн.

офтоби оламтоб Саратон буржида эрди¹⁹⁸⁷, пешиндин сўнг дор ал-амораи Хивақда отасининг девонхонасидаким, ул ҳазратга меросдин ихтисос топиб эрди, беклик рутбасидин уруж қилиб, жамшиди хуршид янглиғ маснади аморат авжиға иртифо топти ва аёлат зимомин қабзаи дароятиға олиб, ҳукумат хотамин кафи кифоятиға солди ва мамлакат умуриға мутасаддий бўлуб, партави алтофи била дор ал-амора мотамзадаларининг дийдаи умид ва замири кулфатмазидларин равшану мунаввар қилди ва марҳами аътофи била мустақарри хилофат мусибат расидаларининг доғи мусибат ва синаи пур жароҳатларига даво еткурди ва фармонфармолиғ навбатин даргоҳи давлатпаноҳида фалак навбатзани навозишға киргузуб, садон тантана била «бу буюк давлатдан белгидир¹⁹⁸⁸» башоратин малоалаъло соирларига ва жирми губро сокинларига гушзад қилди. **Қитъа:**

*Ҳумоюн мақдамнинг нисбатидин,
Аморат мансаби бўлди муалло.
Аёлат хотами бўлди отидин,
Азизу номдору шуҳрапаймо.
Риёсат афсари бўлди топиб зейб,
Муборак торакидин Фарқадонсо.
Жанобида ҳукумат навбатини,
Садога киргузуб гардуни воло.
Боши устиға давлат соябонин,
Адаб бирла замона қилди барпо.
Бўлуб даргоҳида иқбол човуш,
Фалак ёр ўлди, давр этти мувосо.
Нисор айларга анжум жавҳаридин,
Сочиглар айлади гардун муҳайё.*

Фақир ул маҳалли ҳумоюнда буғина таърихни муносиби ҳол рақам силкига тортиб эрдим. **Таърих:**

*Беки олам ки баиқболу жоҳ,
Осмон рутбаву мумтоз омад.
Чун пас аз ҳодисаи хони саид,
Бар сари мулк сарафроз омад.
Нозише кард аморат аз вай,
Ки зи сар то қадамаш ноз омад.
Баҳри таърих навиштам равон:
«Давлати рафтаи мо боз омад».*

Ул ҳазрат ўз абоғларидин Муҳаммадмурод бекни иноят ва тарбиятиға махсус тутуб, девони аълонинг дахлу харжини анинг ройи хирадпиройиға мафвуз қилиб, дастури аъзам ва вазири неку шиам, низомул мулк вал-миллата Муҳаммадйосуф *меҳтар*ни анга саҳим ва шерик қилди. Бу давлат юмнидин аларнинг қадру манзилати кун-кундин авжи иззатға мутараққий бўлуб, иттифоқ била умури мамлакат ва маҳоми фуқаро ва раиятнинг низому насақиға кушиши мафвур ва сайъи номақдур зуҳурға еткуруб, яхши расмлар ва писандида қондалар бунёд қилурға иштиғол кўргуздилар.

Беш қалъа ўзбакининг ёв бўлуб, Хивақ тавобенн чопмоқи ва баҳодирларнинг муҳорибасиға тоб келтура олмай, ҳазимат топмоқи.

Хомаи бадиаосор бу нав ажубанигорлиғ қилурким, чун хони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеаи ҳасратангез ва ҳодисаи кулфатомезидин сўнг жами Беш қалъа ўзбаки изҳори бева-

¹⁹⁸⁷ 25 июн.

¹⁹⁸⁸ Ҳадис.

фолиғ ва иброси ношнолиғ қилиб, *тожик* сипоҳиға муте ва фармонбардор бўлуб, бу давлати рўзафзуннинг истиксор ва истиҳқорига жаҳди вофир ва сайъи мутақосир тақдимға еткуруб, ҳамул йил жумода-л-аввал ойининг гуррасида¹⁹⁸⁹ ким, чақоршанба куни эрди, издиҳоми тамом ва ҳужуми молакалом била балдаи Хивақ самтиға азимат кўргузуб, Ҳадра қарясиға нузул қилиб, аҳмол ва асқолин ул мавзеда қўюб, Хивақ музофотиға ҳар тарафдин чаповул урдилар. Ва бу тарафдин дағи шужаои номдор ва абтоли кинагузорким, шижоат ва батолатда Рустами дастон ва Соми Наримонни эътибор кўзига илмас эрдилар, якрони ғайратға рукуб қилиб, майдони муборизатға шери ғаррон ва бабри даррон янглиг бетаҳоши суруб, теғи тез ва синони хунрезнинг мутаволиси била ёғии вақоҳатшиор ва боғии касофатосорларнинг куштасидин пушталар кўтардилар ва кўп муонидни исорат қайдиға гирифтор қилдилар.

Маснавий:

*Суруб отларин барча майдон сори,
Шитоб айлабон хайли адвон сори.
Чекиб хасмға эйла тегу синон,
Ки қон бўлди ҳар ён сув янглиг равон.
Ётиб ҳар тарафда кесук бошлари,
Анингдекки водий аро тошлари.
Баданлар ётиб ерда түфрогдек,
Ўқулуб ва лекан улуг тогдек.
Баҳодирлар айлаб анингдек қирон,
Ки ҳайратда қолди замину замон.
Чекиб тег ҳар сори тортиб нафир,
Аъодини айлаб қатилу асир.
Бўлуб голибу гониму колрон,
Фараҳлар топиб ёндилар шодмон.*

Чун аъдон гурезпойким, баҳодирларнинг савлати муҳориба ва садамати муқотиласин мушоҳида қилдилар, замири касофат тахмирлариға раабу ҳарос муставлий бўлуб, ўзларин сангак хайли гумон этгилар сарсар чопғуни оллида ва рубоҳ гуруҳи хиёл қилдилар, шери нар шуқуҳи қошида. Охириламр тариқай гурезни жумлаи муғтанамотдин санаб, тонгласиким, панжшанба эрди, ўз бахти баргашталаридек рўйгардон бўлуб, ҳазимат саҳросиға суръат маркабин сурдилар. **Қитъа:**

*На ҳуҷидур бўлуб музмаҳал хасм эли,
Ҳазимат тариқига қўймоқ қадам.
Топиб дўстлар фатҳу нусратға даст,
Нишоту сурур айламак дамбадам.*

Моҳи мазкурнинг ўн иккиланжи куни¹⁹⁹⁰ ким, якшанба эрди, султони соҳибқирон ва хоқони гардунтавон Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон мадаллоҳу айёма салтанатиҳи ва рафаъа аълома маъдилатиҳи Абулғозихон Чингизийниким, хони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон салтанат мансабидин маъзул этмиш эрди, мароҳими хусравона ва иноёти подшоҳонасиға махсус тутуб, дор ас-салтана Хивақға келтуруб, хон кўтарди. Жумоди мазкурнинг ўн олтиси¹⁹⁹¹ да чақоршанба куни Саййид Юсуф хўжани нақиб ва Тағой бекни *оталиқ* ва фақирни *мироб* қилди.

¹⁹⁸⁹ 1221 йил 1-жумода-л-аввал/1806 йил 17 июл.

¹⁹⁹⁰ 1221 йил 12-жумода-л-аввал/1806 йил 28 июл.

¹⁹⁹¹ 1221 йил 16-жумода-л-аввал/ 1806 йил 1 август.

Алофоқнинг Бухородин келмаки ва ҳазрат соҳибқирон Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхоннинг оқосига иноқият мансабин топшуруб, кўнглин овламоқ учун шикор оҳангин қилмоқи.

Қалами хуштакаллумфараҳ ва таҳният мажлисида бу янглиғ тараннум қилурким, чун подшоҳи мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеан ҳоиласида Қутлуғмурод *иноқ* ва яна бир неча киши *тожик* қўлига тушуб, Бухоро шаҳрида асорат қайдиға муқаййид эрдилар, ҳазрат аълохоқоний аларни қайди исрдин итлоқ топиб, юртға келтурмак тадбирин замири байзотанвирида мусаммим қилиб, амири равшанзамир Шоҳниёз *толиқ* бошлиғ умарои изом ва кубарои зулғэтиром-никим, ҳар бири фарти киёсат ва вуфури фаросатда фариди замон ва ваҳиди даврон эрди, кўрунуши олийға ундаб «ишларингизда улар билан маслаҳат қилинг¹⁹⁹²» муқтазоси била Бухоро подшоҳи амир Ҳайдар била мусолиҳа қилиб, Қутлуғмурод *иноқ* бошлиғ барча асирларни илтимос этмакни машварат қилди. Умаро дағи бу ройни мустаҳсин билиб, барча иттифоқ била аълам ал-уламо, афзал ал-фузало *қози* Исмоил эшон ва *қози* Эшвайс эшонни элчиликка тайин этиб. Бухороға ирсол қилдилар. Элчилар қатъи манозил ва тайи мароҳилдин сўнг Бухоро шаҳриға ворид бўлуб, ҳазрат соҳибқиронийнинг пайгоми фархундафаржомин амир Ҳайдарнинг арзиға еткурғач, *амир* камоли дурбинлик ва оқибатандешликдин ул ҳазратнинг илтимосин мабзул тутуб, *иноқ* бошлиғ барча усарони сарупойи шоҳона ва навозишоти хусравонасидин баҳраманд қилиб, иззати тамом ва икромии молокалом била ўз мўътабар кишиларидин Умро деган ва Юсуф *миршаб*¹⁹⁹³ деган икки кишисин қўшуб, Хоразм савбиға ирсол қилди. Алар азимат маркабин суръат тариқиға суруб, шаъбон ойининг авоиили¹⁹⁹⁴ даким, аҳсани авқот ва асъади соот эрди, дор ал-амораи Хивақға дохил бўлуб, ҳазрат аъло хоқонийнинг рухсори пуранворидин дийдаи ғамдидаларин равшан ва баҳори дийдоридин хотири фурқатзадаларин гулшан қилдилар. **Қиъа:**

*На хуш бўлғай чиқиб ҳижрон тунидин,
Етушса васл субҳига икки ёр.
Фараҳ жомини айлаб ҳар нафас нўш,
Бир-бирига бўлса масти дийдор.*

Камоли беҳжат ва ғоятти мусарратдин жамии аҳли умам, балки, аснофи бани Одам дағи кўй ва кўча, дашту саҳрода тантанай таҳният ва гулғулаи муборақбодлиғни гўшан аъло алиййин мутамаккинларининг гуши идрокиға еткуруб, ниҳоятсиз сурур, балки ғоятсиз сурлар маросими зуҳуриға иқдом кўргуздилар.

Чун моҳи мазкурнинг ўн тўққузунчи кун¹⁹⁹⁵ ким, жума эрди, ҳазрат воломақомий камоли ҳиммат ва вуфури муруватдин ўз мансабин биродари гиromийси *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ*ға тафвиз қилиб, аморат шугли хатиридин канора тутти ва мазкур ойнинг авохирида шикор иродаси била рукуб қилиб, абраши фалаквашни жавлонға солиб, озими саҳро ва биёбон бўлди. Бир неча муддат қуш солмоқ ва ов олмоқ ва ҳар кун бир нав сайру тамошо қилмоқ била кўнглин овлаб, беҳжати тоза ва мусаррати беандо-за била мурожиат қилиб, рамазон ал-муборақ салхида ўз давлатхонаи беҳишт нишонасиға нузул қилди.

Назм:

*Топиб жамиат эй кўнгул шод бўл,
Кудурат қуюдидин озод бўл.
Ки келмиш яқин фурсати инбисот,
Санга етгусидур жоми нишот.*

¹⁹⁹² Қуръони карим, 3 : 159.

¹⁹⁹³ Миршаб – тунги соқчи. Шаҳар соқчилари.

¹⁹⁹⁴ 1221 йил 1-шаъбон/1806 йил 14 октябр.

¹⁹⁹⁵ 1221 йил 19-шаъбон/1806 йил 2 ноябр.

**Учунчи қисм ҳазрат султони Сулаймонмаконнинг ибтидон салтанатидин бу китоби
майманатинтисоб итмомиғача ул ҳазратдин ҳар вақоеи касир ал-бадоеким, вуқу топибдур,
тахрир силкига киюрулур**

Қитъа:

Бу вақоеға ким, қалам сургум,
Халқға мавжиби таҳайюр¹⁹⁹⁶ дур.
Ақл анинг таажжуботидин,
Ғарқай Қулзуми тафаккурдур.
Дўстлар сарафроз ўлуб андин,
Хасмға мойи такассур¹⁹⁹⁷ дур.

**Ҳазрат аълохоқонийнинг салтанат тахтин жулуси майманатмаануси била фалак атласиға
баробар ва ҳукумат тожин тораки мубораки била қуёш афсариға ҳамсар қилмоқин**

Сўз айвонининг садрнишини ва маъни девонининг соҳибнигини, аъни соҳибқирон қалами ду забон варақ маснадиға жулус қилиб, бу нав ҳукмронлиғ қилурким, чун ҳазрат соҳибқироний улувви ҳиммат ва сумувви ҳамият ва вуфури мурувват ва камоли шафқат ҳаракатидинким, зоти хужаста сифотида жибиллий ва тийнати фархунда оётида азизе эрди, тиладиким, салтанат нигинин қабзаи иқтидорига олғай ва фуқаро бошлариға адолат соясин солғай. Нединким, ҳар мамлакатда подшоҳи азим уш-шаънийнинг меъмори сиёсати бўлмаса, мулк бунёди хароб ва ҳаросати маъдилат¹⁹⁹⁸ и бўлмаса, фуқаро иши изтирор ва изтироб бўлғай. Бу бобда барча умаро ва кубаро, аъени ҳазрат ва аркони давлатға машварат қилиб, барчанинг иттифоқи била санаи ҳижрия минг икки юз йигирма бирда Барс йили шаввол ал-муаззамнинг еттинчи куни¹⁹⁹⁹ ким, панжшанба эрди, нисфиннаҳорда офтоби оламтоб Қавс буржида эрди²⁰⁰⁰, султони ситорасипоҳ, хоқони Сулаймондастгоҳ, зубдаи салотини олиймакон, қудувваи хавоқини гардунтавон, халифат ар-раҳмон, зилли ас-субҳон ал-муайяд би таид ал-малик ал-мустаон Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *аббадаллоҳу умраҳу ва давлатаҳу* Абулғозихоннинг қомати қобилиятин салтанат хилъатидин урён ва сари ҳокимиятин ҳукумат афсаридин соҳиби ҳирамон қилиб, салтанат тахтиға жулуси саодатмаануси била аржумандлиғ ва ҳукумат тожиға фарқи ҳумоюнӣй била сарбаландлиғ еткурди. **Маснавий:**

*Замон фарруҳу вақт масъуд эди,
Кудурат жаҳон ичра мафқуд эди.
Мулозим эди бахт иқболдек,
Фалак ёр эди пейки ижлолдек.
Шаҳанишоҳи Жам қадру олий жаноб,
Хидеви жаҳобону молик риқоб.
Жалолат ситехрида рахшанда моҳ,
Халойиқ боши узра зилли илоҳ.
Адолатда Нўширвондин зиёд,
Саховатда йўқ кимса андин зиёд.
Карам буржида ахтари нурзиё,
Шиям дуржида гуҳари бебаҳо.
Жаҳон аҳли устида зилли карим,
Шаҳанишоҳи олам Муҳаммадраҳим.*

¹⁹⁹⁶ Мавжиби таҳайюр – ҳайратланиш сабаби.

¹⁹⁹⁷ Мойи такассур – тушкунлик сабабчиси.

¹⁹⁹⁸ Адолат посбони.

¹⁹⁹⁹ 1221 йил 7-шаввол/1806 йил 19 декабр.

²⁰⁰⁰ 25 ноябр.

*Хилофат саририга айлаб жулус,
Нечукким Сикандар ибн Файлқус.
Жаҳон мулкин этти риёзи жинон,
Тоғиб адлидин халқ амну омон.
Бўлуб лутфи бирла жаҳон аҳли шод,
Тоғиб базлидин барча кому мурод.
Қилиб сояйи давлатини мақом,
Дуосига шугел этдилар субҳ-шом.
Илоҳо, ҳамул шоҳи фархунда фол,
Хидеви жаҳонгиру неку хисол.
Суруб шоҳлиг то ки бордур жаҳон,
Жаҳон аҳлига ҳукми бўлсун равон.*

Аввал воқеаеким, ҳазрат соҳибқироний жаҳонбонлиғ саририда мутамаккин бўлгондин сўнг манассиҳи зуҳур²⁰⁰¹ да жилвагар бўлди, Муҳаммадризо бекнинг муҳолифат тариқиға муонидат қадамин қўюб, явмут орасиға борғони ва амири садоқатмаоб Султон миробнинг жаҳду истисвоби била қайтиб келгани

Чун инояти илоҳий ва карами номутаноҳий била ҳазрат подшоҳи ситорасипоҳ офтоби оламтобдек салтанат авжиға иртифо тоғиб, шуои маъдилати ақтори оламға мунташир бўлди, кун-бақун осори савлати мутазоид бўлуб, дамбадам маротиби давлати тараққий топти. Ҳазрат соҳибқиронийнинг абоғаларидин Муҳаммадризобекнинг замири залолаттахмирида ҳақду ҳасад ўти мултаҳиб бўлуб, ул ҳазратнинг камоли давлатин ўзига мавжиби накбат ва завол англаб, камоли жаҳолат ва сушт ройлиқдин ва баъзи мунофиқ девсийрат ва мардумсуратларким, муҳаббатлари меҳнат суратин кўргузур эрди, аларнинг мақонд²⁰⁰² и касофатоидларига фирифта бўлуб, гуфтори шароратосор ва каламоти шамотатсамотларига илиқиб, ҳазрат аълоҳоқонийнинг рибақи мутобаатидин руқбаи итоатни тўлғаб, умури салтанат ва маҳоми ҳукуматда даъвои мушорикат қилиб, кушиши номақдур тақдимға еткурди. Чун ул муддао ҳусули чаманистонида мурод гули очилмади, ложарам ҳуқуқи валинеъмат ва риояйи қаробатдин чашми худбинин юмуб, такаббури тамом ва таассуби молакалом била юртдин мутаарризона чиқиб, явмут орасиғаким, муҳаррики силсила²⁰⁰³ и фасод ва қадамфарсои бодияйи инод эрдилар, борди. Тоқим ул жамоаи шароратпешанинг муовинат ва музоҳирати била бу давлати худододнинг истиҳқор, балки истиксориға даст топғай. **Қитъа:**

*Зиҳи нодонким, ул айлар таманно,
Қуёш шамини дам бирла ўчурғай.
Ҳавас айлар хусумат сели бирла,
Фалак қасриға вайронлиг еткурғай.
Эрур андин хабарсизким, бу феъли,
Бошиға не балиятлар кетурғай.*

Ҳазрат хидеви комкори душман шикор макорими ахлоқ ва фарти карамдинким, зоти малакий сифотида жибилийдур, ул оворай водии залолат ва саргаштаи саҳорини вақоҳат²⁰⁰⁴ нинг чеҳраи нуқсон ва рухсорай усёниға пардаи ағмоз ва бурқай тасоҳил чекиб, амири иззатмаоб, садорат интисоб Султон миробниким, вуфури фаросат ва фарти киёсатда умарои изомдин мумтоз ва мустасно эрди, латифомез сўзлар ва мушфиқона насиҳатлар била беки мазкурнинг изидин юборди, тоқим тариқи савоб ва жода²⁰⁰⁵ и мустақимға далолат қилиб, юртға келтурғай. Чун ул амири соҳибтадбир фармони вожибилезон

²⁰⁰¹ Манассиҳи зуҳур – кўриниш курсиси.

²⁰⁰² Мақонд – ҳийла-найранглар.

²⁰⁰³ Муҳаррики силсила – занжирни қимирлатувчи.

²⁰⁰⁴ Вақоҳат – пасткашлик.

²⁰⁰⁵ Жода – катта йўл.

мавжиби била амал қилиб, қадами истежол била қатъи манозил ва таййи масофат этиб, Муҳаммадризо бекнинг қошига етиб, ҳазрат подшоҳи зиллиллоҳнинг пайғоми саодатфаржоминким, мазмуни муволифат русумининг ихтимоми эрди, еткурди. Ва яна насоиҳи муҳиббона саҳбосидинким, жунун аҳлига ҳуш нашасин бағишлар эрди, қадаҳи сомеасин лабрес²⁰⁰⁶ этти. Чун ул пайғом насоими ва ул насоиҳ равойиҳидин филжумла ҳушига келиб, отланиб, дорруссалтана тарафига озим бўлди, аммо камоли кина ва ғояти гурурдин итоат юзин даргоҳи олампаноҳдин аюруб, ўз работиғаким, балдаи Хивақга қариб тарафи шарқийсида «Боғча ҳовли»га мавсум эрди, нузул қилди. Чун анинг бу нав тахаллуф ва истикбори маърузи ройи оламорой бўлди, жаноб салтанатмаоб ғояти бурдбор ва ниҳояти тамкин ва виқордин жаридан исёнига афв қаламин чекиб, ҳеч важҳдин мутаарриз бўлмади, балки анинг баробарида навозишлар зуҳурига иқдом кўргузур эрди.

Муҳаммадризо бекнинг инод маркабин фасод тариқиға суруб, Қипчоқ қўрғониға кирмакининг ҳолоти ва амири равшанзамир Қутлуғмурод иноқнинг анинг ақабидин наҳзат кўргузуб, ул қальани муҳосира қилмоқининг мақолоти

*Варақ арсаси узра қўйгон қадам,
Сабукбору чолок, яъни қалам.
Ҳикоят диёрига элтарга пай,
Рақам даштини қилгуси тай.*

Чун Муҳаммадризо бек ямутдин келиб, ўз ҳовлисиға кирди, нухуввати фитрий ва залолати зотий ани қўймадиким, даргоҳи олампаноҳ утбасиғаким, маншаи аззу жоҳдур, бош эндурағи ва давлати абадмуддат доманасиғаким, масдари амну саодатдур, мулозимат илигин урғай. Балки ҳавои тахт ва савдои тож сари пурғуруриға юз минг шўр солиб, кун-кундин кўпрок муҳолифат ва муонидат исрориға қиём кўргузди. Чун бу янглиғ ҳаракат мазбуҳ²⁰⁰⁷ иси била мақсуд дийдорин мурод ойинасида мушоҳида қила олмади, охириламр баъзи арзол ва авбошким, анинг атрофиға жам бўлмиш эрдилар, аларнинг ҳамроҳлиғи била зу-л-қаъда ойининг аввалғи кечаси²⁰⁰⁸ ким, жума оқшоми эрди, нисфи-л-лайл²⁰⁰⁹ да отланиб, Қиёт-Қўнротдағи ҳовлисиға борди. Шанба кечаси ҳазрат аълохоқоний беки мазкурнинг оқоси Муҳаммадмурод бекни ва тағоси Мусо *парвоначини* маҳбус қилдириб, *амири кабир*, ягонаи офоқ, моҳии ал-бидъат ва-н-нифоқ Қутлуғмурод *иноқни* ўзига махсус черик била анинг изидин номзад қилди. Якшанба туни Муҳаммадризо бек Қипчоқ қальасиға кириб, Оллоҳберди бийниким, даргоҳи сипеҳр иштибоҳнинг хизматгузор ва давлатхоҳи эрди ва карами соҳибқироний анинг ҳолиға шомил бўлуб, ул қальанинг аёлоти анга тафвиз топиб, абнои рўзгордин мумтоз ва сарафроз бўлмиш эрди, иниси Худойберди бек била қатлга еткуруб. Анинг бошин ўз иниси Эшмуҳаммад бек била Орол *ҳокими* Тўрамурод сўфии бепирғаким, доимо муонидат амриға қиём кўргузуб, бу нав муҳолифат ахбориға мунтазир ва мутарассид²⁰¹⁰ эрди, ирсол қилди. Ва илтимос қилдиким, муовинат ва имдод учун лашкар юборғай. Ва бийи мақтулнинг иниси бошин Уйғур қўрғонининг *ҳокими* Муҳаммадниёз *отолиқ* ибн Бекпўлод *отолиқ*ким, подшоҳи мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеаи ҳоиласида Бухоро черикидин айрилиб, Омуддин убур қилиб, Уйғур қальасиға кириб, муонидат байдақин барпо қилмиш эрди, чун ҳазрат аълоқоний Хивақ тахтиға жулус қилгондин сўнг лашкари нусратасарнинг муҳорибасиға тоби муқовимат келтура олмай, юз минг ажзу инкисор била ўзин даргоҳи олампаноҳ утбасиға туфроқвор ташлади, ул ҳазрат баъзи умаронинг шафоати била анинг гуноҳин афв қилиб ва мароҳим²⁰¹¹ и подшоҳонаға махсус тутуб, *отолиқ*лиқ мансабин анга шафқат кўргузуб, Уйғур қўрғонининг аёлатин тафвиз қилмиш эрур, анга юборди Токим кайфияти ҳолдин хабардор қилғай. Бу мақол тавзиҳи улким, *отолиқи* мазкур бову-

²⁰⁰⁶ Лабрез – тўла.

²⁰⁰⁷ Мазбуҳ – беҳуда ҳаракат.

²⁰⁰⁸ 1221 йил 1-зу-л-қаъда/1807 йил 10 январ.

²⁰⁰⁹ Нисфи-л-лайл – ярим тун.

²⁰¹⁰ Мутарассид – кўз тутган, пойлаган.

²⁰¹¹ Мароҳим – марҳаматлар.

жуди ҳазрат хидеви беҳамол²⁰¹² нинг инояти подшоҳона ва мароҳими хусравонасидин маротиб²⁰¹³ и аъло ва маносиби ақсоға тараққий топмиш эрди, бу янглиғ эҳсон ва истино риоясидин оқибатбинлик кўзин юмуб, ул кўрнамак Муҳаммадризо бекка муҳолифатда пинҳоний мувофиқат кўргузуб, инод ва фасод исрорида ҳамдостони туғён ва исён изҳорида якдил ва якзабон бўлмиш эркан. Бу жиҳатдин беки мазкур анга ҳол эъломи учун қосид юборди. Иттифоқоти ҳасанадин ҳамул кун даргоҳи давлатпаноҳ мулозимларидин биров ул қосидға учраб, дастгир қилиб, матарси муаллоға келтурди. Ҳукми воло ишорати била ани сиёсатгоҳда қатлга еткурдилар. Андин сўнг ул ҳазрат камоли карам ва лийнати таъбдин Муҳаммаднийёз *отолиқ*никим, бовужуди таяққун²⁰¹⁴ и мунофиқат, боргоҳи сипеҳр асосға чақириб, бу байт мазмуни муқтазоси билаким, **байт**:

*Карам пеша кун ки одамизода сайд,
Ба эҳсон тавон кард ваҳши ба қайд*²⁰¹⁵.

Алтофи хусравона ва авотифи подшоҳонаға махсус ва машмул қилиб, хилъати кимхо ва саманди барқпо бахшиш ва атоси била дилжўлиқ кўргузуб, мувоид²⁰¹⁶ и бекарона ва насоиҳи мушфиқона била ўз қалъасиға юборди, токим черик йиғнаб, Қутлуғмурод *иноқ*нинг муовинатиға боргай. Чун ҳазрат аълохоқонийнинг ишорати лозим аш-шарофати била амири равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ* теги мусориат била қатъи масофат этиб, Қипчоқ кўргони ҳаволисин музраби хайёми зафарфаржом ва мустақарри роёти нусратанжом қилди, Муҳаммаднийёз *отолиқ* дағи ўзига махсус черик била келиб, ўрдуи кайҳонпўйға мулҳақ бўлди. Ҳар кун сипоҳи мансура ва афвожи қоҳира паргорвор ва муҳиткирдор ул қалъанинг атрофи жавонибин иҳота қилиб, шужаои номдор ва қутталои ҳазабр²⁰¹⁷ кирдор саманди сабо рафтор ғуборидин ул қалъа аҳли бошлариға мазиллат туфроғин ёғдурдилар ва шамшири соиқабор шаашшати-дин муонидларнинг хирмани жаминатиға барқи бало урдилар ва гулулаи тўфанг ва хаданги бедарангдин мутаҳассинларнинг синаи пуркинасин афгор қилиб, мутамарридлар қонидин қалъа ичра ҳар тарафдин гулистонлар ошкор этдилар. **Маснавий**:

*Диловарлар қилиб ҳар ён тақуу,
Кўрунмай гард аро бу чархи мину.
Қиличлар ҳар дам айлаб тезлик фош,
Ки аъдо хайлидин кесгай қачон бош.
Этиклик зоҳир айлаб дағи ханжар,
Ки қилгай тезрок аъдони музтар.
Оғиз шамхоллар ҳар ён очиб кенг,
Ки аъдо жисмин этгай ер била тенг.
Бўлуб аъдо ҳисор ичра ҳаросон,
Ҳама дилхаставу хотир паршон.
Қилиб маҳкам бари дарвозаларни,
Олиб кўнглига ваҳми тозаларни.
Чиқиб ҳарб айламакка бор на ёро,
Қўяр не кибри қилмоқға мадоро.
Бу ҳолат ичра ўтти бир неча кун,
Бўлуб аъдоға ёғду кун қаро тун.
Ки то ул қалъа сори шоҳи воло,
Шаҳи анжумдек ўлди даитпаймо.*

²⁰¹² Беҳамол – тенгсиз (ҳаммадан устун).

²⁰¹³ Маротиб – мартабалар, даражалар, мансаблар.

²⁰¹⁴ Таяққун – ишонч.

²⁰¹⁵ Карам ва саховатни касб қил, чунки ваҳший ҳайвонни ҳам эҳсон била тутиб олса бўлади.

²⁰¹⁶ Мувоид – ваъдалар, ишонтиришлар.

²⁰¹⁷ Ҳазабр – шер; ботир, мард.

²⁰¹⁸ Тавотир – қайта-қайта, узлуксиз; миш-миш.

Ҳазрат соҳибқироннинг роёти хуршид ишроқни қалъаи Қипчоқ жониби ҳаракатга кирмузмаки, жаҳди вофир ва ғзаби мутақосир қонуни била муҳосира оҳангнн тузмаки. Муҳаммаднийёз отолиқ ва Муҳаммаднийёз бек Муҳаммадризо бекнинг мувофиқати учун қалъага кириб, фитна ва фасод абвоби очилмоқи ва фалаки буқаламун носозлиқидин замони нуҳусатнишон тақозоси била ул ҳазратнинг дорилхилофа савбиға мурожиат қилмоқи.

Хомаи ҳангомаоро бу янглиғ ажубанамолиғ қилурким, чун Муҳаммадризо бекнинг исрори муҳолифат ва истиқрори муҳосимати ҳадиси ҳадди тавотир²⁰¹⁸ га етти, ҳазрат соҳибқиронийнинг дарёйи ғзаби мутамаввиж бўлуб ва оташи қаҳри иштиол топиб, беки шўрбахтнинг танбеҳ ва таадибин пешниҳоди хотири отир қилиб, лашкар ихзори учун атрофу жавонибға Баҳромшукуҳ тавочилар ирсол қилди ва мулозими даргоҳ саркорларин асбоби сафар таҳҳиясиға маъмур этти. Ва оз чоғда кўп лашкар жам бўлуб, саранжоми маҳоми сафар интизом топти. Ул ҳазрат Мусо *парвоначиниким*, моддаи фасод ва маҳбуси зиндон эрди, теги каж ишорати била охираат уқубатгоҳиға равон қилиб, зу-л-қаъда и мазкурнинг ўн тўққузинчи куниким, чаҳоршанба эрди, саманди сарсархирами заррин лижом²⁰¹⁹ га рукуб қилиб, аълони зафарфаржомни ҳаракатга киргузуб, умарои изом ва амнои соҳиб ихтишом билаким, мисли сиёдатмаоб, нажобатинтисоб, қаробатнасиб саййид Юсуф хўжа *нақиб* ва аёллат интисоб ва шаҳомат оёт Султон *мироб* ва Қаробаҳодир *мироб*, ҳашматпаноҳ ва садоратдастгоҳ Муҳаммадризо *қўшбеги*, соҳиби ҳашам ва ихлоставом Хўжаш *маҳрам* ва ғариҳумким, ҳар бири салтанат айвонининг рукни узмо ва давлат сарниҳонининг ички маҳрами эрдилар. **Маснаий:**

*Бори базм асрорининг маҳрами,
Бори разм майдонининг Рустами.
Бори бабри кину газанфар ниҳод,
Бори қосиди жони аҳли инод.
Бори жонситонлигда мисли ажал,
Бори хунфишонлигда Баҳроми ял.
Бори тегзан, бори соҳиби зиреҳ,
Бориға дебон чарх таҳсини зеҳ.
Бори ҳарб вақтида соҳиби виқор,
Бори зарб вақтида устодкор.
Бори муттафиқ мисли ангушти даст,
Бори мунжамид²⁰²⁰ эйла ким пушти даст.
Мувофиқ бори хайли мужгон киби,
Мусоҳиб бори жисм ила жон киби.
Сафарда бори шоҳга ҳаминон,
Ҳазарда даги маҳраму ҳамзабон.*

Кавкабаи воло ва дабдабаи зафариншо била дор ас-салтана Хивақдин чиқиб, қамари сари ус-сайрдек қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, Қипчоқ қалъасининг ҳаволисида роёти офтоб ишроқни барпой этиб, қудуми саодатлузуми файзидин ул навоҳини гулистони хулди барин ва хайёми нусратанжом изои била шахристони Чин қилди. Дийдори мутааттиш²⁰²¹ ларин висол чашмасоридин шодкому сероб ва лашкар аҳлин илтифоти подшоҳона ва инъомоти бекарона била баҳраманд ва комёб қилиб, Қипчоқ қалъасининг атрофида саркублар бино қилдуруб, қалъа муҳосирасиға кушиши тамом била андоқ ихтимом кўргуздиким, агар мўре ул қалъа ичра тебранса, хадангандоз чобук дастлар пейкони жонситон нуки била анинг кўзин ерга етикар эрдилар. Ва агар пашшае ул ҳисор ичра боли парвоз урса, тўфангбоз ҳунарпайвастлар куллаи оташин шеланг²⁰²² и била қаноти шаҳпарин адам ўтиға ўртар эрдилар. Ва ҳар

²⁰¹⁹ Лижом – эгар-жабдуқ.

²⁰²⁰ Мунжамид – жипслашган, тош қотган.

²⁰²¹ Мутааттиш – ташна.

²⁰²² Ўт сочувчи милтиқ.

кун пайкони хаданг ва гулулаи тўфангдин ул тийра рўзгори шайтанат шиорларнинг тораки номуборакига «биз юлдузларни шайтонларни қувиш учун яратдик²⁰²³» фаҳвоси била барқи балият ва сонқай офат ёғдурдилар. **Маснавий:**

*Ҳисор аҳли бошига тўрт ёндин,
Дошмоким тўрт ёндин ҳар қаёндин.
Анингдек айладилар тирборон,
Ки чиқти багий элидин кўкка афгон.
Бўлуб танг ул сифат хасм аҳли ҳоли,
Ки олурга нафас қолмай мажзоли.*

Бу аснода баъзи уламои аном ва машойихи киром ишорати воло мавжиби била ўрдуи ҳумоюндин чиқиб, элчи йўсушлиғ Муҳаммадризо беки шўрбахтнинг олдиға бориб, муадатангез ва муволифатомез сўзлар била мавосо ва мусолиҳаға тарғиб қилдилар. Аммо аларнинг бу сўзи қабул тушмай, бе нили мақсуд қайттилар. Мундин сўнг ташаддуди тамом ва тағаллуби локалом била кўп муддат қалъа муҳосирасиға иштиғол кўргуздилар.

Баъзи воқеотеким, айёми муҳосирада вуқуъға етти, ул жумладин Муҳаммадризо бекнинг иниси Эшмуҳаммад бекким, истимдод учун Орол ҳокими Тўрамурад сўфининг олдиға бормиш эрди, андоқким собиқан мазкур бўлди, Суюн *бий* ва Ўрозали *бий* бошлиғ Орол сипоҳидин тўрт юз чоғлиғ отлиғ била келиб, зу-л-ҳижжа ойнининг тўртунчи²⁰²⁴ кечасиким, чаҳоршанба туни эрди, ярим оқшомда Қипчоқ қалъасиға кирди. **Яна улким,** ҳамул ойнинг олтиланжи куни²⁰²⁵ ким, жума эрди, ҳазрат соҳибқиронийнинг ишорати била аёлатмаоб ва аморат интисоб Шохниёз *отолиқ* ва Хўжамурад *бий* ва Муҳаммадниёз *отолиқ* минг киши била Қўнгрот чаповулиға озим бўлуб, офати самовий янглиғ ул навоҳини тохту-тоз қилиб, қирқ чоғлиғ кишини исорат сарпанжаси гирифтор этиб, кўп ўлжа била муовидат кўргузуб, чаҳоршанба куни²⁰²⁶ ким, ийди Қурбон эрди, лашкаргоҳи давлатпаноҳға дохил бўлуб, утбаи аъло мулозиматиға ихтисос топтилар. **Яна улким,** *отолиқ*лар чаповулға кетган чоғда *явмут* жамоасидин Одинаберди ва Ўрозмуҳаммад валадони Дўнмас *сардор*ким, ихлоскийш мулозимлардин эрдилар, ўтгуз киши била рухсат олиб, *човдур* муонидлариким. Ойбукур қирининг ҳаволисиди мутамаккин эрдилар, балои ногаҳондек алар чаповулиға озим бўлдилар. Йўлда Эсан бой *қароқалтоқ*нинг қаровулин тутуб, йўлчи²⁰²⁷ қилиб, илғор эттилар. Муонидларнинг юз чоғлиғ тевасин ўлжалаб, мурожиат қилдилар. *Човдур* хайли бу воқеадин хабар топиб, аларнинг изидин қовуб, Юсуф бекнинг гунбазига келганда етиб, уруш солдилар. *Явмут* баҳодирлари шерона ҳамлалар била беш кишисин қатлга еткуруб, ўн олти отин тушурдилар. *Човдур* бу воқеадин сўнг ҳазимат топиб, фирорий бўлди. Баҳодирлар солим ва ғоним даргоҳи олампаноҳ мулозиматиға фоиз бўлдилар. **Яна улким,** ҳазрат аълохоқоний ҳазм ва эҳтиёт маросимин маръий тутуб, ҳар кеча лашкари нусратасарнинг язак ва талоя²⁰²⁸ дорлиғин *ўзбакия* қабоилидин бир қабиланинг саркардасиға топшурур эрди. Бу тариқада зу-л-ҳижжа нинг йигирма беш²⁰²⁹ да чаҳоршанба кечаси навбат Муҳаммадниёз *отолиқ*ға етти. Ул мудаббири носипос²⁰³⁰ ва ул кофир неъматни ҳақношинос ҳуқуқи намакхўрлиқдин кўз юуб, ярим кечада ўз саркубига ўт қўюб, ўзига мутааллиқ черик била Қипчоқ қалъасиға кириб, Муҳаммадризо бекка қўшулди. Ва хусрон²⁰³¹ и абадийга сазовор бўлди. Ва Муҳаммадниёз бекким «қалмоқ» лақаби била машхўрдур, Муҳаммадризо бекнинг улуғ оқоси эрди, то бу вақтғача боргоҳи олампаноҳ мулозимларининг силкига интизом топиб, изҳори ихлос ва писандида хидматлар

²⁰²³ Қуръони карим, 67 : 5.

²⁰²⁴ 1221 йил 4-зу-л-ҳижжа/1807 йил 12 феврал.

²⁰²⁵ 1221 йил 6-зу-л-ҳижжа/ 1807 йил 14 феврал.

²⁰²⁶ 1221 йил 11-зу-л-ҳижжа/1807 йил 19 февраль.

²⁰²⁷ Йўлчи – йўл кўрсатувчи.

²⁰²⁸ Язак ва талоя – посбонлик.

²⁰²⁹ 1221 йил 25-зу-л-ҳижжа/1807 йил 6 март.

²⁰³⁰ Носипос – ношукр.

²⁰³¹ Хусрон – зарар, йўқотиш.

қилур эрди, ул дағи бир баҳона била тахаллуф кўргузуб, сипоҳи муҳолифга қўшулди. Ва лашкари ферузийасарким, атроф-жавонибдин Парвиндек мужтама бўлмиш эрдилар, бу воқеаи узмо ва бу ҳодисаи кубро мушоҳадасидин кўнгулларига ваҳм ва ҳарос истило топиб, яқин эрдиким Банот ун-наъш янглиғ мутафарриқ ва паришон бўлғай. Ҳазрат соҳибқироний кушиши мавфура зилолидин аларнинг оташи воҳимасиға таскин бериб, Қутлуғмурод иноқни баъзи шужаои номдор ва абтоли ихлос шиор била қалъа муҳосирасиға тайин этиб, мазкур ойнинг йигирма олтиси²⁰³² да чаҳоршанба куни ул ҳазрат мурожиат қилди. Манозили муаддида қатъидин сўнг шаҳарга нузул қилиб, маснади салтанатда оромгузин бўлди. Ва ҳамул кун иноқ дағи тураолмай, ул ҳазратнинг ақабидин келиб, мулозиматга етти. **Қитъа:**

*Эрур лозим ул жойдин қайтмоқ,
Ки дўст андаку хасм бисёрдур.
Ул ишдин илик чекгуси аҳли ақл,
Ки оз манфаат, кўп зарар бордур.*

Муҳаммадризобекнинг Қипчоқдин хуруж қилиб, Гурланни муаскари этмаки ва Қутлуғмурод иноқнинг Хивақдин чиқиб, анинг мудофаасиға етмаки. Баъзи муҳорибот ва воқеотким, ул аснода зуҳурға етти, аларнинг зикри

Чун Муҳаммадризо бекким, кўп муддатдин бери мутаҳассин бўлуб, тангнои муҳосирада қолмиш эрди, кўрдиким, асокири нусратмаосир атроф-жавонибдин рахти иқомат кўтариб, мурожиат кўргузди. Изҳори башошат қилиб, такаббури тамом ва ғурури локалом била моҳи мазкурнинг йигирма еттиси²⁰³³ да панжшанба куни Қипчоқ ҳисоридин чиқиб, Гурланни лашкаргоҳ этти. Муҳаммадниёз бек ва Муҳаммадниёз *отолиқни* Уйғур қалъасининг муҳофизатиға юборди. Бир ҳафта орасида юқориси *Охунд* бобо, ошоқ²⁰³⁴ и Юмриғача ўлтургон *ўзбаклар ёв* бўлуб, Муҳаммадризо бекка боқинди. Ва ҳар тарафдин фитна ва фасод афвожи истило топиб, фуқаро ва раоё орасидин амният ва рифоҳият шахси иқомат рахтин кўтарди. **Маснавий:**

*Ҳар сори кўзголиб афвожи фасод,
Бўлди роҳат уйи торожи фасод.
Зулама дасти таттовул узотиб,
Фуқаро молини молиға қотиб,
Кўпалиб шуришу гавго ҳар кун,
Чиқибон кўкка алоло ҳар кун.
Шодлигдин асаре қолмади ҳеч,
Жамиатдин хабаре қолмади ҳеч.*

Ва ҳазрат аълоҳоқоний бу воқеадин иттило топиб, муонидларнинг мудофаа ва муқобиласиға Қутлуғмурод *иноқни* баъзи шужаои номдор ила маъмур этти. *Иноқ* ҳасб ал-фармон зу-л-ҳижжа ойининг авохир²⁰³⁵ да сипоҳи касир била отланиб, дор ас-салтана Хивақдин чиқиб, алами наҳзатни ҳаракатға киргузуб, Кот қалъасин мухайями хайёми зафарфаржом ва муаскари асокири нусратилтизом қилди. Ва ҳар кун сипоҳи нусратпаноҳ била отланиб, гоҳи Гурлан устиға илғор қилиб, муонидлар била изҳори муҳориба қилур эрди. Ва гоҳи Уйғур тарафиға наҳзат кўргузуб, мутамарридлар била майдони муқотилани ораста этар эрди. Ва ҳар кун икки тарафдин муборизларнинг сарсари ҳамалоти била хусумат ўти иштиол топиб, муқотила танур²⁰³⁶ ин қиздирур эрди ва ҳар лаҳза тарафайн мутаҳаввирлари қонидин майдони корзор лоззор ҳайъатин ошкор қилиб, даҳони ажал тули амал²⁰³⁷ га хандон ва дийдаи жаҳон

²⁰³² 1221 йил 26-зу-л-ҳижжа/1807 йил 7 март.

²⁰³³ 1221 йил 27-зу-л-ҳижжа/1807 йил 8 март.

²⁰³⁴ Ошоқ – қуйи.

²⁰³⁵ 1221 йил 30-зу-л-ҳижжа/1807 йил 11 март.

²⁰³⁶ Танур – тандир.

мақтуллар ҳолига гирён бўлур эрди. Маснавий:

*Не кўзларга уйқу кеча ром ўлуб,
Кўнгулларга не кундуз ором ўлуб.
Бўлуб иш туну кун савошув талош,
Баданлар бўлуб ҳар тараф лош-лош.
На бир ёнга бўлди зафар жилвагар,
На бир ён шикастидин ўлди асар.
Ўтуб бўйла ҳолат аро муддате,
Бири-бирига топмади қудрате.*

Ҳазрат аълохоқонийнинг жулуси саодат маънусининг иккинчи йилининг вақоеи ажиба ва савониҳе ғарибаси

Ул жумладин: Сана минг икки юз йигирма иккида муҳаррам ал-ҳаромнинг ўнунжи куни²⁰³⁸ ким, пан-жшанба эрди, аъдои давлат муовинати учун Бухородин Тўра хўжа ва Ниёзбек додоҳ лашкари азим била келиб, дарёдин убур этти. Бу воқеадин сўнг Бешариқ халқи ҳам ёғийгарлик оғоз қилиб, ношойиста ишлар зуҳурга еткурди. Ва Муҳаммадризо бек дағи бу ҳодисадин мустазҳар ва қавий дил бўлуб, ғалабаи тамом била Гурландин ҳаракат кўргузуб, Қиёт-Қўнгротни сангар қилди. Эшмуҳаммад бек ва Шер *нойиб* юз чоғлиғ отлиғ била Бешариқ *наймани*ға кирди ва барча Бешариқ *ўзбаки* аларға тобе бўлди. Ва мазкур ойнинг ўн олтиси²⁰³⁹ да чаҳоршанба куни Муҳаммадниёз бекким, Муҳаммадризо бекнинг улуг оқосидур, Хивақ атрофин чопиб, Гулбунбоғдағи работиға тушти. Жума куни заҳир уд-давла Муҳаммадназар бек бошлиғ барча умарои Хивақ лашкари била анинг устига бордилар. Шанба кечаси Муҳаммадниёз бек тураолмай қочти. Ҳамул кун Муҳаммадризо бек ҳам Хивақ қасдиға отланиб, Варағзонға келиб, оқоси қочғонин эшитиб қайтти. Якшанба куни Бухоро лашкари қайтиб, Ҳазорасбға тушти. Душанба кечаси²⁰⁴⁰ кўчуб, Фитнак усти била ўз юртиға кетти.

Андин сўнг мазкур ойнинг йигирма бири²⁰⁴¹ да душанба куни Бешариқ халқи қилғон ишларидин пуншаймон бўлуб, юз минг инкисор ва изтирор била утбаи аъло хокбўслиқиға етиб, ихлос ва эллик изҳор қилиб, ғазаби подшоҳийдин ийман бўлдилар. Ва мазкур ойнинг авохири²⁰⁴² да Тўрамурад сўфи дағи жамии *қўнгрот* черики била дарёи Амунинг шимолия жонибидин келиб, Бухоро черики қайтғон хабарин эшитиб, таваҳҳумдин тураолмай, муовидат қилди. Бу воқеадин сўнг сипоҳи нусрат дастгоҳ қувват топиб, Муҳаммадризо бек Қиёт-Қўнгротда тура олмай бузулуб, Гурланга борди. Андин сўнг Воғлон ва Тошқалъа жамоасидин ва Охунд бобо ва Қаромози улусидин киши келиб, изҳори инқиёд қилдилар. Амири равшанзамир Қутлуғмурад *иноқ* Тошқалъа ҳаросатиға Муҳаммадризо бек ибн Муҳаммадназар бекни, Воғлон муҳофазатиға Абдуллоҳ бек ибн Қаробаҳодир *миробни* ўз навкарлари била номзад қилди. Алар келгандин сўнг Тошқалъаға Ўрозали *иноқни*, Воғлонға Қилич *иноқни* юборди. Ул аснода Ўрозали *иноқ* Чотқалъа улусин кўчурмакка мир Тумонбаҳодир ва Муҳаммадризо бек ибн Муҳаммадназар бекни юборди. Алар ул элни кўчуруб, йўлга тушган вақтда Гурлан черики Тошқалъа устиға келиб, муҳорибаи азим воқе бўлди. Ул урушда Гурландин Аваз кал отлиғ бир йигит мақтул бўлди. Бу жиҳатдин Чотқалъа халқи қайтиб, қалъасиға кирдилар ва аларни кўчурмакка борғон черик дағи Гурлан лашкари устиға келиб, муҳориботи бисёр ва ҳамалоти бешумор зуҳурга еткуруб, аъдои давлатни мақхур ва мустосил қилдилар. Ва сафар ойининг авоили²⁰⁴³ да Вазир халқининг бир бўлаки Муҳаммадризо бекнинг баъзи кишисини ва Ҳасан бой *қалмоқни* тутуб, эл бўлдилар. Ва Юмри халқи Тўрамурад сўфининг кишилари-

²⁰³⁷ Амал – умидлар.

²⁰³⁸ 1222 йил 10-муҳаррам/1807 йил 21 март.

²⁰³⁹ 1222 йил 16-муҳаррам/1807 йил 27 март

²⁰⁴⁰ 1222 йил 20-муҳаррам/1807 йил 31 март.

²⁰⁴¹ 1222 йил 21-муҳаррам/1807 йил 1 май.

²⁰⁴² 1222 йил 30-муҳаррам/1807 йил 10 май.

²⁰⁴³ 1222 йил 5-сафар/ 1807 йил 15 апрел.

дин Жонмуҳаммад сўфи бошлиғ уч-тўрт кишисин тутуб, муте ва фармонбардор бўлдилар. Бу воқеадин сўнг Гурлан черики уч мартаба Вазир устига бориб, муҳориба қилди. Сўнгги борғонда сипоҳи нусратпаноҳдин шикасти фоҳиш топиб, мунҳазим бўлди. Сафар ойининг авосити²⁰⁴⁴ да сешанба куни *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ* лашкари зафарасар била Уйғур устига наҳзат кўргузуб, Абдуллатиф *доруганин*г ҳовлиси навоҳисидида *уйғур* халқи била қаттиғ муҳориба воқе бўлди. Ул урушда сипоҳи нусратпаноҳдин Тағоймурод *отилиқ*ким, шери гўррон янглиғ муонидларга ҳамла еткурур эрди, ногоҳ тири қазо коргар тегиб, шаҳодат топти. Ва боғийлардин Яхшимурод бек бошлиғ беш-олти киши қатлга етиб, кўп киши захмдор бўлди. Бу воқеа мушоҳидасидин сўнг мухолифлар сипоҳи нусратпаноҳдин рўйгардон бўлуб, қалъага кириб, мутаҳассин бўлдилар. *Иноқ* дағи нусрат ва иқбол била келиб, сангари ҳумоюнға нузул қилди.

Муҳаммадризо бекнинг макру ҳийла юзидин мусолиҳа этиб, даргоҳи сипеҳр иштибоҳ мулозиматиға етмаки ва хаёли фосид ташаъминдин атбон била қатлга етиб, адам мулки тасхириға азимат этмаки

Чун Муҳаммадризо бек муддати мадид ва аҳди баид жангу жидол, муҳориба ва қитол амриға жаҳди тамом ва сайъи локалом била иштиғол кўргузди, аммо дасти таманноси мурод доманиға етмади ва гулшани орзусида мақсуд гули очилмади. Ложарам аъвон ва ансор²⁰⁴⁵ и била пинҳоний маслаҳат қилдиким, «муҳориба ва муқотила тариқида мунча дасту по урдук, кушоиши кор²⁰⁴⁶ муяссар бўлмади. Эмди керак дурким, мусолиҳа қилиб ва зоҳиран мухолифат таркин тутуб, дўстлиғ ва якжиҳатлиғ тариқи била ўзимизни дор ас-салтана пойтахтиға еткуруб, ҳамият бозусининг қуввати била ғайрат қиличин ниёми жалодатдин чекиб, аъдо қонидин сероб қилсақ, токим бу ҳаракат била мулк тасхири муяссар ва мақсуд юзи жилвагар бўлғай.» Жаҳолатдин барча бу сўзда муттафиқ бўлуб, утбаи осмон мартаба мулозимларниға пайғом юбордиларким, ҳазрат подшоҳи жамшиджоҳ, хуршид кулоҳ, муккаримат паноҳ, отифат дастгоҳ *дома давлатуҳу* карами зотий ва отифати жибиллий муқтазоси била бу водии залолат саргашталари ва бу саҳрои мухолифат овораларининг исёни бекарон ва нуқсони бепоёниға афв ва игмоз²⁰⁴⁷ пардасин чекиб, Муҳаммадмурод бекниким, маҳбуси зиндони идбордур, ҳибсдин чиқариб, Фозил бек ва Ниёзмухаммад беккаким, аларнинг нисбат ва қаробати икки тарафга дағи маълум ал-ихтисосдур, масҳуб қилиб, бу гумроҳлар тарафиға юборсалар, ҳар ойна бизлар дағи мухолифат ва муонидат русумин тарк тутуб, мутобиат камарин хизмат белига боғлаб, боргоҳи фалакиштибоҳ остонбўслиқиға мушарраф бўлуб, жонсипор хизматкорларининг силкига интизом топар эрдик.» **Маснавий:**

*Агар айласанг афв исёнимиз,
Карамдин биҳил айласанг қонимиз.
Бўлурмиз жанобинг сарафкандаси,
Камин қулларингнинг камин бандаси.*

Чун мухолифларнинг макидатасар ва хадиатсамар пайғоми остони муаллонишон мулозимларидин ҳазрат аълохоқонийнинг самъи шарифиға етти, филҳол аларнинг илтимосин мабзул тутуб, Муҳаммадмурод бекни зиндондин чиқариб, авотифи хусравона ва мароҳими подшоҳона била сарафроз этиб, хильати бебаҳо ва рахши бодпо бахшишидин ғамгин хотириға хурсандлиғ еткуруб, Фозил бек ва Ниёзмухаммад бекка масҳуб қилиб юборди. Чун ул икки бек мазкур Муҳаммадмурод бекнинг ҳаминонлиги била қатъи манозил қилиб, Муҳаммадризо бекнинг мажлисиға дохил бўлуб, қилу қол, жавобу саволдин сўнг ҳама иттифоқ била ниёми хотирлариға таъби кин ва ханжари ниқор²⁰⁴⁸ ни мазбут этиб, дор ас-салтана савбиға ҳаракат кўргуздилар. Чун масофат қатъидин сўнг сафар ойининг салхи²⁰⁴⁹ да чаҳоршан-

²⁰⁴⁴ 1222 йил 15-сафар/1807 йил 25 апрел.

²⁰⁴⁵ Ёрдамчи ва паноҳ берувчилар.

²⁰⁴⁶ Масаланинг ечими (ишнинг битиши).

²⁰⁴⁷ Иғмоз (араб.: «зод» билан) – кечирим.

²⁰⁴⁸ Ниқор – адоват, хусумат, душманлик.

ба куни барча мукаммал ва мусаллаҳ дарбори фалакмиқдор утбасиға нузул эттилар. **Назм:**

*Ажал етса кишиға тег тортиб,
Келур ўз майли бирла қатлгаҳа.*

Чун ҳазрат соҳибқиронийнинг замири мунириким, маҳбати ашъаи ламаоти ғайбий ва мавриди бо-риқай лорайбий эрди, эъломи субҳоний ва илҳоми раббоний била муҳолифнинг хаёли фосидиға иттило топиб, алардин фитнаи қабих ва фасоди фазиҳ зуҳурға етмасдин бурун пешдастлик қилиб, Муҳаммад-ризо бекни кўруниши олийға ундаб, ишорати воло била жонсипор мулозимларға ани дастгир қилиб, кашон-кашон зиндони хазлон²⁰⁴⁹ға элтиб, маҳбус эттилар. Муҳаммадмурод бек ва Муҳаммадниёз бекни ҳам анга масҳуб қилдилар. Андин сўнг Муҳаммадниёз *отолиқ* ва Худойберди *доруга* ва Эшмуҳаммад *доруга* ва Нор *катовул*²⁰⁵¹ ва Худойназар бек ва Раҳмонберди куштингирниким, моддаи фасод ва муҳар-риқи силсилаи инод эрдилар, сиёсатгоҳда қатлга еткурдилар. Ва Каримберди *отолиқ*ни ҳабс қилдилар. Ва бекларнинг аксар кишиларинким, аркнинг ичида ва тошқорида эрдилар, тутуб, сияҳчол²⁰⁵²и уқубат-ға мубтало қилиб, иглоли гарон била муқаййид эттилар. Ва ўттуз чоғлиғ киши беки шўрбахтларнинг ҳовлисиғакиким, қальанинг ичида эрди, қабалиб, тўфанг андозлиқға иштиғол кўргуздилар. Ва ҳазрат под-шоҳи комкори душманшикорнинг фармони лозимизони била амирзодаи давлатнишон Муҳаммадна-зар бек ва *амир Қилич иноқ* ва *Ўрозали иноқ* ва *Қаробаҳодир мироб* ва вазоратдастгоҳ Муҳаммадюсуф *меҳтар* гуруҳи анбуҳ била бориб, ҳовлининг девориким, рифъат ва матонатда Искандар саддиға даъвои мусовот қилур эрди, оломонға буюруб, машаққоти тамом бирла йиқтуруб, намозшомға қариб эрди, босиб олдилар. Ва муонидлареким, ҳовлиға қаболмиш эрдилар, борчасин қатли ом қилиб, алардин ўзга яна ўттуз етти кишини теги бедариг дамидин ўткардилар. **Маснавий:**

*Чиқиб жаллодлар ҳар ён газабнок,
Ажал жаллоди янглиғ чусту чолок.
Қилиб багий аҳлининг кўксини пора,
Бириси тег урордин ўзни солмай,
Ажалдек жон олурдин бири толмай.
Анингдек қатл этарға қилдилар бег,
Ки ҳар кун кўмдилар туфроқға минг тег.
Оқиб шаҳар ичра қондин ҳар тараф сел,
Қилиб дарвозалардин ташқари майл.
Ётиб ҳар кўчада жонсиз баданлар,
Ботиб қон селиға сонсиз баданлар.
Тушуб сел ичра бошлар тош янглиғ,
Эзилиб ҳар тараф хашхош²⁰⁵³ янглиғ.
Бўлуб аъдоға ул кун рўзи маҳшар,
Ва лекин дўстларға ийди акбар.*

Чун бу воқеанинг сўнгги куниким, панжшанба эрди, боғийлардин ўн беш кишини ва жума куни Йўлли бой *човдур* бошлиғ ўн бир кишини, якшанба куни тўққуз кишини қатлга еткурдилар. Душанба куни Ашур-муҳаммад халифа ва Оллоҳназар ва Будоғ қулни ғазаб дориға овезон қилдилар. Сешанба куни Муҳаммад-ризо бек ва Муҳаммадмурод бек ва Муҳаммадниёз бек ва Муҳаммадниёз бек ибн Муҳаммадризо бекни ҳибсдин чиқариб, адам тангнонда гўшанишин ва лаҳад маҳбасида манзилгузин қилдилар. **Назм:**

Киши гар яхиш бўлсун в-ар ямон бот,

²⁰⁴⁹ 1222 йил 30-сафар/1807 йил 10 май.

²⁰⁵⁰ Хазлон – ноиложлик; мағлубият.

²⁰⁵¹ Катовул, кутвол – қалъа, истеҳкомларнинг бошлиғи.

²⁰⁵² Сияҳчол – (қора чуқур) зиндон.

²⁰⁵³ Хашхош – кўкнорининг боши.

*Кўрар ул феълига лойиқ мукофот.
Бас, эй дил, яхшилиқни айла пеша,
Ямонлигдин узр қилгил ҳамшиша.
Ки то бўлмаи гирифтори балият,
Мақоминг доим ўлгай авжи иззат.*

Ҳамул йил раби ал-аввалининг йигирма саккизи²⁰⁵⁴ да чаҳоршанба куни Тағоймурод *отолиқ*нинг иниси Тўрамурод бек ўн икки ёшида оқоси мансабиға мансуб бўлди.

Амири кабир Қутлуғмурод иноқнинг Янгидарё қароқалпоғиға чаповул урғони

Чун Янгидарё канорида ўлтурғон *қароқалпоқия*дин *хитой* жамоасиким, Бухоро *волийси* амир Ҳайдарга банат қилиб, ҳазрат аълохоқонийнинг *рибқан* итоатидин бўйин тўлғаб, инод ва саркашлик маросимин зуҳурға еткурур эрдилар, ул ҳазрат аларнинг тааддиб ва гушмоли учун яғонаи офоқ Қутлуғмурод *иноқ*ни ўз черики била номзад қилди. Ва ўз мулозимларидин баъзи кишиларни ва фақирни анинг мулозиматиға маъмур этти. Чун маъмурлар фармони қазоҷараён мавжиби била ражаб ойининг ўн саккизланжи²⁰⁵⁵ кунни дор ас-салтанаи Хивақдин чиқиб, сипоҳи мавфура ва афвожи мансура била қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, Хўжаэли қалъасиға нузул эттилар. Анда етти кун ишрат ва комронлиг била таваққуф кўргузуб, шаъбон ойининг аввали²⁰⁵⁶ да якшанба кунни Хўжаэлидин роятафроси наҳзат бўлуб, дарёйи Омунинг қироғида Оқёр кечувиға тушулди. Ул мавзеда беш-олти кун шикорандозлиқ била таваққуф қилиб, панжшанба кунни дарёдин убур этиб, Ёрти мавзеиға нузул этти. Ул ерда фақирни ва баъзи сипаҳдорни беш юз киши била қўуб, андин сипоҳи нусратпаноҳ била отланиб, Эшим сақосиға тушуб, атроф-жавонибдағи *қароқалпоқ* закотиға киши буюруб, закот олгунча ул мавзеда кўп муддат мутамаккин бўлди. Рамазон ал-муборак ойининг иккинчи²⁰⁵⁷ куниким, якшанба эрди, андин кўчуб, Оқёқишға тушти. Андин отланиб, кўч-бакўч қатъи масофат этиб, Бўричи сангарига нузул этти. Ул ердин яхши отлиғлар била отланиб, Чартакли усти била илғор қилиб, қазои осмоний янглиғ Янгидарё каноридағи *қароқалпоқия*нинг овулиға чаповул уруб, кўп кишини қатлға еткуруб ва кўп мол ўлжа қилиб, муовидат кўргузди. Манозили мавфура ва мароҳили маъдудани қатъ этиб, мазкур ойнинг авохирини²⁰⁵⁸ да шанба кунни остони давлат ошиён мулозиматиға етиб, инояти подшоҳона ва мароҳими хусравона била мумтоз ва сарафроз бўлдуқ.

Ҳазрат соҳибқироийининг кўйгли шоҳбозин шикор ҳавосида балаидпарвоз этгани ва иродат якронин шикоргоҳ азиматиға барқтоз қилғони. Қуш солмоқ била шикор хайли²⁰⁵⁹ ға қирон солғони ва дилжўлиқ била Орол саркашлари кўйглин шикорийвор олғони.

Назм:

*Қалам шоҳбози очиб чанги шавқ,
Қилиб сўз ҳавосига оҳанги шавқ.
Варақ сайдгоҳида беихтиёр,
Мунингдек қилур сайди маъни шикор.*

Ҳам ул йил ҳазрат подшоҳи зиллилоҳ ва шаҳаншоҳи динпаноҳ, афзал ас-салотини олиймакон, аъдали хавоқини гардунтавон. **Маснавий:**

Хидеви гуҳартожу ферузатахт,

²⁰⁵⁴ 1222 йил 28-раби ал-аввал/1807 йил 8 июн.

²⁰⁵⁵ 1222 йил 18-ражаб/1807 йил 22 сентябр.

²⁰⁵⁶ 1222 йил 1-шаъбон/1807 йил 4 октябр.

²⁰⁵⁷ 1222 йил 2-рамазон/1807 йил 14 ноябр.

²⁰⁵⁸ 1222 йил 26-рамазон/1807 йил 28 ноябр.

²⁰⁵⁹ Шикор хайли, шикорийлар деганда овланадиган жонивор, қуш-паррандалар кўзда тутилган.

*Фарозандаи иқболу ферузбахт,
Нажобат сепеҳрида равшан қуёи,
Халофат саририда Доро маош.
Жалодатда Рустам киби сафшикан,
Саховатда Ҳотам киби дурафкан.
Шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳи ҳам,
Адолат румуз²⁰⁶⁰ ининг огоҳи ҳам.
Фалакқадрлар хокроҳи анинг,
Кавокибдин афзун сипоҳи анинг.*

Халифат ар-раҳмон, ал-муаййид ба-тааиди ал-малик ул-мустаон, азд ад-давлат ва-д-дин Абу-л-фатҳ Муҳаммадраҳим Баҳодирхон халадаллоҳу таоло мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза ала ал-оламин барраҳу ва эҳсонаҳу тамтароқ²⁰⁶¹ и салтанат ва мусолиҳи мамлакат иштиғолидин ойинаи хотириғаким, мазҳари футуҳоти илоҳий ва маҳбит²⁰⁶² и фуюзоти номутаноҳий эрди, малолат кудурати етиб ва ул кудурат рафъига шикор тақозосин жазм этти. **Назм:**

*Юруб 20ҳ-20ҳ айла азми шикор,
Мудом этмай бир ерда тарҳи қарор.
Ки кўнглунгни овлар шикор айламак,
Қилур қабз доим қарор айламак.*

Бу жиҳатдин йўл асбобининг саранжоми учун муқарриби даргоҳи салтанат, маҳрами асрори килофат, мурабби ал-фузало Муҳаммадризо қўшбеги ва Ёрмуҳаммад девонбеги ва Қўшназар девонбеги муқаррар бўлди. Яна соҳиби шавкат амирлар ва олийқадр беклар ва ҳунарманд мири шикорлар ва мутаҳаввир чокарларга ва яна ҳар кишигаким, ул ҳазратнинг мавкаби ҳумоюни била юрур, инъомоти фаровону эҳсоноти бепоён била сарафрозлиқ еткурди. Ва умдат ал-умаро ва зубдат ал-кубаро, маржа ал-ғурабо ва мурабби ал-фуқаро амири кабир Қутлуқмурод бий иноқ маддаллоҳу зилла-л-жалолиҳини шаҳарда нойиб қўюб, вазири аъзам, дастури мукаррам низом ал-мулк вал-миллата Юсуф меҳтар ва Муҳаммадамин оқо ва Муҳаммад арбооб ва Искандар арбооб ва Яқуб оқони анинг хизматиға тайин қилди. Ва сиёдатпаноҳ ва нақобат дастгоҳ саййид Юсуф хўжа нақибнинг иниси саййид Яқуб хўжа ва Қутлуқмуҳаммад иноқнинг ўғли Муҳаммаджон бекниким, панжоҳбоши²⁰⁶³ эрдилар, ўз навкарлари била Хуросон йўлларининг ҳифзиға муқаррар этти. Ва шаввол ал-муаззамнинг йигирма бешланжиси²⁰⁶⁴ да жума кунниким, офтоби оламтоб Жаддий буржида эрди²⁰⁶⁵, **назм:**

*Замон ҳуб эрди-ю, масъуд соат,
Ва лекин сайдга вақт нуҳусат.
Ҳаво хуш эрди, саҳро ширатафзо,
Кўнгуллар мойили сайду тамошо.*

Намози жума адосидин сўнг шикор иродаси била муборак оёқин рикоби саодатға қўюб, якрони азиматға рукуб қилди. **Шеър:**

*Оти остида чархи володек,
Ўзи хуришиди оламородек.
Фарқидин то қадам кириб зар аро,*

²⁰⁶⁰ Румуз – рамзлар, белгилар.

²⁰⁶¹ Тамтароқ, тумтироқ – улуғворлик, тантанаворлик.

²⁰⁶² Маҳбит – тўплам; йиғилиш жойи.

²⁰⁶³ Панжоҳбоши – элликбоши.

²⁰⁶⁴ 1222 йил 25-шаввол/1807 йил 27 декабр.

²⁰⁶⁵ Декабрь – январ.

Урубон гўта²⁰⁶⁶ баҳри гуҳар аро.
 Боши устида чатри иқболи,
 Сояфкан нечук Ҳумо боли.
 Югурурга жилавда ҳар сори,
 Бахту давлат икки жилавдори.
 Оллида хушхиром шотир²⁰⁶⁷ лар,
 Тезравлик фанида моҳирлар.
 Ҳар бири белида қуёшдек занг,
 Зангдин фаҳм ўлуб баче оҳанг.
 Чекиб оллида неча мирохўр,
 Ҳар бири бир жанибати пурзўр.
 Бари ҳайъатда чархи тавсанваши,
 Суръат ичра жаҳандаву саркаши.
 Солиниб устига мурасса зин,
 Анда зинпўшлар бари заррин.
 Ҳам рикоби ҳилолвор келиб,
 Ҳам ситоми гуҳарнигор келиб.
 Юрубон беҳисоб миришкор,
 Қуш боқарда Абуали кирдор.
 Барча чолок чурғ боли киби,
 Балки шаҳ шастининг шимоли киби.
 Баъзи иликида тезпар шаҳбоз,
 Дев чангол ҳам малак парвоз.
 Баъзи иликида симгун туйғун,
 Ов олурда учуб нечук ки ёшун.
 Баъи иликида сайдзан шунқор,
 Насри тоир анга камина шикор.
 Баъзи иликида баҳрии чолок,
 Айлабон баҳр қушларини ҳалок.
 Баъзисида итолгу²⁰⁶⁸ и пурзўр,
 Топмай андин омон вухушу таюр.
 Баъзида лочини қавий чангол,
 Уруб Анқога чанг саъва мисол.
 Бўйла қушларга ҳадду голят йўқ,
 Итларига даги ниҳоят йўқ.
 Югурук итлари ҳумойнаждод,
 Пўйида бодни бериб барбод.
 Барчаси шер янглиг оҳугир,
 Лек шер олиб эйлаким нахчир.
 Барчанинг бўйнида қуллодаи зар,
 Жулт²⁰⁶⁹ арида шуморасиз зевар.
 Ҳам изидин қилиб иродаи роҳ,
 Умарои изоми олийжсоҳ.
 Барча аёни ҳазрати шоҳий,
 Барча аркони давлати шоҳий.
 Қўзголиб даги лашиқари жаррор,
 Эйлаким мавжи лужжаи заххор.
 Тегзанлар шуморасиз анда,

²⁰⁶⁶ Гўта урмоқ – сузиш.

²⁰⁶⁷ Шотир – ҳукмдор олдида югуриб, унинг келишидан бақриб ва қўнғироқ билан огоҳ қилувчи хизматчи.

²⁰⁶⁸ Чурғ, шаҳбоз, шоҳин, итолгу, баҳри, лочин, туйғун ва ҳакозо – булар ов қушларидир.

²⁰⁶⁹ Жулт – ов итлари бўйнидаги сочоқлар.

*Кесган аъдо бошини майдонда,
Юз тумон сафдару набардоро,
Рустамафкану Сифандиёросо.*

Мундоқ дабдабаи тамом ва кавкабаи молокалом била дор ас-салтанаи Хивақдин чиқиб, сумми марокиби давлат била ер натъ²⁰⁷⁰ иға нақш урди ва гарди мавокиби шавкат била кўк дийдасиға тўтиё еткурди. Ва оз масофатда иъшо чоғиким, нужум машъаласидин тун шабистони чароғон, йўқ-йўқким, осмон кўзлари бу кавкаба тамошосидин ҳайрон эрди, Урганж балдаи маҳфузасинким, ул ҳазратнинг ўз меъмори ҳукмининг тажиди иморати била маъмур ва баннои фармонининг бинои тозаси била маҳсур эрди, баҳори вусули била ғайрати фирдавси барин ва насими нузули била чаманистони тазйин қилди. Ва бойри хизматкорлардин Саидқули бойнинг давлатхонасин мухайями хайёми иқбол ва мавозен боргоҳи ижлол этмак била ўз ақронидин мумтоз ва абнои замонидин сарафроз қилди. Ва бойи мушорилайҳ била Авазмуҳаммад бойким, балдаи мазкуранинг ҳукумати аларға мутааллиқдур, зиёфат асбоби ва тўй тартибига хизмат камарин ҳиммат белиға дупайкар янглиғ раст боғлаб, андоқ жавоҳир нисорлиғ қилдиларким, ақл мезониға сигмас. **Маснавий:**

*Анингдек қалъада боғланди ойин,
Ки бўлди кўчалар фирдавс тазйин.
Ҳамул тунни қилиб шамъи шаб афрўз.
Чарогон ул сифатким шоми Наврўз.
Тўзуб ул мезбонлар ҳусравона,
Зиёфатким қилиб таҳсин замона.
Ёйиб шоҳу халойиқ оғлида х(в)он,
Чекиб турлук таом алвон-алвон.
Муҳайё мева қандолот бирла,
Бари парварда юз лаззот бирла.
Бу янглиг кечадин то чошт бир дам,
Табақ қўймоқ-қўтармак бўлмади кам.
Чу ақўлу шурбдин етти фароғат,
Саросар мунқате бўлди зиёфат.
Киюрдилар шаҳанишаҳга сарупо,
Ки олтундин тўқулмиш эрди гўё.
Кетурдилар яна бир барқтоз от,
Чопарда барқдек ҳайҳот-ҳайҳот.
Чиқар бир дамда ердин осмонга,
Тушар ҳам осмондин бу маконга.
Инонида жилавдори сабўкрав,
Анинг ҳар ҳалқаи гўши маҳи нав.
Чу минди шоҳ ани ул икки нодир,
Бошига сочтилар турлук жавоҳир.
Аларга лутф этиб шоҳи ягона,
Масофат қатъига бўлди равона.*

Йўлда сиёдатмаоб, валоятингисоб, ахтари буржи тариқат, гуҳари дуржи ҳақиқат, шайх ал-машойихи олам, муршид ал-аворифи бани Одам, ҳазрат эшон Пирим хўжа *маддаллоҳу зулола иршодиҳу ала мафориқ ас-солиқинким*, ўз шайхлари ҳазрат султон ал-атқие ва қутб ал-авлиё, олими раббоний ва омили самадоний мавлоно Ниёз *охунд Бобо раҳматуллоҳи алайҳунниг* жавори шарифларида мужовир эрдилар, аларнинг зиёратига мушарраф бўлуб, жавоҳири мувоиза ва завоҳири насонҳлари била салафи истемоин гаронмоя қилди. Ва ниёзмандлиғлар била назурот бериб, дуои хайриятинтамои ижобатороларидин баҳ-

²⁰⁷⁰ Натъ – гилам.

раманд бўлди. Қитъа:

*Жаҳон халойиқиға, хоса подшоҳларга,
Жаҳон хазоинидин гуҳари дуодур хуб.
Агар дуо лаби аҳли яқиндин этса вуруд,
Шак анда йўқ ки эрур жондин ул дуо марғуб.
Дуодин эрди етушти йигит қариликға,
Ҳам андин ўлди қариларға инжилои қулуб.
Дуодин этти шаҳанишоҳлар жулуси сарир,
Ҳам андин этти жаҳонгирлик отиға руқуб.*

Ва андин отланиб, Ому дарёсининг қироғиға тушулди ва ул ерда бир кеса зар бирла бойлар миндурган от ва кийдурган хилъатни аморатпаноҳ, садоратдастгоҳ, амири равшанзамир Шоҳниёз *отолиқға* шафқат қилди. Ва дарёдин кечмакка майл кўргузди. **Шеър:**

*Ажаб баҳри заххор эди латмазан.
Жунун аҳли янглиг лаби каффикан.
Сувидур узубатда кавсар киби,
Талотўм уруб Баҳри аҳзар киби.
Ясаб нақши занжир ирмоглари,
Ҳамогўши гирдоб тўлгоглари.
Бу баҳр узра юз минг сафоин²⁰⁷¹ юруб,
Бари Нўҳ кештисига таън уруб.
Чекиб ҳар бири мингдин ортуқ сипоҳ,
Қилиб ноҳўдолар кучидин шино.
Қироқға аларни ки еткурдилар,
Солиб элни ўткаргали сурдилар.
Безаб булажаб заврақе тезрав,
Эди ҳайъати эйлаким моҳи нав.
Миниб шоҳ аёни ҳазрат била,
Ўтуб баҳрдин бахту давлат била.
Нузул этти ул ерга шоҳу сипоҳ,
Тутуб эрдилар хиймаи боргоҳ.*

Ул кечаси фармони вожибилезон судур топтиким, то муовидат қилгунча, мавкаб аҳли матбаххонаи эҳсонимиз шилонидин баҳраманд бўлсун ва офаридае ўзолдиға табх²⁰⁷² қилмасун. Ва ҳамул кеча сиёдатпаноҳ ва нақобатдастгоҳ, фазоилмаоб, камолот интисоб, фаҳр ад-давлат ва-д-дин саййид Юсуф хўжа нақибға бир қабза тилло инъом бўлди. Ва тонг отгондин сўнг ҳазрат қудват ал-муҳаққиқин ва зубдат ал-муваффиқин, шайх ал-шуюхи олам шайх Аббос вали қаддасаллоҳу *сирраҳу-л-азиз*ким, Кўҳна Котда осуда эрдилар, аларни зиёрат қилиб, мужовирларин назуроти вофир ва инъомоти мутакосир била саршори бодаи сурур этти ва бодпой бодияпеймоға рокиб бўлуб, инони отифатин шикорандозликға маатуф қилди. Ва ул қалъаи мазқуранинг навоҳи ва жавонибидаким, бағоят васе ердур, қуш солмоқ ва ов овламоқ тамошасиға иштиғол кўргузди. **Маснавий:**

*Ул ноҳият ичра эрди ҳар ён.
Ҳар нав шикордин фаровон.
Лаҳмоний ўлуб бари чаранда,
Беҳад яна бурдогон парранда.
Ҳарғўш²⁰⁷³ лар анда чобуку тез,*

²⁰⁷¹ Сафоин (сафина) – кемалар.

²⁰⁷² Бирон кимса ўзи учун алоҳида овқат пиширмасин.

Ҳар бута тубидин айлабон хез.
 Жайранлари хез урарда чолок,
 Сочиб кўзига хаёлнинг хок.
 Дуррожелар учуб ҳавога,
 Эл кўзини боқтуруб самога.
 Хушранг тазарелар очиб пар,
 Товусга ҳайъат ичра ҳамсар.
 Овлар борин айтсам батафсил,
 Бордур бу сўз ичра ваҳми татвил.
 Алқисса шаҳи хужаста гуҳар,
 Тортиб илигига баҳлаи зар.
 Ҳар қушни олиб ки овга солди,
 Семург эса саъва янглиг олди.
 Сайде ки қочиб чиқар ҳавога,
 Қутқармади қуш чиқиб самога.
 Мундин фалак узра Насри тоир²⁰⁷⁴,
 Ёшунди чекиб баса хавотир.
 Ҳар қуш ки шаҳ илгидин чиқиб тунд,
 Ҳар сайдниким қовуб-йиқиб тунд.
 Ҳам итлар изида секрабон тез,
 Ҳам миришкорлар сабук хез.
 Ҳар бири бўлуб тараддуд афзо,
 Шаҳга бериб ўзгача тамошо.
 Осон тўтулуб қанотсиз сайд,
 Бўлгон киби туш ҳаётсиз сайд
 Ов олмоқ анингдек ўлди комил.
 Фурсат йўқ эди қилурга бисмил.
 Шаҳ давлатидин солиб дамюдам,
 Қушлар умарои муҳтарам ҳам.
 Мундоқ яна уч кун отланиб хон,
 Қуш солибу ов олиб фаровон.
 Ул даштда сайд этарга яна,
 Бир қолмади сайддин нишона.
 Кун сайди бу шурдин ҳаросон,
 Бўлгоч чаҳи мағриб ичра пинҳон.
 Шаҳ ёндиву тушти боргаҳга.
 Оромиие ўлди ҳам ситаҳга.

Чун офтоби оламтоб шаҳбози субҳ ҳавосида боли парвоз урди ва кўк марғзорида нужум сайдлариға халал панжасин еткурди, ҳазрат аълохоқоний жамшиди хуршиддек фалакваш тавсанға миниб, ул юртдин ҳаракат қилди. **Маснавий:**

Қилиб жуунбиш ул дам ки шоҳу сипоҳ,
 Солиб сурма кун кўзига гарди роҳ.
 Қилур фаҳм дашт узра солгон назар,
 Ки борур уруб мавж дарёи зар.

²⁰⁷³ Харгўш – қуён.

²⁰⁷⁴ Насри тоир – Алтойир юлдузи.

Қўнрот ариғининг оёғи била қушлаб, Уйғур қўлининг шимолидин ўтуб, Ямон уйғур тушида Бекпў-под *отолиқ*нинг ўғли Муҳаммадқули бекнинг работига яқин дарё соҳилин мухайями хайёми шавкат ва муаскари сипоҳи давлат қилди. **Қитъа:**

*На хуш манзилдур ул ерким баҳори давлати шаҳдин,
Очиб гулчехралар рухсоридек гул жаннатосодур.
Муалло қасрлар ҳар сори бунёд айламыш нурзоб,
Мулаввин хиймалардин ким фазоси ичра барподур.*

Бу манзилда дағи яхшигина шикор қилдилар. Ва Хўжамурод *бий* ва Каримберди *бий отолиқ*га икки яхши қуш инъом бўлди. Зу-л-қаъда нинг тўртланжиси²⁰⁷⁵ да шанба кунни кўчуллуб, ҳазрат подшоҳи мағфиратнишони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *тагамаддалоҳу бигуфрониҳининг* работи олийсининг шимолия жонибидин ўтуб, хони мағфури мазкурнинг ўз мулки холисаси учунким, ул мулкнинг ҳадди шарқийси *найман* ерига пайваста ва шимоли ва ғарби тоғга муттасил ва жануби дарёга мулсақдур, ёрдурғон ариғининг ҳаволисиди сайландозлиқга машғул бўлди. **Шеър:**

*Ниҳоятдин ортуқ эди анда сайд,
Бари кўрмаган тушида ҳам дом, қайд.
Юруб икки ёндин улус саф-басаф,
Шикор аҳлини қўзғабон ҳар тараф.
Ҳамул жарга ичра шаҳи сайдзан,
Бўлуб сайд қасдиға шоҳин фикан.
Қанот урголи қушлар айлаб чу зўр,
Алардин қутулмай вухушу таюр.
Бу янглиғ бўлуб сайди беҳад шикор,
Тамошо тамошо бўлуб ошкор.*

Кот аҳолиси Қурбонқули *нойиб* ва Маҳмудниёз бек ва *қипчоқ* Муҳаммадали *бий* бу шикоргоҳда истиқбол қилиб. ул ҳазратнинг рикоббўслиқи била сарафроз бўлдилар ва қаловиз²⁰⁷⁶ лиқ тариқаси била тўғри йўл бошладилар. Ва аср чоғида шуқуҳу шавкат била боргоҳи олампаҳоғаким, Оққум ва Вазир тушида ва Бадой кўлининг жанубида дарё канорида қурулуб, гуногун хиргоҳлар тутуллуб эрди, нузул қилди. Ва бу манзилда тўрт кун таваққуф бўлди. Аввалғи кун Кўчак *иноқ*нинг набираси *найман* лудмони Муҳаммадризо *отолиқ* ибн Муҳаммадназар бекким, фақирға жиянлик насаби бордур ва Гурлан *ҳокимларидиндур*, Гурлан ва Вазир ашрофи ва маорифи била ул ҳазратнинг утбабўслиғиға етиб, авотифи бекарона била аржуманд ва навозиши хусравона била сарбаланд бўлдилар. Бу кун дағи ободон қушлар солиниб, фаровон овлар олинди. Ва ҳам бу кун *қароқалтоқ* баҳодирлари муонид ва тоғийлардин икки бош келтуриб, инояти вофир ва истимолати мутақосир била мустазҳар бўлдилар. Бу мужмал тафсили улким, умдат ал-умаро ва зубдат ал-кубаро, малоз ал-масокин фи ал-офоқ, жамол ад-давлат ва-д-дин *амири кабир* Қутлуқмурод *бий иноқ маддаллоҳу зулола жалолаҳу ала мафориқ-л-аном ила йавми-л-қиём* ул ҳазратнинг фармони вожибилезони била Янгидарё савоҳилида ўлтурғон *қароқалтоқ*ларким, аҳли фасод эрдилар, аларнинг истисолиға сипоҳ элтганда, Тўрамурод сўфи ул сипоҳ савлатидин хавотир тортиб, Хуросон *явмутидин* саксон чоғлиғ киши мадад тилай келтуруб эрди. Алардин ва *човдурдин* ўттуз-қирқ муфсад муттафиқ бўлуб, сўфидин рухсатсиз Қуба тоғининг атрофида ўлтурғон *қароқалтоқ* чаповулиға қароқчилай отланиб эрди. Иттифоқо, *кенагас қароқалтоқидин* Чўнғара *бий* ўз уруғининг яхши йигитлари била қўнуш ва ўтлоқға муносиб юрт ахтариб, Ширқировуқ ва Откечув ҳаволисига бориб эрдилар. Ул муфсидларга йўлиқиб, агарчи яроғсиз эрдилар, масоф майдониға кирдилар. **Назм:**

²⁰⁷⁵ 1222 йил 4-зу-л-қаъда/1808 йил 3 январ.

²⁰⁷⁶ Қаловиз – йўлбошловчи, олдинда юрувчи гуруҳ.

*Икки ёндин чекиб шамшири хунрез,
Сурон солдилар ул майдон аро тез.
Қиличлар учидин сачраб чу қонлар,
Қаро туфроқда лчиб гулистонлар.*

«Ёрлақаш ва ёрлақамаслик Ҳаққдандир²⁰⁷⁷» фаҳвоси била нусрат ели эсиб, кенагас баҳодирлари муонидлардин бир явмут ва бир човдурни дастгир этиб, палид жасадларидин номуборак бошларин теги бедареғ била кесиб, кўп кишини захмдор қилдилар. Бу жиҳатдин муфсидлар мунҳазим бўлуб, от ва яроғларидин айрилиб, кулфатлар била қутулдилар. **Шеър:**

*Агар қовғали қилсалар эрди азм,
Яроғсизлиги бўлмайин манъи разм.
Қутулгудек эрмас эди ул гуруҳ.
Биёбонда бўлгудек эрди сутуҳ.*

Муборизлар саршори ғаноим бўлуб, нусрат била даргоҳи олампаноҳға мушарраф бўлдилар. Иккиланжи кунким, душанба эрди, ҳазрат аълохоқоний яна шикор тамошасиға отланди ва яхшиғина қушлаб ёнди. Бу кун хўжаэлининг бийи Саид хўжадин бир яхши туйғун ва бир қарчиғай пешкаш келди. Ва учланжи кунким, сешанба эрди, фароғат маснадида қарор тутуб, ишрат базмин фирдавсойин этти ва нишот мажлисин равзатазийин қилди. **Маснавий:**

*Ажаб базми шоҳона барпо бўлуб,
На дилхоҳ бўлса муҳайё бўлуб.
Беҳишти бариндин фузун зийнати,
Қилиб зор Баҳромни ҳасрати.
Кўруб ани ногоҳ чархи баланд,
Бўлуб кўзи ҳайратдин ойинабанд.
Танаум ниҳоятдин афзун келиб,
Тараннум навсози қонун келиб.
Вале тахт уза шоҳи ишратпараст,
Худо лутфининг жоми шукрига маст.
Агарчи бўлуб панжаси ганжрез,
Вале кўнгли ҳақ шавқидин ганжхез.
Бўлуб зоҳири гарчи ишрат била,
Вале ботини завқи ваҳдат била.
Ботиб суврати зарга по то ба фарқ,
Вале сийрати ганжи маънига гарқ.
Бу мажлис аро хослар хос ўлуб,
Бори айш баҳрига гаввос ўлуб.
Шаҳ алтофидин барчаси шодком,
Бўлуб сархуши инбисот тамом.
Бу дастурда кеча ҳам базм эди,
Тонг отеунча шаҳ ишрати жазм эди.*

Чун офтоби баҳромий субҳ ишратхонасин очти ва панжаи анворидин жавоҳир эҳсонин жаҳон мажлисиға сочти, ул ҳазрат базм маснадидин туруб, ишқ буржининг ахтари дурахшандаси, шавқ дуржининг гавҳари рахшандаси, ваҳдат майхонасининг сархуши, ҳақиқат паймонасининг майкаши, маъний жавоҳирининг махзани, султон ил – орифин Увайс ал-Қараний қаддасаллоҳу сирраҳул-азиз қадамгоҳиға зиёрат учун қадам иродатин рикоби азиматға қўюб, оз фурсатда қадамгоҳ жаворидағи тоғға етуштиким, ул тоғ ҳазрат шайхнинг муборак отлариға мансубдур. **Маснавий:**

²⁰⁷⁷ Ҳадис.

*Ажаб кўче эрди бағоят баланд,
 Тоши захмидин чарх топиб газанд.
 Буким кўкда марий бўлур қаҳкашон,
 Эрур анда Орқор йўлидин нишон.
 Чиқиб офтоб олтуни конидин,
 Тугуб осмон шери, қаплонидин.
 Келиб Қоф тоғи анга ҳар қиё,
 Тутуб қулласи узра Анқо эво.
 Анга домани чарх доман бўлуб,
 Малоикка лекин нашиман бўлуб.
 Чиқиб ҳар тоши остидин маъдане,
 Эрур бал жавҳар тўла махзане.
 Қадамгоҳи ҳазрат ҳамул тоғ аро,
 Анингдек ки тоғ ўлди кони тилло.*

Бу қадамгоҳи мутабаррика тавофиға мушарраф бўлуб, юз минг ажзу хушу била зиёрат адосидин сўнг арвоҳи муқаддасларидин истионат топиб, остонаи шарифаларининг жорубкашларин назуроти вофир ва инъомоти мутақосир била саршори давлат қилди. Ва мавкаби ҳумоюнға футуҳоти тамом ва фуюзоти молокалом била мурожиат қилди. Панжшанба куни ойнинг тўққузланжиси²⁰⁷⁸ да ул мавзедин ҳаракат қилиб. Қийноқ дарбандиға яқин Юмри муқобиласида тушулди. Аммо, ул дарбанд Қийноқнинг шарқий даҳанасидурким, андин душворлиқ била мурур этарлар. Ва Қийноқ бир йўлдирким, орқаси сартосар бийик тоғ ва қибласи пайваста Ому дарёсидур. Баъзи ерларидин хавотир била ўтулур. Ва тули бир яғоч йўлдур. Гўё бу жиҳатдин ани «Қийноқ» дебдурлар. Бу манзилда Қўшкўпрук ҳокими Ниёзбек *отолиқ*ким, шикорға чиқилмасдин бурун Тўрамурод сўфининг элчиси Жонмуҳаммад сўфи била Қўнгротға элчиликка бориб эрди, Жонмуҳаммад сўфии мазкур бошлиқ *қўнгрот* аҳолисидин олти киши била келиб, Тўрамурод сўфиким, кўп йиллардин бери саркашлиқ қилур эрди, анинг ажзу шикасталики била қуллуқ аризадоштин ул ҳазратнинг мулозимлариға еткуруб, манзури назари отифат бўлдилар. Ҳам бу мавзеда Қипчоқ ҳокими Яхшилиқ бийким, барнои хушманзар ва раънои фаррухсияр эрди, **назм:**

*Юзи эрди хуришиди рахшон киби,
 Саҳи қадди сарви хиромон киби.
 Зулоли лаби оби ҳайвон мисол,
 Хазардек лаби устида хаттў хол.
 Тилидин бўлуб ҳар сўзеким баён,
 Қилиб мўъжизоти Масиҳо аён.
 Бериб яхшилиқ анга яхши қилиқ,*

Отидек бошидин оёқ яхшилиқ - оқо-инилари била келиб, хокбўслиқға етуштилар. Шанба куни Қийноқдин ўтуб, Хўжақўлиниким, бағоят васе ва қолин яғочлиқ ва ғалаба марғзорлиқ эрди, қушлаб ўтуб, Қапқоқли бешасининг шимолия жонибин овлар эрди, ул ҳазратнинг оллидин бир кийикким, шўхлар кўзидек чолок эрди, туруб қочти. Фармони олий нуфуз топғач, халқ ҳужум қилиб, тирик туттилар. Ва ҳазрати хон ул бешаи мазкурда Қипчоқ муқобиласида дарё қироғикаким, саропардаи шоҳий ул ерда барпо бўлуб эрди, наҳзат қилди. Бу манзилда аморатмаоб Султон *миробға* икки қуш шафқат бўлди. Душанба куни «афв қодир Оллоҳ наздидаги қадрга эга ишлардандир²⁰⁷⁹» муқтазоси била Тўрамурод сўфининг жароими қадимасин бағишлаб, элчиларин ташорифи иноят била сарафроз қилди. Ва ўзига Орол ҳукуматин тафвиз этиб, муҳрлик нишон битиб, бир заррин зинпўшлиқ тўпчоқ от ва сарупон шоҳона Ниёз бек *отолиқ* била Давлат қароқўзга топшириб, элчилар била рухсат берди. Ва Хўжамурод бийга бир кимхо хилъат инъом бўлди. **Шеър:**

²⁰⁷⁸ 1222 йил 9-зу-л-қаъда/1807 йил 8 январ.

²⁰⁷⁹ Ҳадис.

*Шаҳеким қилур пеша афв ва карам,
Қилур даҳр элин банда бермай дирам.
Ва гар қилса хушхўйлиқ ошкор,
Этар душманин ўзига дўстдор.*

Ва аморат девонининг номдори, жалодат майдонининг шаҳсувори, гиёс ал-мулк вал-миллата Муҳаммадризо қушбегини кема устига тайин қилдиким, боргоҳи олампаноҳ ва хийма ва хиргоҳ ва заводи равоҳил ва асбоби манозилни дарёдин ўткариб, Қипчоқ била Қангли аросиға дарё канорида Чилпуқға муқобил барпо қилгай. Ва ўзи муборак қадамин рикоби ҳумоюнға қўюб, ҳазрат қудват ал-авлиё ва қиблат ал-атқийё Шайх Жалил ото *навварааллоҳу марқадаҳуким*, равзаи мутабаррикалари Қийноқнинг ғарбий даҳанасиға қариб тоғ доманасида воқедур, алар тавфиға инони иродатин маатуф этти. Ва зиёрат адосидин сўнг отланиб, тоғ доманаси била Хўжақўлининг орқасидағи қирнинг этагида каклик сайдиға иштиғол кўргузди. Ва Қопқоқли бешасин овлаб, дарёдин ўтуб нузули ижлоли била боргоҳи иқболни музайян қилди. Ва уч кун Қипчоқ ва Қангли навоҳисин сайр этиб, ободон овлади. **Маснавий:**

*Ҳар кунда ки қуш солиб фузунроқ,
Ҳар кунгиндин ов олиб фузунроқ.
Жангал аро сайди ўлса пинҳон,
Қуш айлаб жангал узра жавлон.
Ит жангал аро кириб ҳамул дам,
Қўзғоб ани етқуруб анга рам.
Қуш сайд қилиб ҳавода ани,
Ташлаб яна ҳам учуб равоне.
Гар жонваре кўрунса ногоҳ,
Сайд айлаб ани ҳам ўлмай огоҳ.
Не қуш қутулуб ҳаво юзида,
Не жонвар ул фазо юзида.
Андин ки бўлуб эди таманно,
Кўрулди зиёдароқ тамошо.*

Бу мавзеда *қароқалпоқ* бийлари пешкаш ва тансуқот била келиб, ул ҳазратнинг иноятининг баҳраманд бўлдилар. Ойнинг ўн еттиланжиси²⁰⁸⁰ да жума кунин овлаб, Йилон қирининг ғарбий ҳаддида сув канориға тушулди. Ва эртанг кўчулуб, Савганлигаким, Хўжаэлининг ариғининг сақосидур, қушлаб тушулди. Ул кеча Саид бий бошлиқ хўжаэлининг *отолиқларинким*, ул ҳазратнинг истиқболиға чиқиб, рикоббўслиқға етиб эрдилар, хилъати иноят била сарафроз қилди. Бу мавзеда бир ҳафта мутаваққиф бўлуб, Хўжаэли навоҳисин шикоргоҳи шоҳбози иқбол қилди. **Маснавий:**

*Турфа навоҳидурур ул асру кенг,
Ҳиммати арбоби карам бирла тенг.
Сатҳида бир нуқтача бўлмаёён,
Ноҳияти кишвари Ҳиндустон.
Умре агар қилса хирад нў-ю так,
Қатъ эта олмас ани берайбу шак.
Мазраълар анда тушуб даи-даит,
Борча сазовор ўлуб айларга гаит.
Бешалари воқе ўлуб ҳар қаён,
Таъназани бешаи Мозандарон.
Беша аро ҳар яғочеким бутуб,
Сояси ернинг куррасини тутуб.*

²⁰⁸⁰ 1222 йил 17-зул-қаъда/1808 йил 16 январ.

Шохлари Сидрага пайванд ўлуб,
 Реши ўкуз²⁰⁸¹ туқлариға банд ўлуб.
 Жангали анинг бутуб андоқ ҳужум,
 Ким, кира олмас аросига самум²⁰⁸².
 Ҳар тикани ханжари хунрез ўлуб,
 Ёндашур эл қасди тез ўлуб.
 Гуллар анга гояту андозасиз,
 Кўрунубон эйла ки аҳзар тенгиз.
 Зоҳир этиб мавжлар эсгач шамол,
 Аҳли ғазаб жабҳасида Чин мисол.
 Анда қомишлар қўқариб найзавор,
 Эйла ки қолин сипаҳи найзадор.
 Аҳли Орол гул²⁰⁸³ и биёбон киби,
 Фули биёбон демай, ҳайвон киби.
 Маскан этиб бўйла биёбон аро,
 Сайр қилиб хори Мўғилон аро.
 Не кишилик шахсига ҳамроҳ ўлуб,
 Не адабу расмдин огоҳ ўлуб.
 Беишлари бирла қомишлар аро,
 Гарчи музерт жонвар эрди тўло.
 Лек ниҳоятсиз ўлуб ошкор,
 Ҳар сифату рангда сайду шикор.
 Қирговули чунки учуб ҳар сори,
 Кўкни тутуб мисли малах лашкари.
 Ер юзида дағи ададдин фузун,
 От оёқи остида қолиб забун.
 Шоҳ бу водий аро тавсан суруб,
 Қуш солибон овга қирон етқуруб.
 Хайли шикор ичра тушуб шарру шур,
 Қушни дағи солголи бўлмай зарур.
 Қўзголибон ҳар сори аҳли шикор,
 Туттилар овни қовубон бешумор.
 Журга аро ҳеч киши қолмади
 Ким, қовуб ул даштда ов олмади.
 Ҳар кун этиб шоҳ шикор ихтиёр,
 Бўйла етти кунгача бўлди шикор.

Аммо, аморатинтисоб Қаробаҳодир миробким, бир бўлак лашкари жаррор била икки ойдин бери Хўжа-элида илғор ётиб эрди, душанба кун шикорда ул ҳазратнинг рикоббўслиқиға мушарраф бўлуб, анинг ўрниға Оллош бек ва Тўшакчи беш даста йиғин била номзад бўлди. Жума кун Шамъун набиким, баъзи тарих аҳли аларни Шамсун Обид битибдурлар ва Манзилихонда мадфундур, аларнинг мақбарасин зиёрат қилиб ва ҳазрат сиёдатмаоб қутб ал-ақтоб Турсун хўжаға хилъати гаронмоя била бир қабза зар назр бериб ва ҳазрат муршидилсоликин Гадоё хўжа эшон ва Абди хўжа ва Исомддин хўжа ва ғайриҳумға дағи назрлар бериб, дуоларидин маҳзуз ва баҳраманд бўлди. Якшанба кун ойнинг йиғирма олтиланжисида Сўвганлидин мурожиат қилиб, Қанглиға яқин шарқий тарафиға тушулди. Сўнгги кун Қориқ кўлин овлаб, кечаси ҳотамлиқ маснадиға ўлтуруб, умаро ва бекларға ҳар кимнинг ўз мартабасиға кўра панжаи эҳсонидин андоқ зарпошлиқ қилдиким, ақл муҳосибин андин ожиз келди. Ва эртанг дағи субҳдин то кечағача инъомоти фаровон ва суюрғолоти бепоён била нудамо ва худамо ва аҳли мавкабға маҳзуз ва баҳрамандлиқ етқурди. **Маснавий:**

²⁰⁸¹ Ўкуз (хўкиз) – қадимги тасаввур бўйича ер қуррасини кўтариб турувчи хўкизга ишора.

²⁰⁸² Самум – шамол.

²⁰⁸³ Гул – дев.

Карам тахти уза шоҳ гуҳар баши,
 Шикор аҳлига бўлди сийму зар баши.
 Бировга айлабон шафқат хазона,
 Бировга берди ганжи бекарона.
 Бировга от бериб қилди фалактоз,
 Бировга кийдуруб хилъат сарафроз.
 Қилиб баъзига инъом жавоҳир,
 Фанилиқ кишварида қилди тожир.
 Анингдек айлади зарпошлиг шоҳ,
 Ки мингдин биридин ақл эрмас огоҳ.
 Анингдек қилди изҳори саховат,
 Ки Ҳотам руҳига етти ҳаловат.
 Кетурмай каф эҳсонига тоқат.
 Етушти баҳр бирла конга офат.
 Киши қолмай ки базлидин зар олмай,
 Зар олмай базлидин бир кимса қолмай.
 Эди гам кўнглумизга зулматафкан,
 Чирог шафқатидин қилди равшан.
 Илоҳо, то эрур кўк тахти барпо,
 Қуёш жамишиди анда маснадоро.
 Ҳамиша подшоҳи комронни,
 Хидеви асру Жамишиди замонни.
 Жаҳон тасхири бирла шодмон эт,
 Адолат мулкида соҳибқирон эт.
 Атоёсидин эт оламни обод,
 Жаҳон аҳлини инъомотидин шод.

Чаҳоршанба куни Қипчоқ ҳоким Яхшилиқ бий ва Қангли волийси Ўрозиқ бийни оқо-инилари била ташорифи иноятидин сарафроз қилиб, рикоби муовидатга муборак қадамин қўюб, Гурлан жонибиға инони отифатин маатуф этти. Ва ихлоспаноҳ Ўрозали иноқ Гурлан ҳуккоми била Хизрэлида рикоббўслиқ шарафиға мушарраф бўлди ва ул ҳазратнинг хуршиди илтифоти анга партавафкан бўлуб, якрон азиматин анинг давлатхонасиға сурди. **Маснавий:**

Иноқи хирадманд фаррух сияр,
 Ниҳоятдин ортуқ сочиб сийму зар.
 Қўммоши хитойи ва жинси фаранг,
 Яна борча ажносдин ранг-ранг.
 Ҳаз²⁰⁸⁴ у тос, дебо ва бурди Яман²⁰⁸⁵,
 Сақарлоти мовий-ю шол²⁰⁸⁶ и Дакан.
 Тўшаб эрди шаҳ йўлида бешумор,
 Ки то шоҳ алар узра қилгай гузор.
 Келиб бахт ила шоҳ ферузманд,
 Тўшалганлар устига сурди саманд.
 Икки соридин шоҳ уза сарбасар,
 Сочиг сочтилар беадад сийму зар.
 Бу янглиг ўтуб шоҳ ҳар еридин,
 Олиб халқ қолмай асар биридин.

²⁰⁸⁴ Ҳаз – ипак мато.

²⁰⁸⁵ Бурди Яман – Яман газламаси.

²⁰⁸⁶ Сақарлот – мовут. Шол – ҳинд ипак газламаси.

Тушуб шоҳ тахт узра қилди жулус,
 Анингдек ки Искандари Файлқус.
 Яна борча аъёни ҳазрат тамом,
 Тушуб тутти ҳар ким бировида мақом.
 Қуёш шоҳи мағрибни айлаб макон,
 Кавокиб чарогони бўлгоч аён.
 Чарогонлиг изҳор ўлуб ҳар тараф,
 Кеча зулматин айлади бар тараф.
 Ясаб хвонни гардун киби зеб ила,
 Териб нозу неъматни тартиб ила.
 Табақлар бўлуб ош ила лаб ба лаб,
 Малик кўргач айлаб емакни талаб.
 Солиб мевалар тўшити заррин уза,
 Тўқуб нўши жон косаи Чин уза.
 Чекилди шаҳи динпаноҳ олдиға,
 Яна турлук алвон сипоҳ олдиға.
 Юз алвон фаввока келиб юз каррат,
 Тўққуз турлук ош келди тўққуз каррат.
 Яна мунча юз минг келиб атъама,
 Бўлуб қанд бирла муҳайё ҳама.
 Бўлуб ақл ҳайрон нишолосидин,
 Асал бирла нуқлу мураббосидин.
 Агар ҳар бири васфин этсам ҳавас,
 Бўла олмагай умрлар васфи бас.

Чоштгоҳғача мундоқ танааум била ишрат сурулди ва зиёфат адосидин ул ҳазратға заррин сарупой кийдирилиб, бир шабдизи барқтоз чекдиларким. **Шеър:**

Жаҳанда эди барқдин тез ҳам,
 Жаҳон дашти эрди анга бир қадам.
 Бўлуб зини олтун узангиси ҳам,
 Лигоми мурасса дафнукиси ҳам.
 Жилавдори анинг инонида түнд,
 Сабукравлигидин эди ақди кунд.

Ул шабдизға рукуб қилиб, шавкати тамом ва савлати молакалом била панжшанба куни ойнинг сал-хи²⁰⁸⁷ да дор ас-салтанаи Хивақға нузул қилиб, комронлиғ маснадиға жулус этти ва офтоби ҳузури била фуқаро кўнглига нишот партави етти.

ҲАЗРАТ АЪЛОҲОҚОНИЙНИНГ ЖУЛУСИ ҲУМОЮНИНИНГ УЧУНҶИ ЙИЛИНИНГ ВОҚЕОТИ

Ул жумладин, ул ҳазратнинг човдур муонидлари қасдиға наҳзат оҳангин тузмаки ва ул элни мағлуб ва мунҳазим қилиб, мурожнат кўргузмаки

Чун туркмония тавоифидин човдур халқиким, бебоклик аларға зотий ва ҳаромилик жибилийдур, кўп муддатдин бери Орол ҳокими Тўрамурод сўфиға бош қўшуб, анинг муовинати била инод ва саркашлик қилиб, алардин ношойиста феъллар ва нописандида ҳаракатлар зуҳурға етар эрди, ул жамоаи муфсиданинг гушмоли ва танбеҳи учун султони комкор ва хоқони душманшикор, Искандари замон, Сулаймони даврон, аадали салотини олиймақом, афзали хавоқини зу-л-иҳтишом, босити бисот ал-адл ва-л-эҳсон, ҳодами бунён аз-зулм ва-л-исён, ал-мустансир би нусрат ал-малик ал-маннон Абу-л-музаффар ва-

²⁰⁸⁷ 1222 йил 30-зу-л-қаъда/1808 йил 29 январ.

л-мансур Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *рафааллоҳу аълома шавкатиҳи* мамолики маҳрусанинг атроф ва акнофиға Миррих салобат тавочилар ирсол қилиб, лашкар аҳлининг домани умидларин дируҳими мавфураи эҳсон ва жиби муддаоларин динонири ғайри маҳсураи инъом била мамлу ва машҳун қилди. Хусусан, даргоҳи осмонпойгоҳнинг худдоми жонсипор ва мулозими хизматгузорларига панжаи илтифот била офтоби дарахшон янглиғ зарфишонлиғлар кўргузуб, баҳравар ва барумандлиғ еткуруб, оз чоғда асбоби юруш ва олоту уруш мукамал ва мураттаб бўлди. Таидоти илоҳий ва тавфизоти ному-таноҳий била сана минг икки юз йигирма учда раби ал-охир ойининг ўн бирланжиси²⁰⁸⁸ да якшанба куниким, аҳсани авқот ва асъади соот эрди, тавсани девзоди париниҳодға рукуб қилиб, умарои олийшон ва шужаои жалодатнишон била аъломи нусратнизомни жилваға киргузуб, дор ас-салтанаи Хивақдин чиқиб, мақсад тарафиға наҳзат кўргузди. **Маснавий:**

*Шаҳи Жам нишону Сикандар ҳашам,
Хидеви зафар тожу нусрат алам.
Чиқиб шаҳардин бахту давлат била,
Мулукона ойину ҳашмат била.
Қуёшдек қилиб жилва изҳорини,
Солиб элга дийдори анворини.
Сумми раҳиши ер натъиға нақш уруб,
Ғуборини чарх авжига еткуруб.
Қуёшвор қатъи манозил қилиб,
Шитоб ила таййи мароҳил қилиб.
Тузуб расми марғуб ила кавкаба,
Ниҳоятдин афзун этиб дабдаба.
Суруб ул навоҳигача бодпо,
Ки машҳур исм эрди Оққум анго.
Анингдек дилорову хуррам эди,
Ки ишқиди гилмонга юз гам эди.
Оқиб ҳар тараф сув салосат била,
Хизр суви янглиғ узубат била.
Битиб ҳар тарафда неча марғзор,
Қилиб файзи бе мунтаҳо ошкор.
Фазоси эди файзгустар баса,
Ҳавоси эди руҳпарвар баса.
Тушуб шоҳ табъиға ул ер қабул,
Душанба куну анда қилди нузул,
Нузул айлагач шоҳи соҳиб виқор,
Анга кўкка етти сари ифтихор.*

Ҳазрат аълохоқоний ул мавзеда уч кун маснадорои фароғат ва қадаҳпаймои истироҳат бўлди, токим лашкар аҳли йиғналғай. Уч кунгача рояти зафароят зиллиға сипоҳи қоҳира ва афвожи мутақосира атрофу акнофдин гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж келиб, ул миқдор мужтама бўлдиким, ер аркониға зилзила тушти ва фалак айвониға гулгула ёвушти. **Маснавий:**

*Бўлуб жам ул навъ хайлу сипоҳ,
Ки топмай ҳисобига ақл аҳли роҳ.
Бари зўрбозу ва нўлоднўш,
Бари шер неру ва қаплон хуруш.
Бири бир кўшунга бўлуб садди роҳ,
Бири бир жаҳонга бўлуб кинахоҳ.*

²⁰⁸⁸ 1223 йил 11-раби ал-охир/1808 6 май.

*Бири қаҳр бирла гар отса каманд,
Фалак шери бўйнига солгуси банд.*

Ул ҳазрат бу янглиғ сипоҳи саҳмгин ва лашкари салобатойин била Оққумдин ҳаракат кўргузуб, издиҳоми тамом ва кавкабаи нусратанжом била жума куни Қипчоқни муаскари асокири зафарпаноҳ ва мустақарри ўрдуи саодатдастгоҳ қилди. Сўнгги куни андин рояти зафароётни жилваға киргузуб, Соллининг сақосин мухайями хайёми аззу иқбол ва музриби боргоҳи сипеҳртимсол қилди. Ул мавзеда уч кун мутаваққиф бўлуб, шикорандозликға иштиғол кўргузди. Панжшанба куни андин рукуб қилиб, Хўжазлини нузули баҳоридин рашки фирдавси барин қилди ва анинг фуқаро ва раоёсин мароҳими подшоҳона била баҳраманд қилиб, жума куни андин кўчуб, Қарокўлга тушти. Шанба куни андин ҳаракат кўргузуб, Таронгулибошда чоштгоҳлаб, Қум Чўнгкўлга нузул қилди. Ул мавзеда бир кун таваққуф кўргузуб, душанба куни Мойли Ўзакнинг оёқидағи кўлни лашкаргоҳ этти. Ҳамул кун ҳазрат соҳибқирони гитийситон сипоҳи нусратпаноҳ била *човдур* устиға наҳзат қилиб, суфуфи зафарвуқуфни зобит ясоқчилар ораста ва пийроста қилиб, майманай маймун ва майсарай мейсурни шужаои кинагузор ва абтоли жалодатишор била безаб, манглой ва соқасиға қодирандоз ўқчилар таййин этиб, муонидларнинг қалъасиға ёвуқ этиб, ясов чектилар. **Маснавий:**

*Бўлуб гурдлар ҳар тараф наъразан,
Бори шер бозу, бори филтан.
Бедавлар бўлуб ҳар тараф барқтоз.
Паривор сурат била жилвасоз.
Кўрунуб суфуф ичра ҳар ён синон,
Анингдек ки ҳадсиз қолин найстон.
Сипаҳ баҳри ичра тушуб эйла мавж,
Босиб ер юзин не ҳазиз²⁰⁸⁹, не авж.
Суруб рахш майдонида аҳли набард,
Тутуб сарбасар кўк юзин тийра гард.*

Аъдои маҳозил дағи камоли жаҳолатдин ҳайъати ижтимо била қалъадин тошқари чиқиб, сипоҳи зафардастгоҳнинг муқобиласида саф тузуб, майдондорлик кўргуздилар. Бу тарафдин шужаои шер шикор ва абтоли кинагузор суюфи обдорни ниёми зарнигордин суғуруб, маъракаи корзорға ҳазабкирдор юз қўюб, ҳамалоти мутаоқиб била аъдои ҳук тийнатни ўз бахти баргашталаридек мунҳазим қилиб, изидин қалъаға киргунча қовуб, теғи хунфишон била муонидлардин кўп кишини бесару сомон қилиб, қалъа тангноиға киргузуб, мутаҳассин қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон баҳодирларни илтифоти хусравона ва инъомоти бекарона била баҳраманд қилиб, тўрт кунгача ул навоҳининг экинин ўрдуруб, поймол қилдилар. Бешинчи куниким, жумода-л-аввал ойининг ғурраси²⁰⁹⁰ шанба куни эрди, муҳолифлар кўрдиларким, барча экин ва зироатлари поймоли марокиб ва дастфарсуд мавокиб бўлмиш. Умидлари хирманин маҳрумлик барқи била куйдириб, ғалабаи тамом била қалъадин чиқиб, асокири нусратмоасир тарафиға фидоийвор ҳамлалар била ўзларин еткурдилар. Сипоҳи зафарпаноҳ дағи шижоати тамом ва жалодати молокалом била аъдо гуруҳиға мутаважжиҳ бўлуб, маъракаи корзор андоқ гарм бўлдиким, майдони муқотила муонидлар қонидин нарм бўлди. Баҳодирлар муҳолифларға андоқ қилич урдиларким, овози фиғон ва нолаи фарёдларин фалак зурвасидин ошурдилар. **Маснавий:**

*Кириб гурдлар хайли аъдо аро,
Наҳанги дамондек ки дарё аро.
Чекиб қаҳру кин бирла бурранда тег,
Тўкордин адув қонин этмай дариг.*

²⁰⁸⁹ Ҳазиз – қуйи, паст, тубан.

²⁰⁹⁰ 1223 йил 1-жумода-л-аввал/1808 йил 25 май.

*Бори хасмега теги буррон чекиб,
Адув ҳам булар қасдиға жон чекиб.
Топиб ул сифат ҳарб ўти илтиҳоб,
Ки бўлди анга хасм боғри кабоб.*

Чун бироз фурсат бозори муқотила гарм ва харид ажал арзон бўлди, сипоҳи нусратпаноҳ бозуи шижоат ва неруи муборизат била лашкари залолатасарнинг сафи истиқоматиға шикаст еткуруб, мағлуб ва мунҳазим қилдилар ва изидин ўлдура-ўлдура қалъасиға киргузуб қабодилар. Ул урушда сипоҳи мансурадин Яқуб хўжанинг навкаридин бир киши ва Шағол маҳрамнинг дастасидин бир киши ва *явмут* гуруҳидин икки кишиға милтуқ ўқи тегиб, шаҳодат топдилар. Ва Дўрмон йигит ва Худойназар қоқ ва икки *явмут* захмдор бўлдилар. Ҳазрат соҳибқироний аркони давлат ва аъёни ҳазратнинг хоҳиш ва илтимоси била ул ердин инони азиматин мурожиат тариқиға маатуф этиб, душанба куни Куҳтан қалъасининг шарқий тарафидаги кўлнинг канорин муаскар қилди. Ул мавзеда икки кун таваққуф кўргузуб, муонидларнинг қирнинг этагидаги экинин поймол ва нобуд қилдируб, панжшанба куни андин кўчуб, Таронгулибошға нузул этти. Жума куни андин наҳзат кўргузуб, Хўжаэлини мухайями иқбол ва муқарри сиродиқоти ижлол қилди. Якшанба куни²⁰⁹¹ Хўжаэлидин саманди тезгоми давлатға рукуб қилиб, қатъи манозил ва таййи мароҳилдин сўнг сешанба кечаси тонг қорнғуси²⁰⁹² да давлат ва иқбол била дорас-салтанаи Хивақға нузули мусаррат вусули файзидин таровоти тоза ва низорати беандоза бағишлади.

Ҳазрат подшоҳи соҳибқиронийнинг човдур муонидларининг гушмолиға иккинчи мартаба юруш қилғони ва ул жамоаи муфсида сарсар ҳаракатидин санггак хайли гўшаи ихтифода ёшуринғондек бу хабар вусулидан Қўнгрот қўрғониға қочиб киргани. Ва ул ҳазрат инони азиматин қароқалтоқия тасхириға маатуф этиб, қайди инқиёдға чеккани ва қўнгрот тоғийлариға гушмоли балиғ бергани

Ҳазрат султони комкор ва хоқони зу-л-иқтидор, аврангзеби мулки Хоразмшоҳий, сояпарвари чатри зиллилоҳий. **Назм:**

*Шаҳи хуришид тожу осмон тахт,
Жаҳонгиру жаҳондору жавонбахт.
Сариророи мулки подшоҳий,
Жаҳон аҳли уза зиллилоҳий.
Фаридун ҳашмату Жамшид шавкат,
Сикандар қудрату Баҳром савлат.*

Аъни, подшоҳи соҳибқирон ва халифат ар-раҳмон, муизз ад-давлат ва-с-салтанат ва-д-дин Муҳаммадраҳим Баҳодирхони *рафааллоҳу аълома давлатиҳи ва маддаллоҳу салтанатаҳу* ҳамул йил Орол юришиға ўз нафаси нафиси била рукуб қилди. Бу сафарға аввалғи сабаб улким, Орол *қароқалтоқининг* баъзиси сидқу ихлос юзидин аризадошт юборур эрдиким, агар мавкаби кайҳонпўй бу фуқарои саҳронишин тафаққудиға бодияпаймолиқ қилса ва аъломи зафаранжом бу ғурабои ҳасратгузин талаттуф²⁰⁹³ иға шиққа²⁰⁹⁴ намолиқ этса, Тўрамурод сўфи *хазаллоҳу маа-л-муфсидининг* тасаллутидин бежавотир кўчуб, бодияйи ҳимоятларида хайёми иқомат барпо қилиб, дуон давлатиға машғул бўлур эрдук. **Шеър:**

*Ташириф келтур эй шоҳ банданг сори карамдин,
Сен келмасанг на мумкин топмоқ нажот гамдин.
Ҳар ёнга ҳукм қилсанг фармонбаринг эрурмиз,
Биз бош била юрурмиз азм этса эл қадамдин.*

²⁰⁹¹ 1223 йил 8-жумода-л-аввал/1808 йил 1 июн.

²⁰⁹² 1223 йил 10-жумоди-л-аввал/1808 йил 3 июн.

²⁰⁹³ Талаттуф – меҳрибонлик.

²⁰⁹⁴ Шиққа – йўл, чора.

Иккинчи сабаб улким. Янгиқалъа корвонидинким, ул қалъа Рус куффорининг тасаллут ва тағаллуб била қазоқни кўтариб, Отил канорида бино қилгон савдохонасидур, бир бўлак Хоразм корвониким. **Маснавий:**

*Зару сийм бирла тўлуъ юклари,
Жавоҳир сануфига ҳомил бари.
Хитойи қуммош андадур беҳисоб,
Фарангий матоига худ не ҳисоб.*

Шаввол авохири²⁰⁹⁵ да ул қалъадин чиқиб, қазоқ тавоифидин *тобин* элининг савдогари била келур эрди. Кўҳна Вазирға етганда *човдур* халқиким, ҳаромийлиқ аларға жибиллийдур, хабар топиб, корвонға қасд эттилар. Корвон аҳли дағи юкларидин қўрғон эгириб, саккиз кун муҳориба қилиб, отқулаштилар. Ва айтурларким, қўрғошин туганиб, икки кун мис ва кумушдин ўқ ясаб отибдурлар. **Маснавий:**

*Чиқиб гоҳ алар разм этиб тунду тез,
Алар размидин душман айлаб гурез.
Гаҳе душман айлаб аларга ҳужум,
Анингдек ки Парвинга хайли нужум.
Агарчи адув ҳар неча сурди от.
Пиёда алар еткуруб қилди мот.*

Тўққузланжи кун *қўнгротдин* Эшмуҳаммад бек кўп киши била *човдур* имлодиға келиб, саркуб кўтариб, корвон аҳлин асру отқулаб, иш буткара олмади. Оқибат ал-амр ҳийла юзидин сулҳ сўзин ароға солиб, бож талаб қилдилар ва корвон аҳли сувсизлиғдин назъ ҳолатиға етмиш эди, сулҳға ризо бердилар. Бу васила била ҳаромийлар корвон аросиға кириб, торож қилдилар. Бу хабари ваҳшатасар ул ҳазратнинг самъи шарифиға етиб, юруш яроғининг саранжомиға ҳукми олий содир бўлди. Амوراتпаноҳ Каримберди *отилиқ* била рафежойгоҳ Муҳаммадризо *қўшбеги* Марв атрофида ўлтурғон *така* ва *соруқ* саркашларининг чаповулидин келган сўнг лашкари жаррор ва сипоҳ хунхор ихзори учун мамолик атрофиға баҳромсавлат ва миррихсалобат тавочилар юборди. Ва азимушшаън амирлар ва олиймакон сипаҳдорлар ва гардунтавон баҳодирларға инъомот ва эҳсоноти мутақосира била сарафрозлиқ еткурди. Ва таҳҳияий асбоби сафар вазири аъзам, дастури мукаррам, низом ал-мулк ва-д-дин Юсуф *меҳтар* ва Ёрмуҳаммад *девонбегига* тааллуқ тутти. Ва умдат ал-умаро, зубда ал-кубаро, ғиёс ал-мулк ва-л-миллат ва-д-дин Қутлуқмурод *иноқ маддаллоҳу зилола иқболиҳи ала ал-ақтор ва ал-офоқни* шаҳарда *нойиб* қўюб, анинг хизматида Хўжамурод *бий* ва Муҳаммадамин *оқо* ва Муҳаммад *арбобни* тайин қилди. Ва Хуросон йўлларининг муҳофазатиға амири мушорилайҳнинг навкарларин Искандар хўжаи Бекободий бошлиқ муқаррар қилди. Ва зу-л-қаъда ойининг йигирма учи²⁰⁹⁶ да душанба куни ва офтоби оламтоб Далв буржида эрди²⁰⁹⁷. **Назм:**

*Турфа муборак кун эди дилкушо,
Шоҳу сипоҳ аҳлиға муякилкушо.
Соати ҳам асъади соот эди,
Вақти дағи аҳсани авқот эди.
Ҳар ким агар айласа ул кун сафар,
Ёри бўлур фатҳу униса зафар.
Лекин эди муфсиду ёғийға наҳс,
Шоҳ диёри аро ёғийға наҳс.*

Чоштгоҳда иродат қадамин азимат рикобиға қўюб, анжум шоҳидек фалакпайкар ва малакманзар тавсани девзоди париниҳодға рукуб қилиб, Живақ дор ас-салтанасидин дабдабаи тамом ва кавкабаи молакалом била чиқти. **Шеър:**

²⁰⁹⁵ 1223 йил 25-шаввол/1808 йил 14 декабр.

²⁰⁹⁶ 1223 йил 23-зу-л-қаъда/1809 йил 11 январ.

²⁰⁹⁷ Декабрь ойи.

*Шавкати бирла чиқти шоҳи жаҳон,
Бўлди минг кўз била фалак ҳайрон.
Чун фалак ҳайрат айласи зоҳир,
Мен нечук шарҳига бўлай қодир.*

Хуфтон чоғи Анбар қалъасинким, ўз хосаи шарифасидур ва меъмори илтифоти била маъмур ва ободон бўлуб эрди, нузули мусаррат вусули била рашки гулистон ва ғайрати фирдавси ризвон қилди. Қутлуқмуҳаммад бек ибн Ҳасанмурод *отолиқ* ва Қиличниёз валади Мирали *девонбегики*м, хосаи шарифага мушарраф эдилар, писандида хизматлар қилиб, алтофи хусравонага махсус бўлди. Офтоб тулу этгандин сўнг ҳазрат соҳибқирон қалъаи мазкурдин отланиб, Қипчоқ қалъасининг ғарб жонибида кирёси гардунасос ва боргоҳи фалак даргоҳғаким, бурунроқ келгуриб барпо қилиб эрдилар, келиб тушти. Қипчоқ *волийси* Яхшилиқ *бий* валади Оллоҳберди бийким. **Маснавий:**

*Эди ҳусн мулкида соҳиби сарир,
Бўлуб Юсуф оллида фармонпазир.
Санувбарқад эрди-ю, хуришидчеҳр,
Қадди ноз зоҳир қилиб, юзи меҳр.
Лаби лаъли серобу ёқут ноб,
Вале эрди жонбахши жисми хароб.
Оғиз чашмаи обиҳайвон бўлуб,
Ҳамул чашмадек лек пинҳон бўлуб.
Кўзи қон тўқуб тири мужгон била,
Улус шавқида бош бериб жон била.
Бошидин оёқи эди яхшилиқ,
Келиб жавҳар зоти яхши қилиқ.
Бори васфин айтсам муфассал бўлур,
Қалам мақсадида муаттал бўлур.*

Оқо ва иниси била ва Ўрозиқ *бий қангли* аҳолиси била шойиста хизмат қилиб, иноёти хусравона била сарафроз бўлдилар. Ва панжшанба кунни ҳашамати тамом била бодпойи бодияпаймоға руқуб қилиб, Йилонқирининг ғарбий доманасин мухайями хайёми майманатанжом ва муаскари асокири зафарилтизом этти. Бу мавзеда сипоҳи нусратпаноҳ ва лашкари зафарпарвар атроф мамоликидин гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж келиб, андоқ издиҳом бўлдиким, агар биров қўшидин чиқса, қайтиб топмоқ маҳол эрди. **Назм:**

*Анингдек черик жам ўлуб беадад,
Ки топмас ҳисобиға ақл аҳли ҳад.
Ададда тенг ўлмаи фалак анжуми,
Фалак анжуми йўқ, биёбон қуми.
Бори гурду девафкану сафшикан,
Масоф ичра Рустам киби таҳмтан.
Бори чобуку зўрбозу келиб,
Набард ичра андоқки Барзу келиб.
Бори гарқи дарёи нўлод ўлуб,
Салаҳшурлиқ ичра устод ўлуб.
Шижоат шиору баҳодир бори,
Сафорову соҳиби таҳаввур бори.
Бори қўлларида синони ажал,
Тура олмайин оллида Соми ял.
Қилич чексалар ёв кунни тунду тез,
Қилур ваҳидин Тусу Навдар гурез.
Урарда амуду отарда каманд,*

*Келиб ҳар бир андоқки фўлодманд.
Ўқ отмоқда кўргузсалар гар ҳунар,
Кеча дийдаи мўрға ўқ урар.*

Ҳамул мавзеда шанба куни моҳи мазкурнинг йигирма саккизинчиси²⁰⁹⁸ да фақирга оризае ҳодисат бўлуб, бистари маразга йиқилдим. **Шеър:**

*Касал етурди гулистони сиҳҳатимга ҳазон,
Таксар ўлди кўзум нурига, кўнгулга футур.
Белимда қолмади қувват, танимда тобу тавон.*

Ҳам бу кун *човдур* муонидлари ҳазрат подшоҳи анжумсипоҳнинг алар қасдиға юруш қилғонин эшитиб, Тўрамурод сўфи имлоди била ўз кўрғонин ташлаб, махзулвор ғояти изтирор ва камоли инкисор била қочиб, Қўнгрот қалъасиға қаболғони ва Янгиқалъада қолғон корвоннинг саломат келур хабари ул ҳазрат мулозимларининг самъи шарифиға етиб, Ўрозали *иноқ* ва Оллош бек ва Муҳаммаджон бекни ўзлариға тааллуқ черик ва навкарлари била *явмут* сипоҳин кўшуб, корвон олдиға бодолға қилиб юбордилар. Алар корвонни манозили мухотирадин ўткариб, Қарошафақ қайрида утбабўслиқға мушарраф бўлдилар. Ва яна бу кун Ўроз Баҳодир ва Одам Баҳодир валадони Абдуллоҳ *сардор* ва Оллоҳназар Бажақийким, фақирнинг элидиндур, бир бўлак баҳодир ва шужо йигитлар била шаҳарда ул ҳазратдин рухсат ҳосил қилиб, Қўнгрот чаповулиға бориб эрдилар, Ўрозали киётнинг инисининг уйин ғорат этиб, ўғли ва кишиларин теги қаҳр била ўлдуруб, бошларин ғаноими касира била келтуруб, авотифи бекарона била ўз ақронидин мумтоз бўлдилар ва ҳадиси «ризқларининг очилиш-калити найзалари остидадир²⁰⁹⁹» натижасин кўрдилар. **Шеър:**

*Улки хизматда устивор бўлур,
Эл аросида бахтиёр бўлур.
Кимки жондин кечиб чекар меҳнат,
Очилур юзига дари давлат.*

Ул ҳазрат бу вақоеи дилкушо вуқундин масрур бўлуб, ҳазрат подшоҳи алал-атлоқ²¹⁰⁰ даргоҳида ниёзмандлиғ бошин убудият туфроқиға кўюб, шукр ва сано замзамаси била муборак тилин гуҳарбор қилди. **Қитъа:**

*Шаҳриёрим ки ҳақ иноятиндин,
Давлату жоҳи бекарон топти.
Бо вужуди тажаммулу рифъат,
Ўзини хоки остон топти.
Бандалик туфроқиға юз кўйди,
Ажз аро ўзни бенишон топти.
Юз тазарру била хужаста тилин,
Тангри шукриға нуктарон топти.
Бу жиҳатдин эдики олам аро,
Ҳар на коми эди равон топти.
Ҳар шиш ким шуру қилди анга,
Ўзин ул ишда комрон топти.*

Ва дағи бу кун Саид хўжа *бий* бошлиқ хўжаэлининг ашроф ва аҳолиси ва Хўжаэли навоҳисида ўлтургон қароқалпоқиянинг машоҳир ва аҳолиси истиқбол қилиб, тансуқот ва пешкашлар била остонбўслиқ-

²⁰⁹⁸ 1223 йил 28-зу-л-қаъда/1809 йил 15 январ.

²⁰⁹⁹ Ҳадисдан.

²¹⁰⁰ Озодлик ато этувчи Оллоҳ.

ға еттилар. Душанба куни кўчуб, дарё савоҳилин қушлаб, Сўвганли сақосида боргоҳи гардуништибоҳға наҳзат қилилди. Ул мавзеда баданимда мараз ва йўл азоби музоиф бўлуб, заъфим иштидод топиб эрди, рухсат била ўтуб, Хўжаэли қальасиғаким, ул халқ ҳазрат подшоҳнинг давлатидин фақирға мутааллиқ элдур, бориб нотавонлиғ бистариға йиқилиб ва то йигирма кунгача бехуд ётдим. Ва иёдатға келганлар мандин илик ювуб, навҳа била чиқибдурлар. **Маснавий:**

*Ўзумдин бордим андоқ кеча-кундуз,
Ки субҳу шомни фарқ этмадим туз.
Иёдат аҳлини фаҳм этмадим фаҳм,
Мени кўрган ўлар деб айламиш ваҳм.*

Йигирмаланжи кун Тангри карами била дарвишлар истионатидин касалим бир нима тахфиф топиб, ўзумга келдим. Йигирма учланжи кун иним Эрнийёз фақирни аробаға солиб қайтти. Уйга келгандин сўнг ўн икки кунда сиҳат топиб, оёқ устиға турдим. Алҳамдиллоҳииллази яҳё ал-мавто²¹⁰¹.

*Юз шукр ки воҳиб ал-атоё,
Сиҳат баданимда қилди пайдо.
Заъф ўлди саҳиҳликка мақхур,
Дард ўлди таним диёридин дур.*

Зу-л-ҳижжанинг учи²¹⁰² да панжшанба куни ул ҳазрат Сўганлидин ҳаракат қилиб, Қарошафақ қайирин нузули мусаррат вусули била беҳиштойин қилди. Бу юртда қароқалпоқиядин Мақат бий ибн Эсанкелди маҳрам сидқ юзидин ва Ҳасан бойнинг элчиси Саййид бек Қўшкўпрукий билаким, ани Йилон қирида қароқалпоқға элчи қилиб юбориб эрдилар, келиб шойиста пешкашлар ўткариб, бандалик юзини боргоҳи олампаҳо даргоҳиға қўюб, навозиши шоҳона била баруманд бўлдилар. **Рубоий:**

*Шоҳо каралинг баҳре дурур тўфонхез,
Лутфинг кафи эл боши ўза гўҳаррез.
Хоре ки сенинг даргаҳингга қўйди бошин,
Дайҳими иноятинг била бўлди азиз.*

Ва манқит зубдаси Аваз иноқни Хивақ музофотининг черики била Хўжаэли муҳофазатиға юбориб, Омудин жиср боғлаб, Кенгқайирни лашкаргоҳ этти. Бу ерда черик сўнгин йиғнаб, сешанба куни Қўлёргон ариғининг қироғиға тушулди. Бу юртда Мақат бийнинг эликим, минг уйлук қароқалпоқ эрди, саодат раҳнамунлиғи била бандалик рибқасин рубақалариға солиб, кўчуб келдилар. Ул ҳазрат аларға навозиш қилиб, Хўжаэли ноҳиятида ўтлоқ ва ёйлоқ марҳамат этти. **Қитъа:**

*Саодат аҳлидур ул қавмким замон шаҳига,
Мудом итоат этиб, багийдин мубарродур.
Итоат аввалидур тузлику сўнгги тоат,
Итоат айла ки бу икки иш муҳайёдур.
Киши ки тузлик ила итоат ўлса анинг иши,
Саодати абадий зотида ҳувайёдодур.*

Ва Ҳасан бой эликим, кўп йилдин бери Тўрамурод сўфи ҳимояти била касрат жиҳатидин мағрур бўлуб, фасод ва тугёни инод ва исён шамотати замири шақоват пазирлариға жойгир, балки зоти касофат оёғлариға жибиллий бўлуб эрди, итоат қуллодасиға мутақаллид бўлмоқдин пушаймон бўлуб, тамарруд тариқи била Қўнрот тарафиға фирорий бўлдилар. **Маснавий:**

²¹⁰¹ Ўлукни тирилтиргувчи Оллоҳға шукрлар бўлсин.

²¹⁰² 1223 йил 3-зу-л-ҳижжа/1809 йил 20 январ.

Ул ки тамарруд йўлида қилди сайр,
 Бўлмас анинг саъйида осори хайр.
 Ҳар сори юз қўйса қўрар шумлуқ,
 Коми таманносида маҳрумлуқ.
 Бошига пару зийн идборрез,
 Гарди мазаллатдин ўлур хокбез.
 Жоми фароғатга агар топса даст,
 Муҳтасиби чарх берур бот шикаст.
 Моли адув хайлига торож ўлур,
 Юртдин охир ўзи ихрож ўлур.
 Ётибон теги бало бошига,
 Қатл бўлур ул шии подош²¹⁰³ ига.
 Чун бу жаҳонда бу дурур ҳолати,
 Охират ичра на бўлур қисмати.

Йўлда нопок воҳималариға хавфу тарс ғолиб бўлуб, амвол ва мавошилариға боқмай, истижол била қочтилар. Аксари амвол ва мавоши бу жиҳатдин талаф бўлди. Ҳам бу манзилда баҳодирлардин биров бир шери ғўррандаким. **Назм:**

Ҳазабр афкану бабр чангол эди,
 Фалак шери андин табаҳ ҳол эди.
 Келиб жуссаси қуллаи қуҳваш,
 Қилиб ҳайъати шаклидин бабр гаш.
 Чекиб хомаи сунъ ила кирдигор,
 Бошидин оёқига нақшу нигор.

Қирон қирининг навоҳисидин сайд этиб, даргоҳи олампаҳоға келтурди. Асокири зафармаосар Қўлёр-гон наҳридин ҳаракат қилиб, *манқит* юртида боргоҳи иқбол ва сарпардаи ижлолни барпой қилиб, Каримберди *отолиқ* ва Абдуллоҳ *иноқ* ва Хўжаш маҳрамни ўзлариға тааллуқ сипоҳ ва навкарлари билаким, разм майдонин базм маснадиға таржиҳ қилурлар эрди, *қароқалтоқ* кўчининг изидин буюрилди. Аммо алар етуша олмайин, хабар топиб келдиларким, аъдон саргашта ва хусамои давлат баргашта Қўнрот қўргониға яқин Самийбор қалъасиға бориб, куран қилибдурлар. Бу мавзеда жунуди нусратвурд атрофға тохту тоз қилиб, *қароқалтоқ*ия тоғийларининг бениҳоят амвол ва тавор ва мавошилари била ғаллаларин топиб олдилар.

Ул ҳазратнинг Қурбон кечаси маснади ишратда ўлтуруб, ийдона базм тузгани ва қурбонлиқ қонидек шарбати гулгун шурбигаким, *нашаи шаробан таҳуран* андин нашиён қилур, майл кўргузгони. Бу базми нишотафзони таъриф қилмоқ ва бу нишоти дилкушони тавсиф этмак

Чун фарроши қазо фалак нигорхонасиға туннинг анбарин бисотин тўшади ва дейжур шабистонида ой машъалин равшан қилди ва савобит ҳижланишинлари ишраткадаи зуҳурда ўлтурдилар ва сипоҳ ходимлари хизмат кейнида ҳар тараф югурдилар ва Суҳо ҳиндубаччаси чойжўш фалакни илгига олди ва чарх суфракаши хвони зарандуди қаҳқашонни китфига солди, ҳазрат соҳибқирони гардунтавоннинг фармони вожибилизони била мажлис тартиб бердиларким. **Маснавий:**

Сафо аҳли замиридек мусаффо,
 Паривашлар жамолидек дилосо.
 Назоҳат анбаридин сунбилистон,
 Латофат настаринидин гулистон.

²¹⁰³ Подош – мукофот.

Ҳавосидин димоғи жон муаттар,
 Насимидин кўнгуллар атрпарвар.
 Чарогон машъал иқбол бирла,
 Мунаввар партави ижлол бирла.
 Хўтан хушбўй дуди мажмаридин,
 Эрам дилжўй зебу зеваридин.
 Сафосидин хижил жаннат қусури,
 Тамошосида ҳайрон равза ҳури.
 Бисоти барча қолин муламма,
 Фарроши барча ажноси мурасса.
 Қурулгон анда авранги зубаржад,
 Жулус айлаб анга шоҳи мўйяд.
 Кийиб ийдий либоси подшоҳий,
 Ўтоға бошида зиллилоҳий.
 Қуёш жамишиди янглиг пой то фарқ,
 Бўлуб зийнат била олтун аро гарқ.
 Топиб махсуслар оллида қурбат,
 Қилиб сархуш аларни завқи ишрат.
 Гаҳе шаҳ қўлга олиб жоми ийдий,
 Ичиб шарбат била хурмо набиди.
 Муқаррибларга ҳам лутфи тутуб жом,
 Карамдин айлади саришори инъом.
 Гаҳе гулчеҳра ходимлар фаровон,
 Ароға келтуруб ҳар лаҳза юз хвон.
 Муҳайё аътама ҳар бирда юз ранг,
 Алардин айлабон завқ аҳли фарҳанг.
 Гаҳе келтурдилар кўп шираи зар,
 Тўла турлук фаввокадин саросар.
 Гаҳе келтурдилар бўшқоб²¹⁰⁴ и заррин,
 Тўла шаҳду шакар, ҳалвои қандин.
 Емак-ичмакдин олиб иштаҳо ком,
 Тановул айламакдин топғоч ором.
 Китоб очтилару қилдилар изҳор,
 Маонийда нуқоти диққатосор.
 Топиб ҳар бир иборатдин маоний,
 Фасоҳат аҳли табъи хурдадон²¹⁰⁵ ий.
 Гаҳе тафсиридин айлаб суолот,
 Гаҳе илми ҳадис ичра мақолот.
 Гаҳе фикҳ ичра зикр айлаб масоил,
 Аларға дамбадам ортиб фазоил.
 Гаҳе ҳал айлаб ишколи ақоид,
 Ақидот ичра топиб ҳар мақосид.
 Гаҳи ҳикмат сўзига айлаб иқдом,
 Бўлуб равшан аларға барча аҳком.
 Гаҳе илми калом ичра этиб жадд,
 Қилиб ҳосил калом ичра қавоид.
 Гаҳе ҳосил қилиб файзи тасаввуф,
 Тасаввуф илмини айлаб тасарруф.
 Гаҳе фош айлаб ихлоқ ичра игроқ,
 Кўнгулга ўрготиб таҳзиби ахлоқ.

²¹⁰⁴ Бўшқоб – товоқ.

²¹⁰⁵ Хурдадон – нозик масалаларни билувчи.

Гаҳе тарих сори кўргузуб майл,
 Қилиб маълум аҳволоти ҳар хайл.
 Бўлуб ашъордин гоҳи сухансанж,
 Фасоҳат ичра сочиб ҳар бири ганж.
 Қилиб баъзиси тадқиқи бадое,
 Этиб баъзиси таҳқиқи саное.
 Очиб гоҳи муаммаонинг тилсимин,
 Баён қилдилар истихрож исмин.
 Бадиҳа ичра гоҳ айлаб тааммул,
 Назокат гулшанидин тердилар гул.
 Вале вақт аро султони олам,
 Борин қилди балогат бирла мулзам.
 Бу янглиг ишрат айлаб то саҳаргоҳ,
 Муқарриблар била шоҳи фалакжох.
 Фигонким чархи бад меҳру жафокуш,
 Мани қилмиш бу суҳбатдин фаромуш.
 Сипоҳ аҳли даги айлаб чарогон,
 Муаскарни шабистони фалаксон.
 Топиб анво тазйин ўрдабозор,
 Анингдекким баҳор айёми гулзор.
 Муалло хиймаву хиргоҳларда,
 Муҳаққар қўшлару бўнгоҳларда.
 Нишот аҳливу арбоби машиат,
 Муҳайё айлаб асбоби машиат.
 Кийиб сар то қадам ийдона хилъат,
 Дема ийдона, жамшидона хилъат.
 Тараб ичра топиб ўз муддаосин,
 Мукаррар қилдилар шаҳнинг дуосин.

Чун қуёш қурбони Исмоил кўчқоридек субҳи ғайбхонасидин намоён бўлди, агарчи сафар аҳлига шаръи шариф ҳукми била қурбон қилмоқ жойиз эрмастур. Ҳазрат подшоҳи динпаноҳ «садақа балоларни йўқотур ва ишларга ривож берур» муқтазосидин камоли ҳиммат ва хулуси ният била бениҳоят тева ва уй²¹⁰⁶ ва қўйларни зибҳ этиб, фуқаро ва масокинга нафақа қилди. Аксари аъёни ҳазрат ва аркони давлат ҳам мувофиқат кўргузуб, забоихдин лашкаргоҳни тўлдирдилар. Шанба куни ойнинг ўн иккиси²¹⁰⁷ да Киркировук каноринким, ул наҳрни Ўкуз кетган ҳам дерлар, мухайями хайём майманатанжом эттилар. Ҳамул кун баъзи мутажандаким, шижоат майдонида Рустам ва Асфандиёрни манзур қилмаслар эрди, ул ҳазрат ҳукми ҳумоюни била Қўнгрот қўрғонининг атрофиға ва қароқалтоқ куранининг акнофиға чаповул уруб, кўп асир дастгир қилиб, бениҳоят мол ва ғаноим била келиб, авотифи хусравона ва мароҳими подшоҳона била мумтоз бўлдилар. Ва фармони қазожараён судур топиб, вазири аъзам ва дастури мукаррам, низом ал-мулк ва-д-дин Юсуф меҳтар била аморатпаноҳ, эсолат дастгоҳ амири сойиб тадбир Муҳаммадризо қўшбеги жаҳди тамом ва сайъи балиғ кўргузуб, наҳри мазкурға кеча била жиср боғладилар.

Ҳазрат соҳибқирони кайвонмаконнинг Ҳасан бой эли куронин муҳосира қилиб, сафоролиғ қилғони ва ул жамоанинг куронни бузуб, бандалик туфроқиға йиқилғони

Якшанба куни ойнинг ўн учи²¹⁰⁸ да амир Абдуллоҳ иноқни ўн тўрт уруғ черики била ҳировул қилиб илгари юбориб, лашкари қиёматасар жисрдин убуру этиб, издиҳоми тамом ва ғалабаи молакалом била

²¹⁰⁶ Уй, от – уюр, йилқи.

²¹⁰⁷ 1223 йил 12-зу-л-ҳижжа/1809 йил 30 январ.

²¹⁰⁸ 1223 йил 13-зу-л-ҳижжа/1809 йил 31 январ.

ҳаракат эттиким, ер куррасиға зилзила тушти ва марокиби сарсархиром гардидан қуёш миротиға тийралик етушти. **Маснавий:**

*Эйла қўзғолди лашкари жаррор
Ким, урар мавж дужжаи заххор.
Қилибон ерни гарди сумми сутур,
Қилди байзо юзига монени нур.
Даштү саҳро юзин сипоҳ тутуб,
Чарх сатҳини гарди роҳ тутуб.
Адад ичра қўк анжумидин қўп,
Мўр хайливу ер қумидин қўп.
Барча размозмо-ю, бабришикор,
Барча филафкану ҳазабришикор.
Барча бошдин-оёқ салаҳ аро гарқ,
Салаҳ ичра кириб қадам то фарқ.
Ҳам мусаллаҳ уруш яроги била,
Ҳам мукаммал юруш яроги била.
Бу сипоҳ ичра шоҳи чарх сарир,
Эйлаким, анжум ичра меҳри мунир.
Азм этиб шавкати тамом била,
Даврида онча издиҳом била.
Боши устида рояти нусрат,
Кўргузуб ҳар дам ояти нусрат.
Яна ҳар хайл туғи жилва қилиб,
Фатҳ янглиг яловлари очилиб.
Аҳли фасод сори юз урди,
Қароқалпоқ устига юрди.*

Мундоғ дабдабаи дўстнавоз ва кавкабаи душмангудоз била келиб, қароқалпоқ куронин қабаб, алар била Қўнгрот қўрғонининг орасиға мушриф сафлар рост қилдилар ва асбоби разму олоти ҳарбни муҳайё қилиб, табли жангни садоға киргуздилар. **Маснавий:**

*Алам остида шоҳи соҳиби виқор,
Тамаққун топиб қуллаи қуҳвор.
Ясору йамин сафлар ораста,
Ливолар суффуф ичра пийроста.
Амире туруб ҳар ливо остида,
Синон илкида, бодпо остида.
Кабурга садога кириб, қўс ҳам,
Фалакни кар айлаб уни дамбадам.
Таҳтанлар ул сори солиб сурон,
Ки муфсидлар этмиши эдилар курон.
Баҳодир йигитлар чекиб интизор,
Ки бўлгой қачон хасм ила қорзор.
Очиб қўз адув сори шамхоллар,
Ки чиқгой қачон ул табаҳ ҳоллар.
Қанот очиб ўқлар кириб ёй аро,
Ки қилгой қачон хасм сори ҳаво.
Қиличлар даммин тез этиб бехилоф,
Ки этгай қачон хасм багрин шикоф.
Синонлар узун тег ила жилвагар,
Ки қилгай қачон хасм қонин ҳадар.*

Чун фасод аҳли бу мансубаи ҳоила ва воқеаи воҳиани мушоҳида қилдилар, ўзларин зарра тасаввур қилдилар байзо зуҳурида ва қатра хаёл эттилар дарё ҳузурида. Маозоллоҳ, агар ғазаб сарсари дарёйи муҳорибаға тамаввуж еткурса, алар кулокиға на шуҳуд ва қаҳр тунбоди оташкадаи муқотилаға доман урса, алар хошокиға на вужуд. **Қитъа:**

*Биров Сикандар ила истаса муқобиллик,
Тилар жаҳолат ила ўз вужудини маъдум.
Қаронгу кечада шабтоб агарчи рахшондур,
Вале қуёш қошида ҳолати бўлур маълум.*

Тамарруд ва исёндин тавба қилиб, ақл раҳнамунлиғи била бўюнлариға теғ ва кафан осиб чиқиб, ҳазрат соҳибқирон якронининг наълайнини ўпуб, шармсорлиғ юзин инкисор туфроғиға қўйдилар. **Байт:**

*Теги қаҳрингдин омон топмоқ на имкон хасмга,
Қилмайин даргоҳи гардун шитибоҳингни паноҳ.*

Ул ҳазрат камоли ҳилм ва ғояти карамдин «қудратли Оллоҳ олдида афв қадрли ишлардан саналади²¹⁰⁹» муқтазоси била олам-олам нуқсонларин маоф этиб, жаҳон-жаҳон гуноҳларин пардаи игмозға чекти. Ва Ҳасан бойким, бу воқеа вуқуидин бурун Тўрамурод сўфидин мадад тилай Қўнгротға бориб эрди, ўз элининг можаросин англаб қочиб келди ва камоли хижолат била мазиллат туфроғиға йиқилди. Ул ҳазрат анинг ҳам носияйи аҳволиға афв рақамин чекиб, ёрлиғ қилдиким, кўчсунлар. Ул қавми касир Ҳасан бой бошлиғ жон била фармон тутуб, куронни бузуб, кўчмакка шуру эттилар. Бовужуди касрати аёл ва атфол, молу мавошилари била чапчурғасиғача қўймайин, аср вақтиға қолмай кўчтилар. Ва ҳазрат аълохоқоний алар ақабига миррихсалобат судовуллар қўюб ва инони отифатин лашкаргоҳға маатуф этиб, кирёси гардун асосға наҳзат қилди. Ва эртанг душанба куни Қўнгрот қўрғонининг устиға отланмоқ муқаррар бўлди. Бу жиҳатдин баҳодирлар ва сипаҳдорлар кеча ётмайин, уруш ярогин тузатмакка иштиғол кўргуздилар. **Назм:**

*Ситох аҳли қилмай кеча майли хоб,
Яроқ иҳтимомига қилди шитоб.
Бурун от ишида қилиб иҳтимом,
Бедавларни шабгир ила қилди ром.
Тузаб рост зину лигомини ҳам,
Рикобу инону ситомини ҳам.
Бериб баъзи жавшанга оройише,
Топиб кўнгли ул ишдин осойише.
Қилиб баъзи эл чорқаб сайқали,
Қуёш оҳасидек буллуб мунжали.
Дубулга сори кўргузуб баъзи майл,
Музайян қилиб ул сифатким Суҳайл.
Этиб баъзи қуллуқ сори иҳтимом,
Бериб баъзи тезлик ишига низом.
Қиличларни баъзи қилиб тездам,
Ки аъдо бошин шояд этгай қалам.
Қилиб баъзи нуки синонни тунд,
Ки то бўлмагай ёвни санчарда кунд²¹¹⁰.
Бериб баъзи милтуқ ичига сафо,
Ки то қилмагай ўқи майли хато.*

²¹⁰⁹ Ҳадис.

²¹¹⁰ Кунд – ўтмас.

*Бу янглиг қилиб зийнат ҳар яроғ,
Саҳар бўлгуча этмадилар фароғ.*

Аммо аъдон давлат яъни Тўрамурад сўфи бошлиқ Орол муонидларининг номаймун замирлариға хавф ва ҳарос истило топиб, мўътамид кишилардин қўрғон ичида язак айлантуруб, қалъадорлиқ эттилар. **Назм:**

*Хайли адув сори тушуб растахез,
Айлабон ўз сояларидин гурез.
Гарчи язак доир ўлуб ҳар тараф,
Ҳар нечаким дерлар эди «ло тахаф»
Бу сўз ила бўлмайин ором дил,
Хавф ўти ортуқроқ ўлуб муштаил.
Аҳли Орол қўрқубон ўз жонидин,
Бош чиқара олмади қўргонидин.
Бўлди бу қўрқунч била хосу ом,
Қўзлариға тонггача уйқу ҳаром.*

Ҳазрат соҳибқирони гардунтавоннинг Қўнгрот қасдиға сипоҳ чекиб, баҳодирлар муқотнла майдониға растахез солғони ва муонидлар мужоҳидалардин дастбурди азим кўруб, ҳазимат тарнқи била қўрғонға қабалғони

Чун анжум шоҳи ливои зуҳурин фалак майдонида жилвагар қилди ва теғ шуои била жаҳон кишварин мусаххар этти, аёни ҳазрат ва аркони давлат, умарои изом ва вузарои киром, соҳиби манзилат беклар ва баҳромсавлат баҳодирлар ўзлариға мутааллиқ черик ва навкарлари била мукамал ва мусаллаҳ бўлуб, боргоҳи олампаҳо даргоҳиға мутаважжиҳ бўлдилар. **Шеър:**

*Етиб ҳар тарафдин гуруҳо-гуруҳ,
Амиру сипаҳдору соҳиби шукӯҳ.
Келиб саф тутуб барча таъзим ила,
Тўруб ҳар тараф арзи таслим ила.*

Ҳазрат подшоҳи соҳибқирон умури ибодат ва қавонини риёзатдин фориг бўлғондин сўнг зарраи таваккулни пейкари ҳумоюнӣға кийиб, чорқаби эътисомни тўрт жиҳатиға боғлаб, камари ҳимматни муборак белиға қўвшоб, ханжари шижоатни анга устивор қилиб ва теғи муборизатни паҳлуи жалодатиға осиб, қуллуқи эътизодни соиди эътимодиға маҳкам этиб, хўди зарандуди иқболни фарқи фархунда фолиға қўюб, қадам иродатин кирёси гардун асосдин ташқари қўюб, тарашаҳоти саҳоб ҳузури била интизор муаттишларин сероб этти ва ламаоти офтоб зуҳури била дийдор мунтазирларин комёб қилди. **Маснавий:**

*Чиқиб шоҳ хиргоҳдин комёб,
Шараф буржидин эйлаким офтоб.
Кийиб оқ гировка салоҳ устидин,
Уруш кун либоси фаллоҳ устидин.
Тилло хильату атласи бебаҳо,
Бўлди пой то сар гарқи тилло.
Бошида бўлди жигаким жилвагар,
Тилло афсарига бериб зебу фарр.
На афсар ки тожи каёний келиб,
Гуҳардин анинг парниёни келиб.
Ювоқиб бирла мукалал бўлди,
Зар жаъфаридин анга ҳал бўлди.*

Бу ойину фан бирла жамиидвор,
 Фалакваш саманди узра бўлди савор.
 Ўзи офтобу фалак маркаби,
 Ситоми мурасса анинг кавкаби.
 На отким кўтарганда ҳар бир қадам,
 Жаҳонни қилиб қатъ гардунни ҳам.
 Қаю гардларким туюқи сочиб,
 Ани қаҳл этарга Зуҳал кўз очиб.
 Йўлин неча фаррошлар пок этиб,
 Хасу хор осори йўлдин кетиб.
 Фубор ўлтурурни қилиб жустижу,
 Сетиб неча саққолар ул йўлга сув.
 Бурун неча юз минг киши қўзголиб,
 Бори занбурак бирла шамхол олиб.
 Ки ҳар бирига ўт еткургон замон,
 Унидин губурдаб етти осмон.
 Қулогин фалак нечаким беркитиб,
 Анинг бирла ҳам бўлмай ўздин кетиб.
 Агар тегса ҳар ўқи бир тогга,
 Баробар қилур ани туфрогга.
 Суруб элни йўлдин неча дурбош,
 Олиб илгига найзаи дилхарош.
 Алар кейнидин неча жабборгўй,
 Фалакка солиб ҳар бири ҳой-ҳуй.
 Яна бир тўққуз шотири некпай,
 Жаҳонни қилиб борча бир дамда тай.
 Вале ҳусноро моҳи тобон киби,
 Ғалат айладим, меҳри рахшон.
 Қуёшдин қилиб занглар устивор,
 Юз оҳанг ҳар биридин ошкор.
 Юрурда қилиб фош юз минг усул,
 Тамошога айлаб малойик нузул.
 Суруб шоҳи олам ақабдин саманд,
 Қилиб йўлни азми била сарбаланд.
 Фалакваш саманд узра муштоз ўлуб,
 Қуёшдек улусдин сарафроз ўлуб.
 Боши устида соябони азим,
 Безалган бўлуб ҳал тилло бирла сим.
 Анга соя солиб ливои зафар,
 Бўлуб маҳчаси меҳрдек жилвагар.
 Кейиндин юруб шоҳу шаҳзодалар,
 Сипаҳдорлар бирла озодалар.
 Ливои зафар интибоҳи била,
 Ўзига тааллуқ сипоҳи била.
 Анингдек бўлуб издиҳом ошкор,
 Ки деса бўлур юз қиёматча бор.

Қўнгрот қўрғониға яқин борғондин сўнгра ул ҳазрат йўлди таваққуф этиб, сипоҳи нусратпаноҳ аҳволиға партави илтифотин солиб ва даста-даста тартиб бериб, ёв устиға юборди. Андоқким, аввал қипчоқ дудмонидин аморатпаноҳ Абдуллоҳ иноқ валади Муҳаммадниёз иноқ ва Тўрамурод отолиқ халафи Вали отолиқ ва қангли ашрофидин яхшилиқ парвоначи ва Муҳаммад бийни ўн тўрт уруғ черики бил аъдон давлат устиға номзад қилди. Ва аларнинг кейнидин қиёт умдаларидин ҳашматпаноҳ, шавкатдас-тоғ Қилич иноқ ва Қаробаҳодир мироб ва қўнгрот зубдаларидин умдат ал-умаро Муҳаммадризо қўшбе-

ғини қиёт-қўнгрот йиғини била буюрди. Ва аларнинг ақабидин сипаҳдорлардин Саййид Яқуб хўжа ва Юсуфниёз бек ва Хўжамберди бек ва Қаландар бек ва Муҳаммаджон бек ва Оллош бек ва Қодирберди бек ва Ниёзмухаммад бой ва шамхолчилардин Авазберди юзбоши ва Қўшназар юзбоши ва Эшмухаммад юзбоши ва Хўжамурод юзбоши ва туфангандозлардин Шермухаммад шағол ва Исҳоқ шайх ва Абдурахмон юзбоши ва буларни ўз дасталари била излик-изидин юборди. Булардин сўнг явмутия жамоасидин Қувонч сўфи ва Отомухаммад ўн беги ва Берди бек Муҳаммадниёз кўрча сардор ва Қоқа сардор ва Муҳаммадча сардор ва йимролидин Гелдихон ва Нодир сардорни туркмения сипоҳи била ва қароқалтоқ ақобиридин Ойдўст бий ва Қодирберган бий ва Қўшберган бий ва Шағол бийни қароқалтоқия тавоифининг жунуди номаълуди била юборди. Бу мазкур бўлғон умаро ва саркардалар Толлиқдин ўтуб, Қўнгротға муқобил сафоролиқ қилдилар. Ва қалбгоҳ ва жиноҳи маймана ва майсарани ораста қилиб, ҳар амир ва саркарда алам ва байдақларининг остиға шукуҳ ва салобат била қарор туттилар. Ва баҳодирлар «бўйин товловчини ўлдириш муртад кофирни ўлдириш билан баробар²¹¹¹» муқтазоси била муҳориба ва муқотилаға мустаид бўлуб турдилар.

Аммо. Муфсидлар сардафтари ва муонидлар сарвари ва мутамарридлар маъруфи яъни Тўрамурод сўфи камоли жаҳолатдин аъдои давлатбаргашталар била қўнгрот ва манқит ва човдур ва ғайриҳум черикин отлиғ ва яёқ қалбадин чиқариб, муздин ўтуб, орқасин дарё била қалбаға қаратиб ясов чекти. Бурунғор ва жувонғорда саркардаларни муқаррар қилиб, ўзи Эшмухаммад бек ва Суюн бий қиёт била ливои хазлонни барпо қилиб, қалбгоҳи неқбатпаноҳда хисорати тамом била турди. **Назм:**

*Икки ёндин икки сипоҳи шигарф,
 Ғалат айладим икки дарёйи жарф²¹¹².
 Сафоролиғ изҳор этиб ҳар тараф,
 Қурулди ҳамул дашт аро икки саф.
 Кириб гурдлар разм майдониға,
 Қилиб қасд бир-бирининг жонига.
 Баҳодирлар айлаб урушда ситез,
 Этиб бир-бири қасдига тунд-тез.
 Бири аждаҳо, бири шери жаён,
 Бири бабр, бири ҳазабри дамон.
 Бири куч била Туси навзар киби,
 Бири зўр ила Киви сафдар киби.
 Бири Сому бири Фаромарздек,
 Бири Бестун, бири Албўрздек.
 Бири Бежану бири Гаршасбор,
 Бири Баҳману бири Асфандиёр.
 Бири Рустаму бири Сухробу ял,
 Келиб ҳайъат ичра анингдек ки тал.
 Муни ул суруб ўз сипоҳигача,
 Ани бу қовуб жойгоҳигача.
 Савош айлабон кордонлиғ била,
 Талош айлабон паҳлавонлиғ била.
 Бирин чун бириким ҳавога чекиб,
 Уруб ерга ани самога чекиб.
 Қиёмат қўнуб андин офоқ аро,
 Бўлуб ошкор «ард зилзолиҳо».
 Бедавлар бўлуб гард аро барқтоз,
 Нечукким ёлиндур аро жилвасоз.
 Чекиб гурдлар маркаб узра гарив,
 Анингдек ки Қоф узра Аржанг дев.*

²¹¹¹ Ҳадисдан.

²¹¹² Жарф – чуқур.

Қиличлар дами эйла хунбор ўлуб,
 Ки ул дашт қон бирла гулзор ўлуб
 Синоплар сўйинди тўқуб эйла қон,
 Ки аждар дами бўлгой оташифишон.
 Тишин тез этиб аррапўшит наҳанг,
 Адув қасдиға мисли чанги паланг.
 Этиб ҳар кишига чу зарби амуд,
 Баробар бўлуб анга буду набуд.
 Тегиб кимса фарқига гурзи гарон,
 Йиқилиб анинг бошига осмон.
 Отиб ўқчилар қошга солмай гиреҳ,
 Чиқиб гушаи ёдин овози зеҳ.
 Ҳаво узра ўқлар очиб парларин,
 Малоик анингдек ки шаҳпарларин.
 Агар тегса ҳар кимга паррон ўтуб,
 Кириб жондек аммо олиб жон ўтуб.
 Жигарларни ханжар гаҳ ковиш қилиб,
 Чиқиб руҳ, қонлар таровиш қилиб.
 Қилиб жилва яллар қўлида табар,
 Анингдек ки ой ноҷахи жилвагар.
 Отиб гурдлар ҳалқа айлаб каманд,
 Йилондек бўлуб хасм бўйнига банд.
 Гупурдаб чу шамхол бирла тўфанг,
 Ўқи икки учдин ўтуб бедаранг.
 Зиреҳлар бу ишдин бўлуб жомадар,
 Сепарлар бўлуб айни шаққ ал-қамар.
 Қилиб қон била оҳа занг ошкоро,
 Дубулға ётиб гард аро хоксор.
 Биров корзор ичра топиб зафар,
 Биров ўзининг ҳолига навҳагар.
 Биров бош кесиб теги буррон била,
 Биров бош бериб нотавон жон била.
 Биров тири дилдўз ила қатл этиб,
 Биров тири дилдўз келгач кетиб.
 Биров жонситонлигда айлаб шитоб,
 Биров жон берурда қилиб изтироб.
 Биров хасмега тири қотил отиб,
 Биров хок узра нимбисмил ётиб.
 Биров душманга солиб заҳмкор.
 Биров душмандин бўлуб захмдор.
 Биров шодмон хасм тағлибидин,
 Биров нотавон захм тағлибидин.
 Биров масти жоми шаҳодат бўлуб,
 Биров мужриму бесаодат ўлуб.
 Кесук бошини ким от оёғи уруб,
 Магар гўй-ю човгон ўйини қуриб.
 Ётиб жам ҳар гўшада қушталар,
 Аён айлаб ул дашт аро нушталар.

Бу ҳангомада баҳодирлар ва муборизлар журъат якронин шижоат майдониға суруб, теги муборизат-ни жилваға киргузуб, аъдои давлат куштасидин пушталар кўтарур эрдилар. Ул жумладин Қодирберди бекким, бағоят мутаҳаввир йигит эрди, байдокан майдон ўртасида барпо қилиб, ўз дастаси била муборизат қиличин ниёми интиқомдин чиқариб, адув сипоҳиға рустамона ҳамла уруб, сарфишонлиғ қилур

эрди, ногоҳ тири қазо коргар тегиб, оддин йиқилди. Отаси Қаробаҳодир *мироб* ва Оллош бек ва Рўзмуҳаммадхон ва Одина бой баҳодир бу воқеаи ҳасратангез ва ҳодисаи ваҳшатомезни мушоҳида қилғоч, конуни синаларида ғазаб ўти забона тортиб, Орол черикига шери ғўррандадек ўзларин бетаҳоши етқуруб, пайдарпай ҳамлалар уруб, найзаи жалодат ва теги шаҳомат била аъдо ижтимоин Банот ун-наъш янглиғ паришон қилиб, ани олиб чиқтилар ва ул лашкаргоҳга келгандин сўнг «барча жон ўлим шарбатини татигусидир²¹¹³» соғаридин шарбати шаҳодатни нўш қилиб «раббинг олдиға рози ва хушҳол қайт²¹¹⁴» марҳаласиға қадами иродатин қўюб, «қодир подшоҳ ҳузуридаги рози бўлинган ўрин²¹¹⁵» жаворида ором тутти. **Рубоний:**

*Фарёд ки чарх бевафолиғ қилди,
Юз жавр била ситамфазолиғ қилди.
Бир беки фалакқадр вафоти бирла,
Мажму халойиқни азолиғ қилди.*

Оқ соқоллик отасининг бошиға қаро кун тушти ва ашки хунолуи била сориг чеҳрасиға қизиллик етушти. Аммо, Одина бой Баҳодир захмдор бўлуб қайтти ва Шағол маҳрамнинг дастасидин икки киши даражаи шаҳодатға етти. Ва муонидлардин кўи киши мақтул ва захмдор бўлди. Ул чоғда саҳро юзин гард тутуб, гард аросидин кавкабаи соҳибқироний ва дабдабаи аълохоқоний аён бўлуб, тантанани кўс ва ғулгулаи карной сипеҳри асир²¹¹⁶ қулогин асамм²¹¹⁷ қилди. Ва ливои зафарпайкар маҳчаси барқи ломедек намоён бўлуб, шаашшиа жилваси била офтоби оламтоб шуқуҳин кам этти. **Байт:**

*Бу аломат ўлса тонг йўқ асари ҳузури шоҳий,
Ки садои ханда субҳ, хабари тулу кундур.*

Ул ҳазрат мундоғ салобати саҳмгин ва мубоҳати даҳшатогин била келиб, умарои мушорилайҳум ясовининг ақабидин суфуфи нусратвуқуфни ораста қилиб, майманаи маймунда *Манқит* аъёнидин Худойназар *отолиқ* ва нукуз дудмонидин Оллоҳназар *бий* ва Бекболта *миробни нукуз-манқит* черики била тайин қилди. Ва майсараи майсурда *уйғур* ақобиридин Каримберди *отолиқ* ва *найман* аозимидин Ўрозали *иноқни уйғур-найман* сипоҳи била муқаррар этти. Ва қалбгоҳи нусратпаноҳда ливои зафаринтимони барпо қилиб, тамкини тамом била ором тутти. Камол ал-Ҳаққ ва-д-дин саййид Юсуф хўжа *нақиб* ва амири равшанзамир Шоҳниёз *отолиқ* ва вазири аъзам Юсуф *меҳтар* ўнг ва сўл қўлда сафоролиқға машғул бўлдилар. Тўрамурод сўфи ва аъдои махозилким, аввалдин худ умарои изом муҳорибасиға муқовимат келтура олмай, сипоҳигарлик юзидин бир нав карру фарр қилур эрдилар, чун бу дабдаби саҳмнокни мушоҳида қилдилар, замири хабистахмирлариға раабу ҳарос муставлий бўлуб, беихтиёр бузулуб қочиб, қўрғонға кириб, мутаҳассин бўлдилар. **Назм:**

*Бўлур кечаким шаппари тийра рўз,
Ҳаво айламак бирла ширатафрўз.
Чу хуришид шаҳбози қилди ҳаво,
Мақоми бўлур гўшаи ихтифо.*

Асокири зафармаосир таоқиб қилиб қўрғонға югурмакчи бўлуб эрдилар, ул ҳазрат Қилич *иноқ* ва Муҳаммадризо *қўшбеги* ва Муҳаммадниёз бекни юбориб қайтарди. Давлат ва нусрат била мурожиат қилиб, боргоҳи олампаноҳға наҳзат этти. Сўнгги кун фароғат маснадида осойиш топиб, иш кўргазган баҳодирларни авотифи бекарона ва мароҳими подшоҳона била баҳраманд этти. Чаҳоршанба кунни ой

²¹¹³ Қурьони карим, 3 : 185.

²¹¹⁴ Қурьони карим, 89 : 28.

²¹¹⁵ Қурьони карим, 54 : 55.

²¹¹⁶ Сипеҳри асир – еттинчи фалак.

²¹¹⁷ Асамм – кар.

нинг ўн еттиси²¹¹⁸ да Қўнгрот устига яна отланиб, қўрғонни муҳосира қилиб, ҳар нечаким, сурон солиб отқуладилар, аъдои маҳозил қалъадин бош чиқара олмади. Шоҳниёз *отолиқ* бошлиқ умарои олийшаън муовидат этмакни муносиби давлат кўруб, ул ҳазрат ҳам аларнинг райъин синдурмайин, мурожиат қилиб, кирёси давлатасосга нузул қилди. Ва *қароқалпоқия* тавоифидин кўп эл *Қазоқ* дарёси била тенгиз орасида Моҳипаз мавозеида ўлтурур эрди ва аларнинг Оймирзо ва Манотой отлиқ икки *ҳокими* бор эрди. Соҳибқирони мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон марҳумий ул жамоани чопиб, мусаххар қилиб кўчуруб, Оқёқишга келтируб эрди. Хони марҳумий фавтидин сўнг яна қайтиб кўчуб, мавозеи мазкурда ўлтуруб, *қўнгрот* итоатида эрди. Ул учурда Манотой Тўрамурод сўфининг қошига бориб эрди. Оймирзо ҳазрат соҳибқироннинг муонидлар қасдига черик ториб, *ҳасанбой* элини олиб кўчургонин эшитиб, ғойибона итоат қилиб, ул ҳазрат мулозимлариға элчи юбориб эрди. Элчиси панжшанба куни келиб, тансуқот ўткариб, изҳори бандалик қилди. Ул ҳазрат Муҳаммадниёз карчакни бир бўлак сипоҳ била Оймирзо элини кўчурмакка номзад қилиб, сўнгги куни ойнинг ўн тўққузида давлат била якрон азиматин муовидат тариқиға сурди. Оймирзо эли бот келмаган жиҳатдин бир ҳодисае воқе бўлмағай, деб Қаробойли каноридин Қўшхона тарафиға инон азиматин маатуф этиб, Қўшкўлни мухайями хайёми иқбол этти. Оймирзо ўз эли ва Манотой улуси била кўчуб келиб, бу мавзеда Муҳаммадниёз карчак била хокбўслиқға мушарраф бўлди. Ул ҳазрат Оймирзо била элининг улуғлариға хилъати подшоҳона марҳамат қилиб, Шоҳниёз *отолиқ* ва Муҳаммадризо *қўшбеги*ни тўрт минг гўзида лашкар била ул элнинг ғалласин олдурмоқға юборди. Ва ғалла олингондин сўнг *қўшбеги* ул ҳазратнинг ҳукми ҳумоюни била Кўкузак ва Эшим канорида ва Оқёқишда ўлтурғон *қароқалпоқия*дин закот олмоқға қолиб, Шоҳниёз *отолиқ* Хўжаэлида муаскари ҳумоюнға етушти. Ва ҳазрат соҳибқирон Қўшкўлдин ҳаракат қилиб, уч кунда Хўжаэлиға нузул қилиб, қаро черикка рухсат берди. Ва ул ноҳиятда ўлтурғон *қароқалпоқ* закотиға киши қўюб, бир неча кун шикорандозлиқ тамошоси била кўнглин овлади. Ва Шоҳниёз *отолиқ* келгандин сўнгра Кўҳна Урганжга бориб, султон ал-шуҳадо, бурҳон ас-суъадо, шайх ал-машойих Нажмиддин Абу-л-жаноб ал-кубро *қаддаса сирраҳу* бошлиғ авлиёуллоҳ *қаддаса арвоҳаҳум* зиёратиға мушарраф бўлуб ва арвоҳи таййибадин мадад ва истиноат топиб, назуроти бепоён била мужовирларин баруманд қилиб қайтти. Ва сешанба куни ойнинг салхи²¹¹⁹ да Хўжаэлидин отланиб, панжшанба куни муҳаррам ал-ҳаромнинг иккиланжиси²¹²⁰ да Манқит қалъасининг ҳаволисидида *Отолиқ* арнасининг қироғиға тушулди. Бу юртда ул ҳазратнинг муборак ингакларига куйдурги яроси чиқти. **Шеър:**

*Газанде сени қилгуча мустаманд,
Мену элга етгай эди юз газанд.
Сенга етгуча бир дам озори дард,
Менга бўлгай эрди бадан гард-гард.*

Икки кундин сўнг бир нима таскин топиб, сиҳатға юз қўйди. Ва ул ердин кўчуб Анборға нузул қилилди. Ва душанба куни ойнинг олтисиди²¹²¹ а ҳотамлиқ маснадида ўлтуруб, панжаи дарёнаволин гуҳарафшонлиқға очиб, умарову нудамо, акобиру асоғирни дунёдин мустағний қилди. **Назм:**

*Очиб панжаи жуду кафи карам,
Сочиб элга ул нав сийму дирам.
Ки Хотамга етти сарафкандалик,
Топиб базли оллида шармандалик.
Киши қолмайин сийму зар олмайин,
Киши сийму зар олмайин қолмайин.
На янглиг олиб ким қадам то ба фарқ,
Бўлуб борча олтун, кумуш ичра гарқ.*

²¹¹⁸ 1223 йил 17-зу-л-ҳижжа/1809 йил 5 январ.

²¹¹⁹ 1223 йил 30-зу-л-ҳижжа/1809 йил 15 феврал.

²¹²⁰ 1224 йил 2-муҳаррам/1809 йил 17 феврал.

²¹²¹ 1224 йил 6-муҳаррам/1809 йил 21 феврал.

*Ва лекин қилиб толеим шумлиг,
Насибим менинг бўлди маҳрумлиг.
Фигонким, ман хастаи номурод,
Қилай толеим илгидин кимга дод.
Магар эшитиб шоҳ фарёдими,
Карам бирла бергай менинг додими.*

Ва офтоб самтурраас²¹²² га етганда рукуб қилиб, хуфтан чоғи доруссалтани Хивақга нузул қилиб, шаҳар аҳлини сояйи давлати била фориг ал-болу марфа ал-ҳол қилди. **Маснавий:**

*На хушдур сафардин омон келмакинг,
Баруманд ўлуб комрон келмакинг.
На хушдур келиб элни шод айламак,
Чиқиб тахт уза адлу дод айламак.
Ки зотингдин айру эмас табъхоҳ,
Неча бўлса жаннат киби тахтгоҳ.
Нузулинг била шаҳар зийнат топар,
Жулусинг била тахт рифъат топар.
Ҳузурингдин ортар кўнгулга сурур,
Жамолингдин андоқки кўзларга нур.
Илоҳо бўлуб давлатинг мустадом,
Тараб базми бўлсун мақоминг мудом.
Даме кетмасун ом ўлуб шафқатинг,
Улус бошидин сояйи давлатинг.
Кетур соқиё, турфа жоме менга,
Муҳаббат била дўсткомий менга.
Ичиб дўстлигдин мани майпараст,
Тўкай хасм қонин бўлуб асру маст.*

Ҳазрат аълохоқонийнинг жулуси майманатмаанусининг тўртинчи йилининг вақоеи касир ал-бадоеини таҳрир силкига кинюрмаки, ул жумладин, Хўжамурод бийнинг даҳшатан ала даҳшатан иқтизосидин исён устига исён зоҳир этгани ва куфрони неъматтишомидин авлоди била қатлға етгани.

Саҳифапардозни нигористони балоғат, ҳадиқапардозни баҳористони фасоҳат, яъни, қалами мишкин рақам овози сарир била мундоғ тақрир қилурким, кажниҳоде ки мусодиқат тариқидин мунҳариф бўлуб, мунофиқати биёбони ҳавлнокиға гумроҳлиқ қадамин еткурди, анинг ғалабаи ҳарорататшонига сиёсат захридин ўзга шарбат таскин бермас ва нозътимода ки мувофиқат диёридин хориж бўлуб, муҳолифат кишвари фитнахезида тақопўй урди, анинг силсилаи ҳаракат туғёниға қаҳр қиличидин бошқа теғ қоте эрмас, агар эҳсон шаробин берсанг бадмастлик оғоз этар ва давлат неъматига еткурсанг, ливои куфронни жилвасоз қилур, оқибат жазои амал иқтизоси била залолат ташоумидин бошин барбод ва хонадонинг бебунёд этар. Андоқким, тарих ҳижрий минг икки юз йигирма тўртдаким, Йилон йили эрди, муҳаррам ал-ҳаромнинг авосити²¹²³ да Хўжамурод бий бу нав аъмоли қабиҳа ва афъоли замима натижасидин беш ўғли била қатлға етти. Бу ижмол тафсилли улким, Хўжамурод бий иниси Тўрамурод сўфи била амири мағфиратнишон Аваз бий иноқи марҳумийнинг айёми фархунда фаржомида муҳолифат байдақин барпо қилиб, ўн бир йилғача муҳосимат ва адвон тариқида собит қадам ва росих дам эрди. Ва султони аълохоқони фирдавсмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон мағфурийға заруратдин инқиёд этиб, итоат қуллодасиға мутақаллид бўлуб, Тўрамурод сўфиниким, мувосолиғ учун юртдин ихрож қилдуруб эрди, хони

²¹²² Самтурраас – зенит.

²¹²³ 1224 йил 14-муҳаррам/ 1809 йил 1 март.

мағфурнишоннинг ҳодисасидин сўнг Тўрамурад сўфи Бухоро волийси Мир Ҳайдархоннинг муовинат ва муозидати била келиб, Қўнгротга кириб, ани мутаалиқоти била мамлакатдин чиқарди. Ва ул ажзу инки-сор била ҳазрат султони соҳибқирон ва хоқони гардунтавон, гўзидаи салотини олам ва хулосаи хавоқни аъзам, маснадоройи девони салтанат, аврангзеби боргоҳи азимат. **Маснавий:**

*Қаю шоҳ, шаҳлар шаҳаншоҳи ул,
Адолат румузининг огоҳи ул.
Жаҳонгирлик буржида офтоб,
Жаҳондорлик дуржида дурри ноб.
Фалак жойгоҳу хилофат шиор.*

Шаҳомат паноҳу шижоатисор, - аъни, халифат аз-замон, боис ал-амну омон, ал-мустансир ман ан-насира ал-малик аил-мустаон, муизз ад-давлат ва-с-салтанат-а ва-д-дин Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза ала-л-оламин бар-раҳу ва эҳсонаҳу салтанат саририға жулус қилмасдин бурун иноқият замонида боргоҳи олампаноҳий даргоҳиға мутаважжих бўлуб, утбабўслиқ шарафиға етиб эрди. Ул ҳазрат анинг шаънида мароҳими хусравона ва авотифи бекарона мабзул қилиб, садорат мансабин арзоний тутуб, кун-кундин издиёди вазониф ва иртиқои маротибиға кушиш қилур эрди. Ва ул бовужуди мундоқ навозиши касира хисорати ғаризий ва шарорати жибиллий ҳаракатидин силсилаи нифоқни жунбушға киргузуб, пинҳоний игво ва шайтанат била Муҳаммадризо бекни сироти мустақимдин озғуруб, ул амирзоданинг тугёниға сабаб ва қатлиға боис бўлди. **Қитъа:**

*Аҳли фасод тарбиятин қилмоқ ихтиёр,
Қилмоқдурур йилонни қўйин ичра парвариш.
Топмас шарорат аҳли навозиш била салоҳ,
Бўлмас фалакка сайъи била ростлиг равшан.*

Ва хўжаэлини ўз юртиға юборганда ани ва олий мартабат ва соҳиби манзилат Қилич иноқни гуруҳи анбуҳ била ул эл муҳофизатиға номзад қилиб эрдилар. Ва ул Хўжаэли ҳисорининг тасарруфиға дандонни таъмаин тез этиб, истимдод учун Қўнгротдин иниси Тўрамурад сўфини чақирди. Қилич иноқ бу хиёнат вуқуиға муттале бўлуб, русуми муҳофизат ва қавонини ҳаросатда сайъи машкур ва жаҳди мав-фур тақдимға еткурди. Бу жиҳатдин Тўрамурад сўфи бетаҳсили мурод мурожиат қилди. Ва амири жам-шид шавкат, баҳромсавлат, умдат ул-умаро ва маржа ул-фуқаро Қутлуқмурад иноқ соналлоҳ таоло ан ал-офот, човдур қасдиға сипоҳ тортиб, муовидат қилгонда Хўжамурад бий «ал-хоин хоиф²¹²⁴» фаҳвоси била қилгон хиёнатининг сабабидин ҳаросон бўлуб, мавкаби олийдин айрилиб, инисининг қошиға борди. Анда дағи дасту по уруб, иш бошқара олмайин мардуд ва матруд бўлуб, яна ҳазрат соҳибқироннинг даргоҳи давлатпаноҳиға юз қўйди. Ул ҳазрат камоли марҳаматдин жариди нўқсониға афв рақамин чекиб, бурунғи мансаб ва вазифасин шафқат қилди ва мувоиди хусравона била дилжўлиқ кўргузди. **Байт:**

*Бу на хулқи хуш эрурким юз тумон куҳи гуноҳ,
Афви оллида нечукким коҳи бемиқдор эрур.*

Бир неча айёмдин сўнг яна хабосати қадимаси залолати жадида ҳавоси била кўнглиға қўзғолон со-либ, Тўрамурад сўфиға муросилот ва мактубот юбора бошлади. Ва ул ҳазрат Орол қасдиға юруш қил-гонда ани дор ал-хилофаи Хивақда иноқ хизматида қўюб эрди. Хаёли маҳол ва савдои хом бошиға тушуб, умури муҳолифат ва маҳоми муҳосимат иттифоқида Урганж ва Гурланнинг баъзи авбош ва арозили билаким, аларға ошнолиғ нисбати бор эрди, аҳди мушайид ва паймони муаккид тақдимға

²¹²⁴ Хоин қўрқувчидир.

еткурди. Ва Урганж балдаи маҳфузасиға кирмаки муқаррар бўлуб, фурсат интиҳозига мунтазир бўлди. Ва бу воқеаи ношойист ва ҳодисаи нобоистни қайди китобға чекиб, Тўрамурад сўфиға жосус била ирсол қилиб эрди. Қўнрот устида ани тутуб, жаноби салтанатмаобға келтурдилар. Ҳазрат аълохоқоний бу ҳодиса таҳқиқидин воқиф бўлуб, катмон ва ихфо²¹²⁵ сида муболиға кургуздиким, ул бедавлат хабардор бўлуб, фирор ихтиёр қилмоғи ва дағи анинг била ҳамдостон бўлгонлар ўз бошларидин қўрқуб, қочмағайлар. Шаҳарда *амири кабир* Қутлуқмурад *иноқ*ға анинг муддаои беҳудасин маъруз қилдилар. *Иноқ* бу хабарни таҳқиқ қилгондин сўнг муътаמיד киши била сўдда²¹²⁶ и хилофатға ирсол қилди. Бу хабар Арна қироғида ҳазрат хидеви комкорнинг самъи шарифиға етиб, Ёрмуҳаммад *девонбегини* истижол расми била *иноқ*нинг мулозиматиға юбордиким, «анинг фикри носавоб ва тадбири залолатмаоби бизга ҳам жосус воситаси била возиҳ ва мубарҳан бўлмиш эрди. **Байт:**

*Душмани бадхоҳ бўлмоқ шориби захри мамот,
Дўстлар комига ширин айлағай роҳи ҳаёт.*

Ҳазм ва эҳтиёт сарриштасин қабзаи ихтиёридин ийтурмайин, душанба куни муҳаррам ал-ҳаромнинг олтисидида ул душмани қадимни тавобеи била туттуруб, маҳбуси зиндони накбат қилсун. Иншооллоҳи таоло, биз мундоғи ўғли била абоғаси Саййидназар *бий*ни туттурурмиз.» *Иноқ*ға бу фармони қазожараён етушгандин сўнг, миёод куниким, душанба эрди, ҳенгоми талиаи субҳда Хўжамурад бийға киши юборди, «ҳазрати хон бугун Анбордин рукуб қилиб келур эрмиш. Ул жаноб мунда келсун, ҳамроҳ истиқболға чиқалинг» Хўжамурад *бий* бу хабарни эшитиб, «қазо етса кўздан нур қочар²¹²⁷» фаҳвоси била бовужуди андишаи фасод ҳазм ва эҳтиётни қўлдин бериб, отланиб, Оллоҳқувват *наймон* била Арка келиб, *иноқ*нинг ёниға борди. Иттифоқо ул чоғда баъзи уламо қози Муҳаммадвафо эшон бошлиғ *иноқ*нинг суҳбатида эрдилар. *Бий* келгандин сўнг *иноқ* ташқари чиқиб, Ёрмуҳаммад *девонбеги* била ўз мулозими Муроджон Ҳазорасбийни ул сарфитнаи фасодни туттурурға буюрди. Ёрмуҳаммад *девонбеги* эшикдин кириб, масофиҳа қилмоқ иродаси била илгари ўтуб. *бий* кўрушмак учун кўл узатгонда, панжасидин тутуб, илгари чекти. Ул аснода Муроджон етушуб, яқосидин тутуб, зиндонға элтиб, маҳбус қилдилар. Оллоҳқувват *наймон*ни дағи анга дамсоз қилиб, ўғлонлариға ва эвиға киши буюрди. Ўғлонларидин Қутлуқмурадбек ва Бекмуродбек ва Авазниёзбекниким, ҳануз гафлат уйқусида ётур эрдилар, тутуб келтуруб, қайди ҳабсға чектилар. Аммо. Қутлуқмурадбек туюнуб, хотун либосиға мулаббас бўлуб қочиб эрди. Ани ул ҳолда тутуб келтурдилар. Ва ақсар амволи торожға борди. Ул кун ҳазрат хидеви дўстнавозу душмангудоз Саййидназар *бий* била Хўжамурад *бий*нинг улуғ ўғли Жонмуродбекниким, ул сафарда мулозими рикоби ҳумоюн эрдилар, Анборда туттуруб, бало салосилиға гирифтор қилди. Ва ливои наҳзатни жилваға киргузуб, хуфтанда дор ас-салтанаи Хивақға нузул қилди. Андоқким, собиқан мазкур бўлуб эрди. Ва Хўжамурад *бий*ни тўрт-беш кун таазиб била мусодара тутуб, сўнгғи душанбаким, ойнинг ўн учи²¹²⁸ эрди, ани Тўрамурад *отолиқ*нинг ҳовлисида қатлға еткуруб, изидин тўрт ўғли била Оллоҳқувват *найман*ни охират сафариға юбордилар.

Машоллоҳи кана иттифоқи ҳасанадин Хўжамурад *бий*нинг Эрнийёзбек отлиғ ўғликим, отасидин баъзи умур жиҳатидин аччиғланиб, Манқишлоқға бориб эрди, отаси ани келтирурга Берди Баҳодирни изидин юбориб эрди. Берди Баҳодир Манқишлоқға бориб, ани отасидин хушнуд қилиб келтирур эрди, вилоятға дохил бўлуб, *тарокима* аҳшомиға йўлиқиб, отасининг ҳодисаи жонгузоин эшитиб, бир ёбу миниб фирорий бўлди. Баъзи *туркмон*лар ҳазрат хидеви комкорнинг қаҳру сахаттидин қўрқуб, ани Берди Баҳодир била тутуб келтурдилар. Инояти хусравона Берди Баҳодирнинг тарбиятиға шомил бўлуб, Эрнийёзбеки мазкурни отаси ва оқоларининг ақабидин узоттилар. Бу воқеа отасидин беш кун сўнг эрди. Аммо, Саййидназар *бий* бир йилғача ҳабсда қолди. Анинг ҳоли аҳволи иншоолоҳ ўз ерида марқум бўлгусидур.

²¹²⁵ Катмон ва ихфо – бекитикча ва яширин туттиш.

²¹²⁶ Судда – остона, пойтахт.

²¹²⁷ Ҳадис.

²¹²⁸ 1224 йил 13-муҳаррам/ 1809 йил 1 март.

Ҳазрат аълохоқонийнинг Орол жониби иккинжи мартаба алвияйи зафар таъбияни жилвагар қилмоқи. Чуманой ва Чанглибосувни боғлатиб мурожиат кўргузмаки

Бу баҳри шигарфнинг шиновари ва бу дарёйи жарфнинг сикандари, яъни хомаи анбар шамома бу йўсунда ҳангомаоралиқ кўргузурким, чун Хўжамурод бийнинг қатли хабари Тўрамурод сўфиға етушти, зоҳиран интиқом талаби била Бухоро подшоҳиға истиғоса²¹²⁹ қилиб, бурунғидин зиёдароқ фасод сил-силасиға мутаҳаррик бўла бошлади. Бу жиҳатдин ҳазрат аълохоқоний, соҳибқирони гардунтавон, боиси ал-амн ва-л-омон ала рууси аҳл ал-иймон, халифат ар-раҳмон фи-д-даврон, ал-мустансир мин насир ал-малик ал-мустаон, муизз ад-давлат ва-д-дин Абу-л-музаффар Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу* анинг гушмолиға Орол юрушин пешниҳоди хотири ҳумоюн қилиб, таҳдйийи асбоб учун хазонин эшикларин очиб. **Байт:**

*Тузголи лашкарга яроғи сафар,
Панжаи эҳсони била тўкти зар.*

Хусусан, аёни ҳазрат ва аркони давлатнинг домони умидин нуқуди мудаодин мамлу қилди. Ва оқоси умдат ал-умаро, мураббӣ ал-фуқаро *амири кабир* жалол ад-давла Қутлуғмурод *иноқ маддаллоҳу залола жалололиҳи ала-л-офоқни* дор ал-хилофайи Хивақда ниёбат мансаби била сарафроз қилиб, ҳамул йил, яъни санаи ҳижрия минг икки юз йигирма тўртда рабиъ ас-сонийнинг ўн саккизи²¹³⁰ да панжшанба куни Урганж Саратонининг аввали²¹³¹ да асъади соотда дабдабаи ҳайратафзо ва кавкабаи ғаробатиншо била муборак оёқин давлат рикобиға қўюб, иқбол раҳшиға рукуб қилиб, алвияйи наҳзатни ҳаракатға киюруб, шаҳардин чиқти ва офтоби вусули Анбор диёриғаким, ул олийҳазратнинг меъмори ҳиммати била янги обод бўлуб эрди, партавафкан бўлди. Қутлуғмурод бек валади Ҳасанмурод *оталиқ* ва Авазберди *юзбошиқим*, ул ноҳиятда мушриф²¹³² и хосаи шарифа эрдилар, зиёфат амриға қиём кўргузуб, хадамоти лойиқ тақдимға еткурдилар. Тонгласи жума куни Анбордин ҳаракат қилиб, *Оталиқ* арнасининг сақоси ва Юмрининг кун чиқориға дарёйи Амуя канориға нузул қилди. Бу мавзеда тўрт кун таваққуф қилдиким, сипоҳи нусратпаноҳ ливои зафарҳаво зиллиға жам бўлғай. Ва Ому дарёсидағи кемаларни келтурурга баҳромсавлат тавочилар буйрулиб эрди, бу мавзеда ҳозир қилдилар. Ул кемаларни умарои изом ва кубарои зу-л-эҳтиром, аркони давлат ва аёни ҳазратға мунқасим қилиб, меҳрибонлиғ кўргузди, токим алар аҳмол ва асқол ва озук ва от еми, хайма ва хиргоҳ ва қушларин ул кемаларға юклагайлар. Сешанба куни ойнинг йигирма учи²¹³³ да андин рукуб қилиб, Қипчоқнинг шарқий ҳаддиға тушуб, дарё қироғида уч кун оромгузин бўлди, токим, қолған черик аҳли асокири мансураға мулҳақ бўлғайлар. Шанба кунин ойнинг йигирма етиси²¹³⁴ да андин кўчуб, тушда Йилонқирининг остида бир-икки соат истироҳат кўргузуб, аср вақтида Сўвганли сақосида дарё қироғин мухайями хайёми иқбол ва музарриби боргоҳи иззу жалол қилди. Бу манзилда бир кун қарор тутуб, ойнинг салхи²¹³⁵ да душанба куни Хўжаэли қалъасининг илайидан ўтуб, Кўкнинг юқорисиға Жабат кўли била дарё орасин нузули мусарратвусули била рашки Эрам ва зийнатафзон олам қилди. Сешанба куниким, жумода-л-аввал ойининг ғурраси²¹³⁶ эрди, отланиб, тушда Чанглибосув канориға тушуб, сипоҳи нусратпаноҳ убуриға фармони лозим ал-изъон иззи судур топти. Ул олийҳазратнинг ўзи маҳрамлар ва мулозимлар била кемаға ўлтуруб, дарё тамошосиға иштиғол кўргузуб, кеч пешинда Чуманойнинг шимолида бир мухтасар отовчаниким, барча атрофи дарё ва жануби Чуманай наҳри эрди, музриби хайёми саодат ва муқарри боргоҳи давлат қилди. Ул кун асокири мансура ва афвожи қоҳира Чанглибосув ва Чуманайдин убуру қилмоқға машғул бўлуб, ярим кечада

²¹²⁹ Истиғоса – ёрдам сўраш.

²¹³⁰ 1224 йил 18-рабиъ ас-соний/1809 йил 3 июн.

²¹³¹ Июнь – июл.

²¹³² Мушриф – бу ерда: девонбеги.

²¹³³ 1224 йил 23-рабиъ ас-соний/ 1809 йил 8 июн.

²¹³⁴ 1224 йил 27-рабиъ ас-соний/1809 йил 12 июн.

²¹³⁵ 1224 йил 29-рабиъ ас-соний/1809 йил 14 июн.

²¹³⁶ 1224 йил 1-жумода-л-аввал/ 1809 йил 14 май.

ўтуб бўлдилар. Бу мухтасарни ўқуғучи акобирнинг замири зибасоирига макшуф ва зоҳир бўлсунким, азмана²¹³⁷ и собиқада Чумоной ва Чанглибосув дарё шуаботидин икки кичик шуъба эрдиким, Аранг қирининг шимолидин ўтуб, қўл бўлуб эрди. Аксар айёмда сув камрок бўлса, Оқмой қуруб қолур эрди. Ва Отйўли гузаргоҳида отнинг қорнига сув етмас эрди. *Амири кабир* Муҳаммадамин иноқи марҳумийнинг айёми майманат анжомидин сўнг ул икки шуъбага сув зўр қилиб, кун-кундин кенг ва чуқур бўлуб, бу замони хужастанишонда ҳар қайси бир улуғ дарё бўлубдур ва Сойкечув гузаридин юқорироқ иккови қўшулуб, улуғ тенгиз бўлуб оқар. Ва сўнг баҳираи Хоразмгаким, Оччиғ тенгизга машҳурдир, куяр. Ва Отйўли гузаргоҳидин кемасиз ўтуб бўлмас ва ул сувнинг ҳар еридин Орол аҳли улуғ ва кичик наҳру ариғлар қозиб, зироат қилурлар. Манофеи бағоят кўптур. Ҳазрат хидеви комкор бу жиҳатдин изоран лил-муфсидин²¹³⁸ ул дарёларни боғлатур иродасин кўнглига мусаммим қилиб, тонгласиким, чаҳоршанба эрди, ул иш саранжомига умарои изомни муқаррар қилиб, қаро черик аҳлини уч қисм қилиб, бир қисмни дарахт чоптурмоқға, иккинчи қисмни қамиш ва ирдуж²¹³⁹ ўрдирмоқға, учунжи қисмни чим ва туфроқ йиғнатурға ва боғлойдурғон мавзенинг икки тарафин тузатурға тайин қилди. Жума кунни ойнинг тўрти²¹⁴⁰ да умарои изом ва наввоби зу-л-эҳтиромни икки гуруҳ қилиб, ҳар гуруҳни Чуманойнинг бир тарафига маъмур қилди. Андоқким, амири равшанзамир, алмаржаи билхалойиқ Шоҳниёз *отолиқ* ва Қилич *иноқ* ва Аваз *иноқни* ва Абдуллоҳ *иноқ* ва Яхшилиқ *парвоначи* ва фақир ва Бекболту *мироб* ва Оллоҳназар *бий* ва Муҳаммадназар *бий* ва ғайриҳумни дастури волоғуҳар ва вазири фархундасияр, низомулмулк вал-миллата Муҳаммад Юсуф *меҳтар* била Чуманайнинг орқа тарафига тайин қилди. Ва *уйғур* Каримберди *отолиқ* ва *манқит* Худойназар *отолиқ* ва *қипчоқ* Тўрамурод *отолиқ* ва Ўразали *иноқ* ва Қаробаҳодир *мироб* ва Қурбонқули *нойиб* ва ғайриҳумни аморатпаноҳ Муҳаммадризо *қўшбеги* била қибла жонибиға муқаррар қилди, токим, алар ҳарким бир иш устида туруб, бажад бўлғай. Ва ул ҳазратнинг ўз нафаси нафиси била боғлатур мавзега ташриф келтируб, Чуманайдин дарёга айрилур шуъба сақосининг кун чиқар қироғида хийма туттуруб, нузул қилди. Ул кун ул ҳазратнинг фармони вожиб ал-изони била умарои мазкура масои ва машкура тақдимға еткуруб, Чуманоға навард²¹⁴¹ ташламоқни ибтидо қилиб, ҳар тарафдин беш навард ташладилар. Ҳар наварднинг тули олтмиш газ ва йўғунлиқи тахминан йигирма ва ўттуз газ эрди. Бу йўсунда ҳар кун ул ҳазратнинг ташриф келтуруб, ҳар тарафдин ўн-ўн беш навард ташланур эрди.

Аммо. Шанба кунни ойнинг беши²¹⁴² да Паноҳ сўфи деганни Тўрамурод сўфиға танбеҳ учун элчи қилиб, Қўнгротга ирсол қилди. Тўра сўфи ани хабосати тийнат ва галазати нафс иқтисоси била ўн беш кун сақлаб қайтарди. Ул кун чавдурдин *бурунжиқ* Одинаиёз *отолиқ* ўз уруғидин саккиз хонавор *бурунжиқ* ва яна бир қарақалпоқ била Қўнгротдин қочиб келурда нукуз тавоифидин Неъмат гаранг отлиғ Тўрамурод сўфининг жосусин тутуб келтурдилар. Ҳазрат хидеви комкор Одинаиёз *отолиқни* атбои била навозиш ва суюрғолоти хусравонадин баҳраманд қилиб, Неъмат гарангни ибратан лил-мутаарридин лордин остурди. Душанба кунни *қўнгротнинг* *кўкузакли* табақасининг акобиридин биров аёл ва авлоди била Тўрамурод сўфининг зулмидин қочиб келди. Чоршанба кунни ойнинг тўққузиди Саллоқ Баҳодир валади Абдуллоҳ *сардор* бошлиқ *олабулук* ва *човдурдин* ўттуз етти киши била Отйўлидин ўтуб Йингичка ҳаволисидин *қўнгротнинг* саккиз кишисин ўлтуруб, жума кунни дарбори фалак миқдорнинг хокбўслиқиға мушарраф бўлуб, инъоми подшоҳонаға ихтисос топти. Ул кун Чуманойни боғладилар. Боғлонғон мавзенинг арз²¹⁴³ и қариб икки юз қори эрди. Ва умқ²¹⁴⁴ и эллик газ. Мундоғ дарёни саккиз кунда боғладилар. Шанба кунни аморатмаоб, садоқатинтисоб *амир* Қилич *иноқни* беш юз мубориз била Янгиқалъа корвониға бадрақа қилди, токим, ул жаноб карвонини манозили мухотирадин ўтқариб, беш кунда қайтиб, чоршанба кунни даргоҳи сипеҳр иштибоҳға фоиз бўлди. Шанбаи мазкурда Муҳаммадризо *қўшбеги*

²¹³⁷ Азмана – замонлар.

²¹³⁸ Бузуқиларга зарар етказиш учун.

²¹³⁹ Иодуж, ирдаж – чаран ўти.

²¹⁴⁰ 1224 йил 4-жумода-л-аввал/1809 йил 17 май.

²¹⁴¹ Навард – ўралган қамиш ва шох-шабба ва бошқа оғир нарсалардан ясалган чим.

²¹⁴² 1224 йил 5-жумода-л-аввал/1809 йил 18 май.

²¹⁴³ Арз – эни.

²¹⁴⁴ Умқ – чуқурлик.

арзи лашкарға маъмур бўлуб, етти кунда санаб қайди китобатға чекиб, ул ҳазратнинг назари ҳумоюнига еткурди. Душанба куни ойнинг ўн тўрти²¹⁴⁵ да Чанглибосувга навард ташладилар. Ва Тўғонниёз Баҳодирким, Манқишлоқ тарокимасидин абдол табақасининг ақобиридин эрди, Ҳожитархон қалъасининг корвони Манқишлоқдин олиб келиб, Кўҳна Урган устидин дор ал-хилофаи Хивақга ва Урганжга ўткариб, ўзи баъзи атбои била чаҳоршанба куни кирёси давлат асос утбабўслиқига мушарраф бўлуб, тансуқот ўткарди. Панжшанба куни туш вақтида манқит Дўсим Баҳодирни ўзига мутааллиқ черик била Муҳаммадниёз карчик ва Берди Баҳодирни тавобеи била Қўнгротнинг сарҳадларин чоптурмоқга буюрди. Алар фармони лозим ал-имтинон мавжиби била ҳамул тушдин кема била дарёдин убур қилиб, кечаву кундуз илғор тариқаси била Қўнгротнинг шарқий сарҳадотидин киши топмай ўтуб, Моҳипаз ноҳиятига мутаважжих бўлдилар ва ул мавзеда Орол аҳлидин уч-тўрт уйлук элни топиб, асир қилиб, муовидат кўргуздилар. Тўртланжи куни ойнинг йигирма бири²¹⁴⁶ да душанбада мулозиматга фоиз бўлуб, навозиши лойиқ била баҳраманд бўлдилар. Ул кунким, Дўсим Баҳодир чаповулга маъмур бўлуб эрди, жаноб аморатмаоб, жалодатинтисоб, умдат ал-умаро, зубдат ал-кубаро, маснавий:

*Улки фалак оллида ходим дурур,
Давлату бахт икки мулозим дурур.
Хусрави гозига улдуроқ оқо,
Хилъати иқболга заррин яқо.*

– амири кабир жалол ад-давла Абу-л-мансур Қутлуғмурод иноқ лозола давлатаҳу фаромон мавжиби била заҳир уд-давла Муҳаммадназар бекни дор ал-хилофа Хивақда қўюб, мулозимат иродаси била рукуб қилиб эрди, пешиндин сўнг дарбори фалак миқдорга етиб, оқо-ини биров-бировининг дийдори фойзиланвори саодатосорлариға мушарраф бўлдилар ва камоли беҳжат ва башошатдин маросими маониқа тақдимға еткурдилар. Тонгласиким, жума куни эрди, Оқёқиш волийси Ойдўст бий ва Оймирзо бий қароқалтоқия аҳоли ва маволиси била Кўкузак савоҳилидағи улуснинг черикин келтуруб, Омуюнинг ул тарафида қўюб, ўзлари кема била ўтуб, хилофат судласининг хокбўслиқига фоиз бўлуб, тўққуз от ва икки қарчиғойким, бирови туйғун эрди, пешкаш қилди. Ҳазрат хидеви комкор аларға навозишоти лойиқ кўргузуб, фармон қилдиким, қароқалтоқия черики дағи бу тарафга ўтсун.

Қандим сардорнинг чаповулга борғони. Ул кечаким, шанба оқшоми эрди, Қандим сардорни явмут сипоҳи била дарёнинг бу юзидин Қўнгрот чаповулиға буюрди. Алар шабгир қилиб, якшанба куни ойнинг йигирмасида сипоҳ аъдо қаровулиға учраб, шикаст бериб, уч-тўрт кишини қатл қилиб мурожиат кўргузди.

Душанба куни Чанглибосувни боғладилар. Бу наҳрнинг боғлонғон ерининг арзи юз саксон қоридин кўп эрди ва умқи олтмиш газ. Бу нав дарёни дағи саккиз кунда боғладилар. Ва Терсоқар отлиғ яна бир наҳрча бор эрди арзи ўттуз газ ва умқи олти қори, муни дағи ул саккиз кун ораллиғида боғладилар.

Қилич иноқнинг Ойбукурга борғони. Бу воқеа андоқ эрдиким, мунҳийлар масомеи жалолга хабар еткурдиларким, қўнгрот ва човдурдин баъзи аъдои давлат Отйўли гузаргоҳининг бу юзида ва Човдур қалъаси ва Кухтан қалъаси атрофида то Юсуф бекнинг гунбазиғача экин ва буғдой учун гуруҳ-гуруҳ тараддуд қилиб, буғдой олиб, Қўнгротга ўткарур эрмишлар. Лиҳизо ҳазрат хилофатшиор аморатмаоб Қилич иноқни тўрт минг отлиғ сипоҳи жаррор била маъмур қилдиким, ул жонибга бориб, агар аъдои давлат ва муонидини соҳиби нақбатдин киши топса, жазоға еткургай. Йўқ эрса ул жамоанин экинларин отға едуриб ва мазореин хароб қилиб қайтсун. Қилич иноқ чаҳоршанба куни ойнинг йигирма учиди азимат ливосин ул тарафга мутаҳаррик қилиб, мутамарридлардин киши топмадилар. Арпа ва буғдойнинг баъзиға от қўюб ва баъзиға ўт қўюб, уч кун таваққуф қилдилар ва якшанба куни мурожиат кўргузуб, мулозиматга мушарраф бўлди.

²¹⁴⁵ 1224 йил 14-жумода-л-аввал/1809 йил 28 май.

²¹⁴⁶ 1224 йил 21-жумода-л-аввал/1809 йил 4 июн.

Ҳазрат аълохоқонийнинг дор ас-салтанаи Хивақға мурожиат ливосин ҳаракатға киюрғони

Чун анҳори салоса²¹⁴⁷ боғлонди, ҳазрат аълохоқоний Орол устиға юрушни мусаммим қилиб, лашкар тартибига амр қилди. Аммо, *ал-амир ул кабир* жалол уд-давла Қутлуғмурод *иноқ* ва *амир* Шоҳниёз *отолқ* ва жамии умарои рафе маконнинг илтимос ва савобдиди била фасхи азимат²¹⁴⁸ қилди. Ва анҳори салоса бандларин сақламоқ учун *амир ул кабир* Қутлуғмурод *иноқ*ни муқаррар қилиб, Чуманойнинг жанубий канорининг бошида қалъа биносига амр қилди. Ложарам умарои олиймиқдор қаро черик аҳлиға жариб била ул қалъа ҳудудин тақсим қилиб, икки кунда итмомға еткурдилар. Қилич *иноқ* келгандин сўнг ҳазрат хидеви комкор беш минг муборизи номдор била *амири кабир* жалол уд-давла Қутлуғмурод *иноқ*ни ул қалъада қўюб, сешанба куни ойнинг йигирма тўққузи²¹⁴⁹ да мустақарри хилофатға мурожиат ливосин ҳаракатға киргузди. Кечаву кундуз моҳи тобон ва хуршиди дарахшон янглиғ қоиди инояти илоҳий ва бадрақаи давлати ломутаноҳий била қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, жумодиссонийнинг бешида душанба куни дор ас-салтанаи Хивақни давлати нузул ва саодати вусули била рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати беҳишти барин қилди. **Қитъа:**

*Қудумингдин диёри Хивақ, эй фармондеҳи олам,
Ҳамиша равза янглиғ ишрат аҳлиға мақом ўлсун.
Ҳумойдур саодат ошиёни ичра иқболинг,
Эл узра бу Ҳумойнинг сояйи лутфи мудом ўлсун.
Муродингни бериб Ҳаққ, ўйрулуб қолинг била даврон,
Саодат ёру толеи рому давлат мустадом ўлсун.*

Тақдири илоҳий била Чуманой ва Чанглибосув бандлари хароб бўлуб, Қутлуқмурод *иноқ* мурожиат жониби инонтоб бўлмоқи

Чун иродан азалий ва машийяти ламязалий анга тааллуқ топиб эрдиким, Тўрамурод сўфининг иртифои накбат ва инқитои давлати икки-уч йил таахир²¹⁵⁰ топиб, оқибат ал-амр Қўнгрот навоҳисининг зироатгоҳи, хусусан, ул анҳори салосадин сув ичадурғон мазори ҳазрат аълохоқонийнинг хосаи шарифасига тааллуқ топиб, ҳавзаи девониға дохил бўлғусидур, ҳамоно бу жиҳатдин эрдиким, қодир ала ал-атлоқ фармони била асокири мансура мурожиатидин йигирма кундин сўнг Омуй суви андоқ туғён ва ғалаба қилдиким, бовужудиким ул бандлар истеҳкоми яъжуж-маъжуж садлиға даъвои мусовот қилур эрди ва ҳануз *ал-амир ул кабир* жалол уд-давла Қутлуғмурод *иноқ* ҳар кун минг ароба ва икки минг ароба била ишлатур эрди, бир кечада сув олиб, бандларни бузуб, бурунғидек равон бўлди. Ва *иноқбек* бир неча мусоини машкура тақдимға еткурди, осиф қилмади. Охир мурожиат кўргузуб, ҳазрат аълохоқонийға маъруз қилди. Бу сониха агарчи зоҳирбинларга макруҳ кўринур ва лекин филҳақиқата бу давлати узмоға маҳзи хайрият ва манфаат эрди. Андоқким, Орол фатҳ бўлуб, ул навоҳининг музореи ҳавзаи девони шарифға киргунча кўп арози мавта ихё²¹⁵¹ бўлди. Ва яна улким, Орол бу фатҳ бўлғон куни аҳли инод ва арбоби фасоддини кўп киши фирорий бўлуб, ул сувлардин ўта олмай, овора ва саргардон бўлуб юрганда, аҳли лашкарға асир бўлуб, жазоға еттилар. Андоқким, иншооллоқ ўз мавридида ирод қилилур. Бу дағи айни хайриятдур. Каримаи «сизлар ўзингиз учун яхши бўлган нарсани ёқтирмаслигингиз ва сиз учун ёмон бўлган нарсани яхши кўришингиз мумкин²¹⁵²» мафоди анга долдур.

²¹⁴⁷ Анҳори салоса – уч анҳор.

²¹⁴⁸ Фасхи азимат – юрушни бекор қилиш.

²¹⁴⁹ 1224 йил 29-жумода-л-аввал/1809 йил 12 июл.

²¹⁵⁰ Таахир – кечикиш, орқага сурилиш.

²¹⁵¹ Мавта – ўлик. Ихё – тирилиш.

²¹⁵² Қуръони карим, 2 : 216.

Эшмуҳаммадбек ва Суюнбий, Қурбонбек бий ва Севари бийнинг аҳшомига чаповул урмоғи ва ул бийларни қатлга еткуруб, амвол ва атфолига дасти таттовул еткурмаки

Бу воқеа андоқ эрдиким, *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ* Чуманойдин мустақарри хилофат жониби наҳзат қилгондин сўнгра Тўрамурод сўфи чун тангнои муҳосирадин нажот топти, майдонни холи кўруб, фасоди жибиллий таҳрики била муонидлардин лашкари анбуҳ тартиб бериб, шаҳри ражаб авоибли²¹⁵³ да Эшмуҳаммад бек ва Суюн *бий*ни саркарда қилиб, Оқёқиш ва Эшим наҳрининг канорида ўлтурғон *қароқалтоқия*ни чоптурмоқға буюрди. Алар кундуз ётиб, кеча юруб, моҳи мазкурнинг тўққузида шанба куни тонг вақти Қурбонбек *бий* ва Суйри бийнининг овулин Кўкузак била Эшим орасида топиб бостилар. Ва ул мазкур бўлгон бийларни эл-аҳшомидин кўп киши била шаҳид қилдилар ва молларин талаб ва уй ва элларин кўчуриб, муовидат кўргуздилар. Аммо, аъдон давлатдин Суюнбий захмдор бўлуб ва *найман* Худойберди *доруганин*г кичик ўғли Юсуфбек қирқ-эллик киши била мақтул бўлди.

Махдумқули сардорнинг қўнгротга чаповул урмоғи. Шаъбон ал-муаззам ойининг иккинчи куни²¹⁵⁴ ким, душанба эрди, Махдумқули *явмут* ўз абнои жинсидин эллик муборизи номдор олиб, фармони вожибилизон мавжиби била Қўнгрот чаповулига роятафроси наҳзат бўлди ва олти кунда Қўнгротнинг шарқий ҳудудин чаповул уруб, муонидлар аҳшомига дастбурди азим еткурди. Ва етти кишини қатл қилиб, кўп мол била мурожиат кўргузди. Ойнинг ўн тўртида шанба куни чоштгоҳда Бухоро Мезонининг учиди ва Хоразм Мезонининг йигирма бешиди Арк қалъасида Кўрунушхонада *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ* ва дастури аъзам, низом ал-мулк вал-миллата Юсуф *меҳтар* ўлтуруб эрдилар. Ва фақир дағи мулозиматда ҳозир эрдим ва сўз тақриби била чаповулчиларнинг сўзи ароға тушмиш эрди. Ул аснода Махдумқули муборизат кўргузган йигитлар била келиб, ҳануз хабарин тугатмайдур эрди, *хитой*дин икки киши келиб, Эшмуҳаммад бекнинг Янгиқалъали *хитой*ни чопгон хабарин келтурди. Ҳануз алар турмасдин бурун Муҳаммадқули бекнинг оллидин Бадал *юзбоши* келиб, Муҳаммадқули бек Эшмуҳаммад бекга шикаст берган хабарин еткурди.

Эшмуҳаммад бекнинг Янгиқалъалиқ хитойни чопғони ва Муҳаммадқули бекнинг дастбурдин шикаст топғони. Бу сониҳа тафсили улким, шаъбон авоибли²¹⁵⁵ да Тўрамурод сўфи Эшмуҳаммад бек ва Орол нукузининг *ҳокими* Назар *бий*ни *ўзбак* ва *човдур*дин юз киши била буюруб эрди, токим мамолики маҳрусанинги бир тарафиға музоҳим²¹⁵⁶ бўлаолғайлар. Алар Ойўлидин ўтуб, Кўҳна Урганж усти била илғор қилиб, ойнинг ўн иккиси²¹⁵⁷ да панжшанба кечаси Янгиқалъали *хитой*нинг атрофини чопиб, *қулон* халқидин икки киши ва бир *қароқалтоқ*ни хотуни била шаҳид қилиб, аёл ва атфолдин йигирма етти кишини исорат қайдиға чекиб, маржа ал-қаҳқари келган йўли била мурожиат кўргуздилар. Ул учурда Ниёзмухаммад бой ва Муҳаммадқули бек ибн Мурод бек Хўжаэлида илғор ётиб эрдилар. Хитой ва Қулон *ҳокими* Ризо *отолиқ* ахбор учун икки кишини суддан хилофатга ирсол қилиб, ўзи Хўжаэлига чопар йўсунида бориб, Ниёзмухаммад бой ва Муҳаммадқули бекка хабарни еткурди. Ниёзмухаммад бой қалъа муҳофизатиға муқаррар бўлуб, Муҳаммадқули ўз мутааллиқ навкарлари ва Ниёзмухаммад бойнинг баъзи навкарлари била отланиб, илғор қилди ва Кўҳна Урганжда ёвнинг ўтган изин топиб таоқиб қилди ва Ойбукрининг кун чиқарида тўғой орасида изидин етиб, уруш солдилар. Муонидлардин *човдур* муборизлари икки-уч мартаба сабот тариқасиға иқдом кўргузуб, жаҳди мавфур ва сайъи машкур тақдимға еткурдилар. Аммо Муҳаммадқули бек ва Бадал *юзбоши* баъзи муборизлар била аларға шери гўррон ва фили дамон янглиғ ҳамалоти мутаоқиб еткуруб, ул муонидларни мўри хастасўрин ва пашшаи шикастаболдек шикаст тариқиди қадамфарсой ва ҳазимат ҳавосида болгушой қилдилар. Ва теғи интиқом била кўп кишини мақтул ва мажруҳ қилиб, *хитой* усаросин қайди асоратдин халос қилдилар. Эшмуҳаммад бек ва Назарбий юз меҳнат ва минг машаққат била хойфан ва хосиран вартаи ҳалокатдин жонларин қутқориб, Қўнгрот жониби фирорий бўлдилар. Муҳаммадқули бек ул ердин Бадал *юзбоши*ни ўз навкарларидин яна биров била суюнчилатиб, дарбори фалакмиқдорға юборди. Ҳазрат аълохоқоний

²¹⁵³ 1224 йил 5-ражаб/1809 йил 17 август.

²¹⁵⁴ 1224 йил 2-шаъбон/1809 йил 2 сентябр.

²¹⁵⁵ Шаъбон ойи бошлари.

²¹⁵⁶ Музоҳим – заҳмат берувчи, халақит берувчи.

²¹⁵⁷ 1224 йил 12-шаъбон/1809 йил 23 сентябр.

аларни инъомоти вофира била саршори бодаи навозиш қилиб, Муҳаммадқули бекка олтун рахтлиг тўпчоқ от ва хилъати гаронмоя ирсол қилди. Чун Бадал юзбоши бу урушда рустамона муҳориба кўргузуб эрди, ани юзбошилиқ мансаби била сарафроз қилиб, юз навкар марҳамат қилди.

Ҳазрати хидеви комкори душман шикорнинг қуш солмоқ иродаси била азми шикор қилғони ва ул сафари муборакда Қўнгрот устиға сароё²¹⁵⁸ юбориб, Тўрамурод сўфини маҳбуси ҳисор қилғони

Байт:

*Очиб болу пар шоҳбози қалам,
Бу янглиг шикор этти сайд рақам.*

Чун ҳазрат султони комкор ва хоқони душман шикор, сарвари салотини олам, афзали хавоқини муаззам, мазҳари алтофи илоҳий, мазҳари аътофи номутаноҳий, аъни соҳибқирони зиллилоҳий, ал-мухтас би-авотиф ал-малик ал-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур, муизз ад-давла ва-л-дин Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳунинг дааби бу эрдиким, ҳар йил икки-уч мартаба шикор қилмоқни ўзиға лозим тутуб эрди. Бу йил ҳам ул дааб лузуми била шикорға чиқмоқ ирода қилиб, мустақарри хилофатда умдат ал-умаро, мурабби ал-фуқаро *амири кабир* жалол уд-давлаҳ Қутлуғмурод *иноқни* ниёбат амриға тайин қилиб, Қавс авохири²¹⁵⁹ да шаввол ойининг ўн тўрти²¹⁶⁰ да сешанба куни дор ус-салтанаҳ Хивақдин рукуб қилиб, Хонқоҳ хиттасида ул мамлакат *волийси* Оллоҳназар бой валади Эшниёз бойнинг давлатхонасин нузули мусарратвусули била рашки беҳишт қилди. Бойи мазкур зиёфат амрида жаҳди мавфур ва саъйи номақдур тақдимға еткуруб, кеча тонгға тегру шойиста хизматларға мубодират кўргузди ва бир хилъати гаронможким, бир иқлим хирожиға арзир эрди бир саманди сарсар хиром билаким, бир қадамда замони мозийдин ўтар эрди, **назм:**

*Ҳей дегунча ўтуб Сурайёдин,
Секрибон бир қадамда дунёдин.
Жусса бирла сепеҳрдин олий,
Лек ҳайъатда руҳ тимсоли*

– пешкаш қилди. Талиаи субҳдин сўнг ҳазрат хидеви комкор Хонқоҳдин наҳзат кўргузуб, Омудин ўтуб тушти. Ва ҳар кун бир нав шикорандозлиқ била ўзгача инбисот кўргузуб ва ҳар соат бир турлук сайдпардозлиқ била ўзга нав нишот оҳангин тузуб, манзил-баманзил кўчуб, Хўжаэли навоҳисин музриби хайёми иқбол ва муқарри боргоҳи ижлол қилди. Ва ул диёрда бир неча кун қуш солмоқ ва ов олмоқ била кўнглин овлаб, айшу ишрат сурмак маросимида дақиқае номаръий қўймади. Давлату комронлиг била мурожиат кўргузуб, зу-л-қаъда ойининг йигирма олтиси²¹⁶¹ да душанба куни мустақарри хилофатға нузул қилди. Бу сафарнинг муддати қирқ икки кун эрди.

Бу сафари ҳумюонда кўп воқеот рўй бердиким, тафсилан зикр қилмоқ мавжиби атноб²¹⁶² бўлур. Бу сабабдин баъзини ижмолан қайди китобатға кижурдим. Ул жумладиндуким, мунҳийлар масомеи жалолға хабар еткурдиларким, Қўнгротдин кўп савдогар асбоби билоғоят ва амволи бениҳоят била Эрдор йўлидин Бухороға озимдурлар. Ва яна Бекпўлод *отолиқнинг* ўғлонлари баъзи муонидлар била Бухородин ул йўл била Қўнгротға келур эрмиш. Бу жиҳатдин ҳазрат хидеви комкор Муҳаммадниёз бек *махрам* ибн Худойберди *иноқни* икки юз киши била Эрдорға номзад қилди. Алар Эрдорға бориб, корвоннинг Бухороға ўтган изин кўруб, киши топмайин муовидат кўргуздилар. Ва Хўжаэлида дарбори фалакмиқдорға утбабўслиқға фоиз бўлдилар.

²¹⁵⁸ Сароё – бошлиқлар, саркардалар.

²¹⁵⁹ 23-декабр

²¹⁶⁰ 1224 йил 14-шаввол/1809 йил 22 ноябр

²¹⁶¹ 1223 йил 26-зу-л-қаъда/1809 йил 14 январ

²¹⁶² Атноб – чўзилиш.

Ва яна улким, Абдуллоҳ сардорнинг ўғлонлари Саллоқ юзбоши ва Одам сардорни уч юз киши била Хўжаэлидин Қўнгрот чаповулига буюрди. Алар Қўнгрот қалъасининг баъзи ҳудудин чопиб, муонидлардин кўп кишини мақтул ва маасур қилиб, инони азиматин маатуф қилиб, даргоҳи давлатпаноҳга гониман ва мансуран мушарраф бўлдилар. Ва яна аларнинг изидин етти саркардани мутаоқиб Орол чаповулига буюрди. Алар ҳар фавж бир тарафдин Қўнгрот навоҳисин ғорат ва торож қилиб, Тўрамурад сўфини нақбат ҳисориға маҳсур эттилар. Ва аъдои давлатдин кўп кишини ўлдуруб, ғаноими бисёр ва усарои бешумор қабзаи тасарруфлариға киргузуб қайттилар ва навозишоти бекарона била сарафроз бўлдилар. Яна вақое ва савонеҳ кўп эрди, хавфан ал-атноб мунча била ихтисор топти.

Бу йил моҳи мазбур, яъни зу-л-қаъда нинг ўнун²¹⁶³ да шанба куни Эрнийез бекҗаким, фақирнинг ини-сидур, ҳазрат воҳибилатоё бир фарзанди аржуманд ва валади саодат пайванд ато қилди. Ва ул нури ҳадиқаи жалол ва наввари ҳадиқаи камол Муҳаммадризобек²¹⁶⁴ ка мавсум бўлди. «Анбатуҳуллоҳ наботан ҳасанан²¹⁶⁵»

Муҳаммаддон бекнинг садамати чаповул била Қўнгрот диёриға зилзила солмоғи

Ҳазрат аълохоқоний Қурбонбек бий ва Суюри бий шаҳодат топғондин сўнг ҳазм ва эҳтиёт маросимин риюа қилиб, шикордин қайтурда Каримберди *отוליқ* Аллош бекнинг оқоси Одил бек ва Қутлуқмуҳаммад *иноқнинг* ўғли Муҳаммаддон бек ва Бекали бек ибн Абдуллоҳ бек ибн Қаробаҳодир *миробни* ўзлариға мутааллиқ сипоҳ била илғор йўсинида Оқёқиш муҳофизатиға номзад қилиб эрди ва алар фармони лозим ал-изъон мавжиби била ул амрға машҳул эрдилар. Аъдои давлатға гушмоли балиғ еткурмак учун Муҳаммаддон бек Бекали бекни Оқёқиш қалъасида қўюб, ўзи ўз навқари ва қароқалтоқиядин икки юз муборизи номдор била зу-л-ҳижжа нинг йигирмаси²¹⁶⁶ да жума куни Оқёқишдин роятафрази наҳзат бўлуб, Оймирзонинг қалъасининг устидан ўтти ва тенгиздин муз усти била қатъи масофат қилиб, икки кунда Толлиқ мавзеиға дохил бўлди. Ва ул навоҳида қўштамғолиғ Нуртой қароқалтоқнинг элин ва Қўнгротнинг баъзи улусин чопиб, теги интиқом била ўн етти кишини ўлдурдилар. Ва ўн кишини асир қилиб, кўп йилқи ва қаромол ғаноимиға мутасарриф бўлуб, мурожиат кўргузди ва Оқёқишға келиб, ул ғаноимнинг ғон²¹⁶⁷ ин усаро била Ёвбосар отлиғ йигитдин даргоҳи оламаноҳға ирсол қилди. Ва ул ойнинг йигирма саккизи²¹⁶⁸ да жума куним, намози жумадин сўнг барча умаро ва аъёни давлат кўрунушхонада ўлтириб эрдилар, келиб хабар еткурди. Ҳазрат султони соҳибқирон ани хилъати гаронмоа ва навозишоти биланиҳоя била ўз ақронидин мумтоз қилди. Ва Муҳаммаддон бекка тилло кечимлик²¹⁶⁹ бир тўпчоқи арабий била бир хилъати зардўз ирсол қилди.

Ҳазрат аълохоқонийнинг жулуси майманат маанусининг бешинчи йилининг воқеоти саодатсимоти гузориш сафаҳотида рақам силкиға чекилур

Ул жумладиндур: Бу йилким, Йилқи йилидур, Хоразм Наврўзи муҳаррамнинг йигирма учи²¹⁷⁰ да панжшанба куни бўлди. Наврўзи султонийдин йигирма икки кун юқори эрди. Наврўздин сўнг секкизинчи кунда санаи ҳижрия минг икки юз йигирма бешда шаҳри сафар *хотаматуллоҳу билхайр вал-зафарнинг* ғурраси²¹⁷¹ да жума куни ҳазрат хидеви комкор Янгидарёдағи қароқалтоқия муонидларининг гушмоли ва танбеҳи учун *явмут сардорларидин* икки саркардани ҳар қайсиға *тарокима* ва *ўзбакиядин* икки юз киши бериб, бирини Қувбош йўли била ва бирини Кўкча йўли била юборди. Маъмурлар қатъи масофатда

²¹⁶³ 1224 йил 10-зу-л-қаъда/1809 йил 18 декабр.

²¹⁶⁴ Бу ерда гап Мунисининг укаси Эрнийезбекнинг ўғли Муҳаммад Ризобек – Огаҳий туғилгани ҳақида бормоқда.

²¹⁶⁵ Оллоҳи таоло уни кўркам ўстирди.;Қуръони карим, 3-суранинг 37-оятига ишора.

²¹⁶⁶ 1224 йил 20-зу-л-ҳижжа/1810 йил 27 январ.

²¹⁶⁷ Ғон – ўлжа молнинг бешдан бирини давлат ҳисобига олиш.

²¹⁶⁸ 1224 йил 28-зу-л-ҳижжа/1810 йил 4 феврал.

²¹⁶⁹ Кечимлик, кежимлик – от устига ташланадиган ёпинғич-совут.

²¹⁷⁰ 1225 йил 23-муҳаррам/1810 йил 1 март.

²¹⁷¹ 1225 йил 1-сафар/ 1810 йил 8 март.

қамари шабгарддин суръати сайр истиора қилиб, бир ҳафтада ҳар қайси Янгидарёнинг бир ҳаддидин дохил бўлди. Ва ул навоҳида ўлтирғаон қароқалтоқиядин кўп элни торож ва мақтул ва маасур қилиб, ғаноими бешумор била мурожиат кўргуздилар. Ва моҳи мазбурнинг йигирмаси²¹⁷² да мустақарри хилофатга етиб, навозиши хусравона била сарафроз бўлдилар.

Қўнрот устиға чаповулчи буюрулмоғи. Ва ҳам моҳи мазкур авосити²¹⁷³ да ҳазрат хидеви комкор Тўрамурод сўфининг таадиби учун *явмутия* ақобиридин икки *сардорни* ямут сипоҳидин икки гуруҳга саркарда қилиб, бир-бирининг изидин Қўнротга номзад қилди. Маъмурлар Оқёқиш устидин ўтуб, Қазоқ дарёси била қатъи масофат қилиб, Қўнрот навоҳисидин баъзи мавозе ва элни наҳбу ғорат қилиб қайтдилар.

Ва ҳам бу ойнинг ўн саккизи²¹⁷⁴ да шанба куни қиёт дудмонидин Қаробаҳодир *мироб* ибн Худойқули *отолиққим*, Муҳаммадамин *иноқи* марҳумийнинг авоили давлатидин бери бу хонадони олийнинг мулозиматида жонсипорлиғ кўргузуб, маротиби узоға тараққий топиб эрди, марази табиий била саройи фонийдин дор ал-бақоға интиқол қилди. Ёши етмиш олтидин ўтуб эрди.

Ҳазрат хидеви комкорнинг Хиваник ариғиға сув очтурмоқ учун Ҳазорасб жониби наҳзат кўргузмаки

Ва ҳам сафари мазкурнинг йигирма учи²¹⁷⁵ да панжшанба куни ҳазрат хилофат мартабат Хиваник ариғининг сақосин очтурмоқға руқуб қилиб, Хитойдағи ҳовлисиға нузул қилди ва андин отланиб, Ҳазорасбга бориб, наҳри мазкурнинг сақосин олти кун ҳафр қилдириб, сувни ул наҳрға жорий қилди. Бу аснода асбоби маноҳий ва адавати малоҳий²¹⁷⁶ андоққим дафу чанг ва танбуру ғижжак ва ғайриҳумни мамнуъ қилиб, барча номашруот ихтисобиға муҳтасиблар муқаррар қилди. Ва сақодин мурожиат кўргузуб, рабиъ ал-аввал ойининг тўрти²¹⁷⁷ да якшанба куни мустақарри хилофатга нузул қилди. Бешинжи кунким, ул ойнинг тўққузланжиси жума куни эрди, Оллош бек ибн Саййидали бек қиётни жадди Тожибийнинг мансабиға насб қилди. Ва Бекали бек ибн Абдуллоҳ бекни бобоси Қаробаҳодир *мироб* ўрниға мансуб қилиб, *мироблиғ* хилъати била сарафроз қилди. Ва тонгласи шанба куни Яхшилиқ *парвоначи* ни маъзул қилиб, қангли Қаландар бек ибн Худойберди бек ибн Қутлуқмурод ҳожини *парвоначи* қилди.

Саййидназар бийнинг воқеан қатли. Бу воқеот андоқ эрдиким, Бойназар *бий*нинг иниси Эрнийез бек Хўжамурод *бий*нинг қатлидин сўнг ўз уруғи *эиқули* жамоасининг ва баъзи ақрабосининг муовинат ва музоҳиратиға эътимод қилиб, ҳазрат хидеви комкорнинг баиатиға даъват қилмоқ учун Қўнротга бориб, пинҳоний *эиқули* орасиға дохил бўлуб, Тўра сўфи андин хабар топиб, ани ул халқнинг қўлидин тасаллут ва таади била олиб, маҳбус қилиб, ул бечора ҳабсда ҳалок бўлуб эрди. Анинг биродарзодаси Болташ бек ибн Бойназар *бий* Саййидназар бийниким, Хўжамурод *бий* била тутулуб, бир йилдин бери Арк зиндонидида маҳбус эрди, мавқифи арзда жабинсойлиқ қилиб, оқосининг қони учун тилади. Анинг арзи иззи қабул била мабзул тушуб, Саййидназар *бий*ни зиндондин чиқариб, Арк дарвозасининг оллида теғи интиқом била чоқулаб ўлдурди. Бу воқеа раби ал-аввали мазкурнинг ўн олтиси²¹⁷⁸ да жума куни намоздин сўнг эрди.

Оймирзо бийнинг Қўнрот диёридағи қароқалтоқни чопғони. Ул учурда Оймирзо *бий* Оқёқиш навоҳида ўлтирур эрди. Ва Муҳаммадниёз карчак ва Берди *юзбоши* икки юз киши била Каримберди *отолиқ* ва Одил бек ва Муҳаммадjon бек ва Бекали бекнинг ўрниға сафар ойидин бери Оқёқиш қалъасининг муҳофизатиға номзад бўлуб эрди. Рабиъ ас-соний авохир²¹⁷⁹ да Ойдўст *бий*нинг саъйи ва ихтимоми била Оймирзо *бий* ва Берди қашқа *юзбоши* навқария ва қароқалтоқиядин тўрт юз муборизи кинахоҳ ва

²¹⁷² 1225 йил 20-сафар/ 1810 йил 28 март.

²¹⁷³ 1225 йил 13-сафар/ 1810 йил 20 март.

²¹⁷⁴ 1225 йил 18-сафар/ 1810 йил 26 март.

²¹⁷⁵ 1225 йил 23-сафар/ 1810 йил 31 март.

²¹⁷⁶ Таъқиқланган ишлар асбоб-олоти билан иш кўриш.

²¹⁷⁷ 1225 йил 4-раби ал-аввал/ 1810 йил 10 апрел.

²¹⁷⁸ 1225 йил 16-раби ал-аввал/ 1810 йил 22 апрел.

²¹⁷⁹ 1225 йил 25-рабиъ ас-соний/ 1810 йил 31 май.

шужои размогоҳ била Қазоқ дарёсидин ўтуб, Толлиқ ҳудудиға ворид бўлуб, Қўнгрот музофотида ўлтургон қароқалпоқияни тохту-тоз қилиб, ул жамоадин кўп кишини теги обдор била интиқом ўтиға ўртоб, вужудлари туфроғин адам тундбодиға совурдилар. Ва Ойдўст бийнинг ақрабосидин Бекишниким, кўп муддатдин бери Ойдўст бийға адоват кўргузуб, бу давлати абад муддатға куфрони неъмат зоҳир қилиб, Қўнгротға бориб, сўфининг мулозиматида муонидлар силкиға мунҳарит бўлуб эрди, мутамарридлардин кўп киши била асир қилиб, мурожиат кўргуздилар.

Тўрамурад сўфининг Оқёқиш устиға келгани ва номурад рижъат қилғони. Тўрамурад сўфи Оқёқиш қасдиға минг етти юз мутамарриди кинахоҳу шақоват дастгоҳни жам қилиб, юруш асбобининг таҳҳиясиға машғул эрди, ул аснода Оймирзо бийнинг чаповул уруб, Бекишни иср қайдиға чекиб қайтган хаба-ри етиб, наъл дар оташ бўлуб, истижол била отланди. Ва Оймирзо бий келгандин бир кун сўнг Оқёқиш устиға келиб, ярим манзиллик ерда сангар қилиб, уч кунгача Оқёқиш қалъасин қаттиғ муҳосира қилди. Муборизлар ҳар кун қалъадин икки-уч қатла чиқиб, набардозмойлиқ кўргузуб, аълодин жамъи касир ва жамъи ғафир²¹⁸⁰ ни мақтул ва маасур қилдилар. Учунжи куниким, Тўрамурад сўфи сангаридин отланиб, муҳосираға машғул эрди, Ойдўст бий алар келмасдин бурунроқ уч юз кишини бир мўътamid кишиға топшириб, қалъадин чиқариб, тайин қилиб эрдиким, муонидлар қалъа устиға келгандин сўнг сангарига қуюлуб, горат қилинг. Алар бу ният била сангарга бориб, борча асқол ва аҳмолини торож қилдилар ва юз кишиға қарибким, сангар муҳофизатиға тайин топиб эрдилар, барчасин асир қилиб, қатлға еткурдилар ва қоринларин ёриб, пешноф²¹⁸¹ ларин сўюб, бўйинлариға илдируб ташладилар. Ва ғаноими фаровон била борғон йўлидин мурожиат кўргузуб, қалъанинг кун чиқаридин дохил бўлдилар. Тўрамурад сўфи бу воқеани эшитиб, махзул²¹⁸² ва манкуб юз расволиқ била қайтиб, ўз диёриға мутаважжиҳ бўлди. Ойдўст бий Бекишни ҳам ўлдириб, яхши муборизат кўргузган баҳодирлар била судда²¹⁸³ и хилофат мулозиматиға озим бўлдилар ва жумода-л-аввалнинг секкизи²¹⁸⁴ да шанба куни дарбори фалак миқдорнинг тақбили бисотиға фоиз бўлуб, қилган хизматлариға лойиқ мароҳими хусравона ва авотифи бекаронаға махус бўлдилар.

Ҳазрат султони соҳибқироннинг давлати саодатнишон била учунжи каррат Орол кишвариға рояти нусратоятни ҳаракатға киргузмакининг баёни ва Тўрамурад сўфиға гушмоли балиғ еткуруб, ул тамарруд бешасининг силсилаи давлатини узмакининг достони

Бу саҳифа майдонининг роятафрози, бу рафия унвонининг балоғат тирози, яъни қалами мишқин рақам бу янглиғ воқеа нигорлиғ кўргузурким, чун сўфии бегири шарорат тахмир Тўрамурад бийким, анинг зоти шақоватсамоти «инсон зиён-бахтсизликдадир²¹⁸⁵» хисоратиға мазҳар²¹⁸⁶ дур ва вужуди номасъуди «улар илгари очиқ хато – залолатда эдилар²¹⁸⁷» залолатиға муашшар²¹⁸⁸, байт:

*Келиб зоти анинг залолат сиришт,
Жабинида идбор ўлуб сарнавишт.
Вужуди жаҳонға кудурат фазой,
Замири халойиқға зулмат намой.*

Шарорати фитрат ва хубси тийнат²¹⁸⁹ таҳрики била мамолики маҳрусанинг атрофидин мукарраран дахлу музоҳимат еткурди. Андоққим, собиқан мазкуру мастур бўлди. Ложарам ҳазрат хидеви комкори

²¹⁸⁰ Жамъи ғафир – катта оломон.

²¹⁸¹ Пешноф – киндик атрофидаги гўшт (қарта) ва ичаклар.

²¹⁸² Махзул – умиди узилган.

²¹⁸³ Судда – остона.

²¹⁸⁴ 1225 йил 8-жумода-л-аввал/1810 йил 12 июн.

²¹⁸⁵ Қуръони карим, 103 : 2.

²¹⁸⁶ Мазҳар – англатувчи, маънога эга.

²¹⁸⁷ Қуръони карим, 3 : 164.

²¹⁸⁸ Муашшар – ўз ичига олган.

²¹⁸⁹ Хубси тийнат ва шарорат – табиатан тубанлик ва золимлик.

душманшикор ва шахриёри номдори нусратшиор, сарвари салотин, сардафтари хавоқин, мазҳари алтофи илоҳий ва мазҳари эътоф номутаноҳий. қомеи асоси зулму туғён. носибии ливои амну омон, алмухтас би авотиф ал-малик ал-мустаон муизз уд-давлат ва-с-салтанат Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза ала-л-оламин барроҳу ва эҳсонаҳу ул нобакор, тийра рўзгорнинг тааддиб ва гушмоли учун Орол юришига жозим бўлуб, баҳромсавлат тавочиларни асокири мансура ихзориға мамолик атрофиға ирсол қилди. Ва хусравона инъомидин умарои ва шужаои душман шикорға асбоби сафар таҳҳияси учун зарпошлиғ кўргузуб, жавоҳири муроддин домани умидларин мамлу қилди. **Байт:**

*Махзани жуд эшикини очти,
Кафи эҳсони элга дур сочти.*

Ва дор ас-салтана Хивақда аморатпаноҳ ва аёлтадстгоҳ, умдат ал-умаро, мураббӣ ал-фуқаро, алмуфайз ал-жуд алал ғурабо фи-л-офоқ, жалоли давла ва-д-дин абу-л-маоний Қутлуғмуродбий иноқни ниёбат маснадида мутамаккин қилиб, Урганж Саратонининг ўн тўрти²¹⁹⁰ да ва моҳи мазбур, яъни жумода-л-аввалнинг ўн иккиси²¹⁹¹ да панжшанба куни, ул чоғдаким, асъади соот ва аҳсани авқот эрди, мустақарри хилофатдин бахти ҳумоюн ва толеи маймуннинг далолати била якрони саодатға рукуб қилиб, Мойлижангалға нузул қилди. Ва шанба куни андин отланиб, *Отолиқ* арнасининг сақосига тушуб, дарё қироғин музриби хайёми давлат ва муқарри боргоҳи жалолат қилди. Бу мавзеда тўрт кун таваққуф воқе бўлди, токим асокири мансура ва афвожи қоҳира атрофи мамоликдин фавж-фавж, гуруҳ-гуруҳ келиб, рояти нусратоёт кўлокасиға мужтаме бўлдилар. Ва ҳам бу манзилда ўғруқ ва буна²¹⁹² ва аҳмол ва асқолни кемаларга солиб, оининг ўн тўққузи²¹⁹³ да чоршанба куни кўчуб, Қипчоқ ҳаволисиди дарё канорин нузули мусарратвусули била беҳиштойин қилди. Бу ерда *олабулук* жамоасининг ҳокими Абдуллоҳ *сардор*нинг ўғлонлари Соллоқ *сардор* ва Одам *юзбоши* ўзлариға мутааллиқ сипоҳ ва яна бир неча муборизи кинахоҳ била Орол жониби йўл эҳтиёти учун илгари буюрулди. Панжшанба куни Бештепа муқобиласиға нузул қилиб, аморатмаоб, сароматинтисоб Муҳаммадризо *қўшбеги*нинг иниси Муҳаммадқули бек ибн Мурод бек *қўнрот* ва Тангбаҳодир *қўнрот* ва Дўсим Баҳодир *манқит* ва Бадал *юзбоши*ни ўз наваркарлари билаким, етти юз отлиғ муборизи барғўзида эрди, **маснавий:**

*Эди ҳар бири сафдари филтан,
Ҳазабри ваго, зигами сафшикан.
Таҳамтани набард, Фаромарзи жанг,
Яли шердил, гурди пўлод чанг.*

Ҳасанбой *бий* ва Қўлюмри *бий* ва Қўшберган *бий*нинг эл ва аҳшомининг муҳофизатиға номзад қилди. Анинг учунким, масомеи жалолға Қўнрот тарафидин хабар етиб эрдиким, *қўнрот* муонидлари ул элларға турктоз қилмоқ тараддудида эрмиш. Маъмурлар эйлоти мазкурни Қумчўнкўл ҳудудида топиб, муҳофизат амриға қиём кўргуздилар. Ва Саллоқ *сардор* ва Одам *сардор*ким, бурун йўл эҳтиётиға маъмур бўлуб эрди, ишорати воло била Чумонойнинг Тобпоқкечув отлиғ гузаргоҳида йўл ҳифзиға машғул бўлдилар. Ва ҳам Бештепа муқобиласида амири соибии тадбир Муҳаммадризо *қўшбеги*ни пешхона ва саропарда²¹⁹⁴ била илгари юбордиким, то Қирққойрида боргоҳ ва саропардани барпой қилғай. Жума куни ул мавзедин ливои наҳзатни ҳаракатға киргузуб, Хўжаэли қалъасининг олдидин ўтуб, Қирққойирда боргоҳи фалакиштибоҳға нузул қилди. Маълум бўлсунким, ул мавзе *хўжаэли* қабоилидин *қирқ* халқининг еридур. Бу жиҳатдин «Қирқ қойири»ға мавсумдур. Ул ерда Тошим *найман*ким, Тўра сўфининг муътаמיד

²¹⁹⁰ 7 июн.

²¹⁹¹ 1225 йил 12-жумода-л-аввал/1810 йил 16 июн.

²¹⁹² Буна – йўл анжомлари, юк.

²¹⁹³ 1225 йил 19-жумода-л-аввал/1810 йил 23 июн.

²¹⁹⁴ Пешхона ва саропарда – даҳлиз ва чодир.

кишиларидин эрди, оқоси Муҳаммадназар *отолиқ* анинг ўгли Хўжамурод билаким, сўфининг афёли ношойистасидин дилтанг бўлуб, Қўнгротдин қочиб, бу жонибга мутаважжиҳ бўлуб эрди, даргоҳи олам-паноҳ тақбилига мушарраф бўлуб, бурунги хабарни имзога еткурди²¹⁹⁵. Бурунги хабарни келтурган киши Тўрамурод сўфининг жосуси эркан. Ҳийла била қочғунчилар тариқасида келган эрмиш. Тошим *наймон*нинг сўзи била анинг жосуслиғи субутга етиб, сиёсатга етти. Ойнинг йигирма иккиси²¹⁹⁶ да шанба куни кўчуб, Чанглубосувнинг сақосига тушулди. Ул кун бу манзилда фармони вожиб ал-имтинон мавжиби била Муҳаммадқули бек ва Тангбаҳодир ва Дўсим Баҳодир Қум Чўнгкўлдин келиб, асокири нусрат-маосирга қўшулди. Бадал *юзбоши* ул элда ва Одам *сардор* Тобпоқ кечувда муҳофизатга муқаррар бўлди.

Эшмуҳаммад бекнинг Ҳасанбой бийнинг элига чаповул ўрмоғи. Бу сониҳа андоқ эрдиким, Тўрамурод сўфи асокири мансуранинг устига келур хабарин ҳануз эшитмайдур эрди. Эшмуҳаммад бекни икки юз эллик киши била Ҳасанбой *бий*нинг элини чоптурмоқ учун Отйўлидин ўткарди. Сўнгги кунким, якшанба эрди, Эшмуҳаммад бек тонг вақти Қум Чўнгкўлга етушуб, Ҳасанбой *бий*нинг элига турктоз ва чаповул еткурди. Ул ҳангомда Бадал *юзбоши* таҳоратга машғул эрди, хабардор бўлуб, сипоҳи била отланиб, шери гўрранда янглиғ аъдои давлатга ҳамла еткурди ва синони жонситону теги хунфишон била етти-саккиз кишини мақтулу мажруҳ қилди. Ул чоғда Қўшберган *бий* ва Ҳасанбой *бий*нинг ўгли Қодирберган *қароқалтоқ* йигитлари била отланиб етуштилар ва ёвга аралашиб, теги хунрез била сарафшонлиғга машғул бўлдилар. Ва Бадал *юзбоши* бовужудиким бошидин захмдор бўлуб эрди, юз қайтармай, муқотилага ҳарисроқ бўлди. Ложарам бу нав ҳиммат ва муборизат йўмнидин «оллоҳ сизга қудратли ёрдам бериши учун²¹⁹⁷» фаҳвоси била нусрат ели Бадал *юзбоши* туғининг парчамига эсиб, Эшмуҳаммад бек ва аъдои давлат шикасти қабиҳ ва ҳазимати фасиҳ топтилар. Бадал *юзбоши* ва Қўшберган *бий* ва Қодирберган баҳодирлар била изидин айрилмайин, такомиший²¹⁹⁸ қилиб, муонидлардин кўп кишини тутуб ўлдурдилар. Аммо, бу хабар кун найза бўйи кўтарилмасдин бурун суддаи хилофат мулозимларининг самъига етиб, амири равшанзамир Қилич *иноқ* ва Хўжажон хўжа ва Муҳаммаджон бек ва Худойназар бек ибн Кўчак *иноқ* ва Муҳаммадқули бек ва Дўсим Баҳодир ва Саллоқ *сардор* ва ғайриҳум баъзи мутажанда билаким, ҳар бири бир сипоҳнинг хулосаси эрди, буюрулди. Алар Тойпоқ кечувидин илгари муонидларга ҳазимат ҳангомида етиб, қатлу исрға машғул бўлдилар. Андоқким Эшмуҳаммад бек баъзи муонидлар била кўлга кириб, қалин қамиш орасида ёшунуб, уч кундин сўнг пиёда ва бошу оёқ яланг Қўнгротга борди. Ва баъзи *човдур* ва *ороллилар*ким, Аранг тарафига фирорий бўлуб эрдилар, аларни Аранггача қовуб, қирқ-эллик кишини асир қилиб ва ўн етти кишини ўлдуруб, бошларин келтурдилар. Ул кун ва душанба куни дастури аъзам ва соҳиб ас-сайф вал-қалам низомулмулк Юсуф *меҳтар* ишорати воло мавжиби била Чанглибосув ва Чуманойга кемадин занжир била жиср боғлади. Сешанба куни ул наҳрлардин убур қилиб, Чуманойнинг орқаси музриби боргоҳи иқбол бўлди. Чаҳоршанба куни Эшмуҳаммад бекнинг урушида иш кўргузган ва оти ўлган йигитларга тилло ва хилъат инъом қилиб, Бадал *юзбошини* ортуқаси навозишлар била сарафроз қилди. Ва ул кеча Муҳаммадниёз карчак ва Худойберди бекни ўзлариға мутааллиқ сипоҳ била Қўнгрот жониби илғорға буюрди. Панжшанба куни ойнинг йигирма еттиси²¹⁹⁹ да Чуманойдин ҳаракат қилиб, Ихлос арифининг сақоси била Бутонқамиш оралиғинким, андин Қўнгрот қалъасига бир фарсахлиғ масофатдур, муаскар қилди. Ул кун Муҳаммадниёз карчак ва Худойберди бек Қўнгротнинг баъзи мавозеида ўлтурғон элни ғорат қилиб, бир неча кишини асир этиб келтурдилар.

Аввалги урушнинг воқеаси. Жума куни ҳазрат хидеви комкори душманшикор лашкари қиёматасарнинг тартиб ва таабиясига партави илтифот солиб, беш қисмға мунқасим қилди. Андоқким шижоатпаноҳ, сароматогоҳ *амир* Қилич *иноқ*ни Ўрозали *иноқ* бошлиғ баъзи умаро била буронғор тайин қилиб, *манқит* Худойназар *отолиқ*ни Тўра *отолиқ* ва Аваз *иноқ* бошлиғ баъзи умаро билан ўнг қўлга муқаррар етти. Ва *уйғур амир* Каримберди *отолиқ*ни нукуз Бекболта *мироб* ва ва фақир ва Оллоҳназар *бий* била

²¹⁹⁵ Аниқлик киритган ҳолда арз қилди.

²¹⁹⁶ 1225 йил 22-жумода-л-аввал/1810 йил 26 июн.

²¹⁹⁷ Қуръони карим, 48 : 3.

²¹⁹⁸ Такомиший – отда узлуксиз қувлаш, таъқиб этиш.; Бегтел матнида нотўғри шаклда «накомиший» келган.

²¹⁹⁹ 1225 йил 27-жумода-л-аввал/ 1810 йил 1 июл.

жувонғорға номзад қилиб, Абдуллоҳ иноқни Қаландар *парвоначи* бошлиғ баъзи умаро била сўл қўлга саркарда қилди. Ва ўз нафаси нафиси била қалбгоҳда ливои зафарпарчамни жилваға киргузуб, зубдаи содот саййид Юсуф хўжа *нақиб* ва *амири кабир* Шоҳниёз *отолиқ* ва дастури аъзам Юсуф *меҳтарни* ўз ҳузратига мушарраф қилди. Ва Муҳаммадризо *қўшибегини* муқаддимаи сипоҳ қилди. Бу тартиб била Қўнгрот қалъасининг устиға роятафроси наҳзат бўлуб, баъзи муборизлар фармони жаҳонмато²²⁰⁰ муқтазоси била асокири мансурадин илгари аодиға чаповул уруб, усарои бисёр ва ғаноими бешумор келтурдилар. Ҳазрат аълохоқоний дабдабаи тамом ва кавкабаи локалом била бориб, қалъанинг қибласида тартиби мазкур била сафоролиғ кўргузди.

Ва Тўра сўфи дағи аҳли инод ва арбоби фасод била қалъадин чиқиб, хандақ орасида ясов ясаб, накбат ва хисорат ливосин жилвагар қилди. Ва ўзи гуруҳи анбуҳ била хандақдин ўтуб, изҳори журъат қилиб, муҳориба майдониға муборизат якронин сурди. Ва ҳазрат аълохоқоний умарои шижоатшиор ва шужаои муборизатосорни даста-даста навкарлари била майдондориликға маъмур қилиб, санж ва кабурга²²⁰¹ садосин фалакасирга еткурдилар. Ва икки тарафдин муборизлар майдонға таҳаввур якронин суруб, ҳангомаи муҳориба гарм ва шижоат аҳли хунрезликда беозарм бўлди. Ва занбурак ва шамхоллар овози рааднишон ва гулулаи жонситон била баҳодирлар ҳушин бошларидин учурди. Ва муборизлар жигариға ажал захмин еткурди. **Маснавий:**

*Такопў қилиб эйла аҳли набард,
Булутдек тутуб кун юзин тийра гард.
Қўпуб адиллар ҳаё-ҳўйидин,
Учуб гард отлар такопўйидин.
Малоик қулоқини кар айлабон,
Қуёш кўзини бебасар айлабон.
Уруб гурдлар найзаи жонситон,
Адувга бўлуб найзалар хунфишон.
Қиличлар қилиб хасм бағрини чок,
Бўлуб лаългун қон ила тийра хок.*

Аснои гиру дор²²⁰² ва ҳангомаи корзорда Орол *наймонининг ҳокими* Ҳасан *қози* Тўра сўфидин рўйгардон бўлуб, давлат янглиғ бу ҳазратға юз келтурди. Ва Ўрозали киётким, сўфининг бинои давлатининг сутуни эрди, ўз саҳросидин келиб, бу воқеани кўруб, майдонға кириб, муборизат амриға мубодират кўргузди. Ул аснода шужаои душманшикордин биров анинг муқобила ва муқотиласиға журъат якронин суруб, гулулаи тўфанг била ажал туфроқиға сарнигун йиқиб, отин олиб, ўзин танимайин майдондин чиқти. Қурбонниёз Пирнавхостийким «кўзи кичик» лақабиға машҳурдур, Ўрозали киётни майдон ўртасида шуруфи мавт²²⁰³ да кўруб, бошин кесиб келтурди. Ва баъзи баҳодирларким, атрофға номзад бўлуб эрдилар, аъдои давлатдин кўп кишини ўлдуруб, бошларин келтурдилар. Ва муборизлар ҳазрат султон соҳибқиронийнинг маёмини давлатидин қувват топиб, ғалаба қилдилар. Ва накбо²²⁰⁴ и накбат сўфини бедавлатнинг аламиға эсиб, шикаст топти ва қочиб қалъаға кириб, ҳисордорликға машғул бўлди. Бу урушда сипоҳи нусратпаноҳдин Дўнмас *явмутнинг ўғли* Одинаберди *сардор* ва *қўнгрот* Қувондуқ ва Исмоил баҳодир шаҳодат топдилар. Ва *жалойирдин* икки киши асир бўлуб, алар қалъада сўфининг ҳукми била қатлга етдилар. Асокири мансура қалъа атрофидағи мазоренинг буғдойин торожу поймол қилиб қайтиб, муаскари ҳумоюнға тушти. Ва Ўрозали киётнинг бошин ибратан лил-нозирин сангар дарвозасида дорға остурди. Тонгласи муҳосира қилдилар. Муонидлар қалъадин чиқа олмадилар. Якшанба кун умарони асокири мансура ва афвожи қоҳира била қалъа устиға буюрди. Бу кун ҳам уруш бўлмади.

²²⁰⁰ Жаҳон бўйсунувчи.

²²⁰¹ Санж ва кабурга – дўмбира ва бурғу.

²²⁰² Гиру дор – ушла-гут.

²²⁰³ Шуруфи мавт – ўлим арафаси.

²²⁰⁴ Накбо – шамол; Накбои накбат – бахтсизлик ели.

Иккинчи урушнинг воқеаси. Душанба куни моҳи мазкурнинг салхи²²⁰⁵ да ҳазрат хидеви комкор дабдабаи каёний ва кавкабаи сулаймоний била рукуб қилиб, қалъа устига юруш қилди. Ва яна қалъанинг қибласида бурунги дастур ва маротиб била лашкари қиёматасарни муруттаб қилиб, аввалги йўсунда суфуфи нусратвуқуфни ораста қилди. Ва Тўра сўфи ҳам муонидлар била қалъадин чиқиб, тасвияйи суфуфга иштиғол кўргузуб, ливои накбатни барпой қилди. **Назм:**

*Ясовларда рахшанда туғу алам,
Қуёш шаънини синдуруб якқалам.
Кабурка уни етти афлокга,
Солиб зилзила арсаи хокга.
Навозишга ҳар ён кириб табли жанг,
Садоси ўтуб чархдин бедаранг.
Дами карно шуришафзо бўлуб,
Қиёмат куни ошкоро бўлуб.*

Ишорати воло мавжиби била баъзи баҳодирлар ул диёрнинг тавобе ва лавоҳиқининг ғоратиға маъмур бўлуб, баъзи сарҳанг²²⁰⁶ и соҳиби фарҳанглар майдондорлиқға мубодират кўргуздилар. Ҳар нечаким, аҳли инод ва арбоби фасоднинг тоби муқовимати йўқ эрди, аммо қалъа девориға мустаҳзар бўлуб, шарорати жибиллий ҳаракатидин майдонға журъат якронин сурдилар. Муборизлар туш-тушидин аларға мутаоқиб ва мутаволи ҳамлалар еткуруб, қаттиғ муҳориба ва муқотила воқе бўлди. **Байт:**

*Масоф амри анингдек гарм бўлди,
Ки ул майдон саросар қонга тўлди.*

Ул чоғда Хўжажон хўжа муборизат майдониға шижоат якронин суруб, аъдо сафиға ҳамалоти мутаоқиб била зилзила еткуруб, синони жонситон ва теги хунфишон била қатлу хунрезликка машғул эрди, иттиғоқо муқобиласидин *уйгур Саййидқули бек* муонидлардин гуруҳи анбуҳ била хўжанинг қасдиға от солди. Хўжа ҳам тааммул ва таваққуф қилмай, аларға ҳамла еткуруб, икки-уч кишини мақтул ва мажруҳ қилди. Муонидлар бу воқеани кўруб, ҳайъати ижтимо била хўжани ўртаға олиб, атрофидин ўн-ўн беш найза урдилар. Ўзгасиға совут моне бўлуб, бир найза қорниға дохил бўлуб, қаттиғ захмдор бўлди ва отнинг қуввати била ул вартадин халос бўлди. Ва *явмут Кўмак паҳлавон* дағи қатлу кўшеш ҳангомида оёқидин захмдор бўлуб чиқти. Ул аснода атрофға чаповулға боргон баҳодирлар ғаноими фаровон ва усарои бепоён била кела бошладилар. Усаронинг аксари *човдур* эрди. Тўрамурад сўфи бу воқеадин хабар топиб, муонидлардин жамъе касир била қалъанинг кун боториға ўтуб, қасд қилдиким, чаповулға боргон лашкарга беҳабар дастбурд етургай. Сипоҳи нусратпаноҳнинг майсарасидин Каримберди *отилиқ* баъзи муборизлар била анга муқобил бўлуб, уруш солдилар. Аввалги урушдағи баҳодирлар дағи муни мушоҳида қилиб, чўқ-чўқ, гуруҳ-гуруҳ келиб ҳамла қилиб, муҳориба ва муқотила амриға қиём кўргуздилар. Ҳазрат хидеви комкор ҳам ул тарафға алами зафарпарчамни ҳаракатға киргузди. Аъдон давлат бу воқеани кўруб, фидоийвор ғайрат кўргузуб, тўп-тўп ҳамла еткуруб, уруш қойим бўлди. Ул аснода *қалмоқ Бургут* баҳодирким, Кўчак арбобнинг мамлук²²⁰⁷ и эрди, аъдо сафиға ўзин еткуруб, Тўра сўфиға муқобил бўлуб, бир-бириға найза уруб, рў қилдилар. Оқибат Бургут баҳодир чувтастлик қилиб, Тўра сўфини от устидин қучоқлаб, қувват қилиб, йиқар фурсатда арбоби фасодким, сўфининг қошида эрдилар, кўплаб Бургут баҳодирни шаҳодатға еткуруб, сўфиға нажот бердилар. Ул чоғда ишорати воло била Эшмурад бек ибн Султон *мироб* шамхолчилар ва милтуқчи *мерган*ларни илғари элтиб отқулатти. Андоқким шамхол ва милтуқ овози ва баҳодирлар гулғуласидин «қиёмат соатида зилзила улуг-даҳшатли нарсадир²²⁰⁸» мафоди ошкоро бўлди. Ва Эшмуҳаммад *юзбошининг* гулулаи шамхоли била Орол нуку-

²²⁰⁵ 1225 йил 29-жумода-л-аввал/1810 йил 3 июл.

²²⁰⁶ Сарҳанг – саркарда.

²²⁰⁷ Мамлук – қул.

²²⁰⁸ Қуръони карим, 22 : 1.

зининг ҳокими Назар бийким, шижоат ва сароматда Тўра сўфининг адили эрди, мазиллат туфроқиға йиқилиб, қатлға етти. Ва Эшниёз юзбоши дағи муонидлардин икки муборизни уруб ўлдурди. Ва Тўлаган баҳодирким, Бухоро ва Туркистонда кўп йиллар муборизат амрида улуг ишларга иқдом кўргузуб, номдорлиқда ангуштнамо бўлуб эрди ва тасорифи айём муқтазоси била муҳожират ва мусофират ихтиёр қилиб, дарбори фалак миқдор мулозиматининг орзуси била янги келмиш эрди, муояна²²⁰⁹ и майдондорлиқ қилиб, синони хорашкоф била кўп кишининг синаи пуркинасиға захми муҳлик еткурди. Ва аксар муборизлар қатлу эср қилмоқдин дақиқае номарғи қўймадилар. Аъдои давлат оқибатиламр тоби муқовимат келтура олмай, мағлуб ва манкуб бўлуб, ўз давлатларидек маъракаи корзордин рўйгардон бўлуб, қалъаға киргунча кўп киши баҳодирлар қиличининг зарбидин мақтул ва от оёқининг остида нобуду маҳлул²²¹⁰ бўлдилар.

Аммо. Сипоҳи нусратпаноҳдин муҳориба асносида Дўсим баҳодирнинг тўрт навкари ва Оллош бийнинг бир кишиси ва явмут ва човдурдин икки киши зое ва талаф бўлдилар. Жумода-л-охирнинг ғурраси²²¹¹ сешанба куни осойиш учун оромгузин бўлдилар. Ул кун нукуз қозиси ўз ақробосидин икки уйлк била ва қангли уруғидин олти хонавор била сўфининг зулм ва тааддисидин қочиб келди. Ҳазрат хидеви комкор қозини мушорилайҳни хилъати иноят била мулаббис қилиб, кема била Хўжаэли жонибиға юборди.

Учунжи урушнинг воқеаси. Чаҳоршанба куни оининг иккиси²²¹² да ҳазрат хилофат мартабат қадами иродатин рикоби саодатға қўюб, саманди давлатға рукуб қилди. Муҳаймани корсоз ва қодири банданавознинг қаҳфи кифоят ва канфи муҳофизатида фатҳу нусратнинг раҳнамунлиғи била қалъа устиға ҳаракат қилиб, бурунғи дастурда қалбгоҳ ва бурунғор ва жувонғор ва ўнг қўл ва сўл қўлни ораста қилиб, қалъанинг жануби била ғарбий ораллиғида ясов ясади. Тўрамурод сўфи Эшмуҳаммад бек ва Суюн бий ва Муҳаммадмурод бек ва Гадои баҳодирнинг саъйи ва ихтимоми била аҳли инод ва арбоби фасодни маъ ар-раоё ва-л-фуқаро тавъан ва карҳан²²¹³ отлиғу яёқ қалъадин чиқариб, сафоролиқ қилди. Ва майсарасин қалъанинг қибласида ясаб, майманасин кун ботар дарвозанинг оллида мураттаб қилди. Асокири нусратмаосирнинг бурунғори Орол черикининг майсараси била ва жувонғори майманаси била муқобила ва муқотила амриға мубодират кўргузуб, қибладағи урушда амири кабир Қутлуғмурод иноқнинг навкарларидин Шералибек шаҳид бўлди. Баҳодирлар ғалаба қилиб, Орол черикиға шикаст бериб, Беки мушорилайҳнинг ўлугин майдондин олиб чиқтилар. Андин сўнг қалъанинг ғарбида яхши уруш тушуб, ҳангомаи корзор гарм бўлди. **Маснавий:**

*Қиличлар дами тўкти ул нав қон,
Ки майдонда қон сели бўлди равон.
Синон нуки эл боғрин айлаб шиқоф,
Ўлуклардин ўлди аён қуҳи Қоф.*

Муборизлар шери ғўрранда ва бабри дарранда янглиғ аодиға мутаоқиб ва мутаволи ҳамлалар еткуруб, теғи обдор ва тўфанги оташбор била кўп муонидларнинг хокий вужудларин тунбоди адамға совурдилар. Ул жумладин Жуманиёз қўнгротким, Тўра сўфининг чироғи давлати анинг шўълаи музоҳирати била равшан эрди, қатлға етти. Аммо, бу тарафдин Қўчқор нойибнинг ўғли Давлатмурод бекким, Ўмбой лақаби била машҳурдур, захмдор бўлди. Ул аснода Каримберди *отолиқ* ва Абдуллоҳ *иноқ* била бизлар улуг туғларни илгари сурдук. Каримберди *отолиқ* тугни бизларға топшуруб, ўзи баъзи мубориз йигитлар била саромат майдониға шижоат якронин суруб, жалодат қиличидин аъдои давлат қони била ерни рангин қилиб, яхши муояна ишлар кўргузди. Абдуллоҳ *иноқ* *отолиқи* мушорилайҳға таассуб²²¹⁴ қилиб, ул дағи изҳори журъат қилиб, урушға кирди. Андин сўнг бизлар яна туғни илгарироқ сурдук. Андоқким

²²⁰⁹ Муояна – текширув, кўрик, синов.

²²¹⁰ Маҳлул – янчилиш, эзилиш.

²²¹¹ 1225 йил 1-жумода-л-охир/ 1810 йил 4 июл.

²²¹² 1225 йил 2-жумода-л-охир/ 1810 йил 4 июл.

²²¹³ Тавъан ва карҳан – мажбуран.

²²¹⁴ Таассуб – Бу ерда: қолишмаслик.

Тўра сўфининг ҳовлиси била Саййидназар *бий*нинг работининг оралиғига бориб турдуқ. Маълум бўлсунким, Тўра сўфининг ҳовлиси қалъага дохилдур ва Саййидназар *бий*нинг работи бир ўқ отим узоқ эрди. Урушдағи баҳодирлар бизлардин қувват топиб, муҳорибага ҳарисроқ бўлуб, ғалаба қилдилар. Сўфи бошлиғ муонидлар тоқат келтура олмай, маъракаи корзордин рўйгардон бўлуб, қалъага қочиб кирдилар. Ҳазрат султони соҳибқирон нусрати тамом ва дабдабаи локалом била қалъа устидин ливои наҳзатни Янгичка оёқиға ҳаракатға киргузуб, ул навоҳи экинларин «бузуқи-фосидларға зарар келтиринг²²¹⁵» ҳукми била харобу поймол қилдуруб, муаскари ҳумоюнға нузул қилди. Панжшанба кун фароғат маснадида оромгузин бўлуб, иш кўргузган йигитларни навозиши бекарона била сарафроз қилди. Хусусан, жароҳатдорларға марҳам баҳоси деб динонири бисёр ва дироҳими бешумор марҳамат кўргузди. Жума кун отланиб, аксар мазорени поймол ва талаф қилдурди. Якшанба кун ойнинг олтиси²²¹⁶ да дарёдин ўтуб, ул тарафдағи экинларин харобу нобуд қилдурди. Ва қалъанинг муқобиласидин аъдои давлатни отқулотиб қайтти. Баъзи мутажанда ул навоҳидин ғаноими мавфур ва усарои номақдур келтурдилар. Душанба кун ором тутуб, ул кун кўл орасида ўлтурғон улусдин кўп эл кўчуб келди. Ул ҳазрат ул жамоға тафаққуд²²¹⁷ қилиб, кема била мамолики маҳруссаға узотти.

Ҳазрат хидеви комкорнинг Шўркўл қасдиға юрмаки ва ул ноҳиятни фатҳ қилиб, элин кўчурмаки

Бу воқеа андоқ эрдиким, Ҳасанбой *бий*нинг бани аъмомидини мулло Хўроз *қўнгрот қароқалпоқдин* кўп эл била Шўркўл навоҳисиди эрди. Ва Иккилик *бий қиёт қароқалпоқидин* тўрт-беш юз уйлук эл била ул жамоаға ёвуқ кўчуб қўнар эрди. Ва яна икки юз уйлук эл *қўнгрот* ва *манқитдин* молу экин беҳбуди учун ул диёрда мутамаккин эрдилар. Чун асокири мансура хабарин эшиттилар, Шўркўлда қалъа солиб қабалдилар. Мунҳийлар бу хабарни суддан хилофат мулозимларининг самъиға еткуруб эрдилар. Сешанба кун ойнинг секкизи²²¹⁸ да талиаи субҳдин сўнг ҳазрат аълохоқоний амири равшанзамир Шохниёз *отолиқ*ни муаскари ҳумоюн муҳофизатиға тайин қилиб, саккиз минг гўзида сипоҳ била ул эл тасхири учун Шўркўл жониби ҳаракат қилди. Ул кун Яхшилиқ *бий*нинг ўғлонлари Қаландар бек ва Муҳаммадниёз бек ва Холниёз бек аёлу атфоли била Қўнгротдин қочиб чиқиб, Омунинг ул юзи била муаскари ҳумоюнға келдилар.

Аммо. Ҳазрат аълохоқоний суръат ва истижол била қатъи масофат қилиб, ул кун аср вақтида Шўркўлга етушуб, қалъани қабодилар. Ул кун озроқ уруш тушуб, қалъа мафтуб бўлди. Мулло Хўроз ва Иккилик *бий* қиличларин бўюнлариға осиб чиқиб, ул ҳазратнинг домани шафқатиға чанги истимон уруб, инкисор тупроқиға тазарру юзин қўйдилар. Ул ҳазрат «афв Оллоҳ ҳузурида қадрланувчи ишлардандир» мадлули била аларнинг гуноҳларин боғишлаб, зобити сурдовуллар қўюб, ул элни кеча била кўчурди. Тонгласиким, чаҳоршанба эрди, ҳазрат шайх уш-шуюх Ҳаким Ото Сулаймон ва саййид ал-орифин Саййид Ото саййид Аҳмад *қаддасаллоҳу асрораҳумоининг* ихрози зиёратлариға мушарраф бўлуб, марқади шарифларининг ходим ва мужовирларин нузуроти фаровон била дунёдин бениёз қилди. Хованд қалъасидинким, Буғрохонға машҳурдур, ўтуб туштилар. Панжшанба кун ул ҳазрат Янгичка бўйиға тушуб, Қўнгротнинг атрофиға ҳазму эҳтиёт расмин маръи тутуб, йиғин тайин қилдиким, то кўч ўтгунча хабардорлиқ қилғай. *Амир* Шохниёз *отолиқ* истиқболға чиқиб, Янгичка канорида мулозиматға мушарраф бўлди. Кўч ўтгандин сўнг давлати комил ва нусрати шомил била муаскари ҳумоюнға наҳзат қилиб, кирёси гардунасосға нузул қилди. Ва *қароқалпоқияға* Хўжаэли навоҳисиди яйлоқ тайин қилиб, мулло Хўроз ва Иккилик *бий*ни ташрифоти хусравона била сарафроз қилди ва ул эл била олингон *қўнгрот* халқиға Беким *отолиқ*нинг ўғли Боймирзони ва *манқит* жамоасиға Бекмирзо *отолиқ*нинг ўғли Дўсиммуҳаммадни *отолиқ* қилиб, Оталиқ арнасининг музофотидин Манқит қалъасининг кунтуғарида ер ва сукно тайин қилиб, ул жонибға кўчурди.

²²¹⁵ Ҳадис.

²²¹⁶ 1225 йил 6-жумода-л-охир/ 1810 йил 10 июл.

²²¹⁷ Тафаққуд –ҳол-аҳвол сўраш.

²²¹⁸ 1225 йил 8-жумода-л-охир/ 1810 йил 12 июл.

Тўртунчи урушнинг воқеаси. Якшанба куни ойнинг ўн учи²²¹⁹ да ҳазрат хоқоний яна Қўнрот қалъасининг қасдиға отланиб, қалъанинг жанубида сафоролиқ кўргузди. Сўфи дағи муонидлар била қалъадин чиқиб, қаттиғ уруш тушти. Андоқким, икки лашкар бир-бирига қориштилار. Муборизлар теги жонситон била сарафшонлиғға машғул бўлуб, лашкари қиёматасар фавж-фавж, даста-даста муонидларға ҳамлаи салобатомез еткуруб, сўфиға шикаст бердилар. Аъдои давлат ҳазимат тариқаси била қалъаға кириб, ҳиордорлиқға машғул бўлдилар. Ул урушда Худойберди бекким, сўфининг бани аъмоми²²²⁰ дин эрди ва сўфининг таадди ва зиёдасарлиқидин озурдахотир бўлуб, султони мағфур ва хоқони мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирнинг мулозиматиға фоиз бўлуб эрди ва ҳазрат хидеви комкорнинг даргоҳи олампаҳоҳида муқарриб ва мужро бўлуб эрди, даражаи шаҳодатға етти. Ҳазрат бу ҳодисадин бағоят мутаассир бўлуб, жасадин қўшға юборди. Ва экинларни поймол қилдурмоқға Буғрохон тарафиға ҳаракат қилди. Ул чоғда аморатмаоб Муҳаммадризо *қўшбеги* ва Оллош *бий* ва Муҳаммаджон бек ва Дўсим баҳодирким, ўзлариға мутааллиқ черик била Ингичка сақосида йўл бўлуб эрдилар, Тўрамурод сўфи аларни оз кўруб, ғалабаи тамом била қалъадин чиқиб, уруш солдилар. Ул урушда Қилич *иноқ* навкари мулло Муҳаммадраҳим била икки киши муонидлар тегидин шарбати шаҳодат ичтилар. Ҳазрат аълохоқоний бу сониҳани эшитиб, қайтиб келди. Тўрамурод сўфи «ҳақиқат келди ва ботил йўқолди²²²¹» фаҳвоси била сарсар ихтизозидин пашша хайли²²²² қочғондек тура олмай қалъаға кириб, мутаҳассин бўлди. Афвожи қоҳира аввали асрғача муҳосира қилиб, муаскари ҳумюнға мурожиат кўргуздилар.

Душанба куни Худойберди бекка жаноза намози ўқулуб, Хўжаэлига юборилди Миздеҳқонда дафн қилғайлар. Ул кун Шоҳниёз *отолиқ* бошлиғ умарои изом арз қилдиларким, бу мартаба қайтиб, лашкариянинг от ва улоғиға осойиш бериб, яна келмак муносиби давлатдур. Анинг учунким узоқ ётиб, муҳосира қилмоқда ортуқси манфаат йўқтур. Бу жиҳатдин аларнинг раъйин синдурмайин, чаҳоршанба куни ойнинг ўн олтиси²²²³ да Оролдин муовидат кўргузуб, Чуманой қироғиға тушулди. Панжшанба куни фармони вожибилизон мавжиби била дастури аъзам Муҳаммад Юсуф *меҳтар* Чуманой ва Чанглибосувға жиср боғлаб, аксари лашкария ўттилар. Жума куни ул ҳазрат убур қилиб, Мўйин Отонинг жаворида дарё қироғин музриби боргоҳи иқбол қилди. Ул кун *қўшбеги*ни *қароқалтоқ*нинг закавотин ахз қилмоқға тайин қилди. Шанба куни андин кўчуб, офтоби оламтоб янглиғ қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, душанба куни ойнинг йигирма бири²²²⁴ да аср ҳангомида давлат била дор ас-салтана Хивақға нузул қилди. Дўстлар шодком, душманлар малолатанжом бўлди.

Сарҳалқан аҳли инод, муршиди арбоби фасод Тўрамурод сўфи айни жаҳолат, маҳзи залолатдин далолати идбор ва васвасаи ашрор била ҳазрат султони соҳибқироннинг истиксори давлати безаволи ва истиҳқори макнати лоязоли учун мамолики маҳрусанинг уч жонибиға черик ирсол қилмоғи. Ул жумладиин Эшмуҳаммад бек Орол хайли била Гурланға кириб, амири кабир Қутлуқмурод иноқнинг дастбурдидин ҳазимат топиб ва човдур сипоҳидин корвонларнинг қрилмоғи

Ҳар соҳибни давлатеким, афсари инояти илоҳий била анинг тораки мубораки аршфарсон саодатдур, бедавлатларнинг шомати фасоди анга сароят қилмас. Балки ўзлариға роже²²²⁵ бўлур. Ҳар зисаодатеким, баҳори иқболи ғайри мутаноҳий била анинг гулистони омоли сарсабзи давлатдур, бадбахтларнинг зиллати идбори анга таъсир этмас. Балки ўзлариға оид ва воқе бўлур. **Қитъа:**

²²¹⁹ 1225 йил 13-жумода-л-охир/ 1810 йил 17 июл.

²²²⁰ Бани аъмом – амакиваччалар.

²²²¹ Қуръони карим, 17- сура, 82.

²²²² Сарсар ихтизози – шамол эсиши; Пашша хайли – пашшалар тўпи.

²²²³ 1225 йил 16-жумода-л-охир/ 1810 йил 20 июл.

²²²⁴ 1225 йил 21-жумода-л-охир/ 1810 йил 25 июл.

²²²⁵ Роже – қайтувчи.

*Қуёшга қилиб шапарак бўғз²²²⁶ фош,
Дурри роҳати топти мадруслиқ.
Тутуб чүз кундузни душман, ўзи
Қаро шом аро кўрди манҳуслиқ.*

Андоққим ҳазрат султони соҳибқироннинг шарафи иқболи безаволи ва Тўрамурад сўфининг натижаи идбор ва ихтилоли ва Эшмуҳаммад бекнинг маоли аҳволи бу мақол сидқиға долдур, балки гувоҳи ҳол. **Қитъа:**

*Шаҳриёрим камоли давлатига,
Бу ҳикоят эрур хужаста далил.
Ки келиб душман ўз оёқи бил,
Бўлдилар сарбасар асиру қатил.*

Бу воқеа тавзиҳи улким, залолат боргоҳида аҳли иноднинг сарвари, ғавоят²²²⁷ хонақоҳида арбоби фасоднинг сардафари, яъни сўфии шарии бепир, Тўрамурад би пуртазвири касир ал-тақсирким, ҳамиша султони жамжаноб ва хоқони адолат интисоб, фармонфармои мамолики олам, молики риқоби мулук ал-*араб* ва-л-*ажам*, ҳомии миллати байзо, мураввижи шарии фарро, қомеи асоси аш-ширк ва ат-туғён, носири билоди аҳл ал-иймон, ал-мансур би нусрат ал-малик ал-мустаон, муизз ад-давлат ва-л-хилофат ва-д-дин Абу-л-фатҳ Муҳаммадраҳим баҳодирхон *халладаллоҳу мулкаҳунинг* бинои азамат ва жалолининг рифъатидин маҳқару паст, фазои давлату иқболининг вусъатидин тангу дилшикаст бўлуб, куфрдағи янглиғким, мунофиқлар кўнглида мутамаккиндур, Қўнгрот кўрғонин ўзиға маамин қилиб, мутарассиди фасоде эрдиким, ул давлати худододға футур ва азамати рафебунёдиға қусур еткургай. Зиҳи жоҳилким, осмони олийшон шавкатин ғуборангезлик бил синдурмоқ тилар ва офтоби оламтоб нурун зулматрезлик бил аёшурмоқ истар. Чун шаъбон ал-муаззам санаи мазбура, яъни сана минг икки юз йигирма бешда²²²⁸ ким, аморатпаноҳ Каримберди *отолиқ* ва аёлтастгоҳ Муҳаммадризо *қўшбеги* Рус билодидин Янгиқалъаға борадурғон Хоразм корвонин ҳазрат аълохоқонийнинг мавжиби фармони лозимизони бил ҳазму эҳтиёт жиҳатидин бадрақа²²²⁹ йўсунлиқ муурофиқат кўргузуб, Аранг қиридин ўткариб қайттилар, сўфии мазкур арбоби залолат иғвоси ва ҳамияти жоҳилият тақозоси бил савдои хомни димоғида пишуруб, *човдур* черикидин уч юз кишини раҳзанлик тариқаси бил корвоннинг ақабидин юборди. Ва икки юз кишини *қароқалпоқ* ва Орол сипоҳидин Оқёқишға Ойдўст *бийнинг* тавобеин чоптурмоқға номзад қилди. Ва Эшмуҳаммад бекниким, ҳазрат аълохоқонийнинг офтоби иқболининг партави иртифоидин соядек гуризон бўлуб, кўп муддатдин бери Бухородин Қўнгротға келиб, анга бош қўшуб, ҳар замон анинг муозидати бил ҳаракати мазбуҳий қилиб, мамолики маҳрусанинг бир тарафидин ғубори фитнае қўзғор эрди ва дод талаб эрдиким, Бешқалъа билодининг бириға кириб, ул ҳазратнинг мамлакатайға фасодангезлик бил ихтилол еткурса. Бу жиҳатдин анга *манқит* Гадоё баҳодир ва Муҳаммадмурод бек валади Бекпўлод *отолиқ* ва Суюндик бек ибн Вайсқули *иноқ* ва Элчи *жалойир* ва Саййидқули бек халафи Саййидпаноҳ бек *уйғур* ва *қароқалпоқ* Эломон *хитойни* масҳуб қилиб, Орол ва *човдур* сипоҳидин гуруҳи анбуҳ ва сипоҳи пурбадхоҳлардин икки юз эллик мубориз билаким, алар ул мударбири шақоватмаол, яъни сўфии залолат имтисолнинг жиноҳи иқболи эрди, моҳи мазкурнинг ўн тўқузи²²³⁰ да душанба кун Гурлан тасхирининг нияти бил Ойўлидин ўткарди. Ул гуруҳи залолатпажух, қилевези ажал ва қоиди тақдири азалнинг раҳнамолиғи бил уч кун қатъи масофат қилиб, жума кечаси нисфиллайлдаким, офтоб Сунбуладин Мезон буржиға таҳвил қилиб эрди²²³¹, Гурланға ворид бўлдилар. **Қитъа:**

²²²⁶ Бўғз – ғазаб.

²²²⁷ Ғавоят – гумроҳлик.

²²²⁸ 1225 йил шаъбон ойи/1810 йил 1 сентябр-30 сентябр.

²²²⁹ Бадрақа – кузатиб қўйиш; Бу асарда «бадрақа», «бодалға» сўзлари посбонлик йўсини билан кузатиш маъносидан кўп ишлатилган.

²²³⁰ 1225 йил 19-шаъбон/1810 йил 19 сентябр.

*Турфа нодон гуруҳ эрурки алар,
 Ғояти бўйла маҳзи гафлатдин.
 Ўзларини балият ичра солур,
 Қилмас андеша ранжу заҳматдин.*

Гурлан ва Вазир ақобирининг устига киши буюруб, ўзлари ҳайъати ижтимо била Қоттиғкўлда *амир* Ўрозали *иноқ*нинг работин қабдилар. Иттифоқо ул кеча беш-олти қулдин бошқа киши *иноқ*нинг мулозиматида йўқ эрди. Салоҳ ва олоти ҳарб дағи кам эрди. Муҳаммадризо *отолиқ* валади Муҳаммадназар бек ибн Кўчак *иноқ* бу шуришдин огоҳлиқ топиб, ўз работидин отланиб, аъдои вақоҳатпеша ҳужумидин андеша қилмай, бир ҳамлада ўзин *иноқ* работининг дарвозасига еткуруб, *иноқ*нинг ёнига кирди. Худойназар бек бошлиқ ўзга оқо-инилари ва мулозимлари кира олмай, Котга келиб, Худойназар бек била Чўтқора *юзбошидин* бошқаси дор ас-салтана Хивақга келдилар. Бу тариқада *жалоийр* Муҳаммадризо *қози* валади Оллоҳқули *қози* ва Қарағой *отолиқ* ибн Бердиш *отолиқ* ва нукуз Муҳаммадниёз *нойиб* ва манқит Жиян *отолиқ* ва сахтиён Берди *отолиқ* бошлиғ барча Гурлан ақобири оқо-инилари била ул гуруҳи шағол овои гург дандоннинг алоласидин бедор бўлуб, кечада душманнинг қиллат ва касратин била олмай, Хивақ жониби жаноби хилофатмаобға фирорий бўлдилар. **Назм:**

*Кеча ки уйқу чоги гавго қўнар,
 Ҳар сори юз нав алоло қўнар.
 Уйқудаги кимса саросимавор,
 Уйқудин уйгонса қилиб изтирор.
 Билмаса улким нима ҳодис дурур,
 Бўйла алолага на боис дурур.
 Рустам эса ҳам қилиб ул изтирор,
 Ваҳм била бир сори айлар фирор.
 Тун қаттиг ун келди баса сахмнок,
 Уйқу элин ваҳм ила айлар ҳалок.
 Мундин эрур кўн сипаҳе зердаст,
 Хасмига шабихун била берди шикаст.*

Муонидлар Эшмуҳаммад бекнинг амри била Гадоё баҳодир ва Муҳаммадмурод бекнинг саъйи ва иҳтимоми била Худойназар бек ва Ўрозали *иноқ*нинг работларин ўтлаб, *иноқ* била *отолиқ*ни мазийқ²²³² и муҳосира ва тангнои мухотираға тутдилар. *Иноқ* ва *отолиқ* работдағи қуллар била мудофаа амрига қиём кўргузуб, новаки олмоси пайкон ва гулулаи тўфанги раъдоҳанг зарби била аъоди дафъига биақсо ал-ғоята кушиш қилдилар. **Шеър:**

*Қилиб аъдо газаб ўтин фурузон,
 Чиқиб лек ичкаридин оҳи сузон.
 Икки ёндин отишмоқлиқ бўлуб иш,
 Бу янглиг эрди тонгга текру шуриш.*

Аммо, муонидлар работнинг оллидағи боғнинг девориға раҳна солиб, ичкари кира бошладилар. Работ аҳли бу жиҳатдин ажзу изтирорға тушуб, бедасту пой бўлдилар ва офтоби оламтоб тулуидин сўнг элчилашиб, Эшмуҳаммад бек ва Гадоёбой баҳодир ва Муҳаммадмурод бек ва Суюндук ва ғайриҳум оймон²²³³ ни иймон ва қуръон била муваккид қилиб, мусолиҳа этдилар. *Иноқ* билзарура хулуси ният ва сафои тавиятдин ул музаввирпешаларнинг аҳди султ ва қасами рангомезларига фирифта бўлуб, «қазо етса кўздан нур қочар²²³⁴» мафоди била аларнинг сурати макидати назари дурбиниға

²²³¹ 25-сентябр.

²²³² Мазийқ – зик, жипслашган.

²²³³ Оймон – келишув, аҳдлашув.

²²³⁴ Ҳадисдан.

кирмай, ташқари чиқти. Алар ул амири мазлумни қалъага элтилар. Маълум бўлсунким, қалъа ул мавзедурким, Гурлан аҳли ёғийгарлик вақтида анда қўрғон экирурлар, чун рифоҳият айёми бўлди, ерга ҳамвора қилурлар. Аммо ҳамиша маҳаллот ва бозори ободдур. Ва бир чубин мадрасаси бордур. Ҳисори хароб ҳам бўлса, ани «қалъа» атарлар. Қалъага боргондин сўнг мадрасага нузул қилиб, амири мазлум Ўрозали иноқни шаҳодатга еткурдилар. «Албатта биз Оллоҳнинг бандаларимиз ва албатта биз у зотга қайтгувчимиз²²³⁵». Фақирнингким, анга бир нима қаробати жузъийси бор эрди, ул мотамдин бағоят мутаасир бўлуб, бу икки таърих адоси била ғамим ўтиға наве таскин бердим.

Таърих:

*Иноқи фалақрутба Ўрозали бий,
Ба теги жафо аз жаҳон фано шуд.
Ба хуни худ оғушта рухсорааш,
Бар рухсораш сурх пеши Худо шуд.
Зи дарди фироқаш ҳамма гашта нолон,
Жаҳон тийра рўз аз ҳужуми азо шуд.
Чаро дуди оҳам фалакро насўзад,
Ки дил зи оташи сўги ў шўълазо шуд.
Чу «пўшид чашм аз жаҳон», гаит таърих:
«Шаҳид аз таадии аҳли жафо шуд».*

Беш зиёда эрди, анинг исқоти «аъмоли муаммой» била «пўшида чашм аз жаҳон»дин ирода қилилур. Иккинчи таърих будур. **Таърих:**

*Иноқ Ўрозали фархунда фаржом,
Ба пеши Ҳаққ зи зулми муфсидон рафт.
Чашида шарбати марг аз дами тег,
Сияҳмасти шаҳодат дар жинон рафт.
Зи рўзи аввал омад бо саодат,
Ба рўзи охираш ҳам ончунон рафт.
Зи дарди сўгаши оҳи аҳли Хоразм,
Заминро сўхту бар осмон рафт.
Ба оҳу нола Мунис гуфт таърих:
«Амири соҳиби иқболи жаҳон рафт».*

Муҳаммадризо *отолиқни* мадрасада салосили гарон била муқаййид қилдилар, токим тонгласи Гурлан авомига бериб, ўлдуркузгайлар. Иттифоқо ул овонда ҳазрат аълохоқоний икки кундин бери Остона ва Янгиариғ навоҳисида шикорға чиқиб, сайдафканликка машғул эрди. Бу хабари ваҳшатасар шаҳарда умдат ал-умаро, маржа ал-фуқаро, носир ал-мулк ва-л-ҳашам, соҳиб ас-сайф ва-л-қалам, ворис ал-аморат би-л-истиҳқоқ, жалол ад-давлат ва-д-дин *амири кабир* Қутлуқмурод *иноқ аббада айёма давлатаға* етиб, Худойқули карнойчиниким, ул дудмони олийшоннинг хокбўсларидиндур жаноби хилофатмаобға хабар ирсоли учун юборди. Ва Танак баҳодир *юзбошиниким*, қўшқўприклик *қўнгротининг* аҳолисидин янги тарбият қилилгон йигит эрди, Қўшқўпрук черики била Гурлан устиға буюрди. Ва ўзи баъзи аркони давлат била Арк дарвозасининг суфасида оромгузин бўлуб, ҳазрат аълохоқонийнинг қудуми маймун ва фармони ҳумоюниға мунтазир ўлтурди. Ҳазрат султони гардунтавон ҳенгоми шикорда бу хабарни эшитиб, намози жума вақтида арк ҳисорин шарафи нузули била муфтахар қилди. Ва намоз адосидин сўнг оқоси *амири кабир* Қутлуқмурод *иноқни* аксари умаро ва сипаҳдорларни анинг мулозиматиға тайин қилиб, ҳозир навкар ва черик била муонидлар истисоли учун Гурланға ирсол қилди. Ва *уйғур амир* Каримберди *отолиқни* Уйғурға номзад этти, токим, ул навоҳининг лашқари била *иноқнинг* мулозимати-

²²³⁵ Қуръони карим, 2 : 156.

га етқай. Ва яна ҳазму эҳтиёт юзидин сипоҳ ихзори учун атрофдаги билод ва амсор²²³⁶ га зобит тавочилар била фаромини олий юборилди. **Маснавий:**

*Тавочилар ирсол ўлуб ҳар қаён,
Сурага адув сори жайши гарон.
Ададсиз сипаҳ ҳар сори қўзғолиб,
Адув қасдиға баҳрдек чайқалиб.
Юрулди жавонибдин этмай даранг,
Адув бирла Гурланда айларга жанг.*

Аммо. Танак баҳодирким, *иноқнинг* амри била отланиб эрди, Қўшқўпрук ва музофотининг черикин олиб, азимат амрида мусориат кўргузуб, Котга ворид бўлгонда, Ашурбек *юзбоши* валади Тангриберди бек ўз навқари ва Кот сипоҳи била анга қўшулди. Худойназар бек ибн Кўчак *иноқ* ва *найман* Чўтқаро *юзбоши* ким, Гурландин қочиб, Котда эрдилар, булар дағи ҳамроҳ Гурланга юруш қилдилар. Пешин била аср оралиғида муонидларга мулоқи бўлуб, озроқ муҳориба вуқу топти. Кечлик жиҳатдин тарки муҳориба қилиб, мурожиат кўргуздилар. Танак баҳодир ва Ашурбек ва Худойназар бек сипоҳи мансура била Вағлон жониби мутаважжиҳ бўлуб, кеча Чежует қальасида Одинабой *отолиқнинг* манзилида бўлдилар.

Аммо. Умдат ал-умаро ва зубдат ал-кубаро *амири кабир* Қутлуқмурод *иноқ халлада давлатаҳу ва аббада навбатаҳу* умарои изом ва кавкабаи локалом била Котга тушуб, Қурбонқули *нойиб* ва Маҳмудниёз бекким, ул қальанинг *волийси* эрдилар, меҳмондорлиғ ва зиёфатгузорлиғ маросимида дақиқае номаръи қўймадилар. Чун амираи шарқийинтисоб рўз, яъни офтоби жаҳонтоби гитийафрўз сипоҳи кавокибни теғи шуои била маъдум қилди, соати саъддаким, адоват аҳлиға бағоят наҳс эрди, *иноқ* дабдабаи тамом била рукуб қилиб, рояти наҳзатни Гурлан жониби ҳаракатга киргузди. **Назм:**

*Чун рукуб этти ул амираи кабир,
Гарди лашкарга ботти чархи асир.
Бошида жилвагар ливои зафар,
Яловига осиб ҳавои зафар.
Кўргузуб гирдида сипоҳ ҳужум,
Ойнинг атрофида нечук ки нуҷум.
Бу сифат азм этиб амиру сипоҳ,
Бўлди бахту зафар гажарчи²²³⁷ и роҳ.*

Йўлда *қўнгрот* Каримберди *отолиқ* бошлиқ Хўжаш *нойибнинг* оқо-инилари Қиёт-Қўнгрот ҳудудининг черики била ва аморапаноҳ *уйгур* Каримберди *отолиқ* ким, юқори мазкур бўлуб эрди, *уйгур* ва *бошқирд* черики била *иноқнинг* мулозиматиға етдилар. Ва чоштгоҳда Гурлан ноҳиятиға қазои маҳкам ва балои мубрам янглиғ ворид бўлуб, жониби шарқға ҳаркат кўргузди. Ва Эшмуҳаммад бек дағи гуруҳи анбуҳ била мудофаа учун отланиб, Тахтақўпрукким «Эшбулой кўпруки» дерлар, анинг шарқий жонибида Сахтиён қарясида талоқи фитнаинн вуқу топти. Ул аснода *амир* Тўрамурод *отолиқ* валади Вали *отолиқ* Шоҳобод ва Чигатой лашкари била Танак баҳодир ва Ашурбек ва Худойназар бек ва Одинабой *отолиқ* Вағлон ва Тошқалъа ва Қиёт ва Чийжут ва Мингнинг черики била келиб, *иноқға* қўшулди. *Иноқ* баъзи умаро ва сипаҳдорларни буронғор ва жувонғорға тайин қилиб, сафоролиғ кўргузди. Эшмуҳаммад бек ҳам Гадои баҳодир ва Муҳаммадмурод бек ва Суюндук бек ва Эломон баҳодирнинг ихтимоми била ясов ясаб, ғояти жаҳддин урушға мустаид бўлуб турдилар. **Маснавий:**

*Ясов икки ёндин топиб таъбия,
Мижжа янглиғ изҳор ўлуб тасвия.*

²²³⁶ Амсор – шаҳарлар.

²²³⁷ Гажарчи – йўл кўрсатувчи.

*Суфуф ичра ҳар наъразан паҳлавон,
 Ваго бешасида ҳазабри дамон.
 Ҳурушанда ҳар гурд фархоишхор,
 Қилиб гўрриш ул навким шери нар.
 Чекиб раҳиш уза таҳаматанлар гарев,
 Анингдек ки Қоф узра гўрранда дев.
 Набард интизорин чекиб ҳар далер,
 Баланд ун били зоҳир айлаб нафир.
 Тўфанг озгини хасм сори очиб,
 Дамон аждаҳо янглиг ўтлар сочиб.
 Қиличлар дами касб этиб тезлик,
 Ки то қилса аъдога хунрезлик.
 Итиклик қилиб машқ нуки синон,
 Ки то ёгий кўксидин ўтгай равон.
 Садогда очиб шавқдин ўқ қанот,
 Ки то синаи хасмга етса бот.
 Тузукликда ҳар ён қилиб жаҳду жад,
 Масоф амрига бўлдилар мустаад.*

Сиёдатпаноҳ Хўжажон хўжа валади Умар хўжа *нақиб*²²³⁸ ва Оллошбек ибн Саййидали бек ва Муҳаммадҷон бек халафи аршади Қутлуғмуҳаммад *иноқ* даста-даста ва гуруҳ-гуруҳ навкарлари била масоф учун илгари буюрулуб, аъдои давлат била муҳориба оғоз қилдилар. Баъзи муборизлар ишорати тааиди илоҳий ва давлати нусрати номутаноҳий била журъат якронин шижоат майдониға суруб, муонидлардин Яқуббек валади Мусо *парвоначи* била уч-тўрт кишини жалодат синони била абраши ҳаётдин хоки мамотға йқиқиб, хийра бошларин жасади пурҳасадларидин қатъ эттилар. Эшмуҳаммад бек муонидлар била бу воқеадин дилшикаста бўлуб, бахтбаргашта ва давлат рўгардонларидек маъракаи корзордин юз ўюруб, қалъаға мутаважжих бўлдилар. *Иноқ* сипоҳи нусратпаноҳ била таоқиб қилиб, диловарлар арбоби фасодға қўл солиб, кўп кишини водии баворға юбордилар. **Назм:**

*Шижоат асарлиг сипоҳдорлар,
 Уруида далер жигардорлар.
 Аъоди изидин таковар суруб,
 Тутуб теги хунрез ила ўлдуруб.
 Қизил қонни ҳар ён тўқуб бедаранг,
 Қаро ер юзин қилдилар лола ранг.*

Чун муонидлар қалъаға етти, икки бўлундилар. Эшмуҳаммад бек ва Гадои баҳодир бир бўлак била қалъаға кирмай, қалъанинг шарқиға ўтуб таваққуф қилдилар. Суюндик бек ва Муродбек қалъа ичи била ўтуб, аларға қўшулди. Ва Аваз *юзбошиким*, ҳазрат аълохоқонийнинг мамолики хосасидин эрди, писандида хизмат ва шойиста мулозимат жиҳатидин мадорижи аъло ва маорижи ақсоға авж қилиб, қуллар саркардалиги анга мафвуз бўлуб эрди, ул қуллар дастаси била илгари суруб, аъдои гурезпой била аралаша қалъаға кириб, Муҳаммадмурод бекнинг инонидин тутуб, қасд қилиб эрдиким теги каж била ани ажал тўғри йўлиға озим қилғай, Гурланнинг арозил ва авом ун-носи ҳужум қилиб, ул мудбар²²³⁹ и давлат баргаштани анинг чанги интиқомидин халос қилди.

Ҳосилким, сипаҳдорлардин Хўжажон хўжа ва Оллош бек ва Муҳаммадҷон бек ва Ниёзмуҳаммадбой ва Муҳаммадқули бек ва Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодир ва Танак баҳодир ва Ашурбек ва *Иноқ*нинг навкарининг саркардаларидин Искандар хўжаи Бекободий ва Ашур *отолиқ* ва Давлатмурод

²²³⁸ Хўжажон хўжа – демак, мазкур Умархўжа нақиб (шоир: Нақиб, Тавфиқ, Узлат)нинг ўғли Хўжажон хўжа ҳам ҳарбий лавозимда турган ва у кўп урушларда асосий ҳарбийлардан бири бўлган.

²²³⁹ Мудбар – бадбахт.

бек Ўмбой ва Одинамурод бек ва Эломон қўнгрот ва ғайриҳум ва муборизлардин хўжазли Муҳаммад-карим қўйчи отолиқ ва Рўзмуҳаммаддон ва ғайриҳум даста-даста, гуруҳ-гуруҳ мутаоқиб етушуб, ҳамла қилмоқ ҳамон, муонидлар рўйгардон бўлуб фирор этмак ҳамон. **Назм:**

*Бўлуб йиллардин аьдо рўй бар роҳ,
Нечукким тунд ел эсгач пари коҳ.
Муборизларга ёв келтурмайин тоб,
Саросар бутрабон андоқки симоб.
Қочиб баттоллардин аҳли идбор,
Нечукким меҳри раҳшондин шаби тор.
Бале, ҳақ меҳр янелиг бўлса тобон,
Қочар монанди дейжур аҳли батлон.*

Ул аснода муборизлар жиргасидин биров Гадоё баҳодирғаким, таҳаввурда ангуштнамо эрди, ноши-нохт муқобил бўлуб, теги жалодат била анинг тораки номуборакин шаққ қилиб, ҳалокат туфроқиға сарнигун йиқитти. Агарчи ул чоғда ул эркани маълум ва мутаҳққиқ бўлмади, аммо Эшмуҳаммад бек ва Суюндук бек тутулғондин сўнг аларнинг ахбори била мутаяқин бўлди. Ул ҳалокатға еткандин сўнг яна биров Эломон қароқалтоқни санчиб қатлга еткурди. Бу сониҳаи ҳоила мушоҳадасидин аҳли фасоднинг силсилаи инъиқоди узулуб ва бинои жамиати бузулуб, ҳар ким бир тарафға мутафарриқ бўлди. Андоқ-ким Эшмуҳаммад бек ва Муҳаммадмурод бек ва Суюндук бек ва Саййидқули бек ва Гадоё баҳодирнинг ўғли била иниси Қаландар ва Бердибек уйшуннинг ўғли бир гуруҳ била кунчиқар сори дарё қироғи била фирорий бўлдилар. Ва Абдиқарим бекким, Суюндук бекнинг қардошидур, жамии қалил била Қўнгрот жониби гурезон бўлди. Булардин ўзгасининг ҳар бири ўз бошиға мубтало бўлуб, саросимавор мазоре ва мағокларда ёшунуб, кўрдилар ҳар неким кўрдилар. Муҳаммадризо отолиқким, мадрасада маҳбус эрди, бандин синдуруб, ниғаҳбонларин ўлдуруб, иноқнинг мулозиматиға мушарраф бўлди. Иноқ қалғада мадраса саҳниға тушуб, сипоҳи нусратпаноҳ ва Гурлан халқи туш-тушдин муонидларни таоқиб қилиб, қатлу кўшеш амрида жаҳди мавфур ва масоен машкур тақдимға еткуруб, кечгача киши қутқормайин, барчасин бош ва асир қилиб келтурдилар. Ва асирларнинг аксари иноқнинг ҳукми била қатлиом бўлуб «ҳар ким ниятидаги аъмолини кўради²²⁴⁰» мадлули била ўз ниятлариға кўраким, димоғларин мусулмонларни қатл этмак ва ғорат қилмоқ ҳавоси хориш²²⁴¹ қилур эрди, ул ният ўзлариға роже бўлуб, жазоға еттилар. **Қитъа:**

*Аларким кўнгли ичра ният эрди,
Мусулмонларни қилмоқ қатлу ғорат.
Етушмай муддаога бўлдилар қатл,
Қилиб авуд ўзлариға суъ-ният²²⁴².*

Дўсим баҳодир Эшмуҳаммад бекни Бошқирд аригининг сақосиғачаким, Ямон уйғур ҳаддида воқе эрди, таоқиб қилиб, ҳамроҳларидин кўп кишини мақтул ва маасур қилди. Эшмуҳаммад бек ул маабарда ўн бир киши билаким, Муҳаммадмурод бек ва Суюндук бек ва Саййидқули бек ва Қаландар ул жумладин эрди, ўзин дарёға солиб ўттилар. Алардин икки киши ҳалок бўлуб, Суюндук бек оддин айрилиб, машаққати тамом била сувдин чиқти. Дўсим баҳодир ул ердин мурожиат кўргузуб, иноқнинг хизматиға фоиз бўлди.

Мин ал-иттифоқоти ҳасана. Найман Шоҳпўлод мерганким, варои Омуйяда Қўшттепа мавзеида эл ва аҳшоми била зироат беҳбуди учун сокин эрди, амири кабир Қутлуғмурод иноқнинг Гурлан устиға келган хабарин эшитиб, беш-ўн киши била қасди мулозимат қилиб, кемага тушуб, дарёға кириб эрди. Дарё ўртасиға етганда кўрдиким, Эшмуҳаммад бек муонидлар била дарё қироғидин қочиб келадур. Ва Дўсим баҳодир гуруҳи анбуҳ била ақабидадур. Бу жиҳатдин қайтиб дарёдин чиқиб, ул тараф каноридин мусо-

²²⁴⁰ Ҳадис.

²²⁴¹ Хориш – қичитиш.

²²⁴² Суъ-ният – ёмон, шум ният.

рият била муонидларга муҳози азимат кўргузди, токим алар дарёдин ўтсалар жазосин канорларида қўйғай. Аларни ул тариқадаким мазкур бўлди, убул қилғондин сўнг таоқиб қилиб, Кесик ариғининг сақосидин ўтганда, изидин етиб, уруш қилдилар. Гадоё баҳодирнинг ўғли Шоҳпўлод *мерган*га қасд қилиб, анинг гулулаи тўфангидин ҳалокатга етти. Муҳаммадмурод бек ва Қаландар қайтиб, ҳамла қилиб, *мергани* мазбурни ўғли Муҳаммадниёз била захмдор қилиб, яна ҳазимат йўлига азимат маркабин сурдилар. Шоҳпўлод *мерган* мажруҳ ва манкуб бўлуб, отлари дағи ярамай, Кўҳна Кот ҳудудида *абдол* аҳшомифа-ким, алар хони мағфурнинг воқеасидин сўнг Бухорога кўчуб яна яқинда келиб, ул мавзеда ўлтуруб эрдилар, бориб хабар еткурди. Ва *уйшун* жамоаси дағи ул навоҳида зироат қилиб ўлтуруб эрди. *Абдолдин* Муҳаммадқилич баҳодир оқо-инилари била, *уйшундин* Хўроз қийшиқ ўғлонлари била жиноҳи истижол била илғор қилиб, ул ажал етганларга аср чоғи қазои ногаҳоний ва балои осмоний янглиғ Хўроз қийшиқ ўғлонлари била ҳамла қилиб, Суюндукни асир қилиб. Бердибек *уйшуннинг* ўғлини ўлдуруб, бошин олдилар. Ва Муҳаммадқилич *абдол* оқо-инилари била Эшмуҳаммад бекни исорат қайдиға чекиб, яна уч кишини қатлға еткуруб, бошларин олдилар. Муҳаммадмурод бек ва Сайинд қулибек ва Қаландар учови қочиб, тун зулмати «биз тунга либос кийдирдук²²⁴³» мадлули била аларга пардадорлиғ кўргузуб қутулдилар. Хўроз қийшиқ Суюндук бекни кечада дарёдин ўткариб, чоштгоҳда жаноб хилофатмаоб мулозимларига пешкаш келтуруб, мавриди авотифи хусравона бўлди. Чун ул сардафтари аҳли фасодни ҳазрат аълохоқоний ҳузурига еткурдилар, ул ҳазрат анга ёрғу ва итобдин сўнг хитоб қилдиким «не учун келдингиз?» Ул бетаҳоши²²⁴⁴ дедиким «ўлгали келдук». Ул чоғда мавқифи жалолдин фармони қазожа раён иззи исдор топтиким «ани матлабиға еткурун!» Филҳол ани кашон-кашон сиёсатгоҳға элтиб, Эшим баҳодирнинг ўғли Қиличға топшурдилар, токим ул қатлға еткурди. **Байт:**

*Қилич қатл қилса эмастур ажаб,
Ки қатл айламаклик қилич шишдур.*

Арбоби рафқ ва асқоби вафқнинг замоири зибасоирига возиҳ ва лоиҳ бўлсунким, Суюндук беки мазбур Гурланлик *наймоннинг* ақобиридин Вайсқули *иноқнинг* кичик ўғлидур, Вайсқули *иноқ* икки мартаба Гурланда Муҳаммадамин *иноқға* ёғиқиб, кўп фитналар қўзғаб, кўп қонлар тўкулмакка боис бўлуб эрди. Андоқким собиқан ўз мавридида мазкур бўлди. Бу дағи «бола отасининг кўринишидир²²⁴⁵» муқтазосидин кажравлик йўлида собитқадам ва бадхоҳлиғ даъвосида росихдам бўлуб, ҳар замон бир фитна қўзғор эрди. Оқоси Худойберди *доругани* иғво ва шайтанат била муқарраран мувофиқат йўлидин озғуруб, мунофиқат тариқида ўзиға ҳамқадам қилиб эрди. Оқибат ул бедавлат бу бадбахт инининг асари шақоватидин Муҳаммадризо бекнинг воқеасида Худойназар отлиғ ўғли била қатлға етти. Бу онда қочиб сўфиға мулозимат қилиб, Қўнгротда сокин эрди. Андоқким юқори самти таҳрир топиб эрди. Охириламр Эшмуҳаммад бекка Гурлан тасхири учун тарғиб ва таҳрис қилиб, анинг ва ўзининг ва яна неча бадхоҳларнинг бошин барбод берди. **Шеър:**

*Улки ямонлигдин эрур комжўй,
Анга ямонлиглар ўлур рубарўй.
Ёри бўлуб ўлгуча бадхоҳлиғ,
Яхшилиқ этмас анга ҳамроҳлиғ.
Аввалидур халқға мардудлиғ,
Охири ҳақ оллида матрудлиғ.*

Ҳазрат аълохоқоний Ёрмуҳаммад *девоубегиниким*, муқарриби даргоҳи султонийдур, Эшмуҳаммад бекнинг истиқболиға юборди. Ва Муҳаммадниёз бек маҳрамбошини ўтгуз чопар отлиғ била Муҳаммадмурод бекнинг изидин ирсол қилди.

²²⁴³ Қуръони карим, 78 : 10.

²²⁴⁴ Таҳоший – инкор, иккиланиш.; Бетаҳоший – иккиланмасдан.

²²⁴⁵ Ҳадис.

Аммо. *амири кабир* Қутлуқмурод *иноқ халлада давлатаҳу ва зайида нусратаҳу* оқшомғача мадраса саҳнида ўлтуруб, асокири мансура тараддуд ва тажассусдин фароғ топғондин сўнг аъдон давлатнинг бошларин аробаларга юклаб ва асирларни иглоли гарон ва салосили печон била бамуодии «дарҳақиқат уларнинг бўйинларигача то иягигача етадиган кишанларни уриб қўйдик²²⁴⁶» бўюнларидин муқаййид қилиб, Давлатмуродбекка топшуруб, жаноб халофатмаобга юборди. Ва қалгадин кўчуб, Муҳаммадризо *отолиқ*нинг работин шарафи нузули била муфтахар қилди. Муҳаммадризо *отолиқ* тонг отғунча зиёфат амрига қиём кўргузуб, таждиди ҳаёт²²⁴⁷ шукронаси учун жонсипорлиғлар қилди. *Иноқ* чоштгоҳда андин отланиб, Ўрозали *иноқ*га қуръон ва фотиҳа била ёдоварлиқ қилиб, фатҳу ферузманглик била Хивақ дор ас-салтанасига наҳзат кўргузуб, пешинда дарбори фалакмиқдорга мушарраф бўлди. Ҳазрат аълохоқоний ани авотифи хусравона ва мароҳими бекарона била муфтахар ва сарафроз қилиб, буйрулғон умаро ва сипаҳдорларни зарпўши иноят қилди.

Ул чоғда Ёрмуҳаммад *девоубеги* Эшмуҳаммад бекни келтуруб, фармон мавжиби била ани маҳбус қилди. Ва намози асрда бандилар қатли ом бўлуб, Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодирнинг шафоати била қўнгротдин тўққуз йигит итлоқ²²⁴⁸ топти. Ва қароқалтоқдин Нурой баҳодир мутлақ ал-инон бўлди. Анинг сабаби итлоқи будурким, ул Оқёқишда ўлтурғон қароқалтоқнинг ҳоким Ойдўст *бий*нинг иқронидин Суйри *бий*нинг инисидур. Чун санаи ҳижрия минг икки юз йигирма тўртда ражаб ойининг секкизи²²⁴⁹ да жума кун и андоқким собиқан мазкур бўлуб эрди, Эшмуҳаммад бек ва Ҳусайн *бий* қиёт Оқёқишга чаповул уруб, Қурбонбек *бий* била Суйри *бий*ни ўлдурганда ани аҳшоми била кўчуруб, Қўнгротга элтиб эрдилар. Ул заруратдин Тўрамурод сўфи ва Эшмуҳаммад бекка итоат ва мулозимат қилур эрди. Бу сафарда мажбурлиқдин Эшмуҳаммад бекнинг мулозиматида келиб эрди. Шикаст асносида қўшқўпруклик Ҳасанмурод *отолиқ*нинг ўғли Саййидбекка асир бўлуб эрди. Ул ани жаноб хилофатмаоб мулозимларига хотирнишон қилиб, анинг итлоқиға ишорати лозим ал-башорат содир бўлди. Ва Элчи *жалойир* ўғли била бир неча кун мутаворий бўлуб, Шоҳниёз *отолиқ* ва Қилич *иноқ*га тавассул қилиб, афв ва иноятга сазовор бўлди.

Аммо. Абдукарим беки мазкур бошлиғ етти киши отлиғ ва яёқ ҳар ким юз нав машаққат ва минг турлук уқубат била вартаи ҳалокатдин нажот топиб, Қўнгротга бордилар. Ва Дўстниёз *отолиғ уйеур* тағйири либос ва табдили аҳвол қилиб, Бухорога ўзин еткуруб, бу хабар башорати била ул диёрдаги аъдон давлатнинг чироғи умидин ҳасрат сарсаридин учурди. Бу мазкур бўлғонлардин бошқа келган муфсидлардин мутанафисе қолмадиким, қатлга етмамиш бўлғай, магар мулло Илёс *уйеур*ким, Эшмуҳаммад бек Гурланга ворид бўлғонда муонидлардин иниси била муфориқат ихтиёр қилиб, мусоидати бахт дастёрлиқи била дарбори рафе миқдор утбабўслиқиға мушарраф бўлуб эрди. Ложарам хусравона навозишларга ихтисос топиб, *юзбошилиғ* мансабиға мансуб бўлди. **Қитъа:**

*Хусраво, улки сени қилди мамолик узра шоҳ,
Айлади пояйи иқболнинг анингдек олий.
Ки ўтуб азманан мозий аро кўп шаҳлар,
Бўлмади ҳолинга монанд бирининг ҳоли.
Кимки душманлиғ ила айлади мулкин сори азм,
Тўкулур қони-ю, жисми бўлур эл поймоли.
Кимки кўйди қонунга даъвиш меҳринг била юз,
Давлати сармад ила ортар анинг иқболи.*

Чун ойнинг йигирма олтиси²²⁵⁰ да душанба субҳиким, жамшиди хуршиди оламорой бу нилгун саройда маснадпирой бўлуб, зарпошлиғ маросими била панжагушойлиғ кўргузди, ҳазрат аълохоқони сулаймоннишон сарироройи мукаррамат ва эҳсон бўлуб, иш кўргузган ва бош кесган ва асир тушурган йи-

²²⁴⁶ Қуръони карим, 36 : 7.

²²⁴⁷ Таждиди ҳаёт – қайта ҳаёт бағишланиши.

²²⁴⁸ Итлоқ – озод бўлиш, қутулиш.

²²⁴⁹ 1224 йил 8-ражаб/1809 йил 20 август.

²²⁵⁰ 1225 йил 26-шабон/ 1810 йил 26 сентябр.

гитларга хилои гаронмоя ва ташрифоти тиллопироя инъомидин сарафрозлиғ бағишлаб, хазинаи карамидин ул масобада ганжрезлик кўргуздиким, Ҳотами Тоий эҳсонининг фасонаси нақди қалб²²⁵¹ дек безътибор бўлди. Ва «ман зоида» базлининг зикри дафтари абтар янглиғ тоқи насиёнда қўюлди. **Маснавий:**

*Хидеви жаҳонгиру фархунда фол,
Шаҳанишоҳи конбахшу дарё навол.
Сарири карам узра айлаб қарор,
Очиб панжаи базл хуришидвор.
Ситаҳдорларга бериб сийму зар,
Муламма либосу мурасса камар.
Баҳодирлареким кесиб эрди бош,
Тутуб эрди аъдони айлаб талош.
Аларга аён қилди жуд ўзгача,
Карам бирла еткурди суд ўзгача.
Сипоҳ аҳлига қилди динор баҳи,
Саропо сарупойи зиркорбаҳи.
Киши ул черик аҳлидин қолмади,
Ки шах баҳишишидин насиб олмади.
Кириб халқ Арк ичра навбат била,
Чиқиб лек ойини давлат била.
Кўрунуб хило кийган эл бегумон,
Назарга чиқар чоғда ганжи равон.*

Хидеви беаҳмоли дарёнавол гуруб ҳангомиғача бу нав изҳори ойини баҳшиш ва бу янглиғ ифшои қавонини навозиш била черик ва Гурлан аҳлин бодапаймои хумхонаи давлат ва нашаарубои паймонаи сарват қилди. Алалхусус сиёдатпаноҳ, асолатоғоҳ, шужо ал-мулк ва-л-миллата Хўжажон хўжа ва аозими олам ва акорими бани Одам. аркони давлати султоний, аъёни ҳазрат хоқоний, шараф ад-дунё ва-д-дин Оллош *бий* ва Муҳаммаджон бек ва Ниёзмуҳаммад бой ва Муҳаммадқули бекниким, аҳли адувон ва арбоби туғён, яъни лашкари муфсиданинг шикасту ҳазиматиға аларнинг қуввати шижоат ва нерун жалодати боис бўлуб эрди, муғарриқи албасаи тилло ва мулаббиси хилои гаронбаҳо қилиб, вазонифи ва маротибларин ҳадди камол ва даражаи афзолиға еткурди. **Байт:**

*Кириб олтун ичра қадам то фарқ,
Бори бўлди дарёйи зар ичра гарқ.*

Ва Муҳаммад Қилич *абдолким*, Эшмуҳаммад бекни тутуб келтуруб эрди, анга ортуқиси шафқат ва навозиш кўргузуб, камари мурассаву ханжари обдор ва хилъати муламма²²⁵² ву ашҳаб²²⁵³ и бодрафтор марҳамат қилди. Ва анинг руфақо ва дастёрлариға дағи фароҳўри аҳвол²²⁵⁴ мароҳими хусравонасидин барумандлиғ боғишлади. Сешанба куни хидеви комкори душманшикор маросими сиёсати аъдо ва қавонини навозиши аҳиббо иштиғолидин билкулл хотиржам бўлуб яна Остона ва Оқмасжид ҳудудиға шикор азимати била наҳзат кўргузди. **Маснавий:**

*Шикор икки чоғда муносиб дурур,
Муносиб демай балки вожиб дурур.
Бири андаким етса хотирга гам,
Жаҳон гардишидин чекиб юз ситам.*

²²⁵¹ Нақди қалб – қалбаки пул.

²²⁵² Муламма – ялтироқ.

²²⁵³ Ашҳаб – учқур отлар.

²²⁵⁴ Фароҳўри аҳвол – мансабига яраша.

Ки то сайд ишига қилиб иштигоил,
 Топа олгай оломдин эътизол²²⁵⁵.
 Бири андаким бўлса иширатга хос,
 Бўлуб даҳрнинг кулфатидин халос.
 Бори душмани топса мақхурлиг,
 Етиб дўст хайлига масрурлиг.
 Ки то сайд учун сурса саҳро сори,
 Қилиб майли хотир тамошо сори.
 Басе тажруба ҳосил ўлгай анга,
 Фараҳ гояти восил ўлгай анга.
 Шаҳ айлаб бу янглиг тамошога майл,
 Баҳона қилиб сайду саҳрога майл.
 Қўюб ҳар сори юз тажориб учун,
 Тажориб ишига тақориб учун.
 Тамошо қилиб Тангрининг санъатин,
 Топиб кўнглида ўзгача беҳжратин.
 Шикор ичра ҳар ён ки қилди хиром,
 Анга бўлди ҳосил тажориби тамом.

Ул ҳангоми майманатанжомда ҳазрат зиллилоҳий тафарруж расми била Оқмасжид ҳудудиға убур қилиб, ул ҳазратнинг назари дурбин ва ақли дониш каминиға ноҳияте мушоҳида қилилди, истеъдоди иморатга қобил ва соҳате муояна кўрунди, қобилияти зироатга шомил. Аммо сув ноёблиғидин саҳроедур ҳавлноқ ва биёбонедур мавжиби ҳалок. Маълуми хотири ашраф бўлсунким, ул ноҳият азманай солифада шаҳре эрмиш Хоразм тавобеотидин, бағоят маъмур ва ободон. Чингиз истилосидин сўнг хароб ва вайрон бўлуб, замонаи носоз лагадқубидин ва ҳаводиси фитнапарвоз ошубидин «устини ости қилдук²²⁵⁶» масдуқаси била девори меъмори латофат намудори туфроқға ҳамвор бўлуб, рабъи атлол²²⁵⁷ идин нишона қолмаиш, илло бир хонақоҳе рафе жойгоҳ намунасиким, ҳазрат қутб ал-аброр Шайх Мухтор қаддаса сирраҳунинг оталари қози Умарнинг ибодатгоҳи эрмиш ва Оқмасжидға мавсумдир. Фолибан бу жиҳатдин ул навоҳини «Оқмасжид» атарлар. Ҳазрат аълохоқоний ҳиммати олийнаҳматин ул арозини майта ихёсиға масруф тутуб ва таважжуҳи хотири дарёмақотирин анинг иморат ва ободонлиғиға маатуф қилди. Ложарам ул ноҳиятнинг ақсо ва асфал²²⁵⁸ ин сайри лозим ал-хайри била назҳатбахши гулистони Эрам қилиб, Авазмұхаммад Каркийниким, бойри мулозимлардиндур, Янгиариф оёқидин ул ноҳият жониби бир улуғ ариф ёрдурурға тайин қилди. Маъмури мазкур ҳафр²²⁵⁹ умурида жаҳди мавфур ва саъий машкур тақдимға еткуруб, оз фурсатда ул ариғни хотирхоҳи ҳазрат обод қилди. **Назм:**

Турфа наҳре аризу файзасар,
 Вазъи марғуб эйлаким кавсар.
 Лек умқи анингдек ободон,
 Ки қолур ақл қаърида ҳайрон.
 Ҳар қирогии ки келди гайрати бог,
 Эрур элга маҳалли айшу фарог.

Умид содиқ ва рижо восиқдурким, анқариб ул мавзеи мазбур ҳазрат хилофат мартабатнинг мабони таважжуҳ ва илтифоти била фирдавс гулистонидек маъмур ва ободон бўлғай ва маёмини тараққуб ва отифати била жаннат бўстони янглиғ тоза ва райён .

²²⁵⁵ Эътизол – узлатга чекиниш.

²²⁵⁶ Қуръони карим, 11 : 82.

²²⁵⁷ Рабъи атлол – яшаш масканлари харобаси.

²²⁵⁸ Ақсо ва асфал – юқори ва қуйи.

²²⁵⁹ Ҳафр – қазув.

Муҳаммад мурод бек мақталининг мақоли ва Эшмуҳаммад бекнинг маоли аҳволи

Чун Муҳаммадмуродбек ва Саййидқули бек ва Қаландар *отолик* қаронгу кечанинг пардадорлиғи била қовғунчиларнинг чанги интиқомидин қутулдилар, йўлдин хавотир тортиб, бериҳа юрмак иродаси била чўлга чиқтилар ва тонг отқунча саргардонлиғ тортиб, субҳ вақти ҳазрат султон ал-орифин ва бурҳон ас-соликин Саййид Муҳаммад Моҳрўй халаф ас-сидқ Саййид Ото қаддасаллоҳу таоло асрора-ҳулнинг мақбараи мутабаррикалар устидин қайтиб чиқтилар. **Қитъа:**

*Ҳар кимга ажал етушса ногоҳ,
Бўлмастур анга қутулмоқ имкон.
Ҳар ён қадам урса топмайин йўл,
Гўр узра чекар қазои Яздон.*

Чун кўрдиларким субҳ алар аҳволиға риққат пайдо қилиб, хуршид панжаси герибонин чок этти, ул тийра рўзгорлар тун ҳиндусидек кўзларин кавкабафшон қилиб, ғояти ваҳшат ва ниҳоятни саросималиқдин ҳазрат сиёдатпаноҳнинг жавори фойиз ал-анворидағи харобаларда мухтафий бўлдилар. Ва аср чоғи ул навоҳи чарогоҳ²²⁶⁰ идағи галлалардин бир қўй ўғурлаб, зоди роҳила учун маслуҳ²²⁶¹ қилдилар. Ва офтоби жаҳонтоб уфул қилғондин сўнг тебраб, йўлга кирдилар, токим ўзларин Бухороға еткургайлар. Муҳаммаднийез бек маҳрамбошиким, ўттуз диловари шерафкан била аларнинг қасдиға маъмур бўлуб эрди. ул кун туш ҳангомида Хонқоҳ мабириндин Жайҳунни убул қилиб, Дарвоза қумиға етганда, аларнинг яқинда ўтган хабарин топиб, мусориат кўргуздилар. Тонг вақти Бозиргон мавзеида аларни бир чуқурда кўрдиларким, отларидин тушуб ўлтуруб, кабоб тановулиға машғулдурлар. Муҳаммаднийез бек диловарлар била марокибиға маҳмиз бериб, балон ногаҳоний янглиғ аларға ўзин еткурди. Муҳаммадмурод бек ва Саййидқули бек икови ғояти чобукликдин отланиб, фирор тариқиға ҳазимат маркабин сурдилар. Ва Қаландар отлана олмай. Нуруллоҳ паҳлавон била баъзи муборизларнинг қўлида асири сарпанжаи тақдир бўлди. Ва Муҳаммаднийез бек баъзи диловарлар била таоқиб қилиб, ул жумладин Муҳаммадқуб *ос* илгарироқ Муҳаммадмурод бекнинг изидин етти. Ул дағи қайтиб ҳамла қилиб, бир-бириға найза ва қилич ҳавола этиб, муҳориба амриға қиём кўргуздилар. Ул аснода Муҳаммаднийез бек шери ғўррондек салобати тамом била етиб, муқобил бўлди. Муҳаммадмурод бек андин рўйгардон бўлуб, фирор ихтиёр қилди. **Назм:**

*Таҳамтан эрур гарчи нўлодманд,
Вале Рустам оллидадур мустаманд.
Панжаи шери дарранда нурзўр эрур,
Ҳазабр оллида эйлаким мўр эрур.*

Муҳаммаднийез бек анинг изидин барқи хотифдек етиб, икки шонаси оралиғидин андоғ найза урдиким, синасидин бош чиқарди ва сакароти мавт беҳудлиғи била отдин мазаллат туфроқиға сарнигун йиқилди. Ва Саййиднийез *олабулук*ким, даргоҳи олампаноҳнинг хокбўсларидиндур, анинг савдойи бошин ханжари буррон била танасидин жудо қилиб, фитроқиға банд қилди. **Маснавий:**

*Ул ки эди бошида савдои хом,
То насақи фитнаға бергай низом.
Охир ўлуб шум бу савдо анга,
Қилмайин айём мадоро анга.
Қўймади теги ажал олгунча дам,
Танда бошин, бошида савдони ҳам.*

²²⁶⁰ Чарогоҳ – ҳайвонлар ўтлайдиган яйлов.

Ва Саййидқули бекни дағи иср қайдиға чекиб, мурожиат кўргуздилар. Бу воқеа ойнинг йигирма бешини²²⁶² да душанба кунин эрди. Ва Муҳаммаднийез фатҳу ферузманглик била Ҳазорасб тушидин дарёни кечиб, сешанба кунин аср ҳангомида Остона ҳудудида шикор асносида дарбори фалак миқдорға фоиз бўлуб, авотифи хусравонага ихтисос топти. Қаландар *отолиқ*ни ҳазрат хидеви комкор ярғу ва пурсишдин сўнг ёсоқға еткуруб, бошин Муҳаммадмурод бекнинг боши била шаҳарға юбориб, ибратан лилнозирин газаб дорига овезон қилдурди. **Қитъа:**

*Хусраво, олголи оламни отингга давлат,
Навбати шоҳий урар гунбази даввор узра.
Дўстинг уйқуси талх ўлди вале шират аро,
Душманинг боши буюк бўлди вале даввор узра.*

Ва Саййидқули бекни Эшмуҳаммад бекнинг ёнида маҳбус қилиб, гурраи рамазон²²⁶³ да шанба кечаси фармони қазожараён мавжиби била Эшмуҳаммад бекни ва ани Ўрозали *иноқи* шаҳиднинг қасоси учун қатлга еткурдилар. **Назм:**

*Ҳакими жаҳондидаи ҳушманд,
Фаридунга бир кун деди ушбу панд,
Ки «ҳар ким эрур душмани жон санго,
Ўгул эрса ҳам қилма ибқо²²⁶⁴ анго».*

Ўрозали *иноқ*нинг ўғли ва иниларига марҳамат ва дилжўйлиғлар кўргузуб, мурасса камарлар ва мулкона хилғатлар инъоми била сарафрозлиғ боғишлади. Муҳаммадризо бек *отолиқ*ға *иноқ*лиғ мансабин арзоний тутуб, Ўрозали *иноқ*нинг ўғли Муҳаммадризо бекни бовужуди сигарсеннким, ёши ўн бирда эрди, Гурлан мамлокида *отолиқ* қилди.

Човдур черикнинг воқеаси. Чун *човдур* черики Ёрлиқаб бек, Омонқилич *човдур*, Ниёз курт *бурунжсиқ*, Муҳаммаднийез Баҳодир *абдол* Манқишлоқий Тўрамурод сўфининг фармони била корвон қасдиға ҳаракат қилдилар, суръат марокибин масофат қатъиға даштпаймой қилиб, Бештўшук кавталининг этагида корвонға етиб, тиладиларким, тағаллуб расми била корвонийларға дасти татовул узатиб, амвол ва жиҳотин қабзани торожға кижоргайлар. Корвонийлар ҳазрат аълохоқонийнинг шарафи давлат ва асари саодатидин сарриштаи жамнатин қабзани ихтимомидин бермай, туфроқ ва юклардин атрофиға ҳисор ясаб, масоф амриға мустаад ва омода бўлдилар. *Човдур* дағи уч кун қаттиғ қабаб, жидол ва қиттол маросимида жаҳди мавфур ва саъий номақдур тақдимға еткуруб, иш бошқара олмади. Бу айёми мазкурда қароқчилардин тўрт-беш киши мақтул бўлуб, корвон аҳлиға захмате етмади. Балки галаба қилиб, *човдур* тасарруфидин сувни олдилар. **Маснавий:**

*Ҳафиз ўлса ҳар кимға ҳайй-ю гафур,
Ададдин маромиға етмас футур.
Кишини тутар эрса тенгри омон,
Анга ҳодиси даврдин не зиён.
Бировким Худо бўлса ҳомий анга,
Қачон даст топгай ҳаромий анга.
Худо ҳифзида бўлса ҳар корвон,
Ҳамиша бўлур роҳзандин омон.*

Тўртинжи кунин муфсидлар ҳамияти жоҳилият ҳаракати била пиёда бўлуб, қиличларин ниёми интиқомдин тортиб, корвонийларға тўрт тарафдин ҳужум қилиб югурдилар. Корвоний ҳам қалақ ва изти-

²²⁶¹ Маслух – сўйиб, ёнида олиб юриш маъносида.

²²⁶² 1225 йил 25-шаъбон/1810 йил 25 сентябр.

²²⁶³ 1225 йил 1-рамазон/ 1810 йил 30 сентябр.

²²⁶⁴ Ибқо – сақлаш, абадий қилиш.

роб қилмай, таваккал ғурватил вусуқисига чанги эътисом уруб, мудофаа ва муқотилаға иштиғол кўргуздилар. Ва корвонийдин баъзи ажзаким, муҳоробадин ожиз эрдилар, подшоҳи лоязаол даргоҳига жи-бҳасои тазарру бўлуб, истиғоса қилдилар. Ногоҳ «музтар-ночор одам дуо-илтижо қилган вақтида ижобат қиладиган²²⁶⁵» муаддасининг муқтазоси била аларнинг саҳоми дуои ижобатанжоми ҳадафи маромға тегиб, нусрат ели ихтизозға кирди ва гулулаи тўфанг била муфсидлардин кўп кишини захмдор қилиб, ўттуз нафарни жаҳаннам йўлига озим қилдилар. *Човдурлар* сирқа ва фасод шоматидин, балки хидеви комкорнинг асари давлатидин бир неча аҳли корвондинким, аларнинг минги бир мубориз оллида ожиз ва музмаҳал эрди, бовужуди таҳаввур ва муборизат шикаст топиб, мажруҳ ва манкуб бўлди. **Рубой:**

*Шоҳо, санга таанди Ҳаққ ўлмиш мансуб,
Даврингда эрур залолат аҳли манкуб.
Будур асари давлати жоҳинг ки бўлур,
Қиттои тариқ²²⁶⁶ корвондин мағлуб.*

Муфсидлар яна силки жамаатин мунаақид қилиб, бешинжи кун истишора ва истихорадин сўнг Муҳаммад Баҳодир *абдолин*г тадбири била тарҳи мусолиҳа ораға солдилар, токим ўлганлариға бир нима кафанбаҳо олаолғайлар. Ул аҳвол хилолида Эшмуҳаммад бекнинг шикаст топиб, Орол черикининг Гурланда қатли ом бўлгон хабари егиб, *човдур*нинг силсилаи жамаати узулди. Раабу ҳарос тундбоди била ғубори тийрадек тафриқа ҳавосида парафшонлиғ кўргузуб, фирор ихтиёр қилдилар. Ва корвонийлар тангнои муҳосира ва кулфаткадаи хотирадин солим ва ғоним чиқиб, амну хотиржамлик била мақсад жониби озим бўлдилар.

Учунжи черикнинг сонихаси. Бу черикнинг аксари *қароқалтоқия* эрди. Саримсақ *бий қўлдовли*, Исламас *бий болғали*, Нуртой *бий қўштамғоли* саркардаси эрди. Қўнгротдин чиқгондин сўнг икки-уч кун йўл озикиб, бешинжи кун Оқёқиш ҳудудиға ворид бўлуб, Эшим ариғининг ҳаволисида ўтлоқ ва ёйлоқда юруган мавошидин бир пода *ўкуз* ва сигирниким, *ўзбак* истилоҳида «қаромол» дерлар, суруб, муовидат кўргуздилар. Аммо, Хўжамберди бек ва Қаландар кўр ибн Ниёз бек елим ва Эшмуҳаммад *юзбошиким*, уч юз нафар мубориз била ул ноҳият муҳофизати учун муқаррар бўлуб, ҳаросат амриға машғул эрдилар, ул кун Эшмуҳаммад бекнинг Гурланға кирган хабарин эшнтиб, ғояти хавфдин сарриштаи саботни қўлларидин бериб, сабукпой бўлуб, хусусан Қаландар кўрким, анинг шаммаи сифатин қалами мўъжаз баён рақам силкига мундоғ чекар. **Назм:**

*Шум дийдору мудбару бадкор,
Хиссат андешу моли мардумхўр.
Дуну номарду суфлаву нокас,
Баддилу бадсиголу бадкирдор.*

Қуввати воҳима ғалабасидин қалақ ва изтиробға тушуб, таваҳҳум ва хавотир истилосидин Хўжамберди бекнинг раабу ҳаросин зиёдароқ қилиб, икови музтариб ал-ҳоллик била Ойдўст *бий*нинг савобди-диғаким, хабари мутаҳаққиқ бўлғунча таваққуф қилмоқни маслаҳат кўруб эрди, боқмай, балки қулоқ солмай, Эшмуҳаммад *юзбошини* таваан ва карҳан ўзларидин қўймай, Оқёқиш қалъасидин чиқиб, фирорий бўлуб эрдилар. **Байт:**

*Сипаҳдорким жубн²²⁶⁷ ангадур шior,
Эрур хуб андин зан²²⁶⁸ и бо виқор.*

²²⁶⁵ Қуръони карим, 27 : 62.

²²⁶⁶ Қиттои тариқ – йўлтўсар, қароқчи.

²²⁶⁷ Жубн – қўрқоқ.

²²⁶⁸ Зан – аёл.

Бу жиҳатдин муонидларни таоқиб қилурға киши топилмади, омон қутулдилар. Ложарам ҳазрат аълохоқоний Хўжамберди бек била Қаландар кўрни назари отифатидин йироқ солиб, сипаҳдорлиғдин маъзул қилди ва мансабларин шижоат маъркасининг Рустами ва нажобат осмонининг наййири аъзами, мубориз уд-давла Муҳаммаднийёзбек маҳрам валади амжади Худойберди иноқ ва зайн уд-давла Қутлуғмуҳаммад бек халафи аршади Ҳасанмурод *отолиқ қипчоқ*ға суюрғол қилди.

Човдурнинг Оролдин наҳзат этмаки ва аркони жамиятига ихтилол етмаки

Чун *човдур* корвон аҳлидин шикаст топиб, накбати тамом ва мазиллати локалом била аҳшом ва масокинлариға келдилар, аввалдин худ қаҳат ва гило шиддатидин жило ихтиёр қилурға рози эрдилар, бу сонихаи ҳоила анга илова бўлди. Ва яна Тўрамурод сўфининг қамари давлатин ҳадди маҳоқ²²⁶⁹ ва ахтари шавкатин шуруфи ихтироқ²²⁷⁰ да кўруб, бу мазмунға мутаранним бўлдилар. **Маснавий:**

*Кимки бедаватдур андин бўл йироқ,
Қурбидин буъди²²⁷¹ дур анинг яхшироқ.
Шум эрур дийдори бирла суҳбати,
Наҳс эрур аҳли жаҳонга қурбати.
Ул ки бедаватга айлар ёрлиғ,
Вақф ангадур хворлиғу шуворлиғ.
Андин авлодур жудолиғ айламак,
Балки қатъи ошнолиғ айламак.*

Нукта. Бедаватдин ихтироз хуб, бадбахтдин ижтиноб марғуб, не учунким, анинг дийдори мутазаммини зарардур, мунинг суҳбати вожиб ал-ҳазар. **Рубоий:**

*Эйким, сангадур маснади иқбол муқар,
Бедавату бадбахтга бўлма ёвар.
Ким охир алар шумлиғи бирла етар,
Молу бошинга зиллату идбору зарар.*

Алғараз, жозим бўлдиларким, сўфининг мулозиматин тарк тутуб, Оролдин кўтарилгайлар. Улоғ ва озуқа таҳҳиясидин сўнг рамазон ал-муборак авосити²²⁷² да Отиўлидин кема ва сол била убуру қилиб, Ойбукурға нузул эттилар. Бу мавзеда оралариға ихтилоф тушуб, Болтунийёз қозиким, сардафтари аҳли фасод эрди, баъзи *човдур* муонидлари билаким, кўп жароими азима алардин зуҳурға етиб эрди, ғазаб султони ва сутувват хоқонидин мутаваҳҳим бўлуб, Манқишлоқ сариким, аларға ватани аслий эрди, азимат қилдилар. Ва Ёрлиқоб бек бошлиғ мажму *ҳасанэли* инқиёд ва бандалиқ изҳори била дарбори фалак миқдорға элчи юбориб, хабари вусулининг интизориди мутаваққиф бўлдилар. Ул ошонда Муҳаммаддон бек ибн Қутлуғмуҳаммад *иноқ* Хўжаэли ҳисориди муҳофизат амриға машғул эрди. *Човдурнинг* Ойбукурға ўтган хабарин эшитиб, ҳазму эҳтиёт жиҳатидин ўз навқари ва *хўжаэли* лашқари била Ойбукур савбиға роятафроси наҳзат бўлди. Йўлда Ёрлиқоб бекнинг элчисига баъзи лашқария учраб, ғофиллиқдин ўлдурди. Муҳаммаддон Ойбукурға бориб, ул элни мамолики маҳруса жониби кўчуруб, ўзи Хўжаэлиға муовидат кўргузди. Ва Ёрлиқоб бек *ҳасанэлининг* ақобири била ҳазрат аълохоқоний домани афвиға чанги истимон уруб, утбабўслиқға мутаважжиҳ бўлдилар. Ложарам инояти хоқоний аларнинг аҳволиға шомил бўлуб, ҳар қайсиға фарохўри ҳол манозил ва мазоре марҳамат кўргузди.

²²⁶⁹ Маҳоқ – ой алмашганда рўй берувчи қоронғулик.

²²⁷⁰ Ихтироқ – ёниш, куйиш. Бу ерда: юлдуз сўниши.

²²⁷¹ Буъд – узоқроқ масофа.

²²⁷² 1225 йил 14-рамазон/1810 йил 13 октябр.

²²⁷³ Ҳижрий 1222/1807-08 йил.

Така муонидларининг Ҳазорасб сарҳадиға шабохун келтурмаки ва Қаландар парвоначи таоқиб қилиб, аларни қатлға еткурмаки

Бу воқеа андоқ эдиким, Муҳаммадниёз тархонким, Марвда ўлтурғон *така* муонидларининг сардаф-таридур, Эрон подшоҳи Фатҳалишоҳ ал-мулаққаб бил-Бобохоннинг ўгли шаҳзода Вали санаи ҳижрия минг икки юз йигирма икки²²⁷³ да Дин Носир *тўрани* Марв суккони била Машҳадға кўчургондин бери Марвни ўзиға маамин қилиб, ҳазрат султони соҳибқироннинг рибқаи итоатидин бўюн тўлғоб, *бахши* уруғи ва ғайранинг ҳаромийларин атрофиға йигнаб ўлтурубдур. Моҳи шарифи мазбурда *қаро аҳмад* жамоасидин бир гуруҳ аҳли залолниким, масдуқаи «зулуман жуҳулан²²⁷⁴» аларнинг ҳолиға шомилдур, қуббатилислом Хоразм савбиға ирсол қилди. Токим дастбурде кўргуза олғайлар. Ул гуруҳи залолат-пажўҳ қатъи манозил қилиб, рамазон ал-муборак ойининг ўн еттиси²²⁷⁵ да душанба кечаси Ҳазорасб қаряларидин Карвакнинг оёқиға қумдин чиқиб, ворид бўлдилар. Ва Карвак хўжаларидин бири уйнинг работиға тўкулуб, молу аёл ва атфолин торожу асир қилиб, мурожиат кўргуздилар. Кўп фурсатғача йўл топа олмай, кўлларда саргардон бўлуб, саҳар ҳангомида қумға кириб кеттилар. Иттифоқо алар қумдин чиқгон маҳалда Карвак оёқидаги экинчилардин биров хабардор бўлуб, қалъада Абдуллоҳ *иноқ*ға хабар еткурди. *Иноқ* ҳозир черик билаким, юз эллик отлиғдин кўпрок эрди, рукуб қилиб, Карвакка борди ва ул қаряда ўлтурғон фуқаро ва хўжалардин саҳарлик учун қўй ва биринж ва асбоби табхни муҳайё қилдуруб, қум этакиға чиқиб, такаларнинг тоза ўтган изини кўруб нузул қилди, токим саҳарлик еб отланғай. Таом пиширтуруб, наҳорий қилғунча субҳ сафидаламаи ховар жонибидин нишон кўргузди. **Фард:**

*Сўфраи субҳ очти баногаҳ сипеҳр,
Анда табоширни кўргузди меҳр.*

Намоз адосидин сўнг ул ерда маслаҳати мадида ва машварати тавила бисогин басит этиб, **байт:**

*На қовумоқға аъдони журъат қилиб,
На қайтурға беважҳ ҳилмат қилиб,*

– офтоб самтиросса иртифо топғунча муаттал ва мутаваққиф бўлди. Охириламр ҳаво иссиғин ва марокиб тавсанлиғин баҳона қилиб, давлатхонасиға муовидат кўргузди. **Шеър:**

*Киши қилмаса шавқ ила жустижуй,
Қачон тонгай ул матлабу обруй.
Эр улдур ки то анда бордур мажол,
Тилаб ному нанг айлағай тарки мол.*

Ул айёми саодат фаржомда жаноб аморатмаоб, умдатилумаро, қудват ал-кубаро, изз ал-аном, мураввижи ислом, **маснавий:**

*Амири хирадманд, соҳиби ливо,
Жаҳон кишвари узра фармонраво.
Адаб буржининг моҳи тобони ул,
Карам дуржининг дурри галтони ул.
Шараф бўстонида сарви баланд,*

Хидеви жаҳонға ахи аржуманд. – *амири кабир* жалол ад-давлат ва-д-дин Қутлуғмурод *иноқ* *уббида* мулкхуу Дорғон музофотидин Оқрабат ҳудудида шикорға машғул эрди. Сайдафканлик ҳангомида бу хабар самъи шарифиға етиб, амири беназири саодатпазир, **назм:**

²²⁷⁴ Золимлик жоҳилликдандир.

²²⁷⁵ 1225 йил 17-рамазон/1810 йил 16 октябр.

*Авжи саодатда дурахшанда меҳр,
Лек жалодатда муалло сипеҳр.
Сидқу сафо бобида мақбул,
Роструву софдилу некхоҳ,*

– яъни Қаландар *парвона*чиким, ул жаноби давлат интисобнинг мулозиматидин бир лаҳза соя янглиғ муфориқат ихтиёр қилмас эрди, анга саодаткиш, садоқатандеш Искандар хўжа Бекободий ва *қўнгрот* Эломон баҳодирни масҳуб қилиб, ул жаноб ўз навкарларидин етмиш киши муонидлар таоқибига номзад қилди. Алар фармон мавжиби била Оқработдин қум қатъига азимат якронин сурдилар. **Назм:**

*Таваккал қилиб сурдилар қумга от,
Учуб ваҳмдин лек ҳар дам ҳаёт.
Фарозега гоҳи ки айлаб уруж,
Оёқ остида жилва айлаб буруж.
Нишебега гоҳи суруб бодпо,
Кўрунуб фалак узра тахтуссаро.
Иссиғдин ҳавоси келиб ҳавлноқ,
Нечукким самум элни айлаб ҳалок.
Сувсизлиғдин ул қум ичида сароб,
Қилиб ташналар ҳолига изтироб.
На пайдо бўлуб анда йўлдин асар,
На поёнидин кимса тотиб хабар.
Саубат била отлар айлаб хиром,
Ботиб тизгача ҳар неча урса голм.*

Бу тариқада уч кеча-кундуз теги мусориат била қатъи масофат қилиб, Шўрқуйи отлиғ қудуқга еттилар. Ул қудуқ навоҳисиди муонидларнинг ўтган изини топтилар. *Парвоначи* ва Искандар хўжа ва Эломон баҳодир черикдин ўтгуз муборизни мунтахаб қилиб, ўзгасин қудуқ устида қўюб, *таканин*г изидин мутаважжиҳ бўлдилар ва *Ужорли* қудуқидаким, Марв диёрига икки манзиллик масофати бордур, *таканин*г ақабидин етиб, бир ҳамла садамати била аларни водии хамушонга юбордилар. Мол ва асирларниким, баъзи муонидлар била илгарироқ юборган экандурлар, аларни дағи таоқиб қилиб, *такаларни* ўлдуруб, мол ва асирларни олиб, муонидларнинг бошин кесиб, мурожиат кўргуздилар. Ва Шўрқуйида қўйилғон черикни олиб, тўққуз кунда Фитнак навоҳисиди *иноқнинг* мулозиматиға етиб, ул жанобдин навозишоти комил топтилар. Ва андин даргоҳи олампаҳоға мутаважжиҳ бўлуб, арафа куни моҳи мазкурнинг салхи²²⁷⁶ да ҳазрат сарвари салотин ва афзали хавоқиннинг дарбори фалакмиқдорининг остонбўслиқиға фоиз бўлуб, иноёти хусравона ва мароҳими бекаронаға ихтисос топтилар. Валлоҳ ут-тавиқ.

Ҳазрат аълоҳоқонийнинг Янгидарё тасхириға озим бўлмоғи. Бу хабар вусулининг зилзилаи таваҳҳум солмоғи била ул диёр аҳлиға бунёни жамиат бузулмоғи. Ўрунбой била Эшжоннинг итоат йўлиға қадами истимон урмоғи ва муонидат наҳридин убудият баҳриға ўзларин еткурмоғи. Ва ўзга бийларнинг тамарруд исрори била муҳолифат оҳангин тузмаки ва тенгиз савбиға инод матоёсин суруб, азимат кўргузмаки

Ривоят тенгизининг тимсоҳи, ҳикоят дарёсининг маллоҳи, яъни, қалами ферузий рақам маоний баҳриға мундоғ гавс қилурким, собиқан тақрир самтиға ва таҳрир силкига чекилиб эрдиким, Янгидарё *қароқалтоқининг* ақобиридин *манқит* дудмонининг сарвари Ўрунбой *бий* ва *тунко-хитойнинг* сардафтари Эшжон *бий* ва *бешсарие-хитойнинг* саромади Ҳасан *бий* ва Эсанкелди бийким, Бароқ баҳодирнинг иниларидур ва *қипчоқ* уруғининг ҳокими Тўқтопўлод *бий* ва *кенагас* жамоасидин *уйм овут* элининг улуғи Мамон бийким, Жонмурод *иноқнинг* қатлидин бери Янгидарё диёрида ливои муҳолифатни барпой қилиб,

²²⁷⁶ 1225 йил 29-рамазон/1810 йил 29 октябр.

ҳеч подшоҳ ва амирға инқиёд бошин эгмас эрдилар, аларнинг тааддиб ва гушмоли учун жаноб аморат-маоб, аёлат интисоб, умдат ал-умаро, мураби ал-фуқаро, малоз ал-аном, ҳоми ал-ислом, носири билод ал-офоқ, жамол ад-давла ва-д-дин *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ маддаллоҳу зилола раъфатиҳи ала муфориқи-л-аном* ҳазрат хидеви комкори душман шикор, аълохоқони гардунтавон, соҳибқирони воло макон, Фаридуни замон, Искандари даврон, боис ал-амн ал-омон, моҳий аз-зулм ва-л-адвон, рофеи аълom ад-дин ва-л-иймон, қомеи бунён ал-мушрик ва-т-туғён, ал-мустансир би-н-нусрат ал-малик ал-мустаон муизз ад-давлат ва-л-хилофат ва-д-дин Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *халадаллоҳу мулкаҳу*нинг фармони вожиб ал-изони лозим ал-имтинони била ул ноҳиятға сипоҳ элтиб, чаповул тунбоди била аларнинг чироғи амниятини учуруб қайтғондин сўнг агарчи Эшжон *бий* бошлиғ баъзи бийлар даргоҳи олампаноҳнинг хокбўслиқиға мушарраф бўлуб, гоҳо итоат изҳори била русул ва расоил юборур эрдилар, аммо гоҳо саркашлик кўргузуб, тамарруд оғоз қилур эрдилар. Хусусан Ўрунбой бошлиғ аксар муонидлар асокири мансуранинг турктозидин ҳаросон ва мутаваҳҳим бўлуб, Бухоро *волийси* Мир Ҳайдарга мутобиат кўргузуб, анинг наввобидин Худоёр деганни орасиға келтуруб, анга закот ва хирож бериб, Хоразм ва қазoқ корвониға таадди еткурурлар эрди. Бу жиҳатдин ҳазрат хидеви комкор сана минг икки юз йигирма тўртла сафар ойи²²⁷⁷ да андоққим зикр топиб эрди, алар гушмоли учун икки бўлак черик юбориб чоптуруб эрди. Бу жиҳатдин Ўрунбой истимдод учун Бухороға бориб, муддати мадид ва аҳди баид Мир Ҳайдар подшоҳнинг остони мулозиматин ёстаниб, анинг гавҳари қудратин муовинат обу рангидин мубарро ва гули ҳимматин дастёрлиғ рангу бўйидин муарро топиб, ранжиши тамом ва тааррузи локалом била бе найлу мурод муовидат кўргузуб, Худоёрни Бухороға узотти. Чун ашрафи содоти олийсифот ва афзали санодиди мутаолий даражот, зубдаи хондони Муртазо, қудваи дудмони Саййид Ото Хўжажон хўжаким, амирзодаи шўрбахт Эшмуҳаммад бекнинг воқеасидин сўнг рамазон ал-муборак учи²²⁷⁸ да Хўжамберди бек ва Қаландар кўрнинг ўрниға *найман* Муҳаммадқилич ва *дўрман* Болиш *юзбоши* била Оқёқиш муҳофизатиға номзад бўлди, моҳи мазбурнинг секкизи²²⁷⁹ да шанба куни Кўкузак наҳрининг қироғи Тошкечув мавзеиға ворид бўлди. **Иттифоқоти ҳасанадин** *уйғур* муонидларидин Ўрозали ёрма ва *қароқалтоқ Тўрабек қиётким*, Тўрамурод сўфининг муътамидларидин эрди, *қўнгротдин* Бухороға сифорат расми била бориб, Мир Ҳайдарнинг элчилари ва *қўнгротнинг* савдогарларидин ўн олти киши била келур эркан. Ўрозали ёрма эҳтиёт тариқаси била илгари суруб, черик аҳлиға учраб, саросимавор сарфи инон қилиб, фирорий бўлди. Хўжажон хўжа ани бир ҳамлада отдин йиқиб, иср қайдиға чекиб, истеъломи аҳволидин сўнг баъзи муътамид кишилариға топшуруб, ҳазрат хилофат мартабатнинг хизмати ҳумоюниға юборди. Чун ул бадбахт бадхоҳлиғ маросимида аҳли иноднинг саромали эрди, ложарам мавқифи сиёсатдин анинг қатлиға фармони олий содир бўлуб, жазоға етти. Ва *Тўрабекким*, ҳамроҳлари била сўнгидин келур эрди, бу сонихаи ғамандуз, яъни Ўрозали ёрманинг асир бўлғонидин иттило топиб, оғир юк ва молларин ташлаб, қайтиб Янгидарё савбиға фирор эттилар. Хўжажон хўжа аларнинг амволиға мутасарриф бўлуб, ақабидин ҳазрат қутб ал-авлиё Чўпон Ото *алай-ҳиррахманнинг* авлодидин Муҳаммадназар шайхни Одинамурод баҳодир ва Тилав *мерган* бошлиғ ўн беш киши била аларнинг ақабидин буюрдиким, ҳар ерга борсалар, қовуб ул муонидларни дастгир қилмоғунча қайтмағайлар. Бу жиҳатдин маъмурлар Янгидарёғача таоқиб қилдилар. *Тўрабек* рафиқлари била *қипчоқ* орасиға бориб, Тўқтопўлод *бийнинг* бани аъмомиға [қўш] тошлади. Ва Муҳаммадназар шайх Ўрунбойнинг манзилиға нузул қилди. Ўрунбой *бий* анинг қудумидин башошати тамом ва мусаррати локалом зуҳурға еткуруб, *Тўрабек* ва йўлдошларини тутуб, хидеви комкорнинг мулозиматиға юбормакни ул ҳазрат мулозимлариға қуллуқ тарҳин солиб, жароими мавфурасидин рафъи хижолат қилмоқға воситаи узмо ва василаи тамом билиб, Эшжон *бийнинг* мувофиқати била *қипчоқ*ға аларни талаб қилур киши юборди. Аммо *қипчоқ* жамоаси Тўқтопўлод бийдин беҳабар аларни бурунроқ Қўнгротға узотиб эрди. Ул аснода қазoқия табақотидин *чўмакой* тоифасининг подшоҳи Султон Темурхон ибн Эралихон минг беш юз киши била келиб, Эшжон *бийнинг* эли *танго-хитойни* ва *қипчоқни* чопиб, кўп кишини ўлдуруб, ғаноими фаровон ва усарои бепоён била мурожиат кўргузди. Янгидарё бийлари дағи *қароқал-*

²²⁷⁷ 1224 йил сафар ойи/ 1808 йил 29 март-27 апрел.

²²⁷⁸ 1225 ил 3-рамазон/ 1810 йил 2 октябр.

²²⁷⁹ 1225 йил 8-рамазон/ 1810 йил 7 октябр.

поқ черикин олиб, қазоқни таоқиб қилдилар ва уч манзилликда изидин етиб, қаттиғ уруш вуқу топти. Ул урушда қазоқнинг кўпроки мақтул ва маасур бўлуб, Султон Темурхон инҳизом йўлига қадами фирор урди. Муҳаммадназар шайхким, руфақоси била анда ҳозир эрди, муборизат амрига мубодират кўргузуб, қазоқ сипоҳининг шикастига алар сабаб бўлди. **Байт:**

*Агар бир киши топса нусратга даст,
Топар юз туман лашкар андин шикаст.*

Бу воқеадин сўнг қароқалтоқ умароси Ўрунбой ва Эшжон бийнинг саъйи ва ихтимоми била баъзи сидқ юзидин ва баъзи мадоро жиҳатидин ҳазрат аълохоқоннинг даргоҳи олампаҳоғи маросими итоат изҳори била элчи юборди. Ул жумладин Ўрунбой бийнинг ўғли мулло Давлатназарким, яхшигина до-нишманд толиби илмдур ва Эшжон бийнинг ўғли Болмуҳаммад ва Эсанкелди бийнинг оқоси Ҳасан бийнинг ўғли мулло Сори ва Тўқтопўлод бийнинг ўғли Дўстберганни Муҳаммадназар шайхга масҳуб қилиб, сифорат расми била юбордилар. Элчилар Оқёқиш устидин даргоҳи олампаҳоғи мутаважжиҳ бўлуб, аҳсани соот ва асъади авқотда шарафандузи тақбили бисот бўлуб, Янгидарё умаросининг аризадошти-ни арзга еткурдилар. Ҳазрат хидеви комкор аларни манзури назари иноят қилиб, мароҳими хусравона-дин баҳраманд этти. **Байт:**

*На давлатдур кишига бахт ўлуб ёр,
Шаҳ алтофидин ўлмоқ баҳрабардор.*

Аммо. Янгидарё бийлари ўғлонларин даргоҳи олампаҳоғи юборгандин сўнг Ўрунбой ва Эшжондин бошқаси адовати қадимий ва шарорати жибиллий ҳаракатидин қадамфарсои жодаи мутобиат бўлмоқ-дин пушаймон бўлуб, қазоқ тавоифидин чакли жамоасининг подшоҳи Абдулазизхон ибн Ғойибхонға-ким, бурунроқ *беисариғ-хитой*нинг савдогарин талаб, кўп молу кишиларин дастгир қилиб эрди, ул мол ва кишиларин тиламакни баҳона қилиб, итоат изҳори била элчи юбордилар. Бу хабар баъзи раҳгуза-рийлардин тавотир расми била суддаи хилофат мулозимлариға етти. Аввалдин худ ҳазрат аълохоқон, султони гардунтавон, подшоҳи Кайвон рифъат, шаҳаншоҳи баҳромсавлат, **назм:**

*Барру баҳр шоҳи Сикандар ҳашам,
Сулаймон шукуҳу Фаридун шиам.
Шариат паноҳи-ю, дин хусрави,
Бўлуб нушти ислом андин қави.
Фалакжохларнинг шаҳанишоҳи ул,
Шаҳанишоҳларнинг фалакжохи ул.
Мурасса рикобу муалло жаноб,
Жамши умам узра молики риқоб.*

Хилофат айвонининг аврангнишини, салтанат девонининг соҳибнигини, соҳибқиронлиғ диёрининг тождори, қаҳрамонлиғ музморининг шаҳсувори, афзали салотини муалло ҳашам, аадли хавоқини адо-латшиам, алмухтас баиноят ал-малик ал-маннон, муизз ад-давла ва-д-дин, Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *аббадаллоҳу таоло мулкаҳу ва ажро ала баҳри-с-салтанати фулкаҳунинг* замири хуршид назирғаким, мазҳари анвори ғайбий ва мавриди асрори лорайбийдур, бу воқеаи ғомиза партави зуҳур солиб, мутарассиди вусули хабар эрди. Чун бу хабар таҳқиқи мансаи зуҳурда жилвагар бўлди, тоғийлар гушмолининг қасдиға Янгидарё азимати тасмим топти. Ва лиҳаза шаввол ал-мукаррам санаи мазбура-нини йигирма бири²²⁸⁰ да Хоразм Қавсининг ўн еттиси²²⁸¹ да якшанба куни чоштгоҳда шикор расми ва Янгидарё тасхирининг иродаси била дор ас-салтанаи Хивақдин рукуб қилиб, кеча Мойлижангал мавзе-

²²⁸⁰ 1225 йил 21-шаввол/1810 йил 20 ноябр.

²²⁸¹ Декабрь ойи ўртаси.

ида ўз қурратилайни шаҳзодаи мукаррам, мафхари бани Одам, салтанат шажарасининг самараси, мукаррамат самарсининг шажараси, хилафат тожининг гавҳари, жалолат буржининг ахтари, **байт:**

*Асолат буржининг тобанда моҳи,
Саодат фарқининг фараҳ кулоҳи.*

Муҳайс ад-давлат ва-д-дин Оллоҳқули *тўра зайида умраҳу ва жалолаҳунинг* работи фойиз анишотининг буружи ифтихорин нузули мусарратвусули била фалак ал-буруж авжидин ўткарди. **Шеър:**

*Қудуминг файзидин гарди муҳқар,
Бўлур рифъат аро гардунга ҳамсар.
Нузулингга мушарраф бўлса манзил,
Топар назҳат нечукким олам дил.
Агар кошопада тутсанг ором,
Бўлур жаннат киби фархунда фаржом.*

Нажотпаноҳ, диёнатоғоҳ, ихлоскийш, садоқатандеш Абдибой ва Гадоийниёзким, ул мавзеи жаннат-сонинг назҳатнишоннинг мушрифиди эрдилар, жавоҳири жон ва лаолии равонларин ул ҳазрат қудумининг шукронасиға ийсор қилиб, тонг отғунча хазамоти шойиста ва зиёфоти бойистаға иштиғол кўргузуб, манзури назари хусравона ва махсуси авотифи бекарона бўлдилар. Чун офтоби машриқийинти-соб шахсувори фалак майдонининг азмиға рукуб қилди, ҳазрат султони соҳибқирон қадами шарофаттавомин саодат рикобиға қўюб, кавкабаи тамом била Тошқалъа ҳудудиға азимат якронин сурди ва ул ноҳият маабаридин кема била Омудин ўтуб, султони *мағфур* ва хоқони *мабрур* Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон *анораллоҳу бурҳонаҳунинг* работи оллидағи отовда қўшлаб, бергоҳи фалак иштибоҳғаким, анда дарё қирогиди барпо қилиб эрдилар, нузул қилди. Ул кеча хуфтан чоғи ер аркониға андак зилзила воқе бўлди. Бу манзили шарифда икки кун таваққуф воқе бўлуб, аввалғи кун ҳазрат султони Яманий Увайс ибн Омир ал-Қараний *қаддасаллоҳу сиррауҳунинг* қадамгоҳиғақим, Куҳи Чуғрода воқеdur, ҳоло ул тоғни Шайх Жалил тоғи дерлар, ташриф элтиб, зиёратға мушарраф бўлд. Ва ул ҳазратнинг руҳи муқаддасларидин мадад ва истионат топиб, ул остона мужовирларин нузурот вофир ва эҳсоноти мутакосир била давлат соғарининг бодапаймоси қилди. Ва сўнғи кун мулло Эшим бойниким, даргоҳ мулозимларидиндур, Муҳаммадназар шайх била Янгидарё элчиларига қўшуб, бийларға ёрлиғ ирсол қилдиким «фармони олийшон етгач, бу тарафға кўчуб, мамолики маҳрусаға мутаважжиқ бўлунг ва илло асбоби муҳориба таҳҳиясиға иштиғол кўргузунгким, инак асокири мансура бодияпай-мои азимат бўлди.» **Фирдавсий:**

*Агар на ба коми ман ояд жавоб,
Ману Рўстам ва жанги Афросиёб²²⁸².*

Ва яна бу манзилда балоғат байдосининг яккатози, фасоҳат иншосининг рақампардози, яъни жаноб зубдат ал-фузало Мирзо Масиҳоғақим, бу муборак юрушда мулозими рикоби ҳумюон эрди, бир тўпчоқи заррин лигоми сарсар хиромким, **назм:**

*Келиб суръатда раҳши ваҳмдин тез,
Пари янглиг учуб гар топса маҳмиз.
Хироми ила роҳатбахшу ҳамвор,
Ки қилмас уйқудин рокибни бедор.*

– зини гаронмоя ва рикоби тилло пироя била марҳамат кўргузди. **Рубоий:**

²²⁸² Қўлимга жавоб келиб етмаса, Мен Рўстаму Афросиёб урушини қиламан.

*Шоҳе ки фалак фили мусаххардур анга,
Фарзини жаҳон каминаву чокардур анга.
Оллида пиёдае ки қўйгай руҳи ажз,
Отлиғ қилиб ани лутфи ёвардур анга.*

Панжшанба куни ул манзилда ливон наҳзатни жилваға киргузуб, шикорандозлиғ ва сайд пардозлиғ расми била жамшиди хуршид янглиғ қатъи манозил қилиб, ойнинг йигирма олтиси²²⁸³ да жума куни Қипчоқ қалъасининг муқобиласида Қапқоқли бешасида дарё қироғин музриби боргоҳи олампааноҳ ва муқарри сародиқи фалакиштибоҳ қилиб, дарёнинг икки тарафида шикор умуриға қиём кўргузди. **Маснавий:**

*Тузуб шоҳ улуг расми шикор,
Ки Жамшид ўлуб оллида шармсор.
Ясаб жирга ойинини ҳар тараф,
Юрурда баробар тузуб анда саф.
Мудаввир тузуб жирга атрофини,
Қабаб ўртага сайд аснофини.
На гуру на жайрон, тушқон даги,
Бугуғу марол, борсу қаплон даги.
Семиз қирговул, бурдогон кабки дар,
Бири қаҳқаҳазан, бири жилвагар.
Яна ваҳшӣ тайр анда ҳаддин фзун.
Дадду дом жинси ададдин фзун.
Суруб ўртога шоҳи волотабор,
Солиб қуш, отиб новак, айлаб шикор.
Дамодам шикор ичра солиб қирон,
Оқиб ҳар тараф сайд қони равон.
Олиб юз-икки юзни ҳар шоҳбоз,
Итолгу даги қирмайин андин оз.
Уруб сайд шунқору лочин даги,
Солиб элни ҳайратға чуст учмоги.
Шикор айлаб аркони давлат яна,
Қилиб сайд аъёни ҳазрат яна.
Киши қолмай анда шикор этмаган,
Шикор амрини ихтиёр этмаган.*

Шикор ҳангоми ва таваққуф айёмида асокири мансура ва афвожи қоҳира артоф ва ақтори билод ва амсордин мавкаби ҳумоюнға мужтама бўлдилар. **Назм:**

*Ситоҳе ки ҳар фарди лашикар шикан,
Таҳамтани набарду диловарфикан.
Қавий ҳайкалу зўр бозу бори,
Ҳазанфар фарру бабр неру бори.*

Ва фақирким, бу ҳуруфи маншуранинг нозими ва бу сутури маншуранинг роқимидурман, баъзи умури зарурия жиҳатидин Гурланда кавкабаи володин тахаллуф қилиб қолиб эрдим, бу мавзеда келиб, даргоҳи олампааноҳ мулозиматиға фоиз бўлдум. Ва ойнинг салхи²²⁸⁴ да душанба куни Қапқоқлидин ҳаракат қилиб, Сирчали кўлининг жанубида дарё канориға сародиқоти зарринтаноб ва хайёми майманатинтисобни насб қилдилар. Ул кун ғуруб вақтидаким, зу-л-қаъда нинг таъзимига қомати наҳиф ҳайъатин

²²⁸³ 1225 йил 26-шаввол / 1810 йил 24 ноябр.

²²⁸⁴ 1225 йил 29-шаввол / 1810 йил 27 ноябр.

хам қилиб, зилзилаи азим воқе бўлдиким «бу даҳшатдан қаттиқ зилзилага тушадилар²²⁸⁵» масдуқаси анга мухбири содиқдур, «қиёмат соати олдидаги зилзила улуг-даҳшатли нарсадур²²⁸⁶» мадлуласи анга далили восиқ. **Байт:**

*Чу шаҳ лашкари савлатин кўрди хок,
Тушуб зилзила титради сахмнок.*

Эшитилдиким, бу зилзила шидлатидин Мовароуннаҳр билодида, хусусан, Самарқанд балдасида аксари имороти олия харобу мунҳадим бўлмишдур.

Зу-л-қаъда нинг иккиси²²⁸⁷ да чаҳоршанба куни андин наҳзат кўргузуб, Ориқболиқ ва Бештўпа навоҳисиди ободон қушлади. Ва пешиндин сўнг Қушхонанинг ҳадди шимолида дарё соҳилин мухаййями хайёми иқбол қилди. Бу манзилда тўрт кун таваққуф воқе бўлуб, шикорандозлиғ маросимида дақиқасе номаръи қолмади. Ул овони майманаттавоманда раас ал-аозим, фахр ал-акорим, вазоратмаоб, аморатинтисоб, мақбули хоқоний, муқарриби султоний *амир* Муҳаммадризо *қўшбеги адомаллоҳ иқболаҳуким*, мамолик маҳрусасукконининг саноғиға машғул эрди, ул шуғлни ихтимом била итмомға еткуруб, дастбўслиқ шарафиға фоиз бўлди. Ва ҳазрат аълохоқоний *хўжаэли* содотининг бузургларидин дуои хайр истидоси учун туҳафи бисёр ва ҳадоёйи бешумор била зубдаи Оли *қўнгрот*, фиҳристи мажмуаи коинот, сулолаи мукаррамат, навбодаи манзилат Муҳаммадниёз бек *маҳрам* валади амжади Худойберди *иноқни* Хўжаэлига ирсол қилди. Беки мушорилайх ба ҳасб ал-ҳукм мирзо Масиҳо била Хўжаэлига бориб, ҳазрат қутб ал-ақтоб, ҳақиқат интисоб, акмал ал-кумало, султон ал-урафо, саййиди олам, махдуми аъзам, фахр ал-миллат ва-д-дин саййид Пирим хўжа эшон ва жаноб ғавс ал-аъзам, қутб ал-олам, санад ал-авлиё, саййид ал-атқийё, шамс ал-маоний саййид Турсун хўжа эшон ва ҳазрат шайх аш-шуюх, муршиди арбоб ар-русух, имоми аҳли тариқат, султони ҳақиқат, муизз ал-миллат ва-д-дин саййид Гадои хўжа эшон *салломаҳумуллоҳи таоло ила йавми-л-қиям*нинг муборак мулозиматлариға мушарраф бўлуб, ҳар бириға алоҳида ҳазрати хилофатмаобнинг юборган туҳфа ва ҳадялари била изҳори ниёзмандлиғин арзға еткуруб, ҳазрат ҳаққида дуолар илтимос қилди. Ҳазароти алайх ул мултамисни иззи ижобатға мақрун тутуб, ул ҳазратға жавоҳири насонҳи муфида ва лаолии мавоизи нофаа ҳадоёсидин сўнг давлат гулшанининг сарсабз ва хуррамлиғи ва нусрат чаманининг тоза ва раййёнлиғи учун даавоти ижобатсамот насонимин баҳори анфоси муборакларидин самими қалб била ихтизозға киргузуб, Муҳаммадниёз бек ва мирзо Масиҳонинг дағи ғунчаи умидларин ул баҳор насонимидин шодоб ва хандон қилдилар.

Ғазал:

*Рофеи аъломи давлатдур валои авлиё,
Шоҳларга шаҳдур андин ошнои авлиё.
Ғунчаи умид фақр аҳли дамидин очилур,
Ким, насими субҳи нусратдур дуои авлиё.
Истасанг бўлмоқ саид ур авлиё кўйиға юз,
Келди иксири саодат хоки пойи авлиё.
Хусравеким мулк олур теги сиёсат тортибон,
Боши узра сояғўстардур ливои авлиё.
Мумкин эрмасдур киши давлатға топмоқ дастрас,
То ўзида қилмаса ҳосил ризои авлиё.
Бевужуди авлиё бўлмас жаҳон барполиғи,
Ҳомили оламдурур пушти дутои авлиё.
Бўлма мағрури жалолат фақр элиға қуллуқ эт,
Атласи шоҳийдин авлодур абуи авлиё.*

²²⁸⁵ Қуръони карим, 33 : 11.

²²⁸⁶ Қуръони карим, 22 : 1.

²²⁸⁷ 1225 йил 2-зу-л-қаъда/1810 йил 29 ноябр.

*Солма кўз дарвишлар сори ҳақорат бирлаким,
Келди маҳзанхез таҳти бурёи авлиё.
Авлиё ройи била иш қил агар ком истасанг,
Халқ этар ҳақ ҳар нега эврулса ройи авлиё.
Шоҳлиғдин асру олийдур манго ул рутбаким,
Бахт ўлуб Мунис агар бўлсам гадои авлиё.*

Муҳаммаднийёз бек ва мирзо Масиҳо ҳазарот алиййа утбўслиғидин футуҳоти илоҳий асарига шомил ва фуюзоти номутаноҳий дуррарига ҳомил бўлуб, муаскари ҳумоюнға сарфи инон қилдилар. Муҳаммаднийёз бек асъади соотдаким, ҳазрат хидеви комкор насими субҳи ишрат иҳтизозидин ўз гулшани иқболидек кушодахотир бўлуб, чироғафрўзи мажлиси нишот ва нашаандўзи бодаи инбисот эрди, мулозимат саодатиға шарафи ихтисос топиб, жавоҳири гаронмоия насоиҳу маъвиза ва лаолии қийматбаҳои салому адиъяниким, жаноб валоят интисоблардин келтуруб эрди, арзға еткурди. Ул ҳазрат бениҳоят мустабашшир ва мубтаҳиж бўлуб, бори таоло шукрин адо қилди.

Бу мавзеда баъзи лашкария хўжаэли ва қароқалпоқия фуқаросининг ўруб қўйғон алаф ва пичанларидин беизни соҳиб марокибға алиқ ва бўғуз бериб эрди. Бу зулм ул ҳазратнинг самъи шарифига етгач «оллоҳ адолат ва чиройли амал-эҳсонлар қилишға буюрур²²⁸⁸» мафоди била соҳибларин инъоми хусравонасидин ризоманд қилиб, мутаадиларға бу феъли мазмума зажри учун сиёсат ҳукмин лозим тутуб, бурун ва қулоқларини тештурди ва ташҳир учун муаскари ҳумоюннинг атрофидин айлантуруб, маноди қилдурдиким, ҳар ким фуқаро ашёсиға беризо тамъа қўлин узотса, жазоға етгусидур. **Қитъа:**

*Подшоҳим ки жоми адл била,
Ҳаста мазлумларни айлар шод.
Аҳли бедоднинг сиёсат ила,
Хирмани айшини қилур барбод.*

Нукта. Ҳукамо дебдурларким, салтанат ниҳол масобасидадур, сиёсат сув манзиласида. Бас, лозим ва лобудидур ул ниҳол решасин бу сув била тоза ва сероб қилмоқ то бори амну самараи омон ҳосил бўлғай. **Қитъа:**

*Ҳуш ул шаҳриёре ки дониш юзидин,
Адолат мазоминини айлар аз бар.
Дами тег ила салтанат бўстонин,
Сиёсат суйидин қилур тозаву тар.*

Ҳикоят. Тамғочхон подшоҳе эрди бузургманиш ва шаҳриёре эрди адолатравиш – сиёсат меъмори била мамлакат арсасин маъмур қилғон ва жалодат қиличи била бедоду ситам шахсини манкуб ва мақҳур этган. **Қитъа:**

*Қочибон бийми қаҳридин фитна,
Юз яғоч моварои дашти адам.
Маҳв ўлуб сайқали сиёсатидин,
Даҳр руҳсоридин губори ситам.*

Бир кун рунуд²²⁸⁹ ва авбошлар дастасидин биров анинг хизматиға бир гулдаста келтурди, токим гунчаи умидин рашаҳоти саҳоби инъомидин шодоб қилғай. Подшоҳ ани олиб сўрдиким «бу гулларни қайдин келтурдинг?» Деди: «Гулзорлардин тердим.» Деди: «Ул гулзорлар сенинг мулкнингму?» Деди: «Йўқ.»

²²⁸⁸ Қуръони карим, 16 : 90.

²²⁸⁹ Рунуд – риндлар, бебошлар.

Деди: «Моликидин иштиро²²⁹⁰ қилдингму?» Деди: «Бу кишварда гулнинг байъ ва шаро²²⁹¹ си бўлмас. Бағоят бебаҳо бўлур.» Султон ламҳае тааммул қилиб деди: «Ҳар кишиким, гулзорега беизн кириб, гул терар, бас бўлурким, боғларга берухсати боғбон журъат қадамин уруб, мева ғоратиға дасти татовул узатгай ва бу амалдин ўзга суратлар дағи мутасаввирдур.» Ва сиёсат теғи била анинг қўлин кестурди.
Қитъа:

*Кишиким шоҳлиг топти эрур фарз,
Анга эл ҳолидин огоҳ бўлмоқ.
Раоё молини золимдин асраб,
Керакдур элга давлатхоҳ бўлмоқ.
Зарардур мулк ила шаҳга халойиқ,
Ситам тортиб аниси оҳ бўлмоқ.
Сиёсат теғидин бозуи авбош,
Бағоят хушдурур кутаҳ бўлмоқ.*

Шанбаким, ойнинг бешинжи²²⁹² кунин эрди, аҳли Хоразм ҳисобида офтоби жаҳонгарднинг хаданги таҳвили Қавс шастидин чиқиб, Жаддий сайдиға тегди²²⁹³. Ҳаво ошиқи ғамзада оҳидек сард ва жаҳон зоҳиди бедард юзи янглиғ маншай бард²²⁹⁴ бўлди. Якшанба ул мавзедин тебраб, Кўкузак наҳрининг каноридаким, Омую шуаботидиндур, Тошкечувнинг юқори ҳаддини хайёми майманатнамун насбидин рашки шаҳристонин Чин қилди ва сародиқоти гуногун зарбидин ғайрати бўстони худдбарин этти. **Назм:**

*Шаҳ кавкабаси бирла бўлуб дашт гулистон,
Ҳар сори очиб хийма нуқуши гули хандон.
Ҳар найза мубаййин қилибон тоза ниҳоле,
Ҳар рояти нусрат анга бир сарви хиромон.
Ораста ҳар кўчасиким табъғушодур,
Зийнатда назарга кўрунур раста бўстон.
Бал шаҳри азимдурур ораста анда,
Хиргоҳу сародиқлар эрур гунбазу айвон.
Шаҳ боргаҳи зоҳир этиб Арк асосин,
Даврида саропарда қилиб қалъа намоён.*

Ул кун сармо шиддати ва бурудат²²⁹⁵ ҳиддати ул мартабаға еттиким, Жайҳун суйи бовужуди иштидо-ди туғён ва иҳтидоди жараён ҳайратзадалар кўзидек муздин ойинабанд бўлди, балки фўлод пайванд. Ва аксари кемалар дарё ўртасида муз била қайтиб, аҳмол ва асқолин соҳилға нақл қилдилар. **Маснавий:**

*Қилиб Жаддий буржиги таҳвил меҳр,
Топиб инҳироф мазожи сипеҳр.
Қуёш тобидин рафъ бўлди асар,
Тоғ ажзосида маҳв бўлди шарар.
Булутдин жаҳон бўлди санжобнўш,
Совуқдин ҳаво қилди ҳар ён хуруш.
Дабур эсти Дей шиддати бирла тез,
Фалак бўлди ер узра кофурбез.*

²²⁹⁰ Иштиро – сотиб олиш.

²²⁹¹ Биъ ва шаро – савдолашиш ва сотиб олиш.

²²⁹² 1225 йил 5-зу-л-қаъда/ 1810 йил 2 декабр.

²²⁹³ 24 декабр.

²²⁹⁴ Бард – изғирин.

²²⁹⁵ Сармо ва бурудат – совуқ.

Замин кисватин гарчи торам кийиб,
 Вале тоғ ила дашт қоқам кийиб.
 Йўбусат қилиб касб ҳар хушқу тар,
 Рутубатга маҳжур ўлуб баҳру бар.
 Қилиб ошкоро сипеҳрасир,
 Саросар бурудат била замҳарир.
 Тутуб ер юзин эйла барфу дама,
 Бўлуб танг ҳайвону одам ҳам.
 Темуррўш ўлуб борча пасту баланд,
 Вале баҳрлар муздин ойинабанд.
 Тўнгуз бир-биридин қаттиг еру сув,
 Ки топмай киши фарқ этиб жустижув.
 Қаттиглигда хородин ортуқ келиб,
 Совуқ шиддатидин вале айрилиб.
 Эсиб ҳар қайн тунд совуғ шамол,
 Туза олмайин нола айлаб ниҳол.
 Тану шохига сийм боглаб дарахт,
 Ел эсган сайи айлабон ларза сахт.
 Гутамай совуқ шиддати бирла ўт,
 Тушуб жонга ўт ҳасрати бирла ўт.
 Бу янглиг совуқ кўрмади ошкор,
 Жаҳон ичра то эврўлур рўзгор.

Бу манзилда тўрт кун мутаваққиф бўлуб, таслия²²⁹⁶ йи хотири дарёмақотир учун жайран шикориға иқдом кўргузди. Ва аксар умаро ва бекларга қушлар инъом қилиб, кўнгулларин сайд қилди, магар фақирким, қобилиятим йўқ эрди. **Назм:**

На танҳо бу ерда бу инъом ўлуб,
 Бори ерда инъом анга ом ўлуб.
 Ҳар инъомида ақл ҳайрон қолиб.
 Демай ақл, Ҳотам паришон қолиб.
 Бори зикрида ваҳм атноб эрур,
 Қалам бу жиҳатдин инонтоб эрур.

Ул ошонда аксари лашкарияким, дарёнинг сангу обварчилиғидин убур қилаолмайдурлар эрди, музустидин ўтуб, асокири мансураға мулҳақ бўлдилар. Ва панжшанба куни ойнинг ўни²²⁹⁷ да мулло Эшимбой мулло Давлатназар валади Ўрунбой ва Болмуҳаммад халафи Эшжон *бий* била Янгидарёдин келиб, шарафандўзи тақбили бисот бўлдилар. Ўрунбой ва Эшжон *бий*нинг итоат ва қуллуқ тариқиға қадами ихлос уруб, ҳукми олийшон мавжиби била Кўкузак жониби кўч матоёсин сурганин ва ўзга бийларнинг мутобиат рибқасидин бўюн тўлғоб, тенгиз савоҳилиға боқа мутаважжих бўлгонин даргоҳи олампаҳо мулозимларининг арзиға еткурдилар. Бу воқеа андоғ эрдиким, Янгидарё умаросининг қазоқға юборган элчилари Абдулазизхоннинг мулозаматиға етиб, бийларнинг итоатномасин арз қилгондин сўнг Абдулазизхон истеҳкоми мусолиҳа учун мўтабар кишиларидин Саодат Гиройниким, Ғойибхоннинг айёми шаббобидин бери ул дудмонға саодат янглиғ мулозим эрди, элчилар мусоҳибатида Янгидарёға юборди. Ул аснода мулло Эшимбой ва Муҳаммадназаршайх бийларнинг ўғлонлари била Янгидарёға бориб, *қароқалпоқ*нинг умаро ва ақобириға ҳазрат аълохоқоннинг ҳукми олийшаънин еткурдилар. Ўрунбой *бий* ва Эшжон *бий* «самъан ва тоатан²²⁹⁸» қабул қилиб, беш минг уйлук эйлот билаким, ўзлариға мутааллиқ

²²⁹⁶ Таслия – тасалли, тинчитиш.

²²⁹⁷ 1225 йил 10-зу-л-қаъда/1810 йил 7 декабр.

²²⁹⁸ Эшитган ҳамоно бажонудил итоат этиш.

эрди, кўчуб, мамолики маҳруса жониби мутаважжих бўлдилар. Ва Бухоро эйлотидин Кўккўз *бий* деган икки минг хонавор *қароқалпоқ* била ул ноҳиятга келиб эрди, алар дағи мувофиқат қилиб кўчти. Ва Қувбош йўли била Султон Увайс қадамгоҳининг устидин ошиб, Бадой ҳудудида Омуя канорига туштилар. **Байт:**

*Чу бахти саъддин фармони олийшаъни кўрдилар,
Қадам бошидин эттилар, овучлаб жсон югурдилар.*

Аммо, Эсанкелди *бий* ва Тўқтопўлод *бий* ва Маман *бий* мухолифан исрори била фармони олийдин саркашлик кўргузуб, Саодат Гирайга яна элчи қўшуб, Абдулазизхонга ирсол қилдиларким, ўз оқо-иниларидин аларга хон ва кўмак юборгай. Ва ўзлари гоёти жаҳл ва туғендин аён ва атбои билаким, қариб беш минг уйлуқ эрди, тенгиз савоҳилигаким, бағоят ҳасин ва маҳкам ердур, Муҳаммадназаршайхни тутсоғ йўсуслиқ олиб кўчтилар, токим қазақдин хон ва сипоҳ келгунча афвожи қоҳира турктозидин ийман ўтирғайлар. **Маснавий:**

*Зиҳи хайли нодону ноҳушманд,
Солиб бўйнига жаҳл шахси каманд.
Қутулмоқ тилар лашкардин ки ҳақ,
Анга бермиш ўз қудратидин насақ.
Зафар Ҳизрин этмиш мулозим анга,
Мудом айламиш фатҳ лозим анга.*

Ўрунбой *бий* ва Эшжон *бий* ўз ўғлонлари мулло Давлатназар ва Болмуҳаммадни мулло Эшимбойга қўшуб, вақоеи мазкурнинг ахбори учун дарбори фалакмиқдорга ирсол қилиб эрди. Бу хабар истимоидин ҳазрат хидеви комкорнинг нойираи ғазаби илтиҳоб топиб, ул мудбар мухолифкийшлар ва тоғни муонидатандешлар, яъни Эсанкелди *бий* ва Тўқтопўлод *бий* ва Маман *бий* ва ғайриҳумнинг таадиб ва гушмолин лозиму мутаҳаттим билиб, жума куни Тошкечувдин савоҳил тасхирининг иродаси била роятафроси наҳзат бўлди. Рашаоти баҳорвусули била мароҳил хористонинг чамангустар ва нафаоти насимвуруди била манозил димоғин муаттар қилиб, шанба куни Қўчқор Ото *алайхурманинг* жавори файзосорида Ҳасанқулиёрғон наҳрининг лабин файзи нузули била кавсар қироғидек гулшан, балки маҳбублар лабидек музайян қилди. **Байт:**

*Ҳар сори гузар қилсанг этар файзи қудуминг
Гулиан қаро туфроқни-ю, гул хор ила ҳусни.*

Вазоратпаноҳ, садоқатдастгоҳ, дастури аъзам, вазири мукаррам, низом ал-мулк вал-миллата Муҳаммадюзиф *меҳтар* ва амири беназири равшанзамир, соҳиби девони султоний, муқарриби ҳазрат хоқоний, умдатулмулк вад-дунё Муҳаммадризо *қўшбеги* фармони ҳумоюн мавжиби била ул наҳрғаким, ҳиддати жараёндин музи қолин тўнгмайдур эрди, жисри матин боғлаттилар, токим асокири мансура ва аробалар осонлиғ била ўттилар. Бу манзилда Кўчонок бийким, *хитой* ақобиридиндур, тенгиз савоҳилига кўчган *хитой*га қаробат нисбати бор эрди, даргоҳ мулозимларига арз қилдиким, бу ихлоскийш қулға рухсат берсалар, токим бориб, ул залолат бодияпаймолариға насиҳат ва таҳдид била итоат жодасига раҳнамунлиғ қилсам, шояд ки бодияйи залолатдин мутақоид бўлғайлар. Ул ҳазрат ижобан ли-л-мултамиса анинг бу илтимосин мабзул тутуб, ани мулло Эшимбой ва мулло Давлатназар била номзад қилди. Ҳам бу ерда Берди баҳодир ва Илёс *юзбошиким*, Хўжажон хўжанинг ўрнига Оқёқишда илғор ётиб эрдилар, Қўнгрот чаповулидин бош ва асир келтуруб, даргоҳи олампаноҳга туҳфа юбордилар. Бу **воқеа тасриҳи** улким, ул икки сипаҳдори мазбур зу-л-қаъда и мазкурнинг еттиси²²⁹⁹ да душанба куни икки юз муборизи кинагузор, душманшикор била Оқёқиш ҳисоридин чиқиб, Қўнгрот турктозининг азмиға му-

²²⁹⁹ 1225 йил 7-зу-л-қаъда/1810 йил 4 декабр.

таважжиҳ бўлдилар ва қатъи масофат қилиб, чаҳоршанба кунини Қўнгрот саводиға ворид бўлдилар. Ва муз устидин дарёни кечиб, Толлик музофотиға чаповул юбордилар ва кўп кишини муонидлардин мақтул ва маасур қилиб, қайтурда бовужудиким, Қўнгрот қўрғонининг устидин мурожиат кўргуздилар, Тўрамурод сўфи ва муонидлар қўрғондин чиқиб қаро кўргуза олмади. Ва сипаҳдорлар масофатнавардликда мусориат кўргузуб, фатҳу ферузмандлик била шанба кечаси Оқёқишға келдилар ва келтурган асир ва бошларни остони олийшаънга юбордилар. **Байт:**

*Мансур сипоҳ хун шаҳонинг,
Душман боши хоки остонинг.*

Тонгласи якшанба кунини ул ердин дабдабаи ҳайратафзо ва кавкабаи нусратинтимо била ҳаракат қилиб, Оқёқишнинг бир фарсаҳлиғида ҳазрат Мурод шайх *алайҳирраҳманин*г жавориға қарибким, ул ҳаволида мулло Имоммуҳаммад эшон *маддаллоҳу зилола иршодиҳу ала мафориқи-с-соликин* узлат ва сукунат ихтиёр қилиб, *қароқалпоқия* туллобининг ифода ва иршодиға машғулдурлар, аларнинг манзилиға яқин Кўжузакнинг канорин музриби хайёми иқбол ва муқарри сародиқати ижлол қилди. Ул кун Ойдўст *бий* ва Оймирзо *бий* ва Берди баҳодир ва Илёс *юзбоши* ва Оқёқишнинг аҳоли ва маволиси тансуқоти вофир ва бийлоти мутақосир била боргоҳи сипеҳр иштибоҳнинг утбаўслиғиға фоиз бўлдилар. Ул ҳазрат аларнинг ўтқарган пешкашларин аркони давлат ва аёни ҳазратға ҳар кимнинг ўз қадр манзилатиға яраша марҳамат қилди. Бу ҳаволида мавкаби ҳумоюнға бир ҳафта макс ва таваққуф воқе бўлуб, ҳазрат султони воломақом ва умарои вожибилэҳтиром шикорандозлиғ маросимиға қиём кўргузуб, вуҳуш ва туюр аснофиға қирон солдилар. Ва якшанба кунини оининг йигирмаси²³⁰⁰ да ул навоҳидин наҳзат кўргузуб, Оқёқиш ҳисорининг оллидин ўтуб, Оқ мавзеин нузули саодатвусули била мафхари манозил қилди. Бу мухтасарни ўқугучи маҳодимнинг замоири дарёназоириға равшан ва ҳувайдо бўлсунким, мавзеи мазкур Тавқара тенгизиға дохилдур. Ҳожимхон замонидин Муҳаммадамин *иноқи* марҳумнинг давронигача Тавқара улуг тенгиз эрди. Даврасининг масоҳати тахминан ўттуз фарсанг бўлаолғай. Кўжузакнинг кўпрок суйи анга оқар эрди. Муҳаммадамин *иноқ*нинг фармони била ул навоҳининг эйлоти, хусусан *қангли* ва *қипчоқ* улуси анга оқотурғон сувларни боғлаб эрди. *Амири кабир* Аваз *иноқи* марҳумнинг айёми майманатанжомида ул тенгизнинг суйи туганиб, қобили зироат бўлди. Алҳол Оқёқиш аҳлининг аксар зироот ва маҳсулотини андин ҳосил бўлур. **Назм:**

*Жаҳон барру баҳриға шод ўлма шод,
Ки йўқтур иккисида ҳам эътиמוד.
Қою ерга дарёи уммон ўлур,
Ҳам оз чоғда сувсиз биёбон бўлур.*

Сўнгги кун кавкабаи воло ул мавзеин ҳаракат қилиб, Ёлонгоч қумининг ҳаволисиға етганда, Ўрунбой ва Эшжон бийким, Тонгёрбоши ва Қазолиға келиб ўлтириб эрдилар, хидеви комкорнинг истиқболиға чиқиб, рикоббўслиқ шарафиға истисод топдилар. Ва бениҳоят молу мавошиким, пешкаш келтуруб эрдилар, маарази қабулға тушуб, навозиши хусравона била сарафроз бўлдилар. Ҳазрат султони соҳибқирон шикор тариқаси била қатъи масофат қилиб, аср ҳангомида Тонгёрбошиғаким, ул дағи Тавқара тенгизидиндур, нузул қилиб, кирёси баландасоснинг қубба ва манжуқин зийнатбахши аюқ этти. Ва тонгласиким, сешанба эрди, Ўрунбой *бий* ва Эшжон *бий*нинг улусиға Кенгёнтоқдин Чалпуқғача Кўжузак ва дарё қироғин қишлоқ ва яйлоқ учун шафқат қилди.

²³⁰⁰ 1225 йил 20-зу-л-қаъда/1810 йил 17 декабр.

Ҳазрат аълохоқони дарёшукуҳнинг Искандар янглиғ тенгиз тасхирининг иродаси била кўзғолмоқи ва кавкабаи воло убурунинг савлати била тенгиз музининг аркони иртиботига зилзила солмоқи. Балки бу дарёйи хунхорнинг шуриш ва талотумидин ул баҳри зуххорнинг чопқиламоқи. Яъни асокири мансуранинг кавлоки маҳобатидин қароқалпоқия хайлининг тенгиз суйидек шуур ва изтиробда қолмоқи ва афв дарёси муталатум бўлуб, ул осийларнинг алвоси жаронмдин айрилмоғи. Ва ҳазрат хидеви комкорнинг ферузманглик гавҳари била тенгиздин чиқиб, дор ал-хилофа савбиға мурожият қилмоғи

Чун ул умарои бесаранжоми муҳолифатнизом, яъни Эсанкелди *бий* ва Тўқтопўлод *бий* ва Маман *бий* муҳолифат амрида ўзлариға муттафиқ эл билаким, кўпроки *хитой* тавоифидин *беишариг* уруғи эрди, мавотин ва масокинларин ташлаб, тенгиз савоҳилида бераг²³⁰¹ ерларга рахти иқомат чектилар, мазкур бўлгон совуқ шиддатидин тенгиз суйи музлаб, маамин тасаввур қилгон ерларининг атроф ва жавонибиким, сув эрди, муздин арсаи мусаттиҳ бўлуб, истеҳкомида эътимод қолмади. **Байт:**

*Қою ерниким англаб эрди паноҳ,
Анга чарх атрофидин очти роҳ.*

Бу жиҳатдин асокири мансура ул мавзеға убур қилмоқ эҳтимолидин мутаваҳҳим бўлуб, тенгиз ичиға кириб, Орол ва отовларда хиргоҳи иқоматни барпой қилдилар. Бу мазна²³⁰² билаким, ул дарёйи зуххор ичида асокири мансура вурудидин ийман ва хотиржамлик била муз устидин *қазоқ* жониби мутаважжиҳ бўлғайлар. Элчилар ул гуруҳи бешукуҳни тенгиз ичида топиб, Кўчанак *бий* таблиғи рисолат адосидин сўнг аларға инод ва саркашлик вақоҳатидин таҳдиди тамом ва таҳзири молакалом била мамонеат кўргузуб, тоатдорлиғ ва фармонбардорлиғ сиротилмустақимиға даъват ва далолат қилди. Бийлар «насиҳат сизга наф бермайди²³⁰³» мафоди била Кўчанак *бий*нинг насоиҳи мушфиқонасинким, айни дўстлиғ ва қариндошлиғдин эрди, қулоқға олмадилар ва маҳзи ғафлатдин *қазоқ* жаворин ҳисори амну паноҳофият тасаввур қилиб, Дашти Қипчоқ азиматининг иродаси била тенгиз ичидин *қазоқ* савбиға озим бўлдилар. Ул жумладин Менглой ва Бўронким, *беишариг* уруғининг ақибирзодаларидин эрди, ақли комил ва давлатшомилнинг раҳнамунлиғи била инод ва залолат тариқидин инонтоблиғ қилиб, ўзлариға мутааллиқ эл ва уруқ била итоат ва қуллуқ маслакиға ноқай таважжуҳ сурдилар. Бу жиҳатдин аксари улус аҳшом-аҳшом ва қабила-қабила бийлар мувофиқатидин муфориқат кўргузуб, мутобиат тариқасида Манглой ва Бўронға мувофиқат қилдилар. Андоқким икки минг беш юз хонавордин кўпрок эрдиким, Манглой била бу тарафға кўчтилар. Кўчанак *бий* ва мулло Эшим бой бу воқеа ахбори учун мулло Давлатназарға ўғлонларин масҳуб қилиб, кавкабаи воло жониби роҳий қилдилар. Мулло Давлатназар теги мусориат била қатъи масофат қилиб, Тонгёрбошида ойнинг йигирма учи²³⁰⁴ да чаҳоршанба кечаси аъшо вақтида шарафандўзи тақбили бисот бўлуб, вақоени мазкурани ойини адаб била арзға еткурди. Бу жиҳатдин ҳазрат хидеви комкорнинг хотири дарёмақотирида муонидлар гушмоли учун тенгиз тасхирининг иродаси мусамми бўлуб, тамомати умаро ва сипаҳдорларға мавқеи жалолатдин фармони лозимилзон иззи исдор топтиким, ўн кунлик зоди роҳила ва алиқи даввоб²³⁰⁵ таҳҳиясиға иштиғол кўргузунлар. Ва талиаи субҳдин сўнг уч минг муборизи номдори тирандоз ва диловари душманшикори найзабозниким, **маснавий:**

*Ҳар бири Рустам киби фархоишар,
Сафдару лашкаршикану кинавар.
Сурат аро руҳ киби аржуманд,
Кувват аро шервашу девбанд.*

²³⁰¹ Бераг – муваққат.

²³⁰² Мазна – гумон, тусмол, фараз.

²³⁰³ Қуръони карим, 11 : 34.

²³⁰⁴ 1225 йил 23-зу-л-қаъда/1810 йил 20 декабр.

²³⁰⁵ Алиқи даввоб – от-уловлар еми.

*Юзларидин нусрат ўлуб нурпош,
Жибҳаларидин зафар осори фош
Теглари зомини фатҳу зафар,
Найзалари нусрат ила жилвагар.*

– интиҳоб²³⁰⁶ қилди. Буна ва ўғруқни мавзеи мазбурда қўйиб, муҳофизати учун аморатмаоб, нажобат интисоб Султон *мироб* ва Бекболту *мироб* ва Қаландар *парвоначи* ва Муҳаммад *бий* ва Эшмуродбек валади Султон *миробни* муқаррар қилди. Ва сипоҳи мунтахаб била сабоҳ ҳангомида рукуб қилиб, тенгиз самтига роятафрази наҳзат бўлди. ва улуғ чоштгоҳда Бўричи сангирининг кунчиқар ҳаддидин қирға чиқиб, қумга азимат таковарин сурди. **Маълуми хотири ашраф бўлсунким**, бу қирнинг усти ва ҳадди шимоли сартосар қумдур. Ва арзи аксар мавозеда уч кунлук ва кўпрок масофатдур. Ва баъзи мавзеи икки фарсахлиқ эрмиш. Ва тул²³⁰⁷ и мағрибдин машриқ сори воқедур. Фарбий ҳадди Кўкузакнинг оёқида мунтаҳи²³⁰⁸ бўлур. Баъзилар Арнак қирин ҳам анинг жузви дебдурлар. Ва шарқий ҳадди Мингбулоқ ва Эрдорға бориб, Туркистон навоҳисидин ҳам ўтар эрмиш. Ва аксар мавозеи улуғ ва кичик тоғ бўлур эрмиш. Анинг ҳар мавзеининг ўзга оти бордур. Ва қуми бағоят ноҳамвор ва нишебу фароз²³⁰⁹ и бешудур. **Маснавий:**

*Рамол²³¹⁰ едур ажаб ҳадду каронсиз,
Жаҳон янглиг баланду пасти сонсиз.
Баланди чархи гардонга баробар,
Бўлуб Таҳтуссарога пасти ҳамсар.
Баногоҳ кирса ул қум ичра оҳу,
Ботар ҳар гом урарда тезга текру.
Урар мавҷи сароб андин забона,
Ки йўқтур қатрае сувдин нишона.
Қўюнким анда саргардонлиг айлар.
Йўлини кам қилиб ҳайронлиг айлар,
Ушолгон қўҳна суксуклар нишони.
Адашиб ўлган элнинг устихони.
Тиканларким кўкармиш анда ҳар ён,
Тушқон қонидиндур шоҳи маржон.
Топиб ул қум аро саргашталик гул,
Эрур ҳамвора ўз савғига машгул.*

Иттифоқоти ҳасанадин, совуқ тутар фурсатда ямғур ёғиб, қум қотиб эрди. Рубоий:

*Шоҳо, сангодур камина қул, чарх асир,
Раъйингга мудом эрур мавофиқ тадбир.
Ҳар сори азимат айласанг Тангри қилур,
Олингда қуму сувни раҳи таъпазир.*

Бу жиҳатдин мавкаби кайҳонпўй осонлиғ била андин убур қилиб, ғуруб вақтида тенгиз соҳилин мухайями хайёми майманатанжом ва муқарри кавкабаи нусратинтизом қилди. Ул мавзеда Кучанак *бий* ва мулло Эшимбой ва Бўрон билаким, янги тенгиздин чиқиб эрдилар, утбабўслиғ шарафиға фоиз бўлуб, навозишоти хусравонадин бархўрдорлиғ топтилар. Арбоби фатонат ва ва асҳоби дароятнинг замоири зибасоири дарёмақотириғаким, ахбори ғариба жавоҳирининг ганжинаси ва осори ажиба лаолисининг

²³⁰⁶ Интиҳоб – сайлаш, танлаш. Мунтахаб – сайланма.

²³⁰⁷ Тул – узунлик.

²³⁰⁸ Мунтаҳий – ниҳояланиш, тугаш.

²³⁰⁹ Ноҳамвор ва нашибу фароз – нотекис ва пасту баланд.

²³¹⁰ Рамол – қумлик.

хазинасидур, махфий ва муҳтажаб қолмасунким, ул тенгиз баҳредур хунхор муҳитдек шурангезликда ақл гаввосин ҳайрат қаърида пинҳон этгучи ва дарёедур зуххор тўфон янглиғ талотўмхезликда хаёл кемасин даҳшат гирдобиди саргардон қилгучи. На андозасида канора пайдо ва на канорасида андоза ҳувайдо. Ҳайратафзо талотўми фалаки нилгуннинг баҳри аҳзариға латмазан ва ваҳшатнамо тарокими сипеҳри буқаламуннинг муҳити аъзамиға шуришафкан. **Маснавий:**

*Дарёи шигарф, шўришафзо,
Кулаки келиб сипеҳрфарсо.
Ҳар сори ки тарҳ этиб чу гирдоб,
Оламни тутарға кўргузуб тоб.
Ҳар дам ки юзига ел уруб кож,
Чин жибҳаси узра солиб амвож.
Қаърига анинг хаёл етмай,
Поёнини ақл дарк этмай.
Кўк жунги ки давр қилди пеша,
Гирдобиди эврлур ҳамшиша.
Хуршид ки давр этар жаҳонда,
Андин чиқибон ботар ҳам анда.
Сув остиди ҳар наҳанг хунхор,
Ҳайъат аро кўҳдин намудор.
Айларда талотўм анда харчанг²³¹¹,
Гардун Саратонига урар чанг.
Ногоҳ шамоле эсса ул ён,
Тўғён қилур ул сифат ки тўфон.
Ул чоғда на тоғу на саҳори,
Йўқ шак ки бўлур гарик бори.
Ҳар тўлқумиким чиқиб фалакка,
Қайтиб яна майл этар самак²³¹² ка.
Бўлса анга ҳар кема мулоқий,
Йўқтур анга ҳеч нажот боқий.*

Ва ани «Баҳираи Хоразм» атарлар. «Равзат ас-сафо» хотимасида анинг масоҳатини юз фарсанг битибдурлар. Алҳол икки юз фарсангдин зиёда дерлар. Ва Хоразм ҳаффазаҳаллоҳ ани-л-офоти ва-л-казм хароб бўлмасдин бурун Омуюким, Балх ва Хоразм дарёсиға ва Жайҳунға машҳурдур, Урганжи қадимнинг остидин ўтуб, Балхон тоғининг шарқий доманасиға тегиб, жануб тарафдин ғарбиға эвурулуб, Ўғурчадин Мозандарон тенгизиға қуяр эрди. Магар наҳри Халижким, Кўкузакка машҳурдур, бу тенгизга оқар эрди. Таърих ҳижрий тўққуз юз саксон олти²³¹³ да Ҳожимхоннинг айёми давлатида Омую суйи Хост минорасининг юқорисида Қароайғир тўқайидин йўл ясаб, Тук қалъасининг тубидин ўтуб, бу тенгизға қуюб, бурунғи рудхонаси билкулл масдуд бўлди. **Фард:**

*Мунча сувким анга тамом қуяр,
Нетонг ўлса бурунғидин афзун.*

Ва Хўжанд дарёсиким, ани Сайҳун ва Сир дерлар, анга оқар. Янгидарё ва Қавонак суйиким, Сайҳуннинг шуаботидиндур, аларнинг масабб²³¹⁴ и дағи улдур. Ва бу мазкур бўлгон буҳҳордин бошқа кўп анҳори азима Дашти Қипчоқдин келиб, анга қўшулур. Аммо, суйи бағоят шўрдур. Мунча чучук сувлиғ

²³¹¹ Харчанг – қисқичбақа.

²³¹² Самак – ривоятдаги ерни ушлаб турган балиққа ишора.

²³¹³ Ҳижрий 986/1578-79 йил.

²³¹⁴ Масабб – қуйилиш жойи.

дарёлар анга оқмоқ била таъмиға ҳаргиз тафовут етмас. Ҳатто дарё қуйғон мавзедин бир қадам илгарироқдин сув ичиб бўлмас. Фолибан бу жиҳатдин ани «Аччиғ тенгиз» дерлар. Ва аксар мавзеининг қаъри маълум эрмас. Ва улуг ва кичик жазойири кўп бўлурким, ўзбак аларни «тубок» ва «орол» ва «отов» дерлар. Ажойибот анда кам топилур. Ва ёзда мажму мурғобиларнинг макон ва ошиёни ул отовларда бўлур. Ва Адоқ била Янгишаҳарким, Хоразм билодининг муаззамотидин эрди, ул тенгизнинг остидадур Ҳоло ул шаҳарларнинг тошдин бино топғон иморатлари кема аҳлиға сув остида кўрунур эрмиш.

Чун офтоби оламтоб Искандари сипеҳри нилгуннинг дарёи аҳзариға кештии нур сурди, бовужудиким тенгизнинг музи тўрт бормоқ ва ярим қаришдин зиёда қалин тутмайдур эрди, ҳазрат хидеви комкор искандарвор «ким оллоҳға таваккал қилса, ўзи унга етарлидур²³¹⁵» мадлули била инояти илоҳий ва тааиди номутаноҳиға такия қилиб, кавкабаи воло билаким, баҳредур муталотўм ва лужжаедур матороким, муз устидин тенгизға таваккал маркабин сурди. **Назм:**

*Муз устида афвожи нусратпаноҳ,
Тенгизнинг юзин айлабон жилвагоҳ.
Тенгиз узра баҳри хурушон киби,
Қаю баҳрким балки тўфон киби.
Суруб бетаҳоши гуруҳо-гуруҳ,
Шукуҳидин айлаб тенгизни сутуҳ.
Ажаб кўр тенгиз узра оқмоқ тенгиз,
Бири сокину бири оромсиз.
Гар ул сарбаср муздин оҳан кийиб,
Бу нўлоддин лек жавишан кийиб.
Қилиб ошкоро ҳужуми синон,
Тенгиз ўртасида қалин найистон.
Вале ул найистон аро ҳар далер,
Ҳазабри хурушону дарранда шер.
Марокиб сумми бирла муз қоқилиб,
Шарарлар чиқиб кўкка ўт чақилиб.
Вале музга тегмак била ҳар туёқ,
Чиқиб ун тенгиздин тароқо-туруқ.
Дегил ул тенгиз эрди нили фалак,
Черик аҳли анда гуруҳи малак.
Малак эрмас анжум сипоҳи эрур,
Жаҳон узра нури илоҳий эрур.
Шаҳи баҳру бар, хусрави мулкгир,
Эрур ул нуҷум ичра меҳри мунир.
Солиб партавин чархи давворга,
Жиболу саҳори ва амсорга.
Чекибдур тенгиз ичра андин алам,
Ёрутгай жамоли била ани ҳам.*

Аммо. Суръати тамом ва истижолӣ молкалом била марокиби сарсархиромға маҳмиз бериб, тенгиз масофатин қатъ қилур эрдилар. Зуҳо ҳангоми²³¹⁶ да Манглойға мувофиқат кўргузуб, бу ёнға кўчган элнинг аввали йўлуқти ва офтоби оламтоб самтираасға муртафе бўлғонда, Янгидарёнинг қуйғон мавзеиниким, ани Қаробойли ҳам дерлар, ўтулди. Ул ерда кўчган элнинг сўнги тугандиким, уч кундин бери бийлардин айрилиб кўчуб эрдилар. Ул аснода ҳавои бурудатафзо иссиғлиғға мойил бўлуб, қуёш ҳароратининг таъсири муз устиға тушган қорни эритиб, музға дағи сароят қила бошладди. **Фард:**

²³¹⁵ Қуръони карим, 65 : 3.

²³¹⁶ Тонг пайти.

*Хунукрўйлигдин сипеҳр этти шарм,
Жаҳон аҳлига меҳрини қилди гарм.*

Пешинда Манглой била бийларнинг айрилишғон жазирадин ўтулди. Ул мавзеда муонидлардин уч-тўрт уйлук эл ўлтириб эрди. Аларни афвожи қоҳира ғорат қилиб ўтти. Ва охири пешинда ҳаво муҳолиф бўлуб ва офтоби оламтоб «парда ортига бекинибди²³¹⁷» масдуқаси била пардаи саҳобға кирди ва шудрун ёғиб, муз арконига тахалхул ва тазалзул еткурди. Андоқким аксар мавозеда мушоҳида қилдуқким, от қадам урғон сайи муз сатҳи мунҳани ва муқаар бўлуб, зилзила қилур эрди. Ҳазрат хидеви беҳамол таваккал ва азиматиға ихтилол еткурмай «мен ўзи ишимни оллоҳға топширурман²³¹⁸» мафоди била зимомии амрин қодир зулпилжалолнинг қабзаи иноятиға тафвиз қилиб, муонидлар савбиға камоли истижол била ҳаракат қилди. Бу тариқада олти манзиллик масофатни бир кунда қатъ қилиб, қуёш шаҳриёри мағриб тенгизиға уфул қилур вақтда Қувонак наҳрининг қуйғон ериға қариб Шайх Отонинг жаворидағи жазойирда муонидларнинг ақабидин етилди. Баъзи диловарларким, муқаддимаи сипоҳ эрди, аларнинг молу мавошисидин кўп ғаноим дастгир қилдилар. Ул ҳазрат айнаи иноят ва маҳзи шафқатдинким, тийнати покида махмирдур «оллоҳ бандаларига шафқатда бўлинг²³¹⁹» муқтазоси била ғорат қилилғон амволни лашкариядин истирдод қилиб, наҳб ва турктоз маросимидин мамонеат кўргузди. Ва муонидлар тушган жазойирға яқин бир жазирани нузули мусарратвусули била ўзга жазойирдин мумтоз қилиб, муонидларға Ойдўст *бий* ва Ўрунбой *бий*ни истимолат ваъдаси ва сиёсат ваиди била ирсол қилди. Алар тушган ҳамон умарои боғия, яъни Эсанкелди *бий* ва Тўқтопўлод *бий* ва Маман *бий* изҳори хижолат ва инкисори бениҳоят била даргоҳи олампаноҳға мутаважжиҳ бўлуб, мазишлат туфроқиға камоли ажз била чеҳраи убудият қўйдилар. Ҳазрат султони баҳру бар ғояти шафқатдин ул мужримларнинг жароими қадима ва осоиими жадидасиға пардаи ағмоз чекиб «оллоҳ олдида афв қадрланувчи ишлардандир²³²⁰» маллули била нашаандўзи хумхонаи афв қилди. **Рубоний:**

*Шоҳо, қаралинг баҳрига йўқ ҳадду канор,
Ул баҳр зилолидин жаҳондур саршор.
Ҳар мўжрили саргашта ки келди қопунга,
Шак йўқ ки бўлур афвинг ила бархўрдор.*

Тамсил. Бир кун Искандар олдиға тоғийлардин бировниким, адовати анинг нисбатидида истимрор топиб, убудият руқбасин қуллодаи итоатидин чекиб эрди, занжири балоға муққайид қилиб келтурдилар. Искандар анинг жаримасиға рақами афв чекиб, қонин бағишлади. Ҳуззори мажлисдин биров камоли фасодат ва ғояти ғабоватдин тилиға келтурдиким «агар мен сен бўлсам эрди, ҳар ойина ани ўлдурур эрдим.» Искандар дедиким «вақтики мен сен эмасмен, қатл этмон.» Ва бу каломи мўъжазнимом анинг ҳикматойин сўзларидиндур – «ожиз қолган гуноҳкор итоатга бўйин эгса, улуғ ҳиммат эгаларининг уни кечириши мақбул ишдир». **Байт:**

*Фурудастнинг гар гунаҳдур иши,
Улугнинг эрур афв оройиши.*

Фақир бу воқеаға икки таърих топиб, назм силкиға чекдим. Бири будурким, **таърих:**

*Малики сипоҳ Муҳаммадраҳим хон ки зи базл,
Ба базм дастии иноёт у фишонд ганж.
Намуд фатҳ саводи Баҳираи Хоразм,
Зи руи ях шуда бар муфсидон сипоҳ оҳанж.*

²³¹⁷ Қуръони карим, 38 : 32.

²³¹⁸ Қуръони карим, 40 : 44.

²³¹⁹ Ҳадис.

²³²⁰ Ҳадис.

*Талаб намои агар ин футухро таърих,
Бигу «ҳазор буд бо дувисту бисту панж²³²¹»*

Бу мисрада «бигу» лафзидин бошқаси лафз юзидин бир таърих ва маъни юзидин бир таърих бўлур. Яна бири будурким, **таърих:**

*Муҳаммадраҳим он шаҳи осмон тахт,
Ки бар шастии тираш бигуяд фалак зеҳ!
Дар омад ба рӯйи тенгиз чун Сикандар,
Шуда сатҳи яхро ба лашкар қадам неҳ.
Гирифт охир панжшанба зи иқбол,
Куронҳои қалпоқро биккаҳу меҳ.
Чу таърихи ин фатҳ жустид аз ман,
Бигуфтам: ки бувад «охири панжшанба».*

Ҳазрат аълохоқоний Омонбой юзбошини муқаррар қилди токим ул элга тонг отгунча муҳофизат кўргузуб, аларни мустаиди кўч қилғой. Бу воқеа ойнинг йигирма беши²³²² да жума кечаси эрди. Чун султони шаҳри рӯз, яъни офтоби гитийафрӯз фалаки нилгун баҳрининг тасхирига ливои зуҳурни жилвагар қилиб, кавокиб эйлотин ул баҳр сатҳидин баводии ихтифоға кўчурди, хидеви комкор Оллошбек ва Омонбой юзбоши ва Қутлибой қалмоқни ўзлариға мутааллиқ навқари била қароқлпоқияни кўчурурға тайин қилди. Маъмурлар фармон мавжиби била ул элни улуғ чоштгоҳғача кўчуруб равона қилдилар. Ул аҳвол хилолида парвизан²³²³ и саҳоб қордин кофурбезлик оғоз қилди. Йўқ-йўқ, балки фарроши сипеҳр ҳазрат аълохоқоннинг мурури учун муз устига фарроши кофурий тўшади. Ул ҳазрат кўч йўнаган²³²⁴ дин сўнг кавкабаи тамом ва дабдабаи молокалом била рукуб қилиб, инони азиматин мурожиат тариқиға мунаатиф қилди ва дарёнавардликда мусориат кўргузуб, аср чоғи Янгидарёнинг қуйғон мавзеиға қариб тушулди. Ул мавзеда мулло Эшимбойни қазоқ подшоҳи Абдулазиззонға элчи қилиб, фатҳнома бериб ва яна қароқалпоқнинг молу асирларин талаб этиб юборди. Ва тонгласи субҳ тулуидин сўнг андин наҳзат кўргузуб, кеч пешинда тенгиздин чиқиб, соҳилни музраби хайёми иқбол ва муқарри кавкабаи ижлол қилди. Ашжа ал-шужао, афзал ал-фузало Хўжажон хўжаким, Оқёқишдин қайтиб, кавкабаи воло Бидой ҳудудида эрканда ул ҳазратнинг мулозиматига мушарраф бўлуб, ишорати олий била беш-олти кун осойиш учун Хивақға ўтуб эрди, осойиш таҳсилидин сўнг яна бодияпаймои азимат бўлуб, Қувбош йўлидин Тонгёрбошиға келиб, анда таваққуф қилмай ўтуб, ул кун кавкабаи воло тенгиздин чиқмас бурун мулозимат шарафиға истисоод топиб, бениҳоят совурун ва пешкаш ўткарди.

Тенгиз вақоеининг бадоеи. Ул жумладин: тенгиз музининг совуқ шиддатидин шарқдин ғарбға икки қироқға етгунча тулоний айрилиб, яна қотғон шикофлари кўп эрди. Қайтурда мушоҳида қилилдики, шудрун жиҳатидин аларнинг домани итгисоли гирибон инфикок²³²⁵ бўлуб, чокининг арзи бир қариш, балки икки қаришдин зиёдароқ бўлғон эркан. От ва улоғлар ул ёруқларнинг бир қироғиға келса муз ярим газ сувға ботиб, яна бир канори буюк чиқар от секириб, бу қироғиға ўзин олса, яна бу ботиб, ул баланд бўлур. Мундоғ хатарнок мавозеда киши ва от зое бўлмай чиқилди, магар беш от ва бир теваким, рокиб²³²⁶ ининг ғафлати жиҳатидин ёмон ерларда музға ўйилиб, талаф бўлди. Яна улким, тенгиздин чиқар кун аморатпаноҳ Муҳаммадризо иноқ ва фақир ва яна санодиди лашкариядин гуруҳе ҳайъати ижтимо била келур эрдуқ. Ногоҳ хабардор бўлдуқким, отимиз оёқининг остидағи муз тахминан бир таноб андозаси бўлаолғай, музабзаб ва мунфак бўлуб ўйилиб борадур. Ҳар ким бир тарафға жон ваҳмидин камоли ваҳшат била отиға маҳмиз бериб, андин солим чиқдуқ. Аммо иноқнинг ва яна баъзи йигит-

²³²¹ Бир минг икки юз йигирма беш/1810-11 йилга мос.

²³²² 1225 йил 25-зу-л-қаъда/1810 йил 23 декабр.

²³²³ Парвизан – элак.

²³²⁴ Йўнаш – жўнаш.

²³²⁵ Инфикок – айрилиш, ажралиш.

²³²⁶ Рокиб – от-улов устидағи ҳайдовчи, чавандоз.

ларнинг марокибининг кейин оёқлари тизигача музга ўйилиб, отларнинг ғояти қувват ва чобуклигининг, балки шарафи иқболи шоҳий ва асари тааиди илоҳий била ул гирдоби балодин омон чиқтилар. **Нукта.** Ҳар соҳиби давлате ки умури мулк ва миллат ва маҳоми дин ва давлат мароёсининг тасфисига райи заррин ва андишаи матин сайқали била кушиш қилиб, халқуллоҳ замоирининг тасхирида осори насфат ва адолат изҳориға сайъ кўргузса, ҳар ойина бу хисоли ҳамида ва афъоли писандида шарафидин ҳамиша анинг рояти иқбол ва ливои ижлоли бахти баланд ва толеи аржуманднинг расолиғи била фалакфарсо, балки аршсо бўлуб, дасти аворизи замон ва ҳаводиси даврон анинг гулзори ҳамиша баҳор рўзгорининг домани тароватидин кўтоҳ ва норасодур. Агар кураи оташ²³²⁷ га сиёҳвашвор қадами журъат урса, беиҳтироқ²³²⁸ ва агар дарёи хунхорға Сикандар мисол якрони азимат сурса, беиғроқ²³²⁹ чиқар. Ва тамомати мақосид ва матолиби мувофиқи маром вужуд тутар. Андоқким ҳазрат хидеви комкорнинг кирдори нудратосори далиледур бу даъво субутиға ва шоҳидедур бу мудлао ҳақиқатиға. **Маснавий:**

*Хусрави комкору дарёдил,
Ким, анга Тангри ҳифзидур шомил.
Гар тавккулдин урса ҳар сори гом,
Анга ҳосил бўлур ҳусули маром.
Чун тенгизга ливофароз ўлди,
Анга нусрат эшиги боз бўлди.
Бўлуб ул баҳри жарф аро гоним,
Чиқти давлат била яна солим.
Дўстин қилди шод нусрат ила,
Душманин даги афву шафқат ила.
Бўйла ишни багайри ҳазрати шоҳ,
Қилмади ҳеч шоҳи соҳиб жоҳ.
Ё раб, эт шаҳриёрим иқболин,
Пойдору зиёда ижлолин.
Ҳар ён отланса фатҳ лозими қил,
Зафару нусратинг мулозими қил.
Дўстин айла лутфидин хуррам,
Душмани мубаталои меҳнатү гам.*

Тонгласи якшанба куниким, ойнинг йигирма еттиси²³³⁰ эрди, аморатпаноҳ, аёлатдастгоҳ, мақбули ҳазрат хоқоний, муқарриби даргоҳи султоний, малози аҳл ал-олам, соҳиби сайф вал-қалам *амир* Муҳаммадризо *қўшбеги* ва садоқатмаоб, эморатинтисоб Бекали *миробни* аксар сипаҳдорлар била *қароқалтоқ* кўчиға тайин қилиб, ўзи ғояти комронлиғ ва ферузманглик била саманди саодатға руқуб этти ва бодияпаймолиғда қамари сариъ ал-сайрдек суръат била қатъи манозил қилиб, охири пешинда Тонгёрбоши мавзеидаким, буна ва ўғруқ анда эрди, партави нузули била кирёси баландасос пешгоҳин мунаввар қилди. Ва душанба куни талиаи субҳдин сўнг лочин қилмоқни фатҳнома била дор ас-салтанаи Хивақда умдат ал-умаро *амири кабир* жалол ад-давлат ва-д-дин Қутлуғмурод *иноқғаким*, ул ҳазратнинг ниёбатиға машғул эрди, ирсол қилди. Ва ул мавзедин наҳзат кўргузуб, Бўричи қирининг этагида боргоҳи иқбол ва сародиқоти ижлолни барпой қилдилар. Анда *қароқалтоқ* кўчи ўтгунча уч кун мутаваққиф бўлуб, айёми таваққуфда Бўричи қири ва Турно тақирининг навоҳисида жайран шикориға иштиғол кўргузуб, шикори *жамшидий* афсонасиға хатти насх чекти. **Назм:**

*Сайд этгали кўргузуб такопў,
Ҳайрат қилиб анда чашми оҳу.*

²³²⁷ Кураи оташ – олов ёнаётган ўчоқ.

²³²⁸ Беиҳтироқ – ўтга ёнмай.

²³²⁹ Беиғроқ – сувга ғарқ бўлмай, чўкмай.

²³³⁰ 1225 йил 27-зул-қаъда/1810 йил 25 декабр.

Ул ошонда Оқёқиш аҳлидин ва Ойдўст бийнинг атбондин етти кишиниким, тенгиз ичида кўч аҳлидин бир гўсола²³³¹ ўғурлаб сўюб экандурлар, тутуб келтуруб эрдилар. Гуноҳлари собит бўлгондин сўнг ҳазрати хидеви комкор сиёсат юзидин аларнинг иковин ибратан лил-нозирин ғазаб дориға остурди. Ва ўзгасининг гуноҳини амири равшанзамир Шоҳниёз *отолиқ*нинг шафоати била боғишлади. Ҳам ул мавзеда *қўшбеги* ва Бекали *мироб* ва сипаҳдоралар кўчни ўткариб мулозимат шарафиға истисод топтилар. Ва зу-л-ҳижжа ойининг гурраси²³³² даким, панжшанба куни эрди, кавкабаи тамом ва дабдабаи молокалом била наҳзат кўргузуб, жума куни Оқёқиш ҳисорининг жанубида муз устидин Кўкузак наҳридин убуру қилиб, наҳри мазкурнинг гарбий канорин мухайяи хайёми майманатанжом қилди. Ул ерда Ойдўст бий ва Оймирзо бий бошлиғ Оқёқиш аҳлининг ақобириға ташрифоти киромад инъоми била барумандлиғ еткурди. Батахсис Ойдўст бийгаким, шикоргоҳларда ва тенгиз йўлида ғажарчилик амриға қиём кўргузуб эрди, инъомоти подшоҳонадин сарафрозлиқ бағишлади. Шанба куни ҳаракат қилиб, Қаробуқо тўқойининг шимолиға тушулди. Бу манзилда Ўрунбой бий ва Эшжон бий ва Эсанкелди бий ва Тўқтопўлод бий ва Менглойға ўз элларининг ҳукумат ва аёлотин тафвиз қилиб, нишонин олийшон марҳамат қилди ва қомати қобилиятларин бийлик ташрифоти била ораста қилиб, Ўрунбой бийнинг ўғли мулло Давлатназар ва *хитой* ақобиридин Тойлоқ баҳодирни ўз мулозиматиға махсус тутб, *қароқалпоқ*иядин ҳар қайсиға юз киши навкар марҳамат кўргузди. Мамон бийким, моддаи муҳолифат ул эрди, анинг нусхаи омолиға рақами азл чекти. Ва Янгидарё аҳлиға моли омон учун маблағи касир ҳавола қилиб, *қўшбегини* вазоратмаоб, низомулмулк вал-миллата Юсуф *меҳтар*нинг иниси Ниёзмұхаммадбой ва *қўшбегининг* ўз иниси Мұхаммадқули бек била ул мол таҳсилиға муқаррар қилди. Ва бурунғи *қароқалпоқ* эйлотининг таахиз²³³³ и закотин дағи анинг райи савобнамои оламорийиға ружу қилди. Ойнинг бешини²³³⁴ да душанба куни андин наҳзат қилиб, офтоби оламтоб янглиғ шаашшаи вуруди била манозилни ёритиб, сешанба куни Шўрча қалъасининг тушидинким, Хўжаэлининг кун чиқар орқасидур, Омудин убуру қилиб, дарё қироғин музриби боргоҳи фалак иштибоҳ қилди. Ва тонгласиким, чаҳоршанба эрди, арзи сипоҳ қилиб, Савганлиға тушулди. Панжшанба куни андин роятафрази наҳзат бўлуб, *Отолиқ* арнасининг қироғиға нузули мусарратвусули била наҳзат бағишлади. Ул мавзеда Суёк гум бошлиғ *явмут* ҳаромиларинким, Эшмухаммад бек Гурланға кирган фурсатда ва асокири мансура тенгизда эканда алардин шарорати жибилий ҳаракати била номулоим амрлар ва ношойиста феъллар содир бўлуб эрди, тутдуруб, жума куни пешинда рукуб қилиб, хуфтонда Мойлижангалға нузул қилиб, шанба куниким, ийди Қурбон эди, фатҳу ферузманглик била доруссалтани Хивақға ворид бўлуб, арикаи хилофатни вужуди зижуд оқибат маҳмуд била музайян қилиб, ва содда²³³⁵ и иззат ва жалолатда ором тутти. Ва фуқратзадалар кўнглин ҳузурин фойиз ин-нури комил ас-сурури била рашки гулшан этиб, партави дийдоридин маҳжурларнинг дидан умидин ёрутти. Қудуми мусаррат лузумиким, филҳақиқата ийдедур нишотафзо, ийди Қурбон била қирон қилди. Бу ийдағи майманатингимонинг шараф иқтиронидин дор ас-салтанани сукониға ишрати беғоят эшики очилди. **Рубоий:**

*Шоҳ, сенгадур нусрати яздон ёвар,
Оллингда Хито хони-ю Қайсар чокар.
Азминг бўлубон мавжиси иқболу зафар,
Келмаклигинг ўлди элга ийди акбар.*

Ва мулло Эшимбойким, тенгизда қазоқ подшоҳи Абдулазизхонға сифорат расми била ирсол қилиниб эрди, андоқким собиқан баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди, беш кунда тенгиздин чиқиб, Чувбор мавзеида Шерғози султон валади Ғойибхоннинг манзилигаким, Абдулазизхони мазбурнинг инисидур, нузул қилди. Ва андин рукуб қилиб, яна беш кунда Оқавирак наҳрининг канорида Абдулазизхоннинг ўрдусиға ворид бўлди. Маълуми хотири ашраф бўлсунким, ул наҳри мазкур Сайхуннинг оёқидин

²³³¹ Гўсола – бузоқ.

²³³² 1225 йил 1-зу-л-ҳижжа/ 1810 йил 28 декабр.

²³³³ Таҳсил; таахиз – йиғиш, олиш.

²³³⁴ 1225 йил 5-зу-л-ҳижжа/1811йил 1 январ.

²³³⁵ Содда (судда) – тахт, сарой.

айрилгон шуаботидиндур. Жонкат қалъаси анинг канорида эрди. Ҳоло ул қалъа хароб бўлуб, буруж ва боруси «устини ости қилдуқ²³³⁶» масдуқасига содиқдур. Ул қалъа сукконидин гуруҳи анбуҳ Хоразмға келиб, Ҳазорасбада бир кант бўлуб ўлтирибтурлаким, ул кантни бу жиҳатдин «Жонкати»га мавсум қилибдурлар. Абдулазизхон мулло Эшимбойнинг таъзим ва тавқириди масои машкура тақдимға еткуруб, фармони олийшан мазмунига иттило топғоч, бил-раъс вал-айн²³³⁷ қабул қилди. Дўстлиғ ва якжиҳатликдин дами мусодиқат уруб, ўз қардошларидин Тавка султонниким, рушду салодда абнои жинсидин мумтоз эрди, Саодат Гирай бошлиғ баъзи акобири қазоқия била мулло Эшимбойға қўшуб, мувофиқат ва мутоваат юзидин даргоҳи олампаҳоғға номзад қилди. Алар аҳсани соот ва асъади авқотда утбаи олия тақбилининг шарафандўзи бўлуб, иноети хусравонаға машмул бўлдилар.

Ҳазрат аълохоқон жулусининг олтинжи йилидағн вақоени касир ал-бадоенинг баёни. Ул жумладиин Саллоқ сардор ва Муҳаммаднийез карчак ва Берди баҳодир ва мулло Илёским, ҳар бири шери бешан вағо ва Рустами маъракаи ҳижодурлар, аларнинг фармони вожибилезон мавжиби била Қўнгрот ноҳиятиға чаповул урмоғи

Қалами баданигор бу нав фасонагузорлиғ кўргузурким, ҳазрат хидеви комкори душманшикор Тўрамурод сўфининг таадиб ва гушмоли учун мазкур бўлгон сипаҳдорларни беш юз мубориз билаким, ҳар бири маъракаи корзорда назири Рустами филафкан ва адили Асфандиёри рўйинатан эрди, **назм:**

*Ситоҳи ки ҳар фарди афрод анга,
Диловару наҳанги буҳорри ваго.
Шижоатда Рустам киби размжўй,
Жалодатда Сўҳробдек жангхўй.
Масоф аҳлиға кўзғолон солғучи,
Жаҳон лашкариға қирон солғучи.*

Санан ҳижрия минг икки юз йигирма олтида муҳаррамнинг йигирма беши²³³⁸ да душанба куни Орол савбиға номзад қилди. Маъмурлар жиноҳи истижол била масофат қатъида мусориат кўргузуб ва Йилон қирининг остидин муз усти била дарёдин убур қилиб, оининг йигирма тўққузи²³³⁹ да жума куни Кенгёнтқоқ мавзеида Кўк канорин манзил қилдилар. Ул манзилда буна ва ўғруқни қўйиб, *қароқалтоқ* содотидин Абдуллоҳ хўжани Юмри ҳисоридин бери аларға мурофиқат кўргузуб эрди ва йўлга бағоят балад²³⁴⁰ эрди, гачарчи қилиб, Қўнгрот самтиға ливои наҳзатни жилваға киргуздилар. Ва Оққалъаға етгандаким, ул қалъани Шерғозихон замонида Шоҳтемурхон била Шердоли *бий* бунёд қилиб эрди, Абдуллоҳ хўжа черикдин илгарироқ борур эрди, назариға ўн уч кишии мукамал ва мусаллаҳ кўрундиким, отларидин тушуб, қалён²³⁴¹ ва носкашлик била хумор тарқатиб, чиркин димоғларин муаттар қилиб, ўлтурубдурлар. Хўжа аларнинг аҳли инод ва арбоби фасод эрканин мутаҳаққиқ билиб, муовидат кўргуздиким, черикка хабар еткургай. Маълум бўлсунким, ул гуруҳи залолатпажух Тўрамурод сўфининг итозтидағи Қўнгротда ўлтурғон *қароқалтоқия*дин эркан ва сўфии гумроҳнинг амри била Эшжон *бий*нинг элиғаким, Кенгянтқоқ ҳаволисиди мутамаккин эрди, қароқчилик учун келиб эрдилар. Хўжани алар ҳам кўриб, таоқиб қилдилар. **Байт:**

*Бале, гар ажсал етса ҳар сайдға,
Келур ўз оёқи била қайдға.*

²³³⁶ Қуръони карим, 2 : 82.

²³³⁷ Бошгу кўз устига, жоним билан.

²³³⁸ 1226 йил 25-муҳаррам/1811 йил 19 феврал.

²³³⁹ 1226 йил 29-муҳаррам/1811 йил 23 феврал.

²³⁴⁰ Балад – билувчи.

²³⁴¹ Қалён – чилим.

Ногоҳ черик қаросин мушоҳида қилиб, билдиларким не сониха вуқу топмиш. Саросима ва мутаҳай-йир бўлуб, фирордин ўзга чора топмадилар. **Байт:**

*Ғофил андин ки бўлур кимсага дучор ажсал,
Қачон ўлгай анга қочмоқ била имкони нажот.*

Хўжа дағи алар аъқобиға инонин маатуф қилиб, Берди баҳодирким, черик оллида эрди, хўжанинг мувофиқатиға баъзи муборизлар била сибқат кўргузуб, таоқиб амрида сайъи машкур тақдимға еткурди. Хўжа борчадин бурунроқ муонидларға етиб, бирисини санчиб йиқитти. Ул машаққати тамом била қалин бешаға кириб, нажот топти. Ва Берди баҳодир уч кишини муборизат била йиқиб, иср қайдиға чекти. Ва Саллоқ баҳодир навкарлари била тўрт кишини асир қилиб, Дўсим баҳодирнинг атбои уч кишини занжири балоға гирифтор қилди. Оққалъадин Чўчқабаш мавзеиғача қовдиларким, тахминан икки фарсахлиқ масофатдур, саккиз кишини ўлдириб, уч асирниким, Қурбонбек *бий*нинг бани аъмомидин эрдилар, даргоҳи олампаҳоға юбордилар. Ва кеча Манқит қалъасининг ҳаволисидида Қаробойли канориға нузул қилдилар. Андин саҳар аввалида рукуб қилиб, Айғир ариғиға етканда, қаровул айирдилар. Қаровуллар Сайёд отовида тўрт кишини сарпанжаи тақдирға асир қилдилар. Алар Ҳизр Ҳаким Ото *алайҳирраҳма* мақбарасининг ходимларидин экандурлар. Озод ва мутлақилинон қилдилар. Ва Куба тоғининг ҳаволисидида дарё қироғидин саккиз киши тутуб, қатлға еткурдилар. Ва Куба тоғи устиға чиқиб, баъзи муборизларни Толлиқ музофотининг турктозиға буюрдилар. Алар ул ноҳиятға оташи наҳб ва ғорат уруб, ғаноими фаровон ва усарои бепоён била мурожиат кўргузди. Ва Берди баҳодирни баъзи баҳодирлар била тоғ устида қаровул қўйиб, мажмуи сипоҳни икки бўлуб, дарёнинг икки тарафин пешингача торож қилиб, бениҳоят мол ва асир дастгир қилдилар. Ва борча усарони теги сиёсат била тангнои адамға юбордилар. Ул аснода *қўнгрот* черики чиқиб, сипоҳи нусратпаҳоға муқобил ва мутаарриз бўла олмай, йироқдин қаро кўргуздилар. Ва сипоҳи нусратпаҳоғ фатҳу ферузманшлик била муовидат кўргузуб, Қўнгротнинг кўҳна қалъаси ҳаволисидин дарёни кечиб, *Қазоқ* дарёсининг сақосиға нузул қилдилар. Ва талиаи субҳдин сўнг бодияпаймои мурожиат бўлуб, сафар ойининг тўрти²³⁴² да чаҳоршанба куни Кенгёнтоқға туштилар. Ва андин ҳаракат қилиб, ойнинг еттиси²³⁴³ да дорилхилофаға ворид бўлуб, дарбори фалакмиқдорининг утбабўслиқиға ихтисос топдилар. Ва ҳар қайси ўз хизматиға кўра иноёти хусравонаға махсус бўлдилар. Ва бурунғи юборилган уч асирниким, Қурбонбек *бий*нинг бани аъмомидин эрди, андоқким мазкур бўлуб эрди, ҳазрат хидеви комкор Ойдўст *бий*нинг шафоати била озод қилди.

Қўнгрот муонидларининг Мақъад бий элига чаповул келтурмаки ва қароқалпоқия муборизларидин шикаст топиб, ҳазимат тариқиға ўз бахтларидек юз эвурмакн

Бу сониха андоқ эрдиким, Саллоқ *сардор* руфақоси била Қўнгротни поймоли турктоз қилиб, мурожиат кўргузгандин сўнг сўфий бепири залолаттахмир тажаллуд изҳори била ҳаракат мазбуҳи қилиб, *қўнгрот* ва ўзга эллардинким, анинг била муҳолифат амрида муттафиқ бўлуб эрдилар, икки юз киши йиғнаб, *қиёт* муфсидларидин Суюн *бий*нинг оқоси Қурбонбекни саркарда қилиб, *қароқалтоқ* эйлотин чоптурмоқға номзад қилди. Ул учурда Мақъад *бий* ва Ҳасанбой *бий* ва Чўнқаро *бий* ўзларига мутааллиқ улус била Қирон қирининг ҳаволисидида ўтлоқ жиҳатидин мутамаккин эрдилар. Муонидлар ғояти жаҳд ва ихтимом била масофат қатъида мусориат кўргузуб, моҳи мазбурнинг ўни²³⁴⁴ да сешанба куни Мақъад *бий*нинг қабиласининг бир тарафидин чиқиб, чаповул урдилар. Ағном ва анъом ғоратиға дасти татовул узотиб, ғаноими қалила ҳиттаи тасарруфиға киюрдилар ва истилои ҳаросдин «келган йўлдан орқаға қайтинглар²³⁴⁵» масобасидида келган йўлиға мурожиат кўргуздилар. **Фард:**

²³⁴² 1226 йил 4-сафар/1811 йил 28 феврал.

²³⁴³ 1226 йил 7-сафар/1811 йил 3 март.

²³⁴⁴ 1226 йил 10-сафар/1811 йил 6 март.

²³⁴⁵ Араб халқи ҳикмати.

*Келдилар ҳирси беқиёс била,
Ёндилар юз тумон ҳарос била.*

Мазкур бўлгон бийлар *қароқалтоқ* муборизлари била ул гуруҳи бешуқуҳни таоқиб қилиб, ақабидин еттилар ва тасвияйи суфуф фароғидин сўнг диловарлар дасти жалодатни остини муборизатдин чиқариб, ситез ва овозга иштиғол кўргуздилар. Ул аснода «улуғлаш ё улуғламаслик ҳақдандир²³⁴⁶» муқтазоси била насими нусрат бийлар жониби ихтизозга кириб, аъдои давлатга голиб бўлдилар. Ва Қушйитар қалмоқниким, сўфининг мўътамидларидин эрди ва муборизатда Орол сипоҳининг рукни аъзами эрди, қатлға еткурдилар. Муонидлар бу воқеаи ҳоила мушоҳидасидин сарриштаи жамиатин қўлдин бериб, ҳазимат бодиясида мутафарриқ бўлдилар. *Қароқалтоқ* муборизлари жалодат қиличин жилваға киргузуб, муонидлардин кўп кишини асфалассофлинға юбордилар. Ва ғаноими вофираға мутасарриф бўлуб, химси ғаноимдин тўққуз от била аъдои давлатнинг бошларидин тўрт бошни Қодирберган бийга топшуриб, ҳазрати хидеви комкорнинг даргоҳи олампаҳоғиға ирсол қилдилар. Қодирберган *бий* ойнинг ўн учида шанба куни шарафандўзи тақбили остон бўлуб, мароҳими хусравонаға ихтисос топти.

Қоқа сардорнинг Астробод музофотиға чановул еткурмаки. Чун насси Қуръон ғазв ва жиҳод амридаким «оллоҳ йўлида жиҳод қилинлар²³⁴⁷» бўлғай, вуқу топиб, аҳли исломға ҳар йил жиҳод қиличин куффорға чекмак вожиб эрди, ложарам ҳазрат хидеви комкор бу амр муқтазоси била ул фарзни адо қилмоқ учун ҳамул йил сафар ойининг олтиси²³⁴⁸ да жума куни мувофиқи Йилон йили *явмут* акобиридин *ушоқ* Қоқа сардорни юз муборизи кинагузор билаким, *явмут* хайлининг хулосаси эрдилар, Хуросон қизилбошин чоптурмоқға номзад қилди. Ва моҳи мазкурнинг ўн иккиси²³⁴⁹ да панжшанба куни Хизр сардорни эллик баҳодир била ул амрға маъмур қилди. Маъмурлар Гургон навоҳисида қўшулуб, Астробод музофотидин баъзи қалъажотни чопиб, ғаноими мавфура била мурожиат кўргуздилар.

Ҳазрат хидеви комкорнинг саййид Абдуллоҳ хўжанинг тўйи учун Ҳазорасбға наҳзат маркабин сурмаки ва хўжаи мазкурнинг фарқи ифтихорин ташрифи ҳузури била фалак авжиға еткурмаки

Зубдаи дудмони мустафавий, қудваи хондони муртазавий, сиёдатпаҳоқ, саодат дастгоҳ, шараф ал-миллата ва-д-дин саййид Абдуллоҳ хўжа эшон валади амжади саййид Боқирхўжа эшон Саййид Отойиким, ҳазрат султони соҳибқироннинг қайин отосидур, авлодиға хатна суннатин ижро қилурға тўй қилиб, ул тўйға ҳазрат хилофат мартабатнинг ҳузури комил ас-сурурин истидо қилди. Бу жиҳатдин ул ҳазрат сафар ойининг ўн саккизи²³⁵⁰ да чаҳоршанба куни дорилхилофан Хивақдин рукуб қилиб, Хитой қарясида ўз давлатхонасин нузули мусаррат вусули била рашки гулистони Эрам қилди. Ва икки кун ул навоҳидағи кўлларда қозу ўрдак ва қашқалдоқ шикориға иштиғол кўргузуб, шанба куни Ҳазорасбда ўз ҳавлисин музриби боргоҳи иқбол қилди. Ва Қилич *оққош*ким, ул ҳавлининг мушрифи эрди, зиёфат адосида жаҳди мавфур ва масоии машкур тақдимға еткурди. Ва кеча талиаи субҳға тегру ҳавлии мазбур саҳнида чароғонлиғ қилдириб, Хивақ ва Ҳазорасб паҳлавонлари фармони вожиб ал-изъон мавжиби била кураш маъракасин қойим қилдилар. Ул ҳазрат ул маърака канорида хиргоҳи олий барпой қилдириб, тамошо учун ул хиргоҳни ташрифи ҳузури била фалак хиргоҳиға ҳамсар қилди. Ва йиққан паҳлавонларни иноёти бекарона ва мароҳими хусравона била абнон жинсидин мумтоз қилди. Ва тонгласи якшанба куниким, моҳи мазбурнинг йигирма иккиси²³⁵¹ эрди, тўйхонани шарафи қудуми саодатлузуми била ишрат сарои фирдавсарин қилиб, тўй аҳлиға сурури вусули била ўзгача сур бағишлади. Ва саййид Абдуллоҳ хўжа эшоннинг гулшани умиди бу давлат баҳорининг насими файзтансими била сарсабзи нишот бўлуб, кўси ифтихорин фалак ал-буружда садоға киргузди. Фахр ал-миллат ва-д-дин саййид Юсуф хўжа *нақиб* ва аморатмаоб Султон *миробким*, бурунроқ ул ҳазрат фармони била тўй устида муқаррар бўлуб, жашн

²³⁴⁶ Ҳадис.

²³⁴⁷ Қуръони карим, 2 : 218.

²³⁴⁸ 1226 йил 6-сафар/ 1811 йил 2 март.

²³⁴⁹ 1226 йил 12-сафар/ 1811 йил 8 март.

²³⁵⁰ 1226 йил 18-сафар/ 1811 йил 14 март.

²³⁵¹ 1226 йил 22-сафар/ 1811 йил 18 март.

муҳомининг интизомига машғул эрдилар, саййиди мушорилайҳнинг илтимоси била хизмат амрига қиём кўргузуб, хизмати писандида тақдимга еткурдилар. Ва саййиди мазкур подшоҳликга лойиқ пешкашлар чекиб, ул ҳазратнинг мароҳими бекаронасига ихтисос топти. Ул ҳазрат жашн адосидин сўнг комронлиг била якрони давлатга рукуб қилиб, «олтун қабақ»²³⁵² тамошосидин сўнг от чоптуруб ва кураш туттуруб, оти ўтганларни ва ҳарифини йиққан паҳловонларни инъоми вофир ва эҳсони мутақосирдин баҳравар қилди. Андоқким ул тўйнинг аксар харажат ва муаноти Қилич оққошга ким, Ҳазорасб мушрифиди эрди, ҳавола бўлди. Ва амири соиб тадбир Султон *мироб* ва фақир ва Бекали *миробни* Тўнглуклига Хиваник ариғининг сақосида қозув иши бор ё йўқ эрканидин хабар олдуermoқга буюрди. Ва ўзи дабдабаи тамом била Хитойга нузул кўргузди. Душанба куни ариғининг сақосини то Қулумҳожигаҷақим, Хиваникдин Ғозиобод ариғига қуядурғон ёрмишдур, эҳтиёт қилиб, Хитойда хокбўслиқга фоиз бўлдуқ. Ва чаҳоршанба куни ойнинг йигирма беши²³⁵³ да дор ас-салтанаи Хивақга нузул қилди.

Солиҳ шайхнинг Қўнрот ҳаволисига чаповул урмоғи. Ул кун ҳазрат хидеви комкорнинг фармони вожиб ал-изони била жаноб аморатпаноҳ ва жалодатинтисоб, умдаи умарои офоқ, жалол ад-давлат ваддин Қутлуқмурод *иноқ маддаллоҳу зилола иқболиҳу* ўз навкарларидин Солиҳ *шайх* Чўпоний ва Абдурахмон *ос* валади Паноҳ *нойибни* юз кишии гўзида баҳодир била Қўнрот чаповулига буюрди. Алар оз фурсатда таййи манозил ва қатъи мароҳил қилиб, Чонглибосув ва Чумонойни Сойкечувдин кечиб, Тубоёқ тепасига туғ барпой қилиб, Ингичка суйининг ҳаволисига чаповул урдилар. Ўн саккиз кишини Орол машоҳиридин қатлга еткуруб, бир кишини асир қилиб, ғаноими вофир била мурожиат кўргуздилар. Тўрамурод сўфи бу хабари ваҳшатасардин мутаасир бўлуб, бовужуди хазлон ва идбор Орол сипоҳи била такомиш қилиб, сипоҳи зафарпаноҳнинг гирдиға ета олмай, Туморлидин ўта олмай манкуб ва махзулвор муовидат кўргузди. Солиҳ *шайх* ва Абдурахмон *ос* солиман ва ғониман раби ал-аввалнинг учи²³⁵⁴ да якшанба куни келиб, дор ас-салтанаи Хивақда даргоҳи олампаноҳ хокбўслиғига мушарраф бўлуб, аътофи султоний ва алтофи хоқоний била сарафроз бўлдилар. Бу сафарнинг имтилоди ўн уч кун эрди.

Фасод девонининг маснаднишини, инод айвонининг оромгузини, муҳолифат румузининг соҳибвуқуфни Тўрамурод сўфининг баъзи қабоиҳ афъол ва замоим аъмолдин шаммае баён снлкига кюрмак ва ҳазрат хидеви комкорни душман шикорининг анинг қасдиға юруш ирода қилиб, қаҳат истилоси жиҳатидин фасхи азимат этмакни мансан вузуҳға еткурмаки

Чун амри илоҳийким, жамии ашённинг падидоранда ва нигоҳдорандаси андин ўзга эрмас, бир дурким «яратмоқчи бўлган ҳар бир нарсамиз учун фармонимиз фақат биргина «Ярал» сўзидир ва ўша нарса кўз очиб юмгунча йўқдан бор бўлур»²³⁵⁵ анинг ғалабаи ҳукми аҳадияти, ҳар касратнинг салоҳи ҳолин бир ваҳдатга вобаста қилмишким, ул касратнинг ақди жамиати мунсиз ҳеч ваҳж била интизом топмас. Ул жумладин дорилхилофаи ҳайкали инсонийким, олами сағирдур, анинг назми аҳволи нафаси воҳид тадбирига мутааллиқдурким, анинг партави илтифотидин айру аслан зиёати ислоҳ андин топилмас. Бу ватирада олами кабир ижтимоотининг субот ва қарори подшоҳи адим ал-мислнинг тамақкун ва истиқлолиға муртабитдурким, паййи ҳусни сиёсат мулуки мамлакат низомиға халали фоҳиш етиб, албатта фасодға оид бўлур. Ва лиҳаза узмои ҳукамо буюрубтурларким «подшоҳнинг шаҳар (мамлакат)га нисбати жоннинг баданга нисбати кабидир»²³⁵⁶. Ва зоҳирдурким, чун тадбири нафс ва афъоли қавои табиъи ҳайвоний сунани санияйи саввият ва адолатда бўлса, бадан саҳиҳ ва солим бўлур. Ва аҳволи нафс саломат ва истиқоматда ўтар. Ва агар ул тадбир ва аъмол қонуни нафат ва ҳадди эътидолда бўлмаса, сиҳат ва офият хулиясидин отил қолур ва маолии фасод ва заволға тортар. Бу қиёс биладур агар мамлакат

²³⁵² Баланд ёғоч тепасига қовоқ қўйиб, ўқ-ёй ўқи билан нишонга олиш. Ютган мерган учун шу қовоқ ичида қўйилган олтин қуймасига эга бўлган.

²³⁵³ 1226 йил 25-сафар/1811 йил 21 март.

²³⁵⁴ 1226 йил 3-раби ал-аввал/1811 йил 28 март.

²³⁵⁵ Қуръони карим, 54 : 50.

²³⁵⁶ Араб халқи ҳикмати.

подшоҳи ва ё вилоят *волийси* адлу ростлиғ сироти мустақимидин удул қилса ва деви ғурур ва шайтони туғённинг васавасаси била инод ва удвон тариқиға қадами жасорат урса, ҳар ойина ахтари давлати ҳадди вуболға рўйи завол эвирур. Ва аҳолии мамлакат аҳволи ихтилол топиб, шаомати кирдор носавобидин мулку вилоят мусийби бало ва фатан бўлур. **Назм:**

*Ситамкорлиғ мамлакатни бузар,
Адолат бузук мулкларни тузар.
Топар золим ўз зулмидин шумлиғ,
Ҳаққу халқ оллида марҳумлиғ.*

Бу каломи ҳикматнизом назонридиндур Орол *волийси* Тўрамурад сўфининг ташаббуси ҳоликим, ул бовужуди исрори муҳолифат ва исёнким, анинг зоти шароратсимотида мухаммар эрди, баъзи афъоли қабиҳа ва аъмоли вақиҳаға иқдом кўргузди. Ложарам нойираи ғазоби султоний, мирваҳаи қаҳри яздоний таҳрики била иштиол топиб, Орол диёри мавокиби кайҳонпўй марокибининг помоли бўлди. Бу жиҳатдин баса зарар ва нуқсон ул ноҳият музореиға етти. Балки ул мудбари бадкирдорнинг шами давлат ва машғалаи ҳаёти сарсари завол ва дабури мамот ихтилозидин ўчти. Бу ижмол тафсили улким, Орол диёрининг *ҳокими* Тўрамурад сўфи ўн саккиз йилдин бери фасод ва инод тариқасинким, мавжиби заволи давлат ва ихтилоли мулку миллатдур, ғояти жаҳолат ва ниҳояти залолатдин ўз шаънида сабаби мазиди иқбол ва иртиқои маротиби жалол билиб, муҳолифат ва муонидат исрори била рўзгор кечирур эрди, авохири давлатида муҳолифат ва муонидатға қонёв бўлмай, баъзи умури ношойиста ва аъмоли нобойистағаким, на дини ислом шарои била мубоҳ ва на куфри зуллом маросими била ҳалолдур, иқдом кўргузмакда саъйи норасо ва ижтиҳоди нуқсонафзосин камолға еткурди. **Қитъа:**

*Зиҳи муониди бадкирдорким хисорат ила,
Русуми бағийву тамарруд айлар.
Қаноат айламай охир иноду кўфронга,
Яна маросими зулму нифоқ фош айлар.*

Ул жумладин Эсаномон *отолиқ* Бўкажали ва Ўтафберди *отолиқ* Кўкузакли *қўнғрот* маорифининг ашрофидин эрдилар ва ул мудбари бадбахтнинг афъоли қабоҳат осор ва аъмоли виқоҳат мадоридин мутанаффир бўлуб, иҳёнан²³⁵⁷ ҳазрат хидеви комкор мулозимларининг дўстлиғида дами мусодиқат урар эрдилар, мавкаби кайҳонпўй мулло Хўроз элин кўчуруб, Оролдин муовидат кўргузгандин сўнг жумодал-охир авохири²³⁵⁸ да ул икки *отолиқи* мазбурни зулман тутдуруб, ини ва ўғлонлари ва атбоидин ўн бир киши била бегуноҳ қатлға еткуруб, амволин ғорат қилди. Атфол ва аёлларин етимлик ва бевалик кўчасида дарбадар қилиб, баъзининг хотунларин иддатин ўткармай ва қизларин оталарининг мотамин тутдурмайин, ўз эшигидаги мажҳулнасаб²³⁵⁹ ларнинг ақди никоҳиға кижурди. Ва яна ҳар фуқаро ва ажзаким, анинг хабстийнат ва суниятидин ҳаросон ва қаҳат балосининг истилосидин паришон бўлуб, жилои ватан ихтиёр этиб, фирорий бўлса эрдилар, изидин киши буюруб, ажал етканларни тутуб келтуруб, хоҳ эр, хоҳ хотун таазибни тамом била бўғуз ва эмчакидин осиб ўлдирур эрди. Ва ул бечораларнинг қолгонлариға уқубат қилиб, баъзини мақтул ва баъзини маҳбус қилдириб, баъзини ғазаб била эрга бериб, баъзини риққият тариқаси била *тарокима*ға сотар эрди. Ва яна ҳар кишиниким, мутамаввил ва соҳиби бизоат гумон қилса эрди, шадид муҳассиллар ва ғализ ясовуллар буюруб, ул бечорани қаттиғ мусодараға тутдуруб, зулми сариҳ ва туҳмати қабиҳ била барча амвол ва бизоатин олур эрди. **Қитъа:**

*Зиҳи амири вараънешаву адолаткеш,
Кўрунг диёнат ила шаръ тутмогин анинг.*

²³⁵⁷ Баъзан. Бу ерда: ташқаридан қараганда.

²³⁵⁸ 1226 йил 25-жумода-л-охир/1811 йил 17 июн.

²³⁵⁹ Насаби номаълум, тайинсиз.

*Ки фисқу зулму хиёнат била қилиб фасод,
Асосига соладур рахна шаръи гурронинг.
Банои хотири шумини қилғоли обод,
Хароблиг соладур кўнглига бароёнинг.*

Ва яна баъзи мусулмонларнинг атфол ва аёллариниким, Орол муонидлари мамолики маҳруса ҳудудидин ўғрилиқ ва қароқчилик тариқаси била иср қайдиға чекиб эрдилар, ашрор ва авбошға барда ва бандалик йўсунида сота бошлади. Ул жумладин Қурбонбек бийнинг қизинким офтобе эрди уфқи исматдин тулу этган ва мухаддара²³⁶⁰ е эрди пардаи иффатда камолға етган, қирқ паричеҳра қиз билаким, Оқёқиш қароқалтоқидин асир бўлуб эрдилар, андоқким юқори гузориш топиб эрди, Хуросон тароки-масиғаким, фасоди эътиқодда куфрни исломға роже ва нифоқни вифоқдин афзал билурлар, бир мажлисда ўн бир отға мувозаа ва мубойиа қилиб Хуросонға узоттиким, ул усарони қалмоқ атаб, қизилбошға ўтқаргайлар. Агарчи бу воқеа сўнгрoқ вуқу топиб эрди, бу мавридда муносиб кўрунди. **Қитъа:**

*Басе лаънат ул нав ҳокимеаким,
Топар ҳукми бирла шарият шикаст,
Гаҳе тўлдуруб жоми кину нифоқ,
Бўлур боғи-ю, куфрон шаробига маст.
Гаҳе қўлидин зулм бош қилур,
Бўлуб феълидин исмат ойини паст.*

Бу савониҳи касир ал-қабоиҳ хабари тавотир расми била ҳазрат хидеви беаҳмоли фархунда фолнинг самъи шарифиға етиб, ғайрати султоний ва ҳамияти хоқоний раво кўрмадиким, ул золими ситамкор ва тоғии бадкирдорнинг бу нав зулми сариҳ ва афъоли қабиҳи фуқаро ва бароёға истимрор тариқаси биле жорий бўлғай. Ложарам анинг таадиби ва гушмолин балки қалъу истисолин зиммаи ҳимматиға лозим ва мутаҳаттим билиб, бовужудиким тенгиз сафаридин сўнг ҳануз сипоҳи нусратпаноҳ билкулл бистари фароғатға паҳлуи истироҳат қўймай, улоғ ва марокиб тавила²³⁶¹ и осойишға боғланмай Орол юришининг азиматин важҳаи ҳиммат қилди. Ва санаи мазкура, яъни таърихи ҳижрий минг икки юз йигирма олтида раби ал-аввал авоиили²³⁶² да аснофи лашкар тартибиға ва асбоби сафар тажҳизиға партави иштифот солиб, умарои зишавкат ва аркони давлат ва сипаҳдорларға ҳавсалаи таҳминдин зиёда атиётти бекарона ва навозишоти хусравона била сарафрозлиғ бағишлаб, баҳромсавлат баҳодирлар ва миррихсутуват соҳиби таҳаввурларни боргоҳи сипеҳр иштибоҳ остонасида борёби давлат ҳузур қилиб, улуфа ва марсумотларин ҳар йилдағи қарори воқедин ортуқ ато қилди. **Маснавий:**

*Мафтунҳ қилиб дари хазона,
Зарпошлиг этти бекарона.
Инъолидин олди аҳли лашкар,
Марсумини ваҳмдин фузун зар.*

Юруш яроғининг саранжоми марсумот атоёсининг итмомидин сўнг моҳи мазбурнинг ўнида якшанба кунини ўғруқи ҳумоюн ва боргоҳи сипеҳрнамуни пешхонаи хоса ва қўрхонаи хулоса била Оққум мавзеиға юбориб, дарё қироғида кирёси баландасосо манжуқин зурваи аюқға ҳамсар қилдирди. Бу аҳвол хилолида қазои раббоний ва муқтазон тақдири субҳоний била ғалла нарҳиға қаттиғ гаронлиғ етиб, балои қаҳат ва истилои жуъ ва усрати манофе жамини мамолики Хоразмда, балки тамомати Мовароуннаҳр ва Хуросон ва Кобилу Қандаҳорда шийу топиб, аксари фуқаро ва ажза шиддати мажоатдин ҳадди изтирор ва ҳолати муҳмасаға етти. **Рубойи:**

²³⁶⁰ Мухаддара – бону, малика.

²³⁶¹ Тавила – отхона, молхона.

²³⁶² 1226 йил 5-раби ал-аввал/ 1811 йил 30 март.

*Ул нав муҳити қаҳат урди кавлок,
Бўлди фуқаро масгаба қаърида ҳалок.
Ҳар мунъимким ноз ила ер эрди хўрок,
Жав ҳасрати кўксин этти бугдой киби чок.*

Чун ҳазрат султони соҳибқироннингким, тийнати сафотахмири «оллоҳнинг яратганларига шафқат қилинг» зилоли била мухаммар ва сийрати жилопазири «оллоҳ раҳмат-марҳаматини ўзи хоҳлаган кишилирига хос қилиб беради²³⁶³» ламаоти била мунаввар эрди, фуқаро ва масокиннинг танзими умур ва тарфиҳи аҳволин андоқ овони усрат²³⁶⁴ нишонда иродаи сафар қилмоқдинким, ғоятти машаққатдин «дўзахда юргандек»дур, авло ва аҳамм билиб, наҳзат аламин таъвиқ майдониға ва азимат қадамин таъхир доманиға чекти. Ва хотири дарёмақотирин бароё мусолиҳининг ихтимомиға машғуф ва ҳиммати олийнаҳматин халқуллоҳ аҳволининг интизомиға масруф тутди. Ҳар ғалла ва унниким, заводи сафар учун муҳайё ва саранжом бўлуб эрди, динонири бисёр ва диरोҳими бешумор била мадорис ва масожид суккониға шафқат қилиб, туллобу уббод ва уламову зуҳҳоднинг замоириға издиёди вазоиф била ҳузури тамом ва сурури молкалом еткурди. **Назм:**

*Чу зоҳир қилиб шоҳ эҳсони хос,
Бўлуб аҳли илму ибодат халос.
Ғам рўзиву чошту шомдин,
Кудурот таассур айёмдин.
Қўюб юз кўнгулларга завқ, сурур,
Етиб ўзгача ҳар тарафдин ҳузур.
Қилиб зоҳир ойини сидқу сафо,
Аён қилдилар шаҳга мундоғ дуо.
Ки то илму тоат жаҳон ичра бор,
Вужудунгни ҳақ айласун пойдор.*

Камоли марҳамат ва фақирнавозлиқ юзидин кўру шал ва ажзаву ужуза ва ятиму беваларниким, таҳсили рўзийдин ожиз эрдилар, мамолик ва музофотдин остони давлат ошиёнға жор била ундаб, қаҳат бартараф бўлғунча ҳар кун хазинаи эҳсон ва матбаххонаи шилонидин жамме касирни баруманд ва бархўрдор қилди. Маҳаза қудуват ас-соликин, зубдат ал-комилин, ғиёс ал-миллат ва-д-дин шайх Муҳаммад-латиф эшон *адамаллаҳу ириодаҳу*ғаким, ҳазрат валоятпаноҳ, ҳақиқат огоҳ, *шайхулислом* Ислом шайхи шаҳид *алайҳирраҳманин*г муридларидиндур, ҳар кун хазонаи омира ва ғаллахонаи хосадин маболиғи вофира ва ғаллоти мутақосира тайин қилди то ул жаноб ишораи олияи хоқоний била Ото дарвозасидағи қаландархонада гуногун атимаи лазиз муҳайё қилдуруб, силои ом ва даъвати томм била даргоҳи фалак иштибоҳға ета олмоғон фуқаро ва очларни тўйдурур эрди. **Маснавий:**

*Х(в)они эҳсонидин тўюб фуқаро,
Қолмади кимса оч олам аро.
Бовужуди ки қаҳат эди шое,
Бўлмади жуъдин киши зое.
Ё раб, ул шоҳ бахтин айла баланд,
Анга шаҳларни айла ҳожатманд.
Чек фалак узра давлати аламин,
Фуқаро узра сояйи карамин.
Ҳасмидек айла қаҳатни нобуд,
Қаҳатдек душманни номавжуд
Х(в)они инъомин очуқ айла мудом,
Баҳра топсун бори хосу авом.*

²³⁶³ Қуръони қарим, 2 : 105.

²³⁶⁴ Усрат – қийинчилик.

Ҳазрат хидеви безҳмоли ҳумоюнфолнинг таанди иқбол била тўртинжи каррат кишвари Оролға сипоҳи нусрат иштимоли тортмоғи ва аҳли залол аҳволиға тангнои муҳосирада муборизлар қитлолидин ихтилол етиб, замоири қусоватмаоллариға бийм ва никол ортмоғи. Тўрамурод сўфининг офтоби иқболи мағриби заволға уфул қилиб, ҳалокат захри ногувори била паймонаи умри тўлмоғи. Қўнгрот қўрғонининг мусаххар бўлмоғи

Маснавий:

*Сўз иқлимининг салтанат гўстари,
Маоний жаҳонининг Искандари.
Варақ арсаи узра чеккан алам,
Раҳам мулкининг шоҳи яъни қалам.
Саҳифа диёриға тортиб ливо,
Бу янглиг бўлур сўзга фармонраво.*

Чун буғдой ва баъзи экин олингондин сўнгким, инояти илоҳий ва карами номутаноҳий била нарх гаронлиғи тахфиф топиб, қаҳат ва жуъ балияси мамолики маҳрусдин рахт кўтарди, ҳазрат хидеви комкори душман шикор, султони соҳибқирони волотабор, шаҳриёри ферузбахт, тождори ферузатахт, Дорои Искандар ҳашамат, Искандари Доро шавкат, хусрави Сулаймон макон, шаҳаншоҳи Фаридун нишон, аадли салотини олам, афзали хавоқини аъзам, боис ал-амн ва-л-омон, моҳий ал-фасод ва-л-туғён, ал-мансур би-н-нусрат ал-малик ал-маннон, муизз ад-давлат ва-д-дин, Абу-л-музаффар ва-л-мансур, Абул-ғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *маддаллоҳу зилола хилофатихи ала ал-аном ила қиям ас-соати ва-с-соат ал-қиёма* Орол тасхирин ва сўфининг қалъу тадмирин мужаддадан ниҳоди хотири қилиб, асбоби сафар таҳҳиясиға илтифот партавин солди. Ул ошонда *зиқули* уруғким, *қўнгротнинг* мўътабар қабоилидин бўлур, Туморқўл мавзедаким, Отйўлининг ғарбий ҳаддида воқедур, ўтлоқ ва яйлоқ жиҳатидин чиқиб ўлтириб эдилар, ул жамоа акобириндин Холмуҳаммадхон ва Худойқули *отолиқ* ва Муҳаммадраҳим ибн Муҳаммадмурод *отолиқ* даргоҳи олампаҳо мулозимларининг дўстлиғида муттафиқ бўлуб, сўфининг мухолифатин маслаҳат кўрди. **Иттифоқан қазон раббоний** муқтазоси била биров ул роздин Тўрамурод сўфини хабардор қилди. Сўфи аларнинг устиға беҳабар киши буюриб, Холмуҳаммадхон ва Худойқули *отолиқ* ни тутдуруб, ўғлонлари била шаҳодатға еткурди. Ва Муҳаммадраҳимни эли била кўчуруб, қалъаға киргузди. Холмуҳаммадхоннинг иниси Оллоҳназар *мерган* бошлиғ ўлганларнинг ини ва ўғуллариндин тўрт-беш киши фирор дастёрлиғи била вартаи ҳалокатдин нажот топиб, дарбори фалак миқдор хокбўслиға фоиз бўлиб, сўфии золимнинг зулмидин додхоҳлиғ қилдилар. Бу сониха юруш таажилиға илова бўлуб, ҳазрат хидеви комкор асокири мансура истиҳзори учун мамолики маҳруса атрофиға баҳромсавлат ясовулар ва миррихсалобат сурдовулар юборди. Ва мулк муҳофизати учун умдат ал-акобир, мақсад ал-асоғир, маржа ал-умаро, мурабби ал-фуқаро, жалол ад-давлат ва-д-дин Қутлуғмурод *иноқни* шаҳарда ниёбат амриға муқаррар қилиб, шаъбон ал-муаззамнинг учи²³⁶⁵ да панжшанба куниким, офтоби оламтоб Сунбула буржида эрди, ҳифзи илоҳийда саодати номутаноҳийнинг ҳаминонлиғи била дор ас-салтанаи Хивақдин рукуб қилди. Ва олти кун Анбор ва Мойлижангал ҳудудида шикор қилди. **Байт:**

*Шикор айлабон шоҳи Жамшид нишон,
Шикор ичра солди саросар қирон.*

Чаҳоршанба кунни ойнинг ўни²³⁶⁶ да Қипчоқда дарё қироғин музриби хайёми иқбол ва муқарри сиродиқоти ижлол қилиб, икки кун таваққуф ихтиёр этти. Бу мавзеда асокири мансура ва афвожи қоҳира ҳар тарафдин муаскари ҳумоюнға маркаби таважжуҳ суруб, рояти нусратоят кўлокасиға мужтама бўлдилар. Якшанба кунни ойнинг ўн учи²³⁶⁷ да Қипчоқдин рукуб қилиб, Бештепа муқобиласида Хон кечувиға

²³⁶⁵ 1226 йил 3-шаъбон/1811 йил 23 август.

²³⁶⁶ 1226 йил 10-шаъбон/ 1811 йил 30 август.

²³⁶⁷ 1226 йил 13-шаъбон/1811 йил 2 сентябр.

тушулди. Чун ҳамиша ҳазрат аълохоқонийнинг суннати сания²³⁶⁸ си ва одати марзияси ул эрдиким, ҳар диёрда аҳлуллоҳ ва дарвеш бўлса эрди, аларга эътиқоди содиқ ва ихлоси восиқ била нузуроти комил ирсол қилиб, дуо олур эрди. Ва ҳар бузургвордин ва муршиди роҳи яқинким²³⁶⁹, гулшани боқийда гулчини гули раҳматдурлар, аларнинг мазори муқаддасалариға назр расми била маблағи кароманд юбориб, ул остонаи қуддус ошиёнадағи ходим ва жорубкаш ва мусофирларға ош ва таом бериб, арвоҳи таййибалариға каломуллоҳ хатм қилдурур эрди. Бу йўсунда Рўзим паҳлавонниким, шаҳзодаи олийжаноб Оллоҳберди *тўра* валади хоқони мағфур Элтузар Муҳаммадхоннинг навкарларидин эрди, назр нияти била маболиғи касира бериб, Хўжаэлига юбордиким, то ҳазрат маолий жаноби валоят интисоб, қудувваи оли Тоҳо ва Ёсин ва самараи шажараи «дарҳақиқат биз Сизни барча оламларға фақат раҳмат қилиб юбордик²³⁷⁰», қутб ал-ақтоб фи олам, муфаххар ал-*араб* ва-л-*ажам*, шамс ал-миллат ва-д-дин саййид Пирмуҳаммад хўжа ал-маъруф ба Пирим хўжа эшон *наввара марқадаҳу*ким ҳазрат хилофатмартабатға фарзандлик лафзи била хитоб қилур эрди ва бу юрушдин беш ой бурун раибиулаввалнинг йигирмасида душанба кунни олами фонийдин наҳзат ливосин ҳаракатға киргузуб, жаҳони жовидоний тасхириға кўси риҳлат уруб «Қодир подшоҳ ҳузурдағи рози бўлинган ўрин²³⁷¹» жаворида ором тутуб эрдилар, йўқ-йўқ, балки интисоби тааллуқи жисмонийни руҳи муқаддасидин билкулл салб қилиб, ҳарамгоҳи висоли номутоаноҳийда мустағриқи нашаи ваҳдати илоҳий бўлуб эрдилар, ул зоти хужаста сифоти мутаолидаржотнинг мақбараи мунаввараларининг устида фуқаро ва масокинға ош бериб, руҳи муқаддаслариға хатми калом қилдурғай ва ҳакозо. Қутби тариқат, муршиди ҳақиқат, зубдат ал-асфиё, қудувват ал-атқиё саййид Турсун хўжа эшон ва Гадоё хўжа эшон *маддаллоҳу залола иршодаҳимо ала мафорик ис-соликин* бошлиғ содоти изом ва фуқарои тариқатиҳтишомғаким, ҳоло жаҳон гулистони аларнинг баҳори вужуди била сарсабз ва райёндур, нузуроти вофир ва тансуқоти мутақосир ирсол қилди. Рўзим паҳлавон ҳасб ал-амр Хўжаэлига ворид бўлуб, содоти мумилайҳнинг ҳузратлариға нузуроти мурсала²³⁷² ни ийсор қилиб, ҳазрат хидеви комкорнинг ҳаққида дуо ва олқиш олғондин сўнг ҳазрат Пирим хўжа эшоннинг ҳовлилариға тушуб, ул ҳазратнинг халафи рашиди ҳамида ҳисол, писандида афъол, солики тариқи ҳидоят, хуршиди осмони саодат, Абулмаоли саййид Асғархўжанинг ионат дўстёрлиғи била ҳазрат эшони мушорилайҳнинг мақбараларининг устида фуқаро ва масокин атьом²³⁷³ иға масои²³⁷⁴ и машкура тақдимға еткуруб, руҳи пурфутуҳоариға хатамоти каломи раббоний савобин туҳфа қилдилар. Ва сешанба кечаси нисфиллайлда ойнинг жирм²³⁷⁵ и пардаи хусуф²³⁷⁶ да пинҳон бўлуб, муддати хусуф бир ярим соату беш дақиқаға чекти. Ва яна дақиқашиносларнинг замоири зибасоирға маълум ва равшан бўлсунким, бу сафари муборакға рукуб қилурдин етти кун бурун қутби шимолийға муқорин уфқдин бир кавкаби дурахшандаи доманавор²³⁷⁷ ким, доманаси товус чатр урғон²³⁷⁸ суратида юқори ва басит эрди, тулу қилди. Аммо, тулуи икки ойғача ҳар кеча икки қотла такрор топти. Андоқким, кеча аввалида толе бўлуб, икки-уч соатдин сўнг ғуруб қилиб, яна саҳрода тулу қилур эрди. Икки ойдин сўнг тадриж била муртафе бўла-бўла беш ой муддатда хатти устивоға қариб етти. Андин сўнг тулу қилмади. Ҳукамо ва аҳли нужум бу бобда ихтилоф қилиб, ҳеч ҳукмға қарор бера олмадилар. **Қитъа:**

*Ҳакили иззу жал корхонаси ичра,
Келур зуҳурға ҳар дам баса гариб сўввар.
Бўлур назарда бори шакли мухталиф била фош,
Ки бир-бирисига бўлмай шабиҳ сартосар.*

²³⁶⁸ Суннати сания – яхши анъана.

²³⁶⁹ Ишончли, аниқ йўлни кўрсатувчи устоз-пир.

²³⁷⁰ Қуръони карим, 21 : 107.

²³⁷¹ Қуръони карим, 54 : 55.

²³⁷² Мурсала – юборилган.

²³⁷³ Атьом – таом бериш.

²³⁷⁴ Масои – ҳаракат.

²³⁷⁵ Жирм – юз, сатҳ, диск.

²³⁷⁶ Хусуф – ой тугилиши.

²³⁷⁷ Доманавор – (доман – этак). Бу ерда думли маъносида.

²³⁷⁸ Товус думи соябон шаклда ёйилган.

*На сирридин ҳукамо ақли интибоҳ топиб,
На кунҳ²³⁷⁹ идин топа аҳли нуҷум фикри хабар.
Бу шуда даги набилар уқулидур ҳайрон,
Ҳидоят этмаса парвардигори олам агар.*

Ҳазрат хидеви комкор сешанба кунӣ Хонкечувидин наҳзат қилиб, Қирққайирин нузули мусарратшамули била рашки гулистони Эрам қилди. Ва қипчоқ ақобирзодаларидин Қутлуғмуҳаммад бек Ҳазорасбийға фармони жаҳонмато иззи асдор топтиким, юз нафар шамхолчин қодирандоз ўзиға масҳуб қилиб, кема била Чумонойға кириб, Оғйўли гузариғача кема юрур йўлларни эҳтиёт қилиб, Чумонойда мулозиматға етсун. Бу мавзеда ул ҳазратнинг зоти малакий сифотиғаким, мулк саломати ва фуқаро рифоҳияти анинг сиҳҳат ва солимлиғиға вобастадур, андак оризае ҳодис бўлуб, нохушлиғ торий бўлди. Ва икки кунда дорушифои «касал бўлган вақтимда Унинг Ўзи менга шифо берур²³⁸⁰» дин доруи шифо етиб, бир нима таҳриф топти. **Қитъа:**

*Хусраво, зоти ҳумоюннинг ки мулкоро эрур,
Дарддин ҳаргиз анга осори заҳмат етмасун.
Бўлмасун бир дам мизожинг талхкоми жоми заъф,
Хотирун ойинасига занги қулфат етмасун.*

Муҳаммадниёз маҳрам ва Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодирким, беш юз навкар била Хўжаэли ҳисорида илғор йўсунлиғ ётиб эрдилар, алар фармон мавжиби била Хўжаэлидин тўрт юз белдор олиб, йўлға сув тушуб болчиғ бўлгон ерларни ва Жаббот кўлидин дарёға сув кирадурғон рудчаларниким, сипоҳи нусратпаноҳ убури ул мавзедин лой касрати жиҳатидин мутааззир эрди, чўб ва тупроқ била ҳамвор қилиб, йўл очтилар. Ойнинг ўн саккизи²³⁸¹ да жума кунӣ кавкабаи воло роятафроси наҳзат бўлуб, экримеға етганда, ҳазрат хидеви комкор касали мазбурнинг сақл ва заҳматидин оғда фароғат ўтира олмай, туш вақтида ички маҳрамлар била кемаға кириб, дарё юзидин озими мақсад бўлди. **Байт:**

*Шаҳриёримким, миниб заврақ кезар Жайҳун уза,
Ахтари саъди янги ой ичрадур гардун уза.*

Зухр вақтида Чумоной сақосида кемадин чиқиб, шимолий канорида боргоҳи гардуништибоҳ манжуқин зурвай аюқдин ўткарди. Икки кун асокири мансура кема ва сол ва шиноҳ била Чонглибосув ва Чумонойдин уBUR қилдилар. **Маснавий:**

*Сипоҳе ки бор анда ҳар паҳлавон,
Тануманд андоқки фили дамон.
Қуруғлиғда борча диловар паланг,
Ва лекин тенгизда шиновар наҳанг.
Масофат тай айлар чоги тунду тез,
Қаён юз эвирса солиб растахез.
Неким баҳру кўҳу биебон эрур,
Алар оллида борча яксон эрур.*

Қутлуғмуҳаммад бекким, кема йўлининг эҳтиёжи учун Оғйўлиға маъмур бўлуб эрди, келиб арзға еткурдиким, Оғйўлиғача кема бетараддуд борғудекдур. Якшанба кунӣ ишроқ вақтида ўғруқи ҳумоюнни кемалар била Чумонойдин Оғйўлиға юбориб, кавкабаи воло дарё қироғи била ҳаракатға кириб. Туморлини шарафи нузули била мафҳари манозил қилди. Намози шомда аморатпаноҳ Каримберди *отолқиға*

²³⁷⁹ Кунҳ – моҳият.

²³⁸⁰ Қуръони карим, 26 : 80.

²³⁸¹ 1226 йил 18-шаъбон/1811 йил 9 сентябр.

Муҳаммадниёз бек маҳрам ва Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодир ва Дўсим баҳодирни ўзбак ва қароқалпоқ ва тарокима сипоҳидин гуруҳи анбуҳ била қўшуб, муқаддимаи сипоҳ қилиб, ҳукми воло нуфуз топтиким, шабгир қилиб, талиан субҳ тулуидин сўнг қалъа атрофиға чаповул урсунлар. *Отолиқ* фармон мавжиби била тонг вақти Қўнгрот қўргонининг атрофидағи элни поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилди. Ва ўзи ўзбак черики била қалъанинг гарбия дарвозасининг муқобиласида сафоро бўлуб, *туркмон* ва қалпоқ сипоҳин Буғроҳон ва Толлиқ тарафиға буюрди. Алар Буғроҳон, яъни Шаҳрихованддин бери ўлтиргон улусни чошиб, вофир ғаноим била солим ва ғоним мурожиат кўргузуб, *отолиқға* қўшулдилар. Ва ҳазрат хидеви комкор ҳамул кунким, душанба эрди, намози бомдодни ўқуб, офтоби оламтоб жаҳонгирининг мурасса ливоси ҳануз арсаи зуҳурда барпой бўлмайин, давлат била қатъи масофат қилиб, улуг чоштгоҳда Қўнгрот қўргонининг ҳавосин мавкаби ҳумокон ғубори била анбаролуд қилди. Умарои номдор ва шужаои душманшикор била қўргон атрофиға сурон солиб, Тўпотғон тепасида суфуфи нусрат вуқуфни ораста қилди. Каримберди *отолиқким*, гарбий дарвоза муқобиласида эрди, ўз черикин қўюб, рикоббўслиқға фоиз бўлуб, усаро ва ғаноимниким тасарруфида эрди, пешкаш қилди. Ул ҳазрат анго мароҳими хусравона изҳоридин сўнг келтурган ғаноимни марҳамат қилиб, ўз мурчал²³⁸² иға қайтарди. Ва усарони наволаи эҳсонидин баҳраманд этиб, мутлақ ал-инон қилди. Ва баъзи шужао ва абтолким, арсаи размни маъракаи базм тасаввур қилур эрди, ярлиғи оламмато имтсоли била қалъанинг кунботар қибласида хандақ канориға яқин бориб, майдондорлиғ ойиниға иштигол кўргуздилар. Ул тарафдин Суюн *бий* Орол муборизлари била қалъадин чиқиб, домони мудофаа ва гирибони муқотилаға чанги қабоҳат уруб, ойини талош ва қавонини фархош зуҳурға еткурдилар. Чун ҳамиша асокири нусратмаосир тааиди яздоний ва таъсири иқбол хоқонидин «оллоҳ сизга қудратли ёрдам бериши учун²³⁸³» башорати била қавий ва мустазҳар эрди, муонидларни садамаи аввалда мағлуб ва манкуб қилди. **Назм:**

*Топиб хайли мансур нусратга даст,
 Етушти сипоҳи адувга шикаст.
 Чекиб йиллар аъдога тегу синон,
 Адув қонидин бўлди ер гулистон.
 Бале, кимға Тангри ёвар бўлур,
 Анинг душмани зору музтар бўлур.*

Орол сипоҳи ажзу изтирор қадамин тариқи фирорда устивор қилиб, гурез дастёрлиғи била майдони корзордин жонларин қутқориб, ҳисор деворин ўзлариға паноҳ қилдилар. Ул аснода Берди баҳодирнинг баъзи ақрабоси Тўра сўфидин рўйгардон бўлуб, хокбўслиқ шарафиға истисод топиб, авотифи хусравона била мумтоз бўлдилар. Бу воқеадин сўнг ҳазрат хидеви комкор қўргон жанубиға дарё қироғи сори атфи инон қилди ва Тўра сўфининг полизифаким, бағоят ариз ва васе²³⁸⁴ эрди ва қалъаға яқин эрди, андоқким қалъадин отилғон ўқ ақсар мавозеиға етиб, балки ўтар эрди, вуруди саодат намуди била шарафи ихтисос бағишлади. Мушоҳида қилилдиким, қовун бениҳоят пишиб, неча ерларда осуда бўлмоқ учун харвор қилилғон эрди. **Маснавий:**

*Пишиб ҳар тараф юз туман харбуза²³⁸⁵,
 Бериб таъм аро қанд янглиг маза.
 Келиб борча тунги шакардин нишон,
 Кесарда бўлуб шахди шакарфишон.*

Асокири мансураға фармони вожибилезон содир бўлдиким, зажран лил-муфсидин²³⁸⁶ қовун ғоратин дин дасти татовулни дариф қилмасунлар. Ложарам аҳли сипоҳ пешинғача пишган қовунни ғорат қилиб,

²³⁸² Мулчар – қалъа мулчарларига ҳамла қилиш учун белгиланган жой.

²³⁸³ Қуръони карим, 48 : 3.

²³⁸⁴ Ариз ва васе – эни-бўйи катта.

²³⁸⁵ Харбуза – қовун.

²³⁸⁶ Ўжар бузуқилар қасдига.

хомларин поймоли марокиб эттилар. Ҳазрат хилофат мартабат кавкабаи воло била қалъа устидин инонтоби муовидат бўлуб, Отиўли даҳанасин музриби боргоҳи нузул қилди. Ул мавзе бағоят кўлот ва зейдор ва ҳам қалъадин бир нима йироқроқ эрди. Бу жиҳатдин тонгласиким, сешанба куни ва ойнинг йигирма иккиси эрди, Хўжаш маҳрам²³⁸⁷ нинг отаси Оллоҳназар отчопарниким, аёни ҳазратдин эрди, бир неча муътамид кишилари била Бўрили кўлнинг каноригақим, Кунжид ёрма айритининг масаббидур ва қалъага икки мил масофати бордур, ўрдуи кайҳонпўйни кўчурурга маъмур қилиб, қалъа устига дабдабаи тамом ва кавкабаи молкалом била мутаважжих бўлди. Ва дарвозаи ғарбия тақобилида сафоро бўлуб, Давлатмурод бек Умбойниким, Қўчқор *нойиб* ибн Эрнийезхоннинг ўғлидур, умдат ал-умаро, мурабби ал-фуқаро, жалол ад-давла ва-д-дин Қутлуғмурод *иноқ зайида иқболаҳунинг* мажму навқари била қалъанинг жанубиға ва Каримберди *отолиқ* ва Муҳаммадниёз бек *маҳрам* Муҳаммаддон бек валади Қутлуғмуҳаммад *иноқ* ва Танак баҳодир ва ғайриҳумни жунуди номаъдуд била қалъанинг орқасиға буюрди. Маъмурлар ўз булжорларида ясов ясаб, мутаиди бегор ва омодаи корзор бўлуб турдилар. Ва қалъанинг шимолий остида мазруотдин жувори экини тахминан икки юз жариб ердур, хўб етилиб эрди, Каримберди *отолиқ* ул жувори орасида ясол ораста қилиб, жуворини қатъ ва поймол қилдурди.

Аммо. Тўрамурод сўфи атбои била ғалабаи хавф ва истилои ҳаросдин шағол ва тилку гуруҳи шери ғўрранда ва паланги дарранда ҳаросидин мағок тубида қарор тутғондек, қалъада мутаҳассин бўлуб, сипоҳи нусратпаноҳға *туфангандозлиқдин* ўзга жавоб айтмоқ чорасин топмадилар. **Назм:**

*Агарчи шағол кўргүзди ҳой-ҳуй,
Қачон шерларға бўлур рўбарўй.
Қаю ерда бўлса ҳазабр ошкор,
Мағок остида тилку айлар қарор.*

Ҳазрат аълохоқоний қалъа орқасиға майл кўргузуб, қалъанинг атроф ва жавонибиға назари эҳтиёт солур эрди, токим каманди тадбир осонлиғ била қайси тарафдин кунгураи тасхирға маҳкам бўлғай. Ул аснода асокири мансурадин баъзи йигитлар таҳаввур дағдағаси²³⁸⁸ билаким, шижоат ифроти ва жунун шўъбасидур, набард хорхори била ҳисор остиға бориб, хандақ канорида журъат якронин жавлонға киргузуб, новаки дилдўз ва таънаи дашномандўз била қалъа аҳлининг кўнгул ва синаларин мажруҳ қилур эрдилар. Алардин баъзи йигит қалъадин отилғон ўқ била захмдор бўлди. Ул жумладин Тошоёқлиғ Абдурахмон *юзбоши* ва амирзодаи олийшаън Муҳаммадназар бекнинг навқарларидин ва *қароқалтоқиядин* бир киши ва Мустақим девона *нўғойким*, ҳазратнинг девоналаридин ажубаи замон ва нодираи даврон эрди, оғир жароҳат кўтардилар. Аммо, девона била *қароқалтоқ* сўнгги кун вафот топиб, девонани ҳазратнинг мавжиби ишорати била Хўжаэлиға элтиб, Маздеҳқонда Шамъун обиднинг жаворида дафн қилдилар. Ва Муҳаммадниёз карчакнинг навқарларидин бир йигит *кўнрот* акобиридин Жонмуродбойни ўлдуруб, бошин келтурди. Ул кун қалъадин кўп киши қочиб чиқтилар. Ул жумладин султон акобирзодаларидин Сафарбойнинг ўғли Қурбон баҳодир, кўкузакли жамоасидин Ўтафберди *отолиқнинг*

²³⁸⁷ Хўжаш маҳрам – бу ички маҳрам ҳақида маҳаллий тарихчилардан ташқари эронлик, рус муаррихлари ҳам маълумот ёзиб қолдирганлар. «Фирдавс ал-иқбол» орқали билдикки, бу жасур аён Элгузархоннинг ҳалокати воқеасида Муҳаммадраҳимхонни қутқарганлар қаторида тилга олиниб, у бу хон даврида ҳарбий ва сарой ишларига мутасаддирлик қилган. Отасининг исми Оллоҳназар отчопар экан. Муҳаммадраҳимхон I даврида Хивага келган рус элчиси Н. Муравьёв унинг номини нотўғри равишда давлатдаги мансаб ўрнида тушуниб, *хўжаш маҳрамлик* унвони борлиги ҳақида ёзади. Аслида бунга сабаб бу маҳрамнинг барча ишларда фаол қатнашиши сабаб бўлган. 1854 – 1864 йиллар давомида Хивада асирликда турган тўпчилар бригадаси бошлиғи Исмоил Мирпанжий Хўжаш маҳрамни асли Бажновардан бўлган шиа мазҳабидаги эронлик деб тилга оларкан, унинг 1854 йилларда етмиш ёшда бўлганини эслатади. Бошқа маълумотларга қараганда, шоир Паҳлавонийез Муҳаммад-Комил Хоразмий Хўжаш маҳрамнинг қизидан бўлган неварасидир. Баёний ёзишча, маҳрамнинг ўғли Сайиидмуҳаммад 1865 йили туркманларга қарши урушда ҳалок бўлади. Маҳрамнинг Россияга қатнаган савдо карвони бўлган. Сайиид Муҳаммадхон даврида Россияга элчи бўлиб борган. 1841 йили августда Оллоқулихон ҳузурда бўлган Никифоров ҳам бу маҳрамни кўрганини ёзади. Хўжаш маҳрам номи Муҳаммадаминхон ҳалокатидан сўнг юз берган (1855) вазир Якуб меҳтар исёни воқеалари орасида ҳам тилга олинади. Хўжаш маҳрам қурдирган мадраса Хивада ҳозиргача сақланиб қолган.

²³⁸⁸ Ўз ботирлигини кўрсатиш, кучи билан мақтаниш истаги.

ўғли ва оқосининг ўғли эрди. Ҳазрат аълохоқоний аларга иноят ва марҳамат қилиб, Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодирга мусоҳиб қилди. Ва иззори учун қалъа остидаги мазорени поймол ва хароб қилдириб, Ганжали ёрмада муаскари ҳумоюнга давлат ва нусрат била нузул қилди. Ул кун буна ва ўғруқ кемалар била Чумонойдин келиб, кавкабаи волоға қўшулди. Ҳамул кеча Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодир ва Дўсим баҳодир ва Эшниёз *отолиқ* ва иниси Мамиш бек валадони Одинақул *отолиқ* Вазирий ва Танак баҳодирни жуюши вофир ва жунуди мутақосир била қалъа атрофининг муҳорисатиға буюрди, токим мудохил ва мухориж қалъа аҳлиға масдуд бўлуб²³⁸⁹, тун қоронгғусида атрофдаги мазруо²³⁹⁰ тдин манфаат олмағайлар. Маъмурлар кеча посдорлиғ била ҳаросат амридин дақиқае муҳмал ва номаръи қўймай, тулуи субҳ ҳангомида қалъанинг тўрт тарафидин югуруб, дарвозаларни болтулаб қайттилар.

Шеър:

*Тонг отгунча яллар бўлуб наърасанж,
Қилиб қалъа аҳлин асири шиканж.
Талоя киби қалъа даврин кезиб,
Маҳобат била хасм багрин эзиб.
Ҳаросатга қилдилар андоқ шугл,
Ки боғланди ёвга хуружу дўхул.*

Бу йўсунда кундузларда аксар айём ҳазрат ўз нафаси нафислари била қалъа устиға тасдиъ²³⁹¹ чекиб, ўзлари бормаган кун Қилич *иноқ* ва Бекали *мироб* ва Муҳаммаддон бек ва Одил бек валади Тожи бий-ким, иниси Оллош *бийнинг* ўрниға келиб эрди ва Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодирни афвожи қоҳирадин гуруҳи анбуҳ била ва кечаларда баъзи сипаҳдорларни навбат била буюриб, ўн беш кунгача қаттиғ муҳосира қилдилар. Андоқким қалъа ичида қаҳат ва ғило банаҳве иштидод топгиким, зуафо ва ажза жуъ балоси ва беқувватлиғ ибтилоқидин кўчаларда ўла бошлади. Ва ҳар кун жамъи касир фарти мужоат²³⁹² ва шиддати бенаволиғдин бетоқат бўлуб, буржу борудин ўзларин ерга ташлаб, муаскари ферузийасарга ворид бўлур эрдилар. Истинои эҳсони хоқоний ва х(в)онсолори фугуввати соҳибқироний жонибидин серчашми мувоиди инъом бўлуб, ўрдуи ҳумоюнда мутлақи инон кезар эрдилар. Ва аксари Сафоинхоса била Отйўли маъбаридин убур қилиб, талаби қувват учун мамлоки маҳруссаға мунташир бўлур эрдилар.

Воқеотиким айёми муҳосирада вуқу топиб эрди зикр қилилур. Ул жумладин аёлатпаноҳ, жалолатда-стгоҳ, соҳиби девони аъло, амири муғайис уд-давлата Муҳаммадризо *қўшбегиким*, кавкабаи воло Орол тасхириға наҳзат қилурдаким, Хиваник ариғидин Қулон-Қаробоғда дарёға ва Ғозиобод рудиға қочу йиқиб эрди, ул қочуларни боғлатурға маъмур бўлуб эрди, оз фурсатда таанди иқболи хоқоний била баважҳи дилхоҳ боғлатиб, қолғон черикни олиб, мулозимат қасди била ўрдуи кайҳонпўй ақабидин озим бўлуб, панжшанба уни ойнинг йигирма тўрти²³⁹³ да Отйўли гузаридин кема била ўтуб, шарафандўзи тақбили бисот бўлди. Туҳафоти лойиқ ва тансуқоти ройиқ²³⁹⁴ пешкаш қилиб, умдат ал-умаро, зубдат ал-кубаро, афзали аҳли офоқ, саҳиби мукорим ал-ахлоқ *амири кабир* жалол ад-давлата ва-д-дин Қутлуғ-мурод *иноқ* бошлиғ ҳарами хилофат мутааллиқотининг саломат ва офиятмандликин арзға еткурди. Ул кун *яқубчи жамоасидин* Худойберди *отолиқ*ким, «гўсола»(бузоқ)ға мулаққабдур ва Гурлан ақобиридин эрди, Муҳаммадризо бекка бош қўшуб, беки мазбур тутулғонда икки ўғли била Гурландин қочиб, Қўнгротға бориб эрди, Тўрамурод сўфининг баъзи афъоли ношойистасидин ранжидахотир бўлуб, балки ул шўрбахтнинг нишонани бедавлатлигин осори идборидин истидлол²³⁹⁵ қилиб, Қўнгротдин қочиб чиқти ва умаро ва маҳрамларнинг василаси била баҳраёби давлати ҳузур ва жибҳасои сумми сатур

²³⁸⁹ Қалъага кириб-чиқувчи аҳолиға тўсиқ бўлиб.

²³⁹⁰ Даладаги экинлар.

²³⁹¹ Тасдиъ – жонига тегиш, ташвишга солиш, қўрқитиш.

²³⁹² Мужоат – очлик.

²³⁹³ 1226 йил 24-шаъбон/ 1811 йил 14 сентябр.

²³⁹⁴ Ройиқ – ажойиб, асл.

²³⁹⁵ Истидлол – даллат.

бўлди. Ул ҳазрат анинг саҳифаи гуноҳиға рақами афв чекиб, хилои кироманд била ани ва ўғлонларини пирояпуши отифат қилди. **Назм:**

*На хушхўйлиқдур ки аҳли гуноҳ,
Ҳузуриға келгач бўлб узрхоҳ.
Карам айлаб анинг гуноҳин ўтуб,
Навозиши била жоми шафқат тутуб.
Қилиб афв узрин қабул айламак,
Жазо еткурурдин нукул²³⁹⁶ айламоқ.*

Ойнинг йигирма олтиси²³⁹⁷ да шанба уни ҳазрат сарвари салотин ва умдат ал-хавоқин ҳар кундаги расми маъҳуд била қалъа устиға рукуб қилиб, аъдои бедавлат ва муфсидини бесаодатнинг изрори учун-ким, суннат санияйи салотин ва тариқи сойибаи хавоқиндур, Мочон кўлиғаким, Орол аҳолисининг аксар зироат ва авфар деҳқанати андин ҳосил бўлур, атфи инон қилди. Ва афвожи қоҳирани гуруҳ-гуруҳ киштзори мутафарриқа ва мазореи мутадидаға номзад қилиб, ҳар ким ўз муддаосича ғаллани кўтаргандин сўнг қолғон экинларни поймоли марокиб ва лагадкуби мавокиб қилдируб, муаскари ҳумоюнға мурожиат кўргузди. Бу аҳвол хилолида Қилич *иноқ* ва Бекали *мироб* ва Муҳаммадҷон бек ва ғайриҳум ки бадастури собиқ муҳосираға машғул эрдилар, пешиндин сўнг аксар навкарлари алиқи даввоб учун алаф талабиға ҳар тараф тарқаб, аларнинг қошида оз киши қолиб эрди, муонидлар бу маънини идрок қилиб, хаёл ва савдои бесаранжом билаким, шояд доми муродлариға сайди мақсад муқаййид бўла олғай, издиҳоми тамом била қалъадин чиқиб, Қилич *иноқ*ға ҳужумовар бўлб, майдони вақоҳатда муқобила ва муқотила амриға жасорат кўргуздилар. Қилич *иноқ* ҳозир навкарлар билаким, мажмуи юз нафар йўқ эрди, тааиди субҳоний ва иқболи соҳибқиронийға такия қилиб, мутаваккалан ала Оллоҳ майдондорилиғға таважжуҳ юзин эвируб, арсаи саботда рояти истиқоматни жилваға киргузди. Муҳаммадҷон бек ва Одил бек ва Муҳаммадниёз карчак ва Берди баҳодир баъзи муборизлар билаким, ҳар бири таҳамтани рўзгор ва шерафкани бешаи корзор эрди, маъракаи муборизатға якрони журъат суруб, ҳамлаи саҳмнок тунбоди била нийрони қиттолни муштаал ва теги обдор била ул хоксорлардин кўп кишини мақтул ва музмаҳил қилдилар. Хуруши гиру-дор ва ғавғои корзор сипеҳри давворға етиб, ул гулгула истимоиндин муаскари ҳумоюнда қолғон ва алиқи даввоб учун атрофға мутафарриқ бўлғон навкарлар Қилич *иноқ*нинг зилли роятиға мужтама бўлдилар. Баҳодирлар мужаддадан қувват, ҳамалоти мутаоқиб ва садамоти мутаволи била ниҳоли синон ва теги жонситонни муонидлар қонидин суғордилар. Сипоҳи нусратпаноҳ бовужудиким, сўнгги қўшулғонлар била уч юзга етмас эрди, Орол черикиғаким, отлиғ ва яёқ олти мингдин зиёда эрди «оллоҳ изни билан гоҳида оз сонли аскар кўп сонли аскар устидан ғалаба қозонар²³⁹⁸» масдуқаси била ғолиб ва мансур бўлб, Орол черики оҳиста-оҳиста қадам ўғурлаб, хандақдин ўтуб, ҳисор остида сафоролиғ кўргузуб, мудофааға машғул бўлдилар. Ул урушда Орол акобиридин Тўрамурод *бий*нинг амзодаси Муҳаммадсафо бек валади Абди сўфи валади Қулмурод *иноқ*ким, аъдои давлатнинг дийдаи умиди андин равшан эрди, қатлға етиб, асҳоби инод ва арбоби фасоддин кўп киши мақтул ва захмдор бўлдилар. **Маснавий:**

*Баҳодирлар ойини тамкин била,
Қўюб юз аъоди сори кин била.
Чекиб теги қаҳру синони сетиз,
Адўв хайлиға солдилар растахез.
Аъоди гирифтори хазлон бўлб,
Ўз иқболидек рўйгардон бўлб.
Бўлб сурхрўлик қони била,
Талош айлабон лек жони била.*

²³⁹⁶ Нукул – воз кечиш.

²³⁹⁷ 1226 йил 26-шаъбон/1811 йил 16 сентябр.

²³⁹⁸ Қуръони карим, 2 : 249.

Қалпоқ орасидаги сототдин Абдуллоҳ хўжаи Даҳбедийким, жаён ва ҳазабри дамондек муонидларга ҳамла еткуруб, нийрони қиттол иқодига машғул эрди, мухолифлар ўқи била оёқидин захмдор бўлуб чиқти. Ва явмутиядин биров шаҳодат топти. Ул аснода кавкабаи воло Мочон кўлидин қайтиб, муаскари ҳумоюн канориға қариб етиб эрди, бу сониха хабарин рикоби майманатмаоб мулозимларининг самъи шарифига еткурдилар. Ҳазрат хидеви беҳамол билотаваққуф ва безҳумол инони азиматин қалъа жониби маатуф қилди. Чун талиан кавкабаи воло размгоҳ каноридин намён бўлди «ҳақиқат келди ва ботил ўчди-кетди²³⁹⁹» мафодди била хайли ашрорнинг силсилаи жамиати узилиб, қалъаға мутаҳассин бўлдилар. Ул ҳазрат қалъа устидин мурожиат кўргузуб, фатҳу нусрат била муаскари ҳумоюнға нузул қилди. Қилич *иноқ* бошлиғ ул муҳорибада иш кўргузган муборизлар авотифи бекаронаи хоқонийдин баҳраёб бўлдилар. **Рубоий:**

*Шоҳо, сипаҳинг ҳамиша бўлсун мансур,
Душман черики ҳазимати мақхур.
Ҳар лаҳза қилиб жилва санго шоҳиди фатҳ,
Кўнглиннга етушсин фараҳи номақдур.*

Иккинчи муҳориба вуқуининг достониким, байн ал-фариқайин воқе бўлди. Сонихаи мазкурдин уч кун сўнг сешанба куниким, салхи шабон²⁴⁰⁰ эрди, ҳазрат султони соҳибқирон ирода қилдиким, муонидларга гушмоли азим ва танбеҳи балиғ еткурса, токим ул гуруҳи залолатпажух тангнои муҳосирани муғтанам билиб, гирибони журъатдин зиёда сарлик бошин чиқара олмағай. Бу тadbир била амири шаҳомат интимо Муҳаммадризо *қўшбеғини* кавкабаи воло била қалъаи Хованд, яъни Бугрохон агрофидаги экинни олдуermoғға пешиндин сўнг *қароқалтоқ* муборизларидин қирқ-эллик кишини чаповул йўсушлиғ қалъа устиға номзад қилди. Анинг учунким, муонидлар то кишини оз кўрмаса, қалъадин чиқарға ҳадлари йўқ эрди. Бу тadbир била Орол черикин қалъадин чиқариб, дарвозаи ғарбия пешгоҳида муҳорибаға машғул қилдилар. Ул аснода Қутлуғмуҳаммад бекким, аксар сипаҳдорлар ва *юзбошилар* била *қароқалтоқ*ға мутаоқиб маъмур бўлуб эрди, камингоҳдин чиқиб, Орол черикига теги жалодат ва синони саромат чекиб, ҳамла еткурдилар. Бовужудиким, мунтасифи Мезон²⁴⁰¹ ва авоили Хазон²⁴⁰² эрди, арозии размгоҳни шамшири соиқабор дамидин абри найсон ёмғуридек хунрезлик кўргузуб, муфсидлар қонидин гулистон қилдилар. Ва қавоими марокиб човгонбозлиқидин саркашлар бошин арсан набардда гўй янглиғ ғалтон²⁴⁰³ эттилар. Ва жазоир²⁴⁰⁴ чилар гулулаи жазоирни аъдон бодпаймой қасдиға ҳавола қилиб «уларни шайтонларга отиладиган тош қилиб қўйдик²⁴⁰⁵» мазмунин аҳли оламға равшан эттилар. Ва шамхолчилар шулланги шамхолдин мухолифлар бошиға раъдандозлиғ кўргузуб «учар юлдуз қувиб етар²⁴⁰⁶» масдуқасин бани Одамға мубарҳан қилдилар. **Назм:**

*Бўлуб гурдлар борча нўлодўш,
Чекиб разм аро раъд янглие хуруш.
Камар боғлабон кину пурхошга,
Қиёмат аён айлаб авбошга.
Қиличлар дамидин равон қон оқиб,
Вале қондин ул ерда уммон оқиб.
Жазоирлар аждардек оғзин очиб,
Маҳиб ун чекиб оғзидин ўт сочиб.
Ўқеким ул ўт бирла паррон бўлуб,
Адув хайлига офати жон бўлуб.*

²³⁹⁹ Қуръони карим, 17 : 81.

²⁴⁰⁰ 1226 йил 29-шабон/1811 йил 19 сентябр.

²⁴⁰¹ Мезон ўртаси – 25-сентябрь – 24-октябрь оралиғи.

²⁴⁰² Хазон боши – кузнинг охири.

²⁴⁰³ Ғалтон – думалаш.

²⁴⁰⁴ Жазоир – тўп, манжаниқ.

²⁴⁰⁵ Қуръони карим, 67 : 5.

Аммо. Ул урушда сипаҳдорлардин сиёдатпаноҳ, шижоатогоҳ Хўжажон хўжа ва Муҳаммаднийез карчак ва Берди баҳодир ва Дўсим баҳодир ва Баки юзбоши баъзи муборизлар била майлони шижоатга якрони таҳаввур ва саромат суруб, захми синон ва зарби теги хунфишон ва гулулаи тўфанг ва хаданги бедаранг била душман сипоҳин манкуб ва мақҳур қилдилар. Муонидлар гурезон ва мутафарриқ бўлуб, дарвозага кира олмай, қальанинг жанубига саманди ҳазимат сурдилар. Тўрамурад сўфи жаҳди тамом ва саъйи молкалом била мужаддадан аларнинг силсилаи жамиятин мунаъқид қилиб, айни жаҳолат ва маҳзи залолатдин дарё қироғида сипоҳ таабияси ва ясов тасвиясига мубодират кўргузди. Ва асокири мансура мутаоқиб етиб, Қилич иноқ ва Қутлуғмуҳаммад бек дағи суфуфи нусратвуқуфни ораста қилиб, майманан маймун ва майсарай ҳумоюн умарой номдор ва шужаои кинагузор вужуди била музайян бўлди. Тасвияи суфуфдин сўнг душманшикор муборизлар ва жалодатшиор баҳодирлар икки тарафдин маъракаи корзорга кумияти шижоат суруб, сиёлат ва муборизат амрига қиём кўргуздилар ва ҳангомаи корзор гарм бўлуб, икки сипоҳи хунхор, йўқ-йўқким, икки дарёи гиру-дор бир-бирига аралашиб «икки денгиз-дарёни ёнма-ён оқишиб²⁴⁰⁷» масдуқасин олами буруз²⁴⁰⁸ да жилвагар қилдилар. **Назм:**

*Солиб хайли аъдога яллар қирон,
Сув ўрнига Жайхун аро оқти қон.
Қотишти икки жайиши дарёхуруш,
Урушдин ажал Қулзуми урди жўш.*

Ул урушда қароқалтоқ муборизларидин Тайлоқ баҳодир ва Кучанак бийнинг ўғли Эшбўл баҳодир теги хуношом ниёми интиқомдин тортиб, аъдои шумфаржомга қирон солдилар. Тўрамурад сўфининг улуғ ўғли Дўсотбекким, телба итлардек ҳар тарафга ҳамла қилиб, муҳориба амрига машғул эрди. Тайлоқ баҳодир анинг тақобилидин чиқиб, садамаи ваҳшатангез ва ҳамлаи маҳобатомездин ани мунҳазим ва фирорий қилди ва изидин етиб, оддин йиқти. Дўсотбек жон хавфидин ўзин дарёга солиб, шиноҳ дастёрлиқи била вартаи ҳалокатдин нажот топти. Ва Тайлоқ баҳодир анинг отига мутасарриф бўлди. Ва Эшбўл баҳодир муҳориба асносида захмдор бўлуб чиқти. Ва Хўжажон хўжа дағи яхшигина дастбурдлар кўргузди ва анинг ўз тилидин эшитилдиким: «Орол муборизларидин бир кишини тўппонча ўқи била йиқдим.» Ва анинг иниси Мансур хўжа ибн Умархўжа нақибким, оқосининг навкарларидин Муҳаммадназар шайх Чўфоний била барқтози майдони муборизат бўлуб, нийрони қиттол иштиолидин инод аҳлининг хирмани саботига оташи қаҳр солиб, кўп кишини мажруҳи теги кин қилдилар. Ва Хўжазли маорифидин Муҳаммадкарим қўйчи *отолик*ким, шижоат ва жалодат маёмини била боргоҳи хилофат соягузинларининг силкига мунҳаритдур, кичик ўғли Муҳаммадназар ва баъзи баҳодирларнинг иттифоқи била дарёи муқотилага кештии муҳориба суруб, теги тез ва синони хунрез била андоқ сарафшонлиғ ва синашикофлиғ кўргуздиким, Баҳроми хуношом ва Симоки ромих манзараи гардундин анинг фарқига жавоҳири «офарин»дин сочиғ сочтилар ва тааиди боҳира ва давлати қоҳира қувватидин Орол сипоҳига шикаст ва ҳазимат бериб, хандақдин ўтгунча таоқиб қилди. Ва ўғли била хандақ гузаргоҳин масдуд қилиб, кўп кишини хандақ суйида гирдоби фанога ғариқ қилди. **Шеър:**

*Афвожи зафаршиору мансур,
Айлаб сипаҳи адувни мақҳур.
Ул хайли зафарливода ҳар фард,
Бир лашкар ила бўлур ҳамовард.
Лекин бу камоли қудрати кор
Эрмас бажуз илтифоти доввор.*

Асокири мансура агарчи бу ҳангомада қалъа тасхирига дағи қодир эрдилар, аммо чун маазун²⁴⁰⁹ эрмас эрдилар, бу қадар нусрат ва зафарга иктифо ва иқтино кўргузуб, ўрдуи волоға ишораи аъло била

²⁴⁰⁶ Қуръони карим, 37 : 10.

²⁴⁰⁷ Қуръони карим, 55 : 19.

²⁴⁰⁸ Олами буруз – борлиқ олами.

²⁴⁰⁹ Маазун – рухсатли, изнли.

атфи инон қилдилар. Шижоат ва муборизат додин берган сипаҳдорлар ва муборизлар мавқифи хилофатдин пирояпўши хилои хуршид шио ва баҳраёби эҳсон ва истино бўлдилар. **Назм:**

*Эй, тушуб шафқатинг муҳитига жўши,
Этдинг аҳли сипоҳни зарпўши.*

Мин наводир ал-хавориқ. Чун тонгласиким, чаҳоршанба куни гурраи рамазон ал-муборак²⁴¹⁰ эрди, ҳазрат аълохоқоний ўз нафси нафиси била муҳосира амрига мутасадди бўлуб, ҳар неча разм талаб бўлди, муонидларнинг қалъадин чиқарга захра ва ёроси йўқ эрди. Ул ҳазрат дарё қироғига инони отифатин мунсариф қилиб, Жайхуннинг шарқиға киши ўткарди, токим ул тарафда аъдои давлатдин киши бўлса, жазоға еткургайлар. Ўтганлар қайтиб келгандин сўнг *қароқалтоқ* баҳодирлари Кучанак *бий* бошлиғ келиб, мавқифи арзға еткурдиларким, агар рухсати воло содир бўлса, тааиди субҳоний ва давлати соҳибқиронийнинг қуввати била ҳисорға югурурмиз. Рижои восиқдурким, бу азимати содиқ йўмнидин боби фатҳ чеҳраи муродимизға очилиб, қалъа тасхириға даст топғаймиз. Чун ҳар шаҳру вилоятеким, қаҳран ва қасран мафтўх бўлса, зоҳирдурким, жонибайиндин кўп киши зое бўлуб, суфки дамо²⁴¹¹ вуқу топмоғи зарурийдур.

Ул ҳазрат ғояти шафқат ва камоли муруватдин, балки илҳоми суруш²⁴¹² и давлат ва ишораи арвоҳи қудсий манзилатдин ул ишга ризо бермайин, бу жавоҳири завоҳири гаронбаҳо била мўъжаз баён тилин гавҳарфишон қилдиким «агарчи ахтари ҳусули мурод ва кавкаби вусулисадод иродати содиқ машриқидин ва азимати мувофиқ уфқидин тулу қилмоғи арбоби ақл ва тамиз оллида азҳари ман аш-шамс ва абини ман ал-амсдур, лекин бу амри таажилида фойдае муруттабат эрмаским «ҳар бир ишнинг ўз вақти бор²⁴¹³» мафоди била вақтеға мавқуфдур. Иншооллоҳ, қариблурким, бедуни тасдиъ ва бевуқуи таралдуд баҳори инояти илоҳий ва насими фазли номутаноҳийнинг файзидин гулшани ком ва чамани маром ҳисор фатҳининг гули ҳамишабаҳори била рангбўйи тоза ва низорати беандоза топғусидир.» «Давлат арбоблари илҳомлантирувчидир²⁴¹⁴» муқтазоси била ул ҳазратнинг бу каломи илҳомнизомиким, филҳақиқата насими баҳори каромат ва гавҳри буҳҳори саодат эрди, тақдирға мувофиқ келиб, аруси фатҳ мансаи зуҳурда жилвагар бўлди. Андоқким, анқариби қалами бадоенигорнинг рақамзадаси бўлғусидур. **Маснавий:**

*Каломеким сурар арбоби давлат,
Ҳақиқатда эрур айни каромат.
Мувофидур алар райи қазоға,
Муқайид ишлари фазли худоға.*

Ойнинг учунчи²⁴¹⁵ кечасиким, жума оқшоми эрди, мавқифи жалолатдин фармони лозим ал-изъон иззи асдор топтиким, Холмуҳаммадхоннинг иниси Оллоҳназар *мерган* баъзи мутажанда била қўрғон жониби озим бўлуб, кеча қаронгғулиғидаким, парладори «тунга барча нарсани яширувчи либос кийдирдик²⁴¹⁶» дур, ҳисор аҳлиға дастбурде еткургайким, аҳолии Орол хоби ғафлатдин сесканиб, давлати қоҳира қуввати ва асокир журъятининг садаматидин мутанаббеҳ ва ўзларининг савдоии маҳол тариқидида гумроҳ эрканидин огоҳ бўлғайлар. Ложарам маъмурлар фармон имтисоли била ҳисор деворининг остиға ўзларин еткурдилар. Ул жамоадин Эрнийез кал отлиғ бир йигитким, таҳмтани далер ва чолоки беназир эрди, бир неча мутаҳаввир йигитлар била ҳисорға кириб, буруж ва бору мустаҳфизларидин етти-саккиз кишини теғи каж раҳнамолиғи била адам шаҳристонининг тўғри йўлиға юбордилар. Ва

²⁴¹⁰ 1226 йил 1-рамазон/1811 йил 19 сентябр.

²⁴¹¹ Қон ҳидидан ҳаво айниши.

²⁴¹² Суруш – хабар келтирувчи фаришта.

²⁴¹³ Араб мақоли.

²⁴¹⁴ Араб мақоли.

²⁴¹⁵ 1226 йил 3-рамазон/1811 йил 21 сентябр.

²⁴¹⁶ Қуръони карим, 78 : 10.

баъзининг рахту либосларин пойи музд²⁴¹⁷ олиб ва бору устида гулгулаи такбирдин муонидлар орасига шуриш солиб, қалъадин тушуб, ўрдуи ҳумоюнға мурожиат кўргуздилар. Ҳазрат хидеви комкор аларни хилои гаронмоя ва навозишоти билониҳоя била абнои замондин мумтоз қилди. **Қитъа:**

*Хизмати шойиста қилким, хизмати шойистадин,
Кўн маҳқар қуллар ўлди шаҳ қошида мўътабар.
Чунки мардум хизматин қилди югуруб ҳар тараф,
Бу жиҳатдин айлади кўз устида манзил назар.*

Ул кун Гургон явмутининг сўфи имдодига келиб, От гузариға етганда муҳосира хабарин эшитиб қайтган хабари етушуб, Қандим сардор аларнинг таадибиға маъмур бўлди. Бу ижмол тафсили улким, собиқан гузориш топиб эрдиким, Хуросон тарокимасидин Гургон явмутиким, «чуни шараф» ва «қаро чўқа» дерлар, ул жамоадин бир неча киши савдо ва талаб учун Оролға келиб, Тўра сўфи аларға ўн бир отнинг бадалида Қурбонбек бийнинг қизин қирқ қиз била сотиб, Гургонға узатурда сипориш қилиб эрдиким, ҳар киши имдод ва навкарлик тариқаси била мунда келса, икки қиз берурман. Чун ул мудбар бадкийшлар қизларни Хуросонға элтиб, сўфининг сипориш ва ваъдасин тарокима орасида шое қилдилар, Гургон явмутидин баъзи арозил ва авбошким, тахминан икки юз нафардин зиёда эрди, ул ваъда умиди ва савдо беҳбуди учун теваға бугдой ва биринж юклаб ва сўфининг хизматиға камари ижтиҳод боғлаб, Орол сафариға озим бўлдилар. Ва даштдин чиқиб, Отйўли гузарининг қибла оғзиға нузул қилдилар. Иттифоқан, бурунроқ амирзодаи аъзам, мафхари бани Одам Муҳаммадназар бекнинг баъзи қушчилари амирзода Муҳаммадюсуф бек валади Фозил бийнинг қушчилари била шаҳардин келиб, ул мавзеда тушуб эрдилар, явмутға сайд бўлдилар. Ул хоксори бодпаймойлар қушчилардин кавкабаи волонинг аъдои залолат интимо муҳосирасиға машғул эрканин эшитиб, ул хабари ваҳшатасар сарсаридин чироғи умидлари ўчти ва даҳшат тундбоди била хирмани сабот ва қарорлари барбод бўлуб, келтурган аҳмол ва асқолинким, бугдой ва биринж эрди, Арнак қирида тўкуб, тариқи фирорға қадами изтирор урдилар. Лашкариядин икки йигит қароқалтоқ аҳшомиға баъзи умури зарурия учун мутаважжих бўлуб, Отйўлидин убури қилурда қир устида тарокимани кўруб, мурожиат кўргузуб, дарбори фалакмиқдор мулозимлариға хабар еткурдилар. Мавқифи жалолдин фармони вожиб ал-имтисол содир бўлуб, қароқалтоқия муборизлари ул хабар таҳқиқи учун От гузариға заврақи азимат суруб, йўлда хабар топдиларким, Хивақға борадурғон Манқишлоқ карвони эрмиш. Алар бу хабари номутаҳқиқ била мурожиат кўргуздилар. Тонгласиким, ойнинг учунжи²⁴¹⁸ куни жума эрди, хабар мутаҳаққиқ бўлуб, Қандим сардорни фавжи билаким, ҳар фарди бир даста гўзидаси эрди, явмутни такомиш қилурға буюрди. Маъмурлар Отйўлидин убури қилгондин сўнг аларни такомиш ва таоқиб этиб, камоли истижол ва ғояти мусорит била тўрт кунда Элтижа қудуғида муонидларнинг ақабидин етушти. Жонибайиндин сафоролиғ маросимининг иқоматидин сўнг Қандим сардор тадбири пирона ва ройи далерона муқтазоси била баъзи кордийда ва размозмой йигитларни байдақ муҳофизатиға тайин ва оромгузини тариқи тамкин қилди. **Байт:**

*Керакдур уручи чоғи пирона райъ,
Сафоролиғ ичра далерона райъ.*

Ва ўзи баҳодирлар ва аҳли таҳаввурлар билаким, маснавий:

*Ҳар бири Рустами ферўз набард,
Ҳар бири маъракаи размда фард.
Сафдару сафишкану филафкан,
Зўрдасту қави-ю, рўйинтан.*

²⁴¹⁷ Поймузд – оёқ ҳақи (иш ҳақи)

²⁴¹⁸ 1226 йил 3-рамазон/1811 йил 21 сентябр.

*Дев чанголу малойик қудрат,
Кўҳи тамкину газанфар қувват*

– эрди, рўйи иродат ва ниёзи ҳўзрат карими корсознинг айни иноят ва маҳзи марҳаматиға эвуруб, жалодат якронинг саромат майдониға сурди ва оташи сузон хористони Мўғилонға тушгандек, аъдо сипоҳиға аралашиб, теги бедариг сарафшонлиги ва тўфанги раъд оҳанг жонситонлиги била *тарокима*-дин кўп кишини мажруҳ ва мақтул қилиб, барча тева ва улоғларин дастгиру фораг эттилар. Муфсидлар қудуқ устида янгидин силсилаи жамиатин мунаақид қилиб, чўбу туфроқдин атрофиға ҳисор эвирдилар. Чун қудуқ *тарокима* тасарруфида эрди ва сипоҳи нусратпаноҳда сув оз ва алиқи марокиб ноёб ва дашт бағоят ҳавлноқ эрди, бу вужуҳ била таваққуф қилмоқда тааззури тамом ва таассури локалом воқе эрди. Биноан алайҳ мунча футуҳ ва дастбурдға иктифо қилиб, мурожиат кўргузди. Ва шанба кечаси ойнинг тўрти²⁴¹⁹ да мунҳийлар суддаи хилофаи мулозимлариға хабар еткурдиларким, Оролнинг баъзи авбош ва арозили кечалари кема била Толлиқ рудиға кириб, ул ноҳият мазореидин ғалла ва алаф келтирур эрмиш. Бу жиҳатдин Муҳаммадниёз *карчак* ва Берди баҳодир ва Убайдуллоҳ хўжа баъзи муборизлар била Орол авбошларининг қасдиға маъмур бўлдилар. Маъмурлар кеча Толлиқда камин қилиб, мазореға борғонлардин дайёре қўймай, мақтул ва маасур қилиб, муаскари ҳумоюнға мурожиат кўргузиб, либоси фохир ва навозишот била сарафроз бўлдилар.

Ҳазрат хилофатпаноҳнинг жаноб валоятмаоб Ҳаким Ото ва Саййид Отол қаддаса асрораҳумо зиёратлариға мушарраф бўлмоғи

Чун ҳамиша ҳазрат аълоҳоқониға суннати сания ва одати марзия ул эрдиким, ҳар диёр ва мамлакатға хоҳ расми сайр, хоҳ иродаи тасхир била ворид бўлса, ул навоҳидағи бузурғларнинг мақобир ва қадамгоҳлариғаким, қиблаи арбоби саодат ва каъбаи асҳоби иродатдур, «қабрларни зиёрат қилиш анбиёни кўрган кабидир²⁴²⁰» мафодининг ихрози била камоли ихлосдин шарафи ихтисос топиб, зиёратға мушарраф бўлур эрди. Бу расми мааҳуд муқтазоси била якшанба куни ҳазрат қудват ал-авлиё, зубдат ал-атқиё, султони кишвари ирфон, солори лашкари ийқон Ҳаким Ото Сулаймон ва жаноб сиёдатмаоб, валоят интисоб, афзал ан-нужабо, акмал ал-урафо ҳазрат Саййид Аҳмад ал-машҳур ба-Саййид Ото *қаддасаллоҳу асрораҳумонинг* ихроз²⁴²¹ и зиёратлариға мубодират кўргузуб, Боқирғон самтиға ихлоси содиқ ва эътиқоди восиқ била роятафрози наҳзат бўлди. Аҳсани авқот ва асъади соотда қалами таъзим била ҳазрат валоят мартабатларнинг хатираи муниралариға ворид бўлди. Марқадаини шарифайин зиёратига истисод топиб, арвоҳи фойиз ал-фаллоҳларидин истимдоди ҳиммат қилди. Ва ҳангоми зиёратда гулшани қудсдин насими файз ихтизозға кириб, гулбуни футуҳот ғунчагушойлиги била ҳазрат соҳибқирони комкорнинг муборак кўнгли чаманистони риққат бўлди. Ва дийдаи жаҳонбини садаф кўзидек қатароти ибаротдин лўлўи обдор ул остонаи қудсий осорға ийсор қилди. Ложарам авбоби қабул ул ҳазратнинг чеҳраи ихлосиға очилиб, ҳазратларнинг руҳи пурфутуҳларидин ташрифи истионат била сарафрозлиғ топти. Фақир ал-ҳақир ар-рожий ила шафоат ал-аҳмад Шермуҳаммад алмулаққаб бил-Муниским, бу ҳуруф роқимиман, ул мавзеи шарифда мақоми хузу ва тазарруда ҳозир эрдим, мушоҳида қилдимким, аксари акобир ва аозимким, ул мажлиси қудсийнишонға мушарраф бўлуб, даргоҳи ниёзға жибҳасон ихлос эрдилар, алардин ҳеч киши йўқ эрдиким, мустағриқи дарёйи ғайбат бўлуб, жавоҳири ҳузур била хазиначи ботини тўлмоғон бўлғай. Фақир буғина қитъани назм силкига чекиб эрдим. **Қитъа:**

*Эй муалло остонинг қиблаи аҳли яқин,
Суртадурлар дарғаҳингга шоҳлар рўйи ниёз.
Кимки хоки остонинг ўпти топти обрўй,
Балки ташрифи саодат бирла бўлди сарфароз.*

²⁴¹⁹ 1226 йил 4-рамазон/1811 йил 22 сентябр.

²⁴²⁰ Ҳадис.

²⁴²¹ Ихроз – мушарраф бўлиш.

*Ҷар кишиким сархуши жоми қабулингдур мудом,
Ул дурур майхонаи ваҳдат аро шираттироз.
Чора истаб келмишам ошифта кўнглум дардига,
Чорае қил, чунки дард аҳлигадурсан чорасоз.
Келди юз умид ила Мунис жанобинг тавфиға,
Қил навозишлар анг эй сарвари мискиннавоз.*

Ҳазрат хидеви комкор ул остонаи фойиз ал-анвор ва утбаи қудсий осорнинг хокрӯб ва хизматкорларин нузуроти бисёр ва тасаддуқоти бешумор била саршори давлати пойдор қилиб, жаноб валоят инти-собларнинг вақфиётидағи мазорени бағишлади ва ташрифи кароматдин мумтоз ва аклили иноятдин сарафроз бўлуб, ҳузури мавфур ас-сурур била муовидат кўргузуб, кирёси баландасосға нузул қилди. Ул кун ҳазрат аълохоқоний зиёрат асносида Абдуллоҳ хўжа ва Тўлаган баҳодир ва Тайлоқ баҳодир ва мулло Эшимбойнинг ўғли Жонмуҳаммад ва Қаробаш баҳодир қароқалтоқ черики била дарёдин убуру қилиб, Оролнинг ўтчи ва экинчиларидин ўн-ўн беш кишини чаповул ва дастфарсуди татовул қилиб қайттилар.

Зиёфат таърифидаким, малойики сойимадаҳр анинг чошнии завқидин орзуи ифтор қилур

Расм мааҳуд ва дастури собиқ била ойнинг еттиси²⁴²² да чаҳоршанба куни мавқифи иззу жалолдин фармони лозим ал-имтисол соҳиби замон, Осафи даврон, вазири аъзам, дастури мукаррам, низом ал-мулк вал-миллата Муҳаммадқосуф *меҳтар*ға нуфуз топтиким, зиёфат асбобининг таҳҳиясиға иштигол кўргузуб, намозшомдаким, вақти ифтордур, муҳайё ва омода қилсун. Ложарам жаноб вазоратмаоб ул амр иштиголида жаҳди мавфур ва саъйи машкур тақдимға еткуруб, амири давлатмаоб ва вазири Осаф-жаноб, низом уд-давлата Муҳаммадризо *қўшбеги* ва маҳрами асрори хоқоний, муқарриби ҳазрат султоний Хўжаш маҳрамнинг ихтимоми била зиёфате тартиб бердиким, салотини номдор ва хавоқини олий-миқдор анинг чошнии таманносидин ширин калом бўлурлар ва каррубийларким, табақоти осмонда соим уд-даҳрдурлар, анинг шарбати орзусидин ифтор қилғоли иштаҳо ғалабасидин беором бўлурлар, лаззат мадор таббоҳлар атамаи гуногун ва ашрибаи мутанавваи лаззатомун ихтиро қилдилар ва ширинкор қаннодлар рангоранг қандалот ва ҳалво ва маожини қандин тартиб бердилар. Ва фавокаи лазиз аснофидинким, муҳосиби ақл теъдодидин ташқари эрди. Сиймин ширалар ва заррин бўшқобларға тердилар. **Рубоий:**

*Фархунда зиёфате ки юз гуна таом,
Ҷар хвони зарандуд уза тоғиб ором.
Ҷар луқмаси юз лаззат ила парварда,
Ҷар лаззати юз жонни қилиб ширин ком.*

Намози аср адосидин сўнг уламои азим уш-шон ва умарои гардунтавон, аркони давлат ва аёни ҳазрат ва машоҳири сипоҳ ва жамоҳири давлатпаноҳ боргоҳи гардун иштибоҳға таважжуҳ қилиб, сарпардаи иззат ва боргоҳи давлатдаким, **назм:**

*Қаю боргоҳи муалло асос,
Ки манжуқи эрди Зуҳалга мумос.
Келиб вусъат ичра жаҳондин васе,
Буюкликда кўк хиймасидин рафе.
Анинг ҳар қанотида андоқ нигор,
Ки анқо қанотин қилиб шармсор.
Қуёш жирми заррин қабои анинг,
Шухуб тори сиймин таноби анинг.*

²⁴²² 1226 йил 7-рамазон/1811 йил 25 сентябр.

Неким анда гулмихи мисмор ўлуб
 Кавокиб киби барча заркор ўлуб.
 Келиб ҳар сўтун меҳвари осмон
 Раъунатда қомат киби дилситон.
 Вале зар била нақшин устодкор
 Хито-ю ислими этлиш нигор.
 Фаррошу бисоти латофат аро
 Қилиб кўрган элнинг кўзини қаро.

Ҳар киши ўз қадру манзилатига яраша маснаднишини тамаккун бўлдилар. Ва шом намозидин фароғ ҳосил бўлгондин сўнг чобукдаст шарбатдорлар ифтор учун гуногун шарбати лазиз келтуруб, борчани маҳзуз ва ширинком қилдилар. Ва неъматпараст хонсолорлар самоти зардўз ва мавоиди зийнатандўз хосу ом олдиға ёйиб, анво атаман ширин ва аснофи қандолот ва маожин ва гуногун ҳалвои шаҳдпарвар ва рангоранг фавокаи лаззатгўстардин саҳни боргоҳни фазои хулдбарин янглиғ мамлу ва машҳун қилдилар. **Маснавий:**

Аътама ҳозир бўлуб имконича,
 Лаззат аро халқ чўчук жонича.
 Ғайри мукаррар неча турлук таом,
 Баҳра олиб борча хавосу авом.
 Рўза эли завқ ила ифтор этиб,
 Аклда ҳирсу шараҳ изҳор этиб.
 Ҳеч киши қолмади баҳр олмогон,
 Доманига нозу наам солмогон.

Акл ва шурб адоси ва зийф инқизосидин сўнг ул кеча Ёрмуҳаммад бек Қўшкўпрукий дор ас-салтанан Хивақдин келиб, Бухоро суфаросининг номасин келтурди. Бу вақоени ўқур маҳодимнинг замоири зинба-соириға маълум бўлсунким, кўп муддатдин бери Бухоро *волийси* Мир Ҳайдар подшоҳ била ҳазрат хилофат мартабат мулозимларининг орасидин русул ва расоил рафт-омади билкулл мунқате бўлуб эрди. Чун ҳазрат аълохоқонийнинг офтоби иқболиким, ҳамиша сипеҳри жалолда партавафкани авжи камол бўлсун, кун-кундин иртифо топти, Мир Ҳайдар подшоҳ муҳолифат ва муонидат изҳоридин хижил ва пушаймон бўлуб, баҳона тилар эрдиким, ул баҳона василаси била мобайни давлатайиндин кудурат муртафе бўлғай. Бу тамҳид била ул учурда ўғли учун тўйи азим тартиб бериб, ул тўйға даъват қилмоқ баҳонасин васила қилиб, умаросидин *манқит Ўроқбой чуроқоси*²⁴²³ ва Авазмуҳаммад *ясовулбоши*²⁴²⁴ ни сифорат расми била ихлоснома топшуруб, равонаи Хоразм қилди. Алар рамазон авоили²⁴²⁵ да дор ал-хилофа Хивақға ворид бўлуб, жаноб аморатмаоб, ниёбат интисоб, умдат ал-умаро, зубдат ал-узмо *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ* аларни шаҳарда мавқуф қилиб, ўз мулозимларидин Ёрмуҳаммад беки мазкурни Мир Ҳайдарнинг юборган номаси била дарбори фалакмиқдорға ирсол қилди. Беки мумилайх мазкур бўлгон кеча шарафандўзи тақбили остон бўлуб, ул номани маҳрамлар василаси била арзға еткурди. Ул нома изҳори ихлос ва мувофиқатға мушнир эрди.

Ва жаҳонгардлардин Ҳайдарсайид отлиғ бир йигит Ёрмуҳаммад бек мусоҳибатида келиб, фақирнинг оқоси Муҳаммадниёз *мироб* ва Одинақули *отолиқ* ва Муҳаммадниёз *сардор* ва Шайхназар халифа ва яна икки кишиким, барчаси хоқони мағфур Элтузар Муҳаммадхоннинг воқеан ҳоиласида мафқуд бўлуб, ҳаёт ва мамотларидин аслан нишоне топилмайдур эрди, аларнинг Ўртаюз *қазоқидин уйшун* ва *бахрин* улусида асир ва бандалик хабарин келтуруб, аризадошларин мавқифи арзға еткурди. Эмди олийҳазратнинг авотифи хусравона ва мароҳими подшоҳонасидин умидимиз буқим, ул овораи

²⁴²³ Чураоқоси – чеҳраоқоси. Бухорода амир саройи маҳрамларининг бошлиғи. У барча чеҳра (маҳрамларни) шахсан таниб, саройға киритиши лозим эди.

²⁴²⁴ Ясовулбоши – ясовулларнинг бошлиғи.

²⁴²⁵ 1226 йил 1 – 5-рамазон/ 1811 йили 19 сентябрида рамазон кирган.

бехонимон ва бечораи саргардонларни ожизнавозлиқ ва бандапарварлик юзидин йўқласалар, шояд-ким, давлати рўзафзун маёминидин аларнинг ҳузури пурсурури била мутааллиқларининг дийдаи интизорлари равшан бўлғай ва баҳори вусули била авлод ва қариндошларининг хоотири беқарорлари гулшан бўлғай. **Назм:**

*Шаҳо, шаҳриёро, карамтарваро,
Хилофат сарири уза доваро.
Карамлик улуг давлатингдин мудом,
Будур бизнинг умидимиз субҳу шом.
Ки қилсанг карамдин муҳайё яроғ,
Асири жафоларни қилсанг сўроғ.
Юборсанг жаҳондидалар ҳар тараф,
Сўруб қулларингдин хабар ҳар тараф.
Недур йўқламоқ ихтиёр айласанг,
Йўқ ўлгон кишимизни бор айласанг.
Жазо гайбдин ҳақ етурсун санго,
Неким хотиринг кўргузур майл анго.
Жаҳон мулки бўлсун мусаллам тамом,
Кириб таҳти ҳукмингга олам тамом.
Жаҳонбонлар ўлсун қопунг бандаси,
Салотин жанобинг сарафкандаси.*

Тонгласиким, панжшанба эрди, чоштгоҳда Кунжид ёрма сангаридин кўчуб, Йингичка сақосида дарё қироғинким, масофати кўрғонғача тахминан бир милдур, сангар қилиб, хайёми иқбол ва сародиқоти ижлолни гунбази давворға ҳамсар қилдиким, муонидларға мазиқи муҳосира тангроқ бўлғай. Ул кун аҳолии Оролға раабу ҳарос истилои тамом топиб, очомойли ва кўкузакликим, қўнгротнинг муаззам қабоилидиндур, ул икки уруқнинг баъзи акобири суддаи хилофат мулозимларига яширин киши юбордилар. Бу мазмун билаким «бу бир неча бандаи хоксор ва мужримии табоҳқор агарчи қазои раббоний ва иқтизои гардиши осмоний била муддати мадид ва аҳди баид ул икки сўфии нобакор, яъни Хўжамурод бий ва Тўрамурод сўфининг фармони залолатнишонига заруратан мутобиат кўргузуб, қадамфарсои тариқи инод ва даштпаймои баводии фасод бўлдуқ. Ва лекин бу айёми хужаста фаржомдаким, алҳамдуллоҳ вал минна, олийҳазрати хилофат манқабатнинг кавкабаи ҳумоюни давлати рўзафзун қоидининг инонкашлиги била бу диёр ҳавосин ғубор вурудидин анбар олуд қилиб, алвияйи зафар таабиа парчами муфориқи аҳволимизға сояафкандур, **байт:**

*Ул соя филҳақиқата эрур сояйи Ҳумой,
Давлатдур анинг остида ҳар кимса тутса жой*

– бу давлати узмони хиради дурбиннинг далолат ва ҳидоятчи била муғтанам билиб, залолат ва жаҳолат тариқидин мутақоид бўлдуқ. Ва қилғон жароимдин тавба қилиб, афв доманиға дасти тазарру ва иноят остониға жибҳаи тахашшу урубмиз. Агар саҳифаи исён ва жариди хазлонимизға рақами афв чекилиб, офтоби иноят рўзгори тийрамизға партавафкани шафқат бўлса, умид содиқ ва рижо восиқдурким, гуноҳимиз кафорати учун давлати қоҳира ва нусрати боҳира музоҳирати била сўфии нобакорниким, ҳомили исми бемусаммодур, либоси ҳаётдин урён қилиб, амвот силкига чеккаймиз. Аммо, карамии хоқонийдин илтижо ва илтимосимиз буким, бир иноятнома ирсоли била дийдаи умидларимиз мурод чироғидин равшан ва хоотири маҳзунларимиз беҳжат баҳоридин гулшан қилилса.» Чун ҳазрат соҳибқироннинг вужуди зи-жуди маъдани афв ва фитрати масъуди махзани шафқат эрди, ложарам ул жамоанинги жароими жадида ва осоиими қадимасидин иғмоз қилиб, ижобан ли-л-мултамиса истимолат кўргузуб, иноятнома марҳамат қилди. Жамоаи мазкура ул маншури иноятни тожи тораки ифтихор ва сармо-яйи итминон ва истизҳор қилиб, сўфининг қатлиға камари ижтиҳод боғлаб, фурсат интиҳозиға мунтазир бўлдилар.

Иттифоқоти ҳасанадин муҳосира айёмида Тўрамурад сўфиким, ғалабаи ҳасрат ва ҳасаддин ҳашмати хоқоний ва шавкати соҳибқиронийни кўра олмас эрди, «қазо келса кўздан нур қочади²⁴²⁶» муқтазоси била ул кўрнамак кофири неъматнинг кўзиға ғубори батолат тушуб, қуввати босирасиға ихтилол етиб эрди. Бу жиҳатдин аксар авқот ташқари чиқа олмай, узлатгузини зовияйи хумул ва гўшанишини ҳовияйи зуул эрди. Ойнинг ўни²⁴²⁷ да шанба куниким, ул нобакори бебасирнинг офтоби ҳаётининг вақти уфул²⁴²⁸ и эрди, Каримберди *отолиқ* ва Абдуллоҳ *иноқ*ға мавқифи жалолдин фармони вожиб ал-изъон иззи исдор топтиким, қалъа устиға бориб, муҳосира қилиб, махориж ва мадохил муҳофазатиға қиём кўргузсунлар. Маъмурлар қалъа устиға бориб, Каримберди *отолиқ уйғур* черики била қалъанинг ғарбий ва шимолий тарафин булжор қилиб, туруқ ва мамарр²⁴²⁹ ларнинг муҳофизатиға мутасадди бўлди. Ва *амир* Абдуллоҳ *иноқ* ва Абдурахмон бек Ҳазорасб сипоҳи била қўрғоннинг жанубин булжор қилиб, дарё қироғида полизда сафоролиғ кўргузди. Бу жиҳатдин ул муфсиди бадкор ғалабаи раабу изтирордин хандақнинг вайрон мавзеларин қоздурурға бовужуди ихтилоли басар²⁴³⁰ Орол аҳолиси била қалъадин чиқиб, балки қоиди ажал кашокаши била қатлгоҳеға озим бўлуб, Абдуллоҳ *иноқ*нинг муқобиласида хандақ лабиғаким, дарёға мутгасил эрди, нузул қилди. Ва хандақнинг ул мавзеинким, ўтган урушда Муҳаммадкарим қўйчи муборизлар била ул ердин ўтуб эрди, андоқким собиқан зикр топти, ҳафр қилдирурға ҳозир пиёдаларни машғул қилди. Ва Эшқули Субҳонберди *жорчи*²⁴³¹ никим, анинг ўғли Муҳаммадниёз ва Дўсот бекнинг от ва яроғин олиб, даргоҳи олампаҳо мулозиматиға фоиз бўлуб эрди, бу жиҳатдин ул бечорани таазиби тамом била маҳбус қилдириб эрди, ҳузуриға келтуруб, Абдуллоҳ *иноқ*нинг назаргоҳида теги бедод била шаҳид қилдурди, токим аҳолии Оролнинг ярим кўнгулликлариға зобита ва сиёсатин ва асокири мансураға журъату жалодатин кўргузгай. Гофил андинким, ул бегуноҳнинг қони тутуб «қатл этсанг қатл этилганлардан бўлурсан²⁴³²» фаҳвоси била суи-амал жазосин кўргусидур. Ул аснода ғарбия дарвозада Каримберди *отолиқ*нинг тарафинин овози тўфанг ва садои табли жанг келиб, Тавқара бекниким, иккинчи ўғли эрди. Суюнбий бошлиғ ҳузуридағи муътамид кишилари била ғарбия дарвозаға ирсол қилди. Ҳануз алар дарвозаға етмайин. *очолойли* ва *кўкузакли* акобири фурсатни ғанимат билиб, Худойберди божбонким, Тўра сўфининг муътамиди алайҳ мулозимларидин эрди ва бу амрда акобирға ҳамдастон эрди, чувтастлик қилиб, барчадин бурун сўфининг паҳлусиға найзае урди. Ва Алибек *отолиқ* кўкузакликим, анинг ёнида ўтириб эрди, қўлидағи милтуқ била бошиға зарба еткурди. Кўкузакли Бегим *отолиқ* Худойберди божбоннинг ўғли Тожимурод била анинг бошин кесиб, даргоҳи олампаҳоға мутаважжих бўлдилар. **Қитъа:**

*Улки саркашлик қилиб чавгондек эгмас эрди бош,
Оқибат даврон анинг бошин кесиб гўй айлади.
Тийрадиллик ҳосил этмиш эрди кўфрон била ул,
Ғарди зиллатдин фалак дағи сияҳрўй айлади.*

Абдуллоҳ *иноқ* қалъаға ворид бўлуб, Қилич *иноқ*ким, шикорға отланиб, ул тарафға гузари тушиб эрди, бу маънидин огоҳ топиб, Абдуллоҳ *иноқ*ға лоҳиқ бўлди ва иттифоқ била ичкари қалъанинг дарвозасида таваққуф аламин барпой қилдилар, токим ҳазрат султони соҳибқироннинг ярлиғи оламматои қайси ишға содир бўлғусидир. Аммо. Каримберди *отолиқ* бу воқеаи беҳжатафзодин беҳабар сафоролиғға машғул эрди, ул ҳолда сўфининг мулозимлардин Жуманиёз *дўрмон*ким, сўфининг ҳангоми қатлида анинг улуғ ўғли Дўсот бек била қалъанинг орқасиға фирорий бўлуб эрди, Дўсот бекнинг бир мулозимин ўлдириб, бошин келтуруб, Каримберди *отолиқ*ға сўфининг хабарин еткурди. *Отолиқи* мазбур ғарбия

²⁴²⁶ Ҳадис.

²⁴²⁷ 1226 йил 10-рамазон/1811 йил 28 сентябр.

²⁴²⁸ Уфул – ботиш, сўниш.

²⁴²⁹ Туруқ ва мамарр – йўл ва ўтиш-кечиш жойи.

²⁴³⁰ Кўзи заифлашганига қарамай.

²⁴³¹ Жорчи/жарчи – хон (амир)нинг ёрлик ва фармонларини жар солиб, эълон қилувчи.

²⁴³² Ҳадис.

дарвозадин сипоҳи била қалъага духул қилиб, ўз черикин ва Орол раоёсин бадхоҳ фасодандешларниким, сўфининг муовин ва ҳамдастлари эрди, тутдирмоқға буюрди. Бу жиҳатдин ғавғои ом воқе бўлуб, ул ғавғода Зоҳирхон отлиғ Бухоро элчисиким, бурноғи кеча *Тўрабек қиёт* била Бухородин келиб, қалъага ворид бўлуб эрди, арбоби фасоддин тўрт-беш киши била қатлига етти. Сўфининг боши даргоҳи фалакиштибоҳ мулозимларига арза қилилгондин сўнг ҳазрат хидеви комкор аввал иниси амирзодаи аъзам, заҳир уд-давла Муҳаммадназар бекни қалъа муҳофизатиға маъмур қилиб, изидин ўзи кавкабаи тамом ва дабдабаи молокалом била рукуб қилди ва қалъанинг қибласида хандақға қариб дарё қироғин насими баҳор вусули била бўстони иқбол ва чаманистони давлат ва жалол қилиб, роятафрои таваққуф бўлди. Асокири мансура ва афвожи қоҳира фавж-фавж ҳар дарвозадин қалъага дохил бўлуб, сўфининг работиға ҳам-соя фуқаронинг яхши-ёмонининг хонимонин оташи наҳб ва сели торож била хароб ва вайрон қилур эрдилар. Бу сониха маърузи райи анвари бўлуб, вазоратпаноҳ, Осафжойгоҳ, низом уд-давла Муҳаммад-юсуф *меҳтар* ва аморатмаоб, жалолат интисоб, амири соиб тадбир, муғайс уд-давлата вад-дунё Муҳаммадризо *қўшбеги* ва мақбули ҳазрат хоқоний ва маҳрами асрори соҳибқироний Ёрмуҳаммад *девонбеги* ва Хўжаш маҳрамни жамие муътамид ва мутадаийин кишилар била асокири мансурани торож ва татовулдин манъ ва фуқаронинг амволу хонадонин наҳбу ғоратдин сиёнат²⁴³³ ва сўфининг ҳарам ва амволи ва хазинасин забт қилурға буюриб, амирзодаи аъзам, мафхари аҳли олам, заҳир ад-давлат вад-дин Муҳаммадназар бекка ярлиғи жаҳонмато нуфуз топтиким, маъмурларға бош бўлуб, ҳукми ҳумоюнни имзоға еткурсинлар. Ложарам амирзодаи мушорилайх маъмурлар била асокири мансура ва афвожи қоҳирани наҳбу торождин мамнуъ қилиб, афв ва иноят башорати била Орол ва Қўнгротнинг аҳоли ва фуқаросин мутмаин ва мустазҳар эттилар. Ва сўфининг амвол ва хазинасин забт қилиб, мавқифи арзға еткурдилар. Ва *қўнгрот*нинг баъзи ақобир ва маорифинким, Тўрамурод сўфининг давлатхоҳлиғида собитқадам ва росихдам ва бу давлати рўзафзуннинг адоватида маъруф ва ангуштнамой эрдилар, сиёсатгоҳға келтурдилар. Ул жумладин Ўтафбойким, сўфидин сўнг *қўнгрот* ақобирининг маржаи ул эрди, аввалғи кун ҳазрат хидеви комкор анга ғояти шафқат ва камоли марҳаматдин бир пейки некпей била истимолатнома юбориб, ул шўрида бахти бедавлат залолат ва жаҳолатдин ул васиқаи истимолатниким, филҳақақата маншури давлат ва нишони саодат эрди, рад қилиб, пейкни сўфининг ҳузуриға элтиб, бечорани шаҳид қилдириб эрди. Ҳазрат аълохоқоний карами жибиллий ва шафқати азизий василаси била «қодир Оллоҳ олдида афв зафар-ғалаба закотиدير²⁴³⁴» мазмунин амалға киюриб, *амир* Муҳаммадризо *қўшбегининг* риояйи қаробати ва Шохниёз *отолиқ*нинг воситаи шафоатидин жароимин афв қилиб, омонлиғ ярлиғин мукаррамат қилди. Бу йўсинда ўзга мужримларни дағи паймонаи афв ва иноятинин баҳраёби бодаи итминон қилди. **Қитъа:**

*Зиҳи иноятинг аҳли гуноҳ боши уза,
Солур куёш киби ҳар дам шуои афви карам.
Мараҳиминг била шод ўлди зумраи қўнгрот,
Нечук ки шоҳи русал шафқатидин аҳли ҳарам.*

Ва ясоқчилар сўфининг зиндонин бузуб, бандиларниким, неча йиллардин бери гирифтори иглоли бало ва муқаййиди салосили аъно эрдилар, халос қилиб келтурдилар. Ҳазрат аълохоқоний карами бекаронидин ул мазлумларни баҳраманди отифат қилиб ва ташрифот иноётинин сарафроз этиб «аҳли оиласига шоду хуррам қайтажак²⁴³⁵» фаҳвоси била мавотин ва масокиниға марҳалапаймои беҳжат қилди. Ул жумладин Муҳаммадпаноҳ бойким, Юмри қалъасининг ақобиридиндур, етти йил эрдиким, ул зolim бадкирдорға асир бўлуб, зиндон гўшанишини эрди. Ва Чўнғқора *бий кенагас*нинг икки ўғликим, беш йилдин бери мағлул ва маҳбус эрди. Ва Ҳасанбой *бий*нинг икки иниси ва хотуни уч йилдин бери ул балоға мубтало эрди. Бу тариқада Худойберди беки шаҳиднинг ҳарамни муҳтарами бовужудиким, анга қаробат нисбати бор эрди, яна неча заифалар била бўйинларида гўл ва оёқларида кишан зиндони меҳ-

²⁴³³ Сиёнат – ҳимоя қилиш.

²⁴³⁴ Ҳадис.

²⁴³⁵ Қуръони карим, 84 : 9.

натда маҳбус эрди, барчаси қайду ҳабс балосидин халос бўлуб ва авотифи хусравонаға ихтисос топиб, ўз қариндошлариға топширилди. **Назм:**

*Зуафоким асиру банди эди,
Қайди олом мустаманди эди.
Кўргузуб шоҳ илтифот охир,
Топтилар қайддин нажот охир.*

Ва сўфининг ҳангоми қатлида баъзи аъдои давлатким, гуноҳи кўпроқ эрди, истилои раабу ҳаросдин «бутунлай йўқ бўлгандан кўра қочмоқ фойдалидир²⁴³⁶» қазиясин ғанимат билиб фирор тариқаси била «чигиртка тарқалган каби²⁴³⁷» атрофға мутафарриқ бўлуб, ул жумладин Дўсот бек валади Тўрамурод сўфи уч киши била ва Суюн бий ва Тавқара бек валади Тўра сўфи тўрт киши била ва Султонмурод бек бошлиғ Жонак кўр ва Худойберди ва Омон ва Оллоҳқуликим, бу учови *явмутия* муфсидларидин эрди, сўфининг тўрт-беш мулозими била уч бўлак қочиб эрдилар. Аларнинг такомнишиға сипоҳи нусратпаноҳдин жамъи касирни буюрди. Ва қалъа дарвозаларининг муҳофизатин Каримберди *отолиқ* ва Худойназар *отолиқ* ва Қилич *иноқ* ва Муҳаммадризо *иноқ* ва Абдуллоҳ *иноқ* ва умарои изомға тафвиз қилиб, муаскари ҳумоюнда кирёси гардунасосға нузул қилди. Ва сўфининг бошин фатҳнома била *қангли* Жаҳонгирбек ибн Ҳасанмурод *парвоначи* ва Худойберди божбоннинг ўғлиға топшириб, доруссалтани Хивақға ирсол қилди. Ва *найман* Абдукарим бекким, Эшмуҳаммад бек воқеасида домгоҳи ажалдин фирор дастёрлиғи била нажот топиб эрди, ани яна бир иниси била дастгир қилиб келтуриб эрдилар, Ўрозали *иноқ*нинг қони учун Худойназар бек валади Кўчак *иноқ*ға бердилар. Беки мушорилайҳ ул иковини оқосининг қасосиға теги интиқом била ўлдириб «сизлар учун қасосда ҳаёт бор, эй аҳли қасос²⁴³⁸» малдули била ҳаёти тоза топди. Ва якшанба куни *қўнрот* ақобиридин Ўтаф бой ва Эшмуҳаммад *охунд* бошлиғ олтмиш кишиниким, сўфининг давлатхоҳи эрдилар ва Суюн *бий*нинг оқоси Қурбонбекни Суюнбийнинг мутааллиқот ва ақрабоси била балдаи маҳрусай Хивақға кўчурдилар. Бу йўсинда баъзи баҳодирларким, Орол атрофидин сўфиға мулозим эрдилар, мисли Султон *кенагас* ва Тўрабек *қиёт* ва Худойберди *қийиқ* Хўжаэлий ва Жуманиёз *дўрман* ва ғайриҳум бу жамоанинг ўзларин мулозими рикоби ҳумоюн қилиб, мутааллиқотин шаҳарға кўчурди. Ул кун фирорийлар таоқибига буюрилғон сипоҳдин Шоҳниёз *қорақалтоқ* етти киши била Султонмурод бекнинг изидин етиб, икки *явмутни* ҳамроҳлари била ўлдириб, аларнинг бошин ва Султонмурод бек била оллоҳқули *явмутни* тирик келтурдилар. Ва Қаландарбек валади Яхшилик *бий* Берди баҳодирнинг баъзи навкарлари била Тавқара бек ва Суюн *бий*нинг ақабидин етиб, алар жон ваҳмидин кўлға кириб, қамиш орасида мутаворий бўлдилар. Баҳодирлар аларнинг от ва яроғларинким, ташлаб қочиб эрдилар, олиб келдилар. Аммо Дўсот бек Толпилик ва дарёдин ўтуб, Қазоқ дарёсиға бориб, андин Кўкузак жонибиға атфи инон қилиб, Тош гузаридин убур қилиб, Бухороға борди. Душанба куни ойнинг ўн иккисида фармон мавжиби била зарринқалам дабирлар ва чобукрақам муншийлар фатҳномалар битиб, суфарои сарийсайр била атроф мамоликға ирсол қилилди. Ул жумладин *човдур* ақобиридин Қувонж бекни Манқишлоқға ва мулло Эшимбойни Дашти қипчоқда *қазоқ* элининг дасти рости *тобин* уруғининг подшоҳи Қаротойхон валади Нуралихонға ва Оллоҳберди хўжани мулло Эшимбойнинг ўғли Жонмуҳаммад била Сир канорида *чакли* улусининг подшоҳи Абдулазизхон халафи Ғойибхон ва Жонназар *бий* ва Кубон қироғида *чумакой* элининг фармонфармоси Султон Темурихонға юборди. Аммо, бу элда Хоразм тавобеотидин кўп асир бор эрди. Ул асирларни дағи талаб қилди. Ҳам ул кун аморатпаноҳ Муҳаммадризо *қўшбеғини* қалъа таҳрибига маъмур қилди. Ложарам ул жаноб Орол раёсиға қалъа арконин мақсум қилиб ва жаҳди мавфур ва масоии машкур тақдимға еткуруб, уч кунда анингдек қалъаниким, вусъатда йигирма минг уйлук эл анга гунжойиш қилур эрди ва рифъатда фалак ал-буружға дами мусовот урар эрди, хароб ва вайрон қилиб, анинг сурати ҳолини «устини ости қилдик²⁴³⁹» мазмуниға мувофиқ қилди. **Иттифоқоти ҳасанадин Тавқара бекким, Тўра сўфи-**

²⁴³⁶ Араб мақоли.

²⁴³⁷ Ҳадисдан.

²⁴³⁸ Қуръони карим, 2 : 179.

²⁴³⁹ Қуръони карим, 11 : 82.

нинг амжад авлоди эрди, от ва яроғдин айрилгондин сўнг қамиш орасидин чиқиб, ҳамроҳлари била бир неча кун саргардонлиғ чекиб, охириламр ғалабаи ваҳшатдин йўлдошларидин бошқа тушуб, ҳеч тарафга йўл бошқара олмай, қазо қонидининг инонкашлиғи била йўлин йитируб, қалъанинг остидин чиқти. Ва гояти раабу изтирордин хулосаи дудмони Саййид Ото саййид Жаъфар хўжанинг манзилгоҳин ўзига паноҳи офият қилди. Жаноб сиёдатмаоб бу воқеадин Абдуллоҳ *иноқни* хабардор қилиб, *иноқ* ани хўжанинг уйидин тутдуриб, даргоҳи олампаноҳға юборди. Бу воқеа сешанба кечаси эрди. Ғазаби султоний анинг бунёни умрининг инҳидомиға жозим бўлуб, ани ва Султонмурод бекни Эрнийез бекнинг қасоси учунким, ул Хўжамурод *бийнинг* қатлидин сўнг ҳазрат хилофат мартабат баиятининг даъвати учун Қўнгротға бориб, Тўрамурод сўфининг зиндониға гирифтор бўлуб, бир йилдин сўнг ҳаёт вадиатин қобиз ал-арвоҳға топшириб эрди, анинг биродарзодаси Болташ бек валади Бойназар бийга берди. Беки мазбур теги обдорининг оташафшонлиғи била аларнинг хирмани ҳаётин кул қилиб, хоки вужудларин фано елига совурди. Бу тариқада Муҳаммадсафо бекнинг кичик иниси Ризобек ва Ҳасанмурод бекнинг ўғли Жуманиёз бек ва Сариг *човдур* ва Манқит *бий* ва Худойберди *бийни* ва Оллоқули *явмутни* аларнинг изидин озими саҳрои адам қилдилар. **Шеър:**

*На хушдур бадандешлар бўлса хор,
Хусусан ғазаб тегидин ўлса зор.
Ки аёдо ҳамшиша сарафканда хуб,
Боши мунқате, жисми мадфанда хуб.*

Тонгласи сешанба куни чун жамшиди хуршид фалак шикоргоҳиға якрони азимат сурди, ҳазрат хидеви комкор умарои зилықтидор била шикор азмиға дарёдин ўтуб, Қўнгрот қалъасининг шарқида шикорандозлиғ амриға қиём кўргузди. **Назм:**

*Хусрави Жамшид фарру комкор,
Овлағали кўнглини қилди шикор.
Сайддин оқиздилар ул нав хун,
Бўлди ҳамул дашт юзи лағзун.*

Зухр вақти шикоргоҳдин мурожиат кўргузуб, Жайхундин убур қилиб, кирёси давлат асоснинг қуббаи ифтихорин нузули майманатвусули била гунбази даввор авжидин ўткарди. Ва Қандим *сардор*ким, *явмут* муфсидлариға дастбурди азим еткуруб, ҳусули ком ва вусули маром била мурожиат кўргузуб эрди, ул кун келиб, утбабўслиқ шарафиға истисод топти ва келтурган ғаноимдин пешкаши лойиқ ва тансуқи мувофиқ арзға еткуруб, иноёти хусравона ва навозишоти бекаронаға махсус бўлди. Ҳам ул кун Янгидарёда ўлтиргон *қароқалтоқ* улусин *қазоқ* келиб муҳосира қилгон хабари етиб, Оқёқиш *ҳокими* Ойдўст *бий* ул жамоа имдодиға ва *қазоқ* таадибиға маъмур бўлди. Бу *сониха тавзиҳи* улким, собиқан гузориш топиб эрдиким, Янгидарё мафтух бўлгондин сўнг ул диёрдағи *қароқалтоқия* фармон мавжиби била кўчуб, Кўкўзак ва Омуй савоҳилида оромгузин эрди. Ул жамоадин баъзи эл *хитой* Омонжон *бий* бошлиғ баҳор бўлгондин сўнг ўтлоқ ва яйлоқ жиҳатидин Янгидарёға кўчуб, Ҳасан қалъасининг ҳаволисида мутамаккин бўлуб эрди. Бу хабар *қазоқда чумакой* халқиғаким, Янгидарё аҳолисиға душмани қадим эрдилар етушуб, Султон Темурхон ва Бургутбой *бий қазоқдин* жунуди номаъдуд фароҳам қилиб, Мезон авоилида Янгидарёға юбордилар. *Қазоқ* черики Янгидарё навоҳисиға ворид бўлуб, яйлоқда ўлтиргон элға чаповул уруб, кўп бечорани шаҳид ва асир қилдилар. Ва қолгон эл Ҳасан қалъасиға мутаҳассин бўлуб, атрофиға хандақ қазиб, қалъадорлиқға иштиғол кўргуздилар. *Қазоқ* сипоҳи аларни бир неча кун тангнои муҳосираға тутуб, ҳар кун икки қатла муҳориба қилдилар. Ул аснода бир кун *қароқалтоқ* тақдими машваратдин сўнг бир югурук от топиб, бир жалд йигитни анга миндириб, дарбори гардун мадорға хабар ирсоли учун Оқёқиш тарафиға роҳий қилдилар. Ул йигит мутаваккалан ала Оллоқ қалъадин чиқиб, отиға маҳмиз берди ва *қазоқ* черикининг орасидин «кўзни қамаштирувчи чақмоқ ва кучли шамол насими каби» ўтуб, йўлга озим бўлди. *Қазоқ* ани Кўктепагачаким, Тангёрбошиға бир ярим манзиллик йўлдур, такомиш қилиб, ета олмайин, муовидат кўргуздилар. Ул йигит тонгласи субҳ тулуидин бурун Оқёқишға ворид бўлуб, Ойдўст бийга хабарни еткурди. Ойдўст *бий* ул сонихани Ўкубой била суддаи

хилофат мулозимлариға эълон қилиб, мавқифи жалолдин ул муҳим файсалнинг итмомиға маъмур бўлди. Ложарам Ойдўст *бий* фармони жаҳонматомуқтазоси била Оқёқишдин беш юз нафар муборизи кингузор олиб, Янгидарёға роятафрозинаҳзат бўлди. Аммо, *қазоқ* черики жаноб хоқонийға хабар еткандин сўнг ваҳмнок бўлуб, мусолиҳа сўзин ораға солиб, анга қарор бердиларким, *қазоқ*дин икки юз уйлук алар орасида оромгузин бўлса ва алардин дағи икки юз хонавор *қазоқ* улусиға қўшулса, токим бу мусолиҳа биноси ул нав ихтилот била истеҳком топғай. *Қароқалтоқ* содадиллари бу сулҳи ҳийлаомезға фирифта бўлуб, икки юз уйлук элни орасидин чиқариб, *қазоқ*ға бердилар. *Қазоқ* черики бинои мусолиҳани селоби мухалифат била вайрон қилиб, ул бечораларни торож ва асир этиб, жиноҳи истижол била ўз юртиға муовидат кўргуздилар. Ойдўст *бий* бу воқеадин икки кун сўнг Янгидарёға бориб, *қазоқ* изидин илғор юборди. Илғор Қувонгғача бориб, *қазоқ*ға ета олмай қайтти. Ойдўст *бий* ул элни кўчуруб, Оқёқиш ҳаволисидида аларға сукно тайин қилди.

Чун Эзиди мутаол ва карими зу-л-жалолнинг инояти беғоятининг Қўнгрот қалъаси суддаи хилофат мулозимларининг тасрруфига «дарҳақиқат жаннат ерига менинг солиҳ бандаларим ворис бўлурлар²⁴⁴⁰» мадлули била тааллуқ топиб, Орол муҳиммотининг забт ва ихтимомидин билжумла фароғ ҳосил бўлди, ҳазрат хидеви комкор ва соҳибқирони олиймиқдор рикоби ҳумоюн мулозимларидин Муҳаммаднийез карчак баҳодир ва Берди баҳодирниким, *очомойли* ва *кўкўзакли* жамоасидин эрдилар, Хўжамурод *бий*-нинг мулозиматида Оролдин келиб, бийи мазбурнинг қатлидин сўнг авотифи хусравона била ҳазизи мазиллатдин авжи иззатға тараққий топиб, сипаҳдорлиғ мансабиға фоиз бўлиб эрдилар, авотифи соҳибқироний аларға янгидин шомили аҳвол бўлуб. Орол ҳукуматиға мушорикатан насб этиб, бийлик мансаби била сарафроз қилди. Ва Худойберди божбонниким, хизмати шойиста тақдимға еткуруб, сўфийи бепирнинг ғубори вужудин ойинаи рўзгордин рафъ қилиб эрди, духул ва хуружда оларға саҳим ва шерик қилиб, *қўнгрот* ақобири хилои хуршидшуо ва анвои эҳсон ва истино била сарбаланду баҳраманд этти. **Қитъа:**

*Эй салотин бўсагоҳи остонинг тупроғи,
Остонбўсингга етганлар жаҳонбонлиғ топар.
Соя солса гар гадоёга Ҳумои шафқатинг,
Ул гадо авранги давлат узра султонлиғ топар.*

Ва моҳи муборакнинг ўн тўрти²⁴⁴¹ да чаҳоршанба куни ҳимояти яздоний канфида камоли давлат ва комронлиғ била Қўнгротдин роятафрозинаҳзат бўлуб, инони отифатин мурожиат тариқиға маатуф қилди ва пешиндин сўнг Туморли мавзеин нузули мусарратвусули била мафхари манозил қилди. Бу мавзеда Суюн *бий* хокбўслиғ шарафиға фоиз бўлуб, жаридан жаримасиға рақами афв чекилди. **Бу воқеа кайфияти улким, Суюн бий** от ва яроғдин айрилғондин сўнг Тавқарабекдин жудо тушуб, ҳеч тарафға йўл бошқара олмайин, саросима ва мутаҳаййир бўлуб, бир харобаға ўзин еткуруб, мухтафий бўлди. Ул аснода ошноларидин биров сарвақтиға етиб, Суюн *бий* ани истишфо изҳори била Қилич *иноқ*нинг мулозиматиға юборди. Қилич *иноқ* анинг хабарин эшитгандин сўнг уруғдошлиқ риоясин маръи тутуб, даргоҳи олампаноҳдин анинг гуноҳин тилаб, истимолатнома ҳосил қилиб, ани келтирурға муътамид кишилар юборди. Иттифоқан алар етмасдин бурун Суйри *бий*нинг инилариким, алар дағи қовғунчиликға маъмур эрдилар, Суюн *бий*ға йўлиқиб, ани муқайид қилдилар ва қўшиға келтуруб, амири равшанзамир Шоҳнийез *отолиқ*дин истижоза қилдиларким, ани Суйри *бий*нинг қасоси учун ўлдиргайлар. *Отолиқ* аларни ҳазрат хидеви комкорнинг анга истимолатнома юборганидин мутанаббеҳ қилиб, қасос ва интиқомдин мамонет кўргузди ва ани аларнинг қўлидин олиб, Қилич *иноқ*нинг мулозиматиға юборди. Қилич *иноқ* ани биродарзодаси шужо уд-давла Муҳаммаджон бекнинг мусоҳибатида даргоҳи хилофатпаноҳға юбориб, ҳазрат аълохоқоний ани манзури назари утуфат қилиб, жароимин бағишлади. Ҳам бу мавзеда Муҳаммаднийез карчак *бий* ва Берди баҳодир *бий*ни маросими адлу дод ва қавонини дафъи фасод иқоматиға амр қилиб, Қўнгротға қайтарди ва аларнинг навкарларин Муҳаммадкарим *қўйчи отолиқ*ғаким,

²⁴⁴⁰ Қуръони карим, 21 : 105.

²⁴⁴¹ 1226 йил 14-рамазон/ 1811 йил 1 сентябр.

ҳуруби мазкурда жонсипорлиғ кўргузуб эрди, марҳамат қилиб, сипаҳдорлиғ мансабин арзоний тутти. Ва Орол қиётининг ақобирзодаларидин Ўроз баҳодирким, кўп муддатдин бери сўфидин рўйгардон бўлуб, суддаи хилофат хокбўслиғиға фоиз бўлуб эрди, ани дағи мароҳими подшоҳонадин баҳраманд этиб, Суюнбийнинг ўрниға бийлик мансабиға насб қилиб, Оролға қайтарди. Ва тонгласиким, панжшанба эрди, Туморлидин кўчуб, Эзиди мутаолнинг чатри ҳимоятининг соясида беш кун суръати тамом била қамари сарий ал-сайрдек қатъи манозил қилиб, душанба куни ойнинг йигирмаси²⁴⁴² да мустақарр хилофатға нузул қилиб, дор ас-салтана аҳолисининг дийдаи интизорларин шашшаи офтобвусули била мунаввар қилди. Овози таҳният ва гулгулаи муборақбод савомет мало ал-аъло муътакиф²⁴⁴³ ларининг қулоқин оғир қилди. **Рубоий:**

*Юз шукр ки шоҳ келди нусрат била бот,
Кўйди муқарри давлатиға пои сабот.
Дийори баҳори мамлакат гулишанида,
Ишират чаманин ҳар сори очти, ҳайҳот.*

Фузалои номдор ва шуарои балоғатшиор бу вақоеи касир ал-бадое учун қасоиди ғарро ва таворихи латофатинтимо ва таҳниятномалар назм силкиға тортиб, балоғат ва фасоҳат изҳорида яди байзо кўргузуб, мавқифи хилофатдин салоти кироманд ва инъомоти хотирписанд била барумандлиғ топтилар. Ул жумладин мирзо Масиҳои Бухорийнинг қасидаси била бир таърихин ва мулло Вайснӣз Зийракнинг қасидасинким, бу фатҳ таҳниятда иншо қилиб эрдилар, бу мавридда сабт қилмоқ муносиб кўрунди. **Қасидан мирзо Масиҳо:**

*Эй дил, ҳазор шукр ки шоҳи некӯ хисол,
Дорои тахтгиру шаҳанишоҳи зу-л-камол.
То зад қадам чу меҳр бар авранги сарвари,
Равшан намуд буржи шараф аз маҳи жамол.
Хуршед макнате ки фалак пеши қадри ў,
Ҳам карда қомат аз пайи таъзим чун ҳилол.
Шамшери ў ба рўзи ваго баҳри обрўй,
Рамҳаш ба боғи фатҳ бувад дилкушо ниҳол.
Меҳри сипеҳри нусрату обрухи зафар,
Шамъи тарози маҳфили иқболи безавол.
Қувватваре ки рўзи ҳижо аз наҳиби ў,
Зи гамдилон рамида зи мобайн чун гизол.
Шоҳи фалак жаноб Муҳаммадраҳимхон,
Бар фарқи халқ сояйи султони зу-л-жалол.
Ҳар кас ба зилли макраматаш сохт эътисом,
Гардид сўйи давлати бе мунтаҳояш дол.
Аз дасти радди ҳиммати инсоф парвараи,
Аз доми даҳр рехт ҳама бодаи вубол.
Бунёди мамлакат зи адолат асос дод,
Барканд панжи зулм зи нерўи беҳамол.
То шуд гуҳарфишон кафи дасти иноятаи,
Гум карда соилон ҳам андешаи савол.
Халқи жаҳон ба сояйи чатри ҳимояташ,
Осудатар чу об дар ойина аз малол.
Аз хавфи теги журъати ў гурги тезхашм,
Дар пеши меи баста ба хизматгари давол.*

²⁴⁴² 1226 йил 20-рамазон/ 1811 йил 7 сентябр.

²⁴⁴³ Фалакда ибодат қилувчи малойиклар.

Хизматгузори давлати ўянд рўзу шаб,
 Саргаштаи муҳаббати ўянд моҳу сол.
 Теги сиёсаттаи паййи ҳифзи ҳудуди мулк,
 Бар муфсидону фитнагарон дод гўшмол.
 Он фитнажў ки аз асари бахти норасо,
 Печид бар гурур чу дуд аз дами шамол.
 Бар қалъаи Орол ки макони рафеъ буд,
 Онжо нишасту баст ба худ роҳи эҳтимол.
 Бартофт гардан аз раҳи фармони олияи,
 Сар кард фитнакори аз андешаи маҳол.
 Хори фасод рехта бар раҳгузори халқ,
 Бинишонд ҳар тараф зи ситампарвари ниҳол.
 Ғофил аз ин ки соя агар сар кашад ба чарх,
 Дар пеши офтоб вале ҳаст поймол.
 Созад мағас ба хеш чу даъвои болу нар,
 Бошад ба пеши сутуввати Анқо шикаста бол.
 Гунҷишк агар бар авжи фалак оиён ниҳад,
 Набувад ба боз ҳамсариаш ҳеч эҳтимол.
 Ҳар чанд хонд шоҳ ба роҳи итоатаи,
 То дар диҳад зи моидаи лутфи худ навол.
 Лек он муонид аз сари тугёни нафси хеш,
 Аъроз кард аз раҳи ҳукми қазомисол.
 Чун риштаи муҳолифатаи имтидод ёфт,
 Вожиб намуд қатъи вай аз маркази жалол.
 Хуршидвор шоҳ ба нерӯи обрўй,
 Атфи инон намуд сўи он табаҳ ҳол.
 Чун жилвагоҳи ашҳаби шоҳ гашт он макон,
 Душман сўи ҳисори ҳазм ёфт интиқол.
 Мадрус сохт бар рӯҳаи абвоби сулҳро,
 Бикӯшод шаижиҳат дари жанг аз раҳи жидол.
 Ногаҳ замона аз паййи хизмат гузориаш,
 Барканд теги кин зи паййи дафъи инфиол.
 Он сар ки буд манишаи сад фитнаю гурур,
 Буриду тўҳфа кард ба худдоми некфол.
 Аз пой нишаст оташи он фитна ошно,
 Таскин гирифт шўриши он баҳри ихтилол.
 Охир насиб кард ба худдоми дарғаҳаи,
 Ҳаққи тахтгоҳу лашқари он марди бадсигол.
 Чун забт дод шаижиҳат аз ҳусни ихтимол,
 Осуда кард халқи ҳамон қалъа аз никол.
 Баргашт аз он макон ба сад иқболу обрў,
 Жо кард боз тахти шараф, маснади жалол.
 Аз давлати мушоҳидаи сад ҳазор шукр,
 Чашии замон зи нури фараҳ кард иктиҳол.
 Гулзори мулк гулиани дин ёфт хуррами,
 Аз муждаи баҳори вусулаи бало завол.
 Ё Раб, ҳамииша аз карами бениҳоятат,
 Кун ҳамдаму муовинаи арбоби аҳли ҳол.
 Бодо ҳусуди давлати ў кўр то абад,
 Бадхоҳи ў ба ҳар ду саро гашта гунгу лол.
 Бодо майи мурод ҳама вақфи соғараш,
 Дар жоли даҳр то бувад аз бодаи мақол.
 Бодам ба фикр дўи ба таърихи ин футуҳ,

*То аз кудом лафз диҳам зеби хатту хол.
Пири хирад зи рӯйи ишорат адо намуд,
Эй ҳарза тоз деҳам баро аз дигар хаёл.
К-ин фатҳро натижаи таърих баҳри шоҳ,
«Умр мухаллад омада, иқбол бе завол»²⁴⁴.*

Таърихи фатҳи Орел:

*Шоҳанишаҳе ки аз пайи изҳори маъдилат,
Бар зурваи сипеҳри жалолат қадам ниҳод.
Ҳар жо ки буд фитнагарии зулм иттисоф,
Бар дафъи ӯ кашид сипоҳи зафарниҳод.
Сардори муфсидон Тӯра сӯфии бадсиришт,
Буд ӯ ҳамеша дар садади фитнаву фасод.
Чун дафъ кард теги қазо ногаҳ он анид,
Гум гаит номи шӯриш, овозаи инод.
Бигрифта шоҳ кишвару сомон лашкараш,
Бар садди зулми он ситам ойин кушод дод.
Таърихи ин футуҳ рақам зад хирад чунин,
«Субҳи умид ханда зад аз матлаи мурод».*

Бу таърихда бир зиёдадур. Ва Зийракнинг қасидаси ҳазрат Навоий қасидасига татаббуъдур. **Қаси-дан Зийрак:**

*Субҳидамким жилва берди меҳри рахшон роятин.
Қайсари Рум айлади торож Ҳинду мамлакатин.
Лашкари атрок ҳар сори чопиб бе ваҳму бок,
Айлади изҳори занг аҳлига тарзи журъатин.
Хайли анжум келмиш эрди шомдин қочти кӯюб,
Ой сипаҳсолорини кӯргач муҳолиф зарбатин.
Гун амирининг ки доим тийралик эрди иши,
Тӯкдилар қонин шафақдин соқит англаб диятин.
Қилдилар ифшо тариқи суннати нуру сафо,
Урдилар барҳам русуми зангу зулмат бидатин.
Қайсари хуришид роят, хусрави анжум сипоҳ,
Ким сабоҳи ийд айлаб мадҳ фараҳ талъатин.
Ер тубида дарҳам моҳи демакдур моҳни,
Пояи тахтига қилмоқ осмоннинг нисбатин.
Меҳр янглиг олди сартосар кӯнгуллар мулкани,
Ҳусни ахлоқи баланд этгач ливои нусратин.
Дема кавсарким баҳори жаннат ўлди маҳз об,
Ранги адлидин қилиб зоҳир камол хижлатин.
Синдуруб ойинанинг шаъни сафои хотири,
Айлабон ночиз тадбири Сикандар ҳикматин.
Шодлиг даврида ул гоятдаким бўлмиш маҳол,
Хомаи наққаш чекмак чашми гирён суратин.
Ул сифатким меҳри оламтобдин нуруни моҳ.
Иктисоб айлаб юзидин Муштарий хосиятин.
Бош чиқара олмагай қайтиб ҳисори чархдин,
Иш куни Баҳром агар кӯрса қиличи ҳиддатин.
Маҳв қилмиш хотиридин фитна оҳангин Зуҳал,*

²⁴⁴ Таърих санаси 1226 дир.

То Аторуд хутбахондур зикро этиб яхши отин.
 Майл этиб кўкдин энарга Зухра ҳар тун шавқдин,
 Эшитиб дилкаи навои созу базм ишратин.
 Ҳақ ҳидоят айлабон айни иноятдин анга,
 Қилди масруф ривождин тамоми ҳимматин.
 Қўймайн бир зарра номаръи Худо фармонини,
 Бир сари му бермайн қўлдин набининг суннатин.
 Айлаб истиқбол анга ҳар ён қадам қўйса кушод,
 Бахт ила иқбол этиб тахт узра бўлса хизматин.
 Қадри ортибким саодатдек анга бўлса муте,
 Кимки саркашлик қилиб тортиб шақоват зиллатин.
 Кўрки жамъекич қиқарди бош хатти фармондин,
 Ҳар бири шери фалакка голиб англаб қудратин.
 Ўз оёғидин келиб домега по баст ўлдилар,
 Барчанинг бошлаб қазо ўлмакка роҳи ваҳшатин.
 Муфсидекич умрлар эрди иши қатъи тариқ,
 Ҳам тўкуб қон, йўқки ёлғуз мол бермай қийматин.
 Қатлини қилса тамошо илгини тишлаб ажсал,
 Кофари Хайбар қолиб ҳайрон эшитса горатин.
 «Иқтилво алмувзиеъ» амрини айлаб истимо,
 Ҳазрати шаҳ лозим англаб дафъин этмак этмак суръатин.
 Давлату иқбол бирла қилди оҳанги савор,
 Кўрса рашқин қилгудек Дорон акбар ҳашматин.
 Бошини кестурди ул муфсиднинг ўз худдомига,
 Айлагач теги намоён барқ янглиг савлатин.
 Ҳам гулистон ичра очти шаҳар сукконига гул,
 Ҳам аритти даштдин тужжасори хор меҳнатин.
 Рўза хушк этмиш эди жоми ҳилол ийддин,
 Эл димоғи топти гўё роҳи ишрат накҳатин.
 Сониш Форуқ шаҳ Муҳаммадраҳим улким бу кун,
 Панжаи ислом бозусидин олиб қувватин.
 Эй қиличинг кўргузуб байрам ҳилоли шаклини,
 Айлади ўз қонидин гулранг душман хилъатин.
 Йўқ ҳилоли абруи жонондурки кўрмайдур киши,
 Ҳеч ҳилоли ийддин бу нав олам зийнатин.
 Ё хама меҳроби тоқ каъбадурким айламиш,
 Аридин аъло бинои хонаи дин рифъатин.
 Ё кўрунуб абрдин Қавси қузаҳнинг гўшаси,
 Сокин этти фитнанинг борону барқи шиддатин.
 Ё эрур сув ичра бир кешти ки сайридин нажот,
 Еткуруб чекканга тўфони балият захматин.
 Жаза асри ҳумоюн ва зиҳи айёми хуб,
 Ким Худо қилсун абад бирла баробар муддатин.
 Шарти инсоф улдурурким, гайри асҳоби русал,
 Навбатига бўлмагай демак бировнинг навбатин.
 Бўлса юз тил мумкин эрмас васфини қилмоқ адо,
 Сўзни хатм эт Зийрако айлаб дуои давлатин.
 То майи айш ичгай эл жоми ҳилоли ийддин,
 Қўйма ё раб даврдин бир лаҳза жоми ишратин.
 Хони эҳсонингни шомил айлабон рўзи жазо,
 Қил анга рўзе жайбингдин шафоат неъматин.

Зийрак бу қасидани ийд кечаси арзға еткуруб, хилъати зарнигори ийдий била сарафроз бўлди. Фақир дағи аларға татаббуъ кўргузуб, бир неча хазф резани назм силкига чекдим. Ул жумладин сўфининг қатли учун тўрт таърих манзум бўлди. **Аввалги таърих будур:**

*Он сўфики гаҳ шоҳро ёғи шуд,
Тугён бинамуду муфсиду боғи шуд.
Чун аз дами теги кин жазояширо ёфт,
Таърих ҳамаи «сўфияк тоғи шуд»*

Иккинчи таърих:

*Тўра бий сўфи фасодандеи,
Буд дар амри саркаши жоҳид.
Бар итоат ки айни хайрият аст,
Зоти ӯ буд аз шарорат зид.
Вай зи иқболи хусрави гози,
Ки аз ӯ шарро қавист азид.
Дар ҳазору девисту бисту шашум,
Гаши мақтул найзаи қосид.
Баҳри таърихи қатли ӯ Мунис,
Шуд рақам «кушта шуд би муфсид».
Гар биафзои ин ададро як,
Мешавад вай барости шоҳид.
Боз гў «шуд сари ганим ба гўр»,
То ки гардад ба рафъи шибҳа мамид.
Учунжи таърих:
Бор эрди Орол аро амуре,
Тогий эди ва шарорат ангез.
Ҳамвора фасод эди шиори,
Кирдори эди заллатомез.
Раҳзанлик шида эрди Жобир,
Тужжорга теги зулм этиб тез.
Мўъмин сифате бедуни ислом,
Сўфи лақаби бағайри парҳез.
Не шаҳга эғиб сари итоат,
Не Тангри ибодатиға шабхез.
Куфрон фарсига бермиш эрди
Майдони инод ичра маҳмез.
Ногоҳ шаҳи ягона анинг,
Қасдига чекиб ситоҳи хунрез.
Иқболи шаҳ айлабон қавилиг,
Идбор ӯлуб анга ҳодисабез.
Моҳи рамазоннинг ӯни ичра,
Шанба кунӣ бўлди қатлу ночиз.
Таърихини Муниси суҳансанж,
Деди бу сифат бўлуб шакаррез.
«Бий бешу кам ани айла тамиз».*

Тўртунчи таърих:

*Тўра биш мудбари тогий ки йиллар,
Заллат амрида исрор қилди.
Фасоди вазҳи бирла ҳар соридин,
Улусга фитна аввоби очилди.*

*Анинг бир чокари ногаҳ чекиб тег,
Бошин кести-ю, шаҳ олдиға келди.
Чу таъриhini сўрдим, деди ҳотаф:
«Ки рааси мудбари тоғи кесилди».*

Фатҳ учун уч таърих айтилди. Аввалғи таърих:

*Хусрави офоқ Муҳаммадраҳим,
К-афсари ў тожи жалола омада.
Фитрати фаррухасараи аз азал,
Комилу фархундахисол омада.
Гоҳи ато панжаи дуррарбори ў,
Абри карам, баҳри навол омада.
Бар сари хайлу фуқаро зоти ў,
Сояи ҳайи мутаол омада.
Баҳри зиёбахии мулки жаҳон,
Маъдалаташ меҳрмисол омада.
Рустами дастон ба дари давлаташ,
Аз сари таъзим чу Зол омада.
Он шаҳи фаррухсияру шердил,
Зи аҳли тамарруд ба малол омада.
Лашкаре овард ба қасди Орол,
Чарх зи саҳмаи ба нигол омада.
Фатҳ шуд он мулк ба таиди Ҳаққ,
Давлати сўфи ба завол омада.
Мунис аз он вазҳ пайи соли фатҳ,
Дар ҳарамии фикру хаёл омада.
Гуфт ки таърихи вай аз килки ман,
«Фатҳ шуд ақсои Орол» омада.*

Иккинжи таърих:

*Қўй йили шаҳри сиём ичра шаҳи соҳибқирон
Ким, эрур Хоразм мулки адлидин жаннат мисол.
Фотиҳи шаҳри Орол ўлди Худо таидидин,
Не ажаб таърихи бўлса «фотиҳи шаҳри Орол»*

Аммо. Бу таърих зуҳурининг офтоби Қўнгрот фатҳ бўлғон куни фақирнинг уфқи хаёлидин толе бўлуб эрди, наводири иттифоқотдин фатҳнома дор ас-салтанаи Хивақға етган куни ашраф ал-аномий, устои киромий нусрат ад-дин сайид Музаффар хўжа мутаваллининг хаёлиға дағи бу таърих партави зуҳур солмиш. **Учунжи таърих:**

*Ошири шаҳри сиём ичра шаҳим,
Чун Орол фатҳидин ўлди шодком.
Фатҳ таъриhini арбоби хирад,
Дедилар «дейи ошири шаҳри сиём»²⁴⁴⁵.*

Бу таворихи мастурани бир қасида билаким, муқаддимаи шуруи ийд таърифиға муштамалдур, ийд кечаси утбабўслиғ шарафиға истисод топиб, мавқифи арзға еткурдим. Бахти баланд ва толеи аржуман-днинг маёмини била ҳазрат мулозимларининг хотири ашраф ва замири латифларига мақбул тушуб, фақирни навозишоти хусравона ва мароҳими подшоҳонадин мумтоз ва мустасно қилиб, икки нафар бардаи салим ал-аъзон гаронбаҳоқим, эр ва хотун эрдилар, марҳамат кўргузди. **Қитъа:**

²⁴⁴⁵ 1226 йили 10 рамазон/1811 йил 28 сентябрга тўғри келади.

Зиҳи шаҳанишаҳи дарё навол, Ҳотам базл,
 Саҳву макрамти элга жовидона эрур.
 Берур баҳонасиз аҳли жаҳонга лак-лак зар,
 Агар баҳона топар шафқати хазона берур.
 Ул қасида будурим, тастир топар:
 Ийд ўлди кирди даврга жоми тарабфизо,
 Асбоби инбисот ила базм ўлди дилкушо.
 Ақдоҳи ийд ҳар сори бўлди ҳилолвор,
 Фарқи муҳити роҳ шафақгун гамзада.
 Зийнатфазолиг эйла жаҳон ичра бўлди ом,
 Боқсанг қаён назарга кирар муҷжаи ҳано.
 Айвону қасрлар безалиб ул мусобада
 Ким лола ранги топти дару бом то бино.
 Маҳфиллар ўлди равза санамлар ҳузуридин
 Райҳону настарини юз ва хатти мушксо.
 Айид аҳли бирла топиб саҳни ийдгоҳ
 Ул навким нуҷум ҳуҷуми била само.
 Етти баҳори айш очилди гули нишот
 Маҳзун кўнгулар ўлди фараҳдин Эрамнамо.
 Гулчеҳралар чаман киби ҳар сори жилвагар
 Булбул мисол шифталар дoston саро.
 Лабрези файз бўлди жаҳон жоми ийддек
 Ишрат элига қулқули мино уруб сало.
 Бўлди қудурату гами даврон канорагир
 Оламга қўйди шахси мусаррат руҳи сафо.
 Келди сурури жейше-ю дафъ ўлди хайли гам
 Теги нишот бирла кесилди сари аъно.
 Хуррамшиқ ўлди голибу гам топти инҳизом.
 Муставли ўлди роҳату мустосил ибтило.
 Соқии беҳжат аҳли мажолисга тутти май
 Хуниёгар тараб тузубон ромии гино
 Қонуни айш кўргузуб оҳанги ибтиҳож.
 Топти ҳазин кўнгулар ул оҳангдин наво.
 Қутоҳ дастлар тутубон домани тараб
 Етти нишот манзилига ҳар шикаста по.
 Топти сурур нашъасидин комёблиг
 Ҳар нечаким табоиъ халқ этти иқтизо.
 Ишрат арусига фуқаро даги топти даст
 Ёлгуз на айш шоҳидини қучти ағниё.
 Фориғ нишотдин на суҳори-ю на билод.
 Холи сурурдин на навоҳи-ю на қуро.
 Ийд ўлди хоса фатҳу муборак башорати
 Айш этти халқ ҳосил ўлуб ҳар на муддао.
 Ийдеки ийди давлати султони комкор
 Айше ки айши насафат шоҳи жаҳонгушо.
 Шоҳи қамар рикоб хидеви фалак жаноб
 Султони адлпарвару хоқони некро.
 Хуришиди тожу чархи сариру Жам иқтидор,
 Дарёдилу гушода замиру малак лиқо.
 Насафатмаобу афе шиору карам паноҳ
 Рофат дисору адл фану шафқат интамо.
 Равнақ фазои миллати ислому расми дин
 Маҳайи суннати наби-ю шаръи Мустафо.

Сидқу сафо тариқида садиқ манқабат
 Адлу сиёсат амрида Форук иқтидо.
 Ҳилму ҳаё саририда Усмонга жонишин,
 Илму адаб мақомида сонии Муртазо.
 Шоҳи фалак шукуҳ Муҳаммадраҳимхон
 Фархунда исми зарга бўлуб мавжиби баҳо.
 Шоҳанишаҳи ки барча салотини номдор
 Даргоҳи чархманзилатида эрур гадо.
 Фармондеҳи ки ҳукми ҳумоюни сарбасар.
 Олам элига нофиз эрур эйлаким қазо.
 Эй давлатинг ҳаримиди иқбол посбон
 В-эй шавкатинг жонибида ижлол жибуҳасо.
 Човуши даргаҳинг фалаки сарбаланд эрур
 Ночиздурур нишон янги ой шаклидин анго.
 Сансан мулк сарвари иззу жалол ила
 Ул навъким Муҳаммад эрур шоҳи анбиё.
 Айлаб сарири мулк мабоҳоти мақдаминг
 Авжи сипеҳрга етурур пойи уло.
 Чатри жалолатингдадур ул қадр топиур
 Зу-л-и залилидин шараф сояйи Ҳумо.
 Аклили салтанат шарафи торакинг била,
 Хуришид тожидин ўтурур фарқи этило.
 Ҳар тун ки базми хос тузарсан нишот учун,
 Ой машъалини чарх ёқар мажлисинг аро.
 Гардун уза Аторуди заррин қалам мудом,
 Девонинг орзусидадур ҳасратошно.
 Чун қилдинг иртиқоби маноҳийдин элни манъ
 Гесусин ўзди Зухраву чанг ўлди бенаво.
 Ёқут офтобга ҳуккоки осмон
 Қазди шариф отингни нигинингда қилди жо.
 Баҳром даргаҳингда камин чокарингдурур
 Аъдои давлатингга бўлуб софак улдамо.
 Алқоби фаррухингга ўқуб хутба Муштарий
 Нуҳ пояйи минбар узра сипоҳинг қилур адо.
 Гар қилса эрди хок жанобингни бўсагоҳ
 Кайвонга етгай эрди саодатдин инжилло.
 Исо сипеҳр хонақаҳи ичра ҳар саҳар
 Пайваста давлатингни қилур сидқдин дуо.
 Анжум йўлинг губорини кўзига қаҳл етар
 Сурсанг азимат этгали ҳар сори бодпо.
 То хизматингни туъ била қилди ихтиёр
 Гардун белида минтақадур хатти устиво.
 Равшангаре эрур асари адли рофатинг
 Ойнаи замонага ҳар дам берур жило.
 Нуширвон десам сени бормен маҳаққи бор
 Инсофу адли руҳфазоинг икки гуво.
 Йўқ-йўқ хато дедим ки Ануширвон қачон
 Изҳори адлу дод қилурда етар санго.
 Сен айладинг адолат ила шаръни қави
 Ойини шаръ бирла бериб адлга қаво.
 Ул маҳзи адл қилди бедуни ривожии шаръ
 Айлаб зуллому куфр русумига иқтидо.
 Адлингни элга муриши комил деса бўлур

Ким кўргузур ситам элига маслаки ҳудо.
 Рафъ айлабон сиёсатинг ойини ихтилоф
 Бир ерда ер шағол била шер ношто.
 Эл роҳатида ҳосил ўлуб роҳатинг сенинг
 Бечоралар ризосига боғлиг санго ризо.
 Ҳар ким ки зулмдин эди мажруҳ айладинг
 Дорушиифои марҳаматингдин анго даво.
 Осори амн ўлуб шарафингдин жаҳонда фош
 Адлинг мамолик аҳлигадур раҳмати худо.
 Равианзамирсан ки қеидек мудом эрур
 Мироти хотирингда аён сурати сафо.
 Суратда шоҳлар шаҳисан лек сийратинг
 Дарвишликда махзани асрори кибриё.
 Фарқингда тожи изз, бошингда ҳавои фақр
 Кўнглингда завқи ваҳдату эгингда кимхо.
 Манзуринг ўлди тахт қабоби йўқ эрса йўқ
 Олдингда эски шолча худ атлас тилло.
 Таъбинг эрур улумда ҳаллоли мушкилот
 Фикрингдурур румузда кашшофи ҳар хифо.
 Ройингга ҳиср барча қазоёи мулку дин
 Ҳожат эмас залиринга жоми жаҳоннамо.
 Ҳотам самоҳатинг қошида қолди шармсор
 То очти дасти макраматинг панжаи ато.
 Дарёга тугити шуришу маъданга ковуш
 Очдинг гўҳарфишонлиг учун чўқ кафи сахо.
 Иқбол давлатингга ки бўлсун бақопазир
 Ул нав ҳақ иноятиндин етмиш иртиқо.
 Ким, дамбадам ҳусул топиб кому мақсадинг,
 Ҳар не муродинг ўлса фалакдин бўлур раво.
 Ҳар ким санго муҳолифате зоҳир айласа,
 Даврон анинг бошига етар етқуруб жазо.
 Қилсанг руқуб жавҳари нусрат бўлур нисор
 Этсанг нузул шахси саодат бўлур фидо.
 Нусрат насими парчами тугинг сори эсар
 Ҳар ерга тортсанг сипаҳ нусрат иттиво.
 Айлаб тенгизни фатҳ Сикандардек айладинг
 Баҳр аҳлини масокину маъвосидин жило.
 Чун айлаб илтифот жаҳонгирлик сори
 Қилдинг руқуб зилзила солдинг жаҳон аро.
 Ҳар ён сипоҳ чексанг ўлуб гарди роҳидин
 Аҳли инод кўзига равиан жаҳони қаро.
 Душманларингни эйла залил, айлади жаҳон
 Ким эътибор топмоги мумкин эмас яна.
 Баъзини ўз оёқи келтуруб ажсал

Берди сиёсатинг қилчи зарбидин жазо.
 Баъзини тангнои ҳисор ичра хор этиб
 Ўз чоқари қўлида бошин айлади жудо.
 Яъни жаҳони кин Тўра сўфи кажниҳод
 Ким умрлар амир эди мулки Орол аро.
 Нафси ҳарун гурури била ҳаддин ошиб
 Чекти муонидат яқосидин сари ҳаво.
 Даргоҳи чархоя сужудига эзмади
 Иблисдек бошини аён айлабон ибо.
 Қўзгаб фасод бирла мамоликда фитналар
 Келтурди дамбадам фуқаро бошига бало.
 Бу ваҷҳдин арода баса қон бўлуб ҳадар
 Кўп бошлар ўлди даҳр лагадқубидин ҳубо.
 Мустосил этгали ани мулки Орол мори
 Чекдинг чу қаҳр бирла сипоҳи зафарливо.
 Бир неча кун фалак мутаҳассин қилиб ани,
 Ўз манзилида айлади зиндонга мубатало.
 Тасдиғ чекмайин сипаҳинг қатлу наҳбга,
 Иқболинг анинг ахтари бахтин қилиб фазо.
 Ҳукмингдин ўз мулозимининг зарби дастидин.
 Бўлди қатил оқибат ул рааси аиқиё.
 Шапар ки офтобга бўлди ситезақор,
 Бўлди ҳамул ситезаси-ўқ бошига бало.
 Рафъ айладинг халал тиканин мулк боғидин,
 Очдинг бу боғда чамани беҳжату баҳо.
 Қилдинг адолатинг била оламни ийдгоҳ,
 Топиб сиём шиддатидек фитна интифо.
 Ҳар ким ки чекти дўстлигинг хаттидин қадам,
 Даҳр ани қилди гарамрўи водиш фано.
 Аҳбобинг ўлди комраво айш суридин,
 Душманларинг насиби бўлуб кулфату азо.
 Васфингни шарҳ айламаким ул сифат эрур,
 Ким, дерлар офтоб дурур масдари зиё.
 Юз йил агар мадиҳинга бўлсам гўҳарфишон,
 Бордур ҳануз аввали тамҳид ибтидо.
 Шоҳо, ҳамиша Муниси маҳжур ажз ила,
 Иқболу давлатингни бу янглиг қилур дуо.
 То хок арсаида эрур нақи эътибор,
 То чарх сафҳасида эрур сурат бақо.
 Бўлсун рафе давлатинг айвони эйлаким,
 Бўлгай уружидин хираду ақл норасо.
 Ҳар бир кунинг нишот ила ийд ўлсун айлабон
 Давлат шароби ком ила базмингни дилқушо.

Ақобири Орол ва баҳодирларким, мавжиби фармон била кўчуб, мулозими рикоби ҳумоюн бўлуб эрди, аларнинг ҳар қайсиға арозини хосаи султонийдин мазраи васе марҳамат кўргузди. То ул жамоа ул мавозе назихда маъ тааллуқот фароғи хотир била сукно қилиб, рўзгор ташвишотидин марфаъ ал-ҳол ва фориғи-л-бол зиндагонлиғ қилғайлар.

Содиротеким, мустақарри хилофатга нузул қилгондин сўнг мансан вуқуда жилваоралиф кўргузди, гузориш топар

Чун хидеви хуршид макнат ва шаҳаншоҳи гардун манзилат неруи иқбол ва таайдоти Эзиди мутаолдин Орол тасхири муяссар бўлуб, шарафи нузулдин мустақарри жалолатни рашки тахтгоҳи хулдбарин қилди, аввал воқеаиким мажлиси барузда шамафрўзи вуқу бўлди, бу эрдиким, сўфининг аммзодаси Ҳуббиннӣз бек валади Саййидназар бийким, сўфининг воқеаи қатлида завоёи ихтифода мутавори бўлуб эрди, мавокиби кайҳонпўй изидин латоифулҳалил била ўзин Хўжаэлига еткуруб, қутб ал-олам, ғавс ал-аъзам, шамс ал-миллат ва-д-дин Саййид Турсун хўжа эшоннинг остонбўслиғига мушарраф бўлди. Ул ҳазрат анинг истишфои учун мустақарри хилофатга тасдиъ чекиб, моҳи муборакнинг йигирма саккизи²⁴⁴⁶ да чаҳоршанба кечаси ҳазрат хилофат мартабат ул ҳазрат била хулуси ният ва сафои ақидатдин суҳбати мунааққид қилиб, жавоҳири мавоаза ва насонҳидин дуржи сомеаи ҳумоюнӣ мамлу бўлди ва ул ҳазратнинг шафоати била Ҳуббиннӣз бекнинг жариди жаримасиға рақами афв чекиб, маъ аёл ва атфол ани мавриди амну омон қилиб, матмураи замирин ваҳму ҳарос лашкарининг лагадқубидин ийман қилди. Ул тақриб била мулло Давлат Назарким, отаси Ўрунбой *бий* дағдағи хавф ва ҳаросдин Бухороға қочиб, ул бечора бу сабабдин зиндонни балиятда маҳбус эрди, анинг гуноҳин хўжаи мушорилайҳға бағишлаб, навозиши хусравонаға махсус қилди. Бу тариқада ул ҳазратнинг истидоси била барча зиндонийларким, иртиқоби афъоли ношойист жиҳатидин чоҳи ғазаби султонида муқаййиди салосили бало эрдилар, озоди мутлақ ал-инон бўлдилар.

Ва **яна улким**, ийд кунни умарои олийшондин Бекболта *мироб нукуз* ва Ниёзмуҳаммад *девонбегиким*, амирзодаи шаҳид марҳум Ҳасанмурод бек *наввара марқадаҳу*нинг мулозимларидин эрди, қуш солмоқ ҳавоси била Соғча қудуғининг ҳаволисига якрони азимат суруб, шикорандозлиғга машғул эрдилар. Ногоҳ аларни *така* лусус²⁴⁴⁷ и қазои раббоний ва балои осмонийдек камингоҳдин чиқиб, асири сарпанжаи тақдир қилдилар. Бу **сониха табйини улким**, *така* жамоасининг аҳли инод ва арбоби фасодиким, Марвни оромгоҳ қилиб ўлтирмиш эрдилар, ул элдин баъзи ҳаромийлар Қурбоннӣз паллачининг тарғиб ва таҳриси била Хоразм самтиға роҳзанлик ниятидин роятиафроси азимат бўлуб эрдилар, Соғча ҳудудиди ул шикорға чиқонларни шикоривор сайд қилиб, жиноҳи истижол била мурожиат кўргузуб, то Марв диёриға ворид бўлмағунча ҳеч ерда таваққуф қилмадилар. Бу ҳодиса хабари ийддин уч кун сўнг мутаҳаққиқ бўлди. Чун бу ҳодиса сунуҳидин беш кун ора ошиб, таоқибига киши буюрмоқда фойидае мутараттиб эрмас эрди, бу жиҳатдин киши буюрилмади. Чун Ниёзмуҳаммад *девонбегининг* асл ва томурида бир нима кудурат воқе эрди, баъзи фузало зарофат юзидин анинг асир бўлгон воқеасига «бадраг асири *така* шуд²⁴⁴⁸» таърих топибдурлар.

Ва **яна улким**, ҳазрат хоқони гардунжаноб ийд Кўрунишида Бухоро элчилари Ўроқ бой мироҳўр ва Авазмуҳаммад ясовулбошини шарафандўзи тақбили бисот қилиб, ҳар қайсиға хилои гаронмоя ва камари тиллопироя марҳамат кўргузди. Ва Мир Ҳайдар подшоҳ тўйининг таҳнияти учун Ҳасанмурод *отолқи*ни ва фатҳ башорати учун Қандим *сардор*ни таҳниятнома ва фатҳнома била элчиларға масҳуб қилиб, Бухороға узотти. Ва ийд инқизосидин сўнг Охол ва Ишқобод ва Қизилработдағи *така*ғаким, мутақаллиди қуллодаи итоат эрдилар, Абдол хўжаи Бекободийни элчи қилиб, фатҳнома ирсол қилди. Ва Тажан ва Мурғоб ва Сарахс навоҳисиди ўлтурғон *тарокима*ғаким, *така* ва *сориқ* ва *солур* халқи эрдилар, хусусан, Марв *така*сиғаким, деви ғурур васавасаси била ҳарзагардлик оёқин адаб доманидин чиқариб, рибқай итоатдин саркаш ҳавоси била чекмиш эрдилар, аларнинг танбеҳи учун Саййид Жавонмард хўжаниким, ҳазрат Саййид Отонинг авлодидиндур, элчи қилиб, фатҳнома ва сиёсатнома ирсол қилди, то бу васила била агар *чокарлик* рибқасин итоат ва фармонбарлик руқабаси била музайян қилсалар. «кимки ёмон амал қилса, жазосини олур²⁴⁴⁹» мазмуни била аларнинг тадорики фасодига қиём кўргузулғай. **Қитъа:**

²⁴⁴⁶ 1226 йили 28-рамазон/1811 йили 15 сентябр.

²⁴⁴⁷ Лусус – бебошлар.

²⁴⁴⁸ «Асли паст *така*га асир бўлди» абжад ҳисоби билан 1226-ни беради..

²⁴⁴⁹ Қуръони карим, 4 : 123.

*Улки саркашлик этти аввал анга
Панд ила даъвати итоат қил.
Анда гар қилмас эрса тарки хилоф,
Дафъ қилмоқда ани суръат қил.*

Яна улким, суфаро ирсолидин фароғ топғондин сўнг шаввол ал-муаззамнинг авоибли²⁴⁵⁰ да умдат ал-умаро, зубдат ал-узамо, муфаххари умам, маржаи бани Одам, сарвари аҳли офоқ *амири кабири* жалол ад-давлат ва-д-дин Қутлуқмурод *иноқ* баъзи умури мулкия интизоми учун ва аморатпаноҳ Мухаммадризо *қўшбеги* закот ва моли омон таҳсили учун Оролға маъмур бўлди. Оз фурсатда ҳар қайси ўз ишин баважҳи дилхоҳ буткариб, мустақарри хилофатға мурожиат кўргузуб, мулозиматға фоиз бўлдилар.

Ва яна улким, чун ҳазрат хилофатмартабат, хуршидҳашматким, пайваста ул ҳазратнинг меъмори ҳиммати олийнаҳматининг таважжуҳи манозили мунҳадима таъмири ва мабонии мунъадима ташаййўдиға масруфдур, *Отолиқ* арнасининг канорида Манқит қалъасинким, амири жаннатмакон Аваз *иноқи* марҳумийнинг авохири айёмида сана минг икки юз ўн беш²⁴⁵¹ да Ўрозали сўпоқнинг бўлғонидин бериким, ўн бир йилдур, ғариблар замиридек вайрон ва маҳжурлар байт ал-эҳзонидек мақмуъ ал-бунён, балки манзили даду дом²⁴⁵² ва муватгани ғули биёбон бўлуб эрди, обод қилурға мултафит бўлуб, Орол фатҳ бўлғонда *Манқит* аҳолисиниким, ул диёрда тангнои ғурбатда истиқомат қилиб, ватан таманносида «ватанни севмак иймондиндур²⁴⁵³» мафоди била этак-этак сиришки лолагун тўкуб, балон курбатға қаноат қилмиш эрдилар, ўз қалъасиға кўчуруб, ул жамоа беҳжати тамом ва фарҳати локалом била ватани маълуфи²⁴⁵⁴ға мутаважжиҳ бўлуб эрдилар. Моҳи мазкурнинг ўн беш²⁴⁵⁵ да панжшанба кунни Дўсим баҳодирниким, *манқит* баргузидаларидин бу остонаи давлатошиёна нисбатидида хадамоти писандида ҳуқуқин тақдимға еткурмиш эрди, анинг жоми умидин лабрезии саҳбои мурод ва қомати қобилиятин мулаббиси либоси отифат қилиб, *манқит* улусининг нигини аёлот ва ҳукуматин қабзаи диroyтиға солиб, ақрону ашбоҳидин мумтоз қилди. Бу йўсунда Орол нукузким, ҳаводиси замон ва инқилоби даврон лагадқубидин мамолики маҳрус атрофиға мунташир ва мутафарриқ бўлуб эрди, аларни жам қилурға Соримой наҳрининг канорида юрт тайин қилиб, Ҳақимниёз баҳодирниким, муддати мадиддин бери сўфининг тааддидин жилои ватан ихтиёр қилиб, даргоҳи олампаноҳ хокбўслиқиға етиб эрди. анга ҳазизи мазиллатдин авжи иззатға тараққий бериб, ул эл ҳукумати била бийлик ёрлигин тафвиз қилди. Ва Орол *наймон*никим, Савганли ҳаволисидида Куюққалъада мутамаккин эрдилар, йиллар Тўрамурод сўфининг тағаллуби жиҳатидин «тасорифи айём ва табодили аъвом²⁴⁵⁶» муқтазоси била билод ва амсорда саркашлик тортиб, икки йилдин бери оз-оз йиғналиб, жамъи касир бўлуб эрдилар, ул элнинг аёлотин *наймон* Тошим баҳодирғаким, ул дағи сўфининг мулозиматидин бош чекиб, хокбўслиғ шарафиға ихтисос топиб эрди, марҳамат қилиб бийлик хитоби била сарафроз қилди. Ложарам иқболи хусрав йўмни била бу уч юрт ва элким мазкур бўлди, оз фурсатда ободлиғ файзидин равнақафзойи бўстони Эрам бўлуб, рифоҳият тамом топдилар. **Назм:**

*Зиҳи хусрави макрамат дастгоҳ,
Шаҳи мамлакат баҳи, кивар паноҳ.
Ки гар қилса адлинг таважжуҳ қаён,
Очар файзидин сарбасар гулистон.*

Яна улким, чун ҳазрат султони соҳибқироннинг хотири саодатмаосири ҳамиша умури шаръий ва масолиҳи дини тадбирининг иқоматиға маашуф эрди, ложарам ҳамул ойда баъзи аҳли илм ва фатвони-

²⁴⁵⁰ 1226 йил шавволнинг авоили/1811 йили шаввол 19 октябрда кирган.

²⁴⁵¹ Ҳижрий 1215/1800-01 йили.

²⁴⁵² Дадудом – ёввойи ҳайвон ва моллар.

²⁴⁵³ Ҳадис.

²⁴⁵⁴ Ватани маълуф – туғилиб-ўсган ер, макон, юрт, ватан.

²⁴⁵⁵ 1226 йил 15-шаввол/1811 йил 2 ноябр.

²⁴⁵⁶ Вақт ўтиши ва замон ўзгариши.

ким, мазида варъа ва тақвоға мавсум эрди, ихтиёр қилиб, маносибни аржуманди шаръия била сарбаланд қилиб, ҳар бирин мамолики ақторининг бир қатриға номзад қилди, токим ул жонибда ижрои шарияти фарро ва иртиқои миллати байзоға камоҳаққан масоии машкура тақдимға еткуруб, асоси мункирот ва маноҳий инҳидомиға камоянбағи кушиш кўргузгайлар. Бу жиҳатдин омаи бароё ва коффаи раоёким, вадоеи офаридагордур, фориғилбол ва марфаилҳол зиндагонлиғ қилгайлар. **Қитъа:**

*Эрур вадоеи яздон раияту фуқаро,
Алар бошига, шаҳо, сояйи адолат сол.
Йўқ эрса қабзаи ҳукмингдин ул вадоеини
Олурга қодир эмастурму Эзиди мутаол.*

Ул жумладин фазойилмаоб, камолот иктисоб, Саййид Шамсиддин хўжаниким, хўжа эли содотидин Қизил хўжа набирасидур. Ҳазорасб *риёсати*дин маоф тутуб, Хўжаэли *муфти*²⁴⁵⁷ лиғин анга марҳамат қилиб, муғис ал-милла ва-д-дин Саййид Асғар хўжа фарзанди аржуманди ҳазрат қутб ал-ақтоб Пирим хўжа эшоннинг мадрасасигақим, ҳамул йил отасининг сари мазори фойиз ал-анворида бино қилиб эрди, *мударрис* қилди ва анинг ўрниға фазилатшиор Бобо махзумниким, ҳазрат ғавс ал-аъзам Ийдмуҳаммад эшон *алайҳирраҳманин*г набирасидур, Ҳазорасб *риёсати*ға мансуб қилди. Ва домло Муҳаммадназар *қўнгрот* Қўшкўпрукийким, Бешариф дор ал-қазоси маъ ар-риёсат²⁴⁵⁸ анинг вужуди била музайян эрди, ани *қўнгрот риёсати* била сарафроз этиб, хўжаэли Ёрмуҳаммад *охунди*никим, Шоҳобод балдасида ихтисоб амриға машғул эрди, Орол дор ал-қазосиға номзад қилди. Ва алар ўрниға домло Юсуф *қатаганни* Бешариф навоҳисининг мансаби қазо ва *риёсати* била сарбаланд қилиб, Шоҳобод *риёсати* била домло Муҳаммадшариф Ҳазорасбийға сарафрозлиғ бағишлади. Балдаи маҳруса Урганж ва Хонқоҳ *раис*лари Саъдиддин махзум ибн Муҳаммад Зоҳид *охунд* марҳумий ва домло Ниёзмуҳаммад Хивақийким, фуқаро аларнинг муомиласидин нохушнуд эрди, биноан алайҳ, мансабларидин маъзул бўлуб, аларнинг эвазиға диёнатшиор Муҳаммадгафур *охунд* Урганжий Урганж *риёсати* била балоғатдисор домло Абдуллоҳ Яздий Хонқоҳий Хонқоҳ *риёсати* била муаззиз бўлдилар. Ва *манқит* Абдуллоҳ *охунд*ким, ҳовии маъқул ва манқулдур, ани *манқит* улусиға қози ва *раис* қилди.

Чун илми қироати Қуръонким, фариози айния ва заруриёти диниядиндур, не учунким итмоми салотким, мусулмонлиғ биносининг рукни аъзамидур. мунсиз сурат таҳаққуқ топмас ва бу замонда аксари ому хос қироати *ажамий*ға иктифо қилиб, ҳеч ким тажвид иктисобиға роғиб кўргузмас эрди, ҳазрат хидеви комкорнинг таважжуҳи замири анвари бу илми шариф тарвижиға маашуф бўлуб, фазоилмаоб, камолот иктисоб, жомеи улуми мутанавве, ҳодии фунуни мутафарра шараф ад-дунё ва-д-дин Абулмаоли Муҳаммадшариф қориниким, илми тажвидда фариди даҳр ва ягонаи аср эрди, балдаи Урганждинким, маскани маалуфий²⁴⁵⁹ дур, келтириб, дор ас-салтана Хивақ масжиди жомеининг мусаддарлиғиға²⁴⁶⁰ мансуб этиб, амр қилди то ул азиз ҳар кун каломи раббоний тиловатидин сўнг бу илми шариф қавоидининг таълимиға иштиғол кўргузуб, ҳусни адои махориждин туллобни баҳраманд этгай. Ва яна фирқони мажид ҳофизларидин гуруҳи донишпажуҳни муқарриби даргоҳи вадуди ҳазрат Паҳлавон Маҳмуд *қаддаса оллоҳу сирраҳин*г сари мазори фойизил анворидақим, ул ҳазратнинг хатираи муқаддасида ҳазрат аълоҳоқоний ўз амволи хосасидин зиёратгоҳ ва мадраса ва хонақоҳи олий ихдос қилиб, ҳамул учурда итмомиға етиб эрди, тайин қилди. То ул жамоа ул мавзеи муборақда каломи раббоний тиловатиға қиём кўргузуб, анинг мусаввиботидин жаноб валоятмаобнинг руҳи пурфутуҳларин шодком қилгайлар. Ва аларнинг ҳавоиж ва заруриётин беташвиш ва тасдиъ анборхонаи хосадин муқаррар қилди. Ва қудват ал-фозил ва жоме ал-фазоил, мақсад ал-қуссаро, афзал ал-урафо, Шаҳоб ид-дин Ҳожимуҳаммад қориниким, илми тажвид ва қавоиди қироатда қойиммақоми имом Осим ва ноиб манноби ҳазрати

²⁴⁵⁷ Муфтий – шариятнинг турли масалалари бўйича фатво берувчи олим.

²⁴⁵⁸ Бирваракайига қозилик ва раислик (диний ишлар назоратчиси) мансабига тайин этиш. Муҳаммадраҳимхоннинг ана шу каби фармонларидан асл нусха-ҳужжатларнинг бир нечтаси ЎзР Давлат архивида сақланади.

²⁴⁵⁹ Яъни шу қорининг туғилиб-ўсган ватани.

²⁴⁶⁰ Яъни садрлик, бошқарувиға

Нофёъ раҳамаҳумоллоҳ эрди, аммо бовужуди мафлужлиғ ҳаводиси айёмдин камоли нокомлиғ била рўзгор кечирур эрди, маснавий:

*Дареғо ки даврони нопойдор,
Қилур доим аҳли фазилатни хор.
Қилиб ёр юз нав кулфатга даҳр,
Қуяр дамбадам комига жоми заҳр*

– мусоидати бахт ва муовинати толедин манзури назари инояти хоқоний, мавриди партави отифати соҳибқироний қилиб, маъ атбоъ ва авлод жамъи зарурёти дунявийдин бениёз этти. Камоли макрамат ва ғояти марҳаматдин Арк ҳисорида ўрдуи ҳумоюн ҳужаротидин ҳужраедаким, масжиди шариф жаворида воқеdur, манзили сукно тайин қилиб, зу-л-қаъда нинг ўн иккисида чаҳоршанба куни 1226 (йили)²⁴⁶¹ ул ҳазрат ўз нафаси нафиси била ул жанобнинг оллида илми тажвид иктисобиға иштиғол кўргузуб, оз фурсатда ул илми шарифни ниҳояти камолға еткурди. Ва тамомати ҳуруфни ҳусни адо била ўз махори-жидин чиқарурда қуррои сабъа²⁴⁶² га ангушти таҳаййюр тишлатти. Бу жиҳатдин «аннос ала дин мулуку-ҳум» муадоси била жамии шаҳзодалар ва умарон олийжоҳ ва худдоми даргоҳ ва вазиф ва шариф рағбати том ва ҳусни ихтимом била бу илм таҳсилиға қиём кўргуздилар. Ул ҳайсиатдаким, барча манозил ва масокин масжид ва мадорисдек тиловати каломи мажид қавоидининг такроридин лабрезии файз бўлди. Шаҳару саҳрода қавоиди тажвид муколимасининг гулғуласи мало ал-аълоға етиб, Масжид ал-ақсо му-саббихлариға ҳаловат бағишлади. Шариатпаноҳ, тақводастгоҳ, фазоилмаоб, камолот иктисоб домло Муҳаммадсафоким, тадриси Мадрасаи чубин ва мансаби ихтисоби дор ал-хилофа анга мутааллиқдур, ҳасб ал-амри ҳумоюн маҳаллот ва кентларда масожди хавониқға соҳиби вуқуф қорилар тайин қилиб, коффаи бароё ва оммаи раоёниким, буъди масофат ва мавоней рўзгор жиҳатидин қироат иктисобиға фоиз бўла олмас эрдилар, бу илми шариф таҳсилиға машғул қилди. Чун ҳазрат хилофат мартабат бу илмни итмомиға еткурди, карам дарёсин муталотўм қилиб, ҳазрат қорини хилои зарнигор ва дароҳими бешумор ва манозил хуб ва мазорей марғуб ва худдоми гаронбаҳо ва жаворини хуршидлиқо инъоми била ақрону ашбоҳидин мумтоз ва мустасно қилди. Ва жамии атбо ва ақрабосиға тархонлиғ ёрлиғин марҳа-мат этиб, Ол тамғо била зийнат бағишлади. **Маснавий:**

*Шукри Оллоҳ ки хусрави гозий,
Афсари салтанат сарафрози.
Берди ойини шаръга тарвиж,
Шаръда аслу фаръга тарвиж.
Роиж айлаб улуми раббоний,
Жаҳл расмини айлади фоний.
Хоса илми қироати қуръон,
Ким, ривожии топиб эди нуқсон.
Янгидин саъйи бирла берди ривож,
Яна шуҳрат бошиға айлади тож.
Ё раб, ани калом ҳурматидин,
Илму ойини шаръ иззатидин.
Салтанат ичра пойдор айла,
Давлату жоҳин устивор айла.*

Яна улким, Ўрозали сўпоқким, амири кабир, қутб ад-давла Аваз бий иноқи марҳумнинг авохири айёмида, андоқким гузориш топиб эрди, муҳолифат амриға қиём кўргузуб, Масув бийни ўлдириб, ман-қит улусининг бузилиб, парокандалиғиға сабаб бўлуб эрди, умрлар сўфининг мулозиматида рўзгорин сарф қилиб, оқибат ал-амр шомати кирдори ўзиға оид бўлуб, сўфининг назари тарбиятидин йироқ

²⁴⁶¹ 1226 йил 12-зу-л-қаъда/1811 йил 28 ноябр.

²⁴⁶² Етти қироатда ўқийдиган қорилар.

тушти. Бир неча кун афлос ва фалокат тариқасида ҳарзагардлик қилиб, кавкабаи воло Қўнгрот тасхирига ҳаракат қилмасдин бурунроқ Қўнгротдин Бухорога қочиб, йўли Оқёқиш каноридин тушуб, Ойдўст бий ани ўз мулозиматида сақлади. Чун зу-л-қаъда авоситидаким, Ойдўст бий Оқёқиш ақобири биладаргоҳи олампаҳо утбабўслиқиға фоиз бўлди, ани дағи ўз мусоҳибаотида келтурмиш эрди. Ойдўст бий қайтганда Манқитда Дўсим бийнинг ёнида қолди. Ийди Қурбон инқизосидин сўнг Дўсим бий фармон мавжиби биладани икки ўғли биладарқурбон қилиб, Масув бийнинг хунхоҳларига бир ўғли бериб, интиқомға еткурди. **Байт:**

*Ҳар ким айлади санга бадхоҳлиғи шир,
Кўрким нелар кетурмади бошиға рўзгор.*

Ҳазрат сарвари салотини гардунҳашаматнинг хуршиди сипеҳри иффат, муҳаддараи сародиқи исматға зифоф қилмоғи

Чун саати раҳмати илоҳий тааддуди анкаҳа ва жамъи извожи мутааддида жавозин²⁴⁶³ сийға²⁴⁶⁴ амри биладар каромат қилди, оллоҳи таоло ва таборака айтганига кўра «никоҳи ҳалол бўлган аёлларга уйланаверинглар²⁴⁶⁵» ҳазрат соҳибқирони жавонбахти осмонтахтнинг домани ҳимматин «кўпайиш учун уйланинглар» амрининг доияйи имтисоли тутб, ҳумои рағбати Тўрамурод бийнинг боғчаи иқболнинг давҳаи саодат интимоси ва ҳуққаи исматининг гавҳари гаронбаҳосиким, ҳижланишини ҳарами исмат ва муҳаддараи сародиқи иффат эрди, анинг тораки саодатиға сояйи давлат солди ва ишораи воло биладаргоҳи давлатпаҳо мулозимлари асбоби тўй тартибиға ва маросими сур иқоматиға қиём кўргуздилар. **Назм:**

*Мураттаб қилдилар жашне муалло,
Бори асбоби айш анда муҳайё,
Малак қилса назар ул жашин сори,
Тўшар гардундин айларга наҳоре,
Кўниким толе эрди фарруҳосор,
Назарлар ақд қилмоқға сазовор,
Сочиб Билқиси даврон бошиға нақд,
Сулаймони замонға қилдилар ақд,
Зулайхо кирди Юсуф хилватиға,
Мушарраф бўлди кун, ой суҳбатиға.*

Замона беҳжат тилин таҳниятға очиб, фалак нисор расми учун этагиға завоҳири жавоҳир терди. Х(в)онсолори давлат х(в)он инбисотини мабсут қилиб, соҳии саодат хавосу авомға жоми ишрат берди. **Фард:**

*Осмон жомини тўлтурмиш кавокиб дурридин,
То бу олий базмида гўҳарфишонлиғи айлагай.*

Айшу комронлиғи асбобидин ҳар нимаким, ҳавсалаи хаёлда гунжоиш топар, кўнгул муродиға мувофиқ муҳайё эрди. Лаабу шўъбада ойинидин ҳар нақшким, арсаи имконда воқе бўлур, назар маромиға мутобиқ. Вақфи тамошо ҳар тарафға дидаи орзу назар хамёзасин очса, **байт:**

*Соҳии саманбар, гуландом,
Гулчеҳра, париваш, дилором*

²⁴⁶³ Бир неча хотинга уйланиш руҳсати.

²⁴⁶⁴ Сийға – хотин устига уйланиш. (Шна мазҳабда сийға вақтинча уйланиш маъносида келган)

– соғари зарнигор шароби ёқутфомдин тўлдириб, кафи симгун била аёқ тутар эрди. Ва ҳар жонибга ҳуш қулоқи тутулса, **байт:**

*Мутриби хушлаҳжаи дилкаш адо,
Зухра жабин, маҳваши ширин лиқо*

– қонуни ишрат била тараннум соз қилиб, бу суруд навосин оғоз этар эрдиким, **назм:**

*Шоҳи гардунсарир шод ўлсун,
Сархуши бодаи мурод ўлсун.
Кирсун оғушига арўси зафар,
Боби нусрат анго қушод ўлсун.*

Омин би ҳурмати-н-Наби ва Олиҳи ал-ажмаин.

Дашти Қипчоқга юруш асбобининг баёни ва аҳолни қазоқга танбеҳ илтизомининг достони

Хомаи анбаршамома саҳифаи кофурий уза мундоғ мушкафшонлиг кўргузурким, қазоқия тавоифидин чумакой эликим, иддат ва касратда қатароти амтор ва авроқи ашжордин афзундур, ёзда Ёйиқ ва Отил суйининг канорин ёйлаб ва қишда Сиру Қувонак савоҳилин қишлар эрди. Ул эл Муҳаммадамин иноқнинг авоили давлатида Абулхайрхоннинг ўғли Эралихонни подшоҳ кўтариб, анинг сояйи ҳимоятида марфа ва осуда хотир эрдилар. Эралихоннинг вафотидин сўнг анинг авлодиға навбат била подшоҳлиғ етиб, аларнинг айёми салтанатида ул жамоанинг давлат ва сарвати ортиб «инсон ўзини бойбеҳожат кўргач, албатта туғёнга тушар – ҳаддидан ошар²⁴⁶⁶» муқтазоси била башарият ҳаддидин ўтуб, тамарруд ва исён оғоз қилдилар. Ул авонда Султон Темур тўраниким, Эралихоннинг ўғли ва Бўлакайхоннинг инисидур, ойини шарорат ва қавонини залолатда ул элга ҳамдастон, балки хамирмойин исён эрди, хонлиғ маснадида оромгузин қилиб, муддати мадид ва аҳди баид аларнинг фасоди атрофи Даштда истимрор топти. Андоқким, Янгиқалъа йўлин ва Эрдор масоликин қиттоғ ат-тариқлиқ била масдуд қилиб, Мовароуннаҳр ва Хоразм ва Ўрус корвонин мукарраран ғорат этиб, кўп бегуноҳларни қатлу асир қилдилар. Хусусан таърихи ҳижрий минг икки юз йигирма уч²⁴⁶⁷ дин сўнгким, уч йилғача атрофи олам ва тавоифи умам орасида қаҳат ва ғило шию топиб, фуқаро ва ажза ҳар тарафга таҳсили рўзи учун тараддуд оғоз қилиб, жилов ватан ихтиёр эттилар, чумакой ва чигили орасида бу ҳодисаи жонкоқ хабари интишор топиб, ул элларнинг лусус ва ҳаромилари ҳар йил уч-тўрт қатла Учучоқ ва Тевабўюн ва Хол Отонинг жаворида қатъи тариқ қилиб, Хоразм ва Бухоронинг ажза ва фуқаросидинким, ризқ таҳсили учун тараддуд ва рафт-омад қилурлар эрди, кўп мусулмонларни иср қайдиға чекиб, бандалик қуллодасиға мутақаллид қилдилар. Буларға дағи қаноат қилмай, Хоразм мамоликининг атрофида ўлтирғон элга дохил ва музоҳим бўла бошладилар. Ҳазрат хидеви комкор Янгидарёни мусаххар қилиб, ул навоҳи аҳолисин кўчуруб келтургандин сўнг Султон Темурхон ва Каттабой *бий* ва Бургутбой *бий* ва ғайриҳум чумакой арозилидин гуруҳи анбуҳни афсод тариқаси била Хоразм жониби номзад қилди. Ул жамоа Янгидарё устидин ўтуб, Тавқара навоҳисида баъзи янгидарёлиғ элни чопиб, кўп мол ва асир олиб, мурожиат кўргуздилар. Ва Қўнгрот тасхирининг ҳангомида Янгидарёга бориб ўтирган *қароқалпоқия*ға қилған муомаласи худ юқорида мазкур бўлди такрор қилмоқ ҳожат эрмас. Ойдўст *бий* ул элни кўчириб қайтгандин сўнг қазоқ рояти истибдод ва истиқлолни такаббур ва тажаббур расми била ҳаракатға киргузиб, Янгидарё навоҳисинким, мамолики маҳрусса замоимидин эрди, қишлоқ ва нашимангоҳ қилди. **Байт:**

²⁴⁶⁵ Қуръони карим, 4 : 3.

²⁴⁶⁶ Қуръони карим, 96 : 6, 7.

²⁴⁶⁷ Ҳижрий 1223/1808-09 йил.

²⁴⁶⁸ Аҳамм ва ансаб – муҳим ва муносиброқ.

*Эрур ғариб масал бу қадимдин ашҳар:
Чиқар тўнгуз тепага эл йироқ бўлса агар.*

Ул жамоаи тийрарўзгори ситезақорнинг мундоғ ноҳамворлиғи ҳазрат хидеви комкорнинг таъби саодатёрига номулоим тушуб, аларнинг танбеҳ ва таадиби учун Дашти Қипчоқ юрушин хотири ақдасида мусаммим қилиб эрди. Ул оворда Марв тароқимасидин така ҳаромилари ўз ҳаддидин мутажовиз ишлар зуҳурга еткуруб, баъзи афъоли ношойистага иқдом кўргуздиларким, ул жамоанинг гушмоли қазоқ таадибидин аҳамм ва ансаб²⁴⁶⁸ кўринди. Бу жиҳатдин Марв юрушига жозим бўлуб, асокири нусрат маосирга фармон нуфуз топтиким, сафар яроғининг таҳҳиясига иштиғол кўргузгайлар. Бу аснода Ҳасанмурод отолик ва Қандим сардорким, сифорат расми била Бухорога бориб эрдилар, андоқким собиқан баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди, Мир Ҳайдар подшоҳнинг элчилари манқит Яқуб қўрчибеги ва Кал ясовул била Бухородин келиб, даргоҳи олампаҳоқ тақбилига мушарраф бўлдилар. Ва элчи мазкурлар подшоҳи мушорилайҳнинг изҳори ихлос ва иттиҳодлигинким, ҳазрат аълоҳоқонни оқо ва ўзини ини ўқуб эрди, ул жанобдин келган тансуқоти гаронмоя ва хилои тиллопирояни пешкаш қилдилар. Чун ҳазрат султони соҳибқиронга амрини мазкурин, яъни аввал қазоқ таадиби ва сўнгра така гушмоли макнуни замири анвар бўлуб эрди, сафои тавийятдин якжиҳатлик истикмоли учун ул амрлар шуруида «ишларингизда улар билан маслаҳатлашинг²⁴⁶⁹» мафоди била машварат илтимос қилиб, Бердибек валади Худойберди иноқниким, отаси ўрнига чигатой иноқлиғи хитоби била сарафроз бўлуб эрди, элчи мазкурларга мусоҳиб қилиб, Бухорога ирсол этти. Берди иноқ элчилар била Мир Ҳайдар подшоҳнинг дарбори олийсига етгандин сўнг ул жаноб берди иноқнинг таъзим ва тақримида масоии машкура тақдимга еткуруб, машварат илтимоси қилилган жиҳатдин амомаи ифтихорин мабоҳат ҳавосига отиб, така гушмолининг муниятин ўз зиммасига кўтариб, мутакаффил бўлдиким, Хоразм тавобеиндин ҳар мол ва асирларким, така муонидларининг тасарруфидадур, истирдод қилиб, даргоҳи олампаҳоқга ирсол қилгай. Бу мазмунга мушиир садоқатнома қайди китобатга чекиб, ҳазрат беҳамол муқарриби даргоҳи зулжалол Мир Кулол қаддасаллоҳу сирраҳунинг дудмони саодатнишонидин саййид Мусо хўжа ўроқ Мир Кулолийким, Бухоро машоҳиридин садорат мансабида мутамаккин эрди, Берди иноқга масҳуб қилиб, аларни дор ал-хилофаи Хивақга ирсол қилди. Алар ийди Азҳо²⁴⁷⁰ да кўрунуши ҳумоюнда шарафандўзи тақбили бисот бўлуб, волии Бухоронинг изҳори иттиҳод ва якжиҳатликин садоқатнома била арзга еткурдилар. Ҳазрат хидеви комкор бу жиҳатдин Бухоро подшоҳининг илтимосин риюа қилиб, така гушмолининг саҳифаи азиматиға рақами фасх чекиб, қазоқ таадибини пешниҳоди хотир қилди. Ул аснода Жонмуҳаммад валади мулло Эшимбой қазоқ элчилари била келиб, Султон Темурхоннинг ноҳинжор²⁴⁷¹ лигин арзга еткурди. Бу воқеа баёни улким, собиқан гузориш топиб эрдиким, Жонмуҳаммади мазбур фатҳнома била Хоразм усаросининг талаби учун сифорат расми била Дашти Қипчоқга озим бўлуб эрди, чумакой элини Қувонак ва Янгидарё савоҳилида топиб, Султон Темурхон бошлиғ чумакой элининг тўра ва бийлариға фармони олийшонни еткурди. Султон Темурхон ва Бўлакайхоннинг ўғлонлари бовужудиким, аларнинг сингил қариндоши ҳазрат хилофат мартабатнинг ҳарами муҳтарамида мухаддироти сародиқи аффоф силкиға мунтазам эрди, бу нав нисбати мувосилат ҳуқуқидин кўз юмиб, шарорати қазоқият урфининг ҳаракати била ҳукми ҳумоюн имтисолидин бош чектилар ва ўз ҳаддидин ташқари қадами журъат қўйиб, баъзи номуносиб ва ноҳинжор сўзларга тиллари мутакаллим бўлуб, элчининг таъзим ва табжилида истихфоф кўргуздилар. Ва Оллоҳберди хўжаким, Жонмуҳаммаднинг ҳамроҳи эрди, ани Ўртаюз қазоқиға юбордиларким, ул эл агар ҳазрат аълоҳоқонга инқиёд кўргузса, бизлар дағи итоат қилурмиз ва илло филло. Қурон баҳодир ва Бургут бойким, чумакой элининг азим уш-шаън бийларидур, ўзлариға тааллуқ эллар била Янгидарёга келиб, Ҳасан қалъасининг ҳаволисидида қишлоқ қилиб эрдилар, алар Султон Темурхоннинг мундоғ ноҳинжорлиғига ризо бермай, муни маслаҳат кўрдиларким, сулҳуна юзидин бу элчиға элчи қўшуб юборали, то элчи келгунча элнинг қироғида бадолға истиғдодин саранжом қилиб, фароғи тамом била ҳар на иш қилсангиз қилинг. Бу раъй хонға мувофиқи

²⁴⁶⁹ Қуръони карим, 3 : 159.

²⁴⁷⁰ Ийди Азҳо – Қурбон ҳайити.

²⁴⁷¹ Ноҳинжор – қўпол, қўрс.

мизож тушуб, бийларнинг савобдиди била Бургутбой *бий*нинг ўглини баъзи *кадхудо*лар била Жонмуҳаммадга қўшиб, даргоҳи олампаҳога ирсол қилдилар. Элчилар келгандин сўнг Жонмуҳаммад ўтган вақоени арзга еткурди. Бу жиҳатдин ғазаб султони музоиф бўлуб, элчиларни туттириб, тангнои зиндонда меҳмон қилди. **Байт:**

*Кишиким, келди даргоҳингга нософ,
Қилур банд ичра зиндон билософ.*

Ва фармони лозимилзон асокири зафармаосирга содир бўлдиким, ҳар икки ва уч киши бир тева ва партол олсун. Ва ҳар тевага икки мишик²⁴⁷² ва икки ойлиқ озуқи била Қипчоқ ҳаволисига йиғналсунлар.

Ҳазрат олийхоқонийнинг жулуси майманатмаанусининг еттинчи йилининг вақоен касир ал-бадоен. Ул жумладин рояти офтоб ишроқнинг Дашти Қипчоқга ҳаракат этмаки ва қазоқ муонидларининг шишаи жамнатига санги тафриқа етмаки. Асокири мансуранинг мағоними касира тасарруфидин баҳраи тамом олмоғи ва кавкабаи волонинг қонди нқбол инонкашлиги била мурожиат жониби қўзғалмоғи

Сўз мизморининг турктози, варақ байдосининг жилвасози қалами воқеапардоз бу нав фасонатирозлиғ кўргузурким, чун асбоби сафар таҳҳиясидин фароғ ҳосил бўлди, ҳазрат сарвари салотини изом, умдаи зу-л-иҳтиром, султони Сулаймон иҳтишом, соҳибқирони зафар интизом, **назм:**

*Муайяди шаҳанишоҳи гардун жаноб,
Жаҳонгири феруз, молики риқоб.
Муайяни масокин, муҳити карам,
Маъзилваро, сарафрози умам.
Сарири хилофатда тож ал-мўлук,*

Тариқи адолатда соҳиби сулук. – босити бисот ал-амну омон, қомеи бунён аз-зулм ва-т-туғён, ал-мухтас би инояти малик ал-маннон, муизз ад-давлат ва-л-хилофат ва-д-дин Абу-л-музаффар Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *халадаллоҳу мулкаҳу абадан* мамолики маҳруса муҳорисати учун жаноб аморатмаоб, аёлатинтисоб, маркази муҳити жалолат, қутби доираи асолат, **шеър:**

*Иззу жалола торилшининг меҳри анвари,
Иқболу жоҳ афсарининг зебу зевари.*

Дунёву дин иморатининг рукни аъзами, яъни хидеви комравонинг биродари, умдат ал-умаро, қудват ал-узмо, маржа ал-азим, мақсад ал-акорим, навбоваи бўстони салтанат, хулосаи дудмони макрамат, *амири кабир* жалол ад-давлат ва-д-дин Қутлуғмурод *иноқ маддаллоҳу зилола жалолуҳи ала мафориқи-л-аномни* ниёбат маснадида мутамаккин қилиб, таърих минг икки юз йигирма еттида муҳаррамнинг ўн иккиси²⁴⁷³ да душанба куниким, Қўй йилининг авохирида Хоразм Ҳутининг аввали²⁴⁷⁴ эрди, мустақарри хилофатдин рукуб қилиб, Мойлижангални шарафи нузули била ғайрати беҳиштбарин қилди. Чун тон-гласи сешанба куниким, *Отолиқ* арнасининг ҳаволисига сояйи вусул солди, *қароқалтоқ* баҳодирлари Гургон *тарокимасининг* чопғунчиларидин киши ўлдириб, бир бош келтурдилар. Бу **сониха баёни ул-ким**, чун Гургон *тарокимасининг* авбош ва арозиликим, Илтижа қудуғининг устида Қандим *сардор*дин дустбурди аъзим ва гушмоли балиғ кўруб, улоғ ва озуқасидин айрилдилар, машаққати тамом ва суубати локалом била йўлда баъзи рахти ҳаётин сарҳади ҳалоқатга чекиб, қолғони ярим жон била ўз масокинига

²⁴⁷² Сув соладиган чарм мешкоб.

²⁴⁷³ 1227 йил 12-муҳаррам/1812 йил 27 январ

²⁴⁷⁴ 20-феврал.

етуштилар. Ул жамоанинг баъзи ҳаромзодалари хуморшиканлик таманноси била хийра сарлик бошин нохуни фасод била қашиб, мамолики маҳрусай Хоразмға роятафроз таважжуҳ бўлдилар, токим бир тарафдин дастбурд кўргузуб ёнғайлар. Бу тамҳид била таййи манозил қилиб, Хўжаэли ҳаволисидағаи қарақалпоқ элиға чаповул еткурдилар. *Қароқалпоқ* муборизлари дағи туш-тушдин отланиб, *яемутияни* мағлуб ва мунҳазим қилиб, гушмоли балиғ еткурдилар. Ва даргоҳи олампаноҳ худдомиға нишона учун бир бош келтириб, мавқафи хилофатдин авотифи бекарона била сарафроз бўлдилар. Ҳазрати хидеви комкор чоршанба кун Арнадин давлатға ҳаминони рукуб қилиб, Қипчоқни музриби боргоҳи нузул этти. Низом ал-мулк Юсуф *меҳтар* ва шужо ад-давла Муҳаммадризо *қўшбегига* мавқафи жалолдин ҳукми ҳумоюн содир бўлдиким, гардун мисол сафиналар билаким, **фард:**

*Топиб вазъда барча шакли ҳилол,
Вале кенглик ичра фалакдин мисол.*

– бурунроқ ярлиғи жаҳонмато била Омуюнинг юқори ва нишебидин Қипчоқ маъбарига жам бўлуб эрди, келган сипоҳи нусратпаноҳни муаттал қилмай, дарёдин ўткара берсинлар. Жума кун муҳаррамнинг ўн олтиси²⁴⁷⁵ да ул ҳазрат Тангри таборака ва таолонинг ҳифзида дарёдин убур қилиб, Чалпуқнинг шарқий остида дарё қироғин мухайяи хайёми иқбол ва муқарри сародиқоти жоҳу жалол қилди. Бу мавзеда асокири мансура ва афвожи қоҳира дарёдин ўтгунча тўрт кун таваққуф қилиб, қуш солмоқ ва шикор қилмоқ била вуҳуш ва таюрға қирон солди. **Маснавий:**

*Шоҳим ки шикор ўлур шиори,
Қўк узра бўлур Ҳамал шикори.
Қилгач қушини ҳавода сойир,
Бўлур анга сайд Насри Тойир.*

Айёми таваққуфда Ўртаюз қазоқидин Омонбой бийким, ул улусға амири соҳиби фармон ва нўйини подшоҳ нишон эрди, анинг иниси Қаппонбой баҳодир оқосининг олдидин Оллоҳберди хўжанинг мусоҳибатида сифорат расми била келиб, кирёси давлат асосинг утбабўслиқға фоиз бўлуб, бир шунқори тезпарвоз била тўққуз от пешкаш ўткарди. Ва оқосининг изҳори инқиёд ва қуллуқ аризадоштгин маърузи ройи оламорой қилиб, саршори бодаи отифат бўлди. Ва ишорати хоқоний била анга Элтузар Муҳаммад Баҳодирхони мағфурнинг работида манзил тайин қилиб, саркори хилофатдин вазифа ва улфасин муқаррар қилди. Ва яна Бўлакайхоннинг учинчи ўғли Султон Ҳусайн *тўраким*, Чўнг султонға машҳур эрди, қариндошин кўрмак баҳонаси била Султон Темурхоннинг олдидин келди, токим олийҳазрати хилофат мартабат агар маснади фароғатда мутамаккин бўлуб, интиқом азмин ҳайзи қувватдин мансаи феълға келтурмаган бўлса, фаҳв ал-мурод ва илло хабар ирсолида тасоҳил жойиз тутмағай. Чун Чўнг султон Қозили йўлидин чиқиб, Чилпуқ навоҳисига ворид бўлди, билдиким на ҳодиса рўй бермиш. Филҳол мулозимларидин икки кишини Султон Темурхонға ахбор учун қайтариб, ўзи даргоҳи гардун иштибоҳ хокбўслиқига мушарраф бўлди. Мунҳийлар анинг қазақға ахбор учун киши қайтарганин арзға еткуруиб, мавқифи жалолдин такомишға киши буюрилди. Маъмурлар Чўнг султоннинг юборган кишиларин йўлдин тутуб келтирдилар. Ҳазрат хидеви комкор Чўнг султонни хитоб ва итобдин сўнг мулозим ва мусоҳиблари била шаҳарға юбориб, анинг муҳофизатиға киши тайин қилди. Ойнинг йигирмаси²⁴⁷⁶ да сешанба саҳари амири садоқат интимо шужо уд-давла Муҳаммадризо *қўшбегини* муқаддимаи сипоҳ ва ҳировули лашкари зафарпаноҳ қилиб, *Тўрабек қиёт* ва мулло Давлатназар ва Тайлоқ баҳодирни анга ғажарчи этиб, Қозили йўлиға буюрди. Ва изидин кавкабаи воло рояти азиматни ҳаракатға киргузиб, кеч пешинда Қаттиғоғоч қумиға нузули майманат вусули била низорат бағишлади. Тонгласи саҳарда асокири нусратмаосир наҳзат кўргузгандин сўнг саҳоби қиргун мавокиби кайҳонпўй ғуборидек ҳаво юзин тутуб, ой ва юлдуз лўъбатлари ва «қуёш ҳам парда ортига бекинибди²⁴⁷⁷» пардасиға рўйи ихтифо

²⁴⁷⁵ 1227 йил 16-муҳаррам/ 1812 йил 31 январ.

²⁴⁷⁶ 1227 йил 20-муҳаррам/1812 йил 4 феврал.

²⁴⁷⁷ Қуръони карим, 38 : 32.

чекиб, булут парвизани кофурбезлик оғоз қилди ва замҳарир чопғуни ҳар тарафга таку-тоз кўргузди.

Назм:

*Ҳавода булут кўргузуб растахез,
Жаҳон сатҳига бўлди кофурбез.
Фаразким шаҳаниоҳ қилғоч хиром,
Оқ этгай йўлин кўргузуб иҳтимом.*

Кавкабаи воло Қувбош йўли била Қазали Тангёрбошининг гузаридин ўтуб, оининг йигирма учи²⁴⁷⁸ да жума куни Қоқма саксовул йўлининг оғзиға тушулди. Ул кун қароқалтоқ усаросидин бир кенагас йигит қазоқдин қочиб келди ва қазоқнинг кавкабаи волонинг таважжуҳидин ҳануз беҳабарлиғи андин вузуҳға етди. Бу мавзеда Ойдўст бий қароқалтоқиядин беш юз диловар кинагузор била мавкаби ҳумоюнға мулҳақ бўлуб, дарбори фалак миқдор хокбўслиқиға шарафи ихтсос топти. Ва тўққуз-тўққуз пешкаш чекиб, иззи қабул била сарафроз бўлди. Шанба куни чоштгоҳдин сўнг фалаки нилчеҳр сард меҳрлик оғоз қилиб, ҳаво мавжи бурудат шиддатидин гуҳар суйидек гириҳбанд бўлди ва дарё суйи совуқ ҳиддатидин зулама кўнглидек пўлод пайванд ва шамол ихтизози сармо зўрбозуси била олам юзиға тўпсонча урди. Ва дабур²⁴⁷⁹ турктози замҳарир²⁴⁸⁰ тамаввужидин жаҳон бошиға тег ёғдурди. **Маснавий:**

*Совуқ бўлди анингдек ҳуши фарсуд,
Чиқарди ўт гами эл оғиздин дуд.
Бурудат ул сифат кўргузди таъсир
Нафас занжирдек бўлди гилугир.
Асар қатъ ўлди байзо миҳмаридин.
Ҳарорат маҳв анжум аҳгаридин
Совуқдин бўлди ўт тоғ ичра ноёб.
Қаротопидин чекиб устига санжоб
Оғиздин чун нафас чиқмоқни чоғлаб.
Сақол устида чиқғач шуша боғлаб
Оччиғ елдин улусға ҳолат улдур
Тўкар кўз ёшларидин ерга мўл дур.
Неча қордин ки ер қоқамга кирди
Совуқ ажзосини ҳар ён айирди.
Булог бўлди телмур кониға монанд
Тенгиз ҳам сарбасар пўлод пайванд.
Ҳавоким панжаи таҳрик очти
Кафидин олам ичра заҳар сочти.
Йилонлар бўлди ер остида бежон
Қочиб рубоҳ уйига шери гаррон.
Ҳавоға қушлар очғоч ногаҳон пар
Қанот ёпмоқ яна бўлмай муяссар.*

Якшанба куни бовужудиким шиддати сармо бурунғи кундин зиёда эрди, ҳазрат хидеви комкор наҳзат аламин жилваға киргузди. Чун Қоқма саксовул бешасидин ўтти, биёбонға ворид бўлдиким, вусъатда фалак арсасидин кенг ва ҳамворлиғда ойна сатҳиға тенг. **Назм:**

*Ажаб паҳн дашт карон то карон
Мусаттаҳ эди рўйи ойна сон.*

²⁴⁷⁸ 1227 йил 23-муҳаррам/1812 йил 7 феврал.

²⁴⁷⁹ Дабур – жануби-ғарб томондан эсувчи шамол.

²⁴⁸⁰ Замҳарир – аёзли изғирин.

*Темур лавҳ янглиг бари асру сахт
Кўкармай анга ҳеч гиёҳу дарахт.
Саморуг ул ёнидин урса сар
Кўрар бу каноридин аҳли назар.*

Ул дашт Оқтобон тақрифа машҳурдур. Борурда сўл қўл тарафидаким, жониби ғарбийдур, бир баланд қўл тушубдурким, Оққирға мавсумдур. Ва оёқи Бўричи сангарифа вобастадур. Ул даштда лағзиши по²⁴⁸¹ ва шиддати сармодин кўп от ва тева талаф бўлди. Ва ниҳояти бурудатдин аксари аҳли лашкарнинг қўл ва оёқин, бурун ва қулогин совуқ олди. Олиҳазрат, хилофат мартабатнинг дағи муборак бир юзи била бир қулоқларининг учиға бир нима сароят қилди. Ва эшитилдиким, бу даштда ул кун икки киши сармодин ҳалокат сарҳадиға етмиш. Намози асрдин бурун Кўктепа қумиғаким, дашти мазкур юзида хол янглиғ воқедур, нузул қилиб, кирёси баланд асос манжуқин ул қумнинг қибла остида қуббаи аюқға ҳамсар қилди. Ва андин кўчуб, Чартакли усти била икки кун совуқ жиҳатидин оз-оз қатъи манозил қилиб, сешанба кун асрда Чоғиллиға сояйи вусул солди. Тонгласи чаҳоршанба кун кавкабаи воло андин ҳаракат қилди. Ул кун бурудат шиддати бир нима тахфиф топти ва охири пешинда қумдин чиқиб, муз усти била Янгидарёдин убурун қилиб, Яхши қашқа тепасининг остиға тушти. Чун жамшиди хуршид хилваткадаи мағрибда ором тутти, байт:

*Олиб мағриб диёридин шоҳи ховар,
Чу бутрошти фалакка хайли ахтар.
Шаҳи хуршид тожу осмон тахт,
Хидеви моҳ чеҳрау Муштарий бахт.*

Тартиби сипоҳ ва таййини талоя қилиб, хабаргирлик учун Қандим *сардор* ва Паноҳ баҳодир *қўнғрот* ва Давлатназар *юзбоши* валади Ўрунбой ва Султон *кенагас* ва Тўрабек *қиётни* ўн киши била Ҳасан қалъасининг тарафиға ирсол қилди. Маъмурлар Ямонқашқа ҳаволисидин икки киши тутуб, мингдан кўпроқ йилқи олиб, ярим кечадин бурун қайтиб келдилар. Ва тутулғон кишилардин қазоқнинг яқинда эркани ва асокири мансура таважжуҳидин беҳабарлиғи маълум бўлди.

Аммо. Тутулғон кишиларнинг бир йўлдоши қўлға тушмай қочиб қутулуб эрди. Нисфиллайлда элга хабар еткурди. Қазоқнинг хирмани саботи бу хабари ваҳшат асар борқаси била хокистар бўлуб, куран-куран, қабила-қабила фирор тариқиға озим бўлдилар. Ул кеча саҳар ҳангомида фақир туш кўрдимким, асокири нусратмаосирнинг барча улоғ ва марокиби ўтун юкланган қиблаға мутаважжихдурлар. Ва хилофат мартабат бир саманди гардун монандға рокиб бўлуб, асокири мансура забтиға иштиғол кўргузадур. Ул аснода назаримға мушоҳида қилилдиким, бир санги осие²⁴⁸² ким, йўл устида воқе эрди, ўз-ўзидин пора-пора ушалиб, барча бетасдиъ ўттилар. Тонг отғондин сўнг бу тушни баъзи донишмандларғаким, фақирнинг қўшиға яқин тушмиш эрдилар, тақрир қилдим. Алар таъбир қилдиларким, ўтиндин мурод ўлжа ва ганоимдур. Иншооллоҳи таоло ҳазрат хидеви комкор душманға нусрат топиб, мурод якронига руқуб қилур ва ул ҳазратнинг маёмини давлатидин, барча аҳли сипоҳ ва бизлар ганоими мавфурадин баҳрамандлиғ бўлурмиз. Ва ул тошким, йўлда ушалмишдур, иборати совуқдиндур. Ул дағи бартараф бўлуб, беранжу қоҳиш мурожиат қилурмиз. Бу туш таъбири «ар-рўё ал-солиҳа²⁴⁸³» мадлули била кечга қолмай мансаи зуҳурда жилвагар бўлди. Чун тонгласиким, ойнинг ўн тўққузинчи кун²⁴⁸⁴ панжшанба эрди, алами заррини офтоб арсаи осмонда жилвагар бўлди, ҳазрат хидеви комкор баъзи муътаид кишиларни ўрдуи олий забтиға тайин қилиб, ҳукми воло содир бўлдиким, кўчуб Ҳасан қалъасида таваққуф қилиб, ҳукми мужаддадға мунтазир бўлсун. Ва сипоҳи зафаршиорнинг тартиб ва тансиқиға партави илтифот солиб, умаро ва сипаҳдорлани ўз тумонот ва қўшуноти била қўл-қўл, даста-даста қилиб, ҳукми ҳумоюн иззи асдор топтиким, ҳар ким ўз қўл ва дастаси била маҳалли мўайянда барқарор юрсун-

²⁴⁸¹ Лағзиши по – оёқ тойиниши.

²⁴⁸² Санги осие(б) – тегирмон тоши.

²⁴⁸³ Солиҳа (яхши) туш. Ҳадисдан.

²⁴⁸⁴ Бу ерда котиб хато ёзган: аслида ойнинг йигирма тўққизи бўлиши лозим. 1227 йил 29-муҳаррам/1812 йил 13 феврал.

лар. Ва аморатмаоб Муҳаммадризо қўшбеги ва иниси Муҳаммадқули бекни жунуди зафарвурод била ҳаровуллик ва қаровуллик амрига маъмур қилиб, аларнинг изидин кавкабаи воло ва дабдабаи ҳайратафзо била илғор қилди. Ва Ҳасан қальасидин ўтилгандин сўнг офтоб самт ир-раасга иртифо қилганда Бургутбойнинг эли *тўвбот* уруғининг кўчининг сўнгига етиб, ўлжа ва асир қилдилар. Мундин сўнг сипаҳдорлар фармон мавжиби била даста-даста ҳар ким бир йўлга тушуб, наҳбу гонат маросимиға қиём кўргуздилар. Бу тариқада ғояти истижол била илғаб, кавкабаи ҳумоюн Ўрунбой қальасидин ўтганда қазоқнинг улуг кўчиға, балки ўлтирган аҳшом ва овулиға етиб, поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилдилар. Ул учурда Суюн бийким, Қўнрот фатҳидин сўнг мулозими рикоби ҳумоюн бўлуб, тарбияти хоқоний била ҳазиси накбатдин даражаи давлатға тараққий топиб эрди, барчадин бурун кўчга оғонилари била аралашиб, қазоқни мутафарриқ қилиб, бир қатор теваниким, адади тўққуз эрди, юк ва асбоби била келтуруб, ҳазрат аълохонийға пешкаш қилди. Ул ҳазрат анга изофи алтоф кўргузиб, келтурганларни ўзиға қайтиб марҳамат қилди. Ва якрони азиматин фирорийлар ақабидин сабуктоз қилиб, учраған муонидларни қатлу асир этиб, намози дигардин сўнг Қўпоариф қумиғаким, Қувонак дарёсиға икки манзиллик йўлдур, сояйи вусул солди ва ул мавзени нузули майманатшамули била рашки нигорхонаи Чин қилиб, нафир ва карнайни навоға киргуздирди, токим атроф ва жавонибдағи чаповул ва гонат учун мутафарриқ бўлғон сипоҳи нусратпаноҳ ливои зафар ат-таво соясиға мужтаме бўлғай. Ва асокири мансура фавж-фавж ва даста-даста ул биёбони бепоёнда фирорийлар таоқибига жиловрез бўлуб, қазоқиядин қабила-қабила элни асир ва торож қилиб, хуфтонда оғир ўлжа ва қалин ғаноим била атрофу жавонибдин ливои нусрат ат-таво соясиға мужтаме бўлдилар.

Аммо. *Явмутия* жамоасиким, мавкаби ҳумоюндин бир манзил илгари аъдои гурезпоға эришиб, қатлу торож амриға иштиғол кўргузур эрдилар, гуруб вақтида қазоқиядин бир гуруҳи анбуҳнинг изидин етиб, бетаҳоши ва тааллул кўч аросиға дохил бўлуб, наҳбу гонат амриға дасти татовул узаттилар, муонидларким, жон хавфидин қадамфарсои водии фирор эрдилар, чун кўрдиларким, атфолу аёллари душман қўлида исорат қайдига гирифтор бўладур, ҳамияти қазоқият инонгир бўлуб, ҳайъати ижтимо била *явмутия*ға ҳамла еткуруб, муҳориба амриға иқдом кўргуздилар. Ва қазоқ диловарларидин биров найза еткуриб, Қоқа *сардор*нинг эгнидин захм солди. Қоқа *сардор* бовужуди захм ямут муборизлари имдоди била ул диловарни ҳаёт маркабидин мазиллат туфроқиға йиқиб, аъдои давлатни мақҳур ва мунҳазим қилдилар. Ва дерларким, Ойтан *тўра*ким, Бўлакайхоннинг ўғлонларидиндур, ул муҳорибада *явмут*дин жароҳат кўтариб, латоиф ал-ҳийл била ўзин бир канорға тортиб, ҳалокат вартасидин нажот топмиш. *Явмутия* ул мавзедин усарои бисёр ва ғаноими бешумор била илгариб, мавкаби ҳумоюнга мурожиат кўргуздилар.

Ул кун Хўббикқули хўжаким, Хўжакон хўжаға машҳурдур, анинг навкарларидин *боғлон* Отаниёз деган бир йигит шаҳодатға етти. Бу воқеа ул эрдиким, Отаниёзи мазкур Хўжакон хўжанинг иниси саййид Мансур хўжа била муонидлар торожиға гарм бўлуб, бир тарафға туштилар. Ул аснода Соллоқ баҳодир валади Абдуллоҳ *сардор олабўлак* ва *човдур* навкарлари етушиб, аларға қўшулдилар ва муттафиқ ул жонибдағи қазоқ таоқибига камоли истижол била якрон суруб, қазоқнинг изидин етиб, амвол ва мавоши торожиға қўл солдилар. Итифоқан қазоқ иддати икки мингдин зиёда эрди ва булар ўттуз отлиғдин кўп эрмас эрди. Қазоқ хайли бу жиҳатдин қайтиб, далерона муҳориба амриға қиём кўргузди. Соллоқ баҳодир бу мазмунғаким, **байт:**

*Сипоҳе ки сандин зиёдат дурур,
Анга жоҳид ўлмоқ жоҳолат дурур*

– амал қилиб, ўзин кейин тортиб, ҳангомаи корзордин канорагирлик кўргузди. Аммо Отаниёзи мушорилайх сархуши нашаи разм бўлуб, аъдои давлатнинг касрат ва иддатин «қанча бўлса ҳам йўқ каби²⁴⁸⁵» санаб, майдони корзордин шижоат юзин қайтармайин, муборизат теғи била кўп қазоқни мазиллат туфроқиға йиқитти. Қазоқия ғулув қилиб анга захми жонгузой солиб, отдин йиқтилар. Ул ҳодисадин саййид Мансур хўжа огоҳ бўлуб, қазоқ сипоҳин мутаволини ҳамалот била анинг атрофидин йироқ суруб, ани майдони корзордин олиб чиқти. **Назм:**

²⁴⁸⁵ Арабча ибора.

*Ямон кунлар киши бошига тушса,
Қазодин кулфате ногоҳ етушса.
Хуш ул ҳамраҳ ки кечгай молу жондин,
Ва лекин кечмагай бир лаҳза андин.
Бу янглие ҳамраҳу қобилеа юз жон,
Фидо қил гар муяссар бўлса осон.*

Қазоқ била айрилишгондин сўнг жонин ҳақга таслим қилди. Саййид Мансур хўжа анинг ўлигини хуфтанда мавкаби ҳумоюнға еткуриб, ҳозир уруғиға топшурди.

Ул кун асокири мансура ва афвожи қоҳираға ганоими мавфур ва усарои номақдур тушти. Андоқким юз мингдин зиёда қўй ва қирқ мингдин ортуқроқ тева эрди. Боқий ганоимни мундин қиёс қилса бўлур. Ва усародин беш юз бокира эрди. Ўзга асирлар тахминин мунинг юзидин билса бўлур. Ва Жонтув тўра ва Ойтан тўра валадони Бўлакайхоннинг қизлари ва ҳарамлари дағи асорат қайдиға кирди. Ва Бургутбой бийнинг бир хотуни била бир кичик ўғли асир бўлди. Чун хусрави анжум ливои зарринин фалак даштида ҳаракатға киргузди ва кавокиби сипоҳи қазоқ хайли ҳазимат оҳангин туздилар, ҳазрат султони соҳибқирон яна қазоқни таоқиб қилмоқ иродаси била ўрдуи кайҳонпўйға киши юборди, токим кўчуруб, ақабидин еткургай. Ва Шоҳниёз *отолиқ* бошлиғ умарои изом ва акобири вожиб ал-эҳтиром даргоҳи гардун иштибоҳға жиҳасои ниёз бўлуб, мавқеи арзға еткурдиларким, муонидлар аъмолиға кўра, балки зиёдароқ жазоға сазовор бўлуб, қутулгонлари бу биёбони бепоёнда овора ва саргардон бўлдилар. Кавкаби аъло ул овораларни бу дашти васеда таоқиб қилмоқда онче фойда мутараттиб эрмас. Эмди давлат била мустақарри жалолатға мурожиат кўргузуб, фуқаро бошиға соягустари отифат бўлмоқ муносиби давлат кўринур.

Ул ҳазрат бу жиҳатдин ул азиматни фасх қилиб, ўрдуи кайҳонпўйға чопар юбордиким, Ҳасан қальасидин тебранмасун. Ул аснода Қуронбийнинг ўғлонлари *чилдир* уруғи била кейинда қолгон хабари келди. Бу воқеа тавзиҳи улким, Қурон баҳодирким, *чилдир* уруғининг улуғидур, ул эл била Ҳасан қальасининг кунтуғар қибласида бир фарсах йироқ қишлоқ қилиб ўлтириб эрди, уруғи бурунроқ Қувонак канориға Султон Темурхоннинг ўрдусиға бориб эрди. Андоқким собиқан мазкур бўлди. Анинг ўғлонлари бу ҳодисадин чоштгоҳда хабар топиб, *чилдир* уруғи била кўчуб, фирорий бўлдилар. Занғар қумининг шарқида кичкина дарё каноридаким, Янгидарёнинг бир шўъбасидур, сипоҳи нусратпаноҳдин баъзи мутажандаким, мол талаби била ул тарафға тушуб эрдилар, аларға йўлиқиб қолдилар. Алар ул элни муҳосира қилиб, ҳазрат хидеви комкорнинг мулозиматиға чопар юбордилар. Бу хабар ул ҳазрат мулозимларининг самъи шарифиға етушгач, Муҳаммадниёз бек маҳрамни гуруҳи анбуҳ била номзад қилди. Ва ўзи чоштгоҳда кавкабаи тамом била рукуб қилиб, мурожиат тариқиға якрони азимат сурди. Занғар қумиға қариб етганда Қуронбой элининг ҳануз олинмаган хабари келди. Ул ҳазрат ўз нафаси нафиси била ул ёнға мутаважжиҳ бўлуб, яқин етгач «ҳақ келди ва ботил кетди²⁴⁸⁶» масдуқасининг мафоди била нусрат насими роёти зафароётни ихтиозға киргузуб, қазоқ алами нагунсор бўлди. Ва асокири нусратмаосир ғалаба қилиб, куран орасиға ворид бўлуб, қазоқиянинг хирмани жамиатиға оташи наҳб ўруб, тафриқа ҳавосиға совурдилар. **Маснавий:**

*Қаёнким шаҳанишоҳи ферузманд,
Адув қасдиға тез айтар саманд.
Худо лутфу тааиди ҳодий бўлур
Анинг ҳар на эрса муроди бўлур.
Сипоҳи зафарға топар ихтисос
Бўла олмас аъдоси гамдин халос.
Фалак ёр ўлуб хайли мансур ўлур
Аъдоси хайлиға мақхур ўлур.
Кишиким анга қилса бадхоҳлиқ
Қилиб бахтидек асру гумроҳлиқ.*

²⁴⁸⁶ Қуръони карим, 17 : 81.

*Кўрар оқибат ул ҳам андин жазо
Топар ниятига на эрса сазо.
Илоҳо бу шоҳи фалак жоҳни
Жаҳон кишварида шаҳаншоҳни.
Ҳамиша бу янглиг зафарёр қил
Мудом оллида душманин хор қил.
Фузун айлагил дамбадам давлатин
Насиби қилиб нусратинг неъматин.*

Эр ва хотун барчасин иср қайдиға чекиб, молу мавоши ва абқору оболу аҳёлин ўлжа ва ганимат қилдилар. Аммо. Қурон баҳодирнинг ўғлонлари машаққати тамом била қалин бешага ўзларин еткуруб, вартаи ҳалокатдин қутулдилар. Анинг улуғ ўғли Эдику Мирзо бошидин захмдор бўлуб, қўлга тушмиш эрди. Ниғаҳбоннинг гафлат ва мусоҳилакорлиғидин қочиб қутулди. Қурон баҳодирнинг ўғлонларидин ўзга барча мутааллиқоти усаро силкига дохил бўлди. Андоқким анинг ва иниларининг ва ўғлонларининг асир бўлғонлари йигирма бешдин кўп эрди. Фатҳи мазбур фароғидин сўнг ҳазрат хидеви комкор давлат ва комронлиғ била ул ердин ўрдуи ҳумоюн жониби атфи инон қилди. Ул аснода қазоқиядин уч-тўрт киши кавкабаи волоға учраб, асири қайди бало бўлдилар. Аларни тутарда Бобожон бек валади Саййидали бек қиётким, шижоатпаноҳ, шаҳоматдастгоҳ, шужо уд-давлата Оллошбийнинг инисидур, бировининг изидин етиб, дастгир қилурда ул бедасту по ғояти саросималиғидин қилич тортиб, беки мазбурнинг ўнг қўлининг панжасиғаким, анинг инонидин тутуб эрди, захм солди. Оллош бий филҳол етиб, анинг бошидин жароҳат еткуруб, тутуб, исорат силкиға торгти.

Ҳазрат хидеви комкори душманшикор аср вақтида Ҳасан қалъасида ўрдуи ҳумоюнға ворид бўлуб, қудуми майманатлузуми била кирёси давлат асос манжуқин сипеҳри нилий либос авжидин ўткарди. Тонгласиким, шанба куни сафар ойининг гурраси²⁴⁸⁷ эрди, усарони хатға олиб, мўътамиди алайҳ кишиларға топшурдилар. Ул аснода Тўқтошхўжа отлиғ қазоқ тарафидин элчи келиб, Султон Темурхон ва бийларнинг изҳори инқиёд ва узри тақсиротин мавқифи арзға еткурди. Ул ҳазрат карами жибиллий ҳаракати била аларнинг узрин қабул қилиб, ҳукми воло иззи нифозға етуштиким, мамлоки маҳрус ва аҳли исломдин олинғон барча усарони истирдод қилиб, келтурсинлар. Иншооллоҳ қазоқ усаросин «аҳлу оиласи олдиға хурсанд бўлиб қайтурлар»²⁴⁸⁸ мадлули била мароҳими хусравонамиздин баҳраманд қилиб юборурмиз. Бу жавоб била Тўқтошхўжани қайтариб, улуғ чошгтоҳда ул мавзедин наҳзат аламин жилваға киргузуб, Ямонқашқа қумининг орқасиға нузул қилиб, боргоҳи иқболни барпой қилдилар. Чун қароқалтоқия ва баъзи черик аҳли ғаноимин ғон бермақдин қочуриб, тенгиз канориға ва Оқёқиш диёриға ғайри мутаориф²⁴⁸⁹ йўллардин элтиб эрдилар. Бу жиҳатдин ул жавонибға борғон ғаноимнинг ғонин ахз қилурға шужо уд-давла Оллош бий ва Давлат қоракўзни баҳром савлат муҳассилар била Оқёқишға буюрди. Тонгласи якшанба куни Жонтув султон ва Ойтан тўранинг асир бўлғон муталлиқотин авотифи хусравона ва мароҳими бекаронадин баҳрамандлиғ қилиб, бир хиймада уч-тўрт кунлик озуқа била қўйиб, давлат ва саодат била рукуб қилди. Ва ғаноим касратидин ҳар кун бир манзил ва бир ярим манзил қатъи масофат қилиб, Қашқолдоқлиқоқ жониби ливои наҳзатни ҳаракатға киргузди. Ва чаҳоршанба куни ойнинг бешида Маслаҳат тепасининг жанубиға нузул қилди. Ул мавзеда Ойдўст бий қароқалтоқ акобири била рухсати инсироф ҳосил қилиб, мавотинлариға мурожиат кўргуздилар. Панжшанба куни ул ердин наҳзат кўргузуб, жума куни Қашқалдоқлидин ўтуб, Ғазна йўлиға кирди. Бу йўлда икки кундин, уч кундин бери қор ёғар эрди. Бу жиҳатдин асокири мансура сув кўтармак ранжидин қутулдилар. Шанба куни ойнинг саккизи²⁴⁹⁰ да Кўкча қирининг шимолида манзилгузин бўлди. Бу манзилда Искандар арбоб ва баъзи мутажанда йўлдин адашиб, Ҳазорасб тушида Сувқилидин дарё қироғиға чиқтилар. Кавкабаи воло Кўкчадин ҳаракат қилиб, душанба куни ойнинг ўнида Кўҳна Кот навоҳисиға ворид бўлуб, Шайх

²⁴⁸⁷ 1227 йил 1-сафар/1812 йили 25 феврал.

²⁴⁸⁸ Қуръони карим, 84 : 9.

²⁴⁸⁹ Нотаниш.

²⁴⁹⁰ 1227 йил 8-сафар/1812 йили 3 март.

Аббос вали қаддаса сирраҳунинг жавори фоиз ал-анворларида Чолиш шўъбасининг канорин музраби хайёми иқбол қилди. Чун совуқ шиддатидин Омуя суйи яхбанд бўлуб, яна икки-уч кундин бери ҳаво иссиғлиғидин муз аркониға тазалзул етиб, ул маъбардин гузар қилмоқ мутааззир эрди. Ва яна маърузи ройи оламорой бўлдим, Чот қалъа гузаргоҳида муз билкулл бартараф бўлуб, ул фурзада кема дағи вофир эрмиш. Бу жиҳатдин сешанба куни Чолиш қироғидин кўчуб, Чот қалъа тушиға тушулди. Панж-шанба куни ойнинг ўн учи²⁴⁹¹ да аҳли Хоразм расми била Наврўз бўлуб, ул ҳазрат тўйи наврўзий бериб, жамии умаро ва акобири лашкарға навозишоти хусравонадин сарафрозлиғ бағишлади. Бекболта *миров* ва Ниёзмұхаммад *девонбегиким*, асари тааиди субҳоний ва шарафи иқболи соҳибқироний била *така* ҳабсидин махлас топиб келмиш эрдилар, ул кун шарафандўзи тақбили бисот бўлдилар. Ҳамул кун ҳазрат сарвари салотин маъбар оғзиға хийма тикдуруб, ул хиймани қудуми шарифи била гардун хиргоҳиға ҳамсар қилди. Тўрт кунгача ул ҳазратнинг назари мубораки олдида соҳиби тамиз оразлар сипоҳи нусратпаноҳни даста-даста ва гуруҳ-гуруҳ сон кўруб, вазири сутуда сияр, низм ал-мулк вал-миллата Юсуф *меҳтар* фармон мавжиби била ганоймдин бешдин бир гон олиб, дарёдин ўткардилар. Ва амири хужасталиқо муғис ад-давлат ва-д-дин Муҳаммадризо *қўшбеги* дарёнинг бу тарафида ўтган черикни таҳқиқ қилиб, асомисин рақам силкига киярди. Ҳазрат хидеви комкор арзи лашкар фароғидин сўнгра умарон изомға гондин бениҳоят мол марҳамат қилиб, душанба кечаси ойнинг ўн еттиси²⁴⁹² да хуфтанда дарёдин убуру қилиб, Омуйнинг бу қироғин муқарри кавкабаи воло қилди. Талиаи субҳдин сўнг мағис уд-давлата Муҳаммадризо *қўшбегини* маъмур қилдиким, йўлда оти ва улоғи талаф бўлгон кишиларға гондин баҳо бериб «оиласи ва бола-чақаси олдиға хурсанд қайтурлар²⁴⁹³» фаҳвоси била мавотин ва масокиниға масрур ва шодком қайтарсун. Ва чоштгоҳдин сўнг рукуб қилиб, намози шом чоғи давлат ва нусрат била тенгрининг сояйи ҳимоятида шаҳарға ворид бўлуб, мустақарри хилофатни мақдами ҳумоюни била рашки авранги сипеҳр этти. **Қитъа:**

*Худога шукр ки шаҳ мақдами била бўлди,
Сарир жилваву жалолати баланд поя яна.
Тикиб мамолик уза шомийнаи давлат,
Ҳузури солди халойиқ бошиға соя яна.
Топиб сипоҳи ганойм била ҳусули маром,
Етурди адли раёсига риоя яна.*

Бу фатҳ таърифида шуарои балоғатпеша ва фузалои фасоҳатандеша қасоиди фарро ва таворихи назокатафзо назм силкиға чекиб, мавқифи арзға еткуруб, силлаи кароманд била баруманд бўлдилар. Ул жумладин муншии балоғатгустар, девони латофатпарвар, афзал ал-булағо, акмал ал-фузало, соҳиби салосат ал-калом, мақбули хавосу авом Абулмаоний мулло Ниёзмұхаммадким, бу девонхонаи олий остонанинг девон ва муншийларидиндур, бу қасидани алфози туркона била назм риштасиға мунтазам қилиб, арзға еткурди. Ва ҳазрат зиллилоҳийнинг панжаи эҳсонининг зарпошлиғидин баҳраманд бўлди. Алҳақ агарчи табоеи қабули учун туркона айтибдур, аммо латофат ва зарофат додин берибдур. Ул қасида будурким, мастур бўлур. **Қасида:**

*Шукрким кишварига хон келди,
Оломон барчаси омон келди.
Бир бадан эрди мамлакат эжонсиз
Филмисл руҳ ила равон келди.
Обрўйи тамом бирла бориб
Марҳабо хусрави жаҳон келди.
Фатҳу нусрат рикобига тушубон
Хизру Илёс ҳаминон келди.*

²⁴⁹¹ 1227 йил 13-сафар/1812 йили 9 март.

²⁴⁹² 1227 йил 17-сафар/1812 йил 13 март.

²⁴⁹³ Қуръони карим, 84 : 9.

Даҳр бадхоҳу некхоҳига
 Мамлакат бахшу жонситон келди.
 Толеву бахт ўдуб мададкори
 Ўнгали хоки остон келди.
 Симошанд вожиб ут-таъзим
 Зилли раҳмани худойигон келди.
 Шаҳ Муҳаммадраҳими дарёдил,
 Кафи жуди чу баҳру кон келди.
 Етти пушитини дема шоҳнишон
 Етмиш абоси ҳукмрон келди.
 Борғони маниаи зимистондек,
 Қайтурда ёздин нишон келди.
 Мўжда эй шаҳар эли ки зилли илаҳ
 Бўлғоли сизга соябон келди.
 Илғорида газаб била талашиб,
 Ғунчасон борди, гулистон келди.
 Шаҳардин қаҳр била отланибон
 Неи борди-ю нўши жон келди.
 Қаҳр ила юз қўюб шимол сори
 Демади қор ё бўрон келди.
 Қилди бир иш ки, одалий қилмас,
 Анда лол ақли хўрдадон келди.
 Олти сонлиг Оллошга от сурубон,
 Солиб ошубу қўзғолон келди.
 Роҳзанларни айлабон торож,
 Тортибон жонидин фигон келди.
 Дашти Қипчоқга солиб шуриш,
 Комжў борди, комрон келди.
 Бўлубон лашкар ўлжадин гаррин,
 Шоҳдин барча шодмон келди.
 Неча юз минг қатор тева уза,
 Молу асбоби бекарон келди.
 Олди химси муборакин элдин,
 Шаҳарга ганжи шойгон келди.
 Муниш, сўзни мухтасар қилгил,
 Эшитур элга қўп гарон келди.
 То ки қудрат қўли қазо қалами,
 Офаринишга нақшрон келди.
 Шоҳ бўлғай жаҳон аро сарсабз,
 Ҳар неча даври осмон келди.

Бу қасиданинг абёти етмишдин ўтар эрди. Фақирнинг ёдиға мундин ортуқ хутур қилмади. Фақир бу таърихни манзум қилиб эрди. **Таърих:**

Хусрави гози-ю фаришта ҳисол,
 Хони соҳиби макорим ал-ахлоқ.
 Шаҳ Муҳаммадраҳимхон ки надид,
 Чарх чун у шаҳи биистихқоқ.
 Сарваре к-зи сарои иқболаш,
 Осмон аст мухтасари нуҳ тоқ.
 Дар муҳаррам кашид жониби дашт,
 Лашкар аз баҳри аҳли кину нифоқ.

*Мунҳазим шуд зи савлати сипаҳаш,
Муфсидони қазоқ бар офоқ.
Гаит торож молу манзилишон,
Шуда қатлу асир аҳли шақоқ.
Гуфт Мунис барои таърихаш
«Шуда торож дудмони қазоқ»*

Дарё қироғида Тўқтош хўжаи мумиилайҳ яна сифорат расми била Дашти Қипчоқдин келиб, йигирма-ўттиз асирниким, ба ижолат ал-вақт²⁴⁹⁴ жам қилиб келтуруб эрди, ҳазрат хидеви комкор айни иноятдин Бургутбой *бийнинг* ўглин ҳамроҳлари билаким, рукуб асносида зиңдони балиятда маҳбус бўлуб эрди, ҳибсдин чиқариб, молу ашёлари била хўжаға топшуруб, Қўшназар *девопбегиниким*, кўп ғаноим тушуруб эрди, ғон бермақдин қочуруб, кавкабаи володин бурун Қувбош йўлидин мурожиат кўргузуб эрди, бу тақсир танбеҳи учун сифорат расми била Тўқтош хўжаға масҳуб қилди, токим қазоқиядин аҳли исломнинг қолғон ҳар на усароси бўлса истирдод қилиб келтургай.

Баъзи вақеотиким, мустақарри салтанатға нузул қилғондин сўнг вуқу топти, зикр қилилур

Чун султони соҳибқирон, хоқони гардунтавон неруи иқболи рўзафзун ва тааидоти ҳазрати бечундин Дашти Қипчоқ тасхириға муваффақ бўлуб, шарафи нузулидин дор ас-салтанаи Хивақни равнақазони қасри хаварнақ қилди **аввали воқеаким, судур топти, бу эрди:** кавкабаи воло Дашти Қипчоқда эрканда атрофдин элчилар келиб эрди. Баъзи инқиёд ва фармонбардорлиғ изҳори била ва бархи иттиҳоду якжиҳатлик юзидин элчи чарбзобон била садоқатнома юбориб эрди. Ва Даргаз *ҳокими* Беглархон валади Лутфалихон *Човушлуки*м, ул ўлканинғ волии билистиқлолидур, ҳазрат хидеви комкорнинг тантанани давлати рўзафзуни Эрон мамоликининг хавосу авомиға гушзад бўлуб эрди, ул ғойибона бу жаноби олийнинг мулозимларининг иттиҳодмандлиғиға ишқибоз бўлуб, яна Тажан *така*сиким, сутуввати қаҳри хоқонийдин дағдағаандўзи таваҳҳум эрдилар, ҳаққи жавор риоясидин ул жамоанинғ жароимин шафоат қилиб, мўътамиди алайҳ кишиларидин бировни Тажан аҳлининг элчилариға масҳуб қилиб, даргоҳи олам-паноҳға ирсол қилиб эрди. Ва бу тариқада *соруқ* улусиким, Марв навоҳисиди мутамаккиндулар, ул жамоанинғ ақобиридин Муродбек ва Нурхўжабек ўз ўғлонлари Маҳмудбек ва Ойдўғдибекни мустақарри жалолат утбаўслиқиға юбориб, қуллуқ ва тоатгузорлиғ мазмуниға мушир аризашот ирсол қилиб эрди. Ва Охол такасидин Берди *отолиқ* ва Омондавлат ва Холнафаским, ул элнинг ақобиридиндулар, итоат ва фармонбардорлиғ изҳори била келиб эрдилар. Ва Ўртаюз *қазоқ*нинг *ҳокими* Омонбой *бийнинг* иниси Қабонбойнинг келгани худ собиқан гузориш топиб эрди. Бу элчиларға уч кундин сўнг жума кунни сафар ойининг йигирма бири²⁴⁹⁵ да кўрунуш бериб, маросими навозишдин сўнг хилои гаронмоя била элчиларни мустағриқи тилло қилиб, ҳар қайсиға муътамид кишилардин элчи ва омили закот қўшуб, закот аҳзи учун ирсол қилди. Андоқким, юроли Нодир *сардорни* Машҳади муқаддасға шаҳзода Валиға сифорат расми била юборди. Ва Бегларбегихонға яна бировни расул қилди. Тажан суккониға *қиёт* Паҳлавонниёз бекни закот аҳзи учун ирсол қилди. Ва *соруқ* элиға *қиёт* қўнгротлиғ Хўжаш ноибни номзад этти. Ва Охол такасиға Абдол хўжаи Бекободий била Муҳаммадниёз бек Муғолчагийни омили закот қилди. Ва Дашти Қипчоқға Ўртаюз *қазоқ*иға Оллоҳберди хўжани элчи қилиб юборди. **Ва яна ул-ким,** чун ҳазрат хидеви комкорнинг ҳиммати олийнаҳмати абниыйи хайр таъмириға маашуф эрди, ложарам сана минг икки юз йигирма беш²⁴⁹⁶ да Сирчали ариғининг уч гузаргоҳидаким, бири Гандумкон орасида, яна бири ҳазрат Бойтемур Ото *алайҳиррахманнинг* жаворида, яна бири Боғчада Янгидарвозанинғ муқобиласида, уч сангин кўпрук²⁴⁹⁷ ким, Чингизхон тасаллутидин то алон Хоразм диёрида раем эрмас эрди, иморат қилдуруб эрди, агарчи содакори паргор эрди, аммо ҳазратнинг мулойими таъби

²⁴⁹⁴ Шошилинич фурсат ичида.

²⁴⁹⁵ 1227 йил 21-сафар/1812 йил 29 феврал.

²⁴⁹⁶ Ҳижрий 1225/1810-11 йил.

²⁴⁹⁷ Тош кўприк.

шарифи тушмайдур эрди. Бу жиҳатдин Дашти Қипчоқдин келгандин сўнг Боғча гузаридағи қўпруkning тахрибиға амр қилиб, банно ва муҳандислардин мулло Одина Ҳазорасбийниким, мулло Укаға машҳурдур, ул бинои хайр таъмири учун ихтиёр қилиб, анинг корсозлигини низомулмулк Юсуф меҳтарнинг ихтимомиға ружу қилди. Оз фурсатда ул бино итмомға еттиким, дилкушолиғда таърифдин ганий ва хушояндалиғда тавсифдин мустағний бўлди. Ул иморатнинг таърифида бу таърих яхши воқе бўлди.

Таърих:

*Шаҳи Муҳаммадраҳимхон ки расанд
Хоксорон ба давлат аз назараи.
Тождорони даҳр аз сари тавъ,
Хешро меқунанд хоки дараи.
Бар сари жўйи Сирчали он шоҳ,
Баҳри хайрот дар се раҳгузараи.
Қард бунёд се пули сангин
Ҳар яке хубтар аз он дигараи.
Лек як пул ки буд бар дари шаҳр,
Дод аз нав асоси хубтараи.
Буржҳояи гузаита аз сари чарх
Ҳаст гардун равоқи мухтасараи.
Хуби вазъи ӯ шавад равшан
Бар касе к-ӯ гузар қунад агараи.
Гуфт таърихи вай чунин Мунис,
Бар саҳифа кашиди килки зараи.
«Пули сангини хусрави олам,
Эй хушо ҳар ки бигзарад зи сараи»*

Чун ададла икки зиёда эрди, таъмия амали била исқот қилилдиким, сўнги мисра анга муфиддур²⁴⁹⁸.

Бисмиллоҳи-р-раҳмони-р-раҳим

Арбоби фатонату балоғатосор ва асҳоби диroyту фасоҳатшиорнинг замири байзотахмир ва хотири меҳр танвирлариға равшан ва ҳувайдо мубарҳан ва жилвапироя бўлсунким, Чингизия лудмонидин Хивақ доруссалтансида подшоҳлиқ амриға қиём кўргузганларнинг сўнгиким, Абулғозихон эрди, ани подшоҳи олийшон ва хидеви гардунтавон, босит ал-амн ва-л-омон, моҳи ал-зулм ва-т-туғён Элтузар Муҳаммад Баҳодирхони мағфиратнишон маъзул қилиб, салтанат тахтин ўз қадами мубораки била сарбаланд ва ҳукумат тожин ўз ҳумоюн тораки била аржуманд қилди. Сиёсати селидин зулм бунёди вайрон ва адолати меъморидин мулк саросар маъмур ва ободон бўлди. Ул чоғда жаҳон фозилларининг афзали ва замон комилларининг акмали, фазлу дониш тенгизининг тимсоҳи, ақлу биниш сафинасининг маллоҳи, илм қуёшининг матлаи ва камол аҳлининг маржаи, **маснавий:**

*Вужуди фаҳму донишининг жаҳони,
Замири хўрдадонлигининг макони.
Юзидин билгуруб анвори маъни,
Сўзидин фаҳм ўлуб асрори маъни.
Мақоли айб нуқсидин муарро,
Хаёли нуқс айбидин мубарро.
Бўлуб таслими барча илми ашъор
Демай ашъор ҳар не илмким бор.
Жаҳонда ким фазилат бирла муътод*

²⁴⁹⁸ Таърих санаси 1227 дир.

*Ўлубдур ул анга бешакдур устод.
Жаҳон донишвари мушитайҳи,
Балогат аҳли минқодун алайҳи.*

– ҳаллоли мушкилоти дақоиқ, кашшофи ғатоёи ҳақоиқ, фазоилмаоб, камолотинтисоб, яъни Мунис мироб марҳумий сақааллоҳу сароҳуаким, ул ҳазратнинг қадим ал-хизмат чокар ва давлатхоҳи ихлос нустарларидин эрди, анга лутфи беғоят ва карами билониҳоят изҳор қилиб, бу ҳумоюн китобнинг таълифин буюруб, ани ўз акронидин мумтоз ва сарафроз қилди. Ва ул фармони вожиб ал-изъон мавжиби била амал қилиб, Одам алайҳиссалом ижодидин Нўҳ алайҳиссалом авлодиғача зикр этти. Андин сўнг Ёфас алайҳиссаломдин қўнгрот шўъбасиғача мўғул подшоҳларин баён этти. Андин сўнг Қурлос авлодин подшоҳлиқ мартабасига етганларни зикр этиб, чун Шерғозихоннинг тазкориға етганда, гардуни дун жафокорлиғи ва жаҳони буқаламун нопойдорлиғидин ул ҳазратнинг ҳаёти кемаси фано дарёсида гирдоби мамотға дохил ва руҳи покин қобиз ал-арвоҳға топшуруб, Тангри таоло раҳматиға восил бўлди. Чун бу воқеаи жонгудоз ва ҳодисаи малолатоғоз растохези таскин топгондин сўнг подшоҳи мағфурнинг биродари аржуманди афзали салотини олам, сарвари хавоқини бани Одам, олийшон, рафемакон, зилл ис-субҳон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхони жаннатмакон салтанат нигинин ҳиммати бармоғиға солди ва вилоят ихтиёрин қабзаи иқтидориға олди. Сиёсати қиличи золимлар қонин андоқ тўқдиким, қиёматға текру зулм расми нопадид ва адолати меъмори мулк биносин андоқ маъмур қилдиким, то ҳашрғача хароблиғидин аъдо кўнгли ноумид бўлди. Ул овони саодатнишонда мусаннифи мазкурким, подшоҳи мағфурнинг бандаи соҳиби ихлос, балки надими хоси эрди, бир кун базм ҳангомида анга айни иноят била боқиб дедиким «нотамом қолгон китобингни итмомға еткур ва бизнинг вақоеи касир ал-бадоемизни ҳам таҳрир силкига кижор!» Чун бу амр судур топгондин сўнг хуррам ва хушҳол бўлуб, яна Шерғозихондин Абулғозихонғача зикр этти. Андин сўнг хони мағфиратнишон Элтузар Баҳодирхоннинг жулусидин вафотиғача барча воқеот ва ҳодисотни баён қилди. Андин сўнг хоқони мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур Муҳаммадраҳим Баҳодирхон алайҳираҳма вал-ғуфроннинг жулуси майманатмаанусининг еттинчи йилиғача воқе бўлгон барча воқеотни бир-бир баён қилиб ва Дашти Қипчоқ сафари вақоеин ҳам мастур этиб, ҳануз ўзга вақоеға шуру қилмайдур эрди, ул ҳазрат мусаннифи алайҳирраҳмани²⁴⁹⁹ «Равзат ас-сафо» китобинким, форсий лафзи била мубаййиндур, турк лафзи била музайян этмакка амр қилди. Чун мусанниф «ал-маъмур маъзур²⁵⁰⁰» мафоди била «Равзат ас-сафо»ни туркий қилмоқға иштиғол кўргузди, бу китоб таҳрири билкулл матрук ва маслуб бўлди. Чун «Равзат ас-сафо»нинг аввалғи дафтари тамом бўлуб, иккинжи дафтари ҳам «Бадр ғазваси»ға етганда, ул ҳазратнинг умри қуёши ажал мағрибиға ғуруб қилди. Анинг аршад авлодиким, олийҳазрат, муалло мартабат, Жамшид савлат, Искандар ҳашмат, хуршид кулоҳи фалак жойгоҳ, Сулаймон бахт, осмон тахт, зубдаи салотини олам, қудваи лудмони бани Одам, ҳодими бунёд ал-куфр ва-т-туғён, моҳини русуми ал-бидъат ва-л-адвон, носибни ливои амну омон ала рууси аҳл ал-иймон, аъни хоқони олиймакон, қоони гардунтавон, ал-мустансир ман ан-насир ал-малик ал-мустаон Абулғози Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхон халладаллоҳу таоло мулкаҳу ва ажро фи биҳор и-л-мақосид, и фулкаҳо, фард:

*Ҳамона офтоби оламорой,
Қамар манзилғаҳин қилгон киби жой*

– ота тахтида ўлтириб ва жуйи баҳоридин олам гулистонинг сарсабзу хуррам ва вужуди азҳоридин ул гулистонни рашки бўстони Эрам қилди. Маснавий:

*Адли жаҳон мулкини обод этиб
Базли улус хотирини шод этиб.
Қаҳри била золим уйи вайрон бўлуб*

²⁴⁹⁹ Яъни Мунисни.

²⁵⁰⁰ Буюрилган киши узридир.

Лутфи била даҳр эли шодон бўлуб.
 Даҳр салотини бўлуб бандаси
 Ожизу муҳтожсу сарафкандаси.
 Қуллуқига шаҳлар этиб ифтихор
 Ҳукмига ҳоқимлар ўлуб интизор.
 Қилса назар лутф ила ҳар хокга
 Ани ҳаво элтгай афлокга.
 Қадри баланд эйла ки тайри хаёл
 Юз йил уруб пар анга етмаки маҳол.
 Хиймаи адно анго гардон сипеҳр,
 Икки кўмочидур анинг моҳу меҳр.
 Ё раб, анинг қадрини мундин баланд
 Айла ва ёқ хасми дилин чун сипанд.
 Давлату умрини этиб мустадом
 Мулки жаҳон борича қил бардавом.

Чун ул ҳазрат ҳам мусаннифи мазкурни иноёти подшоҳона ва инъомоти хусравонадин маҳзуз ва баҳраманд қилиб «Равзат ас-сафо»нинг қолғонин туркий лафзига кижурмакка амр қилди. Ва ул ҳасб ал-ҳукм бир неча муддат авроқ юзига қалам суруб, ҳануз иккинчи дафтарни тамом қилмамиш эрди, санаи ҳижрий минг икки юз қирқ тўрт²⁵⁰¹ да эрди, вафот топти. Чун бу воқеадин ўн бир йил ўтти ва ҳазрат соҳибқироннинг жулуси саодат маанусининг ўн бешланжи йиликим, сана минг икки юз эллик беш²⁵⁰² да эрди, бу бандаи бебизоат ва қалил ал-истиоат ва бу гўшанишини вайронаи алам ва малолат, аҳқари ибоди малик ал-ваҳҳоб, заифи нажиф Муҳаммадризо *мироб* ал-мутахаллис би-л-Огаҳий ибн Эрнийез бек биродарзода ва дастпарвардаи Мунис *мироб гафараллоҳу зунубаҳум ва саттара аъбаҳумким*, ул ҳазратнинг хизматкори қадимий ва жонсипори самимни эрдим, ногоҳ жибҳаи ағволимға дийдаи марҳамати ва носияйи авқотимға айни иноятидин назари кимиёасарин солиб, бу паришон авроққим, таркибидин кўнгул мутаҳаййир, балки ақли кулл мутааззирдур, жам қилиб, итмомға еткурмакни буюруб, бу дилхастани мазиллат туфроғидин кўтарди ва ифтихорим бошин фалаки даввордин ўткарди. Агарчи донишманди фасоҳат ойин ва хирадманди хўрдабин айёми саодат анжомида лойўад ва ло яҳсо²⁵⁰³ эрди ва лекин бу хизмат ирс тариқаси бирла манго даст берди. Чун ул ҳазратнинг илтифот ва иноётидин бу амрға ихтисос топдим «ал-маъмур маъзур²⁵⁰⁴» муқтазоси била бўйин сунуб, қуллуқ қилмоқдин ўзга чорае топмадим. Йўқ эрса манда ул қудрат қайдаким, мундоқ ишга қўл еткургайман ва ул қувват қайдаким бу янглиғ қаттиғ йўлга қадам урғойман. **Маснавий:**

Пашиша киму фил юки тоқати
Зарра киму меҳри мунир улфати.
Шамга парвона ўзин бегумон,
Англа ки еткурмоку куймак ҳамон.
Тушти ажаб оллима йўл бас йироқ
Марҳала ноёбу манозил узоқ.
Бийм будурким анга қўйса қадам
Роҳзан ўлгай манго афвожси гам.
Лек шаҳ алтофи тутуб гар қўлум
Қилса хило раҳзан гамидин йўлум.
Қилгомен оз чоғда далерона тай
Элтгамен манзил мақсадга пай.

²⁵⁰¹ Ҳижрий 1244/1828-29 йил.

²⁵⁰² Ҳижрий 1255/1839-40 йил.

²⁵⁰³ Ҳаддан кўп.

²⁵⁰⁴ Буюрилган киши учун узрлидир.

Чун салтанат маъданининг лаъли ноёби ва макрамат махзанининг гуҳари сероби, давлату шавкат боғининг шажараи борвари, манзилату савлат будоғининг самараи ҳаловат гўстари, асолат шабистонининг зеб ила зийнати, ҳазрат зилли субҳонийнинг қурратилайни, давлату иқбол бўстонининг гули, фазлу камол гулистонининг булбули, аъни шаҳзода Раҳимқули *тўра таваллаллоҳу таоло айёма умриҳи ва давлатиҳи ва рафаъа аълома иззатиҳи ва шавкатиҳи*ким, зоти хужаста сифоти фазлу дониш зевари била ораста ва сиёсат либоси била андоқ музаййандурким, андин золим ва бадандешлар хотири мукаддар ва паришон ва сийрати фақру қаноат зиёси била ул янглиғ равшандурким, андин фуқаро ва дарвишлар замири мунаввар ва шодон, ҳиммати айвони андоқ рафе эрмаским, ақлнинг расо сутуни анинг олий сақфиға етгай. Ва саховати саҳни андоқ vase эрмаским, идрокнинг тезрав пейки анинг канориға етмакни тасаввур этгай. Фаҳму фаросати ул мусобадаким, борча қасоид ва ғазалиёт ва маснавиёт илмининг мушкilotи оллида азҳари мин ашшамс равшан, ақлу муҳофизати ул ғоятдаким, жаҳон аввалидин то бу вақтгача борча ўтган аҳли салафнинг таворих ва ҳикоёти кўнглида «тошга нақшланган каби²⁵⁰⁵» мўайян, ҳар мушкили байтким, донишмандлар ақли анинг идрокидин ожиз келса, ҳумоюн мажлисида маъруз бўлғоч, зеҳни дақиқи бетаваққуф ҳал қилур ва ҳар дақиқ сўзким, хирадмандлар фикри анинг мутоталасидин қосир бўлса, муборак самъиға етушғоч, бетараддуд топилур. **Қитъа:**

*Ақл ила фаросатким инсон шарафи андин
Шаънида анинг гўё бир ояти «мунзил»дур.*

Ҳамиша суҳбати кимийё хосияти ақлу камол аҳли била мамлу ва остони саодат нишони фазлу афзол аҳлидин ғулу. **Маснавий:**

*Эшиги аҳли дониш қиблагоҳи,
Саодат кимийёси хоки роҳи.
Юзи нури ҳидоят мазҳаридур,
Сўзи фаҳму фасоҳат масдаридур.
Қошида барча арбоби фазоил,
Эрурлар жаҳлу нодонлиқга қойил.
Эрур бешак анга жисм мукаррам.
Саросар ақлу донишдин муҷассам.
Муаллодур тўққуз кўкдин жаноби,
Мусаффордур янги ойдин рикоби.
Хижил Оли Баромак ҳимматидин,
Уятлиғдур Сикандар шавкатидин.
Шукуҳидин ақобир жисмида ларз,
Нечукким музтариб чарғ оллида чарз.
Илоҳо, давлатин мундин фузун эт,
Бу давлат ичра умрини узун эт.
Муроди шоҳидига восил айла,
Жаҳон борича қолмин ҳосил айла.*

Фақирим гоҳо ғояти ажз ва инкисордин қуллуқ бошидин қадам ва бандалиқ қоматин таъзим юкидин хам қилиб, ул шаҳзодаи фаросатдастгоҳининг даргоҳи фалак иштибоҳининг ходимлари аро ўзумни солур эрдим ва суҳбати фирдавс назҳатларидин баҳраи тамом олур эрдим. Ногоҳ сурати аҳволимға айни тафаҳҳусдин назар қилиб, филжумла қобилият асарин бор эрканин билиб, бу нусхаи шариф ва бу авроқи латифнинг таълиф ва таркибигаким, амри азим ва кори саҳимдур, маъмур бўлмоқимға саъйи мавфур ва кушиши номақдур кўргузуб, ўз ақрон ва ашбоҳимдин мумтоз ва сарафроз қилди. Чун мундоқ марҳамати бениҳоят воситаси била бу янглиғ даражаи аълоға етдим, филҳол ўзимни иш шуруиға муҳайё ва

²⁵⁰⁵ Араб мақоли.

омода этдим. Эмди маълуми хотири ашраф бўлсунким, соҳибқирони жаннатмакон Муҳаммадраҳим Баҳодирхоннинг жулусининг саккизинчи йилидин то вафотигача вуқу топғон борча воқеот ва ҳодисотдин баъзининг тажассус била нухаси топилиб ва баъзини тараддуд била ноқиллар тилидин эшитилиб, иж-мол тариқаси била рақам силкига чекилгусидур, иншооллоҳи таоло. **Муножот:**

*Илоҳо, мани оғизу бенаво,
Туганмас иш этгум дурур ибтидо.
Ҳазин хотиримни етур комига,
Ки яъни ишим етқур анжомига.*

Ҳазрат подшоҳи мағфур ва шаҳаншоҳи мабрурнинг жулуси саодат маанусининг саккизинчи йилининг вақоеи. Ул жумладин ул ҳазратнинг тўй бермак баҳонаси бирла ато ва эҳсон хазонини эшикларин очмоқи, лутфу карам жавоҳирин жаҳон аҳли бошларига сочмоқи ва хвони базлининг атрофиға олам улусининг йиғналмоқи ва наволаи бахшишидин хавосу авом ўз маромича ком олмоқи

Сўз тўйхонасининг тарозандаси ва маъни таронасининг бозандаси, аъни хомаи афсунпардоз варақ сатҳида бу нав рақс оғоз қилурким, чун таърих ҳижрий минг икки юз йигирма саккиз²⁵⁰⁶ да Бижан йилининг авохири эрди, муҳаррам ойида ул жаҳонбонлиқ буржининг офтоби ва соҳибқиронлиқ дуржининг лаъли ноёби, базлу сахо иқлимининг Искандари, карам ва ато қулзумининг дурахшанда гавҳари, сарвари хавоқини муалло ҳашам, афзали салотини мужалло алам, манзилат ва басолатпаноҳ, саховат ва адолатдастгоҳ, росими русуми саховат ва самоҳат, олими улуми балоғат ва фасоҳат. **Маснавий:**

*Шоҳи карам парвару дарё ато,
Зоти келиб манбаи жуду сахо.
Меҳр киби дасти карам очғучи.
Аҳли жаҳон бошига зар сочғувчи.
Кўнгли сахо шоҳидининг мазҳари,
Илғи даги лутфу ато масдари.
Ҳотами Тоий ки карамдур иши,
Халқга бермак бўлубон варзиши.
Ул даги баҳра олиб эҳсонидин,
Зилла ситондур карами хонидин.*

Султони саховатнишон, соҳибқирони гитийситон, хоқони Сулаймон макон, қоони Доро посбон, хони муалло остон, шаҳаншоҳи жаҳон, рофеи аълом ас-саховат ва-л-ато ала рууси-л-фуқаро ва-л-ғурабо, ал-мустансир ман ан-набир ал-малак ал-маннон, муъиззи ал-миллат ва-д-дин Абулғози Муҳаммадраҳим баҳодирхон *раҳҳалаллоҳу руҳаҳу мин рийёҳи-л-жиснон* ҳиммати зотий ва саховати жибиллий муқтазоси билаким, ул ҳазратнинг замири мунирида мизмар ва тийнати покида махмар эрди, салтанат шажарасининг самараси ва манзилат самарасининг шажараси, мақрамат чаманистонининг гули ва саодат гулистонининг булбули, аъни шаҳзода Раҳмонқули *тўрағаким*, ул ҳазратнинг иккинчи ўғли эрди, алон дор ал-амораи Ҳазорасбда ҳукумат девонининг маснаднишини ва *иноқият айвонининг ороғузидур*, анга хитна суннатин жорий қилдирурга сури мавфур ас-сурур ва жашни азим тартиб бериб, ул баҳона била жаҳон халойиқин хвони эҳсонига даъват қилиб, улуғ ва кичик аолий ва асофилни наволаи карами била шодоб ва бодаи базли била сероб қилмоқни муносиби давлат кўруб, ул амри ҳумоюннинг муҳом ва саранжоми таҳҳиясиға муқарриби даргоҳи султоний, маҳрами асрори соҳибқироний, ихлоспаноҳ ва эътиқоддастгоҳ, вазири аъзам, дастури мукаррам, низом ал-мулк ва-л-миллат Муҳаммад Юсуф *меҳтар сақоллоҳу сароҳуни тайин қилиб*, баъзи муҳиммот истикмоли учун анга Ёрмуҳаммад *девоубегини* қўшти. Алар бу хизмат мубоҳотидин ифтихор бўркин фаҳомат ҳавосиға отиб, мусаррати тамом ва ужлати

²⁵⁰⁶ 1228 йил муҳаррам/1813 йил 4 январ-2 феврал.

молкалом била тўй муҳомининг саранжони ва сур саранжомининг ихтимомига саъйи мавфур ва жаҳди номақдур била иштиғол кўргузуб, оз фурсатда барча асбоб ва олотни муҳайё қилдилар. Ул овони саодатнишонда Сайёд ҳовлининг иморатиким, ул ҳазратнинг меъмори давлатидин тоза бино топиб, матонат ва истеҳкоми «гўё туташ бинолардек²⁵⁰⁷» ояти била мансус эрди ва боғи ишратафзоси «бу ерга кирган омонлик топади²⁵⁰⁸» ишоратиға махсус. **Маснавий:**

*Рашики беҳишт эрди анга ҳар қусур,
Ошиқи анинг эди гилмону ҳур.
Бош чекибон кўнгри Кайвонгача,
Зурваси ҳам гунбази гардунгача.
Манзару айвони бўлуб дилжушо
Саҳни ҳавоси эди ишратфизо.
Боги назоҳатда жинон гайрати
Ҳар шажари сарви равон гайрати.
Беҳад эди меваи алвон анга
Тенг бўл олмай мазаи жон анга.*

Ул ҳазратнинг фармони лозимилезони била сур асбобин ва сурур олотин маъмурайни мазкурайн ҳовли мазбурға ул миқдор жам қилдиларким, тахминға содиқ ва таърифға мувофиқ келмас эрди. **Маснавий:**

*Йиғналибон ул сифат асбоби сур
Ким бўлубон васфида ожиз шуур.
Сафҳае таърифига сурмак қалам
Чархи барин авжига урмоқ қадам.*

Чун саранжони муҳом ва тараддуди асбобдин фароғ ҳосил бўлди, ҳазрат соҳибқирон, саховатнишон, камоли ҳиммат ва самоҳатдин жаҳон халойиқин ул сури мавфур ас-сурурға даъват қилиб, рубъи маскундағи жамии қулло ва билод аҳлиға дабур суръат сафирлар ва сабо ҳаракат хабарчилар ирсол қилди. Ва мазкур ойнинг авохири²⁵⁰⁹ да чаҳоршанба куни ул ҳазрат уламои изом ва умарои зуллиҳтишом, олий манзилат беклар, соҳиби мартабат маҳрамлар била тўйхонаи ишрат нишона азми учун қадами маймуни рикоби ҳумоюнға қўюб, саманди давлатға рукуб қилди. **Маснавий:**

*Шаҳи осмон қадру хуришид жоҳ.
Карам гўстару маъдилат дастгоҳ.
Адолат лаолиси уммони ул,
Саховат явоқит²⁵¹⁰ ининг кони ул.
Бўлуб баҳрдек илки гуҳарфишон
Жаҳон аҳлидур базлидин комрон.
Сахову карам панжасин очголи
Халойиқға симу дирам сочголи.
Руқуб айлабон маст якрон уза
Қуёи эйлаким чархи гардон уза.
Юруш айлади тўйхона сори
Тарабгоҳи жаннат нишона сори.
Қилиб азм хайли сипаҳ ҳар тараф*

²⁵⁰⁷ Қуръони карим, 61 : 4.

²⁵⁰⁸ Қуръони карим, 3 : 97.

²⁵⁰⁹ 1228 йил 25-муҳаррам/1813 йил 29 январ.

²⁵¹⁰ Явоқит – лаълу яқуилар.

*Бўлуб неча фавжу тузуб неча саф.
Бориси нужуми дарахион киби
Шаҳ ўртасида моҳи тобон киби.
Ясору яминин тузуб ўзгача
Низому насақ кўргузуб ўзгача.*

Кавкабаи воло ва дабдабаи мусаррат интимо била тўйхонаи баҳжат ат-тавоға етиб, асбоби сур ходимларин ҳузур мавфур ас-сурури била масрур қилди. Ва ҳавлии ишратафзода ул ҳазратнинг нузули фарҳат шумули учун тўшалган махсус қасри жаннатосоқим, сафову равнақда ғайрати Қасри Ширин ва рашки Хаварнақ эрди, баҳор ташрифидин гулистони жинон ва боғи ризвон янглиғ таровоти тоза ва назоҳати беандоза бағишлади. Уламои фазилатмаоб ва умарои жалолат интисоб дағи беҳиштосо қасрларга нузул қилиб, боданўши ақдоҳи нишот ва саргарми нашаи инбисот бўлдилар. Ва атрофу акнофдағи жамии қулло ва билод, балки ақтори оламдин аснофи бани Одам ул миқдор йиғнолдиким, ҳашр бозори издиҳомининг шукуҳ ва шавкати ушалди. Ва гулгулаи ом даражаи иртиқоға ул масобада уруж эттиким, мало ал-аъло зовия нишинларининг сомеи идрокиға етти. **Маснавий:**

*Бўлуб жам андоқ хавосу авом
Ки маҳшардин афзун ўлуб издиҳом.
Келиб тўрт ёндин шаҳанишоҳлар
Қўёш дастгоҳу фалак жойлар.
Ғани-ю тавонгар ададин фузун
Масоқину фуқаро аҳли ҳаддин фузун.
Етиб гулгула чарх айвонига
Тушуб зилзила ернинг арқонига.
Қурулуб хайёми Сурайё мумос,
Яна неча хиргоҳи гардун асос.
Нишот айлабон халқ қўш-қўш бўлуб
Фараҳ бодаси бирла сархум бўлуб.
Чарогон бўлуб эйла ҳар тун аён
Ки берди нужум фалакдин нишон.
Тузуб соз ҳар сори созандалар
Кириб рақса неча бозандалар.
Муҳайё бўлуб барча асбоби айш
Очилди халойиқга аввоби айш.*

Ва ҳар кун ул ҳазратнинг карами бебаҳонаси анборхонасидин жаҳон халойиқи эл-эл ва уруқ-уруқ бўлуб, ўз муддаоларича вазифа ва қўнуқларин олдилар. Андоққим, ҳар кун тумон минг харвор биринжиким, тўққуз сипеҳр хирмани анинг ушри ҳисобиға кира олмас эрди ва неча минг хум ёғқим, улуғлиқда фалак хуми аларға сархум²⁵¹¹ бўлаолмас эрди ва ҳар кун тева ва йилқи ва ўкуз ва қўйдин ул миқдор сўқум суйилдиким, марзу бум²⁵¹² га гунжойиш қилмас эрди. **Фард:**

*Сўқум эйла мазбуҳ ўлуб субҳу шом,
Олиб баҳра андин хавосу авом.*

Ва андин ўзга дағи ҳар кун ул ҳазрат зиёфати хос ва жашни азим муҳайё ва омода қилдуруб, уламои изом ва умарои зуллэҳтиром ва жамии қулло ва билод акобир ва аъозимин ундатти. Андоққим қасри олий ва айвони мутаолийға фақоҳат шиор уламолар ва шаҳомат осор умаролар ва азим уш-шон акобирлар ва соҳиби манзилат аъолийлар йиғналиб, ҳар ким ўз мартабасиға кўра мажлиси ҳумоюнда шавкати тамом била ўлтирдилар. **Маснавий:**

²⁵¹¹ Сархум – хум устига сув олиб ичиш учун қўйиладиган темир пиёла.

²⁵¹² Марзу бум – ўлка, ҳудуд, аҳоли яшайдиган мўайян ер.

Уламои изом бир сори,
 Умарои киром бир сори.
 Қасри олий аро тузуб икки саф,
 Рўй бар рўй кўргузуб икки саф.
 Ўлтуруб қолиш мунаққаш аро,
 Фарши тилло нигори заркаш аро.
 Уламо сўз суруб масоилдин,
 Нуктарон бўлди ҳар фазоилдин.
 Сочилиб дур сўз ила мажлис аро,
 Баҳра олиб акобиру умаро.
 Сўз суруб ҳар тарафдин аҳли камол,
 Қизди ҳангомаи жавобу савол.
 Қилибон баҳс ила жадал ҳар ён,
 Фош ўлғуб рад ила бадал²⁵¹³ ҳар ён.
 «Ла нусаллам²⁵¹⁴» бири дебон ҳар дам,
 Бирининг оғзида балеву наъам.²⁵¹⁵
 Чун ниҳотга етти жаҳду жидол,
 Топти итмом барча қилу қол.

Чобук даст фаррошлар ва сабо рафтор худдомлар пейки насим азми бўстон ва сайри гулистон қилгондек ул мажлиси равза тазийин ва ул маъракаи беҳишт ойн фазои жонфизо ва саҳни хуш сафосида юз минг одоб ва икром ва чувгликлар била ҳаракат кўргузуб, хони сиймин ва моидаи заррин уламо ва умаро илайига тўшаб, атамаи бекарон ва неъматии фаровон ва чойи қандин ва ҳалвои ширин ва нишолон жонфизо ва мураббон ҳаловат интимо ва меваи вофира ва фаввокаи мутақосира ва қанди беғоят ва нуқли бениҳоят ва шакари мавфур ва наботи ғайри маҳсур бўшқоби заррин ва шираи рангинлар била чектиларким, барининг тедодида ақл ҳайрону кўнгул ҳаросондур. **Маснавий:**

Бири васфин этсам неча йил баён,
 Баён айламакда жадаллар аён.
 Ета олмағум ҳаргиз итмомиға,
 Кира олмағум роҳи анжомиға.

Чун аклу шурб адоси ва зиёфат инқизосидин сўнг ҳазрат султони Сулаймон макон от чопар тамошо-сиға рукуб қилиб, саманди фалак ҳайъату барқ суръат ва рахши девбоди сарсар ниҳодларниким, бир қадамда манзили мақсадға етар эрди, балки «ҳай» дегунча замони мозийдин ўтар эрди, **маснавий:**

Эрди бори барқ киби тез так,
 Қилғучи бир лаҳзада қатъи фалак.
 Суръат аро сибқат этиб барқдин,
 Фарбга бир дамда бориб шарқдин

– барчасин бир ерга жам қилдуруб, улуғ отни бир бошқа ва гунонни бир бўлак ва тойни бир бошқа айириб, ҳар қайсиға бир содиқ ал-қавл амин қўшуб, ҳар бирин қайтармоқға бир мавзени тайин қилиб юборди. Маъмурлар қадами мусориат била қатъи масофат этиб ва мавзеи мутаййинаға етиб, отларни баробар қилиб, тамошогоҳи беҳжат интибоҳ тарафиға маҳмиз бердилар. **Назм:**

Гоҳ улғу отлар ўлғуб раҳ навард

²⁵¹³ Радду бадал – ўртада (фикр) алмашув. Бале ва наъам – ҳа.

²⁵¹⁴ Ла нусаллам – тўғри эмас, қўшилмайман.

²⁵¹⁵ Бале (форсча), наъам (арабча) – ҳа.

Еткурубон кун юзига тийра гард.
 Гоҳ гунон эйла сабукхез ўлуб
 Суръат аро соиқадин тез ўлуб.
 Гармрав андоқ бўлубон гоҳ той
 Туйноги барқин қилибон чархсой.
 Гард тутубон бори олам юзин
 Қилди ниҳон найри аъзам юзин.
 Гард аро отлар бўлубон жилавагар
 Чиқгай анингдек ки тутундин шарар.
 Барқ киби борчаси суръат қилиб
 Баъзи қолиб, баъзиси сибқат қилиб.
 Эйла назар оллидин айлар гузар
 Ким, гузарин англамас аслр назар.
 Аҳли жаҳон бошдин-оёқ йиғналиб
 Барча тамошо била комин олиб.

Чун отчопар тамошоси итмомидин сўнг ул ҳазрат хазинаи ато ва ганжинаи саховатидин нуқуди вофираи инъом ва жавоҳири мутакосираи эҳсон била ўтган отлар эгасининг кисаи мурод ва домани мақсулларин мамлу ва машхун қилди. Андин сўнг жаноби салтанатмаобдин фармони лозим ал-изъон иззи нифоз топтиким, паҳлавонлар куштигирлик амрига қиём кўргузсинлар. Филҳол куҳ шукуҳ паҳлавонлар ва қашлон нишон зўрлар чусту чобуклик била маърака ўртасига чиқиб, икки куҳи чархнамудор бир-бирига қоқишғондек ва ё икки дарёи зуххор бир-бирига қотишғондек икки ҳазабр ҳайбат паҳлавон юз минг ҳийлаву амал била бир-бирига ёпишиб, изҳори зўр қилиб, ошубу шурни фалаки барин қулоқиға еткурдилар. Ногоҳ бахт бозусининг неруси бирига даст бериб, яна бирин ер устига андоқ урдиким, тамошобинлар алолосин авжи сипеҳрдин ошурди. Ва атоёйи подшоҳона ва сарупои хусравонаға махсус бўлди. Филҳол яна бир ҳариф анинг баробариға чиқти. Ала ҳазал-қиёс. Чун кураш тамошоси инқизосидин сўнг султони *фирдавсмакон* қодирандоз ўқчиларға олтун қабақ отдуруб, қабақ урғонларға панжаи инъом била зарпошлиғлар қилиб, инони давлат тумонин тўйхонаи беҳиштнишона тарафиға маатуф этиб, дабдабаи Каёний ва кавкабаи соҳибқироний била қасри олии равза тазийнға нузуд қилди. Ўн кунгача ҳар кун ҳамул нав от чопар ва кураш ва ўзга ажуба ва мафараҳотни тамошо қилиб, ҳар лаҳза бир баҳона била олам аҳлиға хазоналар ато қилди. **Маснавий:**

Шаҳи дарё атову абри эҳсон,
 Саховат гуҳару дуррига уммон.
 Карам иқлимининг соҳибқирони
 Дирам муҳтожларнинг меҳрибони.
 Шарафлиг зоти келди манбаи жуд,
 Замири поки келди матлаи жуд.
 Бўлуб одат анга пинҳону зоҳир
 Саховат айламак нақди жавоҳир.
 Қошида Ҳотами Тоий хижлдуру,
 Шукуҳи «ман зоид» музмаҳилдуру.
 Агар топса берурга бир баҳона
 Бериб бир лаҳзада юз минг хазона.
 Қўли ганжинани бахшиши келди
 Жаҳон аҳли эрурлар мустафиди.
 Муҳити жудига йўқтур канора
 Фалак лавҳи жўнгидин тахта пора.
 Бўлуб сероб андин рубъи маскун
 Анингдекким, тенгизда дури макнун.
 Сахову базли таърифини этмак,
 Таманно айламакдур кўкка етмак.

Бу тўйиким ўшул шоҳи ягона
 Ки жаннат ичра бўлсун жовидона.
 Мартабат айлаб асру дилкашу хўб,
 Қилиб омода неким бўлса марғуб.
 Бериб эҳсон ила инъом додин,
 Карамдин берди эл кому муродин.
 Жаҳон мулкида бир дайёр қолмади,
 Ки қолгай ушбу тўйдин баҳра олмай.
 Фалакким умрлар айлаб тақу нўй
 Жаҳонда кўрган эрмас бу сифат тўй.

Чун бу сури мавфур ас-сурур ва бу тўйи мусаррат вуфур ўн кунгача имтидод топиб, сўнгги кун
 ҳазрат хидеви комкори саховатшиор уламои фазилат осор ва умарои шаҳоматдисор ва акобири соҳи-
 биқтидорни боргоҳи сипеҳр иштибоҳға ундаб, зиёфати подшоҳона ва жашни хусравона тартиб берду-
 руб, аклу шурб адосидин сўнг барчаға хильати қийматбаҳо ва либоси хуршидшуо кийдурдиким, тору
 пуди сими рухом била тофта, балки тиллои хуршидфом била бофта эрди. Ва барчаға тамомзар фўталар
 инъом қилдиким, отидек бошдин оёқ тамом зар эрди Ва белларига ханжари буррони олмоснишон қис-
 турдиким, дастаси жавоҳири ноёб ва явоқити хушоб ва лаолии сероб била мукаллал ва мурасса бўлуб,
 ҳар бирининг қиймати бир жаҳон хирожи эрди. **Маснавий:**

Бори дастаси яшму дандон бўлуб,
 Сафо ичра ойинаи жон бўлуб.
 Музайян бўлуб дури сероб ила,
 Мурасса бўлуб гуҳари ноб ила.
 Келиб ҳар дури юз жаҳон қиймати,
 Гуҳарлар даги нақди жон қиймати
 Топиб теги буррони лутфу сафо,
 Анингдек ки мироти гитийнамо.
 Агар сояси тўшса ҳар тоғга,
 Қўшулгай бўлуб реза тўфрогга.
 Бори ҳиддати бир-биридин фўзун,
 Бори қиймати бир-биридин фўзун.

Чун мажлис инқизоси ва сарупойи шоҳона кийдурулмак адосидин сўнг ул ҳазратнинг роиз ут-тоқи
 ҳар кимга бир тўпчоқи арабии фалак ҳайъат ва пари сурат чекдиким, **назм:**

Жаҳонда эди барқ янглиг бари,
 Ўтуб бир қадамда жаҳондин нари.
 Бари шакл ила ул сифат хўб ўлуб,
 Ки кўрган халойиқга марғуб ўлуб.
 Келиб зийни олтун лижоми даги,
 Бўлуб юна заррин ситоми даги.
 Муталло қўюшқун ўзангуси ҳам,
 Зар олуд терлик тапангуси ҳам.
 Бори този-ю бори дулдул нажод,
 Ясаиб бори бир-биридин зиёд.
 Миниб барчасини акобир тамом,
 Бўлуб шоҳ лутфи била шодком.
 Қўёшдек бўлуб барча зар ичра гарқ,
 Ки бўлмай аларға қўёш бирла фарқ.
 Олиб барча бу тўйдин комини,
 Ўз уйи сори қўйдилар гомини.

Ва ҳазрат соҳибқирони карам нишоннинг инъоми вофир ва эҳсони мутақосиридин бу сури мавфур ас-сурурда акобиру асоғир, аъоли-ю асофил, фуқарову масокиндин бир киши қолмадиким ҳар ким ўз хўрди ҳолига кўра сарупой кийиб, навозишоти хусравонадин сарбаланду баҳраманд бўлмаган бўлгай. **Маснавий:**

*Топиб базлидин анинг хос ила ом,
Неким бўлса жаҳонда мақсаду ком.
Биров оламда қолмай баҳра олмай,
Биров олмай жаҳонда баҳра қолмай.*

Хоқони соҳибқирон ва қоони гитийситон Абулғози Муҳаммадраҳим баҳодирхони фирдавсмаконнинг мамолики Хуросон сори азимат этмаки ва сипоҳи сангин ҳаракатидин қнзилбошия ажсомиға зилзила етмаки ва ул элнинг аксари итоат ва инқиёд маросимин кўргузмаки ва ҳазрат соҳибқирон давлатға ҳаминон мурожиат оҳангин тузмаки

Чун мусулмонларға ҳар йил ғайрат якронин ғазот майдониға сурмак ва жиҳод қиличин куффор аҳли бошиға еткурмак «оллоҳ йўлида жиҳод қилган зотлар²⁵¹⁶» амри била вожибдур, хони жаннатмакон бу амр муқтазоси била ғазот иродасин жазм қилиб, хазинаи эҳсонидин лашкар аҳлиға нақди фаровон бериб, сафар асбоби таҳҳиясиға амр қилди. Ва яна даргоҳи фалакиштибоҳ мулозимларининг ҳар қайсиға мартабасиға кўра панжаи инъомидин зарпошлиғлар кўргузди. Чун оз чоғда асбоби сафар иштиғолидин фориг бўлдилар, ул ҳазрат *амири кабир* ва тоқи офоқ Қутлуғмурод *иноқни* шаҳарда ниёбат маснадида мутамаккин қилиб, рикоби саодатға муборак оёқин кўюб, саманди тезгоми давлатға рукуб этиб, сана минг икки юз йигирма саккизда Товуқ йили зу-л-ҳижжа ойининг ўн тўққузи²⁵¹⁷ да якшанба кунни алви-яйи зафартаъбияни жилваға киргузуб, шаҳардин чиқти. **Маснавий:**

*Чиқиб шаҳардин шоҳи фаррухсияр,
Ливосида тааиди ҳақ жилвагар.
Саодат мулозим, зафар ҳаминон.
Боши узра лутфи Худо соябон,
Чу давлат била сурди раҳишини шоҳ,
Келиб ҳар тарафдин амиру сипоҳ.
Анингдек сипаҳ тутди ернинг юзин,
Ҳисобида ожиз кўруб ақл ўзин.
Сипаҳ гардидан ёшуруб юзни кун,
Бўлуб халқга ёғду кун тийра тун.
Шаҳ ул тун аро моҳи тобон киби,
Демай моҳким, меҳри рахшон киби.
Юзидин жаҳон ичра тўлдурди нур,
Етурди кўнгулларға завқу сурур.
Яна оллида неча шотир юруб,
Тамошоси эл ҳушини озгуруб.
Туруб занглар белларида қатор,
Қилиб ҳар бири юз усул ошкор.
Маъ алқисса афсонаи шавкати,
Эшитган кишини қилур ҳайрати.*

Дабдабан тамом ва кавкабаи саодатанжом била Қарокўл оёқиғаким, мухайями хайёми давлат ва

²⁵¹⁶ Қуръони карим, 2 : 218.

²⁵¹⁷ 1228 йил 19-зу-л-ҳижжа/1813 13 декабр.

муқарри сародиқоти савлат бўлуб эрди, нузули шарофатвусули файзидин бўстони Эрамдек низорат ва таровот бағишлади. Ул ерда сипоҳи нусратпаноҳ йиғналсун, деб икки кун таваққуф қилиб, чаҳоршанба куни андин кўчуб, Кесаклига тушти. Панжшанба куни андин ўғруқ ва бунани кўчуруб, Соғча қудуқи ҳаволисин музраби боргоҳи фалакиштибоҳи муаскари сипоҳи зафаринтибоҳ қилди. Анда уч кун мутаваққиф бўлуб, душанба куни ойнинг йигирма еттиси²⁵¹⁸ да андин кўчуб, ул ҳазратнинг ўзининг қоздурғон қудуқиқим, «Хон қудуқи»га машҳудур, ани муқарри сародиқоти ижлол қилди. Анда бир кун туруб, тонгласиким, чаҳоршанба эрди, андин кўчуб, Яккасузонга тушганда, Меҳдибекнинг иниси туҳаф ва пешкашлари била келди. Панжшанба куни андин кўчуб, йўлда бир қўнуб, жума куни Чарло қудуқи атрофин қудуми мубораки файзидин рашки гулистони Эрам қилди. Анда икки кун таваққуф қилиб, Паҳлавонниёзбекни Охалға ва Худойназар қоқни Тажанга *така* навкарларин жам этиб келтурмакка буюрди. Амوراتпаноҳ, аёлатдастгоҳ Каримберди *отолиқ* била низом ал-мулк ва-д-дин Муҳаммадризо *қўшбегини* илгари юборди, токим Тажан оёқиға бориб, қудуқларни қоздурғайлар. Чун йил тоза бўлуб, сана минг икки юз йигирма тўққузга интиқол этти, муҳаррам ойнинг бешинчи²⁵¹⁹ куниқим, душанба эрди, андин кўчуб, манозиледин ўтуб тушти. Тонгласи шабгир қилиб, чаҳоршанба куни Ёнтоқлига нузул қилди. Панжшанба куни андин отланиб, шабгир била жума куни ойнинг тўққузи²⁵²⁰ да яна бир қудуқнинг атрофиға нузул қилинди. Ул ерда *таканинг қорааҳмад* тийрасидин Соат отлиғ бир кишини икки *қизилбош* билақим, Бегларзондин Бухороға элчиликка борур эркан, тутуб келтурдилар. Агарчи аввал инкор қилдилар, аммо сўнгра иқрор этдилар. Аларни Қандим *сардор*нинг кафолати била мутлақ алинон қилиб, шанба куни Бовард қумидин ўтуб, Чўнгулга тушулди. Якшанба куни ул ерда фароғат саририда мутамаккин бўлуб, барча умарои зафардастгоҳ ва акобири сипоҳға жашни азим тартиб бердиким, **маснавий:**

*Муҳайё бўлуб анда турлук таом,
Олиб комин андин хавосу авом.
Бориси бўлуб нўши жондин алазз,
Неким йўқ алазз андин, андин алазз.
Мураббосидин ком ширин бўлуб,
Нишолосидин саҳни мажлис тўлуб.
Ўғулуб эл олдиға қанду набот,
Олиб баҳра ширинликдин ҳаёт.
Бу мажлис ичида бори атъама,
Алазз келди бир-бирисидин ҳама.
Агар борининг васфин этсам рақам,
Тамом ўлмагай ҳаширга текру ҳам.*

Чун зиёфат адосидин сўнгги кунқим, душанба эрди, ҳазрат подшоҳи *суфронпаноҳ* қадами ҳимматни рикоби саодатға қўюб, рахши бодпойи давлатға рукуб қилиб, мақсад сори равона бўлди. Ул кечаси шабгир этиб, тонгласиким, сешанба эрди, чоштгоҳда Соати мазкурни Имиршайх била Беглархонға элчи қилиб, Дастгардға юборди. Ва пешин вақтида Курон қальасидин ўтуб, Лутфобод қальасининг муқобиласида ором тутти. Амوراتпаноҳ Муҳаммадризо *қўшбегини* била аёлотдастгоҳ Каримберди *отолиқ*қим, ҳировули лашкар ва муқаддимаи сипоҳ эрдилар, бурунроқ бориб, Челкнн қасабасининг остиға туштилар. Ул қасабанинг *ҳокими* Оллоҳбердихон *қўшбегинин* омон тилаб, ҳазрат хоннинг даргоҳи олампаҳоҳининг утбабўслиқиға фоиз бўлди. Ҳазрат хон Челикон била Лутфобод орасида Қўзғон суйининг канориға нузул қилиб, тоғ этагин лашкароғҳ этти. Ул кун андақ муҳориба воқе бўлуб, лашкари исломдин уч киши шаҳид бўлди. Ва *қизилбошиядин* кўп киши исорат қайдиға чекилди. Аларни Оллоҳбердихонға бағишлади. Ул кеча Лутфободдин Рустамбек деган келиб, ажзу инкисор била изҳори убудият қилди. Чаҳоршанба куни Оллоҳбердихон бир яхши от пешкаш келтурди. Ҳамул кун ани Аваз *юзбоши* ва Амир-

²⁵¹⁸ 1228 йил 27-зу-л-ҳижжа/1813 йил 24 декабр.

²⁵¹⁹ 1229 йил 5-муҳаррам/ 1813 йил 28 декабр.

²⁵²⁰ 1229 йил 9-муҳаррам/ 1814 йил 1 январ.

хон била Беглархонға элчи қилиб юборди. Панжшанба куни Тангриберди бекким, қарохонли таканинг навкарларин келтурмакка буюрилиб эрди, сешанба куни такадин тўрт юз отлиғ олиб, Қўзғон ҳокими Мусохонни остони саоданишон мулозиматиға еткурди. Мусохон иноёти подшоҳона ва илтифоти хусравонадин баҳраи тамом олгондин сўнг мусулмон бўлуб, мулло Ҳақниёзни дини мубин ва шарияти матин таълими учун олиб кетиб, барча навкарин утбаи алийя ходимлиқига келтурди. **Қитъа:**

*Зиҳи шоҳким, хулқи неку била,
Чекиб куфр элин қайди исломга.
Саросар иноёту алтофидин
Етиб дин эли мақсаду комга.*

Ул кун Беглархоннинг тарафидин элчи келиб, кўп шафқат ва марҳамат кўруб қайтти. Шанба куни ойнинг ўн еттиси²⁵²¹ да хон ҳазрат отланиб, Ҳисор ва Челикон ва Хусрав қалъасининг атрофин тамошо қилиб қайтти. Ул аснода Калот ҳокими Фатҳалихондин ва Қучанд ҳокими Ризоқулихондин икки элчи келди. Хон била келиб изҳори бандалик қилдилар. Якшанба куни аларни қайтариб, сангарнинг кунботариға отланиб, Дарбанд оғзида Мир қалъасига муқобил саф тортди. Ул қалъанинг хўжалари келиб, рикоббўслиқға еттилар. Ул ерда Каримберди *отоліқ* ва Муҳаммадризо *қўшбеги* ва Берди *бий* ва Дўсим *бий* ва Илёс *шиғовул* ва Ҳуббиқули *хўжа* ва Муҳаммаджон *хўжа* Ниёзмұхаммадбой ва Тўғонниёз *баҳодир*, Абдол ва Бойли *баҳодир* ва Ҳасанбой *бий* ва жамии *қароқалпоқия сардорларин* уч минг черик била қўюб, Қохилон қалъасининг устиға келди. Оллоҳбердихоннинг иниси ул қалъанинг *кадхудо*лари била фармонбардорлиқ изҳор қилиб, рикоббўслиқ шарафиға фоиз бўлдилар. Андин Боварджиқғаким, холи бўлуб эрди, келди. Анинг ғалласин оломонға олдуруб, Лутфобод устидин ўтуб, сангарға нузул қилди. Ул кеча Аваз *юзбоши* била *така* элчилари келиб, Вали отлиғ *таканинг* ямон хабар еткурганин арз қилдилар. Душанба куни эртанг била аларни қайтарди. Ул кун *Охал такасидин* ҳам кўп йиғин даргоҳи олампаҳо мулозиматиға келди. Ва ҳам Қанбарали бекким, Сафар қалъа ва Мир қалъасининг *ҳокими* эрди, келиб шафқати хусравонадин баҳраманд бўлуб қайтти. Ва ҳам *така кадхудо*лариға зиёфати подшоҳона тартиб берилди. Ул кун яна Қанбарали бек навқари била остони давлатпосбон жиҳасолиқига етушти. Ва пешиндин сўнг Беглархоннинг аъми Фатҳалихон ва Ризоқулихоннинг иниси Рустамхон ва вазири Мирзо Муҳаммадризо ва Нажафалихондин *чамшигзақ* Қаландар бек ва Надрмуҳаммад бек элчи бўлуб келдилар. Сешанба куни аларға яхши зиёфат қилиб қайтарди. Чақоршанба куни Бом *ҳокими* Саодатқулихон ва Мирзо Муҳаммадризо ва Қаландар беки мазкур эллик киши била келди. Тўрт от, тўрт хачир пешкаш чекти. Панжшанба куни хон ҳазрат анга шоҳона зиёфат қилиб, хаййётхонаи эҳсонидин хилъати гаронбаҳо илтифот била сарафроз қилди. Ул кун Рустамбек юз отлиғ навқар била келди. Жума куни ул ҳазрат Саодатқулихонни қайтарди. Шанба куни ойнинг йигирма беш²⁵²² да Рустамбек бошлиғ барча ҳамроҳларинким, замири хабосат тахмирларида хаёли фосид ва таманнои косидни мусаммим қилиб, мунофиқат тариқига қадами касофаттавомларин қўюб келганлари ул ҳазратнинг хотири хатириғаким, мазҳари осори ғайбий ва маҳбати асрори лорайбидур, жилвагар бўлуб тутдуриб, барча яроғларин олди ва ўзларин ҳам муътаמיד кишиларға топшуруб, муҳофизатида муболага кўргузди. Якшанба куни ул ҳазрат ўз нафаси нафиси била отланиб, Мир қалъасин қабаб, барча саркардага рухсат бериб, югуртирди. Ул чоғда оломон балои ногаҳондек қалъанинг атрофин иҳота қилиб, ғавғои ом ва хуруши локалом била қалъа аҳлиға растохез солдилар. Ва саркардалардин Муҳаммадниёзбек ва Оллош бекким, шижоат ва муборизатда мумилайх ва муътамили алайх эрдилар, саккиз киши била қалъанинг дарвозаси оллидин икки зангу²⁵²³ элтиб, қалъанинг девориға қўйдилар. Ва Шерали *нукуз* зангуға чиқарда юқоридин милтуқ ўқи тегиб, шаҳодат даражасига фоиз бўлди. Ва яна оломондин уч кишига ўқ тегиб, шаҳодат топди. Саркардалардин Муҳаммадниёз бек ва Оллош бек захмдор бўлуб қайттилар. Ва алардин бошқа Шағол *маҳрам* бошлиғ кўп киши захмдор бўлуб чиқтилар. Ва Эшниёз шамхолчи ва Саййид-

²⁵²¹ 1229 йил 17-муҳаррам/1814 йили 7 январ.

²⁵²² 1229 йил 25-муҳаррам/ 1814 йил 15 январ.

²⁵²³ Зангу, занги – томга чиқадиган нарвон.

назар жорчи бошлиғ кўп киши шаҳодат топти. Андин сўнг қайтиб, сангарға нузул қилдилар. Душанба куни ҳам сангарда бўлдилар. Сешанба куни Лутфобод устида андак уруш воқе бўлди. Ул урушда лашкари исломдин Жавонмард хўжа якрони жалодатни майдони шижоатда гармжавлон қилиб, қизилбоши бадмаошдин синони жонситон била бир кишини сончиб йиқитти. Ва Қиличбек дағи саманди барқрафторға маҳмиз бериб, қизилбошия мерганларин жойидин қўпориб, бир кишини газаб камандиға асир қилди. Аммо ўзи захмдор бўлуб чиқти ва чаҳоршанба куни ажал жоми била шаҳодат шарбатин ложурға сипқорди. Панжшанба куни моҳи мазбурнинг йигирма тўққузи²⁵²⁴ да сангардин кўчуб, Бовард навоҳи-сида Читли суйининг канориға тушулди. Жума куни ул мавзедин кўчуб, сафар ойининг иккинчи²⁵²⁵ куниким, якшанба эрди, Қўша Чўнгулга тушулди. Душанба куни хони *фирдавсмакон* Галдихонни Дари-газга элчи қилиб ва Муҳаммадсолиҳ хўжа бошлиғ *така кадхудо*лариға сарупойи шоҳона кийдуруб, андин кўчуб, Замон қудуқи атрофиға нузул қилди. Ул ерда *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ*дин Солиҳ шайх келиб, дийдаи мақсудин ҳазрат соҳибқироннинг рухсори фоизиланвори мушоҳидасидин мунаввар қилди. Сарупойи шоҳона била сарафроз бўлди. Сешанба куни ул ҳазрат андин кўчуб, Янтоқлиға тушти. Чаҳоршанба куни андин кўчуб, Қандим *сардор*ни Солиҳшайхға масҳуб қилиб, шаҳарға юборди. Жума куни ойининг еттиси²⁵²⁶ да Чирлов қудуқи ҳаволисиға нузули саодатвусули фазидин таровот бағишлади. Ул кун Холнафас бошлиғ *така кадхудо*лариғаким, аввали сафардин мулозимини рикоби ҳумоюн эрдилар, хилои гаронмойи эҳсон ва хазинаи карамидин нақди фаровон била мумтоз ва сарафроз қилди. Шанба куни кўчуб, Бобозардодам қирининг қибласиға тушти. Якшанба куни йўлда Худойберди бекни йўлдошлари била тутдурди ва душанба куни субҳ вақтида ажал шоҳроҳиға йўллади. Ул кун чоштгоҳда Қандим *сардор* Абдуллоҳ *иноқ*нинг ёв бўлгон хабарин еткурди. Хони жаннатмакон камол ал-ҳақ ва-д-дин Сайид Юсуф хўжа *нақиб*ни истимолатнома била Абдуллоҳ *иноқ*ға юборди. Сешанба куни кечасиким, Яккасузондин ўтуб тушуб эрди, Абдуллоҳ *иноқ*нинг Ҳазорасб қалъасиға қабалиб, анда ҳам тура олмай, фирорий бўлғони хабарин Жаҳонгир бек ва Юсуф *оқо* ва Сафар *мушриф*²⁵²⁷ ва яна амири равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ*нинг навкарларидин Солиҳшайх ва ғайруҳу еткурдилар. Ул кун Соғча қудуқи атрофиға тушуб, андин ҳам кўчуб, Кесақлиға тушти. Чаҳоршанба куни ойининг ўн иккиси²⁵²⁸ да улуг чоштгоҳда шавкати тамом ва садамати молокалом била доронламораи Хивақға нузул қилиб, дийдори муттаташларин шарбати висол била саршор ва шодком қилди.

Хони мағфурнинг жулусининг тўққузинчи йилининг вақоеи. Ул жумладин Абдуллоҳ *иноқ*нинг воқеаси

Бу воқеа андоқ эрдиким, чун мағфиратпаноҳ ва хоқони раҳматдастгоҳ муизз ал-миллат ва-д-дин ва ҳомии аҳл ал-Ҳаққ ва-л-яқин, носибни ливои амну омон ала рууси аҳл ал-иймон, ал-мутахаллиқ би-ахлоқуллоҳ ал-малик ал-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *тагаммадаллоҳу биеуфрониҳи* ғазотға боргондин сўнг, Абдуллоҳ *иноқ*ким, ул ҳазратнинг давлати гардуниддат ва карами бегоятидин Ҳазорасб қалъасининг аёлоти анга мафвуз эрди, ул бедавлат бу янглиғ давлати узмо ва мартабаи аълони кўтара олмай, кибру нахват жомини нўш этиб, гафлат ва нақбат нашасидин мадҳуш бўлди. Чун мундоқ мастлик ҳангомида баъзи одамларнинг иғвоси, хусусан Одинамурод ноибнинг саъйи била озиб, Хўжамберди эшакниким, ўзининг муқарриб ва *девоибегиси* эрди, Бухоро *волийси* амир Ҳайдарга изҳори итоат ва инқиёд қилиб юборди. амир Ҳайдар дағи анга мамолики маҳрусанинг подшоҳлиғин ғойибона инъом қилиб, ёрлиғ юборди. Ва бу бобда кўп тарғиб ва таҳрис қилди. Ул аҳмақ анингдек фиребomez ва шуришангез сўзга инониб, санаи мазкурда сафар ойининг еттинчи²⁵²⁹ кунидаким, жума эрди, Сафар *мушриф* била Бешариқ *кадхудо*лариға ўзига даъват қилиб, нома юборди. Сафар *мушриф* ул номани юборилган кишиларга элтмай, шанба куни амири соибтадбир

²⁵²⁴ 1229 йил 29-муҳаррам/1814 йил 19 январ.

²⁵²⁵ 1229 йил 2-сафар/ 1814 йил 24 январ

²⁵²⁶ 1229 йил 7-сафар/ 1814 йил 29 январ.

²⁵²⁷ Мушриф – бу ерда мушриф, котиб ва мирзо маъносида келган.

²⁵²⁸ 1229 йил 12-сафар/1814 3 феврал.

²⁵²⁹ 1229 йил 7-сафар/1814 йил 29 январ.

Қутлуғмурод *иноқ*ға еткурди. *Иноқ* бу воқеадин огоҳ бўлгоч, ул кун ҳозир йиғин била отланиб, Хитойға тушуб, сўнгги кунким, якшанба эрди, Ҳазорасб савбиға отланиб, Юсуф *оқонинг* ўгли Қилични илгари юбордиким, биз борурмиз, Абдуллоҳ *иноқ* жой тўшатсин. Абдуллоҳ *иноқ* бу сўздин ўз афъоли қабиҳи ва ақволи фазиҳи Қутлуғмурод *иноқ*ға маълум бўлгонин ва *иноқ*нинг анинг қалъу тадмирин қасд қилиб, устиға юриш қилганин англаб, Қилични ҳабс қилди ва *қози* Ҳожи била домла Шукриёзни дағи маҳбус этиб, дарвозани масдуд ва мадрус қилиб, амир Ҳайдарнинг отиға навбат чолдурди. Ул аснода Қутлуғмурод *иноқ*ким, Хоса ариғининг кўпрукиға етиб эрди, ўткармайин, отқулаб қайтарди. Ул кун *иноқ*нинг атрофиға Жаҳонгир бек бошлиғ жамии *қонглилар* черики йиғналиб, яхши хизматлар ва писандида журъатлар кўргуздилар. Пешиндин сўнг қалъа аҳолиси қочиб кела бошлади. Ул кеча Абдуллоҳ *иноқ*нинг ҳавлисиға туштилар. Ярим оқшомда Болта *оқо* қочиб келиб, Абдуллоҳ *иноқ*нинг қочмоқчи бўлгон хабарин еткурди. Бу хабарни эшитиб, йўлларда кишилар тайин эттилар. Ул кеча саҳар вақтида Абдуллоҳ *иноқ* машаққати тамом ва суубати молкалом била қафасдин қочгон қуш мисоллик қалъадин чиқиб, йўлсиз йўллардин фирор тариқиға истижол қадамин қўюб, оворалиг даштиға юз урди. **Маснавий:**

*Кишиким давлати агар кетса,
Бахту иқболи ҳам виро этса.
Феъли анинг бузулгуси аввал,
Ақли тори узулгуси аввал.
Қадам ургой раҳи залюлат аро,
Ўзни солгой балву меҳнат аро.
Билмайин суд ила зиённи,
Англамас яхши-ю ёмонни.
Тушубон бошиға ҳавову ҳавас,
Чарх илмай кўзига эйла ки хас.
Мутажовуз ҳаддидин ўлеусидур,
Кибру нахват елига тўлеусидур.
Бўйла феъли касофати анинг,
Бениҳояти шамомати анинг.
Келтуруб бошиға бало охир,
Айлагай мулкидин жило охир.*

Одинамурод ноибни куёви била тутуб ўлдирдилар ва бошларин шаҳарга юбордилар. Ва Абдуллоҳ *иноқ* тўққуз киши била қочиб эрди. *Иноқ*нинг изидин Абди бек ва Муҳаммадпаноҳ бекни юз отлиғ била қовғунчи қилиб юборди. Алар кеча қоронгғусида изни гум қилиб қайттилар. Ва яна Бухорий *мерганни* бироз киши била юборди. Алар ҳам топа олмай, Абдуллоҳ *иноқ* ҳамроҳлари била қутулди. Амири равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ* Ҳазорасб қалъасиға кириб, Абдуллоҳ *иноқ*нинг уйиға нузул қилди. Ҳазрат подшоҳи *гуфронпаноҳ* панжшанба куни кеч пешинда Муҳаммадризо *қўшбегини* ва жума куни аморатпаноҳ Шохниёз *отолиқ* била шаҳомат дастгоҳ Султон *миробни* юбордиким, Ҳазорасбдин оқ уйлук кўчургайлар. Алар фармон мавжиби била бориб, икки юз уйлук кўчурдилар. Ва душанба куни моҳи мазбурнинг ўн еттиси²⁵³⁰ да алар келиб, даргоҳи олампаноҳ мулозиматиға еттилар ва сарупойи шоҳона била мумтоз бўлдилар. Чаҳоршанба куни Имиршайх ва Амирхон Хуросондин келиб, барча хонларнинг аризадоштин еткурдилар. Ва *қизилбош* Ахал такасин чопиб кетган хабарин ҳам келтурдилар. Ул кун хони жаннатмакон Қаландар *парвоначинн* маъзул этиб, Жаҳонгир бекни *парвоначилик* мансаби била мумтоз қилди. Ва Ҳазорасб қалъасин ягонаи офоқ Қутлуғмурод *иноқ*ға топшурди. Ва яна сешанба субҳидаким, сафари мазкурнинг йигирма беши эрди, орқадин қиблага бир ўтким, тегирмон андозасида мудаввардур, даври қалъанинг устидин ўтти. Андоқким равшанлиғи тамоми оламни тутти ва садон маҳиб²⁵³¹ пайдо бўлдиким, аксар уйқуда ётгон одамлар бедор бўлдилар. Ва бу ўтни вилоятнинг ҳар еринда мушоҳида

²⁵³⁰ 1229 йил 17-сафар/ 1814 йил 17 феврал.

²⁵³¹ Маҳиб – қўрқинчли.

қилибдурлар. Ва раби ал-аввалнинг авоили²⁵³² да Бухородин Ҳасанмурод *отолиқ* Боймуҳаммад жорчи-боши бирла элчиликка келди. Моҳи мазкурнинг авохири²⁵³³ да Берди *иноқни* элчи мазкурға қўшуб, Бухороға юборди. Ва раби ал-охирнинг йигирма беши²⁵³⁴ да жума куни соҳибқирони жаннатмакон қозув қоздурурға Анбор мавзеи сари рукуб қилди. Мазкур ойнинг йигирма еттиси²⁵³⁵ да якшанба куни Берди *иноқ* Подшоҳхўжа садр била Бухородин келди. Жумода-л-аввалнинг ўни²⁵³⁶ да жума куни Курдистон²⁵³⁷ дин элчилар келиб, олти от ва уч нафис пўтаи қийматбаҳо пешкаш чектилар. Ва *қожор* била урушгон хабарин ҳам келтурдилар. Хони мағфиратнишон ўн етти кун Анборда таваққуф қилиб, қозув устига Муҳаммадризо *қўшбеги* била Қутлимуҳаммад бекни тайин этиб, мазкур ойнинг ўн учи²⁵³⁸ да душанба куни шикор расми била Қўнгрот жониби наҳзат кўргузди. Ва Қарошафақ қайридин мурожиат қилиб, моҳи мазбурнинг йигирма бешинчи²⁵³⁹ кечасиким, шанба оқшоми эрди, хуфтандин сўнг шаҳарга нузул қилди. Бухоро элчиси Подшоҳхўжаға яна Берди *иноқни* қўшуб юборди. Жумода-л-охирнинг саккизи²⁵⁴⁰ да жума куни *қизилбош* элчиларин эҳсони подшоҳона ва инъоми хусравонадин сарафроз этиб, рухсат берди. Бадрхон бек ва Муҳаммад Ҳусайн бекниким, Қўзгон *ҳокимин* Мусохоннинг иниси эрди, Сатторқули *оқо* била аларға қўшуб юборди. Бу мазмун билаким «агар эллиқда содиқ бўлсалар ҳам куз фаслида ул тарафга азимат этгумиздур, токим *қожордин* аларнинг тааддисин олғаймиз. Ва агар ёв ва номувофиқ бўлсалар ҳам борғумиздур. Иншооллоҳи таоло эл бўлсалар, Саодатқулихон киби мўътабар кишилардин мунда йўллаб, закот ва хирожин ҳам камоҳи юборсунлар» Алар сешанба куни йўлга тушуб, равон бўлдилар. Ва моҳи мазкурнинг йигирма бири²⁵⁴¹ да панжшанба куни Оллошбекнинг қомаги қобилиятин бийлик мансабининг гаронбаҳо хилъати била ораста этти. Ва аморатпаноҳ Қилич *иноқким*, дунё муҳаббатидин кўнгул совутиб, мансаб таркин тутуб гўшанишин ва хилватгузинлик ихтиёр қилмиш эрди, анинг ўрнига Муҳаммаджон бекнинг вужуди зижудин *иноқлиқ* зевари била пироста қилди. Ражаб ойининг ўн тўққузи²⁵⁴² да чаҳоршанба куни шоҳи *мағфиратпаноҳ* зиёфати подшоҳона тартиб бериб, Гандумкон ҳовлининг биносин ибтидо қилди. Ҳамул кун Қутлуғмуҳаммад бек *иноқлик* мансабиға мансуб бўлди. Моҳи мазкурнинг йигирма учи²⁵⁴³ да якшанба куни Берди *иноқ* Бухоро элчиси *манқит* Алимуҳаммад *чигатойбеги* билан амир Ҳайдарнинг юборган тўп ва шамхолларин келтурди. Ва шаъбон ойининг тўрти²⁵⁴⁴ да жума куни Бухоро элчисига рухсати инсироф бериб, намози жумадин сўнг Тузкониға бормоқ учун хон ҳазрат отланиб, Сайёд ҳовлисиға тушти. Шанба куни Абдуллоҳ бекнинг зиёфати учун *Найманда* анинг работиға нузул қилди. Ул мавзеда Қутлуғмурод *иноқ* ҳам ул ҳазратнинг мулозиматиға мушарраф бўлди. Абдуллоҳ бек яхши зиёфат ва писандида хизмат тақдимға еткурди. Ҳамул йил, яъни сана минг икки юз йигирма тўққузда Ит йили Оллоқули *тўранин*гким, ҳоло салтанат тахти анинг қадамидин маймундур, қурратилайини Раҳимқули *тўра* вужуд айвониға қадамзан бўлди.

Якшанба куни Хитойға тушуб, анда икки кун таваққуф қилди. Сешанба куни андин отланиб, Ҳазорасбға нузул этти. Чаҳоршанба куни андин рукуб этиб, Султон Саройиғаким, Тузконидаур, тушти. Жума куни қайтиб, яна Ҳазорасбға тушти. Андин отланиб, шанба куни Хитойға тушти. Ойнинг ўн тўрти²⁵⁴⁵ да якшанба куни Хитойдин отланиб, йўлда Каркининг ҳовлисида истироҳат қилиб, намозидигарда

²⁵³² 1229 йил 3 – 5-раби ал-аввал/ 1814 йили 21 февралда бу ой кирган.

²⁵³³ 1229 йил 25-раби ал-аввал/ 1814 йил 18 март.

²⁵³⁴ 1229 йил 25-раби ал-охир/ 1814 йил 17 март.

²⁵³⁵ 1229 йил 27-раби ал-охир/ 1814 йил 20 март.

²⁵³⁶ 1229 йил 10-жумода-л-аввал/ 1814 йил 1 май.

²⁵³⁷ Хуросондаги сунниймазҳаб курдлар хонлиги кўзда тутилмоқда. Бу кичик хонлик ўша пайтда Эрон давлатига бўйсунмас эди.

²⁵³⁸ 1229 йил 13-жумода-л-аввал/ 1814 йил 3 май

²⁵³⁹ 1229 йил 25-жумода-л-аввал/ 1814 йил 15 май.

²⁵⁴⁰ 1229 йил 8-жумода-л-охир/ 1814 йил 28 май.

²⁵⁴¹ 1229 йил 21-жумода-л-охир/ 1814 йил 10 июн.

²⁵⁴² 1229 йил 19-ражаб/ 1814 йил 7 июл.

²⁵⁴³ 1229 йил 23-ражаб/ 1814 йил 11 июл.

²⁵⁴⁴ 1229 йил 4-шаъбон/ 1814 йил 22 июл.

²⁵⁴⁵ 1229 йил 14-шаъбон/1814 йил 1 август.

шаҳарга нузул қилди. Сешанба куни рамазон ал-муборак ойи туғди. Шанба кечасиким, ойнинг беши²⁵⁴⁶ эрди, хони фирдавсмакон хатм бошлатди. Дониёл қори имом бўлуб, Ҳожи қори ва Муҳаммадшариф қори ва Эштемур қори ва ғайриҳум сомеъ бўлдилар. Олти оқшомда хатм ихтитомга етушуб, ҳар кеча саҳар вақтида шоҳона зиёфат қилди. Сўнгги кечаси мажмуи қори ул ҳазратнинг ташорифи инояти ва инъомоти беғояти била сарбаланд бўлдилар. Ва аёни ҳазрат ва аркони давлат ва ғайриҳумким, ул хатмда ҳозир эрдилар, хилои гаронмоя била сарафрозлиғ топдилар. Якшанба куни кеч пешинда моҳи мазкурнинг ўн учи²⁵⁴⁷ да ул ҳазрат Ёрмуҳаммад девонбегини тутдурди ва хуфтандин сўнг жамии оқо-ини ва ақрабоси ва бани аъмоми била қатлга еткурди. Мақтул бўлгонларнинг барчаси ўттуз икки киши эрди. Ва жума куни моҳи мазкурнинг ўн саккизи²⁵⁴⁸ да Сатторқули оқоқим, Даригаза элчи бўлуб кетиб эрди, келди. Ва Қизилбош элчилари ҳам келди. Бу тариқадаким, қози Юсуфшайх Навхандоний Беглархоқдин, Муршидбек амир Кўнадин, Боғирбек Нажафалихондин. Уч от пешкаши била келдилар. Панжшанба куниким, ийд эрди, элчиларга сарупой кийдуруб, рухсат берди. Алар ойнинг ўн беши²⁵⁴⁹ да қайтдилар. Хони жаннатмакон шаввол ойининг бешинчи²⁵⁵⁰ куниким, душанба эрди, Доруғонга шикорға чиқиб, Кўкардали тушидин ҳам юқорироқ бориб тушти. Ул манзилда қаровулларға етти отлиғ қароқчи учраб, қароқчининг беш отин тутуб ва бир кишисин ўлдирдилар. Қаровулнинг баъзиси қочгон қароқчиларни Чоржўй мазорейга борғунча қовуб, Бобо хўжаниким, Хивақдин бориб, тароқима ҳаромилари била бош қўшуб, йўл урар эрди, Жойийилгон баҳодир Шоҳободий изидин егиб. тутуб келтурди. Ани Доруғонда дорға остирдилар. Ўн кундин сўнг мурожиат қилиб, моҳи мазкурнинг йигирма еттиси²⁵⁵¹ да чаҳоршанба кечаси дор ас-салтанай Хивақга нузул қилди. Бурунги кеча Абдурахим муфти интиқол қилди.

Зу-л-қаъда нинг олтиси²⁵⁵² да чаҳоршанба куни Ниёзмуҳаммад бекнинг ўғли Бобожон бек жаҳони фонийдин олами боқийга рихлат қилди.

Ҳазрати соҳибқироннинг шикорға чиқиб, шикорийларға қирон солғони

Ҳамул йил зу-л-ҳижжа ойининг ўн саккизи²⁵⁵³ да чаҳоршанба куни подшоҳи мағфиратдастгоҳ шикор иродаси била Хивақ дор ас-салтанасидин отланиб, Бадркандда янги солингон ҳавлисиға нузул қилди. Панжшанба куни ул навоҳини қушлаб. ҳазрат Исм Маҳмуд Отони зиёрат қилиб, яна ҳавлиға тушти. Жума куни андин отланиб, Зимихшир навоҳиси била қушлаб, хуфтанда Тошқовузға нузул қилди. Якшанба куни ойнинг йигирма иккиси²⁵⁵⁴ да андин отланиб, атроф-жавонибни қушлаб, Манқитға тушти. Сешанба куни андин рукуб этиб, Омонқули ариғининг оёқиға нузул қилди. Панжшанба куни андин кўчуб, Шорқировуқ канорига тушти. Жума куни ойнинг йигирма еттиси²⁵⁵⁵ да Кўҳна Урганжда шайх Нажмиддин Куброни зиёрат қилиб, Кўпрукли ёф ҳудудиға тушти. Андин кўчуб, орада икки қўнуб, душанба куни Арнак қирининг шарқий доманасида Қилли канорига тушти. Чун ул ерда йил тоза бўлуб, сана минг икки юз ўттузға интиқол этти, муҳаррам ойининг авваликим²⁵⁵⁶, сешанба эрди, Арнакни қушлади. Бу мавзеда қўнрот кадхудолари ва қароқалтоқ бийлари даргоҳи олампаноҳ мулозиматиға етушдилар. Ва қазоқнинг кўчуб, Ҳасанбойнинг овулиға тушган хабари ҳам келди. Ул мавзеда хони жаннатмакон олти кеча таваққуф қилиб, ҳар кун Арнак қирининг атрофин қушлаб, барча шикорийларға қирон солди. Ул ерда қазоқ кадхудоларини яраштириб, сарупой кийдирди. Ва ёмонлиғ қилгон қазоқким, Назар халқи эрди, аларға Тўрабек қиёт ва Тайлоқ юзбошини Чўнгай бийнинг инилари била тобин-

²⁵⁴⁶ 1229 йил 5-рамазон/1814 йил 21 август.

²⁵⁴⁷ 1229 йил 13-рамазон/1814 йил 29 август.

²⁵⁴⁸ 1229 йил 18-рамазон/1814 йил 13 сентябр.

²⁵⁴⁹ Афтидан: 1229 йил 15-шаввол/ 1814 йил 29 сентябр

²⁵⁵⁰ 1229 йил 5-шаввол/ 1814 йил 19 сентябр.

²⁵⁵¹ 1229 йил 27-шаввол/ 1814 йил 11 октябр.

²⁵⁵² 1229 йил 6-зу-л-қаъда/1814 йил 20 октябр.

²⁵⁵³ 1229 йил 18-зу-л-ҳижжа/1814 йил 30 ноябр.

²⁵⁵⁴ 1229 йил 22-зу-л-ҳижжа/1814 йил 4 декабр.

²⁵⁵⁵ 1229 йил 27-зу-л-ҳижжа/1814 йили 9 декабр.

²⁵⁵⁶ 1230 йил 1-муҳаррам/1814 йил 14 декабр.

нинг молин истирдод қилмоқға сиёсатнома юборди. Ва қазоқнинг элчилари Муҳаммадjon қози ибн Қазоқай охунд ва Ямонча бий эрдилар. Якшанба куни мазкур ойнинг етгиси²⁵⁵⁷ да Қиллидин кўчуб, Ойбукурға тушти. Душанба куни қушлаб, сешанба куни ёмғур жиҳатидин, қўшда оромгузин бўлди. Чаҳоршанба куни Ойхўжанинг жавориға қариб тушти Жума куни Кўҳна Вазирни тамошо қилиб қайтти. Шанба куни андин кўчуб, яна бир манзилға тушти. Анда уч кеча мутаваққиф бўлуб, сешанба куни яна Қиллининг ёниға аввалғи қўшнинг муқобиласиға тушти. Андин панжшанба куни кўчуб, Қизил Йилғунға тушти. Жума куни Човдур қалъасининг навоҳисиға нузул қилди. Шанба куни Оқ Чўнгкўлга тушти. Якшанба куни Оғйўлидин ўтуб тушти. Ул ерда уч кун қўшлаб, панжшанба куни Хўжамурод бийнинг Бўздағи ҳавлисиға тушти. Жума куни Толлилик бўйин қушлаб, шанба куни ойнинг йигирма олтиси²⁵⁵⁸ да Ҳаким Ото алайхирраҳманинг зиёратиға фоиз бўлди. Якшанба куни Буғрохоннинг атрофин қушлади. Душанба куни Самийр қалъасининг ҳаволисиға Абдол ариғининг канориға тушти. Сешанба куни яна Толлилик савоҳилин қушлаб қайтти. Чаҳоршанба куни моҳи мазкурнинг салхи²⁵⁵⁹ да андин кўчуб, Хўжа Турккаким, Йингичка сақосидин юқорироқдур, тушти. Панжшанба куни шаҳри сафар хатамаллоҳу би-з-зафарнинг гурраси²⁵⁶⁰ да андин кўчуб, Куркуровук канориға ўтуб тушти. Жума куни муз усти била дарёни кечиб, Қаробойлиға тушти. Шанба куни ул ерда таваққуф воқе бўлуб, Бўрлининг атрофин қушлаб қайтти. Якшанба куни Қаробойлидин ўтуб, Жолтарангўға тушти. Душанба Мўйин муқобиласида дарё қироғиға нузул қилди. Сешанба куни дарёдин муз устидин ўтуб, Хўжа Туркка тушти. Чаҳоршанба куни Миздеҳқонда ҳазрат Шамъун набини зиёрат қилиб, Куюк қалъа муқобиласиға тушти. Панжшанба куни Лавдон атрофин қушлаб қайтти. Жума куни кўчуб, Пўрси ҳаволисиға тушти. Шанба куни Булдумсознинг орқа тарафиға нузул қилди. Ул мавзеда соллоқ қурумса кадхудолари остони саодатнишонға яхши пешкаш келтурдилар. Якшанба куни андин кўчуб, Тошқовузға тушти. Душанба куни ойнинг ўн иккиси²⁵⁶¹ да намозшомдин сўнг дор ас-салтанаи Хивақға нузул қилди. Ҳамул йил, яъни Тўнгуз йили Абдуллоҳ иноқ қочиб Бухороға бориб эрди. Андоқким юқори мазкур бўлди. Бухорода тура олмай, юз минг ажзу зътизор била келиб, ул ҳазратнинг утбаўслиқиға етти. Ул ҳазрат анинг гуноҳин афв этиб, дохил ва музоҳим бўлмади. Ул беш-олти ой даргоҳ мулозимлари қаторида юруб, охир шарорати жибиллийси ҳаракатға кириб, баъзи қабиҳ ишлар зуҳуриға иқдом кўргузди. Анинг бу ҳаракати ул ҳазратға маълум бўлуб, ани ҳамул сафарда Миздеҳқонға нузул қилғонда, жазои кирдориға гирифтор қилиб, ўлдирдилар.

Хони жаннатмаконнинг жулусининг ўнунчи йилининг вақоени

Ул жумладин: Ҳазрат подшоҳи мағфиратпаноҳ шикорда эрканда юртға атрофдағи вилоятлардин элчилар келмиш эрди. Андоқким, Кундўғди қозии *йимролий* ва Исмоил қозии *йимролий* билаким, ақрабосидин эрди, Машҳади муқаддасдин шоҳзода Вали Мирзодин элчи бўлуб келиб эрди. Жума кечаси анинг келтурган хатларин олиб ўқидилар. Мазмун илҳори ихлос ва якжиҳатлик, балки ақди ихват дурур. Бу тариқада амирзода Дин Носирдин бир китобат ва яна *оймоқ* Қиличхон теурийким, Машҳаднинг бегларбегиси эрди, андин бир китобат ва Исохон қароийдинким, Турбатнинг ҳокими эрди, бир китобат келтуруб эрди. Ва Бухородин Орифхўжа элчи бўлуб, илҳори дўстлиғ қилиб келиб эрди. Ва мулло Абдулғафур Марвчоқдин Ялангўшхон *жамшидий* ва анинг иниси Маҳмудбекхондин элчи бўлуб, илҳори убудият қилмоқға келиб эрди. Ҳазрат хони жаннатмакон раби ал-аввал ойининг авоили²⁵⁶² да элчиларға сарупойи шоҳона кийдириб, рухсат берди. Андоқким, Орифхўжаға Берди иноқни қўшти ва Машҳад ва *йимролиға* Нодир сардорни юборди. Ва мундин сўнг Холнафас *отилиқ* Ахал такасининг кадхудолари била келди. Бу мазмун билаким, закот ва мол ва оқуйли берурмиз.

²⁵⁵⁷ 1230 йил 7-муҳаррам/1814 йил 19 декабр

²⁵⁵⁸ 1230 йил 26-муҳаррам/1815 йил 7 январ.

²⁵⁵⁹ 1230 йил 30-муҳаррам/ 1815 йил 11 январ.

²⁵⁶⁰ 1230 йил 1-сафар/ 1815 йил 13 январ.

²⁵⁶¹ 1230 йил 12-сафар/ 1815 йил 24 январ.

²⁵⁶² 1230 йил 5-раби ал-аввал/ 1815 йил 15 феврал.

²⁵⁶³ 1230 йил 15-раби ал-аввал/ 1815 йил 25 феврал.

Суюн бийнинг Дашти Қипчоқға чаповули. Ҳамул йил, яъни таърих ҳижрий минг икки юз ўттузда раби ал-аввал ойининг ўн беш²⁵⁶³ да жума куни ҳазрат соҳибқирони *фирдавсмакон* Суюн бий ва Дўсим бий ва Илёс шиговулни беш минг сипоҳи жаррори кинагузор бирла *чигилли* Жонназар бийнинг элиним, тамарруд ва инод қилиб, Хўжаназарким, элчиликка бормиш эрди, юбормай тутуб сақлади. Ул жиҳатдин чопмоқға буюрди. Ва Суюн бийким, шижоат ва муборизатда Рустам ва Асфандиёрға ҳайрат бармоғин тишлатур эрди ва тамомии олоти ҳарбни адув хайли ажсомиға ишлатур эрди, ани илтифоти подшоҳона ва навозишоти хусравонаға махсус тутуб, бир туғ ва бир ноқора бериб, бу юборилган черикнинг сари хайл ва юзбошиларин анинг фармонбардорлиқиға маъмур қилиб, Қиличниёзбой ва Аваз юзбошини қуллар сипоҳи била ҳамроҳ қилди, токим ҳар киши бийи мазкурнинг ҳукмидин тажовуз жойиз тутса, танбеҳи балиғ бергайлар. Ва Бадал юзбошини ориз қилиб юборди, токим черикни санаб, яроқ ва асбобин кўруб қайтгай. Чун маъмурлар подшоҳи мағфиратпаноҳдин рухсат олиб, икки кунда Қипчоқ маъбаридин ўтуб, Чилпуқнинг остидағи кўлнинг канориға туштилар. Анда йигинни жам қилмоқ учун уч кун таваққуф қилдилар ва андин кўчуб, олти кунда Оқёқишға бордилар. Анда Бадал юзбоши барча лашкарни санаб, яроқ ва асбобин кўруб қайтти. Андин кўчуб, учланжи кунда Бўричиға бордилар. Андин кўчуб, икки кунда тенгиз бўйиға туштилар. Сўнгги куни тенгизга кириб, уч кун юруб эрдилар, Шоҳниёз қароқалпоқ Қизил Йилғунда уч кишини тутуб келтурди. Аларнинг бири *Амир* отлиғ қароқалпоқ ва иккиси қазоқ эркан. Қазоқнинг бирисин ўлдириб, бирини ҳибс қилдилар. Андин сўнг яна уч кун юруб, тенгиздин чиқтилар. Ул ерда Илёс шиговулға ўғруқ ва бунани топшуруб, барча мусаллаҳ ва мукамал бўлуб, чаповулға кеттилар. Ул кун кечгача тохту-тоз қилиб, кўп кишини мақтул ва маасур этиб, андоқ мол олдиларким, ақл муҳосибни ҳисобидин ожиз келди. Ва тонгласи Жонназар бий ва Абдулазизхонким, қочиб эрдилар, Сир дарёсидин ўтуб, аларнинг изидин чаповул урдилар. Ул кун дағи кўп одамни қатл ва асир этиб ва кўп мол ўлжа қилдиларким, ҳавсалаи тахминдин зиёда эрди. Аммо, Жонназар бий билан Абдулазизхонни топмадилар. Ва кўп қазоқ Оқавирак, Оқчатовла куран қилиб қолғон эркан. оломон балои ногоҳондек кураннинг тушлиғ-тушидин от солиб, бир ҳамлада куранни олдилар. Маликомон ва Авазқул ул ерда яхши муборизат кўргуздилар. Мағоними касира бирла андин кўчуб, йўлда бир кўнуб, Илёс шиговулким, қўш бирла қолиб эрди, анга қўшулуб, мурожиат кўргуздилар. Ўн кунда Тангиёрбошиға келдилар. Анда беш кун ётиб, молларин тақсим қилдилар. Андин кўчуб, бир неча кун йўл юруб, жумода-л-аввал ойининг саккизи²⁵⁶⁴ да душанба куни шаҳарга келиб, даргоҳи олампаноҳ утбабўслиқиға мушарраф бўлдилар. Ул ҳазрат Суюн бийға кўп меҳрибонлиғлар кўргузуб, минг кишига саркарда қилди. Ва тилло тузуклик тўпчоқ от миндирди. Ва Дўсим бий ва шиговулни дағи от, сарупой била сарафроз қилди. Ва Қиличниёз бойнимким, беэтидоллиқ қилиб, оломоннинг ўлжасидин бир нима олмиш эрди, ул ҳазрат гуноҳкор қилиб, буюрдиким, ҳар кимдин на олғон бўлса, истирдод қилсун.

Ул жумладиин улким, чун оломонға рухсат берилгандин сўнг раби ал-охир ойининг авои²⁵⁶⁵ да ул ҳазрат Паҳловонниёз бекни *така кадхудолариға* қўшуб, закотгирликка юборди. Моҳи мазкурнинг олтинжи²⁵⁶⁶ куниким, жума куни эрди, Бешариқ Хитойиға ўрдак шикориға чиқти. Ул кун қизилбошия беклариким, ул ҳазрат газотға борғонда тутуб келтурмиш эрди, андоқким юқорироқ зикр топти, намози дигарда «хоннинг изидин борурмиз» деб отланиб, Пишканик ҳудудида чаришбозлиққа машғул бўлуб, қаронггу тушгандин сўнг Ҳасанқулнимким, аларнинг ёнида бўлур эрди, тутуб, йўлда қўл ва оёқин боғлаб ташлаб, отин олиб, ўн саккиз киши Хуросон йўлин тутуб қочтилар. Ва Ҳасанқулни тонг отгондин сўнг ўтунчилар кўруб, бандларин бўшатиб, кеч пешинда шаҳарга келиб, хабар бердилар. Ҳазрат подшоҳи сулаймонмакон ва хидеви исқандарнишон, қомеи бунёд аз-зулм ва-т-туғён, моҳии русум ал-бидъат ва-л-адвон, ал-мустансир мин ан-наسر ал-мулик ал-мустаон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғози Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхон *маддаллоҳу зилола давлатиҳи ала мафориқи-л-аном ила йавми-л-қиямким*, отаси қўшға кетганда шаҳарда қолмиш эрди, бу хабарни эшитгач, Ниёзмухаммадбойнинг навқари била ўз кишиларин аларнинг таоқибига буюрди. Маъмурлар бир неча кун қовуб, ета олмай қайттилар.

²⁵⁶⁴ 1230 йил 8-жумода-л-аввал/1815 йил 18 апрел.

²⁵⁶⁵ 1230 йил 2-раби ал-охир/ 1815 йил 14 март.

²⁵⁶⁶ 1230 йил 5-раби ал-охир/ 1815 йил 15 апрел.

Яна улким, моҳи мазкурнинг авоилида хони жаннатмакон иниси Муҳаммадназар бекка буюрдиким, Гурлан қибласидаги Бўздин бир улуғ ариф қоздургай. Ложарам беки мазкур бу амрда масоел машкура тақдимга еткуруб, Боғлон арнасинин қоздуруб, Қиёт устидин ўтуруб, Ўрозали иноқнинг Бўздағи боғининг қибласидин, Бўзга солиб чиқариб, сўнгин Янгиқалъагий хитойнинг қибласидин ўткарди. Ва Анборда оқосининг мулозиматиға етиб, марҳими подшоҳонаға сарафроз бўлди. Ул ариф ҳоло «Қиличниёзбой арнаси»ға машҳурдур.

Ва **яна улким**, ҳазрати подшоҳи мағфур раби ал-охир ойининг йигирма бешинжи²⁵⁶⁷ куниким, панжшанба эрди, Хиваник ориқин қоздурмоқ учун рукуб қилиб, кеча Сайёд ҳаволиға нузул қилди. Жума куни Сорбонтўпага бориб, қозувчиға чек берди. Бешинчи куниким, сешанба эрди ва жумода-л-аввал ойининг иккинжи²⁵⁶⁸ куни эрди, тамом бўлди. Қозувға чиқмасдин бурунги сешанба куни Берди иноқ Бухоро элчиси била келди. Якшанба куниким, хони мағфур қазув бошида эрди, Қўқон ҳокими Умархондин Саййид Муҳаммад ҳожи элчи бўлуб келиб, мулозиматға етти.

Ва **яна улким**, жумода-л-аввал ойининг ўни²⁵⁶⁹ да хони мағфур чоршанба куни Шоҳобод аригин қоздурмоқ учун отланиб, Анборға нузул қилди. Жума куни Тошқовузга бориб, шанба куни қалъа солдурғудек жой кўруб, умаро ва жами мулозимлариға ер берди. Якшанба куни кеч Анборға тушти. Душанба куни Анбордин қозув устиға бориб, тамошо қилиб, Янгиёфға тушти. Сешанба куни Муҳаммадназар бек Хонқоҳ ва Уйғур ва Бошқир ва Минг ва Боғлон қозувчисини Гурлан кўпрукидин юқори элтиб, чек берди. Ул кун Қурбонқиличхон *соллоқ* Хуросондин келиб, даргоҳи олампаҳо тақбилиға фоиз бўлди. Ул ҳазрат ани сешанба куни кўруб ва кўп меҳрибонлиғлар қилиб, хилои гаронмоя ва камари тиллопироя била сарафроз қилди ва кўчуб келмакига юрт тайин этти. Ва қазув йигирма кунда итмомға етти. Панжшанба куни жумода-л-охир ойининг тўққузи²⁵⁷⁰ да дор ал-амораи Хивақға нузул этти. Бу сафарнинг имтилоди ўттуз кун эрди.

Ҳазрат подшоҳи ғуфронпаноҳнинг жулуси майманатмаанусининг ўн бирланжи йилининг вақоени. Ул жумладин иккинжи мартаба аъломи зафарфаржомни мамолики Хуросон жониби ҳаракатға киргузмаки ва така муонидлариға гушмоли балиғ бериб, ғазаб сарпанжаси бирла аксарининг ҳаёти риштасин узмаки ва тоғ ичига ҳиммат якронин суруб, лашкари сангин ҳаракатидин тоғ арконнға зилзила солмоқининг баёни ва Гургон навоҳисин лашкаргоҳ этиб, атроф-жавонибдағи элнинг изҳори убудият ва фармонбардорлиғ қилмоқининг достони ва ул ҳазратнинг мурожиат тариқиға наҳзат бодпойин сурмаки ва вусули файзидин Хивақ дор ас-салтанасиға низорат етурмаки

*Ҳикоят мулкининг соҳибқирони,
Ривоят кишварининг комрони.
Сўз иқлими аро тушган гузори,
Ливо чеккан маони мулки сори.
Ки яъни хосаи афсонапардоз,
Бу янглиғ қилгуси афсона оғоз.*

Чун така жамоасиким, гоҳо инқиёд ва фармонбардорлиғ рибқасидин бўйин тўлғаб, инод ва саркашлик бодиясиға қадам урар эрдилар ва итоату хизматкорлиқ тариқи мустақимидин инҳироф жоиз тутуб, жаҳолат ва залолат саҳросида ҳар тарафға далерона юрар эрдилар. Ва гоҳо аларнинг баъзи ҳаромилари чаповул тариқи бирла келиб, мамолики маҳрусанин баъзи ўтунчи ва кўмурчисин ўғурлаб кетар эрди. Ҳазрат подшоҳи олийшон ва хидеви муалломакон, хони Сулаймондастгоҳ ва хоқони Искандаржойгоҳ, маржаи салотини олам, сарвари дудмони бани Одам, зиллисубҳон, халифат ар-раҳмон Абу-л-музаффар

²⁵⁶⁷ 1230 йил 25-раби ал-охир/ 1815 йил 6 апрел.

²⁵⁶⁸ 1230 йил 2-жумода-л-аввал/ 1815 йил 12 апрел.

²⁵⁶⁹ 1230 йил 10-жумода-л-аввал/ 1815 йил 20 апрел.

²⁵⁷⁰ 1230 йил 9-жумода-л-охир/1815 йил 19 май.

ва-л-мансур Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхони мағфиратнишон ул жамоанинг танбеҳ ва таадибин зиммаи ҳимматиға лозим билиб ва аларнинг истиксор ва истисолин замири мунириға жазм қилиб, лашкар ихзори учун атроф-жавонибға Баҳромсавлат ясовуллар ва Миррихсалобат сурдовуллар юборди. Чун оз фурсатда сипоҳи бекарон ва лашкари фаровон жам бўлуб, асбоби ҳарб ва олоти зарб ва саранжоми сафар муҳайё ва омода бўлди. Таърих ҳижрий минг икки юз ўттуз бирда ва раби ал-аввал ойининг авохири²⁵⁷¹ да жума куни Сичқон йили офтоби оламтоб Ҳамал буржи²⁵⁷² да эрди, ул ҳазрат Хуросон азиятиға ўз нафаси нафиси била рукуб қилиб, Бадрканд ҳаволисин шарафи нузули била рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати фирдавсбарин қилди. Анда бир кун мутаваққиф бўлуб, якшанба кун кўчуб, сув оёқин муаскари асокири зафарфаржом ва музриби боргоҳи сипеҳриҳтишом қилди. Ул ерда уч кун оромгузин бўлуб, душанба куни Ўрта қудуқ ҳаволисин қадами муборакининг шарафмасосидин сипеҳрбаринға ҳамсар қилди. Ул кун Имиршайхни Гургонға *явмут* орасиға элчиликка буюрди, токим боргоҳи олампаҳо остонасиға лойиқ тансуқот ва пешкашлари ва барча йиғини бирла Қизилработда мулозиматға етушсунлар. Ва Сатторқули оқони *гўкланга* Султонхонға ва Қандим *сардорни такага* юборди. Ва сешанба кун *қўшбегини* илгари юборди, токим Болои Шамъда қудуқларни қоздурсин. Ва чаҳоршанба кун *Ўртақудуқдин ўрдуи кайҳонпўйни* ҳаракатға киргузуб, икки кун қатъи манозил қилиб, Куртиш Отони мухайяи хайёми нусратанжом қилди. Шанба кун андин кўчуб, беш кун қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, панжшанба кун *Қизилработға* нузул қилди. Ул кун Менглиали кофир баъзи *явмут* бирла келди. Жума кун Султонхон остони фалакнишон мулозиматиға етти. Шанба кун ҳазрат подшоҳи мағфиратдастгоҳ Султонхонға кўруниш бериб, авотифи бекарона бирла мумтоз ва сарупои шоҳона бирла сарафроз қилиб, андин кўчуб, Қўч Отоға тушти. Якшанба кун *Бомиға*, душанба кун *Бурмада чоштлаб*, Орчимонға тушти. Сешанба кун *Санча қалъасида* тушлаб, *Дурунға* тушти. Ул кун Мурча қалъасининг одамларидин оломон кўп ўлжа ва асир келтурдилар. Асирларни озод қилиб, *Аваз юзбошини* юборди. Токим ул эл хавотир қилмай, фориғилбол ўлтирсин. Чаҳоршанба кун *Маҳинға* ва панжшанба кун *Хирмонтавға* тушти. Ва Ахал такаси пашша гуруҳи сарсар чопғунидин қочиб, гўшаи ихтифоға киргандек, лашкари қиёматасар вурудин англаб, Хирмонтав дарасиға қабалған эркан. Ул ҳазрат Муҳаммадсолиҳ хўжа эшон ва Жавонмард хўжа ва Эрсори хўжа ва Қандим *сардор* ва Давлатназарбойни аларға истимолат ваъдаси бирла юборди. Ул кун Имиршайх била Гургон йиғини ҳам даргоҳи сипеҳриштибоҳ мулозиматиға фоиз бўлди. Жума кун *Муҳаммадсолиҳ хўжа эшон* ва *Жавонмард хўжаларға* икки элчи қўшулуб келди. Тўқтомишдин мулло Менглидавлат ва Ўтамишдин яна бир киши бу мазмун билаким «икки юз киши берурмиз ва ҳазрат хон мурожиат қилғондин сўнг яна икки юз оқуйли берурмиз.» Агарчи ул ҳазрат бу жамоаи муфиданинг андешаи фасоду маҳзи каззоб ва ноэтимодлигин билур эрди ва лекин баъзи зоҳирбинларға аларнинг иноду фасоди зоҳир бўлсун деб, аморатмаоб, манзилатинтисоб Шоҳниёз *отолиқ* бошлиғ баъзи умаро ва Қурбонқиличхоннинг саъй ва кушиши бирла аларнинг каззобомез ва фасодангез сўзларин қабул қилиб, фармони вожиб ал-изъон нуфуз топтиким «тонгла чоштгоҳға қолмай, навкарингизни келтурунг. Йўқ эрса сиёсати подшоҳонаға сазовор ва гирифтор бўлғунгиз» деб, элчиларға *Жавонмард хўжа била Давлатназарбойни қўшуб* юборди. Чун тонгласиким, шанба эрди, чоштгоҳғача элчилар келмади. Бу жиҳатдин ул ҳазрат нафаси нафиси бирла муонидларнинг устиға отланди. Йўлда *Жавонмард хўжа* ва *Муҳаммадсолиҳ эшон* ва *Давлатназар бой* келиб, арз қилдиларким, эртанг Мурод *сардорнинг* ўғли бошлиғ жами навкарларин келтирурмиз. Ул ҳазрат аларни қайтардиким, тез келтирсунлар. Ул гуруҳи залолатпажўҳдин ул кун кўп йиғин чаповул тариқаси бирла чиқмиш эркан, токим сипоҳи нусратпаноҳнинг атрофдағи ўтунчи ва ўтчиларидин бир нима ола олғай. Ул чоғда лашкари ферузий асардин бироз отлиғ чиқиб, алар муқобил бўлуб, ҳангомаи корзор андоқ гарм бўлдиким.

Маснавий:

*Солиб гурдлар отни жавлон аро,
Далерона юз урди майдон аро.
Қилиб ҳамлалар шери гўррандадек,*

²⁵⁷¹ 1231 йил 29-раби ал-охир/1816 йили 29 март.

²⁵⁷² (1816 йили) 21-март.

*Шағол хайлига бабри даррандадек.
Бўлуб найзалар ҳар тараф жилавагар.
Қилиб хасм эли синасидин гузар.
Қиличлар бўлуб ҳар сори ламъафош,
Тўқуб неча қонлар, кесиб неча бош.
Анингдек тўкулди ҳамул ерда қон,
Ки ҳар сори сел ўлди қондин равон.*

Чун аъдон махозил баҳодирларнинг ҳамалоти мутаоқибиға тоби муқовимат келтура олмай, саҳал карру фар била шикасти фоҳиш топиб, хисорат қадамин ҳазимат тариқиға қўйиб, суръати тамом била фирорий бўлдилар. Баҳодирлар аларнинг ақабидин бодпойи бодияпаймойлариға маҳмиз бериб, аъдон гурезпонинг кўпракин теги хунфишон ва синони жонситон раҳнамолиғи бирла ажал шохроҳидин жаҳаннам уқубатгоҳиға озим қилди. Ва қолғони юз минг машаққат ва суубат била ўзларин дарбандга чекиб, ийлайига тош ўқуб ва дарбанднинг икки тарафидин тоғга *мерган* чиқариб, *туфангандозлиқ*ға машғул бўлдилар. Ва бу тарафдин ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишон дарбанд оғзиға бориб бамасобаи «тоғларни эса ўш ерни тутгувчи қозиқ қилиб қўймадикми²⁵⁷³» тоғдек ором тутти. Амوراتпаноҳ Каримберди *отолиқ* ва шижоатдастгоҳ Қутлуғмуҳаммад *иноқ* ва жалодат нишон Султонхонким, майсарарада эрдилар, даранинг шарқий тарафидин тоғ устига чиқиб, суфуфи нусратвуқуфни ораста этдилар. Ва Оллош *бий* ва Суюн бийким, жалодат ва муборизатда мумийлайҳ ва ангуштнамо эрдилар, илгари бориб, Авазберди *юзбоши* ва Эшмуҳаммад *юзбоши* ва Бекниёз *юзбошини* навкарлари била бирла икки тарафдин тоғ устига чиқариб, шамхол отмоқға тарғибу таҳрис қилдилар. Ул чоғда шамхол отмоқға андоқ иштиғол кўргуздиларким, дуди шароролуди офтоби оламтоб кўзин кўр этди ва овози соиқандози сипеҳри асир қулоғин асамм қилди. Ва яқин эрдиким, гулулаи тўфанг ва хаданги бедаранг ва синони жонситон ва теги бедариғ бирла муонидларнинг жамиятин бузуб ва ҳаёти сарриштасин узгайлар. Ул аснода амири равшанзамир Шоҳниёз *отолиқ* жаноби хилофатмаобдин аларнинг гуноҳин тиладиким, бу кун омон беринг, агар эртанг келмасалар, гуноҳлари ўз бўйинлариға дур. Шояд эмди ислоҳға келган бўлгойлар.

Ул ҳазрат камоли софии тийнат ва ниҳояти муруватдин бу илтимосни мабзул тутуб, *отолиқи* мазкур бориб, сипоҳи нусратпаноҳни қайтарди. Ва *отолиқ* бормасдин бурун Эшмуҳаммад *юзбоши*ға манглойидин тири қазо коргар тегиб, шаҳодат топти. Ва Ўрозпарихон *юзбоши* оғзидин захмдор бўлуб чиқди. Ул ҳазрат музаффар ва мансур қайтиб, сангарга нузул қилди. Ул кеча Жавонмард хўжа ва Давлатназарбой келди. Аларға қўшулуб, Нажафалихон *шодилу* ва Ризоқулихон *заъфаронлу*нинг элчилари келиб, бандалик муросиласин суддаи хилофат мулозимларининг райи анварлариға маъруз қилдиларким «биз жамоаи Қушхонаға келдук. Ҳар на амрлари бўлса, хизматкор ва фармонбардормиз.» Якшанба куни ул мавзедин кўчуб, дарага яқинроқ бориб тушулди. Душанба куни ул ҳазрат Курднинг элчилариға Давлат қароқўз била Қиличниёзбойни қўшуб юборди. Бу сўз билаким «бизга эл бўлсалар *такани* чопмоқда тақсир қилмасунлар.» Ва Жонмуҳаммад *қози* ва Давлатназарбой ва Хўжаназарни мароҳими хусравона била сарафроз қилиб, икки ёрлиғ марҳамат кўргузди. Бири бу мазмун билаким «*така* жамоасидин ҳар ким сизларға қўшилиб, Хоразмға борса, маоф дурур ва ҳар ким агар сизларға қўшулмаса, сиёсати подшоҳонаға сазовор бўлғусидур. Ва ҳар ким сипоҳи зафардастгоҳдин аларға йўлуқса, музоҳим бўлмасунлар.» Ва яна бири бу мазмун билаким: «*Наймон* оёқини мазкур бўлғон акобирға тавобеи бирла марҳамат қилдуқ. Ёрлиғни кўргач, аларға бетааллул топширсунлар.»

Ва ул кун пешиндин сўнг Султонхон ва Оллош *бий* ва Суюн *бий* ва Дўсим *бий* ва Эсанбой *бий* ва явмут акобиридин тўрт минг лашкари жаррори кинагузорни Тажанғача чаповул урмоқға номзад қилди. Ва кеча Холниёз *юзбоши* ва Жаҳонгирбек ва Искандарбек Бухорийни йигирма пиёда била Дарбандга буюрдиким, тил тутгайлар. Алар Дарбандга етмай, олти отлиғ йўлиқиб, узоқдин англаб, қочиб қутулди. Ва андин сўнг икки отлиғ учради. Аларнинг бировин тутуб ўлдирдилар. Ва бириси отин ташлаб, тоғга тармашиб қутулди. Маъмурлар икки от ва бир калла келтириб, навозиши хусравонаға махсус бўлдилар.

²⁵⁷³ Қуръони карим, 77 : 7.

Уч кун таваққуф воқе бўлди. Панжшанба куни Қўтур шағол била етти кишини *така* ўғрилари ўлдириб қочти. Жума куни чаповулга буйрулгон саркардалардин хабар келди. Саркардалар ул кеча аввалғи сангарга туштилар. Аммо, арбоби киёсатнинг замоири зибасоирига маълум бўлсунким, саркардалар рухсат олгондин сўнг тўғри орқага қараб илғаб, чоршанба куни балои ногаҳоний ва қазои омоний янглиғ бир ўбанинг устидин дохил бўлуб, барча эркакларин қатли ом қилиб, зуафо ва сибёнин исорат қайдига чекиб, молларин ўлжа қилдилар. Ва мазкур бўлгон панжшанба куни Қорричарлоға ёвуқ Эшаксиян қудуқининг жанубий навоҳисида бир бўлак *сичмаз* жамоасининг ўбасиға учраб, субҳдин пешинғача муҳорибот ва муқотилот воқе бўлди. Аммо бу аснода Омондавлатбой ва Байрамалибой ва яна бир киши ўғлон-ушоқи била Султонхоннинг зинҳориға кириб чиқдилар. Саркардалар Омондавлатбойни уч мартаба ул ўба халқиға юбордиларким, агар чиқсалар бошлари ва моллари омон топар ва агар инод ва саркашлик этсалар, қонлари ўз бўйинларигадур. Ул жамоаи беақл бу сўзга қулоқ тутмай, аввалғидин ҳам зиёдароқ тамарруд ва инод исрориға мусаммим бўлуб, отқулоштилар. Оқибат ҳазабр савлат баҳодирлар ва бабр ҳайбат мутаҳаввирлар муборизат қиличин ғазаб ниёмидин чекиб, отдин тушуб, пиёда бўлуб югурдилар.

Маснавий:

*Чиқиб бу соридин кўкка алоло
Вале хасм аҳлидин юз войвайло.
Диловарлар ҳужум айлаб саросар
Бўлуб аъдога бирдин ҳамлаовар.
Кириб жамшати ичра намоеън
Оқиздилар қизил қонларни ҳар ён.
Қиличлар ламъасидин чақилиб барқ
Жаҳонни равшан этти гарб то шарқ.
Синонларким кириб эл синасидин
Ўтуб ул ён дили нуркинасидин.
Бўлуб гарм ул сифат бозори пархош
Ки ҳеч ким олмади бир мошга юз бош.
Анингдек қилдилар ул элти нобуд
Ки бири қолмади оламда мавжуд.
Агар кўрсанг угулган кушталарни
Кўзингга илмагайсан нушталарни.*

Андоқким, икки юз кишидин кўпрак шамшири тез ва синони хунрез ишорати била ажал тўғри йўлидин охират мулкига озим бўлди. Ва от оёқи остида кўп аврот ва атфол зое ва нобуд бўлди. Ва икки юз етмишдин зиёда зуафо ва сибёнин асир қилиб, ғаноими мавфура бирла шанба куни остони муалло мулозиматиға мушарраф бўлуб, илтифоти подшоҳона ва навозишоти хусравонадин аржуманд ва баҳраманд бўлдилар. Якшанба ул ҳазрат ўлжаларни жами лашкар аҳлиға мусовий²⁵⁷⁴ тақсим қилиб берди. Душанба куни қайтиб аввалғи сангарнинг ғарбий жонибида Гармоб суйининг канориға тушди. Сешанба куни андин кўчуб, Маҳинга, чаҳоршанба куни Мурчаға тушди. Ул кеча Оллош *бий* ва Суюн *бий* ва *явмут* ва *йимроли* ва *човдур* кадхудоларин ва *қароқалпоқия* бийларин уч юз киши бирла Маҳинда буқти қўйдилар. Пайшанба куни ул ҳазрат ҳануз Мурчадин кўчуб кетмайдур эрди, хабар келдиким, ёв қаровул бирла қаролошди. Ва буюриб юбордиким, урушмай, оҳиста-оҳиста илгари чексунлар. Бўлғайким, ёв қароқ²⁵⁷⁵ келтуруб, гушмоли берилгай. Бийларга Дурунда бу фармон етиб, урушмай илгари тортдилар. Ва ул ҳазрат Санадчада Қандим *сардор* ва Муҳаммадқилични юз эллик киши бирла юбордиким, агар муҳориба воқе бўлса, имдод еткургайлар. Алар беҳабар ёвни эл хиёл этиб, бир тарафидин бориб аралашдилар. Ёв дағи қочиб, камингоҳда ётгон кўп лашкарга етгач, алар қайтиб қочдилар. Ул ерда бироз муқотила ва мужодила воқе бўлуб, ул воқеада Паҳлавонниёзбек ва Искандарбек Бухорий ва Маликомон Котий бироз киши била зое бўлдилар. Ва Жаҳонгирбек яхши муҳориба кўргузуб, муонидлардин бир от тушуруб

²⁵⁷⁴ Мусовий – тенг.

²⁵⁷⁵ Қароқ – яқин.

келди. Ва такадин Муҳаммадзамон *сардор*ни теги бедариг дами бирла бўйнини узиб, бошин келтурдилар. Ул ҳазрат бу воқеани эшитгач, отланиб таъқиб қилиб, Дурундин ўткариб қайтиб, Орчимонга тушди. Жума куни кўчуб, Бурма ва Лангар мазориға тушти. Бу мавзеда эркак бандиларни қондорлариға бериб, қатл қилдурди. Шанба куни жумода-л-аввал ойнинг гурраси²⁵⁷⁶ да андин кўчуб, Бомига, якшанба куни Қўч отоға тушди. Ва душанба куни Бобо арабни шаҳарға қайтариб, Қароқодоқ дарбандига кириб, Кири деган булоқнинг атрофиға тушди. Ул булоқ Қизилработ суйининг манбаидур. Сешанба куни Қароқодоқдин наҳзат ливосин ҳаракатға киргузуб, Хўжа қальасида кирёси гардунасос манжуқин зурвай аюқдин ўткарди. Чаҳоршанба куни ойнинг беши²⁵⁷⁷ да ул мавзеда таваққуф қилиб, Султонхон ва Қутлуқмуҳаммад биров йиғин била Хисор тоғининг кун чиқар тумшуқидидаги *қародошли* халқини кўчурмакка номзад қилди. Панжшанба куни андин кўчуб, Терсоқар бўйиға тушуб, жума куни Сунбор суйининг канориға нузул қилди. Шанба куни ойнинг саккизи²⁵⁷⁸ да андин кўчуб, Мир саройиға туштиким, бир булоқ суйи бор дурур. Аммо, ул мавзеда ёмғур бениҳоят ёғиб, полчиғ жиҳатидин сипоҳ ақли машаққати бисёр ва суубати бешумор чекдилар. Якшанба куни лашкарнинг сўнги йиғналгунча ул ерда таваққуф қилиб, душанба куни андин кўчуб, Чандир суйининг канорин музриби боргоҳи иқбол ва мухайями хайёми ижлол этди.

Аммо. Маъмур бўлгон саркардалар фармон мавжиби бирла *қародошли*ларниким, Кўзсиз суйи ва Йўвон суйининг канорида мутамаккин ва мутаваггин эрдилар, мажмуи етти юз эллик уйликдин зиёда эрди, аларни кўчуруб, Қори қалъанинг ёнида Шайтон қалъада сукно тайин қилиб, Қутлуғмуҳаммад *иноқ* йиғин била Мир саройида якшанба кечаси хуфтонда мулозиматға фоиз бўлди. Ва Султонхон пешкаш ва ҳадя саранжоми учун қолди. Чандирда остони саодатнишон мулозиматиға етти. Ва ул ҳазрат Чандир бўйида сешанба куни таваққуф қилиб, чаҳоршанба куни ойнинг ўн иккисида Қаплонли даранинг оғзиға нузул қилди. Панжшанба куни Атрек канориға Уйлку деган мавзеға тушти. Ул мавзеда Султонхон ул ҳазратға бир оқ уй, икки туғма, бир каниз, икки от, икки юз қўй пешкаш қилиб, яхши зиёфат ва писандида хизматлар тақдимға еткурди. Амтаи покиза ва ақшамаи нафисадин пояндоз тўшаб, диноҳими бисёр ва динонири бешумор, жавоҳири сероб ва лаоли хушобдин сочиғлар сочти. Ва мароҳими хусравонаға махсус бўлди. **Қитъа:**

*Хушо улким шаҳига йўқу борин
Нисор этгай камоли бандаликдин.
Шаҳининг илтифоти ҳам чиқаргой,
Ани гардун уза афкандаликдин.*

Ул ҳазрат ҳамул кун Менглиали кофир ва Саййидназар бек *йимролини* Нажафалихонға юбордиким, эл бўлса, эллигини айтсун. Ва Ўғлон эшонни гўкланга изҳори истимолат қилиб юбордиким, ҳеч хавотир тортмай келсунлар. Жума куни кўчуб, орада бир қўнуб, якшанба куни Чиноронга тушуб сангар қилди. Душанба куни *эдар* черики мулло Араб бошлиғ даргоҳи олампаҳо мулозиматиға келди. Ул кун Аваз-муҳаммадбой вафот топди. Сешанба куни ва чаҳоршанба куни ул ерда таваққуф воқе бўлуб, панжшанба куни Қизилча дарасига кириб тушти. Жума куни Қаротўпага Гургон дарёсининг канориға нузул қилди. Ул кун қаротўпали гўкландиким, *бойндур* ва *қаротилқонлу* ва *эркачлу* ақобири Авожа *ўнбеги* ва Оллоҳберди *қаротилқонли* ва Муҳаммад *эркачлу* ва ғайриҳум келиб, изҳори итоат ва инқиёд қилдилар. Ва сарупои шоҳона била сарафроз бўлуб, кўчуб келур ваъдаси била кетдилар. Шанба куни кўчуб, Дари-газ муқобиласида Гургон канориға тушди.

Маҳдиқулихон *қожор* ва Мустафохон бегларбеги ва Фараҳуллоҳхон ва Исмоил Тиллойининг иниси Семнон *ҳокими* Зулфиқорхон ва Муҳаммад Ҳусайнхон *Каррий қирқ* ва Одина Ҳусайнхон *бойндур* буларнинг мажмуи ўн минг чоғлиғ киши била ҳазрат соҳибқирони *фирдавсмаконнинг* Искандардек жаҳон билоди тасхири учун рукуб қилиб, инони азиматин ул навоҳиға маатуф этганин эшитиб, Писаракда қабалған эркан. Ул ҳазрат Қаротўпадин явмут черикин Писарак устига чаповулға буюрди. Маъмурлар кеча бориб, камингоҳда туруб, субҳ вақти *қизилбошия*ға чаповул уруб, кўп ўлжа ва асир тушурдилар. Ва

²⁵⁷⁶ 1231 йил 1-жумода-л-аввал/1816 йил 30 март.

²⁵⁷⁷ 1231 йил 5-жумода-л-аввал/ 1816 йил 3 апрел.

²⁵⁷⁸ 1231 йил 8-жумода-л-аввал/ 1816 йил 6 апрел.

Даригада утбаи алийя мулозиматиға еттилар. Ва бир калла келтурдилар. Якшанба куни Султонхонни *явмут* ва *гўклан* черики бирла юборди. Алар қаровуллашиб, озгина уруш воқе бўлди. Ул урушда Муҳаммад Хусайн *Каррий* тарафидин икки киши мақтул бўлуб, *явмут*дин икки киши асир бўлди. Ҳамул кун Менглиали кофир ва Саййидназар бек Нажафалихон ва Ризоқулихоннинг элчилари бирла келди. Душанба куни *гўклан*дин ва *явмут* орасидаги *ото* халқидин икки ўғри тутуб, тўпға солиб оттилар. Ва сешанба куни *гўклан*дин киши келиб, кўчмак ваъдаси била Султонхон ва Қутлуғмуҳаммад *иноқ*ни олиб бориб, *қизилбош*дин қўрқуб кўча билмай, дарага кириб қочтилар. Чаҳоршанба куни Қутлуғмуҳаммад *иноқ* ва Султонхон ва *явмут* ва *човдур* ақобирлари ва Хўббиқули хўжа ва Муҳаммадкарим қўйчини икки минг сипоҳи нусратпаноҳ била *қизилбош* устига номзад қилди. Алар андак урушуб қайттилар. Панжшанба куни моҳи мазкурнинг йигирма олтиси²⁵⁷⁹ да ул ҳазрат ўз нафаси нафиси бирла ҳиммат камарин белига боғлаб, таваккул жавшанин энига кийиб, шижоат қиличин ниёми интиқомдин чекиб, ғайрат бодпойиға рукуб этиб, ливои нусрат ат-тавони ҳаракатға киргузуб, майсарай майсур ва майманай маймунни шужаои номдор ва қутгилои бешумор била ораста ва пироста қилиб, тоғ этагига етиб, саф торгти. Ва *қизилбошия* дағи майсарай номайсур ва майманай номаймуни сипоҳи хазлон дастгоҳ била беаб, тоғ устига чиқиб, ясов чекти. Ул учурда ишорати воло била тўпхонаи дўзахнишона мулозимлари тўпандозлиғ маросимиға қиём кўргузуб, гулулаи оташбор бавориқи куфра хайлининг обдони шароратнишонин куйдурди. Балки тоғ жисмиға дағи сароят қилиб «ўзларингизни ва аҳли оилаларингиз ўтини одамлар ва тошлар бўлган дўзахдан сақлангиз²⁵⁸⁰» мазмунинг ошкор этти. Ва лашкари исломдин баҳромсавлат баҳодирлар ва зарғомҳайбат диловарлар майдони масофға рустамона қалам урдилар. Ва сипоҳи куффордин ҳам гуруҳи анбуҳ алар сори мутаважжиҳ бўлуб, андоқ муҳориба ва муқотила воқе бўлдиким, Асфандиёри рўйинатан ва Рустами сафшикандин содир бўлмади. Муборизлар аъдодин қонин андоқ оқиздиларким, тоғу саҳро юзи лолазор бўлди. Ва бедавлар оёқи *қизилбош*ларнинг майшум бошларин андоқ урдиким, гўйи човгон ўйинин ошкор этти. Сумми сатур ғубори хуршиди жаҳонтоб юзига сотир бўлди ва паҳлавонлар наърасидин тоғ ичида ғавғои қиёмат зоҳир. Чун ҳангомаи корзор оз фурсат гарм бўлғоч, офтоби оламтоб шаҳсувори заррин аламин сарнигун қилди ва кавокиб лашкари фалак арсаида ҳар тарафға ёйилди. Куффор сипоҳи тору-мор бўлуб, ул ҳазрат аъломи зафарфаржомни ҳаракатға киргузуб, боргоҳи сипеҳриштибоҳ тарафиға наҳзат кўргузди. Ул урушда лашкари исломдин бироз киши захмдор бўлуб, олти киши даражаи шаҳодатға етти. Ул жумладин Берди *иноқ* ва Худойназар қоқ ва ўкуз Муҳаммадниёз *сардор* ва ғайриҳум эрдилар. Ва захмдорлардин Искандар хўжа ва Жавонмард хўжа ва яна етти киши эрди. Аммо сипоҳи куффордин гуруҳи анбуҳ ва лашкари фаровон синони жонситон ишорати ва шамшири буррон далолати била ўфтону хезон ажал тўғри йўлидин уқубаткадаи жаҳаннамга дохил бўлди. Жума куни моҳи мазкурнинг йигирма етиси²⁵⁸¹ да Авожа *ўнбеги* келиб, эл ва аҳшомин кўчурмакка киши тилади. Ул ҳазрат анга Саййидниёз мутаваллини қўшуб юборди. Шанба куни сарири фароғатда оромгузин бўлуб, якшанба куни мазкур ойнинг салхи²⁵⁸² да андин кўчуб, Қавжуқ қалъасининг муқобиласиға туштиким, ул мавзени Қозуқли дерлар. Ҳамул кун Султонхон ва Аваз *юзбоши* ва Жийран *юзбошини* *гўклан* черики била Авожа *ўнбегининг* элини кўчурмакка номзад қилди. Душанба куниким, ражаб ойининг аввали²⁵⁸³ эрди, анда таваққуф воқе бўлди. Ул кун Жавзонинг ўттузинжи²⁵⁸⁴

²⁵⁷⁹ 1231 йил 26-жумода-л-аввал/ 1816 йил 24 апрел.

²⁵⁸⁰ Қуръони карим, 66 : 6.

²⁵⁸¹ 1231 йил 27-жумода-л-аввал/ 1816 йил 25 апрел.

²⁵⁸² 1231 йил 29-жумода-л-аввал/1816 йил 27 апрел.

²⁵⁸³ Қоида бўйича 29-жумода-л-аввалдан сўнг шу ойнинг 30 куни келиб, кейин 1-жумода-л-охир келади. Ва ушбу асарда у душанба, 29 апрелга тўғри келади. Ражаб ойи эса 1231/1816 йили 28 май сешанба кунига тўғри келиши керак. Аммо бу ерда негадир душанба кунга тўғри келмайдиган 1-ражаб келмоқда. Матнда эса бу сабабли юзага келган узилтиш сезилмайди. Аммо, шу ерда мазкур сана баробарида бурж тақвими бўйича Жавзо ойининг ўттизинчи куни (30) берилган масалага ойдинлик киритиши мумкин. Демак, воқеа қайсидир мелодий йилнинг 24 июнида рўй берган (Жавзонинг биринчиси 23 майга тўғри келади). Мазкур юришнинг эса раби ал-охир охири, буржлар ҳисобида эса Ҳамал боши – 22 март куни бошлангани кўрсатилган бўлиб, юриш воқеалари жумода-л-аввал охиригача даврнинг тўлиқ бир ойини ўз ичига олади (яъни 22 апрелгача). Кейинги жумода-л-охир бўлса 29 апрелдан бошланиши (ва 28 майда тугаши) лозим. Кўринадики, воқеалар орасида бир ойлик давр мавжуд эмас.

куни эрди. Сешанба куни андин кўчуб, яна Даригаза аввалги қўшдин ўтуб тушти. Чаҳоршанба куни Қаротўпага нузул қилди. Ул кеча Аваз юзбоши ва Жийран юзбоши Султонхондин Кеникжойдин айрилиб келди. Панжшанба куниким, ойнинг тўртинчи куни эрди, ул ҳазрат мутаваққиф бўлуб, Саййидназарбек *йимролини курд* элчиларига қўшуб, Нажафалихон ва Ризоқулихонга юборди. Ва Аваз юзбошини Султонхоннинг кишиси била Султонхонга юбордиким, *гўклан кадхудолари* била келсун. Жума куни таваққуф қилиб, шанба куни Қаротўпадин кўчуб, Кўкча дарасига кириб тушти. Якшанба куни Атракка Чандир ва Сунбор суйининг қўшулгон ерига туштиким, ул ерни Чот дерлар. Душанба куни моҳи мазкурнинг саккизида Атракдин ўтулди. Сешанба куни таваққуф воқе бўлди. Ул ерда Аваз юзбоши ва Мирдавлат *сардор* Султонхоннинг оллидин келиб, Чандир бўйига тушган хабарин еткурдилар. Ул ҳазрат аларнинг йўлдошларин чопар қилиб юбордиким, биз тонгла кўчармиз, тез мулозиматга етушсун. Чаҳоршанба куни кўчуб, яна бир мавзега тушти. Ул кеча хуфтанда Султонхон *гўклан* ақобири била утбаи алийя мулозиматиға етти. Панжшанба куни ул мавзедин наҳзат ливосин ҳаракатга киргузуб, Гаррибачақаким, «коф» мўъажам ва «рей» мушаддада биладур, бир қоқнинг отидурким, Куран тоғининг ошоқида воқедур, нузул қилди. Ул кун Султонхонга авотифи хусравона ва мароҳими подшоҳона била баҳраманд ва сарафроз қилиб рухсат берди. Ва хуфтан вақти кўчуб, шабгир қилиб Ожи қоқни муаскар қилди. Андин кўчуб, жума куни пешин вақтида Куран била Балқон тоғининг орасида Кабр қоқиға тушти. Андин кўчуб, кеча шабгир қилиб, Доно Отонинг атрофин лашкаргоҳ этти. Анда тушланиб, шанба куни қумни музриби боргоҳи иқбол ва муқарри саропардаи ижлол қилди. Андин кўчуб, якшанба куни Жиянмуҳаммад қоқининг қавмиға тушти. Андин кўчуб, душанба куни Ёсқаға нузул қилди. Анда бир кун таваққуф қилиб, чаҳоршанба куни кўчуб, шабгир қилиб, тушда Қаротагалак ва Асҳоб суйининг қироғин муаскари сипоҳи зафарпаноҳ этти. Ва андин пешиндин сўнг рукуб қилиб, яна бир мавзега тушти. Панжшанба куни моҳи мазкурнинг ўн саккизида андин кўчуб, Жамол Ойининг ҳудудиға тушган қоқда тушлаб, кеча яна қоқ²⁵⁸⁵ ғақим, Жамол Ойиға дохилдур, тушти. Жума кечаси андин кўчуб, чоштгоҳда бир мавзега тушуб, андин отланиб, кеч яна бир мавзега тушти. Шанба кечаси шабгир қилиб, Учтўғон қумидин ўтуб тушти ва анда тушлаб, кеч Оқяйлоқға нузул қилди. Якшанба куни барча мешк ва муттаҳаралариға сув тўлдириб, пешин кўчуб, орада бир қўнуб, душанба куни кеч пешинда Ўртақудуқ ҳаволисин лашкаргоҳ этти. Сешанба куни Ўртақудуқдин саманди иқболға рукуб қилиб, теги мусориат била қатъи масофат этиб, орада икки қўнуб, панжшанба куни чоштгоҳда Хатиб қоқиға тушти. Аммо ҳаво иссиғлиқи ва қум ҳарорати ва сувсизлиқ жиҳатидин кўп от ва тева талаф бўлди. Жума куни андин кўчуб, Айритомға нузул қилди. Ул мавзеда саҳоби инояти илоҳийдин эҳсон ёмғури ёғиб, қоқ туштиким, барча лашкария шодоб ва сероб бўлдилар. Шанба куни андин кўчуб, Чоғилли гарийшда тушуб, андин аср вақтидин бурун кўчуб, шабгир қилиб, мазкур ойининг йигирма саккизи²⁵⁸⁶ да якшанба саҳари Бадранд ҳавлисиға нузул қилди. Андин пешин ўтуб отланиб, давлат ва иқбол била шаҳарга нузул қилиб, дор ал-амора суккониға вусули файзидин ниҳоятсиз нишот ва гоятсиз инбисот еткурди.

Баъзи вақоетиким, ул ҳазрат мустақарри хилофатға нузул қилгондин сўнг вуқуъ топмиш, зикр қилилур

Ул жумладин: Ҳамул йил, яъни санаи ҳижрия минг икки юз ўттуз бирда шаъбон ойининг аввали²⁵⁸⁷ да Марвда ўлтирган *така* муонидларининг баъзи ҳаромилари бош қўшуб, иттифоқ била мамолики маҳруса савбиға ўғрилиқ тариқаси бирла отланиб, дарё қироғи била келиб, Садварда икки чўпонни ўлдириб, бироз мол олиб қочтилар. Ҳазорасбда *амири кабири* равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ* бу воқеа вуқуидин хабар топиб, аларнинг изидин Давлатмурод бекни юз киши била қовғунчи қилиб юборди. Маъмурлар истижол тариқиға суръат бодпойин суруб, Дорғондин ўтуб, Кўкарчинлига етганда, аларнинг изидин еттилар. Муонидлар қовғунчиларнинг балои мубрам янглиғ сарвақтиға дохил бўлгонин мушоҳида қилғач, тоби муқовимат келтура олмай, барча олған молларини ташлаб, ҳазимат сори юз

²⁵⁸⁴ 23 июн.

²⁵⁸⁵ Қоқ – ёмғир, қор сувига тўлдириладиган чуқур.

²⁵⁸⁶ 1231 йил 28-ражаб/1816 йил 22 июн.

қўюб, ўзларин дарёга ва қалин бешаларга уруб, машаққати бисёр ва суубати бешумор бирла бошларин баҳодирларнинг самсоми хуношоми зарбидин қутқардилар. Қовғунчилар музаффар ва мансур барча молларини олиб мурожиат кўргуздилар.

Ва моҳи мазкурнинг тўққузи²⁵⁸⁸ да ҳазрат соҳибқирон Қандим *сардор*ни Бухорога элчиликка номзад қилди.

Ва рамазон ойининг ўни²⁵⁸⁹ да шанба куни Бухоро элчиси Нурмуҳаммадбек тўқсовулбоши тўқ манқит амир Ҳайдарнинг ихлосномасин келтурди.

Қақа *сардор* ва Менглиали *сардор*нинг Марв такасиға чаповули

Мазкур ойнинг ўн иккиси²⁵⁹⁰ да душанба куни соҳибқирони фирдавсмакон Қақа *сардор* ва Менглиали *сардор* ва Отаниёз *мерган* ва Сунбор *сардор* ва ўзбакдин Холли *отолиқ*ни икки юз нафар сипоҳи жаррор ва лашкари шижоатшиор била *така* устига илғор буюрди. Маъмурлар суръати тамом ва истижолди молокалом била қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, денгиз қудуқидин кунчиқарга қараб илғаб, мазкур ойнинг йигирма бири²⁵⁹¹ да Кўктўпа мавзеида *ориқ* жамоасидин Муҳаммаднийёз қозининг ўбаси-ғаким, ўн етти уйлук эрди, дохил бўлуб, йигирма-ўттуз чоғлиғ кишини теғи бедариф дамидин ўткариб, аврот ва атфолинким, қирқ нафарга қариб эрди, асир қилиб, молу мавошилариин ўлжалаб, чаҳоршанба куни моҳи мазкурнинг йигирма саккизи²⁵⁹² да даргоҳи олампаҳо мулозиматиға еттилар. Ул ҳазрат хазинаи эҳсонидин барчасининг умидлари этагин еуқуди мақсуд била тўлдириб, жомаҳонаи илтифотидин хилои гаронмоёга махсус тутди.

Мурод *сардор*нинг Аҳал такасиға чаповули

Ямут саромадидин Мурод *сардор* бироз мутаҳаввир йигитга бош бўлуб, ҳазрат соҳибқирондин рухсат олиб, шаввол ойининг авоили²⁵⁹³ да *така* чаповулиға озим бўлуб, етти кунда Аҳал қибласидин Бирқудуқ бошида саккиз такани ўлдириб ва икки кишини исорат қайдиға чекиб, тўрт юз чоғлиғ тева суруб мурожиат қилдилар ва мазкур ойнинг йигирма иккиси²⁵⁹⁴ да шанба куни остони сипеҳрнишон мулозимати шарафиға мушарраф бўлдилар.

Ва мазкур ойнинг авосити²⁵⁹⁵ да Нурмуҳаммад бек тўқсовул бошиким, Бухородин элчиликка келмиш эрди, ҳазрат соҳибқирон анга рухсат бериб қайтарди.

Боғибек баҳодирнинг Боми-Бурма навосиға чаповули

Шаввол ойининг йигирма учи²⁵⁹⁶ да якшанба куни *явмут* Боғибек баҳодир ул ҳазратнинг ижозати била бир гуруҳ оломонға бош бўлуб, Ўртақудуқ йўлидин қатъи манозил қилиб, Боми-Бурма ҳаволисидида Бирқудуқ устидин оч арслондек дохил бўлуб, етти-саккиз кишининг бошин теғи буррон била жасади палидларидин жудо қилиб ва беҳисоб тева ўлжа тушуруб қайттилар. Зу-л-қаъда ойининг ўн бири²⁵⁹⁷ да шаҳарга келдилар.

Ва ойнинг ўн иккисида панжшанба куни Қизилработ такасининг сарвари Холнафас *сардор* таканин етти уруғидин етти киши била элчиликка келиб, остони муалло хокбўслиқи шарафиға фоиз бўлдилар ва

²⁵⁸⁷ 1231 йил 1-шаъбон/1816 йил 27 июн.

²⁵⁸⁸ 1231 йил 9-шаъбон/1816 йил 3 июл.

²⁵⁸⁹ 1231 йил 10-рамазон / 1816 йил 4 август.

²⁵⁹⁰ 1231 йил 12-рамазон/1816 йил 6 август.

²⁵⁹¹ 1231 йил 21-рамазон /1816 йил 15 август.

²⁵⁹² 1231 йил 28-рамазон /1816 йил 22 август.

²⁵⁹³ 1231 йил 3-шаввол/1816 йил 3 август.

²⁵⁹⁴ 1231 йил 22-шаввол/1816 йил 15 сентябр.

²⁵⁹⁵ 1231 йил 14-шаввол/ 1816 йил 7 сентябр.

²⁵⁹⁶ 1231 йил 23-шаввол/ 1816 йил 16 сентябр.

²⁵⁹⁷ 1231 йил 11-зу-л-қаъда/1816 йил 3 октябр.

мазкур ойнинг йигирма еттиси²⁵⁹⁸ да ул ҳазрат аларга Хўббихули хўжани қўшуб, рухсат берди. Зу-л-ҳижжа ойининг гурраси²⁵⁹⁹ ким, сешанба куни эрди, Хўббихули хўжа такалар била мақсад тарафиға озим бўлди.

Ул кун қазоқдин Арангғозихоннинг иниси Нурум тўра йигирма отлиғ била келиб, Хонқоҳ тушидин ўтган кўмурчиларни чопиб қочти. Ул хабар уч кундин сўнг жаноби рифъатмаоб мулозимлариға етиб, Суюн бий ва Аваз юзбоши қовғунчиликға маъмур бўлуб, етти-саккиз кун қовуб, қазоқларнинг изидин ета олмай, мурожиат қилдилар.

Суюн баҳодирнинг Дашти Қипчоқ савбиға илғор маркабин сурмаки ва қазоқия аҳшомиға чаповул тундбодин еткурмаки

Қурбон ийдининг учунжи куниким, зу-л-ҳижжа ойининг ўн иккиси²⁶⁰⁰ шанба куни эрди, султони жаннатмакон човдур Муҳаммадниёз сардорнинг ўғли Суюн баҳодир ва манқит Қилич юзбоши ва хитой Қилич баҳодирни икки юз эллик киши билаким, тўрт ҳиссаси човдур ва йимроли эрди, Амир қароқалтоқни бошчи қилиб, қазоқ устиға номзад қилди. Маъмурлар панжшанба куни дарёдин ўтуб, шанба куниким, мазкур ойнинг ўн тўққузи²⁶⁰¹ эрди, Чўнгкўлдин кўчуб, Кўкча усти била юруш қилиб, тўққуз кун қатъи масофат этиб, ўнланжи кун Оқча тенгизининг навоҳисидида тўрт уйлик элким, икки уйлики қароқалтоқ ва иккиси қазоқ эрди, йўлиқиб, қазоқларни қатлға еткуруб ва қароқалтоқни бошчи²⁶⁰² қилиб, илғор эттилар. Кечгача уч бўлак элни чопиб, эркакларин қатли ом қилиб, атфол ва аёлларин асир, асбобу молларин ўлжа этиб, бироз йиғин била ташлаб, ўзлари яна суръати тамом била илғаб, ярим кечада бир ўт кўриб борсалар, икки уйлик қазоқким, икки оқо-ини эрдилар, иттифоқо оқоси қазоқдин йигирма икки киши била ул оқшом уйига келмиш эрди. Олмон шамшири буррон ишорати била аларнинг барчасин ўфтону хезон охират йўлиға озим қилиб, молу ашёсин торож этиб, яна илғадилар. Тонг вақти Қаросақол ҳудудидаким, Қўпалиға қарибдур, Турон баҳодирнинг ақрабосидин Бўлон бийнинг овулиға қазои осмоний янглиғ қуюлдилар. Ўзи истибро²⁶⁰³ учун уйидин чиқиб эрди, оломоннинг ғулғуласидин ёв эрканин билиб, қалин тўғайға кириб қутулди. Маълум бўлсунким, ул Арангғозихоннинг амри била анинг оллидин янги келиб, черик ва қўналға йиғнар эрди. Ва овули ўн етти уйлик эрди. Барчасин оломони зафартавомон наҳбу торож эттилар. Ва жами бола-чағасин исорат қайдиға муқайид ва эркакларин қатли ом қилиб, тонгласи улуғ чоштгоҳда ул элнинг корвонлариким, ҳақиқатда ганжиравон эрди, Бухоро тарафидин келиб, оломонға дучор бўлди. Сипоҳи давлатпаноҳ аларнинг молларин ҳам ўлжалариға мунзам қилиб, пешин вақти мурожиат кўргузуб, сана 1232 муҳаррам ойининг йигирма бири²⁶⁰⁴ да сешанба куни эрди, суддаи сидрамисол тавофиға мушарраф бўлуб, мароҳими подшоҳонадин сарафроз бўлдилар. Сўнгги куниким, чаҳоршанба эрди, қазоқ муонидларидин Сорихўжа отлиғ муфаттин²⁶⁰⁵ икки юз киши била келиб, Шўрбулоқда ётиб, Ҳазорасб кўмурчи²⁶⁰⁶ ларидин Бобо махзум деганни бир қароқалтоқ била тутуб олиб қайттилар. Ва йўлда Бухородин келатурғон тўрт қароқалтоқни тутуб қатлға еткурдилар ва бири қочиб қутулди. Андин сўнг Бозиргон бешасининг юқорисидида Бухоро чорвасининг қўйларидин тўрт-беш сурук қўйни беш чўфони била олиб мурожиат кўргуздилар. Аммо, Бобо махзум била қароқалтоқ икови қочиб қутулди. Бу хабарни Ҳазорасбда яғонаи офоқ Қутлуғмурод иноқ эшитиб, Дўстназар кутвол ва Абдураҳмон юзбошини оз отлиғ била қазоқларнинг изидин қовғун-

²⁵⁹⁸ 1231 йил 27-зу-л-қаъда/1816 йил 19 октябр.

²⁵⁹⁹ 1231 йил 1-зу-л-ҳижжа/ 1816 йил 23 октябр.

²⁶⁰⁰ 1231 йил 12-зу-л-ҳижжа/ 1816 йил 3 ноябр.

²⁶⁰¹ 1231 йил 19-зу-л-ҳижжа/ 1816 йил 9 ноябр.

²⁶⁰² Бошчи – йўл кўрсатувчи.

²⁶⁰³ Истибро – покланиш (таҳорат, ювиниш, ғул).

²⁶⁰⁴ 1232 йил 21-муҳаррам/ 1816 йил 11 декабр.

²⁶⁰⁵ Муфаттин – фитначи.

²⁶⁰⁶ Кўмурчи – қумдаги сазақ, ўмча, саксавул каби ўтинларни ерга кўмиб ёқиб, писта кўмир олувчи касб эгалари.

чилиқға номзад қилди. Маъмурлар истижолди тамом била илғор қилиб, Қўшбулоқ мавзеида изларидин етиб, икки кишини исорат сарпанжасиға гирифтор қилиб, бирин уқубат теги била қатлға еткуруб мурожият қилдилар. Ва муҳаррам ойнинг авосити²⁶⁰⁷ да ул ҳазрат Сунбор *сардорни гўклан ҳоқими* Султонхон жонибиға ирсол қилди. Ва мазкур ойнинг йигирма тўққузи²⁶⁰⁸ да чаҳоршанба куни *така* элчилари ва *қизилбош* элчилари боргоҳи олампаҳоқ утбўслиқи шарафиға мушарраф бўлдилар. Ҳамул кун ҳазрат султони соҳибқирон Қақа *сардор* ва Отаниёз *мерган* ва Менгли *сардорни* ямуддин минг киши била *қазоқ* чаповулиға буюрди. Ва Абдол Тўғонниёз баҳодир ва Қилич *юзбоши* ва Бойли *юзбоши* ва Ҳусайн *сардорни* човдур ва йимролидин етти юз киши била *қароқалтоқдин Тўрабек қиётни* аларға бошчи қилиб, Эрдор йўлиға номзад қилди. Аларни олийжоҳ, муқарриби даргоҳ, маҳрами роз Муҳаммадниёз ясовулбоши санаб, дарёдин ўтқариб қайтти. Сафар ойнинг ўн олтиси²⁶⁰⁹ да шанба куни аларнинг Эрдор йўлида *қазоқнинг* кўп корвонин урушиб олгон хабари келди. Чаҳоршанба куниким, мазкур ойнинг йигирмаси²⁶¹⁰ эрди, Сунбор *сардор*ким, Султонхон қошиға кетиб эрди, келди. Моҳи мазкурнинг йигирма иккиси²⁶¹¹ да жума кечаси *ямут* оломони *қазоқни* чопған хабари келди. Ул ойнинг авохири²⁶¹² да *така* элчиларига рухсат бериб, аларға Хўжажон хўжа била Қандим *сардорни* масҳуб қилиб, *қизилбош* элчиларига Бекниёз ноибни қўшуб юборди.

Ҳазрат соҳибқироннинг жулуси ҳумоюннинг ўн иккинчи йилининг савониҳи. Ул жумладин: Суюн бийнинг қазоқда Аранғозихоннинг элиға чаповул урмоқи ва Аранғозихоннинг фирорий бўлуб, ўзин қалин тўғой ичра ёшурмоқи

Раби ал-аввал ойнинг тўққузи²⁶¹³ да душанба куни ҳазрат султони мағфиратнишон Суюн *бийни* бош қилиб, Дўсим *бий* ва Илёс шиғовул ва Давлат қароқўз шамхолчилардин Авазберди *юзбоши* ва Баки *юзбоши* ва Муҳаммадшариф *юзбоши* ва сипаҳдорлардин Омонбой *юзбоши* ва Бекпўлод *юзбоши* ва ямутьиядин Қақа *сардор* ва Менглиали *сардор* ва човдурдин Муҳаммадниёз *сардорнинг* ўғли Ҳусайн баҳодир ва Қутлуғмурод *иноқнинг* *юзбошиларидин* Дўстназар *кутвол* бошлиғ ўн киши ва *қароқалтоқиядин* Давлатназар *бий* бошлиғ аксар *юзбошиларин* саккиз минг киши била аларға қўшуб, *қазоқ* чаповулиға буюрди. Ул кун *қазоқдин* Сойғунди бойнинг Кажак отлиғ иниси элчиликка келди. Бу мазмун билаким «Сойғунди бой бошлиғ тўрт-беш уйлук фуқаро кўп *қазоқдин* айрилиб, бари чиқдуқ. Ҳазрат соҳибқирондин на амр бўлса муте ва фармонбардормиз.» Суюн бийлар сешанба куни шаҳардин чиқиб, дарёдин Қипчоқ маъбаридин убур қилиб, черик йиғналғунча Чилпиқ навоҳисиди таваққуф кўргузуб, мазкур ойнинг ўн олтиси²⁶¹⁴ да якшанба куни ўн минг киши бўлуб, Чилпуқдин мақсад тарафиға озим бўлдилар ва ўн олти кунда Айритомда Сойғунди бойнинг қўйларига йўлиқиб, наҳбу торож қилдилар. Ва ул ердин бир чўфонни Сойғунди бойға элчи қилиб юбордилар. Ўзлари илғаб, тўрт кунда Қувонакға еттилар. Тонгласи Сойғунди бойғаким, анинг овули ул навоҳида эрди, яна элчи юбордилар. Ва ул мавзеда Илёс шиғовулни ўғруқ ва бўна била қўйиб, Қўнротдин ўтуб, озим бўлдилар. Ва улғу чоштгоҳда Жонкант қалъасиғаким, Сир дарёсининг канорида эрди, еттилар. Ул ерда оломонға чаповул учун рухсат бериб, барча бирдин суръати тамом била илғор қилиб, Қаротўпага етганда сипоҳи нусратпаноҳни уч бўлуб, Ўрта бўлакда Суюн *бийнинг* ўзи илғаб, намози дигарда Оқавирак Ақчатов мавзеидин чиқиб, намозшомда қочгон *қазоқ* муонидларининг изидин етиб, хуфтағача қатлу кўшешға иштиғол кўргузуб ва кўп *қазоқни* қайди исоротға чекиб ва ғоятдин афзун ўлжаға мутасарриф бўлуб қайтиб, ярим кечада қирдин тушуб ёнтилар. Тонгласи Сир била Қувонакнинг айрилгон еридин ошоқға қараб илғаб, икки тарафда ўлтиргон элни

²⁶⁰⁷ 1232 йил 14-муҳаррам/ 1816 йил 4 декабр.

²⁶⁰⁸ 1232 йил 29-муҳаррам/1816 йил 19 декабр.

²⁶⁰⁹ 1232 йил 16-сафар/1817 йил 5 январ.

²⁶¹⁰ 1232 йил 20-сафар/1817 йил 9 январ.

²⁶¹¹ 1232 йил 22-сафар/1817 йил 11 январ.

²⁶¹² 1232 йил сафар/1817 йил сафар ойнинг охири 18 январга тўғри келган.

²⁶¹³ 1232 йил 9-раби ал-аввал/ 1817 йил 27 январ.

²⁶¹⁴ 1232 йил 16-раби ал-аввал/ 1817 йил 3 феврал.

ўлжа ва асир қилиб, яна илғаб, нисфиллайлда бир ерга тушуб, ором қилдилар. Сўшғи кун яна атроф-жавонибни чаповул уруб, ғаноими фаровон ва усарои бепоён била чошгтоҳ чоғи Жонкантга еттилар. Ул ёвуқда ул миқдор қор кўп ёғиб эрдиким, аксар ерда отнинг кўкракигача қорга ботар эрди. Ва баъзи мавозеда тева бўйнига баробар қор тушмиш эрди. Ва лашкари зафармаосир навбат била илгари юруб, йўл очар эрдилар. Ва ул юрушда мулло Соритой деган *қароқалтоқ* бошчи эрди. Ва оломони зафартавомон Жонкантдин кўчуб, сўнгғи кунни Қувонакга еттилар. Аммо Арангғозихонким, анинг эл ва аҳсоми Жонкантда эрди, аввалроқ хабар топиб, Жонкантдин кўчуб қочиб, қалин тўғойларга кириб, оломоннинг чанги чаповул ва дасти татовулидин қутулди. Маълум бўлсинким, Суюн *бий* оломон била Қувонакга келмасдин бурун Сойғунди бой Илёс шиғовул қошига келмиш эркан. Бийи мазкур келгандин сўнг Сойғунди бойга Одина бой *отолиқ*ни кўшиб юборди, токим эл ва ўрдуси била кўчириб келтургай. Ҳамул кун Дўсим *бий*ни икки минг киши била юқори тарафга чаповулга юборди. Алар ул навоҳини чопиб, кўп ўлжа олиб, ярим оқшомда келдилар. Тонгласи Сойғунди бойнинг барча эл ва аҳсоми кўчуб келди. Сўнгғи кунни фатҳу зафар била хуррам ва хушҳол муовидат қилдилар. Ва махфий қолмасунким, ул чаповулда сипоҳи нусратдастгоҳдин йигирма киши нобуд бўлди. Ва қазоқдин атфолдин бошқа икки мингга қариб киши қатлга етти. Ва етти юз қиз ва зуафо исорат қайдиға чекилди. Ва лашкари ферузийасар уч манзилда тенгизга кирдилар. Тўртланжи кунни Суюн *бий* ўз иниси Элтузар бекни ва Давлат *қоракўз* қайин иниси Холмурод *доруганинг* ўғли *Отолиқ* деганни ўн икки киши била ҳамроҳ қилиб, суюнчилатиб, фатҳнома била шаҳарга чопар юбордилар. Ва тенгизда беш кун юруб, олтиланжи кунни чиқиб, икки кун қатъи масофат этиб, Мисрбой қоқиға еттилар. Ул мавзеда хони мағфурнинг фармони била Отаниёз чўккан бориб, моли ғаниматдин ғон олди. Андоқким, етти юз эллик тева ва ҳамул миқдор сиғир ва олти минг қўй ғон бўлди. Ул ерда тўққуз кун таваққуф қилиб, андин кўчуб, орада уч қўнуб, Бўричи ошоқидин юруб, Қувбошга келиб туштилар. Ва андин кўчуб, уч кунда шанба куниким, жумода-л-аввал ойининг ўн тўққузи²⁶¹⁵ эрди, остони муалло мулозиматиға фоиз бўлуб, Суюн *бий* бошлиғ жами сипаҳдорлар ва баҳодирлар навозишоти хусравонаға махсус бўлуб, сарупои подшоҳона била сарафроз бўлдилар. Маълум бўлсинким, бийлар қазоқда эрканда Дўлли *тика така*дин келиб, Қандим *сардор*нинг ўлган хабарин ва *така* халқи ваъдасин бузуб, оқуйли бермас бўлгон хабарин келтурди. Ва раби ал-охирнинг йигирмаси²⁶¹⁶ да чаҳоршанба кунни *така* муонидларидин йигирма беш киши келиб, Денгизқозгон қудуқлари била Соғча қудуқларин ўтлаб, Суюнчи йўлидин келиб, вазири Осафсияр Муҳаммад Юсуф *меҳтар*нинг қўйлариким, қумда боқилур эрди, барчасин суруб ва ўтунчидин бир кишини ўлдириб қочтилар. Ҳазрат султони мағфур ҳамул кун Хўббиқули хўжа ва Муҳаммадқули бек ва Бадал *юзбошини* қовғунчиликға номзад қилди. Алар Соғчаға бориб ва Денгиз қудуқидин дағи хабар олиб, муонидлар изидин ета олмай қайттилар.

Ҳазрат соҳибқиронни жаннатмаконнинг сайр ва шикор иродаси била Қўнгрот ноҳиятиға бориб, мурожиат кўргузмаки

Чун Суюнбийлар *қазоқ* чаповулидин келгандин уч кун сўнг жумода-л-аввал ойининг йигирма иккиси²⁶¹⁷ да сешанба кунни ҳазрат подшоҳи ғуфронпаноҳ шикор иродаси била доруссалтани Хивақдин рукуб қилиб, Анборға нузул этти. Чаҳоршанба кунни андин отланиб, давлат ва иқбол била Тошҳовузға тушти. Ҳамул кун қазоқдин Оллоҳўнғоз элчи бўлиб келди. Ва *қизилбошия*дин Нажафалихоннинг қозиси мулло Муродали ўзга хонларнинг элчилари била Бекниёз ноибнинг мусоҳибатида изҳори инкисор ва убудият қилиб келди. Ул ҳазрат Тошҳовузда тўрт кеча мутаваққиф бўлуб, якшанба кунни андин ҳаракат кўргузуб, Қиличниёз бойнинг ҳавлисин нузули ҳумоюни била мафҳари манозил ва ашрафи мароҳил қилди. Ул кун *така* жамоасининг саромади Хўжаназар бек ўз элининг оқуйлики била даргоҳи сипеҳрпойгоҳ утбабўслиқи била шарафи истисод топти. Тонгласиким, душанба эрди, Қиличниёз бойнинг ҳавлисидин отланиб, ҳар кун қуш солиб ва ов олиб ва ҳар соат карам шоҳбози била фуқаро ва ғурабо кўнгулларин

²⁶¹⁵ 1232 йил 19-жумода-л-аввал/1817 йил 6 апрел.

²⁶¹⁶ 1232 йил 20-раби ал-охир/ 1817 йил 7 феврал.

²⁶¹⁷ 1232 йил 22-жумода-л-аввал/ 1817 йил 22 апрел.

шикорвор овлаб, Ҳожимурод ўлган маъбаридин дарёни убур қилиб, Қаробойли ва Мойлиўзак атроф-жавонибин шикор қилди. Ва Қўнрот қалъасининг қибласидин дарёни кечиб, нузули саодатвусули шарафидин ўз ҳавлисининг кўнгураи ифтихорин фалак зуврасига ҳамсар, балки буржи Сурайёга баробар қилди. Андин отланиб, султон ал-авлиё, бурҳон ал-атқийё ҳазрат Ҳаким Ото қуддисси сирриҳилазизнинг зиёрати лозим уш-шарофатига мушарраф бўлди. Андин мурожиат қилиб, ҳар кун шикор аҳлига қирон солиб, Хўжаэлининг тарафи ғарбийсидин ўтуб, Миздеҳқон ҳаволисин қушлаб, Қуба тоғининг устидин ўтуб, Қиличниёзбойнинг ҳавлисига нузул қилди. Андин рукуб қилиб, Мойлижангалда тушлаб, якшанба куниким, жумода-л-охир оининг ўн саккизи²⁶¹⁸ эрди, дор ал-хилофан Хивақга нузул қилиб, сарири салтанатда ором тутти.

Оллош бийнинг тақа муонидларининг аҳшомига чаповул урмоқи

Чун сана минг икки юз ўттуз иккида ражаб оининг авосити²⁶¹⁹ даким, Хоразм Саратонининг аввали²⁶²⁰ эрди, ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон Оллош бий ва Дўсим бийни ямут ва човдур ва йимроли ва ўзбакдин гуруҳи анбуҳ била тақа чаповулига номзад қилди. Алар бовужуди ҳаво иссиғлиқи фармони қазожараён мавжиби била Тангри таолоға таваккал қилиб, шанба кун шаҳардин чиқиб, Соғча қудуқи устидин қатъи масофат қилиб, ўн бир кунда теваларин қайтариб, яланг отлиғ бўлиб, суръати тамом бирла юруш қилдилар. Кеча Биёбонча қалъасигаким, хароб эрди, ёттилар. Тонгласиким, чаҳоршанба кун оининг йигирма еттиси²⁶²¹ эрди, чоштгоҳда қарохонли таканинг аввалинким, юқориси Калот, ошоқи Даригагача тоғнинг этагида Қўзғоннинг канорида ўлтирмиш эрди ва бениҳоят йиғноқ эрди, чаповул урдилар. Аксар бола-чоғаси тоғга тирмашиб қутулди. Ва олтмиш чоғлиғ кишисин ўлдириб, кўп тева қовуб ва бениҳоят молға мутасарриф бўлдиларким, барча лашкар аҳли нақл²⁶²² идин ожиз келдилар. Охир оғир ва ярамас молларни ташлаб, яхши ва қийматбахо нимарсаларни кўтара олғунча олиб қайттилар. Аммо. Ул ўбанинг барча отлиғлари Кўкча деган мавзегга тўйға кетган эркан. Тўйда бу воқеани эшитиб, ҳасрат панжаси бирла яқоларин чок ва надомат сиришки бирла дийдаларин намнок этиб, нолаву нафир унин фалакасирдин ўтқариб, тўйни ёсға табдил қилдилар. Ва таканинг жами отлиғлари отланиб, истижол била таоқиб қилиб, туш вақтида олмоннинг изидин еттилар. Оллош бий ямон отлиғларни ғаноими касира бирла илгари юбориб, ўзи яхши отлиғлар била кейиндин оҳиста-оҳиста ясов ясаб юра берди. Ул аснода такалар икки бўлиниб, икки тарафдин фидоийвор ҳамла қилдилар. Ул чоғда оломондин Отаниёз мерган ва Қақа сардор ва жами явмутият муборизлари кун ботар тарафдаги бўлакига рустамона ҳамлалар била ўзларин етқуруб, уруш солдилар. Ва бу тарафдин Оллош бий човдур ва йимроли ва ўзбак баҳодирлари билаким, мажмуи юздин зиёдароқ эрди, кун чиқардаги гуруҳига барча бирдин жиловрез от солиб ва найрони муҳориба илтиҳоб топиб, бозори ажал андоқ гарм бўлдиким, маснавий:

*Бўлуб ҳарб ўти ҳар сори фурузон
Ўтундек бўлди аъдо жони сўзон.
Баҳодирлар чекиб ҳар ён сиёнлар
Оқизди дашт уза ҳар сори қонлар.
Далерона чекиб шамшири буррон
Жудо қилдилар аъдо жисмидин жон.
Кесилган дашт аро ҳар сори бошлар
Ётиб андоқ ки водий ичра тошлар.
Угулган кушталардур куҳмонанд
Вале куҳе ки бўлгой кўкка пайванд.*

²⁶¹⁸ 1232 йил 18-жумода-л-охир/ 1817 йил 5 май.

²⁶¹⁹ 1232 йил 14-ражаб/1817 йил 30 май.

²⁶²⁰ 25 июн.

²⁶²¹ 1232 йил 27-ражаб/ 1817 йил 13 июн.

²⁶²² Нақл – кўтариб кетиш, элтиш.

*Чу тортиб паҳлавонлар теги буррон
Анингдек бўлдилар ҳар ён сарафшон.
Ки қолмай хасм эли тобу қарори
Ҳазимат топти-ю бўлди фирори.*

Чун аъдон давлатбаргашта бирор соат муқобил бўлуб муҳориба амрига қиём кўргуздилар, охириламр баҳодирларнинг шермонанд қитол ва жидолига тоқат қила олмай, рўйгардон бўлуб, ҳазимат тариқиға фирор қадамин қўйдилар. Ул урушда оломонға яна кўп от ўлжа бўлди. Ва муонидлардин кўп киши мақтул бўлдиким, ҳисобға рост келмас. Бу тарафдин бир Ўрус қушчи ўлди. Ва бир қўчқуқ йигит чаповулда нобуд бўлди. Ва бир қарохўжани човдурлар хатодин ўлдирди. Ул кеча кўчуб, барча оломон йўлға тушуб юрдилар. Қилич юзбоши била беш-олти киши уйқулаб отларидин жудо бўлиб қолдилар. Аларнинг қолғонидин Тажанга келганда хабар топиб, аларни борлатмоқға киши юбордилар. Кетган кишилар кўп ахтариб, топа олми келдилар. Чун бир неча кун қатъи манозил қилиб, Чарлоға егтилар, ул ердин Бобожон бекни ўн беш киши била суддаи хилофат мулозимлариға сукончилатиб юбордилар. Алар чаҳоршанба куни шаъбон ойининг тўрти²⁶²³ да шаҳарға келиб, хабар еткурдилар. Ва Оллош бий Чарлода ҳар тоифаға амволи ғаноимни тақсим қилиб берди. Ва ўзи жума куни мазкур ойининг олтиси²⁶²⁴ да тонг вақти Қарокўл оёқиға чиқиб, Раҳматуллоҳ оққошни ҳазрат соҳибқироннинг хизматиға юбордиким, ғонни олурда не ҳукм қилурлар. Ҳазрат Қурбонниёз ясовулбошини ғон олмоқға буюрди. Ул кун ғонни олдилар. Оломоннинг ҳар қайсиға эллик тиллолиқ ва қирқ тиллолиқ ва адносига ўттиз беш тиллолиқ моли ғанимат етушти. Шанба куни суддаи хилофат мулозиматиға мушарраф бўлуб, навозишоти хусравонаға махсус бўлдилар. Ва якшанба куни Оллош бий бошлиғ барча ақобири сипоҳни хайёғхонаи илтифотдин зардўзи либослар била мулаббас қилиб, Қуттихўжа²⁶²⁵ ибн Бобо девонани шайхулисломлиғ мансаби била мумтоз қилди. Ва киши тутғон баҳодирларға ўн тилло ва киши ўлдирганларға беш тилло хазинаи эҳсонидин инъом қилиб, хушвақт ва сарафроз қилди.

Сори карнойнинг Ахал музофотиға чаповули

Чун моҳи мазкурнинг йигирма учи²⁶²⁶ да душанба куни Сори карнай яамутиядин юз гўзида йигит била ҳазрат подшоҳи гуфронпаноҳдин чаповул қилғоли рухсат ҳосил қилиб, ҳазрат Исм Маҳмуд Отонинг қибласидин қумға кириб, бироҳа²⁶²⁷ қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, Ахалнинг орқа тарафидинким, ахалға бир манзиллик ердур, Бир қудуқ бошидин синони жонситонни жилваға киргузуб ва теги хунфишонни ниёми муборизатдин чиқариб, шери ғўррада ва бабри дарранда янглиғ дохил бўлуб, ўн тўрт кишини теги бедареғ ишорати била охират даштиға озим қилиб, кўп ғаноим олиб ва олти юз тева қовуб мурожиат кўргуздилар. Рамазон ойининг авосити²⁶²⁸ да остони давлатпосбон мулозиматиға фоиз бўлуб, иноёти подшоҳона била мумтоз ва сарупои хусравона била сарафроз бўлдилар. Бу сафарнинг муддати йигирма кун эрди.

Оллош бийнинг шижоат якрониға рукуб қилиб, чаповул тариқи бирла така устиға азимат этмаки ва йўл асносида така йиғини учраб, талоқни фариқайн зуҳурға етмаки ва баҳодирларнинг туибоди ҳамалотидин ийроии муҳориба иштиол топмоқи ва лашкари аъдонинг кўпраки мақтул бўлуб, қолғони мажруҳ ва ними жон ҳазимат топиб, водии баворийға чопмоқи

Қалам чобкусавори саманди тезрафторин саҳифа майдониға бу янглиғ далерона сулар ва ўзин рақам суфуфиға бу нав мутаҳаввирона еткурарким, чун Сори карнайнинг воқеасин ва олиб келган ғаноимин

²⁶²³ 1232 йил 4-шаъбон/1817 йил 19 июн.

²⁶²⁴ 1232 йил 6-шаъбон/1817 йил 21 июн.

²⁶²⁵ Бошқа нусхада «Қутбиддинхўжа» берилган.

²⁶²⁶ 1232 йил 23-шаъбон/1817 йил 8 июл.

²⁶²⁷ Бироҳа – одатда юриладиган йўллардан ташқари йўлсиз жойлар.

²⁶²⁸ 1232 йил 14-рамазон/1817 йил 28 июл.

кўруб, *явмут* баҳодирлари яна дод талаб бўлуб, жаноби салтанатмаобдин рухсат тиладиларким, ғайрат бодпойин жилодат майдониға сургайлар ва чаповул тундбодидин *така* муонидлариға ошуби азим еткургайлар. Ва Оллош бийким, ғайрат ва шижоатда размни базмға таржиҳ²⁶²⁹ қилиб, сафарни ҳазардин илгари тутар эрди, аларға мувофиқат кўргузуб, рухсат тилади. Ул ҳазрат ани бу жиҳатдин барча оломонга бош қилиб, анга Дўсим *бий* ва Суюн *бий* ва Бекали *мироб* ва баъзи сипаҳдорларниким, мисли Ниёзмұхаммалбой ва Муҳаммадқули бек ва Муҳаммаджон хўжа ва Қутлуғмурод бек ва Сатторқули *оқо* Қаҳрамоний ва Маммиш бек ва Омонбой *юзбоши* ва Давлатназар *бий* ва Тўлаган *юзбоши* ва ғайриҳумни қўшуб ва жами *човдур* ва *йимроли* акобир ва сипоҳисин анинг мурофиқатиға номзад қилди. Чун бу мазкур бўлғонлар асбоби сафар ва зоди роҳиласин муҳайё қилгунча андак таваққуф воқе бўлди, ул аснода Қуттихўжа *шайхулислом* ва Тўрамурод *отолиқ* ва Тўшакчи ўз рағбатлари била рухсат олиб, аларға қўшилдилар. Ва ул давлат бўстониининг гули ва салтанат гулистониининг булбули, аъни шаҳзода Оллоҳқули *тўраким*, ҳоло салтанат тожи анинг фарқи ҳумоюни била сарбаланд ва ҳукумат тахти анинг қадами маймуни била аржуманддур ва бу авроқи латиф анинг амри била рақам зеваридин музайян бўлғусидур, ўз навкарларидин юз киши қўшти. Ва амири равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ* ўзига мутааллиқ черикдин Холлибекни икки юз киши била қўшти. *Явмут* ва *йимроли* минг киши ва *човдур* минг киши ва ўзбаку *қароқалтоқ* икки минг киши. Мажмуи тўрт минг киши бўлди. Рамазон ойининг йигирма иккиси²⁶³⁰ да душанба кунни Оллошбий ҳазрат соҳибқирондин фотиҳа олиб, ул кеча саҳар вақтида отланиб, сув оёқиға тушти. Икки кун анда таваққуф қилиб, аксар сипаҳдорлар жам бўлдилар. Панжшанба кунни андин кўчуб, қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, беш кунда Ўртақудуқиға еттилар. Анда икки кун мутаваққиф бўлуб, андин ҳаракат кўргузуб, қатъи масофат этиб, Куртишға тушуб, анда икки кун турдилар. Андин кўчуб, Қизилтақир йўлиға юрдилар. Чун Қизилтақирға ярим манзилдин кўпроқ қолиб эрди, *явмут*дин икки юз кишини Тўрамурод *отолиқ* ва Бекали *мироб* бошлиғ қаровул қилиб, илгари юбордилар. Ва аксар қўшдин икки-уч киши қудуқ қозмоқ учун аларға қўшулуб илгари кетти.

Аммо. Арбоби фаросат ва асҳоби киёсатнинг замоири зибасоир ва хавотири хуршид назоириға маъруф ва макшуф бўлсунким, чун *така* муонидларининг сарвар ва сардафтари Мурод *сардор* ва Қонжик хони Кўр *сардор* гулом *таканин*г бошидин оёқиға киши юбориб, яхши мубориз ва далер йигитлардин етти юз киши йиғнаб, Хивақ *заййанахуллоҳу таоло би-н-назми ва-н-насақ* музофотиға чаповул урмоқ қасдиға отланиб эрдилар. Иттифоқо ул кун алар Қизилтақирдин сув олиб, теваларини илгари юбориб, ўзлари отларин суғормоқға қолиб эрдилар. Теваларнинг олдиға қаровуллар учраб, беш-олти тевасин олиб қовуб қайттилар. Бу воқеадин *такалар* хабар топиб, ҳайъати ижтимо била илғаб, қаровулларнинг изидин етиб, уруш солдилар. Қаровуллар озлиқ жиҳатидин мунҳазимона қайттилар. Муонидлар таоқиб қилиб, аралашиб, сипоҳи мансурдин ўн беш кишини шаҳодатға еткурдилар. Ул жумладин Қаробаҳодир *мироб*нинг ўғли Ёвбосарбек эрди. Ул аснода Оллош *бий* бу сонихан сануҳийдин огоҳ бўлуб, суръати тамом ва истижолли молокалом била ливои нусрататавони жилваға киргузуб, илгари юрди. **Маснавий:**

*Қилиб суръат сипоҳи нусратанжом
Адув хайли сориға урдилар гом.
Этиб барпо зафарпарчам ливони
Ки нусратға тафовул айлаб ани.
Бериб майдон аро сафларға оро
Бўлуб хасм аҳли сори роҳнаймо.
Баҳодирлар шитоб айлаб саросар
Ки бўлғайлар адувға ҳамлаовар.
Бори мардафкану баҳромсавлат
Бори рўйинтану заргомхайбат.
Борисига мусаллам паҳлавонлиқ
Бориға вақф расми хунфишонлиқ.*

²⁶²⁹ Урушни базмдан устун қўйиб.

²⁶³⁰ 1232 йил 22-рамазон/1817 йил 5 август.

Бори Рустамшуккуху Бижаносо
 Бори Гаршосбдек ҳангомаоро,
 Бори остида усрук бодное,
 Галат қилдим, адувкӯш аждаҳое.
 Борининг илгида дилкаш синонлар,
 Синон йўқ одам олеувчи йилонлар.
 Кийиб барча зиреҳлар пой то фарқ,
 Темур ичра бўлуб сар то қадам гарқ.
 Худодин илтижо айлаб фалоҳин,
 Ҳам кийдилар асбобу салоҳин.
 Ливолар маҳчаси ул лаҳза ҳар ён,
 Қилиб нусрат шуоини намоён.
 Сипаҳ аҳли чекиб шамишири гайрат,
 Ҳама аъдо сори кўргузди суръат.
 Ки то қилмай жаҳонни хасмдин пок
 Ҳаром эттилар ўлмоқни тарабнок.
 Мунингдек илтизоми том бирла
 Бу янглиг издиҳои ом бирла.
 Чекиб ҳар сори юз минг теги буррон
 Адув хайлига бўлдилар намоён.
 Қилиб аъдо бу шавкатни назора
 Топа олмай ишига ҳеч чора.
 Ўз аҳволига чок айлаб герибон
 Ҳазимат сори бўлди рўйгардон.
 Баҳодирлар ҳужум айлаб суруб от
 Дегунча ҳей изидин еттилар бот.
 Уруб баъзиси душманга синонин
 Йиқиб отдин оқизди ерга қонин.
 Чекиб баъзиси шамишири сарафшон
 Адув хайлини қилди ерга яксон.
 Қўюб баъзи адув бўзига ханжар
 Қилиб жисмин анинг бежону бесар.
 Ҳавола айлабон баъзи амудин
 Қилиб хасм аҳлининг нобуд будин.
 Табарлар айлабон баъзи ҳавола
 Чиқарди хасм элидин кўкка нола.
 Отиб баъзи камандин хасмга чуст
 Солиб бўйнига йиқти ер уза руст
 Хаданги жонситон баъзиси отиб
 Олиб жонин адув жисмига ботиб.
 Олиб баъзи тўфанг айлаб наззора
 Қилиб бўғз аҳли жисмин пора-пора.
 Биров теги газаб бирла кесиб бош
 Биров ётиб ер устида бўлуб лош.
 Биров тегин адув бошига солиб
 Биров ётиб қизил қонга бўёлиб.
 Биров чопиб таковар шоду хандон
 Биров ётиб ер узра зору гирён.
 Бировга қон тўкардин ком ҳосил
 Биров қон ичра ётиб ним бисмил.
 Ёрилиб тег ила бошу жигарлар
 Ботиб қонга дубулеову сепарлар.
 Ётиб танлар оёқ остида бежон

Бўлубон пора-пора ерга яксон.
 Угулуб таҳ-батаҳ ҳар сори қушта
 Аён бир дамда бўлди неча пушта.
 Ҳамул дашт узра ҳар сори эмас қум
 Муонидлар тани туфрогидур чум.
 Оқиб қон етти кўк зиллига тегру
 Нишон андин эрур, эрмас шафақ бу.
 Ҳамул дам бўлди азроил ҳайрон
 Ки олғай қой биридин бурнароқ жон.
 Ажал даги ҳамул кун толди асру
 Шитоб этмак била товиолди асру.
 Ўтуб фалакдин ошубу гавго
 Қиёмат бўлди ул кун ошкоро.
 Баҳодирлар бериб фархош додин
 Деганча топтилар кому муродин.
 Ҳамиша дин сипоҳи голиб ўлғай
 Адуд қонин тўқарга толиб ўлғай.

Баҳромкин баҳодирлар ва зарғомойин мутаҳаввирлар аъдои давлатбаргаштани бир манзилгача таоқиб қилиб, барча от ва теваларин ўлжа қилдилар. Ул кун шаввол ойининг тўртинжи²⁶³¹ кунни шанба эрди. Ул урушда муонидлардин Хоникўр бошлиғ юз эллик кишини қатлға еткурдилар. Чун сипоҳи зафардастгоҳ музаффар ва мансур, солим ва ғоним, хандону шодон мурожиат қилдилар. Фўлодқул била Муҳаммадризобек қиётни суюнчилатиб, илгари юбордилар. Панжшанба куниким, моҳи мазбурнинг тўққузи эрди, ҳазрат султони соҳибқирон шикор иродаси била Бадркандга борур эрди. Йўл асносида суюнчилаб етуштилар. Ва жума кунни Оллош бий ва барча умаро ва сипаҳдорлар Бадркандда боргоҳи сипеҳриштибоҳ мулозиматиға мушарраф бўлуб, алтофи подшоҳий ва авотифи номутаноҳий била аржуманд ва сарбаланд бўлдилар. Соҳибқирони жаннатимакон уч кун Бадркандда таваққуф кўргузуб, ҳазрат Исм Маҳмуд Отони зиёрат қилиб, нузуроти вофир ва садақоти мутақосир била остони малоийикпосбон жорубкашларин баҳраманд этиб, тўртланжи кун Тошҳовузнинг атрофин қушлаб, икки кеча анда оромгузин бўлуб, мурожиат кўргузди. Чун така жамоаси ул воқеадин бағоят хавфнок ва ҳарасон бўлуб, Имиршайхға икки элчи қўшуб, маъзиратнома ирсол қилди. Имиршайх мазкур ойнинг авохири²⁶³² да элчилар била мулозиматға етти. Ул ҳазрат аввалғи кун Муҳаммадсолиҳ хўжа эшонни насиҳат учун такага маъмур қилмиш эрди. Элчиларни дағи Имиршайх била тез қайтарди. Ва зу-л-қаъда ойининг авоили²⁶³³ да ҳазрат соҳибқирон шикор иродаси била отланиб, Хонқоҳ гузаридин дарёни кечиб, бир неча кун ул тарафни шикор қилур эрди. Ул аснода Ғойибхоннинг кичик ўғли ва Жонназар бий ва қазоқия ашрофи келдилар. Ул ҳазрат аларни шаҳарга юбориб, ўзи Султонсарой тушидин дарёни кечиб, Отхўр мавзеиғача шикор қилиб, мурожиат кўргузди. Қайтурда жамол ад-давлат ва-д-дин Қутлуғмурод иноқ Шайхариқидағи ҳавлисигақим, тоза бино топиб эрди, тушуруб, зиёфати подшоҳона тартиб бериб, пешкашлар чекти. Ва бир от миндурдиким, барқ янглиғ тезгом ва сарсардек чустхиром эрди. Ул ҳазрат андин рукуб қилиб, Осға тушти. Тонгласи Осдин ҳаракат кўргузуб, шаҳарға нузул қилди. Бу сафарнинг муддати йигирма саккиз кун эрди. панжшанба кунни зу-л-ҳижжа ойининг йигирмаси²⁶³⁴ да гўклан ҳокими Султонхон ҳазрат соҳибқироннинг канфи иноятида мутмаин ва мутамақкин бўлғоли аҳли аёл ва атғоли била кўчуб, Янгиёфға келди. Жума кунни ул ҳазрат Давлат қароқўзни от ва сарупой била анинг истиқболиға маъмур қилди. Шанба кунни Султонхон остони саодатнишон мулозиматиға етиб, шарафандўзи тақбили бисот бўлди.

²⁶³¹ 1232 йил 4-шаввол/1817 йил 17 август.

²⁶³² 1232 йил 26 – 29-шаввол/1817 йил 11 ноябрда бу ой тугаган.

²⁶³³ 1232 йил зу-л-қаъда ойи 1817 йили 12 сентябрда кирган.

²⁶³⁴ 1232 йил 20-зу-л-ҳижжа/1817 йил 31 октябр.

Хони мағфурнинг жулуси майманатмаанусининг ўн учунжи йилининг вақоени. Ҳазрат соҳибқирони фирдавсмакониинг шикор иродаси била Қўнрот жониби ҳаракат этмаки ва бу баҳона бирла атрофдаги фуқаро ва ажза бошлариға сояйи марҳамат солиб, арзин эштиб, додиға етмаки

Қалам шоҳбози саҳифа майдонида маоний сайдин бу янглиғ шикор қилурким, чун санаи ҳижрий минг икки юз ўттуз учда муҳаррам ал-ҳаромнинг саккизи²⁶³⁵ да душанба куни ҳазрат соҳибқирон саманди давлатға рукуб қилиб, иқболға ҳаминаон шаҳардин чиқиб, шикор нияти била Бадркандға нузул қилди. Султонхонни ҳам бу сафарға ҳамроҳ элтти. Анди кўчуб, Тошҳовузға тушти. Андин Қарочакўлиға бориб, анда қуш солмоқ ва ов овламоқ била масрур ва шодком бўлуб, андин наҳзат кўргузуб, Омонқули ариғин қадами саодаттавоми файзидин рашки гулистон ва ғайрати боғи ризвон қилди. Андин кўчуб, Шорқировуқға нузул қилди. Андин рукуб қилиб, Кўҳна Урганжга бориб, хулуси ният ва сафойи тавият била ҳазрат шайх Нажмиддин Кубро қаддасаллоҳу сирраҳу-л-азизнинг зиёратига мушарраф бўлди. Ва ул ҳазратнинг руҳи пурфугуҳидин мадад ва истионат топиб, Ойбукур қириға нузул қилди. Анда бир неча кун ободон қушлаб, Ойўлидин ўтуб, Қўнротни мавзеи боргоҳи давлат ва манзила саропардаи шавкат қилди. Андин ҳаракат кўргузуб, ҳазрат Ҳаким Отони зиёрат қилиб, арвоҳи таййибаларидин футуҳоти вофир ва фуюзоти мутакосир етиб, андин мурожиат кўргузуб, Қўнротнинг жанубий тарафидин муз усти била дарёни кечиб, Куркуровук ва Мойлиўзак ва Қаробойли атрофларин қушлаб, Қулёрғон оёқидин Кегайлига нузул қилди. Андин ҳаракат кўргузуб, Омон эшоннинг чапининг устидин Кўкўзакни муз усти била кечиб, бир неча кун дарё қироғи била наҳзат қилиб, Бодой тўғойин нузули баҳоридин гулшани Эрам қилди. Бу сафарда ҳар кун бир нав қуш солмоқ ва ҳар манзилда бир тариқа ов олмоқ била ул ҳазратнинг хотири хатириға беҳжати тоза ва мусаррати бсандоза етти. Ва ҳар кун фуқаро ва гурабонинг арзи аҳволин истифсор этиб, шоҳбози марҳамат била кўнгуллариин шикорийвор сайд этти. **Маснавий:**

*Ҳар дам қилибон шикор бир нав,
Ҳар лаҳза этиб шиор бир нав.
Ҳар кун бўлуб ўзгача сафоро
Қуш солмоқ ила қилиб тамошо.
Гоҳи олибон солиб итлогу
Бир лаҳзада беҳисоб оҳу.
Гоҳи солибон парранда шаҳбоз
Ҳаддин кўп олиб тазарв ила қоз.
Учмоқ била ки ҳавога лочин
Ҳайратдин этиб улусни сокин.
Гоҳи учубон баланд шўнқор
Бир дамда ов олди неча харвор.
Гоҳи очибон қанот тўйгун
Ов бошига солди бас ямон кун.
Ҳар қушни ки солди шоҳи воло
Олди ани ов гар эрса Анқо.
Ҳар ён яна неча сайдандоз
Оз солмади қуш, ов олмади оз.
Гоҳи тўтуб эл газандаларни
Гоҳи қовубон даррандаларни.
Ҳар ён чопибон қилиб алоло
Шаҳ борини айлабон тамошо.
Ҳар лаҳза эди нишоти бу нав
Ҳар дам эди инбисоти бу нав.*

²⁶³⁵ 1233 йил 8-муҳаррам/1817 йил 18 ноябр.

Ҳазрат соҳибқирон кўнглининг шоҳбози баландпарвозин нишот ҳавосида парафшон қилиб, беҳжат ва мусаррат шикорийларин мақсадича сайд этиб, қушлар ошиёнға майл қилгондек, инон азиматин дор ал-хилофа жониби маатуф этиб, Гурлан маъбаридин дарёни кечиб, сафар ойининг йигирма беш²⁶³⁶ да шанба куни давлат ва иқбол била шаҳарга нузул қилиб, сарири салтанатда оромгузин бўлди. Бу сафарнинг муддати қирқ кун эрди.

Воқеотеким бу сафар асносида вуқуға етти, мастур бўлур. Ул жумладин бири улким, муҳаррам ойининг авохири²⁶³⁷ да Отаниёз мерган явмут шужаосидин қирқ киши била ул ҳазратдин рухсат олиб, ғазотға кетмиш эрди. Аввал Гургонга бориб, Астробод кентларидин бир кентни чопиб, олти киши асир қилиб, ўттуз кунга қарибда келди.

Ва яна улким, така кадхудолари убудият рибқасин руқбалариға солиб, оқ уйлилари бирла даргоҳи олампадох мулозиматиға келдилар.

Ва яна улким, Маҳмудшоҳ афгоннинг ўгли шоҳзода Комроннинг элчи ва номаси ва Сарахс ҳокими Ҳакимхоннинг элчиси ва Бунёдхон ҳазоранинг ихлосномаси келди. Ва шоҳзода Комрон шоҳзода Ферузнинг қўлидин Ҳиротни олиб, Оғо Ҳожихонни Ҳирот ақобири ўлдириб, шоҳзода Ферузни бандга тортиб, отасининг хизматиға юборган хабари келди.

Ва яна улким, сафар ойининг авоили²⁶³⁸ да Бойқаробек ибн Каримберди *отолиқни уйгур* авбошидин қирқ киши била бош қўшуб, мулло Оллоҳназар *отолиқни* ўлдирдилар. Бу жиҳатдин ноираи ғазоби султоний иштиол топиб, сешанба кечаси Каримберди *отолиқни* тутуб маҳбус қилиб, чаҳоршанба куни намози дигарда раби ал-аввал ойининг еттинчи²⁶³⁹ куни эрди, авлод ва атбидин ўн етти киши била қатлга еткурди. Ва *уйгур* халқини кўчириб, уч бўлиб, Тошқовуз ва Зей ва Оқмасжидга мутафарриқ қилиб, ер берди. Ул куниким, *отолиқни* мазкур мақтул бўлди, Жалол *аълам*²⁶⁴⁰ вафот топти. Ва жума куни моҳи мазбурнинг тўққизи²⁶⁴¹ да мулло Ниёзмухаммадким, «оғзиқаро» лақаби била мулаққаблур, фавт бўлди. Анинг ўрниға Мирзо Масиҳоким, фасоҳат ва балоғатда мумиилайх ва ангуштнамо эрди. муншийлик мансабиға мансуб бўлди. Ва мазкур ойининг мунтасифи²⁶⁴² да ул ҳазрат Илёс шиғовулни *отолиқлиқ* мансаби била ва Алимардон бекни шиғовуллик амали била сарбаланд ва аржуманд қилди. Ва жумода-л-аввал ойининг авосити²⁶⁴³ да Норбек Бухородин амир Ҳайдарнинг элчиси Нурмухаммад бек била мулозиматға етти. Андин бурунроқ Солиҳшайх *солур* ва *сорук* ва *эрсори* ва Бунёдхоннинг элчилари бирла келди. Бу мазмун билаким «муте ва фармонбардормиз.»

Ва ҳам ул аснода Шерғози Султон қазоқ ашрофи била бир қизинким, ахтаре эрди буржи исматдин тулу этган ва гуҳаре эрди дуржи ифбатдин зуҳурға етган, ҳазрат аълохоқонға пешкаш келтуруб, итоат ва убудият маросимин тақдимға еткурди. Ул ҳазрат аввал Хўжаш *махрам* била Отаниёз чўкканни пешвоз юбориб, Мойлижангалға тушурди. Андин сўнг камол ал-миллат ва-д-дин Саййид Юсуф хўжа *нақиб* ва амири садоқатмаоб Шоҳниёз *отолиқни* истиқболға юбориб, эъзози тамом бирла келтурдилар.

Ва жумоду-с-соний ойининг аввали²⁶⁴⁴ да Имиршайх *така* элчилари бирла утбаи аъло мулозиматиға фоиз бўлди.

Ва ҳам Кадайхон *афгонким*, Шоҳ Маҳмуднинг вазири Фатҳихоннинг ақрабосидин эрди, Шоҳ Маҳмуд ва шоҳзода Комроннинг ихлосномасин суддаи хилофат мулозимлариға еткурди.

²⁶³⁶ 1233 йил 25-сафар/1818 йил 4 январ.

²⁶³⁷ 1233 йил муҳаррам ойи 1817 йил 10 декабрда тугаган.

²⁶³⁸ 1233 йили сафар ойи 11 декабр 1817 йили бошланди.

²⁶³⁹ 1233 йил 7-раби ал-аввал/1818 йили 15 январ.

²⁶⁴⁰ Аълам – етук олимнинг унвони.

²⁶⁴¹ 1233 йил 9-раби ал-аввал/1818 йил 17 январ.

²⁶⁴² 1233 йил 15-раби ал-аввал/1818 йил 23 январ.

²⁶⁴³ 1233 йил 15-жумода-л-аввал/1818 йил 23 март.

²⁶⁴⁴ 1233 йил 1-жумоду-с-соний (жумода-л-охир)/1818 йили 8 апрел.

Ҳазрат аълоҳоқони жаннатмаконнинг Хуросон фатҳиға учунжи каррат азимат маркабин сурмаки ва Ахал такаси инод ва фасод қавоидин зуҳурға еткурмаки ва ўрдуи кайҳонпўйнинг Ахал жониби қўзғолмоқи бирла мутамарридлар хирмани жамиятиға оташи тафриқа солмоқи ва баҳодирларнинг сарсари муқотиласидин аксари муониднинг хошоки аъмори адам водийсиға соврулмоқи. Ва баъзининг гўшан ихтифода мухтафий бўлуб, баъзининг ҳазимат бодиясиға фирорий бўлмоқи. Ва қуёш чобуксавори мағриб ҳисоридин рўйгардон бўлуб, машриқ диёриға наҳзат кўргузгандек, ҳазрат соҳибқироннинг Хуросон мамлакатидин ҳаракат қилиб, Хивақ дор ас-салтанатиға мурожиат оҳангин тузмаки

Арбоби хабар ва асҳоби сиярнинг замоири зибасоири хуршид назоириға маълум ва мафҳум бўлсунким, таърих ҳижрий минг икки юз ўттуз учда Барс йили жумодиссонийнинг олтиси²⁶⁴⁵ да якшанба куниким, Хоразм Саврининг ўн олтиси²⁶⁴⁶ ва Бухоро Ҳамалининг йигирма беш эрди, ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишон Хуросон фатҳининг иродаси била тўпу тўпхона, боргоҳу шамиёнани шаҳардин чиқариб, моҳи мазкурнинг ўн иккиси²⁶⁴⁷ да шанба куни ул ҳазрат ўз нафаси нафиси бирла қадами муборакин рикоби саодатға қўйиб, саманди давлатға руқуб қилиб, шавкати тамом ва савлати молокалом била шаҳардин чиқиб, иқболға ҳаминон ва зафарға тавомон қатъи масофат қилиб, Кесаклигаким, хиргоҳи гардуништибоҳ ва боргоҳи жаҳонпаноҳ анда барпо қилилиб эрди, нузули саодатвусулининг баҳори йўмнидин гулистони жинон ва бўстони ризвон янглиғ таровоти тоза ва назоҳати беандоза бағишлади. Якшанба куни бодияпаймои наҳзат бўлуб, Соғча қудуқи ҳаволисида кирёси баландасос манжуқин зурвай аюқға ҳамсар қилди. Анда икки кун маснадорон фароғат ва қадаҳпаймои роҳат бўлуб, сешанба куниким, офтоби оламтоб самтурраасға етиб эрди, андин кўчуб, Сўзанлига нузул қилди. Анда дағи икки кеча оромгузин бўлуб, панжшанба куни андин ливои наҳзатни жилваға киргузуб. Хон қудуқи атрофин сумми рахшидин мафҳари манозил қилди. Жума куни андин ҳаракат кўргузуб ва қатъи масофат этиб, Мирзо Чарласиға нузул қилди. Анда тўрт кун мутаваққиф бўлуб, якшанба куниким, моҳи мазкурнинг йигирмаси эрди, ул ҳазрат Дўсим бийни ямут черики била ҳировул қилиб, илгари юборди. Ва Кадайхонким, шоҳзода Комроннинг ихлосномасин келтурмиш эрди, ани ҳам аларға қўшуб қайтарди. Душанба куни Денгиз халифани *така* оқ уйилари бирла Ахалға юборди. Ва *қози* Жонназарни Марв такасиға юборди. Ва сешанба куни тўпу тўпхонани илгари юбориб, чаҳоршанба куниким, моҳи мазбурнинг йигирма учи²⁶⁴⁸ эрди, Чарладин кўчуб, Манозлиға тушти. Андин кўчуб, қатъи манозил қилиб, жума куни Ёнтоқлиға нузул қилди. Сешанба куни андин ҳаракат кўргузуб, орада икки қўниб, душанба куни чоштгоҳ Тажанда Бовард тўпасиға сув канориға тушти. Ул кун қаровуллар Марв такасининг қаровулидин бир кишини тутуб келтурдилар. Сешанба куни ул ҳазрат анга шафқат қилиб ва сарупой кийдириб, ўз ўлкасиға юборди. Чаҳоршанба ва панжшанба куниким, ражаб ойининг ғурраси²⁶⁴⁹ эрди, таваққуф қилиб, жума куни наҳзат кўргузуб, Якқўзакка нузул қилди. Шанба куни анда оромгузин бўлуб, ул кун Сарахс черики даргоҳи олампаноҳ мулозиматиға келди. Якшанба куни мазкур ойнинг беш²⁶⁵⁰ да *оймоқ*дин чопар келди. Ва *сориқ*дин ҳам бироз киши мулозиматға етти. Душанба куни Денгиз халифа такадин Холнафас ва Муродхон бошлиғ йигирма икки киши била чопар келди. Бу мазмун билаким «Мурод *сардор* Ошиқобод ва Аннав музофотида лашкар йиғнаб, мулозиматға етгусидур.» Сешанба куни ойнинг етти-си²⁶⁵¹ да Галдихон *йимроли қарохонли таканин*г черики била келди ва беш от пешкаш келтурди. Ва Марв такасидин Бегинжбекнинг ўғли уч киши била чопар келдиким, муте ва фармонбардормиз ва лашкаримиз ҳам келгусидур. Ул кун ҳазрат соҳибқирон Денгиз халифани тўрт *така* биша Мурод *сардор*ға юборди

²⁶⁴⁵ 1233 йил 6-жумоду-с-соний/1818 йили 13 апрел.

²⁶⁴⁶ Хоразм ва Бухоронинг ўзига хос бурж тақвимлари орасидаги фарқ қанчалиги бизга номаълум. Аммо, одатдаги Саврининг ўн олтиси 8-майга, Ҳамалнинг йигирма беш 16-апрелга тўғри келади.

²⁶⁴⁷ 1233 йил 12-жумоду-с-соний/1818 йили 19 апрел.

²⁶⁴⁸ 1233 йил 23-жумоду-с-соний/1818 йили 28 апрел.

²⁶⁴⁹ 1233 йил 1-ражаб/1818 йили 7 май.

²⁶⁵⁰ 1233 йил 5-ражаб/1818 йили 11 май.

²⁶⁵¹ 1233 йил 7-ражаб/1818 йили 13 май.

ким, тез мулозиматга келсун. Ҳамул кун Яккаўзакдин кўчуб, Қоқға тушти. Чаҳоршанба куни андин кўчуб, алвияйи зафартабияни жилвага киргузуб, Хусрав қалъасининг атрофин муаскари лашкари мансура ва мухайями хайёми мавфура қилди. Анда икки кун таваққуф қилиб, барча экинларин алафи марокиб ва помоли мавокиб қилди. Якшанба куни моҳи мазкурнинг ўн иккиси²⁶⁵² да Хусрав қалъасидин кўчуб, Челикан қалъасида боргоҳи олампаноҳ қуббасин офтоби жаҳонтоб қамасидин ўткарди. Душанба куни *афгон* элчиси билаким, Мирзо Абдулкарим отлиғ эрди, Беглархоннинг элчиси Давлат баҳши ва Ризоқулихоннинг элчиси Муршидбек Карбалойи ва Нажафалихоннинг элчиси Тақий курд уч от пешкаш бирла келди. Сешанба куни Мирзо Абдулкаримни манзури назари отифат қилиб, навозишлар била сарафроз қилди. Чаҳоршанба кечаси Бердиали ноиб Шоҳободий сангарнинг каноридин курднинг бир от ўғрисин тутуб, мавқифи арзга еткурди. Ул ҳазрат ани ибратан лил-нозирин ўқ ўрнига тўпга солиб оттурди. Ва ҳамул кун Қиличниеъбойни *курдлар*нинг элчисига қўшуб, рухсат берди. Панжшанба куни Лутфобод қалъасидин бир курд қочиб, мулозиматга келди. Жума куни Хўжаназарбекнинг ўғли бошлиғ солур черики утбаи алийя хокбўслиқига мушарраф бўлдилар. Ва ҳам Ахал элчилариға рухсат бердилар. Бу мазмун билаким, агар изҳори итоат ва инқёд қилиб, остони зафарпосбон мулозиматиға келсалар инояти подшоҳийдин бархўрдор ва агар ибрози шарорат ва инод қилиб, даргоҳи олампаноҳ убудиятидин ибо қилсалар, сиёсати номутаноҳийға гирифтор бўлурлар. Шанба куни Имиршайх ва Денгиз халифа Мурод *сардор*нинг оллидин келдилар. Ва ҳам қизилработли такалардин Шариф *сардор* ва Қурбонқилич ва Давлатназарбойнинг улуғ ўғли ва Ахал такасидин уч-тўрт киши уч от пешкаш била келдилар. Ул ҳазрат ҳамул кун Хўжаназар бекни аларға қўшуб, истимолатнома ирсол қилди. Чун алар Коварзға бориб, *така* лашкарин анда топмайин, такадин тўрт юз отлиғ Беглархонға кўмак ва имдод учун борғонин ва баъзи *таканин*г мутафарриқ бўлғонин ва Мурод *сардор*нинг дарбанд оғзиға кириб, мустаади муҳориба ва муртакиби муқотила бўлуб, таваққуф қилғонин эшитиб, мурожиат қилиб, бу хабарни мавқифи арзга еткурдилар. Бу хабарнинг сарсари изоҳидин ҳазрат соҳибқирони гитийситоннинг оташ ғазаб илтиҳоб топиб, тўпу тўшхона, чодире шамиёни, хиймаву хиргоҳ, ўғруқу боргоҳни якшанба куни Челикандин кўчуруб, Оллош *бий* ва Муҳаммаджон *иноқ*нинг қаровуллиғи била куран орқасидин юбориб, ўзи ливон зафарҳавони жилвага киргузуб, сипоҳи нусратдастгоҳ била Лутфободнинг қибласидин ўгуб, Мир буржиға бориб, дарбанднинг атрофин сайру тамошо қилиб, Қохолоннинг орқасидағи мазореға нузул қилди. Ул кун Саййид Муҳаммад *дево*н ўлиб, анинг наъшин шаҳарға қайтардилар. Душанба купу субҳ вақтида андин кўчуб, *така* устига наҳзат ливосин ҳаракатға киргузуб, кеч Коварзни мавзеи боргоҳи ижлол этти. Сешанба куни андин кўчуб, бодпойи давлатни бодияпаймои наҳзат қилиб, Аннавни муаскари асокири нусратанжом ва муқарри боргоҳи гардуниҳтишом қилди. Ул мавзеда *така* сипоҳининг хошоки вужуди лашкари нусратасарнинг сарсарвурудидин мағоки фирорда пинҳон ва нобуд бўлди. Ва Аннав *кадхудо*лари утбаи аъло мулозиматиға келиб, итоат юзин убудият туфроқиға қўйдилар. Ул ҳазрат Аннавни аларға Шайх Жамолиддин *алайҳиррахман*нинг назри учун бағишлаб, оқшом сарупои шоҳона била сарафроз қилиб қайтарди. Чаҳоршанба куни андин кўчуб Ошиқободға нузул қилди. *Така* муонидлари андин ҳам фирорий бўлдилар. Панжшанба кечаси ул ҳазрат *явмут* ва *соруқ* ва *човдур* ва *йимроли* оломонин Калтачинор ва Бардор ва Ҳиндувор дарбандлариға номзад қилди. Маъмурлар ул кеча қатъи масофат қилиб, вақти субҳда *така* қаровулидин уч кишини тутуб ва уч кишини ўлдириб, мулозиматға етдилар. Ҳамул кун намози дигарда Солиҳхўжа эшон Мурод *сардор*дин элчи бўлуб келди. Бу мазмун билаким «биз борурға бағоят қўрқормиз. Ҳар на амр қилсалар муте ва фармонбардоримиз.» Жума куни ҳам таваққуф қилиб, эшони мазкурни қайтарди. Ҳамул кун Севинжбекнинг ўғли Холназар бек ва мулло Муҳаммадниёз ва яна *қаро* жамоасидин бировни Калтачинорға Бобо *ўнбеги* ва Ойимбекка истимолатнома била юборди. Ҳамул кун Ҳожи махзумни Имиршайх била Аннавга қайтарди. Ул кун бир *така* асир бўлмиш эрди. Онаси бир тева пешкаш била келиб, тазарру юзин остони давлатпосбон туфроқиға суртуб, ўғлин тилади. Ул ҳазрат камоли карам ва ниҳоят муруватдин ани банддин халос этиб, сарупой кийдуруб, онасиға қўшуб, Ойимбекка юборди, токим бу янглиғ лутф ва эҳсон ҳидояти била жодаи мустақимға қадам қўйғай. Якшанба куни кўчар вақтда Жаъфархон ва мулло Қурбонали Имиршайх била Аннавдан келиб, утбабўслиқға мушарраф бўлдилар. Ул кун мавкаби воло Кавоши мазорейға нузул қилди.

²⁶⁵² 1233 йил 12-ражаб/ 1818 йили 18 май.

Ва кеч пешинда Жаъфархонни мароҳими хусравона ва ташрифоти подшоҳона била сарафроз қилиб қайтарди. Душанба куни Қиличниёзбой ва мирзо Абдулкарим курд хонлари элчиси била келди. Сешанба куни мутавотир ва мутаволи хабар келдиким, Ойимбек ислоҳға кирмайдур. Ҳамул кун мирзо Абдулкарим била қизилбош элчиларин қайтарди. Чаҳоршанба куни ҳазрат соҳибқирони мамоликситон ливои зафарни жилваға киргузуб, сипоҳи қиёматасар била ҳаракат кўргузуб, Ўзганд дарбандиға бориб, майманаи маймун ва майсараи майсурни ораста ва пироста қилиб, ясов чекиб, ором тутти. Ул чоғда ҳазабр салобат баҳодирлар ва бабр маҳобат соҳиби таҳаввурлар тавсани девзоди паринажод ва саманди куҳ ҳайъати сарсар суръатға маҳмиз бериб, синони жонситон ва шамшири сарафшонни жилваға киргузиб, аъдои давлатнинг гуруҳи залолат пажўҳларига ўзларин мутаҳаввирона еткуруб, дарбанд ичида андоқ хунафшонлиғлар зуҳурға еткурдиларким, Баҳроми сафшикан ва Асфандиёри рўйинатаннинг арвоҳидин овози таҳсин ва замзамаи офарин тамошо аҳлининг сомеаи идрокиға етти. Ва сумми марокиби бодпойнинг ғубори гардунсойи офтоби оламтоб дийдасин тийра ва хира этти. **Маснавий:**

*Бадавлар бўлуб ҳар тараф барқтоз
Синонлар бўлуб ҳар сори жилвасоз.
Қиличлар дамидин қилиб шўъла фош
Жаҳонни ёрутуб нечукким қуёш.
Кириб тирлар ёй аро ҳар тараф
Қилиб хасм сори ҳаво ҳар тараф.
Гунурдаб чу ҳайбат била занбурак
Ёрилиб унидин адувеа юрак.
Бўлуб оташафшон чу шамхоллар
Солиб хасм элига ямон ҳоллар.
Табарлар бўлуб ул сифат жилвагар
Ки тоғ ўлеудек тегса зеру забар.
Тарқо-туруқ амуди гарон
Бир айлаб алувеа замину замон.
Бўлуб гурдлар ҳар тараф наъразан
Масоф ичра ҳар бири русталафкан.
Чекиб теглар азми жавлон қилиб
Ҳамул тоғни гарқои қон қилиб.
Буким кўргасен тоғ аро лолазор
Ҳамул қон эрурким қилур ошкор.*

Ул урушда аъдои давлатнинг номдор ва мўътабар кишиларидин йигирма уч кишини қатлға еткурдилар. Ул жумладин Мирзо *ишабоши*²⁶⁵³ ва Муродхоннинг иниси Авазбек ва Ойимбекнинг иниси Давлатмуродбек эрди. Ўзга мақтулларни мундин қиёс қилса бўлур. Аммо. Сипоҳи нусратпаноҳдин *соллоқ* Карим *отолиқ* шаҳодат даражасиға фоиз бўлди. Ул ҳазрат музаффар ва мансур инони азиматин кирёси давлатасос жонибиға маатуф этиб, маснади фароғатда оромгузин бўлди. Панжшанба куни ойнинг салхи²⁶⁵⁴ да Марв ва Қарохонлиғ таканинг кадхудоларин қайтариб юборди. Ул кеча *явмут* ва *човдур* ва *йшроли* черикин Ахал Отонинг атроф ва жавонибиға чаповулға номзад қилди. Иттифоқо ул кеча *така* халқидин тўрт юз отлиғ чиқиб, мустаад ва омода бўлуб турмиш эркан, токим сангарнинг атрофиға дохил бўлуб, ўтунчи ва ўтчидин бир нима ола олғай. Ул чоғда оломондин бир киши чаповулчилар изидин борур эрди. Аларға йўлиқиб, асир бўлди. Муонидлар оломоннинг ўткан хабарин андин эшитиб, уч бўлиниб, икки бўлаки оломоннинг изидин юруш қилди. Бир бўлаки жума куни эртанг била кўчнинг оллидин тегиб қочти. Ул ҳазратнинг ўзи сипоҳи нусратинтизом ва истижולי тамом била Ахал жониби илғор қилди. Йўлда *така* йиғини чаповулчилар изидин кетган хабарин топиб, аларнинг изидин Оллош

²⁶⁵³ Ишабоши, яъни эшикбоши, эшикоқа – саройдаги хос маҳрамларнинг бошлиғи.

²⁶⁵⁴ 1233 йил 29-ражаб/1818 йили 4 мюнь.

бий ва Муҳаммаджон иноқ ва Суюн бийни ўзларига мутааллиқ черик била номзад қилди. Аммо, маълум бўлсинким, *така* йигинининг икки бўлаки бирикиб, чаповулчиларнинг изидин етиб, камингоҳда ётгонда устига қуюлдилар. Алар *така* йигинин сипоҳи зафарпаноҳдин бўлғай деб, аввал мусоҳиლა қилиб, сўнгра муонидлардин эрканин билиб, бироз урушуб, шикаст топдилар. Ул урушда Тўғонниёз баҳодирнинг ўғли Нурмуҳаммад баҳодир захмдор бўлуб йиқилди. *Човдур* ва *явмут*дин Сатторберди *арбоб* бошлиғ бироз киши шаҳодат топти. Ул чоғда Оллош бийлар балои ногоҳоний ва қазои осмоний янглиғ аларнинг устига етушуб, муборизат қиличин ниёми интиқомдин тортиб, сарафшонлиғ маросимин андоқ зуҳурға еткурдиларким, бир лаҳзада муонидлар куштасидин пушталар кўтардилар. Ва қолғони баҳодирларнинг муқотиласиға тоби муқовимат келтура олмай, водии хазлонға сори қудуми касофатлузумин қўйиб, суръати тамом била фирорий бўлдилар. Аларнинг ақабидин икки фарсахлиқ йўлғача таоқиб қилиб, ҳазрат соҳибқироннинг фармони лозимизони етиб, мурожиат қилиб, мулозиматға етушдилар. Ул ҳазрат Хирмонтав суйидин қайтиб, Маҳинғаким, ўрдуи аъло анда тушмиш эрди, нузул қилди. Шанба куни шаъбон ойининг иккиси²⁶⁵⁵ да Тақиқул била бир такани тутуб келтурдилар. Тақиқул Нажафалихондин бу мазмун била хат келтурди: «Вазири аъзам, дастури мукаррам, Осафсияр Муҳаммадюсуф *меҳтар раввахаллоҳу руҳаҳуким*, Муҳаммадқулихонни Фатҳихон вазир ирсол қилибдурким, ул ҳазрат Беглархоннинг мамоликин хароб қилмасунлар. Анинг учунким, ул бизга тобе бўлубдур. Ва икки давлат бирдур. Ва *така* жамоаси ҳам ул йўсиндадур. Бу мазмунда Жағоли муҳр ирсол қилмиш.» Ул ҳазрат Тақиқулни сиёсатлар била қайтарди. Ул кун ва сўнғи кун ҳотамлиқ саририда мутамаккин бўлуб, хазинаи эҳсонидин иш кўргузган баҳодирларға зарпошлиғлар кўргузди. Душанба куни *амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ*нинг туғмаси Исмоил икки киши била шаҳардин келди. Жума куни ойнинг саккизи²⁶⁵⁶ да Содикбек *қиёт*нинг ўғли Муҳаммадсолиҳ Чўрма қалъасидинким, отаси анда *ҳоким* эрди. мулозиматға етти. Шанба куни Маҳиндин кўчуб, Ахал Отонинг жанубий жонибида Хирмонтав суйининг канорин муаскари асокири ҳумоюн қилди. Ул мавзеда икки кун таваққуф қилиб, сешанба куни ул ҳазрат *така* жамоасиғаким, Мурод *сардор* бошлиғ Киюжак чашмасининг канорида сокин эрдилар, танбеҳи балиғ ва гушмоли азим бергали отланиб, *явмут* ва *човдур* черикин аввал юборди. Анинг изидин Суюн *бий* ва Дўсим *бий* ва Берди *бий*ни жами Орол ва *қароқалтоқ* лашкари била номзад қилди. Анинг ақабидин ўзи ливои зафарни ҳаракатға киргузиб, юруш қилди. Киюжакда оломон *така* йиғини била қаролошгон хабарин Етти Оғоч мавзеидаким, шўристон ердур, Худойберди Орқор еткурди. Киюжакдин ўтганда *явмут*лар такадин бир киши тутуб келтурдилар. *Така* черики сипоҳи зафарогоҳ ҳамалотиға тоқат келтура олмайин, рўйгардон бўлуб, бош қуюн қочдилар. Оломон балои ногоҳонийдек қадам-барқадам изидин қовуб Маҳинға еткурдилар. Анда дағи тура олмайин, шер ҳамласидин қочган тилкулардек уч бўлиниб, баъзи қумға ва баъзи Мурод *сардор* бошлиғ Оқтўпа ва Дурунға ва баъзи дарбандғаким, Маҳиннинг ғарбий жанубида воқедур, қабалди. *Явмут* ва *човдур* сипоҳининг баъзиси қумға кетган гуруҳининг изидин бориб, кўп тева ва йилқи ва икки киши тутуб келтурдилар. Ва *қароқалтоқ* черики ва баъзи *човдур* ва Берди *бий* Мурод *сардор*нинг изидин қовуб, Оқтўпага еткуруб қайтдилар. Суюн *бий* ва Дўсим *бий* ва Қиличниёзбой ва Хўббиқули хўжаким, сўнгроқ маъмур бўлуб эрдилар, дарбанд ичига шермонанд ҳамлалар била ўзларин еткуруб, муҳориботи бисёр ва муқотилоти бешумор била аъдои хазлонпаноҳ ва хусамои хисрондастгоҳни мағлуб ва мунҳазим қилдилар. Ва Хўббиқули хўжа бовужудиким, касал бўлмиш эрди, ул кун Қиличниёзбой била муборизат додин бердилар ва шижоат мизмориға мубодират таковарин андоқ сурдиларким, муонидларнинг суфуфи ҳазиматвуқуфиға шикасти азим еткурдилар. Ул учурда Каримберди *отолиқ*нинг ўғликим, отиға милтуқ ўқи тегиб, аъдо сипоҳи орасида пиёда қолмиш эрди, ани Муҳаммадкарим қўйчиким, жалодат ва муборизатда шужаои даврон ва қуталои замондин мумтоз ва сарафроз эрди, шери ғаррон ва ҳазабри даррон янглиғ ҳамалоти мутаоқиб била лашкари аъдоға ҳазимат еткуруб, андоқ маҳликадин халос қилди. Ул аснода оломон *таканин*г беҳисоб қўй ва тева ва қорамолларин ва уйларининг асбоб ва бисотларин яғмо ва торож қилиб, олиб чиқдилар. Ҳазрат соҳибқирон дағи Маҳиндин ўтуб, Дарбанднинг шимолия жонибидағи тўпанин устида ливои зафар ат-тавои барпо қилиб, ором тутти. Ул чоғда миррихсалобат баҳодирлар шамшири шижоатни ниёми ғайратдин чиқариб, *така*

²⁶⁵⁵ 1233 йил 2-шаъбон/1818 йил 7 июн.

²⁶⁵⁶ 1233 йил 8-шаъбон/1818 йил 13 июн.

ақобиридин саккиз кишини ўлдириб, бошларин ул ҳазратнинг сумми самандиға туҳфа келтурдилар. Чун хусрави анжум рояти байзооятнинг маҳчаи дарахшонин нигунсор этти ва арсаи сипеҳрдин шаҳзат кўргузуб, мағриб хилватхонасиға етти, ҳазрат соҳибқирони *жаннатмакон* дағи алами нусратпарчамни жилваға киргузуб, мурожиат оҳангин тузди ва ярим кечада сангари саодатасарни офтоби нузули партавафканлиғидин мунаввар ва равшан қилди. Тонгласиким, чаҳоршанба куни эрди, моли ғаниматни хатга олиб, панжшанба куни сипоҳи зафарпаноҳдин оти ва теваси ўлганларга тақсим қилиб берилди. Жума куни Қизилработли халқидин ва Холнафас ва Давлатназар бойдин Дўло *сардор* ва Давлатсоат ва Қурбонсайид изҳори итоат қилиб келдиларким, ҳар на амр қилсалар муте ва фармонбардормиз ва жонга миннат тутармиз. Якшанба кечаси ул ҳазрат Хўжаназар бекни аларға масҳуб қилиб, Қизилработға юборди. Ул кун ғанимат молидин қаромолниким, беҳаду беҳисоб эрди, сўқум учун барча умароға тақсим қилиб берди. Душанба куни Оллоқ кўр ва Қулмуҳаммад *сардор каргаз* шаҳардин чиқиб, Ўртақудуқ усти била тўққуз кунда дарбори фалакмиқдор мулозиматиға етти. Сешанба куни ойнинг ўн тўққузи²⁶⁵⁷ да Хирмонтавдин кўчуб, ошоқроқида кўлнинг шимолий жонибин мухайями хайёми зафарнишон ва муқарри боргоҳи шарофатбунён қилди. Чун ул мавзеда икки кун ўтуб, учинчи куниким, жума эрди, Холнафас ва Шариф *сардор* ва Давлатназарбой ва Қурбонсайид даргоҳи олампаноҳ хокбўлиқиға мушарраф бўлуб, масомеи жоҳу жалолға еткурдиларким, *тўқтомиш* жамоаси тобе ва фармонбардор бўлғусидурлар. Шанба куни ул ҳазрат аларға Имиршайхни қўшуб юборди. Тўрт кун ўтуб, бешинчи куниким, чаҳоршанба эрди, Холнафас ва Давлатсоатбой ва Имиршайх келдилар. Панжшанба куни ул мавзедин ўрдуи кайҳонпўйни ҳаракатға киргузуб, Испарзан тўпасида боргоҳи жаҳонпаноҳнинг қуббаи зарринин сипеҳрбариндин ўткарди. Жума куни истироҳат саририда мутамаккин бўлуб, шанба куниким, рамазон ойининг гурраси²⁶⁵⁸ эрди, андин руқуб қилиб, Маҳинни муаскари асокири ҳумоюн ва мухайями хайёми маймун қилди. Якшанба куни андин кўчуб, ўрдуи аълони Дурунға тушуруб, ҳазрат *ғуфронпаноҳ* сипоҳи нусратдастгоҳ била шери жаён ва бабри дамрон янглиғ аълони гурезпойни қовуб, Ардод дарбандиға қабаб, уруш солдилар. Ва икки тарафдин ҳам киши зое бўлмай, ул ҳазрат солим ва ғоним мурожиат кўргузуб, сангарға нузул қилди. Душанба куни таваққуф қилиб, сешанба куни ойнинг тўртида мурожиат қилиб, Маҳинда аввалғи сангарға нузул қилди. Чаҳоршанба куни андин кўчуб, Хирмонтавни лашкаргоҳ этти. Ул кун *така* йиғини кейиндин келиб, кўчнинг изидин бир тева олиб фирорий бўлди. Панжшанба куни *такани* таоқиб қилиб, баҳодирлар оч арслондек муонидларға етушуб, теги ғазаб бирла саккиз кишининг бошин жасади пур ҳасадидин жудо қилдилар ва беҳисоб от ўлжа эттилар. Ул урушда Муҳаммадкарим қўйчи рустамона шижоатлар ва далерона ғайратлар зуҳурға еткурди ва ғазаб ўти била муонидларнинг беҳисоб экин ва буғдойларин куйдирди. Жума куни Хирмонтавдин кўчуб, Қаросувдин ўтиб, Кўкча деган мавзеға нузул қилди. Сешанба куни андин ҳаракат қилиб, Ошиқободни муаскар қилди. Ул кун *явмут* баҳодирлари бир такани ўлдириб, калласин утбаи аёло туфроқиға туҳфа келтурдилар. Ва Содиқ махзум Аннавдин янгилик узум келтуруб, фуқаронинг арзин еткурди. Ҳамул кун ани қайтарди. Якшанба куни моҳи мазкурнинг тўққузида Ошиқободдин кўчуб, Аннавга қариб етганда, Жаъфархон ажзу инкисор била истиқболға чиқиб, остони давлатпосбонға лойиқ бир от ва пешкашлар тортиб, изҳори итоат ва убудият қилди. Ул кун ҳазрат зиллилоҳий Аннавнинг усти била роҳий бўлуб, Коварзни нузули мусарратнишон ва вусули назоҳаттавомони файзидин мафхари манозил ва ашрафи мароҳил қилди. Иттифоқо йўл асносида баъзи лашкария Аннавнинг атрофида бир-икки боғға берухсат кирган эркан. Соҳиби боғ арз қилғоч, ул ҳазрат камоли мурувват ва адлгустарлик ва ниҳояти марҳамат ва фуқаропарварликдин бебошлиқ қилганларға танбеҳ бергали киши буюриб, боғ эгаларига панжаи инъомдин зарпошлиғ кўргузуб, сарафрозлиқ бағишлади. Ҳамул кун Хўжамшукур йигирма қўй пешкаш бирла мулозиматға етти. Сўнгги куниким, душанба эрди, Ҳожи махзум Аннав савдогарлари бирла остони сипеҳрнишон хокбўлиқиға мушарраф бўлди. Ҳамул кун *йимроли кадохдолари* била *сорик* бекларига ва Хўжаназар бекка сарупои шоҳона била сарафрозлиқ еткурди. Ҳамул кун оломон саҳобнишон мешклар ва чашмасон мутаҳарраларға сув тўлдирдилар. Сешанба куни моҳи мазкурнинг ўн биринда²⁶⁵⁹ *йимроли* ва *сорик*

²⁶⁵⁷ 1233 йил 19-шаъбон/1818 йил 24 июн.

²⁶⁵⁸ 1233 йил 1-рамазон/1818 йил 5 июл.

²⁶⁵⁹ 1233 йил 11-рамазон/1818 йил 15 июл.

йиғиниға ва Хўжамшукур ва Ҳожи махзумға «аҳли оиласи олдиға хурсанд қайтурлар²⁶⁶⁰» фаҳвоси била ул ҳазрат шафқат ва марҳамат кўргузуб, масокин ва мавотинлариға қайтмоқ рухсати била дилнавозлиқ ва сарафрозлиқ еткурди. Ва ўзи ҳам «ватанни севмоқ имондандур²⁶⁶¹» маънии муҳаббат афзоси ва ҳам «подшоҳларнинг шаҳар-юртга нисбати жоннинг баданга нисбати кабидир²⁶⁶²» мазмуни ҳикматнамоси била амал қилиб, инони азиматин дор ал-хилофа жонибиға маатуф этиб, икки кун қатъи масофат қилиб, панжшанба куни моҳи мазкурнинг ўн учи²⁶⁶³ да Тажан ҳаволисига дохил бўлуб, нузули тароват вусули баҳоридин Қўша-Чўнгўлга чун гул назоҳат ва низорат бағишлади. Жума куни Муҳаммадниёз баҳодирнинг ўғли Ҳасанни ва Қутлуғмурод иноқнинг туғмаси Исмоилниким, шаҳардин келмиш эрди, йўлдошлари била сарупои шоҳона кийдириб ва аларға Денгиз халифани ҳамроҳ қилиб, шаҳарга юборди. Бу мазмун билаким «азиматимиз инонин шаҳар тарафига маатуф этдук. Иншооллоҳ тездурким, Хивақ дор ас-салтанаси нузулимиз баҳоридин рашки фирдавси ризвон ва вусулимиз азҳоридин ғайрати гулистони жинон бўлғусидир.» Якшанба куни наҳзат роятин ҳаракатға киргузиб, ярим манзил йўл юриб, бир сув канорин музриби боргоҳи гардунсо ва муқарри кавкабаи воло қилди. Ул кун Орол ва қароқалтоқ черикига ижозат берди, токим илгари кетгайлар. Душанба куни бухтин қатор ва ҳамозаи²⁶⁶⁴ борбардор, тўпу тўпхона, саропарда ва пешхонани чоштгоҳда кўчуруб илгари юбориб, ўзлари пешин намозин ўқуб, тавсани хуш лижоми сарсар хиромға рокиб бўлуб, бир кеча шабгир қилиб, сешанба куни Ёнтоқлиға нузул қилди. Чаҳоршанба куни андин кўчуб, шабгир қилиб, моҳи мазкурнинг йиғирмаси²⁶⁶⁵ да панжшанба куни Чарла қудуқи ҳаволисин шарафи нузули била ашрафи манозил қилди. Ул кеча анда бистари фароғат узра истироҳат кўргузуб, тонгласиким, жума куни эрди, пешиндин сўнг алами наҳзатни ҳаракатға киргузуб, шабгир била орада икки кўниб, якшанба куни Сўзанлини мавзеи боргоҳи ижлол қилди. Ул мавзеда низом ал-мулк вад-дунё Муҳаммадризо қўшбегининг юборган сув ва теваси, қандолот ва меваси етушти. Аларни ул ҳазрат барча умаро ва аркони давлатға тақсим қилиб, душанба куни андин саманди иқболға рукуб қилиб, Соғча қудуқи атрофин мавзеи хиргоҳ ва муаскари сипоҳ қилди. Ва андин кеч пешинда отланиб, намози шом вақтида Кесаклини муқарри кавкабаи воло қилди. Андин саҳар вақтида ҳаракат қилиб, тонгласиким, сешанба куни ва ойнинг йиғирма иккиси²⁶⁶⁶ эрди, чоштгоҳда ливон чархфарсонинг маҳчаи дарахшони офтоби рахшондек Қарокўл оёқидин намоён қилди. Ул мавзеда уламои изом ва кубарои зу-л-эҳтиром, соҳиби манзилат шаҳзодалар ва олий мартабат бек ва озодалар шаҳардин истиқболға чиқиб, мушоҳадаи дийдори султоний шарафига мушарраф бўлуб, нуқуди беҳисоб ва лаолии хушоб, балки жавоҳири жондин ул ҳазратнинг тораки мубракиға сочиғлар сочтилар. Ҳазрат соҳибқирон иқболға ҳамрикоб, давлатға ҳаминон шаҳарга нузул қилиб, дорилимора сукконининг умиди уюнин тўтиёйи ғубори сумми ҳийвани била равшан ва замирлари харобободин насими файзвурду маймуни била гулшан қилди. **Маснавий:**

*Кириб шаҳар аро хусрави комкор,
Мақом этти тахт узра жамшидвор.
Нузули била мулк обод ўлуб,
Вусулидин эл хотири шод ўлуб.
Юзидин вилоятга тўлдирди нур,
Сўзидин кўнгулларга завқу сурур.
Адолат баҳорини айлаб аён,
Мамоликни қилди риёзи жинон.*

²⁶⁶⁰ Қуръони карим, 84 : 9.

²⁶⁶¹ Ҳадис.

²⁶⁶² Араб халқи ҳикматларидан.

²⁶⁶³ 1233 йил 13-рамазон/1818 йил 17 июл.

²⁶⁶⁴ Жангчилар минган ва юк кўтарган туялар қарвони.

²⁶⁶⁵ 1233 йил 20-рамазон/1818 йил 24 июл.

²⁶⁶⁶ 1233 йил 22-рамазон/1818 йил 26 июл.

Баъзи вақоеи касир ал-бадоеким, ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишон дорилхилофаи Хивақға нузул қилгондин сўнг вуқуға етти, ийжоз тариқаси бирла тастир топар

Чун султон соҳибқирони фирдавсмакон тааидоти яздоний ва тавфиқоти субҳоний била *така* муонидларининг хирмани жамиатин ғазаб тунбоди била созуриб ва ул элнинг кўпракин мақхур ва мустосил қилиб, давлат ва иқбол била мурожиат кўргузуб, нузули файзидин дор ас-салтанаи Хивақни рашқи гулистони Эрам қилди, аввал воқеаиким, вуқу топти, бу эрди: Сунбор *сардор*ким, ҳазрат султони сулаймонмакон ва хоқони исқандарнишон, зубдаи салотини жаҳон ва умдаи хавоқини замон, рифъат ва убуҳатпаноҳ, шавкат ва азматинтибоҳ, форси мизмори шаҳомат ва басолат, муртақии мадорижинасфат ва жалолат, муассиси асоси шижоат ва бахтиёрий, мушаййиди аркони маъдилат ва комкорий, ҳодими бунёни ал-фисқ ва-л-исён ва моҳии қавоид аш-шарр ва-т-туғён, носибии аъломи амну омон ала муфориқ аҳл ал-иймон, халифат ар-раҳмон зилли-с-субҳон, ал-мўайяд би тааиди ал-малак ал-мустаон Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ, Абулғози Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхон *дома иқболаху ва абадда ижлолахунинг* беклик овонида мулозимлари зумрасиға дохил эрди, ийди рамазоннинг сўнгги куниким, шаввол ойининг иккинчи²⁶⁶⁷ куни сешанба эрди, *явмут* ва *йимроли*дин юз эллик баҳодири номдори шижоатшиорни жам қилиб, ҳазрат соҳибқирони жаннатмакондин рухсат олиб, чаҳоршанба куни ўбасидин отланиб, суръати тамом ва ужлати молокалом била қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, Ўрта қудуқ устидин Куртишға бориб, андин қум ичига кириб, кун чиқар тарафға илғор қилиб, Орчимон ва Дурун ва Маҳиннинг орқасидаги қудуқларда киши топа олмайин, Маҳиндин ўтгандин сўнг кеча қаронгғусида бир чўфонға йўлиқиб, анинг солиғи била Сувлатти қудуқиғаким, Ахалнинг қутби шимолий жонибида эрди ва андин Кўктўпага бир ярим манзиллик масофат эрди, бориб, уч-тўрт хўжанинг уйин топдилар ва аларға дахл қилмадилар. Ва ул мавзеда олтимиш уйлик хўжа ўлтирғон эркан ва аларнинг орасида беш-ўн уйлик *така* ҳам бор эркан. Мазкур бўлгон чўпоннинг йўлдоши аларға оломоннинг алар устиға кетганидин хабар бериб, жон ваҳминдин ҳар қайси бир тарафға фирорий бўлгон эркан. Оломон ул навоҳида «кўзни кўр қилувчи чақмоқ чақини ва тез эсар шамол ели каби²⁶⁶⁸» атрофу жавонибға илғаб, *таканин*г олти юз чоғлиғ тевагин ўлжалаб ва тўққуз кишисин теги бедариғ раҳнамолиғи била жаҳаннам водийсиға йўллаб, ғаноими касира бирла мурожиат кўргуздилар. Иттифоқо йўл асносида яна кўп тевага учраб, мажмуин қовмоқдин ожиз келиб, бир-икки бўлакин-ким, икки юз ва уч юздин зиёдароқ эрди, қовуб йўлга тушдилар. **Байт:**

*Берур ўлса агар Худо қулига
Матлабин келтуруб қўяр йўлига.*

Чун оломон ғояти шодлиғ ва ниҳояти хушвақтлиғ била қатъа масофат қилиб, Куртишға етдилар, суюнчилатиб шаҳарга киши юбордилар. Моҳи мазкурнинг ўн саккизи²⁶⁶⁹ да панжшанба куни аларнинг суюнчи хабари келиб, ойнинг йигирмаси²⁶⁷⁰ да шанба куни ўзлари шарафандўзи тақбили бисот бўлиб, хайётхонаи эҳсони подшоҳийдин хилои офтобшуо била сарафрозлиғ бўркин хуршиди жаҳонтоб фарқидин ўткардилар. Ва алардин бир киши адашиб қолмиш эрди, анинг ақрабосиға моли ғаниматдин ўз ҳиссасидин бошқа йигирма тева зиёда бердилар. Ва уч-тўрт кундин сўнг ул дағи омон-эсон келди.

Боғибак баҳодирнинг чаповули. Зу-л-қаъда ойининг иккинчи²⁶⁷¹ куниким, чаҳоршанба куни эрди, *явмут* саромадидин Боғибак баҳодир ва Мурод *сардор* ва Сунбор *сардор* ва *йимроли* Араб *сардор* ва ғайриҳум жами касир билаким, аксари *явмут* ва *йимроли* ва *ҳасанэли* эрди, ҳазрат соҳибқирондин рухсат олиб, Соғча қудуқи устидин *така* чаповулиға мутаважжиҳ бўлуб, Чарла қудуқиға етганда Соат *сардор*ни бошчи қилиб, кунчиқар тарафға озим бўлиб, икки манзилда Хон қудуқиға етдилар. Анда икки кеча таваққуф қилиб, барча марокибин суғориб, андин кўчуб, бир манзилда яна бир қудуқға етдилар. Ва андин теваларин аввалғи қудуқға қайтариб, ўзлари бир ярим манзил қатъи масофат этиб, Боллиқули-

²⁶⁶⁷ 1233 йил 2-шаввол/1818 йил 5 август.

²⁶⁶⁸ Араб мақоли.

²⁶⁶⁹ 1233 йил 18-шаввол/1818 йили 21 август.

²⁶⁷⁰ 1233 йил 20-шаввол/1818 йили 23 август.

²⁶⁷¹ 1233 йил 2-зу-л-қаъда/1818 йил 3 сентябр.

нинг оёқидин дохил бўлиб, қибла жонибиға чаповул уруб, такадин ўттуз чоғлиғ кишини қатлға еткуруб, мол топа олмайин, кўп қўйларин қириб, мурожиат кўргуздилар. Анинг учунким, уч кундин бурун бир *сориқ* чаповулчиларнинг боруридин хабар етқариб, барча молларин Марв дарёсидин илгари ўтқарган эрканлар. Алар қайтиб, йигирма кунда моҳи мазкурнинг йигирма бири²⁶⁷² да душанба куни даргоҳи олампаноҳ мулозиматиға еттилар.

Сори карнайнинг чаповули. Чун Сори карнайким, шижоат ва мардоналиғда мумийлайҳ ва мутамиди алайҳ киши эрди, қирқ баҳодир йигит билаким, майдони масофда ҳар бири юз кишиға баробар келур эрди, соҳибқирони гитийситоннинг рухсати била Ўрта қудуқи устидин бир неча кун қатъи манозил қилиб, *така* муонидларининг сархайли Мурод *сардори* тийрарўзгорнинг тавобеидин қазои мубрам янглиғ дохил бўлуб, тўққуз кишисин теги бедариф дамидин ўтқариб, икки юздин зиёдароқ теvasин суруб қайттилар. Бу воқеадин хабар топиб, такадин етмиш чоғлиғ киши отланиб, оломонни таоқиб қилиб. ақабидин етиб уруш солдилар. Баҳодирлар дағи қайтарилиб, барча бирдин жиловрез от солиб, бир ҳамлада муонидларни мағлубу мунҳазим қилдилар. Ул урушда яна ўн кишисин мақтул қилиб, от ва яроғ ва асбобин ўлжа этиб, солиму ғоним вилоятға дохил бўлдилар. Зу-л-қаъда нинг аввали²⁶⁷³ да шаҳардин чиқиб, ўн тўққузланжи²⁶⁷⁴ куниким, якшанба эрди, суддан хилофат мулозиматиға еттилар.

Ва мазкур ойнинг аввалида мулло Абдулносир мингбоши деган Ўрусдин элчи бўлуб келмиш эрди. ҳазрат соҳибқирон ани ҳамул ойнинг олтиси²⁶⁷⁵ да рухсат бериб қайтарди.

Ва зу-л-ҳижжа ойининг йигирма олтинжи²⁶⁷⁶ куниким, душанба эрди, ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон. *явмут* ва ҳасанэли ва *йимроли сардорларин* ва навкарларин уч гуруҳ қилиб, уч тарафдин чаповулға юборди.

Жума куни муҳаррам ойи кириб, сана минг икки юз ўттуз тўртға (1234) интиқол етти. **Аввалғи гуруҳнинг воқеаси.** Сори карнай ва Шоҳниёз бек *явмутдин* юз олтмиш киши била Ўрта қудуқи устидин ўтуб, Боми Бурма тавобеидин мамолики маҳрусаға кўчуб келатурғон такадин Давлатназар бойнинг уруғидин беш-ўн уйлукни хатодин торож қилиб, эркакларин қатлға еткуруб, аёл ва атфолларин асир қилиб қайттилар. Бу сафарнинг муддати йигирма кун эрди.

Иккинжи гуруҳнинг сониҳаси. Мазкур бўлғон кунда Мурод *сардор* ўттуз муборизи кинагузор била Соғча устидин қадами истижол била қатъи масофат этиб, Дурун ва Маҳиннинг орқа тарафидин балон ногаҳон янглиғ дохил бўлуб, беш кишининг бемағз бошин жасади палидидин жудо қилиб, икки юз чоғлиғ тева суруб қайттилар.

Учунжи гуруҳнинг тазкараси. *Човдур* Хусайн баҳодир бошлиғ жами *ҳасанэлининг* сипаҳдорлари ва *йимроли* тоифасининг *сардорлари* ва ўзбақдин *хитой* Қилич *юзбоши тарокима* ва *ўзбакиядин* етти юз киши бўлуб, мазкур бўлғон кунда Соғча йўлиға озим бўлуб, Тажандин чиқтилар. Ва Тажандин илғаб, Сарахс тавобеотидағи такани чопиб, ўттуз чоғлиғ кишини ўлдириб қайтиб, Тажаннинг канориға етганда Қилич *юзбоши* ва *эқдар* Дурдимурод баҳодир ва Авазберди *тавор* бошлиғ йигирма киши айрилиб қолдиларким, бир иш кўрсатмай қайтмасмиз. Ва Хусайн баҳодир Тажандин қайтиб, дарбори фалакмикдор мулозиматиға етти. Ва бу сафарининг муддати ўн саккиз кун эрди.

Хони жаннатмаконнинг жулусининг ўн тўртунжи йилининг вақоеи. Ул жумладин: ҳазрат подшоҳн мағфиратдастгоҳнинг шикор иродаси била наҳзат кўргузуб, **Орол диёриға бормоқи.**

Бир неча кун қуш солмоқ ва ов олмоқ тамошаси била масрур ва шодком бўлуб, инони отифатин дорилхилофа савбиға қайтармоқи

Чун таърих ҳижрий минг икки юз ўттуз тўртда (1234) муҳаррам ойининг йигирма учи²⁶⁷⁷ да шанба куни ҳазрат султони соҳибқирони жаннатмакон шикор иродаси била дор ас-салтанаи Хивақдин рукуб

²⁶⁷² 1233 йил 21-зу-л-қаъда/1818 йил 22 сентябр.

²⁶⁷³ 1233 йил 1-зу-л-қаъда/1818 йил 2 сентябр.

²⁶⁷⁴ 1233 йил 19-зу-л-қаъда/1818 йил 20 сентябр.

²⁶⁷⁵ 1233 йил 6-зу-л-қаъда/1818 йил 7 сентябр.

²⁶⁷⁶ 1233 йил 26-зу-л-ҳижжа/1818 йил октябр.

²⁶⁷⁷ 1234 йил 23-муҳаррам/1818 йил 22 ноябр.

қилиб, чун Тошоёқ мавзеиға етти, Оллош *бий* ва Суюн *бий* ва Бекали *мироб* ва Қуттихўжа *шайхулисломни така* чаповули учун рухсат берди. Токим йўл яроғининг саранжомига машғул бўлғайлар. Ва ўзи Шимол қалъадаги работға нузул қилиб, уч кун ул жавонибда шикор қилди. Ва сешанба куни Султонхонни Аваз *юзбоши* ва Худойберди *юзбоши* ва Алиризо *юзбоши* ва Абдулсамад бек чуроғоси ва Абдулрахим бек ва жами қуллар навкари била Сунатға юбориб, ўзлари Тошҳовузга тушти. Аммо Бадркандда Боми Бурмали ва Қизилработли *такаларнинг кадхудолари* Давлатназарбой ва Шариф тилку бошлиғ келиб, изҳори убудият қилдилар. Ул ҳазрат аларға иноят ва марҳамат кўргузуб, уч кишисин изига қайтарди, токим ўбалариким, Сонсиз қудуқи ҳаволисиди сокин эрди, кўчириб келтургайлар. Аммо. Ул ҳазрат шаҳардин чиққан куни Қилич *юзбоши* ва Дурдимурод баҳодири мазкурким, йўлдошларидин айрилиб қолмиш эрди, Тажандин Ахал жониби илғор қилиб, йўлда Хўжамшукурнинг ўбасининг устидин ўтуб, Аннав ҳаволисиди ахалли *таканинг қирқ тевали орғишчи корвониға* учраб, барча кишисин ўлдириб, молларин олиб, мурожиат қилиб, шаҳарга келдилар. Ва Бадркандда утбаи аъло мулозиматиға етиллар. Ул ҳазрат Тошҳовузда икки оқшом таваққуф қилиб, андин кўчуб, Қиличниёз бойнинг ҳавлисиға ва андин Қарожа кўлиға нузул қилди. Андин кўчуб муҳаррам ойининг салхи²⁶⁷⁸ да шанба куни Йилон қириға тушти. Аммо, маълум бўлсунким, Оллош *бий* якшанба куни гурраи моҳи сафар²⁶⁷⁹ *хатама Оллоҳ билхайр вал-зафар*да чаповулға отланди. Ва ҳамул кун Абдулғафур бек Бухорий Бухородин қочиб келиб, Хўжаш *маҳрам* била Йилонқирида остонбўслиғ шарафиға фоиз бўлди. Сўнқги кун беки мазкурни Хўжаш *маҳрам* била шаҳарға қайтариб, кўчуб Қумсангарға тушти. Андин кўчуб Хўжаэлининг шарқий ва жанубий атрофин қушлаб, Болақўйғон тўпасиға тушуб, андин Қутлуғмурод *иноқнинг* ҳавлиси атрофин қушлаб, сафар ойининг олтинжи куни Кўҳна Урганж бузургворларин зиёрат қилиб, андин Қум Чўнгкўлға нузул қилди. Андин Бувотға тушуб, бир кун таваққуф қилиб, моҳи мазкурнинг ўнида Кенгёнтоқға нузул қилди. Ул мавзеда Оллоҳқули бек ибн Фозил *бий* ибн *амир* Дониёлнинг Бухородин қочиб келган хабари келди. Ул ерда тўрт кун таваққуф бўлуб, ҳар кун қуш солмоқ била шикорийларға қиронлар солди. Андин кўчуб, бир неча кун Ойбукур қирининг атроф-жавонибин ободон қушлаб, Отйўли гузаридин ўтуб, Қўнротда ўз ҳавлисиға нузул қилиб, анинг кунгураи фахрин фалак зурвасидин ўткарди. Ва анда икки кун туруб, ул навоҳини овлаб, андин кўчуб, муз усти била дарёдин убур қилиб, Ўқузкетганким, дарёнинг шуаботидин бир улуғ шуъбадур, анинг канориға нузул қилди. Андин ҳаракат ҳаракат кўргузуб, мазкур ойининг салхи²⁶⁸⁰ да якшанба куни Мунчоқлини мавзеи боргоҳи иқбол қилди. Ул кун Оллош *бийнинг* иниси Муҳаммадризо бек оломоннинг оллидин суюнчилаб келди. Раби ал-аввал ойининг гурраси²⁶⁸¹ да Ҳожимурод ўлгандин дарёни кечиб, Мўйин Ото била Хўжатераки оралиғиға нузул қилди. Андин кўчуб, Қутлуғмурод *иноқнинг* ҳавлисиға тушти. Ул мавзеда оломондин Дўсим *бий* келиб, мулозиматға етти. Андин отланиб, Шорқировуқнинг шарқий жонибиға нузул қилди. Ул кун намози шомда Оллош *бий* ва Суюн *бий* ва *шайхулислом* ва Қурбонниёз *маҳрам* ясовулбоши мулозиматға етиллар. Андин кўчуб, Омонқули ариқининг кунчиқар шўбасининг оёқиға тушти. Андин наҳзат қилиб Қиличниёз бойнинг ҳавлисини нузули файзидин рашки фирдавсарин қилди. Ул мавзеда *дастурхончи* бошлиғ аксари *маҳрам* ва *юзбошилар*ким, чаповулға маъмур бўлуб эрдилар, келдилар. Бир киши келиб, Султонхоннинг омон-эсон юртиға бориб, Мурод *сардорнинг* элотидин юз тева орғишжисин олгон хабарин еткурди. Ул кун ҳазрат соҳибқирон қатъи масофат қилиб, сулси шаб²⁶⁸² да мустақарри салтанатға нузул қилди.

Оллош *бийнинг* чаповул урғони табиини. Чобуксавор қалам саҳифа майдониға бу янглиғ адҳам сурарким, сафар ойининг гурраси²⁶⁸³ да якшанба куни Оллош *бий* умарои маъмур билаким, Қуттихўжа *шайхулислом* ва Дўсим *бий* ва Бекали *мироб* ва Суюн *бий* ва Ҳожимурод *дастурхончи* ва сипаҳдорлардин Хўббикўли хўжа ва Ниёзмұхаммад бой ва Муҳаммадқули бек ва Қутлуғмурод бек ва Қутлуғмурод *иноқ*нинг навкари Умбой бек ва қипчоқ Хўжаниёз *бий* ва *хитой* Раҳимберди *бий* ва *қароқалпоқиядин* Давлат-

²⁶⁷⁸ 1234 йил 30-муҳаррам/1818 йил 29 ноябр.

²⁶⁷⁹ 1234 йил 1-сафар/1818 йил 30 ноябр.

²⁶⁸⁰ 1234 йил 29-сафар/1818 йил 29 декабр.

²⁶⁸¹ 1234 йил 1-раби ал-аввал/1818 йил 29 декабр.

²⁶⁸² Тундан уч бўлаги ўтганда.

²⁶⁸³ 1234 йил 1-сафар/1818 йил 30 ноябр.

назар бий ва явмутиядин Қоқа сардор ва ғайриҳум ўзбак ва явмут сипоҳидинким, аксари беклар ва маҳрамлар эрди ва адади икки минг кишига қариб етти ва Қурбонниёз ясовулбоши ул сипоҳнинг саранжоми муҳоми учун масҳуб бўлиб, балдаи Хивақдин аъломи зафарфаржомни ҳаракатга киргузуб, Соғжа қудуқи ҳаволисин муаскари асокири ферузийасар қилдилар. Сешанба куни анда таваққуф қилиб, чаҳоршанба куни пешиндин сўнг кўчуб, икки кун қатъи манозил қилиб, учунжи кунким, шанба эрди, Чарла қудуқи атрофиға нузул қилиб, барча марокиб ва мавошиларин суғориб, якшанба куни андин кўчуб, наҳзат ливосин ҳаракатга киргузуб, мақсад тарафиға озим бўлдилар. Ва сўнқғи якшанба кунким, мазкур ойнинг ўн беши²⁶⁸⁴ эрди, Қаросув оёқидин чиқиб, тонг вақтида Қипчоқ ва Ормон қалъаларининг устиға бориб, роёти нусратоётни барпой қилдилар. Ва оломонни Хўббиқули хўжа бошлиғ атроф ва акнофға чаповулға юборилар. **Итифоқоти ҳасанадин**, ул кун Ахал такасининг икки бўлак корвониким, бири Марвдин Ахалға келур эркан ва бири Ахалдин Марвга борур эркан, ул икки корвон бир-бирига мулоқи бўлгон ҳолда оломоннинг олдиға йўлиқиб, мақтул ва торож бўлдилар. **Байт:**

*Бир дамда анингдек ўлди нобуд,
Гўё ки бурун йўқ эрди мавжуд.*

Аммо. Оломон юқориси Ошиқобод туши ва ошоқи Маҳиндин бери тохту торож қилиб, кўп кишини қатлға еткуруб, кўп атфол ва аёлни ўлжа ва асир қилдилар. Андоқким ул диёрда дайёре ва мутанаффисе қолмадиким, аҳли чаповулнинг дасти татовулиға тушуб мақтул ва маасур ва ўлжа бўлмагон бўлғай. Ул кун оломон бениҳоят тева ва от ва йилқи ғанимат қилиб, пешинда аъломи нусратилтизом зиллиға жам бўлдилар. Ҳамул кун такадин юздин кўпрак киши қатлға етти ва етмиш етти киши исорат қайдиға чекилди. Ва тамоми уйлари талаб, аксарисин ғазаб ўтиға ёқтилар. Аммо, оломондин уч мажҳул киши шаҳодат топти. Ул оқшом мурожиат қилиб, қумға кириб, азимат маркабин сурдилар ва саҳал муддатда Чарла қудуқиға еттилар. Ул мавзеда Оллош бий ўзининг иниси Муҳаммадризо бекни умарои мазкурнинг кишилари била суюнчилатиб илгари юборди. Ва Чарлада икки кун таваққуф қилиб, оломонға ўлжаларни истихрожи химс²⁶⁸⁵ дин сўнг тақсим қилиб берди. Ва андин кўчуб, қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, чаҳоршанба куни моҳи мазкурнинг йигирма беши²⁶⁸⁶ да шаҳарга нузул қилдилар.

Соат сардор ва Холниёз юзбошининг чаповули. Оллош бийлар чаповулға кетгандин сўнг Соат сардор ва Холниёз юзбоши йимроли ва ўзбакиядин юз саксон киши била рухсат олиб, Марв жонибиға озим бўлдилар ва Сероб қудуқида бурқоз жамоасининг кўп қўйиға учраб, чўфонларни ўлдириб, барча қўйларни суруб олиб келдилар ва тақсим қилдилар. Ҳар кишига йигирма беш қўй тегди.

Қилич чавдорнинг чаповули. Қилич сардор явмутия жамоасидин тўқсонға қариб киши била зубдат ал-аозим, қудват ал-акорим, моҳии ал-бидъат ва-н-нифоқ Қутлуғмурод иноқ наварра марқадаҳудин фотиҳа олиб, жума куни сафар ойининг йигирмаси²⁶⁸⁷ да Оллош бийлар келмасдин беш кун бурун Исм Маҳмуд Отонинг устидин чўлға кириб, қатъи масофат этиб, Шўр қудуқ мавзеидаким, Ахалнинг шимолия жонибидур, таканинг кўп теvasиға учраб, саккиз кишисин ўлдириб ва икки туғма тутуб, жами теvalарни суруб қайттилар. Ва раби ал-аввал ойининг еттиси²⁶⁸⁸ да остони сипехрнишон мулозиматиға етиб, туғмалар била эллик тева фон бердилар. Ул аснода Қизилработли такаларнинг аксари уйлари бирла кўчуб, ҳазрат соҳибқирони жаннатмаконнинг зилли ҳимоятиға келдилар.

Ва мазкур ойнинг ўн бири²⁶⁸⁹ да Холнафас ҳам уй ва ўғлонлари била кўчуб келди. Ва анинг била Ахал кадҳудоларидин икки киши келиб, итоат ва фармонбардорлиғ аризадоштин утбаи аъло мулозимлариға еткурдилар.

²⁶⁸⁴ 1234 йил 15-сафар/1818 йил 14 декабр.

²⁶⁸⁵ Ўлжанинг бешдан бирини чиқариб (ажратиб) олиб, давлат ҳисобига ўтказиш. Ўлжа солиғи.

²⁶⁸⁶ 1234 йил 25-сафар/1818 йил 25 декабр.

²⁶⁸⁷ 1234 йил 20-сафар/1818 йил 18 декабр.

²⁶⁸⁸ 1234 йил 7-раби ал-аввал/1819 йил 4 январ.

²⁶⁸⁹ 1234 йил 11-раби ал-аввал/ 1819 йил 8 январ.

Ва ойнинг ўн беши²⁶⁹⁰ да чаҳоршанба куни Ахалдин тўққуз киши келиб изҳори убудият қилди. Ҳамул кун ҳазрат Турсунхўжа эшон вафот топти. Панжшанба куни Манзилхонда мадфун бўлди. *Раҳматуллоҳи алайҳ*.

Ва жума куни Қутлуғмурод *иноқ* барча умаро била девонхонада *така кадхудо*ларини чақириб ва аларнинг сўзларини эшитиб, рухсат бердилар. Алар йигирма кунга муҳлат олиб, юз отлиғ навкар ва икки юз оқ уйли келтурмакчи бўлдилар.

Шанба куни Хўжаш *махрам* фотиҳа тўйи берди. Қутлуғмурод *иноқ* тўйдин чиқиб, Хўжаэлига Турсун эшоннинг фотиҳасига кетти. Ул аснода *қазоқ* хони Шерғозихон мулозиматга келди. Арбоби таворихнинг замоири хуршидназоирига маълум бўлсунким, Шерғозихон ул ҳазратнинг ярлиғи жаҳонматон била хон бўлуб, Сир дарёсининг савоҳилига борғонда Сир бўйиндаги *қазоқ*лар муте ва фармонбардор бўлуб, Шерғозихон ўз тарафидин Бектемур *охунд*никим, ул навоҳига *қози* эрди, ул жамоага ноиб қилиб, ўзи қирга кўчган улуснинг изидин борди. Ва ул жамоаким, аксари *тўрт қаро* эрди, муттафиқ ал-лафз Шерғозихонга инқиёд қилдилар. Бу воқеадин Аранғозихон махзул ва манкуб бўлуб, зоҳирдин хонга дўстлиғ қилиб, элнинг бир канорида ўлтирур эрди. Ул аснода Бектемур *охунд* тариқи савобдин мунҳариф бўлуб, ёшурун Аранғозини чақириб, улусни анинг итоатиға ва Шерғозихоннинг муҳолифатиға тарғиб ва таҳрис қилди. Шерғозихон бу ҳодисадин огоҳ бўлғоч, бетоб ва бетоқат бўлуб, *охунд*га кўп кишилар юборди. Ҳеч фойдае мутартиб бўлмади. Ул ҳолда Аранғози ва *охунд* ўзлариға тобе бийларнинг иттифоқи била *чигилли* жамоасин тўрт тақсим қилиб, бир бўлакин Аранғозиға номзад қилдилар. Минг уйлук *қазоқ* ва минг уйлук *қароқалтоқ*никим, Сир дарёсининг канорида мутамаккин эрдилар, *охунд*га мутааллиқ қилдилар. Ва бир бўлакин Нурумғози султон ибн Абдулазизхонга тафвиз қилдилар. Ва *тўртқаро*ким Шерғозихоннинг ёнида эрдилар, анинг ҳукуматин Шерғозихонга ҳавола қилдилар. *Охунд* муниинг била ҳам кифоя қилмай, ҳазрат соҳибқироннинг сиёсати ҳаросати жиҳатидин макру ҳийла қилиб «Шерғозихон хонлиқин иниси Аранғозиға ўз ихтиёри била топшурди» деб, қирқ йўрға ва қирқ қуш ва қирқ оқ кийиз пешкаш олиб, Аранғозининг кичик иниси Ўрдағози *тўрани* ва баъзи бийларни ва Саодатгирайнинг ўғлини ёниға олиб, Аранғозини хон қилмоқ муддаоси била ҳазрат соҳибқироннинг мулозиматиға келди. Ул ҳазрат бу воқеа кизбин сўзларидин фаҳм қилиб, аларни сақлаб, Омонбой *юзбоши* ва Тайлоқ *юзбошини* Шерғозихон била Аранғозиға юборди, токим иковин дарбори фалакмиқдор мулозиматиға олиб келгайлар. Чун маъмурлар борғондин сўнг баъзи элким, Жонназар *бий* бошлиғ Аранғозиға тобе бўлуб эрдилар, пушаймон бўлуб, Шерғозихонга қўшулдилар. Чун Шерғозихон ҳазрат соҳибқироннинг мулозиматиға келмакчи бўлуб отланди, Аранғози уч юз киши била олдиға чиқиб, мамонеат кўргузди. Охир урушуб, Шерғозихонга ёвуқдаги эллардин кўмак етиб, Аранғозиға шикаст бердилар. Ва Шерғозихон суддаи хилофат мулозиматиға етти. Анинг сўзи била Бектемур *охунд*нинг кизби маълум бўлуб, *охунд* била Ўрдағози *тўра* зиндони газаби султонийда маҳбус ва мағлул бўлдилар. Ва раби ал-аввал ойининг салхи²⁶⁹¹ да Қутлуғмурод *иноқ* Хўжаэлидин келди. Ва рабиъ ас-соний ойининг тўрти²⁶⁹² да шанба куни муқарриби ҳазрати султоний, мақбули жаноби соҳибқироний, надими шаҳаншоҳи муқаррам Хўжаш *махрам* азим тўй ва улуг қурултой тартиб бериб, тиладиким, ҳазрат соҳибқирон қудуми мусарратлузуми шарафидин сур аҳлиға сурур бағишлағай. Ул ҳазрат анинг тўйхонаи умидин ташрифи шарифи файзидин рашки гулистони жинон ва ғайрати фирдавси ризвон қилиб, анинг фахру фахомати фарқин авжи фарқаддин ўткарди. **Байт:**

*Хушо, улким шаҳаншоҳи жаҳон файзи қудумидин,
Назоҳат ичра манзилгоҳи анинг жаннатосодур.*

Маҳрами мазкур шойиста хизматлар ва писандида зиёфатлар тақдимға еткуруб, лаолини хушоб ва жавоҳири сероб ва явоқити ноёбдин беҳисоб ул ҳазратнинг қадами давлаттавомиға сочиғлар сочи ва хильати хуршидфом ва саманди заррин лижом пешкаш чекти. Аркони давлат ва аёни ҳазратға дағи

²⁶⁹⁰ 1234 йил 15-раби ал-аввал/1819 йил 12 январ.

²⁶⁹¹ 1234 йил 29-раби ал-аввал/1819 йил 26 январ.

²⁶⁹² 1234 йил 4-рабиъ ас-соний/1819 йил 31 январ.

заррин хилъатлар кийдириб, яхши иззатлар зуҳурга етурди. Ул ҳазрат бир кеча анда маснаднишин ва ишратгузин бўлуб, тонгласиким, якшанба куни эрди, мурожиат қилди. Ва мазкур ойнинг саккизи²⁶⁹³ да чаҳоршанба куни ул ҳазрат Шерғозихонни аркка чақириб, зиёфати шоҳона тартиб берди. Ва мундин уч кун бурун Арангғозининг Сир канорида фирорий бўлғони ва қолғон улуснинг итоати хабари келди. Ва ул аснода қарохонли таканинг ҳам ўн оқ уйлиси келди.

Ва мазкур ойнинг ўн иккиси²⁶⁹⁴ да якшанба куни Фозил бек жаҳони фонийдин олами боқийга риҳлат кўргузди. Анинг муддати умри саксон беш йил эрди. Ҳам вилодати, ҳам вафоти Барс йилида воқе бўлди. Анинг олти ўғли бор эрди. Аларнинг отлари булардур: Абдуллоҳбек ва Юсуфбек ва Тангриқулибек, ул беш ёшида вафот топти ва Худойберганбек, ул хони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеаи ҳоиласида Бухоро босқисида шаҳид бўлди. Ва Яқуббек ва Авазбек; Ва анинг нашъин ўз мадрасидаким, жой қилиб эрди, дафн қилдилар.

Ва мазкур ойнинг йигирмаси²⁶⁹⁵ да душанба куни кечаси Ниёзмуҳаммад бек ҳақ раҳматиға борди. Анинг бир ўғли бор эди. Ўзидин бурун вафот топти. Анинг муддати умри эллик саккиз йил ва йили Йилон эрди.

Ҳамул кун така навкарларидин йигирма киши илгари келди.

Суюн бийнинг чаповули. Жумода-л-аввал ойининг тўққузи²⁶⁹⁶ да жума куни Суюн бий ва Қуттихўжа шайхулислом ва Муҳаммадгон хўжа ва Авазберди юзбошини ул ҳазрат ўзбак ва тарокимадин икки минг киши била Марв устига чаповулға номзад қилди. Ва Муҳаммадниёз ясовулбошини ҳам аларға масҳуб қилди. Суюн бий ул кеча Ангорикда бўлуб, шанба куни мазкур ойнинг ўнида Соғча қудуқи усти била мақсад тарафиға озим бўлуб, ўн уч кундаким, ойнинг йигирма иккиси²⁶⁹⁷ ва панжшанба эрди, Марвга дохил бўлуб, Қумёб деган мавзела тоза қалъа бино қилмиш эрдилар, ул қалъанинг устига бориб, атроф-жавонибға чаповул юбориб, кўп кишини қатлға еткуруб ва беҳисоб тева суруб мурожиат кўргуздилар. Ва бир неча кун қатъи масофат қилиб, даргоҳи фалакиштибоҳ мулозиматиға етиб, мароҳими подшоҳона ва навозиши хусравонаға машмул ва махсус бўлдилар.

Ва Шерғозихонким, Бектемур охундининг воқеасида ҳазрат соҳибқироннинг фармони лозимилзони била келиб, шаҳарда мутамаккин эрди, куйдурги яраси чиқиб, ражаб ойининг ўни²⁶⁹⁸ да чаҳоршанба куни вафот топти.

Мазкур ойнинг ўн саккизи²⁶⁹⁹ да панжшанба куни хони жаннатмакон Лавдонни боғлатмоқға рукуб қилди. Ҳамул кун Мир Ҳайдарнинг элчиси Нурмуҳаммад бек маҳрам даргоҳи олампаҳо хохбўслиқиға етти.

Шанба куни Имиршайх Ойимбек бошлиғ така кадҳудолари била келдилар.

Шабоннинг олтиси²⁷⁰⁰ да якшанба куни ул ҳазрат Лавдонни боғлатиб келиб, шаҳарга тушти. Бу сафарнинг муддати ўн саккиз кун эрди. Ул аснода Марв такаси ва соруқ халқининг элчилари изҳори убудият қилиб келди. Ва шабоннинг ўн еттиси²⁷⁰¹ да Нурмуҳаммад бекни рухсат бериб, Бухороға қайтарди. Ва зу-л-қаъда нинг ўн учи²⁷⁰² да панжшанба куни ҳазрати хон шикор учун отланиб, дарёни Урганж тушидин кечиб, юқориға Садвар тушиға бориб қайтиб, Қапқоқлидин ўтиб, зу-л-ҳижжа нинг саккизи²⁷⁰³ да душанба куни шаҳарга тушти. Бу сафарнинг муддати йигирма олти кун эрди. Бу сафарда қазоқда Жонғози тўра ибн Шерғозихондин ва Султон Темурдин изҳори ихлос хабари келди.

²⁶⁹³ 1234 йил 8-рабиъ ас-соний/1819 йил 31 январ.

²⁶⁹⁴ 1234 йил 12-рабиъ ас-соний/1819 йил 4 феврал.

²⁶⁹⁵ 1234 йил 20-рабиъ ас-соний/1819 йили 5 феврал.

²⁶⁹⁶ 1234 йил 9-жумода-л-аввал/1819 йили 7 март.

²⁶⁹⁷ 1234 йил 22-жумода-л-аввал/1819 йили 19 март.

²⁶⁹⁸ 1234 йил 10-ражаб/1819 йили 5 май.

²⁶⁹⁹ 1234 йил 18-ражаб/1819 йили 13 май.

²⁷⁰⁰ 1234 йил 6-шаъбон/1819 йили 30 май.

²⁷⁰¹ 1234 йил 17-шаъбон/1819 йили 10 июн.

²⁷⁰² 1234 йил 13-зу-л-қаъда/1819 йили 3 сентябр.

²⁷⁰³ 1234 йил 8-зу-л-ҳижжа/1819 йил 29 сентябр.

Зу-л-ҳижжа нинг ўн учи²⁷⁰⁴ да шанба куни Ойимбек ва *така кадхудолари* ва Ризоқулихоннинг элчиси Маҳдибек ва Нажафалихоннинг элчисиким, бурунроқ изҳори ихлос қилиб келмиш эрдилар, аларга Аваз *юзбоши* ва Бекниёз ноибни қўшуб, рухсат берди. Ва буюрдиким, агар сўзларида рост бўлсалар, ини ва ўғлонларин навқари била қўшуб юборсинлар.

Ҳамул йил, яъни сана минг икки юз ўттуз тўртда (1234) Товушқон йили ҳазрат султони гитийситон Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхоннинг қурратилайни Бобожон *тўра*, яъни Муҳаммадамин *тўра* таваллуд топти. *Заййада умраҳу*.

Ҳазрат соҳибқирони фирдавсмаконнинг жулусининг ўн бешинчи йилининг вақоеси

Ул жумладин: сана минг икки юз ўттуз бешда ва муҳаррам ойининг ғурраси²⁷⁰⁵ да сешанба куни Ўрус элчиси Никулой Никулойич Гуржистон ва Тифлис *ҳокими* Алексей Петровичдин келди. Ҳазрат соҳибқиронинг амри била Отчопар ва Эшназар шибирғон элчининг олдиға чиқиб, Хўжаш маҳрамнинг ҳавлисиға тушурдилар. Ва мазкур ойнинг учида панжшанба куни ҳазрат соҳибқирон шикор иродаси била рукуб қилиб ва Йилон қиридин дарёни кечиб, Бештўпага нузул қилди. Анда бир неча кун қуш солмоқ ва ов олмоқ тамошаси била масрур ва шодком бўлуб, мурожиат кўргузди. Мазкур ойнинг йигирма иккиси²⁷⁰⁶ да сарири салтанатға нузул қилди. Бу сафарнинг муддати йигирма кун эрди. Ва ойнинг йигирма бешиди жума куни Жонғози *тўра* ибн Шерғозихон *қазоқ* ақобири била даргоҳи олампаҳо утбабўслиқиға мушарраф бўлди. Ва сафар ойининг учи²⁷⁰⁷ да сешанба куни ҳазрат соҳибқирон Жонғози *тўрани* отаси ўрниға хонлиқ тожи била сарафроз қилиб, *қазоқ* аёлотиға номзат қилди. Ва жума кечаси Ўрус элчисига кўруниш бериб, Яқуббой била Эшназар шибирғонни анга қўшуб юборди. Ул аснода *гўклан* била Менглигалди ёруқ ўн олти киши билаким, муҳаррам ойинда мутаоқиб *қизилбош* ғазотиға кетмиш эрдилар, ғанимати фаровон ва усарои бепоён била мутаоқиб келдилар. Ва раби ал-аввалнинг еттиси²⁷⁰⁸ да жума куни Сарахс *ҳокими* Ҳакимхон *солур* катхудолари била жаноби рифъатмаоб мулозиматиға мушарраф бўлди. Ва мазкур ойнинг ўн бешиди чаҳоршанба куни *қизилбош* хонларининг ўғлонлари изҳори убудият қилиб, мулозиматға келдилар. Андоққим, Нажафалихоннинг ўғли Искандархонким, ўн икки ё ўн уч ёшида эрди ва Ризоқулихоннинг аммзодаси Шарафхон ибн Оллоҳбердихон ва Беглархоннинг холзодаси Каримхон эрдилар. Ва раби ал-охир ойининг учида шанба куни ҳазрат соҳибқирон подшоҳона зиёфат қилиб, Ҳакимхон ва *курд* хонлариға бори ом берди ва заркаш либослар била мулаббас қилиб, саркаш отлар миндириб сарафрозлиғ бағишлади. Ҳам ул учурда Омонбой *юзбоши* ва Тойлоқ *юзбошининг* Аранғозиға тутулгон хабари келди. Бу ижмол тафсили улким, мазкур *юзбошилар* ул ҳазратнинг амри била Шерғозихонни келтириб, Аранғози келмай қолиб эрди. Ул ҳазрат яна мазкур *юзбошиларни* Аранғозиға истимолатнома ва *қазоқ* улусиға хон қилмоқ ваъдаси бирла юбориб эрди. Аларни борғон ҳамон сўзларига инонмай, ҳабс қилди. Бу хабари ваҳшатасари мирваҳа жунбонлиғидин ноираи ғазоби султоний иштиол топиб, *қазоқия* муонидоларининг хирмани вужудин хокистар ва нобуд қилғали Дашти Қипчоқ сафарининг иродаси ул ҳазратнинг хотири хатирига мусаммим бўлуб, мамолики маҳрусанинг атроф ва жавонибиға лашқари қиёматасар ихзори учун баҳромсадамат ва миррихсутувват тавочилар ирсол қилди. Оз чоғда сипоҳи бекарон ва лашқари фаровон яроғи сафар ва асбоби ҳарб ва олоти зарбни муҳайё ва омода қилиб, даргоҳи сипеҳриштибоҳ мулозиматиға мужтама бўлдилар.

²⁷⁰⁴ 1234 йил 13-зу-л-ҳижжа/1819 йил 3 октябр.

²⁷⁰⁵ 1235 йил 1-муҳаррам/1819 йил 20 (21) октябр.

²⁷⁰⁶ 1235 йил 22-муҳаррам/1819 йил 10 (11) ноябр.

²⁷⁰⁷ 1235 йил 3-сафар/1819 йил 21ноябр.

²⁷⁰⁸ 1235 йил 7-раби ал-аввал/1819 йил 24 декабр.

Ҳазрат шаҳаншоҳи суфрондастгоҳнинг иккинжи навбат роёти офтобишроқни Дашти Қипчоқ самтига ҳаракатга киргузмаки ва қонуни азимат оҳангин тузуб, қазоқия саркашларининг тори жамиатин сарпанжаи тафриқа захмасидин узмаки ва Арангғозининг фирор имдоди била ҳалокат қайдидин қутулмоғи ва элининг баъзиси ажал домига гирифтор бўлуб, аксари исорат сарпанжасига тутулмоғи. Ва сипоҳи мансурнинг юзига беҳжат ва мусаррат абвоби очилиб, мурожиат қилмоқи

Сўз байдосининг сипаҳбўди роятафроби ва маъни мизморининг чобуксавори барқтози, аъни қалами хушрафтор бу нав ҳикоятгузорлиғ кўргузурким, чун таҳҳияи асбоби сафар ва истиҳзори лашкардин фароғ ҳосил бўлгондин сўнг ҳазрат подшоҳи муаззам ва шаҳаншоҳи мукаррам, сарвари салотини олий-мақом, умдаи хавоқини гурдуниҳтишом, бонии мабонии салтанат ва жаҳонбоний, росими маросими шижоат ва кишваристоний, ҳофизи билодуллоҳ ва малози ибодуллоҳ, босити бисоти амну омон, ҳодими бунёни иноду туғён, Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *наввараллоҳу марқадаҳу ва баррада мазжааҳу* Дашти Қипчоқ юруши ва хайли қазоқ истисолининг иродаси била сана минг икки юз ўттуз бешда (1235) раби ал-охир ойининг йигирма олтиси²⁷⁰⁹ да жума куни Товушқон йилининг авохирида дабдабаи тамом ва кавкабаи нусратанжом била дор ас-салтанаи Хивақи *зайниллоҳи биннизом ун-насақдин* рукуб қилиб, Шоҳобод ҳавлисигақим, ҳар бир қасри сафо ва зийнатда қусури жаннатга таъназан ва ҳар бир тоқи иртиқо ва рифъатда чархбарин тоқиға сояфкан эрди, **маснавий:**

*Қуёшдин ўтуб буржу бору анга,
Қуйи фаршдин чархи мину анга.
Фазоси бўлуб рашки боги жинон,
Ҳавоси бериб элга берейб жон*

– нузули мусарратвусул ва вусули фарҳатшумули файзидин таровати бекарон ва низорати бепоён бағишлаб, рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати баҳиштбарин қилди. Анда икки кеча мутаваққиф бўлуб, базми шоҳона ва мажлиси хусравона, асбоби нишот ва олоти инбисотни муҳайё ва омода қилиб, завқу сурур маросимида дақиқае номаръи қўймай, айшу ишрат додин берди. Якшанба куниким, подшоҳи заррин кулоҳ кавокиби машриқ шабистонидин рўйгардон бўлуб, фалак майдони қатъига гармжавлон бўлди, ҳазрат соҳибқирони гитийситон Шоҳободдин рукуб қилиб, Хитой ҳавлисиким, жойи дилкушой ва маъвои беҳжатафзой эрди, нузули ижлол буюруб, анинг буружи ифтихорин фалаки даввордин ўткарди. Анда дағи икки оқшом маснадорои орому истироҳат ва қадаҳпаймои айшу ишрат бўлуб, сешанба куниким, жумода-л-аввал ойининг ғурраси²⁷¹⁰ эрди, роятафроби наҳзат бўлуб, дарёни муз усти била кечиб, Бодой тўғойинким, **рубоний:**

*Вусъат аро монанди анинг кам эрди,
Қаплон фалакка шеридин рам эрди.
Андоқ қалин эрди ки йилон йўл топмай,
Ашжори авжи чарҳга маҳкам эрди*

– мухайями хайёми иқбол ва муқарри сародиқоти ижлол қилиб, нузули саодатшумули йўмнидин андоқ бешаи ҳавлосорни риёзи равзиядин намудор қилди. Анда бир кеча истироҳат кўргузуб, чаҳоршанба куниким, хусрави анжум заррин ливоси маҳчаи дарахшонин арсаи фалакда намоён қилди, ҳазрат соҳибқирон дағи *Бодойдин* роёти нусратоётни жилваға киргузуб, Қуёш мавзеиға монанди қуёш офтоби ҳузури била нурпошлиғ кўргузди. Панжшанба куни андин кўчуб, қумнинг ичида яна бир мавзени лашкаргоҳ этти. Жума куни ҳаракат кўргузуб, Бош деган мавзени муаскари асокири нусратпаноҳ қилди. Шанба куни андин рукуб қилиб, ярим манзиллик йўл юруб, бир мавзеға нузул қилди. Якшанба куни

²⁷⁰⁹ 1235 йил 26-раби ал-охир/1820 йил 11 феврал.

²⁷¹⁰ 1235 йил 1-жумода-л-аввал/ 1820 йил 15 феврал.

анда курсинишини фароғат ва оромгузини роҳат бўлди. Ул кун Чўнгойнинг ўғли Қосим Қулмон сўфи бирла даргоҳи олампаҳо ҳокбўслиқи шарафига мушарраф бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ани иноети хусравонадин баҳраманд ва малбусоти подшоҳона била аржуманд қилиб, ҳамул кун қайтарди. Душанба кун наҳзат роятин ҳаракатга киргузуб, Тангриёрбошидин ўтуб, Тўғричанг деган мавзеда мавокиби гардунмарокиб нузули била тўғри чанг чиқариб, офтоби оламтоб чеҳрасига сотир, балки ёруқ кунда қаронгғу тун зулматин зоҳир қилди. Ул мавзеда галаи оҳу шўхларнинг наргиси жодусидек ҳаракати марғуб ва сурати хуб бирла намоён бўлди. Ул жиҳатдин сешанба кун ҳам кўчмай, ул ҳазрат атрофдаги биёбонга шикор иродаси била равон бўлуб, ул кун ул мисобада қуш солдиким, ниҳоятдин афзун ов олиб мурожиат қилиб, боргоҳи фалакиштибоҳға нузул қилди. Ҳамул кун қароқалтоқ сипаҳдорларидин Нафас юзбоши чумакой халқидин олти нафар қазоқниким, галла олғали Оқёқишға келур эркан, тутуб дарбори сипеҳрмадорға келтурди. Чаҳоршанба кун ўрдуи кайҳонпўйни ҳаракатга киргузуб, Кўктўпадин ўтуб, нузули шарофатвусули била Морқой деган мавзенинг фарқи ифтихорин фалакфарсой қилди. Ул кун йўл асносида мамолики маҳруссаға савдо учун келатурғон қазоқ учраб, анинг қўйларин оломон хатодин талағон эркан, ҳазрат соҳибқирон ул воқеаға вуқуф топғоч, барча талангон қўйни оломондин истирдод қилиб, эгасига топшуруб, хотири вайронин меъмори лутфи била обод қилди. Панжшанба кун наҳзат кўргузуб, ярим манзиллик йўл юруб туштиллар. Жума кун андин кўчуб, ўрдуи аълони Янгидарёға тушуруб, анинг мавжи ифтихорин авжи Сурайёға еткурди. Ҳамул кун аҳли Хоразм расми била Наврўз эрди. Сешанба саҳари Янгидарёдин ҳаракат қилиб, чоштгоҳ бир қумға нузул қилди. Андин чоштлаб, бодпойи наҳзатға рукуб қилиб, Шўрқоқ қумини муаскари асокири нусратмаосир қилди. Якшанба саҳари ливои азиматни ҳаракатга киргузуб, нузули майманатвусули шарафидин Шўрқоқни муфтаҳари манозили офоқ ва ҳамсари сипеҳри нилий тоқ қилди. Анда чоштгоҳ наҳорийланиб, рукуб қилиб намози дигарда Карной деган мавзеда карнои нузул овози била сипеҳри барин қулоғин асамм қилди. Ул оқшом анда истироҳат кўргузуб, тонгласиким, душанба кун эрди, тонг вақтида кавкабаи волони ҳаракатга киргузуб. Маош ороли деган мавзени лашкаргоҳ этди. Сешанба оқшоми нисфиллайлда кўчуб, Хўжаберган томиға нузул қилиб, анда чоштлаб отланиб, Хўжаберган гунбазидин ўтуб туштиллар. Ул мавзеда Аранғозининг барча тавобеи бирла кўчиб, фирорий бўлгон хабари масомеи алийяға етиб, ҳамул кечаким, чаҳоршанба оқшоми эрди, ул ҳазрат ғайрати жибишпий ва шижоати ғаризий ҳаракатидин ўз нафаси нафиси бирла фирорийларнинг изидин илғор қилмоқни ирода қилиб, ўрдуи аъло муҳорисатиға Муҳаммадпаҳо бек ва Муҳаммаджон иноқ ва Худойназар отолиқ ва Муҳаммадниёз бек ва Қурбонқули ноиб ва Оёллоҳназар бий ва Абдуллоҳ бекни тайин қилиб, сипоҳи нусратпаҳо била беш кунлик зоди роҳила кўтариб, суръати тамом ва истижолни локалом била илғор қилди. **Маснавий:**

*Шаҳеким жаҳонгирлик комидур,
Сафар меҳнати кўнгли оромидур.
Машаққатни доим қилур ихтиёр,
Бўтур бу жиҳатдин анга бахт ёр.
Салотин анга бергуси божлар,
Салотинга ул бергуси тожлар.
Бўлуб мулку давлат анга пойдор,
Қиёматгача бўлгуси номдор.*

Ҳазрат соҳибқирон бовужуди ҳаво бурудати ва совуқ шиддати ғайрат якронига маҳмез бериб «кўзни кўр қилгудек қамаштирувчи чақмоқ чақини каби» қатъи масофат қилур эрди. Ногоҳ саҳоби қиргун парвизани мавкаби кайҳонпўи губоршабгунидек ҳаво юзин тутуб, андоқ кофурбезлик зуҳурға еткурдиким, ҳазизу авжни баробар қилиб, тоғ қуллаларин ёшурди. Балки пуштаи афлокдин ошурди. **Маснавий:**

*Ғараз бу дурурким, шаҳи муҳтарам,
Хидеви фалак қадрү заррин алам.
Чу ҳиммат била қилди азми қазоқ,
Анга йўлни ихлос ила қилгай оқ.*

Дабур суръати замҳарир шиддатин ул масобада еткурдиким, ақлнинг тавсани тезгоми бир қадам урмоқдин мутааззир эрди ва идрокнинг қиловузи сарсархиروми йўл бошқормоқдин мутаҳаййир. Ул ҳазрат бодпои ҳимматга рукуб қилиб, қоиди иқбол раҳнамолиғи била қатъи масофат қилиб, беш кунда Кичикбурсақга ёвуқ етганда, Нурум Султоннинг ўрдусиға етиб, барча молу мавошисин торожу горат қилиб, ўзи бетоб эрди, тутуб маҳбус қилдилар. Ва Искандар султон қочиб ҳалокат чангидин қутулди. Ва Аранғозининг онаси ва келинлари исорат қайдиға чекилди. Ҳазрат соҳибқирон ул кун илғаб, Кежбурсақга нузул қилди. Бу юрушда қазоқиядин кўп киши мақтул бўлуб ва кўп аёлу атфол қайди исоратга чекилди. Беҳисоб мол оломонға ўлжа бўлуб, бениҳоят уйлар таланди. Ва сипоҳи зафаринтибоҳдин ҳам кўп отлар талаф бўлди. Ҳазрат соҳибқирон аркони давлат ва аёни ҳазратнинг илтимоси била инони отифатин мурожиат жониби маатуф этиб, қўшдин рукуб қилиб, илғор қилғонининг ўн иккинжи куниким, якшанба эрди, Қўштом деган мавзеда қўшга нузул қилиб, дийдори пуранвор мушоҳидасидин кўзларга нур ва кўнгулларга сурур еткурди. Анда икки кун истироҳат кўргузиб, оломоннинг ўлжа ва ганоимин хатга олдилар. Мингдин бири хатга кирмай, ақл муҳосиби ҳисобидин ожиз келди. Ва барча усарони сипаҳдорларга муҳофизат учун топшуруб ва Бектемур *охунд*нинг овулин кўчириб, сешанба куни лашкари ферузийасарни ҳаракатга киргизиб, Жонкант деган мавзени муаскар қилди. Чаҳоршанба куни андин кўчиб, Қувонак сувининг канорин муқарри боргоҳи ижлол қилди. Панжшанба куни наҳзат аламин жилваға киргизиб, Калтабош деган ерни мухайями хайёми иқбол этти. Жума куниким, жумодиссоний ойининг ғурраси²⁷¹¹ эрди, андин саманди давлатга рукуб қилиб, кавкабаи тамом била Болиқлиға нузул қилди. Ва Жонғозихон била қазоқ ақобиридин тўққуз соҳиби сарват бийким, чаповул асносида даргоҳи олампамоҳ мулозиматиға мушарраф бўлуб эрдилар, Болиқли мавзеида Жонғозихон бошлиғ барчасиға зардўзи либослар кийдириб, рухсат берди. Ва Раҳмонқуликим, бу сафарда *сардор*лиқ анга махсус бўлуб ва яхши хизматлар тақдимға еткуруб эрди, бийлик мансабин анга арзоний тутуб, тилло тузуклик тавсани бодпо ва тилло камарлик чакмани қийматбаҳо ва тилло қабзалиқ ханжари обдор марҳамат кўргузуб, ўз ақрону ашбоҳидин мумтозу сарафроз қилиб қайтарди. Шанба куни тонг била Болиқлидин ҳаракат кўргузуб, чоштгоҳ Сандалға нузул қилиб, андин туш вақти отланиб, Кечқирон деган мавзегга тушти. Ул кеча анда сарири истироҳат узра мутамаккин бўлуб, тонгласиким, якшанба эрди, андин роятафрази наҳзати бўлуб, Бусой деган мавзеда боргоҳи гардуништибоҳни барпой қилдурди. Ул ердин душанба куни ўрдуи аёло ва мавкаби волони ҳаракатга киргузуб, тавсани хушлижоми сарсархиромға рукуб қилиб, наҳзат роятиға жилва бериб, бир неча кун манозили мутакасира ва мароҳили мўтадидани қатъ қилиб, Қувбош усти била ўтуб, Ому канориға нузули фарҳатшумули файзидин гулистони Эрамдек таровати беандоза бағишлади. Ул мавзеда вазири аъзам, дастури мукаррам Муҳаммадюсуф *меҳтар* била низом ал-мулк ва-д-дунё Муҳаммадризо *қўшибеги* оломондин ганоим химсин олмоқга маъмур бўлуб, ҳамул кун ул амрни биткардилар. Жумодиссонийнинг ўн бешинжи куниким, жума эрди, ул ҳазрат дарё қироғидин саманди давлатга рукуб қилиб, роёти иқболни жилваға киргузуб, кавкабаи тамом ва дабдабаи молакалом била мустақарри салтанатга нузул қилиб, маснади хилофатда оромгузин бўлди.

Баъзи содирот зикриким, ул ҳазрат дор ас-салтанаға нузул қилғондин сўнг судур топти

Ул жумладин: Ул аснода Курдистондин мулло Муродали изҳори ихлос ва убудият қилиб, даргоҳи олампамоҳ жибҳасолиқи шарафиға фоиз бўлди. Ва ҳам ул учурда Муҳаммад Хусайнхон карийким, *гўклан* ақобиридиндур, *қизилбошия*дин Маҳдихон *қожор*нинг кишиларин ўлдириб ва анинг била ёғий бўлуб, уч-тўрт минг уйлик *гўклан* била Гургон бўйидин кўчиб, Қизилрабоддин Боми Бурамиғача ул ҳаволиға нузул қилиб, ўғлини Ўғлон эшон била элчи қилиб, утбаи аёло мулозиматиға юбормиш эрди, келиб изҳори убудият қилдилар. Мундин сўнгроқ ҳазрат соҳибқирон *явмут* ақобиридин Мурод *сардор* ва Сори карнайни *соруқ* чаповулиға номзад қилди. Алар тўрт юз отлиғ *явмут* билан Сероб қудуқиға бориб, эл топа олмайин, беҳисоб мол суруб қайттилар. Ва Сори карнай йигирма киши била айрилиб қолиб, Рафатак ҳаволисидин кўп қўй ва ниҳоятсиз тева суруб қайтти. Бу сафарда *соруқ*дин йигирма чоғлиғ киши топиб, қатлға еткурдилар. Аввалғи қайтганлар рўзадин аввал келиб, мулозиматга еттилар

²⁷¹¹ 1235 йил 1-жумоду-с-соний/1820 йил 16 март.

ва сўнггилар рўзанинг ўртасида келдилар. Ва рўзанинг йигирма бири²⁷¹² да якшанба куни *явмут* ва *гўжлан* ва *човдур* ва *йимроли* ва *қародошли сардорларин* кўп йиғин била *соруқ* чаповулига буюрди. Маъмурлар икки юз киши бўлиб, Рафатак йўлига бориб, *соруқдин* бироз киши ўлдириб, кўп тева ўлжа қилиб қайтдилар. Ийди Фитрдин сўнг шаввол ойининг учи²⁷¹³ да жума куни Қоқа *сардор* баъзи *явмут* сипоҳи била *соруқ* чаповулига маъмур бўлди. Алар дағи кўп киши била илғор қилиб, *соруқдин* бениҳоят тева ўлжа қилиб суруб қайтдилар. Ҳазрат соҳибқирон зу-л-ҳижжа ойининг ўн саккизи²⁷¹⁴ да сешанба куни шикор иродаси била отланиб, Ҳазорасбга нузул қилди. *Амири кабир* Қутлуғмурод *иноқ* Хоса ёфининг бўйиндағи ҳавлисиким, тоза бино топиб эрди, анда яхши тўй бериб, зиёфати шоҳона ва хизмати писандида тақдимга еткурди. Ул ҳазрат андин рукуб қилиб, Шайхариқиға нузул этти. Ул навоҳида яхши қушлаб, дарёдин убур қилди. Ул тарафда дағи ҳар кун шикор қилур эрди. Бир кун шикор ҳангомида отдин йиқилиб, муддате беҳуш бўлди. **Байт:**

*Кўзларига бўлуб жаҳон дигаргун,
Ер ўзра йиқилди гўйи гардун.*

Оз фурсатдин сўнг ҳушига келиб, ул минган отни кўп тилло била тасаддуқ қилди. Барча умаро ҳам ул ҳазратга мувофиқат кўргузиб, садақа бердилар. Андин сўнг дарёнинг ул тарафининг ошоқға юруш қилди. Ул ошонда Аваз *юзбошии така* халқи била *соруқ* чаповулига номзад қилди. Ва баъзи дерларким, ҳамул кун Мурод *сардор*ға жами *таканинг* хонлиқи ёрлиқин иноят қилди. Ҳам ул аснода мазкур ойининг авохиридаким, ул ҳазрат Урганж тушида эрди, Жонғозихон ва Раҳмонқули *бий қазақдин* келиб, Аранғозининг хуруж қилгон хабарин масомеи аълоға еткурдилар. Бу хабарни эшитгандин сўнг ул ҳазрат Жиянғози султон ва Искандар султон ва Тавка султонниким, зу-л-қаъда ойинда мулозиматға келиб эрдилар, аларға баъзи *қазақия* асирларин бериб рухсат бериб эрди, йўлдин қайтариб, Қиличниёз бойининг ҳавлисиға тушурдилар. Ва Жиянғозини Кажак била хабаргирлик учун *қазақға* юборди. Ул учурдаким, зу-л-ҳижжа нинг салхи²⁷¹⁵ шанба эрди, Султон *мироб* вафот топти. Анинг вафотиға устои гиромий Мунис *мироб* марҳумий икки таърих топибдурким, бири будур. **Таърих:**

*Беки гардунҳашам, мироби динтарвар, амири даҳр,
Ҳумоюнноми ш Султону султоннасл, дарёдил.
Баногоҳ тарки олам дода аз шавқи худованди,
«Раҳи фирдавс рафт ў»ҳам аз он таърих шуд ҳосил.*

Яна бири будур, **таърих:**

*Мироби олийманзилат Султонбек фаррухнажод,
Бўсид гардун пеши ў хам гашта хоки остон.
Аз шавқи васли Эзиди бигузашта з-ин дунёи дун,
«Бо тожи иймон рафту дар фирдавс шуд» таърих аз он.*

Ул ҳазрат Қапқоқли тушидин дарёни кечиб, Ҳилолиға нузул қилди. Андин Бадркандга, андин отланиб, муҳаррам ойининг тўрти²⁷¹⁶ да дор ал-хилофаға нузул қилди.

²⁷¹² 1235 йил 21-рамазон/1820 йил 23 июн.

²⁷¹³ 1235 йил 3-шаввол/1820 йил 14 июл.

²⁷¹⁴ 1235 йил 18-зу-л-ҳижжа/1820 йил 26 сентябр.

²⁷¹⁵ 1235 йил 29-зу-л-ҳижжа/ 1820 йил 7 октябр.

²⁷¹⁶ 1236 йил 4-муҳаррам/1820 йил 12 октябр.

Подшоҳи гуфронпаноҳнинг жулусининг ўн олтинчи йилининг вақоеи. Ул жумладин ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишон била Бухоро подшоҳи амир Ҳайдарнинг орасиға низо тушмакнинг баёни ва мувофиқат шишасиға санги муҳолифат етушмакнинг достоин ва шаҳаншоҳи мағфурнинг Бухоро савбиға чаповул буюрмоғининг воқеоти ва баҳодирларнинг ошуби турктоз била ул мамоликка растахез солиғининг мақолоти

Ахбори ажиба ровийлари ва осори ғариба ҳовийлари бу янглиғ бадиятироз ва вақнапардозлиғ кўргузурларким, чун тавоифи қазоқиядин чумакой халқининг баъзи авбош ва ҳаромиларидин афъоли ношойиста ва аъмоли нобойиста зуҳурға етиб, ҳазрат соҳибқирон аларнинг гушмоли ва танбеҳи учун сана минг икки юз ўттуз олтида (1236) Қўй йилининг авоситида Дашти Қипчоқ сафарининг таҳҳияий асбобиға машғул эрди, ул аснода Марв такасининг арозил ва ҳаромиларидин кўп ҳаракати қабиҳа ва хислати вақиҳа содир бўлди. Ул жумладин бири буким, ул жамоадин бироз отлиғ ўғрилиқ тариқаси била келиб, бир тун Ҳазорасб музофотидин бировнинг уйиға қуюлиб, икки-уч нафар одамни исорат сарпанжасиға гирифтор қилиб, бироз мол олиб қочтилар. Бу хабар ҳазрати гуфронпаноҳнинг самъи шарифиға етиб, қазоқия муонидларининг танбеҳидин *така* жамоасининг таадиби аҳамм ва авло кўриниб, Марв азиматининг яроғ ва асбоби саранжомиға иштиғол кўргизди. Ва ул ҳазрат бу бобда «ишларингизда улар билан маслаҳатлашинг²⁷¹⁷» мазмуни ҳумоюниға амал қилиб, Бухоро *волийси* амир Ҳайдар подшоҳақим, кўп муддатдин бери биров-бирова русал ва расоил юборишиб, дўстлиғ ва якжиҳатлик маросимин зуҳурға еткурур эрдилар ва Марв мамлақати дағи анинг таҳти тасарруфида эрди ва ул диёр аҳлининг зуҳурға еткурган аъмоли қабоиҳ ва афъоли фазоиҳларин китобат қайдиға чекиб ва мазкур бўлгон икки амрким, бири *қазоқ* таадиби ва бири *така* гушмоли эрди, бу икки амрда машварат юзидин сифорат расми била Берди *иноқни* амир Ҳайдарга ирсол қилди. Берди *иноқ* ул машваратни амир Ҳайдарнинг самъиға еткурғач, амомаи ифтихорин гунбази давворға ҳамсар қилиб, башошати тамом ва мусаррати локалом зуҳурға еткурди ва *така* ҳаромиларининг гушмоли ва танбеҳиға мутасадди бўлуб ва мамолики маҳрусдин олингон барча усаро ва молу ашённи истирдод қилиб, жаноби салтанатмаобға юбормакка мутакаффил бўлуб, Берди *иноқни* таъзими вофир ва тақрими мутақосир била қайтарди. Чун Берди *иноқ* остони сипеҳрнишон мулозиматиға етиб, амир Ҳайдарнинг ихлоснишон сўзин маърузи ройи оламорой қилди, ул ҳазрат Марв азиматин фасх қилиб, Дашти Қипчоқға *қазоқ* устиға отланиб, ул элни мақҳур ва мустосил қилиб ва ул мамлақатни таҳти фармониға киюриб қайтиб, мустақарри хилофатға нузул қилди. Ва бироз муддатдин сўнг амир Ҳайдарнинг қилгон ваъдасининг натижаси зуҳурға етмаган жиҳатидин ул ҳазрат яна анга элчи юборди. Бу навбат истеҳзо юзидин элчиға дедиким «*тарокима* халқи зиёда бебок ва бебош халқ бўлурлар. Аларға таади бериб, истирдоди мол қилмоқға киши буюрсам, атрофу жавонибға мутафарриқ ва паришон бўлуб, авбош ва ҳаромилари топилмағусидир. Бу янглиғ ишга журъат кўргуза олмасмиз. Агар қила олсалар, ул ҳазратнинг ўзлари ул жамоаға танбеҳ бериб, жазоға еткурсинлар.» **Қитъа:**

*Кўнгулни боғлама номард ваъдасиға даме,
Ки ваъдасида анинг бўлмағай вафо ҳаргиз.
Мулойим ўлма даме душмани қадимингга,
Мулойимат била ул бўлмас ошно ҳаргиз.
Тоши йилоннинг агар ҳар неча ки базм дурур,
Ва лек бўлмас ичи заҳардин жудо ҳаргиз.*

Чун амир Ҳайдарнинг ул янглиғ девонавор ва ҳазлосор сўзларининг тунбодидин ул ҳазратнинг замири дарёназириға жўшу хуруш тушиб, тиладиким, Марв диёрининг бинои иморатин ғазаб селобидин мунҳазим ва *така* хайлининг хошоки вужудин теги тездамининг сарсаридин мунадим қилғай. Ва яна камоли бурдбордин «сабр шодлик калитидир²⁷¹⁸» мафоди била сабр қилиб ва хотири дарёмақотириға таскин бериб «ҳар бир ишнинг ўз вақти бор²⁷¹⁹» муқтазосиға кўра истижол кўргузмай, тақозон вақт

²⁷¹⁷ Қуръони карим, 3 : 159.

²⁷¹⁸ Араб ҳикмати.

била бу амрни гўшанишини хотири хатир қилиб, неча йиллар Хуросон *тарокимасидин така* тоифаси билаким. Ахал музофотида ва тоғ этагида мутамаккин эрдилар, муҳориботи бисёр ва муқотилоти бешумор зуҳурга еткуруб, охир ул тоифани мағлуб ва мустосил қилиб, итоат ва инқиёд қайдиға чекиб ва ул атрофдағи қулло ва билодни таҳти тасарруфиға киргузди. Ва *қазоқ* саркашлариға ҳам гушмоли балиғ еткуруб, чун атроф-жавонибдин фароғи дил ҳосил қилди, Марв такасимим, Хоразм тавобеидин чаповул қилиб, бироз мол олмиш эрдилар ва бир неча киши аларнинг қўлида исорат қайдиға гирифтор эрди, андоқким собиқан мазкур бўлди, аларнинг интиқоми учун ҳазрат соҳибқирон сана минг икки юз ўттуз олтида (1236) Лу йилининг авоситида *явмут* зубдаларидин Ёркули паҳлавон ва *йимроли* ақобиридин Одди *вакил* ва Араб *сардор* ва Али ва Назрбек ва *човдур* аозимидин Сафарбой ва Бойли *юзбоши* ва Қурбонгалдини Марв чаповулиға номзад қилди. Маъмурлар тўрт юз отлиғ била илғор қилиб, *соруқ*-нинг *олоша* деган тийрасин чопиб, йигирма тўрт кишини доми исоратға гирифтор қилиб ва уч юз тева-син суруб мурожиат кўргуздилар. Ул аснода Чоржўй *ҳокими* Отахон бек ва Каримқули бек амир Ҳайдарнинг фармони била дарёи Амунинг жанубий тарафидағи эйлотининг барча отлиғларин йигнаб, минг беш юз отлиғ бўлуб, Бектўпа деган мавзеда оломоннинг ўтрусига чиқиб, ясов чектилар. Ул учурда ақобири оломон бир кишини элчи қилиб, Отахон бекнинг олдиға юбордилар. Элчи бориб, Марв такасидин зуҳурга етган афёоли қабиҳни ҳазрат соҳибқироннинг алар табеҳида машварат учун амир Ҳайдарга элчи юборганин ва амир Ҳайдарнинг аввал *така* хайлининг таадиби ва асирларнинг итлоқиға мутасадди бўлуб, сўнгра ул амрни ул ҳазратнинг ройи оламоройиға тафвиз қилиб, ризо берганин ва султони соҳибқироннинг фармони олийшони била интиқом олмоқ учун ўзларининг чаповул қилғонин бир-бир баён қилди. Анинг сўзига қулоқ солмайин, барча бирдин мусаллаҳ ва мукамал бўлиб, аксари ажал бодасидин сармасти нашаи фано бўлғоли уруш хуморидин ҳалокат хамёзасин тортиб, оломоннинг устиға юруш қилдилар. Оломон дағи ноилож иттифоқ била фидоийвор от солиб, душман суфуфиға аралашиб, қатлу кўшеш кушишида анча муболаға кўргуздиларким, душманлардин Отахон бек бошлиғ кўп кишини қатлға еткуруб, қаробошли туғин туширдилар. Бу сониға мушоҳидасидин душман хайлиға раабу ҳарос муставли бўлиб, ҳазимат топиб, то қальасига кирмагунча бир ерда ором тутмадилар. Баҳодирлар таоқиб қилиб, кўп кишини теги хунрез дамидин ўтқариб, музаффар ва мансур мурожиат қилиб, манозили мутакассира қатъидин сўнг дарбори олиймиқдор мулозиматиға мушарраф бўлуб, Бухоро сипоҳидин зуҳурга етган ношойиста афёолни маърузи ройи оламорой қилдилар. Ул ҳазратнинг хотири хатирға ул воқеа вуқуи бағоят шоқ ва гарон келиб, боиси низо ва сабаби инқито бўлди.

Суюн бийнинг Олтун Жаппосға чаповули. Чун Арангхонғозининг хуруж қилиб, *қазоқия* улусиға дасти таарруз еткурмакин Жонғозихон келиб, утбаи аъло ходимоарининг ройи анварлариға маъруз қилмиш эрди, бу аснода ул хабар ҳадди тавотирға етиб, ул ҳазрат сана минг икки юз ўттиз олтида (1236) жумода-л-аввал оининг олтиси²⁷²⁰ да панжшанба куни Наврўздин олти кун бурун Суюнбийни бош қилиб, Жонғозихон ва Қурбонниёз ясовулбоши ва шамхолчилардин Баки *юзбоши* ва Авазберди *юзбоши* ва қуллардин Аваз *юзбоши* ва Жайран *юзбоши* ва *қароқалтоқ*дин Тўрабекни бошчи қилиб, барча *явмут* сипоҳин Олтун Жаппосға Арангхонғозининг қасдиға номзад қилди. Маъмурлар жиноҳи истижол била қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, Олтитўпага еттилар. Андин юқориға етти кун Арангғозини талаб қилиб, суръати тамом била илғор этиб, изидин ета олмадилар. Нединким, ул учурда Бухоро корвонин талаб ва оломон Олтитўпага етмасдин етти кун бурун хабар топиб, фирорий бўлғон эркан. Андин сўнг оломон ул атрофдағи элга тохту-тоз етқуриб, беҳисоб кишини мақтул ва маасур қилиб ва ҳаддин зиёда мол ўлжа этиб, мурожиат кўргуздилар. Ва эллик олти кунда чаҳоршанба куни жаноби рифъатмаоб мулозиматиға еттилар. Ўлжалари ул масобада кўп эрдиким, қўйдин юз эллик мингдин зиёда эрди ва панж-як олинғондин сўнг қолғони саксон беш минг қўй бўлди. Ва ўн етти минг қўй панж-як олинди. Ва йилқи-ю тева дағи бу тариқада эрди.

Човдур баҳодирларининг Чоржўйға чаповул урмоқи. Ҳамул йил жумода-л-охир оининг йигирма иккиси²⁷²¹ да душанба куни ҳазрат султони соҳибқирон *човдур* баҳодирларидин тўрт юздин кўпрак ки-

²⁷¹⁹ Араб ҳикмати.

²⁷²⁰ 1236 йил 6-жумода-л-аввал/1821 йил 9 феврал.

²⁷²¹ 1236 йил 22-жумода-л-охир/1821 йил 27 март.

шини Чоржўй чаповулига буюрди. Маъмур баҳодирлар фармони вожибилезон мавжиби била ҳамул кун отланиб, дарё қироғи била мақсад тарафиға озим бўлдилар. Иттифоқо, бозор куни Чоржўйга дохил бўлуб, балои ногаҳоний ва қазои осмоний янглиғ ул эл хабар топмайин, бозорга қуюлдилар. **Маснавий:**

*Қилич тортиб ул хайли журъатнамо,
Алоло солиб кирди бозор аро.
Бўлуб хасм эли эйла ҳайрону лол,
Ки тебрарга қолмай бирида мажол.
Бўлуб гурдлар ҳар тараф тегзан,
Тўлуб кўчалар ичра жонсиз бадан.
Анингдек қирилди улуғ то кичик,
Ки бозор аро кимса қолмай тирик.
Суруб ҳар тараф кин аҳли бодпо,
Кириб барча уй-ю, дуккокин аро.
Матову қуммошин фаровон олиб,
Нуқудини улча ки имкон олиб.
Қилиб ҳар тараф журъат изҳорини,
Аён эттилар ҳашир бозорини.*

Ул кун ажал бозорин андоқ қиздирдиларким, қиёмат бозори шаъниға шикаст еткурдилар ва ҳамул дам хунрезлик қавондин андоқ бажой келтурдиларким, Баҳроми хуношом шукуҳин синдирдилар. Ва ул бозор аҳлининг улуғ ва кичикининг амтааи жону ақмашаи равонин харидори ажалга бир нархдин сотиб, охират чорсусиға узоттилар. Ва ўзлари савдосин буткарган тужжордек ул бозордин матои фаровон ғанимат қилиб ва бениҳоят қўй ва от ва эшакни суруб, мурожиат кўргуздилар. Ва синоҳи зафардастгоҳдин Қўшкўприклик бир йигит нобуд бўлди. Ва ўзгаси солиму ғоним ражаб ойининг етгиси²⁷²² да душанба куни остони саодатпосбон жибҳасолиқиға шарафи истисод топиб, алтофи подшоҳийға махсус ва аотифи номутаноҳийға машмул бўлдилар. Ва бу сафарнинг имтидоди ўн беш кун бўлди.

Сори карнайнинг Сохор ва Чоржўйга чаповул урмоқи. Ҳамул йил шаъбон ойининг саккизи²⁷²³ да панжшанба куни ямут акобиринин Сори карной бошлиғ етти саркарда саккиз юз киши била султони соҳибқирондин рухсат олиб, Чоржўй чаповулин қасд этиб отландилар. Бир неча кун қатъи масофат этиб, чун Чоржўйга ёвуқ еттилар, анга дахл қилмай, қум ичидин ўтуб, бир жойда таваққуф қилдилар. Чун чобуксавори хуршиди рахшон тун масофатин қатъ этиб, ду дам теғининг ламаи дарахшони намоён қилди, алар дағи муборизат теғин ниёми ғайратдин чекиб, *Сохор* устига чаповул урдилар. Аммо, ул эл аввалроқ хабар топиб қолиб ва Бухоро черикидин беш юз отлиғ келиб, аларға қўшулғон эркан. Ва атроф-жавониби дағи девор ва боғлиқ ва дарахтлик бўлур эркан. Оломон бу жиҳатдин кўп киши ва кўп ўлжа тушура олмадилар. Тушурган асирлари ўн беш киши эрди ва олғон ўлжалари тева ва от ва ўкуз ва эшакдин икки юзга етар эрди. Чун андин мурожиат қилиб, Бектўпагаким. Чоржўй қўрғониға қарибдур, ёвуқ еттилар эрса, тўпа устида уч-тўрт отлиғ кўринди. Оломон филҳол от солиб, тўпа устига чиқтилар ва ул отлиғлар қочиб, ошоқға тушти. Кўрдиларким, Чоржўй черикидин беш юзча отлиғ тўпанинг остида турубдур. Бовужудиким, ҳануз оломоннинг кўпраки чаповулдин қайтиб, жам бўлмайдур эрди ва зиёда оз эрдилар, Чоржўй лашкари оз кўриб, оломон тарафиға ҳаракат кўргуздилар. Оломон дағи шери ғўррондадек фидонийвор ҳамла еткурдилар. Душман сипоҳи бир ҳамлаға тоқат қила олмай, рубоҳ мисол рўйгардон бўлуб, фирор тариқиға ҳазимат маркабин сурдилар ва лашкари зафарасар озлиқ жиҳатидин таоқуб қилмадилар. **Қитъа:**

*Хайлинг кўпу озидин мағруру малул ўлма,
Душманга зафар топмоқ Тангри карамидиндур.*

²⁷²² 1236 йил 7-ражаб/1821 йил 10 апрел.

²⁷²³ 1236 йил 8-шаъбон/1821 йил 11 май.

*Кўндур ки бу майдонда беҳад сипаҳи голиб,
Оз душманега ожиз иқбол камидиндур.
Иқбол чу юз урди оз лашкари ожизега,
Аъдога ҳадар анинг қон теги дамидиндур.*

Ул аснода Чоржўй ҳокими Исматуллоҳ бек барча улусни отлиғ ва яёқ қалъадин чиқариб ва ўзи қаро-бош туғни жилваға киргузуб, дарвоза ёвуқидин саф тортиб, жувонғорни ораста ва пироста қилди. Ва ўзга саркардалар тўрт бойдоқ била минг кишига қариб сипоҳи зафардастгоҳ савбиға ҳаракат кўргуздилар. *Явмут сардорлари* бу ҳолни мушоҳида қилғач, барча бирдин ҳужум этиб, иттифоқ била от солиб, ҳамла еткурдилар. Ва аввалғи ҳамлада сипоҳи накбатдастгоҳ босилиб, фирорий бўлдилар. Баҳодирлар таоқуб қилиб, синони жонситон ва теги хунфишон била лашкари аъдони ўлтура-ўлтура бир ёфға еттиларким, душман гуруҳи бир-бирининг устиға йиқилиб, ёфнинг ичи оту одамлар била тўлуб, лаболаб бўлди. Муборизлар дағи ёфға кириб, гуруҳи душманни андоқ ўлдирдиларким, ҳамул ёф ичин аъдо куштаси била тўлдирдилар. **Маснавий:**

*Тўкулди ҳамул ёф аро зйла қон,
Сув ўрнига қон ўлди ҳар ён равон.
Ётиб қон ичида кесук бошлар,
Анингдек ки сув остида тошлар.*

Лашкари зафартавом балои мубрам янглиғ ёфдин ўтуб, ҳазиматийлар изидин кўп кишини қатлга етқуриб, чун қалъа ёвуқига еттилар, Исматуллоҳ бек дағи шери нар ҳамласидин қочғон модаи рубоҳдек баҳодирлар ҳамласиға тоби муқовимат келтура олмай, рўйгардон бўлиб, машаққати тамом ва суръати локалом била қўрғонға кириб, мутаҳассин бўлди. Ул аснода сипоҳи зафарпаноҳ муборизат қиличин ниёми жалодатдин тортиб, лашкари аъдоға андоқ сурдиларким, Асфандиёри сафшикан руҳиға ҳаловат еткурдилар. **Маснавий:**

*Сипаҳ аҳли ҳар сори Рустам мисол,
Қилиб қатл иши ичра жаҳду жидол.
Сарафионлиг эттилар андоқ аён,
Ки ул шаҳрни сарбасар тутти қон.
Ётиб кушталар неча харвор ўлуб,
Фалак хирманидин намудор ўлуб.
Чу айлаб сипаҳ аҳли фархошлар,
Кесиб ҳар бириси неча бошлар.
Киши қолмайин неча бош олмайин,
Киши неча бош олмайин қолмайин.*

Чун сипоҳи нусратдастгоҳ пешинғача қатлу кўшеш, наҳбу ғоратға иштиғол кўргизиб, пешиндин сўнг лашкари накбатинтибоҳдин кўп от ўлжа қилиб ва уч бойдоқ тушуруб, мурожиат кўргуздилар. Ва оломони зафартавомондин уч киши *Соҳор* чаповулида қолди ва икки киши Чоржўй қалъасининг остида ўқ тегиб ўлди. Ва жума куни моҳи мазкурнинг йигирма учи²⁷²⁴ да утбаи аъло мулозиматиға мушарраф бўлуб, авотифи хусравона била сарафроз бўлдилар. Бу сафарнинг муддати олти кун эрди.

Давлатназар бийнинг Нуротонинг ҳаволисига чаповул урмоқи. Давлатназар бий шаъбон ойининг йигирма беши²⁷²⁵ да *қароқалтоқия юзбошилари* бирла шаҳаншоҳи мағфиратдастгоҳдин рухсат олиб, дарёдин убур қилиб, Андарой чангал(ўрмон)ин муаскари лашкар этти. Барча йиғин йиғнолғандин сўнг Чўнгулдин кўчуб, журъат якронин шижоат майдониға суръати тамом била суруб, манозили мутаққасира ва мароҳили мутанаввеа қатъидин сўнг Нуротонинг навоҳисидин дохил бўлуб, атроф-жавонибға

²⁷²⁴ 1236 йил 23-шаъбон/1821 йил 26 май.

²⁷²⁵ 1236 йил 25-шаъбон/ 1821 йил 28 май.

чаповул урдилар. Баҳодирлар теги жалодатни ниёми интиқомдин чекиб, ул ҳаволидин юз чоғлиғ киши топиб, қатлға еткурдилар. Ва йигирма етти кишини қайди исоратға чеқдилар. Ва ўзларидин уч киши қатлға етти. Ҳамул кун ўлжа тушуруб, мурожиат қилдилар. Рамазон ал-муборак ойининг йигирмаси²⁷²⁶ да чаҳоршанба кун аларнинг олдидин чопар келди. Моҳи мазкурнинг йигирма бешида душанба кун ўзлари остони фалакнишон хокбўслиқиға мушарраф бўлдилар.

Дўсим бийнинг Бухоро чаповулиға отланмоқи ва тақдири илоҳий била адашиб, бе нили мурод ёнмоқи. Мазкур ойнинг ўн еттиси²⁷²⁷ да якшанба кун подшоҳи *суфронпаноҳ* Дўсим бий ва Бекижон бек Бухорийни ўзбак ва явмут ва човдур ва йимролидин етти минг киши била Муҳаммадниёз ясовулбоши ва Авазберди юзбоши ва Аваз юзбоши ва ғайриҳумни масҳуб қилиб Бухоро чаповулиға буюрди. Алар бир неча кун қатъи масофат этиб, Хўжа канфасиға ёвуқ етганда, Қароҳожидин устидин Қарокўлини чопмоқ учун Қандаҳор қумиға кирдилар ва анда Тангри таоло хоҳиши била адашиб, бир неча кун саргардон бўлуб, саросималиғ била қайтдилар. Аммо, кўп от ва қирқ киши ташналик жиҳатидин талаф бўлдилар. Ул жумаладин Бекижон бек ва Жаҳонгир бек Бухорий ва Қутлуғмурод *юзбоши* эрдилар.

Аммо. Бекижон бек ва Жаҳонгир бек Бухорий биров киши била адашиб, Хўжа канфасиға чиқиб, ул кантнинг одамлариға асир бўлдилар. Ул жамоа аларнинг ўн бирин қатлға еткуруб ва бошларин олиб ва Бекижон бек ва Жаҳонгир бекни етти киши била ўлтурмай, Бухороға юбордилар. Бу воқеа хабари ийди Фитрининг сўнгги куниким, якшанба эрди, шаҳарға келди.

Мурод сардорнинг чаповулининг тазкараси. Дўсим бийларнинг хабари келгандин уч кун сўнг ҳазрат шаҳаншоҳи *жаннатжойгоҳ явмут* зубдаларидин Мурод *сардор*ни эллик киши била тил тутмоқға Бухоро савбиға буюрди. Ул ҳасб ал-фармон якрони сарсарнишонға маҳмез бериб, қатъи манозил ва биёбондин сўнг Бухоро музофотиға дохил бўлуб, Хўжа канфаси қўрғонин чопиб, ўн беш кишини қатлға еткуруб, кўп мол ўлжа қилдилар. Андин ўтиб, Элжик била Хўжа канфаси орасидаги қирнинг устида Қарокўлдин келатурғон Элжик корвонин торож қилиб ва Тузлоқдин дағи кўп кишини мақтул қилиб, мурожиат кўргуздилар. Ва ўн уч кунда дарбори сипеҳрмадор мулозиматиға фонз бўлуб, иноёти шоҳона ва инъомоти хусравона била аржуманд ва баҳраманд бўлдилар.

Ниёз баҳодирнинг чаповулчилари Бухоро савбиға азимат қилмоғи ва Қурбонбой тўқсобанинг анга учраб, лашкари бирла қирилмоғи. Ҳамул йил зу-л-қаъда ойининг авосити²⁷²⁸ да хусрави Жамжоҳ ва хидеви *мағфиратқулоҳ* Ниёз баҳодир бошлиғ *явмут* оломонин Бухоро тавобеидин Элжик чаповулиға номзад қилди. Алар шижоат водийсиға суръат якронин суруб ва қатъи манозилдин сўнг ўзларин Қиз қалъасиға еткуруб, Қурбонбой тўқсобани барча лашкари [била] охират водийсида манзилгузин ва адам диёрида узлатнишин қилдилар. Бу мақол тавзиҳи улким, чун ул аснода амир Ҳайдар подшоҳ Қурбонбой тўқсобани икки юз отлиғ *тожик*ғаким, барчасининг паймонаи умри ажал шарбати ногуворидин тўлмиш эрди, бош қилиб, мамолики маҳруса чаповулиға номзад қилдилар, токим чўпон ва саҳронишинларға дастбурде еткура олғай. Ва ғофил андинким, замона аларнинг бошлариға на ишлар солғай. Чун Қурбонбой тўқсоба лашкари хисоратпаноҳ била ҳаракат кўргузуб, хуршиди жаҳонтоб самт ир-раасға етганда, Қиз қалъасининг ҳаволисига нузул этиб, барча марокибни белижом ва берисмон²⁷²⁹ алафзорлиқға мутлақ ал-инон қилиб юбордилар. Ва ўзлари ҳаво ҳароратиға тоқат қила олмай, ҳар ким жома ва амомасидин соя қилиб, баъзи уйқулаб ва баъзи чой пишириб ва баъзи табхи таом қилиб, ийман ва мутманн эрдилар, ул ҳолда сипоҳи зафарқаринким, қатлу кўшеш бобида ажал жаллоди аларнинг камин шогирди эрди, қазои осмоний янглиғ сипоҳи ғафлатогоҳ сарвақтиға етиб, шамшири тез ва ханжари хунрез била аксарининг номуборак бошин жасади пурҳасадларидин андоқ жудо қилдиларким, руҳлари ҳам хабар топмай, қиёматға текру уйғонмас уйқуға бордилар. Ва баъзиси саросимавор жон ваҳмидин атрофу жавонибға пиёда ва яёқ юз урди. Лашкари ферузийасар изидин етиб, аларни дағи ажал хобгоҳиға юбордилар. Гуруҳи накбатпажўҳдин бир киши тирик қолмай, барчаси баҳодирларнинг теги дамидин ўтуб, адам сарманзилиға етиллар. **Маснавий:**

²⁷²⁶ 1236 йил 20-рамазон/1821 йил 21 июн.

²⁷²⁷ 1236 йил 17-рамазон/1821 йил 18 июн.

²⁷²⁸ 1236 йил 14-зу-л-қаъда/1821 йил 12 август.

²⁷²⁹ Белижом ва берисмон – эгар-жабдуқсиз ва арқонсиз.

*Сипоҳе ки юз урса гафлат анго,
Етар ҳар тараф хайли офат анго.
Адув илгига мубтало бўлеуси,
Бошү молидин ҳам жудо бўлеуси.
Басо хайли душманкўшу зўрдаст,
Тоғиб гафлат ила адувдин шикаст.
Басо лашкари ожизу ҳазмвор,
Чиқариб дурӯр зўрлардин димор.*

Чун сипоҳи нусратогоҳ аъдои гафлатинтибоҳ ажсоду абдонидин ул мавзеда уқба ва таллар аён этиб, барча марокиб ва мавоши, асбобу ҳавошиларига мутасарриф бўлиб мурожиат жонибига равон бўлдилар ва бир неча кун қатъи масофат этиб, мазкур ойнинг авохири²⁷³⁰ да утбаи алийя жибҳасолиқи шарафига мушарраф бўўлиб, карами шоҳонадин либоси хусравона била мулаббис бўлдилар.

Човдур саркардаларининг Бухоро чаповулига отланмоқи ва Вордонзини тохту-тоз қилиб, кўп ўлжа била ёнмоқи. Бу воқеадин хабар тоғиб, амир Ҳайдарнинг отланиб, Ражаб бек иноқ бошлғ етти саркарда била кўп йиғинни оломоннинг изидин номзад этмаки ва сипоҳи нақбатпаноҳнинг истижол маркабин водии хазлонга суруб, лашкари зафарасарнинг ақабидин етмаки ва муҳорибаи азим воқе бўлүб, аъдо сипоҳига шикасти фоҳнш етиб, ҳазимат кўргузмаки ва баҳодирлар кўп кишини қатлға еткуруб, Эрдона бекни маасур қилиб ва етти қаробаш туғин тушуруб, обрўйи тамом била мурожиат оҳангин тузмаки

Қалам яккатози жалодат якронин саҳифа майдониға бу янглиғ сурад ва ўзин суфуфи сутурға бу нав далерона етқуарким, чун зу-л-қаъда ойнинг авосити²⁷³¹ да *явмут* оломони Элжик чаповулиға отлангон кунни *човдур* саркардаларидин Суюн баҳодир *абдол* ва Сафарбой ва Бойли ва *қароқалтоқия*дин Тўлаган *юзбоши* ва Тўрабек *юзбоши* бироз оломон била соҳибқирони *жаннатмакон*дин фотиҳа олиб, Бухоро чаповулиға истижолоти тамом била озим бўлиб, Вордонзини чопиб, кўп кишини қатлға еткуруб, уч юз тева ўлжа қилиб қайтдилар. Йўлда Бухоро черики аларнинг изидин етиб, қаттиғ муҳориба воқе бўлди. Сипоҳи аъдо шикаст тоғиб, фирорий бўлди. Бу ижмол тафсилли улким, чун лашкари зафарасарнинг Вордонзини чопгон хабари амир Ҳайдарга етиб, филҳол атрофға навкар сурмак учун тавочилар буюриб ва ўзи саманди идборға савор бўлиб, роёти шамотатоётни жилваға киргизиб, хисорати тамом била шаҳардин чиқиб, ажлати нофаржом била озим бўлди. Ва йўлда бир мавзега нузул қилиб, Ражаб бек *иноқ*ни етти саркарда ва етти қаробаш туғ ва минг беш юз чоғлиғ киши била оломоннинг изидин буюрди. Ва аларнинг изидин яна неча гуруҳи анбуҳни мутаоқиб юборди. Маъмурлар намози дигарда сипоҳи нусратпаноҳнинг изидин етиб, уруш солдилар. Оломон бовужуди озлиқ, таваккал жавшанин эгинларига кийиб ва ҳиммат камарин белларига қўшаб ва муборизат қиличин ниёми интиқомдин чекиб ва ғайрат синони жалодат қўлиға олиб, шижоат якронин майдони иқболға суруб, ҳамалоти мутаоқиб била бабри дамон ва ҳазабри ғаррон янглиғ аъдо сипоҳига араллашиб, қитолу жидол амрига иштиғол кўргуздилар.

Маснавий:

*Айлабон изҳори шижоат бори,
Юзланиб ошүб ила аъдо сори.
Сафлар ичига кирибон ҳар далер,
Эйла ки тилқу галаси ичра шер.
Ҳар бири бир соридин айлаб ситез,
Солибон аъдо бошига растахез.*

²⁷³⁰ 1236 йил 27-зу-л-қаъда/1821 йил 25 август.

²⁷³¹ 1236 йил 14-зу-л-қаъда/1821 йил 12 август.

Чирмашибон чархга яллар уни,
 Солди адув бошига маҳшар куни.
 Тортилибон ханжару тегу синон,
 Хасм элидин жон олибон тўкти қон.
 Танлари туфроқ аро помол ўлуб,
 Тиллар ҳайрат аро ҳам лол ўлуб.
 Не қолибон бирида тебрарга ҳол,
 Не бирида разм қилурга маҳол.
 Не ҳаракат бирисига ёр ўлуб,
 Барчаси чун сурати девор ўлуб.
 Йўқ бирида гар ҳаракатдин нишон,
 Лек бўлуб қонлари ҳар ён равон.
 Ҳар сори ул дашт аро жонсиз бадан,
 Айлади туфроқ аро беҳад ватан.
 Жаҳд этибон лашкари нусратасар,
 Мақсадича топти адувга зафар.

Чун сипоҳи зафардастгоҳ маъракаи корзорда намози дигардин то намозшомғача шамширбозлиқ ва сарандозлиқ маросимиға қиём кўргуздилар. Ва лашкари шамотатасар дағи номус юзидин, балки жон ваҳмидин ҳаракат кўргузуб, андак карру фар қилур эрди, охир баҳодирларнинг шер монанд ҳамалотиға тоқат келтура олмай, бовужуд зарроти қатаротдин ҳадду ададда зиёд ва афзун эрдилар, тариқан фирорни жумлаи муғтанамотдин санаб, ўз бахти баргашталаридек сипоҳи шижоатпаноҳдин рўйгардон бўлуб, саманди хазлонни ҳазимат майдониға суруб, ўзларин амир Ҳайдарнинг касофатасар сангарига еткурдилар. Ва *Амир* дағи фирор ихтиёр қилиб, кечаси била Бухоро шаҳриға кириб, мутаҳассин бўлди. Ва лашкари ферузийасар ҳазиматийлар изидин таоқуб қилиб, кўп кишини теги бедариг ва синони жонситон зарби била ҳалокат сарҳадиға еткурдилар. Ва Ражаб бек *иноқнинг* ўғли Эрдонобекни кўп киши била исорат қайдиға чекиб «биз уларнинг бўйинларини иягигача кишанларни уриб қўйдик²⁷³²» мадлули била бўйинлариға иғлоли гаронни солиб ва сипоҳи хазлондастгоҳнинг етти қаробаш туғин олиб, ғанимати вофир ва ўлжаи мутақосир билаким, муҳосиби ақл анинг ҳисобидин ожиз келур эрди, мурожиат кўргуздилар. Ва ул урушда воқе бўлғон таажжуботи ҳасанадин бири улким, бовужуди муҳориботи бисёр ва муқотилоти бешумор зуҳурға етиб, сипоҳи аъдодин кўп киши мақтул ва маасур бўлди ва лекин алтофи илоҳий ва аъотифи мутаноҳийдин лашкари нусратасарнинг бириға макруҳе етмади. Магар бир тевагаким, ул дағи аъдо гуруҳидин ўлжа қилиниб эрди, ўқ тегди. Ва аларнинг хабари беҳжатасар *Қурбон* ийдининг ўрта куни келди. Ва ўзлари зу-л-ҳижжа ойининг ўн беши²⁷³³ да келдилар. Ва келур куни шаҳарнинг шимолия жонибида Нон емас мавзеида ниҳояти хушвақтлиғдин оломон шамшири буррон ва синони зафарнишонни жилваға киргизиб ва икки тарафдин икки саф ясаб, уруш йўсинида биров-бировига ҳамлаи салобатомез ва садами ҳайратангез еткуруб, овози тўфанг ва садои карной фалакфарсой бўлиб, ғубори сурмагун хуршиди оламтоб юзин тутти. Ва шаҳар аҳлидин тамошо учун хавосу авом йиғналиб, издиҳоми тамом бирла ҳангомаи қиёмат шавкатин синдурдилар. Ва баҳодирлар пешиндин намози дигаргача ўйин қилиб ва шаҳар аҳлиға турлук тамошо била баҳралар еткуруб, беҳжати тамом ва мусаррати локалом била остони сурайёнишон хокбўслиқи шарафиға мушарраф бўлуб, авотифи хусравона ва мароҳими подшоҳона била мумтоз ва сарафроз бўлиб, хилои хуршидишио ва либосоти қийматбаҳо била мухаллиъ ва мулаббис бўлиб, гумонлариға кечмас илтифотларға маҳсус бўлдилар.

²⁷³² Қуръони карим, 36 : 8.

²⁷³³ 1236 йил 15-зу-л-ҳижжа/1821 йил 12 сентябр.

Хони мағфурнинг жулусининг ўн еттинчи йилининг вақоеи. Ул жумладин: султони соҳибқирон ва хоқони фирдавсмаконнинг Чоржўй жонибиға наҳзат якронин сурмаки ва чаповул буюриб, душман гуруҳиға дастбурди азим еткурмаки. Ва амир Ҳайдарнинг гуруҳи анбуҳ била келиб, дарё қироғиға сипоҳи нусратпаноҳнинг муқобиласиға тушмаки. Ва тўпи душманкуб гулуласидин лашкари аъдо жамиатиға оташи тафриқа тушмаки. Ва дарё фосила бўлиб, икки лашкарнинг муҳориба майдониға кира олмай айрилмоғи. Ва ҳазрат соҳибқироннинг Элжик тушидин мурожиат қилмоқи

Хомаи мишкинрақам, аъни чобуксавори қалам афсона майдониға бу нав қадам қўярким, чун таърихи ҳижрий минг икки юз ўттуз еттида (1237) сафар ойининг ўн беши²⁷³⁴ да якшанба куни ва Йилон йилининг авохирода подшоҳи олийшон ва хидеви муалломакон, хони Сулаймонишон ва хоқони давлатпосбон, фармонфармои жаҳон, ҳодими аркон ал-билъат ва-з-зулло, мураввижи қаваид аш-шариат ва-л-ислом, маснавий:

*Хидеви пуртадбину жавонбахт,
Муалло жойгоҳу осмонтахт.
Ёруб адлидин анинг дин чирог,
Қуруб қаҳри ўтидин куфр боги.
Заррин ро-ю матин фикр шаҳаншоҳ,
Жаҳонбону қуёитожу фалакжоҳ.
Жаҳон вайронаси маъмур андин,
Масокин кўзларига нур андин.
Тўлубон файзи адлидин жаҳон пок,
Очиб гуллар тикан ўрнига ҳар хок.
Жаҳондин пок этиб аъдо вужудин,
Қилиб бўғз аҳлининг нобуд будин.
Топиб фақр аҳли айшу роҳат андин,
Фузун этти рифоҳият гўмондин.
Фаоли хубу неку хислатидин,
Дили поку худуси ниятидин.
Эрур жаннат аро соҳиби нигин ул,
Мақоми қурбда маснаднишин ул*

– яъни халифат ар-раҳмон, зилл ас-субҳон Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон тагамадаллоҳу бигуфрониҳи дор ас-салтанаи Хивақ ҳафазаҳу оллоҳу таоло ан ал-ҳарақ вал-фарақдин, байт:

*Миниб иқболу давлат маркабига,
Анингдекким қуёи кўк ашҳабига*

– Аъломи зафарфаржомни жилваға киргизиб, уруш саранжомин ва юруш маросиму низомин тузиб, кавкабаи подшоҳий ва дабдабаи номутаноҳий била ҳаракат кўргузуб, Сайёд ҳавлисики, рифъату матонат, назҳату тароватда. **Маснавий:**

*Таъназани чархи муалло эди,
Айбгари жаннати аъло эди.
Айла фараҳгустару обод ўлуб,
Ким дилу жон сайдига сайёд ўлуб.
Ҳар важҳ ила гарчи эди муфтахир,
Шаҳ юзига лекин эди мунтазир.*

²⁷³⁴ 1237 йил 15-сафар/ 1821 йил 11ноябр.

Анга шавкати локалом ва ҳашмати майманатанжом била нузул қилиб, анинг дийдаи интизорин сумми сатур губоридин равшан ва вусули баҳоридин анинг дару деворин фирдавс боғидек гулшан қилди. **Маснавий:**

*Анда қилиб бир кеча базми тараб,
Айи шаробини ичиб лаб балаб.
Ўлтирибон маснади иззат уза,
Роҳат этиб бистари беҳжат уза.
Ҳар нафас ошоми қадаҳ айлади,
Тонггача оҳанги фараҳ айлади.*

Чун анжум шоҳи тун шабистонидин наҳзат оҳангин тузуб, фалак майдони қатъиға ҳаракат кўргузди, ҳазрат подшоҳи *гүфронпаноҳ* дағи Сайёддин саманди давлатға рукуб қилиб, жуюши қиёматхуруш ва мулозими нусратлозимлар била лозим бўлуб, душанба куни Янгиариқдағи работи фойиз ин-нишотининг зурваи ифтихорин нузули саодат вусули шарафидин фалаки давворға баробар, балки арши аъзамға ҳамсар қилди. Анда дағи бир кеча мутаваққиф бўлуб, сешанба куни андин азимат оҳангин тузиб ва алвийи зафартабияни жилваға киргизиб, шарафи нузулидин Хитой ҳавлисининг сари фахоматин гардунсой қилди. Тонгласиким, чаҳоршанба эрди. **Маснавий:**

*Чиқти миниб маркаби гүлгун уза,
Айла ки анжум шаҳи гардун уза.
Йўли губори ки фалакка этиб,
Ани қуёш дийдасига каҳл этиб.
Озим ўлуб хайли сипаҳ ичра шоҳ,
Айла ки анжум аро тобанда моҳ.
Давлати таширфға айлаб қабул,
Мулки Ҳазораспга қилди нузул.
Маснади иззатда мақом айлади,
Майли карам улча ки ком айлади.*

Анда икки кеча таваққуф кўргизиб, саранжоми маҳоми сафардин сўнг асбоби айшу нишот ва олоти фараҳу инбисотни муҳайё қилиб, аркони давлат ва аёни ҳазрат била базми шоҳона тузиб, мусаррат ва беҳжат ақдоҳин даврға киргизиб, саргарми бодаи ишрат ва сармасти саҳбои давлат бўлди. Жума куни Ҳазораспдин роятафрои наҳзат бўлиб, Яккачиқирни мухайяи хайёми иқбол ва муқарри кавкабаи ижлол қилди. Ул мавзедин Соат *сардорни соруқ* черикигаким, бироз муддатдин бери дарбори фалакмиқдор мулозимати ҳавосида ўзларин ул ҳазратнинг жонсипор бандалари зумрасиға ихлос юзидин дохил қилмиш эрдилар, келтирурга номзад қилди. Анда икки кеча оромгузин бўлиб, якшанба куни. **Маснавий:**

*Шоҳи гардун мақому Жамсавлат,
Айлаб изҳори ҳашмату шавкат.
Чиқибон боргоҳи володин,
Эйлаким меҳр чархи минодин.
Минибон раҳиши хушлижом узра,
Меҳрдек чархи нилфом узра.
Азм этиб шавкати тамом била,
Даврида беҳад издиҳом била.
Қилибон гарди роҳ кўкка сўуд,
Ул сифатким сўуд қилгой дуд.
Оллида жилвагар ливои зафар,
Шиққасига этиб ҳавои зафар.
Роҳнаймо ёнида маҳрамлар,
Соҳиби давлату муаззамлар.*

Умаро ҳар тарафда саф тузубон,
 Садамату ҳайбат элга кўргузубон.
 Суруб от кейни бирла неча гуруҳ,
 Бориси бабр кину шер шукуҳ.
 Бўлуб афзун ададда анжумдин,
 Балки оламда резаи қумдин.
 Шоҳи гардунвиқору меҳрафсар,
 Афсари фатҳға бўлуб мазҳар.
 Бўлубон азми роҳға жозим,
 Бўлди дарё қирогидин озим.
 Неча кун қотеъи манозил ўлуб,
 Қатъи манзил қилурда жодил ўлуб.
 Кўч бар кўч қатъи роҳ этти,
 Кечқирон мивзеи оро этти.

Яккачиқирдин рукуб қилиб, тўққуз кун қатъи масофат этиб, мазкур ойнинг салхи²⁷³⁵ да якшанба куни Кечқиронда боргоҳи сипеҳр нишон манжуқин зурвай аюқға ҳамсар ва хиймаи фалакостон қуббаи дарахшонин офтоби рахшонға баробар қилди. Ул мавзеда Чаҳоржўйдин бир қул қочиб келиб, даргоҳи олампа-ноҳда бандалик туфроқиға йиқилди. Душанба куни раби ал-аввал ойнинг гурраси²⁷³⁶ да андин кўчуб, Оқра-ботни нузули фойиз ин-нишоти била мафҳари манозил қилди. Ва ҳамул кун чилла кирди. Ул мавзеда икки кун таваққуф қилиб, *явмут ва така* ва *йимроли* навкарларидин йигирма гўзида йигитни тил тутмоқ учун дарёдин ўткариб, Бухоро тарафиға юборди. Панжшанба куни андин кўчуб, аъломи зафарилтизомни жилваға киргизиб, Дорғон Ото *алайҳирраҳманин*г муқобиласида дарё қироғин музриби сародиқоти зафартавом ва муқарри аъломи нусратпарчам қилди. Жума куни андин ҳаракат кўргизиб, нузули саодатшумули вусулидин Кўкарчинлига сарафрозлиқ еткурди. Шанба куни анда фароғат маснадида истироҳат кўргузди. Ҳамул кун тил тутмоқға маъмур бўлғон оломон остони давлатпосбонға аъдои мазиллатингимодин олти кишини қатлға етқуриб ва бошларин олиб ва бир кишини исорат қайдиға чекиб келтурдилар ва авотифи хусравона ва сарупои шоҳона била ўз ақронидин мумтоз ва сарафроз бўлдилар. Якшанба куни ул ҳазрат андин рукуб қилиб, Дояхотун мавзеиға сояйи вусул солди. Душанба куни наҳзат аламин ҳаракатға киргизиб, Қабоқлининг ошоқида Қўшқалъа деган жойни лашкаргоҳ этиб, сешанба куни андин отланиб, Қабоқлининг юқори бошиға нузул қилди. Чаҳоршанба куни андин ўрдаи кайҳонпўйни кўчириб, Исбознинг қирин муаскари асокири зафармаоси ва маскани аъломи нусратпайкар қилди. Анда икки кеча мутамаккин бўлуб, сипоҳи нусратпаноҳдин баъзи мутаҳаввир йигитлар хусамои мазиллатингимодин беш кишини маасур ва мағлул қилиб, утбай аълоға етқурдилар. Ҳазрат соҳибқирон баҳодирларға хазинаи эҳсонидин панжаи инъом била зарпошлиғлар кўргузуб, дунёдин мустағний қилди. Ва сўнгги куни Холниёз қароқчиким, айёрлиқ бобида фалакаи давворнинг Золи маккораси анинг қошида бағоят гўл ва нодон ва маккорлиғ илмида жаҳони ғаддорнинг кўҳансол айёраси анинг ёнида бир тифли абжадхон эрди. **Маснавий:**

Субҳу масо ҳийла бўлуб вурд анго,
 Макр элининг барчаси шогирд анго.
 Ҳам келибон филтану зўргар,
 Ожиз ўлуб оллида юз Золи Зар.
 Айлар эди қасд ила гар урса пай,
 Бир тун аро магрибу маширқни тай.
 Тийра тун эрди анга кундин ёруқ,
 Йўл анга қай сари юз урса очуқ.
 Моне эмас эрди анга баҳру бар,
 Ел киби ҳар мулкдин этган гузар.

²⁷³⁵ 1237 йил 29-сафар/1821 йил 25 ноябр.

²⁷³⁶ 1237 йил 1-раби ал-аввал/ 1821 йил 26 ноябр.

Ҳазрат соҳибқирон ани икки-уч чобукдаст йигит била қароқчиликқа номзод қилди. Ул ҳамроҳлари била бир ҳилол мисол заврақга миниб, мақсад тарафига озим бўлдилар. **Байт:**

*Ҳайъати марғуб ила заврақ кезиб Жайҳун аро,
Янги ой андоқ ки сойир бўлгуси гардун аро.*

Кечаси била Элжик гузарига бориб, ул гузардин аъдои давлат кемаларидин икки кемани рахту асбоби била кемачиларин гофил топиб, таҳти тасарруфиға киргизиб, тонг отмай мулозиматға етиб, инъоми хусравона била сарафроз бўлдилар.

Жума куни ҳам Исбозда таваққуф қилиб, шанба куни андин ҳаракат кўргизиб, ливон зафарнишоннинг маҳчаи дарахшонин жилваға киргизиб, шавкати тамом ва садамати локалом била Элжик ёқишиға нузул қилиб, боргоҳи сипеҳриштибоҳни барпой ва хиргоҳи давлатпаноҳ бошин гардунсой қилдилар. Ул мавзеда тўрт кун таваққуф кўргузди. Амир Ҳайдар дағи сипоҳи нақбатдастгоҳ била келиб, дарёнинг шимолия жонибида ўрдуи ҳумоюннинг муқобиласиға нузул қилди. Чун дарё Элжик тарафидин оқиб, бу тарафға қайир ташлаб эрди ва оқатурғон ери зиёда тангу тор эрди, гардунмисол кемалар ва чунаккирдор сафиналарким, лашкари қиёматасарнинг зоди роҳиласи, асбоби ҳарб ва олоти зарб аларға юкланмиш эрди, агар дарёнинг ичи била ўтса, лашкари аъдонинг тўп ва шамхоли ўқидин зарар етгудек эрди. Ул жиҳатдин оломонға қайирдин ёп қаздуриб, барча кемаларни ўткардилар. Ул аснода ҳазрат соҳибқирон бироз оломонни Чоржўй чаповулиға номзод қилди. Маъмурлар суръати тамом била жалодат тавсанин суруб, Чоржўйнинг атроф ва акнофин тахту-тоз қилиб, кўп ўлжа ва асир олиб, утбаи аъло мулозиматиға етиб, илтифоти шоҳонаға махсус бўлдилар. Чаҳоршанба куни ул ҳазрат асирларни Қиличниеъ арбоб била шаҳарға юборди. Ва панжшанба оқшоми яна Холниеъ қароқчини лашкари аъдо сангарига буюрди, токим бир воқеаи ажиба зуҳурға еткургай. Ва ул ҳасб ал-фармон дарёдин убур қилиб, ўзин насим мисол душман лашкаргоҳиға еткуруб, амир Ҳайдарнинг мўътабар сипаҳдорларидин Қурбонқули бийнинг ўғлин қўшидин судраб чиқариб ва кафтиға кўтариб, мурожаат жониби равон бўлди. Ва тонгдин бурун остони нусратпосбон пешгоҳиға элтти. Ва ул *бий* беҳабар ғафлат уйқусидин уйғониб, кўрдиким, замона не ўйин ўйнабдур.

Панжшанба куни Элжик тушидин тўпу тўпхона, боргоҳу шамиёнани ҳаракатға киргузиб, Усти муқобиласида Куянак ариқининг сақосин муқарри кавкабаи ижлол ва мавзеи саропардаи иқбол қилди. Ул мавзеда душман гуруҳидин бир йигит қочиб, жаноби рифъатмаоб мулозиматиға келди.

Ва жума куни Бухоро лашкари била муқобил бўлуб, икки тарафдин ул миқдор тўп отилдиким, овози маҳиб сипеҳрбарин қулоғин асм қилди ва дуди зулматандуд ул масоба ҳавоға юз урдиким, офтоби оламтоб чеҳрасин ёшурди. **Маснавий:**

*Ҳар ён отилиб чу тўпи дилкўб,
Етти унидин жаҳонга ошўб.
Дуду шарари била ёруқ кун,
Зоҳир бўлуб элга анжуму тун.
Ўт сочибон айлаким саропо,
Оташгаҳи дўзах ўлди дарё.
Зиддият ўлуб орада мафқуд,
Сув бўлди саросар оташолуд.
Ҳар сори садои раъдосо,
Маҳшар куни қилди ошкоро.
Охир хусамо бўлуб ҳаросон,
Юз ажз ила бўлди рўйгардон.*

Ҳамул кун ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишон *явмут* оломонин Чоржўй устиға буюрди, токим ул ҳаволиға чаповул урғайлар. Чун маъмурлар фармон мавжиби била отланиб, илғор қилдилар ва қазон мубрамдек Чоржўй атрофидин дохил бўлуб, тўрт кишини қатлга еткуруб, саккиз кишини исорат қайдиға муқаййид қилиб ва ғаноими фаровонға мутасарриф бўлдилар. Ва андин солиман ва ғониман мурожа-

ат кўргузуб, мулозимат шарафига фоиз бўлдилар. Шанба ва якшанба кун таваққуф кўргузиб, кемалардин сипоҳи нусратпаноҳга зоди роҳиласин олдириб, барча кемани Гадоийниёз маҳрам била қайтарди. Душанба кун солур ва *соруқ* ақобиридин беш киши даргоҳи олампаноҳ убудиятига келдилар. Бу мазмун билаким «барча навкаримиз дағи изимиздин тез келгусидурлар.» Ҳамул кун *явмут* оломони рухсат олиб, яна Чоржўй чаповулига кетдилар. Бу навбат Чоржўйнинг қаровули оломонни кўриб, барча улусни қалъага киргизиб, мутаҳассин бўлдилар. Ва оломоннинг аксари қайтиб, баъзиси айрилиб қолдилар. Қолғонлар қалъанинг тубида бир уйга қуюлиб, тўрт кишини ўлдириб ва бир кишини тирик тутиб келтурдилар. Сешанба кун аъдо лашкаридин бироз киши юқориқоқдин дарёни кечиб, бу тарафга ўтмиш эркан. Ул ҳазрат бу хабарни эшитиб, явмут черикин анга номзод қилди. Ва чоршанба кун қайтиб кўчиб, Нодиршоҳ²⁷³⁷ нинг сангарига нузул қилди. Маъмурлар тавсани шижоатга маҳмиз бериб ва теги жалодатни ниёми муборизатдин чекиб, аъдои гурезпойнинг устига жиловрез от солдилар. Алар ўз бахтибаргашталаридек баҳодирларни кўргач, рўйгардон бўлиб, машаққати тамом била ўзларин кемаларга ташлаб, фирорий бўлдилар. Ва аксари кемага мина олмай, дарёга уриб, ҳалокат сарҳадиға етдилар. Баҳодирлар икки от ва бир совут ва уч қилич ва икки милтуқ ва яна кўп ўлжа олиб, утбаи аъло мулозиматиға етиб, сарупои шоҳона била сарафроз бўлдилар. Панжшанба кун Нодиршоҳнинг сангаридин кўчиб, Қабоқлиға нузул қилиб, ул ҳазрат ғояти тараҳҳум ва ниҳоят муруватдин усарони озод қилиб, ўз жойларига юборди. Жума кун андин кавкабаи волони ҳаракатга киргизиб, Уч қарсан деган мавзени лашкаргоҳ этди. Шанба кун андин руқуб қилиб, Кўкарчинлиға сояйи вусули била баландполияғ еткурди. Якшанба кун Муҳаммаднийёз ясовулбошини явмут оломони била дарёдин ўтқариб, Бухоро чаповулиға номзод қилди. Ул ҳазрат ҳамул кун боргоҳи фалаксойни Дорғон Ото *алайҳирраҳманинг* тушида дарё қироғида барпой қилдурди. Душанба кун андин наҳзат кўргизиб, Кичқиронга нузул этди. Сешанба кун ливои ҳаракатни жилваға киригизиб, Бўрлини мухайями хайёми саодатанжом ва маскани аъломи майманатфаржом қилди. Ҳамул кун рабиъ ас-соний ойининг гурраси эрди, ул мавзеда чаповулға маъмур бўлғон оломонга қараб, етти кун таваққуф кўргуздилар. Олтинчи куниким, якшанба эрди, оломон Бухоро музофотидин Хайррабат деган кентни чопиб, бола-чоқасин асир, барча молу мавошисин ўлжа қилиб, мулозиматга етдилар. Ҳамул кун ҳазрат соҳибқирон барча *ўзбак* ва *човдур* ва *қароқалтоқ* оломонин Бухоро чаповулиға буюрди. Маъмурлар ҳамул кун дарёдин ўтдилар. Аларнинг саркардаларининг асомиси бўладур: Суюн *бий* ва Дўсим *бий* ва Карчак *бий* ва Берди *бий* ва Саид *бий* ва Хўжаниёз *бий* ва Вайснийёз *бий қангли* ва Ҳақимнийёз *бий нукуз* ва Тошим *бий найман* ва Ўроз *бий қиёт* ва *қароқалтоқия*дин Эсанбой *бий* мулло Хўроз *бий* ва Қўшберган *бий* ва Қодирберди *бий* ва Қулумри *бий* ва Элқелди *бий* ва Қувонч *бий* ва Ражаб *бий* ва Оймирзо *бий*. Булар *қўнгрот* ва *қиёт*дурлар. Иккилик *бий* ва Дўсим *бий* ва мулло Давлатназар *бий* ва Давли *бий* ва Шоҳнийёз *бий*. Булар *мангит*дурлар. Ва кенагасдин Чўнкара *бий*нинг ўғли Қобил *бий* ва Шағол *маҳрам юзбоши* ва Маққи *юзбоши* ва *уйғур* Худойберди *бий* ва *қангли* Ўроқ *бий* ва *хитой* Бойдўст *бий* ва Асғар *бий* ва Шукрали *бий* ва Тўмон *бий* ва Бекназар *юзбоши* ва Болабаҳодир ва Эшим *юзбоши* ва Одил *юзбоши* ва Бойқаро *юзбоши* ва Тўғой *юзбоши* ва Сормон баҳодир ва Хўжатилаган *юзбоши* ва Фанобаҳодир *юзбоши* ва Тожимурод *юзбоши* ва Султон баҳодир. Ва *маҳрам* дастасидин Қурбоннийёз *ясовулбоши* ва Тўрабек *юзбоши* ва Тўлаган *юзбоши* ва Қаландарбек ва Оллошбек ва Оллоҳназар *бажақи* ва *така* Мурод *сардор* ва Хўжаназарбек ва Холнафас *оталиқ* ва *абдол* Суюн баҳодир ва Бойли *юзбоши* ва Ярлиқаб бек ва Сафар бой ва Муҳаммадўроз *юзбоши* ва Шоҳдурди *юзбоши* ва Муҳаммадназар *юзбоши* ва Оллоҳназар маҳзум *юзбоши* ва *бўзачи* Файзи *юзбоши* ва Дурдимурод *юзбоши* эрдилар. Ҳазрат соҳибқирон бу мазкур бўлғон саркардаларни тўрт минг нафар сипоҳи жаррори кинагузор била душанба кун дарёдин ўтқариб юборди. Ва *явмут* ақобиридин Мурод *сардор*ким, аввалғи кун чаповулдин захмдор бўлиб келмиш эрди, вафот топти. Анинг жанозасин ҳамул кун ўқуб, тонгласиким, сешанба кун эрди, Бўрлидин кўчиб, Садварға нузул қилди. Ул мавзеда Соат *сардор соруқ* черики била келиб, остони фалакнишон убудияти шарафига фоиз бўлди. Чаҳоршанба кун *явмут* оломонининг келтурган усаро ва калла ва қулоқларин хатға олиб, Садвардин отланиб, Қўштўпани муаскари асокири ҳумоюн қилди. Панжшанба кун андин кўчуб, аъломи саодатилтизомни жилваға киргизиб, Ҳазораспга баҳори нузулидин хулди бариндек назорати беандоза бағишлади. Жума кун барча

²⁷³⁷ 1740 йилги Бухоро ва Хоразмни истило қилган Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ шу йўлдан юрган.

оломонға хилои хуршидшио эҳсон ва эстино била сарафрозлиғлар еткуруб, Ҳазорасбдин роятафроси наҳзат бўлуб, Янгиариқ ҳавлисин шарафи қудуми била ашрафи манозил қилди. Шанба куни андин наҳзат адҳамиға рукуб қилиб ва ҳаракат аламин жилваға киргизиб, дабдабаи тамом ва кавкабаи молкалом била маснади хилофатға нузул қилди.

Подшоҳи раҳматдастгоҳ мустақарри салтанатға нузул қилгондин сўнг баъзи воқеотеким вуқу топмиш, ихтисор тарнқи бирла таҳрир силкига чекилгусидур

Ул жумладин бири: юқорида мазкур бўлгон саркардаларнинг воқеаси. Ул воқеа андоқ эрдиким, чун алар Бўрли мавзеида ҳазрат соҳибқирондин фотиҳа олиб, рабиъ ас-соний ойининг еттиси²⁷³⁸ да душанба куни дарёдин ўтуб, сешанба куни мутаваққиф бўлдилар, чаҳоршанба куни Уч ўчоқдин юруш қилиб, беш манзилда Хол Отоға бордилар. Андин ўтуб, Йилғинлида бир оқшом бўлдилар ва андин саҳар вақти ҳаракат қилиб, чошгоҳда Гужумлига нузул этдилар. Ул мавзеда ўғруқ ва буна ва теваларни қўйиб, барча оломон шижоат бодпойиға рукуб қилиб ва ғайрат қиличин паҳлуларига осиб, суръати тамом ва истижолни молакалом била пешиндин тонг отғунча илғор қилиб, тонг вақтида Бобо ҳожи ва Миршикорон ва Занданий ва яна неча кентларни то Вардонзиғача тохту-тоз, наҳбу торож қилиб, кўп кишини қатлга еткуруб, ҳар ким қудратиға кўра ола олғонча ўлжа олдилар. **Маснавий:**

*Барча ситаҳ аҳли чекиб тиги тез,
Ҳар соридин зоҳир этиб растахез.
Ҳар киши ўз бошича бошлар олиб,
Хайли адув бошига қунлар солиб.
Ҳар соридин сел киби оқти қон,
Ул қун ўлуб хасмга охир замон.
Неча ўлуб, нечаси маасур ўлуб.
Аҳли ситаҳ оллида мақхур ўлуб.
Ўлжа бўлуб молу мавошилари.
Эйла ки асбобу ҳавошилари.*

Чун сипоҳи зафарнишон усарои бепоён ва ғаноими фаровон ва обрўйи тамом ва башошати локалом била мурожаат кўргузиб, қатъи саҳори ва баворидин сўнг моҳи мазкурнинг авохири²⁷³⁹ да дарбори сипеҳр миқдори нусратосор жибҳасолиқи шарафиға мушарраф бўлиб, алтофи подшоҳона ва аътофи хусравонаға махсус бўлиб, зарандуд либослар била мулаббис бўлдилар.

Подшоҳи мағфиратпаноҳнинг Шоҳобод ариғининг қочусиға чиқиб, Бухоро устиға чаповул буюрмоқи ва ўзи шикор иродаси била дарёдин убур қилиб, Кегайлига борғунча қушлаб, дорилхилофа жониби наҳзат маркабин сурмаки

Арбоби хабар ва асҳоби маоний мўътабар сўз шоҳидиға мундоқ зевар тақарларким, чун Шоҳобод ариқининг юқорисидин қочув йиқиб, барча суви дарёға кетар эрди, ани боғлатурға ул ҳазрат ўз нафаси нафиси била отланиб, ражаб ойининг аввали²⁷⁴⁰ да қочув устиға борди Анда етти кун таваққуф қилиб, ул мавзеда Оллош бий ва яна неча саркардани етти юз киши била Бухоро чаповулиға номзод қилди. Андин сўнг ул ҳазрат қочув устида ўзининг биродари аржуманди Муҳаммадназар бекни қўйиб, дарёдин убур қилиб, бир неча кун дарёнинг шимолия савоҳилин қушлаб, Кегайлига борди. Аммо. Маълум бўлсинким, Оллош бийлар ҳазрат соҳибқирондин фотиҳа олиб, Бухоро чаповулиға озим бўлиб, бир неча кун қатъи масофат била Қоракўл ҳаволисидин дохил бўлдилар. Аммо, оломоннинг дохил бўлмасидин бурун хабар топиб, ул ҳаволидағи элнинг мажмуи кўрғонға кириб, мутаҳассин бўлмиш эркан. Сипоҳи нусрат-

²⁷³⁸ 1237 йил 7-рабиъ ас-соний/ 1822 йил 1 январ.

²⁷³⁹ 1237 йил 27-рабиъ ас-соний/ 1822 йил 21 январ.

²⁷⁴⁰ 1237 йил 1-ражаб/1822 йил 24 март.

паноҳ атрофу жавонибга илғор қилиб, эл топа олмай, икки-уч киши топиб, қатлга етқуриб мурожаат кўргизиб, Кегайлида шарафандўзи тақбили бисот бўлдилар. Ҳазрат соҳибқирон Кегайлидин инони отифатин мурожаат жонибига маатуф этиб, йигирма тўрт кунда дор ас-салтанага нузул қилди. Ул ҳазратнинг нузули ҳумоюнидин икки кун бурун²⁷⁴¹ Бухоро *волийси* амир Ҳайдардин Подшоҳхўжа деган элчиликка келди. Бу мазмун билаким «тағомиздин бағоят миннатдормиким, биз *хитой-қипчоқ* устига кетганимизда камоли мурувват ва дўстлиғдин юртимизга чаповул буюрмайдурлар. Ва баъзи ғаразгўйлар ул ҳазратни душманликга мансуб қилур эрдилар. Алҳамдиллоҳ ва-л-минна маълум бўлдиким, дўст эрканлар. Умид улким, қиёматга текру яхшилиқ била боришгаймиз.» Анинг ул сўзидин ғараз бу эрдиким, ҳазрат соҳибқирон дағи анинг сўзининг баробарида мулойим сўзлар била анга элчи юборгай. То-ким бу баҳона била сулҳ сўзи орага тушуб, мухалифатлари мувофиқатга табдил топиб, ошуби чаповул ва тангнои таҳассундин қутилиб, фориг ал-бол ва марфа ал-ҳол бўлғай. Бу мазмун жаноби фалакинти-соб мулозимларининг воситаси била Масомеи аълоға етушти. Ул ҳазрат анинг баробарида бу маъни била хат таҳрир қилдиким «ҳоло ражаб ойининг авохири²⁷⁴² дур, иншооллоҳ шаъбон ойининг йигирма учи²⁷⁴³ да чаҳоршанба куни дор ал-хилофаи Хивақдин рукуб қилиб, Чоржўй жонибига кавкабаи воло била наҳзат қилғумиздур. Анда борғондин сўнг Тангри таолонинг хоҳиши қайси иш бўлса, ул бўлғусидур. Хоҳ дўстлик била боришмоқ бўлғай ва хоҳ душманлик била.» Ҳазрат соҳибқирон Подшоҳхўжани шарафи дийдори саодатосориға мушарраф қилмай, беш кундин сўнг остони давлатпосбон ходимлари ани ҳамул мазмун била қайтардилар.

Султони мамоликситон ва хоқони мағфиратнишоннинг иккинчи қатла ўрдуи кайҳонпўйини Чоржўй жонибига тебратмаки ва ул азаматнинг тунбоди воҳимасидин мухалифларнинг бинои хотири аркониға зилзила етмаки. Ва амири кабир Қутлуғмурод иноқнинг дарёдин убур қилиб, анинг юзига Фороб кўргонининг дарвозаи фатҳн очилмоғи. Ва андак захми чашмий²⁷⁴⁴ етиб, тақдири илоҳий била лашкари аъдо ғалаба қилиб, сипоҳи нусратпаноҳнинг босилмоғи. Ва сипаҳ аҳлининг баъзиси урушда ва дарёда мафқуд бўлиб, Қутлуғмурод иноқнинг жаноби хилофатмаоб мулозиматнаға етгани. Ва ул ҳазратнинг дор ас-салтана савбиға мурожиат этгани

Сўз иқлимининг соҳибқирони ва маоний кишварининг комрони, яъни хомаи бадиаосор бу янглиғ воқеагузорлик қилурким, чун таърих минг икки юз ўттуз еттида (1237) Йилқи йили шаъбон ойининг йигирма учи²⁷⁴⁵ да чаҳоршанба куни ҳазрат соҳибқирон дор ас-салтанаи Хивақдин умарои номдор ва кубарои зулиқтидор ва лашкари қиёматосор била отланиб, наҳзат аламин ҳаракатга киргизиб, Сайёд ҳавлисиким, равзаи ризвон мисллик обод эрди, нузули мабоҳотидин буружи фахоматин зурваи афлоқдин ошурди. Ул мавзеда Ҳирот вилоятининг *ҳокими* Маҳмудшоҳнинг элчиси Кадухонким, *афғония* жамоасининг пешвоси эрди, жаноб рифъатмаоб туфроқининг жабинбўслиқи давлатиға фоиз бўлиб, подшоҳи мазкурнинг ихлосномасин наввоби ҳазрат воситаси била назари кимиёасар мутоаласиға етқуриб, домани умиди марҳамати вофира ва инояти мутақосира жавоҳири била машҳун ва мамлу бўлди. Ва яна *сориқ* жамоасидин Менглитемур бек ва Яхшимухаммад *сардор* бошлиғ бир неча ихлосшиор ва жонсипор баҳодирлар Марв вилоятининг фатҳи башоратин етқуриб, ул ҳазратнинг инояти вофираси жомадор²⁷⁴⁶ идин хилои фоҳираи шоҳона била сарафроз бўлдилар. Ул воқеа кайфияти мундоқ эрдиким, чун Бухоро мамоликининг *ҳокими* амир Ҳайдар подшоҳ кўп муддатдин бери жаҳондорлик мулоҳазаси била Марв вилоятиға пайдарпай илғор юбориб, бир нав ҳаросат ва муҳофизат кўргузур эрди. Ва ул диёрда мутаваттин ва мутамаккин бўлиб ўлтиргон *тарокима* жамоасидин *така* ва солур ва *соруқ* халқиким, ҳар вайҳдин ул илғорларға муовинат кўргузиб, ҳар жиҳатдин моиҳтиёжларин битқурур эрдилар²⁷⁴⁷. Чун ул

²⁷⁴¹ 1237 йил 22-ражаб/1822 йил 15 апрел.

²⁷⁴² 1237 йил 27-ражаб/ 1822 йил 20 апрел.

²⁷⁴³ 1237 йил 23-шаъбон/1822 йил 15 май.

²⁷⁴⁴ Захми чашмий – айрим сабабга кўра зарар етиб маъносида.

²⁷⁴⁵ 1237 йил 23-шаъбон /1822 йил 15 май.

²⁷⁴⁶ Жомадор – кийим-кечак сақлаш жойи ёки шу иш мутасаддиси.

²⁷⁴⁷ Муовинат – ёрдам. Моиҳтиёж – етишмовчилик. Бу ерда: қўшинга озиқ-овқатдан ёрдам бериш кўзда тутилган.

жамоанинг ҳуққай замири аввалдин худ остони давлатпосбон мулозиматининг жавоҳири муҳаббати била мамлу эрди, хусусан ул учурда саодати азалий ҳидояти била ул ҳазратнинг худдоми хужастафаржомларининг силкига билкулл инҳирот топиб, жонбоз бандаларининг қаторига интизом топдилар ва ул диёрда ётгон илғорким, аларнинг рўзгори ул жамоанинг мадаккорлиғи била бир нав ўтар эрди, ул аснода аларнинг марсум ва вазифалари билкулл мунқате бўлиб, лоилож атфол ва аёл, асбоб ва амволин кўтариб ва ўз бошин қутқармоқни ғанимат билиб ва қалъани ташлаб, юз минг раабу ҳарос била Бухоро атрофиға фирорий бўлдилар. Ва Марв қалъасиким, ғайрати беҳишти барин ва зийнати рўйи замин эрди, беаҳмати роҳ ва беташвиши сипоҳ мамолики маҳрус ҳисобиға дохил бўлди.

Панжшанба куни Сайёддин рукуб қилиб, мавкаби кайҳонпўй била ҳаракат кўргизиб, Янгиариқ ҳавлисининг дийдаи интизорин гулгуни саборафтор кудумининг сурма монанд губоридин равшан қилди. Ва жума куни андин отланиб, Чотли тўғойининг ошоқиға тушуб, шанба куни ул тўғойнинг юқорироқиға нузул қилди. Ва якшанба куни ҳазрат қудват ал-атқиё, зубдат ал-авлиё Паҳлавон Ото қаддаса *супраҳу* ёпининг сақосиға нузули тароватшумули фазидин шодоб ва сероблиғ еткурди. Ул мавзеда мақсад ал-озим ва маржа ал-акорим, вазоратпаноҳ, садоратдастгоҳ Муҳаммадризо *қушбеги* шаҳри фирдавсбахр муҳофизати учун жаноби салтанатмаобдин рухсат шарафига мушарраф бўлиб, тахтгоҳи давлатпаноҳ тарафига азимат якронин гармжавлон қилди. Душанба куниким, шаъбон ойининг салхи²⁷⁴⁸ эрди, Яккачиқир мавзеи асокири нусратасарга муаскар бўлди. Сешанба кечаси рамазон ал-муборак ҳилоли қомати наҳиф била жилвагар бўлиб, ул ҳазратнинг рояти зафарояти маҳчасиға ажзу инкисор юзидин таъзим кўргузди. Ва ул кун *сорук* халқидин келган чопарлардин Усто деганни инъоми хусравона ва эҳсони подшоҳона била мумтоз ва сарафроз қилиб, тавочилиқ йўсини била яна Марв сори ижозат бериб юборди. Ва чаҳоршанба кечаси хуфтан намози адосидин сўнг ғайб оламидин соиқаи хайзи зуҳурға еттиким, Нуҳ *алайҳиссалом* тўфонининг растохезин музмаҳил ва ночиз этди. Ва раъд овозининг ҳийбати ва барқ тавотирининг шиддати ул масобада тараққий топтиким. олам аҳлининг чеҳраи ҳушиға беҳудлиғ пардасин топти. Ва сарсари тугёни ул даражада суръат ва ҳиддат кўргуздиким, сипеҳрнамурдор хиймаларнинг қаҳқашонвор танобларин узди. Ва фалакосор хиргоҳларни ўп-ўн беш киши атрофу жавонибидин лангар солиб ва кўп зўрлар қилиб, машаққати тамом била сақладилар. Дарёдағи ҳилолвор заврақлар ва чархнамурдор кемаларни яқин эрдиким, ваҳм тундбодидин изтиробға тушган кунлардек ларзаға киргизиб, мустағриқи гирдоб қилғай. Аммо, ул ҳазратнинг давлати қоҳирасининг маллоҳи ҳимояти туштушдин лангар солиб, амвожи махофатдин омон сақлади. Ва ул ел чопғуни саҳарга текру таку-пўй кўргизди. Чун чобуксавори меҳр ливои ҳашаматин арсаи сипеҳрда намоён қилди, сарсар чопғуни жаҳон майдонидин ҳазимат водийсиға гурезон бўлди. Чун чаҳоршанба сабоҳи подшоҳи зарринкулоҳ офтоб машриқ марҳаласидин инонтоб бўлуб, нур ва зиё сипоҳин сипеҳр фазосиға чекти, ҳазрат жаннатжойгоҳ ва раҳматдастгоҳ дағи Яккачиқирдин саманди фалак монандға рукуб қилиб, Учтепа мавзеиға нузули майманатшумули била сарафрозлиқ еткурди. Панжшанба куни Болиқли марҳаласиға ворид бўлиб, ул кеча осойиш маснадида истироҳат кўргизиб, жума куни аркони давлат била наҳзат қилиб, Садвар қалъаси каноридин ўтуб, Судук тўғойин мухайями хайёми давлатинтизом қилди. Ва ул кун тўпхонаи зафарнишона *сардорларининг* ақобириким, Бекиш *мутавалли* ва ўғли Авазурди *сардор* эрдилар, адашиб тўпларни Баландқир тарафиға бошлаб, кўп машаққат била қирдин ўткариб, ўрдуи ҳумоюнға дохил бўлдилар. Шанба куни Судук мавзеидин бодпои бодияпаймоға рукуб қилиб, муддао жонибиға озим бўлиб, Даҳаншир отлиғ мавзедин ўтиб, офтоби оламтоб самт ар-раасға етганда Учўчоқ муқобиласида тушган Кенгқайир отлиғ манзилким, машҳур оти Ялангсангирдур, нузули ижлолға муносиб кўриб, анда боргоҳи фалак иштибоҳни барпой қилдурди. Ул мавзеда *хитой-қипчоқдин* Оллоҳберди бек элчи бўлиб, кирёси гардунасос остониға келди. Бу тариқадаким, *хитой ҳокими* Аннақули бек *парвоначи* ва *қипчоқ волийси* Маъмур *парвоначининг* итоат ва инқиёд изҳорида китоабат қилгон арзадошларин утбаи алийя ходимларининг ройи анварлариға маъруз қилди. Ҳазрат соҳибқирон ани наввоби хизматинтисоб васотити била остонаи аълоға ундаб, марҳамати мавфура ва инояти ғайри маҳсура била сарафроз қилиб, ул икки ҳокимайни мазкурайн учун анга истимолатномаи ҳумоюн топшурди ва даргоҳи сипеҳржойгоҳ мулозимларидин Бўрибой баҳодирни масҳуб қилиб, ҳамул мавзеда *хитой-қипчоқ* вилояти савбиға ижозат бериб

²⁷⁴⁸ 1237 йил 29-шаъбон/1822 йил 21 май.

юборди. Ва ул истимолатнома мазмуни Аннқули *парвоначи* ва Маъмур *парвоначи*га хитоб юзидин бу эрдиким «мароҳими подшоҳона ва алтофи хусравонамиздин баҳраманд ва сарбаланд бўлуб, билинларким, Оллоҳбердибек баҳодир била юборган ихлосномаларингиз суддаи хилофат мулозимлариға етишиб, хулосаи мазмуни маълум бўлди. Бу остони саодатпосбон мулозимлариға ихлос ва этиқод изҳор қилиб, ғойибона қилгон хизматларингизнинг туҳфаси ройи анваримизга мақбул ва мустаҳсин тушди. Эмди керақдурким, сизлар модом ал-ҳаёт нангу номус талабида жаҳди мафвур ва саъйи машкур тақдимиға еткуруб, таваккал доманиға мутамассик бўлиб, обрў ҳусулида кушиши балиғ зуҳурға еткургайсизларким, иншооллоҳ Тангри таоло ҳимоятидин ул саъйингиз зое бўлмай, марҳамати вофираи хусравонамизнинг тарбияти баҳоридин чаманистони иқболингизда мурод гуллари очилғусидур.»

Якшанба куни Ялангсангирдин кўчуб, Жигарбанд Отонинг зиёратиға мушарраф бўлуб, душанба куним, рамазон ойининг еттиланжи²⁷⁴⁹ куни эрди, Оққош ва Кечқирон қиридин ўтуб, Оқработ мавзеин муаскари асокири нусрат илтизом ва мустақарри роёти зафарфаржом қилди. Сешанба куни ул марҳалада маснаднишини сарири фароғат ва соғаркаши бодаи истироҳат бўлуб, чаҳоршанба куни андин отланиб, Дорғон Ото *алайҳирраҳманин*г жавори жуюши дарёхурушнинг матоф²⁷⁵⁰ ва манзилгоҳи бўлуб, панжшанба куни ҳам анда мутаваққиф бўлдилар. Ул мавзеда қудват ал-умаро ал-аъзам ван-нифоқ амири равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ наввара марқадуҳу* билаким, умарои комкор ва сипоҳи номдор ва шужаои кинагузор эрдилар, ўрдуи ҳумоюнға дохил ва остони фалакнишон зиёрати шарафиға восил бўлуб, ул ҳазратнинг дийдори саодатосори мушоҳидасидин баҳрабардор бўлди. Жума куним, рамазон ойининг ўн бирланжи куни эрди, Дорғондин мавокиби зафар марокибни мақсад жониби ҳаракатға киргизиб, Аҳмад тақирни устидин ўтиб, Кўкарчинли маҳалласин лашкаргоҳ этди. Шанба сабоҳиким, найзадори хуршиди рахшон сипеҳри ахзар майдониға азимат якронин гармжавлон қилди. ул шаҳриёри хуршид дийдор марҳалаи мазкурдин қудуми майманатлузумин рикоби давлат интисобға қўйиб, абраши сарсарваши саодатға саворий бўлиб, Кўкўкуз Бобо муқобиласида тушган Дояхотун работининг каноори мавзеи шодравони узматнишон ва муаскари асокири зафартавомон бўлди. Ул манзилда вилояти маҳфуза ва мамолики маҳрусанин атроф-жавонибидин сипоҳи нусратпаноҳ гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж келиб, лашкари зафар фаржоми қиёмат издиҳомға қўшулдилар. Хусусан, Давлатназар *бий* ва Қўшберганбий бошлиғ *қароқалтоқия* бийлари ва Суюн баҳодир ва Бойли *юзбоши* бошлиғ *човдур сардор*лари ўзларига мутааллиқ черик била ўрдаи аъло остонаси мулозиматиға етишиб, лашкари ферузийасарнинг риштаи ижтимоиға аларнинг жавоҳирвуруди интизом топиб, ўзга янглиғ низом берди. Ва ҳамул мавзеда *явмутия* Аозимидин Қақа *сардор* ва Бердихон *тотор*ким, даргоҳи олампаноҳ утбасининг жонбоз бандаларидин эрдилар, *явмут* черики била рухсат олиб, Чоржўй қалъасининг чаповулиға озим бўлдилар. Ва ҳамул манзилда Суҳбат *сардор* ва Кўк *сардор* ва Муҳаммадберди *сардор*ким, *эрсори* халқи тарафидин элчи бўлиб, ул эл аризадошларин боргоҳи гардуништибоҳ ходимлариға келтириб эрдилар, аризадошт мулозимлар воситаси била ҳазрат соҳибқирони комкорнинг назари ақдасиға манзур бўлиб, анинг жавобида бу мазмун била навозишнома ёзиб, келган элчиларға топшурдиларким «Лубобда ўлтирғон *эрсори* жамоасиға сўз улким, агар сиз халқ ахлоқу этиқод даъвосида ростғуфтор ва некукирдор бўлсангиз, Бухоро халқиким, бу давлати рўзафзуннинг душмани қадимийдур, алардин калла кесиб, Чоржўй ҳаволиси сипоҳи нусратпаноҳнинг оромгоҳи бўлғоч, боргоҳи зафаринтибоҳ остонбўслиқиға итоат бошидин қадам қилиб етушинг. Йўқ эрса жунуди номаъдуд юртингизға вуруд қилғоч, ҳар қисматеким, хомаи азал сафҳаи жабинингизга ёзмишдур, назарингиз пешгоҳида жилвагар бўлғусидур. Ул вақтда пушаймонлиғдин ҳеч фойдае мутартиб бўлмағусидур.» Бу мазмун била элчиларға ижозат бериб, *явмут* акобиридин Ёрқули паҳлавонни икки-уч манзилгача узотмоқ учун аларға қўшиб юборди. Якшанба куним, офтоби жаҳонтоб шаҳсувори анжум сипоҳи суфуфининг истиксори учун машриқ айвонидин юз эвуруб, баҳо²⁷⁵¹ ва зиё лашкарин фалаки ахзар майдониға сурди, подшоҳи хуршидкулоҳ ва ситорасипоҳ дағи аркони давлатға рукуб қилиб, Дояхотун мавзеидин ҳаракат кўргузуб, Қиз қалъасининг қоршусидағи Ораз қалъасининг тўғойиға тушуб, душанба куни андин кўчиб, кавкабаи тамом ва ҳангомаи локалом

²⁷⁴⁹ 1237 йил 7-рамазон//1822 йил 28 май.

²⁷⁵⁰ Матоф – тавоф этадиган жой.

²⁷⁵¹ Баҳо – ярқираш.

била озим бўлиб, Қабоқли тўғойининг юқори бошиким, Қиёқли ва Насрободга машҳурдир, сипоҳи нусратогоҳнинг манзил ва қароргоҳи бўлди. Ул мавзеда Холниёз *юзбошиким*, «қароқчилик» лақабига машҳур ва Шариф паҳлавонким, фалак фили анинг олдида нотавон ва мақҳурдур, ўттуз киши билаким, баъзи пиёда ва баъзи савора эрдилар, ул ҳазратнинг ишорати лозим уш-шарофати имдоди била Элжик қалъасига шабихун уруб, бир бош кесиб ва бир кемани барча ашёси била ўлжа қилиб келтурдилар. Сешанба куни андин кўчуб, Исбоз мавзега нузул қилиб, чаҳоршанба куни анда таваққуф воқе бўлди. Панжшанба куни ул ҳазрат умарои гардунсавлат ва шужаои ҳазабр ҳайбат ва асокири сарсар ҳаракат била азимат кўргизиб, Нодиршоҳ сангаридин ўтиб, Элжик қалъасининг муқобиласида Билганли тушида боргоҳи гардуништибоҳ қуббаи дарахшонин хуршиди рахшоннинг қамаи тобониға ҳамсар қилди ва нузули ҳумоюни била ул мавзенинг фарқи ифтихорин авжи гардунға баробар. Ул кун Холниёз *юзбоши* бир неча жонбоз баҳодирлар била дарёдин кечиб, пиёдалаб Элик ёпи ичига кириб, юруш қилдилар, токим ғаними пурбийим била муҳорибае зуҳурға еткура олғайлар. Ул аснода Элжик отлиғлари қалъасининг ҳайъати ижтимо била чиқиб, бийик қирнинг устида саф тузуб, қора кўрсатдилар. Аммо ул пиёдалар била ҳеч иш қилурға журъат кўргуза олмадилар. Ва икки тараф дағи биров-бировиға дахл қила олмай қайтдилар. Ҳамул кун туш вақтида Жонмуҳаммадбой ва Беки *сардор* ва Жумабой *сақар* халқидин элчи бўлуб, боргоҳи жаҳонпаноҳ остони майманатнишонининг туроби саодат интисоби жиҳасолиқи шарафиға мушарраф бўлдилар. Ва мазкур халқнинг ихлосномасинким, мазмуни итоат русумининг истехкоми ва инқиёд изҳорининг ихтимоми эрди. утбаи осмон мартаба мулозимлариға еткурдилар. Ва *явмут* баҳодирлариким, чаповулға кетмиш эрдилар, андоқким юқорироқ мазкур бўлди. Чоржўй қалъасига чаповул уриб, кўп мол ва асир олиб, мавзеи мазкурда остонаи сипеҳр мартабат ходимларининг хизматиға туҳфа юбордилар. Ва жума куни Элжик тушидин кўчиб, ҳодии давлат раҳбарлиғи била озим бўлиб. Усти қалъасининг гузари Деҳнав отлиғ мавзенинг усти мухаййями хайёми зафаросор ва муаскари лашкари нусратшиор бўлди. Ва ул мавзеда *явмут* баҳодирлари суддан хилофат мулозиматиға мушарраф бўлиб, келтурган усаро ва амвол ва ашёсинким, ҳаддин афзун эрди, ҳазрат мулозимларининг саркорлариға арз қилиб, ҳар бири зуҳурға еткурган хизматининг баробарида ўз ҳолиға лойиқ даража эътибориға етдилар. Ул ҳазратнинг ишорати била муқарриблар сарвари ва маҳрамлар сардафари Хўжаш *маҳрам* инъоми подшоҳона ҳазоинининг эшикин очиб, баҳодирлар бошиға панжа-панжа зарлар сочти Ва ул баҳодирлардин ҳижо маъракасининг далери ва вағо бешасининг нарашери Ниёз баҳодирким, утбаи аъло жонбозларининг сарафрои эрди, Чоржўй урушида кўп майдондорлик ва найзагузорликдин сўнг оғир захм кўтариб эрди, ҳазрат соҳибқироннинг дорушифои марҳаматидин анинг захми заҳматноки илтиём марҳамин топди. Шанба куниким, рамазон ойининг ўн тўққузланчи²⁷⁵² куни эрди, Деҳнавдин кўчуб, мавокиби гардун марокибни ҳаракатға киргизиб, шикорандозлик йўсини била Чакас қалъасининг ёпидин ўтуб, Қиронч ёқишида боргоҳи сипеҳрфарсойни барпой қилдириб, маснади иззатға нузули саодатвусули била сарафрозлик еткурди. Ул мавзеда акбар ал-кубаро, ҳомии ал-уламо, муруввиж аш-шариат ал-ғурро, низом ал-миллат ва-д-дунё, вазири фаррухсияр Муҳаммадйусуф *меҳтар наввара марқадаҳунинг* иниси Ниёзмухаммад бой²⁷⁵³ ким, ул сафарда тўпчибошилиқ амали била сарафроз эрди ва жалолатпаноҳ, манзилатдастгоҳ Муҳаммадризо *қушбегининг* иниси Муҳаммадқули бекким, *юзбошилик* мансаби била мумтоз эрди, ул иккови муътамид ал-ихлослардин эрдилар, минг нафар белдор била Чоржўй сори йўл очғоли маъмур бўлдилар. Нединким, қирдин то дарё соҳилиға борғунча баъзи ерлар балчиғ ва

²⁷⁵² 1237 йил 19-рамазон//1822 йил 9 июн.

²⁷⁵³ Ниёзмухаммад бой – кейинчалик Оллоҳқулихон даврида Марвнинг ҳокими. 1842 йил Хоразмга келган эронлик элчи Муҳаммад Алихон Фафур бу ҳоким билан Марвда учрашган. Ниёзмухаммад бой 1843 йили май ойида Марв туркманлари томонидан ёнидаги мингга яқин кишиси билан ўлдирилади ва туркманлар унинг бошини ўша пайтда Ҳазораспни қамал қилиб турган Бухоро амири Насруллоҳ олдиға келтирадилар. Муҳаммад Ҳакимхон тўра «Мунтахаб ат-таворих»да ёзишича, туркманлар Ҳазорасп қамалини ташлаб қочган Амир Насруллоҳ билан Чаҳоржўйга яқин ерда учрашиб, воқеани англагач, қилган ишларидан пушаймон бўладилар. Хоразм хонлари эса Ниёзмухаммад бойнинг қасосини олиш ишларини руслар истилосидан кейинги 1890 йилларгача давом эттирадилар. Бу ҳақда 1844 йили Бухорога келган эронлик элчи Аббосқулихон ва 1851 йили Хивага келган Ризоқулихон Ҳидоят ҳам ёзиб қолдирганлар. Бу ҳақда қаранг: Бухоро сафарномаси. – Тошкент: Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти, – 2007. – 50 б.; Хоразм сафари кундаликлари. – Тошкент: Янги аср авлоди, – 2009. – б.13-53.

баъзи жойлар қалин тўқой эрдиким, лашкари қиёматасар мурури анингдек бўртоқ ва ноҳамвор йўллардин маҳол эрди. Хусусан, тўпхонаи зафарнишонаким, чархнамудор аробаларининг гузари мумтане ва душвор эрди. Маъмурлар ҳасб ал-фармон мақсад тарафиға равон бўлиб, ҳар қадамда ниҳоятсиз дарахтларни кесиб, йўлларни мусаттиҳ ва ҳамвор қилиб, мулозиматга етдилар. Ул аснода Бухоро ҳокими амир Ҳайдарнинг Умархон отлиғ ўғли тўққуз қаробаш туғ ва кўп йиғин била Бухоро тарафидин келиб, ўрдаи аъло муқобиласида варои Омуйда баланд қирнинг устида суфуфи накбатвуқуфни ораста этиб, қарор тутди. Ва бу тарафдин ул ҳазратнинг ишорати маймуни била тўпхонаи ҳумоюн қодирандозлари бир неча тўпи душманкубни аъдо ясовиға қаратиб отдилар. Андоққим, ул гуруҳи сафоҳатпажўҳнинг истиқомати аркониға тўп гулуласи тунбодидин зилзила тушуб, тоби муқовимат келтура олмайин, ўз бахти баргашталаридек майдони муқобиладин рўйгардон бўлиб, ваҳшати тамом ва суръати локалом била водии баворға фирор ихтиёр этдилар. Мирзо Масиҳои Бухорийким, маоний гулшанининг баҳори эрди, ул воқеаға «гурихта» лафзин таърих топибдур. Чун тўпхонаи ҳумоюн хизматиға махсус бўлгон устоди нодира корлар сарвари Ҳожи Шариф бошлиғ барча қодирандозларнинг хизматлари ул ҳазратнинг ройи анвариға мақбул ва мустаҳсин тушуб, жомахонаи эҳсонидин хилои хуршидшио била муҳалле қилиб, ҳазонаи алтофидин жавоҳир муддао била умидлари кисасин лабрез этди. Якшанба куни Қиронч тушидин кўчиб, Хўжа қальасиға тушди. Ва ул мавзеда *явмут* баҳодирларидин Дўстий паҳлавонким, жалодат этакин шижоат камариға санчиб, шабравлик тариқасида Чоржўй қальасиға кегиб эрди, бир калла ва бир асир келтириб, навозиши подшоҳонаға сазовор бўлди. Душанба куни Хўжа қальасидин наҳзат кўргизиб, нузули ҳумоюни била Бурёбоф мавзеининг фарқи ифтихори Фарқадфарсо бўлди. Ул ердин Бухоро қальаси бир фарсанг йўлдур. Ва ул мавзеда Лубобда мутаваттин бўлуб ўлтурғон *эрсари* халқининг *қаро* деган уруғидин Абдувоҳид эшон ва Абдусамад *қози* ва Назар *қози* ва Аваз жибачи ва Қулибек ва Расулқулибек ва Соҳибназар қаровулбеги ва *баковул* тийрасидин Худойберганбой ва Қулибек ва Ҳасанбек ва Қилич жибачи буларнинг ҳар қайси тўққуз от пешкаш била икки юз отлиғ навкарни бошлаб, боргоҳи давлатпаноҳ остонасининг хокбўслиқи шарафиға фоиз бўлдилар. Сешанба куни рикоби нусратинтисоб диловарларидин *явмут* Ҳожи баҳодир Чоржўй қальасининг устига бориб, далерона фархош ва мутаҳаввирона талошлар зуҳурға еткургондин сўнг захм кўтариб, митриси муалло тарафиға мурожаат қилди. Ва ул кун ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон умарои изомдин Оллош *бий* ва Муҳаммадҷон *иноқ* ва Эшмурод *мироб* ва Бекали *мироб* ва Суюн *бий* ва Давлатназар *бий*ни ўзларига тааллуқ сипоҳ била Чоржўй атрофиға қаровулликға номзод қилди. Умарои мазкур фармони лозим ал-изъон мавжиби била амал қилиб, туш-тушдин отланиб, мақсад тарафиға равон бўлдилар ва ул қалъани паргорвор атроф-жавонибдин отланиб, субҳдин то шомғача муҳосира қилдилар. Ва сўнгги кун умарои номдордин шижоатпаноҳ Қутлуғмуҳаммад *иноқ* ва муборизатогоҳ Султонхон ва нажобатдастгоҳ Қутбиддинхўжа *шайхулислом* ва сипаҳдорлардин Хўббикўли хўжа ва Ашурбек ва Яқубхўжа қаровуллик амриға маъмур бўлдилар. Ва ҳамул кун *сақар* халқининг *кадхудо* ва *ўнбеги*лари юз нафар навкар била ўн тўрт қўй ва олти от пешкаш келтириб, остони сипеҳрнишон хокбўслиқидин сарбаланд бўлдилар. Чаҳоршанба куни сафар жамоасининг улуғ ва кичиклари иттифоқ қилиб, ул ҳазратнинг фармони била Чоржўй ёшларин боғлаб, ул қалъа аҳлининг умиди мазраин муддао зилолидин қуруттилар. Ҳамул кун Парвардда мутамаккин бўлиб ўлтирғон *эрсори* жамоасининг умаро ва акобири Қурбонбек ва Сафобек ва Халил баҳодир ва Нафас оқсоқол ва Бекназар ва Султонниёз қаровулбеги ва мулло Ниёзвали бошлиғ кўп навкар била келиб, боргоҳи ижлолнинг суддаи сидрамисолиға убудият жибҳасин суртуб, икки яхши от пешкаш келтурдилар. Панжшанба куни Бурёбоф мавзеининг кўчуб, Чоржўй қальасининг ёвуқроқи ва Фороб ҳисорининг муқобиласиға нузул этдилар. Ва жума куни жаҳонбонлиғ афсарининг гавҳари ва ҳукмронлиғ сипеҳрининг ахтари, шаҳриёрлиғ боғининг гули, шоҳзода Оллоҳқули *тўра*ким, ҳоло салтанат тахти анинг қадами маймуни била баландпоя ва ҳукумат тожи анинг фарқи ҳумоюни била иззатпироядур ва авроқи паришон анинг шерозаи ихтимоми била мушарриз ва авсофи фархунда фаржоми била мутарриз бўлғусидур, Муҳаммадниёз *мангит* ва Қувонч баҳодирни арзадошт била ҳазрат соҳибқироннинг хизматиға юбориб, алар утбаи аъло мулозиматиға етиб эрдилар, ул икковин либоси зарандуд била мулаббис қилиб, навозишнома бериб, яна дорилхилофа сори қайтарди. Ва ҳамул кун ихлоспаноҳ ва эътиқоддастгоҳ, садоратинтамо, вазири аъзам *Меҳтар оқо* ва Хитой ҳокими Давлат *оқо* ва Гадойниёз *махрам* ва Қиличниёзбой ва Сатторқули *оқо* ва Яқуб *оқо* бошлиғ боргоҳи давлатпаноҳ мулозимларидин кўп киши

била отланиб, Чоржўй қалъасига борғунча ноҳамвор йўлларни мусаттиҳ ва ҳамвор қилдилар. Ва шанба кечаси *явмут* баҳодирларидин Саййидниёз *ушоқ* ва Шайхнафас баҳодир бошлиғ икки юз киши ва *ўзбак* йигитларидин Холниёз *юзбоши* бошлиғ кўп оломон пиёдалаб, кемааларга миниб, монанди дабур Жайхун сатҳидин убур қилиб, теги жалодатни ниёми интиқомдин чиқариб, ўрдаи аъло муқобиласида ётгон аъдо черикига шабахун уруб, қатлу кўшешга андоқ иштиғол кўргуздиларким, йигирма-ўттуз кишини Маллабек *додхоқ* бошлиғ қатлга еткуруб, кўп чодир ва қилич ва бойдоқ ва салла ва кўрфа ва лўла такия ва жома ва ўзга ашёи беинтиҳони кўтара олғонча ўлжа қилиб, даргоҳи давлатинтибоҳ мулозиматиға едилар ва ҳар бири ўзгача марҳамати вофираи хусравонадин баҳрамад ва инояти мутақосираи подшоҳонадин сарбаланд бўлдилар. Ҳамул кеча сипоҳи нусратпаноҳдин баъзи баҳодир йигитлар аъдо тарафидин келган жосуслардин бир кишини ўлдириб, икки кишини тирик тутиб келтирдилар. Шанба сабоҳиким, офтоби оламтобнинг гулулаи зарринин ҳакими сунъ қодирандози машриқ тўпидин фалак майдони сари отди, утбаи аъло мулозимларидин тўпандозлиқ фанининг саркорлари ишорати воло била ул икки жосусни сиёсати подшоҳона учун ўқ ўрниға тўпға солиб, андоқ отгиларким, ул муфатгини тийрарўзгорларнинг ажзои аъзоси мутафарриқ ва паришон бўлиб, ҳаво фазосида нобуду нопадид бўлди. Ва ҳамул кун жамшиди хуршид ливои заррин шиққасин жилваға киргизиб, сипеҳр қўрғони сари азимат кўргузди. Ҳазрат султони Жамшид гулом ва хоқони беҳиштмақом инояти раббоний ҳимояти била митрисис ҳумоюндин рукуб қилиб, Чоржўй қалъасининг устига роятафроси азимат бўлиб, гуруҳи анбуҳ ва лашкари қиёматшукуҳ била ул қалъани паргорвор ва муҳиткирдор атрофу жавонибин ихота қилиб қабаб, саф тортиди. Ул ҳолда худдомлар умдаси ва мулозимлар зубласи Қурбонниёз ясовулбоши ва Муҳаммадниёз ясовулбоши зобит ясоқчилар била сипоҳи нусратпаноҳ сафуфиға зебу оройиш била тартиб бериб, умарои номдор ва шужаои кинагузор била жувонғор ва буронғорин ораста ва пироста қилиб, монглой ва соқасин қодирандоз ўқчилар била ясадилар. Ва ул ҳазрат нусрати илоҳий ва муовинати номутаноҳий била ливои зафар ут-таво остида қалбгоҳи сипоҳ ичра шавкати тамом ва ҳайбати локалом била тоғдек қарор тутти. Ва қалъа ҳокими Каримқули бек дағи Бухородин имдод учун келган илғорлар саркардалари Давлатбий *қатаган* ва Хонча *иноқ* ва Ёрмуҳаммад *иноқ манқит* била қалъадин чиқиб, минг нафар асад ҳарба диловарлар ва қаплон зарба кўндоварлар била майдони муқобилада муҳориба ва муқотила учун сафларға оройиш берди. Ногоҳ икки тарафнинг баҳодирлари муборизат якронин майдони масоф ичра гармжавлон қилиб, бодполар таку-тозининг тундбоди била муҳориба ўтиға андоқ иштиҳол еттиким, кину фархош танурин қизитти. **Маснавий:**

*Ясалиб икки ёндин икки ясов,
Қилиб жилва ҳар сори гулгун ялов.
Бедавлар бўлуб, ҳар тараф гармхез.
Сабо рахшидин сайру суръатда тез.
Қиличлар шуои намоён бўлуб,
Синонлар учи қосиди жон бўлуб.
Чиқиб ҳар тарафдин ададсиз далер,
Қилиб ҳамла бир-бирга андоқ ки шер.
Бўлуб ҳар тараф қаҳру кинлар аён,
Бири-бирисига қилиб қасди жон.
Қилиб жилва ҳар сори олоти зарб,
Бирор лаҳзада қизди бозори ҳарб.
Яқин эрдиким, бўлгой ул ерда қон,
Икки соридин сел янглиғ равон.*

Ул аснода рикоби нусратмаоб мулозимларидин бир неча сарбоз ва сарандоз баҳодирлар *явмут* Бердихон ва Авазхон бошлиғ жиловрез от солиб, рустамона ҳамлалар била зуруби мутаволи ва ҳуруби мутаотир тўфонидин ул муҳолифларнинг бунёди истиқоматиға зилзила солиб, майдони муқотиладин «худди шердан қочган эшакларга ўхшаб²⁷⁵⁴» ўз қалъалари тарафиға фирорий қилдилар. Ва зарғомкин

²⁷⁵⁴ Қуръони карим, 74 : 50, 51.

диловарлар ва баҳромойин кўндоварлар ҳазиматийлар изидин ҳамалоти мутаоқиб еткуруб, кўп кишини исорат сарпанжасиға гирифтор қилиб ва бир нечасининг бемағ бошин жасади пурҳасадларидип жудо қилдилар. Ва бир неча чобуксавор баҳодирлар набард майдонида шамшири буррон била сарафшонлиғлар кўргузуб, тамошо аҳлиға гўйи чавгон ўйинин намоён этдилар. Чун сипоҳи муҳолиф мағлуб ва мақҳур бўлди, устиво ҳангомидаким, қуёш шаҳсуворининг заррин маҳчаси ливоси сипеҳр арсаси ичра самтираасда барпо бўлди, ҳазрат соҳибқирони байзо алам ва Доро ҳашам дағи корзор маъракасидин роятафроси наҳзат бўлуб, ҳузури комил ас-сурури файзи била сангари ҳумоюнни гулшан ва маркаби сабо рафтори ғуборидин сангар аҳли дийдаи интизорин равшан қилди. Ва шанба куни *уйғур* жамоасининг сарвари Раҳматуллоҳ *отолиққим*, бир зарурий узр учун рикоби аъло мулозиматидин тахаллуф қилиб эрди, бир гуруҳ *явмут* баҳодирлари била мамолики маҳруса тарафидин келиб, саропардаи муалло остонасининг зиёратиға мушарраф бўлди. Ул кун бир неча *бочқурли шайх* жамоасиким, ҳодисоти рўзгор зулмидин атфолу аёли била ватанларидин айрилиб, саргаштаи водии ғурбат бўлиб, маишат ва беҳбуд жиҳатидин *сақар* халқининг ўбасиға ёндашиб ўтириб эрдилар, ул ҳазратнинг чатри давлати кўлагасида кўчиб келиб ором тутиб, фориғ бол ва осуда ҳол бўлдилар. Ва ҳамул кун султони соҳибқирон даргоҳи аъло мулозимлари саромадидин Аваз *юзбоши* бошлиғ бир неча хизматкорни *эрсори* халқининг *кадхудолариға* қўшиб, ул халқдин навкар йиғнаб келтурмак учун тавочилиқ расми била юборди. Якшанба куни бир неча жонбоз баҳодирлар пиёдалаб, *тожик* черикиға шабихун урғоли кемага миндилар. Аммо, ел туғёни сабабидин қасд қилгон ерларига бора олмай, тонг отғоч қойтиб, сангарға келдилар. Душанба куниким, ул ҳазратнинг азимати ҳумоюннининг ўттуз тўртланжи куни эрди, пешин вақтида *човдур* акобиридин Суюн баҳодир ва *така* озимидин Аннақурбон баҳодир бошлиғ йигирма етти отлиғ Чоржўй қалъасининг устига бориб, қалъа номдорларидин бир кишини ўлдириб ва тўрт кишини асир қилиб ва икки от ўлжа келтурдилар. Бу воқеа кайфияти андоқ эрдиким, мазкур баҳодирлар бир неча забардаст мутаҳаввирлар била қалъа сари чаповул тариқи бирла бориб, эҳтиёт юзидин бир неча ҳазабр ҳамла диловарларни камингоҳда буқти қўйиб эрдилар. Ногоҳ муҳолифлар жонибидин Чаҳорёрқули баҳодирким, рўзгор соҳиби таҳаввурларининг саромади эрди, бир гуруҳ баҳодири номдорға бош бўлиб, қалъадин чиқиб, шерона ҳамлалар била сипоҳи нусратпаноҳға қотишгон ҳолда ул баҳодирларким, камингаҳда вақт интизорин тортиб ўлтирмиш эрдилар, барча бирдин фидоийвор от солиб, лашкари нақбатасардин Чаҳорёрқули *сардор* бошлиғ беш кишини исорат қайдиға чекиб, икки от била остони муалло мулозимлариға туҳфа келтириб, илтифоти хусравона махзанидин албасаи хуршидшио ва кулоҳи қийматбаҳо била мулаббис ва сарафроз бўлиб, орзулари жиби нуқуди марҳамати подшоҳона била ганжи равон янглиғ тўлди. Сешанба куни *човдур* баҳодирлари қалъа атрофиға чаповул уруб, бир *мерганни* қатлға еткуруб ва анинг бошин утбаи аълоға келтириб, сарупои шоҳонаға мушарраф бўлдилар. Чаҳоршанба куниким, ул ҳазрат азиматининг ўттуз олтинчи куни эрди, вазири аъзам, дастури мукаррам Муҳаммадйосиф *меҳтар* ва Давлат *қароқўз* душманкуб тўпларни кема ичра банд қилиб, сув сатҳида сафина бодпойин суриб, дарё ўртасидағи ўтовға иқомат лангарин солиб, баҳри зуххор амвожи узра тўпхонаи дўзахнишона оташхонасин қуриб, Бухоро лашкариким, дарёнинг шимолия соҳилин сангар қилмиш эрдилар, аларнинг хирмани иқболиға сув мавжи узра ўт уриб, тўпи раъдошуб овозидин бошлари ошиёнасининг тоири ҳушин қочурдилар. Ложарам аъдо сипоҳининг ижтимои тўп гулуласи зарбидин бузилиб, сарсар гузаргоҳиға тушган тўдаи паркоҳдек ҳар бири бир тарафға мутафарриқ ва паришон бўлди. Ва ул кун Сунбор *сардор* бошлиғ *явмут* баҳодирларидин икки юз отлиғ ва эллик нафар шамхолчи ва қирқ нафар *сақар* халқи Наризум гузаридин ўтиб, Форёб атрофиға бориб, *қулонжи* элиға чаповул уруб, беҳисоб мол ўлжа қилиб ва бениҳоят бола-чоқа исорат қайдиға чекиб, беаҳмат ва беикроҳ сангари саодатасарға мурожаат қилдилар. Панжшанба куниким, ул ҳазрат истезом²⁷⁵⁵ ининг ўттуз еттиланжи куни эрди, Фитр ийдининг ҳилоли нишот сипеҳридин юз турлук назокат ва латофат била олам аҳлиға мусаррат ва беҳжат шаробидин сероблиғлар еткурди. Ийд сабоҳи ул ҳазрат лутфи комил ва карами шомил иқтисоси била сипоҳи аълодин тушган усарони бола-чоқаси била озод ва марҳамати шоҳонадин кўнгулларин шод қилиб, ўз мавотин ва масокиниға юборди. Аммо, Чори *сардор* ва Жуманиёз баҳодир ва Қаландар баҳодир бошлиғ бир неча муфаттинларким, адоват қалқонин юзларига тутиб, муҳолифат ўқин сипоҳи за-

²⁷⁵⁵ Истезом – озим бўлгани, яъни йўлга чиққани.

фардастгоҳ тарафига отиб, хусумат амрида сайъи мавфур ва кушиши номақдур зуҳурға еткурмиш эрдилар, ҳазм ва эҳтиёт русумига мутамассик бўлиб, аларни сақладилар. Чун ул мутлақи ал-инон бўлгон элнинг ахтари бахти хусуфи нўҳустдин қутулиб, авжи саодатдин толе бўлди, фараҳ жомидин тараб бодасин нўш этиб, сурури тамом ва ҳузури иолокалом била ул ҳазратнинг дуои давлатин вирди забон ва рутбиллисон қилиб «ўз аҳли оиласи олдига хурсанд бўлиб борадилар²⁷⁵⁶» мазмунига мувофиқ хурсанд ва хуррам ўз ақробасига лоҳиқ бўлдилар.

Жума куни кечаси қалъа ҳокимларининг мўтамид ва роздон тўғмалари жаноби рифъатмаоб посбонлари олдиға қочиб келиб, озодлар зумрасига кирдилар ва қалъа аҳли аҳволидин бу янглиғ хабар бердиларким, бир нони ярим танга ва икки боғ бедаси бир танга ва анборхонаи истеъдодлари аҳли сидқ кўнглидек холи бўлиб, бир нон устида қиёмат бозоридек ғулув ва кисаи истиқоматлари беҳудагўйларнинг оғзи мисоли бўлуб, боду ҳаво била мамлу ва аксар бенаволарнинг нон ўрниға ғизоси ранжу меҳнат ва сув ўрниға ашки ҳасрат бўлуб, олам айвонининг вазе фазоси ул маҳбусларнинг усрати қаҳат ва шиддати жуъ била тийра бўлгон кўзларига тангу тор бўлмиш. Ва жуюши қиёматхуруш дағи атрофу жавонибдин алоло солиб, ҳар ким қалъадин бош чиқарса, тиғи бедариф дамидин ўтқарурлар. Умиддурким, анқариб ул ситамкашларнинг ахтари толеи ҳазиси нўҳустдин қутулиб, авжгири саодат бўлғай. Яъни ул ҳисори чарх намудор утбаи сипеҳр мартаба ходимларининг таҳти тасарруфига кириб, мамолики маҳруса қаторига қўшилғай. Ва жума куниким, сипоҳи қоҳира интиқозининг ўтгуз саккизианчи куни эрди, ул ҳазрат *сақар* халқига кўриниши шоҳона навозишидин сўнг сарупои хусравона била сарафроз қилиб, ийд муборакбодлиғи учун ўз манзиллари тарафига ижозат берди. Ва ул кун Бойли *сардор* бошлиғ *човдур* баҳодирлари лашкари аъдодин бир калла ва бир от ва бир милтуқ ўлжа қилиб келтириб, хилои зардўзи тиллобоф атосига махсус бўлдилар. Шанба куни эрсари жамоасининг қозиси ва мулло Хўжамурод деган *муфтиси* ва мулло Абдурасул отлиғ яхши толиб ал-илми дуои давлат туҳаф ва ҳалоёсин боргоҳи жаҳонпаноҳ мулозимлариға пешкаш қилдилар. Ва ул кун пешин намози адосидин сўнг Йўллибойнинг ўғли Ийд баҳодир қалъа хандақининг канориға бориб, танҳо ўзи ўн баҳодири соҳиби таҳаввур била санчишиб, икки бўз ва бозу йигит қўлидин найзаларин зўр била тортиб олиб, суддан хилофат дарбонлариға келтурди. Аммо ўзи андак енгил захм кўтариб, ҳазрат соҳибқироннинг табиби илтифотидин навозиш марҳамин топти ва ҳар қатра қони умид гулшанида мурод гулларин очди. Якшанба кечаси *явмут* ва *қароқалпоқ* черикидин бироз мубориз йигит яёқ кемага миниб, дарёдин убур қилиб, Форёб қалъасининг ҳоволисидида ўлтурғон *араблар*ға шабихун уруб, якшанба куни чошт чоғи бир кишини асир қилиб, кўп ўлжа келтурдилар. Душанба оқшоми ул ҳазрат *явмут* ва *йшмоли* ва *каргаз* халқидин саксон кема муборизи номдорни ҳар кемага ўн кишидин миндириб, Бухоро черикиға дастбурд еткурмак учун намози аср вақтида номзод қилди. Ва аларға имдод учун қўшулгон шамхолчилардин Авазберди *юзбоши* ва Абдуллоҳ *юзбоши* ва Кўзикиччи *юзбоши* бошлиғ икки юз нафар *туфангандоз* эрди. Чун сипоҳи маъмур сешанба сабоҳи дарёдин убур этиб, *тожик* сангарига қора кўрсатдилар, аммо ул аснода ҳазрат соҳибқирон ва амири равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ* аркони давлат ва аёни ҳазрат била ҳилол рафтор кемаларға миниб, дарё ўртасидида улуг шаҳар ҳайъатин намудор этиб, шукуҳи тамом била душман сангари тарафига ўтдилар. *Тожик* черики ул воқеа воҳимасидин ҳайрон ва саросима бўлиб, чодир у саропардалаин ташлаб, Фороб қўрғонидин чиқиб, Бухоро сари фирорий бўлдилар. Ул кун туш чоғи Фороб қалъасининг фуқаролари омон тилаб, даргоҳи олампаноҳ утбабўслиқига келиб, сарупои шоҳона била сарафроз ва ул ҳазратдин омоннома олиб, қалъасига қайтдилар.

Ва ҳамул кун Маймана вилоятининг ҳокими Оллоҳёрхоннинг элчилари Саййид Муҳаммадбек ва Худойбердибек даргоҳи фалакпойгоҳ бўсағасига юз суртуб, мазкур ҳокимнинг аризашоштин наввоби давлатинтисоб воситаси била масомеи аълоға еткурдилар.

Ва ул кун Мурод *сардор* бошлиғ тўрт юз нафар *така* навқари остони муалло мулозиматиға етдилар. Ва чаҳоршанба куниким, ул ҳазрат истиркобининг қирқ учинчи куни эрди, Наризум халқига келган элчилари била омоннома юборди. Ҳамул кун пешиндин сўнгра барча Наризумда ўлтурғон *эски* ва *човдур* ва *мурғакли* ва *элжик* халқидин Дўнмас тўқсоба ва Қандим қаровулбеги ва Қарокўл улусидин *баёт* ва *солур* халқи остонбўслиқға келиб, омон топдилар. Ва панжшанба куни Аваз *юзбоши*ким, эрсари нав-

²⁷⁵⁶ Қуръони карим, 74 : 9.

карин келтурмакка кетиб эрди, беш юз отлиғ била мулозиматга етти. Ҳамул кун мулло Иброҳим мутаваллини Чоржўй бекларига навозишнома бериб юборди. Жума кечаси аморатпаноҳ ва адолатдастгоҳ, моҳи ал-бидъат ва-н-нифоқ Қутлуғмурод *иноқ* шавкати тамом била Фороб қўрғони оғушин шоҳиди духули била мамлу қилди. Тонгласиким, жума кун эрди, атрофу жавонибдағи қалъалардин олти қалъанинг ақобиру аҳолилари тансуқот ва туҳафоти била бандалик қуллодасиға мутақаллид бўлуб, даргоҳи ижлолға келиб, мулозимлар силкига интизом топтилар. Ҳамул кун амири соиб тадбир Қутлуғмурод *иноқ наввара марқадаҳу явмутдин* йигирма чоғлиғ отлиғни қаровул йўсинлиғ Форобдин Қарокўл жонибиға номзод қилди. Маълум бўлсинким, ҳамул кун Бухоро *волийси* амир Ҳайдар дағи жунуди бепоен ва асокири фаровон жам қилиб, издиҳоми тамом ва ҳужуми локалом била шаҳардин чиқиб, душанба кун Қарокўлдин ўтиб, бир мавзега тушмиш эрди. Мазкур бўлғон қаровуллар хабарсиз анинг устига бордилар. Ул ҳолда аъдо черикидин гуруҳи анбуҳ асбоби ҳарб ва олоти зарб била мукамал ва мусаллаҳ бўлиб, қаровуллар жонибиға ҳайъати ижтимо била от солдилар. Қаровуллар «ўз вақтида қочмоқ пайгамбарлар суннатидандир²⁷⁵⁷» фаҳвоси била фирор ихтиёр эттилар. Иттифоқо, аларнинг қочғон тарафи бир бўртоқ шўр эрдиким, агар киши бир қадам қўйса, яна тортиб олгунча бўғзиғача ботор эрди.

Байт:

*Агар кирса ҳар ким ки ул шўр аро,
Мақоми бўлур эрди таҳтиссаро.*

Тақдири илоҳий била ул шўрға кириб, аксарининг оти йиқилиб, душман сипоҳи тиғи билан мақтул бўлди ва баъзиси юз минг машаққат ва суубат била қочиб, *иноқ*нинг мулозиматиға мушарраф бўлиб, ул воқеа хабарин еткурди. Сешанба кун амир Ҳайдар роёти шамотатасарни жилваға киргизиб, Фороб қўрғонининг ёвуқида дарё қироғин муаскар қилди. Чаҳоршанба кун *тожик* черикиким, ададда мўру малаҳдин афзун эрди, отланиб қалъанинг кун ботар тарафидағи арнаким, дарёнинг шуаботидин бир шуъба эрдиким, оёқи яна дарёға қуяр эрди ва анинг сақоси боғлиғ ва ичи сувдин холи эрди, андин ўтиб, ясов чекиб, буронғор ва жувонғори мазиллатосорни сипоҳи касофатоғоҳ ва шужаои накбатинтимо била ораста ва иироста қилди. Ва бу тарафдин лашкари нусратасар дағи қалъадин чиқиб, аъдо суфуфи муқобиласида тажаммули тамом била ясов чекди. Ул аснода икки тарафдин ҳазабр салобат диловарлар ва бабр маҳобат кўндоварлар жалодат якронин саромат майдониға суруб ва шижоат самсомин муборизат ниёмидин суғуруб, биров-бировига рустамона ҳамлалар била ҳуруби мутаволи ва зуруби мутаоқиб еткуруб корзор маъракасин ул масобада қиздирдиларким, табли жанг садосин сипеҳри барин қулоқиға еткурдилар. Қатлу кўшеш амрида ул миқдор муболаға кўргуздиларким, ул маорика ичра қизил қондин наҳрлар оқуздилар. **Маснавий:**

*Бўлуб ҳангомаи разм ул сифат гарм,
Ки яқсар бўлди ер қон ила нарм.
Жигарлар тиги тез ила бўлуб чок,
Баданлар ҳар тараф олудаи хок.
Икки ёндин диловарлар чекиб тиг,
Қилибон бир-бирининг жонига бег.
Етиб бир-бирига айлаб тақу-пу,
Мунга ул еткуруб тигин, анга бу.
Бўлуб бирга ҳамул дам бахт ёвар,
Йиқиб бирни ер узра зору музтар.
Икки ёндин икки лашкар сувошиб,
Ки ошубу алоло кўкдин ошиб.
Анингдек гарм бўлуб ҳангомаи жанг,
Ки етти Сому Рустам руҳига нанг.*

Чун уруш ҳангомида сипоҳи қоҳирадин қароқалтоқия шужаосининг саромади ва муборизат илмининг соҳиби вуқуфи жалодатшиор Қулмон сўфиким, маърака ўртасида тиғи шижоат била сарафшонлиғга машғул эрди, кўп кишини қатлға еткуруб, охир аъдо қиличи била мақтул бўлди. Ва андин бошқа лашкари зафарасардин ул урушда уч-тўрт киши нобуд бўлди. Аммо *тожик* черикидин кўп киши баҳодирларнинг синони жонситон ва шамшири хунфишони била қатлға етди. Чун қуёш чобуксавори сипеҳр арсасидин рўйгардон бўлуб, мағриб саропардасига майл кўргузди, лашкари аъдо майдони муқотиладин юз ўйириб, ўз сангарига нузул қилди. Ва сипоҳи нусратпаноҳ дағи мурожаат қилиб, Фороб қўрғонин оромгоҳ этти. Ҳамул кеча мазкур арнаким, қалъанинг ғарбий жонибидин ўтар эрди, асокири зафармасирдин бироз оломон бел ва болта била бориб, анинг сақосин очтилар, токим *тожик* черики андин ўта олмай. Тонгласиким, панжшанба кун эрди, тонг вақтида амир Ҳайдар лашкари бисёр ва сипоҳи бешумор била сангардин кўчуб, ливои наҳзатни ҳаракатға киргизиб, мазкур арнанинг канорига етиб, сувдин ўта олмай, суръати тамом ва истижולי молокалом била муовидат қилиб, арнанинг оёқироқидин юз минг машаққат ва суубат била убур қилиб, ҳамул кун Кечликка келиб, қалъанинг шимолия тарафида қумни лашкаргоҳ этти. Ҳамул кеча тонг отғунча икки тарафдин дағи ҳазму эҳтиёт юзидин язак ва талоя айлантриб, черик посдорлиғида ихтимоми тамом зуҳурға еткурдилар. Чун чобуксавори меҳр шуои синонин сипеҳр майдонида жилваға киргизди ва сипоҳи нур ғалаба қилиб, Зулумот хайли суфуфин бузди, амир Ҳайдар лашкари жаррори қиёматосор била аъломи касофатанжомни жилваға киргизиб, қалъа устиға юруш қилди. Ва *амири* равшанзамир Қутлуғмурод *иноқ* дағи сипоҳи давлатпаноҳ била қалъадин чиқиб, лашкари аъдоға муқобил бўлуб, муҳорибаи бисёр ва муқотилаи бешумор зуҳурға еткуруб, охир озлиқ жиҳати, балки иродаи азалий ва машийяти ламязалий била лашкари аъдо ғалаба қилиб, сипоҳи нусратогоҳ босилиб мунҳазим бўлиб, дарё каноридаким, ҳазрат султони соҳибқирон ҳамул кун кемалар била оломон ўткариб, дарё қироғида сангар қоздурур эрди ва ул ҳазратнинг ўзи дарёга лангар ташлаб, кема ичра мутамаккин эрди, ул аснода Қутлуғмурод *иноқ* бошлиғ барча сипоҳ аҳли сангарға етдилар. Ва *тожик* черики дағи аларни таоқиб қилиб егушти. Ул мавзеда сипоҳи нусратпаноҳ таваққуф қилиб, душман гуруҳи била муҳорибот ва муқотилот зуҳурға еткуруб, охир тақдири илоҳий била босилиб, барча бирдин ўзларин дарё соҳилиға еткуруб, издиҳоми тамом ва ғавғои молокалом била кемаларга миндилар. Иттифоқо ул мавзеким, кемалар турмиш эрди, дарё ташлаб, юзида бир қариш ё икки қариш чоғлиғ сув ва ости ўймалай эрди. Сипоҳи нусратпаноҳдин кўп киши ул ерда балчиғга ботиб талаф бўлди. Ва ўзга оломон машаққати бекарон ва суубати фаровон била аксари кемаларга миниб, баъзиси шиноҳ дастёрлиғи била дарёдин убур қилдилар. Ҳамул кун сипоҳи қоҳирадин саксон киши урушда ва дарёда нобуд бўлди. Ул жумладин *қиёт* зубдаларидин Муҳаммаджон *иноқ* ва Бекали *мироб* ва Қутлуғмурод бек ибн Қилич *иноқ* ва Худойберган бек ва Муҳаммадниёз бек валадони Қаробаҳодир *мироб* ва Аҳмадбек ибн Вайсбек ва Худойберган бек ибн Омонкелди бек ва Худойберган бек ибн Бобо *доруга* ва Исмоил бек ибн Муҳаммадпаноҳ бек ва *кўнгрот* умдаларидин Давлатмурод бек ва Ашурбек *юзбоши* ибн Тангриберди бек ва *найман* озимидин Муҳаммадризо *иноқ* ва *қипчоқ* ақобиридин Абдурахмон бек ибн Ҳасанмурод *отолиқ* ва *шамхолчи* саркорларидин Авазберди *юзбоши* ва Муҳаммадшариф *юзбоши* ва Қурбонниёз *юзбоши* ва Каримберди *юзбоши* эрдилар. Ва ўзгаси мажҳул кишилардин эрди. **Қитъа:**

*Фалак айлабон бевафолиғ басе,
Аён этти ноинолиғ бас.
Ки мотам либосини рўзий қилиб,
Халойиқни қилди азолиғ басе.*

Аммо, аъдо лашкаридин дағи кўп киши қатлға етти. Ва лекин аларнинг адади маълум эрмас. Чун ул воқеаи ҳоила жума кун вуқуға етмиш эрди, ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон шанба кун ҳам ул мавзеда таваққуф кўргизиб, якшанба кун роятафроси наҳзат бўлуб, инони отифатин мурожиат тариқиға маатуф этиб, Қиронч ёқишини нузули маймуни била мафҳари манозил қилди. Душанба кун шаввол ойининг ўн саккизи²⁷⁵⁸ да Тангри таоло ҳимояти канфида давлат ва саодат била Қиронч тушидин бод-

²⁷⁵⁸ 1237 йил 18-шаввол/1822 йил 8 июл.

пой иқболга рукуб қилиб, ҳар кўчда икки манзиллик йўл юриб, қатъи манозил ва таййи мароҳилдин сўнг муовидати ҳумоюннинг ўн учунжи куниким, жума эрди, мазкур ойнинг салхи²⁷⁵⁹ да мустақарри салтанатга нузул қилиб, дор ал-хилофа аҳолисининг дийдаи интизорларин шуашшан офтобвусули била равшан ва мамолики маҳфуза хористонин баҳори ҳузури фуюзотидин гулшан қилди. Ва бу сафарнинг имтидоди олтмиш олти кун эрди.

Баъзи вақоеиким, ул ҳазрат дорилимора саририда мутамаккин бўлгондин сўнг содир бўлди

Ул жумладин: Баъзи умарон изомким, ҳамул сафарда «барча жон ўлим шарбатин татувчидир²⁷⁶⁰» шарбатин нўш этиб «қудратли подшоҳ ёқтирганлари²⁷⁶¹» марҳаласида ором тутмиш эрдилар, ул ҳазрат камоли марҳамат ва ниҳоят муруватдинким, зоти хужаста сифотида жибилийдур, жонсипорлиқ ва қадим ал-хизматлик ҳуқуқин риюя қилиб, аларнинг ўғуллари ва ё оқо-иниларидин бировин ўрунлариға мансуб қилди. Андоқким, шижоатшиор, жалодатдисор Муҳаммаджон *иноқ*нинг ўрниға аморатпаноҳ ва аёлатдастгоҳ Қилич *иноқ*ким, саккиз йилдин бери аморат таркин тутуб, узлат ихтиёр қилмиш эрди, андоқким собиқан баён килкининг рақамзадаси бўлди, *иноқият* мансабин анга арзоний тутти. Ва Бекали *мироб*нинг ўрниға жалодатмаоб, муборизат интисоб Тағой *миробни мироблиғ* амали била сарафроз қилди. Ва Муҳаммадризо *иноқ*нинг ўрниға ихлоспаноҳ, садоқатинтимо Муҳаммадсафо *отолиқни иноқ*лиқ мансаби била мумтоз қилди. Анинг ўрниға Бобобекни *отолиқ* этти. Ала ҳазал қиёс.

Хони жаннатмаконнинг жулуси ҳумоюннинг ўн саккизинчи йилининг воқеоти. Ул жумладин:

Роёти зафар ат-тавонинг Бухоро азиматида шиққанамолиқи ва сипоҳи нусратпаноҳнинг ул азмда сарсар хайлидек бодияпаймолиқи ва баҳодирларнинг садамаи ҳамалоти била Қоқуштавон қалъаси ва Оғор қўрғонининг очилмоғи. Бирининг суккони итоат василаси била вартаи ҳалокатдин қутулғони ва бирининг улуси муонидат таашомидин ғазаб қиличи била қатли ом бўлғони. Ва ул ҳазратнинг сабаби мурожиати ва оҳанги муовидати

Ахбор жавоҳирининг ҳомиллари ва осор фунунининг комиллари бу воқеа изҳорида маоний дурин сўз риштасига бу янглиғ терарларким, чун султони комкор ва хоқони душманшикор, шаҳриёри сулаймонбахт, тождори осмонтахт, хидеви жамиқтидор ва хусрави маъдилатшиор, зубдаи салотини муалломакон, қудваи хавоқини давлатпосбони малоз ал-олам, мафхар ал-*араб* ва-л-*ажам*. **Маснавий:**

*Шаҳеким бўлуб баҳру бар шоҳи ул,
Румузи жаҳонбонлиқ огоҳи ул.
Сикандардин афзун ўлуб ҳикмати,
Анинг давлатидин фузун давлати.
Ниҳоятдин афзун карам қилгувчи,
Вужуди адуви адам қилгувчи.
Салотини оламдин олиб хирож,
Карам қилгувчи подшоҳларға тож.*

– халифат ар-раҳмон, зилли-с-убҳон, ал-муаяд би таиди малик ал-мустаон Абу-л- музаффар ва-л-мансур Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон *наввараллоҳу марқадаҳу ва баррада мазжааҳу* Бухоро тасхирининг иродасин пешниҳоди хотири ашраф қилиб, сипоҳи нусратпаноҳға таҳдйийи асбоби сафар учун панжаи дарёнаволи абрмисолидин зарафшонлиғлар кўргузуб, аларнинг домани муродин нуқуди истеъдод била лабрез қилди. Хусусан, умарон олийшон ва шужаои гардунтавон, муалло мартабат беклар ва соҳиби манзилат маҳрамларга инъоми мавфур ва эҳсони номақдур тақдимға еткуруб, юруш саранжомининг танзими ва уруш муҳомининг тансиқига маъмур этди. Маъмурлар ҳасб ал-фармон тарад-

²⁷⁵⁹ 1237 йил 29-шаввол/1822 йил 19 июл.

²⁷⁶⁰ Қуръони карим, 3 : 185; 21 : 35-, 29 : 57.

²⁷⁶¹ Қуръони карим, 54 : 55.

дуди тамом ва жаҳди локалом била сафар яроғин тузатурга иштиғол кўргузуб, оз фурсатда баважҳи дилхоҳ муҳайё ва омода қилдилар. **Назм:**

*Очибон жадду жаҳд аввобин,
Буткариб йўл яроғу асбобин.
Мунтазир бўлди барча аҳли сипоҳ,
Ки қачон азми роҳ қилгай шоҳ.*

Чун таърихи ҳижрия минг икки юз ўттуз саккизда (1238) Йилқи йилининг охири, жумода-л-аввал ойининг йигирмаси²⁷⁶² да жума сабоҳиким, подшоҳи зарринкулоҳ офтоб машриқ хилватгоҳидин чиқиб, фалак арсаси сори инонтоб бўлди. ҳазрат соҳибқирони хуршиджоҳ ва ситора сипоҳ ашҳаби фалак суръат ва абраши сабо ҳаракатга рукуб қилиб, ливои наҳзатни жилваға киргизиб, дабдабаи подшоҳий ва кавкабаи номутаноҳий била дорилхилофаи Хивақдин чиқиб, пешин вақти Янгиариқ ҳавликим, ул ҳазратнинг мулки холиси эрди, нузули тароват вусули файзидин беҳиштнишон қилди. Ул ҳавлида бир тун мутаваққиф бўлуб, тонгласаким шанба кун эрди, андин кўчуб, Хонқоҳ тушида дарё соҳилин муаскари асокири нусратасар ва мустақарри аъломи зафарпайкар қилди. Ул мавзеда икки кеча маснадпиройи фароғат ва бистароройи истироҳат бўлиб, ҳилолвор заврақлар ва фалакосор сафиналар била Жайҳундин убур қилиб, шимолия канорни мавзеи борогоҳи ижлол ва манзили саропардаи иқбол қилди. Ул ерда уч кун оромгузин бўлди, токим сипоҳи нусратпаноҳ аъломи зафарфаржом зилли ҳумоюниға жам бўлғайлар. Тўртинчи куниким, панжшанба эрди, ул ҳазрат роятафроси наҳзат бўлуб, Мискин Ото *алайҳираҳ*-манинг жавориғаким, ул мавзени Айритом ҳам дерлар, нузули майманатшумули файзидин низорат ва хуррамлик бағишлади. Андин кўчиб, Бозиргон тўқайида боргоҳи сипеҳриҳтишом ва хайёми саодатфаржом изои била шаҳристони Чин ҳайъатини ошкор. балки гулистони худлбарин тароватин намудор қилди. Андин отланиб, издиҳоми тамом била Мишклига тушти. Андин ҳаракат кўргизиб, Эчку ёриға нузул этти. Андин ливои наҳзатни жилвағар қилиб, нузули ижлоли саодати била Учўчоқ қириға сарафрозлик еткуриб, анинг фарқи фахоматин авжи афлоқдин ошурди. Ул мавзеда тўрт кун ё беш кун таваққуф воқе бўлиб, айёми таваққуфда мамолики маҳрус ва билоди маҳфузадин лашкари фаровон ва сипоҳи бепоён гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж келиб, муаскари ҳумоюнға дохил бўлиб, ул миқдор издиҳом зуҳурға еттиким, ул водии васе қиёмат шавкатин ошкор этти. **Маснавий:**

*Бўлуб ул сифат издиҳом ошкор,
Ки бўлғой деса юз қиёматча бор.
Не анинг ҳадду сони пайдо бўлуб,
Не учу қироғи ҳувайдо бўлуб.*

Чун соҳибқирони мағфур ул мавзеда буна ва ўғруқ, аҳмол ва асқол ва баъзи ярамас отлиғларни кўйиб, аларнинг муҳорисат ва муҳофизатиға аморатпаноҳ ва аёлатдастгоҳ *амир* Қилич *иноқни* ўз навқари била тайин қилиб, жумода-л-охир ойининг авоили²⁷⁶³ да ул ҳазрат ўз нафаси нафиси била рукуб қилиб, роёти нусратоётни жилваға киргизиб, Жайҳун қироғи била азимат якронин гармжавлон қилди ва орада бир кўниб, Кўкардали манзилиға сояйи вусули била сарбаландлиғ еткурди. Ва ул манзилда бир оқшом истироҳат кўргузуб, тонгласи ҳангоми субҳда шавкати тамом ва савлати молакалом била бодпой наҳзатга рукуб қилиб, лашкари қиёматасарнинг суфуфи нусрат илтизомиға ўзга янглиғ насақ ва низом бериб, ўнг қўл ва сўл қўлин умарои номдор ва шужаои жалодатосор била безаб, мақсад тарафиға озим бўлди. **Назм:**

*Шоҳи Фаридун фарру Жам иқтидор,
Хусрави олий гуҳару номдор.
Озим ўлуб шавкати шоҳий била,
Дабдабаи номутаноҳий била.*

²⁷⁶² 1238 йил 20-жумода-л-аввал/183 йил 13 феврал.

²⁷⁶³ 1238 йил 3-жумода-л-охир/1823 йил 15 феврал.

*Тебранибон кейнида сонсиз сипоҳ,
Чарх юзини тутубон гарди роҳ.
Сақли ер ажзосига айлаб асар,
«Зилзилат ил-ард²⁷⁶⁴» бўлуб жилвагар.
Кўргузубон пўя қуму дашт аро,
Гарди қилиб ёғду жаҳонни қаро.
Шахси хирад гар анга қилса назар,
Ойнаи ҳайрат ўлур сар басар.*

Ул ҳазрат бу янглиғ низоми саодат анжом била нузул қилиб, Эшма мавзеин мафхари манозил ва ашрафи мароҳил қилди. Ул манзилда бир кеча мутамаккин бўлуб, тонгласиким, чобуксавори хуршиди ховар тун маҳаласидин ҳаракат кўргизиб, фалак арсаси сари қадамовар бўлди, ул шаҳсувори хуршидкулоҳ ва фалакдастгоҳ дағи Эшма манзилидин инонтоб бўлиб, лашкари сангин ва сипоҳи қиёматогин била Ўқуз жулгасин оромгоҳ қилиб, анинг сари мабоҳотин авжи фалакга еткурди. Ул мавзеда бир тун мутаваққиф бўлиб, саҳар вақти саманди сариъ ас-сайри саодатга рукуб қилиб, хуршиди жаҳонгард янглиғ бир кун, бир оқшом суръати тамом била илғор этиб, ярим тундин сўнг саҳарга қариб эрди, Бухоро музофотидин Қоқуштувон қалъасининг ёвуқида бир кўл канориға етиб, хайёми иқбол ва саропардаи ижлолни барпой қилиб, истироҳат кўргуздилар. Чун анжум шоҳи сипеҳр қўргони тасхири учун олтун ливосин куҳсор қалъаси узра намоён этти ва нур сипоҳи зулумот аҳшоми яғмосига атфи инон қилди. султони анжумҳашам ва соҳибқирони заррин алам дағи ўрдуи ҳумоюнни мазкур кўлнинг канорида қўйиб ва баъзи мўтамиди алайҳ мулозимларга топшириб, рикоби саодатга қадами мубораки қўйиб, бодпон давлатга рукуб қилди ва сипоҳи нусратпаноҳ ва шужаои жалодат интибоҳға даста-даста тартиб бериб, суфуфи зафарвуқуфни ораста ва пироста қилиб, издиҳоми тамом била Қоқуштувон қалъасининг устига роятафрои наҳзат бўлди. **Маснавий:**

*Шаҳи соҳиби иқболу феруз бахт,
Хидеви жаҳонгиру Жамшид тахт.
Шижоат сипеҳрида меҳри мунир,
Саховат саририда Ҳотам назир.
Дурри пок дуржи асолат аро,
Ёруқ меҳр буржи адолат аро.
Боши узра чатри зафар соябон,
Бўлуб фатҳу нусрат анга ҳаминон.
Қилиб оллида жилва заррин алам,
Эсиб анга давлат ели дамбадам.
Бўлуб озим аъдо ҳисори сори,
Нигунбахтларнинг диёри сори.
Юруб соғу сўлда ададсиз сипоҳ,
Бори хунфишону бори размхоҳ.
Бори Рустам ойин, бори филтан,
Бори шер неру, бори сафишкан.
Бори жуссада куҳ ҳайъат келиб,
Бори кин аро бабри гайрат келиб.
Бориға бўлуб паҳлавонлиг шиор,
Бориға келиб хунфишонлиг шиор.
Бори кин ила кирса фархош аро,
Зуҳур айлағай «арди зилзалиҳо²⁷⁶⁵».
Бири бир қўшунга қирон солғучи,
Бири бир жаҳондин ўчин олғучи.*

²⁷⁶⁴ «Ер даҳшатли зизила билан ларзага тушганда». Қуръони карим., 99 : 1.

²⁷⁶⁵ Қуръони карим, 99 : 1.

Бир қаҳр ила қўйса юз тоғга,
 Кирар ваҳмидин тоғ туфроқга.
 Бири отса кўкка амуди ситез,
 Тўкулур ер узра бўлуб рез-рез.
 Бори остида хушхиром отлар,
 Пари сурату девгом отлар.
 Мусаттаҳ кафл, жавзаҳру дум келиб,
 Кушода қадам, оҳанин сумм келиб.
 Бори илгида найзаи жонситон,
 Зафар нурун айлаб шуюе аён.
 Келиб теги нусрат юзи мазҳари,
 Яғочи зафар боғининг арари.
 Бори белига осилиб тиглар,
 Жадал қон тўкарга қилиб тиглар.
 Шуои қуёшдек ҳувайдо бўлуб,
 Кўлу жавҳар «инно фатаҳно²⁷⁶⁶» бўлуб.
 Олиб нечаси қўлига шамхоллар,
 Адувга солурга ямон ҳоллар.
 Нечаси олиб қўлга гурзу табар,
 Нечасида ноцах бўлуб жилвагар.
 Осиб пой то сар салоҳу яроғ,
 Мусаллаҳ бўлуб барча бошдин оёғ.
 Бори суръат ила қилиб қатъи роҳ,
 Ки тез айлагай хасм ҳолин табаҳ.

Ҳазрат соҳибқирони зафарқарин бу янглиғ дабдабаи саҳмгин ва кавкабаи салобатогин била Қоқиштувон қалъасининг устига бориб, роятафроси тамкин бўлди. Ва ул ҳазратнинг ишорати била шужаон жалодат шиор ва асокири нусратосор яркони ғайратни майдони сароматга суруб, ул қалъанинг атрофу жавонибин тохту-тоз қилиб, сели офат ва муҳити махофат янглиғ ихота этдилар. Ва ул қалъа жуюши дарё хуруш ўртасида баҳри бепоён юзидаги ҳубоб қасридек бебунёд ва бесомон мушоҳида қилилди. Ва яқин эрдиким, ул ҳубоби бемадор бунёди бу баҳри зуххор талотўмидин вайрон ва барбод бўлғай. Ул чоғда Искандарбек бошлиғ қалъа аҳоли ва маволиси итоат кештисин абудият соҳилига нажот умиди била суруб, юз ажзу инкисор ва минг ҳаросу изтироб била келиб, ул ҳазрат отининг оёқиға юз суртуб, омон тиладилар. Ул ҳазрат «қодир Оллоҳ наздида афв қадрланувчи ишлардандир²⁷⁶⁷» муқтазоси била аларнинг жариди жароимиға рақами афв чекиб, мутаарриз бўлмай, омон берди. Ва аларға рикоби зафаринтисоб мулозимларидин киши қўшиб, аёл ва атфол, мавоши ва амволиға оломонни дахл қилдурмай кўчириб, сангари ҳумоюнға юборди. Ва ул мавзедин аъломи нусратанжомни ҳаракатга киргизиб, кирёси гардунасос қуббаи зарринин нузули саодатвусули била сипеҳрбарин зурвасидин ошурди. Ҳамул кеча сарири истироҳатда оромгузин бўлиб, сўнгги куниким, Искандари хуршиданвар фалак ҳисори фатҳи учун азиматгустар бўлди, султони исқандарнишон дағи рукуб қилиб, инони давлатнишонин Оғор қўрғони тарафиға маатуф этди. **Маснавий:**

Яна тушти баҳри сипоҳ ичра жўш,
 Яна чиқти чарх авжи узра хурўш.
 Қилиб азм ҳар ён гуруҳо-гуруҳ,
 Этиб ерни сумми марокиб сутуҳ.
 Чиқиб гулгула етти афлокга,
 Тушуб зилзила арсаи хокга.
 Мунигдек шукуҳ салобат била,

²⁷⁶⁶ Қуръони карим, 48 : 1.

²⁷⁶⁷ Ҳадис.

*Ниҳоятдин афзун маҳобат била,
Суруб бодпо қатъи роҳ эттилар,
Адув хайли қўреониға еттилар.*

Ҳазрат подшоҳи зафардастгоҳ аъломи саодат илтизоми нусрат фаржомни қалъа ёвуқида барпо қилиб, умарои изом била ором тутди. Ва сипоҳи давлатпаноҳдин баъзи мутаҳаввир йигитлар қалъа атрофида якрони жалодатни гармжавлон қилдилар. Ва қалъа аҳли камоли жаҳолат ва ғояти нақбатдин итоат қуллодасиға мутақаллид бўлмоқдин ибo ва имтино кўргузуб, тамарруд ва инод камарин беллариға боғлаб, исён ва фасод қалқонин юзлариға тутуб, қалъа деворин ўзлариға паноҳ этиб, хаданбозлиқ ва *туфангандозлиқ*ға иштиғол кўргуздилар. Ул аснода ноираи ғазаби подшоҳий мирваҳаи сахати илоҳий била иштиол топиб, шужаои зарғомкин ва қуталои баҳромойин ва абтоли нусратқаринға мавқифи аззу жалолдин фармони лозим ал-имтинон арзи нифоз топтиким, жаҳди тамом ва ғайрати молокалом била қалъаға югуруб, хунафшонлиғ ва жонситонлиғдин ўзларин дариг тутмағайлар. Баҳодирларким, рўзи масофни шаби зуффофдин афзал ва майдони размни айвони базмдин акмал билур эрди, бу амри ҳумоюндин ниҳоятсиз мубтаҳаж ва масрур бўлуб, бабри даррон ва ҳазабри ғаррон янглиғ қўрғоннинг атроф ва жавонибидин от солиб, бир ҳамлада ўзларин қалъа девориға еткуруб, бовужуди ҳасонат ва матонатда Искандар саддиға баробарлиқ даъвосин қилур эрди, бахти феруз мададкорлиғи била девордин ошиб, балои осмоний янглиғ тўрт тарафдин қалъа ичига қуюлдилар. **Маснавий:**

*Кириб қалъа ичра ададсиз далер,
Бори зўрбозу бори шергир.
Бори илғига тиғи буррон олиб,
Адув аҳлидин қон тўқуб, жон олиб.
Этиб баъзи хасм аҳлини дастгир,
Чекиб қайд домига зору асир.
Кириб ул сифатким гурӯҳи паланг,
Очар галлаи гусфанд ичра чанг.
Муонид гурӯҳиға солиб қирон,
Оқиздилар ул дамда ҳар сори қон.
Бўлуб синалар тиғи тез ила чок,
Баданлар тушуб ер уза мисли хок.
Бўлуб гард бошлар оёқ остида,
Қуруғ дондек ёргучоқ остида.
Тушуб баъзи қайди исорат аро,
Қолиб баъзи тиғи ҳалокат аро.
Биров олғида ўели мақтул ўлуб,
Бировға ота зору мағлул ўлуб.
Бировға тушуб ўғлининг мотами,
Бировға ота мотамининг гами.
Асир ўлубон барча аҳли аёл,
Толоғга бориб жумла ашйёву мол.
Фигонлар чиқиб авжи афлокга,
Тушуб ларзалар пайкари хокка.
Қиёмат куни ошкоро бўлуб,
Фузун балки андин алоло бўлуб.*

Чун шужаои номдор ва сипоҳи нусратосор қалъа аҳлининг кўпракин қатлға еткуруб, бошларин олдилар ва қолгонин исорат қайдиға муқаййид қилиб, аҳли аёлу атфоли била ҳазрат соҳибқирони гитийситоннинг назари анвари пешгоҳиға келтурдилар. Ва каллаларни тўрт-беш ерга хирман янглиғ угдиларким²⁷⁶⁸, ҳар хирманнинг баландлиғи ул миқдор эрдиким, ҳар қайсининг бир тарафидин ўтган отлиғ яна

²⁷⁶⁸ Угмоқ – бир ерга тепалик қилиб йиғмоқ.

бир тарафидин кўринмас эрди. Ул ҳазрат камоли ғазабдин келган асирларнинг қатлига ҳам ҳукм қилиб, аксарин тиғи бадариғ дамидин ўткардилар. Ва баъзиси аркони давлат илтимоси била ҳалокат тегиғидин қутулди. Ҳамул кун ул мавзеда ул миқдор қон тўқулуб, бош кесилдиким, ақл муҳосиби анинг ҳисобин билмакда мутаҳаййир ва идрок дабири анинг тедодин рақам қилмоқда мутааззир бўлди. Ва ул мавзеда жонсиз баданлар туфроғидин таллар ҳайъати ошкор, балки улуғ тоғлар сурати намудор бўлди. Ҳазрат шаҳаншоҳи зафардастгоҳ ул ердин сипоҳи қоҳира ва афвожи мутақосира била ҳаракат кўргизиб, кечликка чоршанба Рамитон қўрғонининг ёвуқиди бир мавзега нузул қилди, токим кеча ул ерда истироҳат қилиб, тонг отғондин сўнг Бухоро шаҳри устига роятафроси наҳзат бўлғай. Ул кеча даргоҳи фалакпойгоҳ мулозимлариға хабари мутавотир била маълум бўлдики, амир Ҳайдар Самарқандга кетиб, Бухоро шаҳри сипоҳдин холи эрмиш. Ул ҳазрат камоли ҳамият ва ғояти мардоналиғдин подшоҳ ва сипоҳсиз шаҳар устига бормоқни ҳиммати олийнаҳмат ва давлат қазоқудратиға муносиб кўрмай, фасхи азимат қилиб, тонг отғондин сўнг давлат ва иқбол била қадами муборакин рикоби саодатға қўйиб, бодпои бодияпаймоға рукуб қилиб, инон инсирофин мурожиат жонибиға масруф этиб, ўрдуи ҳумоюнғаким, Қоқиштувонға қариб кўл канорида эрди, нузул қилди. Андин ливон наҳзатни ҳаракатға киргизиб, усарои бепоён ва ғаноими бекарон била қатъи манозил қилиб, дарёи Ому канорида Кўкардали мавзеин муаскари асокири мансур қилди. Андин кўчиб, дарё соҳили била азимат кўргизиб, Уч ўчоқ манзилига ким, баъзи лашкария била ўрдаи аълони анда қўйиб кетмиш эрди, нузули майманатшумули файзидин рашки риёзи жинон қилди ва дийдори фойизиланвори мушоҳидасидин Қилич *иноқ* бошлиғ барча сангар элининг кўзларига нур ва кўнгуллариға сурур бағишлади. Андин саманди саодатға рукуб қилиб, аълони нусратфаржомни жилваға киргизиб, Жайхун қироғи била мароҳил мутааддидни қатъ этиб, Хонқоҳ маъбариди боргоҳи сипеҳриштибоҳни барпо қилдириб, нузул этди. Ва ул маъбардин дарёни кечиб, куммияти саодатға рукуб қилиб, шавкати тамом ва савлати мелокалом била жумодиссоний ойининг ўни²⁷⁶⁹ да шанба куни Хивақ дор ас-салтанасиға нузул этиб, фуқаро ва бароё бошлариға сояйин вусул солди.

Бу сафарнинг муддати ўттуз кун эрди.

Ва ул ҳазрат дорилхилофа саририда мутамаккин бўлғондин сўнг келган асирлар аҳволиға партави илтифот солиб, аларға Ҳилоли мавзеида ер бериб, маъво ва сакно тайин этди. Ҳоло қалин кент ва улуғ эл бўлуб ўлтирибдурлар.

Ҳазрат соҳибқирони фирдавс маконинг учунчи каррат лашкари қиёматасарни Чоржўй жонибиға тебратмаки. Қатном ва Парвард ва Карки атроф-жавонибин тохту-тоз қилиб, инод аҳлиға гушмоли азим еткуруб, ғаноими касира била мурожаат этмаки

Ахбор нуқудининг саррофлари ва осор жавоҳирининг аърофлари, фасоҳат ва балоғат хазоиниға бу янглиғ кириб, сўз ришгасига маоний дурларин бу нав терарларким, чун подшоҳи ғуфронпаноҳ, жаннат-жойгоҳ, анжумсипоҳи нусратдастгоҳ, исқандарнишон, сулаймонмакон, ҳодими асос ал-зулм вал-туғён, моҳии русум ал-бидъат ва-л-исён Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхон таидоти яздоний ва тавфиқоти субҳоний била Бухоро музофотидин Қоқиштувон ва Оғор қўрғонин фатҳ этиб, давлат ва иқбол била келиб, салтанат саририда мутамаккин бўлди, оз фурсатдин сўнг Чоржўй устига юруш иродасин хогири саодаттавомиға мусаммим қилиб, сафар асбоби таҳҳиясиға илтифот партавин солди ва нуқуди фаровон бахшиши била лашкар аҳлиға хурсандлиғ еткуруб, инъоми бекарон билан умаро ва акобир кўнгуллари олди. Бухоро сафаридин келгандин икки о-ю йигирма кун сўнг сана минг икки юз ўттуз саккизда (1238) Қўй йили офтоби оламтоб Жавзо буржида эрди²⁷⁷⁰, шаъбон ал-муаззамнинг салхи²⁷⁷¹ да якшанба куни ким, асъади соот ва ашрафи авқот эрди, дор ас-салтанани Хивақдин рукуб қилиб, умарои олиймиқдор ва амнои сипеҳр иқтидор ва шужаои жалодатшиор ва сипоҳи зафаросор била озим бўлиб, нузули ижлоли мубоҳотидин Янгиариқ ҳавлининг буружи ифтихорин сипеҳрбарин гунбазиға баробар қилди, балки

²⁷⁶⁹ 1238 йил 10-жумоду-с-соний/1823 йил 22 феврал.

²⁷⁷⁰ 23-май.

²⁷⁷¹ 1238 йил 29-шаъбон/1823 йил 11 май.

арши аъзам зурвасиға ҳамсар. Анда бир кеча таваққуф кўргузуб, тонгласиким, жамшиди хуршид ливои зарринин арсаи сипеҳрда падида этди, ул шаҳриёри жамшид шавкат ва хуршид макиннат дағи Янгиариқдин ливои нусрат ат-тавоми жилваға киргизиб ва саманди барқпои бодияпаймоға маҳмез бериб, гуруҳи қиёмат интимо ва шукуҳи ҳайратафзо била Ҳазораспга нузул этиб, қадами саодат тавоми шарофатидин ани мафҳари қулю ва билод этти. Ва сўнгги кун андин роятафрои наҳзат бўлуб, Яққачиқир мавзеиға сояйи вусул солиб, сарафрозлиғ еткурди. Андин кўчуб, издиҳоми тамом била азимат кўргузиб, Тевабўюн манзилиға нузул этди. Андин рукуб қилиб, Садвар қалъасининг ёвуқида дарё қироғин мухайяи хайёми саодатасар ва мустақарри роёти нусратпайкар қилди. Андин азимат якронин гармжавлон қилиб, Савдук тўқайин баҳори нузули файзидин чаманистони тазйин, балки ғайрати беҳиштбарин қилди. Андин аъломи зафарфаржомни ҳаракатға киргизиб, Даҳаншер бешасин асокири нусратмаосирға муаскар қилди. Ва андин роятафрои наҳзат бўлиб, Бўрли манзилиғаким, Уч ўчоқ муқобиласидадур, кирёси гардунасосни барпой қилдириб, нузули ижлоли била қуббаи фаҳоматин хуршидмусос қилди. Ул мавзеда уч кун мутаваққиф бўлуб, айёми таваққуфда атрофу жавонибдин сипоҳи мансура ва афвожи қоҳира гуруҳ-гуруҳ келиб, ўрдаи аълоға мулҳақ бўлдилар. **Назм:**

*Келиб ҳар тарафдин тумон минг гуруҳ,
Бори шербозуву қаплон шукуҳ.
Бори келди Таҳумарси рўзгор,
Бори рашки Барзуву Асфандиёр.
Бори Рустам ойин таҳмитан келиб,
Бори разм фанида якфан келиб.
Борининг таваккал бўлуб жавшани,
Эрур размгаҳ борининг гулшани.
Бори бошида хўд нусрат бўлуб,
Бори илгида тиг ғайрат бўлуб.*

Чун муаскари ҳумоюнга лашкари жаррор ва сипоҳи нусратосор ул миқдор йиғналдиким, сипеҳри кўҳансайр анга юз минг кўз била ҳайрон ва замини басит жисми анинг сақлидин ларзон бўлди. Ҳазрат подшоҳи мағфиратпаноҳ Бўрли манзилидин бу нав сипоҳи бекарон ва лашкари фаровон била ҳаракат кўргузуб, Жигарбанд Ото зиёратиға мушарраф бўлиб, анинг тўқайин лашкаргоҳ этти. Ва андин наҳзат якронин азимат майдониға суруб, Шишли Қаро айғир тўқайинким, беҳад васе ва қалин эрди нузули назоҳатшумули файзидин гулшани тоза янглиғ сабзу хуррам, балки рашки бўстони Эрам қилди. Андин кўчиб, Оқработ мавзеиға нузули ҳумоюни била сарафрозлиқ еткурди. Андин рукуб қилиб, рояти зафароятни жилваға киргузуб, Дорғон Ото алайҳирраҳманинги ёвуқида дарё қироғин мавзеи шодравони иқбол ва манзили саропардаи ижлол қилди. Ва ул мавзедин сипоҳи мавфур ва афвожи номақдур била якрони азиматға рукуб қилиб, алвияйи зафартаабияни ҳаракатға киргизиб, дабдабаи Каёний ва кавкабаи Сосоний била манозиши мутакасира ва мароҳили мутанаввиани қатъ этиб, етти кунда Чоржўй қалъасининг тушида дарё лабиға нузул этиб, кирёси баландасос манжуқин зурваи аюқға ҳамсар қилди, балки арш буржиға баробар. Фалакандом хиргоҳлар ва фархундафаржом хиймалар изои била ул мавзе шаҳристонин азим ҳайъатин намудор қилди. балки жинот ан-наим тароватин ошкор. **Назм:**

*Қайси бир ерга шоҳ қўйса қадам,
Бўлур ул ер беҳиштдек хуррам.
Қайси мавзеда айласа тамкин,
Топар ул шаҳри Чин киби тазйин.
Қайси бир жой бўлса манзил анга,
Бўлур ойинадор файзу сафо.*

Ул мавзеда ўн-ўн беш кун таваққуф кўргузуб, ҳар кунда сипоҳи қоҳира ва афвожи мансурани гуруҳ-гуруҳ ва даста-даста тартиб бериб, ҳар *амир* ва ҳар саркардани ўз лашкари била Чоржўй устига чаповулға номзод қилиб, ҳар кун аъдои давлатдин ниҳоятсиз қонлар тўкулуб, ҳисобсиз бошлар кесилди. Ва

сипоҳи мансура ғанимати фаровонға мутасарриф бўлдиларким, хирад дабири анинг ҳисобидин ожиз келди. **Маснавий:**

*Шоҳ амри била сипаҳ ҳар кун,
Хасм ҳолин қилиб табаҳ ҳар кун.
Ҳар сори боднои қаҳр суруб,
Қалъа атрофига чаповул уруб.
Юз уруб лашкар бало янгли,
Қасди этиб оч аждаҳо янгли.
Олиб илгига барча тигу синон,
Бўлубон хасм элига қосиди жон.
Бош кесиб барча ҳадду гоятсиз,
Қон тўкуб гояту ниҳоятсиз.
Мол олиб ул сифат ки сони йўқ,
Ҳад ила гояти нишони йўқ.
Хайли аъдо ҳисор аро маҳсур,
Бўлуб умид жонидин маҳжур.
Дуди оҳи қилиб фалакка сууд,
Чарх жўвфи лаболаб ўлди дуд.
Неча кун бўйла тангно ичра,
Қолибон маҳбаси бало ичра.
Бўлмайин кўзларига ром уйқу,
Бориға хавф этиб ҳаром уйқу.
Ҳар тарафдин сипоҳи кинагузор,
Барча қаплон шукӯҳу шер шикор.
От солиб айлабон алолалар,
Ҳар сори неча нав гавголар.
Етдилар қолмига тўкардин қон,
Мол олурдин бори бўлуб шодон.*

Чун ўн беш кунгача сипоҳи хунрез ва лашкари шер ситез ул қалъанинг атрофиға растохезлар солиб, қон тўкмак амрида ва ўлжа олмоқ тажассусида дақиқае номаръи қўймадилар. Ва айёми таваққуфда ҳазрат соҳибқирони мамоликстоннинг сейти салобат ва овозаи маҳобатидин мутаваҳҳим бўлуб, Қатном ҳокими Султонниёз қаровулбеги рибқан итоатни руқбаи абудиятға солиб, тансуқот ва туҳафот била келиб, утбаи сипеҳр мартаба хокбўслиқиға мушарраф бўлди. Ул ҳазрат ани ўз эли билаким, саккиз юз киши эрди, Марвға кўчириб, ул вилоятда аларға маъво ва сукно тайин этди. Ва ўн беш кундин сўнг Чоржўй қўрғони муқобиласидин роятафроси наҳзат бўлуб, Сақар қалъасиниким, барча эли сипоҳи мансуранинг таваҳҳумидин баъзи қумға ва баъзи дарёдин ўтуб, фирорий бўлмиш эрдилар, муаскари асокири нусратмаосир ва мустақарри аълوم саодатасар қилди. Ва андин шавкати подшоҳий ва савлати номутоаноҳий била рукуб қилиб, Қатном қалъасининг тушида дарё қироғин мухайями хайёми иқбол ва музриби боргоҳи ижлол қилди. Ва андин ливои наҳзатни жиљагар қилиб, сипоҳи мавфур ва афвожи номақдур била озим бўлиб, Зухраи Тоҳир кўшқининг муқобиласида дарё соҳилиға нузул қилиб, боргоҳи саодатнишоннинг қуббаи дарахшонин хуршиди рахшоннинг қамаи тобониға партавафкан қилди ва хайёми давлат фаржомнинг зарби шарофат илтизоми била ул мавзени Чин шаҳристониға таъназан этди. Ул аснода Бухоро подшоҳи амир Ҳайдар лашкари сангин ва сипоҳи саҳмгин била келиб, ўрдан ҳумоюннинг муқобиласида дарёнинг шимолия канориға такаббури тамом била нузул қилиб, муаскари ферузийасар жонибиға шамхол ва занбарак ва тўп оттурурға иштиғол кўргузди. Ва бу тарафдин дағи мавқифи аззу иқболдин фармони қазожараён тўпчилар саркорлариға аззи нифоз топтиким, тўпи душманкубларни аъдои давлат тарафиға отиб, сангари шамотатасариға гулулаи оташиннинг нузули мутаворидин барқрезлик ва оташандозлик зуҳурға еткурсинлар. Фармон мавжиби била тўпхонаи ҳумоюн мулозимларидин қодирандоз ўқчилар тўпи раъдшубларни аъдои шақоватинтимо қўшуниға қаратиб оташбозлик ва гулулаандозликға иштиғол кўргуздилар. **Маснавий:**

*Икки тарафдин отилиб тўплар,
Солди жаҳон аҳлига ошублар.
Дуд қилиб авжи фалакка сууд,
Абр киби меҳр юзин тутти дуд.
Раъд унидур унидин мунфаил,
Барқ ўтидур ўтидин музмаҳил.
Баҳр бўлуб ул сифат оташзада,
Ким кўрунуб айла ки оташкада.
Остида сув, устида ўт нав ба нав,
Турфа буким жам ўлуб ўт бирла сув.*

Чун ул ҳолда тўпандоз мулозимлардин устод жонбозлар ғайрати мавфур ва жалодати номақдур зуҳурға еткуруб, бозуи иқбол мадакдорлиғи била тўшларни аъдо сипоҳи ўрдусиға қаратиб, гулуландозлиқ амрида андоқ жаҳду жидол кўргуздиларким, душман хиймаларидин кўп хиймани ва кўп қўшни ўқ зарби била барбод ва нобуд қилдилар. Чун *тожик* черики бу воқеа мушоҳидасидин бағоят мутағаййир ва ваҳмнок бўлуб, ҳайрону саросима, афтону хезон атрофу жавонибга Банот ун-наъш янглиғ мутафарриқ ва паришон бўлдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон тўпчиларни инояти подшоҳона ва мароҳими хусравонаға махсус тутуб, хилои фоҳира ва пуқуди вофира инъоми била сарбаланду баҳраманд қилди. Ва *тожик* сипоҳи янгидан силки жамиатиға иниқод бериб, тўпандозлиқға жаҳди тамом била иштиғол кўргуздилар. Ул аснода аъдо тўпидин бир ўқ келиб, тўпчилар мулозимидин Пофиш ўрусға тегиб, бир қўлин узуб тушурди. Ва ул кун кечгача икки тарафдин жаҳди тамом била тўпандозлиғ ва оташбозлиғға иқтимом кўргузулди. Чун офтоби оламтобнинг куллаи оташини мағриб тубида пинҳон бўлди, икки ёндин дағи тўп отмоқ амридин қўл чекиб, оромгузин бўлдилар. Тонгласиким чобуксавори меҳр арсаи сипеҳрда жилвагар бўлди, ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишон ул мавзеда ўрдуи давлатпаноҳ хийма ва хиргоҳни баъзи лашкария била қўйиб, ялаиғ отлиғ бўлиб, жунуди номаъдуд ва жуюши дарёхурушни ҳаракатға киргузуб. Жайҳун канори била озим бўлуб, атроф-жавонибни чаповул қилиб, ул миқдор ўлжаға мугасарриф бўлдиларким, нақл қилмоқдин ожиз келдилар. Аммо киши топа олмадилар. Нединким лашкари қиёматасарнинг балои ногаҳоний ва қазои осмоний янглиғ ҳаракатға кирганидин хабар топиб, ул ҳаволида ўлтурғон эл ўз бошин қутқармоқни ғанимат билиб, молу ашё ва уй ва асбобиға қарамай, бола-чоқасин олиб, жило ихтиёр этиб, фирорий бўлмиш эрдилар. Аларнинг барча амволи сипоҳи нусратпаноҳнинг таҳти тасарруфиға кириб, ҳеч киши қолмадиким, кўтара олғонча ўлжа олмоғон бўлғай. Ва оломоннинг аксарида икки қанор²⁷⁷² ва уч қанор била бор эрди, ўзга ашёдин бошқа. Ва ҳазрат подшоҳи ғуфронпаноҳ ул навоҳини икки кунгача ғорат ва торож қилиб, учунчи кун лашкари селасар ва сипоҳи зафарпарвар била азимат кўргизиб, Карки кўрғонининг тавобеот ва музофотин поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилиб, ул кун дағи ғаноими фаровон ва ўлжаи бепоёнға мугасарриф бўлдилар. Ва бир кеча ул ҳаволида оромгузин бўлиб, сўнгги кун инони инсирофни муовидат жонибиға мунсариф қилиб, оқшом бир мавзеға нузул этиб, исгироҳат кўргуздилар. Тонг отғондин сўнг саманди наҳзатға рукуб қилиб, мусаррати фаровон ва беҳжати бекарон била қўшға келиб, нузули саодатвусули шарафидин боргоҳи сипеҳр иштибоҳнинг қуббаи майманатасарин зурваи Сурайёға ҳамсар қилди. Ва бир кеча мутамаккин бўлиб, тонгласи чоштгоҳда ўрдуи кайҳон пўйни Хоразми жаннат базм тарафиға кўчириб ва жамшиди хуршид янглиғ фалакваш ашҳаби девзоди париниҳодға рукуб этиб ва сипоҳи сангин била азимат кўргизиб, сўнгги кун Чоржўй кўрғони тушиға тушулди. Ва андин кўчиб, икки кунда Қабоқли тўқайиға нузул қилди. Ва андин ҳаракат кўргизиб, икки кунда Дорғон Ото *алайхирраҳманин*г муқобиласида дарё қироғин лашкаргоҳ этди. Ва андин отланиб, уч кунда Ҳазораспа тушти. Ва андин наҳзат қилиб, орада бир қўниб, зу-л-қаъда ойининг авоили²⁷⁷³ да якшанба куни давлат ва иқбол била дорулхалифаи Хивақға ворид бўлиб, сарири салтанатда мутамаккин бўлди. Бу сафарнинг муддати олтмиш тўрт кун эрди.

Явмут баҳодирларининг Бухоро корвонин торож қилғани. Чун ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон Чоржўй сафариға озим бўлғондин сўнг юрт ичида бу хабар пайдо бўлдиким, амир Ҳайдарнинг вазири аъзами Ҳакимбийнинг савдогари бироз корвон била Бухородин чиқиб, Эрдор йўли била Ўрусға борур

²⁷⁷² Қанор – катта қоп.

²⁷⁷³ 1238 йил 3-зу-л-қаъда/1823 йил 12 июл.

эрмиш. Бу хабарни эшитиб, *явмутия* муборизларидин қирқ йигит ҳазрат аълохоқони гардунтавон, муалломакон, давлатпосбон, Искандарнишон, Фаридундаврон, Дороҳашам, Сулаймонхадам, сарвари дудмони Одам, афзали мулук ал-*араб* ва-л-*ажам*, ҳодими бунён ал-мутамаррид ва-л-инод, моҳии қавоид ал-исён ва-л-фасод, носибии ливои амну омон ала рууси аҳл ал-иймон, ал-мустансир би иноят ал-малак ал-мустаон, халифат ар-раҳмон, зилли-с-субҳон, Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғози Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхон *рафааллоҳу тилоло ала мафориқи-л-фуқаро зилола маъдилатиҳиким*, хони мағфурнинг илтифоти била дор ас-салтанаи Хивақда ниёбат маснадида мутамаккин эрди, ул ҳазратдин рухсат ҳосил қилиб, мазкур бўлгон корвон қасдиға қадами истежол била қатъи масофат этиб, Эрдор йўлида корвонға етиб, ғорат ва торож қилдилар. Ва барча амвол ва мавошилари даси тасарруфиға киргизиб, муовидат қилдилар. Ва ул корвоннинг барча юки қийматбаҳо шол эрдиким, ҳар бирининг қиймати бир жаҳон хирожи эрди. Хони жаннатмакон Чоржўй сафаридин келмасдин бурун шаҳарга келиб, авотифи фаровон била сарафроз бўлдилар. Ва сафарларининг муддати йигирма икки кун эрди.

Подшоҳи ғуфронпаноҳнинг жулусининг ўн тўққузунжи йилининг вақоени. Ул жумладин амири кабири сонби тадбир, малози аҳли офоқ Қутлуғмурод иноқ наввара марқадаҳунинг Марв вилоятиға бориб, банд боғлотмоқининг ҳикояти ва тақдири илоҳий била банд бузулмоқининг мақолоти ва мурожаат қилмоқининг достоин ва вафот топмоқининг баёни

Қалами кулфат ошно бу воқеани ҳасратингимо баёнида бу янглиғ нолаву нафир зуҳурға еткурурким, айёми мозийда Марв вилояти андоқ обод эрдиким, зийнатбахши рўйи замин ва ғайрати хулди барин эрди. Ва соҳибии иқтидор подшоҳлар Марв дарёсиға банд боғлатиб, барча туманот ва мазруотиға сарсабзу райёнлиғ, низорату ободонлиғ еткурур эрдилар. Кўп йиллардин бери ул дарёнинг банди бузилиб, ул вилоятнинг аксар мазоре ва боғоти харобу вайрон бўлмиш эрди. Чун ул вилояти сипеҳрвасат таанди илоҳий била ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишон Абулғози Муҳаммадраҳим Баҳодирхоннинг наввоби давлат интисобларининг таҳти тасарруфиға кирди, ул ҳазрат кўрдиким, анингдек вилояти васе сувсизлиғ жиҳатидин харобу вайрондур, ҳиммати олийнаҳмаг ани обод қилмоқға муқтазо бўлиб, биродари аржуманди *амири кабир*, ягонаи офоқ Қутлуғмурод *иноқ*ни сана минг ҳижрий минг икки юз ўттуз тўққузда (1239) Қўй йили офтоби оламтоб хаданги Қавс буржиға етмиш эрди²⁷⁷⁴, раби ал-аввал ойининг йигирма етгиси²⁷⁷⁵ да сешанба куни Марв вилоятиға номзод қилди, токим бандни боғлатиб, барча мазраларға сув еткуруб, вайрону хароб бўлгон ерларни обод ва сероб қилғай. *Иноқ*и мазбур фармони вожиб ал-изъон мавжиби била амал қилиб, мазкур бўлгон кунда дор ал-амораи Хивақдин чиқиб, Ҳазораспға борди. Анда бироз муддат мутаваққиф бўлиб, асбоби сафарни муҳайё ва омода қилгондин сўнг ўзига мутааллиқ черик била Ҳазораспдин отланиб, Найман оёқидин қум ичига кириб, тиғи мусориат била қатъи масофат қилурға саъйи номақдур тақдимға еткурди. Чун манозили фаровон ва мароҳили бепоён қатъидин сўнг Марв вилоятиға ворид бўлуб, дарё канорин муаскари асокири нусратфаржом ва мухайями хайёми давлат илтизом қилиб, издиҳоми тамом ва ихтимомии молакалом била банди Султонни икки мартаба боғлатди. Тақдири илоҳий била икки каррат ҳам банд бузилиб, сув аввалғидек равон бўлди. Ул учурда ҳазрат шаҳаншоҳи *ғуфронпаноҳ* даргоҳи фалак иштибоҳ мулозимларидин кўп саркардани лашкари бисёр ва сипоҳи бешумор била Марвға номзод қилдиким, *иноқ*нинг мулозиматиға етгайлар. Аларнинг асомиси бу тариқададурким, умарои изомдин *уйғур* халқининг саромади Раҳматуллоҳ *отилиқ* ва Алимардон шиғовул ва Холниёз *доруга* ва *мангит* ақобиридин Дўсим *бий* ва *қипчоқ* азимидин Қутлуғмуҳаммад *иноқ* ва сипаҳдорлардин Хўббикўли хўжа ва Ниёзмухаммадбой ва Муҳаммадқули бек ва Отаниёз бек ва Муҳаммадсафо бек ва Соллоқ *юзбоши* ва Бадал *юзбоши* ва Сафар Оймоқ ва Бекфўлод *юзбоши* ва Худойберди товуқ ва Шоҳфўлод *мерган* ва Хўроз *отилиқ*. Чун бу мазкур бўлгон саркардалар ҳасб ал-фармони олийшон тариқаи истижол била озими дашту биёбон бўлиб, жумода-л-аввал ойининг авосити²⁷⁷⁶ да *иноқ*нинг хизматиға етдилар, *иноқ* аларни Эгри гузар қалъасин иморат қилмоқға буюриб, ўзи

²⁷⁷⁴ 24 ноябр.

²⁷⁷⁵ 1239 йил 27-раби ал-аввал/1823 йил 30 ноябр.

²⁷⁷⁶ 1239 йил 14-жумода-л-аввал/1824 йил 16 январ.

бирла ҳамроҳ борғон лашкариядин баъзи ҳоригон ва очғонин юртга қайтарди. Ул аснода *иноқнинг* мазожи шарифига касали шадид ориз бўлуб, бетоблиғ бистарига заифлиқ паҳлусин қўйди. Иттифоқо, ул ҳангомада султони соҳибқирони *фирдавсмаконнинг* таъби ҳумоюнига дағи мараз воқе бўлуб, остони сипеҳрнишон мулозимларидин ихлоскийшу садоқатандеш Рўзум паҳлавонни ёрлиғи жаҳонмато била *иноқнинг* хидматиға ирсол қилмиш эрди, токим ул жанобни тезроқ қайтариб, дор ал-хилофаи Хоразмга келтургай. Паҳлавони мазкур ҳасб ал-фармон қадами мусориат била қатъи манозил қилиб, *иноқнинг* хидматиға мушарраф бўлиб, ҳазрати мағфиратпаноҳнинг ёрлиғин арзга еткурди. Ул жаноб ёрлиғ мазмуниға муталле бўлғоч, қабул кўзиға суртиб, оз фурсат таваққуф кўргизиб, мазкур қалъанинг иморати камоли истеҳком била итмомга етгандин сўнг мазкур бўлғон саркардаларни ул мамлакатнинг муҳофизат ва муҳорисатиға тайин қилиб, моҳи рамазоннинг ўн беши²⁷⁷⁷ да жума куни мурожиат кўргузди. Юриш асносида касал шиддати кун-кундин музоиф ва мутазоид бўлиб, чун моҳи мазкурнинг йигирма иккиси²⁷⁷⁸ да жума куни Тажан оёқиға етганда, ажали мавууд анинг сарвақтиға етиб, «барча жон ўлим шарбатини татувчидур²⁷⁷⁹» шароби ногуворин сипқориб «яратганинг олдига рози ва хушвақт ҳолда қайт²⁷⁸⁰» хил-ватгоҳиға ироадат қадамин қўйди. **Маснавий:**

*Оҳким, бу сипеҳри нилийчеҳр,
Тарк айлаб баса вафо била меҳр.
Қилди изҳори бемурувватлик,
Этди олам элини ҳасратлик.
Ким, иноқи замона мотамидин,
Дарди ҳажри-ю фурқати гамидин.
Кийибон сар басар қаро ҳар ён,
Тутдилар барча эл азо ҳар ён.
Оҳлар дуди кўкка қилди сууд,
Ашқлар руди ҳар тарафга вуруд.*

Чун ул жанобнинг рикоби ҳумоюнидағи мулозими жонсипор ва салим ал-эйтиқод хидматкорлар русуми мотам ва лавозими таъзияни бажой келтургандин сўнг наъши раҳматнишонин тахти равон устида мазбут этиб, камоли истижол била қатъи масофат қилиб, шаввол ойининг тўртунчи²⁷⁸¹ куниким, сешанба эрди, саҳар вақти қумдин чиқиб, Қароқўл оёқиға ворид бўлдилар. Ва шаҳардин уламои изом ва умарои киром ва олиймакон шаҳзодалар ва гардунтавон беклар ва жами улуғу кичик истиқболиға чиқиб, издиҳоми тамом била нолаву нафирни сипеҳрасир қулоқиға еткуриб, русуми шоҳона ва эъзози хусравона била нуқуди фаровон ва жавоҳири бепоён ва лаолии бекаронни ул жаноб наъшиға сочиб, ҳужуми тамом ва ғавғон молокалом била шаҳарга келтириб, ўзининг мадрасасидаким, Хивақ шаҳрида ҳануз анингдек иморати олий бино топмамиш эрди, сана минг икки юз йигирма олтида (1226) Қўй йили бино қилдириб, ўзига махсус бир жой тузаттирмиш эрди, ул жойда дафн қилдилар.

Муддати умри эллик олти йил эрди. Ул жанобдин уч саодатманд ўғул ёдгор қолди. Аларнинг асомии фархунда фаржоми бу тариқададур: асолатпаноҳ, жалолатдастгоҳ, давлатинтибоҳ Муҳаммадюсуфбек ва Абдуллоҳбек ва Ибодуллоҳбек *заййадаллоҳу таоло умраҳум ва давлатаҳум*. **Маснавий:**

*Кўнгул, бу жаҳондин вафо истама,
Фалакдин муродинг раво истама.
Бирисини бил мавҷи баҳри сароб,
Бирин англа ул баҳр узра ҳубоб.
Бир-бирисидин эрур бебақо,
Иккиси дағи мустаиди фано.*

²⁷⁷⁷ 1239 йил 15-рамазон /1824 йил 15 май.

²⁷⁷⁸ 1239 йил 22-рамазон/1824 йил 22 май.

²⁷⁷⁹ Қуръони карим, 3 : 185.

²⁷⁸⁰ Қуръони карим, 89 : 28.

²⁷⁸¹ 1239 йил 4-шаввол/1824 йил 2 июн

Бу янглиг неча бебақо бўлса ҳам,
 Чоқиндек адамошино бўлса ҳам.
 Жафодур улусга аларнинг иши,
 Алар зулмидин йўқ омон бир киши.
 Агар даҳр аро шоҳдур в-ар гадо,
 Кўрар иккиси ҳам алардин жафо.
 Киши йўқ алардин ситам кўрмаган,
 Тумон ҳасрату минг алам кўрмаган.
 Иноқи фалак қадру хуришид жоҳ,
 Ки эрди жаҳонгиру анжум сипоҳ.
 Анга дағи изҳор айлаб жафо,
 Қуёшидек ниҳон этдилар хок аро.
 Фароғ истасанг гар алар кинидин,
 Хироми кажю зишт ойинидин.
 Аларнинг ямон-яхшисин тарк тут,
 Ўзингни алар тарки бирла овут.
 Фано дайрининг боғла эҳромини,
 Ол илгингга осудалиг жомини.

Қурбонниёз ясовулбошининг човдур сипоҳи била Элжикка чаповул уруб, мурожаат қилмоғи ва аларнинг тиғи шижоатидин Бухоро черикининг қирилмоғи

Чун санаи мазкурда Бижан йили, шаъбон ойининг авохири²⁷⁸² да соҳибқирони *суфронпаноҳ* Қурбонниёз ясовулбошини *човдур* черики билаким, анга мутааллиқ эрди, Бухоро чаповулига номзод қилди, маъмурлар ҳукми олийшон ва фармони лозимизон мавжиби била амал қилиб, азимат тариқиға истижол матоёсин сурдилар ва дарёйи Омунни Хонақоҳ маъбаридин кечиб, шимолия қирғоғи била қатъи манозил қилиб, Элжикка икки манзиллик йўл қолғонда тевааларни Нарқиз деган мавзеда қўйиб, яланг отлиғ бўлиб, бир оқшом илғаб, тонг отғонда Элчик қалъасининг атроф-жавонибин чаповул қилиб, кўп кишини қайди исоратға гирифтор этиб ва кўп ўлжаға мутасарриф бўлиб қайтиб, тевааларни қўйғон ерга келдилар. Андин манзил-баманзил азимат кўргизиб, чун Уч ўчоқ мавзеиға етдилар, ул мавзеда кўрдиларким, кўп отлиғнинг изи Бухоро тарафидин келиб, яна қайтиб ўтибдур. Бу воқеа кайфияти андоқ эрдиким, чун Бухоро *волийси* амир Ҳайдар *човдур* жамоасининг *эрончи* тийрасидин Муҳаммадберди бек бошлиғ юз отлиқни Хоразм тарафиға номзод қилиб эрди, токим қароқчилик тариқаси била мамолики маҳрусанинг бодиянишинлариға дустбурде еткура олғайлар. Иттифоқо, сипоҳи нусратпаноҳ Элжик устига борғон аснода алар Уч ўчоқ устидин чиқиб, Мушкли мавзеида таронгғу чопиб, қамиш ўратурғон фуқародин уч-тўрт кишини ўлдириб қочмиш эрдилар. Чун сипоҳи зафардастгоҳ аларнинг изин кўриб, ёв эрканин ва ёвуқда ўтканин фаросат юзидин маълум қилдилар, барча мукамал ва мусаллаҳ бўлиб, аср вақтида аъдои давлат баргаштанинг изидин камоли суръат била жалодат бодпойин даштпаймо қилдилар. Ул кеча илғаб, тонг отғонда Оқтош деган мавзеға етдилар. Иттифоқо, Муҳаммадберди бек сипоҳи хисронпаноҳни ул мавзедин янгигина кўчириб илгари юбориб, ўзи изида қолиб, ўз бахти гарон хобидек, оғир уйқуға бормиш эрди. Ани етғон ерида исорат камандиға муқайид қилиб, илгари кетганларнинг дағи изидин етиб, тиғи тез ва синони хунрезким, аъдо қонининг лаб ташнаси эрди, ул гуруҳи шароратпажўҳнинг қонидин саршор ва сероб қилиб, ул мавзеда аъдои давлатнинг абдони бежонидин таллар ҳайъатин намоён қилдилар. Ва жон ҳавли била қочғонларин дағи таоқиб қилиб, ўлтира-ўлтира, Хол Отоға етгандин сўнг мурожаат қилдилар. Бу сафарда сипоҳи нусратпаноҳдин бир кишига қудурат етиб, қапоғи читилмади. Ва лекин аъдо черикидин кўп киши қатлға етиб, уч-тўрт отлиғдин ўзгаси тирик қутулмади. Чун лашкари ферузийасар кўп от ва ўлжаға мутасарриф бўлиб ва ниҳоятсиз бошлар кесиб, музаффар ва мансур қатъи масофат этиб, рамазон ойининг охири²⁷⁸³ да даргоҳи фалакиштибоҳ мулози-

²⁷⁸² 1239 йил 27-шаъбон/1824 йил 27 апрел.

²⁷⁸³ 1239 йил 27-рамазон/1824 йил 27 май.

матиға етиб, инояти хусравонаға махсус ва сарупои подшоҳона била сарафроз бўлдилар. Махфий ва муҳтажиб бўлмасунким, Раҳматуллоҳ *отолиқ* ва Қутлуқмуҳаммад *иноқ* бошлиғ баъзи саркарда ва лашкарким, *амири кабир* Қутлуқмурод *иноқи* марҳумийнинг амри била Марвда қолмиш эрдилар, андоқким юқорида мазкур бўлди, султони *жаннатмакон*нинг фармони била шаввол ойининг авоситида мулозиматға етиб, бисотбўслиқ шарафиға истисод топдилар.

Султони мағфур ва хоқони мабрур жулуси майманатманусининг йигирманчи йилининг воқеоти.

Ул жумладин Саййидниёз ушоқ ва Ёрқули паҳлавоннинг Карки тавобеин чопғони ва аъдо сипоҳи алар кейнидин келиб, шикасти фоҳиш топғони

Чобуксавор хомаи абирафшон саҳифа майдонида бу янглиғ гармжавлон бўлурким, чун таърих ҳижрий минг икки юз қирқда (1240) Бичан йили муҳаррам ойининг ўнунчи²⁷⁸⁴ куни *явмутия* жамоасидин Саййидниёз *ушоқ* ва Ёрқули паҳлавон ва Филонақбой *соллоқ* ва Ўрозали *соллоқ* ва Абдгаффорбек *соллоқ* ва *йимролидин* Қаро *мерган* ва *гўкландин* Баҳодирхўжа ва *қародошлидин* қошуқчи Қурбон *сардор* ва ўзбакдин *уйғур* Искандар баҳодир *явмут* ва *йимроли* ва *гўклан* ва *қародошли* ва ўзбакдин икки юз эллик киши била ҳазрат соҳибқирони мағфиратнишондин юртовул учун рухсат олиб, Омуга қироғи била озим бўлиб, олти кунда Қабоқлиға етдилар. Еттиланчи куни қумға кириб, орада бир қўниб, Тахтаға нузул этдилар. Андин кўчиб, орада икки қўниб, Уч Ожиға бордилар. Ва андин озим бўлуб, орада икки қўниб, Рафатакка тушдилар. Ва андин сув олиб кўчуб, икки кунда Йўл қудуқиға бордилар. Анда бир оқшом оромгузин бўлиб, сўнгги кун Далиқудуқиға нузул этдилар. Анда дағи бир кеча таваққуф кўргизиб, тонгласи андин отланиб, икки манзилда Ожиқудуқға бордилар. Ва андин кўчиб, сўнгги кун Халаж йўлиға чиқдилар. Анда икки қудуқ бор эркан. Анинг атрофида кеча истироҳат қилиб, оромгузин бўлдилар. Ул тун саҳар вақти тўрт эшаклик эрсариким, Андхўдин чиқиб, Халажға келур эркан, исорат қайдиға чекиб, аларнинг сўзидин маълум қилдиларким, ақабидин қирқ тевалик кўч келур эрмиш. Аларнинг учовин теги хунфишон ишорати била водии хамушонға юбордилар. Ва тонгласи чоштгоҳда ул қирқ тевалик кўчни олиб, эркактарин қатли ом қилиб, ўттуз чоғлиғ бола-чоқасин асир этиб, аларни ва тевактарни эллик отлиғ била Халаж йўлида қўйиб, хуфтан чоғи отланиб, илғор қилдилар. Тонгласи пешин вақтида Зайт йўлиға тушдилар. Ул ерда Абдуллоҳон²⁷⁸⁵ нинг сардобаси бор эркан. Андин отларин суғориб, кеч Тўнгуз сартиға бордилар. Ул бир қирнинг отидур. Андин ўтиб, Кўр қудуқиға бориб, оқшом анда бўлдилар. Ва тонг отғондин сўнг отланиб, Каркининг кунчиқарида Чошбобонинг шарқий жонибида уч чўфон топдилар. Бирин ўлдириб ва иккисига йўл бошлатиб, Хўжа солор деган кентга чаповул урдилар. Олти юз чоғлиғ тева ва юз чоғлиғ от ўлжа қилиб ва ўттиз чоғлиғ ўғлон-ушоқни аср қайдиға чекиб, муовидат қилдилар. Ул аснода сипоҳи нусратпаноҳдин Ҳазораспий Бобо бой отдин йиқилиб, отидин жудо бўлди. Ул отни *эрсоридин* Шайх баҳодир деган тутиб миниб, Андхўнинг *ҳокими*ға бу воқеа хабарин еткурди Ул дарҳол Юлдузхоннинг ўғли Найзабек ва Аббосбекни минг киши била оломоннинг изидин қовғунчиликға буюрди. Ва оломон қовғунчидин беҳабар ўз ройича озим бўлиб, Каркига ёвуқ етушгунча дарё қироғи била юриб, қумға кирдилар. Ва Якка қудуқнинг бошиға сафар ойининг бешинчи²⁷⁸⁶ куни чоштгоҳ етиб, ғаноимни тақсим қилмоқчи бўлиб ўлтирмиш эрдилар, ул ҳолда қаровуллари хабар еткурдиким «инак²⁷⁸⁷ ёв етушти.» Ва барча филҳол отланиб, истиқболға чиқтилар. Лашкари аъдо ҳайъати ижтимо била бир тўпага миниб, саф тортиб, ором тутти. Ва оломони зафарнишон дағи бу тарафдин аларнинг муқобила-сида ясов чекти. Ул аснода душман гуруҳи *мерган*ларин илгари чиқариб, *туфангандоз*ликға иштиғол кўргуздилар. Ва икки тарафдин дағи эровул отлиғлар майданға чиқиб, жавлон қилдилар, токим корзор ҳангомасин қизитғайлар. Ул ҳолда *уйғур* Искандар баҳодирким, шери бешаи корзор ва афзали шужаои номдор эрди, ирқи ғайрати ҳаракатға кириб, баъзи муборизлар била бир овуч туфроқни қўйинлариға солиб, барча бирдин аждаҳои дамон янглиғ ҳамлалар била жиловрез от солдилар. Барчадин илгари

²⁷⁸⁴ 1240 йил 10-муҳаррам/1824 йил 4 сентябр.

²⁷⁸⁵ Шайбоний Абдуллоҳон II (в.1598) кўзда тутилмоқда.

²⁷⁸⁶ 1240 йил 5-сафар/1824 йил 29 сентябр.

²⁷⁸⁷ Инак (асли форсча) – энди, мана энди. Хоразмча бузилган шакли: инанг – мана.

Искандар баҳодир етиб, сипоҳи хазлонпаноҳдин бир шершукуҳ баҳодирниким, мубориз талаб қилиб, майдон ўртасида мутаҳаввирона жавлон қилур эрди, синони жонситон била отдин йиқиб, тиғи бедариг била бошин баданидин жудо қилди. Ул чоғда муборизлар қўй галласи ичра қурт²⁷⁸⁸ дохил бўлгондек, аъдо сипоҳиға аралашиб, шамшири шижоат била сарандозлиғлар зуҳурға еткуруб, мунҳазим қилдилар. Ва пешингача талақиб қилиб, кўпракин тиғи тез дамидин ўткариб, уч юздин кўпрок калла олдилар. От ва яроғдин ул миқдор ўлжа туширдиларким, ҳисобға содиқ ва тахминға мувофиқ келмас эрди. Ва андин мурожаат қилиб, Рафатакка келдилар. Андин озим бўлуб, Чакас тўпасининг усти била дарёйи Ому соҳилиға чиқтилар. Ва андин кўчиб, Қабоқли мавзеиға етганда ўн саккиз кишини суюнчилатиб чопар юбордилар.

Хони жаннатмаконнинг шикор иродаси била рукуб қилғони

Арбоби басоирнинг замоири хуршид назоириға маълум бўлсунким, ҳазрат шаҳаншоҳи мағфиратпаноҳнинг мазожи шарифиға етти ойдин бери касали пурранж торий бўлиб, нотагонлиғ бистариға паҳлузан эрди. Андоқким собиқан ишорат қилинди. Дорушшифои марҳамати илаҳийдин доруи шифо етиб, ул касал сихатликка мубаддал бўлди. Чун таждиди макон ва оҳанги шикорким, бадан қувватининг мавжиби ва кўнгул кўзгусининг мусаққалидур, ул ҳазратға хотирхоҳ ва мустаҳсин тушуб, мазкур бўлгон оломонға рухсат бергандин сўнг муҳаррами мазкурнинг авохири²⁷⁸⁹ да доруссалтани Хивақдин рукуб қилиб, Ҳазораспда Қутлуқмурод *иноқ* марҳумийнинг ҳавлисиға тушуб, каломуллоҳ хатамоти ва обу ош садақотининг масботидин ул жанобнинг руҳи пурфутуҳиға баҳрамандлиғ еткурди. Андин азимат қилиб, дарёнинг шимолия жонибиға ўтуб ва неча кунлар шикораңдозлиқ била кўнглин овлаб, Хонақоҳ ёқишидин ўтиб, Янгиариқ ҳавлиға нузул қилди. Ҳамул кун раби ал-аввал ойининг ғурраси²⁷⁹⁰ панжшанба кунини эрди. Сўнги куниким, жума эрди, мазкур оломоннинг суюнчилатиб юборган кишилари Янгиариқда ул ҳазратнинг мулозиматиға фоииз бўлиб, масомеи аълоға хабарларин еткурдилар. Ул ҳазрат ҳамул кун мустақарри хилофатға нузул қилди. Ва оломоннинг баъзиси якшанба кунини ва баъзиси душанба кунини шаҳарға келиб, остони саодатнишон мулозимати шарафиға истисод топиб, мароҳими хусравонаға маҳсус бўлдилар. Бу сафарнинг муддати қирқ етти кун эрди. Маълум бўлсунким, бу сафарда *уйғур* Искандар баҳодир душман черикидин уч кишини тиғи шижоат била қатлға еткурди. Ва сипоҳи нусратпаноҳнинг кўпроки икки кишидин мақтул қилдилар. Ва киши ўлдирмаган оломон оздур.

Оллош бийнинг Пойкент қалъасин мусаххар қилиб, дасти тасарруфиға кюрмаки ва анинг элин мамолики Хоразм жонибиға кўчурмаки

Қалами мишкинрақам чобуксавори маоний диёрин бу янглиғ мусаххар қилурким, ҳазрат зиллиллоҳи раҳматдастгоҳ умарои зу-л-иқтидор ва шужаои номдордин Оллош *бий* ва Суюн *бий* ва Дўсим *бий* ва Муҳаммаднийез ясовулбоши ва ғайриҳумни *ўзбак* ва *явмут*дин бир гуруҳ муборизат шиор йигит била Бухоро музофотининг турктозиға буюрди. Маъмурлар ҳасб ал-фармони лозим ал-имтинон асбоби сафарни муҳайё қилиб, санаи мазкурда рабиъ ас-соний ойининг авосити²⁷⁹¹ да наҳзат аламин жилваға киргизиб, дарёйи Омудин убул қилиб, шимолия қироғи била азимат якронин гармжавлон қилдилар. Чун қатъи манозилдин сўнг Кўкардали мавзеиға етиб, теваларин ва қўшларин ул мавзеда қўйиб, қумға кириб, Эшма устидин озим бўлдилар. Чун теги мусориат била қатъи масофат этиб, офати самовий янглиғ Пойкент устидин дохил бўлиб, атроф-жавонибин иҳота қилдилар ва қалъа аҳли дағи дарвозаларни масдуд ва мадрус қилиб, буружу борудин *туфангандоз*лиқға машғул бўлдилар, ул аснода шужаои нусратасар издиҳоми тамом била ҳамлаовар бўлуб, бир ҳамлада қалъаға мутасарриф бўлдилар. Ва қалъа аҳлин аёлу атфол, мавоши-ю амволи била кўчириб, оломони зафартавомон ул ҳаволини тохту-тоз, ғорату торож қилиб, кўп кишини теги бедариг дамидин ўткариб ва кўп асир ва ганоим била мурожиат қилди-

²⁷⁸⁸ Қурт – бўри.

²⁷⁸⁹ 1240 йил 27-муҳаррам/1824 21 сентябр.

²⁷⁹⁰ 1240 йил 1-раби ал-аввал/1824 йил 24 октябр.

²⁷⁹¹ 1240 йил 14-рабиъ ас-соний/1824 йил 5 декабр.

лар. Ва жумода-л-аввал ойининг авоили²⁷⁹² да шаҳарга келиб, остони сипеҳрнишон тақбилига мушарраф бўлиб, иноёти подшоҳона била сарафрозлиқ топдилар. Ва Пойкент усаросиға ул ҳазрат меҳрибонлиғ кўргизиб, Ҳилоли мавзеида маъво ва мазоре шафқат қилди.

Қутлуқмуҳаммад иноқнинг Вордонзиға чаповул урмоқи. Маълуми хоотири ашраф бўлсунким, ҳазрат подшоҳи гуфронпаноҳ Оллош *бий*ларни чаповулға буюргон куни Қутлуқмуҳаммад *иноқ* ва Раҳматуллоҳ *отилиқ* ва ғайриҳумни дағи бир бўлак йигин била чаповулға номзод қилди, токим Бухоро тавобеиға дастбурде еткурғайлар. Алар ҳукми воло мавжиби била амал қилиб, мақсад тарафиға равона бўлдилар ва дарёдин убур қилиб, камоли истижол била азимат якронин гармжавлон қилиб, балои ногаҳоний ва қазои осмоний янглиғ Вордонзи ҳаволисидин дохил бўлиб, шижоат қўлин ғайрат остинидин чиқариб, муборизат қиличин жалодат қинидин суғуриб, саромат якронин мубодират майдониға суруб, ул атрофни поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилиб, кўп кишини тиғи тез ишорати била адам водийсиға юбордилар. Ва кўп улусни иглоли исорат била мағлул қилиб, ниҳоятдин афзун ўлжаға мутасарриф бўлиб, солиман ва гониман муовидат кўргизиб, утбаи аъло мулозиматиға етдилар ва авотиғи номуғаноҳий била ақрону ашбоҳидин мумтоз ва сарафроз бўлдилар.

Оллош бий ва баъзи саркардаларининг Бухоро чаповулиға азимат бодпойин сурмаклари ва фасхи азимат қилиб, инони зафанишонларин Эрдор йўли жонибиға маатуғ этиб, ўзларин Ўрус корвониға етурмаклари ва ул корвонни қайтариб, мурожаат қилмоқлари

Сўз ҳазонининг жавоҳиргустари ва маъни қавофилининг манзилшинос раҳбари, яъни қалами анбаринрақам бу янглиғ гуҳарфишонлиғ кўргузурким, чун ҳамул йил (1240) жумодиссоний ойининг авохирини²⁷⁹³ да ҳазрат соҳибқирони ҳуропосбон²⁷⁹⁴ умаро ва саркардалардин Оллош *бий* ва Суюн *бий* ва Дўсим *бий* ва Муҳаммадниёз ясовулбоши ва ғайриҳумни *ўзбак* ва *явмут* ва *човдурдин* саккиз минг нафар черик била Бухоро чаповулиға номзод қилди. Маъмурлар фармони вожибилизон мавжиби била амал қилиб, суръати тамом била мақсад жонибиға озим бўлдилар. Бу аҳвол хилолида хабар еттиким, Ўрусдин кўп корвон чиқиб, Эрдор йўли била Бухороға борадур. Бу мақол тавзиҳи улким, Бухородин кўп корвон савдо учун Ўрус вилоятиға бориб, кўп муддатдин бери Хоразм сипоҳининг таваҳҳуми турктозидин чиқа олмай ётиб эрдилар. Ул учурда Ўрус подшоҳи аларға ўз юртидин кўп корвон қўшиб ва кўп йигинни бодолға учун асбоби ҳарб ва олоти зарб била мукамал ва мусаллаҳ қилиб, тўпу тўпхонани ҳам аларға топшириб, корвон аҳлининг муҳофизат ва муҳорисатиға тайин этиб, юртидин чиқариб, Эрдор йўли била Бухороға узотди. Бу хабар даргоҳи сипеҳриштибоҳ мулозимлариға масму бўлғоч, мавқиғи аззу жалолдин фармони лозим ал-имтисол иззи исдор топтиким, мазкур бўлгон саркардалар Бухоро азиматин фасх қилиб, корвон қасдиға ҳаракат кўргузгайлар ва аларни Бухоро тарафиға ўткармай ё куббатилислом Хоразмға келтургайлар ва ё Ўрус мамлакатига қайтаргайлар. Ва агар қабул қилмай, инод ва саркашлик кўргузсалар, муҳориба ва муқотила амрида саъйи мавфур ва жаҳди номақдур тақдимға еткургайлар. Чун фармони лозимизон мазкур бўлгон саркардаларга варои Омуда Айритом мавзеиға етганда етушиб, инон инсирофин Эрдор жонибиға масруф тутиб, жалодат якронин суръат майдониға суруб, шайх Абдуллоҳ Норанжонийнинг шарқий тарафидин ўтиб, Пишикли ва Мингбулоқ ва Қуллар қалъасининг усти била қатъи манозил қилиб, Эрдор йўлиға етдилар. Ул йўлда корвонни топмай, андин ўтиб, Чопма йўлиға бордилар. Анда ҳам топмай ўтиб, Қувбу йўлға етдилар. Ул йўлда карвоннинг изин кўриб, маълум қилдиларким, алар бормасдин уч кун бурун ул ердин ўтибдурлар. Ул ерда сакардалар ва аҳли сипоҳ асбоби ҳарб ва олоти зарб била мусаллаҳ ва мукамал бўлиб, карвоннинг ақабидин илғор қилиб, Бутаколи-Бештўпа деган мавзеида изидин етиб, уруш соддилар. Карвон аҳли аларға тоби муқовимат келтура олмай, бир баланд тўпанин устиға чиқиб, ароба ва юкларидин атрофиға қалъа эгириб қабалдилар. Ва сипоҳи зафарпаноҳ атроф-жавонибин иҳота қилиб, ўн уч кунгача қаттиғ муҳосираға тутдилар. Ва эшитилдиким, айёми муҳосирада карвон аҳли ўтинсизлиқдин бақам²⁷⁹⁵ ва коғаз ва қий-

²⁷⁹² 1240 йил 3-жумода-л-аввал/ 1824 йил 24 декабр.

²⁷⁹³ 1240 йил 27-жумода-с-соний/1825 йил 16 феврал.

²⁷⁹⁴ Қўриқчиси фаришталар бўлган.

²⁷⁹⁵ Бақам – қамиш.

матбаҳо парчаларин ўтга ёқиб, таом пишириб ебдурлар. Чун карвон аҳли кўрдиларким, тўрт тарафдин лашкари ферузийасар қуршоб, нажот йўли масдуддур, охир сулҳга рози бўлиб, Ўруснинг Саркуска деган саркардасин элчи қилиб юбордилар. Ва бу тарафнинг саркардалари дағи ўрта майдонга уй тутдириб чиқдилар. Савол-жавоб, мунозара ва муноқишадин сўнг ўрус элчиси карвонни ўз юртига олиб қайтмоқ ваъдаси била қайтди. Ва тонгласиким, кавокиб карвони саҳар сипоҳи маҳобатидин адам шаҳристониға юз қўйди, карвон аҳли оғир юкларин ташлаб, суръати тамом била Ўрус жонибиға ҳаракат кўргуздилар. Ул чоғда оломон от солиб, ниҳоятсиз мол ва ўлжаға мутасарриф бўлдилар. Ва карвоннинг изидин тўрт кунгача юруб, Ўрусға ёвуқ элтиб, мурожаат қилдилар. Ва манозили мутакосира қатъидин сўнг шаъбон ойининг авохир²⁷⁹⁶ да остони давлатпосбон мулозиматиға мушарраф бўлдилар.

Хони жаннатмаконнинг шикор иродаси била рукуб қилиб, Қўнгрот ноҳиятиға етгани ва табиати ҳумоюниға маразе ориз бўлуб, мурожаат этгани. Ва шаҳзодаи Комрондин элчи келиб, остонбўслиқ шарафин топғони

Чун Оллош бийларни карвон устига номзад қилғондин сўнг султони мағфират нишоннинг кўнгли шаҳбози шикор ҳавосида болафшон бўлиб, ражаб ойининг авоили²⁷⁹⁷ да наҳзат самандиға рукуб қилиб, русуми шоҳона ва ойини хусравона била шаҳардин чиқиб, офтоби оламтоб янглиғ аъолий ва асофил муфориқиға дийдори фойиз ал-анвор партавин солди ва дарёйи Омудин убуру қилиб, шимолия қироғи била манзил-баманзил кўчиб, шоҳини шерчангал ва шоҳбози малойикбол била вуҳушу туюрға қирон солиб, Кегайли ва Қаробойли ҳаволисин қушлаб, дарёдин кечиб, Қўнгрот ҳаволисин нузули ижлоли била баҳишт мисол қилди. Ва бир неча кун ул атрофни ободон қушлаб, Хўжаэли навоҳисиға инонтоб бўлди. Ул аснода ул ҳазратнинг мазожи шарофат имтизожиға андак бетоблиғ етушиб, инони саодатнишонин мурожаат тариқиға маатуф этиб, шаъбон ойининг авосити²⁷⁹⁸ да дор ал-хилофа тахтгоҳиға нузул қилди. Бу сафарнинг муддати қирқ кун эрди. Бу сафар асносида Ҳиротдин элчи келиб, остонбўслиқ шарафин топди. Бу ижмол тафсили улким, чун ҳазрат соҳибқирони жаннатмаконнинг сайти салобат ва овозаи маҳобати ақтори оламға интишор топиб, атрофу жавонибдағи вилоятларнинг ҳокимлари тиладиларким, ул ҳазратнинг домани ҳимоятиға иттиҳод ва видод қўлин урғайлар. Ул жумладин Ҳирот мамлакатининг ҳокими олийшон, рафемакон шаҳзода Комрон элчи закнйтабъ ва чарбзабон, яъни Ҳакимхон била иттиҳод ва якжиҳатлик бобида муҳаббатнома ирсол қилди. Ва яна даргоҳи олампаноҳға лойиқ туҳфа ва пешкашлар юбордиким, ҳар бирининг наззораси улуввилабсорға мавжиби ҳайрат эрди. Ул жумладин бир қавий ҳайкал филким, фалак фили анинг олдида ожизу залил эрди. Ва мазкур элчи бу янглиғ туҳафот ва тансуқот била келиб, мулозимлар воситаси била борёби суддаи иқбол бўлди.

Бухоро подшоҳи амир Ҳайдарнинг сулҳ талаби била даргоҳи олампаноҳға маъзиратнома юбормакиннинг ҳолоти ва хони фирдавсмакон анинг илтимосин мабул тутуб, элчин чарбзабон ирсол қилмоқининг мақолоти

Салотини олам асрорининг маҳрами роздони, мамолики жаҳон маслаҳатининг сонб ар-рой сухандони, яъни хомаи сеҳрпардоз бу янглиғ афсонатирозлиғ қилурким, чун ҳазрат соҳибқирони жаннатнишоннинг давлати қоҳира ва ҳиммати мутакосирасининг муовинат ва мададкорлиғи била кўп йиллардин бери Хоразм шужаоси пайдарпай чаповуллар уруб, Бухоро музофотидин кўп қалъа ва кўп элларни харобу нобуд қилдилар, андоқким ҳар ойда уч ё тўрт мартаба ул вилоятнинг атроф-жавонибидин шери гўррон ва балои ногаҳон янглиғ дохил бўлиб, қатлу торож амрида дақиқае номаръи қўймадилар ва яқин эрдиким, сипоҳи нусратпаноҳнинг тунбоди турктозидин Бухоро мамолики харобу вайрон бўлғай, охириламр амир Ҳайдар бу давлати абадмуддатнинг мухосимат ва муҳолифати таркин тутиб, мувофиқат ва дўстлиғ изҳор қилиб, ажзу инкисор юзидин маъзиратнома ирсол қилди. Бу мазмун билаким «Олийҳазра-

²⁷⁹⁶ 1240 йил 27-шаъбон/1825 йил 16 апрель.

²⁷⁹⁷ 1240 йил 3-ражаб/1825 йил 21 феврал.

²⁷⁹⁸ 1240 йил 14-шаъбон/1825 йил 4 март.

ти сипеҳр мартабат, Искандар шавкат, Сулаймон ҳашмат биродари гиромийнинг замири байзотахмирларига макшуф бўлсинким, биз худ барча қилғон муҳолифат ва кирдори нописандидамиздин нодим ва пушаймон бўлиб, мувофиқат урват ал-васақисига ихлос ва эътиқод қўлин еткурубмиз, ул ҳазратдин илтимосимиз буким, алар дағи хотири хатирларидин барча кудуротни рафъ қилиб, Бухоро музофоти чаповулига оломон буюрмасалар. Токим фуқаро ва раоё форигилбол ва марқаулҳол бўлгойлар. Ва агар мақсадлари Бухоро шаҳрининг тасхири бўлса, анинг зимомии ҳукумат ва инони аморатин ҳам ул ҳазратнинг қабзаи қудратиға тафвиз қилдуқ. Ва агар шаҳардин чиқсун, деб амр қилсалар, жонға миннат тутиб, фармони лозим ал-имтинон мавжиби била амал қилоли.» **Маснавий:**

*Неким ҳукм айласа шоҳи фалакжеш,
Эрур бизга ҳамул матлубу дилхоҳ.
Агар қиҳр айласа ё худ иноят,
Эрур иш бизга тутмоқ эсонга миннат.*

Бу нома шаъбон ойининг авохирини²⁷⁹⁹ да остони сипеҳрнишон мулозимларига етди. Иттифоқо, ул ошонда соҳибқирони мағфиратнишоннинг мазожи шарифига касал заъфи муставлий бўлуб, ойинаи хотиридин кина ва хусумат зангин билкулл маҳв қилиб, муҳолифат таркин ва мувофиқат иртиқобин изҳор қилиб, мавосо этмак ва ярашмоқ муддаоси била амир Ҳайдарга элчи юбормакчи эрди, амири мазкурнинг юборган номаси бу амрга муқавво бўлиб, ул ҳазрат анинг илтимосин мабзул тутиб, иттиҳод ва видод изҳори била асолатмаоб, фаросатинтисоб Норбекни мазкур ойининг салхида элчи қилиб, Бухорога ирсол этди. Ул мавосо ва дўстлиғ биноси ҳанузгача мушайид ва мустаҳкамдур.

Соҳибқирони мағфур ва шаҳаншоҳи мабрурнинг зоти хужаста сифотиға беморлиғ иштидоди истило топғони ва олами боқийға азият кўргизиб, жаҳони фонийдин кўз ёпғони. Ва ул ҳазратнинг ахлоқи ҳамидасидин шамае зухурға еткурмоқ ва сипеҳри дун ва жаҳони буқаламун микоятидин лаҳзае нукта сурмоки

*Бу мотамномани қилгон нигориш,
Бу гам иншоисига берган гузориш.
Ёқо ҳасрат қўлидин айлаган чок,
Сиришк ила варақ сатҳини намнок.
Ки яъни хомаи бокий ва нолон,
Бу гам шарҳида айлар бейла афгон.*

Чун ҳазрат подшоҳи жаннатжойгоҳ Қўнгрот ноҳиятин сайру шикор қилиб келгандин сўнг касал кунундин мазоиф ва мутазоид бўлди. Хусусан, Норбекни сифорат расми била Бухорога ирсол қилгондин сўнг иштидоди дард ва истилои мараз ул миқдор ғалаба қилдиким, жисми руҳтимсоли нотавонлиғ бистарига йиқилди. Ҳар нечаким ҳукамон фатонатосор ва утиббои ҳазоқатшиор муолижа ва мудавво қилмоқда саъйи машкур ва кушиши номақдур тақдимға еткурдилар, нафе ва фойдае мутартиб бўлмади. Балки кун-бакун, лаҳза-балаҳза мараз суубати ва заифлиғ шиддати қавий ва афзун бўлиб, Товуқ йили санаи мазкурда рамазон ойининг ўн тўққизинчи²⁸⁰⁰ оқшомиким, шанба кечаси эрди «раббинг олдиға рози ва хушҳол бўлган ҳолда қайт²⁸⁰¹» нидосин сомаи изон била масму этиб, жаҳони фонийдин риҳлат кўргизиб, «оллоҳ тинчлик диёри – жаннатга даъват қилур²⁸⁰²» зиёфатхонасига озим бўлди. **Назм:**

*Фарёд ки бу сипеҳри жаллод,
Изҳор этибон жафову бедод.*

²⁷⁹⁹ 1240 йил 27-шаъбон/1825 йил 17 март.

²⁸⁰⁰ 1240 йил 19-рамазон/1825 йил 8 май.

²⁸⁰¹ Қуръони карим, 89 : 28.

²⁸⁰² Қуръони карим, 10 : 25.

*Султони жаҳон вафоти бирла,
Солди эл аро фиғону фарёд.
Рўзий қилибон гами мусибат,
Бир кимса жаҳонда қўймади шод.*

Ул ҳазратнинг наъши жаннатосори зубдаи авлиёи изом, қудваи атқийи киром, маҳрами даргоҳи малаки вудуд ҳазрат Паҳловон Маҳмуд қоддаса сирроҳу-л-азизнинг хонақоҳидаким, ул хонақоҳ ва зиёратгоҳ ул ҳазратнинг меъмори ижтиҳоди била бино топиб, гунбази рифъатнишони фалак тоқиға сояфқан ва қуббаи дарахшони қуёш шаашшасиға таъназандур, ўзи учун бино қилдурғон жойда мадфун бўлди. Ул ҳазратдин етти соҳиби жоҳ, давлат дастгоҳ ўғул ёдгор қолдиким, ҳар бири ахтари тобандадур асолат ва манзилат осмонида. Ва гуҳари рахшондур шавкату узмаи уммонида. Аларнинг асомии майманат анжоми бу тартиб биладур: олийжоҳ, рафежойгоҳ, жалолатосор, маъдилатшиор, Искандарнишон, Сулаймонмакон, ҳодими бунён ал-бидъат ва-исён, босити бисот ал-амн ва-л-омон Абулғози Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхон тавваллаллоҳу айёма салтанатиҳи ва аморатмаоб, аёлотинтисоб, яғонаи аҳли офоқ Раҳмонқули иноқ рафааллоҳу аълома манзилатиҳи ва шаҳзода Худойқули тўраким, ул йигирма олти ёшида сана 1254 [ҳижрий йил]да вафот топти ва Саййид Маҳмуд тўра ва Саййид Аҳмад тўра ва Саййид Муҳаммад тўра ва Тангриқули тўра заййадаллоҳу таоло умраҳум ва давлатаҳум.

Фатонат аҳлининг замоири зибасоирға маълумдурким, ул ҳазратнинг зоти хужастасамоти ақлу бийнеш зевари била ораста ва сифоти фархундаоёти идрок ва дониш жавҳари била пийроста эрди. Ала ад-давом жаҳонгирлик муддаоси била атрофи оламға сипаҳ чекиб ва ғайрат қиличин аъдо бошиға еткуруб, кўп мамлакатни таҳти тасарруфиға киюрди. Ҳамиша жаҳду кушиши адолат баҳоридин жаҳон бўстони сарсабз ва хуррам қилмоқ ва саховат нуқуди била олам аҳлин фақру фоқа шиддатидин беғам этмак эрди. Ва ҳамиша адлу дод бирла халойиқға навозишлар еткуруб, шарият аҳкомиға ақсо ал-ғояда ривож берур эрди. Анинг айёми давлатида фуқаро ва раоё форигилбол ва осудаҳол бўлиб, барча илму фазлу ҳунар иктисобиға майл кўргуздилар. Ва суҳбати кимиё ҳосиятида ҳаргиз ҳашву лағву фаҳшу дашном бўлмас эрди. Ва аксар мажлиса уламову фузала ва зурафову шуаро била ҳамлиқин бўлиб, китобхонлиғ ва маънийшунослиғ ва латифағўйликдин ўзга ишга майл кўргузмас эрди. Уббоду зуҳҳод жамоасиға дағи бағоят ихлосманд ва муътацид эрди. Ва мамолики маҳрусудин барча мунҳиёт ва номашруъ ишларни билкулл маълум қилиб, яхши расмлар ва писандида қоидалар зуҳурға еткурди. **Назм:**

*Агар барча ахлоқи марғубини,
Сифоти хушу одати хубини.
Ўтирсам туну кун қилурға рақам,
Ёза олмағум мингидин бирни ҳам.*

Ул ҳазратнинг муддати умри эллик йил ва айёми салтанати йигирма йил эрди. **Тағамадаллоҳу бимағфиратиҳи. Назм:**

*Чарх Золиким баса маккор эрур,
Золиму бераҳму кажрафтор эрур.
Доимо макру ҳиялдур пешаси,
Халқға бермак фириб андешаси.
Ҳайъатидин ошкоро шумлиқ,
Ҳам хиромидин аён мейшумлиқ.
Кимниким кўрмаса азизу комрон,
Қасди хор этмак дурур ҳам нотагон.
Ким эса мақсад ҳусули била шод,
Фикри ани айламакдур номурод.
Меҳр зоҳир айлабон кимга даме,
Қилса шират бодасининг ҳамдами.
Тўлтуруб ҳасрат майини жомига,
Зулм бирла қуйгай охир комига.*

Даҳр аро борча гадову шоҳга,
 Йўқ гадову шоҳ, халқуллоҳга.
 Ҳийласидин ийман ўймоқ йўқтурур,
 Зулми чангидин қутулмоқ йўқтурур.
 Ҳам жаҳондур қаҳбаи пушошно,
 Бебақову бевафову беҳаё.
 Жомаи ранго-ранг кийган нав-банав,
 Бевафолиг бирла ўтган шав-башав.
 Арз этиб юз зеб ила ҳусну жамол,
 Зоҳир айлаб минг тўмон занжу даллол,
 Иш ангадур элни мафтун айламак,
 Ишқида шайдову шижнун айламак.
 Чунки айлаб шиваи беинтиҳо,
 Гояту ҳаддин фўзун нозу адо.
 Кимниким ўзига шайдо айлади,
 Ақл ила ҳушини яғмо айлади.
 Васлидин бир заррадек ком олмайн,
 Кўз жамолига замоне солмайн.
 Юз жафо бирла солиб ҳижронига,
 Тортар охир қатл тегин жонига.
 Чунки бирни бу сифат зору залл
 Айлаб, этди зулм тигидин қатил.
 Яна бирнинг қасдиға бел боғлағай.
 Ани ҳам ҳасрат ўтиға боғлағай.
 Мухтасир буким бору аҳли жаҳон.
 Зулмин анинг кўрмайин қолмас оғон.
 Бу ки, бу икки ёмоннинг шиквасин.
 Яъни афлоку жаҳоннинг шиквасин.
 Ёзголи ҳар ён қалам сурдан далаир,
 Тушгуси олам элига дилназир

Негаким бордур фалак бирла жаҳон,
 Зулм этарда бир-бирисидин ёмон.
 Йўқ алардин юз жафолар кўрмаган,
 Меҳнату дарду балолар кўрмаган.
 Не алар зулмидин ийман анбиё,
 Не даме осудадилдур авлиё.
 Борча оламгир султонларға ҳам,
 Соҳиби иқбол хоқонларға ҳам.
 Айлабон зулму ситам изҳорини,
 Қўймадилар бирининг осорини.
 Гар киши минг йил жаҳонда бўлса шоҳ,
 Маснади иззат анга оромгоҳ.
 Остонида бўлуб шаҳлар гулом,
 Кирса ҳукмига жаҳон мулки тамом.
 Оқибат борини тарк этгусидур,
 Юз тўмон армон била кетгусидур.
 Оқил улким даҳрдин силкиб этак,
 Урса тажриду қаноат сори так.
 Тарк тутса ҳар на йўқу борини,
 Балки ўзлук бори-ю осорини.
 Айласа маскан фано майхонасин,
 Қилса нўш ўфодалиг паймонасин.
 Бўлса мадҳуш айлаким билмай ўзин,
 Очмаси то ҳашир қўпгунча кўзин.
 Бу дурур маъни элига шоҳлиг,
 Давлату иқболу соҳиб-жоҳлиг.
 Соқийё, бер косои озодалиг.
 Лаб-балаб айлаб майи афтодалиг.
 То ичиб ани ҳаловат айлайин,
 Лаҳзае майли фароғат айлайин.

КЎРСАТКИЧЛАР

Киши исмлари кўрсаткичи

- Абоқо (Абқо) ибн Ҳулокухон 74
 Абок султон ибн Ёдгорхон 491
 Абойбек гўклан 84
 Абдол хўжа Бекободий 132, 137
 Абдол Бобо Аббос Мозий 139, 146
 Аббос отолиқ (Аббосқули отолиқ уйғур) 108, 127
 Аббос Вали шайх 263, 392
 Аббосия (дудмони) 88
 Абдулжаббор бой ибн Абдурахмон меҳтар 491
 Абдулжаббор бек ибн Дўстон қўшбеги кўнгрот 491
 Абдулхай хўжа 491
 Абдулолиқ табат Мирзо 491
 Абдурахмон ос ибн Паноҳ ноиб 491
 Абдурахмон бой Урганжий 130, 132, 491
 Абдурахмон бек Ҳазораспли 491
 Абдурахмон бек ибн Ҳасанмурод отолиқ 471
 Абдурахман бек тўқсоба ибн Ниёз парвоначи қангли 228
 Абдурахман султон (қароқалпоқ тўраларидин) 155
 Абдурахмон меҳтар ибн Паҳлавонқули бой тўқсовул 164
 Абдурахмон юзбоши (Абдурахмон юзбоши Тошоёқлиғ) 286, 354
 Абдурахмон арбоб (меҳтар) ибн Ёрим девон 506
 Абдурахим бой ибн Абдурахмон меҳтар 164
 Абдурахим бек (қуллар саркардаси) 127
 Абдурахим бек ибн Дўстон қўшбеги кўнгрот 123
 Абдурахим муфти 411
 Абдурахим меҳтар Урганжий/Абдурахим арбоб Урганжий 130, 142
 Абдурахим меҳтар ибн Ёрим девонбеги Абдурахим арбоб ибн Ёрим девонбеги 107, 127
 Абдурасул мулло эрсори 477
 Абдусаттор бой ибн Ёрим девонбеги 127, 128
 Абдусаттор бек ибн Дўстон қўшбеги кўнгрот 149
 Абдусаттор бек ибн Абдужаббор бек кўнгрот 164
 Абдшукур отолиқ 200, 201, 204
 Абдусамад бек чура оғоси 440
 Абдусамад қози эрсори 468
 Абдулазизхон ибн Убайдуллохон 90, 92, 106
 Абдулазизхон ибн Ғойибхон 108, 109, 235, 326
 Абдулғаффор бек явмут соллоқ 484
 Абдуғаффор ноиб 132
 Абдулғафур мулло жамшидий 412
 Абдулғафурбек Бухорий 440
 Абдуқодир бой ибн Абдусаттор бой 106, 127
 Абдулқаюм шоир Жонак Шайхий 138
 Абдулкарим курд 434
 Абдулкарим Мирзо афғон 433
 Абдукарим бек ибн Эшмуҳаммад бий кўнгрот 106
 Абдукарим бек ибн Саййидназар бек кўнгрот 149
 Абдукарим бек ибн Авазбий иноқ кўнгрот 230
 Абдукарим бек ибн Вайсқули иноқ наймон 309
 Абдуллатиф доруға (дорға) 154, 257
 Абдуллатиф Мирз ибн Улуғбек 88
 Абдуллоҳ ибн Аббос 49
 Абдуллоҳ иноқ ибн Муҳаммадниёз иноқ қипчоқ 446, 410
 Абдуллоҳ бек (Бухоро элчиси) 192, 197, 203, 208, 256, 300
 Абдуллоҳ бек ибн Бердоли бий манқит 102
 Абдуллоҳ бек ибн Фозил бек кўнгрот 231, 443
 Абдуллоҳ бек ибн Қаробаҳодир мироб қиёт 256, 299
 Абдуллоҳ бек ибн Қутлуқмурод иноқ кўнгрот 482
 Абдуллоҳхон Қаробойхон 106
 Абдуллоҳхон (Шайбоний авлодларидин) 87, 121, 149
 Абдуллоҳхон (қароқалпоқ тўраларидин) 149
 Абдуллоҳхон ибн Одил султон Оқим султон 110
 Абдуллоҳ сардор Оло булук 185, 201, 203, 205, 206, 208, 225, 226, 277, 294, 299, 389
 Абдуллоҳ султон (қароқалпоқ тўраларидин) 148, 149
 Абдуллоҳхон 109, 148,
 Абдуллоҳ Норанжоний, шайх 439
 Абдуллоҳ Яздий Хонқоҳий, домла 380
 Абдуллоҳ юзбоши 469
 Абдулмўъмин султон (хон) ибн Абдуллоҳхон 87
 Абдунносир мингбоши 439
 Абдулвоҳид эшон эрсари 466
 Абдибой мушриф 327
 Абдибек 409
 Абди хўжа 269
 Абоқохон 74, 116
 Абди сўфи ибн Қулмурод иноқ кўнгрот 356
 Абулбашар Одам сафиуллоҳ 45
 Абубакр ибн Аби Қаҳофа (Ассиддиқ) 25
 Абулхайрхон (шайбоний) 76
 Абулхайрхон (қазоқ) 100
 Абу Саид Мирзо, султон 77
 Абулғозихон (султон) ибн Арабмуҳаммадхон 181, 197
 Абулғозихон солис ибн Муҳаммадраҳим султон 108
 Абулғозихони соний ибн Элбарсхон 104
 Абулғозихони хомис ибн Ёдгорхон 112
 Абулғозихони робеъ ибн Абдуллохон 112
 Абулғози султон бир Арабмуҳаммадхон 88, 104
 Абулғайзхон (Бухоро хони) 102, 111
 Абулғайзхон ибн Ғойибхон 235
 Абулмуҳаммад хон ибн Элбарсхон Абулғозихони соний 45, 104
 Абулмуҳаммадхон ибн Динмуҳаммадхон

- Абу Муслим Марвазий 68, 207
 Абулак султон (хон) ибн Ёдгорхон 77, 79, 120
 Аланқувва 67, 114
 Аҳмад жалойир ўзбак 121, 157
 Аҳмадбек Қубод ўғли 84
 Аҳмадбек манқит 155
 Аҳмадбек ибн Вайс бек қиёт 471
 Аҳмад Такудор ибн Хулокухон 116
 Аҳмад султон жалойир 121, 157
 Аҳмад Саййид Ото Саййид Ото 118, 119, 131, 226, 319, 325, 345, 361, 368, 378
 Аҳмадшоҳ афғон 170
 Ахнух ибн Язд 48
 Ахи Жўқ, амир 76
 Арабхон Арабмуҳаммадхон 87
 Араб хўжа 138
 Араб сардор 438
 Арабшоҳ ибн Фўлод 77
 Арзибек доруға ибн Саййидназар бий манқит 159
 Арслонхон ибн Мункохон 114
 Арғунхон ибн Абоқоҳон 74
 Асвад ибн Сом 51
 Асомиддинхўжа саййид Муҳаммадпаноҳхўжа. 11, 95
 Ашраф ибн Темуртош, Малик Сулдуз 75
 Ашраф султон ибн Асфандиёр султон 89
 Асгар бий қароқалпоқ хитой 460
 Асгар хўжа ибн Пирим хўжа эшон, саййид 380
 Афросиёб 130, 156, 232, 327
 Ақотойхон (султон) ибн Амнакхон 79
 Алексей Петрувич 444
 Аланжахон ибн Куюкхон 53
 Аланжикхон Қабалхон 68
 Амир қароқалпоқ 422
 Амир отолиқ наймон 106
 Амирхон 406, 409
 Амир Али Азизон Самарқандий Мазохиний 89
 Амир Қилич иноқ Қилич иноқ 202, 203, 206, 208, 217, 218, 222, 228, 229, 258, 294, 303, 473
 Амир Кўна 411
 Амир Вали отолиқ Вали отолиқ 195, 200, 201, 206, 208, 209, 217, 221, 222, 224, 227, 228, 229, 231, 237
 Андрой губурнот ўрус 99
 Анкрос/Инкирос ибн Қубой Шири 66
 Ануш (Анис) ибн Шис 47
 Анушахон ибн Абулғозихон 92, 93, 122
 Ануширвон Хусрв Ануширвон 118
 Анна (Одина) Қурбон баҳодир така 468
 Анна (Одина)қули бек парвоначи 462, 464
 Авожа ўнбеги 418, 419
 Аванешхон ибн Амнакхон 80
 Ашур бий 104, 132
 Ашурбек/Ашур нойиб, мироб Гурлоний нукуз 110, 149, 150, 152
 Ашурбек юзбоши ибн Тангриберди бек қўнгрот 312, 313, 466, 471
 Ашурмуҳаммад халифа 258
 Ашур нойиб Ашурбек Гурлоний 110, 149, 150, 152
 Асомиддин хўжа (саййид) ибн Муҳаммадпаноҳ хўжа эшон 95
 Алоиддин хўжа, саййид 109
 Алоиддин Атгор, хўжа 89
 Алоиддин мактабдор Обизий 89
 Али қипчоқ 104
 Али йимроли
 Али ибн Аби Толиб (Муртазо) 26
 Али Бовардий, мавлоно 89
 Али бой човдур 104
 Али бой отолиқ (хўжаэли) 188
 Алибек ибн Мусо бий қўнгрот 120, 365
 Алибек отолиқ қўнгрот Кўкўзакли 365
 Алиризо юзбоши 440
 Али султон ибн Аванешхон 80
 Али султон ибн Сўфиёнхон 80
 Алишер Навоий 9
 Алимухаммад чиғатойбеги 410
 Алимардон бек уйғур шиғовул 431, 481
 Аннаберди солур 129
 Аваз иноқ ибн Иноятуллоқ иноқ манқит 5, 7, 8
 Аваз иноқ ибн Муҳаммадамин иноқ Аваз бий иноқ 123, 132, 163, 166, 167
 Аваз иноқ ибн Назар ҳожи иноқ наймон 98, 99, 105, 109, 110, 164, 171, 172, 173, 175, 176, 180, 181, 189, 192, 197, 204, 217, 278, 294, 333, 334, 379
 Аваз Боқибий ибн Муҳаммад Ҳофиз бий манқит
 Авазберди отолиқ 168
 Авазберди бий 150
 Авазберди бий тавор 439
 Авазберди юзбоши 286, 292, 422, 442, 452, 470 453
 Аваз бий иноқ ибн Муҳаммадамин иноқ қўнгрот 16, 95, 112, 161, 162, 163, 165, 173, 175, 176, 178, 190, 191, 192, 231, 290, 381
 Аваз бий мироб ибн Шермуҳаммад мироб юз 26, 150
 Авазбек така 434
 Авазбек явмут саллоқ 203
 Авазбек ибн Эшмуҳаммад бий қўнгрот 10
 Авазбек ибн Фозилбек қўнгрот 443
 Авазбек ибн Муҳаммадамин иноқ қўнгрот қар.: Аваз бий иноқ.
 Авазжон 209
 Аваз жибачи эрсори 466
 Авазхон явмут 467
 Аваздурди сардор ибн Бекиш мутавалли 463
 Авазқул 413
 Аваз кал 256
 Авазмуҳаммад бой Урганжий 231
 Авазмуҳаммад Каркий 318

- Авазмұхаммад ясовулбоши 363, 378
 Аваз меҳтар 97
 Авазниёз бек ибн Хўжамурод бий қўнгрот
 Аваз юзбоши 313, 406, 407, 413, 415, 419, 420, 422, 440, 444, 448, 450, 453, 468, 469
 Бобо отолиқ манқит 195, 217, 231
 Бобо ўнбеги така 433
 Бобо бой Ҳазорасбий 484
 Бобо бек отолиқ наймон 109, 110, 111, 112, 124, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 173
 Бобо бек ибн Хўжамберди қўшбеги қўнгрот 173
 Бобо бек парвоначи ибн Ниёз парвоначи қангли 132, 158
 Бобожон бек ибн Саййидали бек қиёт 391
 Бобожон бек ибн Ниёзмұхаммад бек 411
 Бобожон тўра Мұхаммадамин тўра 444
 Бобожон оқсоқ 106
 Бобочол отолиқ олабулук 157
 Бобо Ҳусайн 88
 Бобохон шоҳ Фатҳ Алишоҳ қожор 323
 Бобохон қожор 105, 171
 Бобо хўжа 411
 Бобо хўжа раис 411
 Бобо доруға Ҳазорасбий қипчоқ 204, 231, 471
 Бобо султон ибн Фўлод султон 87
 Бобо араб 418
 Бобо кутвол ибн Бойназар бий қўнгрот 203, 231
 Бобо махзум 380, 422
 Бобо махзум раис 422
 Ботухон (Сойинхон) ибн Жўчихон 73, 74, 76, 116,
 Бодокул ибн Жўчи Буқо 77
 Бормоқ бий қазақ 129
 Борин Мирзо ибн Нўғадой бий қўнгрот 118
 Боғибек баҳодир явмут 421
 Боғибек дастурхончи 143, 158, 159
 Боғирбек 411
 Боқиржон азизлар 162
 Боқир хўжа эшон Саййид Отоий 345
 Болмұхаммад ибн Эшжон бий қароқалпоқ 326, 332
 Бола баҳодир қароқалпоқ хитой 460
 Болташ дўрмон 208
 Болташ бек ибн Бойназар бий қўнгрот эшқули 300, 368
 Болту хўжа нақиб, саййид 101
 Болту Ниёз қози човдур 322
 Болта Оқо 409
 Болта қарға 145
 Болта Ниёз Оқо 171
 Бойбўрихон ибн Баҳодирхон 106
 Бой Темур Ото
 Бой Дўст бий қароқалпоқ хитой 460
 Боймұхаммад жорчибоши 410
 Боймирзо отолиқ ибн Бегим отолиқ қўнгрот 307
 Бойназар отолиқ Бойназар бий қўшбеги 132, 143, 144
 Бойназар бий қўнгрот эшқули 146, 147, 165, 203, 300
 Бойназар бий (Бобо кутволнинг отаси) қўнгрот 156, 163
 Бойназар бий қўшбеги (отолиқ) қўнгрот 148, 149, 368
 Бойдор ибн Чиғатойхон 73
 Бойдухон ибн Ўрдухон 54
 Бойсунқурхон ибн Қойдухон 68
 Бойсун ибн Мункохон қўнгрот 114
 Бойқаро бек ибн Каримберди отолиқ уйғур 431
 Бойқаро юзбоши қорақалпоқ хитой 460
 Бойли баҳодир қароқалпоқ 407
 Бойли юзбоши сардор човдур 423, 450, 454, 460, 464, 469
 Бухорий додхоқ 227, 228
 Бухорий мерган 409, 192
 Бухтанасир 51
 Бадрхон истожлу 84
 Бадрхон бек 410
 Бадал девонбеги 112, 154, 158
 Бароқ баҳодир қароқалпоқ хитой 324
 Бароқ бий қазақ 98
 Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон шайбоний) 81
 Бароқ султон қазақ 108
 Барбар ибн Ҳом 51
 Берта Жина 65, 66
 Бердоли бий ибн Мұхаммад Боқи бий манқит 102
 Берди отолиқ така 394
 Берди иноқ 384, 410, 412, 414, 419, 449
 Берди баҳодир бий қўнгрот кўкўзақли 292, 295, 313, 316, 333, 334, 343, 344, 352, 353, 355, 356, 358, 3361, 367, 369
 Бердибек уйшун 314, 315
 Бердибек явмут саллоқ 76, 203, 223, 286, 384
 Бердибекхон ибн Жонибекхон 76
 Бердихон явмут тотор 464, 467
 Бердали нойиб Шоҳободий 433
 Берда қашқа юзбоши 300
 Берди юзбоши 300
 Бердиш отолиқ жалойир 157, 310
 Барзу 233, 243, 276.478
 Бурка ибн Темур бий қўнгрот
 Беркахон ибн Жўчихон 73, 74, 116
 Берка султон ибн Ёдгорхон
 Бурҳон (Бухоро навқари) 95, 162, 214, 230, 289
 Бажан, Бижан 67, 399, 483
 Бекжади ибн Дабунбаён хон 67
 Бегинж бек така 432
 Беганжали сўфи явмут 106
 Бекарслон мушриф 228
 Бекижон иноқ Бекмұхаммад иноқ 93
 Баки юзбоши 358, 423, 450
 Билол султон ибн Ҳасанқулихон 79
 Билбарс (Беликаж) султон ибн Берка султон 77, 79
 Билқис 109
 Белкади ибн Дабунбаён хон 67
 Билкути Ўтчикан ибн Ясукай баҳодир 79

- Банокатий 10, 115, 116
 Бани Уммия 25
 Бунёдхон ҳазора 431
 Буват баҳодир қароқалпоқ хитой
 Бучғохон ибн Амнахон 77, 80
 Будоғкул 258, 398
 Бўрон қароқалпоқ беш сариф хитой 335
 Бурта Қавчин 115
 Бургутбой бий қазоқ чумакай 368, 383, 385, 390, 394
 Бургут баҳодир қалмоқ 305
 Бўрибой баҳодир 463
 Бурҳон (Бухоро навқари) 95, 230
 Бузанжархон (Бузанжар Мунқоқ) 68
 Бусқун Чолжи 68
 Буқохон ибн Бузанжирхон 54
 Буқохон ибн Тоторхон 54
 Буқон бий қароқалпоқ 100
 Бўка Бандунхон ибн Қавчим Бўрлихон 67
 Бўлакайхон ибн Нуралихон 109
 Бўлон бий қазоқ 422
 Булжор Дўғлон ибн Туманакхон 68
 Бундаш Мирзо ибн Олоқ баҳодир қўнгрот 121
 Баҳоулҳақ вад дин (Нақшбанд) 89
 Баҳодирхон ибн Шайбонхон 77
 Баҳодир хўжа гўклан 105
 Баҳром ибн Язджард (Баҳроми гур) 110, 188, 233, 242, 243, 245, 274, 372, 376
 Баҳман 233, 286
 Баёш Мирзо уйғур 88
 Бижан Қаёнхон ибн Қўймаралхон
 Бердишбек қўнгрот ибн Қутлуқ бий қўнгрот 119
 Байрамали бой така 417
 Байзо (Абулғозихон соний) 38, 105
 Бек Арслон 228
 Бекболта (Болту) мироб нукуз 217, 288, 303, 378, 392, 392,
 Бекболта отолиқ манқит 155, 159
 Бекпўлод отолиқ (бек) ибн Вайсбой уйғур қўтур 110, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 156.158, 159.169, 172, 197, 221, 224, 227, 229, 251, 265, 298.309
 Бекпўлод сўфи наймон 13,
 Бекпўлод (Фўлод) юзбоши 423
 Бектурди бий 152
 Бектурди тажан 157, 209
 Бектемур охунд қазоқ 442
 Бекалибек ибн Абдуллоҳ бек қиёт 299, 300
 Бекали мироб 341, 342, 346, 355, 356.427, 440, 466, 471, 472
 Бекмуҳаммад иноқ манқит 106, 107, 151
 Бекмуҳаммад (Бекижон) иноқ ибн Ўмбой иноқ қўнгрот 93, 122, 453
 Бекмуҳаммад додхў хизрәли 132,
 Бекмуҳаммад қароқчи қароқалпоқ хитой 185.186
 Бекмурод бий қўнгрот 100
 Бекмурод бек ибн Хўжамурод бий қўнгрот 292
 Бекмурод отолиқ манқит 307
 Бекназар эрсори 466
 Бекназар юзбоши қароқалпоқ хитой 460
 Бекниёз нойиб (бек) 423, 424, 444
 Бекниёз юзбоши (Беки юзбоши) 416,
 Беглархон ибн Лутфалихон човушлу 394,
 Беким отолиқ қўнгрот кўкўзакли 307
 Бекижон иноқ (Бекмуҳаммад иноқ) 93, 122
 Бекижон бек Бухорий 453
 Беки сардор сақар 465
 Бекиш қароқалпоқ 30,
 Бекиш мутавалли 463
 Бегим отолиқ қўнгрот 365
 Вафо, мавлоно 94, 95, 215
 Вали отолиқ қипчоқ 156, 158, 168, 169, 195, 200.201, 206, 208, 209, 217.218.221.222, 224, 227, 228, 229, 231, 237.238, 285, 312
 Валихон 96
 Валмуҳаммадхон 104
 Вали (Муҳаммад Вали) Мирзо ибн Фатҳалишоҳ қожор 412
 Вайсбой уйғур қўтур 197
 Вайс бек қиёт 471
 Вайсқули иноқ ибн Аваз иноқ наймон 309, 315
 Вайсқули девон 157
 Вайсниёз бий қангли 460
 Вайсниёз Зийрак, мулло 370
 Гадоё баҳодир қазоқ 159, 306, 309, 310, 312, 313, 314, 315
 Гадоёхўжа эшон, саййид 167, 269, 351
 Гадоёниёз, мушриф 327
 Гадоёниёз маҳрам 460, 466
 Галдихон кўр йимроли 193, 196, 203, 209, 432
 Гирой 120
 Гирой бий ибн Муҳаммаджон сўфи юз 181
 Гударз 233
 Гундўғди қози йимроли 412
 Гўрхон ибн Мўғулхон 55, 56
 Дабун Баёнхон 114
 Давлат бой 106
 Дўстберган ибн Тўқтопўлод бий қароқалпоқ 326
 Дарвиш бий 81
 Деббоқуйхон ибн Алманжахон 53
 Денгиз халифа 432, 433, 437
 Динмуҳаммад ўнбеги 91
 Динмуҳаммад султон (хон) ибн Аванешхон
 Дин Носир тўра ибн Шоҳмурод, Носириддин 220, 224
 Динуёнхон 115
 Дўвдарқул явмут 203
 Дуржи Тойши қалмоқ 91
 Дурдимурод баҳодир човдур эклар 439, 440
 Дурдимурод юзбоши човдур бўзачи 460
 Дўсот (Дўстмуҳаммад) бек ибн Тўрамурод сўфи қўнгрот 222, 365, 367
 Дўст султон (хон) ибн Бучғохон 80, 83

- Дўстмуҳаммад отолиқ ибн Давлатберди отолиқ қўнгрот 124
 Дўстмуҳаммад арбоб (Дўсим арбоб) 103, 125, 127, 141
 Дўстмуҳаммад сардор гўклан каргаз 436, 462
 Дўстназар кутвол 422, 423
 Дўстниёз уйғур 316
 Дўстниёз баҳодир ибн Нафас доруға найман 141
 Дўстон қўшбеги ибн Одина Муҳаммад отолиқ қўнгрот
 123, 149, 155
 Дўсим иноқ 147
 Дўсимбаҳодирманқит 295, 302, 303, 306, 308, 314, 344,
 353, 355, 358, 379
 Дўсим бий хўжаэли 168, 188, 189, 425, 427
 Дўсим бий қароқалпоқ манқит 216, 382, 407
 Дўсим бий (баҳодир) манқит 40, 413, 416, 423, 424, 432,
 435, 440, 453, 460, 481, 485, 486
 Дўсим чурағоси ибн Рустам иноқ қўнгрот 122
 Дўсим Муҳаммад отолиқ ибн Бекмирзо отолиқ 307
 Дўло сардор 436
 Давлат бахши 433
 Давлат бий қатаған 93
 Давлат бий ибн Гирай бий юз 181
 Давлат Соат бой така 436
 Жавлат қароқўз (Давлат оқо) 209, 267, 391, 416, 423,
 424, 429, 466, 468
 Давлатгирой ўрус 99
 Давлатмурод бек Ўмбой ибн Қўчқор нойиб қўнгрот
 306, 313, 316, 354, 420, 434, 471
 Давлатназар, мулло (юзбоши), ибн Ўрунбой бий
 қароқалпоқ манқит 326, 332, 333, 335, 342, 378, 386,
 388, 415, 416, 423
 Давлатназар бой така 427, 433, 436
 Давлатниёз отолиқ қўнгрот 163
 Давлатёр 108, 171, 173
 Давлатёр ибн Эшмурод қўнгрот 128
 Дўлли така 424
 Дўнмас тўқсоба 469
 Дўнмас сардор явмут 136, 254
 Доро 66, 113, 177, 179, 203, 233, 260, 350, 370, 373, 399,
 468, 481
 Дороб 233
 Доритой 115
 Дониёл бий отолиқ, амир 131, 133, 135, 136, 137, 146, 158
 Дониёл қори 411
 Ёдгорбек туркман 84
 Ёдгорхон (Ҳожимхон наслидин) 3, 94, 111, 120, 123,
 Ёдгорхон (қароқалпоқ тўраларидин) 112, 114
 Ёдгорхон ибн Темуршайх 77
 Ёдгормуҳаммад бек туркман 84
 Ёркули паҳлавон явмут 450, 484
 Ёрмуҳаммад охунд хўжаэли 380
 Ёрмуҳаммад иноқ қиёт 106, 125
 Ёрмуҳаммад иноқ манқит 467
 Ёрмуҳаммад баҳодир 150, 157
 Ёрмуҳаммад бий ибн Авазберди бий 150
 Ёрмуҳаммад бек Қўшкўпрукий 363
 Ёрмуҳаммад девонбег 260, 275, 292, 315, 316, 366, 399, 411
 Ёрлиқаб бек човдур 320, 322
 Ёрим девон 100, 102, 104, 107, 127
 Ёзир ибн Ойхон 62
 Ёфас ибн Нўҳ (Абултурк) 36, 50, 51, 52, 53, 396,
 Ёвбосар 299
 Ёвбосар бек ибн Қаробаҳодир мироб қиёт 427
 Ёвбўри нойиб 138
 Ёйлоқ ибн Солжидой Кўрагон 117
 Жабраил 42, 44, 45, 49, 51, 235
 Жавонмард хўжа Саййид Отоий 378, 408, 415, 416, 419
 Жиян отолиқ манқит 310
 Жиянбий мироб ибн Одинамуҳаммад мироб юз 7, 10,
 96, 123, 420,
 Жиян парвоначи 102
 Жиянғози сулгон 448
 Жиян қўшбеги 132
 Жиян мироб қўнгрот 231
 Жиян вакил явмут 102
 Жайрон қалмоқ, юзбоши 203
 Жалол Ҳамид 112
 Жалололдин Мангуберни 122
 Жалол аълам 431
 Жалил Отот, шайх 99, 105, 268, 327
 Жамшид (Жам) 17, 37, 60, 92, 183, 240, 245, 270, 274,
 328, 350, 368, 396, 467, 474
 Жаъфархон 433, 434, 436
 Жаъфар хўжа нақиб 210, 229, 231, 368
 Жаъфар Алихон ибн Ҳасанхон 99
 Жата (Жаба) нўён 115
 Жаҳонгир бек (парвоначи) ибн Ҳасанмурод парвоначи
 қангли 367, 408, 409
 Жаҳонгирбек Бухорий 416, 417, 453
 Жаҳонгир бек ибн Аббосқули отолиқ уйғур 198
 Жаҳонгирхон ибн Ғойибхон 106, 108, 133, 142
 Жаҳонсуз Ғурий 233
 Жумабой сақар 465
 Жумақули отолиқ 102
 Жуманиёз дўрмон 365, 367
 Жуманиёз қўнгрот 306
 Жуманиёз баҳодир 468
 Жуманиёзбек ибн Ҳасанмурод бек 368
 Жумақ бек ибн Хўжамберди қўшбеги 173
 Жўчи (Жўжи) авлоди лудмони 16, 70, 75, 122
 Жўчи Буқо ибн Баҳодирхон 77
 Жўчи (Жўжи) хон ибн Чингизхон 16, 70, 72, 73, 76, 77,
 96, 115, 116, 118
 Жўрлиқ (Журлиқ) мерган 66, 67
 Замонбек така 155
 Замон шоҳ қар.: Шоҳ Замон
 Зирак Вайс Ниёз Зирак 377

- Заҳҳок 38, 232
 Золи дастон 232
 Зулайхо 382
 Иброҳим халилulloҳ 51
 Иброҳим иноқ наймон 106
 Иброҳим бек ибн Аваз бий иноқ қўнгрот 177
 Иброҳимхон (Нодиршоҳнинг иниси) 104
 Иброҳимхон Зулқадр 84, 88
 Иброҳим мутавалли, мулло 470
 Ийбож /Инонж 122
 Илёс (наби) 316
 Илёс шиғовул 407, 413, 423, 424, 431
 Илёс юзбоши 333, 334
 Имомқули бий 133, 135
 Имомқулхон 90
 Имом Муҳаммад эшон 334
 Иқлима 44, 45
 Исҳоқ шайх 286
 Исрофил 42
 Искандар отолиқ ибн Яхшилиқ бий 189, 167
 Искандар арбоб 391, 260
 Искандар баҳодир уйғур 484, 485
 Искандар бий ибн Дўсим чурағоси қўнгрот 122, 133, 139, 149
 Искандарбек (Қақуштивон ҳокими) 447, 448, 475, 476
 Искандарбек Бухорий 416, 417
 Искандархон ибн Нажафалихон шодилу 444
 Искандар хўжа Бекободий 222, 275, 313, 324, 419
 Искандар Зулқарнайн (Сикандар, Искандари Файлқус) 11, 31, 34, 81, 99, 203, 219, 227, 240, 258, 271, 325, 335, 338, 339, 350, 396, 399, 418
 Искандар сарой отолиқ 93
 Ислом шайх, шайхулислом 349
 Исламас бий қароқалпоқ болғали 321
 Исм Маҳмуд Ото алайхурраҳма 165, 411, 426, 429, 441
 Исмоил (бин Иброҳим) 176, 181
 Исмоил тўғма (қул) 435, 437
 Исмоилшоҳ 78, 79
 Исмоил Ото 131
 Исмоил эшон, қози 248, 281
 Исмоил баҳодир 304
 Исмоил бий манқит 83
 Исмоил бек ибн Аваз бий иноқ қўнгрот 176
 Исмоил бек ибн Муҳаммадпаноҳ бек қўнгрот 471
 Исмоил Тиллоий 418
 Исмоил қози йимроли 412
 Итбароқхон 58
 Йўлли бой баҳодир човдур 258
 Йўллиш 167
 Каттабой бий қазоқ чумакай 383
 Кажак қазоқ 423, 448
 Каёнийлар (дудмони) 232
 Кайхусрав 233
 Кайқубод 232
 Каюмарс 232
 Каюгударз 233
 Кал ясовул 384
 Канъон ибн Ҳом 51
 Канъон ибн Нўҳ 90
 Карчак бий 460
 Карим отолиқ явмут саллқ 434
 Каримберди отолиқ уйғур 217, 218, 258, 275, 279, 288, 294, 299, 300, 303, 305, 306, 309, 311, 312, 431, 435
 Каримберди отолиқ қўнгрот 352, 353, 354, 365, 367, 406, 407, 416
 Каримберди иноқ уйғур 135
 Каримберди юзбоши қипчоқ 471
 Каримхон човушту 44 4
 Каримқули бек 450, 467
 Кескунхон ибн Ўронжихон қўнгрот 114
 Кофир сўфи 148
 Кучанак бий қароқалпоқ хитой 336, 358, 359
 Кунтуғар баҳодир ибн Оқмон баҳодир қўнгрот 81
 Кунхон ибн Ўғузхон 61, 62
 Куюкхон ибн Ўктой қоон 73
 Кўчак арбо 170, 305
 Кўчак иноқ қўнгрот 104, 109
 Кўчак иноқ (бек) ибн Муҳаммад иноқ наймон 109
 Кўчакбой ибн Давлатбой 106
 Кўрхон/Гўрхон ибн Мўғулхон 55, 56
 Кўр сардор така қонжиқ 427
 Кўзхон ибн Мўғулхон 55, 56
 Кўзи киччи (кичик) юзбоши 469
 Кўк сардор эрсори 464
 Кўккўз бий қароқалпоқ 333
 Кўмак паҳлавон 305
 Лочин қалмоқ 341
 Ловус 48
 Латиф мирак 81
 Ламак (тўғриси: Малик ибн Матушалих) 49
 Луҳросб 233
 Малик Омон Котий 417
 Малла бек додхоқ 467
 Мамон бий қароқалпоқ кенагас уймовут 342
 Мамиш бек ибн Одинақули отолиқ Вазирий 355
 Манотой бий қароқалпоқ 218, 289
 Манклой қароқалпоқ бешсариг хитой 335
 Манку Темур ибн Бодоқил 77, 116
 Манку Темурхон ибн Тўқой 74
 Манку қоон ибн Тўлихон 73
 Манучеҳр 232
 Маснад Яҳё 111
 Маън Зоида 123
 Маъмур парвоначи 463, 464
 Матак кенагас 169
 Матон отолиқ қипчоқ 125

- Матушалих 49
 Масиҳо 35, 52, 179, 241, 267
 Масиҳо Бухорий, мирзо
 Масув бий ибн Тангриберди бий манқит 171, 172, 381, 382
 Мақат бий ибн Эсанкелди маҳрам қароқалпоқ 278
 Маққи юзбоши қароқалпоқ кенагас 460
 Маҳмуд бек жамшидий 394
 Маҳмудбек ибн Нурхўжа бек сориқ 394
 Маҳмуд хўжа 241, 242
 Маҳмуд хўжа ибн Абдулҳай хўжа 227
 Маҳмуд султон ибн Ақатоӣхон 82, 83
 Маҳмуд султон ибн Аванешхон 80, 81
 Маҳмудшоҳ ибн Темуршоҳ Дурроний 431, 462
 Маҳмуд Ниёз бек ибн Тангриберди бек 173, 312
 Махдумқули сардор явмут 297
 Маъмур парвоначи 463, 464
 Менгли Темурбек сориқ 462
 Менглихон ибн Юлдузхон 62, 63
 Менгли хўжа хон ибн Темуртош хон 67
 Менгли Али сардор кофир явмут 415, 418, 419, 421, 422
 Менгли Келди сақов явмут 127, 128, 129, 136, 141
 Менгли Келди ёруқ 444
 Менгли Мурод сардор явмут 200
 Менглиш баҳодир ибн Қутлуқ бий қўнгрот 120
 Мерган Тойши қалмоқ турғовут 92
 Маҳди бек (Ризоқулихоннинг элчиси) 444
 Маҳдибек така 406
 Меҳдихон қожор 447
 Маҳдиқулихон қожор 418
 Мир Ҳомид 171
 Мир Ҳайдар Амир Ҳайдар подшоҳ 192, 197, 198, 220, 223, 224, 225, 227
 Мир Давлат сардор 420
 Мир Али девонбеги 164, 276
 Мираваз, қози 162
 Мир Кулол 384
 Мирзо эшабоши така 434
 Мирзоали додхоҳ 158
 Мискин Ото 226, 473
 Мискин раис (меҳтар) Котий 108, 127, 128
 Мувломберди удайчи ибн Аваз иноқ наймон 133, 185, 189
 Мулло Болта 171
 Мулло Илёс уйғур 316, 343
 Мулло Менгли Давлат 415
 Мулло Ука Одина Ҳазорасбий 395
 Мулло Эшимбой Эшимбой 332, 333, 336, 340, 343, 362, 367, 384
 Мулло Болта 171
 Мулло Хўроз бий қароқалпоқ қўнгрот 307, 347, 460
 Мулло Сори ибн Ҳасанбий қароқалпоқ 326, 424
 Мулло Араб эқдар 418
 Мунис қар.: Шермуҳаммад мироб ибн Аваз бий мироб юз
 Мункохон ибн Жойилғон хон қўнгрот 114
 Муродбек соруқ 313, 394
 Мурод бек (Муҳаммадқули бекнинг отаси) қўнгрот 297
 Муроджон Ҳазорасбий 298
 Мурод сардор (хон) така 432, 460, 470
 Мурод сардор явмут 460
 Мурод шайх 334
 Муродали, мулло курд 447
 Муродали қози, мулло 424
 Мурод қўшбеги 133
 Муртазо – Али ибн Абу Толиб 325
 Муртазо хўжа 129
 Муршид бек 411
 Муршид бек Карбалой 433
 Мусо (Калимуллоҳ) 47, 51
 Мусо бий ибн Менглиш баҳодир қўнгрот 77, 120
 Мусо парвоначи 251, 253
 Мусохон (Қўзғон ҳоким) 407, 410
 Мусохон ибн Жўчихон 97
 Мусохўжа авроқ, саййид Мир Кулолий 384
 Мусо Кўрагон ибн Таним Кўрагон қўнгрот 116
 Мусо нойиб қангли 225
 Мустақим девона нўғой 354
 Мустафохон бегларбеги 418
 Мустафоқули Азизон туркмон Хоразмий 89
 Муҳиддин Бардан, қози 75
 Мўйин Ото 308
 Моний 211
 Мутаваккил ибн Мўътасим 88
 Муҳаммад арбоб 170, 260, 275
 Муҳаммадамин оқо чигатой (Муҳаммадамин оқо сорт) 133, 170, 260, 275,
 Муҳаммадамин иноқ (бек) ибн Эшмуҳаммад бий қўнгрот 106, 108, 109, 110, 111, 112, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 161, 183, 197, 199, 294, 300, 315, 335, 383
 Муҳаммадамин булбул олтун жилов 197
 Муҳаммадамин тўра ибн Оллоҳқулихон қўнгрот 444
 Муҳаммадамин сориғ қангли 139, 140, 150
 Муҳаммадамин меҳтар ибн Кўчакбой 125, 126, 127
 Муҳаммад Ўроз юзбоши човдур абдол 460
 Муҳаммад Ўрозбек ибн Бекпўлод отолиқ уйғур 198
 Муҳаммад иноқ ибн Амир отолиқ наймон 106
 Муҳаммадберди сардор эрсори 464
 Муҳаммад баҳодир абдол Муҳаммадниёз баҳодир човдур абдол 321
 Муҳаммад бий қангли 215, 216, 217, 336
 Муҳаммадбек ибн Мусо бий қўнгрот
 Муҳаммадпаноҳ оқои Рофинакий 141
 Муҳаммадпаноҳбой 366
 Муҳаммадпаноҳбек ибн Бекмуҳаммад иноқ қўнгрот 409, 446
 Муҳаммадпаноҳ бек ибн Саййидназар бек қўнгрот 227
 Муҳаммадпаноҳ бек ибн Одил бек қўнгрот 124, 146, 147, 203, 206

- Муҳаммадпаноҳ хўжа эшон, саййид 95, 137, 162
 Муҳаммадҷон бек иноқ ибн Қутлуқмуҳаммад иноқ қиёт 172, 201, 260, 277, 286, 298, 300, 303, 308, 313, 317, 322, 354, 355, 369, 410
 Муҳаммадҷон бек ибн Мувломберди удайчи наймон 185, 189
 Муҳаммадҷон хўжа 407, 427, 443
 Муҳаммадҷон қози ибн Қазоқой охунд қазоқ 412
 Муҳаммад Жўки Мирзо ибн Абдуллатиф Мирзо 77
 Муҳаммад ҳожи, саййид 414
 Муҳаммад Ҳофиз бий манқит 98
 Муҳаммад Ҳусайн бек 410
 Муҳаммад Ҳусайнхон Каррий қирқ (гўклан) 418
 Муҳаммад Ҳаким отолиқ манқит қар.: Ҳаким отолиқ
 Муҳаммад Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад 71, 243
 Муҳаммад Раҳим, мулло
 Муҳаммадраҳим ибн Муҳаммадмурод отолиқ қўнгрот эшқули 119
 Муҳаммадраҳим Баҳодирхон ибн Аваз бий иноқ 180, 182, 193240, 260, 309
 Муҳаммадраҳимхон манқит қар.: Раҳимхон
 Муҳаммадраҳим султон 108
 Муҳаммадризо отолиқ (иноқ) ибн Муҳаммадназар бек наймон 265, 310
 Муҳаммадризо бек (иноқ) манқит 124
 Муҳаммадризо бек ибн Хўҷамберди отолиқ қиёт 429
 Муҳаммадризо бек ибн Абдулжаббор бек қўнгрот 124
 Муҳаммадризо бек ибн Ашур бий 132
 Муҳаммадризо бек ибн Муҳаммадамин иноқ қўнгрот 162, 250, 251, 252, 254
 Муҳаммадризобек ибн Муҳаммадназар бек 265, 310
 Муҳаммадризо бек ибн Мурод бек Муҳаммадризо қўшбеги 242, 275
 Муҳаммадризо бек (мироб) Огаҳий ибн Эрнийезбек Огаҳий 298, 397
 Муҳаммадризо бек маҳрам 231
 Муҳаммадризо қози ибн Оллоҳқули қози жалойир 310
 Муҳаммадризо қўшбеги ибн Мурод бек қўнгрот 329, 341
 Муҳаммад Зоҳид охунд 380
 Муҳаммадзамон сардор така 418
 Муҳаммад Саид отолиқ ибн Иброҳим иноқ наймон 173
 Муҳаммад Саидбой Урганжий 130-133, 138
 Муҳаммадшариф хўжа 195
 Муҳаммадшариф қори 380, 411
 Муҳаммадшариф Ҳазорасбий 380
 Муҳаммадшариф юзбоши 423, 471
 Муҳаммадсолиҳ битикчи ибн Хўжа Музаффар битикчи
 Муҳаммадсолиҳ хўжа эшон така 408, 415, 429, 435
 Муҳаммадсафо, домла 381
 Муҳаммадсафо отолиқ (иноқ) 472
 Муҳаммадсафо бек 368, 481
 Муҳаммадсафо бек ибн Абди сўфи қўнгрот 356
 Муҳаммадзиё 155
 Муҳаммадзиё бой Урганжий 128
 Муҳаммадали явмут ушоқ 103
 Муҳаммадали ибн Муҳаммадбоқи бий манқит 98
 Муҳаммадали бий қипчоқ 209, 265
 Муҳаммадали жиловдор 194
 Муҳаммад Аваз ибн Менглигалди сақов явмут 106
 Муҳаммадғози султон ибн Элбарсхон 80, 120
 Муҳаммадгафур охунд Урганжий 380
 Муҳаммадқули бек ибн Бекпўлод отолиқ уйғур 265
 Муҳаммадқули бек ибн Мурод бек қўнгрот 162, 198, 297, 302, 303, 313, 317, 342, 424, 427, 440, 465, 481
 Муҳаммадқулихон 435
 Муҳаммадқилич 417
 Муҳаммадқилич наймон 325
 Муҳаммадқилич баҳодир човдур абдол 315, 317
 Муҳаммадқарим бек қипчоқ 225
 Муҳаммадқарим бек ибн Одил бек қўнгрот 124
 Муҳаммадқарим қўйчи отолиқ хўжаэли 229, 241, 314, 358, 365, 369, 419, 435, 436
 Муҳаммадлатиф эшон, шайх 349
 Муҳаммад Моҳрўй ибн Саййид Ото, саййид 319
 Муҳаммадмурод отолиқ қўнгрот эшқули 157
 Муҳаммадмурод бек қар.: Муҳаммадмурод бек ибн Муҳаммадамин
 Муҳаммадмурод бек ибн Бекпўлод отолиқ уйғур 310
 Муҳаммадмурод бек ибн Муҳаммадамин иноқ қўнгрот 206, 209, 246, 251, 257, 258, 306, 310, 312, 316
 Муҳаммад мироб ибн Ийд мироб нукуз 104
 Муҳаммадназар ибн Муҳаммадқарим қўйчи отолиқ хўжаэли 358
 Муҳаммадназар ибн Яхшилиқ бий 167
 Муҳаммадназар отолиқ наймон 303
 Муҳаммадназар бий 108, 127, 128, 145, 148, 294
 Муҳаммадназар бий ибн Қулмурод иноқ қўнгрот 165, 414
 Муҳаммадназар бек ибн Аваз бий иноқ қўнгрот 181, 366
 Муҳаммадназар бек ибн Кўчак иноқ наймон 229, 256, 257, 265, 295, 310, 354
 Муҳаммадназар шайх Чўпоний 325, 327, 333, 358
 Муҳаммадназар Қўшкўпрукий, домла қўнгрот 380
 Муҳаммадназар нойиб 209
 Муҳаммадназар юзбоши човдур абдол 460
 Муҳаммадниёз манқит 466
 Муҳаммадниёз, мулло 433
 Муҳаммадниёз ибн Субҳонберди жорчи қўнгрот 365
 Муҳаммадниёз ибн Шоҳпўлод мерган наймон
 Муҳаммадниёз отолиқ явмут 203, 254
 Муҳаммадниёз отолиқ ибн Бекпўлод отолиқ
 Муҳаммадниёз бек (оталиқ) 255, 258
 Муҳаммадниёз иноқ қипчоқ 156, 285
 Муҳаммадниёз баҳодир човдур абдол 320, 437
 Муҳаммадниёз бек ибн Яхшилиқ бий 307
 Муҳаммадниёз бек (оталиқ) ибн Бекпўлод отолиқ уйғур 223, 227, 229, 250, 252, 254, 330,

- Муҳаммаднийез бек ибн Худойберди иноқ
 Муҳаммаднийез бек маҳрам 185, 186, 203, 205
 Муҳаммаднийез бек ибн Хўжақули иноқ қўнгрот 173
 Муҳаммаднийез бек ибн Аваз мироб юз Муҳаммаднийез
 мироб 3, 363
 Муҳаммаднийез бек ибн Қаробаҳодир мироб қиёт 471
 Муҳаммаднийез бек ибн Муҳаммадризо бек ибн
 Муҳаммадамин иноқ қўнгрот 231, 253, 254, 255, 260
 Муҳаммаднийез бек ибн Муҳаммадризо бек маҳрам 231, 258
 Муҳаммаднийез бек қалмоқ ибн Муҳаммадамин иноқ
 қўнгрот 162, 407, 446
 Муҳаммаднийез бек маҳрам ибн Худойберди иноқ
 қўнгрот 172, 298, 307, 315, 319, 329, 330, 353, 354, 3390
 Муҳаммаднийез бек Мағолчагий 394
 Муҳаммаднийез тархон така 323
 Муҳаммаднийез сардор човдур 363, 422, 423
 Муҳаммаднийез сардор явмут ўкуз 419
 Муҳаммаднийез қози така ориқ 421
 Муҳаммаднийез карчак баҳодир (бий) қўнгрот очомойли 286,
 289, 295, 300, 303, 315, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 361, 369
 Муҳаммаднийез кўрча сардор явмут 195, 197, 199, 206, 209,
 Муҳаммаднийез мироб ибн Аваз бий мироб юз 195, 206,
 215, 216, 217, 219, 230, 231
 Муҳаммаднийез нойиб нукуз 310
 Муҳаммаднийез Нишотий, қози 155
 Муҳаммаднийез ясовулбоши 423, 443, 453, 460, 467
 Муҳаммадвафо эшон, қози аскар, домла 292
 Муҳаммадюсуф бик ибн Фозил бий қўнгрот 360
 Муҳаммадюсуф бек ибн Қутлуқмурод иноқ қўнгрот 482
 Муҳаммадюсуф меҳтар (Юсуф меҳтар) 199, 246, 258,
 333, 362, 366, 436, 447, 465, 468
 Муҳаммадча сардор явмут 286
 Муҳаммадий бой 132
 Навзар 286
 Навоий Алишер Навоий 42, 372
 Наврўз калла йимроли 209
 Надрмуҳаммадбек чамашгазак 90
 Надрмуҳаммадхон 89, 90
 Нажафалихон шодилу 416
 Нажмиддин Кубро, шайх 71
 Назар отолиқ 128
 Назар отолиқ явмут ушоқ 133
 Назар иноқ наймон 96
 Назар бий қароқалпоқ 297
 Назар бий нукуз 306
 Назарбек явмут ушоқ 203
 Назар қози эрсори 466
 Назар Муҳаммад сўфи 134
 Найзабек ибн Юлдузхон 484
 Найрам 233
 Намруд 51
 Нариман 207, 232, 241, 247
 Насруллоҳ Мирзо ибн Нодиршоҳ 104
 Нафас оқсоқол эрсори 466
 Нафас доруға наймон 141
 Нафас юзбоши қароқалпоқ 446
 Ниёз иноқ овуш 224
 Ниёз баҳодир 465
 Ниёз баҳодир явмут 453
 Ниёзбек ибн Одина Муҳаммад отолиқ қўнгрот 209
 Ниёзбек отолиқ 267
 Ниёзбек жилва 227
 Ниёзбек лодхоқ Хузорий 228
 Ниёзбек елим 321
 Ниёз парвоначи қангли 132
 Ниёз Чакчик (Чакчак) олтун жилов 146
 Ниёз хўжа 138, 141
 Ниёз хўжа охунд Бобо, мавлоно 262
 Ниёз шайх 137
 Ниёзқули бой 108
 Ниёзқилич бек явмут 136
 Ниёз куррат човдур бурунжиқ 320
 Ниёзмуҳаммад бой (Муҳаммадсосуф меҳтарнинг иниси) 465
 Ниёзмуҳаммад бой (оқо) Қаҳрамоний 132, 286
 Ниёзмуҳаммад бек ибн Муҳаммадамин иноқ қўнгрот
 146, 147, 443
 Ниёзмуҳаммад Хивақий, домла 380
 Ниёзмуҳаммад девонбеги 378 392
 Ниёзвали, мулло эсори 466
 Низомиддин Хомуш Фаркатий, мавлоно 89
 Низомий 88
 Никулой Никулойвич (ўрус элчиси) 444
 Нишотий Муҳаммаднийез Нишотий 155
 Нодир сардор йимроли 224
 Нодиршоҳ афшор 104, 460
 Нодир Муҳаммад кутвол қўнгрот 222
 Нодир ясовулбош 133
 Норбек 431, 488
 Нор кутвол 258
 Норбўта дастурхончи 231
 Носириддин тўра Дин Носир тўра 323
 Нозим Ҳиравий, мирзо 35
 Нофёъ 381
 Нукуз 65, 140
 Нуртой бий қароқалпоқ қўштамғоли 321
 Нурхўжа бек сориқ 394
 Нуралихон ибн Абулхайрхон 104
 Нуралихон ибн Бароқ султон 108
 Нуруллоҳ паҳлавон 319
 Нурмуҳаммад баҳодир ибн Тўғонниёз баҳодир човдур
 абдол 435
 Нурмуҳаммад бек тўқсовулбоши тўқ манқит 421
 Нурмуҳаммад бек маҳрам 443
 Нурмуҳаммадхон ибн Абулмуҳаммадхон 87
 Нурой баҳодир қароқалпоқ 316
 Нурмон ибн Чаққон отолиқ 168

- Нурум султон 447
 Нурум тўра (султон) ибн Ғойибхон 422
 Нурум султон ибн Бзғахон 80
 Нурумғози султон ибн Абдулазизхон 442
 Нури қози, мулло явмут
 Нуширвон хусрав Ануширвон 234, 376
 Нўқой нўён 116, 117
 Нўҳ ибн Ламак (нажиуллоҳ) 215, 263, 396, 463
 Ова ибн Сом 51
 Одам (сафиюллоҳ) 21, 22, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51
 Одам баҳодир (сардор, юзбоши) ибн Абдуллоҳ сардор 277
 Одам бий кўнгрот 100
 Одамбек ибн Бекпўлод отолиқ уйғур 198
 Одди вакил йимроли 450
 Одинабой отолиқ 312, 424
 Одинабой баҳодир 288
 Одинаберди сардор ибн Дўнмас сардор явмут 254, 304
 Одина Хусайнхон гўклан боёндура 418
 Одинакули отолиқ манқит (Анушахон замонида) 123
 Одинакули отолиқ Вазирий (Элгузархон замонида) 363
 Одинақўли кўр явмут қаримсо 203
 Одина Муҳаммад бий отолиқ ибн Саййидмуҳаммад иноқ кўнгрот 95, 96, 97, 99, 100, 123
 Одина Муҳаммад мироб ибн Давлат бий юз 93
 Одинамурод баҳодир 325
 Одинамурод бек 314
 Одинамурод нойиб 408, 409
 Одина Ниёз отолиқ човдур буранжиқ 294
 Одина Ҳазорасбий, мулло (мулло Ука) 395
 Ойтан тўра ибн Бўлакайхон 390
 Ойчавоқ тўра 128
 Ойхон ибн Ўғузхон 62
 Ойхўжа 412
 Ойдўст бий қароқалпоқ 286, 295, 300, 301, 309, 315, 316, 321, 334, 339, 342, 344, 368, 369, 382, 383, 387, 391
 Ойдўғдибек ибн Нурхўжабек сорик 394
 Оймирзо бий қароқалпоқ кўнгрот 218, 289, 293, 295, 300, 301, 334, 342, 460
 Ойимбек така 434, 443
 Ордағози тўра ибн Ғойибхон
 Орангхон ибн Анушахон 10, 93-96
 Оружа хотун 114
 Оганойхон ибн Сунтой Темур кўнгрот
 Оганой султон ибн Оманакхон
 Оғдой баҳодир (Ўғодой баҳодир) 116, 117, 118
 Оғиши султон ибн Сўфиёнхон
 Оқмуҳаммад сўфи оқсоқ явмут 195, 196, 197, 205, 206
 Ортуқ иноқ ибн Шердоли бий манқит 102, 104, 105
 Ортуқ бахши явмут 133, 203
 Ортуқғозихон 109
 Оқимхон (Абдуллоҳхон) ибн Одил султон 109, 142, 146, 150, 152
 Оқмон баҳодир ибн Мусо бий кўнгрот 120
 Огаҳий, Муҳаммадризо мироб ибн Эрнийёзбек юз
 Оли Бармака
 Оли Бувайҳ 233
 Оли Сомон 233
 Оли Салжуқ 233
 Оли Аббос 233
 Оли Марвон 233
 Оли Язид 233
 Оллошбек (маҳрам) 286, 288, 407, 460
 Оллош бий (бек) ибн Саййидали бек қиёт 391, 427
 Оллоқ баҳодир ибн Ҳақназар сиртлон кўнгрот
 Оллоқ кўр 436
 Олтонхон 69, 114
 Оллоҳўнғоз қазақ 424
 Оллоҳберди гўклан талқонлу 418
 Оллоҳберди удайчи ибн Худойберди доруға наймон 141
 Оллоҳберди бий қипчоқ 169, 251, 276
 Оллоҳбердибек хитой қипчоқ 463, 464
 Оллоҳбердибек наймон 131
 Оллоҳбердибек ибн Мурод кўшбеги 133
 Оллоҳберди тўра ибн Элгузархон 231, 351
 Оллоғбердихон (Челикон ҳокими) 406, 407, 444
 Оллоғбердихон заъфаронлу
 Оллоғберди хўжа 367, 384, 386, 394
 Оллоғқули явмут 367, 368
 Оллоғқули иноқ кўнгрот 133
 Оллоғқули бек ибн Фозил бий ибн амир Дониёл 440
 Оллоғқули тўра ибн Муҳаммадраҳимхон 427
 Оллоғқули Муҳаммад Баҳодирхон кўнгрот 327, 396, 410, 413, 438, 444, 481, 489
 Оллоғқули султон ибн Оқотойхон 82, 83
 Оллоғқули қози жалойир 157, 310
 Оллоғқувват наймон 292
 Оллоғназар (Муҳаммадризо бекнинг кишиси) 258
 Оллоғназар отчопар 354
 Оллоғназар отолиқ, мулло 431
 Оллоғназар иноқ (бек) кўнгрот 102
 Оллоғназар бой ибн Эшнӣёз бой Хонқоҳий 195, 215, 216, 225, 231, 298, 303, 460
 Оллоғназар Баҳодир бажақий Хўжазлий юз 192, 277, 460
 Оллоғназар бий нукуз 217, 288, 294, 446
 Оллоғназар бек Оллоғназар иноқ 124
 Оллоғназар махзум юзбоши човдур абдол 460
 Оллоғназар мерган кўнгрот эшқули 350, 359
 Оллоғёрхон 469
 Омон явмут * 367
 Омонбой бий қазақ 394
 Омонбой юзбоши 340, 423, 427, 442, 444
 Омонжон бий қароқалпоқ хитой 368
 Омондурдибек туркмон
 Омондават бой така 394, 417
 Омонқули бий қароқалпоқ кенагас
 Омонқилич човдур 320

- Омоикелди бек қиёт 471
 Омун 217
 Отаниёз мерган явмут 398, 431, 433, 434, 435
 Отлихон ибн Йилижа (Йиланжа) хон
 Отсизхон ибн Отлихон 54
 Отқирон баҳодир 155
 Охунбобо ошоқ 255, 256
 Очош Малик 244
 Очой ибн Туркомулхон 116
 Палоқ 137
 Паноҳ баҳодир қўнрот 388
 Паноҳ (Фано) баҳодир юзбоши қароқалпоқ хитой 460
 Паноҳ сўфи 294
 Паноҳ нойиб 346
 Пашон ибн Мункахон қўнрот 114
 Паҳлавонқули бой ибн Абдулрахман меҳтар 164
 Паҳлавонқули бой тўқсовул 133
 Паҳлавонқули Равнақ, мавлоно 106, 155
 Паҳлавонқули султон ибн Сўфиёнхон 80, 82, 83
 Паҳлавон қўшбеги ибн Хоса қўшбеги 217, 231
 Паҳлавон Маҳмуд ибн Пирёри Валий 101, 107, 380
 Паҳлавонниёз бек қиёт 394
 Пешлодийлар (лудмони) 232
 Пирхўжақули иноқ 106
 Пирим ўғлон 81, 140
 Пирим (Пирмуҳаммад) хўжа эшон, саййид 351
 Пиримёр хўжаэли 166, 168, 217
 Подшоҳхўжа садр 410, 462
 Подшоҳхўжа Азиз садр 409
 Пофиш ўрус 480
 Пўлод султон (Фўлод)ғози хон ибн Сафар султон 106
 Ражаб бий қароқалпоқ қўнрот 460
 Ражаб бий (бек) иноқ 225, 226
 Расулқули бек эрсори 466
 Раҳматқули бек ибн Тожи отолиқ уйғур 198, 229, 230
 Раҳматуллоҳ отолиқ уйғур 468, 481, 484, 486
 Раҳматуллоҳ оққош 426
 Раҳматуллоҳ читгар Урганжий 217
 Раҳманберди тўра ибн Элпузархон қўнрот 231
 Раҳманберди куштингир 258
 Раҳманқули отолиқ (Аваз иноқ замонида) 168
 Раҳманқули отолиқ қўнрот (Абулғозихони Соний замонида) 104
 Раҳманқули бий қазоқ 447, 448
 Раҳманқули тўра (иноқ) ибн Муҳаммадраҳимхон қўнрот 399, 489
 Раҳим берди отолиқ 127, 168
 Раҳимберди отолиқ қипчоқ 110, 147, 149, 151
 Раҳимберди отолиқ ибн Худойқули иноқ қўнрот 103
 Раҳимберди бий хитой 440
 Раҳимберди бек наймон 132
 Раҳимхон ибн Ҳақим отолиқ (Бухоро ҳокими) 106
 Раҳимқули тўра ибн Оллоҳқулихон қўнрот 398, 410
 Ризо отолиқ 297
 Ризобек ибн Абди сўфи 95, 368
 Ризоқулихон заъфаронлу (ҳокими Қўчанд) 407, 416, 419, 420, 433, 444
 Ризоқули Мирзо ибн Нодиршоҳ 102
 Разииддин Али Лоло, шайх, элчи 200
 Рустам 108, 129, 130, 156, 167, 175, 184, 203, 205, 207, 233, 235, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 247, 253, 260, 262, 276, 281, 286, 310, 319, 322, 327, 335, 343, 360, 375, 413, 419, 428, 452, 470, 478
 Рустам иноқ ибн Бакижон иноқ қўнрот 122
 Рустамбек 406, 407
 Рустамхон 407, 84
 Рустам Алихон шомлу 98, 99
 Рўзим паҳлавон 351
 Садриддинхон истожлу 80
 Садиқ Абубакр Сиддиқ 25
 Садсон ибн Ёфас 52
 Саид бий 268, 460
 Саид хўжа бий (Саид бий) хўжаэли 266, 277
 Саййид Ото Аҳмад Саййид Ото 118, 119, 131, 226, 319, 325, 345, 361, 368, 378
 Саййид Аҳмад тўра ибн Муҳаммадраҳимхон қўнрот 489
 Саййид эшон хўжа 119
 Саййид бий 106
 Саййид бек Султон Саййид Муҳаммад иноқ
 Саййид бек Қўшқўпрукий ибн Ҳасанмурод отолиқ қипчоқ 278
 Саййид Али бий ибн Шердоли бий манқит
 Саййид Али бек ибн Тожи бий қиёт
 Саййид Алихон 97
 Саййидқули бой 130, 133, 138, 142, 228
 Саййидқули бек ибн Эшим бий мироб юз 104
 Саййидқули бек ибн Саййид Паноҳ бек уйғур 305, 309, 314, 319, 320
 Саййид Муҳаммад охунд, мавлоно 97, 101
 Саййидмуҳаммад иноқ ибн Ўмбой иноқ қўнрот 92, 93
 Саййимуҳаммад бой ибн Дўстмуҳаммад арбоб
 Саййид Муҳаммад бек 469
 Саййид Муҳаммад тўра ибн Муҳаммадраҳимхон қўнрот 489
 Саййидмуҳаммад девон 433
 Саййид Маҳмуд тўра ибн Муҳаммадраҳимхон қўнрот 489
 Саййидмурод иноқ уйғур 198
 Саййидназар бий манқит 159, 165, 166, 167, 292, 300, 307, 378
 Саййидназар бий ибн Қулмурод иноқ қўнрот
 Саййидназар бек йимроли 418
 Саййидназар бек ибн Эрназар нойиб қўнрот 124
 Саййидназар бек ибн Дўстон қўшбеги қўнрот 149
 Саййидназар бек ибн Абдурахим бек қўнрот
 Саййидназар жорчи 407
 Саййидниёз олабулук 319

- Саййидниёз явмут ушоқ 467, 484
 Саййидниёз мугавалли 419
 Сайидои Бухорий 11, 92
 Сайфиддин Гурий, малик
 Саккокий, мавлоно 73
 Саллоқ сардор ибн Абдуллоқ сардор 299, 302, 303, 343, 344, 389
 Салмон арбоб 83
 Самсун обид Шамъун обид 194
 Санбор сардор Сунбор сардор 423, 468, 421, 438.
 Санжар (Султони Салжуқий) 233
 Санжар султон ибн Али султон 85
 Сарвар шоир 191
 Саодат Қулихон (Бом ҳокими) 410
 Саодат Гирай 332, 333, 343
 Саркуса шрус 487
 Саримсақ бий қароқалпоқ қулдовли 321
 Сатторберди арбоб 435
 Сатторқули оқойи Қаҳрамоний 466, 410, 411, 415, 427
 Сахтиёнберди отолиқ 310
 Саъиддин Кошғарий 89
 Саъиддин махзум ибн Муҳаммад Зоҳид охунд 380
 Саъдий 244
 Сафарбой човдур абдол 450, 454
 Сафарбой Қўнгрот султон 354
 Сафар дастурхончи
 Сафардали қўнгрот 149
 Сикандар Искандар Зулқарнайн 28, 37, 39, 66, 93, 113, 175, 213, 231, 233, 240, 243, 274, 272, 250, 283, 326, 340
 Саллоқ баҳодир (сардор, юзбоши) ибн Абдуллоқ сардор олабулук 294, 299, 302, 303, 343, 344, 389
 Соат така Қорааҳмад 406
 Соат сардор 460, 438, 441, 457
 Содиқбек қиёт 435
 Содиқ махзум 436
 Сотиболди бек ибн Муҳаммадназар нойиб 209
 Сормон баҳодир қароқалпоқ хитой 460
 Соритой, мулло қароқалпоқ 424
 Соритой бий қароқалпоқ манқит 155
 Сорихўжа қазақ 432
 Сори карнай явмут 426, 439, 447, 451
 Сориғайғирхон 101
 Солжудой 117
 Солжидайдон 114
 Солжидой Кўрагон уйғур 117
 Солиҳ иноқ манқит 156, 159
 Солиҳ Султон 88
 Солиҳ шайх солур 346, 408
 Соми Наримон 277, 232, 241
 Сойғунди бой қазақ 423, 424
 Сойинхон Ботухон 73
 Сосоний (дудмони) 232, 478
 Соҳибназар қаровулбеги эрсори 466
 Субҳонберди жорчи қўнгрот эшқули 365
 Сулаймон 30, 39
 Сулаймон султон ибн Ақотойхон 82, 113, 132, 133, 178, 185, 216, 240, 249, 271, 307, 326, 350, 361, 382, 385, 396, 399, 402, 414, 456, 481, 488, 489
 Султон ибн Бундаш Мирзо қўнгрот 121
 Султон Баҳодир қароқалпоқ хитой 460
 Султонбек Ҳазорасбий 110
 Султон Темур тўра (хон) ибн Эралихон 325, 326, 367, 443
 Султон Ҳожихон ибн Беликаж султон 79
 Султон Ҳусайн, шоҳ 42
 Султон Ҳусайн тўра ибн Бўлакайхон (Чунак султон) 386
 Султон Ҳусайн Мирзо (Бойқаро) 78
 Султонхон гўклан 423, 466
 Султон хўжа 162
 Султонғози султон ибн Элбарсхон 79, 80, 81
 Султонмурод бек 368
 Султон мироб 199, 209, 217, 250, 253, 267, 305, 336, 345, 346, 409, 448
 Султонниёз қаровулбеги эрсори 460, 479
 Сулаймон 133, 178, 216, 240, 326
 Сунқур Мирзо манқит 117, 118, 119
 Сунтой Темур ибн Қавчин қўнгрот 114
 Суёк гум явмут 342
 Суйри бий қароқалпоқ 315, 369
 Сухроб 286, 343
 Суюн баҳодир ибн Муҳаммадниёз сардор човдур 168, 422, 460
 Суюн бий қиёт 286, 353, 369, 400, 423, 443
 Суюндук бек ибн Вайсқули иноқ наймон 312, 314, 315
 Сухбат сардор эрсори 464
 Сўфиёнхон ибн Амнакхон 77, 79, 80, 82
 Сўфи Тўрамурод сўфи 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 185, 187, 213, 216, 217, 218, 221, 222, 224, 226, 227, 237, 238, 251, 254, 256, 265, 267, 271, 274, 277, 278, 283, 284, 286, 288
 Сўфи мирзо, амир наймон 88
 Тавкахон (Худойдодхон) қазақ 107
 Тавка султон 343, 448
 Тавқара бек ибн Тўрамурод сўфи қўнгрот 334, 365, 367, 369, 383
 Тамучин тотор 70
 Тамучин ибн Ясукай баҳодир Чингизхон 70
 Танак баҳодир юзбоши қўнгрот 205, 311, 312, 313, 354, 355
 Тангриберди бий манқит 171
 Тангриберди бек қўнгрот 471
 Тангриберди бек (Кот ҳокими) 173, 195, 196, 202, 312, 406, 471
 Тангриқули иноқ манқит 101
 Тангриқули бек ибн Фозил бек қўнгрот 443
 Тангриқули тўра ибн Муҳаммадраҳимхон қўнгрот 489
 Тангриёр бек 203

- Таним Кўрагон 116
 Тақи курд 433
 Тақой нўён 74
 Темур бий ибн Ҳорун Мирзо қўнгрот 119
 Темуртошхон ибн Қолиможухон 67
 Темур (Тамур) султон ибн Оқотойхон 83, 86
 Темуршоҳ ибн Аҳмадшоҳ Дуррооний 170
 Темур (Тамур) Шайх ибн Ҳожи Тўлай 77
 Темурғозихон ибн Муҳаммадраҳим султон 106, 107, 108, 109, 112, 125
 Темур Кўрагон 67
 Тенгизхон ибн Ўғузхон 63
 Тилов Қобил сўфи (кофир сўфи) қўнгрот 148
 Тилов мерган 325
 Тимож Ото хон ибн Бижан Қаёнхон 67
 Тиможхон ибн Кескунхон қўнгрот 114
 Тинали дўрмон 84
 Тожи отолиқ ибн Вайс бой уйғур 198, 229
 Тожибой чўлоқ 150
 Тожи баҳодир тавочибоши 81
 Тожибий қиёт 300
 Тожи доруға уйғур 209
 Тожимурод ибн Худойберди божбон 365
 Тожимурод юзбоши қароқалпоқ хитой 460
 Толишбек ибн Қутлуқ бий қўнгрот 119
 Тоторхон ибн Аланжахон 55, 58
 Тошпўлод шайтон иноқ наймон 133
 Тошим бий (баҳодир) наймон 460
 Тумон бий қароқалпоқ хитой 334
 Тур ибн Фаридун 63
 Турк Омулхон ибн Динуёнхон қўнгрот 115
 Турктой (Чериктой) баҳодир 74, 116
 Турон баҳодир қазақ 422
 Турсунхон 90
 Турсун хўжа эшон, саййид 95, 215, 216, 269, 329, 351, 378
 Тусбудой 66, 67
 Тўғул Турғовут 92
 Тўқой нўён 74
 Тўдо Манкухон ибн Тўқой ибн Боту 116
 Тўдоку хотун 116
 Тўлаган баҳодир 306, 362, 454, 460
 Тўлихон ибн Чингизхон 73, 115
 Тўманахон ибн Бойсунқурхон
 Тўмоюн (Тўмолун) 160
 Тўра отолиқ 303
 Тўрабек (юзбоши) қароқалпоқ қиёт 325, 423, 460
 Тўра хўжа 227, 229, 256
 Тўрамурод отолиқ ибн Вали отолиқ қипчоқ 285, 286, 427
 Тўрамурод бек қипчоқ Тўрамурод отолиқ 259
 Тўрамурод бек ибн Муҳаммадниеъ бек юз 181
 Тўрамурод сўфи (Тўра сўфи) ибн Саййидназар бий қўнгрот 256, 283, 286, 288, 291, 292, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 305, 306, 308, 309, 315, 316, 320, 322, 325, 334, 343, 346, 347, 350, 353, 354, 355, 358, 364, 365, 366, 367, 368, 379
 Тўшакчи 269, 427
 Тўғой юзбоши қароқалпоқ хитой 460
 Тўқой Темур ибн Жўчихон 74
 Тўқто Беки маркит 68, 74, 115
 Тўқто Пўлод бий қароқалпоқ қипчоқ 324, 325, 333, 335, 339, 342
 Тўқта (Тўхта) хоним 96
 Тўқтош хўжа қазақ 394
 Тўқтоғухон ибн Манку Темурхон 116, 117, 118
 Увайс ибн Омир ал Қараний 214 266, 327, 333
 Улуғбек Мирзо ибн Шоҳрух 88
 Ўтамиш отолиқ қўнгрот 100, 415
 Ўтафберди отолиқ қўнгрот кўкузакли 347, 354
 Ўтақули отолиқ 40
 Ўдарбаён ибн Тўманахон 68
 Ўзхон ибн Мўғулхон 55, 56
 Ўзбакхон ибн Тўғрулхон ибн Манку Темурхон 75, 88, 118, 119
 Ўкин Ёрқоқ (Бурқоқ) ибн Қабалхон 69
 Ўктойхон (қоон) ибн Чингизхон 115, 233
 Ўмбой иноқ қўнгрот 90, 91, 92, 103, 121, 122, 240, 306
 Ўнгхон кероиг 115
 Ўгон султон ибн Арабмуҳаммадхон 88
 Ўғлон эшон 418, 447
 Ўғузхон ибн Қарохон 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64
 Ўроз баҳодир (бий) қиёт 370, 460
 Ўрозали нойиб бошмоқ Вазирий 156, 227
 Ўрозмуҳаммад баковул ибн Давлат бий юз 181
 Ўрозоқ қароча хўжаэли 188
 Ўрозбой човдур 104
 Ўроз баҳодир ибн Абдуллоҳ сардор 177
 Ўрозали явмут соллоқ 484
 Ўрозали бий қиёт 254, 277, 304
 Ўрозали иноқ (бек) ибн Кўчак иноқ наймон 185, 217, 256, 258, 270, 277, 288, 303, 310, 311, 315, 316, 320, 414
 Ўрозали сўпоқ 171, 172, 175, 379, 381
 Ўрозали ёрма уйғур 325
 Ўрозмуҳаммад ибн Дўнмас сардор явмут 254
 Ўрозиқ бий 270, 276
 Ўроқ бой чуроғоси манқит (Ўроқ бой мирохўр?) 378,
 Ўроқ бий қароқалпоқ қангли 460
 Ўронжихон ибн Бурқихон қўнгрот 114
 Ўрус ўнбеги 91
 Ўрус қушчи баҳодир қиёт 203, 224, 229, 231, 426
 Ўрунбой бий қароқалпоқ манқит 324, 325, 326, 332, 333, 334, 339, 342, 378.
 Ўтчикан нўён 73
 Ўқча таба қалмоқ турғовут 92
 Файз юзбоши човдур бўзачи 460
 Файзуллоҳ ўнбеги хизрэли 172
 Фалогун 36, 41

- Фано юзбоши Паноҳ юзбоши 460,
 Фаридун 233, 243, 274, 320, 325, 326, 350, 473, 481
 Фатҳалихон човушлу 394
 Фатҳалихон (Келот ҳокими) 407
 Фатҳалихон ибн Иброҳимхон 104
 Фатҳалишох Қожор 323
 Фатҳихон афгон 435
 Фахриддин Муҳаммад Хоразмий 118
 Фаромарз 233, 286, 302
 Фараҳуллоҳхон 418
 Фирдавсий 327
 Фозил бий ибн амир Дониёл манқит 124, 155, 156, 161, 190, 212, 245, 360, 440
 Фозил бек (бий) ибн Эшмуҳаммад бий қўнгрот 110, 132, 141, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 155, 157, 166, 167, 176, 231, 257, 443
 Форуқ Умар 373, 376
 Фўлод ибн Манку Темурхон 77
 Фўлод тўра қазоқ 98
 Фўлод (Пўлод) султон ибн Оқотойхон 82, 83, 86, 87
 Фўлодғози султон Пўлодғози султон 158
 Халил баҳодир эрсори 466
 Хизр 233, 243, 272
 Хизр сардор явмут 345
 Хосабек ибн Элчибек Хоса қўшбеги 144, 153
 Хоса қўшбеги (бек, мироб) ибн Элчибек 168
 Холмуҳаммадхон қўнгрот эшқули 350, 359
 Холмурод доруға 424
 Холназар баҳодир туркман 98
 Холназар бек ибн Севинжбек 433
 Холнафас отолиқ (сардор) така 394, 412, 421, 436, 460
 Холниёзбек ибн Яхшилиқ бий 307
 Холниёз дорға уйғур 481
 Холниёз ўнбеги 133
 Холниёз қабоқчи (юзбоши) 416, 441, 458, 459, 465, 467
 Холли отолиқ 421
 Холли бек 427
 Хонкелди бий (иноқ) 108, 127, 128,
 Хонниёз есир явмут ўкуз 203
 Хонча иноқ 467
 Хоразмшоҳ султон ибн Арабмуҳаммадхон 88
 Худойберди кенагас 227
 Худойберди отолиқ гусола яқубчи 355
 Худойберди Орқор 435
 Худойберди иноқ қўнгрот 197
 Худойберди божбон 369
 Худойберди бой Чигатой иноқ 133
 Худойберди бий 368
 Худойберди бий қароқалпоқ уйғур 460
 Худойберди бек қипчоқ 251
 Худойберди бек қўнгрот 303
 Худойберди бек ибн Қутлуқмурод ҳожи қангли 300
 Худойберди товуқ 481
 Худойберди доруға ибн Аваз иноқ наймон 132, 258
 Худойберди қийиқ хўжаэли 367
 Худойберди нойиб нукуз 157
 Худойберди юзбоши 440
 Худойберган бой эрсори 466
 Худойберган бек ибн Омонкелди бек қиёт 471
 Худойберган бек ибн Бобо доруға қипчоқ 471
 Худойберган бек ибн Тангриёр бек 204
 Худойберган бек ибн Фозил бек қўнгрот 231
 Худойберган бек ибн Қаробаҳодир мироб қиёт 217, 253
 Худойберган бек ибн Қаландар иноқ 231
 Худойқули отолиқ қўнгрот эшқули 350
 Худойқули отолиқ қиёт 300, 350
 Худойқули отолиқ ибн Саййидмуҳаммад иноқ -Худойқули иноқ қўнгрот 93
 Худойқули эшон 165
 Худойқули тўра ибн Муҳаммадраҳимхон қўнгрот 489
 Худойқули карнайчи 311
 Худойназар ибн Вайсқули иноқ наймон 315
 Худойназар отолиқ манқит 288, 446, 460
 Худойназар бек ибн Кўчак иноқ наймон 258, 312
 Худойназар қоқ 419
 Худоёр (Бухороли) 325
 Худоёр ибн Давлатёр 171
 Худойдод бек ибн Мусо бий қўнгрот 120
 Худойдодхон Тавкахон 93, 107
 Худойдод султон (хон) ибн Анушахон 123
 Хўжаш маҳрам 242, 253, 254, 279, 362, 366, 431, 440, 442, 444, 465
 Хўжаш нойиб 312, 394
 Хўжамберди эшак 408
 Хўжамберди бий отолиқ қиёт 95
 Хўжамберди бек 286, 321, 322, 325
 Хўжамберди қўшбеги қўнгрот 132, 143, 144, 145, 146, 173, 183
 Хўжамшукур така 436 437, 440
 Хўжамқули бий қўшбеги 87
 Хўжа Тилаган юзбоши қароқалпоқ хитой 460
 Хўжажон хўжа ибн Умархўжа нақиб (Хўббикқули хўжа) 303, 305, 313, 317, 325, 333, 340, 358, 389, 423
 Хўжақули иноқ қўнгрот 106, 110, 125, 133, 152, 173,
 Хўжақули бек қўнгрот Хўжақули иноқ 205
 Хўжамурод ибн Муҳаммадназар отолиқ наймон 165, 303
 Хўжамурод бий (сўфи) ибн Саййидназар бий қўнгрот 171, 173, 185, 213, 220, 221, 222, 226, 238, 254, 265, 267, 275, 290, 291, 292, 293, 300, 364, 368, 369, 412
 Хўжамурод бек солур 433
 Хўжамурод муфти, мулло эрсори 469
 Хўжамурод юзбоши 286
 Хўжаназарбек така 424, 433, 436, 460
 Хўжаназарбек солур 433
 Хўжаназар қози 139, 162
 Хўжаназар мироб 155

- Хўжаниёз бий қипчоқ 440, 460
 Хўжаниёз Қўшқўпрукий қўнгрот 169
 Хўроз отолиқ 481
 Хўроз бек ибн Шердоли манқит 104
 Хўроз қийшиқ уйшун 315
 Хусрав Ануширвон 234, 276
 Хусрав Парвиз 88
 Хусравшоҳ 88
 Чаққон бий отолиқ 167, 168
 Чаҳорёрқули баҳодир 468
 Чигил ибн Турк 52
 Чин ибн Ёфас 52
 Чингиз отолиқ ибн Саййидмуҳаммад иноқ 93
 Чингизхон 59, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 77, 80, 95, 114, 115, 116, 122, 197, 233, 244, 318, 394
 Чинпўлодбек ибн Элчибек 144
 Чинтой ибн Туманакхон 68
 Чигатойхон ибн Чингизхон 72, 73, 115
 Чори сардор 468
 Чоқсун ибн Туманакхон 68,
 Чўмча Бобо сардор явмут 203
 Чўнун Ото 225
 Чўнқаро юзбоши наймон 312
 Чўнг султон Султон Хўсайн тўра ибн Бўлакайхон 386
 Чўнгой бий қароқалпоқ 446
 Чўнқара солур 147
 Чўнқара бий қароқалпоқ кенагас 265, 366, 460
 Шайбонийхон ибн Жўчихон 77, 239
 Шайбонийхон 77, 78, 120
 Шайх Баҳодир 221, 229, 231
 Шайх баҳодир эрсори 484
 Шайх Муҳаммад султон ибн Қолхон 82
 Шайхназар бий 81
 Шайхназар халифа 363
 Шайхнафас баҳодир явмут 467
 Шамсиддин хўжа раис (муфти), саййид 380
 Шамсун обид Шамун наби 269
 Шарафхон ибн Оллоҳбердиқон заъфаронлу 444
 Шарафиддин Али хатиб, мавлоно 71
 Шарафиддин Али Яздий 54
 Шариф паҳлавон 465
 Шариф тилку така 440
 Шарифхон 99
 Шариф сардор така 433, 436
 Шариф Муҳаммад султон ибн Арабмуҳаммадхон 88, 90
 Шағол бий қароқалпоқ 286
 Шағол маҳрам юзбоши қароқалпоқ кенагас 274, 288, 407, 460
 Шербобо қўшбеги 107
 Шерали жалойир 147, 153
 Шерали нукуз 407
 Шерали бек 306
 Шерғозибек ибн Аҳмадбек манқит 227
 Шерғозихон (Хоразм хони) 97, 98, 99, 101, 102, 106, 123, 124, 181, 199, 343, 396
 Шерғозихон ибн Ғойибхон 442, 443
 Шерғози султон ибн Султонғози султон 431,
 Шермуҳаммад шағол 286
 Шермуҳаммад ил муоаққаб бил Мунис Мунис 98, 361
 Шермуҳаммад мироб ибн Эшим бий мироб юз 103, 181
 Шер нойиб уйғур 198, 256
 Шердоли бий ибн Муҳаммадбоқи бий манқит 100, 101, 102, 124, 199, 227, 343
 Шеруя 88
 Шокир бек 105
 Шокир девонаи ахборгўй 206
 Шонқой Эшнӣёз нойиб 105, 106
 Шонак Мирзо манқит 89
 Шоҳбахтхон ибн Шоҳнӣёзхон 96
 Шоҳпўлод бек 132
 Шоҳпўлод парвоначи 168, 169
 Шоҳпўлод мерган наймон 314, 315
 Шоҳтемурухон ибн Мусохон 199, 343
 Шоҳдурди юзбоши човдур абдол 460
 Шоҳзамон ибн Темуршоҳ Дурроний 170, 171
 Шоҳ Шужо ул Мулк ибн Темуршоҳ Дурроний 171
 Шоҳғозихон ибн Абулғозихони Соний 106, 108
 Шоҳқули халифа муҳрдор 84
 Шоҳмурод бий отолиқ (Амир Маъсум) 171, 220, 223
 Шоҳмурод бек ибн Саййидназар бий қўнгрот 165, 170, 173
 Шоҳназар султон ибн Қолхон 82
 Шоҳнӣёз бек отолиқ ибн Искандар бий қўнгрот 132, 139, 172, 190, 200, 210, 215, 222, 227, 245, 248, 254, 263, 288, 289, 294, 296, 304, 307, 308, 315, 316, 342, 366, 369, 390, 409, 415, 416, 431
 Шоҳнӣёз бий қароқалпоқ манқит 367, 413, 460
 Шоҳнӣёзбек явмут машриқ 209, 439
 Шоҳнӣёз бек ибн Бобо бек қўнгрот 173
 Шоҳнӣёзхон ибн Жўчихон 96
 Шоҳрух Мирзо 88
 Эдику Мирзо ибн Қурон Баҳодир қазақ 391
 Элборсхон (Сафар султоннинг отаси) 112
 Элборсхон ибн Берка султон 78, 120
 Элборсхон ибн Шоҳнӣёзхон 102, 103, 123
 Элборс султон ибн Арабмуҳаммадхон 88, 89, 121
 Элгалди сардор явмут 106
 Элкелди бий қароқалпоқ қўнгрот 460
 Эломон қароқалпоқ хитой 309, 314
 Эломон қўнгрот олажали 204, 314
 Эломон баҳодир қўнгрот (Қутлуқмурод иноқнинг саркардаси) 312, 324
 Элхон ибн Тенгизхон 54, 63, 64
 Элтузар қўнгрот 136
 Элтузар иноқ (бий, иноқ, бек) қўнгрот Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон 66, 72, 98, 109, 112, 136, 143, 144, 191

- Элтузарбек 112, 425
 Элтузарбек қиёт 174
 Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон ибн Аваз иноқ кўнгрот 66, 72, 98, 109, 112, 175, 171, 179, 145, 144, 143, 36, 17, 181, 183, 185, 8, 9, 17, 36, 186, 190, 192, 210, 212, 213, 220, 223, 228, 233, 237, 245, 246, 247, 248, 251, 265, 289, 290, 308, 327, 351, 363, 386, 395, 396, 443
 Элтузар мироб ибн Хўжақули иноқ (ва ё Хўжақули иноқнинг иниси) кўнгрот 110, 152
 Элчи жалойир 315
 Элчи иноқ уйғур 136
 Элчибек 144
 Элчи нўён 116
 Элчиктой нўён 115
 Элчикан 67,
 Эралихон ибн Абулхайрхон 108, 128, 131, 383
 Эрғози султон ибн Шерғозихон 102,
 Эрназар Бухорий, мулло 135
 Эрназар бий қароқалпоқ 100
 Эрнийезбек (Бойназар бийнинг иниси) кўнгрот эшқули 300
 Эрнийез бек ибн Эшимбий мироб юз 278, 299,
 Эрнийез бек ибн Хўжамурод бий кўнгрот 292, 368
 Эрнийезхон ибн Раҳимберди отолиқ кўнгрот 103, 123
 Эрнийез кал 359,
 Эрдона бек ибн Ражаб бек иноқ 454,
 Эрсори хўжа 415,
 Эрумжи ибн Қочули Баҳодир барлос 70
 Эсан Омон отолиқ кўнгрот бўкажўли 347
 Эсанбой бий қароқалпоқ 254, 339, 460
 Эсан Қобил ибн Жонпўлод бий хўжаэли 157
 Эсан Қобил сўфи кўнгрот 148,
 Эсанкелди, мулло кўнгрот қонжиғоли 129, 273
 Эсанкелди бий ибн Ҳасан бий қароқалпоқ беш сориг хитой 324, 326, 334, 341
 Эсанкелди маҳрам қароқалпоқ кўнгрот 333,
 Эсаемуҳаммад удайчи манқит 99
 Эшбўл отолиқ кўнгрот 149
 Эшбўл баҳодир ибн Кўчанак бий қароқалпоқ хитой 318
 Эшпўлод отолиқ уйғур 130, 133
 Эшпўлод бек (қангли) 143, 144,
 Эштемур қори 411
 Эш тўқсоба 224
 Эш султон ибн Бўчғахон 4, 80, 83, 84
 Эшқобил бой Хонқоҳий 132
 Эшқобил бий (манқит) 157
 Эшқобил ясовул қиёт 147
 Эшқули ибн Идрисбек кўнгрот 365
 Эшмуҳаммад охунд кўнгрот 214, 367
 Эшмуҳаммад бий ибн Одинамуҳаммад отолиқ кўнгрот 99, 100, 101, 102, 103, 123, 124, 125, 162, 181, 199, 233
 Эшмуҳаммад бек ибн Муҳаммадамин иноқ кўнгрот 162, 251, 254, 256, 275, 286, 297, 303, 306, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 325, 342, 367
 Эшмуҳаммад доруға 198, 258,
 Эшмуҳаммад нойиб кўнгрот 156
 Эшмуҳаммад юзбоши 286, 305, 321, 416
 Эшмурод кўнгрот 108, 128
 Эшмуродбек ибн Султон мироб 305, 336
 Эшмурод мироб 466
 Эшназар баҳодир Гурлоний жалойир 139
 Эшназар шибирғон 444
 Эшназар сўфи 127,
 Эшназар мироб нукуз 133, 137, 140, 157
 Эшнийез, мулло (эшак сўйғон)
 Эшнийез отолиқ ибн Одинақули отолиқ Вазирий 355
 Эшнийезбой Хонқоҳий Эшнийез меҳтар 109, 132, 137, 138, 139, 141, 145, 298
 Эшнийез Гулбонбоғий 137
 Эшнийез нойиб (шанқой) нукуз 105, 106
 Эшнийез юзбоши 217, 306, 407
 Эшвайс эшон, қози 248
 Эшол нойиб кўнгрот 123
 Эшон Боқийхўжа 156
 Эшон махзум ҳожи (Нон емас)
 Эшимбой, мулло қароқалпоқ 332, 333, 336, 340, 342, 343, 362, 367, 384,
 Эшим баҳодир Гурлоний наймон 195
 Эшим бий мироб ибн Ҳасанқули отолиқ юз 7, 13, 181
 Эшимхон қазақ 90, 98
 Эшим султон (хон) (қароқалпоқ тўраларидин 97
 Эшим юзбоши қароқалпоқ хитой 460
 Ялангтўшхон жамшидий 419
 Яхши Муҳаммад қатаған 139
 Яхши Муҳаммад сардор сорик 462
 Яхшимурод бек ибн Бекпўлод отолиқ уйғур 198, 225, 257
 Яхшилиқ бий бн Бектурди бий 152, 156, 165, 166, 167, 189
 Яхшилиқ бий ибн Оллоҳберди бий қипчоқ 270, 276, 367
 Яхшилиқ парвоначи қангли 217, 285, 294,
 Ясукай баҳодир ибн Бертон баҳодир 70, 115
 Якуб оқо 260, 466
 Якуб бой 444
 Якуб бек ибн Ўмбой иноқ кўнгрот 122
 Якуб бек ибн Фозил бек кўнгрот 443
 Якуб бек ибн Мусо парвоначи 313
 Якубхўжа панжоҳбоши, сайид 260, 274, 286
 Якубхўжа раис 231, 466
 Якуб кўрчибегин манқит 384, 460
 Яғмо 59
 Ямонча бий қазақ 412
 Юсуф 80, 94, 382
 Юсуф, домла қатаған 380
 Юсуф бек (юзбоши) кўнгрот 254
 Юсуф бек ибн Ўмбой иноқ кўнгрот 123
 Юсуф бек ибн Худойберди доруға наймон 185, 297
 Юсуф бек ибн Фозил бек кўнгрот 206, 295, 443,

- Юсуф хўжа нақиб, сайид 247, 253, 260, 263, 345, 408, 431
 Юсуф султон ибн Сўфиёнхон 81
 Юсуф шайх Навхандоний, қози 411
 Юсуф меҳтар Муҳаммадюсуф меҳтар 192, 194, 210, 227, 260, 275, 276, 281, 288, 294, 297, 304, 307, 342, 386, 392, 395, 399, 424
 Юсуф миршаб 248
 Юсуф Ниёз бек қўнгрот 201, 209, 286
 Юшон султон ибн Асфандиёрхон
 Юлдузхон (Найзабекнинг отаси) 484
 Юлдузхон ибн Ўғузхон
 Юлдузхон ибн Менглихўжахон
 Юнус султон (хон) ибн Сўфиёнхон 81, 82
 Ҳабашхон Ҳабаш султон ибн Арабмуҳаммадхон 88
 Ҳавво 43, 44, 45
 Ҳайдар подшоҳ 192, 198, 223, 224, 225, 227, 325, 363, 378, 384, 449, 453, 421, 462, 466
 Ҳайдар Сайид 363
 Ҳаким Ото Сулаймон 344, 361, 412, 425
 Ҳаким отолиқ (Муҳаммад Ҳаким отолиқ манқит) 102, 106
 Ҳакимбий (Бухоро вазири) 480
 Ҳакимхон солур 431, 444
 Ҳакимхон (Шоҳзода Комроннинг элчиси) 487,
 Ҳакимниёз бий нукуз 379, 460
 Ҳамза султон ибн Фўлод султон 87,
 Ҳасан ибн Муҳаммадниёз баҳодир човдур
 Ҳасанбой қалмоқ 257
 Ҳасанбой бий (Эсан бой бий?) қароқалпоқ 278, 283
 Ҳасан бий қароқалпоқ бешсариф хитой 324, 326
 Ҳасанбек эрсори 466
 Ҳасанбек Фатҳ ўғли 84
 Ҳасанхон Румлу 81, 84
 Ҳасанхон (Нишобур ҳокими) 99
 Ҳасан хўжа, сайид 159
 Ҳасан шиғовул уйғур 231
 Ҳасан Али хон 121
 Ҳасан Али хўжа 189
 Ҳасан қози наймон 304
 Ҳасан Қобил сўфи қўнгрот 146
 Ҳасанқули отолиқ ибн Ўроз Муҳаммад баковул юз 181
 Ҳасанқулихон ибн Абулакхон 88
 Ҳасанқули Азизон Хоразмий 89
 Ҳасан қули 77
 Ҳасанмурод отолиқ қипчоқ 315, 471, 204
 Ҳасанмурод отолиқ (Бухороли)
 Ҳасанмурод иноқ (бек) манқит 102, 110, 159
 Ҳасанмурод бек ибн Аваз бий иноқ қўнгрот 181
 Ҳасанмурод бек ибн Мурод бек қўнгрот 203
 Ҳасанмурод парвоначи қангли 147, 151
 Ҳасанмурод сори (сориг) 189
 Ҳақназар сиртлон 81, 120, 121
- Ҳақниёз 407
 Ҳарун 377
 Ҳожимхон (султон) ибн Оқотойхон 334, 337, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 96, 97, 121
 Ҳожи баҳодир явмут 466
 Ҳожи Тўли ибн Арабшоҳ 77
 Ҳожи Шариф 466
 Ҳожи Муҳаммад қори, Шаҳобиддин 380, 411
 Ҳожи махзум 437, 436
 Ҳожимурод дастурхончи 425, 440
 Ҳофиз қўнгрот 140, 81
 Ҳофизи Абрў 48
 Ҳофиз Басир Муҳаммад ал Воиз ал Бухорий 89
 Ҳотами Тоий 123, 317, 399, 403
 Ҳорун Мирзо ибн Нўгадой бий қўнгрот 119
 Ҳошим хўжа, мир 224
 Ҳусайн бий қиёт Суюн бий 315
 Ҳусайн хўжа, сайид 159
 Ҳусайн сардор човдур 423
 Ҳусайн вакил явмут Жиян вакил 102
 Ҳусомиддин Қиттол, сайид 78
 Ҳушанг 60, 232
 Ҳулокухон ибн Тўлихон 74
 Ҳўббиқули хўжа Хўжажон хўжа ибн Умархўжа 389, 419, 422, 424, 435, 440, 466, 481

Жой номлари кўрсаткичи

- Абдол ариғи 412
 Абдол Бобо (мазор) 141
 Абдуллоҳхоннинг сардобаси
 Абдуллоҳ Норинжоний, шайх (мазор) 486
 Абу Қабис тоғи 45
 Айри том 420, 423, 473, 486
 Алоиддин хўжа (мазор)
 Алиризо мақбараси
 Арафот 44, 45
 Арабхон, мадраса 88, 94, 104
 Арабхона 108, 127, 139, 141
 Арнак (Дашт қири) 39, 206, 210, 336, 360, 411
 Атак 82
 Атрек 418
 Ачиг тенгиз (Тенгиз, Хоразм тенгизи) Баҳраи Хоразм 338
 Адақ (Адоқ) 98, 237, 338
 Айғир ариғи 344
 Албўрз 33, 240, 286
 Амвод 103
 Анбор 289, 292, 293, 350, 410, 414, 424
 Андхў 484
 Андарой чангали 453
 Ангорик 443
 Аннав 432, 433, 435, 440
 Ардод дарбанди 436

- Астробод 80, 81, 84, 97, 345, 431
 Асҳоб суйи 420
 Аҳмад тақрири 464
 Бадахшон 59, 73, 178
 Бадр 3, 396
 Бадрканд (Бадркент) 411, 415, 420, 440, 448
 Бадрҳон ариғи 95
 Баёт қири 81
 Байт ул муқаддас
 Баланд (бийик) қир 466
 Балх 59
 Балх дарёси Ому 59
 Банди Ромин 200
 Банди Султон 481
 Бардор 99, 433
 Бастом 87, 90
 Бағдод 97
 Бағлон (Вағлон) Боғлон
 Баҳираи Хоразм (Оччиг тенгиз)
 Бестун 286
 Бешариқ 100, 132, 147, 256, 408, 413
 Беш том қири 168
 Бештепа 302, 350
 Бештўшук кўтали 320
 Беш қалъа 309
 Бешикли Бийик тўпа 267
 Бекобод 105, 138, 222
 Билганли 465
 Билқон тоғи 199
 Биёбонча қалъаси 425
 Бобо ҳожи 461
 Бобо зардодам қири 408
 Бобил 461
 Бовард 140, 199
 Бовард тўпаси 432
 Боварджиқ 407
 Бодой 445
 Бозиргон 134, 225, 226, 319, 423, 473
 Бойгамур Ото
 Боссув 172
 Бош 445
 Бошқир 59, 73, 414
 Бошқирд ариғи 314
 Бошқирд қасабача 150
 Боғи дилкушо 92
 Боғи мурод 101, 105
 Боғобод 83, 87
 Боғот 112, 156, 157
 Боғча 251, 394
 Боғлон (Бағлон) 100, 129, 156
 Боғлон арнаси 414
 Боғлон (Бағлон) Қиёт 156
 Боқиргон 119, 361
 Боло ёгон 204
 Боли шам
 Болта қарға масжиди 145
 Болқон (Билқон, Балхон, Абулхон) тоғи 89
 Болақўйгон тўпа 440
 Болиқули 438
 Бом 407
 Бом Бурма 91, 122, 421, 439, 440, 447
 Бухоро 59, 81, 84, 88
 Будой (Бодой) тўғойи 430, 445
 Будой (Бодой) кўли
 Бувот 440
 Булдумсоз қалъаси 138, 203, 412
 Бўрли 87, 412, 459, 478
 Бўрёбоф 466
 Бўречи 138
 Бўричи сангар—259, 388
 Бўричи қири 341
 Бўтоколи Бештўпа 329
 Бўрли кўли 478
 Бусой 447
 Бўкрук бош 91
 Вазир (Кўҳна Вазир) 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 93, 100, 110, 129, 147, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 256, 257, 265, 275, 412
 Вазир (Янги Вазир) 310
 Варғазон
 Вағлон Воғлон 312
 Водии ан Нўъмон
 Вордонзи 224, 454, 486
 Воғлон (Вағлон) 256
 Гандумкон 90, 104, 146, 394, 410
 Ганжа 102, 355
 Гарданхост 81
 Гармоб суйи 417,
 Гужумли 461
 Гулбонбоғ 134, 137, 139
 Гулбонбоғ кўли 134, 139
 Гургон 84, 91, 98, 137, 141, 157, 199, 210, 223, 345, 360, 385, 414, 415, 418, 431, 447
 Гуржистон 444
 Гурлон 100, 105, 112, 147
 Гўжа кўпруки 139
 Гўзсиз/Кўзсиз суйи 418
 Гўктўпа/Кўктепа (Марв ҳаволисиди) 421, 446
 Гўкча/Кўкча (Хуросонда) 422
 Дарбанд (Хуросонда) 71, 74, 76, 407, 416, 433, 435
 Дарвоза қуми 319
 Дарун (Дурун) 79, 80, 89, 121, 415, 417, 418, 435, 436, 438, 439
 Дарагаз Даригаз 82, 408, 411, 418, 420, 425
 Дастгард 406
 Дашти Қипчоқ 59, 71, 73, 75, 77, 96, 105, 108, 227, 335, 337, 367, 383, 384, 385, 393, 394, 396, 413, 422, 444, 445, 449

- Дали қудуқ
 Денгиз (Денгиз қозгон) қудуқи 421, 424,
 Даҳаншир 463
 Деҳнав 465,
 Дорғон, Дорғон Ото—91, 92, 95, 323, 440, 458, 460, 464,
 478, 480
 Доно Ото 420
 Довуд қаряси 106
 Дурғодик (Дурғодук) 147,
 Дўрмон 138
 Етти гунбаз 93
 Ёрти кум 259
 Ёрмиш 93
 Ёсқа 420
 Ёмғурли наҳри 169
 Ёнтоқли 406, 432, 437
 Ёйиқ 59, 383
 Жабот кўли 352
 Жайхун 71, 100, 319, 331, 337, 352, 358, 359, 368, 459,
 467, 473, 477, 480
 Жаммурон 115
 Жамол ойи 420
 Жамолиддин шайх, мазор 433
 Жигарбанд Ото (мазор) 464, 478
 Жиянмуҳаммад қоқи 420
 Жожарм 34
 Жом 84
 Жонак шайх 134
 Жонкат (Жонкант, Жонкати) 343,
 Жуди тоғи 51
 Журжон 84
 Замон қудуқи 408
 Занданий 461
 Занғар қуми 390
 Зайт йўли 484
 Зимихшир 411
 Зей 431
 Зухран Тоҳир кўшки 479
 Иноқия, мадраса (Хивақда) 160
 Ироқ 59, 60, 85, 87, 88, 89, 90, 104
 Ироқи Ажам 60, 75
 Ироқи Араб 60, 71
 Иссиғкўл 52
 Испирзан тўпа
 Исфароин 80, 87
 Исмаҳмуд Ото (мозор) 165, 411, 426, 429, 441
 Исмоил Ото 151
 Исфаҳон 43, 90, 96
 Ишқобод Ошиқобод 378
 Ихлос ариғи 303
 Йингичка 307, 308, 346, 364, 412
 Йилон қири 278, 343, 440, 444,
 Кабутархона 148
 Кабуджомо 84
 Кавоши/Гавоши 433
 Кар 55
 Карбало 121
 Кар тоғи Кичик тоғ 55
 Карки 410, 477, 480, 484
 Кармина 92
 Карной 446
 Карвак ариғи 323
 Каррича қоқ
 Кашмир 59, 171
 Каъба 44, 45, 118, 361
 Калот (Келот) 407, 425
 Калта бош 447
 Калта чинор 433
 Кегайли 430, 461, 462, 487
 Кенагас 168
 Кенг қайир (Яланг сангар) 278, 463
 Кенг янтоқ 334, 343, 344, 440
 Кесақли 406, 408, 432, 437
 Кесик арна (ариғи, наҳри) 227
 Кеч бўрсиқ
 Кеч қирон (Кечқирон) 447, 458, 464
 Кичкина дарё 390
 Киркировук (Ўкуз кетган) Куркуровук 281
 Кобил 59, 348
 Кот (Кўҳна Кот) 80, 82, .83, 90, 91, 93, 94, 100, 104, 110,
 119, 143, 148, 150, ..151, 157, 171, 173, 174, 195, 202,
 214, 228, 239, 255, 263, 265, 310, 312, 315, 391
 Кот (Янги Кот) 93
 Кот суйи 93
 Кошғар 72, 89
 Кубо тоғ (Қуба тоғи) (Оролда) 344,
 Куран қалъаси 172, 202
 Курдистон (Хуросонда) 410, 447
 Куртиш Ото 415
 Куркуровук (Киркировук) 412, 430
 Куфа 50,
 Кўк 32, 37, 61
 Кўк Ўрда (Ўрдуд) 73, 74
 Кўк ўзак наҳри (халиж) 337, 430
 Кўк Ўкуз Бобо 464,
 Кўктепа (тўпа) (Оролда) 368, 388
 Кўкарчинли 420, 458, 460, 464
 Кўкча (Оролда) 422, 425, 436
 Кўкча дараси 420
 Кўкча қири 391
 Кўкча йўли 299
 Кўкардали 411, 473, 477, 485
 Кўли калон 132
 Кўмулган 154
 Куҳ тан 274, 295
 Куҳ Чуғро Шайх Жалил тоғи 327

Куяник ариғи 459
Куюк қалға 169, 412
Кўдна Урганж 204, 210, 289, 297, 411, 430
Кўдна Кот 80, 82, 83, 84, 90, 91, 93, 100, 104, 110, 119, 143, 148, 156, 151, 157, 171, 173, 174, 195, 202, 214, 228, 239, 255, 263, 265, 310, 312, 315, 391
Кўдна Вазир 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 93, 100, 110, 129, 147, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 256, 257, 265, 275, 412
Кўр қудуқ 41, 48
Лавдон наҳри 214, 412, 443,
Лангар 418
Лубоб 228, 464, 466
Лутфобод 8, 406, 407, 408, 433
Мадрасаи чўбин 381,
Маймана 469
Макка 42, 44, 45, 50
Макожили кўли
Манқит (Отолиқ арна кенорида) 289
Манқит қалғаси (Оролда) 83, 89
Маноқ 93, 129,
Маош ороли 446
Манқишлоқ 79, 89, 90, 98, 130, 204, 292, 295, 320, 322, 360, 367
Маҳин 90, 415, 417, 435, 436, 438, 439, 441
Марв 378, 78, 84, 87, 97, 98, 104, 151, 170, 220, 224, 275, 323, 324, 378, 384, 394, 420, 421, 432, 434, 441, 443, 449, 450, 462, 463, 479, 481, 484
Марв дарёси Мурғоб 439, 478
Марвчоқ 412
Масжиди жомеи Хивақ 137, 164, 380
Маслаҳат тепаси 391
Масъуд 147
Маскўв 239
Машҳад 92, 98, 99, 394, 412
Мевастон 102
Мезон 108, 127, 139, 150
Мерган 169
Мерган қирилғон 169
Мех
Миздеҳқон 216, 308, 412, 425
Миздеҳқон қири 216, 308, 412, 425
Минг 414
Мингбулоқ 225, 336, 486
Мир буржи 433
Мирзо Чарла 432
Мир саройи 418
Мир қалғаси 407
Мискин саййид (Мискин Ото, мазор) 226,
Миср 59
Мисрбой қоқи 424,
Митон (Митан) 156
Мишкли 473,
Мовароуннаҳр 348
Мойли Ўзак 430
Мойли Жангал (Чангал) 273
Морқой 446
Мозандарон 268
Мозандарон тенгизи 337
Мона (жулга)
Мочон кўли 356, 357
Моҳипаз 218, 289, 295
Музқўмган 129, 197, 199, 201, 214, 223
Мурод шайх (мазор) 334
Мурча Мўрча 415, 417
Мурғоб Марв дарёси 378, 439
Муҳаммад мойрўй ибн Саййид Ото (мазор) 226
Мўйин Ото (мазор) 440
Мўғилистон 59
Навхост 108, 130
Нажмиддин Кубро (мазор) 430
Наймон 416
Наймон оёғи 416
Нарзам 128
Нарқиз 483
Насробод Қиёқли 465
Ниёзхўжа охунд Бобо Охунд Бобо 255, 256, 262
Нисой (Нисо) 80, 84, 85, 87, 103, 140, 199,
Нишобур Нишопур 71, 99
Нодиршоҳ сангари 465
Нон емас 148, 455
Нукуз 65, 66, 90, 140
Нукуз кўли 140
Нур Ото 224
Обескун 71
Обивард (Бовард) 81, 82, 86, 103, 104
Озарбайжон 75
Ожи қоқ 420
Ожи қудуқ 484
Ойбукур 206, 214, 216, 295, 322, 412
Ойбукур қири 254, 430, 440
Ойхўжа (мазор) 412
Ола булук 293, 301
Оладоғ 102
Олти тўпа 450
Омонқули ариғи 411, 429
Ому, Омўя (Жайхун, дарё) 59
Ораз қалғаси 464
Ориқ болиқ 329
Орол 15, 18, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 112, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 132, 145, 149, 155, 157, 159, 163, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 201, 213, 215, 218, 220, 221, 223, 226, 240, 253, 254, 259, 270, 278, 286, 290, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 305, 308, 309, 320, 322, 332, 342, 347, 348, 350, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 369, 370, 372, 375, 379, 381, 382, 437, 439
Ос 73, 429,
Остона 109, 126, 130, 155, 311, 320

- От гузари (От кечув) 265, 360,
 От йўли 293, 294, 296, 304, 309, 321, 350, 352, 353, 360,
 412, 430, 440
 От йўли гузаргоҳи (гузари) 294, 295, 296, 304, 309, 352,
 353, 355, 360, 412, 430, 440,
 Ота дарвозаси 141, 349
 Отолиқ арна 105, 159, 171, 200, 214, 289, 291, 302, 342,
 380, 385
 Отхўр 429
 Отил (Этил) 59, 117, 118, 275
 Охал (Охол, Ахал Ото) 378
 Ортоғи (Улуғтоғ) 55
 Орчимон 415, 417, 439,
 Оқ 100
 Оқгобон тақрири 388
 Оқтош 483
 Оқтўпа (Хуросонда) 435
 Оқтўпа (Хоразмда) 169
 Оқ Чўнгил 412
 Оқрабат 324, 458, 464, 478
 Оқсарой 65, 193, 195, 201, 203, 220
 Оққош 464
 Оқ қалъа 100
 Оққум (қум) 168, 192, 200, 220, 265, 271, 272, 348
 Оққир 388
 Оққўл 93, 200, 202
 Оқ масжид 431
 Оқёр кечуви 259
 Оқёф кўпруки 149
 Оқёқиш 100, 155, 224, 262, 290, 293300, 301, 309.318,
 322, 325.333.334.413
 Оқ яйлоқ 420
 Оқчатов 413
 Оқча тенгизи 422
 Оқсув (Соғарж ҳаволисинда) 87
 Оқсув (Ширвонда) 740
 Оқшайх 101
 Охунд Бобо 255, 256
 Парвин 61, 187, 244.255.274
 Парвард 466.477
 Паҳлавон Ото ёф и (Паҳлавон оёқи) Хиваник
 130.139.147.149
 Паҳлавон Маҳмуд ибн Пирёри Вали (мазор, хонақоҳ)
 101.107 380
 Пил кўпруки 84
 Пирим хўжа эшон (мақбара) 262.329.350.351.380
 Пирнавхост 123.139.304
 Пирнавхост ариғи 141
 Пистали 139.140
 Писарак 418
 Пишканик 139.413
 Пойкант 485.486
 Поянда ариғи 202
 Пурфайз (ариқ) Шоҳобод ариғи 93
 Пўрси 412
 Рай (Рей) 88
 Рафатак 448
 Раҳо 48
 Розиддин Али Лоло, шайх (мазор) 200
 Рум 48.60.81.85.178.372.472
 Рус/Ўрус 59.87, 88, 118, 192.225.389.439.444.480.486.487
 Савганли, Сўвганли 268, 342.379
 Савдар 420.443.460.463.478.
 Сайхун Сир дарёси 337.342,
 Сайид Ото саййид Аҳмад (мазор) 226, 319.361
 Сайид Ото қадамгоҳи 118.131, 361
 Саййид Ҳасанхўжа (мазор) 159
 Саййид Ҳусайнхўжа (мазор) 159,
 Сайром 59
 Сайёд 400, 410, 414, 456, 457, 462, 463
 Сайёд Отов 344
 Сайёд ҳавли 462
 Сандал 447
 Сафча 130
 Самарқанд 90, 118, 329, 477,
 Самиё бор 279
 Сангин рабат 92
 Санча Санадча 415
 Сахтиён қаряси 312
 Сир дарёси (Сайхун) 98, 413, 423, 442
 Сарондиб 43
 Сарой 76, 77, 117, 118, 119.
 Саройтош 136,
 Саройжиқ 76, 77
 Сараҳс 103, 224, 378, 431, 432, 439, 444,
 Сақар қалъаси 479
 Сейлук 52
 Семнон 418
 Сероб қудуқи 441, 447
 Сирчали 328, 394
 Сорбон тўпа 414
 Сорибой (Соримой) наҳри 379
 Соғча қудуқ 378, 439
 Сойкечув гузари 294, 346
 Солли ариғи 169, 219
 Сонсиз қудуқи 440
 Султон Увайс Увайс ибн Омир 214, 266, 327, 333
 Султон Сарой (тузкон, тузлоқ) қири 103, 154, 410, 430
 Сунат 440
 Сунбор суйи 418, 420
 Табриз 76, 77, 142
 Тавқара тенгизи 334, 382
 Тажан 91, 98, 103, 378, 393, 406, 416, 426, 437, 441
 Тажан суйи 378, 406, 432, 441, 482
 Талаш (Талос) 59
 Тангиёр боши (гузари) Тангиёрбоши 413, 446

- Тангриёр наҳри 185, 413, 446
 Таронггули бош 273, 274
 Тарс оқар (Оролда) 295
 Тарс (Терс) оқар (Хуросонда) 418
 Тахта 484
 Тахтакўпрук (Эшбўлай кўпруки) 312
 Тевабўюн 81, 103, 141, 225, 227, 383, 478
 Теҳрон 121, 171, 210,
 Тирсак 79, 121
 Тифлис 444
 Тойиф 42
 Тороб 225
 Тошканд 81
 Тошоёқ 354, 440
 Тошҳовуз 222, 411, 420, 421, 424, 430, 431, 440
 Тош қалъа 156, 157, 158, 256, 312, 327
 Тошгузари Тошкечув 219, 325, 331, 333, 366
 Тошкўпрук 90
 Тошкечув (Тошгузари) 219, 325, 331, 333, 366
 Тоғ этаги Атак 82
 Тойпоқ кечув 302, 303
 Толлиқ (Толлик) 286, 300, 344, 353, 362
 Тонқут 59
 Тонгёрбоши 334, 335, 340, 341
 Тубоёқ тепаси 346
 Тузкон, тузлоқ (султон сарой) 103, 154, 410, 430
 Тук 83, 84, 88, 89, 96, 337
 Тумор кўл 350
 Туморли 346, 352, 369, 370
 Тунглюкли 346
 Турбат 84, 421
 Туркистон (қалъа) 306
 Туркистон (вилоят) 52, 59, 64, 67, 70, 90, 336
 Турон 51, 52, 57, 71, 239, 241
 Турғоқ тома
 Турно тақир 341
 Тушкон қоқ 420
 Туршиз 84
 Тўнгуз сирти 484
 Тўрабахт хоним гунбази 204
 Тўфроқ қалъа 139
 Увайс ибн Омир ал Қараний (манзилгоҳи, қадамгоҳи)
 214, 266, 327, 333
 Ужорли қудуқ 324
 Уйғур (қалъаси) 100, 107, 109, 127, 128, 138, 198, 227,
 228, 251, 255, 256, 311, 414
 Уйғур кўли 265
 Урганж Урганжи қадим 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
 87, 88, 89, 131, 204, 210, 289, 297, 299, 332, 411, 430, 440,
 Урганж Янги Урганж 90, 93, 99, 108, 120, 129, 133, 137,
 138, 139, 141, 142, 157, 292, 293, 295, 380, 443, 448
 Уч ожи қудуқ 484,
 Уч ўчоқ 225, 463, 473
 Ўч ўзак 102,
 Уч карсан 460
 Учгўпа 463
 Уч тўғон қуми 420
 Ўрус (Ўрус вилояти, Ўрус мамлақати) 87, 88, 93, 118,
 192, 225, 383, 439, 444, 480, 486, 487
 Ўрунбой қалъаси 389
 Ўбакёф 194,
 Ўғуржа 337
 Ўкуз жулгаси 474,
 Ўкуз кетган наҳри Куркуровук 281, 440
 Ўзганд дарбанди 434
 Ўрта қуйи (қудуқ) 127
 Ўрта юз 363, 384, 386, 394
 Фаранг 192, 224
 Фитнак 103, 110, 111, 132, 152, 153, 154, 225, 256, 324
 Фороб 462, 466, 469, 470, 471
 Форёб 468, 469
 Хатиб қоқи 420
 Халаж 484
 Халаж йўли 484
 Халиж (наҳри) Кўкўзак 337, 430
 Харгирд 84
 Хайработ 225
 Хайрабод 225
 Хивақ (шаҳар) 78, 79, 81, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 105,
 106, 107, 108, 109, 111, 124, 127, 128, 129, 132, 133, 134,
 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151,
 152, 156, 157, 160, 164, 165, 166, 167, 174, 176, 182, 186,
 189, 190, 191, 197, 199, 210, 211, 214, 219, 220, 222, 225,
 226, 227, 228, 243, 245, 246, 247, 248, 251, 253, 254, 255,
 256, 259, 262, 271, 272, 274, ..275, 278, 290, 291, 292, 293,
 295, 296, 298, 302, 308, 310, 316, 326, 340, 341, 342, 345,
 346, 350, 360, 363, 367, 375, 380, 384, 394, 395, 408, 411,
 412, 414, 424, 427, 432, 437, 438, 439, 441, 445, 456, 462,
 Хиваник 130, 139, 147, 148, 173, 300, 346, 355, 414
 Хизрэли 202, 270,
 Хирмантав 415, 436
 Хирмантав дараси 415
 Хирмантав суйи 435
 Хито, Хитой Чин 58, 68, 69, 114, 116
 Хитой (Хоразмда) 297, 300, 345, 409, 410, 413, 445, 457, 466
 Хованд қалъа Буғрохон 307
 Хол Ото 383, 461, 483
 Хонболиғ 114
 Хон қудуқи 406, 432, 438
 Хонқоҳ 87, 91, 93, 100, 103, 104, 112, 124, 128, 131, 133
 Хоразм 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 91, 92, 96,
 97, 98, 99, 101, 103, 105, 107, 112, 118, 119, 121, 123, 124,
 125, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 142, 144, 152, 153,
 170, 178, 181, 192, 197, 199, 204, 212, 223, 224, 225, 227,
 229, 230, 235, 240, 248, 275, 294, 297, 299, 309, 311, 318,

- 325, 326, 331, 338, 343, 348, 363, 367, 378, 383, 384, 385,
392, 394, 416, 425, 432, 446, 450, 480, 482, 483, 485, 486, 487
Хоразм тенгизи Оччиг тенгиз
Хоразм дарёси Ому 337
Хоразми қадим Кўҳна Урганж 78, 79, 80, 81, 82, 83, 8485,
86, 87, 88, 89, 131, 204, 210, 289, 295, 297, 332, 411, 430, 440,
Хоса ариғи (ёфи) 409
Хост минора 337
Хуросон 59, 171, 348
Хусрав қалъаси 407, 433
Хўжаэли 37, 137, 150, 156, 165, 166, 167, 168, 169, 186,
187, 192, 194, 195, 213, 214, 216, 259, 268, 269, 273, 274,
277, 278, 289, 293, 299, 302, 306, 307, 308, 322, 329, 339,
351, 352, 354, 358, 378, 380, 386, 425, 440, 442, 487
Хўжаэлининг ариғи 268
Хўжаберган томи 446
Хўжаберган гунбази 446
Хўжа тераки 440
Хўжа солор 484
Хўжа қалъаси 418, 466, 467
Хўжа канфаси 453
Хўжа кўли 80, 90,
Хўтан 53, 71, 199
Хўжанд дарёси Сир 337
Хўқанд Қўқан 414
Шайх ариғи 429, 448
Шайх Жалил Ото (мазор) 268
Шайх Жалил тоғи (куҳи Чуғро) 99, 105, 327
Шайх Аббос Вали (мазор) 119, 263, 392
Шайх Ото 339
Шайх қалъаси 199, 200
Шайтон қалъа 418
Шамохи 102
Шамбун наби (мақбара) 194, 216, 269, 354, 412
Шат 100, 109, 128, 130, 132
Шаҳидлар хазираси 202
Ширвон 74, 76, 116
Шишали Қароайғир тўқойи Қароайғир тўғойи 337
Шорқировуқ 204, 411, 420, 440
Шом 59, 62, 97
Шоҳобод 93, 100, 101, 109, 129, 143, 149, 224, 312, 380
Шоҳобод ариғи 93, 129, 131, 137, 414, 445, 461
Шўрбулоқ 422
Шўркўл 208, 307
Шўрқоқ қуми 446
Шўркўйи (қудуқ) 324
Шўрча қалъаси 342
Қабоқли 458, 460, 465, 480, 484, 485
Қазвин 84, 87
Қазоқ дарёси 289, 295, 301, 344, 367
Қазоқ йўли 203, 204
Қазоли (Қозили, Қазали) 334
Қазон 117
Қатном 477, 479
Қалонжи Қулонжи 86
Қалъаи Хованд Бугрохон 357,
Қалъаи Сим 228
Қангли 220, 268, 269, 270
Қандоҳор 171, 348
Қандаҳор қуми 453
Қаплонли дара 418
Қапқоқли бешаси 267, 328, 443, 448
Қаро айғир тўғойи 337,
Қаробош кечув 169
Қаробоғ 75, 355
Қаробуқо тўқайи 342
Қаротол 100, 102
Қаро такалак 420
Қаротўпа (Хуросонда) 418, 420
Қаротўпа (Хоразмда) 108, 127, 138
Қаротўпа (Дашти Қипчоқда) 423
Қароҳожид 453,
Қарохитой 58
Қаросақол 422
Қаросув 436, 441
Қарошафақ қайири 277, 278, 410
Қароқадок дарбанди 418
Қароқурум 55, 72
Қарокўл (Бухорода) 92, 224, 453, 470
Қарокўл (Хўжаэли ҳаволисинда) 273
Қарокўл (Хоразм жанубинда) 405, 426, 437, 482
Қаромози (Мози) 127, 226, 256
Қаромурон 114, 115
Қаробойли Ўзак 430, 487
Қарожа кўли 440
Қаровул 138
Қарши 89, 102
Қарғалар маҳалласи 145
Қатаған 148
Қаттиғ оғоч қуми 386
Қаттиғ кўл 158
Қаҳрамон 100, 104, 108, 130, 132, 138
Қашқолдоқли қоқ 391
Қиёт 94, 131, 156, 225, 312, 414, 471
Қиёт Қўнгрот 90, 217, 251, 256, 312, 394
Қиёқли (Насробод) 465
Қирон қири 279, 344, 464
Қиронч ёқиши 463-466, 472
Қиз қалъаси 453, 464
Қизил йилғун 412, 413
Қизил работ (Ому ҳаволисинда) 225, 421
Қизил работ (Хуросонда) 378, 415, 418, 436, 440, 447
Қизил тақир 427
Қизилча дарёси 418
Қийноқ дарбанди 267
Қиличнӣёзбой арнаси 414

- Қипчоқ 171, 251, 252, 253, 255, 267, 268, 270, 273, 276, 293, 302, 350, 385, 386, 413, 423
 Қипчоқ қалъа (Хуросонда) 251, 253, 254, 255, 276, 328
 Қирқ қайири 352
 Қовуруқ том 109
 Қози Умар ибодатгоҳи 318
 Қозили (Қозли) Қазоли 334
 Қозуқли 419
 Қори қалъа 418
 Қориқ кўли 269,
 Қоқиштувон 477
 Қоқма сўксовул йўли (беша) 387
 Қохлон (Қолхон қалъа) 82
 Қубо (Қуба) тоғи 87
 Қубон 367
 Қувонак суйи (наҳри) 339, 383, 384, 389, 390, 423, 447
 Қувбош 424
 Қувбош йўли 299, 332, 340, 387, 394, 447
 Қувло 113, 115
 Қулончи 86
 Қулобия 145
 Қулон 100, 297
 Қулон Қаробог 355
 Қулонжи (Қулончи) 86
 Қуллар қалъаси 486
 Қум Чўнгкўл 204, 205, 206, 273, 302, 303, 440
 Қум сангар 440
 Қум қалъа 83
 Қумёб 443
 Қум ёсқа 141
 Қумёсқа кўпруки 163
 Қушхона 329, 416
 Қучанд (Қўжанд) 80, 407
 Қўзгон 407, 410
 Қўзгон суйи 407, 425
 Қўйчи қойири 102
 Қўл ёрғон ариғи (наҳри) 430
 Қўлум ҳожи 346
 Қўнгрот (Қўнкрот) 303
 Қўнгрот ариғи 265
 Қўпали 422
 Қўпо ариғ қуми 390
 Қўшбулоқ 423
 Қўшкўпрук 451
 Қўш кўл 289
 Қўштом 447
 Қўштепа (тўпа) 314
 Қўш қалъа 458
 Қўша Чўнгул (Чўнгкўл) 408
 Қўқан Хўқанд 414
 Қўч Ото 415, 418
 Қўчқор Ото (мазор) 333
 Ғазна йўли 391,
 Ғазнин 59, 73, 243
 Ғаржистон 59, 60
 Ғозиобод 201
 Ғозиобод ариғи (рудни) 346, 355
 Ғойиб Ото (мазор) 222
 Ғадра 247
 Ғазорасб 78, 79, 84, 85, 87, 88, 91, 96, 100, 103, 108, 109, 110, 112, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 158, 176, 204, 224, 225, 256, 300, 320, 323, 343, 345, 365, 381, 391, 399, 408, 409, 410, 411, 420, 422, 448, 449, 457, 461, 478, 480, 481, 484, 485
 Ғақим Ото Сулаймон (мазор) 307, 344, 361, 412, 425, 430
 Ғамадон 90
 Ғарамайин 97, 124
 Ғасан қалъаси 368, 384, 388, 389, 390, 391
 Ғасанқули ёрғон наҳри 333
 Ғижоз 124
 Ғилоли 448, 477, 486
 Ғинд Ғиндустон 59, 171, 243, 268, 372
 Ғиндавар 433
 Ғиндустон (Ғинд) 44, 45, 51, 58, 59, 71, 103, 170, 171
 Ғисор 311, 407
 Ғисор тоғи 418
 Ғожи Тархон 118
 Ғожимурод ўлган мабари 425
 Янгиариқ 100, 127, 130, 155, 457, 461, 463, 473, 477, 478, 485
 Янги Урганж 90, 93, 99, 108, 129, 133, 137, 138, 139, 141, 142, 157, 292, 293, 295, 380, 430, 443, 448
 Янги дарвоза (Хивақда) 148
 Янги дарё 109, 227, 259, 265, 299, 324, 325, 326, 327, 332, 337, 338, 340, 342, 368, 369, 383, 384, 388
 Янги сув 98
 Янги шаҳар 79, 81, 338
 Янги қалъа (Хивақ маҳалласи) 148, 202
 Янги қалъа (Русда, Оренбург) 275, 277, 294, 297, 309, 383, 414
 Янги Кот 93
 Янги ёф 168, 388
 Яхши қашқа тепаси 388
 Якка Ўзак 433
 Якка чиқир 457, 458, 463, 478
 Якка сўзон 406, 408
 Якка қудуқ 484
 Ямон уйғур 227, 265, 314
 Ямон қашқа 388
 Ямон қашқа қуми 391
 Ямғурли 188, 194
 Юсуфбек гунбази 206
 Ювон суйи
 Юмри 156, 171, 172, 175, 255, 257, 267, 293, 343, 366
 Юнон 48
 Чазмонди 136
 Чакас тўпаси 485

Чакас қалғасы 465
 Чандир суйи 418, 420
 Чаркас 117
 Чарло қудуқи 406
 Чартакли 259, 388
 Чарло қудуқи 406
 Чарткали 259
 Чаҳоржўй (Чоржўй) 153, 156, 411, 450, 451, 452, 456, 459,
 460, 462, 464, 465, 466, 467, 470, 477, 478, 479, 480, 481
 Челикан 433
 Чижуйит (Чижут) қалғасы 68
 Чилпуқ 268, 386, 413, 423
 Чин 32, 52, 55, 58, 178, 193, 201, 214, 256, 272, 414, 478, 479
 Чину Мочин 71
 Чингиз қири 153
 Чинорон 418
 Читал суйи 408
 Чифатой 77, 93, 129, 130, 145, 151, 312
 Чоршанба Ромгон 477
 Чот 420
 Чот қалға 256, 392
 Чотли тўғойи 463
 Чош Бобо 484
 Чоғилли кириш 388, 420
 Чолиш наҳри (ариғи) 229, 241, 392
 Човдур қалғасы 295, 412
 Чувбор 342
 Чуманой 220, 293, 294, 296, 297, 303, 308
 Чурчит 58
 Чуқур қум 203
 Чўнгкул (Оролда)
 Чўнгкул (Хуросонда)
 Чўнгил босув 422
 Чўрма қалғасы 435
 Чўтоқ қири 79
 Чўчкабош 344
 Эрдор 225, 298, 336, 486
 Эрдор тоғи 224
 Эрдор йўли 159, 192, 224, 298, 383, 423, 480, 481, 486
 Эрон 51, 59, 60, 71, 73, 74, 75, 80, 87, 89, 104, 116, 119,
 171, 323, 394
 Эчку ёри 473
 Исбоз 465
 Эшназар сўфининг масжиди 127
 Эшон Боқийхўжа (мазор) 156
 Эшон махзум ҳожи (Нон емас) (мазор) 148, 455
 Эшбўлой кўпруки Тахта кўпрук 312
 Эшма 474, 485
 Эшим ариғи 321
 Эгри гузар қалғасы 481
 Элтижа қудуғи 360
 Элжик 132, 224, 227, 453, 454, 456, 459, 465, 483
 Элжик ёфи 453, 454

Уруғ аймоқ, эл элатлар номи

Абдол (ўзбек) 315
 Абдол (човдур) 295, 321, 435, 437, 460
 Адоқли 80
 Ажам 25, 52, 122, 245, 309
 Алиэли 80, 90
 Акрод (тарж.: курдлар) 102
 Араб 24, 25, 51, 56, 120, 122, 232, 240, 309, 351, 469, 472, 481
 Арлот 67
 Аъроб (арабнинг кўплиги) 97
 Афгон 432, 433
 Байрамшоҳли (явмут) 157
 Баёт 469
 Барлос 70
 Баковул (эрсори) 466
 Баҳрин (қазоқ) 363
 Бахши (така) 323
 Беш сориг хитой (қароқалпоқ)
 Бодой 67
 Бойрож 91
 Бошқир 150, 312
 Бошқурд (бошқир)
 Болғали (қароқалпоқ) 321
 Болғали (қўнгрот) 114
 Бочқурли 468
 Бояндур 418
 Бурқоз (така) 441
 Булғор (мамлакат) 71, 73, 74, 116, 118
 Бўрчиған қиёт 70
 Бурқут 66, 114
 Бурлоқ 91
 Бурунжиқ (човдур) 294, 320
 Бузуқ 61
 Бўзачи (човдур) 460
 Бўкажолли (қўнгрот) 124
 Гўклан 419
 Дўрмон, дўрман 91
 Жалойир 68, 91, 121, 304
 Жамшидий 341
 Жўчи эли 70, 75, 116, 118
 Заъфаронлу 416
 Инкирос 66
 Йимроли 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 205,
 206, 209, 210, 214, 216, 223, 224, 237, 286, 412, 417, 422, 423,
 425, 427, 433, 434, 437, 438, 439, 448, 450, 453, 458, 469, 484
 Курд 74, 420, 433, 434, 444
 Каргаз (гўклан) 469
 Карри қирқ (гўклан) 418
 Кенагас (ўзбак) 91, 324
 Кенагас (қароқалпоқ) 203, 265, 266
 Курал (мамлакат) 73
 Курловут 66

- Кўжўзакли (қўнгрот) 369
 Манқит (ўзбак) 68, 91, 96, 100, 102, 105, 120, 156, 157, 169, 171, 172, 187, 195, 213, 231, 279, 286, 307, 379, 380, 381, 460, 481
 Манқит (қароқалпоқ) 155, 227, 324
 Маркит Машрик (явмут)
 Минг 91
 Можор 59, 73
 Мурғакли 69
 Мўғул 67
 Наймон, найман 133, 217
 Нерун 68
 Нўкуз, нукуз 65, 198
 Нукуз (ўзбак) 65, 66, 155, 288
 Нўкуз манқит (тўпа) 91, 217, 288
 Нўғой 354
 Нўқой эли 116, 117
 Ойноқ (уйғур) 127, 198
 Орол, оролли 333
 Ос (мамлакат) 73
 Олабулук 294, 302
 Олажали (қўнгрот) 204
 Олоша (сориқ) 450
 Олон (мамлакат) 73
 Олтин чаппос (қазоқ)
 Охал така 407
 Очомойли 102, 364, 365, 369
 Рус, ўрус Русия (мамлакат) 59
 Сақар, сохор 451, 465, 466, 468, 469, 452
 Сичмаз (така) 417
 Соллоқ (явмут) 412
 Сорт 109, 170, 216, 217
 Сориқ, соруқ 79, 275, 378, 432, 436, 439, 462,
 Сохор сақар 451, 452
 Сулдуз 75
 Така 79, 90, 96, 108, 127, 128, 131, 155, 156, 192, 199, 275, 323, 324, 378, 384, 392, 394, 406, 407, 408, 413, 414, 415, 416, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 427, 429, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 448, 449, 450, 462, 468, 469, 458,
 Тевачи 80
 Тобин (қазоқ) 275, 307
 Тотор 54, 58, 65, 69, 70
 Тотор (явмут) 466
 Тожиқ 58, 247, 248, 453, 468, 469, 470, 471, 472, 480
 Тойжут 68, 70
 Турк, атрок 52, 53, 54, 58, 65, 67, 71, 114, 116, 117, 372
 Туркмон, тарокима, туркмония 79, 80, 121, 155, 225, 271, 286, 292
 Тунко хитой (қароқалпоқ) 324
 Тўртқаро (қазоқ) 442
 Тўрғовут 92
 Тўқ манқит (манқит) 421
 Тўқтомиш (така) 436
 Уч ўқ 61
 Ушоқ (явмут) 199, 201, 345
 Ушоқ уруғ ўн тўрт уруғ 100
 Ҳасан эли (човдур) 278, 281
 Халаж 59
 Хитой (ўзбак) 68, 92, 193, 202, 203, 206, 210, 297, 333, 335, 342, 414
 Хитой (қароқалпоқ) 129, 145, 155, 185, 259
 Хитой қипчоқ Хизрэли 462, 463
 Хоразмийлар 229
 Хуросоний 194
 Хўжаэли 40, 91, 96, 137, 166, 167, 169, 188, 192, 195, 215, 216, 219, 231, 266, 268, 277, 291, 302, 322, 329, 33
 Шайх 91
 Шодилу 416
 Шомлу 98
 Қазоқ, қазоқия 96, 102, 104, 105, 107, 108, 128, 129, 130, 131, 134, 150, 225, 227, 275, 325, 326, 332, 333, 335, 340, 342, 363, 368, 369, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 411, 413, 422, 423, 424, 429, 431, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450
 Қалпоқ қароқалпоқ 37, 97, 98, 100, 102, 106, 109, 110, 112, 129, 131, 134, 145, 148, 155, 156, 157, 185, 187, 212, 218, 224, 225, 254, 259, 265, 268, 274, 277, 278, 279, 281, 282, 286, 289, 294, 295, 297, 299, 300, 301, 307, 308, 309, 316, 321, 324, 325, 326, 330, 332, 333, 334, 335, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 353, 354, 357, 358, 359, 360, 362, 368, 369, 383, 385, 386, 387, 391, 407, 411, 413, 417, 422, 423, 424, 427, 435, 437, 440, 442, 446, 450, 452, 454, 460, 464, 469, 471
 Қатаған 380, 467
 Қалмоқ, қалмоқия, қолмоқ 77, 88, 90, 91, 92, 103, 120, 137, 203, 254, 257, 305, 340, 345, 348
 Қангли, қонгли (ўзбак) 58, 91, 96, 109, 110, 143, 146, 147, 151, 162, 187, 195, 216, 225, 268, 269, 270, 276, 285, 300, 306, 334, 367, 460, 466
 Қангли 58
 Қангли (сориғ) 140
 Қанқли 58
 Қаро (эрсори) 344
 Қароаҳмад (така) 323
 Қаро талқонлу (гўклан) 418
 Қарочўқа (явмут) 157, 223
 Қарохўжа 426
 Қароча (хўжаэли) 81, 96, 188
 Қарохонли, қарохон, қарохонлиғ (така) 406, 425, 432, 434, 443
 Қародошли 448, 484
 Қаронут 66
 Қароий 412
 Қаримсоқ, қаримса (явмут)
 Қароқалпоқ, қарақалпоқ, қалпоқ, қалпоқия 131
 Қизилбош, қизилбошия 72, 79, 84, 85, 96, 98, 99, 102, 103, 104, 121, 123, 171, 199, 210, 223, 345, 348, 405,

- 406, 408, 409, 410, 411, 413, 418, 419, 423, 424, 434, 444, 447
Қипчоқ 59, 91, 92, 96, 104, 285, 324, 462
Қипчоқ (ўзбак) 91, 92, 195, 334
Қипчоқ (қароқалпоқ) 325, 462, 463
Қишлиқ 67
Қиёт 65, 66, 69, 114, 285, 300, 344, 471
Қиёт (ўзбак) 370
Қиёт (қароқалпоқ) 307, 324, 344
Қиёт кўнгрот 90, 217, 286, 394
Қожор 410, 418, 447
Қонжигали (қароқалпоқ кўнгрот) 124
Қонжиқ (така) 427
Қорлуқ 59
Қулоб 156, 189
Қулон 65, 100, 203, 297
Қўлдовли (қароқалпоқ) 321
Қўнгрот, кўнкрот, кунгрот
Қўнгрот (ўзбак)т
Қўнгрот (қароқалпоқ)
Қунқимор 67
Қўгур (уйғур) 197
Қўжуқ, қўчуқ (явмут)
Қўш тамғоли (қароқалпоқ) 321
Қўшут (қалмоқ) 91
Чамашгазак 407
Черкас (мамлакат) 73, 118
Чигил (қазоқ) 383, 413, 442,
Чижут 68
Чигатой 77, 93, 133, 149, 384, 383
Чумакой (қазоқ) 367, 368, 383, 384, 446, 449
Чуни шараф (явмут) 157, 199, 369
Чолжут 68
Човдур 79, 108, 127, 128, 129, 130, 155, 163, 165, 214, 216, 224, 237, 254, 265, 266, 271, 273, 274, 275, 277, 286, 291, 294, 295, 297, 298, 303, 305, 306, 308, 309, 320, 321, 322, 367, 389, 417, 418, 422, 423, 425, 426, 427, 433, 434, 435, 448, 450, 453, 454, 460, 464, 468, 469, 483, 486
Юз 7, 91
Явмут, явмутия 100, 102, 108, 109, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 157, 158, 163, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 214, 223, 224, 225, 250, 254, 265, 266, 274, 277, 286, 295, 299, 300, 306, 342, 345, 357, 360, 367, 368, 386, 389, 415, 416, 417, 419, 423, 425, 426, 427, 431, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 441, 447, 448, 450, 452, 453, 454, 458, 459, 460, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 480, 484, 485, 486
Ўрус, рус, русия 87, 99, 487
Ўрус кушчи (явмут) 199
Ўзбак, ўзбакия 66, 67, 75, 77, 79, 80, 81, 83, 86, 87, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 104, 106, 109, 123, 133, 136, 146, 147, 157, 176, 181, 191, 217, 224, 225, 237, 245, 246, 254, 255, 256, 297, 299, 321, 338, 353, 421, 425, 439, 441, 443, 453, 460, 467, 484, 485, 486
Ўкуз (явмут) 199, 200
Ўн тўрт уруғ 91, 100, 281, 285
Уйшун (ўзбак) 315
Уйшун (қазоқ) 263
Уйғур (ўзбак) 57, 61, 72, 77, 83, 84, 89, 91, 117, 138, 197, 217, 227, 229, 230, 242, 257, 288, 312, 314, 325, 365, 431, 468, 481
Уйғур наймон (тўпа) 288
Уймовут 67
Уймовут (қароқалпоқ кенагас) 324
Эджик 469
Эрсори 79, 228, 431, 464, 466, 468, 484
Эски 469
Эшқули кўнгрот 119, 214, 300, 350
Эклар 418, 440
Элчикан 67

МУНДАРИЖА

ХОРАЗМ ТАРИХНАВИСЛИГИ ВА «ФИРДАВС УЛ-ИҚБОЛ»	
АСАРИ ҲАҚИДА	3
Мундарижоти феҳристий [Дебоча]	16
«Фирдавс ул-иқбол»	19
КЎРСАТКИЧЛАР	491

Тарихий-адабий нашр

МУНИС ВА ОГАҶИЙ

**ФИРДАВС УЛ-ИҚБОЛ
(БАХТУ САОДАТ ЖАННАТИ)**

Муҳаррир
Анвар НАМОЗОВ

Техник муҳаррир
Вера ДЕМЧЕНКО

Бадий муҳаррир
Баҳриддин БОЗОРОВ

Мусаҳҳиҳ
Наврӯз БЕКМУРОДОВ

Саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

Босишга 26.11.2010й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\16.
Босма тобоғи 32,5. Шартли босма тобоғи 54,60.
Гарнитура «Lex Times Суг+Uzb». Офсет қоғоз.
Адади 300 нусха. Буюртма № 81.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.
«ЕI-Press» МСНЖда босилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43
факс — 273-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru